

SHRIMAD-BHAGVAD-GEETA

CONTAINING EIGHT COMMENTARIES

ISHAVA KASHMIRI BHATTACHARYA'S *Tattva-Prakashika*, MADHU-SUDANA
SARASVATI'S *Gudhartha-Deepika*, SHANKARANANDA'S *Tatparya-*
Bodhini, SHREEDHARA SWAMI'S *Subodhini*, SADANANDA'S
Bhava-Prakasha, DHANAPATI SURI'S *Bhashyotkarsha-*
Deepika, DAIVAJNYA PANDITA SURYA'S *Para-*
martha-Prapa, AND RAGHAVENDRA'S called
Artha-Samgraha.

Third Part of the Second Series

Containing the Last Six Adhyayas

EDITED BY

DINKER VISHNU GOKHALE, B. A.

(All Rights Reserved)

Printed and Published by Manilal Itcharam Desai at
THE GUJARATI PRINTING PRESS,
SASSOON BUILDINGS, CIRCLE, FORT,
BOMBAY.

SHAKA 1835

A. D. 1915

Price Rs. 3-8-0

श्रीमद्भगवद्गीता ।

केशवकाश्मीरिभट्टाचार्यकृत—तत्त्वप्रकाशिका—मधुसूदनसरस्वतीकृत—गूढार्थदीपिका—
शंकरानन्दकृत—तात्पर्यबोधिनी—श्रीधरस्वामिकृत—सुबोधिनी—सदानन्दकृत—
भावप्रकाश—धनपतिसूरिकृत—भाष्योत्कर्षदीपिका—दैवज्ञपण्डितसूर्यकृत—
परमार्थप्रपा—राघवेन्द्रकृता—ऽर्थसंग्रहे—त्यष्टटीकोपेता ।

द्वितीयगुच्छस्य तृतीयो भागः ।
त्रयोदशाध्यायमारभ्यासमाप्ति ।

दिनकर विष्णु गोखले, बी. ए.,
इत्यनेन संशोधितः

मुम्बय्यां

‘गुजराती’ छद्मनालयाधिपतिना स्वीये छद्मनागारे छद्मयित्वा प्रकाशितः ।

शकः १८३५

ख्रिस्ताब्दः १९१५.

मूल्यं सार्धं रूपकत्रयम् ।

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

तत्त्वप्रकाशिकाद्यष्टटीकोपेता

श्रीमद्भगवद्गीता ।

तृतीयं षट् (ज्ञानकाण्डम्)

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच-प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।

एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ॥

रा० टी०-पूर्वषट्कद्वयोक्तार्थसंग्रहपरोऽयमध्यायः । तथाहि यत्प्रथमषट्के त्रैगुण्यविषया वेदा इत्यादिना प्राचुर्येण ज्ञानसाधनमाषष्ठसमाप्तेरुक्तम् । यच्च तत्र द्वितीयेऽध्याये न त्वेवाहमित्यादिनाऽनादिनित्यत्वादिना जीवस्वरूपमुक्तं । यच्च द्वितीयषट्के भगवत्स्वरूपमुक्तं यदपि सप्तमे भूमिराप इत्यादिना क्षेत्रशब्दितं भगवदावासस्थानमुक्तं तद्विकीर्णतयोक्तं सर्वं बुद्धयारोहार्थं संक्षिप्यास्मिन्नध्याये प्रभपूर्वकं प्रदर्शयते-प्रकृतिमित्यादिना । पुरुषं जीवम् । ज्ञानं ज्ञानसाधनम् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच-इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥

त० टी०-तदेवं यत्प्राप्त्यसाधारणोपायस्याङ्गभूतं प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो याथात्म्यं सपरिकरं ज्ञानयोगकर्मयोगलक्षणादिषट्कसहितं प्रथमषट्के निरूपितं, तस्य परमप्राप्त्यस्य भगवत्तत्त्वयाथात्म्यं तन्माहात्म्यैश्वर्यज्ञानपूर्वकोऽङ्गी तदनन्यभक्तियोगश्च मध्यमे षट्के निरूपितः । इदानीं षट्कद्वयोदितप्रकृतिपुरुषपरमात्मनां स्वरूपस्वभावसंबन्धयाथात्म्यविवेकं तदधिकारिनिर्णयाय दैवासुरसंपद्विभागं श्रद्धाहारयज्ञतपोदानत्यागकर्तृबुद्ध्यादीनां गुणतत्त्वैविध्यं दैवीसंपदमाश्रितानां सात्त्विकानन्यभक्तानां ज्ञानवैराग्यवतां पराभक्त्यैव भगवत्प्राप्तिलक्षणं निरतिशयानन्तफलं च निरूपयितुमन्तिमः षट् आरभ्यते । तत्र तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरादिति पूर्वाध्यायोक्तस्वभक्तसंस्पर्शोद्धरणस्योपायं ससाधनं प्रकृतिपुरुषविवेकं दर्शयितुं त्रयोदशाध्यायारम्भः । तत्र तावत् अपरेयमितस्तान्यां प्रकृति

विद्धि मे परामित्युक्तयोः परापरशक्तिरूपयोः संयुक्तयोरपि शरीरात्मनोः स्वरूपं विवेचयन् श्रीभगवानुवाच—इदं शरीरमिति । इदं भूतेन्द्रियसंघातरूपं चेतनभोगायतनं देवोऽहं मनुष्योऽहं स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादिनाऽऽत्मतादात्म्येन प्रतीयमानमपि भोक्तुरात्मनो विलक्षणं शीर्यते इति शरीरं हे कौन्तेय क्षेत्रमित्याभिधीयते । सस्यस्येव कर्तुर्भोक्तुरात्मनः शुभाशुभकर्मणां तद्भोगस्य चोत्पत्तिस्थानमभिधीयते । शरीरयाथात्म्यविद्भिरिति शेषः । एतद्भूतादिसंघातरूपं ममेदमिति यो वेत्ति आत्मनो भेदेन जानाति—तं क्षेत्रज्ञ इति तद्विद आत्मयाथात्म्यज्ञाः प्राहुः । क्षेत्रात् कृषीवलवत् क्षेत्रज्ञोऽत्यन्तविलक्षण इति प्रकर्षेणाहुस्त्यर्थः । यद्यप्यतिप्राकृताः स्थूलोऽहं कृशोऽहं मनुष्योऽहमिति शरीराभेदेनात्मानमनुसंदधते तथाऽपि मम देहे सुखं मम देहे दुःखं मम देहे पीडा ममेदं शरीरमिति भेदेनापि बहवोऽनुसंदधाना दृश्यन्तेऽतस्तद्विद इत्युक्तं, तस्मादतिमूर्खाणां देहात्मनोर्विवेकाभावेऽपि शास्त्राधिकारिणां तद्विवेकोऽस्त्येव ॥ १ ॥

म० टी०—‘ध्यानाभ्यासवशीकृतेन मनसा तन्निर्गुणं निष्क्रियं ज्योतिः किञ्चन योगिनो यदि परं पश्यन्ति पश्यन्तु ते । अस्माकं तु तदेव लोचनचमत्काराय भूयाच्चिरं कालिन्दीपुलिनेषु यत् किमपि तन्नीलं महो धावति ॥’ प्रथममध्यमषट्कयोस्तत्त्वपदार्थावुक्तावुत्तरस्तु षट्को वाक्यार्थनिष्ठः सम्यग्धी-प्रधानोऽधुनाभ्यते । तत्र तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागराद्भवामीति प्रागुक्तं, न चात्माज्ञानलक्षणा-न्मृत्योरात्मज्ञानं विनोद्धरणं संभवति, अतो यादृशेनात्मज्ञानेन मृत्युसंसारनिवृत्तिर्येन च तत्त्वज्ञानेन युक्ता अद्वैतत्वादिगुणशालिनः संन्यासिनः प्राग्व्याख्यातास्तदात्मतत्त्वज्ञानं वक्तव्यम् । तच्चाद्वितीयेन परमात्मना सह जीवस्याभेदमेव विषयीकरोति, तद्भेदभ्रमहेतुक्त्वात् सर्वानर्थस्य । तत्र जीवानां संसारिणां प्रतिक्षेत्रं भिन्नानामसंसारिणैकेन परमात्मना कथमभेदः स्यादित्याशङ्कायां संसारस्य भिन्नत्वस्य चाविद्याकल्पिता-नात्मधर्मत्वान्न जीवस्य संसारित्वं भिन्नत्वं चेति वचनीयं, तदर्थं देहेन्द्रियान्तःकरणेभ्यः क्षेत्रेभ्यो विवेकेन क्षेत्रज्ञः पुरुषो जीवः प्रतिक्षेत्रमेक एव निर्विकार इति प्रतिपादनाय क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेकः क्रियतेऽस्मिन्नध्याये । तत्र ये द्वे प्रकृती भूम्यादिक्षेत्ररूपतया जीवरूपक्षेत्रज्ञतया चापरपरशब्दाव्ये सप्तमाध्याये सूचिते तद्विवेकेन तत्त्वं निरूपयिष्यन् श्रीभगवानुवाच—इदमिति । इदं इन्द्रियान्तःकरणसहितं भोगायतनं शरीरं हे कौन्तेय क्षेत्रमित्याभिधीयते, सस्यस्येवास्मिन्नसकृत्कर्मणः फलस्य निर्वृत्तेः । एतद्यो वेत्ति अहं ममेत्यभिमान्यते तं क्षेत्रज्ञमिति प्राहुः, कृषीवलवत्तत्फलभोक्तृत्वात् तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकविदः । अत्र चाभिधीयत इति कर्मणि प्रयोगेण क्षेत्रस्य जडत्वात् कर्मत्वं क्षेत्रज्ञशब्दे च द्वितीयां विनैवेतिशब्दाहरन् स्वप्रकाशत्वा-त्कर्मत्वाभावमभिप्रैति । तत्रापि क्षेत्रं यैः कैश्चिदप्यभिधीयते न तत्र कर्तृगतविशेषापेक्षा क्षेत्रज्ञं तु कर्मत्वमन्तरेणैव विवेकिन एवाहुः स्थूलदृशमगोचरत्वादिति कथयितुं विलक्षणवचनव्यक्त्यैकत्र कर्तृपदोपादानेन च निर्दिशति भगवान् ॥ १ ॥

श्ल० टी०—मुमुक्षूणां सत्त्वशुद्धयर्थमीश्वरापास्तिरवश्यं कर्तव्येति तेषां मन्दातिमन्दात्यन्तमन्दप्रज्ञावतामुपा-सनाभेदं चोपास्त्या परिशुद्धात्मनामक्षरोपास्तिर्विदेहमुक्त्यै कर्तव्येति सूचयितुं अग्रणादेरुत्तरोत्तरस्योत्कृष्टत्वं च प्रतिपाद्य ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनानात्मबन्धनिर्मुक्तानां जीवनमुक्तानां ब्रह्मविदामद्वैतत्वादिकं लक्षणं साध-कानां तु तदेव साधनमनुष्ठातव्यमिति बोधयित्वाधुना जिज्ञासोर्मोक्षैककामस्य कथं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं किं ह्य कस्त्वात्मकः पुनरनात्मा तत्कृतो बन्धश्च कः स कथं ज्ञानेन निवर्तते किं ज्ञानं ज्ञानसाधनं च कथं जीवनमुक्त्येत्याकाङ्क्षायां क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरनात्मात्मशब्दार्थयोः प्रकृतिपुरुषयोर्विवेचनं विविक्तस्यात्मनः ब्रह्मस्य ब्रह्मणैकत्वं विविक्तयोरपि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्वैलक्षण्यज्ञानदाढ्यार्थं पुनः पुनर्विवेचनं प्रकृतेर्यन्धक्त्व

मात्मनोऽप्यध्यासकृतो बन्ध इति बोधयितुमात्मनोऽद्वितीयत्वं च सन्यक् प्रतिपादयितुं त्रयोदशाध्याय आरभ्यते । तत्रादौ क्षेत्रज्ञं क्षेत्रात् संक्षेपेण विविच्य विविक्तस्यात्मनो ब्रह्मणैकत्वं बोधयितुं श्रीभगवानुवाच— इदमिति । सत्त्वादीनां त्रयाणां गुणानां साम्यावस्थालक्षणा या त्वपरा प्रकृतिः सैव भोक्तः पुरुषस्यादृष्टद्वारे-
 श्वरप्रेरणया गुणवैषम्यं प्राप्य सुखदुःखानुभूतेर्वन्धस्य च मोक्षस्यापि च साधनतया स्वयमेव देहेन्द्रियप्राण-
 मनोबुद्ध्यादिरूपेण रागद्वेषादिरूपेण शमदमादिरूपेण च शब्दादिविषयरूपेणापि जागराद्याकारेणापि च
 बहुधा परिणमते तदेवेदं कार्यकरणसंघातलक्षणं प्रत्यक्षेणानुभूयमानं शरीरं क्षेत्रं रागद्वेषादिदोषविशिष्टः
 पुमान् क्षीयतेऽनेनेति वा, क्षितेः क्षयात्संसारमात्मकादनर्थाच्छमादियुक्तं पुरुषं त्रायत इति वा, सर्वदा दीपशि-
 खावत् स्वयं क्षिणोतीति वा, सुखदुःखादिफलोत्पादने क्षेत्रवदाचरतीति वा, क्षेत्रमिति क्षेत्रशब्देनाभिधीयत
 विद्वद्भिरित्यर्थः । प्रकृतिः प्राकृतं च दृश्यजातं सर्वं क्षेत्रं तदेवेदं शरीरमिति क्षेत्रशब्देनानात्मस्वरूपं निरू-
 प्यात्मात्मस्वरूपं बोधयितुमाह—एतदिति । एतदनुभूयमानं शरीरलक्षणं क्षेत्रं यो वेत्ति स्वाभाविकेन ज्ञानेना-
 पादतलमस्तकं विषयीकृत्याहमिति गुरुपदेशजन्येन च स्वस्य विषयभूतं बुद्ध्यादिस्थूलान्तमिदं शरीरमिदं
 चक्षुरयं प्राणोऽयं शब्दोऽयं गन्ध इति यः प्रत्यक्षेणेदंशब्दप्रत्ययार्थं कृत्स्नं दृश्यजातं विजानाति तं क्षेत्र-
 स्थानात्मनो दृश्यजातस्य वेदितारमहंपदप्रत्ययार्थं चेतनं पुरुषं क्षेत्रज्ञ इति क्षेत्रं प्रकृतिं प्राकृतं च सर्वं
 दृश्यं स्वतोऽभिन्नं जानातीति क्षेत्रज्ञ आत्मेति प्राहुः बहिरन्तः सर्वत्र दृश्यं सर्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणैः साक्षाद्व्य-
 वधानेन विना च यो विजानाति स एव क्षेत्रज्ञ आत्मेति तद्विदः आत्मस्वरूपज्ञाः सन्तो वदन्ति । यद्वा तयोः
 क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपं ज्ञेयत्वज्ञातृत्वप्रकाश्यत्वप्रकाशकत्वविकारित्वाविकारित्वादिलक्षणैः परस्परविलक्षणं ये
 विजानन्ति ते तद्विद आत्मानात्मस्वरूपज्ञा वसिष्ठादयो ज्ञेयं सर्वमनात्मा तज्ज्ञाता वात्मैवाहंपदार्थ इति निगद-
 न्तीत्यर्थः । ननु कार्यकरणसंघातव्यतिरिक्तो न कश्चिदहंपदार्थो ज्ञातोपलभ्यते कथमिदं शरीरं क्षेत्रमेतद्यो
 वेत्ति स क्षेत्रज्ञ इत्युच्यते प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधात् । अहं गच्छाम्यहं भुञ्ज इति गन्तव्यभोक्तव्यपदार्थज्ञातृत्वं
 क्रियाकरणं च संघातस्यैव दृश्यते अयमेतस्य पुत्रो भवति एतत्सदृशत्वादित्यनुमानेनोपमानेन चेदंशब्दार्थः
 संघात एव भवति आयुराशास्ते यजमानोऽसाविति संघातस्यैवायुराद्याशासा श्रूयते असावित्यदःशब्दस्य
 प्रत्यक्षार्थवाचकत्वादिति चेद्भवानत्र प्रष्टव्यः । ज्ञातात्र देहो वा इन्द्रियगणो वा प्राणो वा मनो वा बुद्धिर्वा
 अहंकारो वा उत समुदायो वेति । नाद्यः स्वापारवश्यादौ देहस्य ज्ञानादर्शनात् पादे मे वेदना शिरसि मे
 सुखमिति देहस्य सुखदुःखज्ञातुर्देहान्यत्वेनोपलभ्यमानत्वाच्च । न द्वितीयः दृष्टिर्मे मन्दा वाङ्मे स्पष्टेति तत्सौ-
 ष्ठावासौष्ठवपरिज्ञातुस्तद्भिन्नत्वेनावगमात् । न तृतीयः निद्रादौ स्वपरज्ञानादर्शनात् । न चतुर्थो, न पञ्चमो, नापि
 षष्ठश्च । मनो मे व्यथितं बुद्धिर्मे चपला दुष्टो मेऽहंकार इति मनआदीनां स्वान्यज्ञेयत्वावगमात् यज्ज्ञेयं
 तज्जडमिति ज्ञेयस्य घटादेर्जडत्वदर्शनात् जडस्य मनआदेर्ज्ञातृत्वसंभवात्, तेषां तु तथात्वे घटस्यापि तथात्वं
 स्याज्ज्ञेयत्वस्योभयसाधारण्यात् । नैव च सप्तमः, अवयवानामचेतनत्वे त्ववयविनोऽपि काष्ठभारवदचेतनत्वा-
 वज्ञातृत्वानुपपत्तेः । तर्हि चैत्रेण ज्ञातस्य मैत्रस्याप्यचेतनत्वं प्रसज्येतेति चेत्तदिष्टापत्तेः । चैत्रेण मैत्रशरीरस्यैव
 ज्ञातत्वाच्छरीरादेरचेतनत्वस्य साधितत्वान्नास्माकमेतदनर्थाय भवति किंच देहादेर्ज्ञाता देहादिभ्यो भिन्न एव
 भवति ज्ञातृत्वात् घटज्ञातृवदित्यादियुक्तिभिः चक्षुषो द्रष्टा श्रोत्रस्य द्रष्टा वाचो द्रष्टा जनसो द्रष्टा बुद्धेर्द्रष्टा
 तमसो द्रष्टा सर्वस्य द्रष्टेत्यादिश्रुतिभिश्च सम्यग्विचार्यमाणे क्षेत्रस्यानात्मनस्तद्धर्माणां तदवस्थानां च ज्ञाता
 क्षेत्राद्भिन्न एव भवति न तु क्षेत्रं देहेन्द्रियादिलक्षणं तथात्वे ममेदं शरीरं चक्षुरिति शरीरोद्दिष्टुः स्वभिन्नत्व-
 ज्ञानं न स्यात् । स्वभिन्नत्वज्ञानस्य विवेकिप्रसिद्धत्वात् क्षेत्रात् क्षेत्रज्ञो भिन्न एव । तत एवोच्यते भगवता
 सर्वज्ञेन 'इदं शरीरं क्षेत्रम्' एतद्यो वेत्ति स क्षेत्रज्ञ इति । त्वदुक्तं प्रत्यक्षादिप्रमाणमविवेकिविषयमसौ न कश्चिदत्र

विरोधः । ननु क्षेत्राद्यद्वितीरिक्तः क्षेत्रज्ञो नाम क्षेत्रज्ञाता अयमिति न कश्चिदुपलभ्यते उपलम्भाभावात्तदभाव एवेति चेद्भवानत्र प्रष्टव्यः । किं क्षेत्राभाव उच्यते उत क्षेत्रज्ञाभाव इति । नाद्यः, प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानस्य क्षेत्रस्याभावकथनायोगात् । न द्वितीयः, क्षेत्रोपलब्धः क्षेत्रज्ञस्याभावे इदं शरीरमयं घटः पटोऽयमित्यादि दृश्य-प्रत्ययाभावप्रसङ्गात् सूर्याभाववत् क्षेत्रज्ञाभावे जगदान्धं प्रसज्येत, क्षेत्रज्ञेन खलु सूर्यवत् स्वमहता महदादिस्थूलान्तं दृश्यजातं बहिरन्तर्व्याप्येदं सर्वं भास्यते इदमिदमिति सर्वं ज्ञायते च अन्यथा त्वान्तरमहदादीनां बहिर्घटादिपदार्थानां सुखादिप्रत्ययानां जाग्रदाद्यवस्थानां च स्वरूपविवेकविज्ञानाभाव-प्रसङ्गात् प्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणानामहमादिप्रमेयानां च सर्वेषां प्रामाण्यं यतः सिध्यति तदभावः केन संपादयितुं शक्यते तदभावे स्वाभावप्रसङ्गात् । ननु चिदाभासोऽस्त्येव प्रमाता सर्वप्रमाणानां प्रामाण्यनिर्बोद्धेति चेन्न । तस्यापि विकार्यन्तःपातित्वेन सर्वज्ञत्वानुपपत्तेः । अन्तःकरणविकारैः सार्धं क्षणे क्षणे विकृतिं गच्छतश्चिदाभासस्यापि विकारित्वात्तद्भावानुसारित्वाच्च जाग्रदाद्यवस्थास्वस्य सर्वस्य व्यवहारस्य विज्ञानायोगात् । ननु विश्वाद्यः सन्त्येवाऽवस्थाविज्ञासार इति चेन्न क्षेत्रज्ञानेकत्वप्रसंगात्, एतद्यो वेत्तीत्येकवचनेन क्षेत्रज्ञैकत्वश्रवणादभिमानस्य विकारित्वाज्जाग्रदाद्यवस्थाभिमानवतां विश्वादीनां विकारित्वेन नित्यत्वाऽसंभवादेकस्यावस्थान्नित्यज्ञानानुपपत्तेः, यो जागरमन्वभूवं यः स्वप्नमद्राक्षं यः सुखमस्वाप्सं सोऽहं तिष्ठामीति अवस्थाज्ञानुविश्वादिभ्यो भिन्नत्वावगमात् तेषामविकारित्वं च न सिद्ध्यति तदसिद्धौ अवस्थान्नित्यज्ञानं च न सिध्यति, अतस्तेभ्यो भिन्नोऽविकारी नित्यश्चैकश्चेतनश्च क्षेत्रस्य सर्वस्यापि ज्ञाता क्षेत्रज्ञ आत्मैवेति सिद्धम् । नन्वात्मनः क्षेत्रज्ञत्वमस्तु तथाप्ययमिति स्वयं क्षेत्रज्ञाता नोपलभ्यते तत्कथमिति चेदुच्यते ज्ञानन्तराभावात् तदुपलम्भाभावः ज्ञानन्तराभ्युपगमे त्वनवस्थाप्रसंगात् क्षेत्रज्ञस्यायमिति ज्ञातत्वे क्षेत्रभावापत्त्या क्षेत्रज्ञत्वं हीयेत अनित्यत्वाचेतनत्वादिदोषश्च स्यात् ‘एको देवः’ इति ‘एक एव साक्षी स्वप्रकाशः’ इति “अजो नित्यः शाश्वतः” इत्यादि श्रुतिविरोधप्रसक्तेश्च । अत आत्मा घटादिवन्न ज्ञानविषयः । ननु “ तरति शोकमात्मवित् ” इत्यात्मवेदनवतः शोकतरणं श्रूयते कथमयमस्मीत्यात्मन्यविज्ञाते शोकतरणं विदुषः सिध्येदतोऽयमित्यात्मा कथं ज्ञायत इति चेच्छ्रौतेनैव ज्ञानेनात्मा ज्ञातव्यस्तत्कथमिति चेदुच्यते, “ नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञमदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ” इति श्रुत्या नान्तःप्रज्ञमित्यादिना तैजसविश्वादिभ्यो भिन्नत्वं तेषामनात्मत्वं च प्रतिपाद्य अदृश्यमित्यहमादिसर्वदृश्यभिन्नत्वव्यवहार्यमिति कर्मेन्द्रियाविषयत्वसग्राह्यमिति ज्ञानेन्द्रियाविषयत्वमलक्षणमित्यनुमानागम्यत्वमचिन्त्यमिति मनसोऽप्यगोचरत्वमव्यपदेश्यमिति वागाविषयत्वमेकात्मप्रत्ययसारमिति चिदेकरसत्वं स्वगतभेदराहित्यं च प्रपञ्चोपशममिति विजातीयभेदराहित्यमद्वैतमिति सजातीयभेदराहित्यं च शिवमिति आनन्दघनत्वं चतुर्थमिति स्वाभासविश्वादित्रितयमपेक्ष्य तुर्यत्वं सर्वदृश्यवैलक्षण्यं च सम्यगात्मनः प्रतिपाद्य य एवं सर्वदृश्यविलक्षणाश्चिदानन्दैकरसः स एवात्मा स्वलक्षणलक्षितः सोऽयमहमस्मीति विद्वान्निःस्वात्मना ज्ञेयो ज्ञातव्य इति बोध्यते अनेन श्रौतेन ज्ञानेनाविद्यातत्कार्यसंबन्धरहितमात्मानं स्वं ज्ञात्वा विद्वान् संसारान्मुक्तो भवत्यतः सर्वदृश्यविलक्षणत्वं क्षेत्रज्ञत्वं चात्मनो लक्षणमिति सिद्धम् ॥ १ ॥

श्री० टी०—‘ भक्तानामहमुद्धर्ता संसारादित्यवादि यत् ॥ त्रयोदशेऽथ तत्सिद्धयै तत्त्वज्ञानमुदीर्यते ’ ॥ १ ॥ तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् भवामीति पूर्वं प्रतिज्ञातम् । न चात्मज्ञानं विना संसाराद्मुद्धरणं संभवतीति तत्त्वज्ञानोपदेशार्थं प्रकृतिपुरुषविवेकाध्याय आरभ्यते तत्र यत्सप्तमेऽध्याये अपरा परा चेति प्रकृतिद्वयमुक्तं तयोरविवेकाज्जीवभावमापन्नस्य चिदंशस्यायं संसारः याभ्यां च जीवोपभोगार्थमी-

श्वरः सृष्ट्यादिषु प्रवर्तते तदेव प्रकृतिद्वयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञशब्दवाच्यं परस्परं विविक्तं तत्त्वतो निरूपयिष्यन् श्रीभगवानुवाच—इदमिति । इदं भोगायतनं शरीरं क्षेत्रमित्यभिधीयते संसारस्य प्ररोहभूमित्वात् एतद्यो वेत्ति अहं ममेति मन्यते तं क्षेत्रज्ञ इति प्राहुः । कृषावलवत्तत्फलभोक्तृत्वात् तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकज्ञाः ॥ १ ॥

स० टी०—मुमुक्षूणां वित्तं स्थिरचरनिमित्तं स्थिरपदं महामायाचित्तं श्रुतिहृदयमद्वैतचरितम् ॥ अखण्डा-
नन्दं श्रीपतिमजमनन्तं यदुपतिं मुकुन्दं नन्दाङ्गे विलसितमहं नौमि शतशः ॥ १ ॥ तदेवं मध्यमैः षड्वि-
रध्यायैर्भगवान् हरिः ॥ तत्पदार्थोऽनुसंधेयो मुक्तये चेत्युदीरितम् ॥ २ ॥ अन्तःकरणसंशुद्धिविवेकादिच-
तुष्टयम् ॥ ज्ञानं मोक्षो हरेर्भक्त्या सिद्धयत्येतच्चतुष्टयम् ॥ ३ ॥ हरिभक्तिं विना कर्म न स्याद्विशुद्धि-
कारणम् ॥ न वा सिद्धयेद्विवेकादि न ज्ञानं नापि मुक्ता ॥ ४ ॥ दुरत्यया हरेर्माया सर्वव्यामोहका-
रिणी ॥ हरिभक्तिं समाश्रित्य तर्तुं शक्या मुमुक्षुभिः ॥ ५ ॥ हरिरेव जगत्सर्वं हरेर्भिन्नं न किञ्चन ॥
तस्मात्सच्छब्दयोपेतैरुपास्यो मुक्तये हरिः ॥ ६ ॥ इत्थं निरूपितं षड्विरध्यायैर्मध्यमैरिति ॥ उपासनाप्रधानो-
ऽसौ काण्डः संपूर्णतां गतः ॥ ७ ॥ तथा प्रागादिषट्केन त्वंपदार्थो निरूपितः ॥ इदानीमुत्तरः षट्कोऽखण्डवा-
क्यार्थगोचरः ॥ ८ ॥ सम्यग्बोधप्रधानोऽयं सम्यग्प्रारभ्यते ततः ॥ प्रत्यगात्माप्रमादाख्यान्मृत्योरुद्धरणं
नृणाम् ॥ ९ ॥ प्रत्यगात्मावबोधेन विना नास्तीति निश्चितम् ॥ यादृगात्मावबोधेन मृत्योरुद्धरणं
भवेत् ॥ १० ॥ यादृग्बोधयुताः पूर्वं जीवन्मुक्ततयेरिताः ॥ तादृगात्मावबोधोऽत्र वक्तव्यो बन्धमुक्तये
॥ ११ ॥ स बोधो ब्रह्मणा साकं जीवस्याभेदमेव च ॥ विषयीकुरुते यस्मात्तद्विदानर्थकारिणी
॥ १२ ॥ तत्र संसारिणो जीवाः प्रतिक्षेत्रं विलक्षणाः ॥ कथमेकेन शुद्धेन तेषामैक्यं परात्मना ॥ १३ ॥
इत्याशङ्कापनोदाय भगवान्परमेश्वरः ॥ संसारित्वं च भिन्नत्वमाविद्याकल्पितं परे ॥ १४ ॥ शुद्धा हि
वस्तुतो जीवाः परमात्मस्वरूपिणः ॥ एवं हृदि निधायादौ क्षेत्रेभ्योऽस्य विवेचनम् ॥ १५ ॥ देहेन्द्रिया-
दिरूपेभ्यः क्षेत्रज्ञस्य करोत्यजः ॥ विवेके सति जीवोऽयं क्षेत्रज्ञः पुरुषः परः ॥ १६ ॥ एक एव प्रति-
क्षेत्रं निर्विकारोऽद्वयात्मकः ॥ एतन्निरूपणाथैव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्द्वयोः ॥ १७ ॥ विवेकः क्रियते ह्यस्मिन्नध्याये
हरिणा स्वयम् ॥ सप्तमे प्रकृती द्वे प्राक्परापरगिरिते ॥ १८ ॥ भूम्यादिक्षेत्ररूपोक्ता क्षेत्रज्ञो जीवश-
ब्दितः ॥ तत्त्वं तयोर्विवेकेन निरूपयितुमीश्वरः ॥ १९ ॥ उवाच भ्रान्तिमिरविध्वंसनकरं वचः ॥
इदं भोगालयं स्थूलं सेन्द्रियं समनो जडम् ॥ २० ॥ शरीरं दृश्यमनृतं क्षेत्रमित्यभिधीयते ॥ असकृ-
त्कर्मणां सिद्धिः सस्यानामिव देहके ॥ २१ ॥ अहंममाभिमानेन क्षेत्रं यो वेत्ति सर्वतः ॥ तं क्षेत्र-
ज्ञ इति प्राहुः क्षेत्रक्षेत्रज्ञवेदिनः ॥ २२ ॥ अभिधीयत इत्यत्र कर्मण्येव प्रयोगतः ॥ क्षेत्रस्य जा-
डयात्कर्मत्वमस्तीत्येवं प्रदर्शितम् ॥ २३ ॥ विना द्वितीयं क्षेत्रज्ञ इतीत्यत्रोक्तशब्दतः ॥ क्षेत्रज्ञे स्व-
प्रकाशत्वात्कर्मत्वाभाव इष्यते ॥ २४ ॥ अतः क्षेत्राभिधाने हि न विशेषोऽस्ति कर्तृगः ॥ स्थूलं वस्तु ज-
डं क्षेत्रं यैः कैश्चिदभिधीयते ॥ २५ ॥ क्षेत्रज्ञं स्वप्रकाशत्वाद्भिना कर्मत्वमेव तम् ॥ सम्यग्विवेकिनः प्राहु-
रज्ञान्यविषयत्वतः ॥ २६ ॥ १ ॥

भा० टी०—यो मायां जगदेकमोहनकरीमाश्रित्य सृष्ट्यालयं देहं जीवतयानुविश्य मतिभिः संयाति
नानात्मताम् । वन्दे तं परमार्थतः सुखघनं ब्रह्माद्वयं केवलं कृष्णं वेदशिरोभिरेव विदितं श्रीशंकरं शाश्व-
तम् ॥ १ ॥ आकाशस्य यथा घटादिभिरसौ भेदो न चास्त्यर्थतः एवं ब्रह्मणि निर्गुणोऽतिविमले बुद्ध्या-
दिभिः कल्पितः । यस्मिन्नेकरसे विमायममितं तं वासुदेवं भजे सत्यानन्दचिदात्मकं गुरुगुरुं सर्वं तमो-
नाशकम् ॥ २ ॥ देवीं भक्तजनार्थसार्थजननीं प्रत्युद्देत्यादिनीं भानुं भानुमृगेन्द्रसूदितमहाविघ्नोघनागं प्रभुम् ।
शुण्डावज्रनिरस्तसर्वदुरितादागं पावनं मङ्गलं ध्येयं नौमि गजाननं सुरगणैरिन्द्रं गणानां विभुम् ॥ ३ ॥
एवं षट्द्वयेन त्वंपदार्थं तत्पदार्थं च प्रतिपाद्याखण्डार्थप्रतिपादनाय तृतीयषट्कमारभ्यते तत्र—भूमिरापोऽनलो

वायुः खं मनो बुद्धिरेव च । अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभतां महाबाहो यथेदं धार्यते जगत् ॥ एतद्योनीति भूतानि सर्वाणीत्युपधारय । अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथेति सप्तमेऽध्याये त्रिगुणात्मिका क्षेत्रलक्षणा संसारहेतुत्वादपरैका अन्या च जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षणा ईश्वरात्मकत्वात्परेतीश्वरस्य द्वे प्रकृती सचिते याम्यामीश्वरो जगदुत्पत्त्यादिहेतुत्वं प्रतिपद्यते तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारा तद्वत् ईश्वरस्य तत्त्वनिर्णयार्थं द्वादशाध्याये च अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव चेत्यादितत्त्वज्ञविशेषणान्युक्तानि येन पुनस्तत्त्वज्ञानेन संपन्ना यथोक्त-विशेषणविशिष्टा मम प्रिया भवन्तीत्यतस्तत्त्वज्ञानावधारणार्थं च श्रीभगवानुवाच—इदमित्यादिना । इदं प्रत्यक्षादिनोपलभ्यमानं दृश्यम् । इदमोक्तं विशिनष्टि शरीरं त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परिणता पुरुषस्य भोगापवर्गयोरर्थयोरेव कर्तव्यतया देहेन्द्रियाद्याकारेण संहन्यते सोऽयं संघातः शरीरशब्देनोच्यते इदं शरीरं हे कौन्तेय क्षतात्राणात्क्षेत्रं क्षिणोत्थात्मानमविद्यया, त्राति तं विद्यया, क्षीयते नश्यति क्षरति अपर्क्षीयतेऽतोऽपि क्षेत्रमित्यभिधीयते क्षेत्रवदस्मिन्कर्मफलं निष्पद्यते इति वा यथा कुन्ती त्वत्प्रादुर्भावास्थानत्वात् क्षेत्रं तथात्मनोऽभिव्यक्तिस्थानत्वादपीदं क्षेत्रमिति संबोधनाशयः । अनेन शरीरस्यात्मनोऽन्वयत्वं बोधितं क्षेत्रशब्दादुपस्थितमितिपदं क्षेत्रशब्दविषयमन्यथा वैयर्थ्यात् क्षेत्रमित्येवमनेन क्षेत्रशब्देनाभिधीयते कथ्यत इत्यर्थः । दृश्यं शरीरं प्रदर्श्य ततोऽतिरिक्तं द्रष्टारमात्मानं दर्शयति—एतच्छरीरं क्षेत्रं यो वेत्ति आपादतलमस्तर्कं मनुष्योऽहं ममेदं शरीरमिति स्वाभाविकेन, शरीरं नात्मा दृश्यत्वान् घटवदित्यौपदेशिकेन स्वातिरिक्तत्वेन वा ज्ञानेन जानाति विषयीकरोति तं तद्विदस्तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ दृश्यत्वेन द्रष्टृत्वेन विदन्तीति तथा तं क्षेत्रज्ञ इति प्राहुः क्षेत्रज्ञ इत्येवं क्षेत्रज्ञशब्देन तं कथयन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

प० टी०—पूर्वाध्याये सगुणनिर्गुणोपासनाभेदेन ब्रह्मप्राप्तावधिकारिद्वयमुक्तं तत्र क्रमेण मुक्तेः सुखसाध्यत्वं च दर्शितं तत्रापि सुखरूपसाधनवतः सगुणोपासकस्य धर्माः श्लोकाष्टकेनोपदिष्टाः । अथ क्लेशरूपसाधनवतो निर्गुणोपासकस्य बहुसामग्रीसाध्यतत्त्वज्ञानपूर्विका प्राप्तिरिति दर्शयितुं प्रथमतः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपं भगवानुपदिशति—इदमिति । इदं भोगायतनं शरीरं संसारतरुप्ररोहभूमिकत्वात्क्षेत्रमित्यभिधीयते नामनिर्देशः क्रियते । अथ सामान्यतः क्षेत्रज्ञस्वरूपमाह—एतदिति । एतत्क्षेत्रं यो वेत्ति जानाति तं क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः प्राहुः । अनेन देहातिरिक्तः क्षेत्रज्ञः कश्चिदस्तीति सूचितम् । यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां देहस्य घटादिवज्जाड्यनिश्चयेन स्वकीयद्रष्टृत्वं न संभवति । मृतशरीरे दाहदुःखानभिज्ञत्वदर्शनात् । एवं यथा घटद्रष्टा घटान्निष्ठो भवति तथा देहद्रष्टापीत्यर्थः ॥ १ ॥

रा० टी०—ननु भगवत्स्वरूपज्ञानस्यैव पूर्वोक्तदिशा मुक्तिहेतुत्वात्तत्स्वरूपोक्तिर्युक्ता । क्षेत्रस्वरूपं महाभूतानीत्यादिना किमर्थमत्रोच्यत इति चेन्न, क्षेत्रज्ञत्वविशिष्टभगवज्ज्ञानोपयोगित्वात्क्षेत्रोक्तिरिति क्षेत्रोद्देशपूर्वं भगवतः क्षेत्रज्ञत्वमाह—इदमिति । कौन्तेय इदं शरीरमव्यक्तमहदहंकारादिकं भगवदावासस्थानत्वात् क्षीयते स्थायतेऽत्र भगवतेति व्युत्पत्त्या क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतदव्यक्तादिकं क्षेत्रशब्दितं यो वेत्ति जानाति तं तद्विदः क्षेत्रविदः क्षेत्रज्ञमिति प्राहुरित्यर्थः । शरीरशब्दस्याव्यक्तादिपरत्वं च स्वपरिणामदेहादिवियोगद्वारा जीवस्य हिंसादिहेतुत्वात् शर् शृ हिंसायामिति धातोः, भगवता प्रेर्यत्वादीरं च । ईरप्रेरण इति धातोः । शर् च तदीरं चेति शरीरमिति व्युत्पत्तेरिति ज्ञेयम् । तेन संघातश्चेतनेति संघातपदेन क्षेत्रविकारेष्वेकदेशत्वेनोक्तशरीरस्य कथं समस्तक्षेत्रत्वमुच्यत इति शङ्का निरस्ता ॥ २ ॥

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

त० टी०—एवं संसृष्टयोः शरीरात्मभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञत्वेन विवेकः प्रदर्शितः । अथ स्वेन तयोः संबन्धज्ञानाकाङ्क्षायाम् एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतो मुखमित्यनेन नवमे सामान्येन सर्वस्य जगतः संबन्धप्रकार उक्तोऽपि क्षेत्रज्ञस्य विभज्य नोक्तः, इदानीं तस्य स्वतादात्म्यमाह—क्षेत्रज्ञं चापीति । पूर्वम् ‘अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा । मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव । मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानि सर्वभूतानि, इहैकस्थं जगत् कृत्स्नं पश्याम्यस-चराचरम्’ इत्यादिना सर्वस्य जगतो मत्तः पृथक्स्थितिप्रवृत्त्यभावेन मदभिन्नत्वं, ‘न चाहं तेष्ववस्थितः, न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरं, मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः यते सचराचरम्’ इत्यादिना मद्भिन्नत्वं चोक्तं ततोऽन्यज्ज्ञानासि, सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वं इति त्वयाऽप्युक्तमेव । किंतु पूर्वाध्याये ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते । तेषामहं समुद्धर्ता सृष्ट्युत्सारसामरादित्यादिना पराप्रकृतिभूतस्य जीवपुरुषादिशब्दाभिधेयस्य क्षेत्रज्ञस्य ध्यातृत्वोपासकत्वोद्धार्यत्वेन प्रतीतं केवलभिन्नत्वं न मन्तव्यमपि तु सर्वक्षेत्रेषु देवतिर्यङ्मनुष्यादिशरीरेषु क्षेत्रज्ञमपि मां विद्धि, मदात्मकत्वेन मदभिन्नं जानीहि । चशब्देनात्मनस्तद्वैलक्षण्यमपि समुच्चिनोति । मां ततो विलक्षणं च विद्धीत्यर्थः । तथा च श्रुतयः “ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो, अयमात्मा ब्रह्म, सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तज्जलानिति अभयं वै जनक प्राप्नोऽसि, यदात्मानं वेदाहं ब्रह्मास्मीति” इत्यादिका भगवतः सर्वात्मत्वेन सर्वसामानाधिकरण्यवाचिकाः । तथा मर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः, वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ” इत्यादिका भगवतः सर्वरूपत्वेऽपि सर्ववैलक्षण्यबोधिकाः । एवं मदात्मकत्वेन मद्वाचाप्यत्वेन मत्तोऽपृथक्सिद्धतया मत्तादात्म्यरूपं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यज्ज्ञानं मम सर्वज्ञस्य वेदान्तकृतो वेदविदः सर्वेश्वरस्य मतं संमतम् । अतो मम मताद्यदन्यथा ये मन्यन्ते तदज्ञानमित्यर्थः । केचित्तु क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति समानाधिकरणनिर्देशेन परमात्मैवाविद्योपाधिवशात्परिच्छिन्नः क्षेत्रज्ञः संसारीव जातः, तमविद्योपाधित्यागेन शुद्धमसंसारिणं मां परमेश्वरमेव जानीहीति भगवतस्तात्पर्यं कल्पयन्ति, तदसत् सर्वशास्त्रविरुद्धत्वात् । तथाहि न तावत् क्षेत्रज्ञानां ब्रह्मस्वरूपैक्यं शास्त्रप्रमाणेन वक्तुं शक्यं “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्, ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशौ, द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति, प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः, अक्षरात् परतः परः, सर्वस्य वशी सर्वस्थेशानः, एको वशी सर्वगः कृष्ण ईड्यः, अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां, य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरम्, एष ते आत्माऽन्तर्याम्यमृतः, संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुः ” इत्यादिश्रुतीनां “भेदव्यपदेशान्वाच्यः, भेदव्यपदेशाच्च, अनुपपत्तेस्तु न शारीरः, कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च, पत्यादिशब्देभ्यः, अधिकं तु भेदनिर्देशात् ” इत्यादिब्रह्मसूत्राणां “इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सर्वं तेजो बलं धृतिः । वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च ॥ ससुरासुरगन्धर्व सयक्षोरगराक्षसम् । जगद्वशे वर्ततेऽदः कृष्णस्य सचराचरम् ॥ अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ विष्णुशक्तिः परा प्रोक्ता चेतनाख्या तथाऽपरा । ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । अज्ञो जन्तुरनीशश्च स्वात्मनः सुखदुःखयोः ॥ ईश्वरप्रेरितो गच्छे-

त्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा । दासभूताः स्वतः सर्वे ह्यात्मानः परमात्मनः ॥ नान्यथा लक्षणं तेषां बन्धे मोक्षे च विद्यते । तत्र यः परमात्मा तु स नित्यो निर्गुणः स्मृतः ॥ न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा । कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते ॥ स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः । तवान्तरात्मा मम च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः ॥ सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित् क्वचित् इति भेदैकविषयाणामितिहासपुराणादिवाक्यानां च निर्विषयत्वापत्त्या बाधप्रसङ्गात् । तथात्वे चार्धनास्ति- कत्वापत्तिर्दुर्वारा । अयं दोषः केवलभेदादिमतेऽपि समानः । तन्मतेऽभेदावाक्यानां बाधप्रसङ्गात्, नह्येकविधवाक्यबाधं विना केवलभेदोऽभेदो वा सिद्ध्यति । ननु भेदावाक्यानां नाहमीश्वर इत्यादि- प्रतीतिसिद्धप्रत्यक्षभेदाविषयत्वेन नैराकाङ्क्ष्यान्न बाधप्रसङ्गः । अन्यथा सर्वस्य ब्रह्माभेदप्रतिपादकानां सहस्रशो वाक्यानां विरोधः स्यादिति चेन्न, जीवेश्वरभेदस्य प्रत्यक्षत्वाभावात् भेदप्रत्यक्षस्य प्रतियोगिप्रत्यक्षत्वाधीनत्वात्, जीवेश्वरयोरतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षत्वस्यासंभवात् । नाहमीश्वर इत्यादिप्रतीतेस्तु शास्त्रोक्तसर्वज्ञत्वाचिन्त्यशक्तित्वस्वतन्त्रत्वसर्वनियन्तृत्वजगज्जन्मादिकारणत्वादीश्वरत्वप्रयोजकाणां धर्माणामात्मन्यसंभावितत्वेन याथार्थ्यात् । आत्मनोऽल्पज्ञत्वालपशक्तित्वतन्त्रियम्यत्वतदधीनत्वज्ञानात् । न चाविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदोपाधेर्वेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं न परमार्थतो विद्ययाऽपास्तसर्वोपाधि- रूपे आत्मनीशितव्यसर्वज्ञत्वालपज्ञत्वादिव्यवहार उपपद्यते इति वाच्यं, परमात्मनो ब्रह्मणः सजातीय- विजातीयस्वगतभेदशून्यत्वमेकत्वमसङ्गत्वं स्वयंप्रकाशत्वं चाभ्युपगम्य पुनस्तस्योपाधिवश्यत्वपरिच्छि- न्नत्वाज्ञत्वालपज्ञत्वादिकल्पनस्य महद्विरुद्धत्वात् । मे माता बन्धेतिवद्वदतो व्याघाताच्च । प्रचण्डमार्तण्डम- ण्डलेऽन्धकारवत्स्वयम्प्रकाशस्वरूपेऽविद्याऽवच्छेदमनुमत्तः को ब्रूयात् । किंच अविद्यासंबन्धः सहे- तुको निर्हेतुको वा ? नाद्यः, अप्रसिद्धत्वात् । अविद्याब्रह्मेतरस्य तृतीयस्य तत्कार्यत्वेन तदानीमभावात् । न द्वितीयः, निर्हेतुकाऽविद्या स्वयमेव संबध्यते चेत्तर्हि एकस्यैवोपाधिवश्यत्वेन निवर्तकचेतनान्तरा- भावात् कदाऽपि तन्निवृत्तिर्न स्यात् । अनिमोक्षश्च स्यात् । न च स्वसामर्थ्येनैवाविद्यां निवर्तयति नेतरापेक्षेति वाच्यम्, एवं चेत्स्वयम्प्रकाशस्य स्वतन्त्रस्य समर्थस्याविद्यासंबन्धस्यैवानर्हत्वात् । तथाहि अविद्यायाः स्वरूपं ब्रह्म जानाति न वा । जानाति चेत् को वा सर्वज्ञः स्वतन्त्रः सन् श्वशूकरतिर्यक्- कीटनारक्यादियोनितज्जन्यदुःखहेतुभूताऽविद्या-स्वरूपं जानन् तथा युज्येत । न जानाति चेदज्ञत्वा- देव ब्रह्मत्वहानिरतः सर्वथा ब्रह्मण्यविद्यायोगो वक्तुमनुपपन्नः । नन्वविद्यातत्कार्यं च मिथ्याज्ञानं न परमार्थवस्तु दूषयितुं समर्थं न ह्रूषरदेशं स्नेहेन पङ्कीकर्तुं शक्नोति मरीच्युदकं, तथाऽविद्या क्षेत्रज्ञस्य न किंचित्कर्तुं शक्नोतीति चेन्न, यदि तस्या दोषकारित्वमेव नास्ति तर्हि तन्निवृत्त्यर्थमुपायस्य वैयर्थ्यात् । बन्धमोक्षव्यवस्थायास्तद्विषयकशास्त्रस्यानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । एवं ब्रह्मण्यविद्यासंबन्धस्य वक्तु- मशक्यत्वात्तत्कृतं जीवेश्वरविभागं मन्यमाना भ्रान्ता जगद्भ्रामोहकाः श्रेयोऽर्थिभिरुपेक्षणीयाः । नापि सर्वब्रह्माभेदप्रतिपादकानां वाक्यानां विरोधः शङ्कनीयः, तेषां क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिपुरुषक्षराक्षरादि- शब्दाभिधेयस्य जडचेतनजातस्य ब्रह्मात्मकत्वतद्वाप्यत्वतदधीनत्वादिहेतुभिर्ब्रह्मणः सर्वात्मत्वसर्व- व्यापकत्वस्वतन्त्रत्वादिभिरभेदप्रतिपादनेन चरितार्थत्वात् । तथाहि “ अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां, सर्वात्मा, यच्च किञ्चिज्जगत्पस्मिन् दृश्यते श्रूयतेऽपि वा, अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः, अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः, इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो बलं धृतिः । वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च, योऽयं तवागतो देव समीपे देवतागणः । स त्वमेव जगत्स्रष्टा यतः सर्वगतो भवान्, सर्वगत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः, सर्वं समामोषि

ततोऽसि सर्वः ” तथा “ यदासीत्तदधीनमासीत् सर्वस्य वशी सर्वस्वेभ्यः आत्मा हि परमः स्वतन्त्रो-
 ऽधिगुणः, जीवोऽल्पशक्तिरस्वतन्त्रोऽवरः, सर्वं स्वातन्त्र्यमुद्दिष्टं तच्च कृष्णे न चापरे । अस्वातन्त्र्यात्त-
 दन्येषामसत्त्वं विद्धि भारत । किमनेन जगन्नाथ सर्वं त्वद्वशं जगद् ” इत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपु-
 राणादिवाक्येभ्यः यद्यदायत्तस्थितिप्रवृत्तिकं वस्तु तत्तदभेदव्यपदेशार्हमिति व्याप्तिमामनन्ति छान्दोगाः
 प्राणेन्द्रियसंवादे “ न वै वाचो न चक्षूषि न मन इत्याचक्षते प्राण इत्येवाचक्षत ” इति । तथा भेद-
 व्यपदेशाश्च क्षेत्रक्षेत्रज्ञपरमात्मनां स्वरूपस्वभाववैलक्षण्यप्रतिपादनेन मुख्यार्थतयैव सूपपन्नाः । “ सर्वं
 तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा द्वितीयाद्वै भयं भवति ” इत्यादिभेदनिषेधव्यप-
 देशास्तु परमात्मेतरस्वतन्त्रत्वावच्छिन्नवस्तुनिषेधेन सूपपन्नाः । एवं च न कस्यापि वाक्यस्य विरोध-
 शङ्कान्गन्धोऽपि । अत एव भेदविषयकाणामभेदविषयकाणां च वाक्यानां परस्परं बाध्यबाधकभावो वक्तुं
 न शक्यः, तुल्यबलत्वात् । इदमेव तात्पर्यं हृदि निधाय भगवान् सूत्रकारः परस्परविरुद्धार्थकानां भेद-
 वाक्यानामभेदवाक्यानां चाविरोधेन समन्वयप्रकारदर्शनाय चेतनाचेतनयोर्ब्रह्मणा स्वाभाविकभेदाभे-
 दसंबन्धस्यैव निर्दोषत्वख्यापनाय घटकसूत्राणि प्रणीतवान् । “ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि
 दासकितवादित्वमधीयत एके, उभयव्यपदेशाच्चहिङ्गुलवत्, प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ” इति ।
 “ एकः सन् बहुधा विचचार एको देवो बहुधा बहून् प्रविष्टः त्वमेकोऽसि बहुधा बहून्प्रविष्टः ” इत्याद्याः
 घटकश्रुतयश्च । तथैवोक्तार्थघटकानि स्मृतिपुराणवाक्यानि कानि चिदुदाह्रियन्ते, तथाह मनुः—“ एकत्वे
 सति नानात्वं नानात्वे सति चैकता । अचिन्त्यं ब्रह्मणो रूपं कस्तद्वेदितुमर्हति ” इति । “ ज्ञानयज्ञेन
 चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते । एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ” इति भगवद्वाक्यं च । विष्णु-
 पुराणे प्रह्लाद आह “ ॐ नमो वासुदेवाय तस्मै भगवते सदा । व्यतिरिक्तं न यस्यास्ति व्यतिरिक्तोऽखि-
 लस्य यः ॥ नित्यानित्यप्रपञ्चात्मन् निष्प्रपञ्चामलाश्रित । एकानेक नमस्तुभ्यं वासुदेवादिकारण ॥ यः
 स्थूलसूक्ष्मः प्रकटः प्रकाशो यः सर्वभूतो न च सर्वभूतः । विश्वं यतश्चैतदविश्वहेतो नमोऽस्तु तस्मै
 पुरुषोत्तमाय ” इति । तत्रैव ध्रुवस्तुतौ “ पृथग्भूतैकभूताय भूतभूतात्मने नमः ” इति । हरिवंशे घण्टा-
 कर्णश्च “ अनेकमेकं बहुधा वदन्ति श्रुतिस्मृतिन्यायनिविष्टचित्ताः । आहुर्ममात्मानमजं पुराणं द्रष्टुं
 तमीशं वयमुद्यताः स्म ” इति । श्रीभागवते प्रथमस्कन्धे श्रीनारदो व्यासं प्रति ‘ इदं हि विश्वं भग-
 वानिबेतरो यतो जगत्स्थाननिरोधसंभवाः । तद्धि स्वयं वेद भवांस्तथाऽपि वै प्रादेशमात्रं भवतः प्रद-
 शितम् ’ द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मापि नारदायाह—‘ सोऽयं तेऽभिहितस्तात भगवान् हरिरीश्वरः । समासेन
 हरेर्नान्यदन्यस्मात्सदसच्च यत् ’ इति । तस्मात्सर्वश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिवाक्याविरुद्धो भगवत्सूत्रकारसं-
 मतश्चिदचितोर्ब्रह्मणा स्वाभाविकभेदाभेद एव संबन्धः सत्संप्रदायिभिरुपादेयः । केवलभेदः केवला-
 भेदश्चोक्तशास्त्रविरुद्धत्वाद्वा न्तिपरिगृहीतत्वाच्चोपेक्षणीयः । अपरे तु देवमनुष्यादिक्षेत्रेषु वेत्तृत्वैकाकारं
 क्षेत्रज्ञं च मां विद्धि मदात्मकं विद्धि, चापीति अपिशब्दात् क्षेत्रमपि मां विद्धीत्युक्तमवगम्यते, यथा
 क्षेत्रं क्षेत्रज्ञैकविशेषणस्वभावतया तदपृथक्सिद्धेस्तत्सामानाधिकरण्येनैव निर्दिष्टं, तथा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञश्च
 मद्विशेषणैकस्वभावतया मदपृथक्सिद्धेर्मत्सामानाधिकरण्येनैव निर्देश्याविति हि—वक्ष्यति क्षेत्रज्ञात् बद्ध-
 मुक्तोभयावस्थात् क्षराक्षरशब्दनिर्दिष्टादर्थान्तरत्वं परस्य ब्रह्मणो वासुदेवस्य उत्तमः पुरुषस्त्वन्य इति
 पृथिव्यादिसंघातरूपस्य भगवच्छरीरैकस्वभावतया भगवदात्मकत्वं श्रुतयो वदन्ति “ यः पृथिव्यां
 तिष्ठन् पृथिव्यन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति स ते आत्मा-
 ऽन्तर्याम्यमृतः ” इत्यारभ्य “ य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य

आत्मानमन्तरो यमयति स ते आत्मान्तर्याम्यमृत” इत्याद्याः । इदमेवान्तर्यामितया सर्वक्षेत्रज्ञानामवस्थानं भगवतस्तत्सामानाधिकरण्येन व्यपदेशहेतुरित्येवं सामानाधिकरण्यमुपपाद्य अचिद्वस्तुनः परस्य च ब्रह्मणो भोग्यत्वेन भोक्तृत्वेनेशितृत्वेन च स्वरूपस्वभावविवेकं (च) श्रुतिभिः प्रतिपाद्य “हन्ताऽहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत् विज्ञानं चाविज्ञानं च सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्” इति स्वात्मकजीवानुप्रवेशेन नामरूपव्याकरणवचनात् सर्वे वाचकशब्दा अचिज्जीवविशिष्टपरमात्मवाचका इति कारणावस्थपरमात्मवाचिना शब्देन कार्यवाचिनः शब्दस्य सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तम् । अतः स्थूलसूक्ष्मचिदचित्प्रकारं ब्रह्मैव कार्यं कारणं चेति विशिष्टाद्वैतमङ्गीकृत्य भोक्तृभोग्यनियन्तृभूतचिदचिद्ब्रह्मणां स्वरूपस्वभावभेदाङ्गीकारेण धर्मसाङ्ग्यमपि वारयन्ति । विशेषणस्य विशिष्टवस्त्वेकदेशत्वेनाभेदव्यवहारो मुख्यः, विशेषणविशेष्ययोः स्वरूपस्वभावभेदेन भेदव्यवहारो मुख्य इति सर्ववाक्यानामविरोधप्रकारं च वर्णयन्ति तत् प्रयासमात्रम् । भेदाभेदव्यवहारयोर्मुख्यत्वाङ्गीकारेणास्मन्मतप्रवेशात् । यतोऽस्माभिर्भेदाभेदस्यैव श्रुतिस्मृतिसूत्रैर्निर्गदं(?)साधितत्वात् । यदवशिष्टं ब्रह्मणश्चिदचिद्विशिष्टत्वं, तदसंभवमेव, चिदचितोर्विशेषणत्वानुपपत्तेः । तथाहि इतरव्यावर्तकत्वं विशेषणत्वमिति सर्वशास्त्रसमानस्य विशेषणलक्षणस्य चिदचितोः समन्वयाभावात् । चिदचिद्ब्रह्मेति तत्त्वत्रयेतरवस्त्वभावादनङ्गीकाराच्च । एवं च यथा शृङ्गसास्नादिमत्त्वेन गोत्वलक्षणेन महिष्यादयो व्यावर्त्यन्ते तथा विशेषणत्वेनाभिमतार्थां चिदचित्प्रदार्थाभ्यां किं वा वस्तु व्यावर्त्यते इति वक्तव्यम् । न तावद्ब्रह्मान्तरमस्ति व्यावर्त्यम् “एकमेवाद्वितीयम्” इति श्रुत्या तस्यैकत्वावधारणात् । नापि चेतनाचेतना एव तयोर्व्यावर्त्यत्वाङ्गीकारेण व्यावर्तकत्वरूपविशेषणत्वासंभवात् । एवं तन्मते व्यावर्त्यं किञ्चिन्न सिध्यति । व्यावर्त्यासिद्धौ कुतो व्यावर्तकता । तयोः व्यावर्तकत्वाभावे विशेषणत्वं न शक्यते वक्तुं विशेषणत्वासिद्धौ तद्विशिष्टत्वमनुन्मत्तः को ब्रूयात् किञ्च चिदचितोर्ब्रह्मविशेषणत्वे श्रुतेः स्मृतेः सूत्रस्य वा प्रमाणाभावात्तद्विशिष्टत्ववचनमप्रामाणिकमेव । तस्माद्यथा मायावादिनां शास्त्रानुभवविरुद्धोऽपि ब्रह्मण्यविद्याऽध्यासाङ्गीकारस्तथाऽनुपपन्नमपि विशिष्टाद्वैतं दुराग्रहेण संप्रदायस्वातन्त्र्यसिद्धयर्थमङ्गीकृतमित्यलं विस्तरेण । तस्मादुक्तार्थस्यैव शास्त्रानुभवसिद्धत्वाच्छ्रेयोऽर्थिभिरुपादेयत्वम् ॥ २ ॥

म० टी०—एवं देहेन्द्रियादिविलक्षणं स्वप्रकाशं क्षेत्रज्ञमभिधाय तस्य पारमार्थिकं तत्त्वमसंसारिपरमात्मनैक्यमाह—क्षेत्रज्ञमिति । सर्वक्षेत्रेषु य एकः क्षेत्रज्ञः स्वप्रकाशचेतन्यरूपो नित्यो विभुश्च तमविद्याध्यारोपितकर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारधर्मक्षेत्रज्ञमविद्यकरूपपरित्यागेन मामीश्वरमसंसारिणमद्वितीयब्रह्मानन्दरूपं विद्धि जानीहि हे भारत । एवं च क्षेत्रं मायाकल्पितं मिथ्या, क्षेत्रज्ञश्च परमार्थसत्यस्तद्ब्रह्मविज्ञानमिति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यज्ज्ञानं तदेव मोक्षसाधनत्वाज्ज्ञानमविद्याविरोधिप्रकाशरूपं मम मतम्, अन्यत्त्वज्ञानमेव तदविरोधित्वादित्यभिप्रायः । अत्र जीवेश्वरयोरविद्यको भेदः पारमार्थिकस्त्वभेद इत्यत्र युक्तयो भाष्यकृद्भिर्वर्णिताः । अस्माभिस्तु ग्रन्थविस्तरभयात्प्रागेव बहुशोक्तत्वाच्च नोपन्यस्ताः ॥ २ ॥

शं० टी०—एवमिदं शरीरं क्षेत्रमेतद्यो वेत्ति स क्षेत्रज्ञ इत्यनात्मनोऽप्यात्मनश्च स्वरूपं गृह्यदीपवत् विभज्य दर्शयित्वा क्षेत्रज्ञस्यात्मनः श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धं ब्रह्माभिन्नत्वं प्रतिपादयति ब्रह्मणः परोक्षत्वसद्वितीयत्वं निवृत्तये आत्मनोऽप्यात्यन्तिकसंसारनिवृत्तये चानन्दरूपत्वसिद्धये च—क्षेत्रज्ञमिति । भायामखण्डवृत्तावेव सदा रमत इति हे भारत सर्वक्षेत्रेषु सर्वेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु क्षेत्रेषूत्पलक्षणेषु शरीरेषु यः क्षेत्रज्ञस्तत्क्षेत्रतद्भर्मतत्कर्मतदवस्थानां च ज्ञाता एकः परिपूर्णोऽपि स्वयं घटादिभिराकाशवदविद्यया स्वात्मनि कल्प-

तैस्तैस्तरूपाधिभिः सुखदुःखादिप्रत्ययैश्च विभक्त इव प्रतिशरीरमहमहमित्यहंप्रत्ययार्थत्वेन स्थितः सर्वप्रत्ययसाक्षी प्रत्यग्लक्षणस्तमुक्तलक्षणेन सर्वेभ्यः क्षेत्रेभ्यः सम्यग्विभक्तं तत्तदुपाधितद्धर्मतत्कर्माद्यस्पृष्टं तत्तच्छब्दप्रत्ययागोचरमाकाशवन्निराकारं निर्विकारं निरञ्जनं कूटस्थासङ्गचिद्रूपमात्मानं मां सर्वश्रुतिप्रसिद्धं सत्यज्ञानादिलक्षणं निर्विशेषं परं ब्रह्म विद्धि “अयमात्मा ब्रह्म” इति श्रवणादात्मानं परं ब्रह्मेत्यवगच्छेत्यर्थः । सर्वशरीरेष्वात्मैकत्वं पूर्वमेव प्रतिपादितं सर्वक्षेत्रेष्वहमर्थत्वेन स्थित आत्मा ब्रह्मैवेति अवेहीत्यर्थः । एवं क्षेत्राद्विभक्तं क्षेत्रज्ञं च मामेव यथा वेत्ति तथा क्षेत्रस्याविद्याकार्यत्वेन स्वतः सत्ताभावान्मयि ब्रह्मण्य-
 बिष्ठाने कल्पितं क्षेत्रमपि मामेव विद्धि अवेहि । अत्रापि हि क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञवत् ब्रह्माभिन्नत्वं बोधयति । अन्यथा द्वैतहेतोर्देहादिप्रपञ्चस्य पृथग्विद्यमानत्वे ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं न सिध्यति तदभावे अद्वैतश्रुतिविरोधः स्यात्ततः क्षेत्रज्ञं च क्षेत्रमपि मां विद्धीति द्वयोरपि ब्रह्मत्वप्रतिपादनं युक्तं, तेन च स्वापेक्ष्यं च प्रयोजनं तयोर्ब्रह्माभिन्नत्वज्ञानदृढीकरणमेव ततः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञश्च सर्वं ब्रह्मैवेति सिद्धम् । तथा च श्रुतिः स्मृतिश्च—
 “ भोक्ता भोज्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्मेतत् ” ‘वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ एव च’ इति । ननु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरुभयोरपि यदीष्टं ब्रह्ममात्रत्वं तर्हि सर्वं ब्रह्मैवेत्युक्त्या सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वं सिध्यति किमिदं शरीरं कौन्तेयेत्यादिप्रन्थगौरवेणेति न शङ्कनीयम् । इदं शरीरं क्षेत्रमिति प्रकृतिं प्राकृतं च सर्वं दृश्यं क्षेत्रमेवेत्यनात्मस्वरूपं निरूप्य एतद्योवित्ति स क्षेत्रज्ञ इति क्षेत्रज्ञस्यात्मनः क्षेत्रतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थासंबन्धले-
 शराहित्ये प्रतिपादिते क्षेत्राद्विभिन्नमकर्तारमभोक्तारमविक्रियं कूटस्थासङ्गचिद्रूपं क्षेत्रज्ञमेव स्वं साक्षाद्विदि-
 तवतः सतामसतां च देहेन्द्रियादिव्यापाराणां सर्वदा तदस्थमेवात्मानं प्रत्यगवृत्त्या पश्यतो विदुषः क्षेत्रधर्मैः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिभिर्जरारोगादिभिश्च तत्कर्मभिः पुण्यपापैस्तद्गोचरैर्मानावमानैश्च विक्षेपो न संभवत्येवं जीव-
 न्मुक्तिमुखं चागामिसंचितादिसर्वकर्मक्षयश्च सिध्यति । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति न्यायेन क्षेत्रं क्षेत्रज्ञं स्वं सर्वं च ब्रह्मैव प्रश्यतस्तु द्वैतप्रत्ययाभावात् सर्वदा वासनाक्षयो मनोनाशश्च । ततः प्रारब्धक्षयान्ते विदेह-
 कैवल्यं तत्सुखं च सिध्यतीतीममर्थं सूचयितुं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विभजनं तयोर्ब्रह्ममात्रत्वं च प्रतिपाद्याधुना क्षेत्र-
 क्षेत्रज्ञयोर्ब्रह्माभिन्नत्वदर्शनलक्षणमेव ज्ञानं मुक्तेः परमकारणमिति निश्चिनोति—क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति । यद्यपि पुरुषः प्रकृतेर्भिन्नस्तद्गुणकर्मसंबन्धलेशशून्यः सदाऽसङ्गचिद्रूप एवेत्येवंलक्षणं प्रकृतिपुरुषयोः परस्परभिन्न-
 त्वविज्ञानं मुक्तेः परमकारणमिति सांख्या मन्यन्ते तथापि प्रकृतिसान्निव्यात् बाधितानुवृत्त्या पुरु-
 षस्य पुनः पुनः संसारः प्रतीयते न तु निःशेषेण निवर्तते । निःशेषसंसारनिवृत्तिः खलु मोक्षो ब्रह्मात्म-
 नावस्थानलक्षणः “ निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धः स एष परावरैकत्वज्ञानैकल-
 भ्यः “ तस्मिन् दृष्टे परावरे ” इति श्रवणात्ततः परावरैकत्वविषयकमेव ज्ञानं निःशेषसंसारध्वान्तविध्वंसकं विदेहमुक्तेः परमकारणमिति मत्त्वोच्यते क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः प्रकृतिपुरुषयोर्ज्ञानं यत्त-
 योर्याथात्म्यवेदनं सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति प्रत्यगदृष्ट्या क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञस्य च ब्रह्ममात्रत्वदर्शनलक्षणं तदेव सम्यग्ज्ञानमात्यन्तिकसंसारनिवृत्तिकारणमिति सर्वज्ञस्य ममेश्वरस्य मतमभिमतं निश्चय इत्यर्थः । यद्वा येन ज्ञानेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोस्तत्त्वं ज्ञाता ज्ञेयं च सर्वं ब्रह्मैवेत्यवगम्यते तदेव मम ब्रह्मणो ज्ञानमिति मतं क्षेत्रक्षेत्र-
 ज्ञयोरप्रतिबद्धवृत्त्या ब्रह्ममात्रत्वावगमनमेव ब्रह्मज्ञानं कैवल्यकारणमिति ऋषीणामभिमतं निश्चितमित्यर्थः । ननु सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञ आत्मा ब्रह्मैवेति जीवेश्वरयोरेकत्वमनुपपन्नं प्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणविरोधात्, प्रत्यक्षेण हि जीवस्य जन्ममृत्युसुखदुःखादिलक्षणः संसारः कर्मैकनिबन्धन उपलभ्यते; तद्वता जीवनेश्वरस्यैकत्वे-
 त्वेश्वरव्यतिरेकेण भोक्तृन्तराभावादीश्वरस्यैव संसारप्रसङ्गात् तथात्वे तु “ अनञ्जन्यो अभिचाकशीति ” इत्यादिश्रुतिविरोधः प्रत्यक्षविरोधश्च स्यात् । जीवस्य बापीश्वराभिन्नत्वे जीवव्यतिरिक्तेश्वराभावात् जीवस्यैव

सर्वनियन्तृत्वं स्यात् । स्वतन्त्रस्य तस्य संसारानुपयोगात् संसारस्यात्यन्ताभावः प्रसज्येत, संसारसंसारिणोरु-
भयोरप्यभावे प्रत्यक्षविरोधश्च कर्मानुगान्यनुक्रमेण देही स्थानेषु रूपाण्यभिसंप्रपद्यते “तयोरन्यः पिप्पलं
स्वाद्वत्ति” इत्यादिश्रुतिविरोधश्च; “द्वा सुपर्णा सयुजा” इत्यादिभेदशास्त्रविरोधोऽपि च स्यात् “मन्त्रेषु कर्मा-
णि कवयो यान्यपश्यन् तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि तान्याचरथ नियतं सत्यकामाः” इत्यादि कर्मशा-
स्त्रस्य “तरति शोकमात्मवित् । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यः ” इत्यादि ज्ञानशास्त्रस्य चान-
र्थक्यं स्यात् । जीव ईश्वराद्भिन्नः जननादिमत्त्वात् किञ्चिज्ज्ञत्वात् निष्ठुष्टोपाधिमत्त्वात् नित्यदुःखित्वात् नियम्य-
त्वाच्चेत्यनुमानविरोधाच्च तयोरेकत्वं न सिध्यतीति चेन्न, बहुश्रुतिस्मृतिविरोधापत्तेः । तथाहि “अयमात्मा ब्रह्म ।
प्रज्ञानं ब्रह्म । अहं ब्रह्मास्मि । तद्वा एतत् ब्रह्माद्वयं, सदानन्दचिन्मात्रमात्मैव । तदेतत्सत्यमात्मा ब्रह्मैव ब्रह्मात्मैव
अत्र ह्येव न विचिकित्स्यं सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं तत्त्वमेव त्वमेव तत् । तत्त्वमसि । स एकः” इत्यादिवहुश्रुतिभिः
‘सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतत् । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति । एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः,
सकलमिदमहं च वासुदेवः । जीवो ब्रह्मैव नापरः । सर्वे वयमतः परम् । भोक्तारं यज्ञतपसाम् । क्षेत्रज्ञं
चापि मां विद्धि । उपद्रष्टानुमन्ता च’ इत्यादि स्मृतिभिश्च ब्रह्मात्मनोरेकत्वमेव नियमेन प्रतिपाद्यते । आत्मा
ब्रह्मैव भवति सद्रूपत्वाच्चिद्रूपत्वादानन्दरूपत्वादधिक्रियत्वादसङ्गत्वात् परिपूर्णत्वाच्च यन्नैवं तन्नैवं यथा
बुद्ध्यादिः । जीवेश्वरयोर्भेदोऽसत्यः उपाधिकल्पितत्वात् घटाकाशमहाकाशवत् । जीवोपाधिर्मिथ्या मायाकार्य-
त्वात् स्वार्थवदित्यादिभियुक्तभिश्च सम्यग्विचार्यमाणे तयोरभेद एवावगम्यते नैवेष्टदपि च भेदः । सति
तु तयोर्भेदे भेददर्शननिषेधायोगात् । नात्र काचन भिदास्ति नैवात्र काचनभिदास्ति अत्र भिदामिव
मन्यमानः शतधा सहस्रधा भिन्नो “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति” इति अत्यैव पौनःपुन्येन भेददर्शनं निषि-
ध्यते भेदद्रष्टुर्महानर्थोऽप्युच्यते, ततस्तयोरभेद एव सम्यग्विज्ञातव्यो मुमुक्षुभिः । नन्वहं सुखी दुःखीति
प्रत्यक्षेण जीवस्य संसार उपलभ्यते कथं संसारिणोऽप्यसंसारिणश्चैक्यं सिध्यतीति चेन्न, आत्मनः संसारो
मिथ्या अविद्याधारोपितत्वात् जरादिवदित्यात्मनि प्रतीतसंसारस्याविद्याकार्यत्वेन मिथ्यात्वोपपत्तेः “अ-
मूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते मायया एव” इति श्रवणादात्मा स्वयमसंसार्येव सन्नविद्यया संसारीव प्रतीयते
करणदोषाच्छङ्खः पीत इव यथा तद्वत् ; वस्तुतस्तु “अयमात्मा सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निर-
ञ्जनो विभुरब्रह्मात्मानन्दः परः प्रत्यगेकरसः” इति श्रवणान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव एव भवति । संसारस्त्व-
नात्मधर्मः सन्नेवाविद्ययात्मन्यव्यारोपितश्चुर्ध्वमः पीतिमा शङ्ख इव संसारो नात्मधर्मः ज्ञेयत्वाद्वृषादिति
संसारस्यानात्मधर्मत्वं मे वावगम्यते न त्वात्मधर्मत्वं, तस्यात्मधर्मत्वे त्वात्मनः कदापि मोक्षो न स्यात् ।
श्रूयते च हि मोक्षः “तरति शोकमात्मवित् । विमुक्तश्च विमुच्यते” इति । “ब्रह्मैवसन् ब्रह्माप्येति”
इति च । यत एव तत आत्मनोऽविद्यारोपितसंसारित्वप्रतीतिदशायां स्वप्न इव प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धैतदव्य-
वहारस्य सर्वस्यापि संभवान्न कोऽपि विरोधो न कर्मज्ञानशास्त्रानर्थक्यं च संभवति । विद्याविभूतिदशायां
प्रबोधे स्वप्नसंसाराभाववदाविद्यकसंसाराभावान्नित्यशुद्धबोधस्वभावस्यात्मनः परिपूर्णस्य ब्रह्माभिन्नत्वं न
विरुध्यते तत एव प्रमाणशिरोमण्या सर्वज्ञया श्रुत्यापि “ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वम-
सि श्वेतकेतो” इति सर्वस्याप्याकाशादिस्थूलान्तस्यात्मनः संसारनिमित्तस्य द्वैतप्रपञ्चस्याविद्याकार्यस्य अधि-
ष्ठानसत्तैकालम्बनस्य स्वतः सत्ताशून्यस्य ऐतदात्म्यमिति सन्मात्रत्वं बोधयित्वा भेदहेतोर्विशेषस्याभावाच्चिदे-
करसस्यात्मनः तत्त्वमसीति ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वसिद्धयै । सति द्वैते त्वद्वैतश्रुतिस्मृतीनां
व्याकोपः स्यात् “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । एको रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे । एको
देवो नारायणः । एक एव हि भूतात्मा । एकं सद्भिन्ना बहुधा वदन्ति । एकः सन् बहुधा विचचार ।

एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति । एको दाधारभुवनानि विश्वा । एको देवो बहुधा सन्निविष्टः । त्वमेकोऽसि बहूनुप्रविष्टः । तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम् । ईशावास्यमिदं सर्वम् । सद्धीदं सर्वं चिद्धीदं सर्वम् । पुरुष एवेदं सर्वम् । ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् । मायामात्रमिदं द्वैतम् । नेह नानास्ति किंचन । नह्यस्ति द्वैतसिद्धिः ।” इत्यादिश्रुतिभिः ‘तस्मान्न विज्ञानमूतेऽस्ति किंचित् । ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकम् । एकः समस्तं यदिहास्ति किंचित् । विशुद्धं ज्ञानमेवैकम् । मत्तः परतरं नान्यत् । वासुदेवः सर्वम्’ इति, ‘सर्वभूतस्थितं यो माम् । वेदार्थः परमाद्वैतम्’ इत्यादिस्मृतिभिश्च ब्रह्माद्वितीयमनन्तत्वात् सर्वात्मकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा नभः । ब्रह्माद्वितीयं वस्त्वन्तरशून्यत्वात् सुषुप्तवदित्यादियुक्तिभिश्च ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं प्रलिपाद्यते । तस्मात्सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमेव क्षेत्रज्ञस्यात्मनो ब्रह्मत्वम् । तत एव क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति भगवतोच्यते सर्वज्ञेन । ननु नात्र जीवेश्वरयोरेकत्वं प्रतिपाद्यते भगवता किंतु ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीतिन्यायेन सर्वक्षेत्रेष्वन्तर्यामित्वेन तिष्ठतः स्वस्वरूपस्यैवैकत्वं प्रतिपाद्यते । सर्वभूतेऽन्तर्यामीश्वर एक एवेति मूढानामीश्वरैकत्वविज्ञानायेति चेद्भवानत्र प्रष्टव्यः । किमीश्वरः स्वयं सावयवो भूत्वा भूतानि यमयति किं निरवयवः सन्नेव वा उतोभयात्मको वेति । नाद्यः सावयवत्वे त्वीश्वरस्य विकारित्वानित्यत्वादिदोषप्रसङ्गाच्छ्रुतिविरोधाच्च “यस्यादित्यः शरीरम्” इत्यादिश्रुत्यातिरिक्तशरीराभावश्रवणात्सावयवत्वे परिच्छित्तितया पूर्णत्वव्याघातश्चैकत्वानुपपत्तिश्च स्यात् । न द्वितीयः “यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः । एष त आत्मा सर्वान्तरः” इतिश्रवणादीश्वरस्य प्राणित्वप्राणनक्रियावत्त्वप्रसक्त्याऽशरीरत्वानुपयुक्तेः । तथात्वे तु “अशरीरं शरीरेषु” इति “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” इत्यादिश्रुतिविरोधोऽपि स्यात् । न तृतीयः निरवयवत्वतदन्यत्वयोः सामानाधिकरण्यासिद्धेः ईश्वरस्यैव क्षेत्रज्ञत्वे ‘पुरुषः सुखदुःखानाम्’ इत्युक्त्यायेन जीवत्वं सुखदुःखादिभोक्तृत्वं च स्यात्, कारणं गुणसंगोऽस्येत्युक्तेः सदसद्योनिजन्मप्रसङ्गाच्च । ननु क्षेत्रज्ञ आत्मेति पक्षेऽप्ययं दोषः स्यादेवेति चेन्न, अविद्यया त्वात्मनो जन्माद्यनर्थाङ्गीकाराद्विद्यया तन्निवृत्त्युपपत्तेश्च । तेन ब्रह्मत्वं न विहन्यते ‘बन्धो मोक्ष इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः । गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बन्धनम्” इतीश्वरेणैवोक्तत्वात् । तत आत्मनस्त्वविद्यया जीवत्वे त्वयोक्तविकल्पावकाशः विद्यया ब्रह्मत्वं च सिध्यति ततो नात्र काचिदनुपपत्तिरिति सिद्धम् ॥ २ ॥

श्री० टी०—तदेवं संसारिणः स्वरूपमुक्तमिदानीं तस्यैव पारमार्थिकमसंसारिस्वरूपमाह—क्षेत्रज्ञमिति । तं च क्षेत्रज्ञं संसारिणं जीवं वस्तुतः सर्वक्षेत्रेष्वनुगतं मामेव विद्धि “तत्त्वमसि” इति श्रुत्या लक्षितेन चिदंशेन मद्रूपस्योक्तत्वात् । आदरार्थमेव तज्ज्ञानं स्तौति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यदेवं वैलक्षण्येन ज्ञानं तदेव मोक्षहेतुत्वान्मम ज्ञानं मतमन्यन्तु वृथा पाण्डित्यं बन्धहेतुत्वादित्यर्थः । तदुक्तम्—‘तत्कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये ॥ आयासायापरं कर्म विद्यान्या शिल्पनैपुणम्’ इति ॥ २ ॥

स० टी०—एवं देहेन्द्रियादिभ्यस्त्वंपदार्थो विलक्षणः ॥ क्षेत्रज्ञः स्वप्रकाशोऽस्तीत्यभिधाय श्रुतेर्मतम् ॥ १ ॥ तस्य यद्वास्तवं तत्त्वं महावाक्यार्थमद्वयम् ॥ ब्रह्मात्मैक्यं स्वयं प्राह भगवान्करुणानिधिः ॥ २ ॥ ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु सर्वक्षेत्रेषु चिद्धनः ॥ क्षेत्रज्ञ एक एवास्ति स्वप्रकाशोऽद्वयो विभुः ॥ ३ ॥ तस्मिन्नविद्ययाऽध्यस्तं कर्तृत्वाद्यखिलं भ्रमम् ॥ परित्यज्य तमात्मानं क्षेत्रज्ञं मामवेहि भोः ॥ ४ ॥ अहमेवाद्वयानन्दः प्रत्यगात्माक्षरोऽचलः ॥ सर्वक्षेत्रेषु मय्येव कल्पितेष्वनृतेषु च ॥ ५ ॥ जीवान्तर्यामिसाक्ष्यात्मतया तत्र स्थितः स्वयम् ॥ मायया कल्पितो भेदः क्षेत्रज्ञे मयि चिद्धने ॥ ६ ॥ विद्यया तां च तत्कार्यं भेदं त्यक्त्वात्मगोचरम् ॥ निर्विकारं सदा मुक्तं मामखण्डं चिदद्वयम् ॥ ७ ॥ विद्धि त्वं प्रत्यगात्मानं क्षेत्राभिन्नं स्वमादरात् ॥ यतो मायाकृतो बन्धः क्षेत्रज्ञे न तु वस्तुतः ॥ ८ ॥ नित्यमुक्तस्वभावोऽतः क्षेत्रज्ञोऽहं

महेश्वरः ॥ परात्मनोऽप्यनन्तस्य क्षेत्रज्ञत्वमविद्यया ॥ ९ ॥ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्येवं सत्युपपद्यते ॥ सर्वज्ञत्वादयो धर्मा मायया परमेश्वरे ॥ १० ॥ कल्पितास्तेन सत्येऽस्मिन्कथं स्युः स्वात्मनीश्वरे ॥ तथा-
 रूपज्ञत्वमुख्या ये धर्मा मायाप्रकल्पिताः ॥ ११ ॥ नैव तैरात्मनः सङ्गः कूटस्थस्यामलात्मनः ॥ तेन जीव-
 गतो बन्धो न प्रसज्येत ईश्वरे ॥ १२ ॥ न सार्वज्ञ्यादयो धर्मा जीवे वा सन्त्यसंकरात् ॥ यत औपाधिको
 भेदः परमेश्वरजीवयोः ॥ १३ ॥ व्यवहारस्थलेऽस्माभिः स्वीकृतस्तत एतयोः ॥ धर्माणां संकरो नास्ति न
 तत्राभेद इष्यते ॥ १४ ॥ ननु स्वाभाविको भेदः प्रसिद्धोऽस्तीशजीवयोः ॥ प्रत्यक्षेणानुमानेन वेदान्तैः स्मृति-
 भिस्तथा ॥ १५ ॥ प्रत्यक्षं तावदस्त्यत्र भेदे जीवेशयोः स्फुटम् ॥ नाहं सर्वज्ञ इत्याद्यनुभवो निर्विवादतः
 ॥ १६ ॥ न चानध्यक्षभावत्वाद्ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ तद्भिदापि न चाध्यक्षास्तीति वाच्यं कदाचन ॥ १७ ॥
 यत्सत्त्वं तर्कितं यत्रानुपलब्धिविरोधि च ॥ तदभावः सदाध्यक्षगोचरस्तत्र संमतः ॥ १८ ॥ यस्मादभावप्र-
 त्यक्षे प्रत्यक्षं प्रतियोगिनः ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारान्न कारणम् ॥ १९ ॥ पृथिवीत्वाद्यभावस्य
 जलाणौ नैव दृश्यते ॥ प्रत्यक्षत्वमतो नास्ति स्वतन्त्रत्वस्य चान्वयः ॥ २० ॥ स्तम्भः पिशाचो नास्तीति
 प्रत्यक्षस्य च दर्शनात् ॥ अस्त्येवं व्यतिरेकेऽपि व्यभिचारस्तयोर्द्वयोः ॥ २१ ॥ अतो भानानुसारेण क-
 ल्प्यं सद्भिः प्रयोजकम् ॥ अन्यथा जीवपरयोरभेदश्रुतिसद्भिराम ॥ २२ ॥ अप्रसक्तनिषेधस्य कर्तृत्वं
 भवतां मते ॥ किं च जीवेशसद्भेदबोधिवेदगिरां स्वतः ॥ २३ ॥ प्रमाणत्वात् शङ्कया स्यादनुवादकता
 त्वया ॥ तत्रैव वेदतात्पर्यं न त्वैक्ये तव संमते ॥ २४ ॥ ननु बुद्धिविशिष्टस्य भेद ईशात्प्रतीयते ॥
 स ममापीष्ट एवास्ति व्यवहारस्थले किल ॥ २५ ॥ यश्च नेष्टो विशुद्धस्य परस्मात्प्रत्यगात्मनः ॥
 भेदः सोऽत्र न भातीत्याशङ्क्यामभिधीयते ॥ २६ ॥ सुतज्ज्ञानाश्रयस्यैव भेद ईशात्प्रतीयते ॥ सुप्रज्ञाना-
 श्रयस्तेऽस्ति प्रत्यगात्मा हि चिन्मयः ॥ २७ ॥ योऽधुनात्राहमस्वाप्सं यस्य मे ज्ञानमीदृशम् ॥ संसारी
 सोऽहमानन्दस्वरूपात्परमेश्वरात् ॥ २८ ॥ भिन्नोऽस्मीत्यावृतेभ्रान्तेः संसारस्याश्रयो हि यः ॥ स जीवो
 भिन्न एवास्ति परस्मान्नित्यमुक्ततः ॥ २९ ॥ ईश्वरस्यापि भेदोऽस्ति जीवात्संसारिणोऽज्ञतः ॥ ममैवांशो
 जीवलोक इत्यादितदुदीरणात् ॥ ३० ॥ तेनैवानुमितं तस्य प्रत्यक्षमपि साधकम् ॥ दुःखाननुभवितृ-
 त्वादभ्रान्तत्वात्सुखत्वतः ॥ ३१ ॥ असंसारितया ब्रह्म जीवाद्भिन्नं विनिश्चितम् ॥ असर्वज्ञतयाऽसर्व-
 शक्तित्वाद्भ्रान्तभावतः ॥ ३२ ॥ अस्वतन्त्रतया जीवो ब्रह्मणो भिन्न ईर्यते ॥ इत्यध्यक्षानुमानाभ्यां सिद्धो
 भेदस्तयोर्द्वयोः ॥ ३३ ॥ द्वा सुपर्णेति मुख्यास्ति श्रुतिर्भेदेकतत्परा ॥ शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधी-
 यते ॥ ३४ ॥ इत्यादीन्यपि सूत्राणि भेदनिष्ठानि सन्ति च ॥ न च प्रत्यक्षप्राप्तस्यानुवादोऽयं श्रुतेः
 स्मृतेः ॥ ३५ ॥ प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वे भेदसिद्धिस्ततोऽपि च ॥ आगमस्यानुवादत्वेऽपीष्टसिद्धिर्भवेन्मम
 ॥ ३६ ॥ भेदप्रत्यक्षदाढ्यस्य हेतुत्वादेव न क्षतिः ॥ अनभ्यस्तजले पुंसस्तृपार्तस्यादितः स्वयम् ॥ ३७ ॥
 प्रवृत्तमानदाढ्याय मानान्तरप्रवृत्तिवत् ॥ अमेरौष्ण्यगताध्यक्षप्रामाण्यनिश्चये सति ॥ ३८ ॥ अग्निर्हि-
 मस्य चेत्येवमनुवादोऽपि साधकः ॥ भेदप्रत्यक्षदाढ्याय तथात्रापि स इष्यताम् ॥ ३९ ॥ किंच भेद-
 श्रुतेर्मानं मूर्धन्यायाः स्वतो यतः ॥ भेदाध्यक्षानपेक्षत्वात् सापेक्षानुवादता ॥ ४० ॥ निरपेक्षानुवादत्वं
 नाप्रामाण्यस्य साधकम् ॥ धारावाहकबुद्धेर्हि यथा प्रामाण्यमिष्यते ॥ ४१ ॥ निरपेक्षानुवादत्वे तथा-
 त्रापीड्यतां श्रुतेः ॥ अपि च द्वा सुपर्णेति मुख्या याः श्रुतिसद्भिरः ॥ ४२ ॥ अस्त्यनुवादमात्रत्वे विचारा-
 न्तरमप्यथ ॥ निरर्थकानुवादस्यायोगादेव विचारणा ॥ ४३ ॥ विधिस्तुत्यर्थमथवाऽन्यविधानार्थमेव वा ॥
 अनुवाचनिषेधायानुवादो वेष्यते श्रुतेः ॥ ४४ ॥ नाद्योऽस्ति वायुः क्षेपिष्ठेत्यादिवस्तुतये मतः ॥ विध्येक-
 वाक्यता नास्ति नार्थवादत्रमस्त्यतः ॥ ४५ ॥ द्वितीयेऽन्यविधानायानुवादत्वे त्वया तदा ॥ तात्त्विक-

त्वमनूद्यस्य वक्तव्यं स्याद्विचारतः ॥ ४६ ॥ मानेनान्यविधानायानूदितस्य च दृश्यते ॥ नियमस्तात्त्विकत्वस्य यथा दक्षा जुहोत्यपि ॥ ४७ ॥ नानुवाद्यनिषेधायानुवादोऽस्तीह च श्रुतेः ॥ वाक्येऽस्मिन्नेह नानास्ति किंचनेति निषेधके ॥ ४८ ॥ भेदस्य किंचनेत्यत्रानूदितत्वात्पृथग्गृथा ॥ अनुवादो मतोऽन्यत्र द्वा सुपर्णेति च श्रुतौ ॥ ४९ ॥ द्वा सुपर्णेति वाक्यस्याज्ञातज्ञापकलक्षणम् ॥ अस्त्येव विशेषत्वमनश्रुतिरिति साद्विधेः ॥ ५० ॥ जीवसंघात्परो भिन्नोऽचिन्त्य इत्यादिकश्रुतेः ॥ नान्योऽतोऽस्तीति वाक्यं स्यात्प्रत्युतैक्यानुवादकम् ॥ ५१ ॥ अनादिवादिसंसिद्धाभेदप्रातिर्यतः क्षितौ ॥ तत्त्वमस्यादिवाक्यं तु नैव भेदविरोध्यपि ॥ ५२ ॥ तदाश्रयतया यद्वा तज्जन्यत्वेन तस्य च ॥ तद्व्यपदेश इत्येवं तत्त्वमित्यत्र निर्णयः ॥ ५३ ॥ दौर्बल्यं विदितार्थत्वाद्यदि भेदश्रुतेर्मतम् ॥ विरुद्धार्थतया तर्हि दौर्बल्यमभिदा श्रुतेः ॥ ५४ ॥ यद्यध्यक्षाविरुद्धैक्यपरा चैक्यश्रुतिर्मता ॥ तर्हि भेदश्रुतिर्लोकसिद्धभेदपरास्तु भोः ॥ ५५ ॥ यदि षड्विधतात्पर्यालिङ्गवत्त्वेन सर्वतः ॥ प्रबलैक्यश्रुतिस्तर्हि तत्तुल्यं स्याद्विदाश्रुतेः ॥ ५६ ॥ उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् ॥ अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ ५७ ॥ एतच्च षड्विधं लिङ्गं भेदे तात्पर्यनिर्णये ॥ अस्त्येव तत्कथं चेत्याकाङ्क्षायामभिधीयते ॥ ५८ ॥ आर्थवर्णश्रुतौ भेदे द्वा सुपर्णेत्युपक्रमः ॥ परं साम्यमुपैतीत्युपसंहार इष्यते ॥ ५९ ॥ भिन्नाश्रयतया लोके सादृश्यस्य च दर्शनम् ॥ अतोऽस्त्यत्रोपसंहारो भेदमात्रैकगोचरः ॥ ६० ॥ तयोरन्यस्तथानश्रुत्य इत्यादिकश्रुतौ ॥ अभ्यासोऽस्ति तथान्यत्र भिदा सत्यमिति श्रुतौ ॥ ६१ ॥ शास्त्रैकगम्यो यो भेद ईश्वरप्रतियोगिकः ॥ कालत्रयेऽप्यवाध्योऽस्ति तथा तद्धर्मिकोऽपि यः ॥ ६२ ॥ विना धर्म्यादिविज्ञानं भेदज्ञानं न जायते ॥ धर्मिणः परमेशस्य यदि वा प्रतियोगिनः ॥ ६३ ॥ मानान्तरागोचरत्वात्तद्भेदोऽपि तथेष्ट्यते ॥ अतः शास्त्रं विना प्राप्तेरपूर्वत्वमपीष्यते ॥ ६४ ॥ पुण्यपापे विधूयेति फलं सम्यगुदाहृतम् ॥ अस्य महिमानमिति वीतशोक इति श्रुतौ ॥ ६५ ॥ स्तुतिरूपोऽर्थवादोऽस्ति न फलं यत ईशितुः ॥ महिमा यः स जीवस्य नैव संभवतीत्यापि ॥ ६६ ॥ अनश्रुत्य इत्येवमुपपत्तिरपीरिता ॥ इत्थं हि षड्विधं लिङ्गं भेदे तात्पर्यनिर्णये ॥ ६७ ॥ निषेधवाक्यरूपत्वात्प्रबलैक्यश्रुतिर्यदि ॥ असद्वेत्यादिवाक्यं स्यात्प्रबलं तर्हि वैदिकम् ॥ ६८ ॥ अतोऽप्यैक्यनिषेधात्मा भेद एव श्रुतेर्मतः ॥ किंच भेदश्रुतिश्चैव प्रबलैक्यश्रुतेर्भवेत् ॥ ६९ ॥ प्रत्यक्षादिकसंवादात्तथा निरवकाशिका ॥ यत ऐक्यश्रुतिर्ब्रह्मपदवाच्ये परेश्वरे ॥ ७० ॥ तत्परा न हि लोकेऽस्मिन्सजातीयः परेशितुः ॥ न हि भेदश्रुतिस्तद्भेदाभावेऽवकाशगा ॥ ७१ ॥ न व्यावहारिकोऽयं च भेदो मुक्तावपि श्रुतेः ॥ स कामानश्रुते सर्वान्ब्रह्मणेति भिदा श्रुता ॥ ७२ ॥ नहि सावान्तरा मुक्तिर्मुख्येयं हरिणेतिता ॥ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥ ७३ ॥ सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ इति सर्गाद्यभावोक्तेः परमा मुक्तिरेव सा ॥ ७४ ॥ भूमविद्याफलं प्रोक्तं छान्दोग्येऽपि तथैव च ॥ तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवत्यथ ॥ ७५ ॥ एकधा भवतीत्यत्र भेदस्योक्तिः श्रुता श्रुतौ ॥ परं ज्योतिरुपेत्यादौ स्वेन रूपेण तद्विदुः ॥ ७६ ॥ आविर्भावोक्तितो मुक्तिस्तत्र भेदः श्रुतः स्फुटम् ॥ पुण्यपापे विधूयेति सर्वकर्मक्षयश्रुतेः ॥ ७७ ॥ मुक्तिः सा परमा ज्ञेया नातः सावान्तरा भवेत् ॥ प्रेरितारं यदा जुष्टं पश्यत्यन्यं महेश्वरम् ॥ ७८ ॥ तेनामृतत्वमेतीति भेदधीर्मुक्तिसाधनम् ॥ प्रत्युतैक्ये प्रमाणं नो किंचिदस्तीह साधकम् ॥ ७९ ॥ आत्मत्वाच्चैव भिद्यन्ते जीवा वै परमात्मनः ॥ परमात्मवदेत्यनुमानं मानमत्र चेत् ॥ ८० ॥ मैवं प्रत्यक्षमानेनापहृतो विषयोऽस्य भोः ॥ विज्ञानृत्वादिरूपस्य ह्यात्मत्वस्य मते तव ॥ ८१ ॥ हेतोरसिद्धेस्तद्वन्मे वेद्यत्वादेरसिद्धता ॥ न वाप्यैक्ये श्रुतिर्मानं तस्या अन्यपरत्वतः ॥ ८२ ॥ प्रत्यक्षादिकसंसिद्धभेदश्रुतिविरोधतः ॥ तस्माच्छ्रुत्यादिसिद्धत्वाज्जीवेश्वरभिदा स्वतः ॥ ८३ ॥ परमार्थस्वरूपास्ती-

त्येवं भेदनयो जयी ॥ अतः स्वाभाविके भेदे सत्यत्रेश्वरजीवयोः ॥ ८४ ॥ क्षेत्रज्ञब्रह्मणोरैक्यं कथं भगवतो मतम् ॥ संमतं स्याद्यतोऽवादि त्वयैक्यं ब्रह्मजीवयोः ॥ ८५ ॥ तस्मात्क्षेत्रज्ञमित्यादेरयमर्थो हरेर्मतः ॥ सर्वक्षेत्रेषु देवादिदेहेषु फलशालिषु ॥ ८६ ॥ ज्ञातृत्वैकान्त्यमात्मानं क्षेत्रज्ञं मां मदात्मकम् ॥ विद्धि चापीत्यपेर्मा त्वं विद्धि क्षेत्रमपीश्वरम् ॥ ८७ ॥ क्षेत्रज्ञपरयोर्देहदेहिभावनिवन्धनम् ॥ सामानाधिकरण्यं मां क्षेत्रज्ञमिति युज्यते ॥ ८८ ॥ जीवरूपशरीरेण युक्तान्तर्यामिणश्चितः ॥ त्वमर्थस्य तदर्थेन सर्वज्ञेन परात्मना ॥ ८९ ॥ अभेदबोधनं श्रीमद्वरिणैवं निरूप्यते ॥ जीवस्येशशरीरत्वाच्छरीरी परमेश्वरः ॥ ९० ॥ तयोरैक्यं स्वरूपेण प्रतिषिद्धं पुरैव च ॥ तज्जन्यत्वेन वा तस्य तद्व्यपदेश इष्यते ॥ ९१ ॥ तदाश्रयतया वास्तु क्षेत्रज्ञं विद्धि मामिति ॥ आत्मत्वजीवक्षेत्रज्ञशब्दानां हि नियन्तरि ॥ ९२ ॥ सर्वान्तर्यामिणीशोऽस्ति शक्तिरागमसंमता ॥ अन्तर्यामिणं मानं श्रुतेर्वाक्यं सहस्रशः ॥ ९३ ॥ अत आह स्म भगवान्क्षेत्रज्ञं विद्धि मामिति ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवं विवेकविषयं तयोः ॥ ९४ ॥ मदात्मकत्वविषयं ज्ञानमुक्तमिहोक्तमम् ॥ तदेवादेयमादृत्य ज्ञानमित्येव मे मतम् ॥ ९५ ॥ इत्थं स्वाभाविके भेदे सत्येश्वरजीवयोः ॥ उक्तरीत्यास्त्यभेदोक्तिर्नान्यथातिविरोधतः ॥ ९६ ॥ सर्वज्ञादिगुणानन्तशक्त्यैश्वर्यादिशालिना ॥ अनैश्वर्यादिदुष्टस्याभेदो नैवास्ति युक्तिभाक् ॥ ९७ ॥ उपदेश्योपदेशादिव्यवहारोऽपि दुर्धटः ॥ ऐक्यवादे ततोऽप्येष भेदपक्षोऽतियुक्तिमान् ॥ ९८ ॥ एवं चिदचिदीशानां स्वरूपेण स्वभावतः ॥ भेदं सस्यग्वदन्तीनां श्रुतीनामविरोधतः ॥ ९९ ॥ भिन्नोऽचिन्त्यो महेशः स्थिरचरगणतः क्षेत्रवित्क्षेत्रदेहः शेष्यन्तर्यामिणीभिः स्मृतिभिरपि भिदा यस्य जीवात्सदेष्टा ॥ प्रत्यक्षादिप्रमाणैरहमनुभवतः सिद्धभेदो वरिष्ठः कृष्णः क कास्ति जीवो भ्रमशतबलितो भेदसिद्धिर्मतेतथम् ॥ १०० ॥ अत्राभिधीयते श्रौतसिद्धान्तो हरिसंमतः ॥ स्यादेवं यदि संसिद्धयेद्भेदो जीवेशयोर्दृढः ॥ १ ॥ मानशून्यतया नास्ति परमार्था भिदाऽनयोः ॥ नान्योऽतोस्तीति सद्वाक्यं भेदमेनं प्रबाधते ॥ २ ॥ जीवेशयोरभेदे तु प्रमाणं श्रुतयोऽखिलाः ॥ सूत्राणि स्मृतयो विद्वन्भिर्णीतानुभवोऽनघः ॥ ३ ॥ पारमार्थिकता भेदे जातिर्गोत्वादिवन्न हि ॥ सत्तातिरिक्ताया जातेः सत्ताव्याप्यत्वसंभवात् ॥ ४ ॥ पदार्थमात्रे नैवास्ति जातिः काचन संमता ॥ सामान्यादौ यतो जातिर्नैवाङ्गीक्रियते बुधैः ॥ ५ ॥ पराभिमतसत्ताख्यजातेर्द्रव्यादिकत्रये ॥ वृत्तित्वाच्चैव सा भेदे भावधर्मतयेष्यते ॥ ६ ॥ न वा प्रामाणिकत्वं स्याद्भेदस्य श्रुतिबाधनात् ॥ प्रत्यक्षाबाध्यभेदस्य बाधिका शतशः श्रुतिः ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षाबाध्यमात्रेण न हि सत्या भिदा भवेत् ॥ चन्द्रे प्रादेशिकत्वं च प्रत्यक्षाबाध्यमस्त्यपि ॥ ८ ॥ शास्त्रतो बाध्यमस्त्येव तथा भेदोऽपि बाध्यते ॥ नान्योऽतोऽस्तीत्यतो द्रष्टा न श्रोताऽतो विलक्षणः ॥ ९ ॥ इत्यादिभेदबाधेन ब्रह्मात्मैक्यपरा श्रुतिः ॥ तन्वन्यपरतास्त्यस्याः श्रुतेरन्यविरोधतः ॥ ११० ॥ भिन्नोऽचिन्त्यो जीवसंघादित्यस्याः साऽनुवादिता ॥ मैवं श्रुतित्वमेवास्य दुर्भणं वचसो यतः ॥ ११ ॥ न प्रसिद्धासु शाखासु पाठः कुत्रापि दृश्यते ॥ श्रुतित्वेऽप्यस्य नाभेदप्रतिषेधकता भवेत् ॥ १२ ॥ प्रत्युतास्यैव वाक्यस्य भेदबाधकतेर्यते ॥ जीवसंघात्र भिन्नोऽयं चिन्त्य इत्यर्थतः स्फुटम् ॥ १३ ॥ शब्दतो वार्थतो वाक्यं नाभेदप्रतिषेधकम् ॥ किं चायं प्रतिषेधोऽपि कस्याभेदस्य बाधकः ॥ १४ ॥ प्रातीतिकस्याभेदस्य किं व्यावहारिकस्य वा ॥ उताहो वास्तवस्यास्ति नाद्यः संगच्छते शृणु ॥ १५ ॥ शुक्तिरूप्यादिवज्रायमपरोक्षप्रातीतिभाक् ॥ भेदप्रमाविरोधाच्च नायं प्रातीतिको भवेत् ॥ १६ ॥ न द्वितीयोऽनयोऽस्मात्तुल्यसत्ताकयोर्द्वयोः ॥ विरोधादेकदैकत्र विभेदाभेदयोः स्वतः ॥ १७ ॥ वास्तवस्याप्यभेदस्य निषेधो नोपपद्यते ॥ न व्यावहारिको भेदो ह्यभेदं पारमार्थिकम् ॥ १८ ॥ बाधतेऽतोऽप्यबाध्योऽस्ति ह्यभेदः श्रुतिसंमतः ॥ एतेन भेदवाक्येन जीवतादात्म्यमश्वरे ॥ १९ ॥ प्रतिषिध्यत इत्येवं प्रत्युक्तं तत्कथं शृणु ॥ न जीवस्यावच्छिन्नस्य यद्रूपं

व्यावहारिकम् ॥ १२० ॥ तदेव ब्रह्मणो रूपं वेदान्तिभिरितीष्यते ॥ नान्योऽतोऽस्तीति वाक्यार्थोऽप्यभेदः
 परमार्थतः ॥ ११ ॥ ननु भेदोऽपि मानेन सिद्धोऽस्ति श्रुतिवाक्यतः ॥ सत्य आत्मा सत्यो जीवः सत्यं
 भिदा सतीति चेत् ॥ १२ ॥ मैवं प्रसिद्धशास्त्रासु नेदं वाक्यं प्रहृश्यते ॥ श्रुतित्वेऽप्यस्य भेदापवादश्रुति-
 विरोधतः ॥ १३ ॥ न स्यात्स्वार्थपरत्वं तद्वास्त्वभेदपरं वचः ॥ सत्य आत्मेति चिद्धातोऽस्त्रिकालाबाध्य-
 तेरिता ॥ १४ ॥ नन्वात्मनो हि सत्यत्वे जीवत्वमपि वास्तवम् ॥ किं न स्यादिति शङ्कायामस्यो जीव
 उच्यते ॥ १५ ॥ विशिष्टप्रतिषेधस्य संक्रमः स्याद्विशेषणे ॥ विशेष्यबाधे सत्येवं जीवत्वं नैव वास्तवम् ॥ १६ ॥
 बहुश्रुत्यनुरोधेन भेदोऽसत्य इति श्रुतेः ॥ अनेनेह भिदा सत्या सजातीया निराकृता ॥ १७ ॥ सत्यं
 भिदा सत्यमिति विजातीयनिराकृतिः ॥ पञ्चभूतात्मकं विश्वं सत्यशब्देन कीर्तितम् ॥ १८ ॥ सच्च
 त्यच्चाभवत्सत्यं भिदा भिद्यत एव तत् ॥ इत्यसत्यमनिर्वाच्यं तद्वाढ्याय पुनर्वचः ॥ १९ ॥ भिदा सत्यं
 भिदेत्येव काकाक्षिन्यायतो भवेत् ॥ उभयत्रान्वयीत्येवं तद्वाक्यं भेदबाधकम् ॥ १३० ॥ विभेदजनके
 ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ॥ आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥ ३१ ॥ इत्येवं भेदमाहृत्य
 स्मृतिरेषा निषेधति ॥ आत्मेति तृपगच्छन्ति प्राहयन्ति च सज्जनाः ॥ ३२ ॥ इत्यादीन्यपि सूत्राणि भेदं
 चापवदन्त्यलम् ॥ अभेदश्रुतिरेवं हि तत्परत्वेन हेतुना ॥ ३३ ॥ स्वतो बलवती ज्ञेयाप्यज्ञातज्ञापकत्वतः ॥
 तदात्मानमेवावेदं ब्रह्मास्मीति वाक्यतः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मात्मैक्यधिया मोक्षः सर्वात्मत्वासिलक्षणः ॥ प्रति-
 वेदान्तमस्त्येव लिङ्गमात्मैक्यनिर्णये ॥ ३५ ॥ अतः स्वार्थपराऽभेदश्रुतिर्बलवती भवेत् ॥ न च भेदोऽस्ति
 तात्पर्यं कस्या अपि श्रुतेः स्मृतेः ॥ ३६ ॥ ननूक्तं द्वासुपर्णेति श्रुतेर्भेदपरत्वकम् ॥ मैवं तस्या हि भेदानुवादा-
 त्तप्रतिषेधतः ॥ ३७ ॥ अभेद एव तात्पर्यं न भेदे तत्कथं शृणु ॥ ब्रह्मात्मैवेदममृतं पुरस्तादिति वाक्यतः ॥ ३८ ॥
 सर्वात्मत्वे निनिर्दिष्टे ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ भोक्तृभेदाच्च भोक्तृ स्याद्ब्रह्मापि तर्हि तच्च न ॥ ३९ ॥ युक्तं
 तस्मान्न सर्वात्मब्रह्मेत्याशङ्क्य पठ्यते ॥ मन्त्रोऽयं द्वा सुपर्णेति तस्यार्थोऽयमुदीर्यते ॥ १४० ॥ यौ द्वौ
 जीवेश्वरौ बिम्बप्रतिबिम्बस्वरूपिणौ ॥ अस्मिन् शरीरे वर्तते तयोर्मध्येऽन्य ईशितुः ॥ ४१ ॥ धीप्रतिबि-
 म्बभूतस्तदभेदाध्यासतो भ्रमी ॥ स तद्धर्माभिमानी सन्भुङ्क्ते कर्मफलं ततः ॥ ४२ ॥ स एवान्यः स्वयं
 बिम्बभूतः साक्षी चिद्वयः ॥ बुद्धितादात्म्यशून्यः संश्रिदानन्दघनात्मना ॥ ४३ ॥ अनश्रन्भोगशून्यः
 सन्नदासीनः प्रकाशते ॥ अनश्रन्निति भोक्तृत्वनिषेधः प्रत्यगात्मनः ॥ ४४ ॥ सर्वथा तत्र जीवस्य साक्षा-
 ज्ञोगनिषेधतः ॥ कस्य स्यात्तर्हि भोक्तृत्वमित्याशङ्क्याह वेदगीः ॥ ४५ ॥ स एवाध्यस्तया बुद्ध्या तादा-
 त्म्याध्यासतः फलम् ॥ भुङ्क्ते इत्थं न भोक्तृत्वविरोधोऽपि चिद्धने ॥ ४६ ॥ अतः पैङ्गिरहस्येऽस्य व्या-
 ख्यानं शुद्धसत्त्वयोः ॥ सत्त्वं चिच्छायया युक्तमन्तःकरणमुच्यते ॥ ४७ ॥ क्षेत्रज्ञः शुद्ध आत्मा चिद्धनः
 साक्षी तथेरितः ॥ सत्त्वे भोक्तृत्वमापाद्य शुद्धे तच्च निषिध्यते ॥ ४८ ॥ भेदानुवादपूर्वेण मन्त्रोऽयं शुद्ध-
 चिद्धने ॥ तत्परो न तु जीवेशभेदमप्यवगाहते ॥ ४९ ॥ अत आविद्यकं भोक्तृभावभेदमनूय सः ॥ द्वा सुप-
 र्णेति निर्दुष्टचैतन्यात्मैक्यतत्परः ॥ १५० ॥ ब्रह्मात्मनो हि जीवस्य नित्यमुक्तस्य वस्तुनः ॥ बुद्धितादा-
 त्म्यमात्रेण संसारित्वं न वस्तुतः ॥ ५१ ॥ उपक्रमादितात्पर्यलिङ्गाभावाद्भिदाश्रुतेः ॥ न भेदपरता सिध्ये-
 द्वा तत्साधनश्रमः ॥ ५२ ॥ त्वन्मते च तयोर्मध्य एकोऽश्नातीत्युदीरिते ॥ अर्थादीशो न चाश्नातीत्येवं
 सिद्धे पृथग्वचः ॥ ५३ ॥ वृथा स्यादनुवादस्य गतौ सत्यां न संभवः ॥ पश्यत्यर्थं देवदत्तो वामेनाक्षणे-
 त्युदीरणात् ॥ ५४ ॥ न पश्यतीतरेणेति निषेधोऽर्थाद्धि सिध्यति ॥ द्वा सुपर्णेति मन्त्रोऽयं शुद्धब्रह्मात्म-
 तत्परः ॥ ५५ ॥ अशनायादिराहित्यं वस्तुतः प्रत्यगात्मनः ॥ भोगस्य कल्पितत्वात्तदधिष्ठानेऽप्यसङ्गता
 ॥ ५६ ॥ यदा भुङ्क्ते तदैवार्यं न भुङ्क्ते परमार्थतः ॥ भासमानेऽपि वर्णे खे न खे वर्णोऽस्ति वस्तुतः ॥ ५७ ॥

जीवेश्वराश्रये देहे समाने पुरुषोऽप्ययम् ॥ निमग्नोऽविद्यया भाति कर्तृत्वाद्यभिमानतः ॥ ५८ ॥ मोहावृ-
 तस्वरूपत्वाच्छोचतीव न वस्तुतः ॥ अतो ब्रह्मात्मनोरैक्यसाक्षात्कारोदयादयम् ॥ ५९ ॥ देहत्रयात्पृथ-
 ग्भूतं देहत्रितयसाक्षिणम् ॥ कार्यकरणसंघातैः सेवितं जुष्टमुच्यते ॥ १६० ॥ शोधितं त्वंपदार्थं वा
 सन्तमीशं च पश्यति ॥ साक्षात्करोति स्वात्मानं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ ६१ ॥ तदास्य महिमानं स्वमपरि-
 च्छिन्नमक्षयम् ॥ एत्यानन्दं स्वयं वीतशोक इत्यर्थिका श्रुतिः ॥ ६२ ॥ स्यात्तात्पर्यवती भेदे कथं ब्रह्मै-
 क्यगोचरा ॥ यद्वा जुष्टं विवेकाद्यैः शोधिताशयकित्विषैः ॥ ६३ ॥ सनकाद्यैः सदा सेव्यमानमात्मतया-
 न्तरम् ॥ अन्यं देहत्रयाद्भिन्नमीदृशं यर्हि पश्यति ॥ ६४ ॥ न त्वन्यं जीवतो भिन्नं पश्यतीत्यर्थं इष्यते ॥
 त्वयोक्तानां विकल्पानां नास्त्यतः सावकाशता ॥ ६५ ॥ न हेतुर्भेदधीर्मुक्तेः साक्षाच्छ्रुतिविरोधतः ॥ तं
 ज्ञात्वा मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये ॥ ६६ ॥ भेदेऽस्य महिमानं स यातीत्येतद्विरुद्धकम् ॥
 नान्योऽन्यदीयं प्राप्नोति महिमानमिहाञ्जसा ॥ ६७ ॥ तत्तुल्यं भजतीत्येवं कल्पनापि न युज्यते ॥ नापि
 स्तुतिपरत्वेन व्याख्येयं मुख्यसंभवात् ॥ ६८ ॥ ब्रह्म वेद स ब्रह्मैव भवतीति श्रुतेरपि ॥ निरञ्जनपदेनात्रा-
 विद्याराहित्यमुच्यते ॥ ६९ ॥ परमं साम्यमित्यैक्यमाहाद्वैतामृतं परम् ॥ यस्मादत्यन्तसादृश्यमेकत्वे पर्य-
 वस्यति ॥ १७० ॥ अल्पमप्यन्तरं कुर्वन्भयं यातीति दोषतः ॥ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव प-
 श्यति ॥ ७१ ॥ अन्योऽसावन्य एवाहमिति देवपशुः श्रुतः ॥ नात्र काचिद्भिदेत्येवं भेदनिन्दाश्रुतिर्बहुः
 ॥ ७२ ॥ तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ यन्मदन्यन्न चास्तीह तत्कस्मान्न विभेम्य-
 हम् ॥ ७३ ॥ य एवं वेद ब्रह्माहमिति सर्वं भवत्ययम् ॥ इत्यभेदधिया मोक्षाभयप्राप्तिप्रदर्शनात् ॥ ७४ ॥
 यत्तु मुक्तौ भिदा सत्त्वात्परमार्थात्तदप्यसत् ॥ सर्वात्मत्वावबोधेन विदुषो ब्रह्मता श्रुतेः ॥ ७५ ॥ विरोधा-
 न्नास्ति भेदस्य गन्धोऽपि परजीवयोः ॥ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥ ७६ ॥ इत्यभेदपरं
 वाक्यं वैधर्म्यप्रतिषेधतः ॥ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ॥ ७७ ॥ अविभक्तं च भूतेषु
 समं सर्वेष्विति स्फुटम् ॥ साक्षाज्जगद्गुरुः श्रीशः प्राहाभेदं स्वजीवयोः ॥ ७८ ॥ नामरूपाद्विमुक्तः सन्नि-
 ति मुक्तौ श्रुतिः स्वयम् ॥ नामरूपादिराहित्यं प्रतिपादयति स्फुटम् ॥ ७९ ॥ सादृश्ययोगतः साम्यं
 सर्वात्मत्वमितीष्यते ॥ तस्मात्तत्सर्वमभवदित्यादिश्रुतिप्रदर्शनात् ॥ १८० ॥ एतेन द्वा सुपर्णादेर्भेदे यस्तु
 पुरा त्वया ॥ उपक्रमादिरुद्दिष्टः स च सम्यङ्गिराकृतः ॥ ८१ ॥ उपक्रमादिकं लिङ्गं ब्रह्मैक्ये सर्वतः
 श्रुतौ ॥ निर्णीतं तच्च वेदान्तभाष्यादौ सूरिभिर्नयैः ॥ ८२ ॥ यत्तूक्तं सकलान्कामानश्रुते ब्रह्मणा सह ॥
 सहत्वं ब्रह्मणो भेदं विना नेति तदप्यसत् ॥ ८३ ॥ कामभोगे हि विदुषः सहत्वं ब्रह्मणा कथम् ॥ किं
 पुत्रेण सहायातः पितेत्यत्र यथा भवेत् ॥ ८४ ॥ पितृगत्यनुकूलं हि पुत्रेऽपि गमनं तथा ॥ ब्रह्मण्यपि
 भवेद्भोगो विद्वद्भोगानुकूलतः ॥ ८५ ॥ तथा च नित्यतृप्तत्वविरोधः स्यान्मते तव ॥ भोगेऽनुव्रतानुतेः शस्य
 सर्वत्रास्त्यविशेषतः ॥ ८६ ॥ मुक्तौ विशेषनिर्देशवैयर्थ्यं तव सर्वथा ॥ किं च राजा स्वभृत्येन सह भुङ्क्ते
 यथा तथा ॥ ८७ ॥ भुङ्क्ते विद्वद्ब्रह्मणा तर्ह्यप्राधान्यं ब्रह्मणो भवेत् ॥ ब्रह्मणः सर्वशेषित्वमपि भज्येत ते
 मते ॥ ८८ ॥ ननु स्वामी यथा दासीबालकस्यापि पोषकः ॥ न तच्छेषस्तथेशोऽपि मुक्तभोगानुकूलतः
 ॥ ८९ ॥ मैवं स्वामिनि मानुष्ये भाविभृत्योपकारवत् ॥ ईश्वरे ह्याप्तकामे नोपकारः कोऽपि तत्कृतः
 ॥ १९० ॥ तस्माद्ब्रह्मण ईशस्य सहत्वायोगतो न हि ॥ सहयोगे तृतीयास्ति न वा मुक्तौ भिदाण्वपि
 ॥ ९१ ॥ किं तु पृथग्जनानां यत्सुखं स्यात्कामभोगजम् ॥ क्रमेण तद्विमुक्तोऽयं युगपत्सुखमश्नुते ॥ ९२ ॥
 सर्वानन्दलवानां हि ब्रह्मानन्दार्णवे लयः ॥ आप्तकामो भवेद्विद्वानित्यभिप्राय आगमे ॥ ९३ ॥ सोऽश्नुते
 सकलान्कामानक्रमेण सुरर्षभाः ॥ विदितब्रह्मरूपेण जीवन्मुक्तो न संशयः ॥ ९४ ॥ इत्येवं ब्रह्मगीताया-

मतस्या अर्थ ईरितः ॥ सर्वेष्वित्यादिवाक्यं यद्वूमप्रकरणे स्थितम् ॥ ९५ ॥ तत्सार्वज्ञ्यपरं यद्वा निर्गुणो-
पासनास्तुतिः ॥ न तद्वेदपरं यस्मान्निन्दिता तत्र भेदधीः ॥ ९६ ॥ यदल्पं भिन्नमस्तीति तन्मर्त्यमिति वा-
क्यतः ॥ तस्मान्नास्ति श्रुतिर्भेदे प्रमाणमिति साधितम् ॥ ९७ ॥ नाप्यध्यक्षं यतस्तद्वि सत्तामात्रैकगोच-
रम् ॥ सा चाधिष्ठानचिद्वचोम न ततो व्यतिरिच्यते ॥ ९८ ॥ प्रत्यक्षमस्त्युदासीनं भेदसत्ताप्रसाधने ॥
अन्यस्य भेदसत्तायां प्रमाणस्याप्यभावतः ॥ ९९ ॥ ननु प्रतीयमानाया भेदनिष्ठतया हि सा ॥ सत्ता कथं
भवेदात्मसत्तेत्यत्र श्रृणुत्तरम् ॥ १०० ॥ अधिष्ठानात्मसत्तातोऽध्यस्तसत्ता न भिद्यते ॥ तदात्मानं स्वयं
ब्रह्माकुरुतेति प्रमाणतः ॥ १ ॥ परब्रह्माविवर्तस्य जगतो ब्रह्मतो न हि ॥ सत्ता भिन्ना ततोऽध्यक्षं ब्रह्म-
सत्तैकगोचरम् ॥ २ ॥ कार्यकारणभावोऽपि जगतो ब्रह्मगोऽस्ति यः ॥ कल्पितो यत आत्मायं न कार्यं
नापि कारणम् ॥ ३ ॥ इतोऽपि भेदसत्ताया ग्राहि प्रत्यक्षमात्रकम् ॥ जलादौ गन्धप्रत्यक्षवदन्यविषयं भ-
वेत् ॥ ४ ॥ ममैवांश इतीशस्य वाक्यमद्वैतबोधकम् ॥ नांशांशिपरमद्वैतपरागमविरोधतः ॥ ५ ॥ अध्यस्त
एव भेदोऽत्र ब्रह्मात्मैक्येऽखिलश्रुतेः ॥ नान्योऽतोऽस्तीति वाक्येन तस्मादैक्यनयो जयी ॥ ६ ॥ नाध्य-
क्षविषयो भेदः परमार्थो न च श्रुतेः ॥ कल्पितो यो न तेनास्ति क्षतिरद्वैतवादिनाम् ॥ ७ ॥ तस्मादद्वैत-
सिद्धान्तविजये दुन्दुभिः श्रुतिः ॥ नान्योऽतोऽस्तीति जयति भेदवादिशुगावह ॥ ८ ॥ किं चाध्यक्षेण
भेदोऽपि गृह्यते न चिदात्मनः ॥ शुद्धस्य किं तु जीवस्य धीतादात्म्यं गतस्य च ॥ ९ ॥ अहमित्यनुभू-
तिर्हि भेदमत्रावगाहते ॥ सा धीतादात्म्यमापन्नमात्मानं जीवशब्दितम् ॥ १० ॥ विषयीकुरुते नैषा
शुद्धमानन्दसाक्षिणम् ॥ ननु संसारिणोऽज्ञानाद्याश्रयस्यात्मनः किल ॥ ११ ॥ सुप्तिसंवन्धिनो भेदोऽहं-
विज्ञानेऽनुभूयते ॥ कथं बुद्ध्यवच्छिन्नस्यैवैष भेदोऽनुभूयते ॥ १२ ॥ मैवमज्ञानकाले योऽहमित्यनुभवे
नृणाम् ॥ भाति तस्माद्विभिन्नोऽस्ति साक्षी प्रत्यक्षिदात्मनः ॥ १३ ॥ यदज्ञानकृता देहादिष्वहंभीर्हृदा
नृणाम् ॥ भवेत्तथेशभेदादिभ्रान्तिधीरपि ते दृढा ॥ १४ ॥ तद्विज्ञानदशायां तु नेशभेदोऽनुभूयते ॥ ईश्व-
रात्साक्षिणो भेदः केनचिन्नानुभूयते ॥ १५ ॥ बुद्ध्यधिष्ठानचिद्वचोमः सुप्तादेरपि धर्मिता ॥ भातु तेन
क्षतिर्नास्ति शुद्धस्यासङ्गिनो विभोः ॥ १६ ॥ केवलाज्ञानदोषेण भात्यज्ञोऽहमिति भ्रमः ॥ नाह-
मीश इति भ्रान्तिः सत्यज्ञानेऽस्य दृश्यते ॥ १७ ॥ तन्निवृत्त्या न सा भ्रान्तिर्दृश्यते विदुषः क्वचित् ॥
किं त्वहं ब्रह्म चिद्वचोमस्वभावोऽस्मीति धीरुदेत् ॥ १८ ॥ न तं विदाथ य इमा जजानेत्यादिवेदगीः ॥
अज्ञानहेतुकं भेदं वदतीश्वरजीवयोः ॥ १९ ॥ अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ इति मोहो विनि-
र्दिष्टो हरिणा ज्ञानहेतुकः ॥ २० ॥ सार्वज्ञाल्पज्ञतादेस्तु मायया कल्पितत्वतः ॥ न भेदस्तत्कृतः सत्यः
परमेश्वरजीवयोः ॥ २१ ॥ व्यावहारिकभेदोऽस्तु परमेश्वरजीवयोः ॥ व्यवहारस्थलेऽस्माभिरपि स्वीक्रियते
स च ॥ २२ ॥ व्यवहारेऽस्तु सर्वज्ञ उपास्यः परमेश्वरः ॥ उपासकोऽस्तु जीवोऽयं श्रुतिस्मृतिप्रमाणतः
॥ २३ ॥ अतः सार्वज्ञमूढत्वे निरुपाधौ चिद्वचोमः ॥ मायया कल्पिते तत्र लौहित्यं स्फटिके यथा
॥ २४ ॥ भेदधीश्चेद्यथार्था स्यात्तदा भेददृशो भयम् ॥ नैव ब्रूयाच्छ्रुतिस्तस्माद्भेदधीर्विभ्रमात्मिका ॥ २५ ॥
अभेदो यदि नेष्टः स्यान्मोक्षं तद्वानतो न सा ॥ ब्रूयाद्ब्रूते ततो विद्मो ह्यभेदः श्रुतिसंमतः ॥ २६ ॥ यत्तु
क्षेत्रज्ञमित्यत्र व्याख्यातं परजीवयोः ॥ नास्त्यैक्यं किं तु जीवस्य शरीरत्वात्परोक्षितुः ॥ २७ ॥ तद्वचप-
देश इत्यादि तत्तुच्छं तत्कथं श्रृणु ॥ तद्वचपदेश इत्यत्र किमभिप्रेतमस्ति ते ॥ २८ ॥ किं तदाश्रयता वस्तु-
वृत्त्या वा कल्पिताथवा ॥ नाद्यो जीवपराभेदः श्रुतिस्मृतिशतैर्नयात् ॥ २९ ॥ सिद्धोऽस्ति वस्तुतो जीवे
न पराश्रयता भवेत् ॥ न द्वितीयो यतस्तस्याः कल्पिताया अविद्यया ॥ ३० ॥ तत्त्वावेदकवेदान्त-
प्रमेयत्वं न संभवेत् ॥ अहं ब्रह्मास्मि तत्त्वं भोस्तत्त्वमेव त्वमेव तत् ॥ ३१ ॥ आत्मा ब्रह्मैव ब्रह्मात्मै-

वेत्यत्रात्मबुभुक्षुभिः ॥ विचिकित्स्यं न हीत्यादिमहावाक्येषु बोधिषु ॥ ३२ ॥ त्वदुक्तकल्पनायोगात्त्र
भेदोऽस्ति मनागपि ॥ किंचात्मजीवक्षेत्रज्ञशब्दानां हि नियन्तरि ॥ ३३ ॥ लक्षणा ते मता किंवा मुख्या-
र्थत्वमधीश्वरे ॥ नाद्योऽनुपपत्त्यभावादीश्वरे लक्षणां विना ॥ ३४ ॥ न द्वितीयो यतो जीवो न शरीरं परे-
शितुः ॥ न हि जीवः परस्यास्ति भोगायतनमञ्जसा ॥ ३५ ॥ जीवस्येशशरीरत्वे तद्वाचकपदस्य च ॥ प्रवृत्तिः
स्यादनायासात्तद्युक्तेऽपि शरीरिणि ॥ ३६ ॥ नैवमस्ति यतो जीवे न शरीरस्य लक्षणम् ॥ ननु
साक्षात्प्रयत्नेन जन्यव्यापारवत्त्वकम् ॥ ३७ ॥ शरीरलक्षणं तच्च जीवेऽयस्ति तथेष्ट्यते ॥ साक्षात्तस्ये-
शयत्नस्याधिष्ठेयत्वादिहेति चेत् ॥ ३८ ॥ अङ्गुल्यादेरपीत्थं स्यात्साक्षाद्यत्नाश्रयत्वतः ॥ शरीरत्वं न
तद्युक्तं सर्वलोकविरोधतः ॥ ३९ ॥ सत्यन्त्यावयवित्वे चेच्छरीरत्वं तदप्यहो ॥ जीवेऽन्त्यावयवित्वस्या-
प्यभावाच्चैव सांप्रतम् ॥ २४० ॥ ब्रह्मण्यपि प्रयत्नस्याभावाच्चैतन्न सांप्रतम् ॥ वेदान्तवेद्ये
चिद्धातौ ब्रह्मण्यक्रिय आत्मनि ॥ ४१ ॥ अनित्यस्याथ नित्यस्य प्रयत्नस्यास्त्ययोग्यता ॥ अतो
जीवस्य नास्त्येतद्यत्नाधिष्ठेयता किल ॥ ४२ ॥ किंचेश्वरे शरीरित्वं वक्तुमेव न शक्यते ॥ सशरीरस्य
नास्त्येव प्रियाप्रियनिवारणम् ॥ ४३ ॥ निष्कलस्यातिशुद्धस्य स्वतन्त्रस्य महेशितुः ॥ न संभवेच्छरीरि-
त्वं वाङ्मनोऽतिगतस्य च ॥ ४४ ॥ शरीरत्वं प्रपञ्चेऽपि दुर्घटं नश्वरे चले ॥ अविद्याकल्पितं विश्वं
क्षेत्ररूपं परे पदे ॥ ४५ ॥ कथं वा तच्छरीरं स्याद्भोगायतनमीशितुः ॥ भोक्तृत्वमपि नास्तीशे नित्य-
तृप्ते निरामये ॥ ४६ ॥ भोक्तृत्वं च शरीरित्वं मायया प्रत्यगात्मनि ॥ कल्पितं तेन संसारी प्रत्यगात्मा-
वभासते ॥ ४७ ॥ तन्निषेधेन शुद्धत्वं प्रत्यगात्मनि चिद्धने ॥ अभोक्तृत्वमदेहत्वमसंसारित्वमिष्यते
॥ ४८ ॥ कथं वेदान्तवेद्येऽस्मिन् शरीरित्वं त्वयेरितम् ॥ अन्तर्यामि ब्राह्मणं तु सर्वं विश्वं चराचरम्
॥ ४९ ॥ ब्रह्मणा व्याप्तमित्येतत्परं नान्यत्र तत्परम् ॥ चित्सत्ताभ्यां जगत्सर्वं ब्रह्मणा ततमन्यथा ॥ २५० ॥
न च स्यान्न स्फुरेन्नैव चेष्टेतानृतमित्यपि ॥ श्रुत्या प्रदर्शितं चान्तर्यामिब्राह्मण उत्तमम् ॥ ५१ ॥ न
जीवपरयोर्देहदेहिभावनिबन्धनम् ॥ सामानाधिकरण्यं मां क्षेत्रज्ञमित्यतः स्फुटम् ॥ ५२ ॥ ब्राह्मणोऽस्य
मुखमासीदितिवज्जीवजन्म च ॥ अस्त्येवेहेश्वरादेहविशिष्टत्वेन तत्ततः ॥ ५३ ॥ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धी-
त्याह विष्णुः किलेति चेत् ॥ मैवं नास्तिश्वराज्जन्म केवलस्यात्मनोऽज्जनेः ॥ ५४ ॥ अनादित्वाद्विशुद्ध-
त्वाच्चित्यत्वाच्चिद्धनत्वतः ॥ शरीरेण विशिष्टस्य पृथक्त्वं शुद्धजीवतः ॥ ५५ ॥ उत्पत्तिर्देहमात्रस्य श्रुतौ
प्रोक्ता न चात्मनः ॥ अन्यथा सर्ववेदान्तविरोधं को निवारयेत् ॥ ५६ ॥ सर्वभूतेषु गूढोऽयं साक्ष्येको
देव उत्तमः ॥ स एषोऽत्र प्रविष्टोऽस्ति सृष्ट्वा सर्वं चराचरम् ॥ ५७ ॥ स वै प्रविष्टः सर्वेषु मायया
बहुरूपधृक् ॥ अमूढो मूढवत्सोऽयं व्यवहर्ताऽऽस्त आग्रहात् ॥ ५८ ॥ इत्यत्रानुप्रविष्टस्य मूढत्वव्यवहर्तृते ॥
श्रूयतेऽनेन जीवेन प्रविष्ट इति च श्रुतेः ॥ ५९ ॥ स्वप्रकाशस्य सत्यस्य शुद्धस्य परमात्मनः ॥ जीवरूपेण
देहेषु प्रवेशः श्रूयते श्रुतौ ॥ ६० ॥ वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ॥ नित्यः सर्वगतः स्थाणु-
रचलोऽयं सनातनः ॥ ६१ ॥ अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ॥ उत्पत्त्यसंभवादित्यं श्रुतिसू-
त्रगणेष्वपि ॥ ६२ ॥ श्रीविष्णोः परिपूर्णस्य क्षेत्रज्ञत्वं हरेर्मतम् ॥ अत आह हरिः साक्षात्क्षेत्रज्ञं विद्धि मा-
मिति ॥ ६३ ॥ श्रीविष्णोर्न पृथग्जीवो विमुर्नाणुर्न मध्यमः ॥ किंत्वात्मा सर्वभूतानां विष्णुरेव न चापरः ॥ ६४ ॥
क्षेत्रज्ञत्वं च क्षेत्रत्वं माययाध्यस्तमीश्वरे ॥ ईश्वरात्मावबोधेन शिष्यते विष्णुरव्ययः ॥ ६५ ॥ उपदेश्योप-
देशादिव्यवहारस्तु कल्पितः ॥ ब्रह्मात्म्यैक्यमते सम्यक् सिद्धयत्येव निरङ्कुशम् ॥ ६६ ॥ स्ववशीकृतमा-
यत्वाद्भगवाज्जगतां गुरुः ॥ उपदेष्टास्ति सर्वत्राचार्यदेहेष्वपि स्वयम् ॥ ६७ ॥ स्ववर्णाश्रमसद्वर्भेर्नानाज-
न्मस्वनुष्ठितैः ॥ आरावितो हरिस्तुष्टो विद्यामुपदिशत्यजः ॥ ६८ ॥ स्वतः सिद्धात्मविज्ञानः स्वसाम्राज्य-

पदे स्थितः ॥ जीवाज्ञानानुसारेण तेभ्यो ह्युपदिशत्यसौ ॥ ६९ ॥ उपदेश्योपदेशादिर्यावदज्ञानभाव्ययम् ॥
 भेदो ध्वस्ते महामोहे ज्ञाने नास्ति मनागपि ॥ ७० ॥ तत्त्वज्ञानात्पुरैवायं व्यवहारोऽप्यपेक्ष्यते ॥ तत्सि-
 द्धौ मास्तु सर्वेयं व्यवहारपरंपरा ॥ ७१ ॥ यमेष वृणुते देवः स वेत्त्येनं न चापरः ॥ ददामि बुद्धियोगं
 तं येन मामुपयान्ति ते ॥ ७२ ॥ इत्यादिमानसिद्धेऽर्थे न विवादोऽस्ति धीमताम् ॥ कल्पितेनापि भेदे-
 नाप्युपदेशपरंपरा ॥ ७३ ॥ स्वप्नोपदिष्टमन्त्रादावर्थसिद्धिरिवैष्यते ॥ यथा वर्णेषु दीर्घत्वादयो धर्मा ध्वने-
 रपि ॥ ७४ ॥ आरोपिता अपि ह्येते संप्रतिपत्तिहेतवः ॥ तथारोपितभेदोऽपि तत्त्वविज्ञानकारणम् ॥ ७५ ॥
 संभवत्येव वेदान्ताः प्रमाणं सर्वथात्र नः ॥ एतेन स्वर्गनरकौ बन्धमोक्षौ भवाभवौ ॥ ७६ ॥ व्याख्यातौ
 मानुनिष्ठत्वाच्च ते सन्ति परे पदे ॥ निर्दुष्टेऽपि मते दोषोद्भावनां मन्दबुद्धयः ॥ ७७ ॥ कुर्वन्ति यदि कुर्व-
 न्तु तेन का क्षतिरस्ति नः ॥ न हि मन्दबुद्ध्यां वेदसिद्धान्तोद्घाटने स्वयम् ॥ ७८ ॥ सामर्थ्यं किंतु गोवि-
 न्दकृपापाङ्गनिरीक्षणात् ॥ तत्तु सज्जननिर्णीतमार्गे श्रद्धावतां भवेत् ॥ ७९ ॥ सत्सु चेदोपकालुष्यं क
 गतिस्तर्हि दुर्धियाम् ॥ अतो निर्दुष्टमालोच्य मतं ब्राह्मं श्रुतेर्हरेः ॥ ८० ॥ क्षेत्रज्ञं मां मदीयं त्वं विद्धी-
 त्यादि यदर्थतः ॥ व्याख्यानमसमीचीनतथैतत्खण्डितं बुधैः ॥ ८१ ॥ भेदाभेदमतं तद्वत्खण्डितं बहुसू-
 रिभिः ॥ न युक्तं बन्धमोक्षादेरप्यसंभवतो नयैः ॥ ८२ ॥ भेदाभेदमते तत्त्वं पदार्थौ ब्रह्मजीवकौ ॥
 दुर्निरूपौ नयैस्तत्र कस्तावत्त्वंपदार्थकः ॥ ८३ ॥ जीवस्ते संमतः किं स भेदाभेदोभयात्मकः ॥ भिदा-
 भिदाभ्यामंशाभ्यामंशी किंवा न चाग्रिमः ॥ ८४ ॥ जीवस्यावस्तुतादोषान्न हि जीवो भिदाभिदे ॥ तयो-
 स्तु परतन्त्रत्वात्समुदायो न संभवेत् ॥ ८५ ॥ द्वितीये यद्यभेदांशो ब्रह्म तर्ह्यस्तु तस्य च ॥ जीवांशत्वं
 हि जीवस्य सावयवत्वमाप्नुयात् ॥ ८६ ॥ नाभेदांशो यदि ब्रह्म तर्ह्येत्यन्तर्भिदानयोः ॥ तथा च ज्ञान-
 मोक्षादिव्यवहारो न संभवेत् ॥ ८७ ॥ शास्त्रोपदेशः कस्यायं नाभेदांशस्य संभवेत् ॥ ब्रह्मरूपतया तस्य
 नोपदेशाद्यपेक्षता ॥ ८८ ॥ भेदांशस्योपदेशो नाहं ब्रह्मास्मीत्ययोगतः ॥ मोक्षेऽपि न भिदांशस्य स्याद-
 भेदो विरोधतः ॥ ८९ ॥ न चाविद्यादिदोषोऽस्याभेदांशस्यापि संभवेत् ॥ ब्रह्मण्यपि प्रसज्येत नापि भेदां-
 शगः स च ॥ ९० ॥ उपाधिजननात्पूर्वं भेदाभावादथापि च ॥ उपाधिमनपेक्ष्यैव भिन्नोऽंशो जीव
 उच्यते ॥ ९१ ॥ तदंशनाशे जीवस्य नाशात्कस्य विमुक्तता ॥ ब्रह्मणस्त्वभिदांशस्य नित्यमुक्तत्वमेव हि
 ॥ ९२ ॥ मोक्षेऽपि भिन्नाभिन्नश्चेत्तर्हि ब्रह्मैव तत्त्ववित् ॥ इत्येवकारस्वारस्यं न स्यान्मोक्षेऽपि संसृतेः
 ॥ ९३ ॥ अनेकदोषदुष्टत्वाद्भेदाभेदमतं स्वतः ॥ खण्डितं सर्वथा हेयतयोपेक्ष्यमितीरितम् ॥ ९४ ॥ शांकरे
 दिजयेऽस्माभिर्बहुधेत्युपरम्यते ॥ अत आविद्यको भेदः परमेश्वरजीवयोः ॥ ९५ ॥ तात्त्विकं त्वैक्यमेवा-
 स्ति वेदान्तैः सिद्धमित्यलम् ॥ विस्तरेणेति जयति ब्रह्मात्मैक्यपरा श्रुतिः ॥ ९६ ॥ श्रुतिरपि परमार्थं
 ब्रह्मभावं विशुद्धं वदति जडविकारान्संव्युदस्य प्रतीचः ॥ विनलसुखघनैक्यं तत्त्वमस्यादिवाक्यैः स्मृतिरपि
 शतशश्च प्राह तत्त्वैक्यनिष्ठम् ॥ ९७ ॥ न चायं संसारी भवति हरितो भिन्न उदितः स एवादौ सृष्ट्वा
 प्रविशति हरिर्जीवपुषा ॥ न चान्योऽस्माद्दृष्टेयपवदति भेदं श्रुतिशिरः प्रवेशः संबन्धो भ्रमकलित एवास्य
 नियतः ॥ ९८ ॥ अहं कर्तेत्याद्या भ्रमवशत एवास्य कलना भ्रमे नष्टे नश्यत्यहमिति ममेत्यान्वयकलना ॥
 अतः क्षेत्रज्ञं मामिति वदति जीवात्मपरयोर्हरिः शुद्धं तत्त्वं निरवधिसुखं चैक्यममृतम् ॥ ९९ ॥ अतः पूर्वोक्त
 एवार्थः श्रीहरेः संमतः श्रुतेः ॥ न तत्र भेदकलना न भेदाभेदविभ्रमः ॥ १०० ॥ जीवत्वं मायया शुद्धे
 कल्पितं बोधतः क्षतम् ॥ शुद्धमैक्यं तयोः सिद्धं भेदस्त्वाविद्यकोऽनयोः ॥ १ ॥ न ह्यविद्याकृतो भेदः पर-
 मार्थपदं स्पृशेत् ॥ अव्यस्तगुणदोषाभ्यां नाधिष्ठानस्य संगता ॥ २ ॥ आकाशे कल्पितं नैत्यमृषरे वा जलं
 भ्रमात् ॥ न रूपवत्कृतं व्योम नैत्येनेह मनागपि ॥ ३ ॥ न वा पङ्क्तीकृतो देशः कल्पितेनान्भसोपरः ॥

तथाऽविद्याकृतं ब्रह्माधिष्ठानं न स्पृशेन्मलम् ॥ ४ ॥ संसारिता महेशे वा जीवे सर्वज्ञताऽथवा ॥ न शङ्क्यो-
पाधिभेदेन तयोर्भेदो यतो मतः ॥ ५ ॥ एकमेवाद्वितीयं यद्वस्तु ब्रह्माजराभरम् ॥ स्वाविद्यया तदेवेह
द्विधा भिन्नमुपाधितः ॥ ६ ॥ अविद्याऽपि त्रिधा भिन्ना गुणत्रयविभागतः ॥ विशुद्धसत्त्वं मायेति सर्वशक्तिन्या-
मिका ॥ ७ ॥ रजस्तमोभ्यां मलिनमविद्येत्युच्यते बुधैः ॥ तमःप्रधाना प्रकृतिस्तृतीया भूतकारिणी ॥ ८ ॥
मायाशक्त्याश्रयो ब्रह्म परमेश इतीरितः ॥ स सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्जगज्जन्मादिकारणम् ॥ ९ ॥ न तस्या-
वृत्तिविक्षेपौ कर्तुं शक्ता महेश्वरी ॥ स स्वप्रकाशचित्सौख्यसंविदालिङ्गितो यतः ॥ ३१० ॥ नित्यमुक्तस्व-
भावत्वात्स्वे महिष्येव तिष्ठति ॥ सृष्ट्यादिकरणेऽप्यस्य न श्रमः सर्वशक्तितः ॥ ११ ॥ यदविद्याश्रयो
ब्रह्म स क्षेत्रज्ञ इतीरितः ॥ तस्यावृत्स्वरूपत्वात्संसारित्वमितीरितम् ॥ १२ ॥ स्वाविद्याव्यस्तकर्तृत्वभोक्तृ-
त्वाद्यभिमानतः ॥ वस्तुतः शुद्ध एवासौ क्षेत्रज्ञः पुरुषोत्तमः ॥ १३ ॥ तमःप्रधानया शक्त्या ब्रह्माण्डं
कल्पितं परे ॥ समष्टिव्यष्टिभेदेन द्विविधं तदुदीरितम् ॥ १४ ॥ जीवे त्वंपदवाच्यार्थे व्यष्ट्याख्यं तत्प्रक-
ल्पितम् ॥ ईशे तत्पदवाच्यार्थे समष्ट्याख्यं प्रकल्पितम् ॥ १५ ॥ तद्व्यं क्षेत्रशब्देन समष्टिव्यष्टिसंज्ञकम् ॥
उक्तं भगवता तत्र क्षेत्रज्ञो भगवानसौ ॥ १६ ॥ तद्व्यं भेदकं क्षेत्रं त्यक्त्वा मायामयं जडम् ॥ शुद्धं
क्षेत्रज्ञमात्मानं प्रत्यञ्चं ब्रह्म वेत्ति यः ॥ १७ ॥ स सम्यग्ज्ञानवान्धीरो मतो भगवतो हरेः ॥ तदेवमनृतं
क्षेत्रं मायया कल्पितं परे ॥ १८ ॥ सत्यक्षेत्रज्ञ एवैतद्ब्रह्माधिष्ठानमद्वयः ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवं यज्ज्ञानं वेद-
मानजम् ॥ १९ ॥ तदेव मोक्षहेतुत्वाज्ज्ञानमज्ञानबाधकम् ॥ मम श्रीवासुदेवस्य मतं नान्यद्ब्रह्मात्मकम्
॥ ३२० ॥ अत्रायमाशयो विष्णोरागमस्यापि संमतः ॥ वस्तुतो ब्रह्मचिन्मात्रमेकमेवाद्वयं परम् ॥ २१ ॥
असङ्गोदासीनं कर्तृभोक्तृभावादिवर्जितम् ॥ तदेवाविद्यया स्वस्मिन्संसारित्वं प्रकल्प्य च ॥ २२ ॥ जीवे-
श्वरमिदां तद्वदध्यस्यावृतचिद्वपुः ॥ विस्मृत्यात्मपदं शुद्धं जीवोऽहमिति मन्यते ॥ २३ ॥ स जीवोऽप्यन्ध-
तमसि निमग्नो लिङ्गसंवृतः ॥ जन्ममृत्युमर्थी घोरां संसृतिं भजते भ्रमात् ॥ २४ ॥ उपाधौ क्षेत्ररूपे-
ऽस्मिन्नहमित्यभिमानवान् ॥ क्षेत्रज्ञो जन्तुरज्ञोऽसौ जीव इत्यभिशाब्दितः ॥ २५ ॥ पापपुण्यमयी संवि-
दुद्धूतास्य दृढान्तरा ॥ अविद्याकामकर्मादिमलैराच्छादितान्तरः ॥ २६ ॥ पुनर्जन्म पुनर्मृत्युं प्रयात्याकल्प-
मातुरः ॥ कदाचिपुण्यसंपत्त्या त्यक्तपापमलो नरः ॥ २७ ॥ ईश्वराभिमुखत्वैकहेतुं भक्तिं परां हरौ ॥
कृत्वा शुद्धिं ततः प्राप्य वैराग्यादियुतः सुधीः ॥ २८ ॥ उपसृत्य गुरुं तस्माच्छ्रुत्वा वेदान्तसद्ब्रह्म ॥
तत्त्वमस्यादितज्जन्यबोधेनात्मानमद्वयम् ॥ २९ ॥ साक्षात्कृत्य स्वयं साक्षात्पुरुषोत्तम एव सः ॥ अत आह
हरिः साक्षात्क्षेत्रज्ञं विद्धि मामिति ॥ ३३० ॥ २ ॥

भा० टी०—एवं दृश्यानां दुःखादीनामनात्मधर्मत्वसिद्धये द्रष्टारं शरीराद्यतिरिक्तं प्रदर्श्य किमेताव-
न्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्यौ एतावन्मात्रेणैव ज्ञानेन मोक्षस्य सांख्याभिमततत्वादित्याशङ्कानिरासायत्मनः सर्वदे-
हेष्वैक्योक्तिपूर्वकं स्वेन परमार्थेनाक्षरेण परब्रह्मणाऽभेदं दर्शयति—क्षेत्रज्ञं चापीति । क्षेत्रज्ञं क्षेत्रज्ञातारं दृश्यात्
क्षेत्रात् शरीराज्जिष्कृष्टं द्रष्टारम् । चापीतिनिपातौ जीवस्याक्षरत्वज्ञानस्य शरीरादन्यत्वज्ञानेन समुच्चयार्थौ भिन्न-
क्रमौ । न सांख्यवद्दृश्यादन्यमेव क्षेत्रज्ञं विद्धि जानीहि किंतु मां मदभिन्नं चापि क्षेत्रज्ञं विद्धीति संबन्धः, यद्वा
चकारः क्षेत्रज्ञज्ञानं समुच्चिनोति । अपिरेवार्थः । सर्वक्षेत्रेषु द्रष्टारं क्षेत्रज्ञमन्यं विद्धि तं च मामसंसारिणं परमे-
श्वरमेव विद्धीत्यर्थः । सर्वक्षेत्रेषु यः क्षेत्रज्ञः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताऽनेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसमस्तोपा-
धिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं मां विद्धीत्यभिप्रायः । यथा भरतवंशोद्भवत्वाद्भारतत्वं तथा मयि
कल्पितः क्षेत्रज्ञोऽहमेवेति ध्वनयन्संबोधयति—भारतेति । उत्तमवंश्यत्वादेतज्ज्ञातुं योग्योऽसीति वा संबोधना-
शयः । नन्वेतत्किमर्थं ज्ञातव्यमित्यपेक्षायां मोक्षानन्यसाधनसम्यग्ज्ञानत्वेन मदभिप्रेतत्वादित्याह—क्षेत्रेति ।

यस्माद्दृश्यद्रूपप्रत्ययगभिन्नपरमात्मयाथात्म्यव्यतिरेकेण ज्ञानगोचरस्यावशिष्टस्यान्यस्यासत्त्वात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो-
 र्ज्ञेयभूतयोर्यज्ज्ञानं-क्षेत्रमात्मनि कल्पितं दृश्यं, क्षेत्रज्ञश्च परमेश्वराभिन्नः प्रत्यगात्मा, तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन
 ज्ञानेन गोचरीक्रियेते-तज्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमिति मम वासुदेवस्य परमेश्वरस्य विष्णोः शास्त्रयोनैरभिप्रेतमि-
 त्यर्थः । ननु जीवेश्वरयोरेकत्वे सर्वक्षेत्रेष्वेकः ईश्वरो नान्यस्तद्व्यतिरिक्तो भोक्तेति जीवस्येश्वरेऽन्तर्भावो न
 वक्तुं शक्यः । संसारालम्बनस्य जीवस्येश्वरादन्यस्याभावे संसारस्य निरालम्बनत्वानुपपत्त्या परस्यैव संसारि-
 त्वप्रसङ्गात् । संसारिणि जीवे ईश्वरस्यान्तर्भावोऽपि न शक्यते वक्तुं संसारिणोऽन्यस्याभावात् तस्य
 चापहतपाप्मत्वादिगुणकस्य विपरीतशुक्तत्वेन ग्रहणानुपपत्त्या संसारित्वस्यानिष्टत्वेन संसाराभावप्रसङ्गात् ।
 नच प्रसङ्गद्वयमपीष्टमिति वाच्यं, संसाराभावे “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति” इत्यादिबन्धशास्त्रस्य तद्धेतुकर्म-
 विषयकर्मकाण्डस्य चानर्थक्यापत्तेः । ईश्वराश्रिते च संसारे “अनन्नन्नन्यो अभिचाकशीति” इतीश्वरासंसा-
 रित्वबोधकस्य शास्त्रस्य मोक्षतद्धेतुज्ञानप्रतिपादकस्य च ज्ञानकाण्डस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । किंच प्रत्यक्षादिविरो-
 धादपि संसारभावप्रसङ्गस्यानिष्टत्वं सुखदुःखतद्धेतुलक्षणस्य संसारस्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानत्वात् । संसारः
 विचित्रहेतुकः विचित्रकार्यत्वात् प्रासादादिवदित्यनुमानाच्च संसाराभावप्रसङ्गस्यानिष्टत्वं तस्मादात्मेश्वरैक-
 त्वमनुपपत्तिप्रस्तत्वान्न युक्तम् । अपि च जीवेश्वरयोरैक्यमेव न संभवति परोक्षापरोक्षत्वातिविरुद्धधर्मवत्त्वाद्-
 ईश्वराद्भिन्नोऽहं कर्ता भोक्ता चेति सर्वप्रमाणोपजीव्येन ज्येष्ठेन प्रत्यक्षेण गृहीतस्य प्रत्ययस्य वाक्यप्रमाण-
 जन्यज्ञानेन बाधायोगाच्च । तस्मात्क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्यादि वदतो भगवतो नात्मेश्वरैकत्वबोधने तात्पर्यं
 किंतु प्रतिमादिषु विष्णवादिदर्शनमिव क्षेत्रज्ञे महृष्टिर्विधेयेति चेन्न, ज्ञानाज्ञानयोः स्वरूपतः फलतश्चा-
 न्यत्वोपपत्त्या जीवेश्वरयोरैक्येऽप्यज्ञानकृतं संसारित्वं ज्ञानकृतमसंसारित्वमिति विभागेनानुपपत्त्यभावात्,
 विरुद्धधर्माणां ब्रह्मण्यध्यस्तत्वात्, शुद्धचैतन्ययारेभेदस्याविरुद्धत्वाच्च । तथाच “दूरमेते विपरीते
 विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता । विद्याऽभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवो-
 ऽलोलुपन्त । श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ संपरीत्य विविनक्ति धीरः । श्रेयो हि धीरोऽभि प्रे-
 यसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ” इति श्रुतिभ्यां स्वरूपतः फलतश्च विलक्षणत्वेन विद्याविद्ये नि-
 र्दिष्टे । दूरं दूरेण महत्तान्तरेण विपरीते विवेकाविवेकात्मत्वात् तमःप्रकाशवत् परस्परव्यावृत्तात्मिके विषूची
 विषूच्यौ नानागती बन्धमोक्षहेतुत्वात् भिन्नफले । के ते इत्यत आह-अविद्या या च विद्येति । ज्ञातावगता प-
 ण्डितैस्तत्र विद्याभीप्सिनं विद्यार्थिनं नचिकेतसं त्वा त्वामहं मन्ये । यस्मादविद्वद्विप्रलोभिनः कामा अप्सरः-
 प्रभृतयो बहवोऽपि त्वां नालोलुपन्त श्रेयोमार्गाद्विच्छेदं न कृतवन्तः साधनतः फलतश्च मन्दबुद्धीनां दु-
 र्विवेकरूपत्वात् । व्यामिश्रीभूते इव श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यं आ इतः प्राप्तुतः । अतो हंस इवान्भसः पयस्तौ
 श्रेयःप्रेयःपदार्थौ संपरीत्य सम्यक् परिगम्य मनसालोक्य धीरो धीमान् गुरुलाघवं विविनक्ति पृथक्करोति;
 विविच्य च धीरः श्रेयो हि श्रेयो मोक्षलक्षणमेवाभिवृणीते प्रेयसोऽभ्यर्हितत्वात् । यस्तु मन्दोऽल्पबुद्धिः स-
 दसद्विवेकासामर्थ्याद्योगक्षेमात् योगक्षेमनिमित्तं शरीराद्युपचयरक्षणनिमित्तं प्रेयः पशुपुत्रादिलक्षणं वृणीते
 इति श्रुत्योरर्थः । किंच “द्वाविमावथ पन्थानौ” इत्यादि वदता वेदव्यासेनात्र च निष्ठाद्वयं दर्शयता भगवता
 ते विलक्षणेऽभिहिते । अत्राविद्या च संसारहेतुभूता सह कार्येण मोक्षहेतुभूतया विद्यया हातव्येति श्रुतिस्मृति-
 न्यायेभ्योऽवगम्यते । तथाच श्रुतयः—“इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति । न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।
 तमेवं विद्वानमृत इह भवति । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । विद्वान्न विभेति
 कुतश्चन । उदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ।
 अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमाना दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढाः अन्येनैव नीय-

माना यथान्धाः । असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः । तरति शोकमात्मवित् । ब्रह्मविदाप्नोति परम् । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव स देवानाम् । आत्मविद्यः स इदं सर्वं भवति । भिद्यते हृदयप्रस्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे । यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ” इत्याद्याः सहस्रशः । स्मृतयश्च ‘अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः । अन्यथा सन्त-
मात्मानं योऽन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरिणात्मापहारिणा । ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् । इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः । समं पश्यन्ति सर्वत्र ’ इत्याद्याः । अनर्थनिवृत्तिर्ज्ञानफलमनर्थप्राप्तिरज्ञानफलमित्येतदन्वयव्यतिरेकन्यायादपि सि-
ध्यति । तदुक्तं पुराणे—‘सर्पान्कुशाग्राणि तथोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति । अज्ञानतस्तं च पतन्ति केचिज्ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टम् ’ इति । इह जीवदवस्थायां चेच्छब्देन विद्योदयदौर्लभ्यं द्योत्यते । अवे-
दीदहं ब्रह्मेति ज्ञातवान् । अथ ज्ञानानन्तरमेव सत्यमवितथमबाध्यं कैवल्यमस्ति स्यात्, न चेदिहावेदीद् इह चेन्न विजानीयात् तर्हि महती विनष्टिः जन्ममरणादिलक्षणा संसृतिरस्ति तमेव परमात्मानमेव विदित्वा ज्ञात्वा विदित्वैवेति वाऽस्तिमृत्युमेति मृत्युमत्येति अतिक्रामति । मुच्यते । अयनाय मोक्षा-
य । उदरमत्यल्पमपि अद्विद्यायामन्तरे मध्ये घनीभूत इव तमसि वर्तमानाः पुत्रधनादितृष्णापाशशतैरावेष्टय-
मानाः स्वयं धीरा धीमन्तो न त्वन्यैर्धीरित्वेनाभिमता अपण्डितमात्मानं पण्डितं शास्त्रकुशलं मन्यमाना ये एतादृशास्ते दन्द्रम्यमाणा अत्यन्तं कुटिलामनेकरूपां गतिं गच्छन्तः परियन्ति जरामरणादिदुःखे परिग-
च्छन्ति, यतो मूढा अविवेकिनः । तत्र दृष्टान्तः अन्धेनैव दृष्टिहीनैव विषमे पथि नीयमाना यथान्धाः महान्तमनर्थं प्राप्नुवन्ति तद्वदिति कठिनश्रुत्यक्षरार्थः । तथाच देहेन्द्रियाद्यनात्मसु आत्मबुद्धिमतोऽज्ञस्य रागद्वेषादिप्रयुक्तस्य धर्माधर्मानुष्ठानकर्तुः जन्ममरणादिलक्षणसंसारभाक्त्वं देहेन्द्रियादिव्यतिरेकात्मदर्शिनो रागद्वेषादिप्रहाणापेक्षधर्माधर्मप्रवृत्त्युपशमात् मोक्षभाक्त्वं श्रुतिस्मृतिन्यायादवगतं न केनचिद्वादिना कया-
चिदपि युक्त्या वारयितुं शक्यम् । एवं चोक्तप्रकारेण ज्ञानाज्ञानयोः स्वरूपतः कार्यतश्च भेदे सति वस्तुतः क्षेत्रज्ञस्यैवेश्वरस्य सतोऽविद्याकृतबुद्ध्याद्युपाधिभेदात् संसारित्वमाविद्यकमाभासरूपं प्रातिभासिकं सिध्यति । यथा पुरस्थिते वस्तुतः स्थाणावविद्याकृतेऽतस्मिंस्तद्बुद्धिलक्षणे पुरुष इति निश्चये जातेऽपि पुरुषधर्मः शिरः-
पाण्यादिमत्त्वं न स्थाणोर्भवति तद्धर्मो वक्रत्वादिमत्त्वं वा न पुरुषस्य दृश्यते, तथा देहाद्यनात्मस्वात्मभाव-
निश्चयेऽविद्याकृते सर्वजन्तुप्रसिद्धे जाते न चैतन्यं देहादिधर्मो देहादेर्धर्मो न वा जाड्यजरामरणादिश्चैत-
न्यस्य । ननु जाड्यादेरनात्मधर्मत्वेऽपि सुखादेरात्मधर्मत्वं किं न स्यादिति चेन्न, “ कामः संकल्पो विचि-
कित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षाभीर्षित्वेतत्सर्वं मन एव ” इतिश्रुत्या विमतं सुखदुःखमोहात्मकत्वादि-
रात्मनो धर्मो न भवति अविद्याकृतत्वाविशेषाज्जरामृत्युवदिति युक्त्या च सुखदुःखादीनामनात्मधर्मत्वासिद्धेः । ननु स्थाणुपुरुषयोर्ज्ञेययोरेव सतोर्ज्ञाताऽविद्ययान्योन्यस्मिन्नव्यस्तत्वादेहात्मनोऽस्तु ज्ञेयज्ञात्रोरेवाध्यासाद्वृष्टान्त-
दाष्टान्तिकयोर्बैषम्येण स्थाणौ पुरुषत्ववदाविद्यकत्वं देहादेरयुक्तम् । अध्यासव्यापकस्योभयोर्ज्ञेयत्वस्य व्यावृत्त्या
व्याप्यस्याध्यासस्यापि व्यावृत्तेः । तस्मादेहधर्मो ज्ञेयोऽपि सुखादिरात्मनो भवतीति चेदुच्यते—अविद्याध्यास-
मात्रं हि दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोः साधर्म्यं विवक्षितमुभयोर्ज्ञेयत्वं तु नाध्यासव्यापकं स्वप्ने ज्ञातरि ज्ञेयाध्यास-
दर्शनात् । सुखदुःखमोहेच्छादीनां देहादेः क्षेत्रस्य धर्माणामात्मधर्मत्वं चेत्तर्हि विशेषहेत्वभावादचैतन्यं
जरामरणादिकं चात्मनो दुर्वारं स्यात् । सुखादेरात्मधर्मत्वाभावे तु विमतं सुखादिकमात्मधर्मो न भवति अवि-
द्यारोपितत्वाद्, आगसापायित्वाद्, दृश्यत्वात्, जडत्वात्, जरादिवदित्यस्ति हेतुरतः सुखादीनां क्षेत्रधर्मवत्मेव

युक्तं नात्मधर्मत्वम् । एवं च सर्वक्षेत्रेष्वपि सतो भगवतः क्षेत्रज्ञात्मकस्येश्वरस्य संसारित्वगन्धमात्रापि न शङ्कनीया । यथा बालैरध्यारोपितेन तलमलिनत्वादिना आकाशस्यास्पर्शस्तथा कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणेन संसारेण ज्ञेयस्थेन ज्ञातयविद्यारोपितेन ज्ञातुर्वस्तुतः स्पर्शाभावात् । नन्वविद्यावत्त्वाक्षेत्रज्ञस्य तदध्यस्तं संसारित्वमपि स्वाभाविकं स्यादिति चेन्न, तामसे आवरणात्मके तिमिरादिदोषे सत्यग्रहणादेरविद्यात्रयस्योपलब्धेर्विवेकप्रकाशात्मके क्षेत्रज्ञे तामसत्वेनावरणात्मिकाया अविद्याया अभावेनाग्रहणविपरीतग्रहणसंशयानामप्यनुपपत्त्या तस्य स्वाभाविकसंसारित्वस्याभावात् । नन्वेवं तर्हि ' आत्मानं न जानामि मनुष्योऽहम् ' इत्यादिप्रत्ययदर्शनात् ज्ञातुर्धर्मोऽविद्या, तद्धर्मवत्त्वं च ज्ञातुः संसारित्वं तथाचेश्वर एव क्षेत्रज्ञो संसारी चेति विप्रतिषिद्धमिति चेन्न, यतो यथा चक्षुषि तैमिरिकत्वादिदोषे सति विपरीतग्रहणादिकं दृश्यते दोषापगमे च न दृश्यते इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तं नैमित्तिकं च करणस्य चक्षुष एव न तु गृहीतृधर्मस्तथा सर्वत्राग्रहणादिप्रत्ययास्तद्धेतवश्च दोषाः कस्यचित्करणस्यैव भवितुमर्हन्ति । तथाचावरणाद्यात्मिकाविद्या अन्तःकरणस्य धर्मो न तु क्षेत्रज्ञस्य । तथाचायं प्रयोगः निमित्तनैमित्तिकाऽविद्या तत्त्वतो न ज्ञातृधर्मो दोषत्वात्कार्यत्वाद्वा तिमिरादिदोषवत् तज्जन्यविपरीतग्रहणवद्वा । किंचाग्रहणादिस्तद्धेतुर्दोषश्च तत्त्वतो न ज्ञातृधर्मः ज्ञेयत्वात् प्रदीपप्रकाशवत् । यज्ज्ञेयं तत्स्वातिरिक्तज्ञेयं यथा प्रदीपप्रकाश इति व्याख्याऽग्रहणादेरपि ज्ञेयत्वेन स्वातिरिक्तज्ञेयत्वावश्यंभावात् । ज्ञाता न ज्ञेयधर्मवान् ज्ञातृत्वात् यथा देवदत्तो न स्वज्ञेयघटादिरूपादिमान् सर्वकरणवियोगे च कैवल्ये सर्ववादिभिरविद्यादिदोषवत्त्वानभ्युपगमात् । अविद्यादिस्तत्त्वतो न ज्ञातृधर्मो व्यभिचारित्वान् स्थूलत्वकृशत्वादिवत् । अपिचाविद्यादिरात्मनो ज्ञातृधर्मः किमग्न्यौष्ण्यवत्स्वाभाविकः किंवा आगन्तुकः । नाद्यः स्वाभाविकेन धर्मेण कदाचिदपि वियोगाभावेनानिमोक्षप्रसङ्गात् आगन्तुकोऽपि किं स्वत उत परतः । नाद्यः अनिमोक्षप्रसङ्गादेव । न द्वितीयः बिभुत्वादविक्रियत्वात् निरवयवत्वादसङ्गत्वाद्वयत्वाच्चात्मनः व्योमवत्केनचित्कचित्संयोगानुपपत्त्या परतस्तस्मिन्नग्रहणादेर्वक्तुमशक्यत्वात् । तस्मात्सिद्धं क्षेत्रज्ञस्य कालत्रयेऽपीश्वरत्वम्, "अनादिवाग्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः । शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहो तथात्मा नोपलिप्यते ॥" इत्यादीश्वरवचनात् । "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवान्वितीयम् । नेह नानास्ति किंचन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति " अन्तःकरणव्यतिरिक्तः अहमिति प्रतीयमानो जीवः परस्मान्न भिद्यते चेतनत्वाद्ब्रह्मवदित्यादिश्रुतियुक्तिभ्यश्च । ननु सर्वप्रमाणोपजीव्यतया श्रेष्ठेन ज्येष्ठेन नाहमीश्वर इत्येवंरूपेण प्रत्यक्षेण भेदस्योपलभ्यमानत्वात् तद्विरुद्धं क्षेत्रज्ञेश्वरयोरैक्यं श्रुतियुक्तिभिर्बोधयितुं न शक्यते । ननु प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकभेदविषयत्वेन श्रुत्यादिजन्यज्ञानेन बाधसंभवादविरोध इति चेन्न, भेदग्राहिप्रत्यक्षस्याहमीश्वर इति तद्विरोधिप्रत्ययाभावेन बाधासंभवात् । ननु क्षेत्रज्ञेश्वरभेदप्रत्यक्षे किं वहिरिन्द्रियं चक्षुरादि हेतुः किं वा मनः । नाद्यः बाह्येन्द्रियाणां रूपादि-हितात्मग्रहणसामर्थ्याभावेन तद्गतभेदग्रहणेऽप्यसामर्थ्यात् । न द्वितीयः प्रमाणान्तरसहकारिणो मनसः पृथक्प्रमाणत्वायोगात् । तस्मात्कृतकारणाभावाद्भेदप्रत्यक्षं भ्रान्तिरिति चेन्न, सुखादिप्रत्यक्षस्य प्रमाणान्तराजन्यत्वेन मनस एव तत्प्रमाणत्वे आत्मनोऽपि तत्प्रमाणत्वेन तद्गतभेदस्यापि तत्प्रमाणत्वात् । नन्वतीन्द्रियेश्वरप्रतियोगिकभेदस्याप्यतीन्द्रियत्वादीश्वरभेदः कथं प्रत्यक्षः अभावप्रत्यक्षस्य प्रतियोगिप्रत्यक्षतन्त्रत्वादिति चेन्न, मनस्त्वे घटत्वाभावस्याप्रत्यक्षत्वात् । घटत्वे मनस्त्वाभावस्य प्रत्यक्षत्वाच्च प्रतियोगिप्रत्यक्षस्याभावप्रत्यक्षे तन्त्रत्वाभावात् । तथाच यत्र घटत्वादौ यस्य मनस्त्वादेः सत्त्वमनुपलब्धिविरोधि तत्र तदभावः प्रत्यक्षः । ततश्च क्षेत्रज्ञे ईश्वराभेदो यदि स्यात्तर्हि उपलभ्येत यतो नोपलभ्यते तस्मात्तद्भेदः

प्रत्यक्षः । नच स्थूलोऽहमित्यादिप्रत्ययगोचरः स्थौल्यादिर्यथा शरीराण्युपाधिकतयात्मनि कल्पितस्तथा शरीरविशिष्टस्यैवैश्वरभेदानुभवात् भेदप्रत्ययोऽप्यौपाधिकत्वात्कल्पित इति वाच्यम् । जाग्रत्स्वप्रयोरैकशरीरानवभासेऽपि योऽहं स्वप्ने सोऽहमिदानीं मनुष्यः खट्वारूढ इत्यहंप्रत्ययस्यैकरूपस्यानुवर्तमानत्वेन देहातिरिक्तात्मनोऽहमितिप्रत्यक्षप्रत्ययगोचरत्वाभ्युपगमावश्यकत्वेन तत्र प्रतीयमानस्येश्वरप्रतियोगिकभेदस्यौपाधिकत्वायोगेनाकल्पितत्वादिति चेदुच्यते, मनो न प्रमाणं किञ्चित्प्रमाणसहकारित्वात्कालादिवद्वातिरेके चक्षुरादिवत् अनन्यथासिद्धप्रमेयशून्यत्वाच्च । मनो न प्रमाकरणं तदाश्रयत्वात्प्रमातृवत् । तदुक्तम् ‘प्रमाणसहकारित्वादिष्यस्याप्यभावतः । न प्रमाणं मनोऽस्माकं प्रमादेराश्रयत्वतः’ । यदपि सुखादिप्रत्यक्षस्येत्यादि तदपि न, सुखादिव्यवहारः स्वविषयज्ञानजन्यः अर्थज्ञापनेच्छाधीनजडव्यवहारत्वात् संमतवदित्यनुमानात् । किञ्च मनो न भेदे प्रमाणमसन्निकृष्टत्वात्संमतवत् मनसो भेदेन संयोगसमवायतादात्म्यानामन्यतमो न भवति इति सुप्रसिद्धम् । अन्यश्चेन्द्रियसन्निकर्षोऽप्रसिद्धः । असन्निकृष्टं चेन्द्रियमर्थं नैव गृह्णाति । तदुक्तम् ‘संयोगादेरयुक्तत्वात्तदन्यस्याप्रसिद्धितः । सन्निकर्षस्य तेनेदं भेदासङ्गमेव मानसम्’ इति । यत्तु मनस्त्वे घटत्वप्रतियोगिकाभावस्येत्यादि तदपि न, प्रतियोगिसत्त्वस्यानुपलब्धिविरोधित्वं तत्प्रतियोग्युपलब्धिव्याप्यत्वेनैव वक्तव्यम् । एवं चान्यत्र प्रतियोगिसत्त्वस्याभावस्थलीयोपलम्भाभ्यातत्वेन तत्रत्यानुपलब्धिविरोधित्वायोगात् । यत्रेत्यादिवक्तुरभावाधिकरणे एव प्रतियोगिसत्त्वतदुपलम्भयोर्वाच्यत्वापत्तेः । किञ्च यथा लौकिकोपदेशस्य सहकारिणोऽभावाद्ब्रह्मण्यनुपलम्भस्तदभावं विनोपपन्नस्तथा “आचार्यवान्पुरुषो वेद । नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम् । श्रोतव्यो मन्तव्यः” इत्यादिना बोधितस्य सहकार्यन्तरस्याभावेन क्षेत्रज्ञे ब्रह्माभेदानुपलम्भोऽप्यभावं विनोपपद्यते । अपिच तमसाऽऽवृतस्य घटस्य सत्त्वं यथा नानुपलब्धिविरोधि तथा “नीहारेण प्रावृताजल्प्या च; अनृतेन हि प्रगूढा” अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः । भवत्यभेदो भेदश्च तस्याज्ञानकृतो भवेत्’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योऽज्ञानेनावृतत्वप्रतीतिर्ज्ञातृब्रह्माभेदसत्त्वं नानुपलब्धिविरोधि । किञ्च यथा मनसानुपलम्भान्न धर्माद्यभावसिद्धिस्तथा “यन्मनसा न मनुते; तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि” ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति’ इत्यादिश्रुत्या मनोऽगम्यस्य प्रत्यगभिन्नस्य ब्रह्मणः मनसानुपलम्भादभावो न सिध्यति । यदपि जाग्रत्स्वप्रयोरित्यादि तदपि न, नाहमीश्वर इति भेदानुभवस्याहमिहेति परिछिन्नतयाऽनुभूयमाने जीवेऽनुभूयमानत्वात् निरुपाध्यात्मनश्च परिच्छेदासंभवात् घटाकाशवत्परिच्छेदस्यौपाधिकत्वेन तद्गतभेदस्याप्यौपाधिकत्वात् प्रत्यक्षस्य व्यावहारिकसत्तामुपजीव्य प्रवृत्तं श्रुत्यादि तस्य पारमार्थिकसत्तां निराकारोत्यतो नोपजीव्यविरोधः । ज्येष्ठत्वमपि तस्य बाध्यत्वे हेतुर्न तु बाधकत्वे । कनीयसा शुक्तिज्ञानेन ज्येष्ठस्य रजतज्ञानस्य बाधदर्शनात्, प्रत्यक्षं श्रुत्यादिबाध्यं ज्येष्ठत्वात् रजतज्ञानवत् । ननु क्षेत्रज्ञस्येश्वराभिन्नत्वे सति संसारसंसारित्वाभावे शास्त्रस्य प्रत्यक्षादेश्च आनर्थक्याद् वास्तवत्वमेव संसारसंसारित्वयोरिति चेत् किं विद्यावस्थायां शास्त्राद्यानर्थक्यमुताविद्यावस्थायाम् । आद्ये मुक्तात्मनां संसारसंसारित्वव्यवहारस्य सर्वैरप्यात्मवादिभिरनिष्ठत्वेन तैर्यथाशास्त्राद्यानर्थक्यदोषो नैवाभ्युपगतस्तथास्माभिरपि द्वितीये च यथा सर्वेषां द्वैतिनां मते बन्धावस्थायामेव शास्त्राद्यर्थवत्त्वं न मुक्तावस्थायामेवम् । ननु द्वैतिनां मते आत्मनो बन्धमुक्त्यवस्थयोर्वास्तवत्वेन हेयोपादेयसाधनसद्भावेन शास्त्रादेरर्थवत्त्वं सिध्यति नत्वद्वैतिनामविद्याकृतत्वात् । द्वैतस्यापरमार्थत्वेनात्मनो बन्धावस्थायामवास्तवत्वादिति चेत् आत्मनो वास्तवे बन्धमुक्त्यवस्थे युगपत्स्यातां क्रमेण वा । नाद्यः एककालीनस्थितिगतिवदेकस्मिन्युगपद्विरोधात् । द्वितीयेऽपि तयोर्निर्निमित्तत्वं सनिमित्तत्वं वा । नाद्यः, अनिमोक्षप्रसङ्गात् । द्वितीये स्वतोऽभावादपरमार्थत्वप्रसङ्गेन बन्धमोक्षावस्थे न वास्तवे अस्वाभाविकत्वात् स्फटिकलौहित्यवदित्यभ्युपगमहानापत्तेः । किञ्चावस्थयोर्वास्तवत्वमि-

च्छता तयोर्योगपद्यासंभवेन क्रमनिरूपणार्थं बन्धावस्थापूर्वं प्रकल्प्यानादिमत्यन्तवती तथा मोक्षावस्था पश्चात् प्रकल्प्या आदिमत्यन्तता तच्च यदनादिभावरूपं तन्नित्यं यथात्मा; यत्सादिभावरूपं तदन्तवद्यथा घटादीति व्याप्तिद्वयविरुद्धम् । अपि च क्रमभाविनीभ्यामवस्थाभ्यामात्मा संबध्यते न वा । आद्ये किं पूर्वावस्थया सहैवोत्तरावस्थया संबध्यते किंवा पूर्वावस्थां विहाय । आद्येऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः । द्वितीये आत्मनः सातिशयत्वापत्त्या नित्यत्वमुपपादयितुमशक्यम् । अन्ये द्वैतिनामपि शास्त्राद्यानर्थक्यदोषस्यापरिहार्यत्वात्तान् द्वैतवादिना परिहर्तव्यम् । तर्हि पक्षद्वयेऽपि दोषाविशेषान्नाद्वैतमतानुरागे हेतुरिति चेन्न, अद्वैतमते शास्त्राद्यानर्थक्याभावात् भोक्तृत्वकर्तृत्वयोर्देहादृष्टयोर्वा फलहेत्वोरनात्मनोरहं कर्ताहं भोक्ताहं मनुष्य इत्याद्यात्मदर्शनवतोऽविदुषोऽधिकारिणः संभवात् न शास्त्राद्यानर्थक्यम् । ननु विद्वद्विषयं शास्त्रं किं न स्यादिति चेन्न, विदुषां फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शने सति तयोरहमित्यात्मदर्शनानुपपत्तेः । नहि जलान्योऽप्युपपादयत्यर्थं भेददर्शी अत्यन्तमूढोऽपि तयोरेकात्मतां पश्यति किमुत विवेकी । तस्माद्विधिनिषेधशास्त्रं न विद्वद्विषयम् । नहि देवदत्त त्वमिदं कुर्वति देवदत्ते नियुक्ते तत्रस्थो नियोगं शृण्वन्नपि विष्णुमित्रोऽहं नियुक्त इति नियोगं प्रतिपद्यते । ननु देवदत्ते नियुक्ते कदाचिद्विष्णुमित्रो विनियुक्तोऽस्मीति प्रतिपद्यते इति चेत्सत्यं, नियोगविषयान्नियोज्यादात्मनो विवेकाग्रहणात् भ्रान्त्या प्रतिपत्त्युत्पत्तेः । तथा फलहेत्वोरप्यात्मनो विवेकाग्रहणात् अविद्वान्तसंभवमेव विधिनिषेधशास्त्राधिकारी । ननु यो विद्योदयात्पूर्वमनुभूतोऽविद्योत्पन्नदेहाद्यभिमानसंबन्धस्तदपेक्षया सत्यपि फलहेत्वोरात्मान्यत्वदर्शने इष्टफलहेत्वोः प्रवर्तितोऽस्म्यनिष्टफलहेत्वोर्निवर्तितोऽस्मीति शास्त्रार्थविषया प्रवृत्तिर्युक्तैव यथा पितृपुत्रभ्रात्रादीनामितरेतरात्मान्यत्वदर्शने सत्यपि पितरमधिकृत्य विधौ निषेधे वा तस्य तदनुष्ठानाशक्तौ पुत्रस्य तद्विषयाधीरिष्टा, एवं पुत्रस्यानुष्ठानाशक्तस्य पितुरित्यन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्था प्रतिपत्तिरिति चेन्न, पुत्रादीनां मिथ्याभिमानात् । मिथो नियोगादिप्रतिपत्तिसत्त्वेऽपि व्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्रागेव फलहेत्वोरात्माभिमानस्य प्रसिद्धत्वेन विदुषस्तदयोगात् । किंच 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेः' इत्यधिकरणे सम्यग्ज्ञानस्यादृष्टसाध्यत्वोक्त्या अनुष्ठितविधिनिषेधार्थो हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वं प्रतिपद्यते । सत्यदृष्टे सम्यग्ज्ञानदर्शनात्, असति च तस्मिन् अशुद्धचित्तस्य तददर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्याम् " तमेतं वेदानुबचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन " इति श्रुत्या च विधिनिषेधानुष्ठानात्पूर्वं ताभ्यामात्मनोऽन्यत्वं न प्रतिपद्यते । तस्माद्विद्वद्विषयं विधिनिषेधशास्त्रमिति सिद्धम् । ननु " स्वर्गकामो यजेत " " कलशं न भक्षयेत् " इत्यादावात्मनो देहाद्यतिरेकं पश्यतां देहाद्यभिमानरूपाधिकारहेत्वाभावात् देहादावात्मत्वमनुभवतामपि पारलौकिकप्रतिपत्त्यभावात् प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावेन कर्तुरभावात् शास्त्रानर्थक्यमिति चेन्न, प्रत्यगाभिन्नब्रह्मविदः परलोकाभावविदश्चानात्मवादिनः प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावेऽपि विधिनिषेधशास्त्रान्यथानुपपत्त्याऽनुमितात्मास्तित्वस्य निर्विशेषात्मस्वरूपानभिज्ञस्य कर्मफले स्वर्गादौ नरकादौ च संजाततृणस्योत्पन्नत्रासस्य च श्रद्धानस्य प्रवृत्तिनिवृत्त्योः सर्वप्रत्यक्षसिद्धत्वेन शास्त्रानर्थक्याभावात् । ननु विवेकिनां देहादिभ्यो निष्कृष्टमात्मानं दृष्टवतां विधिनिषेधयोरधिकाराभावेन प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावे 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥' इति न्यायेन तदनुगच्छतां तेषां विधिनिषेधशास्त्रेऽप्रवृत्तिदर्शनात्तत्राप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्यमिति चेत्, किं सर्वेषां विवेकित्वाच्छास्त्रानर्थक्यमुच्यत उत कस्यचित् । नाद्यः 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥' इति न्यायेन सर्वेषां विवेकित्वाभावात् । न द्वितीयः मूढानां प्रवृत्तिनिवृत्त्यो रागादिदोषाधीनत्वेन विवेक्यनुगामित्वाभावात्, ज्ञेयनाद्यभिचारदिकर्मणि विवेकिनामप्रवृत्तावपि इतरेषां प्रवृत्तिदर्शनेन तदप्रवृत्तावितरेषामप्यप्रवृत्तिरिति

नियन्तुमशक्यत्वात्, “स्वभावस्तु प्रवर्तते” इत्युक्तत्वेन प्रवृत्तेः स्वभावाख्याज्ञानकार्यत्वाद्विवेकिनां प्रवृत्त्य-
भावेऽप्यज्ञानां प्रवृत्त्यभावायोगात् । तस्मादविद्यामात्रः विधिनियेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मको बन्धः यथा-
दृष्टाविद्वाद्भिषयः । न केवलस्य क्षेत्रज्ञस्याविद्या तत्कार्यं च । यथा मिथ्याभूतं मरीच्युदकमूषरदेशं मृद्रीकर्तुं न
शक्नोति तथा मिथ्याज्ञानस्य परमार्थवस्तुदूषणेऽसामर्थ्यमतो भगवतेदमुक्तं “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्व-
क्षेत्रेषु भारत ” इति । नन्वीश्वरोऽस्मीति स्वस्येश्वरत्वं कुतो न बुध्यत इति चेत् ज्ञानस्याज्ञानेनावृतत्वाच्चदु-
क्तम् “अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ” इति । एवं चोक्तयुक्त्या “ त्वं वा अहमस्मि भगवो
देवते अहं वै त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि ” इत्यादिश्रुत्या असकृदुपदेशाच्च प्रति-
मायां विष्णुबुद्धिरिव क्षेत्रज्ञ ईश्वरबुद्धिरिति बालविमोहनमात्रं गौणत्वप्रसङ्गात् वाक्यवैरूप्याच्च “ अथ यो-
ऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योसादन्योऽहमस्मीति न स वेद; मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति । सर्वं
तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद ” इत्यादिश्रुतिभिर्भेददर्शनस्य निषिद्धत्वाच्च । यत्पुनरुक्तं विरुद्धधर्मव-
त्वादैक्यं न संभवतीति तदपि न; विरुद्धधर्मताया मिथ्यात्वोपपत्त्या जहदजहल्लक्षणया सोऽयं देवदत्त इति-
वदैक्यस्य सुवचत्वात् । तस्मात्क्षेत्रज्ञस्येश्वराभिन्नस्य न संसारसंस्पर्शः । ननु संसारिणामिवाहं ब्राह्मण एव-
माभिजात्यादिविशिष्टः इदं पुत्रक्षेत्रकलत्रादिकं ममेति पण्डितानामपि संसारित्वप्रतीतेः क्षेत्रज्ञस्य वस्तुतः
संसारसंस्पर्शं विद्वदनुभवः विरुध्येदिति चेत् नेदं पाण्डित्यं कूटस्थासंसार्यात्मदर्शनं किंतु क्षेत्रज्ञ एवात्मद-
र्शनं क्षेत्रज्ञं कूटस्थं पश्यताम् अयमहं कर्ता ममेदं भोग्यं स्यान्ममानेन कर्मणेदं फलं सेत्स्यतीति प्रत्ययो न
संभवति । कूटस्थात्मधीविरुद्धत्वादस्य प्रत्ययस्य । नन्वविक्रियात्मदर्शिनो भोगकर्माकाङ्क्षयोरभावे कः शास्त्रा-
धिकारीति चेत् फलार्थित्वादविद्वानधिकारीति गृहाण । ननु विदुषः कूटस्थात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात्
प्रवृत्त्यनुपपत्तौ निषेधाधीननिवृत्तेरपि दुर्बलत्वात्तस्य निवृत्तिनिष्ठत्वं न सिध्यतीति चेत्सत्यम्, तथापि कार्य-
करणसंघातव्यापारोपरमे निवृत्तिरुपचर्यते । इदं चान्यत्पाण्डित्यं कस्यचित्पण्डितं मन्यस्य—क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव
क्षेत्रं चान्यत् क्षेत्रज्ञविषयः, अहं तु वस्तुतः संसारी सुखी दुःखी च । ननु संसारित्वस्य वास्तवत्वे तदनि-
वृत्त्या पुरुषार्थासिद्धिरिति चेन्न, क्षेत्रं ज्ञात्वा ततो निष्कृष्टस्य क्षेत्रज्ञस्य ज्ञानेन मम संसारोपरमस्य कर्त-
व्यत्वात् । ननु क्षेत्रज्ञज्ञानं कथं संसारोपरत्युत्पादकमिति चेत् ध्यानेनेश्वरं क्षेत्रज्ञं साक्षात्कृत्य तत्स्वरूपा-
वस्थानेनेति गृहाण । तथाचाहं वस्तुतः संसारी असंसारिणः क्षेत्रज्ञादीश्वरादन्यस्तस्मान्मम संसारिणोऽसंसा-
रीश्वरत्वं कर्तव्यमित्येवं यो बुध्यते यो वा तथाविधं ज्ञानं त्वया संपादनीयमिति बोधयति नासौ क्षेत्रज्ञः,
अन्यथोपदेशानर्थक्यमित्येवं मन्यमानो पण्डितापसदः “ अयमात्मा ब्रह्म ” इत्याद्यात्मनो ब्रह्मत्वबोधक-
श्रुत्या प्रतिपादितोपपत्त्या च विरोधात् । ननु संसारस्य वस्तुत्वाभ्युपगमात्संसारवस्थायां कर्मकाण्डस्यार्थ-
वत्त्वं संसारनिरासेनात्मनो ब्रह्मत्वे ध्यानादिना साधिते मोक्षावस्थायां ज्ञानकाण्डस्यार्थवत्त्वं तत्कथं यथो-
क्तज्ञानवान्पण्डितापसद इत्युच्यते इति चेद्, उच्यते—संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य चार्थवत्त्वं करोमीति मन्यमानः
पण्डितापसद एव । यतः कल्पितं संसारित्वमधिकृत्य साध्यसाधनसंबन्धं बोधयतः कर्मकाण्डस्य तथाविधं
संसारित्वं पराकृत्याखण्डैकरसे प्रत्यग्ब्रह्मणि पर्यवस्यतः ज्ञानकाण्डस्य चार्थवत्त्वमात्मनः शास्त्रसिद्धं ब्रह्मत्वं
च त्यक्त्वा संसारित्वस्य वास्तवत्वमात्मनोऽब्रह्मत्वं च कल्पयन्नात्महा भूत्वा शास्त्रार्थसंप्रदायरहितत्वात्
“ तत्त्वमसि ” इतिवत्प्रसिद्धक्षेत्रज्ञानुवादेनाप्रसिद्धं तस्येश्वरत्वं क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्युपदेशतः श्रुतं
तस्य हानिमश्रुतस्य जीवेश्वरयोर्भेदस्य कल्पनां च कुर्वन्स्वयं मूढो क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्यनेन सर्वक्षे-
त्रान्तर्यामी परो जीवादन्यो निरूप्यते, ननु जीवस्येश्वरत्वं बोध्यते इत्यन्यांश्च व्यामोहयति । तस्मादसंप्र-
दायवित् यथोक्तं पाण्डित्यं पुरस्कृत्य सर्वशास्त्रार्थविदपि मुख्यबदुपेक्षणीयः । तथाच विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्याभ्यु-

पगमात् ईश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे संसारित्वं प्राप्नोति क्षेत्रज्ञानां चेश्वरैकत्वे संसारिणोऽभावात्संसारभावप्रसङ्ग इत्येतौ दोषौ प्रत्युक्तौ, अविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं वस्तु न दुष्यतीत्यत्र दृष्टान्तस्योक्तत्वात् । संसारसंसारिणोऽविद्याकल्पितत्वेनोपपत्तेः । नन्वविद्या संसारसंसारिणौ कल्पयन्ती आश्रयान्तराभावात् क्षेत्रज्ञाश्रया तस्य च तद्वत्त्वमेव संसारित्वं नचाविद्यावत्त्वमविद्याकृतमनस्थाप्रसङ्गात् । ननुत्वातदन्तोरगवदविद्या किं करिष्यतीति चेन्नाहं दुःख्यहं सुखीति तत्कृतस्य दुःखित्वादेः प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति चेन्न, क्षेत्रज्ञ आपाद्यमानस्य दोषजातस्य ज्ञेयत्वोपपत्त्या क्षेत्रधर्मत्वेन क्षेत्रधर्मत्वाभावात् । न च क्षेत्रद्वारा क्षेत्रज्ञस्तत्कृतदोषवत्तया दुष्यति ज्ञेयेन ज्ञातुः संसर्गे ज्ञेयत्वाभावप्रसङ्गेन तेन ज्ञातुः संसर्गानुपपत्तेः । ननु धर्मधर्मित्वेन संसर्गेऽपि ज्ञेयत्वे का क्षतिरिति चेत् अविद्यावत्त्वदुःखित्वादेरात्मधर्मत्वे स्वधर्मस्य च स्वज्ञेयत्वे स्वस्यापि स्वज्ञेयत्वापत्त्या कर्मकर्तृविरोध इति गृहाण । किंच विमतं नात्माश्रितं तज्ज्ञेयत्वात् रूपादिवदित्यनुमानात् । दुःखित्वादेः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानत्वेन ज्ञेयत्वेनात्मधर्मत्वं न संभवति तद्धर्मत्वे वा ज्ञेयत्वं, किंच महाभूतानीत्यादिना ज्ञेयमात्रस्य क्षेत्रान्तर्भावकथनाद् एतद्यो वेत्तीत्युक्त्या क्षेत्रज्ञस्य ज्ञातृत्वनिर्णयात् ज्ञेयं सर्वं क्षेत्रं ज्ञातैव क्षेत्रज्ञ इत्यवधार्यते । तस्मात्प्रमाणयुक्त्याख्यावष्टम्भान्तराभावात् केवलाविद्यावष्टम्भाद् अविद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रज्ञधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्वमिति विरुद्धमुच्यते । ननु यया अविद्याया विरुद्धमपि निर्वोदुं शक्यते तस्याः स्वातन्त्र्याभावात् चितोऽन्यस्य वास्तववस्तुनोऽविद्यमानत्वात् । आविद्यकस्य च विद्यमानत्वेऽपि तस्य तत्कार्यतया तदाश्रयत्वासंभवात् अविद्या कस्येति चेत्, किमाश्रयमात्रं पृच्छसि तद्विशेषं वा । आद्ये तस्यादृश्यत्वेन पारतन्त्र्यात् किंचिन्निष्ठैव दृश्यते । तथाच यमाश्रयते तस्यैव सेत्यतो नाश्रयमात्रं प्रष्टव्यं तस्योपलभ्यमानत्वात् । आश्रयविशेषस्योपलभ्यमानत्वादेव । न द्वितीयः, नहि गोमत्युपलभ्यमाने गावः कस्येति प्रश्नो युज्यते । ननु गवां तद्वत्तत्त्व प्रत्यक्षत्वात्तत्संबन्धोऽपि प्रत्यक्ष इति तत्प्रश्नो यथा निरर्थकः तथाऽविद्यातद्वत्तत्त्व प्रत्यक्षत्वाभावात् प्रश्नानर्थक्याभावात् दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यमिति चेदप्रत्यक्षेणाविद्यावताऽविद्यासंबन्धे ज्ञाते तव किं स्यात् । नन्वविद्याया अनर्थहेतुत्वात् परिहर्तव्या स्यादिति चेत् यस्यास्ति सा स तां परिहरिष्यति । ननु ममैवाविद्या तत्परिहारे मयैव प्रयतितव्यमिति चेत् तर्ह्यविद्यां तद्वन्तं चात्मानं जानासीत्यतः प्रश्नानर्थक्यम् । ननु जानन्नपि तद्विषयप्रत्यक्षाभावात्पृच्छामीति चेत् अहमविद्यावानविद्याकार्यवत्त्वात् व्यतिरेकेण मुक्तात्मवदित्यनुमानेन चेत् जानासि तर्हि संबन्धग्रहणं कथं ? ज्ञातैवात्मा स्वस्याविद्यासंबन्धं जानाति किंवान्यो ज्ञाता । नाद्यः स्वस्याविद्यां प्रति ज्ञातृत्वकालेऽविद्याश्रयत्वेन गृहीतत्वात् तज्ज्ञातृत्वेनैवोपयुक्तस्यात्मात्मनः कर्मकर्तृविरोधात्तस्याः स्वात्मनि संबन्धग्रहासंभवात् । न द्वितीयः अनवस्थाप्रसङ्गात् । तथाचाविद्यादिकं ज्ञेयं ज्ञेयमेव ज्ञाता च ज्ञातैवातोऽविद्यादुःखित्वाद्यैर्न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य किंचिदुष्यति । ननु दोषवत्क्षेत्रज्ञातृत्वमेवात्मनो दोष इति चेत् किं ज्ञातृत्वं ज्ञानक्रियाकर्तृत्वमुत ज्ञानस्वरूपत्वम् । नाद्यः तदनभ्युपगमेन तत्प्रयुक्तदोषाभावात् । द्वितीये यथोष्णतामात्रेण वद्वेस्तापे तापयितृत्वोपचारस्तथा विज्ञानस्वरूपस्याऽविक्रियात्मनो विज्ञातृत्वोपचाराददोष इत्यलं विस्तरेण ॥ २ ॥

प० टी०—अथ विशेषतः क्षेत्रज्ञं निरूपयति—क्षेत्रज्ञमिति । च परं देहाभिमानित्वेन शारीरभोगं सु-
 'ज्ञानं क्षेत्रज्ञमपि वस्तुतः सर्वक्षेत्रेषु सूत्रवदनुगतं मां विद्धि " तत्त्वमसि " इति श्रुत्या लक्षितेन चिदर्शने
 मद्रूपस्योक्तत्वात् । तदुक्तम्—'कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः । कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधो-
 ऽवशिष्यते' इति । एवमुपाधिद्वयपरित्यागे पूर्णबोधस्वरूपमेव मद्रूपम् । तत्पदलक्षणस्य त्वंपदलक्षणेण सहै-
 कत्वमित्यर्थः । अथ ज्ञानस्वरूपं दर्शयति—क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्वैलक्षण्येन यज्ज्ञानं तज्ज्ञानमिति मतमभिमतम् ।
 तस्मादात्मानात्मविवेको ज्ञानमित्युक्तं भवति ॥ २ ॥

रा० टी०—जीवस्यापि किञ्चित्क्षेत्रज्ञानात्स किं क्षेत्रज्ञ इत्यत आह—क्षेत्रज्ञं चेति । सर्वक्षेत्रेष्वव्यक्तादिषु क्षेत्रज्ञं तु मां विद्धि न जीवम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यज्ज्ञानं तज्ज्ञानं मम सम्यग्ज्ञानं मतमित्यर्थः । अत्र सर्वक्षेत्रेष्वित्युक्तिरिदं शरीरमित्यत्र शरीरपदोक्ताव्यक्तादेः क्षीयतेऽत्रेश्वरेणेति व्युत्पत्त्या क्षेत्रपदवाच्यत्वमिति सूचनाय ॥ ३ ॥

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ॥

स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

त० टी०—एवं निर्णीतस्वसंबन्धज्ञानयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपयाथात्म्यं संक्षेपेण वक्तुं प्रतिजानीते-तदिति । तत् इदं शरीरमिति । पूर्वोक्तं क्षेत्रं यच्च यद्व्यं यादृक् धर्मतो यत्प्रकारं यद्विकारि यैर्विकारैर्युक्तं यतश्च प्रकृतिपुरुषसंयोगाद्भवति यत्स्वरूपं स च क्षेत्रज्ञः यो यत्स्वरूपः यत्प्रभावः ये चास्य प्रभावास्तत्समासेन संक्षेपेण मे मत्तः शृणु ॥ ३ ॥

म० टी०—संक्षेपेणोक्तमर्थं विवरीतुमारभते—तदिति । तदिदं शरीरमिति प्रागुक्तं जडवर्गरूपं क्षेत्रं यच्च स्वरूपेण जडदृश्यपरिच्छिन्नादिस्वभावं यादृक् च इच्छादिधर्मकं यद्विकारि यैरिन्द्रियादिविकारैर्युक्तं, यतश्च कारणात् यत्कार्यमुत्पद्यत इति शेषः । अथवा यतः प्रकृतिपुरुषसंयोगाद्भवति; यदिति यैः स्थावरजङ्गमादिभेदैर्भिन्नमित्यर्थः । अत्रानियमेन चकारप्रयोगात् सर्वसमुच्चयो द्रष्टव्यः । स च क्षेत्रज्ञो यः स्वरूपतः स्वप्रकाशचैतन्यानन्दस्वभावः । यत्प्रभावश्च ये प्रभावा उपाधिकृताः शक्तयो यस्य तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं सर्वविशेषणविशिष्टं समासेन संक्षेपेण मे मम वचनाच्छृणु श्रुत्वाऽवधारयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

शं० टी०—एवमेतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इत्यनेन क्षेत्रज्ञस्यात्मनो ज्ञत्वमेव धर्मो न त्वहंकारममकारकर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणः संसारः, स तु ज्ञेयत्वेन क्षेत्रस्यैव धर्म इति सूचयित्वा क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्यनेन सर्वक्षेत्रेभ्यो विभक्तस्यात्मनश्चिदेकरसस्य परिच्छिन्न्यभावे पूर्णत्वादयमात्मा ब्रह्मेतिन्यायेन ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्याधुना श्रुतियुक्तिभिः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेके सम्यक्कृत एव पुंसः संसारित्वभ्रमो निःशेषेण निवर्तते नान्यथेति बोधयितुं पुनरपि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपं विशेषतः सम्यग्विभज्य प्रदर्शयितुमाह—तदिति । इदं शरीरमिति यदुक्तं तत्क्षेत्रं स्वयं स्वरूपेण यच्च यत्स्वरूपकं, स्वाभाविकेन रूपेण यादृग्भवति, यद्विकारि च यैर्विकारैर्महदादिलक्षणैः स्वपरिणामात्मकैर्विकार्यवयवि भवति, स्वधर्मैर्यादृक् यादृशधर्मकं यैर्धर्मैः स्वयं धर्मि भवति, यतश्च यद् यतो यस्मात् क्षेत्रशब्दितात्कारणाद्यच्च कार्यं पुंसः संभवति क्षेत्रज्ञस्योपाधिभूत्वा स्वयं यत्कार्यं जनयतीत्यर्थः । तत् क्षेत्रं क्षेत्रज्ञस्य संसारकारणं मुमुक्षुणा सम्यग्ज्ञातव्यं, यस्मिन् ज्ञाते स्वयं संसारी न भवति । किञ्च एतद्यो वेत्तीत्युक्तः क्षेत्रज्ञः स्वरूपेण यश्च यादृशो भवति, स्वयाथात्म्येन यत्स्वरूपको भवतीत्यर्थः । यत्प्रभावश्च उपाधियोगाद्यादृशत्वभाववान् भवति ततः स विज्ञातव्यः । यस्मिन् विज्ञाते स्वयं मुक्तो भवति तत्तयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपं समासेन संक्षेपेणैव नतु विस्तरत उच्यमानं मे मत्तः शृणु । श्रुत्वा तदर्थं सम्यगवधारय तन्निष्ठो भव, तदेव श्रवणस्य फलं न तूपेक्षणं विस्मरणं वा ॥ ३ ॥

श्री० टी०—अत्र यद्यपि चतुर्विंशतिभेदैर्भिन्ना प्रकृतिः क्षेत्रमित्यभिप्रेतं तथापि देहरूपेण परिणतायामेव तस्यामहंभावेनाविवेकः स्फुट इति तद्विवेकार्थमिदं शरीरं क्षेत्रमित्याद्युक्तं तदेतत्प्रपञ्चयिष्यन् प्रतिजानीते—तत्क्षेत्रमिति । यदुक्तं मया क्षेत्रं तच्च क्षेत्रं यत्स्वरूपतो जडं दृश्यादिस्वभावं, यादृक् यादृशं चेच्छादिधर्मकं, यद्विकारि यैरिन्द्रियादिविकारैर्युक्तं, यतश्च प्रकृतिपुरुषसंयोगाद्भवति, यदिति यैः स्थावरजङ्गमादिभेदैर्भिन्नमित्यर्थः । स च क्षेत्रज्ञो यः स्वरूपतः यत्प्रभावश्च अचिन्त्यैश्वर्ययोगेन यैः प्रभावैः संपन्नः तत्सर्वं संक्षेपतो मत्तः शृणु ॥ ३ ॥

स० टी०—एवं चाखण्डवाक्यार्थमभिधाय समासतः ॥ विस्तरेणैतमेवार्थं वक्तुमारभते हरिः ॥ १ ॥
 अण्डवर्गाद्वर्गं क्षेत्रं तच्छरीरमितीरितम् ॥ जडं दृश्यं परिच्छिन्नं यच्च वस्तुस्वरूपतः ॥ २ ॥
 इच्छादिधर्मकं यादृग्यैर्विकारैः समन्वितम् ॥ यतश्चोत्पद्यते हेतोर्यत्कार्यं सचराचरम् ॥ ३ ॥ स क्षेत्रज्ञः
 स्वरूपेण यश्चिदानन्दसद्वपुः ॥ य उपाधिकृता यस्य प्रभावाः शक्तयोऽर्थतः ॥ ४ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञया-
 थात्म्यं युतं सर्वैर्विशेषणैः ॥ शृणु संक्षेपतस्त्वं मे वाक्याच्छ्रुत्वावधारय ॥ ५ ॥ चकारपञ्चकेनात्र ज्ञेयः
 सर्वसमुच्चयः ॥ ६ ॥ ३ ॥

भा० टी०—इदं शरीरस्त्रिधादिनोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य संग्रहश्लोकं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमुपन्यस्यति—
 तदिति । इदं शरीरमिति यन्निर्दिष्टं तत्तदा परामृशति । यत्तदं निर्दिष्टं क्षेत्रं स्वरूपतो जडं स्थावरजङ्गमादि-
 भेदैर्भिन्नं दृश्यत्वादिवस्वभावं तत् । यादृक् च स्वकीयैर्धर्मैः यादृशं यत्प्रकारकं च, यद्विकारि ये विकारा अस्य
 तत् । यतो यस्माच्च यत्कार्यमुत्पद्यत इति शेषः । यतश्च प्रकृतिपुरुषसंयोगाद्भवति । यदिति यैः स्थावरजङ्गमा-
 दिभेदैर्भिन्नमिति त्वाचार्यैर्यच्चैत्यस्मिन्नुक्तस्य यत्पदार्थस्यान्तर्भावाद्यत्पदवैयर्थ्यमभिप्रेत्य न व्याख्यातम् ।
 अत्र चकाराः सर्वे समुच्चयार्थाः । स च क्षेत्रज्ञो यः निर्दिष्टः स्वरूपतः सच्चिदानन्दस्वभावः यत्प्रभावः
 प्रभावा उपाधिकृताः शक्तयो यस्य स तद्यथोक्तविशेषणविशिष्टक्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं समासेन संक्षेपेण मे
 मम वाक्याच्छ्रुणु श्रुत्वाऽवधारयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

प० टी०—तदेतत्प्रपञ्चविषयान् प्रतिजानीते—तत्क्षेत्रमिति । तत्क्षेत्रं यत्स्वरूपतो जडदृश्यादिवस्वभावं
 यादृग् यादृशं चेच्छादिधर्मकं यद्विकारीन्द्रियादिविकारैर्युक्तं यतश्च प्रकृतिपुरुषसंयोगाद्भवति । यदिति ।
 यदिति यैः स्थावरजङ्गमादिभेदैर्भिन्नमित्यर्थः । स च क्षेत्रज्ञो यः स्वरूपतः प्रभावतश्चरितैश्वर्ययोगेन यैः
 प्रभावैः संपन्नस्तत्सर्वं मे मत्तः समासेन संक्षेपतः शृणु ॥ ३ ॥

रा० टी०—क्षेत्रादिस्वरूपं वक्तुं प्रतिजानीते—तत्क्षेत्रमिति । तत्क्षेत्रं यद्भगवन्निवासस्थानतया क्षेत्र-
 पदोक्तम् । देहद्वारा जीवहिंसाहेतुतया ईश्वरप्रेर्यत्वहेतुना च शरीरपदेन प्रकृतमन्यक्तादि । यच्च यत्स्वरूपं
 यादृक् यत्प्रकारं यद्विकारि । कर्मधारयान्मतुप् । येन विकारेण संयुक्तम् । यतः यादृशप्रवृत्त्यनु-
 कूलधर्मयुक्तात्पुरुषात् । यत् इणः शत्रन्तं रूपं गतिमत् । प्रवर्तत इति यावत् । स च प्रवर्तकः यः
 यत्स्वरूपः यत्प्रभावः यादृशप्रवृत्त्यनुकूलधर्मैरसामर्थ्यवांस्तत्सर्वं समासेन संक्षेपेण मे सकाशाच्छ्रुणु श्रुत्वा
 निष्ठां कुरु ॥ ३ ॥

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ॥

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

त० टी०—कैर्विस्तरेणोक्तं यतः संक्षेपेणोच्यत इत्यपेक्षायामाह—ऋषिभिरिति । ऋषिभिः परा-
 शरव्यासादिभिर्बहुधा बहुप्रकारेण गीतं निरूपितं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् विविधैः छन्दोभिः ऋग्यजुः-
 सामाथर्वभिः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपं पृथग्गीतम् “ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशा-
 द्वायुः वायोरग्निरग्निरापः अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः ओषधिभ्योऽन्नमन्नात्पुरुषः स वा एष
 पुरुषोऽन्नरसमयः ” इति क्षेत्रमन्नमयपुरुषं शरीरमभिधाय तदनन्तरं प्राणमयं मनोमयं च पुरुषमभिधाय
 “ तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः ” इति क्षेत्रज्ञस्वरूपं निरूपितम् । तथा ब्रह्म-
 सूत्रपदैः ब्रह्म सूत्र्यते वेष्टयतेऽल्पाक्षरैर्यैस्तानि ब्रह्मसूत्राणि तानि च पदानि च तैर्ब्रह्मसूत्रपदैः वेदेषु

विस्तृतं स्वरूपगुणविभूतिसहितं ब्रह्मतत्त्वं सारवद्विरल्पाक्षरैः संक्षिप्योच्यते यैस्तानि ब्रह्मसूत्राणीत्यर्थः । तान्येव पदानि तैः हेतुमद्भिः अज्ञातार्थबोधको हेतुस्तद्वद्भिः, पुनर्विनिश्चितैः विदुषामसंदिग्धार्थैः, तथा चोक्तम् “ अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ” इति । तथा च ब्रह्मसूत्रैः शारीरकमीमांसासूत्रैः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपयाथात्म्यं प्रतिपादितमित्यर्थः । ननु यानि ब्रह्मप्रतिपादकानि न तैः क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रतिपादनं यैः क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रतिपादनं तेषां कथं ब्रह्मसूत्रत्वमिति चेच्छृणु ब्रह्मस्वरूपनिरूपणासाधारणहेतूनां जगज्जन्माद्युपादानत्वतन्त्रियन्तृत्वतत्प्रवर्तकत्वस्वतन्त्रत्वव्यापकत्वतदनुग्राहकत्वादिधर्माणां ब्रह्मोपादेयत्वतन्त्रियम्यत्वतत्प्रवर्त्यत्वतत्तन्त्रत्वतद्व्याप्यत्वतदनुग्राह्यत्वादधिर्मावच्छिन्नक्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपनिरूपणं विनाऽनुपपत्तेरतस्तत्प्रतिपादनस्यापि ब्रह्मप्रतिपादनोपयोगित्वाद्ब्रह्मप्रतिपादनमेवेति सर्वेषां ब्रह्मसूत्रत्वमेवेत्यविरोधः । तथा च “ न वियदश्रुतेः ” इत्यादिभिः कार्यकारणभावेन क्षेत्रनिर्णय उक्तः । “ नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ज्ञोऽत एव ” इत्यादिभिः क्षेत्रज्ञनिर्णय उक्तः । एवमृष्यादिभिः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं बहुधा गीतं, मया संक्षेपेण स्पष्टमुच्यमानं शृण्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

म० टी०—कैर्विस्तरेणोक्तस्यायं संक्षेप इत्यपेक्षायां श्रोतृबुद्धिप्ररोचनार्थं स्तुवन्नाह—ऋषिभिरिति । ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्योगशास्त्रेषु धारणाध्यानविषयत्वेन बहुधा गीतं निरूपितम्, एतेन योगशास्त्रप्रतिपाद्यत्वमुक्तम् । विविधैर्नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मादिविषयैः छन्दोभिर्ऋगादिमन्त्रैर्ब्राह्मणैश्च पृथग्विवेकतो गीतम् । एतेन कर्मकाण्डप्रतिपाद्यत्वमुक्तम् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव ब्रह्म सूत्र्यते सूच्यते किञ्चिद्व्यवधानेन प्रतिपाद्यत एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति ” इत्यादीनि तटस्थलक्षणपराण्युपनिषद्वाक्यानि तथा पद्यते ब्रह्म साक्षात्प्रतिपाद्यते एभिरिति पदानि स्वरूपलक्षणपराणि “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ” इत्यादीनि तैर्ब्रह्मसूत्रैः पदैश्च हेतुमद्भिः “ सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ” इत्युपक्रम्य “ तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायेत ” इति नास्तिकमतमुपन्यस्य “ कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः सज्जायेत ” इत्यादियुक्तीः प्रतिपाद्यद्भिः विनिश्चितैः उपक्रमोपसंहारैकवाक्यतया संदेहशून्यार्थप्रतिपादकैः बहुधा गीतं च । एतेन ज्ञानकाण्डप्रतिपाद्यत्वमुक्तम् । एवमेतैरिति विस्तरेणोक्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं संक्षेपेण तुभ्यं कथायिष्यामि तच्छृण्वित्यर्थः । अथवा ब्रह्मसूत्राणि तानि पदानि चेति कर्मधारयः । तत्र विद्यासूत्राणि ‘ आत्मेत्येवोपासीत ’ इत्यादीनि, अविद्यासूत्राणि ‘ न स वेद यथा पशुः ’ इत्यादीनि तैर्विनिश्चिति ॥ ४ ॥

शं० टी०—श्रुतिभिः सूत्रैर्महर्षिभिश्चायमर्थः सुनिश्चित इति विवक्षितार्थस्य सर्वशास्त्रतदर्थज्ञप्रसिद्धत्वमाह श्रोतुः श्रद्धयाऽऽस्थया च प्रवृत्तिसिद्धये—ऋषिभिरिति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपं वासिष्ठविष्णुपुराणादिषु ऋषिभिर्वसिष्ठपराशरादिभिर्बहुधा बहुप्रकारं गीतं प्रतिपादितम् । विविधैः शास्त्राभेदेन बहुप्रकारैः छन्दोभिः ऋगादिवैदैः “ स ईक्षते । कथं त्विदं मद्भते स्यात् ” इति । “ स वा एष पुरुषोन्नरसमयः । अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः । एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्ये ” इत्यादिना तयोः स्वरूपं पृथग्विभज्य गीतं कथितमित्यर्थः । हेतुमद्भिः हेतवोऽर्थसाधका युक्तयस्तद्वद्भिर्विनिश्चितैस्तत्त्वनिश्चायकैर्विनिश्चितार्थैः । ब्रह्मसूत्रपदैः ब्रह्मणः सूचकानि ब्रह्मसूत्राणि तान्येव पदानि पद्यते वस्तुतत्त्वं ज्ञायते एभिरिति पदानि तैर्ब्रह्मसूत्रपदैर्वेदान्तसूत्रैः “ जन्माद्यस्य यतः ” इत्यादिभिस्तयोर्याथात्म्यं गीतं विविच्य सम्यक् प्रकाशितमित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्री० टी०—कैर्विस्तरेणोक्तस्यायं संक्षेप इत्यपेक्षायां नाह—ऋषिभिरिति । ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्योगशास्त्रे-

ध्यानधारणादिविषयत्वेन वैराजादिरूपेण बहुधा गीतं निरूपितम् । विविधैर्विचित्रैश्च नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मादिविषयैश्छन्दोभिर्वैदर्शनानायजनीयदेवतादिरूपेण बहुधा गीतं ब्रह्मणः सूत्रैः पदैश्च ब्रह्म सूच्यते सूच्यते एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादीनि तटस्थलक्षणपराण्युपनिषद्वाक्यानि । तथा च ब्रह्म पद्यते गम्यते साक्षाज्ज्ञायते एभिरिति पदानि स्वरूपलक्षणपराणि “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादीनि तैश्च बहुधा गीतम् । किंच हेतुमद्भिः “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्कथमसतः सज्जायेत” इति, तथा “को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयाति” इत्यादियुक्तिमद्भिः, अन्याद् अपानचेष्टां कः कुर्यात्, प्राण्यात् प्राणानां व्यापारं को वा कुर्यादिति श्रुतिपदयोरर्थः । विनिश्चितैरुपक्रमोपसंहारैकवाक्यतया असंदिग्धार्थप्रतिपादकैरित्यर्थः । तदेवमेतैर्विस्तरेणोक्तं दुःसंप्रहं संक्षेपतस्तुभ्यं कथयिष्यामि तच्छृण्वत्यर्थः । यद्वा “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्यादीनि ब्रह्मसूत्राणि गृह्यन्ते तान्येव ब्रह्म पद्यते निश्चीयते एभिरिति पदानि तैर्हेतुमद्भिः “ईक्षतेर्नाशब्दम् । आनन्दमयोऽभ्यासात्” इत्यादिभिर्युक्तिमद्भिर्विनिश्चितार्थैः । शेषं समानम् ॥ ४ ॥

स० टी०—कैरिदं विस्तरेणोक्तं यस्य संक्षेप उच्यते ॥ इत्यत्राह स्तुवन्नीशः श्रोतृधीरोचनाय तत् ॥ १ ॥ ऋषिभिः सर्वधर्मज्ञैर्वसिष्ठादिभिरादरात् ॥ बहुधा तत्त्वशुद्धयर्थं मोक्षोपाये निरूपितम् ॥ २ ॥ ऋगादिमन्त्रैरुक्तं यद्वाह्यैश्च विवेकतः ॥ यैर्वाक्यैः सूच्यते ब्रह्म गम्यते युक्तिसंयुतैः ॥ ३ ॥ उपक्रमोपसंहाराद्यैक्यवाक्यतयादरात् ॥ निश्चयोत्पादकैः सम्यग्गीतमद्वैततत्परैः ॥ ४ ॥ सदेवेत्यादिवाक्यैर्वैर्हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ कुतस्तु खलु सोम्येदं स्यादित्यादिकहेतुभिः ॥ ५ ॥ नास्तिकादिनिरासाय बहुधा गीतमित्यपि ॥ एतैर्यद्विस्तरेणोक्तं तत्संक्षेपेण ते ब्रुवे ॥ ६ ॥ ४ ॥

भा० टी०—श्रोतृप्रोचनाय क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं स्तौति—ऋषिभिरिति । ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्वसिष्ठादौ बहुधा बहुप्रकारं गीतं कथितं न केवलमाप्तोक्तमेव क्षेत्रादियाथात्म्ये प्रमाणमपि तु छन्दांसीत्याह । छन्दोभिः ऋगादिभिर्विभिधैः शाखाभेदेन नानाप्रकारैः पृथग्विवेकतो गीतम् । उक्तार्थे अतिस्मृती प्रमाणमभिधाय युक्तिमाह—ब्रह्मेति । ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि तैः पद्यते ज्ञायते ब्रह्मेति तानि पदान्युच्यन्ते तैरेवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं गीतमित्यनुवर्तते “आत्मेत्येवोपासीत” इत्येवमादिभिर्हि ब्रह्मसूत्रपदैः आत्मा ज्ञायते हेतुमद्भिर्युक्तियुक्तैः विनिश्चितैः न संशयरूपैः निश्चितप्रत्ययोत्पादकैः इति भाष्ये । आदिपदात् “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । तत्त्वमसि । ब्रह्मविदाप्नोति परम् । न स वेद यथा पशुः” इत्यादीनि सूत्रपदानि गृह्यन्ते । तथाच ब्रह्मसूत्राणि च तानि पदानीति भाष्योक्तलघुभूतकर्मधारयं विहाय ब्रह्मसूत्राणि च पदानि चेति समासो न प्रदर्शनीयः फलाभावात् । हेतुमद्भिर्युक्तियुक्तैः “सदेव सोम्येदमग्र आसीत् । कथमसतः तज्जायेत” इति । तथा “को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति । अन्नेन सोम्य शुक्लेनापो मूलमन्विच्छ । अद्भिः सोम्य शुक्लेन तेजोमूलमन्विच्छ । तेजसा सोम्य शुक्लेन सन्मूलमन्विच्छ । सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः” इत्यादिभिः । यद्वा अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादीन्यपि सूत्राण्यत्र गृहीतानि अन्यथा छन्दोभिरित्यादिना पौनरुक्त्यादिति मत्वा विशिनष्टि—हेतुमद्भिरिति । यद् ऋग्यादिभिर्गीतं तत्समासेन शृण्वत्यन्वयः ॥ ४ ॥

प० टी०—अथ कैर्विस्तरेणोक्तस्यायं संक्षेप इत्याह—ऋषिभिरिति । ऋषिभिर्याज्ञवल्क्यवसिष्ठादिभिरष्टाङ्गयोगधारणावैराग्यनित्यनैमित्तिककर्मव्रतोपवासादिमर्यादया बहुधा गीतं निरूपितम् । छन्दोभिर्वैर्द्वैर्विविधैर्मन्त्रब्राह्मणादिरूपैर्नानायजनीयदेवतादिरूपेण गीतम् । ब्रह्मणः सूत्रैः पदैश्च । ब्रह्म सूच्यते यैः पदैः

“ विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ” इत्यादिभिरुपनिषद्भिर्मागेर्हेतुमद्भिः “ सदेव सोम्येदमग्र आसीत्कथमसतः सज्जायेत ” इत्यादियुक्तिमद्भिर्विनिश्चितार्थैः ॥ ४ ॥

रा० टी०—श्रोतृविश्वासजननायोच्यमानं प्रामाणिकमित्याह—ऋषिभिरिति । तदित्यनुषज्जते । यच्छृण्वित्युक्तं क्षेत्रादिस्वरूपं तदपिभिर्वहुधा गीतं, नै शब्दे, उक्तमित्यर्थः । विविधैः छन्दोभिर्वेदैः प्रत्येकं गीतमिति सर्वत्रानुषज्जते । हेतुमद्भिः न्यायोपेतैः ब्रह्मसूत्रपदैश्च विनिश्चितमेव शृण्वित्यन्वयः ॥ ५ ॥

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ॥

इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥

त० टी०—तत्र तावत् क्षेत्रस्वरूपमाह—महाभूतानीति द्वाभ्याम् । महाभूतानि शरीरोपादानद्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशाख्यानि, अहङ्कारस्तत्कारणं भूतादिः, बुद्धिर्महत्तत्त्वम्, अव्यक्तं गुणत्रयात्मकं प्रधानम्, इत्यष्टधा प्रकृतिः, इन्द्रियाणि दशैकं च श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणाख्यानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्मेन्द्रियाणि, एकं च मनः, इन्द्रियगोचराः श्रोत्रादीन्द्रियविषयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च इति चतुर्विंशति तत्त्वानि सांख्याः कथयन्ति ॥ ५ ॥

म० टी०—एवं प्ररोचितायार्जुनाय क्षेत्रस्वरूपं तावदाह द्वाभ्याम्—महाभूतानीति । महान्ति भूतानि भूम्यादीनि पञ्च, अहङ्कारस्तत्कारणभूतोऽभिमानलक्षणः, बुद्धिरहङ्कारकारणं महत्तत्त्वमध्यवसायलक्षणं, अव्यक्तं तत्कारणं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रधानं सर्वकारणं न कस्यापि कार्यं, एवकारः प्रकृत्यवधारणार्थः । एतावत्येवाष्टधा प्रकृतिः । चशब्दो भेदसमुच्चयार्थः । तदेवं सांख्यमतेन व्याख्यातम् औपनिषदानां तु अव्यक्तमव्याकृतमनिर्वचनीयं मायाख्या पारमेश्वरीशक्तिः । मम माया दुरत्ययेत्युक्तम् । बुद्धिः सर्गादौ तद्विषयमीक्षणं, अहङ्कारः ईक्षणानन्तरमहं बहु स्यामिति संकल्पः, तत आकाशादिक्रमेण पञ्चभूतोत्पत्तिरिति । न ह्यव्यक्तमहदहङ्काराः सांख्यसिद्धा औपनिषदैरुपगम्यन्ते अशब्दत्वादिहेतुभिरिति स्थितम् ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्’ ‘ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्’ इति श्रुतिप्रतिपादितमव्यक्तं, ‘तदैक्षत’ इतीक्षणरूपा बुद्धिः, ‘बहु स्यां प्रजायेय’ इति बहुभवनसंकल्परूपोऽहङ्कारः, ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्रेरापः अद्भ्यः पृथिवी’ इति पञ्चभूतानि औतानि । अयमेव पक्षः साधीयान् । इन्द्रियाणि दशैकं च श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणाख्यानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणीति तानि एकं च ममः संकल्पविकल्पात्मकं पञ्च चेन्द्रियगोचराः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्ते बुद्धीन्द्रियाणां ज्ञाप्यत्वेन विषयाः कर्मेन्द्रियाणां तु कार्यत्वेन । तान्येतानि सांख्याश्चतुर्विंशति तत्त्वान्याचक्षते ॥ ५ ॥

शं० टी०—एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपविवेचनस्य सर्ववेदशास्त्रतदर्थज्ञप्रसिद्धत्वं प्रतिपाद्य तत्र प्रथमोद्दिष्टं क्षेत्रं प्रतिपादयति—महाभूतानीति द्वाभ्याम् । महाभूतानि भवन्तीति भूतान्याकाशादीनि सूक्ष्माण्यपञ्चीकृतानि । स्थूलानि तु पञ्च चेन्द्रियगोचरा इति वक्ष्यति । तत्रोऽत्र तन्मात्राण्येव गृह्यन्ते भूतशब्देन । महान्ति च तानि भूतानि च महाभूतानि सर्वकार्यव्यापकत्वाद्भूतानां महत्त्वम् । अहङ्कारो महाभूतकारणम् “अहङ्कारात्पञ्च तन्मात्राणि” इति श्रुतेः । बुद्धिर्महत्तत्त्वमहङ्कारकारणम् “महतोऽहङ्कारः” इति श्रुतेः । महतः कारणमव्यक्तं मूलप्रकृतिर्महदादिवन्न व्यज्यत इत्यव्यक्तमव्याकृतं जगद्बीजं त्रिगुणात्मकं परमेश्वरशक्तिरपरा “भिन्ना प्रकृतिरष्टधा । अपरेयम्” इति च “दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया” इत्युक्तलक्षणाष्टधा भिन्ना त्वपरैव प्रकृतिरिति प्रकृतिस्वरूपावधारणार्थ एवकारश्चकारः समुच्चयार्थः । अव्यक्तमेव क्षेत्रस्य स्वाभाविकं रूपं महदादिभिः सतभिः “इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः” इति वक्ष्यमाणैश्च षोडशभिर्विकारैर्यद्विकारीत्युक्त-

विशेषणवतः क्षेत्रस्यैव वैकारिकं रूपं चक्षुरादीनि वागादीनि च दशेन्द्रियाणि एकमन्तरिन्द्रियं मनश्चैका-
दश तथेन्द्रियगोचराः शब्दादयः पञ्च च मिलित्वा षोडश विकाराः पञ्च महाभूतानि महदहंकारावव्यक्तं
च चतुर्विंशतिपदार्थाः 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारः' इति
सांख्यानां चतुर्विंशति तत्त्वानि भवन्ति ॥ ५ ॥

• श्री० टी०—तत्र क्षेत्रस्वरूपमाह—महाभूतानीति द्वाभ्याम् । महाभूतानि भूम्यादीनि पञ्च, अहंकारस्त-
त्कारणभूतः, बुद्धिर्विज्ञानात्मकं महत्तत्त्वं, अव्यक्तं मूलप्रकृतिः, इन्द्रियाणि बाह्यानि दश, श्रोत्रत्वग्घ्राणदृग्जि-
ह्वावादोर्मेढ्राङ्घ्रिपायव इति, एकं च मनः, इन्द्रियगोचराश्च पञ्च तन्मात्ररूपा एव शब्दादयः आकाशादि-
विशेषगुणतया व्यक्ताः सन्त इन्द्रियविषयाः पञ्च, तदेवं चतुर्विंशतितत्त्वान्युक्तानि ॥ ५ ॥

स० टी०—एवं प्ररोचितायाह भगवानर्जुनाय च ॥ आदौ क्षेत्रस्वरूपं तत्सर्वानर्थाश्रयत्वतः ॥ १ ॥
भूम्यादिपञ्च भूतानि महान्ति व्यापकत्वतः ॥ तत्कारणमहंकारो बुद्धिस्तत्कारणं महत् ॥ २ ॥ तत्कारणं
प्रधानं स्यादव्यक्तं त्रिगुणात्मकम् ॥ इत्थं साङ्ख्यमतेनैतद्व्याख्यातं स्वमतेन तु ॥ ३ ॥ अव्यक्तशब्दिता
माया शक्तिर्या पारमेश्वरी ॥ अनिर्वाच्येति सर्गादौ तद्विषयं यदीक्षणम् ॥ ४ ॥ सा बुद्धिः स्यादहंकार-
स्त्वीक्षणानन्तरं हि यः ॥ बहु स्यामिति संकल्पस्ततो व्योमादिपञ्चकम् ॥ ५ ॥ इत्येवमष्टधा भिन्ना या
प्रोक्ता प्रकृतिः पुरा ॥ श्रोत्रादिपञ्चकं चैव मनोवागादिपञ्चकम् ॥ ६ ॥ शब्दादिविषयाः पञ्च तान्ये-
तानि हि कापिलाः ॥ चतुर्विंशतितत्त्वानि प्राहुस्तत्क्षेत्रमुच्यते ॥ ७ ॥ ५ ॥

भा० टी०—एवं क्षेत्रादियाथात्म्यस्तुत्याऽभिमुखीकृतायार्जुनाय किं तदिति जिज्ञासवे यथोद्देशं क्षेत्रं
निर्दिशति—महाभूतानीति । सर्वविकारव्यापकत्वान्महान्ति च तानि भूतानि सूक्ष्माणि अहंप्रत्ययरूपोऽहं-
कारः महाभूतकारणं बुद्धिरभ्यवसायलक्षणाहंकारकारणं, न व्यक्तमव्यक्तमव्याकृतमीश्वरशक्तिर्माया 'मायां
तु प्रकृतिं विद्यात्', 'मम माया दुरत्यया' इत्युक्ता । एवमशब्दोऽवधारणार्थः । एतावत्येवाष्टधा भिन्ना प्रकृति-
रित्यर्थः । चकारः मूलप्रकृत्या सह तन्मात्रादिभेदानां समुच्चयार्थः । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रत्वक्चक्षूरसन-
घ्राणाख्यानि ज्ञानोत्पादकत्वाज्ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च, वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्मनिर्वर्तकत्वात्कर्मेन्द्रि-
याणि पञ्च, एकम् कादशं संकल्पविकल्पात्मकं मनः, पञ्चेन्द्रियाणां गोचराः विषयाः शब्दस्पर्शरूपर-
सगन्धाख्यगुणविशिष्टानि स्थलभूतानीत्यर्थः । तान्येतानि 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः
सप्त । षोडशकस्तु विकारः' इतिवादिनः सांख्याश्चतुर्विंशतितत्त्वानि व्याचक्ष्वते ॥ ५ ॥

प० टी०—तत्र प्रथमं क्षेत्रस्वरूपमाह—महाभूतानीति द्वाभ्याम् । महाभूतानि भूम्यादीन्यनुभवगोचर-
त्वात्प्रथममुपन्यस्यति । अहंकारस्तत्कारणीभूतः स त्रिविधः सात्त्विकादिभेदेन । स च क्रमेण ज्ञानशक्ति-
क्रियाशक्तिद्रव्यशक्त्युत्पादकः । तत्र तामसाहंकारादाकाशादिद्रव्यशक्तीनां शब्दादितन्मात्राणामुत्पत्तिर-
नन्तरं बुद्धिर्विज्ञानात्मकं महत्तत्त्वम्, अव्यक्तं मूलप्रकृतिः, इन्द्रियाणि बाह्यानि दश, एकं मनः, इन्द्रियगोचराश्च
पञ्च तन्मात्ररूपा एवं शब्दादय आकाशादिविशेषगुणतया व्यक्ताः सन्त इन्द्रियविषयाः पञ्च, तदेवं चतु-
र्विंशतितत्त्वान्युक्तानि ॥ ५ ॥

रा० टी०—क्षेत्रं यच्च यादृक् च तच्छृण्वति प्रतिज्ञातमाह—महाभूतानीति । पञ्च महाभूतानि, महत्त-
त्वमप्यहंकारशब्देन गृह्यते । बुद्धिरन्तःकरणविशेषः, अव्यक्तं त्रिगुणात्मकं प्रधानं, इन्द्रियाणि दशैकं चेति
ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियमनोभेदेनैकादशेन्द्रियाणि, इन्द्रियगोचराः श्रोत्रादिविषयाः शब्दाद्याः पञ्च च, एतत्क्षेत्रं
समासेन संक्षेपेण महाभूतत्वादिकारोपेतमुदाहृतमित्यन्वयः ॥ ६ ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।

एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

न० टी०—इह तु इच्छादयो धर्मा अधिका अङ्गीकृताः । तत्र सुखहेतुतयाऽभिमतवस्त्वौप्सा इच्छा, द्वेषः प्रतिकूलवस्तुनिरासात्मिका चित्तवृत्तिः, सुखं पुण्यजन्यानुकूलविषयानुभवः । यद्यपीच्छाद्वेषसुखदुःखान्यात्मनो धर्माः 'पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते' इति वक्ष्यमाणत्वात् । तथाऽपि तेषामात्मनः क्षेत्रसंबन्धप्रयुक्तत्वात्तज्जन्यत्वाच्च क्षेत्राश्रितत्वमप्युच्यते । संघातश्चेतनभोगायतनभूतः पञ्चमहाभूतपरिणामः, चेतना विषयानुभवयोग्यदेहेन्द्रियावैकल्यावल्यावस्था, धृतिः वैकल्यहेतौ सति देहेन्द्रियावष्टम्भको धर्मविशेषः । एतत् दृश्यमानं सर्वं प्रकृत्यादिपृथिव्यन्तद्रव्यपरिणामरूपम्, इन्द्रियमनइच्छादिधर्मोद्भवहेतुभूतं चेतनसुखदुःखादिभोगागारं क्षेत्रं देहान्तरबीजभूतपुण्यपापोद्गमभूमिभूतं समासेन संक्षेपेण सविकारं जन्ममरणावस्थान्तरादिपरिणामयुक्तमुदाहृतमुक्तम् ॥ ६ ॥

म० टी०—इच्छा सुखे तत्साधने चेदं मे भूयादिति स्पृहात्मा चित्तवृत्तिः काम इति राग इति चोच्यते, द्वेषः दुःखे तत्साधने चेदं मे मा भूयादिति स्पृहाविरोधिनी चित्तवृत्तिः क्रोध इतीष्येति चोच्यते । सुखं निरुपाधीच्छाविषयीभूता धर्मासाधारणकारणिका चित्तवृत्तिः परमात्मसुखव्यञ्जिका । दुःखं निरुपाधिविषयविषयीभूता चित्तवृत्तिरधर्मासाधारणकारणिका । संघातः पञ्चमहाभूतपरिणामः सेन्द्रियं शरीरम् । चेतना स्वरूपज्ञानव्यञ्जिका प्रमाणासाधारणकारणिका चित्तवृत्तिर्ज्ञानाख्या । धृतिरवसन्नानां देहेन्द्रियाणामवष्टम्भहेतुः प्रयत्नः । उपलक्षणमेतदिच्छादिग्रहणं सर्वान्तःकरणधर्माणाम् । तथाच श्रुतिः "कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरिष्येतत्सर्वं मन एव" इति । मृद्घट इतिवदुपादानाभेदेन कार्याणां कामादीनां मनोधर्मत्वमाह—एतदिति । एतत्परिदृश्यमानं सर्वं महाभूतादिधृत्यन्तं जडं क्षेत्रज्ञेन साक्षिणावभास्यमानत्वात्तदनात्मकं क्षेत्रं भास्यमचेतनं समासेनोदाहृतमुक्तम् । ननु शरीरेन्द्रियसंघात एव चेतनः क्षेत्रज्ञ इति लोकायतिकाः, चेतना क्षणिकं ज्ञानमेवात्मेति सुगताः, इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति नैय्यायिकाः, तत्कथं क्षेत्रमेवैतत्सर्वमिति तत्राह—सविकारमिति । विकारो जन्मादिर्नाशान्तः परिणामो नैरुक्तैः पठितः, तत्सहितं सविकारमिदं महाभूतादिधृत्यन्तमतो न विकारसाक्षि स्वोत्पत्तिविनाशयोः स्वेन द्रष्टुमशक्यत्वात् । अन्येषामपि स्वधर्माणां स्वदर्शनमन्तरेण दर्शनानुपपत्तेः 'स्वेनैव स्वदर्शने च कर्तृकर्मविरोधात् निर्विकार एव सर्वाविकारसाक्षी । तदुक्तम् 'नर्ते स्याद्विक्रियां दुःखी साक्षिता का विकारिणः । धीविक्रियासद्विज्ञाणां साक्ष्यतोऽहमविक्रियः' इति । तेन विकारित्वमेव क्षेत्रचिह्नं ननु परिगणनमित्यर्थः ॥ ६ ॥

श्रु० टी०—याहक्तेत्युक्तविशेषणं स्फुटयति—इच्छेति । भोग्यानीच्छत्यनयेति इच्छा रागः विषयेषु प्रीतिः, द्वेषोऽप्रीतिः, इच्छाद्वेष इति सत्त्वगुणानां शमदमदयाक्षान्त्यादीनां, तमोगुणानां निद्रालस्यमोहादीनामुपलक्षणम् । इच्छाद्वेषादयो राजससात्त्विकतामसाः सर्वे क्षेत्रान्तःपातिनोऽन्तःकरणस्य धर्मत्वात्क्षेत्रं स्वयमेतैर्जन्मादिभिश्च धर्मि भवति, इच्छाद्वेषादिभिः पुण्यापुण्यकर्महेतुत्वात्स्वयमेव कर्म च भवति । इच्छादीनां पुण्यादिकर्मणां च क्षेत्रधर्मत्वेन ज्ञेयत्वेन च क्षेत्रत्वमेव । इष्टानिष्टवस्तुसान्निध्यात्प्रतीयमानं सुखं दुःखं चान्तःकरणपरिणामविशेषत्वात्तद्धर्मावेव न त्वात्मधर्मा । अयं रागोऽयं द्वेष इति, इदं सुखमिदं दुःखमिति ज्ञायमानत्वात्सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मादीनामात्मधर्मत्वे ज्ञेयत्वानुपपत्तेः । ज्ञायन्ते हि घटवत्सुखदुःखेच्छादयो धर्मास्तत्स्वेषां रूपवदनात्मधर्मत्वमेव । यद्यपि तार्किकैः सुखदुःखादय आत्मधर्मा इत्युररीकृतं तर्ह्यप्यात्मनोऽन्तःकरणस्यैव धर्मा न तु प्रतीचः । निरवयवसावयवयोः संयोगसमवायान्यतरासंभवात्तयोरयुतसिद्धत्वाभावाच्च न ह्यात्मा गुणी भवति

“केवलो निर्गुणश्च” इति श्रुतेः । नापि क्रियावान् “निष्कलं निष्क्रियम्” इति श्रुतेः । निष्कलत्वान्नाप्यवयवी, असङ्गत्वादात्मनो न येन केनापि संयोगः समवायश्च संभवति । तेषां यदि आत्मधर्मत्वं तर्हि नित्यत्वं चैतन्यवत्सदोपलभ्यमानत्वं च स्यात्ततो रागद्वेषसुखदुःखादिधर्मकं जन्मजरादिधर्मकं च क्षेत्रमेवेति सिद्धम् । तत एव भगवतापि इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमितीच्छादीनां क्षेत्रान्तःपातित्वमेव प्रतिपादितम् । किंच संघातः करचरणादिसंहतिरूपो देहोऽपि क्षेत्रमेव । बुद्धौ तप्तायःपिण्डे अग्निरिव य आत्मचैतन्याभासो बुद्धिवृत्तिविशिष्टः शब्दादिविषयावभासकः स एव चेतना । सा च बुद्ध्या सह साक्षिणो विषयत्वेन ज्ञेयत्वात्तद्भावभावित्वाच्च क्षेत्रमेव । धृतिः धैर्यलक्षणो बुद्धिवृत्तिविशेषः सापि ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव । धृतिरिति कामसंकल्पीविचिकित्सादीनामिदंकारममकारादिसर्वप्रत्ययानामुपलक्षणं, तेन यद्यदात्मनो ज्ञेयं तत्तत्सर्वं क्षेत्रमेवेति सिद्धम् । सविकारं विकारैर्महदादिभिः शब्दादिभिश्च सह वर्तत इति सविकारं सधर्मं चैतत्क्षेत्रं समासेन ते समुदाहृतं सम्यङ्कुरूपितमित्यर्थः ॥ ६ ॥

श्री० टी०-इच्छेति । इच्छादयः प्रसिद्धाः, संघातः शरीरं, चेतना ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिः, धृतिर्धैर्यं, एते इच्छादयो दृश्यत्वान्नात्मधर्मा अपि तु मनोधर्मा एव अतः क्षेत्रान्तःपातिन एव । उपलक्षणं चैतसंकल्पादीनाम् । तथा च श्रुतिः-“कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव” इति । अनेन च यादृगिति प्रतिज्ञाताः क्षेत्रधर्मा दर्शिताः । एतत्क्षेत्रं सविकारं इन्द्रियादिविकारसहितं संक्षेपेण तुभ्यं मयोक्तमिति क्षेत्रोपसंहारः ॥ ६ ॥

स० टी०-अथेदानीं च यान्याहुः काणादा आत्मनो गुणान् ॥ क्षेत्रधर्मास्त एते तु प्राहेतीशो न तदुणाः ॥ १ ॥ सुखे तत्साधने चेदं भूयान्मे चेति या स्पृहा ॥ चित्तवृत्तिर्भवेत्सेच्छा कामरागापराभिधा ॥ २ ॥ दुःखे तत्साधने चेदं मा भूदित्येव चित्तगा ॥ वृत्तिः सा द्वेष इत्याहुः क्रोधेर्ष्याद्यपराभिधा ॥ ३ ॥ निरुपाधीच्छाविषया धर्मासाधारणोद्भवा ॥ चित्तवृत्तिः सुखं तत्स्यात्सुखाभिव्यञ्जिऽऽकात्मनः ॥ ४ ॥ तथैव द्वेषविषयाऽधर्मासाधारणोद्भवा ॥ चित्तवृत्तिर्हि सा दुःखमित्याहुर्मायिकांशजम् ॥ ५ ॥ पञ्चभूतविकारात्मसंघातः सेन्द्रियं वपुः ॥ चेतना चित्तवृत्तिर्या वेदान्तादिप्रमाणजा ॥ ६ ॥ ज्ञानाख्या सा स्वरूपस्य ज्ञानाभिव्यञ्जिका मता ॥ धृतिर्देहेन्द्रियादेर्याऽवसन्नस्याशुधारिणी ॥ ७ ॥ इच्छादिग्रहणं चात्र सर्वेषामुपलक्षणम् ॥ अन्तःकरणधर्माणां सर्वं तत्क्षेत्रमुच्यते ॥ ८ ॥ जन्मनाशादियुक्तं यत्सविकारं तदुच्यते ॥ महाभूतादिधृत्यन्तं सविकारं समासतः ॥ ९ ॥ एतत्क्षेत्रमिति प्रोक्तं क्षेत्रज्ञस्तु ततः पृथक् ॥ निर्विकारः स एवास्य साक्षी क्षेत्रस्य भासकः ॥ १० ॥ क्षेत्रचिह्नं विकारित्वं निर्विकारस्ततः परम् ॥ “नर्ते स्याद्विक्रियां दुःखी साक्षिता का विकारिणः ॥ ११ ॥ धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोऽहमविक्रियः” ॥ १२ ॥ ६ ॥

भा० टी०-एवं क्षेत्रस्वरूपनिर्देशेनैव तत्क्षेत्रं यच्च यादृकेति व्याख्यायेच्छदीनामात्मविकारत्वनिवृत्तये क्षेत्रविकारत्वनिरूपणेन यद्विकारीत्येतन्निरूपयन्नात्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याशयेनाह-इच्छेति । इच्छा पूर्वोपलब्धसुखहेतुसजातीये हेनौ उपलभमाने इदं मे स्यादिति स्पृहा, तथानुभूतदुःखहेतुसजातीये हेतानुपलभमाने इदं मे मा भूदिति चित्तवृत्तिर्द्वेषः, तथा प्रसन्नत्वात्मकमनुकूलं सुखं, प्रतिकूलात्मकं दुःखं, देहेन्द्रियाणां संहतिः संघातः, तस्मिन्नाभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिरात्मचैतन्याभासानुविद्धा चेतना, ययाऽवसादप्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते सा धृतिः, इच्छादिग्रहणं संकल्पविकल्पाद्यन्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थम् । तथाच श्रुतिः-“कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव” इति । तथाचेच्छादीनां ज्ञेयत्वाज्ज्ञेयान्तःकरणधर्मत्वप्रतिपादनेन श्रुत्या सर्वज्ञेन

भगवता च वैशेषिकमतस्य हेयत्वं बोधितम् । क्षेत्रनिरूपणमुपसंहरति—एतत्क्षेत्रं सविकारं विकारेण महदादिना तद्विकारेण चेच्छादिना सहितं समासेन संक्षेपेणोदाहृतमुक्तम् । यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिरिदं शरीरं क्षेत्रमित्युक्तं तत्क्षेत्रं महाभूतादिभेदभिन्नं धृत्यन्तं विरक्तस्य ज्ञानाधिकाराय वैराग्यार्थं व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ६ ॥

प० टी०—इच्छेति । इच्छादयः प्रसिद्धाः, संघातः शरीरचेतना, ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिर्धृतिर्धैर्यम् । एते चेच्छादयो दृश्यत्वान्नात्मधर्मा अपि तु मनोधर्मा अतः क्षेत्रान्तःपातिन एव । उपलक्षणं चैतत्संकरपादीनाम् । अतिरपि—“ कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षाभीरित्येतत्सर्वं मन एव ” इति । अनेन यादृगिति पूर्वप्रतिज्ञाताः क्षेत्रधर्मा दर्शिताः । एतत्क्षेत्रं सविकारं महदादिविकारसहितं संक्षेपेण तुभ्यं मयोक्तमिति क्षेत्रोपसंहारः ॥ ६ ॥

रा० टी०—क्षेत्रं यद्विकारीति प्रतिज्ञातक्षेत्रविकारानाह—इच्छेति । संघातो देहः, चेतना चेतसो व्याप्तिः, धृतिर्धैर्यं, एतत्प्रागुक्तं क्षेत्रमिच्छादिविकारोपेतं संक्षेपेणोक्तमित्यर्थः । महाभूतादिक्षेत्राभिमानिनः तद्विकारेच्छाद्यभिमानिनश्चावश्यं ज्ञेयत्वादुच्यन्ते—आकाशाभिमानो विज्ञेयः, वायुमानी मुख्यवायुजो मरीचिनामा, अग्निमानी वह्निः, अबाभिमानो वरुणः, भूमिमानी धरादेवी, अहंकारः शिवः, महान्ब्रह्मा, बुद्धिरुमा, अव्यक्तं श्रीदेवी, इन्द्रियेषु मनोभिमानिनः स्कन्देन्द्रानिरुद्धाः, ओत्रं चन्द्रः, त्वक् वायुसुतो मरुतः, चक्षुः सूर्यः, जिह्वा वरुणस्य रूपान्तरं, घ्राणमश्विनौ, वागग्निः, हस्तौ वायुसुतौ मरुतौ, पादौ तु विष्णुनाविष्टौ शचीसुतौ यज्ञशंभुनामकौ, पायुर्यमः, उपस्थः शिवः मनुश्च, इन्द्रियगोचरेषु शब्दस्पर्शरूपरसगन्वाभिमानिनः शिवपुत्राः पञ्च ज्ञेयाः विकारेषु, इच्छा श्रीभारती च, द्वेषदुःखाभिमानिनौ कलिद्वापरा, सुखं मुख्यवायुः, धृतिः सरस्वती भारती च, चेतना श्रीः, संघातमानिनोऽन्ये चेतना ज्ञेयाः, अभिमानिनां प्रागुक्तव्युत्पत्त्या भगवन्निवासत्वादेव क्षेत्रनामत्वम् । क्षेत्रविकारित्वमपि महदादिभ्योऽतिशयेन विकारितया स्थितत्वादिति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ॥

आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

त० टी०—एवं क्षेत्रं प्रतिपाद्य तद्विलक्षणं क्षेत्रज्ञस्वरूपं प्रतिपादयितुं वेत्तुस्तज्ज्ञानयोग्यतापादनाय साधनान्याह—अमानित्वमित्यादि पञ्चभिः । यत्किंचिद्गुणवत्तया पूज्यजनेष्वपि स्वपूज्यत्वबुद्धिर्मानस्तद्वत्त्वं मानित्वं तद्रहितत्वममानित्वम्, अदम्भित्वं धर्मित्वख्यापनायाविधिवद्धर्मलेशानुष्ठानं दम्भस्तद्वत्त्वं दम्भित्वं तद्रहितत्वम्, अहिंसा वाङ्मनःकायैः परपीडावर्जनं, क्षान्तिः परैरपकृतेऽपि निर्विकारचित्ततया तदपराधोपेक्षा, आर्जवं वाङ्मनःकायानां समत्वमकौटिल्यमिति यावत्, आचार्योपासनम् आचार्यः “ श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ” ‘आचार्यो वेदसंपन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः । मन्त्रज्ञो मन्त्रभक्तश्च सदा मन्त्राश्रयः शुचिः ॥ गुरुभक्तिसमायुक्तः पुराणज्ञो विशेषतः । एवं लक्षणसंपन्नो गुरुरित्यभिधीयते’ इति श्रुतिस्मृत्युक्तलक्षणो विवक्षितः, मोक्षमार्गदर्शित्वात् । तस्योपासनं निर्मायिकतया वाङ्मनःकायैः सेवनं, शौचं बाह्याभ्यन्तरभेदाद्विविधं, बाह्यं मृज्जलादिना कायेन्द्रियशुद्धिः, आभ्यन्तरं मनोमलरागादीनां विवेकेनापनयनं, स्थैर्यं परमार्थोपाये प्रवृत्तस्य धिघ्नबाहुल्ये प्राप्तेऽपि उद्वेगाभावेन तदपरित्यज्यावस्थानम्, आत्मविनिग्रहः देहेन्द्रियसंग्रहस्य शास्त्रविरुद्धासत्प्रवृत्तेर्निवर्तनम् ॥ ७ ॥

म० टी०—एवं क्षेत्रं प्रतिपाद्य तत्साक्षिणं क्षेत्रज्ञं क्षेत्राद्विवेकेन विस्तरात्प्रतिपादयितुं तज्ज्ञानयोग्यत्वाया-

मानित्वादिसाधनान्याह ज्ञेयं यत्तदित्यतः प्राक्तनैः पञ्चभिः—अमानित्वमिति । विद्यमानैरविद्यमानैर्वा गुणैरात्मनः श्लाघनं मानित्वं, लाभपूजाख्यात्यर्थं स्वधर्मप्रकटीकरणं दम्भित्वं, कायवाङ्मनोभिः प्राणिनां पीडनं हिंसा, तेषां वर्जनममानित्वमदम्भित्वमहिंसेत्युक्तं, परापराधे चित्तविकारहेतौ प्राप्तेऽपि निर्विकार-चित्ततया तदपराधसहनं क्षान्तिः, आर्जवमकौटिल्यं यथाहृदयं व्यवहरणं परप्रतारणाराहित्यमिति यावत्, आचार्यो मोक्षसाधनस्योपदेष्टाऽत्र विवक्षितो न तु मनुक्त उपनीयाध्यापकः तस्य शुश्रूषानमस्कारादिप्रयोगेण सेवनमाचार्योपासनं, शौचं बाह्यं कायमलानां मृज्जलाभ्यां क्षालनमाभ्यन्तरं च मनोमलानां रागादीनां विषयदोषदर्शनरूपप्रतिपक्षभावनयाऽपनयनं, स्थैर्यं मोक्षसाधने प्रवृत्तस्यानेकविधविघ्नप्राप्तावपि तदपरित्यागेन पुनःपुनर्यत्नाधिक्रियं, आत्मविनिग्रह आत्मनो देहेन्द्रियसंघातस्य स्वभावप्राप्तां मोक्षप्रतिकूले प्रवृत्तिं निरुध्य मोक्षसाधन एव व्यवस्थापनम् ॥ ७ ॥

श्री० टी०—एवं महाभूतान्यहंकार इत्यादिना क्षेत्रस्य स्वरूपं निरूप्याथ क्षेत्रज्ञे निरूपितव्ये सति तज्ज्ञानं तत्साधनाभावे न सिध्यति जिज्ञासोस्तन्नियतसाधनसंपत्तिमतस्तज्ज्ञानं सुलभमित्यादावेवात्मज्ञानोत्पत्तिसाधनान्याह पञ्चभिः—अमानित्वमिति । स्वस्मिन्नुत्कृष्टत्वबुद्धिर्मानः प्रतिष्ठार्थमात्मन्युत्कर्षारोपणहेतुः, सोऽस्यास्तीति मानी तस्य भावो मानित्वं तदभावस्त्वमानित्वं, ज्ञानोत्पत्तिहेतोश्चित्तशुद्धेः प्रतिबन्धो मानस्तथैव दम्भित्वादयश्च तदभावेन मुमुक्षोर्भवितव्यमित्यर्थः । वेषभाषाक्रियाचातुर्यादिभिः स्वमहत्त्वप्रकटनं दम्भस्तद्वत्त्वं दम्भित्वं तद्रहितत्वमदम्भित्वं, मनोवाक्कायकर्मभिः प्राणिपीडानाचरणमहिंसा भूतदयैकलभ्या, ब्रह्मचर्यादीनामियमुपलक्षणम् । चिन्ताविलापराहित्येनाध्यात्मिकाद्युपद्रवसहनं क्षान्तिः, स्वधर्मे मनोवाक्कायप्रवृत्तेः सदैकरूपत्वमार्जवम्, आचार्योपासनं ज्ञानोपदेष्टुराचार्यस्य श्रद्धाभक्तिभ्यां शुश्रूषादिक्रिययाऽऽराधनमुपासनम् । शौचं द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं च । बाह्यं मृज्जलाभ्यामस्पृश्याभक्ष्याग्राह्याग्रेण च । आभ्यन्तरं, रागद्वेषलोभमोहगर्वकाठिन्यादिमलानां तत्प्रतिकूलगुणावष्टम्भेन क्षालनमन्तःशौचं, आत्मनोऽन्तःकरणस्य विषयभोगवासनाग्रस्तस्य विषयध्यानश्रवणदर्शनादौ सुतरां प्रवृत्तिनिरोध आत्मविनिग्रहः, निगृहीतस्य मनसो नैश्चल्येन मोक्षेच्छया श्रवणादावेव स्थापनं स्थैर्यम् ॥ ७ ॥

श्री० टी०—इदानीमुक्तलक्षणात्क्षेत्राद्विविक्ततया ज्ञेयं शुद्धं क्षेत्रज्ञं विस्तरेण वर्णयिष्यंस्तज्ज्ञानसाधनान्याह—अमानित्वमिति पञ्चभिः । अमानित्वं स्वगुणश्लाघाराहित्यम्, अदम्भित्वं दम्भराहित्यं, अहिंसा परपीडावर्जनं, क्षान्तिः सहिष्णुत्वम्, आर्जवमवक्रता, आचार्योपासनं सद्गुरुसेवा, शौचं बाह्यमाभ्यन्तरं च । तत्र बाह्यं मृज्जलादिना आभ्यन्तरं च रागादिमलक्षालनम् । तथा च स्मृतिः—‘शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथाऽऽन्तरम्’ इति । स्थैर्यं सन्मार्गे प्रवृत्तस्य तदेकनिष्ठता, आत्मविनिग्रहः शरीरसंयमः, एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमिति पञ्चमेनान्वयः ॥ ७ ॥

स० टी०—एवं क्षेत्रमुदाहृत्य क्षेत्रज्ञं तस्य साक्षिणम् ॥ क्षेत्राद्विवेकतो वक्तुं विस्तरेण हरिविभुः ॥ १ ॥ तज्ज्ञानयोग्यतासिद्धयै साधनान्याह सर्ववित् ॥ विद्यमानैर्गुणैर्वाप्यविद्यमानैरुतात्मनः ॥ २ ॥ श्लाघनं किल मानित्वं स्वपूज्यत्वाभिमानिता ॥ स्वधर्मख्यापनं लाभपूजाद्यर्थं हि दम्भिता ॥ ३ ॥ प्राणिनां पीडनं हिंसा कायेन मनसा गिरा ॥ एतेषां वर्जनं ज्ञानं ज्ञानसाधनभावतः ॥ ४ ॥ परापराधे प्राप्तेऽपि चेतोविकृतिकारणे ॥ बुद्धेरविक्रिया क्षान्तिरकौटिल्यं तथार्जवम् ॥ ५ ॥ परप्रतारणाशून्यं व्यवहार उपस्थिते ॥ मोक्षमार्गोपदेष्टा सद्गुरुराचार्य ईरितः ॥ ६ ॥ तस्य शुश्रूषणं भक्त्या ज्ञानसाधनमुत्तमम् ॥ मृज्जलाभ्यां बहिःशौचं शरीरमलशोधनम् ॥ ७ ॥ शत्रुभावनया त्यागो रागादेरान्तरं स्मृतम् ॥ मोक्षमार्गे प्रवृत्तस्य स्थैर्यं विघ्नैरचाल्यता ॥ ८ ॥ देहेन्द्रियादिवर्गस्य प्रवृत्तिर्या स्वभावतः ॥ तां निरुद्ध्वाथ सन्मार्गे स्थापनं ज्ञानसाधनम् ॥ ९ ॥ ७ ॥

भा० टी०—सप्रभावं क्षेत्रज्ञं ज्ञेयं यत्तदित्यादिना निरूपयितुं यस्मिन्सत्यमृतत्त्वसाधनक्षेत्रज्ञज्ञानयो-
ग्योऽधिकृतो भवति तं तत्त्वज्ञानसाधनगणम् ‘आयुर्वै घृतम्’ इतिवज्ज्ञानममानित्वादिलक्षणं विदधाति—
अमानित्वमित्यादिना । विद्यमानाविद्यमानगुणैः आत्मनः श्लाघनं मानित्वं तद्वर्जितत्वममानित्वं, पूजा-
लाभार्थं स्वधर्मानुष्ठानप्रकटीकरणं दम्भित्वं तस्याभावोऽदम्भित्वं, कायादिभिः प्राणिनामपीडनमहिंसा,
परापराधप्राप्तौ चित्तस्याविकृतता क्षान्तिः, आर्जवमृजुभावोऽवक्रत्वं, आचार्यस्य मोक्षसाधनोपदेशुः काया-
दिना शुश्रूषादिप्रयोगेण सेवनमाचार्योपासनं, कायमलानां मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनमन्तश्च रागादिमलानां मोक्ष-
प्रतिपक्षभावनया अपनयः शौचं, तथाच स्मृतिः ‘शौचं हि द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृज्ज-
लाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम्’ इति । मोक्षमार्गे प्रवृत्तस्यानेकान्तरायप्राप्तावपि तन्निवृत्त्यर्थं प्र-
यत्नपुरःसरं तत्रैव कृतव्यवसायित्वं स्थैर्यं, आत्मोपकारकत्वादात्मनो देहेन्द्रियादिसंघातस्य स्वभावेन स-
र्वतः प्रवृत्तस्य सर्वस्मान्मोक्षप्रतिकूलमार्गात्प्रतिरुध्य सन्मार्गे स्थापनमात्मविनिग्रहः । अमानित्वादीनामेतज्ज्ञा-
नमिति प्रोक्तमित्यनेन संबन्धः ॥ ७ ॥

प० टी०—इदानीमुक्तलक्षणात्क्षेत्राद्विविक्ततया ज्ञेयं शुद्धं क्षेत्रज्ञं विस्तरेण वर्णयिष्यन् तज्ज्ञानसाधना-
न्याह—अमानित्वमिति पञ्चभिः । अमानित्वं स्वगुणश्लाघाराहित्यम् । तदुक्तम् ‘मानापमाने दुःखी स्यान्नैव
साधारणो जनः । अतो दुःखनिदानत्वान्मानं योगी परित्यजेत्’ इति । तथाऽदम्भित्वं दम्भराहित्यम् । तदु-
क्तम्—‘कृतं दम्भाददम्भाद्वा कर्म तुल्यश्रमं भवेत् । श्रमैरुफलमाद्यं स्याद्वितीयं सुखसाधनम्’ इति । तथा
अहिंसा परपीडानिवृत्तिः । तदुक्तम्—‘स्वयं विभेति हिंसेभ्यस्तान्पापान्वेद्मि तैर्हतेः । सुखी स्यामिति
विज्ञाय परपीडां विवर्जयेत्’ इति । क्षान्तिः सहिष्णुता, आर्जवमवक्रता, आचार्योपासनं सद्गुरुसेवा
“आचार्यवान्पुरुषो वेद” इति श्रुतेः । तदुक्तं शतश्लोके—‘यद्यप्युहामबुद्धिः पठनपरिणमद्वेदशास्त्राक्षरार्थो न
ह्याचार्यं विनासौ तदपि परिचिनोत्येतदुक्तं रहस्यम् । ब्रूते नामापि यद्यप्यजिरनिवसतामन्यवक्ताच्छ्रुतानि
प्रायस्तं तं पदार्थं नहि कथकमृते वेत्त्युपोद्गायकोऽपि’ इति । ‘शौचं च द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा ।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम्’ इति । स्थैर्यं तदेकनिष्ठता, आत्मविनिग्रहः शरीरसंयमः ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमिति पञ्चमेनान्वयः ॥ ७ ॥

रा० टी०—एवं प्रतिज्ञातार्थभ्रष्टमध्ये यादृक् यद्विकारीति त्रयमुक्त्वा यतश्च यदिति वक्ष्यन् ततः प्राक्
स च यो यत्प्रभावश्चेति प्रतिज्ञातार्थद्वयं ज्ञेयं यत्तदित्यादिना वक्तुं न यादृशतादृशेन श्रवणेन तदनुभवारूढं
भवतीतिभावेन वक्ष्यमाणज्ञेयद्वयभूतभगवज्ज्ञानस्य साधनान्याह—अमानित्वमित्यादिपञ्चकेन । अमानित्वमा-
त्मनः श्लाघनराहित्यं, आत्मात्पत्वं ज्ञात्वापि महत्त्वप्रदर्शनं दम्भस्तद्राहित्यमदम्भित्वं, क्षान्तिः स-
हिष्णुत्वम्, आर्जवं सन्मार्गे मनोवाक्कायकर्मणामवैपरीत्यम्, आचार्योपासनं ज्ञानिनां सेवा, शौचं बाह्यान्तर-
शुद्धिः ‘शौचं तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम्’
इतिस्मृतेः । स्थैर्यं भयादिना स्वधर्मादचलनम्, आत्मविनिग्रहः विशेषेण मनसो नियमनम् ॥ ८ ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ॥

जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

त० टी०—किंच—इन्द्रियार्थेष्विति । इन्द्रियार्थेषु शब्दादिविषयेषु दोषदृष्ट्युत्पादनेन रागरा-
हित्यं वैराग्यम्, अनहङ्कारः अभिजनजातिक्रियाभिरात्मन उत्कृष्टत्वाभिमानो गर्वोऽहङ्कारस्तद्राहित्यं,
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् । प्राकृतशरीरवच्चे जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखादिरूपदोषाणाम-

वर्जनीयत्वात्तदनुदर्शनं पुनःपुनरनुसंधानम् “न ह वा शरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरुपहर्तारस्त अशरारं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः” इति श्रुतेः ॥ ८ ॥

म० टी०—किंच—इन्द्रियेति । इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टेष्वानुश्रविकेषु वा भोगेषु रागविरोधिन्यस्पृहात्मिका चित्तवृत्तिर्वैराग्यं, आत्मश्लाघनाभावेऽपि मनसि प्रादुर्भूतोऽहं सर्वोत्कृष्ट इति गर्वोऽहङ्कारस्तदभावोऽनहङ्कारः । अयोगव्यवच्छेदार्थ एवकारः । समुच्चयार्थश्चकारः । तेनामानित्वादीनां विंशतिसंख्याकानां समुच्चितो योग एव ज्ञानमिति प्रोक्तं, न त्वेकस्याप्यभाव इत्यर्थः । जन्मनो गर्भवासयोनिद्वारनिःसरणरूपस्य मृत्योः सर्वमर्मच्छेदनरूपस्य जरायाः प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधपरपरिभवादिरूपायाः व्याधीनां ज्वराति-सारादिरूपाणां दुःखानामिष्टवियोगानिष्टसंयोगजानामध्यात्माधिभूताधिदैवनिमित्तानां, दोषस्य वातपित्तश्लेष्मलमूत्रादिपरिपूर्णत्वेन कायजुगुप्सितत्वस्य चानुदर्शनं पुनः पुनरालोचनं जन्मादिदुःखान्तेषु दोषस्यानुदर्शनं जन्मादिव्याध्यन्तेषु दुःखरूपदोषस्यानुदर्शनमिति वा । इदं च विषयवैराग्यहेतुत्वेनात्मदर्शनस्योपकरोति ॥ ८ ॥

शं० टी०—स्थैर्यसिद्धेः साधनमाह—इन्द्रियार्थेष्विति । इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु भोग्यपदार्थेषु तेषु श्रुतेषु दृष्टेषु च सर्वत्र वैराग्यं निःशेषरागत्याग एव मनोनिग्रहे तन्नैश्चल्ये च कारणं, यतेरिदमेव सम्यक्संपादनीयम् । तथैवानहङ्कारश्च जातिवर्णाश्रमाचारविद्याकुलशीलादिभिः श्रेष्ठत्वाभिमानोऽहङ्कारः, जात्यादिष्वहङ्कारहेतुषु सत्त्वपि बन्धकत्वबुद्ध्या तद्रहितत्वमनहङ्कारः । अयमेव ज्ञानसिद्धौ मुख्यकारणमिति निश्चयार्थ एवकारश्चकारः समुच्चयार्थः । सर्वत्र वैराग्यसंजनने तत्कार्यनिष्पत्तौ च परमकारणं जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनमेव जन्मनि मृत्यौ जरायां व्याधिषु दुःखस्य दोषस्य चानुदर्शनं शास्त्रं स्वानुभवं चानुसृत्यालोचनम् । जन्मपदेन तत्सन्निहितो गर्भवासोऽपि गृह्यते गर्भे नवमासं पिण्डीभूत्वाऽवस्थानं मलकृमिदंशनं मातुर्जठराग्निदहनं तदीयविषमशयनगमनादिना संघटनं सुदृढजरायुवेष्टनादिमहदुःखं मलमूत्रमध्येऽवस्थानं तद्रसपानं च दोषः; जन्मनि प्रसववायुना कर्षणं योनियन्त्रनिष्पीडनं महदुःखं, तद्वारा गमनं दोषः; मरणे सर्वनाड्याकर्षणं मर्मकुन्तनं प्राणाकुञ्चनमूर्ध्वश्वासो मरणतापश्च महदुःखं, याम्याकर्षणेन व्यथया च मलजलपातादिदोषः, मृत्युपदेन तत्सन्निकृष्टो नरकवासोऽपि गृह्यते; कुम्भीपाकरौरवासिपत्रवनवैतरण्यादिषु याम्यपातनं महदुःखं, श्लेष्मरक्तपूयरेतोमलमूत्रहृदेषु वासो महदुःखं, श्लेष्मादिपानं दोषश्च; जरायां सर्वगात्रशैथिल्यं मान्द्यं बाधिर्यं गदगदवाक्कम्पादिकं व्युत्थानादौ पतनस्वजनपरिभवश्च महदुःखं, मलजललालापातश्च दोषः; व्याधिषु दौर्बल्यं शीतज्वरादिवेगपरितापादिकं कषायपानादिकं महदुःखं, देहदौर्गन्ध्यस्वेदादिदोषः—एवं जन्मादिषु पुनः पुनर्दुःखदोषानुदर्शनेन विवेकिनः पुण्यशीलस्य सर्वत्र तीव्रं वैराग्यं मोक्षेच्छा च तत्सिद्धयै प्रवृत्तिश्च सिध्यत्यत एतद्दर्शनं मुमुक्षोः सम्यक्कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्री० टी०—किंच—इन्द्रियार्थेष्विति । जन्मादिषु दुःखदोषयोरनुदर्शनं पुनः पुनरालोचनं दुःखस्वरूपस्य दोषस्यानुदर्शनमिति वा । स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

स० टी०—दृष्टादृष्टेषु भोगेषु वृत्ती रागविरोधिनी ॥ यास्त्यस्पृहात्मिका तस्याद्वैराग्यं ज्ञानसाधनम् ॥ १ ॥ वैराग्यादियुतत्वेन सर्वोत्कृष्टोऽस्म्यहं बुधः ॥ इति गर्वोऽस्त्यहङ्कारस्तदभावोऽनहङ्कृतिः ॥ २ ॥ अयोगव्यवच्छेदार्थ एवकार इहेरितः ॥ समुच्चयार्थश्चस्त्वत्र तेनोक्तानां समुच्चितिः ॥ ३ ॥ विंशतेः साधनानां च योग एवात्र साधनम् ॥ ज्ञानमित्युक्तमेकस्याप्यभावो नैव संमतः ॥ ४ ॥ जन्मनो गर्भवासादियोनिद्वारेण निःसृतेः ॥ मर्मच्छेदनरूपस्य मृत्योर्दुःखाकरस्य च ॥ ५ ॥ प्रज्ञाशक्तिनिरोधादिरूपाया जरसस्तथा ॥ व्याधीनां ज्वरमुख्यानां दुःखानां बहुरूपिणाम् ॥ ६ ॥ आध्यात्मिकादिरूपाणामिष्टानिष्टयुजां तथा ॥ दोषस्य

वातपित्तासृक्श्लेष्ममूत्रमलादिभिः ॥ ७ ॥ पूर्णत्वेन वपुर्निन्दितत्वस्यालोचनं पुनः ॥ व्याध्यन्तेष्वथवा
दुःखरूपदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥ इदं च भोगवैराग्यहेतुत्वेनात्मदर्शने ॥ सम्यगुपकरोत्येवं भूयो भूयो-
ऽनुदर्शनम् ॥ ९ ॥ ८ ॥

भा० टी०—किंच—इन्द्रियेष्विति । ऐहिकामुष्मिकेन्द्रियार्थेषु शब्दादिविषयेषु रागाभावो वैराग्यम्, अहं
सर्वोत्तम इति मनसि प्रादुर्भूतो गर्वोऽहंकारस्तदभावोऽनहंकारः । गर्वस्योक्तानुक्तनाशकत्वादनहंकारस्यावश्यसं-
पाद्यत्वद्योतनार्थः—अयोगव्यवच्छेदार्थ एवकारः, समुच्चयार्थश्चकारः । तेनामानिन्वादीनां विंशतिसं-
ख्याकानां समुच्चितो योग एव ज्ञानमिति प्रोक्तं, नतु एकस्याप्यभाव इत्यर्थ इति केचित् । आचार्यैस्तु सुगमत्वा-
दव्ययार्थः सर्वत्र न प्रदर्श्यते । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं जन्मादिषु दुःखान्तेषु प्रत्येकं दोषानुदर्शनं,
यद्वा दुःखान्येव दोषो दुःखदोषस्तस्य जन्मादिषु दर्शनमालोचनं जन्मादयो दुःखनिमित्तत्वाद्दुःखं दुःखानि पुनः
स्वरूपेणैव दुःखमित्येवं जन्मादिषु दुःखदोषानुदर्शनात् देहेन्द्रियादिविषयाणां भोगेषु वैराग्यमुपजायते ।
ततश्चात्मदर्शनाय प्रत्यागात्मनि करणानां प्रवृत्तिर्भवतीत्येवं ज्ञानहेतुत्वाज्जन्मादिषु दुःखदोषानुदर्शनं ज्ञान-
मुच्यते । तथा चोक्तं विष्णुपुराणे—‘आध्यात्मिकादि मैत्रेय ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः । उत्पन्नज्ञानवैराग्यः
प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥ आध्यात्मिको वै द्विविधः शरीरो मानसस्तथा । शरीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रू-
यतां च सः ॥ शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगंदरैः । गुल्मार्शःश्वासश्चयथुच्छर्द्यादिभिरनेकधा ॥ तथाऽक्षिरो-
गातीसारकुष्ठाङ्गामयसंज्ञिकैः । भिद्यते देहजस्तापो मानसं श्रोतुमर्हसि ॥ कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ।
शोकासूयावमानेर्ष्यामात्सर्यादिभ्यस्तथा ॥ मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ तापो भवति नैकधा । इत्येवमादिकैर्भेदै-
स्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ॥ मृगपक्षिमनुष्याद्यैः पिशाचोरगराक्षसैः । सरीसृपाद्यैश्च नृणां जन्यते चाधि-
भौतिकः ॥ शीतोष्णवातवर्षास्त्रुविद्युदादिसमुद्भवः । तापो द्विजवरश्रेष्ठ कथ्यते चाधिदैविकः ॥ गर्भजन्म-
जराज्ञानमृत्युनारकजं तथा । दुःखं सहस्रशो भेदैर्भिद्यते मुनिसत्तम ॥ सुकुमारतनुर्गर्भं जन्तुर्बहुमलवृते ।
उल्बसंवेष्टितो भुम्रपृष्ठग्रीवास्थिसंहतिः ॥ अत्यम्लकटुतीक्ष्णोष्णलवणैर्मार्तृभोजनैः । अतितापिभिरत्यर्थं वर्धमा-
नातिवेदनः ॥ प्रसारणाकुञ्चनादेर्नाङ्गानां प्रभुरात्मनः । शकृन्मूत्रमहापङ्कशायी सर्वत्र पीडितः ॥ निरु-
च्छ्वासः सचैतन्यः स्मरञ्जन्मशतान्यथ । आस्ते गर्भेऽतिदुःखेन निजकर्मनिबन्धनः ॥ जायमानः पुरीषासृङ्-
मूत्रशुक्राविलाननः । प्राज्ञापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिवन्धनः ॥ अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैः सूतिमारु-
तैः । क्लेशैर्निष्क्रान्तिमाप्नोति जठरान्मातुरातुरः ॥ मूर्च्छामवाप्य महतीं संस्पृष्टो बाह्यवायुना । विज्ञानभ्रंशमा-
प्नोति जातश्च मुनिसत्तम ॥ कण्ठकैरिव तुन्नाङ्गः क्रकचैरिव दारितः । पूतिघ्नान्निःपतितो धरायां कृमिको
यथा ॥ जराजर्जरदेहश्च शिथिलावयवः पुमान् । विगलच्छीर्णदशनो बलीस्त्रायुशिरावृतः ॥ दूरप्रन-
ष्टनयनो व्योमान्तर्गततारकः । नासाविवरनिर्यातलोमपुञ्जश्चलद्विपुः ॥ प्रकटीकृतसर्वास्थिरतपृष्ठास्थिसं-
हतिः । उत्सन्नजठरामित्वाद्दल्पाहारोऽविचेष्टितः ॥ कृच्छ्रचङ्क्रमणोत्थानशयनासनचेष्टितः । मन्दी-
भवच्छ्रोत्रनेत्रः स्रवज्जालाविलाननः ॥ आपन्नैस्तैः समस्तैश्च करणैर्मरणोन्मुखः । तत्क्षणेऽप्यनुभू-
तानामस्मर्त्ताऽखिलवस्तुनाम् ॥ सकृदुच्चरिते वाक्ये समुद्भूतमहाश्रमः । श्वासकासमहायाससमुद्भू-
तप्रजागरः ॥ अन्येनोत्थाप्यतेऽन्येन तथा संवेद्यते जरी । भूत्यात्मपुत्रदाराणामवमानास्पदीकृतः ॥
प्रक्षीणाखिलशौचश्च विहाराहारसंस्पृहः । हास्यः परिजनस्यापि निर्घृणाशेषबान्धवः ॥ अनुभूतमि-
वान्यस्मिञ्जन्मन्यात्मविचेष्टितम् । संस्मरन्त्यौवने दीर्घं निश्चसत्यतितापितः ॥ एवमादीनि दुःखानि
जरायामनुभूय वै । मरणे यानि दुःखानि प्राप्नोति शूण्य तान्यपि ॥ श्लथमीवाङ्घ्रिहस्तोऽथ व्याप्तो वेपथुना
भृशम् । मुहुर्गलान्या परवशो मुहुर्ज्ञानलवान्वितः ॥ हिरण्यधान्यतनयभार्याभृत्यगृहादिषु । एते कथं भवि-

ष्यन्ति ममेति ममताकुलः ॥ मर्मभिर्निर्महारोगैः क्रकचैरिव दारुणैः । शरैरिवान्तकास्योऽग्नैश्छिद्यमानास्थि-
बन्धनः ॥ विवर्तमानताराक्षिर्हस्तं पादं मुहुः क्षिपन् । संशुष्यमाणतालवौष्ठकण्ठो घुरघुरायते ॥ निरुद्धकण्ठो
दोषौघैरुदानश्चासपीडितः । तापेन महता व्यातस्तृषा चार्तस्तथा क्षुधा ॥ क्लेशादुत्क्रान्तिमाप्नोति याम्यर्कि-
करपीडितः । ततश्च यातनादेहं क्लेशेन प्रतिपद्यते । एतान्यन्यानि चोग्राणि दुःखानि मरणे नृणाम् ॥ ३९ ॥
इत्यादिभाष्यस्योपलक्षणार्थत्वेन जन्मादिषु दुःखदोषयोरनुदर्शनं जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषाणामनुदर्शन-
मिति वा । दोषश्च वातपित्तश्लेष्ममलमूत्रादिपरिपूर्णत्वेन कायजुगुप्सितत्वरूपः दैन्यादिरूपश्चेत्यपि
बोध्यम् ॥ ९ ॥

प० टी०—किंच—इन्द्रियार्थेषु रूपरसादिविषयेषु वैराग्यं वैतृष्ण्यं तथा एतावानहमस्मीत्यहंकारा-
भावः । जन्मादिदुःखदोषयोरनुपदं दर्शनं पुनः पुनरालोचनम् । तदुक्तम्—‘आरम्भाद्वपुरामयैरुपहतं ज्ञा-
त्वापि नोपेक्षसे कश्चिन्ननुताशवेश्मनि सुखं स्थातुं चिरं वाञ्छसि । त्यक्ष्यस्येव घनापदीनमसकृद्याक्रोशमानः
क्षणाद्भ्रश्यद्वैर्यविवेकसंपदभितो व्यामूढचित्तः सखे ’ ॥ ८ ॥

रा० टी०—इन्द्रियेति । इन्द्रियार्थेषु वैराग्यं शब्दादिषु रागाभावः । अनहंकारः अविद्यमानात्मगुणा-
भिमानमोहाभावः, जन्मादिषु दुःखदोषयोरनुदर्शनमिति वा, दुःखस्वरूपस्य दोषस्यानुदर्शनमिति वा, अनुक्ष-
णमनुसंधानमित्यर्थः ॥ ९ ॥

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ॥

नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

त० टी०—किंच—असक्तिरिति । ममेदमिति प्रीत्यतिशयः सक्तिस्तद्राहित्यमसक्तिः, अनात्मनि
तत्संबन्धिषु च आत्माभिमानोऽभिष्वङ्गस्तद्राहित्यमनभिष्वङ्गः । असक्त्यनभिष्वङ्गयोर्विषयमाह—पुत्र-
दारग्रहादिष्विति । आदिना वित्तपशुभृत्यप्रभृतिसंबन्धिग्रहणं सर्वत्र स्नेहवर्जनमित्यर्थः । इष्टानिष्टयो-
रुपपत्तिषु नित्यं सर्वदा समचित्तत्वं हर्षविषादाभाव इत्यर्थः ॥ ९ ॥

म० टी०—किंच—असक्तिरिति । सक्तिर्ममेदमित्येतावन्मात्रेण प्रीतिः, अभिष्वङ्गस्त्वहमेवायमित्यनन्य-
त्वभावनया प्रीत्यतिशयः, अन्यस्मिन् सुखिनि दुःखिनि वाऽहमेव सुखि दुःखी चेति तद्राहित्यमसक्तिरनभि-
ष्वङ्ग इति चोक्तम् । कुत्र सक्त्यभिष्वङ्गौ वर्जनीया अत आह—पुत्रदारगृहादिषु पुत्रेषु दारेषु गृहेषु, आदिग्रह-
णान्येष्वपि भृत्यादिषु सर्वेषु स्नेहविषयेष्वित्यर्थः । नित्यं च सर्वदा च समचित्तत्वं हर्षविषादशून्यमनस्त्वमि-
ष्टानिष्टोपपत्तिषु, उपपत्तिः प्राप्तिः, इष्टोपपत्तिषु हर्षाभावोऽनिष्टोपपत्तिषु विषादाभाव इत्यर्थः । चः समुच्चये ॥ ९ ॥

शं० टी०—जन्मादिषु दुःखदोषदर्शनस्य फलमाह—असक्तिरिति । असक्तिः सक्तिर्भोगेष्वन्तःकरणस्य
सङ्गो रागस्तदभावोऽसक्तिः—अप्राप्त इव प्राप्ते वस्तुनि सर्वत्र विषयमात्रे प्रीतिराहित्यमसक्तिशब्दार्थः । अन-
भिष्वङ्गः नाभिष्वङ्गोऽनभिष्वङ्गः समीचीनत्वबुद्ध्या ममतया चाजस्रमिष्टं विषयमालिङ्ग्य चित्तस्यावस्थान-
मभिष्वङ्गस्तदभावोऽनभिष्वङ्गः मुमुक्षूणां सुसंपाद्यः । कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाह—पुत्रदारगृहादिषु । आदिशब्देन-
धनक्षेत्रादि गृह्यते । तेषु चित्तस्य लग्नता न कर्तव्येत्यर्थः । ननु अनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिष्वित्यनेन गृहस्था-
नामेव श्रवणाद्यधिकारो नतु यतीनामितरेषां च । तेषामधिकारित्वे पुत्रादिष्वभिष्वङ्गो न कर्तव्य इति व्यति-
रेकेण निषेधयोगात् ; सत्त्वेव पुत्रादिष्वभिष्वङ्गः प्रसज्यते । प्रसक्तस्यैव निषेधो युक्तो न त्वप्रसक्तस्य । नहि
नानलं पिबेदिति निषेध उपयुज्यते । ततः प्रसक्तप्रतिषेधबलात् गृहस्थानामेव श्रवणाधिकारो नाश्रमान्तरानि-
ष्टानामिति चेद्भवानत्र प्रष्टव्यः । गृहिणां वेदान्तश्रवणं मोक्षाय वा, उत अक्षरलाभाय वा, विलासार्थं वेति ।

नाद्यः साधनानुपपत्तौ साध्यासिद्धेः श्रवणस्य व्यङ्गत्वे तत्साध्यज्ञानसिद्धयसंभवान्मोक्षाभावः ‘संन्यस्य श्रवणं कुर्यात्’ इति संन्यासस्य श्रवणाङ्गत्वं स्मर्यते । ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ इत्यत्राप्यथशब्दस्य संन्यासादि-साधनमिद्वयनन्तरमेव जिज्ञासा कर्तव्येत्यानन्तर्यार्थकत्वं कथ्यते । ततः संन्यासाद्यन्तरङ्गसाधनशून्यानां गृहिणामेव श्रवणानधिकारो नतु मोक्षेच्छया संन्यस्तसर्वकर्मतत्साधनानां यतीनां, ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं वेदान्तश्रवणादिना जायते परमहंसस्य यतेर्मुख्याधिकारिणः नाश्रमान्तरनिष्ठस्येत्यङ्गशून्यानां कृतेऽपि श्रवणे ज्ञानानुत्पत्तिस्मरणात्ततो यतीनामेव परमहंसानां श्रवणाधिकारो ज्ञानतत्फलप्राप्त्यधिकारश्च--“वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे” इति श्रुतेः । न द्वितीयः निरन्तरविक्षेपवतां संसारिणां यथावदक्षरलाभासिद्धेः । नापि तृतीयश्च काव्यनाटकादिवदत्र चमत्काराभावात् । यत एवं ततो यतीनामेव श्रवणादियोग्यत्वमिति सिद्धम् । ननु मोक्षेच्छया संन्यस्तसर्वकर्मणां यतीनामेव श्रवणाधिकारित्वे पुत्रदारादिष्वभिष्वङ्गो न कर्तव्य इति निषेधवचनस्यानर्थक्यमिति चेन्न, तेषामपि पूर्ववासनया त्यक्तेष्वपि पुत्रदारादिष्वभिष्वङ्गप्रसङ्गात्तन्निषेधपरत्वोपपत्तेः । “मनसो वशे सर्वमिदं बभूव । भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान्” इति, ‘बन्धाय विषयासक्तम्’ इति, ‘प्रमाथि बलवद्दृढम्’ इति, ‘ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते’ इति, ‘विद्वद्येनमिह वैरिणम्’ इति, ‘ज्ञानिनो नित्यवैरिणा’ इति च कामसंकल्पादिविकारवतोऽनादिदुर्वासनावासितान्तःकरणस्य दुर्धर्षत्वं दुर्निग्रहत्वं बन्धकत्वं विषयस्मृतिमात्रेणानर्थकारित्वं ज्ञानिषु बद्धवैरित्वं च श्रूयते स्मर्यते च । ततः संन्यासिनामपि त्यक्तेषु तेषु तेषु दुर्वासनया कचिदभिष्वङ्गस्तद्वार्ताश्रवणादिभिः प्रसज्यते, यथा विद्यमानेषु तुच्छेष्वपि कौपीनकन्थादिष्विदं समीचीनमिदमसमीचीनमिति सक्तिः, तथा । ततस्तद्व्यं प्रमादेनापि न कर्तव्यमिति व्यतिरेकमुखेनोपदिश्यते—असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिष्विति । गृहस्थानामधिकारित्वे त्विदं विशेषणमनुपपन्नं ‘नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु’ इति इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टं सुखं तत्साधनं च, अनिष्टं दुःखं तत्साधनं च तेषामुपपत्तिषु संप्राप्तिषु नित्यं सर्वदा समचित्तत्वं समं हर्षविषादमुखविकासवैवर्ण्यादिबाह्याभ्यन्तरविकारनिर्मुक्तं चित्तं यस्य विदुषस्तस्य भावः समचित्तत्वमविक्रियात्मनावस्थानं न संसारिणामुपपद्यते । नहि पुत्रोत्पत्तौ हर्षो वारयितुं शक्यते नापि तन्मरणे विषादादिश्च । ततो नैवैषामत्राधिकार इति सिद्धम् ॥ ९ ॥

श्री० टी०—किंच—असक्तिरिति । असक्तिः पुत्रादिपदार्थेषु प्रीतित्यागः, अनभिष्वङ्गः पुत्रादीनां सुखे दुःखे चाहमेव सुखी दुःखी चेत्यध्यासातिरेकाभावः । इष्टानिष्टयोरुपपत्तिषु प्राप्तिषु नित्यं सर्वदा समचित्तत्वम् ॥ ९ ॥

स० टी०—सक्तिर्ममेदमित्येव प्रीतिमात्रमुदीरिता ॥ अभिष्वङ्गस्तु पुत्रादौ तादात्म्याध्यासलक्षणः ॥ १ ॥ अन्यस्मिन्पुत्रभार्यादौ सुखदुःखान्विते सति ॥ अहमेव सुखी दुःखीत्यादिरूपदुराग्रहः ॥ २ ॥ वज्र्यौ तौ सक्त्यभिष्वङ्गौ पुत्रदारगृहादिषु ॥ इष्टानिष्टपरिप्राप्तौ सर्वदा समचित्तता ॥ ३ ॥ इष्टप्राप्तौ न हर्षः स्यान्नानिष्टाप्तौ विषादता ॥ ४ ॥ ९ ॥

भा० टी०—किंच—असक्तिरिति । असक्तिः सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रस्याभावः, अनभिष्वङ्गः अन्यस्मिन्पुत्रादौ सुखिनि दुःखिनि वा जीवति मृते वाऽहमेव सुखी दुःखी च जीवामि मरिष्यामीति चेति पुत्रादिषु तादात्म्यभावनालक्षणस्याभिष्वङ्गस्याभावः । आदिपदादन्यदप्यत्यन्तेष्टं दासपश्वादिकं गृह्यते । इष्टानामनिष्टानां चोपपत्तिषु प्राप्तिषु नित्यं सर्वदा समचित्तत्वं, इष्टोपपत्तिषु हर्षस्यानिष्टोपपत्तिषु कोपस्य च वर्जनं तच्चैतत्त्रयमपि ज्ञानान्तरङ्गसाधनत्वाज्ज्ञानमित्यर्थः ॥ ९ ॥

प० टी०—किंच—असक्तिरिति । पुत्रादिप्रसक्तिः प्रीतित्यागोऽनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिगतसुखदुः-

स्वयोः स्वस्मिन्नारोपणम् । श्रुतिरपि शातपथी “आत्मैवेदमत्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे स्या-
दथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्वै कामो नेत्संश्च नातो भूयो विन्देत्” इति । भाष्यम्—
अग्रे वयोवस्थातः पूर्वमिदमयमात्मा देहमात्रत्वेनैक एवासीत् ; स जाया मे स्यादित्यकामयताभिलषितवान् ;
अनन्तरं प्रजायेय प्रजारूपेण स्यामिति ; अथ तन्निर्वाहार्थं मे वित्तं स्यादिति सोऽकामयत ; तदर्थं कर्म कुर्वी-
शेति—एवमेतावान्वै कामो नेत्सत् सन्न भवति परिणामे दुःखरूपत्वात् । तथापि अतो जायादिप्रपञ्चादन्यद्भूयो
महत्तरं न विन्देत् न जानाति बाह्यगार्हस्थ्येन मोहितत्वात् । अथेतदपेक्षयान्तरं गार्हस्थ्यं श्रेय इत्याह
श्रुतिः । तथा इष्टानिष्टोपपत्तिषु सर्वदा समचित्तत्वम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—असक्तिरिति । पुत्रदारगृहादिषु असक्तिः स्नेहाभावः, अनभिष्वङ्गः अतिपक्वस्नेहाभावः,
इष्टानिष्टोपपत्तिषु उपपत्तिः प्राप्तिः तत्र नित्यं समचित्तत्वं हर्षविषादयोरभावः ॥ १० ॥

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसादि ॥ १० ॥

त० टी०—किंच—मयीति । मयि भगवति वासुदेवे सर्वेश्वरे अनन्ययोगेन न मत्तोऽन्यो देवा-
दिरूपास्यः फलं वाऽस्तीत्यनन्यसंबन्धेनेत्यर्थः । भक्तिः सेवनात्मिका बाह्यान्तःकरणवृत्तिः अव्यभि-
चारिणी केनचित् कामान्तरेण पुरुषान्तरेण वा प्रतिहर्तुमशक्या दृढेत्यर्थः । तथा विविक्तो भगवदा-
राधनविरोधिजनसंसर्गवर्जितो देशस्तत्सेवनशीलत्वं विविक्तदेशसेवित्वम् । जनानां भगवद्भक्तिज्ञानही-
नानां विषयप्रवणानां संसादि समाजे अरतिः प्रीत्यभावः असंगतिरित्यर्थः । सतां संगतिस्तु कर्तव्या ।
तथोक्तं च्यवननहुषसंवादे—‘सद्भिरेव सहासीत सद्भिः कुर्वीत संगमम् । सद्भिर्विवादं मैत्रीं च ना-
सद्भिः किंचिदाचरेत् ॥ सङ्गः सर्वात्मना हेयः स च त्यक्तुं न शक्यते । स सद्भिः सह कर्तव्यः सतां
सङ्गो हि भेषजम् ’ इति ॥ १० ॥

म० टी०—किंच—मयीति । मयि च भगवति वासुदेवे परमेश्वरे भक्तिः सर्वोत्कृष्टत्वज्ञानपूर्विका प्रीतिः
अनन्ययोगेन नान्यो भगवतो वासुदेवात्परोऽस्त्यतः स एव नो गतिरित्येवंनिश्चयेनाव्यभिचारिणी
केनापि प्रतिकूलेन हेतुना निवारयितुमशक्या । सापि ज्ञानहेतुः ‘प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देह-
योगेन तावत्’ इत्युक्तेः । विविक्तः स्वभावतः संस्कारतो वा शुद्धोऽशुचिभिः सर्पव्याघ्रादिभिश्च रहितः सुरधुनी-
पुलिनादिः चित्तप्रसादकरो देशस्तत्सेवनशीलनत्वं विविक्तदेशसेवित्वम् । तथा च श्रुतिः—“समे शुचौ
शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः । मनोनुकूले न तु चक्षुषीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोज-
येत् ॥” इति जनानामात्मज्ञानविमुखानां विषयभोगलम्पटतोपदेशकानां संसादि समवाये तत्त्वज्ञानप्रतिकूला-
यामरतिररमणं साधूनां तु संसादि तत्त्वज्ञानानुकूलायां रतिरुचितैव । तथा चोक्तम् ‘ सङ्गः सर्वात्मना
हेयः स चेत्त्यक्तुं न शक्यते । स सद्भिः सह कर्तव्यः सतां सङ्गो हि भेषजम् ’ इति ॥ १० ॥

शं० टी०—किंच—मयीति । अनन्ययोगेन न विद्यते परमेश्वरादन्यः शरणं ममेत्येवं निश्चयलक्षण-
स्त्वनन्यः योगो भक्तियोगः अनन्यश्चासौ योगश्च तेनाऽनन्ययोगेन मयि सर्वेश्वरे सर्वलोकशरण्ये सर्वा-
त्मन्यव्यभिचारिणी नियता भक्तिर्भजनं च ज्ञानसाधनं मत्प्रसादैकलभ्यत्वाज्ज्ञानस्य अतो मदेकशरणेन
मुमुक्षुणा मद्भजनं सर्वदा कर्तव्यमित्यर्थः । यद्वा विविक्तदेशसेवित्वमितिवचनसामर्थ्यादयमर्थः—अनन्ययो-
गेन अन्यो विजातीयप्रत्ययो न विद्यते यत्र सोऽनन्ययोगः समाधिरनन्यश्चासौ योगश्च तेनानन्ययोगेन
सजातीयप्रत्ययावृत्तिलक्षणेन मयि मां निर्विशेषं परं ब्रह्म विषयीकृत्य ब्रह्मैवाहमहमेव ब्रह्मोति भक्तिर्भजन-

मनुसंधानं सर्वदा करणीयं ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वसिद्धिकारणत्वाज्ज्ञानमित्युच्यते । किंच विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तान् जनसंसर्गहितान् नदीपुलिनगिरिकुहरारामारण्याद्येकान्तप्रदेशान् निदिध्याससिद्धयर्थं सेवितुं शीलमस्यास्तीति विविक्तदेशसेवी “ शून्यागारदेवतागृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकन्दरकोटरनिर्हारस्थण्डिलेषु तेष्वनिकेतवासी” इति श्रुतेः, तस्य भावो विविक्तदेशसेवित्वं जनसंसदि जनानां बहिर्मुखानां संसादि संघाते वसितुमरतिरुचिश्च ॥ १० ॥

श्री० टी०—किंच—मयि चेति । मयि परमेश्वरे अनन्ययोगेन सर्वात्मदृष्ट्या अव्यभिचारिणी एकान्तभक्तिः; विविक्तः शुद्धचित्तप्रसादकरः, तं देशं सेवितुं शीलं यस्य तस्य भावस्तत्त्वम् । प्राकृतानां जनानां संसादि सभायामरती रत्यभावः ॥ १० ॥

स० टी०—वासुदेवे भगवति मयि श्रीपरमेश्वरे ॥ सर्वोत्कृष्टत्वविज्ञानपूर्विका प्रीतिरुत्तमा ॥ १ ॥ वासुदेवात्परो नान्यः पुमर्थः स च मे गतिः ॥ इत्येवं निश्चयेनान्तर्या विनैर्नाभिभूयते ॥ २ ॥ सा भक्तिरुत्तमं ज्ञानसाधनं ज्ञानमुच्यते ॥ स्वभावतो वा संस्काराच्छुद्धो देशो यथोक्तितः ॥ ३ ॥ तमेव सेवितुं शीलमस्य तद्भाव एव तत् ॥ प्राकृतानां जनानां च सदा भोगैकचेतसाम् ॥ ४ ॥ सभायामरतिः शास्त्रप्रतिकूलानुवादिनाम् ॥ साधूनां तत्त्वनिष्ठानां सभायां तूचिता रतिः ॥ ५ ॥ ‘सङ्गः सर्वात्मना हेयः स चेद्धातुं न शक्यते ॥ स सद्भिः सह कर्तव्यः सतां सङ्गो हि भेषजम्’ ॥ ६ ॥ इत्थं मदालसामात्राप्यलर्कं प्रत्युदीरितम् ॥ ७ ॥ १० ॥

भा० टी०—किंच—मयीति । मयि च परमेश्वरेऽनन्ययोगेन नान्यो भगवतो वासुदेवात्परोऽस्त्यतः स एव नो गतिरित्येवं निश्चिताऽव्यभिचारिणी बुद्धिरनन्ययोगोऽपृथक्समाधिस्तेन भजनं भक्तिः केनापि कारणेन न व्यभिचरणशीलाऽव्यभिचारिणी । सा च ज्ञानान्तरङ्गसाधनत्वाज्ज्ञानम् । तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः । जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहैतुकम् ॥ इत्युक्तेः । विविक्तं स्वभावतः संस्कारेण वा अशुच्यादिभिः सर्पव्याघ्रादिभिश्च वर्जितं वननदीतटदेवालयदिदेशं सेवितुं शीलमस्येति विविक्तदेशसेवी तस्य भावो विविक्तदेशसेवित्वम्; यतो विविक्तात्मभावनाचित्तप्रसादहेतुभूतेषु विविक्तदेशेषु सिध्यत्यतो विविक्तदेशसेवित्वं ज्ञानसाधनत्वाज्ज्ञानम् । तथाच श्रुतिः—“समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविर्जिते शब्दजलाश(श्र)यादिभिः । मनोऽनुकूले नतु चक्षुःपीडने गुह्यानिवाताश्रयणे नि(प्र)योजयेत्” इति । जनानां प्राकृतानां विषयलम्पटानामविनीतानां कलहोन्मिशितचित्तानां संसत् समवायस्तत्रारतिरप्रीतिर्न तु संस्कारवतां विनीतानां तत्त्वविदां संसादि, तस्याः ज्ञानोपकारकत्वात् । तथा चोक्तम् ‘सङ्गः सर्वात्मना हेयः स चेत्त्यक्तुं न शक्यते । स सद्भिः सह कर्तव्यः सन्तः सङ्गस्य भेषजम्’ इति ॥ १० ॥

प० टी०—किंच—मयीति । मयि परमेश्वरेऽनन्ययोगेन सर्वात्मदृष्ट्याव्यभिचारिण्येकान्तभक्तिः । विविक्तचित्तशुद्धिप्रसादकरो यो देशस्तत्र निवासे शीलं यस्य । प्राकृतानां जनानां संसादि सभायामरतिः ॥ १० ॥

रा० टी०—मयीति । अनन्ययोगेन रमाब्रह्मादिस्वातन्त्र्यासंबन्धेन तद्विषयिणीति यावत् । अत एवाव्यभिचारिणी मयि भक्तिः । विविक्तदेशसेवित्वं जनसंसर्गहीनशुद्धस्थानस्थितिः ॥ ११ ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

त० टी०—किंच—अध्यात्मेति । आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तं ज्ञानमध्यात्मज्ञानमनात्मविविक्तात्म-

याथात्म्यज्ञानमित्यर्थः । तस्मिन्नित्यत्वं तत्रैव सदा निष्ठत्वं तत्त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजनं निःशेषाविद्या-
निवृत्तिपूर्वकं निरतिशयानन्दभगवद्भावापत्तिलक्षणो मोक्षस्तस्य दर्शनमालोचनम् । एतदमानित्वादि-
विशकं ज्ञानं ज्ञायते तत्त्वमनेनेति ज्ञानमिति प्रोक्तम् । अतोऽन्यथा उक्तादस्माद्विपरीतं यन्मानदम्भा-
दिमत्त्वं तदज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानविरोधिभूतं मुमुक्षुणा यत्नेन त्याज्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

म० टी०—किंच—अध्यात्मेति । अध्यात्मज्ञानमात्मानमधिकृत्य प्रवृत्तमात्मानात्मविवेकज्ञानमध्यात्मज्ञानं
तस्मिन्नित्यत्वं तत्रैव निष्ठावत्वम् । विवेकनिष्ठो हि वाक्यार्थज्ञानसमर्थो भवति । तत्त्वज्ञानस्याहं ब्रह्मास्मीति
साक्षात्कारस्य वेदान्तवाक्यकरणकस्य अमानित्वादिसर्वसाधनपरिपाकफलस्यार्थः प्रयोजनमविद्यातत्कार्या-
त्मकनिखिलदुःखनिवृत्तिरूपः परमानन्दात्मावाप्तिरूपश्च मोक्षस्तस्य दर्शनमालोचनं, तत्त्वज्ञानफलालोचने
हि तत्साधने प्रवृत्तिः स्यात् । एतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं विंशतिसंख्याकं ज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञाना-
र्थत्वात् । अतोऽन्यथास्माद्विपरीतं मानित्वादि यत्तदज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानविरोधित्वात्, तस्मादज्ञानपरित्यागेन
ज्ञानमेवोपादेयमिति भावः ॥ ११ ॥

शं० टी०—किंच—अध्यात्मेति । “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः ।
आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ” इत्यादिना आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तमध्यात्मं ज्ञायते आत्मतत्त्वमनेनेति ज्ञानम-
ध्यात्मं च तज्ज्ञानं चाध्यात्मज्ञानं वेदान्तशास्त्रं तत्र नित्यत्वं निरतत्वं तदेकप्रावण्यमेवं ज्ञानोत्पत्तेर्मुख्यं
साधनं तत एव ज्ञानमित्युक्तम् । तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं तत्त्वज्ञानस्यार्थः फलरूपो मोक्षस्तस्य दर्शनं तत्सिद्धिप्र-
क्रियालोचनं च । मोक्षः खलु ब्रह्मात्मनावस्थानम् । स श्रवणेन श्रावणेन वा मननेन वा निदिध्यासया वा समा-
धिना वा सर्वकामप्रमोकेन वाऽन्यथा वा सिध्यतीति युतया स्वानुभूत्या च ज्ञानपौष्कल्यसिद्धिसाधनसंपत्ति-
मालोच्य स्वाधिकारानुरूपं तत्साधनं क्रमेण समनुतिष्ठेदिति बोधयति तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् इति भगवान् ।
ततो मोक्षैककामस्य यतेरमानित्वादिज्ञानसाधनं प्रयत्नेन संपादनीयं यत्सिद्धया ज्ञानं सिद्ध्यति ज्ञानसिद्धयैव
मोक्षो यतः । निरुक्तमन्तरङ्गसाधनं ज्ञानस्योपसंहरति—एतदिति । अमानित्वमारभ्य तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं
यदुक्तं तदेतद्विंशतिसंख्याकं ज्ञानसाधनं ज्ञानोत्पत्तिकारणत्वाज्ज्ञानमिति महर्षिभिः प्रोक्तमत एतस्मादमानित्वा-
दिलक्षणाज्ज्ञानसाधनादन्यथा यदन्यद्विपरीतं मानित्वदम्भित्वहिंसाऽक्षान्त्यनार्जवादिकं रजस्तमोगुणजातं
सर्वमज्ञानमज्ञानवृद्धिसाधनं संसारकारणं ज्ञानप्रतिबन्धकं च; ततो, मानित्वादिकं सम्यग्ज्ञातव्यं ज्ञात्वा
मुमुक्षुभिः सम्यक्परिहरणीयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

श्री० टी०—किंच—अध्यात्मेति । अत्मानमधिकृत्य वर्तमानमध्यात्मज्ञानं तस्मिन्नित्यत्वं नित्यभावः
त्वंपदार्थशुद्धिनिष्ठत्वमित्यर्थः । तत्त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजनं मोक्षः तस्य दर्शनं मोक्षस्य सर्वोत्कृष्टतालोचन-
मित्यर्थः । एतदमानित्वमदम्भित्वमित्यादिविंशतिसंख्यात्मकं यदुक्तमेतज्ज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानसाधनत्वात् ।
अतोऽन्यथास्माद्विपरीतं मानित्वादि यदेतदज्ञानमिति प्रोक्तं वसिष्ठादिभिः ज्ञानविरोधित्वात् । अतः सर्वथा
त्याज्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

स० टी०—आत्मादिविषयं ज्ञानमध्यात्मज्ञानमुच्यते ॥ तत्रैव सततं निष्ठावत्त्वं ज्ञानैकसाधनम् ॥ १ ॥
विवेकनिष्ठो वाक्यार्थज्ञाने हि भवति क्षमः ॥ तत्त्वज्ञानस्य वेदान्तवाक्यप्रामाणिकस्य च ॥ २ ॥ अहं
ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारस्य भ्रान्तिघातिनः ॥ अमानित्वादिकरणपरिपाकफलस्य च ॥ ३ ॥ प्रयोजनम-
विद्यातत्कार्यदुःखादिबाधनम् ॥ चिद्रूपपरमानन्दावाप्तिर्मोक्षश्च तस्य यत् ॥ ४ ॥ आलोचनं तदध्यात्म-
ज्ञानसाधनमीरितम् ॥ एतद्विंशतिसंख्याकं ज्ञानार्थत्वेन हेतुना ॥ ५ ॥ ज्ञानमित्युक्तमस्माद्यद्विपरीतमनर्थदम् ॥
मानित्वादि तदज्ञानमुक्तं ज्ञानविरोधि यत् ॥ ६ ॥ अतोऽज्ञानपरित्यागाद्वाह्यं पूर्वोदितं जनैः ॥ ७ ॥ ११ ॥

भा० टी०—किंच—अध्यात्मेति । आत्मानमधिकृत्य प्रवृत्तमात्मानात्मविवेकज्ञानमध्यात्मज्ञानं तस्मिन्नित्यभावो नित्यत्वं सततं तत्रैव निष्ठावत्त्वमध्यात्मज्ञाननित्यत्वं, अमानित्वादिसाधनानां यत्नेन साधितानां प्रकर्षपर्यन्तत्वम्, तन्निमित्तं तत्त्वज्ञानम् । तदिति सर्वनाम । सर्वं च ब्रह्म तस्य नाम तदिति तस्य ब्रह्मणो भावो याथात्म्यं तस्य ज्ञानं तत्त्वज्ञानम् “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । एकमेवाद्वितीयम् । नेह नानास्ति किंचन । वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् ” इति श्रुत्युक्तस्य ब्रह्मजगतो याथात्म्यस्य ज्ञानं तत्त्वज्ञानमिति वा तस्यार्थः । प्रयोजनं सर्वानर्थनिवृत्तिपरमानन्दप्राप्तिस्वरूपो मोक्षस्तस्य दर्शनम् “न स पुनरावर्तते” इति श्रुत्या ‘यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम’ इति स्मृत्या च तस्यैव नित्यत्वबोधनात् । “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इत्यादि श्रुत्या प्रत्यक्षादिना च धर्मार्थकामानामनित्यत्वावगमाच्च मोक्ष एव सर्वोत्कृष्टत्वात्परमपुरुषार्थः । स च तत्त्वज्ञानस्य फलं नान्यस्य “ तरति शोकमात्मवित् । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ” इत्यादिश्रुतेरित्येवं तत्त्वज्ञानार्थालोचने हि तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिर्भवति । एतदमानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं विंशतिसंख्याकमुक्तं ज्ञानसाधनत्वाज्ज्ञानमिति प्रोक्तं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रकर्षेणोक्तं कथितमतोऽस्माद्यथोक्तादन्यथा विपरीतम् ‘हिंसामानित्वदम्भित्वमक्षमानार्जवं तथा । आचार्यासेवनाशौचास्थैर्यमात्माविनिग्रहः ॥ इन्द्रियार्थेष्ववैराग्यमहंकारस्तथैव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषाप्रदर्शनम् ॥ तथा सक्तिरभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यं चासमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ मयि नानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विकीर्णदेशसेवित्वमारतिर्जनसंसदि ॥ नाध्यात्मज्ञाननित्यत्वं ज्ञानार्थादर्शनं तथा । इत्येतज्ज्ञेयमज्ञानं हेयं संसारकारणम् ॥’ तथाचैतत्परित्यागेन संसारोपरमायामानित्वादिकमुपेयमिति भावः ॥ ११ ॥

प० टी०—किंच—अध्यात्मेति । आत्मानमधिकृत्य वर्तत इत्यध्यात्मज्ञानं तस्मिन्नित्यत्वं नित्यभावस्त्वंपदार्थशुद्धिनिष्ठत्वमित्यर्थः । न त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजनं मोक्षस्तस्य दर्शनं सर्वोत्कृष्टत्वाल्लोचनम् । एतदमानित्वमदम्भित्वमित्यादिर्विंशतिप्रकारं ज्ञानं ज्ञानसाधनं प्रोक्तम् । अतोऽन्यथास्माद्विपरीतं मानित्वादि यदेतदज्ञानमिति ज्ञानविरोधित्वात् । अतः सर्वथा त्याज्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

रा० टी०—अध्यात्मेति । अध्यात्मज्ञानानित्यत्वमात्मानमधिकृत्य स्थिते ज्ञाने नियतत्वम् । तत्त्वज्ञानार्थदर्शनमपरोक्षज्ञानार्थं शास्त्रपर्यालोचनम् । एतदमानित्वमित्यादिनोक्तं विंशतिधर्मजातं ज्ञानमिति ज्ञायतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या ज्ञानसाधनं प्रोक्तम् । अतोऽन्यथा यदस्ति तदज्ञानं ज्ञानसाधनं नेत्यर्थः । यद्वा ज्ञानशब्दः भावव्युत्पत्त्या संवित्परश्च । तत्त्वज्ञानार्थस्य तत्त्वज्ञानविषयस्य विष्णोर्दर्शनमपरोक्षज्ञानमित्यर्थः । एतद्भगवद्विषयापरोक्षज्ञानं ज्ञानमिति प्रोक्तम् । अतोऽन्यथा यत् तज्ज्ञानं न भवतीति इह ज्ञानशब्दो ज्ञानतत्साधनोभयपरः । तत्त्वज्ञानार्थदर्शनमित्ययमप्युक्तदिशा शास्त्रपर्यालोचनरूपज्ञानसाधनपरः अपरोक्षज्ञानपरश्च ततश्चैतच्छब्देनोभय परामृश्य ज्ञानशब्देन भावकरणोभयव्युत्पत्त्या ज्ञानसाधनत्वज्ञानत्वयोर्विधानं युक्तमिति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

ज्ञेयं यत् तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ॥

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

त० टी०—यदर्थममानित्वादिसाधनवृन्दमुक्तं तज्ज्ञेयं प्रकृतिवियुक्तं क्षेत्रज्ञस्वरूपमाह—ज्ञेयमिति । उक्तैः साधनैर्ज्ञेयं यत्प्रत्यगात्मस्वरूपं तत्प्रवक्ष्यामि । तज्ज्ञानस्य फलं नाल्पमित्याह—यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते इति । यत् प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपं ज्ञात्वा अमृतं जन्मजरामरणादिप्राकृतधर्मरहितं शुद्धमात्मस्वरूपमश्नुते प्राप्नोति । तदेवाह—अनादीति । न आदिर्जन्म यस्य तदनादि, मत्परम् अहं परो गुण-

शक्त्यादिभिरुत्कृष्टो यस्मात्तन्मत्परम् “ स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते ” इति श्रुतेः । प्रधानपुरुषव्यक्तकालालां कारणं परमं हि यत् । पश्यन्ति सूरयो नित्यं तद्विष्णोः परमं पदम् ” इति स्मृत्य-
तेश्च निवृत्ताखिलाविद्यस्य प्रत्यगात्मनः शुद्धस्वरूपं ब्रह्म । आवरणाभावात् बृहदुणयोगेन ब्रह्मत्व-
विरुद्धम् “ बृहन्तो गुणा अस्मिन्निति ब्रह्म ” इति श्रुतेः । मुक्तस्य “ परमं साम्यमुपैति ” इति साम्याभि-
धानात् “ सर्वं ह पश्यः पश्यति ” इति सार्वज्ञयोगाच्च ब्रह्मत्वं युक्तम् । न सत्तन्नासदुच्यते । तदात्म-
स्वरूपं न सत् न चासत् शास्त्र उच्यते, कार्यवस्थायां नामरूपविभागार्हं द्रव्यं सच्छब्देनोच्यते ।
कारणावस्थायां नामरूपविभागानर्हं द्रव्यमसच्छब्देनोच्यते । तथा च श्रुतिः “ असद्वा इदमग्र आसी-
त्ततो वै सदजायत । तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत ” इति । तदुभयावस्थारहि-
तत्वात्सदसच्छब्दाभ्यां नोच्यते “ न जायते म्रियते वा विपश्चिद् ” इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

म० टी०—एभिः साधनैर्ज्ञानशब्दैः किं ज्ञेयमित्यपेक्षायामाह—ज्ञेयं यत्तदित्यादिषडभिः । यत् ज्ञेयं
मुमुक्षुणा तत्प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण स्पष्टतया वक्ष्यामि । श्रोतुरभिमुखीकरणाय फलेन स्तुवन्नाह—यत् वक्ष्यमाणं
ज्ञेयं ज्ञात्वाऽमृतममृतत्वमश्नुते संसारान्मुच्यत इत्यर्थः । किं तत् ? अनादिमत् आदिमन्न भवतीत्यनादिमत्,
परं निरतिशयं ब्रह्म सर्वतोऽनवच्छिन्नं परमात्मवस्तु । अत्रानादीत्येतावतैव बहुव्रीहिणार्थलाभेऽप्यतिशयने नि-
त्ययोगे वा मनुष्यः प्रयोगः । अनादीति च मत्परमिति च पदं केचिदिच्छन्ति । मत्सगुणात् ब्रह्मणः परं नि-
र्विशेषरूपं ब्रह्मेत्यर्थः । अहं वासुदेवाख्या परा शक्तिर्यस्येति त्वपव्याख्यानं, निर्विशेषस्य ब्रह्मणः प्रतिपाद्य-
त्वेन तत्र शक्तिमत्त्वस्यावक्तव्यत्वात् । निर्विशेषत्वमेवाह—न सत्तन्नासदुच्यते । विधिमुखेन प्रमाणस्य विषयः
सच्छब्देनोच्यते; निषेधमुखेन प्रमाणस्य विषयस्त्वसच्छब्देन । इदं तु तदुभयविलक्षणं निर्विशेषत्वात् स्वप्रकाश-
चैतन्यरूपत्वाच्च “ यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ” इत्यादिश्रुतेः । यस्मात्तत् ब्रह्म न सद्भावत्वा-
श्रयः, नासदभावत्वाश्रयः, अतो नोच्यते केनापि शब्देन मुख्यया वृत्त्या शब्दप्रवृत्तिहेतूनां तत्रासंभवात् ।
तद्यथा गौरश्च इति वा जातितः, पचति पठतीति वा क्रियातः, शुक्लः कृष्ण इति वा गुणतः, धनी गोमः
निति वा संबन्धतोऽर्थं प्रत्याययति शब्दः । अत्र क्रियागुणसंबन्धेभ्यो विलक्षणः सर्वोऽपि धर्मो जातिरूप
उपाधिरूपो वा जातिपदेन संगृहीतः । यदृच्छाशब्दोऽपि छित्त्यडपित्यादिर्यं कंचिद्धर्मं स्वात्मानं वा प्रवृत्ति-
निमित्तीकृत्य प्रवर्तत । इति सोऽपि जातिशब्दः । एवमाकाशशब्दोऽपि तार्किकाणां शब्दाश्रयत्वादिरूपं यं कं-
चिद्धर्मं पुरस्कृत्य प्रवर्तते । स्वमते तु पृथिव्यादिवदाकाशव्यक्तीनां जन्यानामनेकत्वादाकाशत्वमपि जातिरेवेति
सोऽपि जातिशब्दः । आकाशातिरिक्ता च दिङ् नास्त्येव । कालश्च नेश्वरादतिरिच्यते । अतिरेके वा दिक्कालशब्द-
वप्युपाधिविशेषप्रवृत्तिनिमित्तकाविति जातिशब्दावेव । तस्मात् प्रवृत्तिनिमित्तचातुर्विध्याच्चतुर्विध एव शब्दः ।
तत्र न सत्तन्नासदिति जातिनिषेधः क्रियागुणसंबन्धानामपि निषेधोपलक्षणार्थः । “ एकमेवाद्वितीयम् ” इति
जातिनिषेधस्तस्या अनेकव्यक्तिवृत्तेरेकस्मिन्नसंभवात् । “ निर्गुणं निष्क्रियं शान्तम् ” इति गुणक्रियासंबन्धानां
क्रमेण निषेधः; “ असङ्गो ह्ययं पुरुषः ” इति च । “ अथात आदेशो नेति नेति ” इति च सर्वनिषेधः । तस्मात्
ब्रह्म न केनचिच्छब्देनोच्यत इति युक्तम् । तर्हि कथं प्रवक्ष्यामीत्युक्तं कथं वा ‘ शास्त्रयोनित्वात् ’ इति
सूत्रम् ? यथाकथंचिलक्षणया शब्देन प्रतिपादनादिति गृहाण । प्रतिपादनप्रकारश्च “ आश्चर्यवत्पश्यसि काश्चिदेनम् ”
इत्यत्र व्याख्यातः । विस्तरस्तु भाष्ये द्रष्टव्यः ॥ १२ ॥

शं० टी०—एवं ज्ञानोत्पत्तिसहकारिकारणसामग्रीममानित्वादिलक्षणां निरूप्य निरुक्तसाधनसंपत्त्या
कृतेन श्रवणादिना समुत्पन्नज्ञानस्य यतेर्यज्ज्ञातव्यं वस्तु तन्निरूपयति—ज्ञेयमिति । समुक्षोः कृतश्रवणस्य
तदुत्पन्नज्ञानवतो यतेर्यज्ज्ञेयं श्रीगुरोर्मुखाद्यज्ज्ञातव्यं वस्तु तत्प्रवक्ष्यामि उपदेक्ष्यामि । ननु तज्ज्ञानेन किम-

स्माकमित्यत आह—यदिति । तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थं विचार्य विचारजन्यज्ञानेन यद्वस्तु ज्ञात्वाऽमृतं वक्ष्य-
माणलक्षणं परं ब्रह्माश्रुते “एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म” इति श्रवणादमृतं ब्रह्म विद्वान् प्राप्नोति “ब्रह्मविदा-
प्रोति परम्” इति श्रुतेः । एवं फलवादेन श्रोतारमभिमुखीकृत्य यत्प्रतिज्ञातं प्रवक्ष्यामीति तत्प्रतिपादयति—
अनादिमदिति । मुमुक्षुणा ज्ञातव्यं तद्ब्रह्म अनादिमत् आदिः कारणं जन्म वा यस्यास्ति तदादिमत्कार्यं
महदादिस्थूलान्तं, स्वयं ततो विलक्षणत्वाद्ब्रह्म अनादिमत्सर्वस्माद्विकारजातादन्यदित्यर्थः । अनादिमत्त्वमक्ष-
रत्वान्मूलप्रकृतेरविकृतेरव्याकृतस्याप्यस्ति ततो व्यावर्तयितुं विशेषणं परमिति । निरवयवत्वेन नित्यकूटस्था-
सङ्गचिद्रूपत्वेन ज्ञत्वेनान्तरत्वेन परममहत्त्वेन च ब्रह्म स्वयमव्यक्तात्परमन्यदेव “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो
ह्यक्षरात्परतः परः” इति श्रुतेरनादिमत्त्वात्परत्वाच्च ब्रह्म व्यक्ताव्यक्ताभ्यां कार्यकारणाभ्यामन्यदेवेति सिद्धम्
“अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि” इति श्रुतेः । ननु “तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् यद्विकारि यतश्च यत् । स
च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु” इति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थात्माभ्यप्रतिपादनमुपक्रम्य महाभूतानीत्यादिना
क्षेत्रस्वरूपं प्रतिपादितं, ततः क्षेत्रज्ञस्य स्वरूपे प्रतिपादितव्ये तत्त्यक्त्वा उपक्रान्तमनादिमत्परं ब्रह्मेति कथ-
मनुपक्रान्तं ब्रह्मस्वरूपं प्रतिपाद्यते उपक्रमविरोधः स्यादिति चेन्न, तयोरभेदावधारणाद्विरोधानुपपत्तेः । “नायं
हन्ति न हन्यते” इति क्षेत्रज्ञस्यात्मनोऽविक्रियत्वं बोधयितुमुपक्रम्य, तदेव न जायत इत्यादिना विस्पष्टीकृत्य
नित्यः सर्वगत इति नित्यकूटस्थासङ्गचिद्रूपत्वं व्यापकत्वं च प्रतिबोध्य, येन भूतान्यशेषेणेति ब्रह्माभिन्नत्वं
सूचयित्वा, भोक्तारं यज्ञतपसामिति सर्वभूतस्थमात्मानं यो मां पश्यति सर्वत्रेति च तयोरैकत्वमेवानुभाव्य,
ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति कण्ठरवेणैक्यमेवोक्त्वा, श्रुतिस्मृतिकोटिप्रसिद्धमुक्तमेव ब्रह्मात्मैक्यं क्षेत्रज्ञं चापि
मां विद्धीति सुविस्पष्टतरं प्रतिपाद्य, भगवता क्षेत्रज्ञ एव ब्रह्म ब्रह्मैव क्षेत्रज्ञ इति तयोरभेद एव मूढैरप्य-
मूढैश्च सर्वज्ञातव्य इति स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृण्वति ज्ञेयत्वेनोपक्रान्तमेव क्षेत्रज्ञं विधेय-
प्राधान्येन नपुंसकलिङ्गेन ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीति परामृश्य, तथाथात्म्यं बोधयितुमनादिमत्परं ब्रह्मेत्युक्तं, तेन
क्षेत्रज्ञब्रह्मशब्दयोरर्थ एक एवेत्युपक्रान्तोपपादितवाक्यार्थविवेकज्ञाननिपुणैर्विद्वद्भिर्ज्ञातव्य इति सिद्धम् ।
एवमनादिमत्परं ब्रह्मेति ब्रह्मणः सर्वदृश्यबैलक्षण्यं सूचयित्वा स च यो यत्प्रभावश्चेत्यत्र यच्छब्दविवक्षितं
तथाथात्म्यम् “नेति नेतीत्यात्माऽगृह्यो नहि गृह्यते” इति “अथात आदेशो नेति नेति” इत्यादिश्रुत्य-
र्थमनुसृत्यातन्निषेधद्वारा बोधयितुमाह—न सत्तन्नासदुच्यते इति । यदिदमिदमिति नामरूपक्रियाजातिगुण-
विशेषैर्निर्देष्टुमर्हति तदभिव्यक्तनामरूपादिविशेषं महदादि कार्यजातं सर्वं सदित्युच्यते तद्विलक्षणत्वात्त-
त्कारणमव्यक्तमसदित्युच्यते । निरुक्तलक्षणं सद्ब्रह्म न भवति जनिमत्त्वान्नामरूपादिमत्त्वादृश्यत्वाच्च घटवत्त-
द्विलक्षणत्वाद्ब्रह्मणः । नहि ब्रह्मणो जनिरस्ति “अजो नित्यः” इति श्रुतेः । नापि नामरूपादिकसस्ति “अग्रा-
ह्यमगोत्रमशब्दमस्पर्शमरूपम्” इति च श्रुतेः । नापि च दृश्यत्वम् “अदृष्टमव्यवहार्यम्” इति श्रुतेः, यत्त-
स्ततो ब्रह्म महदादिसर्वविकारजाताद्भिन्नमेवेत्यर्थः । एवं न सत्तदिति कार्यस्य ब्रह्मत्वं निषिध्य कारणस्यापि
तद्भावं निषेधयति—नासदुच्यते इति । सद्विलक्षणं सर्वजगत्कारणं यदव्याकृतं तद्ब्रह्म न भवति सावयवत्वाज्ज्ञे-
यत्वाज्जडत्वाच्च । बीजवत्कार्यस्य सावयवत्वादिधर्मवैशिष्ट्यदर्शनात्कारणस्यापि तद्धर्मवैशिष्ट्यं युक्तं मृदादिषु
तद्दर्शनात्, “कारणगुणा हि कार्यगुणानारभन्ते” इति न्यायाच्च यत्सावयवं ताद्विकारि यद्विकारि तदनित्य-
मित्यनित्यत्वाच्च ज्ञेयत्वाज्जडत्वम्, अहमज्ञ इत्यव्यक्तस्य ज्ञेयत्वं स्पष्टम् । तद्विलक्षणमेव परं ब्रह्म । नहि ब्रह्मणः
सावयवत्वमस्ति “निष्कलं निष्क्रियम्” इति श्रुतेः । नापि जडत्वम् “साक्षी चेता” इति श्रुतेः । नापि च ज्ञेयत्वम्
“स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता” इति श्रुतेः । ननु सदसच्छब्दवाक्ययोर्व्यक्ताव्यक्तयोः कार्यकारणयो-
रुभयोरपि ब्रह्मत्वे निषिध्यमाने तदभावं विना तन्निषेधावधितया स्थितं वस्तु यत्किञ्चिन्न पश्यामः । तत् ज्ञेयश-

व्यर्थोऽप्रामाणिक एवेति चेद्भवान्न प्रष्टव्यः । तयोर्निषेधावधिभूतोऽभावः सन्वा, किमसन्वा, उतोभयविधो वा, स स्वयं स्वत एव भाति वा उत परतो वेति । नाद्यः तस्य सद्भावेन सदन्तःपातित्वात् ; न सदिति निषेधे सति पुनः स्वनिषेधावधित्वानुपपत्तेः । न द्वितीयः स्वतः सत्तारहितस्य तस्यासतः शशविषाणवच्छून्यत्वाग्निषेधावधित्वा-संभवात् । न तृतीयः सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरुद्धयोरेकाधिकरणत्वानुपपत्तावेकस्य तद्वत्तासिद्धेरभावो-ऽस्तीत्यभावस्यास्तिमत्त्वे सत्तावत्त्वेन भावत्वादभावोऽस्तीति निर्देशोऽनुपपन्न एव । अयमस्तीति प्रत्यक्षेण निर्देशो भावस्यैव नत्वभावस्य युज्यते, विषयविषयिणोरन्योन्यावयवसंयोगाभावात् । सत्येवान्योन्यावय-वसंयोगे घटादेर्विषयत्वं दृष्टं नासतः । योऽस्तिमान् चक्षुर्विषयः स भाव एव नत्वभावः । अस्तिमत्त्वाभावत्व-योरेकाधिकरणत्वायोगात् । तदङ्गीकारेऽपि नापि चतुर्थः अभावस्य ज्ञेयत्वेन जडत्वाद्वदस्येव स्वतो भाना-संभवात् । तर्ह्यन्यत एवेति चेदभावस्य भासकं वस्तु विद्यते वा न वा । न द्वितीयः तदभावे सूर्याभावे घटादिवदभावस्य भानाभावप्रसङ्गात् । अस्त्येवेति चेदभावस्य भासकं वस्तु तदेव ब्रह्मेति ब्रूमः । तत्सद्भावे त्वमेवासमाकं प्रमाणम् । श्रुतिश्च “ अन्यदेव विदितात् अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात् ” इत्यादिः । “ न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ” इति, “ सुषुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्यं तन्मूलभूतं पदमामनन्ति ” इत्यादिस्मृतयश्च । यस्मात् “ अदृश्येऽनात्म्ये ” इति “ अस्थूलमनणु ” इत्यादिश्रुतिभिरध्यस्ताशेषविशेषनिषेधेनैव ब्रह्मणोऽधिगमित-त्वात्तदिदं ज्ञेयं सर्वश्रुतिप्रसिद्धं प्रामाणिकमेव । तस्मात् सदसतोर्भिन्नं तन्निषेधावधिभूतं तदभावभासकं निर्वि-शेषं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानन्दाद्वितीयमेव परं ब्रह्म इदमेवाहमस्मीति मुमुक्षुभिः स्वात्मना ज्ञातव्यं वस्तु न तु सन्नाप्यसचेति सिद्धम् ॥ १२ ॥

श्री० टी०—यभिः साधनैर्यज्ञेयं तदाह—ज्ञेयमिति षडभिः । यज्ञेयं तत्प्रवक्ष्यामि । श्रोतुरादरसिद्धये ज्ञानफलं दर्शयति । यद्वक्ष्यमाणं ज्ञात्वाऽमृतं मोक्षं प्राप्नोति । किं तत् ? अनादिमत् आदिमन्न भवतीत्यनादिमत् परं निरतिशयं ब्रह्म । अनादीत्येतावतैव बहुव्रीहिणा अनादित्वे सिद्धेऽपि पुनर्मनुषः प्रयोगश्छान्दसः, यद्वा अनादीति मत्परमिति च पदद्वयं मम विष्णोः परं निर्विशेषं रूपं ब्रह्मेत्यर्थः । तदेवाह न सत् न चासदु-च्यते । विधिमुखेन प्रमाणस्य विषयः सच्छब्देनोच्यते । निषेधस्य विषयस्त्वसच्छब्देनोच्यते । इदं तु तदुभय-विलक्षणं अविषयत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥

स० टी०—किं ज्ञानेन यथोक्तेन ज्ञेयमित्यत आह च ॥ ज्ञेयं मुमुक्षुणा यत्तत्पष्टं वक्ष्याम्यहं हरिः ॥ १ ॥ तत्फलेन स्तुवन्नाह श्रोतारं च प्रवर्तयन् ॥ ज्ञेयं यद्वक्ष्यमाणं च ज्ञात्वा बन्धात्प्रमुच्यते ॥ २ ॥ आदिमन्नैव यद्ब्रह्म परमात्मचिद्वयम् ॥ बहुव्रीहिसमासेनैवार्थलाभेऽपि वस्तुनः ॥ ३ ॥ प्रयोगो मतुपो ज्ञेयो नित्ययोगेऽतिशयाने ॥ निर्विशेषं परं ब्रह्म वस्तु वाचासगोचरम् ॥ ४ ॥ विधिद्वारा प्रमाणस्य विष-यः सद्भिरोच्यते ॥ निषेधद्वारतो मानविषयोऽसद्भिरोच्यते ॥ ५ ॥ इदं तु निर्विशेषत्वात्त्वप्रकाशतया-ऽद्वयम् ॥ उभयस्माद्विभिन्नं तज्ज्ञेयं ब्रह्म परात्परम् ॥ ६ ॥ प्रतियोगिव्यवच्छेदशून्यत्वादेव चिद्धनम् ॥ यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ॥ ७ ॥ इत्यादिश्रुतिवाक्येभ्यः शब्दातीतं विनिश्चितम् ॥ न भावत्वाश्रयो ब्रह्म नाभावत्वाश्रयोऽस्त्यतः ॥ ८ ॥ नैव केनापि शब्देन मुख्या वृत्त्या तदुच्यते ॥ शब्द-प्रवृत्तिहेतूनां जात्यादीनामभावतः ॥ ९ ॥ ज्ञेयस्य ब्रह्मणो नास्ति शब्दबोध्यत्वमञ्जसा ॥ लोके गुणक्रि-याजातिसंबन्धा हेतवो गिराम् ॥ १० ॥ प्रवृत्तेस्ते न सन्त्यस्मिन्निर्गुणत्वादिहेतुभिः ॥ शुक्लः पचति गौर-श्चो धनी गोमानिति स्फुटम् ॥ ११ ॥ दृष्टा प्रवृत्तिरेतासां गुणाद्यैर्हेतुभिर्गिराम् ॥ निर्गुणं निष्क्रियं शुद्ध-मेकमेवाद्वितीयकम् ॥ १२ ॥ ब्रह्म तस्मान्न केनापि वक्तुं शब्देन शक्यते ॥ कथं तर्हि प्रवक्ष्यामीत्येवं भगवत्तेरितम् ॥ १३ ॥ शृणु लक्षणया वस्तुप्रतिपादनमेव तत् ॥ यथाकथंचिज्जिज्ञासोर्बोधनार्थं गिरो-

च्यते ॥ १४ ॥ वस्तुतो वचनातीतं सर्ववेदान्तसंमतम् ॥ निर्गुणं निष्क्रियं शान्तं तथाऽसङ्गो ह्ययं पु-
मान् ॥ १५ ॥ नेति नेतीति शतशः सन्ति वाक्यानि च श्रुतेः ॥ नैतदस्ति न नास्तीदं द्वयोर्मोहो-
द्भवत्वतः ॥ १६ ॥ न सत्तन्नासदित्येवं प्राह विश्वेश्वरोऽपि हि ॥ आविर्भावतिरोभावौ बुद्धे-
र्यत्साक्षिकाविह ॥ १७ ॥ तमेकमन्तरात्मानं विद्यादव्यभिचारिणम् ॥ इत्युक्तं संप्रदायज्ञैर्वार्तिके
श्रीसुरेश्वरैः ॥ १८ ॥ १२ ॥

भा० टी०—यथोक्तज्ञानसाधनेन ज्ञानशब्दितेन ज्ञेयं किमित्याकाङ्क्षायामाह—ज्ञेयमिति । उक्तज्ञान-
साधनपरिपाकलब्धसाक्षात्कारवृत्तिविषयं ज्ञेयम् । न चैवमन्तःकरणवृत्तिविषयत्वेन ब्रह्मणो दृश्यत्वं तस्य
वृत्तिविषयत्वेन ज्ञेयत्वेऽपि फलविषयत्वाभावेन दृश्यत्वाभावात् । तथाच श्रुतिः—“ स वेत्ति वेद्यं न च
तस्यास्ति वेत्ता । विज्ञातारमरे केन विजानीयात् ” इत्याद्या । ज्ञेयं यत्तत्प्रकर्षेण यथावत् वक्ष्यामि । फल-
प्रदर्शनेन श्रोतारं रोचयन्नभिमुखीकरोति—यज्ज्ञेयं ज्ञात्वाऽमृतमपुनरावृत्तिलक्षणं मोक्षमश्नुते मुक्तो भव-
तीत्यर्थः । किं तदित्यत आह—अनादिमत् । आदिरस्यास्तीत्यादिमत् नानादिमदनादिमत् परं निरतिशयं
ब्रह्म ज्ञेयमित्यर्थः । यत्तु अनादिमदितिच्छेदे बहुव्रीहिणोक्तेऽर्थे मनुष्य आनर्थक्यप्रसङ्गादुक्तार्थानामप्रयो-
गादितिन्यायात् मत्परमितिच्छेदः, अहं वासुदेवाख्या परा शक्तिर्यस्य तन्मत्परमित्यर्थ इति तन्न, न
सत्तन्नासदुच्यते इति सर्वविशेषप्रतिषेधेन विजिज्ञापयिषितत्वेन विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनस्य विप्रति-
षिद्धत्वेनोक्तार्थासंभवात् । तस्मान्मनुषो बहुव्रीहिसमानार्थत्वेऽपि अतिशयने नित्ययोगे वा श्लोकपूरणार्थः
प्रयोगः । ननु मम विष्णोः परं निर्विशेषं रूपं मत्तः सगुणाद्ब्रह्मणः परमिति वा, यद्वा आदिमच्च ततः
परं चादिमत्परे कार्यकारणे ताभ्यामन्यदनादिमत् परमित्येवं मनुष्यः सार्थकत्वसंभवे किमित्याचार्यैरेवमुक्त-
मिति चेत् परमिति विशेषणादेव सगुणात्परस्य निर्विशेषस्य लाभेन मत्पदवैयर्थ्यं मत्तः परतरं नान्यदित्या-
दिना विरोधं परपदस्य पूर्वनिपातापत्तिं कार्यकारणान्यत्वस्य न सदित्यादिविशेषणेऽन्तर्भावं चाभिप्रेत्येति
गृहाण । एतेनानादिमत्परमित्येकं पदम् । अनादिर्माया तद्वतो मायावच्छिन्नादनाद्यज्ञानवतो जीवात्परं
निर्मायमज्ञानकृतज्जीवत्वोपाधिरहितं चेत्येवमादि यत्किञ्चित्कल्पनमस्मदादिभिः क्रियमाणमपि हेयं परमिति
विशेषणेनैवोक्तार्थस्य लाभेनानादिमत्पदस्य वैयर्थ्यात् । अनादिमत्परं ब्रह्म ज्ञेयममृतत्वफलं मयोच्यत इति
प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याह—सत्कार्यमभिव्यक्तानामरूपत्वात्, असत्कारणं तद्विपर्ययात् । तथाच तज्ज्ञेयं सन्नो-
च्यते नाप्यसदुच्यते । ननु ज्ञेयं वक्ष्यामीति महता कण्ठरवेणोद्गुह्य न सत्तन्नासदुच्यत इत्यननुरूपमुक्तमिति
चेन्न, स्वयंज्योतीरूपस्य परब्रह्मणः विधिमुखेनोपदेशायोगादध्यस्तातद्धर्मनिवृत्तये निषेधद्वारोपदेशस्य श्रुतिषु
प्रसिद्धेरारोपितविशेषनिषेधरूपस्य प्रवचनस्य प्रतिज्ञानुरूपत्वात् । तथाच श्रुतयः “अथात आदेशो नेति
नेति । अस्थूलमनणु । अपूर्वमनपरम्” इत्यादयः । एवं च ज्ञेयस्य ब्रह्मणो वाचोऽगोचरत्वात् श्रुत्यादौ निषे-
धमुखेनैवोपदेशो नस्तिदं तदिति विधिमुखेनेति भावः । ननु ब्रह्मणोऽस्तिशब्दावाच्यत्वे नास्तिशब्दावाच्य-
शशविषाणवन्नास्तिप्रसङ्ग इति चेन्न, शशशृङ्गवद्ब्रह्मणो नास्तिधीविषयत्वाभावात् । ननु सर्वासां बुद्धी-
नामस्तिनास्तित्वानुगतत्वेन ब्रह्मणोऽन्यतरबुद्धयविषयत्वेनानिर्वाच्यत्वं दुर्वारमिति चेन्न, इन्द्रियग्राह्यघटादेरु-
भयबुद्धिविषयाद्विलक्षणस्यातीन्द्रियस्य ब्रह्मणस्तद्विषयत्वेऽपि शब्दैकप्रमाणभास्यत्वेन ज्ञेयत्वानपायात् । किञ्च
गौरश्च इति वा जातितः, पचति पठतीति वा क्रियातः, शुद्धः कृष्ण इति वा गुणतः, धनी गोमानिति वा संबन्धतः,
सर्वो गवादिशब्दोऽर्थं प्रत्याययति । ननु ब्रह्मजालादिमदतो न सदादिशब्दवाच्यम् । तथाच श्रुतयः “अगो-
त्रसर्वणम् निष्क्रियं शान्तम् । क्रेवलो निर्गुणश्च । एकमेवाद्वितीयम्” इत्याद्याः । तथाचाविषयत्वादात्मत्वात्केनापि
शब्देन मुख्यया वृत्त्या ब्रह्म नोच्यत इति युक्तम् “यतो वाचो निर्वर्तन्तेऽप्राप्य मनसा सह” इत्यादिश्रुतिः-

भ्यश्च । “तं त्वौपनिषदं पुरुषं प्रच्छामि” इत्यत्र तु निषेधमुखोपदेशेनोपनिषत्प्रतिपाद्यमित्यर्थ इत्यविरोधः । यत्तु—“पूरणार्थात्पृ इत्यस्माद्धातोः परश्चन्दव्युत्पत्तेः परं पूर्णं त्रिविधपरिच्छेदशून्यम् । ननु देशकालवस्तूनामद्वैतमतेऽसत्त्वात्कुतस्तत्कृतपरिच्छेद इत्याशङ्क्याविद्याविलासत्वं तेषां वक्तुं ब्रह्म विशिनष्टि—आनादिमदिति । अनादि अज्ञानं तद्वत्तत्संबन्धीत्यर्थः । तेन देशादीनां संभव इति भावः । नन्वयं शान्तिकर्मणि वेतालोदयः यदज्ञानमेवानादि द्वितीयमङ्गीक्रियत इत्याशङ्क्याज्ञानं विशिनष्टि—न सदिति । तदज्ञानं न सदुच्यते बाध्यतया सत्त्वेनानिरूपणात्, तथा नासदुच्यते अपरोक्षतया प्रतीतेरतस्तस्यानिर्वचनात् । भुजङ्गेनेव रञ्जुर्नाज्ञानेन ब्रह्म सद्वितीयमिति भावः । यद्वास्मिन्व्याख्याने द्वितीयनकारवैयर्थ्याद्ब्रह्मैव विशेषणीयं तद्ब्रह्म न सन्नासदिति नोच्यतेऽनिर्वचनीयं न भवति सत्त्वेन निरूपणादतोऽर्थादनाद्यज्ञानमेवानिर्वचनीयमित्यर्थः” । इति तच्चिन्त्यं, ज्ञेयप्रवचनं प्रतिज्ञायाज्ञाननिरूपणस्यानौचित्यात् । अज्ञानवतो जीवस्य ज्ञातत्वेन ज्ञेयत्वाभावात् ब्रह्मविशेषणीयमिति पक्षे तत्सदुच्यते इत्येतावतैव निर्वाहेऽवशिष्टस्य वैयर्थ्यापत्तेः “नासदासीन्नो सदासीत्” इत्यादिश्रुत्या विरोधापत्तेश्चेति दिक् ॥ १२ ॥

प० टी०—एभिः साधनैर्यज्ज्ञेयं तदाह—ज्ञेयमिति षड्विः । यज्ज्ञेयं तत्ते प्रवक्ष्यामि । श्रोतुरवधानसिद्धये ज्ञानफलमाह—यदिति । यद्वक्ष्यमाणं ज्ञात्वामृतं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति । किं तद् ? आदिमन्न भवतीत्यनादिमत् परं निरतिशयं ब्रह्म, यद्वा मत्परं मत्तः परं निर्विशेषं ब्रह्म । तदेवाह—न सदिति । तद्ब्रह्म न सन्नाप्यसद् विधिमुखेन प्रमाणस्य विषयः सदित्युच्यते निषेधविषयस्त्वसत् । इदं तु तदुभयविलक्षणमतिविषयत्वात् ॥ १२ ॥

रा० टी०—एवं ज्ञानं ज्ञानसाधनं चोक्त्वाऽधुना स च यो यत्प्रभावश्चेति प्रतिज्ञातज्ञेयस्वरूपं तत्प्रभावं च प्रतिज्ञापूर्वमाह—ज्ञेयमित्यादिना । आदरजननाय तज्ज्ञानस्य फलमाह—यज्ज्ञात्वेति । स च य इति प्रतिज्ञातज्ञेयस्वरूपोक्तिः । परं ब्रह्मेति नामोक्त्या तत्स्वरूपस्यावगतेः अहमेवेति वक्तव्ये अक्षरं ब्रह्म परममिति अष्टमोक्तदिशा ब्रह्म स्वयमेवेति सिद्धमिति भावः । स च यत्प्रभाव इत्युक्तमाह—अनादिमदित्यादिना । आदिरेषामस्तीत्यादिमन्ति देहेन्द्रियादीनि । ततो बहुव्रीहिः प्राकृतदेहेन्द्रियगुणकर्मादिहीनमित्यर्थः । भगवान्क्षेत्रान्तर्गतो भूत्वा क्षेत्रज्ञ इत्युच्यते किमित्यतो नेत्याह—नेति । तद्ब्रह्म सद्ब्रह्मशब्दितकार्यजातान्तर्गतं नेत्युच्यते । असदव्यक्तशब्दितकारणान्तर्गतं नेत्युच्यते ‘व्यक्ताव्यक्तविलक्षणः’ इतिस्मृतेः, यद्वा मूर्तामूर्तव्यतीतत्वात् ‘नसत्तन्नासदुच्यते’ इति स्मृत्युक्तदिशा मूर्तं नामूर्तं च नेत्युच्यत इति नेति नेतीत्यादिश्रुतावित्यर्थः ॥ १३ ॥

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतःश्रुतिमलोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

त० टी०—तस्य ब्रह्मत्वमुपपादयति—सर्वत इति पञ्चभिः । अयं भावः “अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । अनिन्द्रियोऽपि सर्वतः पश्यति सर्वतः शृणोति सर्वत आदत्ते” इत्यादिश्रुत्या परमात्मनो यथा पाणिपादादि सर्वेन्द्रियरहितत्वेऽपि आदानगमनादिदर्शनश्रवणादिसर्वकार्यकर्तृत्वं तादृशशक्तियोगादेव निरूपितं, तद्वत् । तथा “तदा विद्वान् पुण्यपापे विवृणु निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” “इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः” इतिश्रुतिस्मृतिभ्यां मुक्तानां तत्साम्यस्य प्रतिपादनात् । तत्साम्यापन्नानां प्रत्यगात्मनामपीन्द्रियनिरपेक्षैवादानगमनदर्शनादिक्रिया संभवतीत्यतः सर्वतःपाणिपादं तदित्युक्तं तत्परिशुद्धात्मस्वरूपं सर्वतः पाणिपादक्रियाकृदित्यर्थः । तथा सर्वतश्चक्षुःशिरोमुखकार्यकृत्, सर्वतः श्रुतिमत् श्रवणेन्द्रियशक्तिमत्, लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति लोके यद्वस्तुजातं

तत्सर्वं स्वज्ञानेनावृत्य ज्ञानगोचरीकृत्य तिष्ठति । तदा निःशेषाविद्यानिवृत्त्या धर्मभूतज्ञानस्य व्यापकत्वात् प्रत्यगात्मनो व्यापकधर्मयोगादेव विभुत्वस्य विवक्षितत्वात् । तथा चाह भगवान्सूत्रकारः 'तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्' इति ॥ १३ ॥

म० टी०—एवं निरुपाधिकस्य ब्रह्मणः सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वादसत्त्वाशङ्कायां नासदित्यनेनापास्तायामपि विस्तरेण तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थं सर्वप्राणिकरणोपाधिद्वारेण चेतनक्षेत्रज्ञरूपतया तदस्तित्वं प्रतिपादयन्नाह—सर्वत इति । सर्वतः सर्वेषु देहेषु पाणयः पादाश्चाचेतनाः स्वस्वव्यापारेषु प्रवर्तनीया यस्य चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य तत्सर्वतःपाणिपादं ज्ञेयं ब्रह्म, सर्वाचेतनप्रवृत्तीनां चेतनाधिष्ठानपूर्वकत्वात्तस्मिन् क्षेत्रज्ञे चेतने ब्रह्मणि ज्ञेये सर्वाचेतनवर्गप्रवृत्तिहेतौ नास्ति नास्तित्वाशङ्केत्यर्थः । एवं सर्वतोऽक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य प्रवर्तनीयानि सन्ति तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । एवं सर्वतः श्रुतयः श्रवणेन्द्रियाणि यस्य प्रवर्तनीयत्वेन सन्ति तत्सर्वतःश्रुतिमत् । लोके सर्वप्राणिनिकाये एकमेव नित्यं विभुं च सर्वमचेतनवर्गमावृत्य स्वसत्तया स्फूर्त्या चाध्यासिकेन संबन्धेन व्याप्य तिष्ठति निर्विकारमेव स्थितिं लभते न तु स्वाध्यस्तस्य जडप्रपञ्चस्य दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि संबध्यत इत्यर्थः । यथा च सर्वेषु देहेष्वेकमेव चेतनं नित्यं विभुं च न प्रतिदेहं भिन्नं तथा प्रपञ्चितं प्राक् ॥ १३ ॥

शं० टी०—एवं स च यो यत्प्रभावश्चेत्यत्र यच्छब्दविवक्षितं क्षेत्रज्ञस्यात्मनो नैजं तत्त्वं प्रकृतिप्राकृतविलक्षणं यतिभिर्विदेहमुक्त्यै स्वात्मना ज्ञातव्यमिति निरूप्याधुना सर्वश्रुतिप्रसिद्धस्यापि ब्रह्मणो विदितविदितान्यत्वेन परोक्षत्वात्तत्सद्भावस्य संशयितत्वे यत्संज्ञिधिमात्रेण देहेन्द्रियादयश्चेष्टन्ते तच्चेष्टाकारणं ब्रह्मेति युक्त्या तत्सत्त्वमनुमानतो ज्ञातुं शक्यत इति बोधयितुं क्षेत्रज्ञस्य यत्प्रभावश्चेतिविशेषणविवक्षितं सर्वप्राणिकरणोपाधिमत्त्वलक्षणं विशेषितं रूपं श्रुतिप्रसिद्धं प्रतिपादयति—सर्वत इति । यज्ज्ञेयत्वेनोपक्रान्तमनादिमत्त्वादिलक्षणं तद्ब्रह्म सर्वतःपाणिपादं सर्वतः पाणयः पादाश्च सर्वप्राणिसंबन्धिनो यस्य तत्सर्वतःपाणिपादम् । पाणिपादपदमनुक्तकर्मैन्द्रियाणामुपलक्षणम् । सर्वतोऽक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । अक्षिपदमनुक्तज्ञानेन्द्रियाणां मनोबुद्ध्यादीनां उपलक्षणम् । सर्वतःशिरोग्रहणं देहानेकत्वसूचनार्थम् । घटमठादिविशेषणैराकाशो यथा तथा ब्रह्मादिपिपीलिकान्तदेहविशेषणैर्नामरूपाभ्यां स्वयं विशेष्यत इत्यर्थः । सर्वतः श्रुतयः श्रोत्राणि यस्य तत्सर्वतःश्रुतिमत् । लोके लोक्यत इति लोकः प्राणिवर्गस्तास्मिन् लोक इति द्वितीयार्थे सप्तमी । लोकं प्राणिसमुदायं प्रकृतिं प्राकृतं च सर्वं बहिरन्तः सर्वतः स्वरूपेण चैतन्येनावृत्य घटमठादिकमाकाश इव व्याप्य तिष्ठति । स व्याप्तदेहेन्द्रियादिकमयोऽयस्कान्त इव चेष्टयति स्वयं न चलतीत्यर्थः । निर्विशेषस्य ब्रह्मण इदं पाणिपादादिविशेषणविशेषितं रूपमौपाधिकं मायिकं च न तु स्वाभाविकं स्वाभाविकत्वे निषेधायोगान्निषिध्यते हि वैशेषिकं रूपं न सत्तन्नासदुच्यत इति । तर्हीदमप्रामाणिकमिति चेन्न, “सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । सर्वस्य प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं सुहृत्” इत्यादिश्रुतिप्रमाणकत्वादैश्वर्यं रूपं व्यवहारे तत्सत्यमेव, यदेतद्वाराध्य तत्प्रसादेन मुमुक्षुर्मुक्तिं गच्छति । तदुक्तं च मत्कर्मकृन्मत्परम इति निर्विशेषस्य क्षेत्रज्ञस्यात्मनः सविशेषस्वरूपोपन्यासस्तत्सद्भावव्योतनार्थः । सर्वतःपाणिपादादिलक्षणं प्रतिपादितं क्षेत्रं जानातीति वा क्षेत्रधर्मैः स्वयं ज्ञायत इति वा क्षेत्रज्ञः । तथाहि पाणिपादबुद्धीन्द्रियादयश्चेतनशक्तिनिमित्तस्वव्यापाराः स्वतो जडत्वाच्चर्मदारुमयप्रतिमादिवत् ; देहेन्द्रियादयः स्वतो जडाश्चेतनाधिष्ठानन्तर्बुद्धिपूर्वकं प्रवृत्तिमत्त्वाद्व्यादिवत् । एवं सर्वप्राणिदेहेन्द्रियाण्युपाधिभिर्ज्ञेयस्य ब्रह्मणोऽस्तित्वमवगम्यते । एतदर्थमेव क्षेत्रज्ञस्यात्मनोऽसङ्गस्यापि पाणिपादादिमत्त्वमौपाधिकं मिथ्याभूतमप्युररीकृत्यो-

च्यते भगवता मुमुक्षुणां स्वतत्त्वाभिगमाय शाखाग्रे चन्द्र इतिवत् । ततस्तदेव पारमार्थिकं रूपं यन्न सत्तन्ना-
सदुच्यत इत्युक्तम् । एतेन सर्वक्षेत्रेषु परस्परभिन्नेषु क्षेत्रज्ञस्यात्मन एकत्वं स्वसन्निधिमात्रेण तत्तद्देह-
न्द्रियादिप्रवृत्तिनिमित्तत्वं प्रवर्तकत्वेन प्रवर्त्येभ्यस्तेभ्यो भिन्नत्वं निगवयवत्वं नित्यत्वं चेतनत्वमसङ्गत्वमसं-
सारित्वं पूर्णत्वं च बोधितं भवति ॥ १३ ॥

श्री० टी०—नन्वेवं ब्रह्मणः सदसद्विलक्षणत्वे सति “सर्वं खल्विदं ब्रह्म । ब्रह्मैवेदं सर्वम्” इत्यादिश्रु-
तिभिर्विरुद्धयेतेत्याशङ्क्य “पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते । स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” इत्यादि श्रुति-
प्रसिद्धयाऽचिन्त्यशक्त्या सर्वात्मतां तस्य दर्शयन्नाह—सर्वत इति पञ्चभिः । सर्वतः सर्वत्र पाणयः पादाश्च
यस्य तत्, सर्वतोऽक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत्, सर्वतः श्रुतिमच्छ्रवणेन्द्रियैर्युक्तं सल्लोके सर्वमावृत्य
व्याप्य तिष्ठति सर्वप्राणिवृत्तिभिः पाण्यादिभिरुपाधिभिः सर्वव्यवहारास्पदत्वेन तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

स० टी०—एवं च निर्विशेषस्य ब्रह्मणः सदसद्विरा ॥ वक्तुं चेन्नास्ति सामर्थ्यं प्रत्ययविषयत्वतः
॥ १ ॥ असत्त्वमेव किं न स्यात्तर्हि ज्ञेयस्य सर्वथा ॥ इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं तदस्तित्वं प्रदर्शयन् ॥ २ ॥
सर्वप्राणीन्द्रियोपाधिद्वारेणास्याखिलात्मताम् ॥ सच्चिदानन्दक्षेत्रज्ञरूपत्वेनाह केशवः ॥ ३ ॥ यस्य सर्वेषु
देहेषु पाणयश्चरणा जडाः ॥ स्वस्वव्यापारविषये प्रवृत्त्या चेतनस्य तत् ॥ ४ ॥ सर्वाचेतनवृत्तीनां चिद-
धिष्ठानतावशात् ॥ प्रवृत्तिरस्त्यतो ज्ञेयं सर्वतःपाणिपादवत् ॥ ५ ॥ तस्मिंश्चिद्ब्रह्मणि ज्ञेये जडवर्गप्रव-
र्तके ॥ नैवास्ति नास्तिताशङ्का काचिदित्याशयो हरेः ॥ ६ ॥ यस्यैव सर्वतोऽक्षीणि शिरांसि च मुखानि
च ॥ सन्ति प्रवर्तनीयानि तज्ज्ञेयं सर्वशक्तिमत् ॥ ७ ॥ सर्वतो यस्य चिद्धातोर्लोकैऽस्ति श्रवणेन्द्रियम् ॥
सर्वं जडसमूहं तज्ज्ञाप्याप्यत्यन्तनिश्चलम् ॥ ८ ॥ स्वसत्तया स्वस्फूर्त्या तदध्यस्तं सर्वमात्मनि ॥ चालयन्नपि
नो याति तत्कृतां विकृतिं मनाक् ॥ ९ ॥ रूपमौपाधिकं मिथ्यैवास्तित्वाधिगमाय तत् । ज्ञेयधर्मवादित्येवं
परिकल्प्योच्यते तथा ॥ १० ॥ यथा सर्वेषु देहेषु चिद्धनं नित्यमद्वयम् ॥ एकमेवास्ति नो भिन्नं तथा
प्राग्वर्णितं स्फुटम् ॥ ११ ॥ १२ ॥

भा० टी०—ननु सर्वविशेषरहितस्य वागाद्यगोचरस्य सच्छब्दाविषयत्वादसत्त्वाशङ्कायां न सदित्य-
नेन संक्षेपतः समाहितायामपि प्रत्यक्त्वेनेन्द्रियप्रवृत्त्यादिहेतुत्वेन कल्पितद्वैतसत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन च ज्ञेयस्या-
स्तित्वं प्रतिपादयन्नादौ यथाऽचेतनानां रथादीनां चेतनाधीना प्रवृत्तिस्तथा सर्वप्राणिकरणानामचेतनानाम्;
तच्च प्रत्यक्चेतन्यं ब्रह्मैवेति विस्तरेण तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—सर्वत इति । सर्वतः सर्वत्र पाणयो हस्ताः
पादाश्च यस्य तज्ज्ञेयं तथा यद्यपि पाण्यादीनां देहस्थत्वेनात्माधर्मत्वं तथापि करणप्रवृत्तिश्चेतनाधिष्ठानपूर्वि-
का प्रेक्षापूर्वकप्रवृत्तित्वात् रथादिप्रवृत्तिवदिति सर्वप्राणिकरणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञास्तित्वं विभाव्यते । ननूक्तरीत्या
चेतनास्तित्वसिद्धावपि कथं क्षेत्रज्ञास्तित्वमिति चेत् चेतन एव क्षेत्रोपाधितः क्षेत्रज्ञ इत्युच्यते इत्यतस्तद-
स्तित्वं क्षेत्रज्ञास्तित्वमेव । ननु क्षेत्रोपाधितश्चेतनस्य क्षेत्रज्ञत्वेऽपि पाण्यादिमत्त्वं कथमिति चेत् क्षेत्रस्य
पाण्यादिभिरनेकधा भिन्नत्वेन तदुपाधितः क्षेत्रज्ञस्यापि पाण्यादिमत्तायाः सुवचत्वात् । न सत्तन्नासदुच्यते
इति निर्विशेषत्वेन ज्ञेयत्वोक्तिस्तु क्षेत्रोपाधिकृतस्य विशेषजातस्य मिथ्यात्वात् क्षेत्रज्ञस्य तदपनयेन सुवचा ।
ननु पाण्यादिमत्त्वस्यैवोपाधिकृतस्य मिथ्यात्वात् ज्ञेयप्रवचनाधिकारे तदुक्तिरपार्थेति चेन्न, ज्ञेयास्तित्वबो-
धनाय ज्ञेयधर्मवत् परिकल्प्य तथाभूतपाण्याद्युक्तेः सार्थकत्वात् । तदुक्तं संप्रदायविद्विः ‘अध्यारोपापवा-
दाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते’ इति सर्वतोऽक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत् । सर्वतः श्रुतिः श्रवणेन्द्रि-
यमस्त्यस्य तत् । पाणिपादमुखवत्त्वमवाशिष्टकर्मैन्द्रियवत्त्वस्याक्षिश्रुतिमत्त्वं आवशिष्टज्ञानेन्द्रियवत्त्वस्य मनो-
बुद्ध्यादिमत्त्वस्य चोपलक्षणम् । सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन गम्यमानाः पाणिपादादयो ज्ञेयस्य परमात्मनः सन्नि-

धिमात्रेण प्रवर्तनसमर्थस्य सत्त्वं निमित्तीकृत्य स्वकार्यवन्तो भवन्तीत्यतो ज्ञेयसद्भावलिङ्गानि ज्ञेयस्येत्युप-
चारत उच्यते । लोके सर्वप्राणिसमुदाये सर्वं चराचरं सत्तादिनाऽऽध्यासिकसंबन्धेनावृत्य संख्या-
प्य तिष्ठति निर्विशेषामेव स्थितिं लभते नतु चलति । अध्यारोपितसविशेषप्रपञ्चेन सविशेषत्वं नैव लभत
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प० टी०—अथ प्रमाणविषयीभूतस्य सतो विचित्रशक्तित्वं दर्शयन्नाह—सर्वत इति पञ्चभिः । तज्-
ज्ञानं क्रियाशक्तिमद् ब्रह्म सर्वतः समन्ततः पाणिपादा यस्य, सर्वतोऽक्षीणि शिरांसि यस्य, सर्वतः श्रुतिम-
च्छ्रवणयुक्तं सल्लोके सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति । श्रुतिरपि—“ विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहु-
रुत विश्वतस्पात् । सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ” इति । भाष्यम्—अनया स-
र्वात्मकत्वेन कुलालादिविलक्षणत्वादिषष्ठानाद्यभावेऽपि स्रष्टुं शक्नोतीत्याह विश्वतश्चक्षुः सर्वतो व्याप्तचक्षुः
उतापि च विश्वतोमुखः स तथा विश्वतोबाहुः उतापि विश्वतस्पात् । स एव परमेश्वरः स्वस्मिन् त्रैलोक्य-
मुत्पादयति कथमित्युच्यते । बाहुभ्यां दिवसं धमति । धमतिर्गतिकर्मा । सम्यक् प्रेरयाति । तथा पत-
त्रैर्गमनशीलैः पादैः पृथिवीं संधमति, उभयोरेव श्रवणं प्राधान्याभिप्रायम् । एवं द्यां पृथिवीं च जनयन्
देवो द्योतमानः परमेश्वर एकोऽसहाय एव वर्तते ॥ १३ ॥

रा० टी०—पुनस्तत्प्रभावमाह—सर्वत इति । कथं जगद्वैलक्षण्यं हरेरित्यतो वाह—सर्वत इति । तत्प्रागुक्तं
परं ब्रह्म सर्वतः सर्वावयवेषु पाणिपादं द्वन्द्वैकवद्भावः प्राप्यङ्गत्वात् । तेन तच्छक्तिर्लक्ष्यते । पाणिपादादि-
शक्तिमत्सर्वेऽप्यवयवाः स्वस्वेतरावयवशक्तिमन्त इत्यर्थः । शुक्लकृष्णकेशावतारयोर्वलरामकृष्णयोः पाणिपा-
दादिशक्तेर्दर्शनात् । एवं सर्वतः सर्वावयवेषु चक्षुरादिशक्तिमदित्यर्थः । सर्वतः सर्वावयवेषु श्रुतिमच्छ्रोत्रेन्द्रि-
यशक्तिमत् सर्वेन्द्रियाणां विषयान्कर्माणि च सर्वेन्द्रियैः वेत्ति करोति चेति यावत् । लोके जगति सर्वं
वस्तु आवृत्य तिष्ठति व्याप्य वर्तते । यद्वा सर्वतः सर्वत्र देशे स्थितं तद्ब्रह्म पाणिपादाक्षिशिरःप्रभृत्यवयवो-
पेतं सत् लोके सर्वं वस्तु व्याप्य तिष्ठति इति । अणोरणुतरैः पाणिपादाद्यवयवोपेतैः अनन्तरूपैः सर्वत्र
स्थितं सद्व्याप्तरूपेण च सर्वमपि व्याप्य वर्तते ब्रह्मेति भावः ॥ १४ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ॥

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

त० टी०—किंच—सर्वेन्द्रियेति । सर्वाणीन्द्रियाणि ज्ञानकर्मात्मकानि बाह्यकरणानि, अन्तर्ज्ञा-
नकरणे मनोबुद्धी, तेषां गुणानां शब्दादिवागादिसंकल्पाध्यवसायादीनामाभासः प्रकाशो येन तत्स-
र्वेन्द्रियगुणाभासं, नह्यात्मानं विनेन्द्रियविषयप्रकाशः संभवति । स्वयं च सर्वेन्द्रियविवर्जितम्,
इन्द्रियवृत्तिं विनाऽपि सर्वं जानातीत्यर्थः । असक्तं देहादिसङ्गरहितम्, सर्वभृच्चैव देवमनुष्यादिदेहभ-
रणसमर्थम् । तदुक्तम्—इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जग-
दिति । तथा निर्गुणं गुणभोक्तृ च सत्त्वादिगुणरहितं सत्त्वादिगुणभोगसमर्थं च ॥ १४ ॥

म० टी०—‘अध्यारोपापवादाभ्यां निःप्रपञ्चं प्रपञ्च्यते’ इति न्यायमनुसृत्य सर्वप्रपञ्चाध्यारोपेणानादिम-
त्परं ब्रह्मेति व्याख्यातमधुना तदपवादेन न सत्तन्नासदुच्यत इति व्याख्यातुमारभते निरुपाधिस्वरूपज्ञा-
नाय—सर्वेन्द्रियेति । परमार्थतः सर्वेन्द्रियविवर्जितं तन्मायया सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेषां बहिष्करणानां
श्रोत्रादीनामन्तःकरणयोश्च बुद्धिमनसोर्गुणैरध्यवसायसंकल्पश्रवणवचनादिभिस्तत्तद्विषयरूपतयाऽवभासत
इव सर्वेन्द्रियव्यापारैर्व्यापृतमिव तच्छ्रेयं ब्रह्म “व्यायतीव लेलायतीव” इति श्रुतेः । अत्र ध्यानं बुद्धीन्द्रि-

यव्यापारोपलक्षणं, लेलायनं चलनं कर्मेन्द्रियव्यापारोपलक्षणार्थं, तथा परमार्थतोऽसक्तं सर्वसंबन्धशून्यमेव मायया सर्वभृष सदात्मना सर्वं कल्पितं धारयति पोषयतीति च सर्वभृत्, निरधिष्ठानभ्रमायोगात् । तथा परमार्थतो निर्गुणं सत्त्वरजस्तमोगुणरहितमेव गुणभोक्तृ च गुणानां सत्त्वरजस्तमसां शब्दादिद्वारा सुखदुःखमोहाकारेण परिणतानां भोक्तृ उपलब्धं च तज्ज्ञेयं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १४ ॥

शं० टी०—ननु तर्हि क्षेत्रज्ञस्यैवेश्वरत्वं प्राप्तमिति चेत्तदर्थमेव खलु गीताशास्त्रारम्भः, यस्मात् क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति बोधयति । क्षेत्रज्ञलक्षणसंपत्तिमेव प्रतिपादयति—सर्वेन्द्रियेति चतुर्भिः श्लोकैः । स्वस्व-विषयान् शब्दादीन् इन्दयन्ति बोधयन्तीतीन्द्रियाणि सर्वाणि श्रोत्रादीनि वागादीनि बाह्यान्तरिन्द्रियं मनश्च । आत्मोपाधित्वाविशेषाद्बुद्धिश्चाध्यवसायलक्षणा । एतेषामिन्द्रियाणां गुणाः स्पष्टत्वास्पष्टत्वदुष्टत्वादुष्टत्वादयः श्रवणस्पर्शनवचनादानसंकल्पाध्यवसायादयोऽवभास्यन्ते येन तत्सर्वेन्द्रियगुणाभासं बुद्ध्यादयः स्वान्य-प्राप्तप्रकाशाः स्वतो जडत्वात्तत्तायःपिण्डवद्बुद्ध्यादयो जडाः ज्ञेयत्वाद्बुद्धादिवदिति बुद्ध्यादीनां तद्गुणानां यत्प्रकाशकं ज्ञातृ तद्ब्रह्मेत्यवगन्तुं शक्यते । यद्वा सर्वेन्द्रियगुणैः श्रवणादिभिरवभासत इति सर्वेन्द्रियगुणाभासमिन्द्रियाण्यधिष्ठातृप्रयोज्यानि प्रयोज्यकरणत्वाद्वास्यादिवदिति करणक्रियया क्षेत्रज्ञसद्भावोऽधिगम्यत इत्युक्तं सर्वेन्द्रियगुणाभासमिति । नन्वसङ्गस्याक्रियस्याऽत्मनः कथं करणप्रयोक्तृत्वमिति चेन्न, तस्यात्मन्यारोपितत्वेन विरोधानुपपत्तेः । यथा पद्मविकासः पद्मधर्मः सूर्ये आरोप्यते पद्मं विकासयति सूर्य इति, तथैवोपाधिधर्मः श्रवणादिरात्मन्यध्यस्यते आत्मसद्भावाधिगमाय आत्मा करणानि प्रवर्तयतीति । तेन तद्व्यापारैर्व्यापारीव भाति, यथा वृक्षचलनेन नभश्चलितमिव “ध्यायतीव लेलायतीव” इति श्रुतेः । ननु “पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः” इत्यात्मनः स्वतः श्रवणादिरहितत्वेऽप्युपाधिद्वारा श्रवणादिक्रियावत्त्वं श्रूयते तत्कथं श्रवणादिव्यापाराभाव उच्यत इति चेन्न, श्रुतेस्तत्र तात्पर्याभावात् । ‘वशी सर्वस्य लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च’ इतीश्वरस्य वशित्वं सर्वलोकनिग्रहानुग्रहकारित्वम् । तेन देहेन्द्रियादिवैशिष्ट्ये प्राप्ते तद्वाहित्वं प्रतिपादयति श्रुतिः, नतु परमात्मनः क्रियावत्त्वं, तथात्वे “निष्कलं निष्क्रियं । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठति । स्थाणुरचलोऽयं सनातनः । सर्वमावृत्य तिष्ठति ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधप्रसङ्गात् । तत आत्मा वृक्षे चलिता आकाशवदुपाधौ चलति सति चलतीव भाति, नतु स्वयं चलति निरवयवत्वात्पूर्णत्वान्निराकारत्वान्निरिन्द्रियत्वाच्च । तत एवात्मनः सद्भावाधिगमायाङ्गीकृतोपाधिसंबन्धराहित्यमेव बोधयितुमाह—सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति । सर्वैरुक्तैरिन्द्रियैस्तदाश्रयेण च तत्कृतैः पुण्यपापादिकर्मभिरपि वर्जितं रहितमित्यर्थः । आत्मनो देहेन्द्रियादिसंबन्धासिद्धेर्हेतुमाह—असक्तमिति । निरवयवत्वाद्येन केनापि संयोगादिसंबन्धवर्जितमसक्तमसङ्गमित्यर्थः “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” इति श्रुतेः । सर्वेन्द्रियविवर्जितमित्युक्त्या त्वात्मनो देहेन्द्रियादयः सन्ति किंत्वऽसङ्गत्वाच्चैर्वर्जितं इति प्राप्ते तत्सद्भावमप्यनुदति—निर्गुणमिति । गुणाः गुणकार्यभूता देहेन्द्रियादयस्तद्रहितत्वाच्चिर्गुणम् “यत्तद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मम्” इति “अशरीरं शरीरेषु, अशरीरो निरिन्द्रियोऽप्राणोऽमनाः सच्चिदानन्दमात्रः” इत्यादिश्रुतेः । एतेन सर्वतः पाणिपादमिति ब्रह्मणः सत्त्वाधिगमाद्यैव पाणिपादाद्युपाध्युपन्यासो नतु स्वरूपाधिगमायेति सुसूचितं तथात्वे निर्गुणमिति निषेधानुपपत्तेः । यद्वा निर्गुणं गुणरहितं सतः केवलस्य गुणानभ्युपगमात् । नहि ब्रह्मणः सत्त्वादयो रूपादयो वा सुखादयो वा । यद्योगात्स्वयं गुणि स्यात्सत्त्वादिभिर्गुणित्वे गुणनाशाद्गुणिनोऽपि नाश इति नाशः प्रसज्येत । गुणिनो नित्यत्वे तद्गुणानामपि नित्यत्वमिति चेन्न, तन्नित्यत्वे मानाभावात् । “सत्यकामः सत्यसंकल्पः” इति श्रुतिरेव मानमिति चेन्न, अत्रत्यसत्यशब्दस्यामोघार्थकत्वेन नित्यत्वबोधकत्वाभावात् नित्यत्वे सृष्टिकामस्य सर्वदा सृष्टिप्रसङ्गात् विकल्पो नहि वस्तु इति गुणानां

गुणकार्याणामप्यवस्तुत्वश्रवणात् । नापि च रूपादयः “अशब्दमस्पर्शम्” इति ब्रह्मणो रूपाद्यभावश्रवणात् । रूपादिमत्त्वे सावयवत्वेनानित्यत्वं प्रसज्येत । सुखादयस्तु ज्ञेयत्वेन क्षेत्रधर्मत्वात्तज्ज्ञातुरात्मनो न संभवन्ति । “साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च” इति श्रुत्यैव निर्गुणत्वावधारणाच्च गुणरहितमेव परं ब्रह्मेत्यर्थः । यद्यपि ब्रह्म स्वयं सत्त्वादिगुणतत्कार्यशून्यमेव, तथापि गुणभोक्तृ च गुणानां सत्त्वादिगुणकार्याणां देहेन्द्रियादीनां शब्दादीनां सुखादीनां च भोक्तृ, उपलब्धबुद्ध्यादिसान्निध्यात् ज्ञेयजातं सर्वं जानातीत्यर्थः । उपलब्ध ब्रह्मेत्युक्त्या ब्रह्मणः प्राप्तं परिच्छिन्नत्वं सद्वितीयत्वं चापनुदति-सर्वभूतेति । स्वस्मिन्नारोपितं सर्वमव्यक्तादि स्थूलान्तं स्वसत्तास्फूर्तिभ्यां सत्तावत् स्फूर्तिमच्च कृत्वा स्वमात्रत्वेन विभर्तीति सर्वभृत्, प्रपञ्चे सर्वत्र सदन्ययाचिदन्ययाच्च । “सद्दीदं सर्वम् । चिद्दीदं सर्वम् ” इति श्रवणाच्च सर्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः “सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् ” इति श्रुतेः । ततो ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वभावाच्च ब्रह्मणः परिच्छिन्नत्वं नापि सद्वितीयत्वमिति सिद्धम् ॥ १४ ॥

श्री० टी०—किंच-सर्वेन्द्रियेति । सर्वेषां चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां गुणेषु रूपाद्याकारासु वृत्तिषु तत्तदाकारेण भासत इति तथा, सर्वाणीन्द्रियाणि गुणांश्च तत्तद्विषयानाभासयतीति वा; सर्वेन्द्रियैर्विवर्जितं च । तथा च श्रुतिः—“अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः ” इत्यादि । असक्तं सङ्गशून्यम् । तथापि सर्वं विभर्तीति सर्वभृत् सर्वस्याधारभूतम्, तदेव निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितं गुणभोक्तृ गुणानां सत्त्वादीनां भोक्तृ च पालकम् ॥ १४ ॥

स० टी०—अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ॥ इति न्यायेन तज्ज्ञेयं विश्वाध्यारोपणेन च ॥ १ ॥ व्याख्यातमधुना विश्वापवादेन तदुच्यते ॥ बाह्यान्तरेन्द्रियातीतं वस्तुतो ब्रह्म चिद्धनम् ॥ २ ॥ बाह्यान्तरेन्द्रियाणां तत्सर्वेषामखिलैर्गुणैः ॥ संकल्पश्रवणाद्यैश्च मायया ह्यवभासते ॥ ३ ॥ सर्वेन्द्रियाणां व्यापारैर्ज्ञेयं व्यापृतवद्भवेत् ॥ ध्यायती वेति वाक्येऽपि ध्यानं लेलायनं तथा ॥ ४ ॥ बुद्धेः कर्मेन्द्रियाणां च व्यापार उपलक्ष्यते ॥ सर्वसंबन्धशून्यं सद्धारयत्यखिलं जगत् ॥ ५ ॥ मायया कल्पितं स्वस्मिन्सत्तया स्फुरणेन च ॥ वस्तुतस्तदुपगृहीतं मायया गुणभोक्तृ च ॥ ६ ॥ सत्त्वादीनां परीणामवतां शब्दादिभिः पृथक् ॥ सुखाद्याकारतस्तेषामुपलब्धचिद्वयम् ॥ ७ ॥ १४ ॥

भा० टी०—उपाधिभूतपाण्यादीन्द्रियाध्यारोपणं विना ज्ञेयस्य साक्षादेव तद्वत्ताभ्रमनिरासायाह—सर्वेति । सर्वाणि च तानीन्द्रियाणि श्रोत्रवागादीनि बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाणि ज्ञेयोपाधित्वस्य तुल्यत्वादान्तःकरणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनामप्युपाधित्वाच्च सर्वेन्द्रियग्रहणेनान्तःकरणे बुद्धिमनसी अपि गृह्यते । तथा-चान्तःकरणबहिःकरणोपाधिभूतैः सर्वेन्द्रियाणां गुणैरध्यवसायसंकल्पश्रवणवदनादिभिरवभासते तत् ज्ञेयं सर्वेन्द्रियव्यापारैर्व्यावृत्तमिव भवतीत्यर्थः “ध्यायतीव लेलायतीव ” इति श्रुतेः । बुद्धौ ध्यायन्त्यां ध्यायतीव, चलन्त्यां च तस्यां चलतीव चिन्तनचलनाभ्यामन्तःकरणबहिःकरणव्यापार उपलक्ष्यते इति श्रुत्यर्थः । व्यापृतमेव ब्रह्मेति असन्निराकरणायाह—सर्वेन्द्रियविवर्जितं विशेषेण कालत्रयेऽपि सर्वकरणरहितमतो न करणव्यापारैः वस्तुतो व्यापृतं तज्ज्ञेयमित्यर्थः । ननु “अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ” इत्यादिमन्त्रेण साक्षादेव ज्ञेयस्य वेगवाद्बिहरणादिक्रियावत्ताप्रतीत्या कुतोऽस्य करणव्यापारैः व्यापृतत्वमेव न व्याख्यायत इति चेत् “ध्यायतीव ” इति श्रुत्यनुसारेण मन्त्रस्यापि सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमत् तज्ज्ञेयमित्येवंप्रदर्शनार्थत्वेन “अन्वो मणिमविन्दत्” इत्यादिमन्त्रार्थवादवदस्यार्थवादस्य अतः साक्षादेव जवनादिक्रियावत्त्वरूपेऽर्थे तात्पर्याभावेन प्रकृते प्रतिकूलताया अभावात् । सर्वकरणविवर्जितत्वादसक्तं सर्वसङ्गविनिर्मुक्तं “असङ्गो हि” इति श्रुतेः । वस्तुतः सर्वसङ्गविवर्जितमपि सर्वाधिष्ठानमित्याह—सर्वभूच्चैव स्वसत्तामात्रेणाधिष्ठानतया

सर्वं पुष्पातीत्यर्थः । तथाचायं प्रयोगः—विमतं सत्यध्यस्तं प्रत्येकं सदानुविद्धधीबोध्यत्वात्प्रत्येकं चन्द्रानु-
विद्धधीबोध्यचन्द्रभेदवदिति । तथाच सर्वस्यापि व्यावहारिकप्रातिभासिकपदार्थजातस्य निरास्पदत्वाभावात्
विचार्यमाणे तस्य सदास्पदत्वात् सर्वभूञ्ज्ञेयमित्यर्थः । सर्वाधिष्ठानत्वेऽपि वस्तुतस्तस्य निर्गुणत्वमाह—नि-
र्गुणं गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः शून्यं तज्ज्ञेयम् । यद्यप्येवं तथापि मायया गुणभोक्तृ च । गुणानां सत्त्वादीनां
शब्दादिद्वारेण सुखदुःखमोहाकारेण परिणतानां भोक्तृ उपलब्धुं ज्ञेयं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ १४ ॥

प० टी०—किंच—सर्वेन्द्रियेति । सर्वेषां चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां गुणेषु रूपाद्याकारासु वृत्तिषु तत्त-
दाकारेण भासत इति तथा सर्वेन्द्रियैर्वर्जितं च । श्रुतिरपि—‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स
शृणोत्यकर्णः ’ इति । स्पष्टार्था । असक्तं सङ्गशून्यं तथापि सर्वं विभर्तीति सर्वभूच्च तदेव निर्गुणं
सत्त्वादिगुणरहितम् । गुणानां सत्त्वादीनां भोक्तृ पालकम् ॥ १४ ॥

रा० टी०—किंच—सर्वेन्द्रियेति । सर्वेन्द्रियगुणाभासं तद्ब्रह्म सर्वाणीन्द्रियाणि गुणान् शब्दादिविषयां-
श्चाभासयति प्रत्याययति प्रत्येति वा सर्वेन्द्रियगुणाभासं भासु दीप्तौ इत्यतः पचाद्यच् । प्राकृतानां
भिन्नानां चेन्द्रियाणामभवात्सर्वेन्द्रियविवर्जितं, असक्तं निर्लेपम् । सर्वं भुङ्क्ते इति सर्वभुक् सर्वसंहर्तृ इति
वा सर्वसारभोक्तृ इति वार्थः । सर्वभूवेति पाठान्तरं । गुणभोक्तृ च सर्वकल्याणगुणभोक्तृ चेत्यर्थः ॥ १५ ॥

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।

सूक्ष्मत्वात्तद्विज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५ ॥

त० टी०—किंच बहिरिति—भूतानां पृथिव्यादीनां कार्यकारणत्वाभावात्तेभ्यो बहिर्विलक्षणं
तेषामन्तश्च वर्तते आधारत्वात् पञ्चभूतात्मकशरीराद्विलक्षणं तदन्तर्गतं चेत्यर्थः । अचरं चरमेव च,
स्वभावतोऽचरं स्थिरं देहित्वेन चरं, सूक्ष्मत्वाद्गुणपरिमाणत्वात्तदात्मस्वरूपमविज्ञेयं देहे वर्तमानमपि
संसारिभिर्देहात्पृथक्त्वेन नो विज्ञेयं, दूरस्थं चान्तिके च तत् । उक्तामानित्वादिहीनानामतिदूरस्थं,
तद्वतां चान्तिके निकटे च वर्तते ॥ १५ ॥

म० टी०—बहिरिति । भूतानां भवनधर्मणां सर्वेषां कार्याणां कल्पितानामकल्पितमधिष्ठानमेकमेव
बहिरन्तश्च रज्जुरिव स्वकल्पितानां सर्पधारादीनां सर्वात्मना व्यापकमित्यर्थः । अत एव अचरं स्थावरं चरं
च जङ्गमं भूतजातं तदेव अधिष्ठानात्मकत्वात्, कल्पितानां न ततः किञ्चिदतिरिच्यत इत्यर्थः । एवं सर्वात्म-
कत्वेऽपि सूक्ष्मत्वाद्रूपादिहीनत्वात्तद्विज्ञेयमिदमेवमिति स्पष्टज्ञानार्हं न भवति । अत एवात्मज्ञानसाधनशून्यानां
वर्षसहस्रकोट्याप्यप्राप्यत्वात् । दूरस्थं च योजनलक्षकोट्यन्तरितमिव तत् । ज्ञानसाधनसंपन्नानां तु अन्तिके
च तदव्यवहितमेव आत्मत्वात् “ दूरात् सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्वहैव निहितं गुहायाम् ”
इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ १५ ॥

शं० टी०—ननु नामरूपात्मकस्य द्वैतप्रपञ्चस्य सतः पृथक्तया प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानत्वात्कथं सर्वं ब्रह्मै-
वेत्याकाङ्क्षायां न—बहिरन्तश्चाग्निना व्याप्रायसः पृथक् सत्ताभावाद्वह्निमात्रमेव यथा तथा बहिरन्तश्च ब्रह्मणा
व्याप्तस्य जगतोऽपि स्वतः सत्ताभावाद्वह्निमात्रमेवेत्याह—बहिरिति । यन्मुमुक्षोर्ज्ञेयत्वेनोपक्रान्तं तद्ब्रह्म भूता-
नामव्यक्तादिस्थूलान्तानामन्तश्च बहिश्च बहिरयःपिण्डमिव सर्वतो व्याप्य स्थितं भवति, ननु केनापि परिकलिञ्जं
निरवयवत्वादतिसूक्ष्मत्वाच्चाकाशवन्न केनापि परिच्छेत्तुं शक्यते । नहि निरवयवमतिसूक्ष्मं चाकाशं घटादिभिः
परिच्छेत्तुं शक्यं परमसूक्ष्मत्वेन तेषामविषयत्वात् । किंतु सर्वं बहिरन्तः सर्वतो व्याप्य तिष्ठति तद्ब्रह्मापी-
त्यर्थः । तथाच श्रुतिः “ तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ” इति, मया ततमिदं सर्वमित्युक्तं

च । नन्वयःपिण्डमग्निवद्भूतानामन्तर्बहिश्च व्याप्यावस्थितत्वेनापरिच्छिन्नत्वेऽपि ब्रह्मणस्त्वप्नेरयःपिण्डव-
द्व्याप्यांशो द्वैतभावो विद्यत एव । सत्येतस्मिन् कथमद्वैतसिद्धिरित्याशङ्कायां न—“प्राणो ह्येष सर्वभूतैर्वि-
भाति ” इति श्रवणाद्ब्रह्मविवर्तत्वाज्जगतः पृथक्सत्ताभावात्प्रत्यगृह्यया समीक्ष्यमाणे सर्वे ब्रह्मैवेत्याह—अच-
रमिति । यत्क्रियावत्तत्त्वं तद्विलक्षणमचरं स्थावरं जङ्गमं च सर्वभूताभासं ब्रह्मैव रजताभासो यथा
शुक्तिस्तद्वदित्यर्थः “ सर्वं ह्येतद्ब्रह्म ” इति श्रुतेः । ननु सर्वात्मकं परिपूर्णमद्वितीयं च ब्रह्म तर्हि सर्वैरिदमिति
गृह्येत, तत्कथं न गृह्यत इत्याकाङ्क्षायामाह—सूक्ष्मत्वादिति । यद्यपि सर्वात्मकं परिपूर्णमद्वितीयं च परं ब्रह्म
तथापि स्वयमाकाशादप्यातिसूक्ष्मं “सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यम् ” इति श्रुतेः । महदव्यक्तादेरपि सूक्ष्मत्वात्तद्ब्र-
ह्माविज्ञेयं स्वात्मभूतमपि श्रुत्याचार्येश्वरात्मप्रसादशून्यानामविशुद्धबुद्धीनां विज्ञानुमशक्यमेव यथान्धानां
स्वरूपं तद्वत् । इममेवार्थं विस्पष्टयति—दूरस्थमिति । विवेकवैराग्यशमदमादिनियतसाधनशून्यानां कृतश्रवणा-
नामपि मलिनान्तरात्मनां स्वरूपमपि तद्ब्रह्म दूरस्थं चक्रवालादतिदूरगतमेव भवति जन्मशतकोट्यापि प्राप्नु-
मशक्यमित्यर्थः । यदशुद्धबुद्धीनां दूरतरं तदेव ब्रह्म विद्वदनुग्रहवतां प्रशान्तात्मनामन्तिके । चकारोऽवधार-
णार्थः । समीप एव हृदये स्वात्मनाऽवगन्तुं शक्यमित्यर्थः । “दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च । पश्यत्स्वहैव नि-
हितं गुहायाम् ” इति श्रुतेः ॥ १५ ॥

श्री० टी०—किंच—बहिरिति । भूतानां चराचराणां स्वकार्याणां बहिश्चान्तश्च तदेव सुवर्णमिव कटक-
कुण्डलादीनाम्, जलतरङ्गाणामन्तर्बहिश्च जलमिव । अचरं स्थावरं चरं जङ्गमं यद्भूतजातं तदेव कारणात्मक-
त्वात्कार्यस्य । एवमपि सूक्ष्मत्वादद्रूपादिहीनत्वात्तदविज्ञेयमिदं तदिति स्पष्टज्ञानार्हं न भवति । अत एवाविदुषां
योजनलक्षान्तरितमिव दूरस्थं च सविकारायाः प्रकृतेः परत्वात् । विदुषां पुनः प्रत्यगात्मत्वाद-
न्तिके च तन्नित्यं सान्निहितम् । तथा च मन्त्रः—“यदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके । तदन्तरस्य
सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ” इति । एजति चलति नैजति न चलति । तत् उ अन्तिके इति
च्छेदः ॥ १५ ॥

स० टी०—सर्वेषां कल्पितानां तत्कार्याणां पारमार्थिकम् ॥ अधिष्ठानतया व्याप्तं बहिरन्तस्त्वन्नावृ-
तम् ॥ १ ॥ स्थावरं जङ्गमं यद्यद्भूतजातं प्रकल्पितम् ॥ तत्सर्वं ब्रह्म चिन्मात्रं न ततो व्यतिरिच्यते ॥ २ ॥
कल्पितानामधिष्ठानस्वरूपत्वं न भिन्नता ॥ एवं सर्वात्मकत्वेऽपि दुर्लक्ष्यत्वादरूपि तत् ॥ ३ ॥ दुर्विज्ञे-
यमतोऽज्ञानां देहाद्यात्माधियां नृणाम् ॥ वर्णकोटिसहस्रैस्तदप्राप्यत्वात्सुदूरगम् ॥ ४ ॥ विदुषां स्वात्मरू-
पेण नित्यप्राप्तं समीपगम् ॥ ५ ॥ १५ ॥

भा० टी०—इतोऽपि ज्ञेयस्य ब्रह्मणोऽस्तित्वं ज्ञातव्यमित्याशयेनाह—बहिरिति । त्वक्पर्यन्तं देहमात्म-
त्वेनाविद्याकल्पितमपेक्ष्य तमेवावधिं कृत्वा बहिरुच्यते । तथा प्रत्यगात्मानमपेक्ष्य देहमेवावधिं कृत्वान्तरुच्यते ।
तथाच भूतेभ्यो बहिर्बाह्यं विषयाद्यात्मकं भूतानां चराचराणामन्तर्मध्ये प्रत्यग्भूतं ज्ञेयमित्यर्थः । मध्ये प्राप्त-
मभावं वारयन्ति—अचरं चरमेव च । यन्मध्ये भूतात्मकनानाविधदेहात्मना भासमानमपि तदेव ज्ञेयं यथा
रज्जौ भासमानः सर्पो रज्जुरेव तथा सति ज्ञेये भासमानं ज्ञेयमेवेत्यर्थः । यद्येवं तर्हि सर्वैरिदमिति किमर्थं
न विज्ञेयमिति चेत्तत्राह—सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयम् । यथा आम्नादिगते रूपे चक्षुषा दृश्यमानेऽप्ययोग्यत्वात् तत्—
स्थितं रसादि तेन न दृश्यते, तथा सर्वात्मकमपि ज्ञेयं सर्वस्मिन् ज्ञातेऽप्याकाशवदतीन्द्रियत्वात् तज्ज्ञेयम-
विज्ञेयम् । एतेन घटादिज्ञानेन ब्रह्मज्ञानमपि स्यात् घटाद्यात्मकत्वात् ब्रह्मण इति शङ्कापि निरस्ता । अत
एवाविदुषां तत्प्राप्तिसाधनशून्यानामविज्ञाततया दूरस्थं वर्षसहस्रकोट्याप्यप्राप्यत्वात् । अन्तिके च यत्
विदुषां तु “आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वम्” इत्यादिप्रमाणतो नित्यविज्ञाततया स्वात्मभूतत्वात् व्यवधानं

रहितमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः “ तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः । दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्विहैव निहितं गुहायाम् ” इत्याद्या ॥ १५ ॥

प० टी०—किंच—बहिरन्तश्चेति । भूतानां चराचराणां बहिर्बाह्यतोऽन्तश्च तदेव सुवर्णमिव कुण्डलादीनाम् । अचलं स्थावरजङ्गमं भूतजातं तदेव कारणात्मकत्वात्कार्यस्य । एवमपि सूक्ष्मत्वाद्व्यापादिगुणातीतत्वाद्विज्ञेयम् । इदं तदित्याकारेण ज्ञानार्हं न भवत्यत एवाविदुषामतिदूरतः स्थितं, विदुषां पुनः प्रत्यगात्मत्वाद्वन्तिके नित्यं संनिहितम् । यद्वा व्यापकत्वाद्व्यटान्तर्गताकाशवद्दूरेऽन्तिकेऽपि तदेव । श्रुतिरपीशावास्योपनिषत्सु—“तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः” इति । भाष्यम्—तदात्माख्यं वस्त्वेजति ‘एजृ कम्पने’ कम्पते । तथा तन्नैजति निष्कम्पमस्ति । “अनेजदेकं मनसो जवीयः” इति तन्नैवोक्तम् । तथा दूरेऽन्तिके च तदेव व्यापकत्वात् । अत एव तदस्य जगतोऽन्तरस्ति तदु तथा सर्वस्यास्य बाह्यतः । यथा घटान्तर्बहिरेक आकाशोऽस्ति ॥ १५ ॥

रा० टी०—किंच—बहिरन्त इति । भूतानां सर्वप्राणिनां बहिरन्तश्च परं ब्रह्म तिष्ठतीत्यनुषज्जते । अन्यथा भावरहित्यादचरं सर्वदेशेषु चरणाद्रमनाच्चरं सूक्ष्मत्वादप्रतिघत्वात्तद्ब्रह्माविज्ञेयमप्राह्यमिन्द्रियाविषयः सर्वगतत्वादूरे अन्तिके समीपे च स्थितं तत् ॥ १६ ॥

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ॥

भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं प्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥

त० टी०—किंच—अविभक्तमिति । देवमनुष्यादिभूतेषु ज्ञातृत्वैकरूपतया वर्तमानमात्मवस्तु अविभक्तं भेदेन निर्देष्टुमशक्यम् । आत्मस्वरूपयाथात्म्यमविदुषां देवमनुष्याद्याकारमेव विजानतां विभक्तमिव च स्थितम् । भूतभर्तृ च । भूतानां प्राणवदेहानां धारणकर्तृ च तज्ज्ञेयं ततोऽर्थान्तरत्वेन ज्ञेयं, भूतभर्तृत्वाद्वसिष्णु अन्नादिग्रसनशीलम्, एवंभूतमपि मुक्तिदशयां प्रभविष्णु च प्रकर्षेण बहुधा भवनशीलम् “स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा भवति सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशधा स्मृतः शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च विंशति” इति श्रुतेः ॥ १६ ॥

म० टी०—यदुक्तमेकमेव सर्वमावृत्य तिष्ठतीति तद्विवृणोति प्रतिदेहमात्मभेदादीनां निरासाय—अविभक्तमिति । भूतेषु सर्वप्राणिषु अविभक्तमभिन्नमेकमेव तत्, न तु प्रतिदेहं भिन्नं व्योमवत् सर्वव्यापकत्वात् । तथापि देहतादात्म्येन प्रतीयमानत्वात् प्रतिदेहं विभक्तमिव च स्थितं, औपाधिकत्वेनापारमार्थिको व्योम्नीव तत्र भेदावभास इत्यर्थः । ननु भवतु क्षेत्रज्ञः सर्वव्यापक एकः, ब्रह्म तु जगत्कारणं ततो भिन्नमेवेति नेत्याह—भूतभर्तृ च भूतानि सर्वाणि स्थितिकाले विभर्तीति, तथा प्रलयकाले प्रसिष्णु ग्रसनशीलं, उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु च प्रभवनशीलं सर्वस्य, यथा रज्ज्वादिः सर्पादिर्मायाकल्पितस्य । तस्माद्यज्जगतः स्थितिलयोत्पत्तिकारणं ब्रह्म तदेव क्षेत्रज्ञं प्रतिदेहमेकं ज्ञेयं न ततोऽन्-दित्यर्थः ॥ १६ ॥

शं० टी०—यदुक्तमचरं चरमेव चेति ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वं तन्न, सर्वत्र तल्लक्षणादर्शनात् । जङ्गमेष्वेव प्राणिशरीरेष्वहं ममेदमित्यादिवेदनलक्षणं चेतनत्वमवगम्यते, नतु स्थावरदेहेष्वतः परिच्छिन्नमेव ब्रह्मेत्याशङ्क्यां न, ब्रह्मणः परिपूर्णस्यैव प्राणिनामन्तःकरणेष्वतिनिर्मलेषु स्फूर्तिर्न तु तदतिरिक्तेषु, यथा सर्वगतस्याप्याकाशस्य निर्मलेषु जलादिष्वेव प्रतिबिम्बता, यथैवातपाम्नेः सर्वगतस्यापि सूर्यकान्तेष्वेव स्फुरणं, यथा सर्वगतस्यापि रूपस्य चक्षुःषुपलम्भो नत्वन्यत्र । नैतावतामुष्य परिच्छिन्तिः संभवति, तथैव ब्रह्मणोऽपि परिच्छिन्नवद्भानं न तत्प्रामाणिकं परिच्छेदे मानाभावात् । अस्त्येव प्रत्यक्षप्रमाणमिति चेन्न, प्रादेशमात्रञ्चन्द्रः

नीलं नभ इत्यादौ तद्व्यभिचारात् । ‘यदरूपं तन्मर्त्यम्’ इति न्यायेन परिच्छिन्नत्वे त्वनित्यत्वप्रसङ्गात्ततः “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति श्रवणाद्ब्रह्म पूर्णमेवेत्याह—अविभक्तमिति । विभक्तेषु नामरूपगुणक्रियाजातिस्वभाव-विशेषैः परस्परं भिन्नेषु ब्रह्मादिस्तम्बान्तेषु प्राणिष्वहमहमित्यहंपदार्थत्वेन प्रतीयमानत्वाच्चैर्विभक्तैः प्राणिशरी-रैर्विभक्तमिव स्थितं च भवति । तेनैव सांख्या आत्मनोऽसङ्गचिद्रूपत्वं परस्परभिन्नत्वमनेकत्वं च मन्यन्ते । तद-सत् । श्रुतिन्यायविरोधात् । भ्रान्तानां घटादिभिराकाशवत्परिच्छिन्नमिव प्रतीयमानमपि तद्ब्रह्म स्वयं स्वरूपेणाविभक्तमेव, नतु भूतैर्विभक्तं शक्यते निरवयवत्वादतिसूक्ष्मत्वादविषयत्वाच्च, तैर्विभक्तत्वे सावयवत्वानित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात्, सर्वप्रपञ्चस्फूर्त्यभावप्रसङ्गाच्च; श्रुतिविरोधश्च प्रसज्यते, यतः “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः । आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः । पूर्णं पुरुषेण सर्वम् । तदेतद्ब्रह्मापूर्वम् ” इत्यादिश्रु-तयो ब्रह्मण एकत्वं सर्वगतत्वं नित्यत्वमद्वितीयत्वं च नियमेन प्रतिपादयन्त्यतोविभक्तमेव, सर्वप्रकाशकत्वे-नाप्यविभक्तमेव भवति । सौरालोकेनाविभक्तेनैव खलु विभक्तं घटपटादि भास्यं सर्वं व्याप्य ब्रह्माण्डं प्रकाश्यते नतु विभक्तेन, तथात्वे सर्वत्र सर्वेषां सर्वपदार्थस्फुरणासंभवात् । तद्ब्रह्मणाप्यविभक्तेनैव बहिर-न्तश्च सर्वतो व्याप्तेन स्थूलं सूक्ष्मं चाव्यक्तमहदादिदृश्यं सर्वं प्रकाश्यते । परिच्छिन्नत्वे बाह्यपदार्थमानाभाव-प्रसङ्गात् । भाति हि सर्वत्र सर्वं सर्वस्य “तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इति श्रुतेः । तत एव विभक्त-मिव च स्थितमित्युक्तं भगवतापि । तेन ब्रह्मापरिच्छिन्नमेवेति सिद्धम् । तत एव ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नत्वाद्द्वितीयत्व-सिद्धये जगतो ब्रह्मविवर्तत्वं सूचयति—प्रभविष्णुवाति । अज्ञानदशायां तदेव ज्ञेयं ब्रह्माव्यात्मादिरूपेण प्रभवितुं रज्जुरिवारोपिताकारेण प्रत्येतुं शीलमस्यास्तीति प्रभविष्णु भ्रान्तानां प्रपञ्चाकारेण ब्रह्मैव भाती-त्यर्थः । “सत्यं चानृतं च सत्यमभवत्” इति श्रुतेः । भूतभर्तृ च तदेव ब्रह्म स्वस्मिन्नारोपितानां व्योमादि-भूतानां सत्तास्फूर्तिप्रदानेन भरणं करोति भूतभर्तृ च भवति । स्वस्मिन्नारोपितं सर्वं मूढव्यवहारार्थं विभर्ती-त्यर्थः । “व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः” इति श्रुतेः । तदेव ब्रह्म प्रसिष्णु च प्रबोधदशायामधिष्ठानया-थात्म्यसंदर्शनकाले त्वारोपितं सर्वं स्वात्मना प्रसितुं स्वस्मिन्नेव तिरोभावयितुं शीलमस्यास्तीति प्रसिष्णु च भवति । “परेऽव्यये सर्वं एकी भवन्ति” “सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति” इति श्रवणाद्रज्जुरिवारो-पितं सर्वं स्वात्मनोपसंहृत्य विपरीतभावमुत्सृज्य बोधमयीमविकारिणीं केवलामद्वैतां स्वसत्तां अजतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्री० टी०—किंच—अविभक्तमिति । भूतेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु अविभक्तं कारणात्मना अभिन्नं कार्यात्मना विभक्तं भिन्नमिवावस्थितं च । समुद्राज्जातं फेनादि समुद्रादन्यन्न भवति । तत्पूर्वोक्तं ज्ञेयं भूतानां भर्तृ च पोषकं स्थितिकाले, प्रलयकाले च प्रसिष्णु असनशीलं, सृष्टिकाले च प्रभविष्णु ना-नाकार्यात्मना प्रभवन्शीलम् ॥ १६ ॥

स० टी०—यदुक्तमेकमेवेदं सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ इत्येतद्विवृणोतीशो भेदवादनिवृत्तये ॥ १ ॥ अभिन्नं सर्वभूतेषु व्योमवद्व्यापकं महत् ॥ देहतादात्म्यरूपेण भासमानतया भ्रमात् ॥ २ ॥ प्रतिदेहं विभागं तत्संप्राप्तमिव च स्थितम् ॥ औपाधिकतयाऽव्यस्तभेदाभासेन का क्षतिः ॥ ३ ॥ वास्तवाद्द्वैतचिद्धातोः क्षेत्र-ज्ञस्यात्मनो विभोः ॥ नतु क्षेत्रज्ञ एकोऽस्तु व्यापकः सर्वजन्तुषु ॥ ४ ॥ ब्रह्म तस्माद्विभिन्नं स्याज्जगज्ज-न्मादिकारणम् ॥ मैवं ब्रह्मैव चिन्मात्रं क्षेत्रज्ञो ज्ञेयमद्वयम् ॥ ५ ॥ स्थितौ विभर्ति भूतानि लये असन-शीलवत् ॥ सृष्टौ सर्वप्रभवनशीलं ज्ञेयं तदद्वयम् ॥ ६ ॥ यथा रज्ज्वादि सर्पादेः कल्पितस्य मृषात्मनः ॥ अनिस्थितिलयाधारं तथा ब्रह्माखिलस्य तत् ॥ ७ ॥ १६

भा० टी०—किंचेतोऽपि ज्ञेयास्तित्वमित्याह—अविभक्तमिति । अविभक्तं विभागशून्यं प्रतिदेहं व्योम-

वदेकं तद्भेदे मानाभावाद्भिन्नत्वे च घटवदनात्मत्वापातात् । तथाच श्रुतिः—“एकमेवाद्वितीयम् । नेह नानास्ति किंचन । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” इत्याद्या । तेन प्रतिदेहं भिन्न आत्मेति सांख्यादिमतं श्रुतिस्मृतिविरुद्धं नादर्थव्यम् । कथं तर्हि देहभेदे भेदबुद्धिः इत्याशङ्क्य कल्पनयेत्याह—भूतेषु सर्वप्राणिषु विभक्तमिव च स्थितं मिथ्याभूतभेदवत्प्रतीतं जलमात्रेषु चन्द्रवत् देहेष्वेव विभाव्यमानत्वात् “एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्” इति श्रुतेः । एवं ज्ञेयस्य प्रत्यगात्मत्वेनास्तित्वमभिधाय परमेश्वरात्मनास्तित्वमाह—भूतभर्तृ च स्थितिकाले तज्ज्ञेयम् । भूतानि विभर्ति धारयति पालयति चेति, तत्प्रलयकाले तदेव प्रसिष्णु असनशीलं, उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु प्रभवनशीलं, यथा कल्पितसर्पादीनां स्थितिकाले रज्ज्वादिरेव तान् विभर्ति, बाधकाले च प्रसिष्णुरुत्पत्तिकाले च प्रभविष्णुरित्यर्थः । तेन कार्यकारणत्वस्य वस्तुत्वाद्भैतमिति न शङ्कनीयम् ॥ १६ ॥

प० टी०—किंच—अविभक्तमिति । भूतेषु नानारूपात्मकेषु कारणात्मना विभक्तमेकं तरङ्गावर्तकल्लोलेष्वेकं जलमिवास्ति । यथा वा तरङ्गादीनामुत्पत्तिस्थितिलयानामुदकमेवाश्रयस्तद्वद्भूतभर्तृ स्थितिकाले पोषकं, प्रसिष्णु संहारकाले असनशीलं, सृष्टिकाले प्रभविष्णु नानाकार्यात्मना प्रभवनशीलं तदेव ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—किंच—अविभक्तमिति । भूतेषु नानाविधप्राणिष्वविभक्तमेव विभक्तमिव स्थितम्, अज्ञानां तथा प्रतीतमिति यावत् । भूतभर्तृ भूतानां भर्तृ धारणपोषणकर्तृ तद्ब्रह्म ज्ञेयम् । प्रसिष्णु प्रलये सर्वभक्षकं, प्रभविष्णु सृष्टिकाके सर्वोत्पादकं च ॥ १७ ॥

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ॥

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ १७ ॥

त० टी०—किंच—ज्योतिषामिति । ज्योतिषां मणिद्युमणिदीपादीनामपि ज्योतिः प्रकाशकं, मणिद्युमणिदीपादयो विषयेन्द्रियसन्निकर्षविरोधितमोनिवर्तकाः, आत्मधर्मभूतज्ञानं तु आदित्यादिसर्वं प्राकृतं ज्योतिः प्रकाशयति, तेन विना सर्वप्रकाशानुपपत्तेः । यतस्तमसः परमुच्यते तमःशब्दावाच्या प्रकृतिस्तस्याः परं श्रेष्ठमुच्यते, अपरिणामित्वात् । प्रकृतेस्तु परिणामिस्वभावत्वात् । अतो ज्ञानं ज्ञानैकस्वरूपमिति ज्ञेयं ज्ञातव्यं ज्ञानगम्यं ज्ञानैकस्वतैरमानित्वादिभिर्ज्ञानसाधनैर्गम्यं प्राप्यं, सर्वस्य मनुष्यादेर्हृदि धिष्ठितमधिष्ठातृतयाज्वस्थितम् । विष्ठितमिति पाठे विशेषेण स्थितमित्यर्थः ॥ १७ ॥

म० टी०—ननु सर्वत्र विद्यमानमपि तन्नोपलभ्यते चेत्तर्हि जडमेव स्यात् । न, स्वयंज्योतिषोऽपि तस्य रूपादिहीनत्वेनेन्द्रियाद्यग्राह्यत्वोपपत्तेरित्याह—ज्योतिषामपीति । तत् ज्ञेयं ब्रह्म ज्योतिषामवभासकानामादित्यादीनां बुद्ध्यादीनां च बाह्यानामान्तराणामपि ज्योतिरवभासकं चैतन्यज्योतिषो जडज्योतिरवभासकत्वोपपत्तेः । “येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । वक्ष्यति च “यदादित्यगतं तेजः” इत्यादि । स्वयंजडत्वाभावेऽपि जडसंसृष्टं स्यादिति नेत्याह—तमसो जडवर्गात् परमविद्यातत्कार्याभ्यामपारमार्थिकाभ्यामसंसृष्टं पारमार्थिकं तद्ब्रह्म सदसतोः संबन्धायोगात् । उच्यते “अक्षरात्परतः परः” इत्यादि श्रुतिभिर्ब्रह्मवादिभिश्च । तदुक्तम् ‘निःसङ्गस्य ससङ्गेन कूटस्थस्य विकारिणा । आत्मनोऽनात्मना योगो वास्तवो नोपपद्यते ॥’ “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” इति श्रुतेश्च । आदित्यवर्णमिति स्वभावे प्रकाशान्तरानपेक्षं सर्वस्य प्रकाशकमित्यर्थः । यस्मात्तत्स्वयंज्योतिर्जडासंसृष्टमत एव तज्ज्ञानं प्रमाणजन्यचेतोवृत्त्यभिव्यक्तसंविद्रूपम् । अत एव तदेव ज्ञेयं ज्ञातुमर्हज्ज्ञातत्वात्, जडस्याज्ञातत्वाभावेन ज्ञातुम-

नर्हत्वात् । कथं तर्हि सर्वैर्न ज्ञायते तत्राह—ज्ञानगम्यं पूर्वोक्तेनामानित्वादिना तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तेन साधनकलापेन ज्ञानहेतुतया ज्ञानशब्दितेन गम्यं प्राप्यं न तु तद्विनेत्यर्थः । ननु साधनेन गम्यं चेत्तत् किं देशान्तरव्यवहितं नेत्याह—हृदि सर्वस्य विष्टितं सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि बुद्धौ विष्टितं सर्वत्र सामान्येन स्थितमपि विशेषरूपेण तत्र स्थितमभिव्यक्तं जीवरूपेणान्तर्यामिरूपेण च, सौरं तेज इवादृशसूर्यकान्तादौ । अव्यवहितमेव वस्तुतो भ्रान्त्या व्यवहितमिव सर्वभ्रमकारणाज्ञाननिवृत्त्या प्राप्यत इवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

शं० टी०—प्रभविष्णुत्वादेर्ब्रह्मलक्षणस्य प्रकृतेरप्यव्याकृतस्य संभवात्तस्या अपि ब्रह्मत्वे प्राप्ते परत्वादि-विशेषणैः परिहरन् ब्रह्मणोऽवगत्यर्थं स्वरूपं तत्प्राप्तिनियतसाधनं तदुपलब्धिस्थानं च बोधयति—ज्योतिषामिति । तज्ज्ञेयं ब्रह्म तमसः प्रकृतेरज्ञानाज्जगद्बीजात्परं भिन्नमेव । यतोऽज्ञोऽहमित्यज्ञानं स्वस्मिन्नध्यस्तं प्रत्यग्लक्षणेन ब्रह्मणाऽनुभूयते ततो ज्ञातृज्ञेयाद्भिन्नमेव भवति तत “एव अक्षरात्परतः परः” इति, “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” इति “अव्यक्तात् परः पुरुषः” इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्म जगद्बीजादज्ञानादव्याकृताद्भिन्नमित्येवोच्यते । तमसो भिन्नत्वे ब्रह्मणो विशेषणान्तरमाह—ज्योतिरिति । हेतुगर्भितमिदं विशेषणं ब्रह्म तमसः प्रकृतेर्भिन्नं ज्योतिष्ठात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इति युक्त्यापि ब्रह्मणोऽव्याकृताद्भिन्नत्वमेव सिध्यति । ज्योतिष्ट्वं प्रकाशस्वरूपत्वं प्रकाशकत्वं वा । ‘यो जागरमन्वभूवं यः स्वप्नमद्राक्षं यः सुखमस्वाप्सं सोऽहमस्मि’ इति व्यक्ताव्यक्तप्रकाशकत्वेनात्मनस्तदुभयभिन्नत्वे प्रत्यक्षम् आत्मा व्यक्ताव्यक्ताभ्यां कार्यकारणाभ्यां भिन्नस्तदुभयसाक्षित्वाद्यन्नैवं तन्नैवमित्यनुमानं च “अन्यदेव तद्विदितात्” इत्यादिश्रुतिश्च प्रमाणम् । ननु सूर्यादेर्वहिरन्तर्बुद्ध्यादेः प्राप्यस्ति ज्योतिष्प्रमितरप्रकाशकत्वं कथं ब्रह्मण एवेत्याशङ्कायां, न, तेषामपि प्रकाशकत्वाद्ब्रह्मणो नातिव्याप्तिरित्याह—ज्योतिषामिति । परप्रकाशकानामप्यादित्यादीनां बुद्ध्यादीनां च ज्योतिषां तद्ब्रह्म ज्योतिः प्रकाशकं भवति । आत्मज्योतिषैव खलु चैतन्यात्मकेन प्रकाशवन्तः सूर्यादयो बुद्ध्यादयश्च तसायः पिण्डवत्स्वातिरिक्तं प्रकाशयन्ति नतु स्वतः “येनादित्यस्तपति तेजसा भ्राजसा च । श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनः” इति, “तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इति च श्रुतेः । एतेन बहिरन्तरर्थप्रकाशकानामादित्यादीनां मनोबुद्ध्यादीनां च भौतिकज्योतिषां प्रकाशकमाविर्भावतिरोभाववृद्धिक्षयपरिच्छेदादिरहितं नित्यं निरतिशयं स्वप्रकाशमप्राकृत-ज्योतिःस्वरूपं ब्रह्मेत्युपदिष्टं भवति । एवं मुमुक्षूणां ज्ञातव्यं ब्रह्मस्वरूपं ‘न सत्तन्नासदुच्यते’ इति अतन्निषेधमुखेन बोधयित्वा तदेव साकल्येन ज्योतिषामपि तज्ज्योरिति अप्राकृतज्योतिःस्वरूपं ब्रह्मेत्युपदिश्य नैतावन्मात्रोपदेशेन ब्रह्मसाक्षात्कारः सिध्यति विना विशेषोपदेशेनेति मत्वाऽस्मत्प्रत्ययार्थतया विद्वद्भिरनुभूयमानं बुद्धिगुहायामव्याकृताकाशे देदीप्यमानं बुद्ध्यादिसाक्षिलक्षणं सर्वान्तरं सर्वप्रकाशकं कालत्रयाबाध्यमसङ्गमविक्रियं प्रत्यग्रूपं यदखण्डचैतन्यं तदेव ब्रह्मेति साक्षाद्विधिसुखेन बोधयितुमाह—ज्ञानमिति । बहिरन्तः सर्वत्र परिपूर्णं स्वप्रकाशं सर्वप्रकाशकमनाधारमनाधेयमखण्डितमबाध्नमनसगोचरमनाद्यन्तं नित्यकूटस्थं निर्विशेषं नित्यं शुद्धं निराभासं यत्केवलं ज्ञानं तदेव ब्रह्म मुमुक्षुर्यतेः स्वात्मना ज्ञेयमवगन्तव्यमित्यर्थः । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति च श्रुतेः । ‘ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकम्’ इति स्मृतेश्च । एवं यत्सर्वेन्द्रियगुणाभासं यत्सर्वभृत् यद्गुणभोक्तृ यत्प्रभविष्णु यद्भूतभर्तृ यद्वासिष्णु यत्तमसः परं यच्च ज्योतिषां ज्योतिस्तद्ब्रह्मेति तदस्थलक्षणेन परोक्षतयोपदिष्टस्य वस्तुन एवापरोक्षत्वसिद्धये ज्ञानं ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणेन ज्ञातव्यं ब्रह्मोपदिश्याधुना तदधिगमाय नियतं साधनं सूचयितुमाह—ज्ञानगम्यमिति । सदसद्विवेकवैराग्यशमदमसंन्यासामानित्वाद्यन्तरङ्गसाधनसंपत्त्या ब्रह्मविदुरुसन्निधौ नित्यनिरन्तरसमनुष्ठितश्रवणमनननिदिध्यासाद्यनुष्ठानेन समुत्पन्नमनाद्यविद्यावासनाजातं संक्षिप्य सर्वविकल्पनिर्मुक्तं यज्ज्ञानं तेनैवैकेन श्रुत्याचार्येश्वरात्मप्रसादसंजातेन गम्यमवगम्यं ज्ञानेनाधिगम्यं नतु सांख्येन न योगेन न कर्मणा नाध्यापास्त्या

चाधिगम्यं भवति, किंतु सर्वाङ्गीणं स्वारोग्यमुखं यथा तथा स्वज्ञानेनैव स्वात्मना ब्रह्म ज्ञातव्यमित्यर्थः “मनसैवानुद्वष्टव्यम् । मनसैवेदमाप्तव्यम्” इति च श्रुतेः । एवं वस्तुस्वरूपं तत्प्राप्तिसाधनं चोक्त्वा तदुपलब्धिस्थानमाह—हृदि । सर्वस्य ब्रह्मादिस्तम्बान्तस्य प्राणिजातस्य हृदि हृदये बुद्धिगुहायामव्याकृताकाशेऽधिष्ठितं सर्वप्राणिना बुद्धितद्व्यापारतदवस्थासाक्षितयाहऽमहमित्यहंपदप्रत्ययार्थत्वेन विशिष्य स्थितं तत्र विशिष्योपलभ्यमानं प्रत्यग्रूपं ब्रह्म ज्ञातव्यमित्यर्थः । यद्यपि ब्रह्माकाशवत्सर्वगतं परिपूर्णं तथापि निरवयवत्वान्निराकारत्वादतिसूक्ष्मत्वाच्च सर्वत्र नोपलभ्यते, किंतु सर्वगतोऽप्यातपान्निः शुद्धस्फटिक इव निर्मलाया बुद्धावेवोपलभ्यते “गुहाहितं प्राणिभिर्गुह्यमानमाविःसन्निहितं गुहाचरम्” इति च श्रवणान्तत्रस्थं ब्रह्म ज्ञातव्यमित्युच्यते । हृदि सर्वस्य धिष्ठितमिति हृच्छब्दवाच्या बुद्धिरेव ब्रह्मोपलब्धिस्थानमित्यर्थः ॥ १७ ॥

श्री० टी०—किंच—ज्योतिषामिति । ज्योतिषां चन्द्रादित्यादीनामपि तज्ज्योतिः प्रकाशकं तत् “येन सूर्यस्तपति तेजसेद्वः । न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमाग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥” इत्यादि श्रुतेः । अत एव तमसोऽज्ञानात्परं तेनासंस्पृष्टमुच्यते । “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” इत्यादि श्रुतेः । ज्ञानं च तदेव बुद्धिवृत्तावभिव्यक्तं, तदेव रूपाद्याकारेण ज्ञेयं च, ज्ञानेन गम्यं च, अमानित्वमदम्भित्वमित्यादिलक्षणेन पूर्वोक्तेन ज्ञानसाधनेन प्राप्यमित्यर्थः । ज्ञानगम्यं विशिनाष्टि सर्वस्य प्राणिमात्रस्य हृदि विधितं विशेषेणाप्रच्युतस्वरूपेण नियन्तृतया स्थितम् । धिष्ठितमिति पाठेऽधिष्ठाय स्थितमित्यर्थः ॥ १७ ॥

स० टी०—सर्वत्र विद्यमानं सन्नोपलभ्यत एव चेत् ॥ तर्हि ज्ञेयं तमोरूपं स्यादित्यत्राह माधवः ॥ १ ॥ तज्ज्योतिर्ब्रह्म सर्वेषां सूर्यादीनां प्रभावताम् ॥ बाह्यानामान्तराणां च बुद्ध्यादीनां प्रकाशकम् ॥ २ ॥ चैतन्यज्योतिषो भास्यं जडज्योतिर्यतो भवेत् ॥ अविद्यातमसोऽव्यस्तात्परं संसर्गवर्जितम् ॥ ३ ॥ यस्माज्ज्ञेयं स्वयं ज्योतिर्जडासंस्पृष्टमस्ति तत् ॥ निस्सङ्गस्य ससङ्गेन कूटस्थस्य विकारिणा ॥ ४ ॥ आत्मनोऽनात्मना योगो वास्तवो नोपपद्यते ॥ अत एव हि तज्ज्ञानं संविद्रूपं हृदि स्थितम् ॥ ५ ॥ प्रमाणजमनोवृत्तावभिव्यक्तं भ्रमापहम् ॥ अज्ञातत्वात्तदेवास्ति ज्ञातुं योग्यं चिदद्वयम् ॥ ६ ॥ जडस्याज्ञानताभावाज्ज्ञातुमर्हत्वमेव नो ॥ कथं तर्हि न सर्वैस्तज्ज्ञायते चेति चेच्छृणु ॥ ७ ॥ अमानित्वादिना तत्त्वज्ञानहेतुतयाऽमुना ॥ ज्ञानसंशब्दितेनैव गम्यं प्राप्यं न तद्विना ॥ ८ ॥ ननु साधनगम्यं चेत्तर्हि किं दूरदेशगम् ॥ मैवं भोः प्राणिजातस्य सर्वस्यैव हृदि स्थितम् ॥ ९ ॥ सामान्येनापि सर्वत्र स्थितं यद्यपि सर्वगम् ॥ विशेषेण तथाप्यत्र हृद्यभिव्यक्तमेव तत् ॥ १० ॥ जीवान्तर्यामिरूपेण सौरं तेज इवोदके ॥ वस्तुतः स्वात्मरूपं सद्भ्रान्त्या दूरमिव स्थितम् ॥ ११ ॥ भ्रान्त्यज्ञाननिवृत्त्या तत्संप्राप्यत इवेत्यपि ॥ १२ ॥ १७ ॥

भा० टी०—सर्वत्र विद्यमानं सन्नोपलभ्यते चेज्ज्ञेयं तर्हि तमः इति भ्रमनिवृत्त्यर्थमाह—ज्योतिषामिति । ज्योतिषामादित्यादीनां बुद्ध्यादीनामपि तज्ज्ञेयं ज्योतिस्तेषामात्मचैतन्यज्योतिरिद्विदीप्तिमत्वात् “येन सूर्यस्तपति तेजसेद्वः । न यत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमाग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् । तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ।” “यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ज्ञेयस्य ज्योतिःस्वरूपत्वेऽपि तमःस्पृष्टत्वभ्रमं वारयति । तमसो ज्ञानात्परमसंस्पृष्टमुच्यते “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” इत्यादिश्रुतिभिः कथ्यत इत्यर्थः । किंच ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानममानित्वादिज्ञेयम्, ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिनोक्तं ज्ञेयमेव सत् ज्ञातं ज्ञानफलमिति ज्ञानगम्यमुच्यते । ज्ञायमानं तु ज्ञेयमतो ज्ञेयपदेन ज्ञानगम्यत्वान्न पौनरुक्त्यम् ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्य-

मित्येतन्नयं सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि बुद्धौ विष्ठितं विशेषेण स्थितम् । विष्ठितामिति पाठस्वाचार्यैरनाहत-
त्वादपपाठः । दुःसंपादनबुद्ध्या प्राप्तावसादस्य ज्ञानादेः प्रकटीकरणार्थं ज्ञानादेः दुःसंपादनबुद्ध्या प्राप्ताव-
सादस्यार्जुनस्याश्वासनार्थं वा ज्ञेयप्रवचनोत्तरं भगवतेदमुक्तं हृदि विष्ठितमिति । बुद्धावेव तेषामनुभूयमान-
त्वात् । ननु तदेव वृत्तावभिव्यक्तं संविद्रूपं ज्ञानं रूपाद्याकारेण ज्ञेयं सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि बुद्धौ
विष्ठितं सर्वत्र सामान्येन स्थितमपि विशेषरूपेण तत्र स्थितमभिव्यक्तजीवरूपेणान्तर्यामिरूपेण चेत्या-
चार्यैः कुतो न व्याख्यातमिति चेत्सुगमत्वात्स्वोक्तार्थे स्वरसाधिक्यादुक्तार्थस्य बहिरन्तश्च भूतानामित्या-
दावन्तर्भावाच्चेति गृहाण । अन्तर्भावप्रकारश्च बहिर्भूतेभ्यो बाह्यं रूपाद्याकारमन्तर्भूतानां हृदि अभिव्यक्त-
जीवरूपेणान्तर्यामिरूपेण च स्थितं ज्योतिषामपि तज्ज्योतिर्वृत्त्यभिव्यक्तसंविदादिरूपेण बुद्ध्यादीनां प्रकाशक-
मित्येवंरीत्या बोध्यः ॥ १७ ॥

प० टी०—किंच-ज्योतिषामिति । ज्योतिषां सूर्याग्निचन्द्रादीनां ज्योतिः प्रकाशकम् । न हि सूर्येण
सूर्यो ज्ञायते किंतु चित्प्रयुक्तेन चक्षुषेत्यर्थः । आत्मज्योतिरेवायं पुरुषस्तथा “यस्य भासा सर्वमिदं विभाति”
इति श्रुतेः । यद्वा ज्योतिषां सूर्यादीनां मध्ये ज्योतीरूपत्वेन स्थितम् “येन सूर्यस्तपति योऽसावादित्यो हिर-
ण्मयः पुरुषः सोऽसावहम्” इत्यादिश्रुतेः । किंच तमसोऽज्ञानात्परं परस्तात् “आदित्यवर्णं तमसः
परस्तात्” इति श्रुतेः । ज्ञानं बुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं तदेवं रूपाद्याकारेण ज्ञेयम् । यच्चोक्तम् ‘ज्ञानस्याभ्यन्तरे
ज्ञेयं माधुर्यं पयसो यथा’ इति । ज्ञानगम्यममानित्वादिज्ञानसाधनगम्यम् । सर्वभूतजातस्य हृदि विष्ठितं
विशेषेणाप्रच्युतरूपेण नियन्तृत्वेन स्थितम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—किंच-ज्योतिषामिति । तद्ब्रह्म ज्योतिषां सूर्यादीनामपि ज्योतिः प्रकाशशक्तिप्रदम् । तमस
अव्यक्तान्मृत्योः अज्ञानाद्वा परमतिक्रान्तमुच्यते “तमसः परस्तात्” इति श्रुत्यादावित्यर्थः । ज्ञानं प्रका-
शस्वरूपं, ज्ञेयं स्वेन ज्ञातव्यरूपं स्वप्रकाशमित्यर्थः । जीवानां स्वप्रकाशत्वेऽपि तस्येशाधीनत्वात्, अस्या-
न्यानपेक्षितत्वात् । स्वकर्मकत्वस्य क्रियात्वकर्मत्वयोरेकत्र विरोधेन दुर्घटत्वाच्च तदुक्तिर्भगवतो महिमेति
यत्प्रभाव इत्यस्योत्तरं भवतीति भावः । ज्ञानगम्यमपरोक्षज्ञानेन मुक्तौ प्राप्यं सर्वस्य हृदि विष्ठितं विशेषेण
स्थितम् । सर्वगतत्वेन दूरस्थमन्तिके च तत्सर्वमावृत्य तिष्ठतीत्युक्तावपि हृद्यरूपदेशे स्थित्युक्तिर्युक्ता । ॐ
अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न, निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चेति ॐ । अन्यभावव्यावृत्तेऽत्रेत्यादिसूत्रेणा-
गुरुपेणावस्थितेरुक्तत्वात् । अत एव चरमित्युक्तिरप्युपपन्नेति भावः ॥ १८ ॥

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ॥

मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

त० टी०—उक्तं क्षेत्रादिकमधिकारिविशेषफलसहितमुपसंहरति—इति क्षेत्रमिति । इत्येवमुक्त-
प्रकारेण महाभूतान्यहङ्कार इत्यादिना संघातश्चेतना धृतिरित्यन्तं क्षेत्रयाथात्म्यं, तथा अमानित्वमि-
त्यादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनमित्यन्तं ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञस्य ज्ञानसाधनं ज्ञानं ज्ञेयं च, अनादिमत्परमित्यादिना
हृदि सर्वस्य विष्ठितमित्यन्तेन ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञस्य च तत्त्वयाथात्म्यं संक्षेपेण मयोक्तम् । एतच्छास्त्राधि-
कारी पूर्वाध्यायोक्तो मद्भक्त एवेत्याह—मद्भक्त इति । एतत् क्षेत्रयाथात्म्यं क्षेत्रज्ञस्य प्राप्त्युपायं
क्षेत्रज्ञस्वरूपयाथात्म्यं च विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते मम यो भावो जन्ममरणादिराहित्यं तत्प्राप्तये
योग्यो भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

म० टी०—उक्तं क्षेत्रादिकमधिकारिणं फलं च वदन्नुपसंहरति—इतीति । इति अनेन पूर्वोक्तेन प्रका-
रेण क्षेत्रं महाभूतादि धृत्यन्तं, तथा ज्ञानममानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं, ज्ञेयं च अनादिमत्परं ब्रह्म विष्णि-

बुद्धितया समर्पितसर्वात्मभावो मद्भक्तः एतादृशः सन्नेतद्यथोक्तं क्षेत्रज्ञानज्ञेयानां याथात्म्यं विज्ञाय मद्भावाय परमात्मभावाय मोक्षायोपपद्यते योग्यो भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

प० टी०—उक्तक्षेत्रादिकमुपसंहरन्नाह—इतीति । इत्येवं क्षेत्रं महाभूतादिधृत्यन्तं तथा ज्ञानममानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं, ज्ञेयमनादि मत्परं ब्रह्मेत्यादि हृदि सर्वस्य विष्ठितमित्यन्तं, वसिष्ठादिभिर्विस्तरेणोक्तम् । मया तु समासेन संक्षेपेणोक्तम् । एतत्तु पूर्वाध्यायोकलक्षणो मद्भक्तो विज्ञाय मद्भावाय ब्रह्माद्योपपद्यते योग्यो भवति । तदुक्तम् ‘अग्नौ वपद्घृतं सर्वमग्निरेव भवेद्यथा । विदितं विदितं वेद्यं संविदेव भवेत्तथा ॥ कर्पूरो दीपसंसर्गादीप एव भवेद्यथा । वेद्यवेदनसंसर्गात्संविदेव भवेत्तथा ॥ संविदितं संविदितं संविन्मयमेव भवति संवेद्यम् । अग्नौवाहितमाहितमग्निमयं किं न जायते काष्ठम्’ इति ॥ १८ ॥

रा० टी०—उक्तमुपसंहृत्य तज्ज्ञानं स्तौति—इति क्षेत्रमिति । महाभूतानीत्यादिना क्षेत्रम्, इच्छेत्यादिना तद्विकाराश्चेत्यपि ग्राह्यम् । ज्ञानशब्दोऽत्र ज्ञातितत्साधनोभयपरः अमानित्वमित्यादिना ज्ञानसाधनस्य तत्त्वज्ञानार्थदर्शनमित्यत्र भगवदपरोक्षज्ञेयश्चोक्तत्वात् । ज्ञेयं यत्तदित्यादिना ज्ञेयं चोक्तं समासतः संक्षेपेण । मद्भावाय मयि स्थितये उपपद्यते योग्यो भवति । यद्यप्यत्र ज्ञेये ब्रह्मणि प्रतिपादिते केन साधनेनेदं बुद्धयारूढं भवेदित्याकाङ्क्षायां ज्ञेयमित्यादिकं पूर्वमुक्त्वा अमानित्वमित्यादिकं तज्ज्ञानसाधनं पश्चाद्वाच्यं, तथापि साधनस्येच्छादिरूपक्षेत्रविकारेष्वन्तर्भावज्ञापनार्थत्वात् यत्प्रभावपदोक्तप्रेरकत्वस्यालौकिकप्रमेयस्य बुद्धयारोहे साधनानामप्युपयोगाच्च साधनानन्तरमेव यत्प्रभावश्चेत्यस्य वाच्यत्वात् तत्प्रसङ्गेन ज्ञेयस्यापि पश्चादेवोक्तिः । नन्वतथापि उद्देशक्रमानुसारेण यतश्च यदित्येतत्प्रथममुक्त्वा स च यो यत्प्रभावश्चेत्येतत्पश्चाद्भक्तव्यमित्येतदप्यनेनैव निरस्तं, विकारान्तर्भावज्ञापनायेच्छाद्युक्त्यनन्तरममानित्वादेर्ज्ञानसाधनस्योपोद्घातप्रक्रियया पूर्वमेव वाच्यत्वेन तदनन्तरमेवोक्तदिशा स च यो यत्प्रभावश्चेत्युक्तस्य वाच्यत्वात् । बहुत्वाच्च स च यो यत्प्रभावश्चेत्येतदुक्त्यपेक्षया यतश्च यदित्येतदुक्तेरुपत्वात्तत्सर्वोक्त्यनन्तरं पश्चाद्यतश्च यदित्यस्योक्तिः ॥ १९ ॥

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वन्नादी उभावपि ॥

विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥

त० टी०—तदेवं सप्ताध्यायोक्ते ये परापरप्रकृतिशब्दाभिहिते शक्ती द्वे तेऽत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञशब्दाभ्यां विवृते । इदानीं क्षेत्रक्षेत्रज्ञावेव प्रकृतिपुरुषौ तयोरनादित्वमनादिसंसर्गं प्रकृतेश्च सर्वविकारोपादानत्वं चाह—प्रकृतिमिति । त्रिगुणात्मिकाऽचेतना क्षेत्रज्ञलक्षणाऽपरा शक्तिर्या प्रागुक्ता सा प्रकृतिरुच्यते । या तु तद्विलक्षणा चेतनरूपा क्षेत्रज्ञलक्षणा परा प्रकृतिरित्युक्ता सह पुरुष इत्युच्यते । प्रकृतिं पुरुषं च उभावपि अनादी एव विद्धि, न विद्यते आदिः कारणं ययोस्तौ तथा, प्रकृतेः सर्वविकारोपादानत्वात् तस्या अपि प्रकृत्यन्तराङ्गीकारेऽनवस्थापत्तेश्च । पुरुषस्यापि मदंशत्वात् ‘न जायते म्रियते वा विपश्चित्’ इत्यजत्वाभिधानाच्चादित्वं निर्विवादम् । विकारान् जीवानां बन्धहेतुभूतानिच्छाद्वेषादीन्गुणांश्चामानित्वादिकान् ज्ञानद्वारा मोक्षहेतुभूतान् प्रकृतिसंभवान् विद्धि । अनादिकर्मात्मिकाऽविद्यानिमित्तेन जीवसंसृष्टेयं प्रकृतिः क्षेत्रात्मना परिणता सती स्वविकारभूतैरिच्छाद्वेषादिभिः पुरुषस्य संसृतिहेतुर्भवति । सैवामानित्वादिभिः सत्त्वकार्यरूपैः स्वगुणैः पुरुषस्य मोक्षहेतुर्भवतीति भावः ॥ १९ ॥

म० टी०—तदनेन ग्रन्थेन तत् क्षेत्रं यच्च यादृक्चेत्येतद्व्याख्यातं, इदानीं यद्विकारि यतश्च यत्, स च यो यत्प्रभावश्चेत्येतावद्व्याख्यातव्यम् । तत्र प्रकृतिपुरुषयोः संसारहेतुत्वकथनेन यद्विकारि यतश्च यदिति प्रकृ-

तिमित्यादिद्वाभ्यां प्रपञ्चयते—स च यो यत्प्रभावश्चेति तु पुरुष इत्यादिद्वाभ्यामिति विवेकः । तत्र सप्तमे ईश्वरस्य द्वे प्रकृती परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे उपन्यस्य एतद्योनीनि भूतानीत्युक्तं तत्रापरा प्रकृतिः क्षेत्रलक्षणा परा तु जीवलक्षणेति तयोरनादित्वमुक्त्वा तदुभययोनित्वं भूतानामुच्यते—प्रकृतिमिति । प्रकृतिर्मायाख्या त्रिगुणात्मिका पारमेश्वरी शक्तिः क्षेत्रलक्षणा या प्रागपरा प्रकृतिरित्युक्ता । या तु परा प्रकृतिर्जीवाख्या प्रागुक्ता स इह पुरुष इत्युक्त इति न पूर्वापरविरोधः । प्रकृतिं पुरुषं च उभावपि अनादी एव विद्धि न विद्यते आदिः कारणं ययोस्तौ । तथा प्रकृतेरनादित्वं सर्वजगत्कारणत्वात् । तस्या अपि कारणसापेक्षत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । पुरुषस्यानादित्वं तद्धर्मधर्मप्रयुक्तत्वात् कृत्स्नस्य जगतः जातस्य हर्षशोकभयसंप्रतिपत्तेः । अन्यथा कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । यतः प्रकृतिरनादिरतस्तस्या भूतयोनित्वमुक्तं प्रागुपपद्यत इत्याह—विकारांश्च षोडश पञ्चमहाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि च गुणांश्च सत्त्वरजस्तमोरूपान् सुखदुःखमोहान् प्रकृतिसंभवानेव प्रकृतिकारणकानेव विद्धि जानीहि ॥ १९ ॥

श्ल० टी०—सर्वेषां वेदान्तानां गीतायाश्चार्थोऽत्र पर्यवसितस्तथापि सप्तमे एतद्योनीनि भूतानीति यत्पराबरप्रकृत्योः संसारकारणत्वं जन्मादि तत्कारणत्वं च सूचितं तदिदानीं कार्यकारणकर्तृत्वं इति यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं त्वावरजङ्गममिति विस्पष्टयितुं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेके कृते सत्यप्यविदितं प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वं, विकाराणां गुणानां च प्रकृतिकार्यत्वं, क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञे प्रतीयमानसंसारस्य गुणाध्यासमूलकत्वं, संसृतेः प्रकृतिधर्मत्वमात्मनो निर्विकारत्वमसङ्गत्वमकर्तृत्वमभोक्तृत्वमसंसारित्वं च विस्पष्टीकर्तुमुत्तरग्रन्थ आरभ्यते—प्रकृतिमिति । भिन्ना प्रकृतिरष्टधा अपरेयमिति या प्रतिपादिता सर्वविकारकारणमीश्वरस्य शक्तिस्त्रिगुणात्मिका माया तां प्रकृतिं पुरुषं च पुरुषस्त्वविद्योपाधिकः क्षेत्रज्ञः प्रकृतिं विद्धि मे परामित्युक्तलक्षणः राज्यसंबन्धान्मनुष्यस्य राजत्वं प्रभुत्वं च यथा तथा प्रकृतिसंबन्धात् क्षेत्रज्ञस्यापि प्रकृतित्वं जीवत्वं च प्रत्यक्त्वेन चेतनत्वेन प्रकाशकत्वेन च मूलप्रकृतेरुत्कृष्टत्वात्परा प्रकृतिरिति संज्ञां प्राप्तो यः पुरुषस्तं च । तावेतौ प्रकृतिपुरुषावनादी न विद्यते आदिः कारणं वाप्यादिमत्त्वं वा प्राक्कालपरिच्छेदो ययोस्तावनादी सर्वस्यादिभूतौ स्वयमादिरहितावेवेत्येवकारस्तयोरपीश्वरवन्नित्यत्वावधारणार्थः । नित्यं हीश्वरस्येश्वरत्वं तच्चेशितव्यापेक्षमिशेशितव्ययोनित्यत्वे सत्येश्वरस्येश्वरत्वं नित्यं स्यान्नान्यथा । ननु नक्षत्रान्तरयोगेनार्कस्य नक्षत्रित्ववत्प्रकृतेरनित्यत्वेऽपीश्वरस्य क्षणे क्षणे जायमानप्रकृत्यन्तरयोगे सतीश्वरस्य नित्यत्वसंभवात् किमर्थं तयोनित्यत्वाभ्युपगम इति चेन्न, “अजामेकाम्” इतिमूलप्रकृतेरजत्वैकत्वश्रवणात्प्रकृत्यन्तरायोगात् “प्रधानक्षेत्रज्ञप्रतिगुणेशः” इति परमात्मनः प्रकृतिद्वयेश्वरत्वश्रवणाच्च । तत ईश्वरत्वानिमित्तयोस्तयोरपीश्वरवन्नित्यत्वमेव । तयोरनित्यत्वे त्वीश्वरस्य कचिदीशितव्याभावे ईश्वरत्वं भज्येत, सृष्ट्यादौ पुण्यपापाद्यनपेक्ष्य निर्निमित्तं च जीवानां नानायोनिप्राप्तिप्रसङ्गस्तथा सुखदुःखादिकल्पना च स्यात्, तथात्वे जगत्स्रष्टुरीश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्ये च प्रसज्येयातां, प्रकृत्या बद्धो बद्धस्तन्मुक्तो मुक्त इति नियतयोर्वन्धमोक्षयोरव्यवस्था च स्यात्तथा सति बद्धानामपि मुक्तिर्मुक्तानामपि जन्मादिवन्धः प्रसज्येत वन्धमोक्षप्रतिपादकशास्त्रानर्थक्यं च स्यात् । तयोरनित्यत्वे एवमाद्यनर्थपरंपरा संभवति । ननु पुरुषशब्दवाच्यस्य जीवस्याधुनिकत्वान्नैवोक्तानर्थार्थगम इति चेन्न, प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधापत्तेः । प्रत्यक्षेण खलु जीवानां सुखदुःखादिवैचित्र्यमुपलभ्यते तद्वैचित्र्यं कर्म निबन्धनमेव नतु पुरुषस्वातन्त्र्यनिबन्धनम् । तथात्वे सर्वेषां तदैकरूप्यापत्तेः तदन्यथानुपपत्त्या च धर्माधर्मनिमित्तः संसारो ह्यनुमीयते, ततोऽनुमानेन “यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते” इत्यादिश्रुतिभिरपि सुखादेः कर्मैकनिबन्धनत्वमभ्युपगन्तव्यम् । तद्वेतुरपि कर्म जन्मान्तरीयमेव नत्वाधुनिकम् । तर्णकादौ कर्मादर्शनात् कर्मणामनाधुनिकत्वे तत्कर्तृजीवस्य नित्यत्वमेवेति सिद्धम् “न जीवो म्रियते” इतिश्रुतेः । “अजामेकाम्” इति । “न जीवो म्रियते” इत्यादिश्रुतिभिस्तयोनित्यत्वे न कचिदनुपपत्तिरस्ति । नन्वीश्वरवत्प्रकृत्योरपि नित्यत्वे तद्वत् आत्मनः कदापि मोक्षो न स्याद्ब्रह्मणोऽप्यद्वितीयत्वं च न सिध्यति ब्रह्मणस्त्वद्वितीयत्वं

तद्विज्ञानवतो मोक्षं च प्रतिपादयतः शास्त्रस्याप्यप्रामाण्यं च स्यादिति चेन्न, सर्वस्याप्येतस्य मायाकार्यत्वेन सम्यग्ज्ञानदशायां स्वप्रार्थवन्मिथ्यात्वोपपत्तेः । नहि प्रबोधदशायां निद्रायास्तत्कार्यस्य च सत्यत्वं दृष्टं, तद्वन्न सत्तन्नासदुच्यते इत्युक्तीत्यात्मयाथात्म्यविज्ञानदशायां मायातत्कार्ययोरसत्यत्वमेव “ जीवेशावाभासेन करोति । माया चाविद्या च स्वयमेव भवति । मायामात्रमिदं द्वैतं, विकल्पो नाहि वस्तु ” इति मायायास्तत्कार्यस्याप्यसत्त्वश्रवणात्ततो ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं तद्विज्ञानवतो मोक्षश्च तत्प्रतिपादकशास्त्रस्य प्रामाण्यं च सिध्यति ‘ यत्र हि द्वैतामिव भवति तदितर इतरं पश्यति ’ इतिन्यायेनाज्ञानदशायां सर्वमर्थवदेव भवति । विवेकदशायां विचार्यमाणे सर्वं मिथ्यैवेति बोधयितुं भगवता प्रकृतिपुरुषविवेकमारभ्योच्यते—प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वथनादी-
उभावपीति । प्रकृतिपुरुषावुभावप्यनादी नित्याविति विद्धि विजानीहि । किंच विकाराः देहेन्द्रियप्राणमनोबुद्धय-
हंकारादयश्च शब्दादीनि तन्मात्राण्यपि चैते सर्वे विकारास्तानेतान् गुणांश्च । गुणाः सुखदुःखेच्छाद्वेषलोभमो-
हकामसंकल्पादयो ये च शमदमादयो ये च भ्रमप्रमादादयः पुण्यपापादिलक्षणा इन्द्रियव्यापारास्तानेतान्
सर्वानपि प्रकृतिसंभवान् प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकाऽव्यक्तशब्दवाच्या बीजादङ्कुरस्कन्धशाखापत्रपुष्पफलादिवत्त-
स्याः सकाशादेव समुत्पन्नान् विद्धि नत्वात्मसंभवान् निरवयवत्वादसङ्गत्वादविक्रियत्वाच्चात्मनस्ततः कस्या-
प्युत्पत्त्यनुपपत्तेः । किंतु भोक्तृदृष्टवशात्प्रकृतिः स्वयमेव गुणवैषम्यं प्राप्य महदादिविकारात्मना गुणात्मना च परि-
णमत इति विजानीहीत्यर्थः । विकाराणां गुणानां च प्रकृतिकार्यत्वे सिद्धे पुरुषस्यात्मनस्त्वकर्तृत्वमविकारित्वं
निर्गुणत्वं च सिद्धमिति सूचितं भवति ॥ १९ ॥

श्री० टी०—तदेवं तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्चेत्येतावत्प्रपञ्चितम् । इदानीं तु यद्विकारि यतश्च यत्, स च यो
यत्प्रभावश्चेत्येतत्पूर्वं प्रतिज्ञातमेव प्रकृतिपुरुषयोः संसारहेतुत्वकथनेन प्रपञ्चयति—प्रकृतिमिति पञ्चभिः ।
तत्र प्रकृतिपुरुषयोरादिमत्त्वे तयोरपि प्रकृत्यन्तरेण भाव्यमित्यनवस्थापत्तिः स्यात् । अतस्तावुभावनादी विद्धि,
अनादेरीश्वरस्य शक्तित्वात्प्रकृतिरनादिः पुरुषोऽपि तदंशत्वादानादिव । अत्र च परमेश्वरस्य तच्छक्तीनां
चानादित्वं नित्यत्वं च श्रीमच्छंकरभगवद्भाष्यकृद्भिरितिप्रबन्धेनोपपादितमिति ग्रन्थबाहुल्यान्नास्माभिः
प्रतन्यते । विकारांश्च देहेन्द्रियादीन् गुणांश्च गुणपरिणामान् सुखदुःखमोहादीन्प्रकृतेः संभवान् संभूता-
न्विद्धि ॥ १९ ॥

स० टी०—अथेदानीं भगवतः प्रकृती द्वे परापरे ॥ सप्तमे प्रागुपन्यस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे ॥ १ ॥ एत-
द्योनीनि भूतानीत्युक्तं तत्रापराभिधा ॥ या क्षेत्रलक्षणा प्रोक्ता परा क्षेत्रज्ञलक्षणा ॥ २ ॥ उक्तानयोरना-
दित्वं भूतयोनित्वमुच्यते ॥ प्रकृतिः क्षेत्ररूपा या माया सा त्रिगुणात्मिका ॥ ३ ॥ या जीवाख्या परा
प्रोक्ता पुरुषः स इहोच्यते ॥ न विद्यते तयोरादिः कारणं विद्धि तौ तथा ॥ ४ ॥ अनादिजगतो हेतुरनादिः
प्रकृतिर्मता ॥ हेत्वपेक्षा यदा तस्या अनवस्था भवेत्तदा ॥ ५ ॥ पुरुषस्याप्यनादित्वं धर्मादेराश्रयत्वतः ॥
जातस्य दर्शशोकादेः सर्वसंप्रतिपत्तितः ॥ ६ ॥ अन्यथा कृतहानादिदूषणं को निवारयेत् ॥ अतस्तयोरना-
दित्वं सिद्धं वैदिकसंमतम् ॥ ७ ॥ महाभूतानि पञ्चैवमेकादशेन्द्रियाणि च ॥ विकारांश्च गुणांश्चैव सुखा-
द्याकारधारिणः ॥ ८ ॥ मायाकारणकान्विद्धि नानारूपविपर्ययात् ॥ ९ ॥ १९ ॥

भा० टी०—सप्तमे ईश्वरस्य द्वे प्रकृती परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे उपन्यस्य एतद्योनीनि भूतानीत्युक्तं तत्र
प्रकृतिद्वयनिरूपणार्थमारब्धेऽस्मिन्नध्याये इदं शरीरमितिद्वाभ्यां क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयस्वरूपं निर्दिश्य
तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्चेत्यादिना तत्प्रतिपादितं प्रतिज्ञातं, ततो महाभूतानीत्यादिना यच्च यादृक्चेति प्रतिपाद्य स
च यो यत्प्रभावश्चेति पुरुष इति द्वाभ्यां प्रतिपादयितुमादौ एतद्योनीनि भूतानीति निरूपणाय प्रतिज्ञातं
यद्विकारि यतश्च यदिति प्रतिपादयति—प्रकृतिमिति द्वाभ्याम् । प्रकृतिरीश्वरस्य हि विकारकारणशक्तिस्त्रिगु-

त० टी०—प्रकृतिकार्यमुक्त्वा संसृष्टयोः प्रकृतिपुरुषयोः कार्यभेदमाह—कार्यकारणेति । कार्यं शरीरं कारणानीन्द्रियाणि तेषां कर्तृत्वे क्रियाकारित्वे पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिर्हेतुरुच्यते । पुरुषः प्रकृति-संसृष्टः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः, सुखदुःखानुभवाश्रय उच्यते । यावत्प्रकृतिसंसर्गस्तावत्पुरुषस्य सुखदुःखभोगोऽवर्जनीय इत्यर्थः ॥ २० ॥

म० टी०—विकाराणां प्रकृतिसंभवत्वं विवेचयन् पुरुषस्य संसारहेतुत्वं दर्शयति—कार्येति । कार्यं शरीरं कारणानीन्द्रियाणि तत्स्थानि त्रयोदश देहारम्भकाणि भूतानि । विषयाश्चेह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते, गुणाश्च सुखदुःखमोहात्मकाः करणाश्रयत्वात् करणग्रहणेन गृह्यन्ते । तेषां कार्यकारणानां कर्तृत्वे तदाकार-परिणामे हेतुः कारणं प्रकृतिरुच्यते महर्षिभिः । कार्यकारणेति दीर्घपाठेऽपि स एवार्थः । एवं प्रकृतेः संसार-कारणत्वं व्याख्याय पुरुषस्यापि यादृशं तत्तदाह—पुरुषः ज्ञेत्रज्ञः परा प्रकृतिरिति प्राग्व्याख्यातः । स सुख-दुःखानां सुखदुःखमोहानां भोग्यानां सर्वेषामपि भोक्तृत्वे वृत्त्युपरक्तोपलम्भे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

शं० टी०—विकाराणां गुणानां च प्रकृतिकार्यत्वमेव विशदयन् हेतुफलोत्पादकत्वेन प्रकृतेश्च तत्फल-भोक्तृत्वेन पुरुषस्य चोभयोरपि संसारकारणत्वं सूचयितुमाह—कार्येति । कार्यकरणकर्तृत्वे कार्यं शरीरं कार्यस्य कारणानुमापकत्वाद्वा कार्यपदेन महदादयः सप्त विकृतयः शब्दादयश्च तत्कारणानि गृह्यन्ते । कर-णानि दशेन्द्रियाणि मनश्च बुद्ध्यहंकारचित्तानि च चतुर्दश । करणपदेन वचनादयो दर्शनादयः कामसंक-ल्पाहंकरणसुखदुःखमोहात्मका बुद्धिप्रत्ययाश्च प्रकृतिसंभवाः सर्वेऽपि गृह्यन्ते । कार्यं च करणानि च तेषां कार्यकरणपदगृहीतानां कर्तृत्वे । कर्तृत्वं जनकत्वं तस्मिन् कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुरुपादानकारणं प्रकृतिरेवेति तत्त्वज्ञैरुच्यते । अग्निसान्निध्यादय इवात्मसान्निध्यात्प्राण्यदृष्टानुरूपेण प्रकृतिरेव कार्यकरणात्मना विषयरूपेण सुखादिप्रत्ययरूपेण च हेतुफलात्मना परिणमत इति मुनयो वदन्तीत्यर्थः । कार्यकारणकर्तृत्वं इति पाठे तु दशेन्द्रियाणि मनश्च शब्दादयः पञ्च चैते षोडश विकाराः कार्यपदेन गृह्यन्ते । सप्त विकृतयः कारणपदेन गृह्यन्ते । तेषां कार्यकारणानां कर्तृत्वे आरम्भकत्वे मूलप्रकृतिरेव हेतुरुच्यते, यद्वा कार्यकरणानां देहेन्द्रियम-नोबुद्ध्यादीनां कर्तृत्वे कर्ता नियोक्ता तद्भावे विषयभोगवासनारूपा कर्मरूपा च प्रकृतिरेव कारणं निरवय-वत्वान्नात्मेत्यर्थः । स्वभावस्तु प्रवर्तत इत्युक्तत्वादेवं प्रकृतेः संसारकारणत्वमुक्त्वा अविकारिणोऽप्यात्मनः संसारकारणत्वमाह—पुरुष इति । पुरि शयनात्पुरा सदैकरूपेणास्त इति वा स्वाज्ञानात्पुरमुषतीति वा पुरुषः बुद्धिक्रोशे सर्वसाक्षित्वेन वर्तमानः प्रत्यगात्मा । सुखदुःखानां सुखदुःखादिप्रत्ययानां भोग्यानां भो-क्तृत्वे उपलब्धत्वे हेतुः स्वाभासानुविद्धान्तःकरणद्वारा सुखदुःखादिप्रत्ययानुभूतेः कारणमित्युच्यते । देहेन्द्रि-याद्याकारेण विषयाकारेण सुखदुःखादिप्रत्ययाकारेण च प्रकृतेः परिणामे सति स्वाविद्यया कृतानात्माध्या-सेनात्मनोऽपि स्वाभासद्वारा तदुपलब्धत्वे सत्यहंमेतिसंसारः संभवति । तथा प्रकृतेः परिणामाभावे क्षेत्रज्ञ-स्योपलब्धत्वाभावे चोक्तलक्षणः संसारो न संभवति । तदिदं जाग्रदादौ सुषुप्तौ च प्रत्यक्षं ततो यावद्देहेन्द्रि-यविषयसुखादिप्रत्ययसंबन्धः स्यादात्मनस्तावन्न संसारोपरमः सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥

श्री० टी०—विकाराणां प्रकृतिसंभवत्वं दर्शयन्पुरुषस्य संसारहेतुत्वं दर्शयति—कार्यकारणेति । कार्यं शरीरम् कारणानि सुखदुःखादिसाधनानीन्द्रियाणि तेषां कर्तृत्वे तदाकारपरिणामे प्रकृतिर्हेतुरुच्यते कपिला-दिभिः । पुरुषो जीवस्तत्कृतसुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते । अयं भावः—यद्यप्यचेतनायाः प्रकृतेः स्वतः कर्तृत्वं न संभवति तथा पुरुषस्याप्यविकारिणो भोक्तृत्वं न संभवति तथापि कर्तृत्वं नाम क्रियानिर्वर्त-कत्वम् । तच्चाचेतनस्यापि चेतनादृष्टवशाच्चैतन्याधिष्ठितत्वात्संभवति, यथा बह्नेरूर्ध्वज्वलनम् वायोस्तिर्यग्गम-नम् वत्सादृष्टवशात्स्तन्यपयसः क्षरणमित्यादि । अतः पुरुषसन्निधानात्प्रकृतेः कर्तृत्वमुच्यते । भोक्तृत्वं च सुखदुःखसंवेदनम् । तच्चैतनधर्म एवेति प्रकृतिसन्निधानात्पुरुषस्य भोक्तृत्वमुच्यत इति ॥ २० ॥

स० टी०—मायिकत्वं विकाराणां विवेकेन विवेचयन् ॥ पुरुषस्याविवेकेन संसारित्वमिहोच्यते ॥ १ ॥ कार्यं शरीरमित्युक्तं करणानीन्द्रियाणि च ॥ कार्यशब्देन भूतानि गृह्यन्ते विषयास्तथा ॥ २ ॥ गुणाः करणाश्रयत्वात्सुखाद्याः करणोक्तितः ॥ तेषां कार्यकरणानामुत्पत्तौ कारणं परम् ॥ ३ ॥ माया प्रकृति-शब्दोक्ता प्रोच्यते सा महर्षिभिः ॥ प्रकृतेर्हेतुतामुक्त्वा पुरुषस्य तदुच्यते ॥ ४ ॥ क्षेत्रज्ञः सुखदुःखानां भोग्यानां हेतुरुच्यते ॥ चित्तवृत्त्युपरक्तोपलम्भे भोक्तृत्वशब्दिते ॥ ५ ॥ २० ॥

भा० टी०—के पुनर्विकारा गुणाश्च प्रकृतिसंभवा इत्याकाङ्क्षायां तान् प्रदर्शयन् प्रकृतेः संसारहेतुत्वं दर्शयति—कार्येति । कार्यं शरीरं कार्यग्रहणेन शरीरारम्भकानि भूतानि विषयाश्च गृह्यन्ते । करणानि देहस्थानि ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं मनो बुद्धिरहंकारश्चेति त्रयोदश । करणग्रहणेन करणाश्रितत्वात् सुखदुःखमोहात्मकाः गुणाः गृह्यन्ते । तेषां कार्यकरणानां कर्तृत्वे उत्पादकत्वे प्रकृतिरारम्भकत्वेन हेतुः कारणमुच्यते । एवं कार्यकरणकर्तृत्वेन संसारस्य कारणं प्रकृतिरुक्ता । कार्यकारणकर्तृत्वे इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । यद्वा एकादशेन्द्रियाणि पञ्च विषयाः षोडश विकाराः कार्यं महानहंकारो भूततन्मात्राणि पञ्चेति सप्त प्रकृतिविकृतयः कारणं तेषां कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते इत्यर्थः । एवमपरप्रकृतेः संसारकारणत्वं प्रदर्श्य परप्रकृतेस्तत्कारणत्वं दर्शयति—पुरुषः जीवः क्षेत्रज्ञः सुखदुःखानां भोग्यानां भोक्तृत्वे उपलब्धत्वे हेतुरुच्यते । तथाच कार्यकरणसुखदुःखरूपेण हेतुफलात्मना प्रकृतेः परिणामाभावे पुरुषस्य च चेतनस्य तदुपलब्धत्वेऽस-ति संसारो न संभवतीत्यतः प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च संसारकारणत्वमिति । संसारश्च सुखदुःखभोगः पुरुषस्य च सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वम् । अन्ये तु यथाभाष्यं व्याख्यातमित्युक्त्वा वर्णयन्ति । यद्वा पुरुषस्य कार्यत्वे कारणत्वे कर्तृत्वे च प्रकृतिरेव पुरुषतादात्म्यं प्राप्ता हेतुर्भवति । तथा प्रकृतेः सुखदुःखभोक्तृत्वे स्वच्छायाप्रदाने पुरुषः कारणं कार्यत्वादयः प्राकृतदेहेन्द्रियबुद्धिधर्माः सन्तश्चिदात्मन्यारोप्यन्ते गौरोऽहममुष्य पुत्रोऽहं काणोऽहं खल्लोऽहं करोम्यहमकार्षमहमिति तथा चिच्छायापन्ना बुद्धिः चेतयाम्यहं सुखदुःखादीनुपलभे इति मन्यते । सोऽयं प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यधर्माध्यासः संसारस्य कारणमित्युपपादितं भवति । सांख्याभिमतं पुरुषस्य भोक्तृत्वमपि निरस्तं भवति, अन्यथा प्रकृतिः कर्त्री पुरुषो भोक्तेति कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयधिकरण्यमापद्येत । न च भोक्तुर्निर्विकारित्वमपि वक्तुं शक्यमिति । अत्रेदमवधेयं यथामूलं व्याख्यानकर्तृणां सर्वज्ञानां भाष्यकृतां व्याख्याने सांख्यमतस्येश्वरानधिष्ठितं जडं प्रधानं कर्तृ चेतनश्च भोक्तृत्येवंरूपस्य नास्ति प्रवेशः प्रकृतिरीश्वरस्य हि विकारकारणशक्तिस्त्रिगुणात्मिका माया पुरुषः जीवः क्षेत्रज्ञ इत्येवं तैरुक्तत्वात्, उत्तरश्लोके पुरुषो भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृतावविद्यालक्षणायां स्थित इत्यादि वक्ष्यमाणत्वाच्च । तथा चाविद्यैक्याध्यासादात्मनो भोक्तृत्वेन संसारित्वमिति वस्तुतो निर्विकारत्वं दुर्निवारम् । यद्यपि प्रकृतिस्थस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वे तथापि कर्तृत्वे उपाधिप्राधान्यात् प्रकृतेः कर्तृत्वमुच्यते । भोक्तृत्वे तुपहितस्य प्राधान्यात् जीवस्य भोक्तृत्वमतो न वैयधिकरण्यदोषोऽपीत्यादि सर्वं भाष्यादेव लभ्यत इत्यतोऽध्याहारेण छिष्टकल्पनया च भाष्यातिरिक्तव्याख्यानप्रदर्शनं नोचितमिति । एतेन कार्यं यन्नब्रह्महत्यादि कारणं पुरोडाशखड्गादि कर्तृत्वं साधनप्रयोक्तृत्वं तच्च तच्च तच्चेति द्वन्द्वे एकवद्भावः हेतुः प्रकृतिरुच्यते, एवं चेत्प्रकृतेरेव स्वर्गनरकादि भवेन्न जीवस्य । तथा च बन्धाभावात् मोक्षे जीवानां प्रयत्नः स्यादित्यत आह—पुरुष इत्यादिकाः पूर्वोत्तरप्रकरणानुरोधविनिर्मुक्ता भाष्यबहिर्भूताः कल्पना निराकृता वेदितव्याः ॥ २० ॥

प० टी०—अथ पुरुषस्यापि तथात्वं दर्शयति—कार्यकारणेति । पुरुषो जीवस्तत्कृतसुखदुःखादिकार्यं शरीरं कारणानि सुखदुःखानि साधनानीन्द्रियाणि तेषां कर्तृत्वे तदाकारपरिणामे प्रकृतिर्हेतुः पुरुषस्तु सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः । अयं भावः । यद्यप्यचेतनायाः प्रकृतेः स्वतः कर्तृत्वं न संभवाति तथा पुरुष-

स्याप्यविकारिणो भोक्तृत्वं न संभवति तथा कर्तृत्वं नाम क्रियानिर्वर्तकत्वं तत्त्वचेतनस्यापि चेतनादृष्टव-
शात्संभवति । यथाग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्प्लवनं वत्सादृष्टास्तन्यपयसः क्षरणमित्यादि । अतः पुरुष-
संनिधानान् प्रकृतेः कर्तृत्वमुच्यते । भोक्तृत्वं सुखदुःखसंवेदनं तच्च चेतनार्धम् एवेति प्रकृतिसंनिधानात्
पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति ॥ २० ॥

रा० टी०—प्रकृतिसंभवत्वं विकाराणां व्यनक्ति-कार्येति । कार्यं शरीरं करणानीन्द्रियाणि । जीवस्य
यदेहेन्द्रियकर्तृत्वं तत्र कारणं चित्प्रकृतिरुच्यते । सुखदुःखानां भोक्तृत्वे जीवस्य प्रकृतिविकारसुखदुःखानां
स्वीयतया साक्षात्काररूपे भोगे पुरुषो भगवान् हेतुरुच्यते । अत्र हरेः सर्वहेतुत्वेन जीवगतदेहेन्द्रियकर्तृत्व-
हेतुत्वसत्त्वेऽपि, तथा देव्या जीवानां सुखदुःखभोगदानहेतुत्वसत्त्वेऽपि, देव्याः सुखदुःखभोगदाने प्रवृ-
त्तिरूपा कार्यकरणकर्तृत्वे भोगदानप्रवृत्त्यपेक्षयाधिका, अतः कार्यकरणकर्तृत्वे प्रकृतिर्हेतुरिति । पुरुषस्तु
सुखदुःखभोगदानहेतुरिति विशिष्योक्तिर्युक्ता । अत एव पूर्वापरार्थयोरुच्यत इति द्विवारमुक्तिः । यद्वा
कार्यकरणकर्तृत्वे देहेन्द्रियाणां परिणामक्रियायां प्रकृतिः प्रधानं हेतुरुच्यते पुरुषो जीवः सुखदुःखानां
भोक्तृत्वे अनुभवे हेतुः कर्ताच्यते इत्यर्थः ॥ २१ ॥

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ॥

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदस्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

त० टी०—यदुक्तं पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं तत्त्वतो ज्ञानस्वरूपत्वेन सुखरूपस्य न संभ-
वति । अतस्तद्भोगे हेतुमाह-पुरुष इति । स्वरूपेण सुखी निर्विकारोऽपि पुरुषः प्रकृतिस्थः उच्चाव-
चदेहरूपपरिणतप्रकृतिस्थस्तत्संबद्धः हि एव प्रकृतिजान् गुणान् प्रकृतिसंसर्गजान्सत्त्वादिगुणकार्यभू-
तान्सुखदुःखादीन् भुङ्क्ते, अनुभवति । प्रकृतिस्थत्वेऽपि हेतुमाह-कारणमिति । अस्य पुरुषस्य
सदस्योनिजन्मसु गुणसङ्गः कारणमित्यन्वयः । तत्र सत्त्वगुणकार्यभूताः सद्योनयो देवाः, तमोगुण-
कार्यभूता असद्योनयो रक्षःपिशाचपश्यादयः, रजःकार्यभूताः सदसन्मिश्रयोनयो ब्राह्मणाद्या मनुष्याः
तेषु शुभाशुभमिश्रफलभोगार्थं जन्मसु अस्य पुरुषस्य गुणसङ्गः, गुणेषु शब्दस्पर्शरूपादिष्विन्द्रियवि-
षयेषु प्रियभोग्यत्वबुद्ध्या मनसोऽभिनिवेशरूपः कारणम् । सत्त्वादिगुणकार्यसुखाद्यासक्तोऽयं पुरु-
षस्तत्साधनभूतेषु पुण्यपापकर्मसु प्रवर्तते । ततस्तत्फलानुभवाय सदस्योनिषूतमाधमयोनिषु जायते,
पुनस्तत्र कर्मरभते जायते च । एवं यावद्विषयत्यागपूर्वकं मोक्षसाधनभूतान् विशुद्धबुद्धिवैराग्यादीन्
सेवते तावत्संसरतीति भावः ॥ २१ ॥

म० टी०—यत्पुरुषस्य सुखदुःखभोक्तृत्वं संसारित्वमित्युक्तं तस्य किं निमित्तमित्युच्यते-पुरुष इति ।
प्रकृतिर्माया तां मिथ्यैव तादात्म्येनोपगतः प्रकृतिस्थः हि एव पुरुषः भुङ्क्ते उपलभते प्रकृतिजान् गुणान् ।
अतः प्रकृतिजगुणोपलम्भहेतुषु सदस्योनिजन्मसु सद्योनयो देवाद्यास्तेषु हि सात्त्विकमिष्टं फलं भुज्यते ।
असद्योनयः पशवाद्यास्तेषु हि तामसमनिष्टं फलं भुज्यते । सदसद्योनयो धर्माधर्ममिश्रत्वात् ब्राह्मणाद्या मनु-
ष्यास्तेषु हि राजसं मिश्रं फलं भुज्यते । अतस्तत्रास्य पुरुषस्य गुणसङ्गः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकप्रकृतितादा-
त्म्याभिमान एव कारणं, न त्वसङ्गस्य तस्य स्वतः संसार इत्यर्थः । अथवा गुणसङ्गः गुणेषु शब्दादिषु
सुखदुःखमोहात्मकेषु सङ्गोऽमिलाषः काम इति यावत् । स एवास्य सदस्योनिजन्मसु कारणम् “स यथा-
कामो भवति तत्कृतुर्भवति यत्कृतुर्भवति तत् कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते” इति श्रुतेः ।
अस्मिन्नपि पक्षे मूलकारणत्वेन प्रकृतितादात्म्याभिमानो द्रष्टव्यः ॥ २१ ॥

श्री० टी०—ननु प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वात्तत्संबन्धोऽप्यात्मनो नित्य एव भवति । तेन संसारोऽपि नित्य एव स्यात्कदा कथं वात्मनः संसारमोक्षः सिध्यतीत्याकाङ्क्षायामात्मनो बुद्ध्यादिसंबन्धो नित्यो न भवति, निरवयवसावयवयोः संयोगसमवायादिसंबन्धासंभवात् । किंवाध्यासिकः । सोऽयं स्वाज्ञानैकनिबन्धनः सति विवेकविज्ञाने निवर्तत एवेति बोधयितुमात्मनः प्रकृतिसंबन्धात्संसारं तत्कारणं च विशदयति—पुरुष इति । पुरुष उक्तलक्षण आत्मा स्वयं कूटस्थासङ्गचिद्रूपोऽपि प्रकृतिस्थः । प्रकृतिः कार्यकरणसंघातः स्वाविवेकेनायमेवाहमिति तदात्मना तिष्ठतीति प्रकृतिस्थो ननु स्वस्थः शरीरतादात्म्यमापद्येत्यर्थः । तत एव तद्धर्मतत्कर्मवान् सन् प्रकृतिजान् प्रकृतेर्बुद्ध्यादिस्थूलान्तरूपायाः सकाशाज्जातान् प्रकृतिजान् प्राकृतान् गुणान् देहगुणावात्यस्थौल्यादयः, इन्द्रियगुणाः काणत्वखञ्जत्वादयः, प्राणस्य गुणाः क्षुधितत्वादयः, मनोगुणाः समीचीनत्वादयो बुद्धिगुणाः कर्तृत्वभोक्तृत्वादयस्तानेतान् स्थूलसूक्ष्मकारणदेहधर्मान् सुखदुःखादिप्रत्ययांश्च स्वीयत्वेनानुभुङ्क्ते । मनुष्योऽहं ब्राह्मणो गृही यतिर्मृढः पण्डितः शिष्टो भ्रष्टः कर्ता भोक्ता सुखी दुःखीति ममेदमिति च स्वयं प्रकृत्यात्मको भूत्वा तद्धर्मान् जन्मजरजातिवर्णाश्रमादीन् पुण्यपापादींश्च स्वधर्मत्वेनानुभवतीत्यर्थः । “आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तृत्वाद्गुर्मनीषिणः” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धियोतनार्थो हि शब्दः । अयमेव क्षेत्रज्ञस्यात्मनः संसारो यत्स्वयमन्यात्मको भूत्वा अन्यधर्मान् सतोऽप्यसतश्चात्मीयत्वेन मन्यते । नन्वक्रियस्यासङ्गस्यात्मनः प्रकृतितादात्म्यापत्तौ तदीयधर्मकर्मस्वात्मीयत्वानुभूतौ च को हेतुरित्याकाङ्क्षायामाह—कारणमिति । अस्य साक्षाद्विद्वद्भिरात्मत्वेनानुभूयमानस्य कूटस्थासङ्गचिद्रूपस्यात्मनः सदसद्योनिजन्मसु सद्योनयो देवऋषिब्राह्मणादिपुण्ययोनयः, असद्योनयो रक्षःपिशाचश्वपाकपश्यादिपापयोनयस्तासु जन्मानि तेषु सदसद्योनिजन्मसु । अहंममेत्यादिसंसारस्य कारणं गुणसङ्गः गुणेषु दृष्टादृष्टेषु भोग्येषु सज्ज्यते पुमान् सत्तोभवत्यनेनेति सङ्गः कामः, कामः खलु पुरुषस्य बन्धः सत्यामविद्यायां, पुमान् कामेनैवोच्चावचानि कर्माणि करोति तत्फलं च सुखदुःखात्मकं नानाजन्मभिः प्राप्नोति । तथाच श्रुतिः “स यथाकामो भवति” इति “कामान्यः कामयते मन्यमानः” इति च । यत एवं ततः स्वाविद्यैकमूलः काम एव पुरुषस्य नानायोनिषु जन्मजरामरणादिदुःखानुभूतिकारणमिति सिद्धम् । यद्वा गुणसङ्गः सज्ज्यते बध्यतेऽनेनेति सङ्गः गुणेषु देहेन्द्रियादिष्वहमित्यहंत्वाभिनिवेशलक्षणः शब्दादिष्विदं भोग्यमिति संभोग्याभिनिवेशरूपोऽप्यध्याससंबन्धः सङ्गः एतमेवाविद्यामाहुः पण्डिताः । अविद्यावत एव हि पुरुषस्य कामः कर्मापि सदसद्योनिषु जन्मादिदुःखकारणं तन्निवृत्तिकारणमात्मयाथात्म्यविज्ञानमेव । तच्च ‘न सत्तन्नासदुच्यते’ इत्यात्मनः प्रकृतितद्विकारतद्धर्मतत्कर्मसंबन्धलेशशून्यत्वसिद्धये अतन्निषेधद्वारा सद्भावसिद्धये ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यमिति स्वरूपनिरूपणद्वारा च सम्यक्प्रतिपादितम् ॥ २१ ॥

श्री० टी०—तथाप्यविकारिणो जन्मरहितस्य भोक्तृत्वं कथमित्यत आह—पुरुष इति । हि यस्मात्प्रकृतिस्थः तत्कार्ये देहे तादात्म्येन स्थितः पुरुषः अतस्तज्जनितासुखादीन्भुङ्क्ते । अस्य च पुरुषस्य सतीषु देवादियोनिषु असतीषु च तिर्यगादियोनिषु यानि जन्मानि तेषु गुणसङ्गः गुणैः शुभाशुभकर्मकारिभिरिन्द्रियैः सङ्गः कारणमित्यर्थः ॥ २१ ॥

स० टी०—भोक्तृत्वं यत्सुखादीनां संसारित्वं यदीरितम् ॥ पुंसस्तस्य निमित्तं किमित्यत्राह रमापतिः ॥ १ ॥ मृषा तादात्म्यतो मायां गतोऽयं पुरुषो गुणान् ॥ मायिकान्सुखदुःखादीन् भ्रान्त्योपलभते सदा ॥ २ ॥ पण्डितोऽहं सुखी दुःखी मूढोऽहं चेत्यनेकधा ॥ एवंपुं य आसङ्गः सोऽज्ञाने सति कारणम् ॥ ३ ॥ देवतिर्यङ्मरादीनां पुरुषस्यास्य जन्मसु ॥ यद्वा गुणेषु कामाख्यः सङ्गः शब्दादिरूपिषु ॥ ४ ॥ कारणं संसृतेर्मुख्यमुच्चावचजनेः सदा ॥ अविद्यायां य आसङ्गस्तत्कार्येषु गुणेषु च ॥ ५ ॥ कारणं संसृतेः

सोऽस्ति तादात्म्याध्यासलक्षणः ॥ हेयः स सर्वथा सङ्ग इत्येवमर्जुनाय च ॥ ६ ॥ उक्तं तथा च गीताख्ये शास्त्रे तस्य निवृत्तये ॥ सर्वैराग्यं ससंन्यासं ज्ञानमेव ह्युदाहृतम् ॥ ७ ॥ तच्च ज्ञानमुपन्यस्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञगोचरम् ॥ ध्वस्त्वाविद्यां च तत्कार्यं ज्ञात्वा ब्रह्म चिदद्वयम् ॥ ८ ॥ विमुच्यते गुणासङ्गात्तादात्म्याध्यासलक्षणात् ॥ ९ ॥ २१ ॥

भा० टी०—पुरुषस्य सुखदुःखभोक्तृत्वलक्षणसंसारित्वं किंनिमित्तमिति चेद्, अविद्यैक्याध्यासनिमित्तमित्याह—पुरुष इति । हि यस्मात्पुरुषो भोक्ता प्रकृतावविद्यालक्षणायां स्थितस्तदैक्याध्यासं प्राप्तस्तस्मात्सुखी दुःखी मूढः पण्डितोऽहमित्येवं प्रकृतेः जातान् सुखदुःखमोहाकाराभिव्यक्तान् गुणान् सत्त्वादीन् भुङ्क्ते उपलभते । प्रकृतिस्थस्तत्कार्ये देहे तादात्म्येन स्थित इति त्वाचार्यैः देहतादात्म्यस्याप्यविद्यातादात्म्याध्यासायत्तत्वं मुख्यार्थत्यागापत्तिं चाभिप्रेत्य न व्याख्यातम् । भोक्तृत्वलक्षणे संसारित्वे प्रकृतिस्थत्वं कारणमुक्त्वा जन्मनः प्रधानं कारणमाह—कारणमिति । अस्य पुरुषस्य भोक्तुः सत्यश्चासत्यश्च योनयः सद्योनयो देवादियोनयो असद्योनयः पञ्चादियोनयः । योनिद्वयनिर्देशसामर्थ्यान्मध्यवर्तिन्यः सदसद्योनयो मनुष्ययोनयोऽपि द्रष्टव्याः । तासु जन्मानि तेषु विषयभूतेषु गुणसङ्गः गुणेषु सुखदुःखमोहात्मकेषु विषयेषु भुज्यमानेषु यस्तादात्म्यभावः आसक्तिर्वा स एव सत्यायामप्यविद्यायां प्रधानं कारणमित्यर्थः । “स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते” इति श्रुतेः । सदसद्योनिजन्म स्वस्य संसारस्य गुणसङ्गः कारणमिति संसारपदमध्याहृत्य वा व्याख्येयम् । गुणसङ्गः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकप्रकृतितादात्म्याभिमान इति तु प्रकृतिमात्मत्वेन गतः प्रकृतिस्थ इत्यनेन पौनरुक्त्यमभिप्रेत्याचार्यैर्न व्याख्यातम् । गुणैः शुभाशुभकर्मकारिभिरिन्द्रियैः सङ्गस्य विषयसङ्गाधीनत्वमभिप्रेत्य न प्रदर्शितम् “इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्थाः” इति श्रुतेः । अन्ये तु—यद्वा प्रकृतिस्थो विद्वानविद्वान्वा गुणान्भुङ्क्ते ‘पञ्चादिभिश्चाविशेषात्’ इति न्यायात् । तत्किं विद्वान्निवाविद्वानपि कुतो न मुच्यते अविद्वानिव विद्वानपि कुतो न बध्यत इत्याशङ्क्याह—कारणमिति । गुणेषु देहेन्द्रियविषयेषु सङ्गः अहमिदं ममेदमित्याभिनिवेशः स एव जन्मकारणं विदुषां तु तदभावात् न जन्म । समानेऽपि देहसंबन्धे यदा यक्षो देहाभिमानं धत्ते तदा स एव देहपीडया पीड्यते न तु देहपतिर्जीवः । यदा त्वयं देहाभिमानं धत्ते तदा नेतर इति प्रसिद्धम् । सङ्गस्य बन्धकत्वं न तु सांनिध्यमात्रं बन्धकमतो विद्वद्विदुषोः समानेऽपि देहसंबन्धे सङ्गतदभावकृतो महाविशेष इति भावः—इति वर्णयन्ति । भाष्यकारैस्तु प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्वन्नादी उभावपीत्युपक्रमानुरोधेन पुरुषशब्दार्थप्रदर्शनसामञ्जस्यमभिप्रेत्यायमर्थो न प्रदर्शितः ॥ २१ ॥

प० टी०—तथाप्यकारणं जन्मरहितस्य भोक्तृत्वं कथमित्याह—पुरुष इति । हि यस्मात् कारणात् प्रकृतिस्थस्तत्कार्ये देहे स्थितोऽतस्तज्जनितां सुखदुःखादीन् भुङ्क्ते । अस्य च पुरुषस्य सतीषु देवयोनिष्वसतीषु तिर्यगादियोनिषु यानि जन्मानि तेषु गुणसङ्गः शुभाशुभकर्मकारिभिरिन्द्रियैः सङ्गः कारणमित्यर्थः ॥ २१ ॥

रा० टी०—ननु प्रकृतिरुतदेहेन्द्रियसंबन्धेन सुखदुःखादिभोक्ता जीवस्तन्नियामिके देवदेव्याविति यत्तदयुक्तं, देहादिसंबन्धादेर्मिथ्यात्वादित्यत आह—पुरुष इति । पुरुषो जीवः प्रकृतिस्थः प्रकृतिकार्यदेहादौ स्थितः प्रकृतिजान् गुणान्सुखादीन् भुङ्क्ते । हीति निर्बाधानुभवसिद्धत्वं सूचयति । तेन तद्विरोधान्न मिथ्यात्वं सुखादेरित्युक्तं भवति । एतेन कार्यकरणकर्तृत्व इत्यत्र जीवदेहस्थत्वस्य भोक्तृत्वे सुखदुःखानामित्यत्र सुखादिभोगस्योक्तेस्ताभ्यामस्य पौनरुक्त्यमिति निरस्तं, मिथ्यात्वनिरासाय साक्ष्यनुभवविरोधं मिथ्यावादिना दर्शयितुं प्रागुक्तस्यैवात्र पुनरभिधानात् । शुद्धस्य जीवस्य प्रकृतिस्थत्वे किं कारणमित्यत आह—कारणमिति । अस्य जीवस्य ॥ २२ ॥

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ॥

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः ॥ २२ ॥

त० टी०—एवं गुणसङ्गकृतप्रकृतिसंसर्गात्पुरुषस्य संसारः न तु स्वतः स्वरूपेणेत्युक्तम् । तत्र कीदृशं तत्स्वरूपमित्यपेक्षायां तत्स्वरूपं विवेचयति—उपद्रष्टेति । अस्मिन् देहे प्रकृतिकार्यभूते वर्तमानोऽपि पुरुषः परो भिन्नः न तु स्वरूपेण संसारीत्यर्थः । तत्र हेतूनाह—उपद्रष्टेति । उप समीपे देहस्यावस्थापरिणामादेः साक्षिवद्द्रष्टा, तथाऽनुमन्ता च देहस्वभावप्रवृत्त्याद्यनुमोदिता च भवति । तथा भर्ता धारकः । तथा महेश्वरः देहयात्रानिर्वाहकतयेश्वराणामिवेन्द्रियाणामपि देहस्य धारकपालकतया महानीश्वरो महेश्वरः । अत एव परमात्मेति चाप्युक्तः, आत्मशब्देन विवक्षितानां देहेन्द्रियमनसां परमः श्रेष्ठः, आन्तरत्वादिज्ञानमयत्वाच्च क्षेत्रज्ञः परमात्मेत्युक्तः “तस्माद्वा एतस्मादन्योऽन्तरात्मा विज्ञानमयः” इति श्रुत्येत्यर्थः ॥ २२ ॥

म० टी०—तदेवं प्रकृतिमिध्यातादात्म्यात्पुरुषस्य संसारो न स्वरूपेणेत्युक्तं, कीदृशं पुनस्तस्य स्वरूपं यत्र न संभवति संसार इत्याकाङ्क्षायां तस्य स्वरूपं साक्षान्निर्दिशन्नाह—उपद्रष्टेति । अस्मिन् प्रकृतिपरिणामे देहे जीवरूपेण वर्तमानोऽपि पुरुषः परः प्रकृतिगुणासंसृष्टः परमार्थतोऽसंसारी स्वेन रूपेणेत्यर्थः । यत उपद्रष्टा यथा ऋत्विग्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु तत्समीपस्थोऽन्यः स्वयमव्यापृतो यज्ञविद्याकुशलत्वादृत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणामीक्षिता तद्वत् कार्यकरणव्यापारेषु स्वयमव्यापृतो विलक्षणस्तेषां कार्यकरणानां सव्यापाराणां समीपस्थो द्रष्टा न तु कर्ता पुरुषः “स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्को ह्ययं पुरुषः” इति श्रुतेः । अथवा देहचक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मसु दृष्टेषु मध्ये बाह्यान् देहादीनपेक्ष्यात्यव्यवहितो द्रष्टात्मा पुरुष उपद्रष्टा । उपशब्दस्य सामीप्यार्थत्वात्तस्य चाव्यवधानरूपस्य प्रत्यगात्मन्येव पर्यवसानात् । अनुमन्ता च कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव सन्निधिमित्रेण तदनुकूलत्वादनुमन्ता, अथवा स्वव्यापारेषु प्रवृत्तान् देहेन्द्रियादीन् निवारयति कदाचिदपि तत्साक्षिभूतः पुरुष इत्यनुमन्ता “साक्षी चेता” इति श्रुतेः । भर्ता देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्याभासविशिष्टानां स्वसत्तया स्फुरणेन च धारयिता पोषयिता च । भोक्ता बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकान् प्रत्ययान् स्वरूपचैतन्येन प्रकाशयतीति निर्विकार एवोपलब्धः । महेश्वरः सर्वात्मत्वात् स्वतन्त्रत्वाच्च महानीश्वरश्चेति महेश्वरः परमात्मा देहादिबुद्ध्यन्तानामविद्ययात्मत्वेन कल्पितानां परमः प्रकृष्ट उपद्रष्टृत्वादिपूर्वोक्तविशेषणविशिष्ट आत्मा परमात्मा इति अनेन शब्देनापि उक्तः कथितः श्रुतौ । चकारादुपद्रष्टेत्यादिशब्दैरपि स एव पुरुषः परः । “उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः” इत्यग्रेऽपि वक्ष्यते ॥ २२ ॥

शं० टी०—पुनरपि तदेव परं तत्त्वं सुसुक्ष्मं सम्यग्धिगमयितुमात्मनः प्रकृतितत्कार्यसंबन्धराहित्यं तद्रहितत्वेन शुद्धस्य चिदेकरसस्य ब्रह्माभिन्नत्वं च बोधयति—उपद्रष्टेति । अस्मिन् देहे कार्यकरणसंघातलक्षणे योऽस्मत्पदप्रत्ययार्थः पुरुष आत्मा स देहेन्द्रियादिभ्यः परो भिन्न एव भवति । तत्कुतो यस्मादुपद्रष्टा सर्वस्य द्रष्टा चिदाभासस्तं च तद्व्यापारं च साक्षित्वेनोपरि पश्यतीत्युपद्रष्टा, यद्वा उप समीपे बुद्धेरपि अन्तरतया प्रत्यक्त्वेन स्थितः सन् बुद्धिं तद्व्यापारं च दृश्यजातं च सर्वं साक्षादविक्रियात्मना पश्यतीत्युपद्रष्टा । हेतुर्गर्भितमिदं विशेषणम् । आत्मा बुद्ध्यादेर्भिन्न उपद्रष्टृत्वाद्यज्ञोपद्रष्टृवदिति । नहि यज्ञोपद्रष्टा यजमानादिष्वन्यतमो भवति तदन्यतमत्वे उपद्रष्टृत्वानुपपत्तेः । उपद्रष्टृत्वं नाम व्यापार्यन्यत्वे सत्यव्यापृततया तादस्थेन व्यापारितद्व्यापारदर्शनमात्रैकपरत्वम् । तत उपद्रष्टा

द्रष्टव्येभ्यः सर्वेभ्यो यजमानादिभ्यो भिन्न एव भवति यथा, तथाऽयमात्माऽप्युपद्रष्टृत्वाद्बुद्ध्यादिभ्यो भिन्न एव भवति । एतेनात्मनोऽविकारित्वं नित्यत्वमकर्तृत्वमभोक्तृत्वं च सूचितं भवति । किंच अनुमन्ता स्वस्वविषयेषु प्रवृत्तान्निवृत्तान्श्च बुद्ध्यादीननु पश्चादेव मनुते बुध्यत इति अनुमन्ता बुद्ध्यादीनां प्रवृत्तिं निवृत्तिं तत्फलं चान्य एव जानातीत्यर्थः “ उपद्रष्टानुमन्तैष आत्मा ” इति श्रुतेः । आत्मा देहादिभ्यः पर एव अनुमन्तृत्वात्तदस्थवदित्यात्मनः प्रकृतिप्राकृतेभ्यो भिन्नत्वसाधकमनुमानं सूचितम् । चकारः समुच्चयार्थः । किंच भर्ता स्वाविद्यया स्वस्मिन्नध्यस्तान्महदादिसर्वविकारान् सत्तास्फूर्तिप्रदानेन विभर्तीति भर्ता । जलतरङ्गफेनबुद्बुदादीनां मरुरिव स्वस्मिन्नारोपितानां देहादिशब्दादिप्रत्ययानां स्वयमेवार्थो भूत्वा सत्तां स्फूर्तिं च तनोत्यात्मेत्यर्थः । भर्ता भरणीयेभ्यः पर एवेति भर्तृत्वमप्यात्मनो देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नत्वे पूर्ववद्बुद्ध्यावर्तकं विशेषणम् । किंच भोक्ता स्वस्मिन्नध्यस्तमव्यक्तादिस्थूलान्तं सर्वं स्वमहसा चैतन्यात्मकेन तिमिरं रविरिव भुङ्क्ते स्वस्मिन्नेव तिरोभावयतीति भोक्ता । भ्रान्तिदशायां नानात्मना स्वयमेव प्रतीतोऽपि सम्यग्बोधदशायां स्वमात्रावशेषो भवतीत्यर्थः । भोक्ता भोज्यात्पर एवेति भोक्तृत्वमप्यात्मनो देहादिभिन्नत्वे पूर्ववद्बुद्ध्यावर्तकं विशेषणम् । किंच महेश्वरः अव्यक्तादपि स्थूलमत्त्वान्महान् “ महतो महीयान् ” इति श्रुतेः । महत्त्वमप्यात्मनो देहादिभिन्नत्वे हेतुः । आत्मा देहादिभ्यो भिन्नः महत्त्वादाकाशवत् । महत्त्वमपरिच्छिन्नत्वम् । नहि परिपूर्णस्य वस्तुनः परिच्छिन्नत्वं देहाद्यन्यतमत्वं च संभवति सर्वप्रमाणविरोधात् । किंच ईश्वरः चुम्बकस्य सन्निधौ अय इव यस्य सन्निधिमात्रेण वृ(बुः)द्ध्यादि सर्वं जडं चेष्टते स आत्मा ईश्वर ईशनः शीलः सर्वप्रवृत्तिहेतुः “ ईशानो भूतभव्यस्य ” इति श्रुतेः । आत्मा प्रकृतितत्कार्येभ्यो भिन्नः ईश्वरत्वाद्वाजवद्वितीश्वरत्वमप्यात्मन इतरभिन्नत्वे हेतुस्तेन प्रकृतितद्विकारतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थालेशराहित्यमात्मनः सिद्धम् । महंश्चासावीश्वरश्च महेश्वरः परिपूर्णः कूटस्थोऽसङ्गचिदेकरस आत्मेति विशेषणषट्केन व्यवस्थापितम् । ननु प्रत्यगात्मा परमात्मेति द्वैविध्ये कथमद्वैतसिद्धिरित्याशङ्कायां न, ब्रह्मण एव परिपूर्णस्थारोपिताविद्याकार्यैः परिच्छिन्तिमानात्परिच्छिन्नत्वं क्षेत्रज्ञत्वं च कल्पितं, यथैकस्यैवाकाशस्य कल्पितघटोपाधिना परिच्छिन्नत्वम्, घटाकाशत्वं च कल्पितं, तद्ब्रह्मणि प्रकृतिः प्राकृतं च सर्वमविद्यया कल्पितं मिथ्यैव भवति नतु सत्यं “ त्रयमप्येतत्सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रम् ” “ चिदेकरसो ह्ययमात्मा ” इति “ विकल्पो नहि वस्तु ” इति “ असत्त्वादित्यस्य ” इत्यादिश्रुतिभिरिदं सर्वं मिथ्या मायाकार्यत्वादेन्द्रजालिकवदित्यादियुक्तिभिश्च विचार्यमाणे देहादिद्वैतप्रपञ्चस्य सर्वस्य मायाकार्यत्वेन मिथ्यात्वाद्वैतकारणत्वानुपपत्तेः ब्रह्मात्मनोर्भेदस्य महाकाशघटाकाशयोरिवोपाधिपरिकल्पितत्वादुपाधेरप्यविद्याकार्यत्वेन मिथ्यात्वाच्च तदसत्त्वे तयोरभेद एव । ततस्त्वद्वितीयत्वं ब्रह्मणो निरङ्कुशमिति बोधयितुं ब्रह्मात्मनोरेकत्वमाह—परमात्मेति चाप्युक्त इति । योऽस्मिन् देहे पुरुषोऽस्मत्प्रत्ययार्थो बुद्धितद्बृत्तिसाक्षिलक्षणो यस्मिन् प्रकृतिसान्निध्यात्कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारः कल्पितः उपद्रष्टृत्वादिलक्षणैर्विचार्यमाणे यः प्रकृतितद्विकारतद्धर्मतत्कर्मसंबन्धलेशशून्योऽसंसारी नित्यकूटस्थासङ्गचिद्रूपः स आत्मा परमात्मा ब्रह्मैव इति सर्वश्रुतिभिरुक्तः “ तदेतदात्मानमोमित्यपश्यन्तः पश्यत तदेतत्सत्यमात्मा ब्रह्मैव ब्रह्मात्मैवात्र ह्येव न विचिकित्स्यम् ” इति, “ स आत्मा तत्त्वमासि श्वेतकेतो ” इति, “ अयमात्मा ब्रह्म ” इति चेत्यादिभिर्ब्रह्मात्मनोर्भेद एव सम्यक्प्रतिपादित इत्यर्थः । ततः क्षेत्रज्ञस्य ब्रह्मभावः स्वाभाविक एव नतु कल्पितः, यतः सर्वज्ञया सत्यवादिन्या प्रमाणशिरोमण्या श्रुत्या “ तदेतत्सत्यमात्मा ब्रह्मैव ब्रह्मात्मैव ” इति तयोरेकत्वमुच्यते तथैवैश्वरेणापि “ क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति देहेस्मिन् पुरुषः परः ” इति च । ततो ब्रह्मात्मनोरेकत्वे द्वैतहेतोरन्यस्याभावाद्ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वं च निर्विचिकित्सं सिद्धम् ॥ २२ ॥

श्री० टी०—तदनेन प्रकारेण प्रकृत्यविवेकात्पुरुषस्य संसारो न तु स्वरूपत इत्याशयेन तस्य स्वरू-

पमाह—उपद्रष्टेति । अस्मिन्प्रकृतिकार्ये देहे च वर्तमानोऽपि पुरुषः परो भिन्न एव न तद्गुणैर्युज्यत इत्यर्थः । तत्र हेतवः—यस्मादुपद्रष्टा पृथग्भूत एव समीपे स्थित्वा द्रष्टा तथाऽनुमन्ता अनुमोदितेव सन्निधिमात्रेणानुग्राहकः “ साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ” इत्यादि श्रुतेः । तथा ऐश्वरेण रूपेण भर्ता विधारक इति चोक्तः भोक्ता पालक इति च । महंश्चासावीश्वरश्चेति स ब्रह्मादीनामधिपतिरिति च परमात्मा अन्तर्यामीति चोक्तः श्रुत्या । तथा च श्रुतिः—“एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर एष लोकपालः” इत्यादिः ॥२२॥

स० टी०—तदेवं प्रकृतिस्थस्य मिथ्यातादात्म्यतोऽनया ॥ पुरुषस्यास्ति संसारो न स्वतश्चेत्युदीरितम् ॥ १ ॥ कीदृशं पुरुषस्यास्ति स्वरूपं यत्र संसृतिः ॥ स्वतो नास्तीत्यपेक्षायां पुरुषस्याद्वयस्य तत् ॥ २ ॥ यादृशं रूपमेतस्य क्षेत्रज्ञस्य मतं तथा ॥ साक्षादेव पुनस्तस्य निर्देशः क्रियतेऽधुना ॥ ३ ॥ अस्मिन्नाविद्यके देहे वर्तमानोऽपि पुरुषः ॥ परो देहाद्यसंसृष्टोऽसंसारी वस्तुतः स्वतः ॥ ४ ॥ यस्मादयमुपद्रष्टा समस्तव्यापृतेः परः ॥ यथैव्यजमानेषु व्यापृतेषु स्वकर्मणि ॥ ५ ॥ अव्यापृतस्तदस्थोऽन्यो यज्ञविद्याविशारदः ॥ ईक्षिता गुणदोषाणामूत्विगादेश्च कर्मणः ॥ ६ ॥ तथा देहेन्द्रियादीनां व्यापारेषु विलक्षणः ॥ स्वयमव्यापृतस्तेषां व्यापाराणां समीपगः ॥ ७ ॥ द्रष्टैव न तु कर्ताऽसौ साक्षित्वेनास्त्यविक्रियः ॥ द्रष्टारो बाह्यवस्तूनां देहश्चक्षुर्मनोविद्यः ॥ ८ ॥ तेषामाभ्यन्तरो द्रष्टोपद्रष्टा प्रत्यगन्तिगः ॥ अव्यवधानरूपस्योपशब्दार्थस्य चिद्धने ॥ ९ ॥ प्रत्यगात्माद्वये पर्यवसानादिति वार्थतः ॥ देहेन्द्रियादिचेष्टासु स्वयमव्यापृतोऽपि सन् ॥ १० ॥ प्रवृत्त इव सांनिध्यादनुमन्तावभासते ॥ यद्वा देहेन्द्रियादीन्संप्रवृत्तान्निजकर्मसु ॥ ११ ॥ न वारयति यः साक्षी सोऽनुमन्तेत्युदीरितः ॥ संघातस्य शरीरादेश्चिदाभासान्वितस्य च ॥ १२ ॥ स्वसत्तास्फूर्तिदानेन पोषको धारकस्तथा ॥ स भर्ता निर्विकारोऽपि सर्वाधिष्ठानभावतः ॥ १३ ॥ स्वचैतन्येन सर्वान्धीप्रत्ययांस्त्रिगुणात्मिकान् ॥ भासयत्युपलब्धोक्तो भोक्ता नैवेति विक्रियाम् ॥ १४ ॥ सर्वात्मत्वात्स्वतन्त्रत्वान्महानीशो महेश्वरः ॥ देहादिधिषणान्तानां कल्पितानामविद्यया ॥ १५ ॥ आत्मत्वेन गृहीतानां प्रकृष्टात्मान्तरान्तरः ॥ उक्तैर्विशेषणैर्युक्तः परमात्मेति शब्दितः ॥ १६ ॥ स एव पुरुषः साक्षादसंसारी स्वरूपतः ॥ क्षेत्रज्ञो नित्यमुक्तोऽपि भ्रान्त्या संसारितां गतः ॥ १७ ॥ वस्तुतो मत्स्वरूपोऽसौ क्षेत्रज्ञः पुरुषोत्तमः ॥ स एवात्मा परब्रह्म देहेऽस्मिन्पुरुषः स्मृतः ॥ १८ ॥ परमात्माऽद्वयानन्दो मायोपाधिविवर्जितः ॥ प्रत्यगात्मतया प्रोक्तः साक्षी सर्वान्तरः परः ॥ १९ ॥ देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिभ्यो यस्तु विवेचितः ॥ क्षेत्रज्ञः पुरुषः साक्षी सोऽद्वयानन्दलक्षणः ॥ २० ॥ प्रत्यगात्माऽद्वयानन्दः प्रत्यग्रूपोऽद्वयात्मकः ॥ नानयोर्विद्यते भेदो विनोपाधी मनागपि ॥ २१ ॥ उपाध्योर्विनिवृत्तिस्तु ब्रह्मात्मैक्यविधया भवेत् ॥ ऐक्यधीहेतुरेवात्र बहुधा हरिणोरितः ॥ २२ ॥ २२ ॥

भा० टी०—पुरुषमेव साक्षान्निर्दिशति—उपद्रष्टेति । यथा ऋत्विग्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु तदस्थोऽन्यो व्यापृतो यज्ञविद्याकुशलस्तद्व्यापारगुणदोषाणामीक्षिता तथा कार्यकरणानां व्यापारवतां समीपे स्थितः सन् स्वयमव्यापृतो द्रष्टा सन्निधिमात्रेण तेषां साक्षी । यद्वा देहचक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मानो द्रष्टारस्तेषां बाह्यो द्रष्टा देहस्तत आरभ्यान्तरतमश्च प्रत्यक्समीप आत्मा द्रष्टा यतः परतरो नास्ति द्रष्टा सोऽतिशयसामीप्येन द्रष्टृत्वादुपद्रष्टा स्यात् । यज्ञोपद्रष्टृवद्वा सर्वविषयीकरणादुपद्रष्टा । ये स्वयं कुर्वन्तो व्यापारवन्तो भवन्ति तेषु कुर्वन्सु यास्तेषां क्रियास्तासु पार्श्वस्थस्य परितोषोऽनुमननमनुमोदनं तस्य सन्निधिमात्रेण कर्ता अनुमन्ता कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूलो विभाव्यते तेन वानुमन्ता, स्वव्यापारेषु प्रवृत्तान् तत्साक्षीभूतः कदाचिदपि न निवारयतीति वाऽनुमन्ता, देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपाराध्यैर्न निमित्तभूतेन चैतन्याभासानां स्वरूपावधारणस्य चैतन्यात्मकतत्वात् भर्तात्मोच्यते । भोक्ता

नित्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मिकान् प्रत्ययान्तसर्वविषयविषयान् विभक्ततयोपलब्धातो भोक्ता आत्मोच्यते सर्वात्मत्वात्स्वतन्त्रत्वाच्च । महंश्चासावीश्वरश्चेति महेश्वरः देहादिवुद्ध्यन्तानां प्रत्यगात्मत्वेनाविद्यया प्रकल्पितानां परम उपद्रष्टृत्वादिलक्षण आत्मेति परमात्मा इति अनेन शब्देन चाप्युक्तः श्रुतौ कथितः । यः परमात्मा श्रुतायुक्तः स एव देहेस्मिन्पुरुषः परः अव्यक्तादुत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इति वक्ष्यमाणः । श्रुतिः “साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च” “एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर एष लोकपालः” “ईशानं भूतभव्यस्य” “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” “अव्यक्तात्पुरुषः परः” इत्याद्या ॥ २२ ॥

प० टी०—तदनेन प्रकारेण प्रकृत्यविवेकादेव पुरुषस्य संसारो न तु स्वरूपत इत्याशयेनाह—उपद्रष्टेति । अस्मिन् प्रकृतिकार्ये देहे वर्तमानेऽपि पुरुषः परो भिन्न एव न तद्गुणैर्युज्यत इत्यर्थः । तथानुमन्तानुमोदि-
तैव सन्निधिमित्रेणानुग्राहकः । तथा ऐश्वरेण रूपेण भर्ता विधारक इति चोक्तः । भोक्ता पालक इति च । अत्र शातपथी श्रुतिः—“अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोताऽमृतो मन्ताविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽस्ति द्रष्टा नान्योऽस्ति श्रोता नान्योऽस्ति मन्ता नान्योऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृतोऽतोऽन्यदार्तम्” इति । भाष्यम्—अदृष्टो दर्शनायोग्यः सन् द्रष्टा विश्वसाक्षी एवं सर्वत्र तदपेक्षयाऽन्यो द्रष्टा नास्ति नापि श्रोता मन्ता विज्ञातापि एवंविध एषोन्तर्यामी आत्माऽमृतो नित्यमुक्तः अत आत्मनः सकाशादन्यदार्तम् अन्यदात्मनो विलक्षणं दृश्यजातमार्तं बाधितम् । शुक्तिकारजतवादित्यर्थः । किंभूतो महेश्वरः महंश्चासावीश्वरश्च ब्रह्मादीनामधि-
पतिः परम आत्मान्तर्यामी चोक्तः । श्रुतिरपि—“ एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर एष लोकपालः ” इति । अत्राधिपतिरीश्वर ईश्वरो नियन्ता लोकपालो भर्ता ॥ २२ ॥

रा० टी०—साध्वसाधुयोन्युत्पत्तौ सत्त्वादिगुणसङ्गो निमित्तमात्रकारणं भगवानेव तु स्वतन्त्रकारण-
मित्याह—उपद्रष्टेति । अनुमन्ता पुनः पुनः कर्तव्यस्य विशेषेणालोचकः, यद्वा अनु स्वानुकूल्येन स्वमनो-
ऽविक्षेपकतयेति यावत् । मन्ता मत्या मतिपूर्वमिति यावत् । प्रेरयतीत्यनुमन्ता । तत्र हेतुरुपद्रष्टेति । सर्वेभ्य
उपरिवर्तमानः । उत्तमः सन्निति यावत् । द्रष्टा भर्ता सर्व (धारकः) भारकः सर्वपोषक इति यावत् । भोक्ता
सर्वकर्मफलसारभुक् । महाशक्तित्वान्महेश्वरः । परमात्मा परमचेतनः । इतिशब्दो हेत्वर्थः सन्सर्वत्रान्वी-
यमानः अनुमन्तृत्वे उपद्रष्टृत्वाद्भर्तृत्वादित्यादिरूपेण हेत्वर्थको ध्येयः । उपद्रष्टृत्वादिहेतुभ्योऽनुमन्ता पुरुष
उक्त इति । चशब्दो हेतुसमुच्चये । कोऽनुमन्ता पुरुष इत्यतः अस्मिन्देहेऽप्युक्त इति उक्तं, देहस्थत्वेनोक्तश्च
भगवान्स्वयमेव क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेष्विति स्वस्य देहस्थत्वेन प्रागुक्तत्वादिति भावः । एतेन
यतश्च यदित्यनेन यादृग्धर्मविशिष्टाद्यत्क्षेत्रं प्रवर्तते एतन्मे शृण्वति प्राक् प्रतिज्ञातमप्युक्तं भवति । उप-
द्रष्टृत्वादिधर्मविशिष्टात्प्रवर्तत इति ॥ २३ ॥

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ॥

सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

त० टी०—उक्तपुरुषप्रकृतिविवेकज्ञानिनं स्तौति—य एवमिति । एवमुपद्रष्टृत्वादिस्वभावं पुरुषं
प्रकृतिं च गुणैः सुखदुःखादिपरिणामैः सह यो वेत्ति स सर्वथा देवमनुष्यादिदेहे कस्मिंश्चित्सुखितया
क्लिषितया वा वर्तमानोऽपि स भूयो नाभिजायते प्रकृत्या न संबध्यते । प्रजापतिवाक्योदितःपहतपा-
प्मत्वादिधर्मकमनवाच्छिन्नज्ञानमात्मानं देहान्ते प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

म० टी०—तदेवं स च यो यत्प्रभावश्चेति व्याख्यातमिदानीं यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत इत्युक्तमुपसंहरति—य इति । य एवमुक्तेन प्रकारेण वेत्ति पुरुषमयमहमस्मीति साक्षात्करोति प्रकृतिं चाविद्यां गुणैः स्वविकारैः सह मिथ्याभूतामात्मविद्यया बाधितां वेत्ति निवृत्ते ममाज्ञानतत्कार्ये इति, स सर्वथा प्रारब्धकर्मवशादिन्द्रवद्विधिमतिक्रम्य वर्तमानोऽपि भूयो न जायते पतितेऽस्मिन् विद्वच्छरीरे पुनर्देहग्रहणं न करोति । अविद्यायां विद्यया नाशितायां तत्कार्यासंभवस्य बहुधोक्तत्वात् ‘तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्’ इति न्यायात् । अपिशब्दाद्विधिमतिक्रम्य वर्तमानः स्ववृत्तस्थो भूयो न जायत इति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

शं० टी०—एवं प्रकृतिपुरुषयोर्विभागं पुरुषस्य प्रकृतिसंबन्धराहित्यं ब्रह्माभिन्नत्वं च प्रतिपाद्य एवंलक्षणमात्मानं यो विजानाति स विदेहकैवल्यं प्राप्नोतीत्याह—य एवमिति । जन्मानेकसहस्रसमाराधितपरमेश्वरप्रसादसंपन्नः शुद्धात्मा यो सुमुक्षुरधिकारी ब्राह्मणः स्वयं सदसद्विवेकतीव्रवैराग्यशमदमसंन्यासाद्यन्तरङ्गसाधनसंपत्तिविशिष्टो भूत्वा ब्रह्मविदुरुसन्निधौ समनुष्ठितश्रवणादिजन्यज्ञानेनैवमुक्तप्रकारेण प्रकृतिमधिष्ठानाज्ञानतः कार्यकरणकर्तृकर्मफलरूपेण विजृम्भितामनाद्यनिर्वाच्यां सर्वानर्थमूलभूतामविद्यां गुणैर्महदादिस्थूलान्तैर्गुणकार्यैर्भोक्तृभोग्यात्मना स्थितैः सह मरोर्दर्शनेन जलप्रवाहमिवाधिष्ठानसंदर्शनेन मिथ्याभूतां वेत्ति, तथा पुरुषं क्षेत्रज्ञं च चिदाभासकर्तृककर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्माध्यारोपाधिष्ठानभूतं विद्यया सम्यक्निरस्ताशेषविशेषं सर्वोपाधिनिर्मुक्तमुपद्रष्टृत्वादिलक्षणलक्षितमाद्यन्तरहितमाकाशवद्यन्तविशुद्धमानन्दधनं चिदेकरसमात्मानं परं ब्रह्म वेत्ति । अयमेवाहमस्मि न तु कर्ता भोक्ता संसारीत्येतन्निरसनपूर्वकं प्रत्यगभिन्नं परं ब्रह्म प्रत्यगदृष्ट्या स्वात्मना यो विजानाति स ब्रह्मविद्यतिः सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि । यद्यपि सर्वात्मदर्शिनो विदुषः शुद्धात्मनः स्वव्यतिरेकेणान्यस्य ग्राह्यादेरभावात्प्रवृत्तिरेव न संभवति भेददर्शिनो रागादिमतः खलु प्रवृत्तिर्नतु विशुद्धवृत्त्या सर्वं ब्रह्मैव पश्यतः संभवति, तथापि दुष्टादुष्टप्रारब्धवशाद्देहे तदनु रूपेण प्रवृत्ते सति परदृष्ट्या विविधं प्रवृत्तवद्भाति, तथापि स्वदृष्ट्या स्वयमप्रवृत्त एव सन्निष्क्रियत्वान्नित्यमुक्तत्वान्निलेपत्वान्निरमूलिताशेषकर्मत्वाच्च प्रारब्धक्षयात्पतितेऽस्मिन् देहे भूयः पुनर्नाभिजायते नोत्पद्यते । पुनरुत्पत्तेः कारणभूतानामविद्याकामादीनां सम्यग्ज्ञानान्निर्दिग्धत्वेन कारणाभावात्केवलभावं प्राप्नोतीत्यर्थः । किमु वक्तव्यं सद्वृत्तो नाभिजायत इत्यपेरर्थः । प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपं क्षीरनीरवत्सम्यग्विविच्य विज्ञाय प्रकृतिं च गुणैः सह विद्यया प्रविलाप्य ब्रह्मैवाहमित्यविक्रियब्रह्मात्मना तिष्ठतो यतेः सर्वथा वर्तनं यथेष्टाचरणं न संभवति । अनात्मन्यहंममाभिमानाभावात् सत्येवानात्मनि देहेन्द्रियादावहंममाभिनिवेशे इदं कर्तव्यमिदं भोक्तव्यमिति इच्छावेगे च पुंसः कर्मणि दुष्टेऽदुष्टे च प्रवृत्तिर्दृश्यते नासति । ततस्तद्विहीनस्य सर्वं ब्रह्मैव पश्यतो ब्रह्मविदः सत्यसति च प्रवृत्तिर्नोपयुज्यते । एवं सर्वत्र ब्रह्मदर्शनप्रपञ्चदर्शनयोः परस्परविरुद्धत्वात् । तर्हि सर्वथा वर्तमानोऽपीति वचनस्य व्याहृतिः स्यादिति चेदुच्यते, ब्रह्मविदोऽपि ब्रह्मात्मना तिष्ठतो देहप्रारब्धवशात्कचिदाहारादौ नियमोल्लङ्घनं प्रसज्यते । तेनैतस्य ज्ञानं तत्फलं च प्रतिहन्यत इति मूढानां प्रतिपत्तिस्तां वारयतीदं वचनं भागवतं सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायत इति । अतो नैतस्य व्याघात इति ॥ २३ ॥

श्री० टी०—एवं प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानिनं स्तौति—य एवमिति । एवमुपद्रष्टृत्वादिरूपेण पुरुषं यो वेत्ति प्रकृतिं च गुणैः सुखदुःखादिपरिणामैः सहितां यो वेत्ति स पुरुषः सर्वथा विधिमतिलङ्घ्येह वर्तमानोऽपि पुनर्नाभिजायते मुच्यत एवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

स० टी०—यथोक्तं प्रत्यगात्मैक्यं वेत्ति यस्तं स्तुवन् हरिः ॥ उपसंहरतीदानीं भगवान्भूतभावनः ॥ १ ॥ यथोक्तेन प्रकारेण यो सुमुक्षुरुदारधीः ॥ पुरुषं प्रत्यगात्मानं वेत्ति साक्षात्करोऽत्यजम् ॥ २ ॥

मिथ्याभूतामविद्याख्यां बाधितां स्वगुणैः सह ॥ प्रकृतिं वेत्त्यसंदेहो विध्वस्ताखिलबन्धनः ॥ ३ ॥ विनि-
वृत्ते ममाज्ञानतत्कार्ये चेत्यशेषतः ॥ स प्रारब्धवशाज्ज्ञानी वर्तमानोऽपि सर्वथा ॥ ४ ॥ शास्त्रीये लौकिके
वापि कर्मण्युलङ्घ्य वा विधिम् ॥ लोकवन्नैव संसारं देहान्ते याति चिद्वपुः ॥ ५ ॥ पतितेऽस्मिन् शरीरे-
ऽसौ पुनर्देहं कदाचन ॥ न गृह्णाति विनष्टायामविद्यायामशेषतः ॥ ६ ॥ स्ववृत्तिस्थो महात्मा यः
सदाचारः स्वधर्मवान् ॥ न भूयो जायते सोऽत्र किमु वाच्यामिति स्फुटम् ॥ ७ ॥ अविद्याकामकर्मादिबीजं
सकलसंसृतेः ॥ तत्त्वज्ञानाग्निना दग्धं पुनर्नारोहतीह तत् ॥ ८ ॥ बीजान्यग्न्युपद्रवधानि ना रोहन्ति यथा
पुनः ॥ ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संपद्यते पुनः ॥ ९ ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणीत्येवं श्रुत्यापि निश्चितम् ॥
विस्तरस्त्वनुसंधेयो भाष्येऽत उपरम्यते ॥ १० ॥ २३ ॥

भा० टी०—क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्युपन्यस्तमात्मतत्त्वं व्याख्यायोपसंहृतमिदानीं शुद्धार्थयोरैक्यरू-
पात्मतत्त्वस्य प्रागुक्तस्य ज्ञानं फलोक्त्या स्तौति—य इति । एवं यथोक्तेन प्रकारेण पुरुषं जीवेश्वरादिसर्व-
कल्पनाधिष्ठानं यो वेत्ति उक्तलक्षणः पुरुषोऽहमिति साक्षाज्ज्ञानाति प्रकृतिं चानाद्यनिर्वाच्यां
सर्वानर्थोपाधिभूतां गुणैः स्वविकारैः सह प्रागुक्तैकत्वगोचरया विद्ययाऽभावमापादितां यो वेत्तीति
संबन्धः । स सर्वथा वर्णाश्रमधर्मानुलङ्घ्य प्रवर्तमानोऽपि भूयः पुनः पतितेऽस्मिन् शरीरे देहान्तराय
न जायते नोत्पद्यते । आवर्तमानो जन्ममालावानवि सर्वथा भूयो नाभिजायते इति कल्पना-तु भाष्य-
बहिर्भूता नादत्तव्या, आवर्तमान इत्याद्युक्तेः फलाभावात् । ‘क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ।
ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति । तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये । इषीकातूलवच्च सर्वकर्माणि प्रदहन्ते । यथैधांसि
समिद्धोऽग्निर्मसमात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ बीजान्यग्न्युपद्रवधानि न रोह-
न्ति यथा पुनः । ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संपद्यते पुनः ॥ अविद्याकामक्लेशबीजनिमित्तानां फलारम्भकाणां
जन्मान्तराङ्कुरारम्भसामर्थ्यवतां कर्मणां ज्ञानाग्नौ नोक्तबीजदाहे सति जन्माङ्कुरारम्भसामर्थ्यं न घटत इति
श्रुतिस्मृतियुक्तिभिरुक्तम् । विदुषो जन्माभावमभिप्रेत्य भगवतोक्तं न स भूयोऽभिजायत इति । एतेन ज्ञानो-
त्पत्तेः प्राकृतानां कर्मणामुत्तरकालभाविनामतिक्रान्तानेकजन्मकृतानां च फलमदत्त्वा प्रारब्धकर्मवशाशो न
युक्तः । ‘नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ’ इत्यादिवचनात् । तस्मात्त्रिप्रकाराण्यपि कर्माणि त्रीणि
जन्मानि संहतानि वा सर्वाण्येकं जन्मारभेरन् । अन्यथा कृतविप्रणाशे सर्वत्रानाध्यासप्रसङ्गः शास्त्रानर्थक्यं
च स्यादिति शङ्का प्रत्युक्ता, सर्वकर्माणीतिविशेषणात् । सर्वेषां कर्मणां दाहस्य वक्तुं युक्तत्वात् । ननु ज्ञानो-
त्पत्त्युत्तरकालकृतानां सर्वकर्मणां ज्ञानसहभावित्वात् तेन दाहोऽस्तु नत्वन्येषाम् । तथाच न विशेषणवैयर्थ्य-
मिति चेन्न, संकोचे मानाभावात् । प्रारब्धकर्मणां मुक्तेषुवत्प्रवृत्तफलत्वात्तत्साम्यमनारब्धवेगेषुवदन्येषां कर्मणां
न युज्यत इत्यतः पतितेऽस्मिन्विद्वच्छरीरे न स भूयोऽभिजायत इति युक्तमेवोक्तमिति सिद्धम् ॥ २३ ॥

प० टी०—एवं प्रकृतिपुरुषज्ञानिनं स्तौति—य एवमिति । एवमुपद्रष्टृत्वादिरूपेण यः पुरुषं वेत्ति
तथा गुणैः सह सुखदुःखादिपरिणामसहितां प्रकृतिं वेत्ति स पुरुषो विधिमतिलङ्घ्य वर्तमानोऽपि पुनर्नाभि-
जायते मुच्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

रा० टी०—प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्धीत्युक्तार्थं बुभुत्सातिशयोत्पादनाय तज्ज्ञानफलमाह—य एवमिति ।
योऽधिकारी एनं पुरुषं जीवपराख्यद्विविधपुरुषं जडाजडाख्यद्विविधप्रकृतिं च तत्तद्वर्णैः सह वेत्ति परोक्षतो
विदित्वापरोक्षतो जानाति स पुमान्सर्वथा वर्तमानोऽपि प्रमादादन्यायप्रवृत्तिमानपि भूयः पुनर्नाभिजायते
मुक्तो भवतीत्यर्थः । तदुक्तं सूत्रे ‘कामकारेण चैके ’ इति ॥ २४ ॥

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ॥

अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

त० टी०—एवंभूतप्रकृतिवियुक्तात्मदर्शने साधनभेदप्रयुक्ताधिकारिभेदमाह—ध्यानेनेति द्वाभ्याम् । केचित्सदाचार्यमुखान्निश्चितात्मयाथात्म्या निष्पन्नयोगा ध्यानेन श्रवणमननाङ्गीभूतेन निदिध्यासनेन आत्मनि देहेऽवस्थितमात्मानमात्मना मनसा पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति । अन्येऽनिष्पन्नयोगाः सांख्येन योगेन निदिध्यासनाङ्गीभूतश्रवणमननापरपर्यायेण प्रकृतिपुरुषविवेकात्मकेन योगेनात्मानं पश्यन्ति । अपरे च ततोऽपि निकृष्टाधिकारिणो ज्ञानयोगानधिकृताः कर्मयोगेनैश्वर्यार्पणबुद्ध्या क्रियमाणेन फलाभिसंधिरहितेन स्ववर्णाश्रमोचितेन कर्मयोगेनान्तःकणशुद्धिद्वारेण मनसो ध्यानयोग्यतोत्पादनेन पश्यन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

म० टी०—अत्रात्मदर्शने साधनविकल्पा इमे कथ्यन्ते । इह हि चतुर्विधा जनाः केचिदुत्तमाः केचिन्मध्यमाः केचिन्मन्दाः केचिन्मन्दतरा इति । तत्रोत्तमानामात्मज्ञानसाधनमाह—ध्यानेनेति । ध्यानेन विजातीयप्रत्ययानन्तरितेन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण श्रवणमननफलभूतेनात्मचिन्तनेन निदिध्यासनशब्दोदितेन आत्मनि बुद्धौ पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति आत्मानं प्रत्यक्चेतनमात्मना ध्यानसंस्कृतेनान्तःकरणेन केचिदुत्तमाः योगिनः । मध्यमानामात्मज्ञानसाधनमाह—अन्ये मध्यमाः सांख्येन योगेन निदिध्यासनपूर्वभाविना श्रवणमननरूपेण नित्यानित्यविवेकादिपूर्वकेण इमे गुणत्रयपरिणामा अनात्मानः सर्वे मिथ्याभूतास्तत्साक्षिभूतो नित्यो विभुर्निर्विकारः सत्यः समस्तजडसंबन्धशून्य आत्माहमित्येवं वेदान्तवाक्यविचारजन्येन चिन्तनेन, पश्यन्त्यात्मानमात्मनीति वर्तते । ध्यानोत्पत्तिद्वारेणेत्यर्थः । मन्दानां ज्ञानसाधनमाह—कर्मयोगेन ईश्वरार्पणबुद्ध्या क्रियमाणेन फलाभिसंधिरहितेन तत्तद्वर्णाश्रमोचितेन वेदविहितेन कर्मकलापेन चापरे मन्दाः पश्यन्त्यात्मानमात्मनीति वर्तते । सत्त्वशुद्ध्या श्रवणमननध्यानोत्पत्तिद्वारेणेत्यर्थः ॥ २४ ॥

शं० टी०—एवं ज्ञेयं यत्तत्प्रक्षयामीत्यादिना निरूपितस्य ब्रह्मणः स्वरूपं विज्ञाय प्रकृतिं च विलाप्य सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वं ब्रह्मैव पश्यतो यतेस्तद्विज्ञानस्य फलं विदेहकैवल्यं प्रतिपाद्याऽधुना सुसुश्रूणामेवोक्तममध्यमाधमाधिकारिणां निर्विशेषब्रह्मप्राप्तये तत्तदधिकारानुरूपाणि साधनान्याह—ध्यानेनेति द्वाभ्याम् । केचिदुत्तमाधिकारिणो यतयः ‘विविक्तदेशे च सुखासनस्थः शुचिः समग्रीवशिरश्शरीरः इत्यादिना ‘एकान्ते सुखमास्यतां परतरे चेतः समाधीयताम्’ इत्युक्तरीत्या तीव्रमोक्षेच्छावैराग्याभ्यां सर्वेभ्यो विषयेभ्य इन्द्रियाण्युपसंहृत्य मनसः प्रत्यगात्मन्येकाग्रतामापाद्य, ध्यानेन श्रवणादिसंस्कारजन्यज्ञानसाध्येन ध्यानेन विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणलक्षणेनात्मनि बुद्धावेव सर्वदृश्यप्रकाशकतया स्थितं निर्विशेषं निराकारमाकाशवत्परिपूर्णं चिदेकरसमात्मानं परमात्मानं स्वात्मना स्वस्वरूपत्वेन पश्यन्ति—भेदवासनानिवृत्तये श्रवणादिना ज्ञातं ब्रह्मैवाहमहमेव ब्रह्मेत्यात्मानं सर्वदा ब्रह्मैव भावयन्तीत्यर्थः । यद्वा “सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः” इति मायाकार्यस्य सर्वस्य सदास्पदत्वश्रवणात् भ्रान्त्या कल्पितं सर्वमव्यक्तादिस्थूलान्तमात्मानं परमात्मानं सर्वाधिष्ठाने प्रातिलोभ्येन प्रविलाप्य, तेन प्रत्यस्तमिताशेषविशेषं सद्ब्रह्म चिद्धनमानन्दधनमात्मानं परमात्मानं परं ब्रह्म ध्यानेन ब्रह्माकाराकारितान्तःकरणवृत्त्या तैलधारावदविच्छन्नया वृत्त्यन्तरनिर्मुक्तया ब्रह्मैवाहमित्यात्मना स्वस्वरूपत्वेन पश्यन्ति—स्वमेव ब्रह्म सर्वदा भावयन्तीत्यर्थः । अन्ये मध्यमाधिकारिणो निरुक्तध्यानयोगाक्षमाः यतयः सांख्येन सांख्यं नाम बुद्धेः सर्वास्वप्यवस्थास्वहं नित्यकूटस्थासङ्ग-

चिद्रूप एवास्मि, न कदापि चले, न कुर्वे, न भुञ्ज इति स्वस्य चैतन्याकारमात्रस्य प्रत्यग्बुद्ध्या सर्वदा प्रकृतितदुणतद्विकारतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थासंबन्धराहित्यदर्शनमेव संसारमोक्षस्योपायत्वेन सांख्यमेव योगस्तेन सांख्येन योगेनात्मनि बुद्ध्यावात्मानं पश्यन्ति—स्वमकर्तारमभोक्तारं निष्क्रियमेव सर्वदा भावयन्तीत्यर्थः । अपरे च ध्यानसांख्ययोगयोः सदसद्विवेकवैराग्यसंन्यासैकसाधनयोरनधिकारिणो गृहिणोऽपि कर्मयोगेन मत्कर्मकृन्मत्परम इत्युक्तीत्या परमेश्वरार्थं सकलकर्मानुष्ठानं कर्मयोगः मोक्षोपायत्वात्कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन चित्तशुद्धिसंपादनकारणेनाराधयन्तः सन्तः आत्मानं परमात्मानं विश्वरूपमानि बुद्धौ पश्यन्ति । वासुदेवः सर्वमिति बुद्ध्या सर्वं विष्णुं भावयन्ति, यद्वा परमेश्वरार्पणबुद्ध्या श्रद्धाभक्तिभ्यां समनुष्ठितेन कर्मयोगेन चित्तशुद्धिं प्राप्य तत्संपादितश्रवणादिजन्यज्ञानेनात्मनि बुद्ध्यावात्मानमात्मना पश्यन्ति क्रमेणेत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्री० टी०—एवंभूतविविक्तात्मज्ञाने साधनविकल्पानाह—ध्यानेनेति द्वाभ्याम् । ध्यानेन आत्माकारप्रत्ययावृत्त्या आत्मनि देहे आत्मना मनसा एनमात्मानं केचित्पश्यन्ति । अन्ये तु सांख्येन प्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यालोचनेन, योगेनाष्टाङ्गेनापरे, अपरे च कर्मयोगेन पश्यन्तीति सर्वत्रानुषङ्गः । एतेषां च ध्यानादीनां यथायोग्यं क्रमसमुच्चये सत्यपि तत्तन्निष्ठाभेदाभिप्रायेण विकल्पोक्तिः ॥ २४ ॥

स० टी०—अत्रात्मदर्शने श्रीशः साधनान्याह शास्त्रतः ॥ अधिकारानुसारेण विकल्पा ईरिता अमी ॥ १ ॥ चतुर्विधा जना लोके केचित्स्युरुत्तमा बुधाः ॥ केचित्स्युर्मध्यमाः केचिन्मन्दा मन्दतराः परे ॥ २ ॥ तत्रोत्तमानां ब्रह्मैक्यज्ञानसाधनमुच्यते ॥ सम्यक् श्रुतं मतं तत्त्वं ध्यानेनात्मनि संस्कृते ॥ ३ ॥ सेन्द्रियं चित्तमायम्य निदिध्यासनरूपिणा ॥ अखण्डं प्रत्यगात्मानं साक्षात्कुर्वन्ति चेतसा ॥ ४ ॥ स्वबुद्धौ संस्कृतेनैके मुख्यास्ते ज्ञानयोगिनः ॥ मध्यमाः सांख्ययोगेन वेदान्तश्रवणेन च ॥ ५ ॥ नित्यानित्यविवेकेन युक्तिभिर्मननेन च ॥ देहेन्द्रियादयः सर्वे विकाराः प्रकृतेरिमे ॥ ६ ॥ मिथ्याभूता अनात्मानस्तेभ्यो भिन्नोऽहमान्तरः ॥ साक्षिभूतो विभुर्नित्यो निर्विकारोऽस्मि केवलः ॥ ७ ॥ जडसंबन्धशून्योऽहमित्येवं युक्तितत्पराः ॥ बुद्धौ ध्यानपरिप्राप्त्या पश्यन्त्यात्मानमात्मना ॥ ८ ॥ श्रुत्वा मत्वा निदिध्यास्य साक्षात्कुर्वन्ति ये जनाः ॥ अखण्डं वस्तु सहृद्ध्या सावधानास्त उत्तमाः ॥ ९ ॥ ये तु श्रुत्वाथ मनने तत्पराः श्रद्धया जनाः ॥ किंचिद्ध्याने प्रविष्टास्ते मध्यमाः सांख्ययोगिनः ॥ १० ॥ ईश्वरार्पणबुद्ध्या ये मन्दाः कुर्वन्ति कर्म ते ॥ फलाभिसंधिशून्येनानहंकारेण चेतसा ॥ ११ ॥ स्ववर्णाश्रमधर्मेण सत्त्वशुद्ध्याधिकारिणः ॥ भूत्वा बोधपरिप्राप्त्या पश्यन्त्यात्मानमात्मना ॥ १२ ॥ २४ ॥

भा० टी०—एवं तत्त्वपदार्थौ संशोध्य तयोरैक्यं प्रतिपादितमिदानीमात्मदर्शनोपायविकल्पान् यथाधिकारं प्रतिपादयति—ध्यानेनेति । केचिदुत्तमाधिकारिणो योगिनः एतज्जन्मनि जन्मान्तरे वा कृताभ्यां श्रवणमननाभ्यामसंभावनादिदोषनिर्मुक्ताः शब्दादिविषयेभ्यः श्रोत्रादीनि करणानि मनस्युपसंहृत्य मनश्च प्रत्यगात्मन्येकार्प्य विधाय तैलधारावत्संतताऽविच्छिन्नप्रत्ययेन निदिध्यासनापरपर्यायेण ध्यानेनात्मनि बुद्धौ आत्मानं प्रत्यक्चेतनात्मना ध्यानसंस्कृतेनान्तःकरणेन पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति । आत्मनि देह इति व्याख्याने तूक्तार्थापेक्षया सामञ्जस्यं चिन्त्यम् । अन्ये मध्यमाधिकारिणः श्रवणमननपरायणा इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः सविकाराः अनात्मानः मिथ्याभूतास्तद्व्यापारसाक्षिभूतोऽपरिणामी नित्यो गुणविलक्षणो विभुः सच्चिदानन्दधन आत्मेति वेदान्तविचारजन्येन चिन्तनात्मकेन सांख्येन योगेन ध्यानोत्पत्तिद्वारा आत्मन्यात्मानमात्मना पश्यन्तीति पूर्ववत् । अपरे मन्दाधिकारिणः कर्मैव योगार्थत्वगुणेन योगस्तेन कर्मयोगेन ईश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानेन सत्त्वशुद्धिश्रवणमननध्यानापरोक्षज्ञानोत्पत्तिद्वारेणात्मन्यात्मानमात्मना पश्यन्तीति पूर्ववत् ॥ २४ ॥

प० टी०—अथैवंविधविवेकेनात्मज्ञाने साधनविकल्पानाह—ध्यानेनेति द्वाभ्याम् । ध्यानेनात्माकारप्रत्यया-
वृत्त्यात्मनि देह एवात्मना मनसैवात्मानं केचित्पश्यन्ति । श्रुतिरपि—“ श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति
सर्वस्यात्मा भवति ” इति । स्पष्टोऽर्थः । तथान्येऽधिकारिणः सांख्येन योगेन प्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यालोच-
नेन पश्यन्ति । श्रुतिरपि ऋग्वेदे—“ पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः । समुद्रे
अन्तः कवयो विचक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः ” इति । भाष्यम्—असुरस्य बलवतः परमेश्वरस्य
माययाक्तं व्याप्तमत एव पतङ्गमनेकदेहपतनशीलं क्षेत्रज्ञं विपश्चितो ज्ञानवन्तः प्रथमसंकल्पात्मकेन मनसा-
नन्तरं हृदा निश्चयात्मकबुद्धिरूपेणैवमात्मानैवात्मानं पश्यन्तीत्यर्थः । तमेव कवयः क्रान्तदर्शिनोऽन्तः स-
मुद्रे विचक्षते । समुद्रयति व्याप्रोतीति समुद्रः प्रपञ्चस्तस्मिन् पश्यन्ति क्षीरान्तर्धृतमिवेत्यर्थः । तत्र वेधसो
हिरण्यगर्भस्य मरीचीनां प्रकाशानां पदं स्थानमिच्छन्ति पदार्थप्रतीतिरूपेण गवेषयन्ति । अपरे कर्मयोगेन
चित्तशुद्धिद्वारा पश्यन्ति । एवं यथाधिकारं विकल्पोक्तिः ॥ २४ ॥

रा० टी०—परमपुरुषादिदर्शने साधनमाह—ध्यानेनेति । केचिच्छ्रवणमननोपेताः ध्यानेनात्मना
बुद्ध्यात्मानं भगवन्तमात्मानि देहे पश्यन्ति । अन्ये सांख्येन योगेन वेदोक्तभगत्स्वरूपपरोक्षज्ञानेन—ध्यानेन
चेत्यनुषज्जते—आत्मानं पश्यन्ति । अपरे श्रवणादिहीनाः कर्मयोगेन च कर्मरूपोपायेन सांख्येन ध्यानेन
चेत्यनुषज्जते । साधुकर्मानुष्ठानलब्धभगवत्प्रसादजन्यश्रवणमननध्यानैरात्मानं पश्यन्ति । ध्यानेऽशक्तानां
सांख्यसंपादनद्वारा ध्यानसंपादनेन । तत्राप्यशक्तानां कर्मोपायेन श्रवणादिसंपादनेनात्मदर्शनमित्यवस्थाभेद-
माश्रित्यायमर्थो भाष्योक्तः । तात्पर्यं तु केचिदृषयः स्वप्रतिभयान्यतः श्रवणेन च हरिं ज्ञात्वा आत्मना
मनसा आत्मानि हृदये आत्मानं परमात्मानं ध्यानेन पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति । केचिदित्युक्त्यान्धे नारदा-
द्याः ऋषयस्तु बहिरपि पश्यन्ति इति सूचितम् । केचिदृषयो नारदाद्या बहिस्त्वपीति स्मृतेः । ऋषयोन्तः-
प्रकाशा इति सूत्रभाष्योक्तश्रुतिस्तु नारदाद्यन्यविषयेति ज्ञातव्यम् । अन्ये देवास्तु सांख्येन योगेन स्वप्रतिभाख्य-
ज्ञानरूपोपायेन ध्यानेन विनैव विष्णुप्रसादलब्धस्वप्रतिभाख्यज्ञानेन बहिरन्तश्च विष्णुं पश्यन्तीत्यर्थः ।
अपरे क्षत्रियवरा राजानः कर्मयोगेनाश्वमेधादिकर्मरूपोपायेन श्रवणेन स्वप्रतिभया च नित्यं भगवन्तं स्मर-
न्तोऽश्वमेधादियज्ञकर्मकाले यज्ञभागार्थमागतमात्मानं पश्यन्तीत्यर्थः । श्रवणप्रतिभयोरुपत्त्वाद्वात्रानुक्तिः ॥ २५ ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ॥

तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

त० टी०—ततो मन्दाधिकारिण आह—अन्ये त्विति । अन्ये तूक्तयोगादिसाधनेष्वनधिकृता
एवमुक्तप्रकारेणात्मानमजानन्तोऽन्येभ्यस्तत्त्वदर्शिभ्यो गुरुभ्यः श्रुत्वा इत्थं तत्त्वं जानीतेत्युक्ताः
सन्त उपासते—श्रद्धाविश्वासेनाङ्गीकुर्वन्ति । तेऽपि श्रुतिपरायणाः श्रद्धया श्रवणपरायणाः सन्तौ
मृत्युं संसारं क्रमेण तरन्ति । अपिशब्दाद्ये साधनसंपन्ना विचारसमर्थास्ते मृत्युं तरन्तीति किमु वक्त-
व्यमिति सूचितम् ॥ २६ ॥

म० टी०—मन्दतराणां ज्ञानसाधनमाह—अन्य इति । अन्ये तु मन्दतराः, तुशब्दः पूर्वश्लोकोक्तत्रि-
विधाधिकारिवैलक्षण्यद्योतनार्थः, एषूपायेष्वन्यतरणाप्येवं यथोक्तमात्मानमजानन्तोऽन्येभ्यः कारुणिकेभ्यः
आचार्येभ्यः श्रुत्वेदमेवं चिन्तयतेत्युक्ता उपासते श्रद्धावानाः सन्तश्चिन्तयन्ति, तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं संसारं
श्रुतिपरायणाः स्वयं विचारासमर्था अपि श्रद्धानतया गुरुपदेशश्रवणमात्रपरायणाः । तेऽपीत्यपिशब्दाद्ये
स्वयं विचारसमर्थास्ते मृत्युमातितरन्तीति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ २६ ॥

शं० टी०—इत्थं ध्यानसांख्ययोगयोः कर्मयोगे चाप्यधिकारिणां यतीनां गृहस्थानां च ब्राह्मणादीनां यथाधिकारं मोक्षसाधनमुपदिश्य परमदयालुतया श्रीभगवान् कर्मस्वप्ननधिकारिणां मुक्तिसाधनमाह—अन्ये त्विति । कर्माधिकारिभ्यस्त्वैवर्णिकेभ्यो ब्राह्मणादिभ्योऽन्ये तु कर्मस्वनधिकारिणः केवलपामराः स्त्रीशूद्रादयः किंचिदप्येवमुक्तेषु साधनेष्वेकमपि साधनमजानन्तः शास्त्राध्ययनतर्द्धज्ञानयोग्यताभावादुक्तसाधनान्यतरं यथावज्ज्ञातुं कर्तुं चासमर्थाः सन्तः स्वयमन्येभ्यो ब्राह्मणादिभ्यो गुरुभ्यस्त्वमिदमेवं कुरु इदमेवमनुसं-
 धेहीति श्रुत्वा श्रद्धया भक्त्या च श्रुतिपरायणाः श्रूयत इति श्रुतिः श्रुतोऽर्थस्तत्परायणास्तदेकप्रवणाः सन्त उपासते श्रुतमर्थं सम्यगनुतिष्ठन्ति तेऽपि परोपदेशानुवर्तिनः ईश्वरप्रसादचित्तशुद्धितत्फलसिद्ध्यादिक्रमेण मृत्युं मृत्युदुःखप्रधानं संसारमतितरन्त्यतिक्रामन्ति क्रमेण मुक्तिं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

श्री० टी०—अतिमन्दाधिकारिणां निस्तारोपायमाह—अन्य इति । अन्ये तु साङ्ख्ययोगादिमार्गेणैवंभूत-
 मुपद्रष्टृत्वादिलक्षणमात्मानं साक्षात्कर्तुमजानन्तोऽन्येभ्य आचार्येभ्य उपदेशेन श्रुत्वा उपासते ध्यायन्ति । ते च श्रद्धयोपदेशश्रवणपरायणाः सन्तो मृत्युं संसारं शनैरतितरन्त्येव ॥ २५ ॥

स० टी०—अन्ये त्वेषु विकल्पेषूपायेनान्यतरेण च ॥ अजानन्तो विवेकेन यथोक्तात्मानमान्तरम् ॥ १ ॥
 आचार्येभ्यो दयालुभ्यः श्रुत्वा ये श्रद्धयान्विताः ॥ इदमेवं चिन्तयतेत्युक्ताः सन्त उपासते ॥ २ ॥ तेऽपि
 धीरास्तरन्त्येव मृत्युं संसारसागरम् ॥ स्वयं विचाराकुशलाः श्रद्धानतया जनाः ॥ ३ ॥ गुरुपदेशश्रवणे
 तत्परा मुक्तिभाजनाः ॥ ये विचारे स्वयं दक्षाः श्रद्धाना जितेन्द्रियाः ॥ ४ ॥ संसारं ते तरन्तीति
 किमु वाच्यं विचक्षणाः ॥ ५ ॥ २५ ॥

भा० टी०—मन्दतरानाह—अन्य इति । अन्ये तु—तुशब्दः पूर्वेभ्यो वैलक्षण्यद्योतनार्थः । एषु विकल्पेषु
 अन्यतरेणाप्येवं यथोक्तात्मानमजानन्तः श्रुतिपरायणाः श्रुतिः श्रवणं परमयनं मोक्षमार्गप्रवृत्तौ परं सा-
 धनं येषां केवलं परोपदेशप्रमाणाः स्वयं विवेकरहिताः अन्येभ्यः आचार्येभ्य इदमेव चिन्तयतेति वदद्वाः
 श्रुत्वा श्रद्धानाः सन्तस्तदेवोपासते चिन्तयन्ति तेऽपि च मृत्युयुक्तं संसारमतितरन्त्येवातिक्रामन्त्येव ।
 चकारः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः । तेऽप्यतितरन्ति पूर्वोक्तास्त्रयस्तरन्तीति किमु वक्तव्यमिति कैमुत्यन्यायबोधनार्थो-
 ऽपिशब्दः । तेषामुत्तमादित्वाभावेऽपि संसारातितरणे संशयो नास्तीत्यवधारणार्थः ॥ २५ ॥

प० टी०—अथातिमन्दाधिकारिणां निस्तारोपायमाह—अन्ये त्विति । अन्ये सांख्ययोगादिमार्गेणैवंभूत-
 मुपद्रष्टृत्वादिलक्षणमात्मानं साक्षात्कर्तुमजानन्तस्तेऽन्येभ्य आचार्येभ्य उपदेशतः श्रुत्वोपासते ध्यायन्ति ।
 तेऽपि श्रुतिपरायणा आचार्योपदेशश्रवणसादरा मृत्युमतितरन्त्येव ॥ २५ ॥

रा० टी०—अन्ये तु मनुष्यास्तु एवं स्वप्रतिभावलेनात्मानमजानन्तः अन्येभ्यः श्रुत्वा मत्वेत्यपि ग्राह्यम् ।
 उपासते ध्यायन्ति । ततः पश्यन्ति च । तेऽपि च अल्पतरप्रतिभावन्तोऽपि श्रुतिपरायणाः बहुश्रवणवन्तः
 सन्तः मृत्युसंसारमतितरन्त्येवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

त० टी०—एवं विविक्तात्मज्ञानं संसारनिवर्तनमित्युक्तमितः परं तद्वाढ्यार्थमेव प्रकृतिपुरुषविचारः
 क्रियते यावदध्यायसमाप्ति । तत्र तावत्प्रकृतिपुरुषसंसर्ग एव सर्वप्राणिसंभवहेतुरित्याह—यावदिति ।
 यावत्किञ्चित्स्थायरज्जगत् सत्त्वं प्राणिमात्रं संजायते उत्पद्यते, तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् प्रकृतिपुरुषयोः
 संयोगाद्भवतीति विद्धि । हे भरतर्षभ न केवलायाः प्रकृतेः, पुरुषाद्वा ॥ २६ ॥

म० टी०—संसारस्याविद्यकत्वाद्विद्यया मोक्ष उपपद्यत इत्येतस्यार्थस्यावधारणाय संसारतन्निवर्तकज्ञानयोः प्रपञ्चः क्रियते यावदध्यायसमाप्ति । तत्र कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मस्वित्येतत्प्रागुक्तं विवृणोति—यावदिति । यावत् किमपि सत्त्वं वस्तु संजायते स्थावरं जङ्गमं वा तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् अविद्यातत्कार्यात्मकं जडमनिर्वचनीयं सदसत्त्वं दृश्यजातं क्षेत्रं तद्विलक्षणं तद्भासकं स्वप्रकाशपरमार्थ-सच्चैतन्यमसङ्गोदासीनं निर्धर्मकमद्वितीयं क्षेत्रज्ञं तयोः संयोगो मायावशादितरेतराविवेकनिमित्तो मिथ्या-तादात्म्याध्यासः सत्यानृतमिथुनीकरणात्मकः, तस्मादेव संजायते तत्सर्वं कार्यजातमिति विद्धि हे भरतर्षभ । अतः स्वरूपाज्ञाननिबन्धनः संसारः स्वरूपज्ञानाद्विनष्टुमर्हति स्वप्नादिवदित्यभिप्रायः ॥ २६ ॥

शं० टी०—एतद्योनीनि भूतानीति यदुक्तं भूतानां संसारस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयसंबन्धकारणत्वं तदिदानीं विशदयति—मोक्षैककामैः पण्डितैः प्रकृतिद्वयसंबन्धः प्रयत्नेन परिहर्तव्य इति सूचयितुम्—यावदिति । स्थावरजङ्गमं स्थावररूपं जङ्गमरूपं यावदावत्परिमाणकं यत्किञ्चित् यद्यत्सत्त्वं प्राणि संजायते त्रिलोक्यां समुत्पद्यते तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगात्संबन्धादेव संजायते । यत्किञ्चिदित्यविशेषग्रहणं देवमनुष्यादिषु सर्वत्रापि जनेः साधारणत्वसूचनार्थम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः प्रकृतिपुरुषयोः संबन्धे सत्येव प्राणिजातं सर्वं समुत्पद्यते, जननादिदुःखमपरिच्छिन्नमनुभुङ्क्ते नान्यथेति विद्धि विजानीहि त्वं भरतर्षभ । प्रकृतिपुरुषयोः संबन्धे सत्येवाविद्यास्मितादयो विजृम्भन्ते जन्मादिदुःखहेतवस्ततः कर्माणि च जन्मबीजानि नासति । अतस्तयोः संबन्धः प्रयत्नेन तत्त्वज्ञैर्मोक्षसुखेच्छुभिर्यतिभिः परिहर्तव्य इत्यर्थः । ननु प्रकृतिपुरुषयोः संबन्धः को यस्मिन् सति पुंसः संसारो यदभावे तदभाव इति चेदुच्यते । न तयोः परस्परावयवसंश्लेषैकनिबन्धनः संयोगः संभवति सावयवनिरवयवयोः संयोगायोगात् “ निष्कलं निष्क्रियम् ” इति पुरुषस्यात्मनो निरवयवत्वश्रवणात् । ननु निरवयवस्याप्याकाशस्य विभुत्वसिद्धये सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वं विभुत्वमिति सर्वमूर्तद्रव्यैः संयोगोऽङ्गीकृत एवेति चेत्तथात्वे त्वाकाशस्य सावयवत्वं वर्षवाय्वग्नादिसंयोगात्कृ-दशोषप्लोषाद्यनर्थश्च स्यादनित्यत्वं च । सूक्ष्मत्वात्स्थूलैर्न संयुज्यत इति चेन्न । जलादीनां सूक्ष्मावयवैः सूक्ष्मस्यापि संयोगश्चोक्तानर्थश्च स्यात्ततो मूर्तद्रव्यसंयोगित्वकल्पनं भ्रम एव । किंतु निरवयवस्याकाशस्य सर्वमूर्तद्रव्यव्यापकत्वस्यैव तत्संयोगित्वव्यपदेशः, ननु साक्षादवयवसंश्लेषित्वस्य निरवयवत्वेनाकाशस्य तदसंभवात् । तद्वत्क्षेत्रज्ञस्यापि क्षेत्रेण संयोगो न संभवति नापि समवायश्च तयोर्युतसिद्धत्वाभावात् । उभयोरप्यसंभवे संबन्धान्तराभावात् । तर्हि कः संबन्ध इत्यत्रोच्यते—युष्मदस्मत्पदप्रत्ययार्थयोर्विषयविषयिणोरन्योन्यविरुद्धस्वभावयोः प्रकृतिपुरुषयोर्विपरीतगृहीतयोरन्योन्यास्मिन्नन्योन्यधर्माध्यासलक्षणस्तद्विवेकज्ञानाभावैकनिबन्धनः संबन्धः शुक्तिरजतयोरिव संभवत्यनादिसंस्कारजन्यस्तत्स्वरूपाज्ञानमूलको मिथ्याज्ञानलक्षणः सोऽयमेव पुंसः संसारकारणं तन्निवृत्तिकारणं, तयोः स्वरूपविवेचनमेव । तदुच्यते—घटतद्द्रष्टारिव विषयविषयिणोः प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यविलक्षणयोः स्वरूपं ज्ञेयत्वज्ञातृत्वाभ्यां प्रकाश्यप्रकाशकत्वाभ्यां विकारित्वाविकारित्वाभ्यामनित्यत्वनित्यत्वाभ्यां सावयवत्वनिरवयवत्वाभ्यामनेकत्वैकत्वाभ्यां च परस्परविलक्षणमिदं शरीरं क्षेत्रम् । एतद्यो वेत्ति स क्षेत्रज्ञ इति सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितमिति ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरिति तमसः परमिति ज्ञानमिति हृदि सर्वस्य विष्ठितमित्युक्तरीत्या क्षेत्रज्ञः क्षेत्राद्भिन्नः ज्ञातृत्वाद्वदज्ञातृवदित्यादियुक्तिभिर्विचिच्य तिलतन्दुलवद्विभज्य क्षेत्राद्विभक्तं क्षेत्रज्ञं चिदेकरसमयमहमिति स्वात्मना विज्ञाय ततः प्रकृतिं न सत्तन्नासदुच्यत इत्युक्तरीत्यात्मनि प्रविलाप्य पुनराभासरूपायाः प्रकृतेस्तद्वर्तकर्मणां चाहारादौ संश्लेषो यथा न स्यात्तथा सदात्मनिध्यामेव तिष्ठतो ब्रह्मविद्यतेः पुनरविद्यास्मितादयो दुःखहेतवस्तत्कार्याणि च कर्माण्यपि जन्मबीजानि न संभवन्ति । विदेहमुक्तिश्च करस्था भवत्यतः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः

संयोगो यथा न स्यात्तथा ब्रह्मविद्भिर्ब्रह्मनिष्ठैव स्थातव्यमिति सूचयितुं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोग एव विदामप्यविदां च सर्वेषां जन्मादिदुःखकारणमित्युच्यते जगद्गुणा यावत्संजायते किंचिदित्यादिना । तस्मात्सर्वदा सदात्मना स्थातव्यमिति सिद्धम् ॥ २६ ॥

श्री० टी०—तत्र कर्मयोगस्य तृतीयचतुर्थपञ्चमेषु प्रपञ्चितत्वात् ध्यानस्य योगस्य च षष्ठाष्टमयोः प्रपञ्चितत्वात् ध्यानादेश्च साङ्ख्यविविक्तात्मविषयत्वात्साङ्ख्यमेव प्रपञ्चयन्नाह—यावदित्यादि यावदध्यायसमाप्ति । यावत्किंचित् वस्तुमात्रं सत्त्वमुत्पद्यते तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्योगात्—अविवेककृतात्तादात्म्याध्यासाद्भवतीति जानीहि ॥ २६ ॥

स० टी०—संसारख्यस्य बन्धस्याविद्यकत्वाद्धि विद्यया ॥ मोक्षोपपत्तिरस्तीत्येतस्यार्थस्यावधारणे ॥ १ ॥ प्रपञ्चः क्रियते बन्धतन्निवर्तकबोधयोः ॥ स्थावरं जङ्गमं सत्त्वं यत्किंचिद्वस्तु जायते ॥ २ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोस्तन्मान्योन्याध्यासात्प्रजायते ॥ अनिर्वाच्यमविद्यातत्कार्यं क्षेत्रं जडात्मकम् ॥ ३ ॥ ततो भिन्नं चिदानन्दब्रह्मवस्तु चिद्वद्वयम् ॥ उदासीनं परं शुद्धं क्षेत्रज्ञं निर्गुणात्मकम् ॥ ४ ॥ तयोर्मयावशादन्योन्याविवेकानिमित्तकः ॥ मिथ्यातादात्म्यकोऽद्वयासः सत्यानृतयुगात्मकः ॥ ५ ॥ तस्मादेवाखिलं सत्त्वजातं संजायते जगत् ॥ अतः स्वात्मापरिज्ञानहेतुको बन्ध एव यः ॥ ६ ॥ संसारख्यः स आत्म्यैक्यज्ञानान्नश्यति सर्वथा ॥ स्वाप्रबन्धो यथा निद्राक्षये नश्यति तत्क्षणे ॥ ७ ॥ तथैवाविद्यको बन्धस्तत्त्वज्ञानाद्विनश्यति ॥ अत आध्यासिकं सर्वमात्रह्यादितृणावधि ॥ ८ ॥ सत्यं ब्रह्मैव चेत्येवं विनिश्चित्य धियाबुधः ॥ स्वे महिम्नि स्वतःसिद्धे प्रतिष्ठां प्राप्य निश्चलाम् ॥ ९ ॥ जीवनमुक्तो मुनिर्नित्यं कृतकृत्यः स तिष्ठति ॥ १० ॥ २६ ॥

भा० टी०—अत्र क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते इत्युक्तं तत्र हेतुमाह—यावदिति । यत्किंचित्सत्त्वं वस्तु स्थावरजङ्गमं संजायते समुत्पद्यते तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगाज्जायत इत्येवं विद्धि जानीहि । एतज्ज्ञातुं योग्योऽसीति सूचयन्नाह—हे भरतर्षभेति । ननु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगादिति भगवतोक्तं न संगच्छते क्षेत्रज्ञस्याकाशवन्निरवयवत्वेन क्षेत्रेण रज्ज्वेव घटस्यावयवसंश्लेषद्वारकस्य संबन्धविशेषस्य संयोगस्यासंभवात् । तन्तुपटयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावानभ्युपगमेन लक्षणया समवायलक्षणस्याप्यसंभवात् तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोस्तादात्म्यासंभवाच्चेति चेन्न, रज्जुशुक्तिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावादध्यारोपितसर्परजतादिसंयोगवत् विषयविषयिणोर्भिन्नस्वभावयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरतद्वर्माध्यासलक्षणस्य संयोगस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकाभावनिबन्धनस्य संभवात् । तथाच यथाशास्त्रं मुञ्जादिवेणीकां यथोक्तलक्षणात्क्षेत्रात् यथोक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं विभज्य निरस्तसर्वोपाधिमिश्रामिन्नं यः पश्यति क्षेत्रं च मायानिर्मितहस्तिस्वप्नदृष्टवस्तुगन्धर्वनगरद्विचन्द्रज्जूरगवदसदेव सदिवाभासत इत्येवं निश्चितविज्ञानी यस्तस्य सम्यग्दर्शनेन जन्महेतोः मिथ्याज्ञानस्यापगमान्मोक्ष उपपद्यते नन्वन्यस्येत्यतो युक्तमुक्तं य एवं वेत्तीत्यादि ॥ २६ ॥

प० टी०—अथान्ये सांख्येन योगेन ध्यायन्तीति पूर्वमुक्तं तदेव प्रकटयन्नाह—यावदिति । यावत्किंचित्सत्त्वं वस्तुमात्रं स्थावरं जङ्गमं वा समुत्पद्यते तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्योगादविवेककृतात्तादात्म्याध्यासाद्भवतीति जानीहि प्रकृतिपुरुषयोगाद्बुद्धितत्त्वमित्यादि ॥ २६ ॥

रा० टी०—कार्योपादानतत्त्वप्रकृत्युपादानकदेहयोगित्वसर्वत्रसमत्वरूपधर्मयुक्ततया प्रकृतिपुरुषेश्वरस्वरूपं पुनरप्याह—यावदिति । नचाप्रतिज्ञातोक्तिदोषः प्रकृतिपुरुषधर्मोक्तेः यादृकेत्यत्रेश्वरधर्मोक्तेश्च यत्प्रभाव इत्यत्र प्रतिज्ञातेऽन्तर्भावात् । यावत्स्थावरजङ्गमात्मकं सत्त्वं जीवजातं तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् चित्प्रकृतिपरमात्मनोः संयोगाज्जायते प्रादुर्भवतीति विद्धि, यद्वा उपद्रष्टेत्यादिना सदसद्योजनिजन्मसु भगवानेव स्वतन्त्रकारणमिति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति—यावदिति । उक्त एवार्थः ॥ २७ ॥

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ॥

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥

त० टी०—प्रकृतिपुरुषसंयोगोद्भवं संसारमुक्त्वा तन्निवृत्तये प्रकृतिवियुक्तात्मदर्शनमाह—सम-
मिति । सर्वेषु स्थावरजङ्गमेषु भूतेषु समं देवतिर्यङ्मनुष्यादिविषमाकारवियुक्ततया ज्ञानैकस्वरूपतया
च समं यथा भवति तथा तिष्ठन्तं देहेन्द्रियमनसां परमेश्वरं विषमाकारेषु देहेषु विनश्यत्सु अविनश्यन्तं
विनाशायोप्यतया नित्यं यः पश्यति स यथाऽवस्थितमात्मानं पश्यति ॥ २७ ॥

म० टी०—एवं संसारमविद्यात्मकमुक्त्वा तन्निवर्तकविद्याकथनाय य एवं वेत्ति पुरुषमिति प्रागुक्तं
विवृणोति—सममिति । सर्वेषु भूतेषु भवनधर्मकेषु स्थावरजङ्गमात्मकेषु प्राणिषु अनेकविधजन्मादिपरिणामशी-
लतया गुणप्रधानभावापत्त्या च विषमेषु अत एव चञ्चलेषु प्रतिक्षणपरिणामिनो हि भावा नापरिणम्य क्षण-
मपि स्थातुमीशते । अत एव परस्परबाध्यबाधकभावापत्तेषु एवमपि विनश्यत्सु दृष्टनष्टस्वभावेषु मायागन्ध-
र्वनगरादिप्रायेषु समं सर्वत्रैकरूपं प्रतिदेहमेकं जन्मादिपरिणामशून्यतया च तिष्ठन्तमपरिणममानं पर-
मेश्वरं सर्वजडवर्गसत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन बाध्यबाधकभावशून्यं सर्वदोषानास्कन्दितमविनश्यन्तं दृष्टनष्टप्रायस-
र्वद्वैतबाधेऽप्यबाधितम् । एवं सर्वप्रकारेण जडप्रपञ्चविलक्षणमात्मानं विवेकेन यः शास्त्रचक्षुषा पश्यति
स एव पश्यत्यात्मानं जाग्रद्वेधेन स्वप्नभ्रमं बाधमान इव । अज्ञस्तु स्वप्नदर्शीव भ्रान्त्या विपरीतं पश्यन्न
पश्यत्येव, अदर्शनात्मकत्वाद्भ्रमस्य । न हि रज्जुं सर्पतया पश्यन् पश्यतीति व्यपदिश्यते, रज्ज्वदर्शनात्मकत्वा-
त्सर्पदर्शनस्य । एवं भूतान्यानुपरक्तशुद्धात्मदर्शनात्तददर्शनात्मिकाया अविद्याया निवृत्तिस्ततस्तत्कार्यसंसार-
निवृत्तिरित्यभिप्रायः । अत्रात्मानमिति विशेष्यलाभो विशेषणमर्यादया । परमेश्वरमित्येव वा विशेष्यपदम् ।
विषमत्वचञ्चलत्वबाध्यबाधकरूपत्वलक्षणं जडगतं वैधर्म्यं समत्वतिष्ठत्वपरमेश्वरत्वरूपात्मविशेषणवशादर्थ-
त्प्राप्तमन्यत्कण्ठोक्तमिति विवेकः ॥ २७ ॥

शं० टी०—कृतमपि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेचनं पुनरपि तद्विवेकदाढ्यार्थं तत्तन्निवृत्तविशेषणैः कुर्वन्नेवं विविक्त-
मात्मानं यः साक्षाद्विजानाति स यतिरेव जीवन्मुक्त इति सूचयितुमाह—सममिति । भवन्ति जनिलक्षणं
विकारं भजन्तीति भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि भूतानीत्युक्त्या भूतानामेव भवनं नत्वात्मन इत्यात्मनो
नित्यस्य भवनाभावस्तन्निमित्तास्तित्वाभावश्च सूचितः । तेषु भूतेषु नामरूपजातिक्रियागुणविशेषैः
परस्परं विभक्तेषु विषमेषु सर्वेष्वपि प्राणिशरीरेष्वविभक्तं सममेकरूपमुत्कर्षापकर्षवर्जितं समरसं
निर्विशेषमित्यर्थः । आत्मन्यारोपितभूतेष्वेव नामरूपजातिगुणादिकृतो विशेषः नत्वविष्टाने आत्मनि । निरव-
यवत्वान्निर्गुणत्वादात्मनः केवलस्योत्कर्षापकर्षानुपपत्तेः । सममित्युक्त्या वृद्धयपक्षयलक्षणौ भावविकारावा-
त्मनो न स्त इति सूचितं भवति । किंच तिष्ठन्तं क्षरः सर्वाणि भूतानीतिन्यायेन क्षरस्वभावेषु भूतेषु प्रति-
क्षणं विपरिणममाणेषु सत्सु स्वयं तद्रहिततया सर्वदैकरूपेण वर्तमानं निरवयवत्वादक्षरमाशैशवादापातं
तत्तद्देहेन्द्रियादिषु विपरीतेषु सत्स्वहमस्मीत्यात्मसत्तायाः सदैकरूपत्वावगमात्सर्वदैकरूपेण स्थित-
मित्यर्थः । “ अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ” इति श्रुतेः भूतानामेव विपरिणामो न त्वात्मन इत्या-
त्मनो विपरिणामाभावः सूचितः । किंच अविनश्यन्तं जनिमत्त्वाद्भूतेषु नश्यत्सु सत्सु स्वयमविनश्यन्तं चर-
मविकारवर्जितं नित्यमित्यर्थः । सुषुप्तौ सर्वभूतप्रलये सुखमहमस्वाप्समित्यात्मसद्भावावगमादात्मनित्यत्वे
प्रत्यक्षम् । आत्मा नित्यः अजत्वानित्यनुमानम् “ अविनाशी वा अरेऽयमात्मा ” इति श्रुतिश्च प्रमाणम् । तत
एव परमेश्वरं देहेन्द्रियप्राणमनोबुद्धयऽव्यक्तेभ्यः परमं नित्यत्वेनातिसूक्ष्मत्वेनान्तरत्वेन व्यापकत्वेन चेतनत्वेन
प्रकाशकत्वेनाधिष्ठानत्वेनानन्दत्वेन चोत्कृष्टतममित्यर्थः । “ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था ह्यर्थेभ्यः ” इति श्रुतेः ।

ईश्वरमीशनशीलमयसश्चम्बकवत्स्वसन्निधिमित्रेण प्रकृतेः प्रवृत्तिहेतुत्वमीश्वरत्वमात्मनो न तु राजादिवन्निय-
न्तृत्वं नैव कुर्वन्नकारयन्निति स्वभावस्तु प्रवर्तत इत्युक्तत्वात् । एवं समत्वकूटस्थत्वनित्यत्वचेतनत्वादिभिः
स्वधर्मेर्विषमत्वसविक्रियत्वविनाशित्वजडत्वादधर्मवतः क्षेत्राद्विलक्षणत्वेनोपलभ्यमानं निर्विशेषमस्मत्पदप्रत्य-
यार्थमात्मानं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रतद्धर्मतत्कर्मास्पृष्टं यः पश्यति नित्यनिरन्तरश्रवणमनननिदिध्याससमाधिभिः क्रमेण
समनुष्ठितैः संभावितसम्यग्ज्ञानेन नित्यकूटस्थासङ्गचिद्रूपः प्रत्यगेवास्मि नतु क्वचित्संसारीति संसारिविलक्षण-
मात्मानं यः साक्षात्पश्यति स ब्रह्माविद्यातिर्यथाभूतस्वरूपं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसर्वसंसारधर्मवर्जितं सर्वोपाधिवि-
निर्मुक्तमाकाशवदत्यन्तनिर्मलं परिपूर्णमात्मानं स्वं मुक्तमेव सर्वावस्थासु सर्वदा पश्यति नत्वन्यः श्रवणमा-
त्रेण स्वं कृतार्थं मन्यमान आत्मानं मुक्तं पश्यतीत्यर्थः । एतेन घटमठादिष्वकाशस्येव ब्रह्मादिस्तम्बान्त-
शरीरेष्वात्मनो व्यापकत्वं समत्वमसङ्गत्वं नित्यत्वं निष्क्रियत्वं पूर्णत्वं च दृष्ट्वा प्रारब्धानुरूपेण देहेन्द्रियादिषु
प्रवृत्तेषु सत्सु निवृत्तेषु वा स्वस्य तदुभयराहित्यमेव यः सर्वदा पश्यति स्वयमविकारात्मना पूर्णवृत्त्या तिष्ठति
स एव जीबन्मुक्त इति सूचितं भवति ॥ २७ ॥

श्री० टी०—अविवेककृतं संसारोद्भवमुक्त्वा तन्निवृत्तये विविक्तात्मविषयं सम्यग्दर्शनमाह—सममिति ।
स्थावरजङ्गमात्मकेषु भूतेषु निर्विशेषं सद्रूपेण समं यथा भवत्येवं तिष्ठन्तं परमात्मानं यः पश्यति अत एव
तेषु विनश्यत्स्वपि अविनश्यन्तं यः पश्यति स एव सम्यक्पश्यति नान्यः ॥ २७ ॥

स० टी०—एवमाविद्यकं बन्धं विद्याबाध्यं प्रदर्श्य च ॥ तन्निवर्तकविद्यायाः स्थैर्यायात्राधुनोच्यते ॥ १ ॥
सद्रस्तुनः स्वभावेनावैषम्यं विषमेष्वपि ॥ ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु विषमेषु च ॥ २ ॥ परिणामस्वभावत्वाच्चञ्चलेषु
विरोधिषु ॥ बाध्यबाधकरूपत्वादन्योन्यं क्षणनाशिषु ॥ ३ ॥ दृष्टनष्टस्वभावेषु यः समं परमेश्वरम् ॥ सर्व-
त्रैकस्वरूपत्वात्प्रतिदेहमखाण्डितम् ॥ ४ ॥ निर्विकारं स्थिरं सत्तास्फूर्तिर्दं जडवस्तुषु ॥ बाध्यबाधक-
ताशन्यमबाध्यं दोषवर्जितम् ॥ ५ ॥ सर्वद्वैतस्य बाधेऽपि निर्विकल्पमबाधितम् ॥ एवं सर्वप्रकारेण जड-
वर्गविलक्षणम् ॥ ६ ॥ ब्रह्मात्मानं विवेकेन पश्यति श्रौतचक्षुषा ॥ स एव पश्यत्यात्मानं सकार्या ज्ञान-
बाधनात् ॥ ७ ॥ स्वप्रभ्रमं यथा त्यक्त्वा जाग्रद्वोधेन युक्तधीः ॥ स्वप्रभ्रमविनिर्मुक्तमात्मानं पश्यति
स्फुटम् ॥ ८ ॥ स्वप्रदर्शी तु विभ्रान्त्या पश्यन्नपि न पश्यति ॥ तथाऽज्ञो भ्रान्तिबाहुल्यात्पश्यन्नपि न
पश्यति ॥ ९ ॥ न हि सर्पतया रज्जुं पश्यन्नपि स पश्यति ॥ तथात्मत्वेन देहादिजडवर्गं विनश्यरम्
॥ १० ॥ पश्यन्नज्ञो विमूढात्मा चिदात्मानं न पश्यति ॥ तत्त्वदर्शी मुनिस्तस्मात्सम्यक्पश्यति नेतरः
॥ ११ ॥ एवमत्यन्तभिन्नत्वाद्दृश्यासंसर्गिणं परम् ॥ विशुद्धं प्रत्यगात्मानं साक्षात्कृत्याद्वात्मना ॥ १२ ॥
सकार्याज्ञानवाधेन कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ १३ ॥ २७ ॥

भा० टी०—न स भूयोऽभिजायत इत्यनेन सम्यग्दर्शनफलमविद्यादिसंसारबीजनिवृत्तिद्वारेण जन्मा-
भाव उक्तो जन्मकारणं चाविद्यानिमित्तकक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग उक्तः । अतः सर्वथापि सर्वानर्थमूलभूतस्याज्ञानस्य
निवर्तकं सम्यग्दर्शनमुक्तमप्यतिसूक्ष्मार्थस्य पुनःपुनर्वचनेनाधिकारिभेदानुग्रहं मत्वा शब्दान्तरेण
पुनराह—सममिति । सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु भवनधर्मकेषु प्राणिषु परस्परमत्यन्तविषमेष्वनेकेषु
समं तिष्ठन्तं निर्विशेषमेव स्थितिं कुर्वन्तं परमेश्वरं देहेन्द्रियाद्यात्मानमपेक्ष्य परमश्चासावीशनशीलश्च तं
विनश्यत्सु सर्वेषां भावविकाराणां जन्मोत्तरभावित्वात् नाशेन षट्भावविकारा गृह्यन्ते सर्वभावविकारवत्सु
अविनश्यन्तं सर्वविकाररहितं तथाच सर्वभूतेभ्योऽत्यन्तविलक्षणं प्रत्यगभिन्नं परमेश्वरं यः पश्यति स एव
पश्यति नतु विपरीतदर्शी । यथाऽनेकचन्द्रदर्श्यपेक्षया एकचन्द्रदर्शी विशिष्यते तथा विभक्तानेकात्मविपर्य-
तदर्शिभ्यो यथोक्तात्मदर्श्यपीत्यर्थः ॥ २७ ॥

प० टी०—एवमविवेकात् कृतं संसारोद्भवमुक्त्वा तन्निवृत्तये विविक्तात्मविषयं सम्यग्दर्शनमाह—सम-
मिति । सर्वेषु स्थावरजङ्गमेषु भूतेषु समं सद्रूपेण वर्तमानमश्वरं यः पश्यति स एव पश्यति नान्यः ।
श्रुतिरपि शातपथी—“ यद्वेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन
सर्वेण तस्माद्वेव सामाश्रुते साम्नः सायुज्यसलोकतां जयति य एवं वेद ” इति । भाष्यम्—पूर्वं साचा-
मश्चेति व्युत्पत्त्या मामस्वरूपमुक्तमिदानीं यद्वेति विकल्पेन समत्वमेव सामेत्याह । तत्र प्लुषिणातिसूक्ष्म-
जीवेन समः समो मशकेनैत्यादि य एवं वेद स साम्नः परमेश्वरस्य सायुज्यं जयति । अथ किंभूतेषु विन-
श्यत्सु । किंभूतमीश्वरमविनश्यन्तम् । यथा घटादिषु नष्टेषु तदन्तर्गत आकाशो न नश्यति । अत्र “अप-
श्यमस्य महतो महित्वम् ” इत्यादिश्रुतयः पूर्वं व्याख्याताः ॥ २७ ॥

रा० टी०—क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेणिविति हरेः सर्वशरीरस्थत्वं यदुक्तं तदयुक्तम् । तथात्वेऽधि-
ष्ठानतारतम्यात्तारतम्यम् । दुःखिसहावस्थानादुःखं च स्यादित्यत आह—सममिति । सर्वेषु तारतम्योपेतेषु
प्राणिषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं अचिन्त्यशक्तिकं हरिं समं न्यूनाधिकहीनं सर्वत्राशेषसद्गुणोपेतम् । एवं यः प-
श्यति । विनश्यत्सु सुखदुःखजनिमृत्यादिदोषवत्सु भूतेषु तिष्ठन्तमविनश्यन्तं दुःखादिदोषहीनं यः पश्यति
स पश्यति स एव यथार्थज्ञानवानित्यर्थः ॥ २८ ॥

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ॥

न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ २८ ॥

त० टी०—तदेवं समत्वेन दर्शनस्य फलमाह—सममिति । सर्वत्र देवमनुष्यादिदेहे समवस्थितं
देवादिविषमाकारवियुक्तं सममीश्वरं देहेन्द्रियस्वामिनं हि एव पश्यन् आत्मना स्वेनैव आत्मानं न
हिनस्ति, संसारे प्रक्षिप्य न विनाशयति । किंतु ततस्तस्मात् ज्ञानस्वरूपत्वेन सर्वत्र समानाकारदर्श-
नाभ्यासात्परां गतिं याति, प्रकृतिवियुक्तं शुद्धं भगवदात्मकमात्मानं प्राप्नोति मुच्यते इत्यर्थः । यस्तु
देवमनुष्याद्याकारयुक्ततया सर्वत्र विषममात्मानं पश्यति स स्वात्मानं हिनस्ति संसारे प्रक्षिपति, तेन
सर्वथा पापकारी भवति । तथा महाभारते शकुन्तलावाक्यम् “ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा
प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ” इति । आत्मघ्नानां गतिः श्रुतावुक्ता
“असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चाऽऽत्महनो
जनाः ” इति ॥ २८ ॥

म० टी०—तदेतदात्मदर्शनं फलेन स्तौति ऋच्युत्पत्तये—सममिति । समवस्थितं जन्मादिविनाशान्त-
भावविकारशून्यतया सम्यक्तयाऽवस्थितमित्यविनाशित्वलाभः । अन्यत्प्राग्व्याख्यातम् । एवं पूर्वोक्तविशेषण-
मात्मानं पश्यन् अयमहमस्मीति शास्त्रदृष्ट्या साक्षात्कुर्वन् न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानम् । सर्वोद्भिन्नः परमार्थसन्त-
मेकमकर्त्रभोक्तृपरमानन्दरूपमात्मानमविद्यया सति भात्यपि वस्तुनि नास्ति न भातीति प्रतीतिजननसमर्थ-
या स्वयमेव तिरस्कुर्वन्नसन्तमिव करोतीति हिनस्त्येव तम् । तथाऽविद्ययाऽऽत्मत्वेन परिगृहीतं देहेन्द्रियसंचात-
मात्मानं पुरातनं हत्वा नवमादत्ते कर्मवशादिति हिनस्त्येव तम् । अत उभयथाप्यात्महैव सर्वोऽप्यज्ञः, यमधि-
कृत्येयं शकुन्तलावचनरूपा स्मृतिः ‘ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं
चोरेणात्मापहारिणा ’ इति । श्रुतिश्च “असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति
ये के चात्महनो जनाः” इति असुर्या असुरस्य स्वभूताः आसुर्याः असुरसंपदा भोग्या इत्यर्थः । आत्महन
इत्यनात्मन्यात्माभिमानिन इत्यर्थः । अतो य आत्मज्ञः सोऽनात्मन्यात्माभिमानं शुद्धात्मदर्शनेन बाधते । अतः

स्वरूपलाभात् हिनास्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् । तत आत्महननाभावादविद्यातत्कार्यनिवृत्तिलक्षणां मुक्तिमभिगच्छतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रु० टी०—ब्रह्मविद्यतिः सर्वत्र परिपूर्णमात्मानमेवैकरूपेण सदा यत्पश्यति तेनैव नैरन्तर्यदर्शनेन मुक्तो भवतीत्याह—सममिति । श्रवणमननादिभिः समुत्पन्नविज्ञानेन इदमेवाहमस्मीत्यपरोक्षीकृतात्मतत्त्वो यतिः सर्वत्र ब्रह्मादिस्तम्बान्तेषु भूतेषु बहिरन्तश्च सर्वतः समवस्थितं सम्यगुत्कर्षापकर्षराहित्येनैकरत्या घटमठादिष्वाकाशवन्नैरन्तर्येण व्याप्यावस्थितमत एव सममेकरसं निर्विशेषमीश्वरं रविवत्सर्वप्राणिप्रवृत्ति-कारणमात्मानं परिपूर्णं पश्यन् हि यस्मात्कारणादात्मानं स्वमात्मना स्वेनैव न हिनस्ति न निहन्ति स्वयमेव स्वस्य हननं न करोतीत्यर्थः । आत्मनात्मनो हननं नाम निष्क्रियस्य निःसङ्गस्य निराकारस्य निर्लेपस्य चात्मनः स्वस्य पुनर्देहेन्द्रियादितादात्म्याध्यासेन कर्ताहं भोक्ता सुखी दुःखी शिष्टो भ्रष्टः सुकृती दुष्कृतीत्याद्यतद्धर्मतत्कारोपणं कृत्वा यदप्रतीत्यापादनं तदेव हननं, येनात्महननदोषेण स्वयं कूटस्थासङ्गचिद्रूपोऽपि सदानन्दोऽपि देहीभूय कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मवान्सन् जन्ममृत्युदुःखसागरे मज्जति । तदेतदात्महननं विदेहकैवल्यार्थं सम्यग्विदितात्मतत्त्वो यतिर्न करोति किंतु बाह्यवासनाकृतामसत्प्रवृत्तिमुत्सृज्य सदात्मनिष्ठयैव तिष्ठति । ततः सदात्मज्ञाननिष्ठयैव निरस्ताज्ञानतत्कार्यः सन् परां नित्यनिरतिशयानन्दलक्षणां गतिं विदेहमुक्तिं याति प्राप्नोति “ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति” इति ब्रह्मनिष्ठस्यैव स्वस्वरूपादप्रमाद्यतो यतेरमृतत्वसिद्धिश्च श्रवणात् सर्वदा स्वरूपनिष्ठायामेव तिष्ठतो यतेर्मुक्तिरिति सिद्धम् । यद्वा सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तमिति न्यायेन सर्वभूतेषु समवस्थितं सम्यगुत्कर्षापकर्षरहितत्वेन बहिरन्तः सर्वतो व्याप्य स्थितमीश्वरमुक्तलक्षणमात्मानं स्वस्मिन् सर्वत्र सममेकरसं परिपूर्णमेव पश्यन् हि यस्माद्ब्रह्मविद्यतिरात्मानं परिपूर्णं न हिनस्ति ब्राह्मणोऽयं शूद्रः शिष्टोऽयं भ्रष्टः इति इदं शुद्धमिदमशुद्धमिति भेददर्शनेन पूर्णस्यात्मनस्तिरोभावनमेव हिंसनं सम्यक्दर्शी विद्वान् मोक्षेच्छया सदा सर्वत्र समदर्शनममुञ्चानः सन् तदेतन्न करोति, किंतु सर्वमिदमहमेवेति सदा पूर्णमेवात्मानं पश्यति । ततस्तेनैव सर्वत्र ब्रह्मदर्शनेन निर्द्वन्द्वभेदगन्धो भूत्वा परां गतिं याति । यस्मात्सर्वत्र परिपूर्णमेवात्मानं सर्वदा पश्यन्नेव विद्वान्मुक्तो भवति, तस्मात् कचित्प्रमादेनाप्यनात्मनि तद्धर्मतत्कर्मस्वप्यहंमेत्यध्यासो जन्मादिदुःखहेतुर्विज्ञातात्मतत्त्वैर्यतिभिर्विदेहकैवल्यसुखार्थिभिर्न कर्तव्य इति सूचितं भवति ॥ २८ ॥

श्री० टी०—कुत इत्यत आह—सममिति । सर्वत्र भूतमात्रे समं सम्यगप्रच्युतस्वरूपेणावस्थितं परमात्मानं पश्यन् हि यस्मात् आत्मना स्वेनैवाऽऽत्मानं न हिनस्ति अविद्यया सच्चिदानन्दरूपमात्मानं तिरस्कृत्य न विनाशयति । ततश्च परां गतिं मोक्षमाप्नोति । यस्त्वेवं न पश्यति स हि देहात्मदर्शी देहेन सहात्मानं हिनस्ति । तथा च श्रुतिः—“असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ” इति ॥ २८

स० टी०—तदेतदात्मविज्ञानं फलेन स्तौति माधवः ॥ तुल्यत्वेन स्थितं यस्मात्सम्यग्दर्शी परेश्वरम् ॥ १ ॥ सर्वभूतेषु पूर्वोक्तविशेषेण समन्वितम् ॥ पश्यन्नात्मानमद्वैतमयमहमिति स्वयम् ॥ २ ॥ साक्षात्कुर्वन्धिया सम्यक्तत्त्वमस्यादिजातया ॥ स्वेन स्वं न हिनस्त्यस्माद्दर्शनान्मुक्तिमृच्छति ॥ ३ ॥ सर्वोऽज्ञ एकमात्मानमकर्तारमसङ्गिनम् ॥ अविद्यया तिरस्कुर्वन्निह्नस्त्येवात्मना स्वयम् ॥ ४ ॥ परानन्दधनं नित्यं विद्यमानमपीश्वरम् ॥ भ्रान्त्या ननु भवन्मूढो मायया वञ्चितः सुखात् ॥ ५ ॥ अविद्याध्यस्तदेहादिमात्मानं सुपुरातनम् ॥ हत्वा नूतनमादत्ते कर्मणातो हिनस्त्यसौ ॥ ६ ॥ सर्वोऽज्ञ आत्महा तस्मात्तथैव स्तः श्रुतिस्मृती ॥ असूर्यानाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ॥ ७ ॥ तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्म-

हनो जनाः ॥ योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥ ८ ॥ किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्माप-
हारिणा ॥ अतोऽयमात्मवित्त्यक्त्वा देहादावात्मताभ्रमम् ॥ ९ ॥ स्वात्मबोधेन तत्त्वैक्ये ज्ञाते स्वं न
हिनस्त्यसौ ॥ आत्मनो हननादेवसकार्याज्ञानबाधनात् ॥ १० ॥ प्रकृष्टां गतिमानन्दावासिरूपां
प्रयात्यसौ ॥ ११ ॥ २८ ॥

भा० टी०—श्रोतृप्रारोचनाय यथोक्तं सम्यग्दर्शनं फलवचनेन स्तौति—सममिति । सर्वत्र समं तुल्यत-
यावस्थितमीश्वरमुक्तलक्षणं समं पश्यन् उपलभमानः हि यस्मादात्मना स्वेनैव स्वात्मानं न हिनस्ति हिंसां
न करोति ततस्तस्मात्परां प्रकृष्टां मोक्षाख्यां गतिं याति प्राप्नोति मुच्यत इत्यर्थः । अयमर्थः—सर्वो ह्यज्ञोऽत्यन्त-
प्रसिद्धं साक्षादपरोक्षमप्यात्मानं तिरस्कृत्यानात्मानमात्मत्वेन परिगृह्य तमपि धर्माधर्मौ कृत्वोपात्तमात्मानं
हत्वाऽन्यमात्मानमुपादत्ते, तमपि हत्वाऽन्यमित्येवमुपात्तमुपात्तमात्मानं हन्तीत्यात्महा उच्यते । “ असुर्या नाम
ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ” ॥ ‘ अन्यथा स-
न्तमात्मानं योऽन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ’ इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यां
परमार्थात्माप्यविद्वद्भिरविद्यया हत इव । अतः सर्वेऽप्यविद्वान्स आत्महन एवोच्यन्ते । यस्त्विद्वत्तरो यथोक्तात्मदर्शी
स उभयथाप्यात्मना आत्मानं न हिनस्ति ततो याति परां गतिम् । एतेन कश्चिदपि प्राणी स्वयं स्वमात्मानं
नैव हिनस्ति इत्यतो प्रातं हननं किमिति प्रतिषिध्यत इति शङ्का प्रत्युक्ता । आत्मशब्दस्य स्वस्मिन्मुख्यत्वा-
दुक्तार्थे स्वरसाधिक्याच्चात्मना देहादिनात्मानं, यद्वा ऐक्यात्मदर्शित्वात्स्वात्मानमिवान्यमप्यात्मानं न हिनस्ति
सर्वत्र दयालुर्भवतीति व्याख्यानमाचार्येण प्रदर्शितम् ॥ २८ ॥

प० टी०—अथ पूर्वोक्तप्रकारस्य प्रयोजनमाह—सममिति । सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितमीश्वरं समं
स्वसदृशं पश्यन् तारम्यवर्जितं वा पश्यन्नात्मना सर्वात्मना मनोवाक्कायैरात्मानं न हिनस्ति हिंसां न
करोति ततस्तेनानुष्ठानेन परां गतिं याति । श्रुतिरपि—“ यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा । ईशानं भूत-
भव्यस्य न तदा विचिकित्सति ” इति । भाष्यम्—यदैतमनुभवसिद्धं यतो देवं द्योतमानं भूतस्यातिक्रा-
न्तस्य भव्यस्य भविष्यतो वा भूतजातस्येशानं नियामकमञ्जसा साक्षात्पश्यति तदा न विचिकित्सति
हिंसावज्ज्ञानिन्दारूपां विचिकित्सां न करोति ॥ २८ ॥

रा० टी०—साम्यादिज्ञानस्य फलमाह—सममिति । सर्वत्र समवस्थितं निर्दोषाशेषसद्गुणतया सम्यगवस्थि-
तमीश्वरं समं सर्वत्र निर्दोषाशेषसद्गुणतयैकप्रकारं ‘ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ’ इति सूत्रो-
क्तदिशा पश्यन्, आत्मना बुद्ध्या आत्मानं स्वात्मानं न हिनस्ति नरके न पातयति, ततो ज्ञानात्परां गतिं
मुक्तिं च यातीत्यर्थः ॥ २९ ॥

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ॥

यः पश्यति तथाऽऽत्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ ३० ॥

त० टी०—ननु शुभाशुभकर्मकर्तृत्वेन वैषम्ये दृश्यमाने कथमात्मनां समत्वं स्यादित्याशङ्क्याह—प्रकृ-
त्यैवेति । देहेन्द्रियाकारेण परिणतया प्रकृत्यैव सर्वाणि सर्वशः सर्वप्रकारैः क्रियमाणानि कर्माणि यः
पश्यति, तथाऽऽत्मानमकर्तारं तस्य यावत् प्रकृतिसंबन्धस्तावदेहेन्द्रियाधीनकर्तृत्वादकर्तारं यः पश्यति,
स यथाऽवस्थितमात्मानं पश्यति ॥ ३० ॥

म० टी०—ननु शुभाशुभकर्मकर्तारः प्रतिदेहं भिन्नाः आत्मानो विषमाश्च तत्तद्विचित्रफलभोक्तृत्वेनेति
कथं सर्वभूतस्थमेकमात्मानं समं पश्यन्न हिनस्त्यात्मनात्मानमित्युक्तमत आह—प्रकृत्यैवेति । कर्माणि बाह्य-

नःकायारभ्याणि सर्वशः सर्वैः प्रकारैः प्रकृत्यैव देहेन्द्रियसंघाताकारपरिणतया सर्वविकारकारणभूतया त्रिगुणात्मिकया भगवन्माययैव क्रियमाणानि नतु पुरुषेण सर्वविकारशून्येन यो विवेकी पश्यति, एवं क्षेत्रेण क्रियमाणेष्वपि कर्मसु आत्मानं क्षेत्रज्ञमकर्तारं सर्वोपाधिविवर्जितमसङ्गमेकं सर्वत्र समं यः पश्यति, तथा-शब्दः पश्यतीति क्रियाकर्षणार्थः, स पश्यति स परमार्थदर्शीति पूर्ववत् । सविकारस्य क्षेत्रस्य तत्तद्विचित्र-कर्मकर्तृत्वेन प्रतिदेहं भेदेऽपि वैषम्येऽपि न निर्विशेषस्याकर्तुराकाशस्येव न भेदे प्रमाणं किञ्चिदात्मन इत्यु-पपादितं प्राक् ॥ २९ ॥

श्री० टी०—नतु सुखदुःखविवेकाऽविवेकशृत्त्वभीरुत्वादिगुणैः स्वकृतकर्मविशेषैरहमहमिति प्रत्ययभेदैश्च प्रतिशरीरमात्मसु भिन्नेषु सत्सु कथं सर्वेषु भूतेष्व्वात्मानं समं पश्यति यतिरित्याशङ्क्यां न । “विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च” इति “एष द्रष्टा स्पृष्टा श्रोता कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः” इति च श्रवणाद्विज्ञानात्मन एव कर्मकरणं तत्फलानुभवः विवेकादिगुणाश्च प्रतिशरीरमहमहमित्यभिमानकृतो भेदश्च नत्वात्मनस्तस्यात्मनै-स्कृत्वान्निरिन्द्रियत्वान्निरवयवत्वाच्च गुणानुपपत्तेः कर्मानुपपत्तेर्भेदानुपपत्तेश्च । ततः सर्वं कर्म प्रकृतिरेव करोति नत्वात्मा तेनास्य सर्वभूतसमत्वं सिध्यतीति बोधयितुमाह—प्रकृत्यैवेति । प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका माया देहेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्यादिरूपेण परिणता कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुरित्युक्तलक्षणया तथा प्रकृत्यैव । एव-कारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । कर्माणि श्रवणदर्शनस्पर्शनवचनादानविसर्गादीनि सर्वशः सर्वप्रकारैर्विहितानि प्रतिषिद्धानि च सर्वाणि क्रियमाणानि—चकारात्तत्फलानुभूतिं च—तयैव क्रियमाणानि यः पश्यति श्रुतियु-क्त्यनुभूतिभिरात्मानात्मनोः प्रकृतिपुरुषयोः स्वरूपमुक्तरीत्या सम्यग्विवेच्यनात्मनः सकाशादात्मनः स्वरूपं मुञ्जादिषीकामिव पृथग्विभक्तं स्वात्मत्वेन साक्षाद्विज्ञाय तदात्मना सदा स्थितवतो ब्रह्मविद्यतेरेव स्वतोऽविभक्तया प्रकृत्यैव सर्वाणि कर्माणि क्रियमाणान्युपलभ्यन्ते, तयैव क्रियमाणा तत्फलानुभूतिरप्युपल-भ्यते नान्यस्य । एवमात्मानात्मविवेकज्ञानशक्त्या प्रकृतिकर्तृकमेव सर्वचेष्टां फलानुभूतिं च तथाशब्दश्चार्थ-स्तथात्मानमकर्तारं चाभोक्तारं निष्क्रियं नित्यकूटस्थं साक्षाद्यो यतिः पश्यति स एव स्वानुभूत्या प्रत्य-गदृष्ट्या ब्रह्मादिस्तम्बान्तेषु भूतेषु सर्वत्रात्मानमकर्तारमभोक्तारं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं सममेकरसमेव पश्यति तेन परां गतिं च याति नान्य इत्यर्थः । श्लोकत्रयेणापि सर्वभूतस्थमात्मानमिति श्रुतन्यायेन साक्षात्सर्वभूतेष्व्वा-त्मानं सममेव पश्यतो यतेर्मुक्तिरिति सूचितं भवति ॥ २९ ॥

श्री० टी०—नतु शुभाशुभकर्मकर्तृत्वेन वैषम्ये दृश्यमाने कथमात्मनः समत्वमित्याशङ्क्याह—प्रकृत्यै-वेति । प्रकृत्यैव देहेन्द्रियाकारेण परिणतया सर्वशः सर्वैः प्रकारैः क्रियमाणानि कर्माणि यः पश्यति । तथात्मानं चाकर्तारं देहाभिमानेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वतः इत्येवं यः पश्यति स एव सम्यक्पश्यति नान्य इत्यर्थः ॥ २९ ॥

स० टी०—शुभाशुभादिकर्तारः प्रतिदेहं विलक्षणाः ॥ विचित्रफलभोक्तारो विषमा विषमाश्रयाः ॥ १ ॥ कथं समस्तभूतस्थमात्मानं सममद्वयम् ॥ पश्यन्नस्वं दिनस्तीति शङ्कयामाह मापतिः ॥ २ ॥ बाङ्गनःकायकृ-त्यानि प्रकारैरखिलैरपि ॥ देहाद्याकारया मिथ्या त्रिगुणात्मिकयानया ॥ ३ ॥ मायया क्रियमाणानि नात्मना विक्रियात्मना ॥ यः पश्यति विवेकेन तथा क्षेत्रेण सर्वथा ॥ ४ ॥ कर्मसु क्रियमाणेषु क्षेत्रज्ञमविकारि-णम् ॥ असङ्गमेकं सर्वत्र यः पश्यत्यक्रियं बुधः ॥ ५ ॥ स परमार्थदर्शीति सम्यक्पश्यति वस्तुतः ॥ क्षेत्रस्य सविकारस्य वैषम्यं भिन्नता यतः ॥ ६ ॥ अकर्तुर्निर्विशेषस्य न वैषम्यं न भिन्नता ॥ ७ ॥ २९ ॥

भा० टी०—नतु सुखदुःखादिभिर्गुणैर्धर्माधर्मैः स्वकर्मभिश्च वैलक्षण्यात् प्रतिदेहं भेदे तद्विशिष्टे-ष्व्वात्मसु साम्यदर्शनमनुपपन्नमिति चेत्तत्राह—प्रकृत्येति । प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका भगवतो माया “मायां

तु प्रकृतिं विद्यात् ” इति श्रुतेः । तथैव च कर्माणि बाङ्मनःकायारभ्याणि क्रियमाणानि सर्वशः सर्व-
प्रकारैः । सर्वप्रकारत्वे च काम्यत्वनिपिद्धत्वादिना प्रकारबाहुल्यं यः पश्यति तथात्मानं क्षेत्रज्ञमकर्तारं सर्वो-
पाधिशून्यमेकं यः पश्यति स पश्यति परमार्थदर्शति पूर्ववत् । निर्गुणस्याकर्तुर्निर्विशेषस्याकाशस्येव भेदे
प्रमाणानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ २९ ॥

प० टी०—प्रथमोपायस्य फलमाह—प्रकृत्येति । सर्वशः सर्वप्रकारैः कर्माणि देहेन्द्रियादिरूपेण परिणतया
प्रकृत्यैव क्रियमाणानीति यः पश्यति स एवात्मानमकर्तारं कर्तृत्वाभिमानशून्यं पश्यति ॥ २९ ॥

रा० टी०—नन्वीश्वरः कर्मानपेक्षयैवोपद्रष्टेत्यत्रोक्तदिशा यदि सदसद्योनिजन्मसु स्वतन्त्रकारणं,
तर्हि तस्य वैषम्यादिदोषः स्यात् । कर्मापेक्षितायां स्वातन्त्र्यप्रच्युतिस्तस्य स्यात् । तस्यापि कर्त्रन्तरस-
त्त्वाच्च स्वातन्त्र्यहानिरेवेत्यत आह—प्रकृत्येति । ल्यवन्तमेतत् । चशब्दात्पूर्वप्रकृतेश्वरोऽनुषज्जते । ईश्वरेणैव
प्रकृत्य पूर्वतनं जीवकर्म उद्बोध्य तदनुसृत्य क्रियमाणानि सर्वकर्माणि यः पश्यति, तथात्मानं परमा-
त्मानमकर्तारं कर्तृहीनं यः पश्यति, स पश्यति परमेश्वरमित्यर्थः । यद्वा उपद्रष्टेत्यत्रोक्तभगवत्स्वातन्त्र्यज्ञा-
नस्य फलमाह—प्रकृत्येति । तृतीयान्तमिदं चशब्दात्प्रकृतेश्वरेण कर्त्रा प्रकृत्या निमित्तभूतया क्रियमाणानि
सर्वशः कर्माणि यः पश्यति, तथा स्वात्मानं चाकर्तारमस्वतन्त्रं च यः पश्यति स पश्यति हरिमित्यर्थः ।
तथाच सूत्रम् ‘ पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ’ इति । कर्तृराहित्यात्स्वातन्त्र्यम् । स्वाधीनसत्ताकत-
त्तदीयपूर्वकर्मापेक्ष्य सर्वं करोतीति न वैषम्यादिदोष इति भावः । तदुक्तं वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादिति ॥ ३० ॥

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

त० टी०—एवमात्मनः सर्वत्र समत्वं प्रतिपाद्य पुनस्तस्य क्रियया प्राप्तं वैषम्यं शरीररूपप्रकृतिनि-
मित्तत्वेन परिहृतम् । इदानीं देहभेदमपि कारणैकत्वदर्शनेन निराकुर्वन्तथाद्रष्टुर्ब्रह्मसदृशात्मप्राप्तिमाह-
यदेति । यदा यस्मिन्काले भूतपृथग्भावं देवतिर्यङ्मनुष्यादिभेदभिन्नं भावं देहरूपं कार्यमेकस्थमेकस्या-
मेवेश्वरशक्तिरूपायां प्रकृतौ स्थितं स्थितिकाले अनुपश्यति सर्वदा अनुसन्धत्ते । तत एव च विस्तारं
प्रकृतेः सकाशादेव भूतानां विस्तारं सृष्टिसमयेऽनुपश्यति । तदा भूतानां कारणद्रव्यात्मनैकत्वमनुपश्यन्
ब्रह्म संपद्यते, ब्रह्मवदविच्छिन्नज्ञानं सममात्मानं प्राप्नोति ॥ ३० ॥

म० टी०—तदेवंमापाततः क्षेत्रभेददर्शनमभ्यनुज्ञाय क्षेत्रज्ञभेददर्शनमपाकृतम् । इदानीं तु क्षेत्रभेददर्शनमपि
मायिकत्वेनापाकरोति—यदेति । यदा यस्मिन्काले भूतानां स्थावरजङ्गमानां सर्वेषामपि जडवर्गाणां पृथग्भावं
पृथक्त्वं परस्परभिन्नत्वमेकस्थमकस्मिन्नेवात्मनि सद्रूपे स्थितं कल्पितं कल्पितस्याभिष्ठानादनतिरेकात् सद्रूपात्म-
स्वरूपादनातिरिक्तमनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशमनु स्वयमालोचयति आत्मैवेदं सर्वमिति । एवमपि मायावशा-
त्त एकस्मादात्मन एव विस्तारं भूतानां पृथग्भावं च स्वप्रमायादिवदनुपश्यति, ब्रह्म संपद्यते तदा सजातीय-
विजातीयभेददर्शनाभावात् ब्रह्मैव सर्वानर्थशून्यं भवति तस्मिन्काले । “ यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्वि-
जानतः । तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ” इति श्रुतेः प्रकृत्यैव चेत्यत्रात्मभेदो निराकृतः ।
यदा भूतपृथग्भावमित्यत्र त्वनात्मभेदोऽपीति विशेषः ॥ ३० ॥

श्रु० टी०—ननु समं सर्वेषु भूतेष्विति समं पश्यन् हि सर्वत्रेति भूतानामात्मनश्चाधाराधेयत्वप्रतिपत्तौ
सत्यां द्वैतमेवापतति । कथमेवं द्वैतदर्शिनस्ततो याति परां गतिमितिकैवल्यसिद्धिः प्रतिपाद्यत इत्याशङ्कायां
न । केदारे कल्पितसेतूनामन्तराले भूमिस्तिष्ठति सेतवोऽपि भूमावेव तिष्ठन्ति विचार्यमाणे भूमयः सेतवोऽपि

सर्वं सृदेव भवति यथा, तथा कल्पितभूतेष्वात्मा तिष्ठति भूतान्यप्यात्मानि तिष्ठन्ति श्रुतियुक्तिभिर्विचार्य-
माणे सर्वमात्मैव भवत्यत आत्मव्यतिरिक्तवस्त्वभावादात्मैकत्वदर्शनं विदुषः संभवति तेन ब्रह्मसंपत्तिश्चेति
बोधयति—यदेति । नित्यनिरन्तरसमाधिनिष्ठानिर्मूलितद्वैतप्रत्ययो ब्रह्मविद्यतिर्यदा यस्मिन् काले भूतपृथग्भावं
भूतानामाकाशादीनां तत्कार्याणां च सर्वेषां पृथग्भावं भिन्नपदार्थवत्प्रतीतिविषयत्वं पृथक्त्वमेकस्मिन्नेवात्मनि
कल्पितं सत्पटे चित्रमिव दारुणि गजमिव प्रतीयमानमपि आत्मसत्ताव्यतिरेकेण पृथक्सत्ताभावादात्ममा-
त्रमेवानुपश्यति श्रुत्याऽऽचार्योपदेशजन्यज्ञानानुरूपेणात्मैवेदं सर्वमिति पश्यति । प्रकृतिं तत्कार्यं च सर्वमा-
रोपितमधिष्ठाने आत्मनि स्वस्वरूपे सदृच्या प्रविलाप्यात्मानमद्वितीयं पश्यतीत्यर्थः । यस्माद्यदुत्प-
त्तन्मात्रमेवेतिन्यायेन प्रतीतिदशायामपि प्रपञ्चस्यात्ममात्रत्वं दर्शयितुमाह—तत एवेति । “ अनुते
र्वमभवत् ” इति श्रवणात्तत एव तस्मादात्मनः सकाशादेव विस्तारं द्वैतप्रपञ्चस्य विस्फुरणं मन एव
मूढः सकाशादुत्पन्नघटादेर्मृण्मात्रत्वं प्रत्यक्षेण दृष्टं तद्वदात्मनः सकाशादुत्पन्नभूतविस्तारस्य तस्यामन-
मप्यात्मसत्ताव्यतिरेकेण स्वतः सत्ताभावादात्ममात्रत्वं पश्यति, अहमेवेदं सर्वमिति सर्वं एव करोति
यदा तदैव सूर्यागमतमोपगमयोरिव ब्रह्मवेदनतत्फलयोरन्तरालाभावाद्यस्मिन् क्षणे सर्वमात्मिका
तत्क्षण एव ब्रह्मवित्तमो यतिर्ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मभावं गच्छति—स्वस्योपाधिकृतपरिच्छेदराहित्येन । एव-
स्थितिरेव ब्रह्मभावस्तं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

श्री० टी०—इदानीं तु भूतानां प्रकृतितावन्मात्रत्वेनाभेदाद्भूतभेदकृतमप्यात्मनो भेदमप-
तीत्याह—यदेति । यदा भूतानां स्थावरजङ्गमानां पृथग्भावं भेदं पृथक्त्वं एकस्थमेकस्यात्मनः
पायां प्रकृतौ स्थितं प्रलये अनुपश्यति आलोचयति । तत एव च तस्या एव प्रकृतेः सकाशाद्भूतविद्यतेरेव
सृष्टिसमयेऽनुपश्यति तदा प्रकृतितावन्मात्रत्वेन भूतानामप्यभेदं पश्यन्परिपूर्णं ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मं
भवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

स० टी०—एवमापाततः क्षेत्रभेददर्शनमादिशन् ॥ क्षेत्रज्ञस्य भिदादृष्टिर्विवेकेन निराकृता ॥ १ ॥
इदानीं मायिकत्वेन क्षेत्रस्यापि भिदेक्षणम् ॥ अपाकरोति भगवान्दृश्यातीतोऽक्षरोऽद्वयः ॥ २ ॥
यस्मिन्काले समस्तानां स्थिरजङ्गमरूपिणाम् ॥ परस्परविभिन्नत्वमेकस्मिन्नात्मनि स्थितम् ॥ ३ ॥ अधि-
ष्ठानादभिन्नत्वं कल्पितत्वेन सर्वतः ॥ शास्त्राचार्योपदेशेन स्वानुभूत्यानुपश्यति ॥ ४ ॥ मिथ्यात्मनां हि
सर्वेषां सत्यादिगुणलक्षणम् ॥ व्याविद्धाशेषसंसारमात्मानं तं प्रचक्षते ॥ ५ ॥ न ह्यात्मवान्भवेत्सर्पो दण्डा-
द्यध्यासरूपिणा ॥ आत्मना वितथेनैव सर्पो रज्ज्वात्मनात्मवान् ॥ ६ ॥ इत्युक्तं वार्तिके द्वैतं व्याविद्धं ब्रह्मणेत्यपि ॥
अधिष्ठानाद्विभिन्नत्वं कल्पितानां यदा भवेत् ॥ ७ ॥ कल्पितत्वक्षतिस्तर्हि तथाधिष्ठानताक्षतिः ॥ सर्प-
दण्डस्त्रगादीनां कल्पितानां गुणेऽद्वये ॥ ८ ॥ न भेदो युक्तिभिः सिद्धयेत्किंतु रज्ज्वात्मनैव हि ॥ एवं
घटपटादीनां कल्पितानां चिद्वये ॥ ९ ॥ अधिष्ठानस्वरूपत्वान्न भेदोऽस्ति मनागपि ॥ एवं मायावशा-
त्तस्मादेकस्मादात्मनोऽद्वयात् ॥ १० ॥ स्वप्नवज्जडवर्गस्य पृथग्भावं प्रकल्पितम् ॥ स्वयमालोचयत्येष आ-
त्मैवेदमिति श्रुतेः ॥ ११ ॥ तस्मिन्कालेऽनुभूत्यैवं त्यक्तभेदमतिः पुमान् ॥ सजातीयविजातीयभेददर्शन-
बाधतः ॥ १२ ॥ समस्तानर्थशून्यं तद्ब्रह्मैव भवति स्वयम् ॥ यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः
॥ १३ ॥ तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ प्रकृत्यैवेतिपद्येऽस्मिन्नात्मभेदो निराकृतः ॥ १४ ॥
यदा भूतेतिपद्ये त्वनात्मभेदो निराकृतः ॥ १५ ॥ ३० ॥

भा० टी०—प्रकृतेर्विकाराणां च सांख्यवत्पुरुषादन्यत्वप्रसक्तिं निराकुर्वन्पुनरपि तदेव सम्यग्दर्शनं शब्दा-
न्तरेण प्रपञ्चयति—यदेति । यदा यस्मिन्काले भूतानां पृथग्भावः पृथक्त्वमेकस्थमेकस्मिन्नात्मनि

प्रकृत्यादिसमस्तप्रपञ्चाधिष्ठाने प्रत्यगभिन्ने ब्रह्माणि सद्रूपे स्थितं कल्पितस्याधिष्ठानानतिरेकादात्मानतिरिक्त-
मनु शास्त्राचार्योपदेशात् पश्चात्पश्यति “ आत्मैवेदं सर्वं । सर्वं खल्विदं ब्रह्म । नेह नानास्ति किञ्चन ।
अहं ब्रह्मास्मि ” इति साक्षात्करोति तत एव परमात्मन एव विस्तारम् “ यतो वा इमानि भूतानि जाय-
न्ते । आनन्दाद्धयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । तदैक्षत
तत्तेजोऽसृजत ” इति सर्वप्रपञ्चविस्तारमनुपश्यति तदा तस्मिन्काले ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ।
“ ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ” इति श्रुतेः । एकस्यामेवेश्वरशक्तिरूपायां प्रकृतौ स्थितं प्रलयेऽनुपश्यति । तत एव
च तस्या एव प्रकृतेः सकाशाद्भूतानां विस्तारं सृष्टिसमयेऽनुपश्यतीति तुक्तप्रसक्त्यनिरासं ब्रह्म संपद्यते
इति कथनानुपपत्तिं चाभिप्रेत्याचार्यैर्न व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

प० टी०—एवं समत्वात्कर्तृदर्शनेन ब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वाधुना जगत एकत्वदर्शनादाह—यदेति । यदा नाना-
नामरूपवतां भूतानां पृथग्भावं पृथगवस्थानमेकस्थमेकस्मिन् समष्टिरूपेण तिष्ठतीत्येकस्थमनुबेलं पश्यति ।
एकस्मिन् सूत्रे नानामणीनामिवेत्यर्थः । ततस्तेनैकरूपेण परमेश्वरेण सह विस्तारं पश्यति जलेन तरङ्गाणामिव
तदा ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवति ॥ ३० ॥

रा० टी०—न केवलं भगवतः सर्वप्रेरकत्वादिज्ञानमात्रेणालम् । किंतु तस्या ‘ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः’
इति सूत्रोक्तदिशा सर्वाधारत्वाद्यापि ज्ञातव्यमित्युच्यते—यदेति । भूतपृथग्भावं भूतानां जीवानां पृथक्त्वं
भेदमेकस्थमेकस्मिन्निष्ठायां स्थितम् । किमुक्तं भवति ? विष्णुनान्योन्यं च पृथग्भूतं भूतग्राममेकविष्णवाश्रितं
यदानुपश्यतीत्युक्तं भवति । तत एव विष्णुत एव विस्तारमुत्पत्तिं च भूतानामित्यन्वेति । अनु तारतम्येन
पश्यति । तदा ब्रह्म संपद्यते प्राप्नोति ॥ ३१ ॥

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माऽयमव्ययः ॥

शरीरस्थोऽपि कौन्तेय ! न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

त० टी०—ननु भवत्वात्मनः प्रकृतिवैलक्षण्यं तन्निमित्तं कर्तृत्वं च न स्वत इति । तथाऽपि शरीरे-
ऽवस्थानदशायां तत्संबन्धनिमित्तैः कर्मभिस्तज्जन्यसुखदुःखादिभिश्च यदि लिप्येत तर्हि कथमकर्तृत्वं
समत्वदर्शनं च स्यादित्याशङ्क्याह—अनादित्वादिति । आदिजन्मस्वरूपतस्तद्रहितत्वात्, निर्गुण-
त्वात्स्वरूपेण मायागुणसंबन्धरहितत्वात् अयं परमात्माऽव्ययः विनाशवर्जितः । देहमनोबुद्धयोऽपि आ-
त्मशब्दवाच्यास्तेभ्योऽपि परमत्वाच्छ्रेष्ठत्वादयं क्षेत्रज्ञः परमात्मेत्युक्तः । यदुत्पत्तिमत्प्रकृतिगुणवच्च वस्तु
तस्य व्ययो नाशो भवति । अयं तु न तथा अतोऽव्ययस्तस्माच्छरीरस्थोऽपि शरीरे वर्तमानोऽपि हे
कौन्तेय ! न करोति न लिप्यते । देहस्वभावैः परिणामादिभिर्न गुज्यते ॥ ३१ ॥

म० टी०—आत्मनः स्वतोऽकर्तृत्वेऽपि शरीरसंबन्धोपाधिकं कर्तृत्वं स्यादित्याशङ्कामपनुदन् यः पश्यति
तथात्मानमकर्तारं स पश्यतीत्येतद्विवृणोति—अनादित्वादिति । अयमपरोक्षः परमात्मा परमेश्वराभिन्नः
प्रत्यगात्मा अव्ययः न ध्येतीत्यव्ययः सर्वविकारशून्य इत्यर्थः । तत्र व्ययो द्वेधा धर्मिस्वरूपस्यैवोत्पत्तिम-
त्तया वा धर्मिस्वरूपस्यानुत्पाद्यत्वेऽपि धर्माणामेवोत्पत्त्यादिमत्तया वा । तत्राद्यमपाकरोति—अनादित्वादिति ।
आविः प्रागसत्त्वावस्था । सा च नास्ति सर्वदा सत आत्मनः । अतस्तस्य कारणाभावाज्जन्माभावः । न ह्यना-
देर्जन्म संभवति । तद्भावे च तदुत्तरभाविनो भावविकारा न संभवन्त्येव । अतो न स्वरूपेण व्येतीत्यर्थः ।
द्वितीयं निराकरोति—निर्गुणत्वादिति । निर्धर्मकत्वादित्यर्थः । नहि धर्मिणमविकृत्य कश्चिद्धर्म उपैत्यैवेति वा
धर्मधर्मिणोस्तादात्म्यादयं तु निर्धर्मकोऽतो न धर्मद्वारापि व्येतीत्यर्थः । “ अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छि-
त्तिधर्मा ” इति श्रुतेः । यस्माद्देवः जायतेऽस्ति वर्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते विनश्यतीत्येवं षड्भावविकार-

शून्यः आध्यासिकेन संबन्धेन शरीरस्थोऽपि तस्मिन्कुर्वत्ययमात्मा न करोति यथाध्यासिकेन संबन्धेन जलस्थः सविता तस्मिन्श्चलत्यपि न चलत्येव तद्वत् । यतो न करोति किञ्चिदपि कर्म । अतः केनापि कर्मफलेन न लिप्यते । यो हि यत्कर्म करोति स तत्फलेन लिप्यते न त्वयमकर्तृत्वादित्यर्थः । इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमित्यादीनां क्षेत्रधर्मत्वकथनात्, प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानीति मायाकार्यत्वव्यपदेशाच्च । अत एव परमार्थदर्शिनो सर्वकर्माधिकारनिवृत्तिरिति प्राग्व्याख्यातम् । एतेनात्मनो निर्धर्मकत्वकथनात् स्वगतभेदोऽपि निरस्तः, प्रकृत्यैव च कर्माणीत्यत्र सजातीयभेदो निवारितः, यदा भूतपृथग्भावमित्यत्र विजातीयभेदः, अनादित्वान्निर्गुणत्वादित्यत्र स्वगतो भेद इत्यद्वितीयं ब्रह्मैवात्मेति सिद्धम् ॥ ३१ ॥

शं० टी०—ननु समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तमिति भूतेष्व्वात्मनो व्याप्यस्थितत्वे सत्याश्रयनाशादाश्रितस्यापि नाश इतिन्यायेन स्वाश्रयभूतेषु भूतेषु नश्यत्सु सत्स्वाश्रयिणोऽप्यात्मनो नाशप्रसङ्गात् दारुणि नष्टे दहनस्यापि नाशो दृष्टस्तद्वदुपाधिनाशादुपहितस्यापि नाशः स्यात् । अश्वगत्या तदधिष्ठितसारथेरपि गमनदर्शनात् प्रकृत्या कर्मसु क्रियमाणेषु सत्सु तत्स्थस्याप्यात्मनः कर्मकरणं तत्फलानुभूतिश्च स्यात्, कथमात्मनोऽकर्तृत्वं नित्यत्वं चेति सिंहावलोकनन्यायेनातीतश्लोकद्वयार्थमाशङ्क्यात्मनोऽजत्वाच्च निर्गुणत्वाच्च भूतानां नाशे सत्यपि न विनाशोऽस्ति कूटस्थत्वादात्मनो विक्रियाऽसंभवात्कर्तृत्वादिरपि न संभवतीत्याह—अनादित्वादिति । न विद्यते आदिः उत्पत्तिकारणं निमित्तमुपादानं वास्येत्यनादिरयमात्मा “ न तस्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः ” इति जनयित्रभावश्रवणान्निष्कारणकः । यद्वा न विद्यते आदिरादिमविकारो जनिलक्षणो भावधर्मो यस्य सोऽनादिर्निरवयवत्वादजः “ अजो नित्यः ” इति श्रुतेः । अनादेर्भावोऽनादित्वं तस्माद्यत्सावयवं तदादिमद्यदादिमत्तद्विकारि यद्विकारि तद्व्येति भूतजातं, तस्मिन् स्वोपाधौ भूतजाते नष्टे सत्ययमात्मा निरवयवत्वेनानादित्वान्न व्येतीत्यव्ययः । सति कारणे ‘कारणनाशात्कार्यस्यापि नाशः’ इतिन्यायेन भूतानामिवात्मनोऽपि नाशः प्रसज्येत तदभावादाश्रयनाशे सत्याकाशवन्न व्येतीत्यव्ययो नाशरहित इत्यर्थः । “ अविनाशी वा अरेऽयमात्मा ” इत्यात्मन उपाधिनाशेऽपि नाशाभावश्रवणात् निर्गुणत्वाच्च गुणाः सत्त्वाद्यः शब्दादयो वापीच्छादयस्तेभ्यो निर्गतो यः स निर्गुणः । यद्वा गुणा गुणकार्यभूताः प्राणाद्यः षोडशकलाशब्दाच्चास्तेभ्यो निर्गतत्वाच्च निर्गुणो निरवयव इत्यर्थः । निर्गुणस्य भावो निर्गुणत्वं तस्मात् । यः सगुणः सगुणव्ययाद्व्येति भूतगणः, अयं तु निर्गुणत्वान्न व्येत्यात्मा सति गुणव्यये कारणव्यये च वीयात्तदभावान्न व्येतीत्यव्ययो नित्य इत्यर्थः । “ नित्यो नित्यानाम् ” इति श्रुतेः । नन्वात्मनोऽनादित्वेन निर्गुणत्वेन च कारणगुणनाशद्वारकनाशासंभवेऽपि घटादिवत्परतो वा वायुवत्स्वतो वा नाशः स्यादित्याशङ्क्यायामाह—परमात्मेति । परमश्चासावात्मेतीदं हेतुर्गर्भितं विशेषणद्वयम् । आत्मा खड्गान्यादिभ्यो न नश्यति परमत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा देह इति परमत्वमव्यक्तादपि निरवयवत्वेनातिसूक्ष्मत्वं निरातिशयमहत्त्वं च तस्मान्नाशयितुरविषय इत्यर्थः । आत्मत्वात्स्वतो नाशरहितः, आत्मत्वं प्रत्यक्त्वमहंप्रत्ययार्थता । सर्वावस्थासु सर्वदा सर्वैरहमस्मीत्यात्मसत्ताया अनुभूयमानत्वात् बुद्ध्यादिषु स्थूलान्तेषु प्रतिक्षणं विपरीतभावं गतेषु सत्स्वपि यस्मादेवं तस्मान्निरवयवो निराकारो नित्यो निष्क्रियः परिपूर्णश्चायमात्मा शरीरस्थोऽपि यद्यप्यात्मनः स्वे महिम्नि तिष्ठतः परममहतोऽधिकरणं नास्ति तथापि शरीरेष्वेवात्मोपलब्धेर्दर्शनाच्छरीरस्थ इत्युच्यते । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तशरीरेषु घटादिष्वाकाशवद्वर्तमानोऽप्यात्मा स्वयं तेषु प्रवृत्तेष्वपि पुण्यापुण्यलक्षणं कर्म यत्किञ्चिन्न करोति किंतु शरीरेषु बुद्धितद्वृत्तिसाक्षित्वेन तूष्णीं तिष्ठति, वायुना चलत्सु वृक्षेषु तस्थ आकाश इव न किञ्चिच्छेष्टे निरवयवस्य परिपूर्णस्य चलनासंभवादित्यर्थः । “ वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठति ” इति श्रुतेः । ननु कूटस्थस्यात्मनः स्वतः कर्मकरणाभावेऽपि देहे तिष्ठतस्तत्संयोगाद्देहेन्द्रियादिभिः क्रियमाणैः कर्मभि-

लैपः स्यात् 'तत्संयोगी च पञ्चमः' इति पापकर्त्रा सह स्थितिमात्रेणाकर्तुरपि पापलेपप्राप्तिः स्मर्यते । तन्न्यायेनात्रापि स्यादित्याशङ्कायां न । तत्संयोगीति संगित्वस्य पापलेपापत्तिहेतोस्तत्र श्रूयमाणत्वात्तत्संगिनः पापलेपः संभवेत्, न त्वसंयोगिनो दूरवर्तिनस्तथात्रापि निरवयवत्वेनातिसूक्ष्मत्वादात्मनो देहेन्द्रियादिभिस्तत्कृतकर्मभिश्च संयोगासंभवात् न तत्कृतकर्मलेप इत्याह न लिप्यत इति । देहेन्द्रियतद्विकारतदवस्थातद्व्यापृति-साक्षित्वेनाविक्रियात्मना स्थित आत्मा स्वयमसङ्गत्वान्न तत्कृतकर्मभिलिप्यत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

श्री० टी०—तथापि परमेश्वरस्य संसारावस्थायां देहसंबन्धनिमित्तैः कर्मभिस्तत्फलैश्च सुखदुःखादिभिर्वैषम्यं दुष्परिहरमिति कुतः समदर्शनं तत्राह—अनादित्वादिति । यदुत्पत्तिमत् तदेव हि व्येति विनाशमेति । यच्च गुणवद्वस्तु तस्य गुणनाशे व्ययो भवति । अयं तु परमात्मा अनादिर्निर्गुणश्चातोऽव्ययः अविकारीत्यर्थः । तस्माच्छरीरे स्थितोऽपि किञ्चिन्न करोति न च कर्मफलैर्लिप्यत इति ॥ ३१ ॥

स० टी०—नन्वात्मनः स्वतो मास्तु कर्तृत्वमविकारिणः ॥ देहाद्यौपाधिकं किं न कर्तृत्वं स्यादिहात्मनः ॥ १ ॥ इत्याशङ्क्यान्वसंबन्धात्कर्तृत्वं खण्ड्यतेऽधुना ॥ अपरोक्षो य आत्मायं प्रत्यक्त्वादव्ययोऽक्षयः ॥ २ ॥ निर्विकारो ह्यनादित्वात्स्वरूपेण न जन्मभाक् ॥ निर्धर्मकतया नास्य जन्मधर्मनिमित्तकम् ॥ ३ ॥ प्रागसत्त्वं न चास्त्यस्याबाधितस्य कुतो जनिः ॥ न ह्यनादेर्भवेज्जन्म तदभावान्न चेतरे ॥ ४ ॥ विकाराः संभवन्त्यस्य कूटस्थस्याद्वयस्य च ॥ अविनाशी वेति श्रुत्या निर्धर्मकतयेरितः ॥ ५ ॥ यद्यप्याध्यासिकेनासौ संबन्धेन शरीरगः ॥ तथापि न करोत्यात्मा कुर्वत्यपि शरीरके ॥ ६ ॥ यथाध्यासिकसंबन्धाज्जलस्थोऽपि दिवाकरः ॥ चलत्यपि जलेनासौ चलत्येवं चिदक्रिया ॥ ७ ॥ यतः किञ्चिन्न कर्मात्मा करोति प्रत्यगद्वयः ॥ अतः कर्मफलेनासौ केनचिन्नोपलिप्यते ॥ ८ ॥ करोति यो हि यत्कर्म तत्फलेन स लिप्यते ॥ न त्वयं निर्विकारात्मा निष्क्रियो निर्मलो विभुः ॥ ९ ॥ इच्छा द्वेषः सुखं दुःखमित्यादीनां पुरा स्फुटम् ॥ क्षेत्रधर्मत्वकथनाद्धर्मः कोऽपि न चात्मानि ॥ १० ॥ प्रकृत्यैव च कर्माणीत्यत्र कर्तव्यमात्रकम् ॥ अविद्याकर्तृकं प्रोक्तं न किञ्चित्कर्म चिद्धने ॥ ११ ॥ अत एव परब्रह्मप्रत्यगात्मैक्यदर्शनाम् ॥ सर्वकर्माधिकारस्य निवृत्तिः प्रागुदीरिता ॥ १२ ॥ निर्धर्मकत्वकथनान्निरस्ता स्वगता भिदा ॥ प्रकृत्यैवेति विध्वस्ता सजातीयभिदान्तरा ॥ १३ ॥ यदा भूतपृथक्भावमित्यत्र हरिणा स्वयम् ॥ विजातीयभिदा ध्वस्ता नानानर्थसमाश्रया ॥ १४ ॥ अनादित्वान्निर्गुणत्वादित्यत्र स्वगता भिदा ॥ विध्वस्तेत्यद्वितीयं तद्ब्रह्मैवात्मेति निर्णयः ॥ १५ ॥ ३१ ॥

भा० टी०—नन्वेकस्यात्मनः सर्वत्र समवस्थितत्वेन देहादिगतकर्तृत्वादिमत्त्वं प्राप्तं पवित्रस्यापि गङ्गाजलादेः अपवित्रप्राण्युदरान्तरदोषेण दोषवत्त्ववदिति तत्राह—अनादित्वादिति । अयं परमात्माव्ययोऽपक्षयरहितः कूटस्थ इत्यर्थः । तत्र व्ययस्त्रिविधः स्वभावतो वाऽवयवव्ययद्वारको वा गुणव्ययद्वारको वा । स्वतस्तु परब्रह्मणो न संभवतीति कथयितुं परमात्मेत्युक्तम् । द्वितीयासंभवे हेतुमाह—अनादित्वादिति । आदिः कारणं यस्य नास्ति तदनादि । घटादेरादिमत्त्वेन सावयवत्वाव्ययो दृष्टः, आत्मनस्त्वनादित्वेन निरवयवत्वादवयवद्वारको व्ययो न संभवतीत्यर्थः । तृतीयं निराकरोति—निर्गुणत्वादिति । तथा सगुणो गुणव्ययाज्ज्येति, अयं तु निर्गुणत्वान्न व्येति गुणद्वारकोऽस्य व्ययो न संभवतीत्यर्थः । यत एवमतः शरीरस्थोऽपि शरीरेष्वात्मन उपलब्धिर्भवतीति शरीरस्थ उच्यते । सर्वगतत्वेन सर्वात्मत्वेन च देहादौ स्थितोऽपि स्वतो देहात्मना वा न करोति कूटस्थत्वादेहादौ तस्मिन्कल्पितत्वादित्यर्थः । कर्तृत्वाभावादेव कर्मफलेन न लिप्यते । कुन्त्युत्पन्नशरीरस्थस्यापि तव कर्तृत्वं लेपश्च नास्तीति संबोधनाशयः । ननु एवं यः शरीरस्थः करोति लिप्यते च स क्रः किमुक्तलक्षणादकर्तुरलिप्तादात्मनोऽन्यः किंवाऽन्यः । नाद्यः तत्त्वमसि, क्षेत्रज्ञं

चापि मां विद्धीतिक्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वप्रतिपादानुपपत्तिप्रसङ्गात् । द्वितीये परमात्मनः कर्तृत्वाद्यभावेन प्रतीयमानस्य कर्तृत्वादेरधिकरणं वाच्यम् । तथाच सर्वथेदं दुरुपपादमिति चेन्न, स्वभावस्तु प्रवर्तते इत्यविद्यामात्रस्वभावो हि करोति लिप्यत इति व्यवहारदशायामाविद्यकस्य कर्तृत्वादेर्भगवतैव निरूपितत्वात् । एवं च प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मण्याविद्यकं कर्तृत्वादि न पारमार्थिकमिति भगवता प्रोक्ते औपनिषदे परमार्थसांख्यदर्शने दुर्विज्ञेयत्वात् सांख्यवैशेषिकादिभिर्भ्रान्तिजन्यया पूर्वोक्तशङ्कया परित्यक्ते स्थितानां ज्ञाननिष्ठानामविद्यापरिकल्पितकर्तृत्वाद्यपगमेन मोक्षप्राप्तिः, न त्वन्यस्मिन् शुक्तिरूप्यकल्पे सांख्यादिपरिकल्पितमते निष्ठावतामिति ॥ ३१ ॥

प० टी०—अथ समत्वदर्शनेऽपि संसारावस्थार्यां देहसंबन्धानिमित्तैः कर्मभिस्तत्फलैश्च सुखदुःखादिभिर्वैषम्यं दुष्परिहरमित्याह—अनादित्वादिति । अयं परमात्मा शरीरस्थोऽपि न करोत्यकर्तृवास्ति । न तत्फलैर्लिप्यते । कुतोऽनादित्वान्निर्गुणत्वाच्च । यदुत्पत्तिमत्तन्नश्यति, तथा यदुणवत्तदुणक्षय उपक्षीणं भवति । परमात्मा त्वनादिर्निर्गुणश्चातोऽन्ययोऽविकारोऽतो न लिप्यते ॥ ३१ ॥

रा० टी०—ननु सर्वभूतेषु तिष्ठतो न विनाश इत्युक्तम् । शरीरसंबन्धे व्ययादेरावश्यकत्वादित्यतो हेतूक्तिपूर्वं व्ययलेपाद्यभावमाह—अनादित्वादिति । शरीरस्थोऽप्ययं परमात्मा अनादित्वान्निर्गुणत्वात्सत्त्वादिगुणहीनत्वाच्चाव्ययः नाशादिव्ययहीनः । चिन्तासंतापदुःखादिना न लिप्यते न संबध्यते । लौकिकक्रियाविलक्षणक्रियावत्त्वाच्च करोति च । अनादित्वहेतोर्भावत्वे सतीति विशेषणान्न प्रागभावे व्यभिचारः शङ्क्यः । यद्वा सर्वं स्वस्वित् ब्रह्म पुरुष एवेदं सर्वमित्यादिना विष्णोः सर्वचिदचिदात्मकत्वप्रतीतेर्वाद्यन्तरैस्तथोक्तेश्च कथं भूतानां विष्णोः पृथग्भाव इत्यतः श्रुतितात्पर्यपरिज्ञानादिप्राप्तमद्वैतं सहेतुकं निराह—अनादित्वादिति । अयं परमात्मा शरीरस्थोऽपि शरीराभिमानितया तत्स्थसुखदुःखादिभोक्तृतया शरीरस्थोऽत्र जीवोऽभिमतः शरीरस्थोऽपि न भवति । जीवात्मकोऽपि न भवति । किमु वाच्यं जडात्मको न भवतीति अपेक्षः । कुतः अनादित्वात्, देहयोगनिमित्तादिमत्त्वहीनत्वादिति यावत् । सत्त्वादिगुणहीनत्वाद्देहव्ययनिमित्तव्ययहीनत्वात् । करोति सर्वकर्तृत्वाच्च लिप्यते सर्वकरणनिमित्तफलाभोक्तृत्वाच्च । जीवस्य चोक्तहेतुपञ्चकविपर्ययवत्त्वादिति भावः । ईश्वरः करोति न लिप्यते । जीवस्तु 'परात् तच्छ्रुतेः' इति सूत्रोक्तदिशा कर्तृशक्तेरपीशाधीनतया स्वातन्त्र्याभावाच्च करोति । पराधीनकर्तृतया लिप्यते चेति योजना ॥ ३२ ॥

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ॥

सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

त० टी०—तथाऽपि देहसंयोगे सति तद्धर्मैः कथं न लिप्यते इति शङ्कानिरासाय दृष्टान्तमाह—यथेति । यथाऽऽकाशं सर्वगतमपि सर्वैर्वस्तुभिः संयुक्तमपि सौक्ष्म्यात् सर्ववस्तुस्वभावेन लिप्यते, तथा सर्वत्रोत्तमेऽधमे वा देहेऽवस्थितोऽप्यात्मा न लिप्यते, दैहिकैर्गुणदोषैर्न युज्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

म० टी०—शरीरस्थोऽपि तत्कर्मणा न लिप्यते स्वयमसङ्गत्वादित्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । सौक्ष्म्यादसङ्गस्वभावत्वात् आकाशं सर्वगतमपि नोपलिप्यते पट्टादिभिर्यथेति दृष्टान्तार्थः । स्पष्टमितरत् ॥ ३२ ॥

शं० टी०—सर्वथाप्युपाधिः स्वप्रारब्धानुसारेण वर्तताम् । तत्रस्थोऽप्यात्मा तदीयधर्मकर्मावस्थाभिः किञ्चिदपि काञ्चिन्न स्पृश्यत एवेति दृढनिश्चयवद्भिर्ब्रह्मविद्भिरात्मन्येवात्मभावापन्नैः स्वेषां कर्तृत्वभोक्तृत्वादिभ्रममुत्सृज्य मौनेन सदृष्टान्तं प्रतिपादयति मन्दप्रज्ञानामपि कर्तृत्वभोक्तृत्वभ्रमविच्छिन्नये—यथेति । सर्वगतम्—आकाशस्य निरवयवत्वेन गमनासंभवात्सर्वं येन गतं व्याप्तं तत्सर्वगतं सर्वेष्वपि घटमठादिषु

मूर्तद्रव्येषु दुष्टेष्वदुष्टेषु च सर्वत्र वहिरन्तश्च व्याप्य वर्तमानमप्याकाशं सौक्ष्म्यात्स्वव्याप्तद्रव्यापेक्षया स्वय-
मतिसूक्ष्मत्वात्तत्तद्द्रव्यगुणदैवैः सुगन्धादिभिश्च वर्षवातातपवह्निधूमरजःपङ्कादिभिरपि यथा नोपलिप्यते
लेप्यलेपकलेपनक्रियाऽविषयत्वात् येन केनापि लिप्तं न भवति न स्पृश्यत इत्यर्थः । तथा सर्वत्र सर्वेषु देहेषु
जातावेकवचनम् । देवमनुष्यतिर्यगाद्युच्चावचशरीरेषु सर्वतो वहिरन्तर्व्याप्य वर्तमानोऽप्यात्मा सौक्ष्म्यात्
“ सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं विभाति ” इति श्रवणात् अव्यक्तमहदादेरपि परमसूक्ष्मत्वाद्देहेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्यादि-
भिरधुना पूर्वं शतकोटिजन्मभिश्च कृतैः कर्माभिः पुण्यपापैर्नोपलिप्यते न किञ्चित्स्पृश्यत इत्यर्थः । एतेन
सम्यग्दर्शनविध्वस्ताविद्यातत्कार्याणां ब्रह्माविदां यतीनां क्वचिदाहारादिनिमित्तकेन कर्मणा येन केनापि च
लेपो नास्त्यतः कैवल्यसिद्धिप्रतिबन्धकद्वैतवासनानिःशेषनिवृत्त्यै स्वानन्दानुभूतये च समं पश्यन् हि
सर्वत्रेत्युक्तरित्या सर्वदा समदर्शननिष्ठयैव स्थातव्यमिति सूचितं भवति । नतु यथेष्टाचरणं निरुक्तवचन-
विरोधापत्तेः संन्यासश्रवणादिश्रमफलाभावापत्तेश्चातः सदा पूर्णवृत्त्या स्थातव्यमिति सिद्धम् ॥ ३२ ॥

श्री० टी०—तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा सर्वत्र पङ्कादिष्वपि स्थितमाकाशं सौक्ष्म्यादसंगत्वात्
पङ्कादिभिर्नोपलिप्यते तथा सर्वत्र उत्तमे मध्यमेऽधमे वा देहेऽवस्थितोऽप्यात्मा नोपलिप्यते दैहिकैर्गुणदो-
षैर्न युज्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

स० टी०—असङ्गत्वात्स्वयं प्रत्यग्लिप्यते नान्यकर्मणा ॥ इत्यत्राह सदृष्टान्तमलेपत्वं चिदात्मनः
॥ १ ॥ व्योमासङ्गस्वभावत्वात्सर्वगं नैव लिप्यते ॥ पङ्कादिभिर्यथा तद्वदात्माऽसङ्गो न लिप्यते ॥ २ ॥
असङ्गो ह्ययमात्मात्र श्रुतयः स्युः सहस्रशः ॥ एवं नित्यमसङ्गात्मतत्त्वं ज्ञात्वानुभूतितः ॥ ३ ॥ स्वारा-
ज्यसिद्धिरस्तीति श्रीहरेरयमाशयः ॥ ४ ॥ ३२ ॥

भा० टी०—कर्तृत्वाभावान्न लिप्यत इति उक्तं तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । सर्वत्र देहादौ गतं स्थित-
मप्याकाशं खं यथा सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मत्वादसङ्गस्वभावत्वात् देहादिगतकर्तृत्वादिभिर्न लिप्यते न संबध्यते
तथा सर्वत्र सर्वस्मिन्नवस्थितः आत्मा देहे देहधर्मेर्न लिप्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

प० टी०—अत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा सर्वत्र पङ्कादिस्थितमाकाशं सौक्ष्म्यादसंगत्वात्पङ्कादिभि-
र्नोपलिप्यते तथा सर्वत्रोत्तमेऽधमे वा देहेऽवस्थितोऽप्यात्मा दैहिकैर्गुणैर्दोषैर्वा न लिप्यते न युज्यत
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

रा० टी०—परमात्मनो लेपाभावं दृष्टान्तेनोपपादयति—यथेति । पङ्कादिसर्वगतमप्याकाशं सौक्ष्म्याद-
प्रतिघत्वाच्चोपलिप्यते यथा, तथा सर्वत्र नीचोच्चादिदेहे स्थितोऽप्यात्मा परमात्मा नोपलिप्यते ॥ ३३ ॥

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ॥

क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

त० टी०—स्यादेतदात्मन आकाशदृष्टान्तेन समत्वं निर्लेपत्वं च, तथाऽप्याकाशवद्विषुश्चेदात्मा
तर्हि तस्य सर्वत्र व्याप्त्या सर्वान्तर्वर्तिसुखदुःखाद्यनुभवः समानः स्यात्तथात्वेऽहं त्वमयमित्यादि-
प्रत्ययानां विभागाभावश्च स्यात् । तस्य मध्यमपरिमाणत्वे देहवन्नश्वरत्वापत्तेः पिपीलिकादेहे स्थितस्य
तत्परिमितस्य तदेहत्यागे कर्मवशाद्धस्त्यादिदेहगमने तत्राव्याप्यमानं स्यात् । हस्तिदेहस्थस्य तत्समस्य क-
र्मवशात् पिपीलिकादेहगमने सर्वप्रवेशो न स्यात् । अणुपरिमाणत्वे तु मेर्वेकालपदेशस्थसर्षपस्येव देहा-
ल्पतमैकदेशस्थत्वेन सर्वावयववृत्तिसुखदुःखाद्यनुभवः प्रकाशकत्वं च न स्यादित्याशङ्कयामाह—यथेति ।
यथैकः परिच्छिन्नश्चादित्यः स्वप्रभया कृत्स्नमिमं लोकं प्रकाशयति तथा क्षेत्री क्षेत्रज्ञः अणुपरिमाणको-
ऽपि स्वधर्मभूतज्ञानेन कृत्स्नमापादतलमस्तकं क्षेत्रं प्रकाशयति । हे भारत न विभुपरिमाणको वा म-

ध्यमपरिमाणको वा उक्तदोषयोगात् अणुत्वपक्ष एव शास्त्रीयः । “ यथाऽणुनश्चक्षुषः प्रकाशो व्याप्त एवमेवास्य पुरुषस्य प्रकाशो व्याप्तः, व्याप्तो वै पुरुषः ” इति । “ अणुर्वा ह्येव आत्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश । बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्याय कल्पते ” इत्यादिश्रुतिभ्यः । “ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । नाणुरतच्छुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् । गुणाद्वा लोकवद् ” इत्यादिसूत्रेभ्यश्च । अनुगीतायामपि ‘ यथा दीपः स्वशरणं दीप्यमानः प्रकाशते । एवमेव शरीराणि प्रकाशयति चेतनः ’ इति ॥ ३३ ॥

म० टी०—न केवलमसङ्गस्वभावत्वादात्मा नोपलिप्यते प्रकाशकत्वादपि प्रकाश्यधर्मेन लिप्यते इति सदृष्टान्तमाह—यथेति । यथा रविरेक एव कृत्स्नं सर्वमिमं लोकं देहेन्द्रियसंवातं रूपवद्वस्तुमात्रमिति यावत्, प्रकाशयति न च प्रकाश्यधर्मेऽलिप्यते न वा प्रकाश्यभेदाद्भिद्यते, तथा क्षेत्री क्षेत्रज्ञ एक एव कृत्स्नं क्षेत्रं प्रकाशयति हे भारत । अत एव न प्रकाश्यधर्मेऽलिप्यते न वा प्रकाश्यभेदाद्भिद्यत इत्यर्थः “ सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ” इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

शं० टी०—श्रुतियुक्त्यनुभूतिभिरात्मनः प्रकृतिवैलक्षण्यं ज्ञात्वा प्रकृतिमात्मानि प्रविलाप्यात्मनः साम्यमेव सर्वदा पश्यतो यतेर्विदेहमुक्तिरिति निश्चित्य प्रकरणमुपसंहर्तुकामः श्रीभगवान् मुक्तेरात्मनः प्रकृतिवैलक्षण्यज्ञानमेवादिकारणमिति मन्दप्रज्ञानामुक्तज्ञाने निर्विचिकित्सत्वाय पुनरपि एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इत्युक्तलक्षणस्यात्मनः क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रवैलक्षण्यं रविदृष्टान्तेन विस्पष्टयति—यथेति । एक एव रविस्तेजोघनः इमं भूर्भुवरादिभेदभिन्नं कृत्स्नं लोकं ब्रह्माण्डं सर्वतो व्याप्य स्वतेजसा यथा प्रकाशयति सर्वेषां पदार्थानां स्वत एव सत्तां स्फूर्तिं च प्रयच्छति सूर्येणैव हि जडानां घटादिसर्वपदार्थानां घटोऽस्त्ययमिति सत्ता च स्फूर्तिश्च संभाव्यते, ततः कृत्स्नं नामरूपविशेषैरनेकधा भिन्नं ब्रह्माण्डं स्वयमभिन्नस्वभाव एक एव सूर्यः स्वभास्यविलक्षणस्तत्संबन्धरहितः सन् यथा प्रकाशयति तथा क्षेत्री क्षेत्रमव्यक्तादि स्थूलपर्यन्तं समष्टिव्यष्टिलक्षणं शरीरमस्यास्ति ज्ञेयत्वेन प्रकाश्यत्वेन च विषयीभूय तिष्ठतीति क्षेत्री क्षेत्रज्ञ आत्मा स्वयमेक एव चिद्धनः । क्षेत्रीत्युक्तिः क्षेत्रतत्त्वामिनोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरचेतनत्वचेतनत्वज्ञेयत्वज्ञातृत्वभास्यत्वभासकत्वादिधर्मेऽवलक्षण्यद्योतनार्था । यतः क्षेत्रज्ञस्ततः क्षेत्राद्भिन्न आत्मापि क्षेत्रं महदादिसर्वविकारोपेतं नामरूपजातिक्रियागुणविशेषैरनेकभेदभिन्नं कृत्स्नं तदवस्थातद्धर्मतत्कर्मभिः सह सर्वं प्रकाशयति स्वस्मिन्नव्यस्तानां महदादिस्थूलान्तानां सर्वविकाराणां सत्तां स्फूर्तिं च प्रयच्छतीत्यर्थः । एतेन क्षेत्रज्ञस्यात्मनः क्षेत्रताद्विकारतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थाज्ञातृत्वं चेतनत्वं नित्यत्वं सर्वक्षेत्रेष्वेकत्वं बुद्ध्यादिसर्वजडपदार्थप्रकाशकत्वं प्रकाशस्वरूपत्वं स्वप्रकाशत्वं वृद्धिक्षयाद्यविषयत्वमेकरूपत्वं सर्वव्यापकत्वमसङ्गत्वमविक्रियत्वमकर्तृत्वमकारयितृत्वमभोक्तृत्वमभोजयितृत्वं सर्वद्रष्टृत्वं सर्वदृश्यधर्मशून्यत्वं स्वसन्निधिमात्रेण सर्वप्रवृत्तिहेतुत्वं सर्वभास्यगुणदोषापृष्टत्वं स्वसाक्षित्वं स्वसाक्षात्कारेण तमस्तत्कार्यनिवर्तकत्वं च प्रतिपादितं भवति । एतेनोक्तलक्षणैः क्षेत्राद्भिन्नः क्षेत्रज्ञ आत्मा स्वात्मना सूक्ष्मबुद्धिभिर्युक्तिकुशलैर्यतिभिः सम्यगवगन्तुं शक्यत इति सूचितं भवति ॥ ३३ ॥

श्री० टी०—असङ्गत्वाद्धेपो नास्तीत्याकाशदृष्टान्तेनोक्तम् । प्रकाशकत्वाच्च प्रकाश्यधर्मेन युज्यत इति रविदृष्टान्तेनाह—यथेति । स्पष्टार्थः ॥ ३३ ॥

स० टी०—न केवलमसङ्गत्वादलेपत्वं चिदात्मनः ॥ प्रकाशकतयाप्यस्य भास्यधर्मेन सङ्गता ॥ १ ॥ सदृष्टान्तमिति प्राह भगवान्दीनवत्सलः ॥ एक एव रविः सर्वं रूपवद्वस्तुमात्रकम् ॥ २ ॥ यथा प्रका-

शयत्येष भास्यधर्मेन लिप्यते ॥ नापि प्रकाश्यभेदाद्वा भिद्यते किल भास्करः ॥ ३ ॥ तथैक एव क्षेत्रज्ञो भासयत्यखिलं जडम् ॥ नासौ प्रकाश्यधर्मेन लिप्यते नापि भिद्यते ॥ ४ ॥ ३३ ॥

भा० टी०—प्रकाशरूपत्वाच्च प्रकाश्यधर्मेन लिप्यत इति दृष्टान्तेनाह—यथेति । यथा एको रविः सूर्यः कृत्स्नं सर्वमिमं प्रत्यक्षादिनानुभूयमानं लोकं प्रकाशयति अवभासयंश्चावभास्यधर्मेः न लिप्यते, तथा महाभूतादिधृत्यन्तं सर्वं क्षेत्रमेकः क्षेत्री प्रत्यगाभिन्नः परमात्मा प्रकाशयति प्रकाशयंश्च प्रकाश्यधर्मेरेकः परमात्मा न लिप्यत इत्यर्थः । तथाच श्रुतिः “ सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ” इति । यथा एक एव भरतः स्वनान्ना भवदादीन्प्रकाशयति तथेति सूचयन्नाह—भारतेति ॥ ३३ ॥

प० टी०—एवमसङ्गत्वालेपो नास्तीत्याकाशदृष्टान्तेनोक्तं प्रकाशकत्वाच्च प्रकाश्यधर्मेन युज्यत इति दृष्टान्तेनाह—यथेति । स्पष्टम् । उक्तं च—‘ यद्वत्सवितर्युदिते करोति कर्माणि जीवलोकोऽयम् । न च तानि करोति रविर्न कारयति तद्वदात्मापि ’ इति ॥ ३३ ॥

रा० टी०—यत्क्षेत्रज्ञत्वविशिष्टतया भगवज्ज्ञानार्थं क्षेत्रादिकमुक्तं तत्क्षेत्रज्ञत्वं दृष्टान्तेन व्यनक्ति—यथेति । यथैको रविः इमं लोकं कृत्स्नं प्रकाशयति, तथैकः क्षेत्री क्षेत्रस्थः परमात्मा कृत्स्नं क्षेत्रं चेतनाचेतनरूपं प्रकाशयति ॥ ३४ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ॥

भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे

क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

त० टी०—उक्तमध्यायार्थं सफलमुपसंहरति—क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति । यथेह निरूपितयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमुक्तप्रकारेणान्तरं परस्परवैलक्षण्यं परिणामित्वापरिणामित्वरूपं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्योपदेशजनितक्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपयाथात्म्यज्ञानाख्येन चक्षुषा ये विदुः, तथा या चेयमुक्ता भूतानां प्राणिनां प्रकृतिस्तस्याः सकाशान्मोक्षं मोक्षोपायं च ये विदुर्विदित्वाऽनुतिष्ठन्ति, ते निवृत्ताशेषाविद्याः परं प्रकृतिवियुक्तं शुद्धात्मस्वरूपं यान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यो वै विवेकं कृपयाऽऽदिशत् । सर्वज्ञस्तं हरिं नित्यं ब्रजामि शरणं गुरुम् ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां तत्त्वप्रकाशिकायां जगद्विजयि श्रीकेशवकाशमीरि-

भट्टाचार्यविरचितायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

म० टी०—इदानीमध्यायार्थं सफलमुपसंहरति—क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः प्राग्व्याख्यातयारेवेमुक्तेन प्रकारेणान्तरं परस्परवैलक्षण्यं जाड्यचैतन्यविकारित्वनिर्विकारत्वादिरूपं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्योपदेशजनितात्मज्ञानरूपेण चक्षुषा ये विदुर्भूतप्रकृतिमोक्षं च भूतानां सर्वेषां प्रकृतिरविद्या मायाख्या तस्याः परमार्थात्मविद्यया मोक्षमभावगमनं च ये विदुर्जानन्ति यान्ति ते परं परमार्थात्मवस्तुस्वरूपं कैवल्यं, न पुनर्देहमाददत इत्यर्थः । तदेवममानित्वादिसाधननिष्ठस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेकविज्ञानवतः सर्वानर्थनिवृत्त्या परमपुरुषार्थसिद्धिरिति सिद्धम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां

श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेको नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्री० टी०—यावानध्यायार्थस्तावन्तमर्थं संक्षेपेण प्रतिपादयन्नध्यायमुपसंहरति—क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमेतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति प्रतिपादितयोः प्रकृतिपुरुषयोरेवं महाभूतानीति ज्ञेयं यत्तदित्यादिवाक्यैः प्रतिपादितप्रकारेणान्तरं ज्ञेयत्वज्ञातृत्वादिविशेषणैर्वैलक्षण्यं स्वात्मतया तत्र क्षेत्रज्ञं च भूतप्रकृतिमोक्षं च । अत्र भूतशब्देन व्यक्तनामरूपात्मकं सच्छब्दितं जगदुच्यते, प्रकृतिपदेनाव्यक्तमस्पृष्टनामरूपमसच्छब्दितं तत्कारणमुच्यते, तयोर्भूतप्रकृत्योर्मोक्षं न सत्तन्नासदुच्यत इत्युक्तप्रकारेणाभावापादनं च ज्ञानचक्षुषा निरुक्तमानित्वादिसाधनसंपत्त्या तीव्रमोक्षेच्छया च सम्यक्कृतश्रवणादिना समुत्पन्नं यज्ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्थाथार्थग्रहणक्षममतिसूक्ष्मं तदेव चक्षुस्तेन ज्ञानचक्षुषा ये मुमुक्षवो यतयो विदुः प्रकृतितत्कार्यविलापनाधिष्ठानभूतं निर्विशेषं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं सदानन्दैकरसमपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमद्वितीयं परं ब्रह्माहमेवेदमिति स्वात्मना विदुस्ते परमपुरुषार्थं विदेहकैवल्यं यान्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानन्दसरस्वतीकृतौ

गीतातात्पर्यबोधिण्यां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

श्री० टी०—अध्यायार्थमुपसंहरति—क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति । एवमुक्तप्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं भेदं विवेकज्ञानलक्षणेन चक्षुषा ये विदुः, तथा चेयमुक्ता भूतानां प्रकृतिस्तस्याः सकाशान्मोक्षं मोक्षोपायं ध्यानादिकं च ये विदुस्ते परं पदं यान्ति ॥ ३४ ॥

विविक्तौ येन तत्त्वेन मिश्रौ प्रकृतिपुरुषौ ॥ तं वन्दे परमानन्दं नन्दनन्दनमीश्वरम् ॥

इति श्रीधरस्वामिविरचितायां भगवद्गीताटीकायां सुबोधिण्यां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

स० टी०—अध्यायार्थमशेषेणात्रोपसंहरतीश्वरः ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवं पूर्वं व्याख्यातयोर्भिदाम् ॥ १ ॥ जाड्यचैतन्यमिध्यात्वसत्यत्वाद्यात्मिकां जनाः ॥ शास्त्राचार्योपदेशोत्थसम्यग्ज्ञानैकचक्षुषा ॥ २ ॥ ये जानन्ति तथा सर्वप्रपञ्चस्यास्य कारणम् ॥ अविद्यामात्मबोधेन तन्निवृत्तिं च ये विदुः ॥ ३ ॥ ते यान्ति परमं ब्रह्म कैवल्यमपुनर्भवम् ॥ ४ ॥ ३४ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञभेदं विमलमतिमतां प्राह सुक्त्यै य ईशो ज्ञानज्ञेयावबोधं प्रतिपदममृतं दर्शयामास सम्यक् ॥ भक्तेभ्यः प्रीतिमद्भ्यो विशदपदमुदेत्यस्य भक्त्या मुमुक्षोस्तं श्रीकान्तं मुकुन्दं निरवधिचरितं कृष्णमाराधयामि ॥

इति भावप्रकाशे श्रीसदानन्दविदा कृते ॥ अखण्डार्थैकनिष्ठोऽयं गतः पूर्तिं त्रयोदशः ॥

टीकाश्लोकसंख्या ॥ ६४० ॥ आदितटीकाश्लोकसंख्या ॥ ३८४० ॥

भा० टी०—अध्यायार्थं सफलमुपसंहरति—क्षेत्रज्ञेति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरुक्तप्रकारेण व्याख्यातयोरेवं यथा-प्रदर्शितप्रकारेणान्तरमितरेतरवैलक्षण्यविशेषं कौटस्थ्यपरिणामादिलक्षणं शास्त्राचार्योपदेशजनितमात्मप्रत्यक्षं ज्ञानं चक्षुस्तेन ज्ञानचक्षुषा भूतानां प्रकृतिरविद्यालक्षणाऽव्यक्ताख्या तस्या भूतप्रकृतेः परमार्थमाविद्यया मोक्षमभावगमनं ये विदुर्जानन्ति ते परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म यान्ति गच्छन्ति पुनर्देहं नाददते इत्यर्थः । तदनेन त्रयोदशाध्यायेनामानित्वादिकं निरूपयता तन्निष्ठस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यविज्ञानवतः सर्वानर्थनिवृत्त्या परिपूर्णपुरुषार्थसिद्धिरिति वदता तत्त्वंपदयोरेक्यं प्रतिपादितम् ॥ ३४ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं सम्यग्येन प्रकाशितम् । वन्दे तं परमात्मानं शंकरं कृष्णमद्वयम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपति-

विदुषा विरचितायां श्रीगीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

प० टी०—अव्यायार्थमुपसंहरति—क्षेत्रेति । एवमुक्तप्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं परस्परवैलक्षण्यं ज्ञान-
लक्षणेन चक्षुषा ये विदुस्तथा भूतानां प्रकृतिस्तस्याः सकाशान्मोक्षोपायं ध्यानादिकं च ये विदुस्ते परं
पदं यान्ति ॥ ३४ ॥

अध्यायतात्पर्यं तु ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगे प्रकृतिपुरुषयोरन्तरं ज्ञानहेतोस्तत्त्वान्युक्तान्यथाद्या गुणविकृतिमयी कर्तृकार्यत्वहेतुः ।
भोक्तृत्वे हेतुरात्मा सुखतदितरयोरेक एवाखिलेषु क्षेत्री भास्वानिवैवं त्रिसहितदशमे पुंप्रकृत्योर्विचारः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भैवज्ञपण्डितसूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपायां

प्रकृतिपुरुषविवेको नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

रा० टी०—फलोक्त्याऽध्यायार्थमुपसंहरति—क्षेत्रेति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमुक्तप्रकारेणान्तरं भेदं ज्ञानचक्षुषा
विवेकदृष्ट्या ये विदुः । तथा भूतेभ्यः प्रकृतेश्च जीवानां मोक्षो येनेति वा, भूतानां जीवानामचेतनप्र-
कृतेः सकाशान्मोक्षो येनेति वा, तदभिमानित्वादिकं प्रागुक्तमोक्षसाधनं च ये विदुस्ते ब्रह्म यान्तीति ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्गीतार्थसंग्रहे राघवेन्द्रयतिकृते त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

श्रीभगवानुवाच—परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥

यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

त० टी०—त्रयोदशाध्याये यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि
भरतर्षभ इति प्रकृतिपुरुषसंसर्गस्य सर्वचराचरकारणत्वं, कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु इति
पुरुषस्य गुणमयसुखादिसङ्गो जन्मादिबन्धहेतुरिति चोक्तमिदानीं प्रकृतिस्वातन्त्र्यवादिनिरीश्वरसांख्य-
मतनिरासाय गुणानां बन्धनप्रकारदर्शनाय गुणात्ययप्रकारदर्शनाय च गुणातीतलक्षणं प्रकृतिलक्षणं
च वक्तुं चतुर्दशाध्याय आरभ्यते । तत्र तावद्वक्ष्यमाणार्थं स्तुवन् श्रीभगवानुवाच—परं भूय इति
द्वाभ्याम् । परं पूर्वोक्ताद्विलक्षणं प्रकृतिपुरुषसत्त्वादिगुणविषयं ज्ञानं भूयः पुनरपि प्रवक्ष्यामि ।
कथंभूतं तत् ? ज्ञानानां तपःकर्मादिविषयाणां मध्ये उत्तमम् । उत्तमत्वं विवृणोति—यज्ज्ञानं ज्ञात्वा
मननेन स्थिरीकृत्य सर्वे मुनयस्तन्मननशीला इतः संसारात्परां प्रकृतिवियुक्तात्मविषयां सिद्धिं
गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥

प० टी०—पूर्वाध्याये यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धीत्युक्तं तत्र निरी-
श्वरसांख्यमतनिराकरणेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्येश्वराधीनत्वं वक्तव्यम् । एवं कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिज-
न्मस्त्वित्युक्तं तत्र कस्मिन् गुणे कथं सङ्गः के वा गुणाः कथं वा ते बध्नन्तीति वक्तव्यम् । तथा भूतप्रकृतिमोक्षं
च ये विदुर्यान्ति ते परमित्युक्तं तत्र भूतप्रकृतिशब्दितेभ्यो गुणेभ्यः कथं मोक्षणं स्यान्मुक्तस्य च किं लक्षणमिति
वक्तव्यं, तदेतत्सर्वं विस्तरेण वक्तुं चतुर्दशोऽध्याय आरभ्यते । तत्र वक्ष्यमाणमर्थं द्वाभ्यां स्तुवन् श्रोतॄणां
रुच्युत्पत्तये भगवानुवाच—परमिति । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं परमात्मज्ञानसाधनं परं श्रेष्ठं परवस्तुविषय-
त्वात् । कीदृशं तत् ? ज्ञानानां ज्ञानसाधनानां बहिरङ्गाणां यज्ञादीनां मध्ये उत्तमं उत्तमफलत्वात्, नत्वमा-
नित्वादीनां तेषामन्तरङ्गत्वेनोत्तमफलत्वात् । परमित्यनेनोक्तदृष्टविषयत्वमुक्तं, उत्तममित्यनेन तूत्कृष्टफलत्वमिति

भेदः । ईदृशं ज्ञानमहं प्रवक्ष्यामि भूयः पुनः पूर्वेष्वध्यायेष्वसकृदुक्तमपि यत् ज्ञानं ज्ञात्वाऽनुष्ठाय मुनयः मननशीलाः संन्यासिनः सर्वे परां सिद्धिं मोक्षाख्यमितो देहबन्धनाद्गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥

श्री० टी०—पूर्वाध्याये मुमुक्षोरात्मानात्मतत्त्वं विज्ञातुमिच्छत इदं शरीरं क्षेत्रमनात्मा, क्षेत्रज्ञ एवात्मा-
हंपदार्थ इति बोधयित्वा क्षेत्राद्विभक्तस्यात्मनः क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति ब्रह्माभिन्नत्वं प्रतिपाद्य प्रकृतेरेव
कर्तृत्वं भोक्तृत्वं चात्मनः प्रकृतितत्कर्मसाक्षिणस्तद्गुणसंगत एव संसारो न तु वस्तुत इत्युक्तम् । तत्र के गुणा-
स्तेषु पुरुषस्य कथं सङ्गः कथं वा गुणाः पुरुषं बध्नन्ति गुणेभ्यो मोक्षणं च कथं, गुणमुक्तस्य च किं लक्ष-
णमित्याकाङ्क्षायां प्रकृतेः प्रवृत्तिसामर्थ्यं तद्गुणविभागं गुणानां स्वरूपं कार्यं च बन्धकत्वं स्वस्वोत्कर्षेण पर-
स्पराभिभावकत्वं तत्फलभेदं च गुणबद्धस्य फलं तन्मुक्तस्यापि फलं च गुणमुक्तस्य लक्षणं गुणातिक्रमणो-
पायं चैतत्सर्वं कारणं गुणसङ्गोऽस्येति वाक्यार्थं विस्पष्टीकर्तुं चतुर्दशाध्याय आरभ्यते । तत्रादौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञ-
योर्भिन्नत्वं क्षेत्रज्ञस्य स्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वं च विदितवतो ब्रह्मविद्यतेर्विदेहकैवल्यार्थिनः समुत्पन्नज्ञानरक्षार्थं
वक्ष्यमाणज्ञानकार्य एव प्रवृत्तिसिद्धये गुणतत्कार्यज्ञानमेवोत्कृष्टं मुक्तेः परमकारणमिति बोधयितुं श्रीभग-
वानुवाच—परमिति । त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरिति, इच्छोद्वेषसमुत्थेनेति, राक्षसीमासुरी चैवेति, असकृत्पूर्वमुक्त-
मपि तद्विशेषप्रतिपत्त्ये भूयः पुनरपि ज्ञानं गुणतत्कार्यज्ञानं ज्ञानानां सांख्ययोगकर्मादिविषयकाणां मध्ये
परं श्रेष्ठम् । परत्वे हेतुमाह—उत्तममिति । उत्तमस्य परमपुरुषार्थस्य मोक्षस्य कारणत्वादुत्तममिदं ज्ञानं
प्रवक्ष्यामि मद्भक्ताय मुमुक्षवे ते सम्यगुपदेक्ष्यामीत्यर्थः । यद्वा क्षेत्रमनात्मा क्षेत्रज्ञस्त्वात्मा सत्यादिलक्षणं
ब्रह्म ब्रह्मैव क्षेत्रज्ञ इत्येवंरूपाणि मोक्षविषयाणि यानि ज्ञानानि तेषां ज्ञानानां मध्ये इदं गुणतत्कार्यज्ञानं
परं श्रेष्ठमुत्तमं च भवति । यद्यप्यात्मानात्मनोः पृथक्त्वज्ञानमात्मनो ब्रह्माभिन्नत्वज्ञानं प्रकृतिप्रविलापनज्ञानं
च मुक्तेरनित्यतमसाधारणमेव कारणं तथाप्यविद्याकामादिदोषवतस्तज्ज्ञानमविद्यादिभिः प्रतिबध्यते स्वफलं च
न प्रयच्छति तत्प्रसिद्धं भारतादिषु । इदं गुणतत्कार्यज्ञानं तु ब्रह्मविदं गुणवासनाकृतबहिःप्रवृत्तेर्विमुखीकृत्य
येन ज्ञानं तत्फलं च न प्रतिबध्यते तत्रैव सम्यग्दर्शननिष्ठायां प्रतिष्ठाप्य गुणेभ्यो मोचयित्वा विदेहमुक्तिं
गमयति । तत इदं ज्ञानमात्मानात्मविवेकादिज्ञानेभ्य उत्तमं भवति यथा रोगज्ञानादौषधज्ञानादनुपानज्ञाना-
त्पथ्यज्ञानाच्चायमपथ्यपदार्थः एतद्भक्षणमौषधस्याप्यारोग्यस्य च प्रतिबन्धकं भवतीति विज्ञानमपथ्याचर-
णानिवृत्तारोग्यसिद्धेश्च कारणमुत्तमं भवति अपथ्याभावैकबलवत्त्वादौषधस्याप्यारोग्यसिद्धेश्च, तद्वत् ज्ञान-
तत्फलप्रतिबन्धकानां गुणानां तत्कार्याणां च ज्ञानं पूर्वोक्तज्ञानानामुत्तमं भवति गुणतत्कार्यसंबन्धाभावैक-
बलवत्त्वाज्ज्ञानस्य च तत्फलसिद्धेश्च । ततो युक्तं गुणतत्कार्यज्ञानस्य ज्ञानानामुत्तमतत्त्वम् । तदेव विस्पष्टयति—
यज्ज्ञात्वेति । श्रवणादिजन्यज्ञानसंरक्षाहेतुत्वेन गुणातिक्रमणहेतुत्वेन च मुक्तेः परमकारणं यद्गुणतत्कार्य-
ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य तज्ज्ञानेन यत्कर्तव्यं तत्कृत्वेत्यर्थः । मुनयो ब्रह्मविदः शुकादयो यतयः इतोऽस्मात्प्रकृ-
ताद्गुणान्नितयान्मुक्ताः सन्तः परां पुनरावृत्तिरहितत्वेन नित्यनिरतिशयानन्दरूपत्वेन च सर्वासिद्धिभ्य उत्तमां
सिद्धिं विदेहमुक्तिं गताः पूर्णत्वं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ १ ॥

श्री० टी०—पुं प्रकृत्योः स्वतन्त्रत्वं वारयन् गुणसङ्गतः । प्राह संसारवैचित्र्यं विस्तरेण चतुर्दशे ॥ १ ॥
'यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ' इत्युक्तम् । स च क्षेत्र-
क्षेत्रज्ञयोः संयोगो निरीश्वरसाङ्ख्यानमिव न स्वातन्त्र्येण किंत्वीश्वरेच्छयैवेति कथनपूर्वकं 'कारणं गुण-
संगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ' इत्यनेनोक्तं सत्त्वादिगुणकृतं संसारवैचित्र्यं प्रपञ्चयिष्यन्नेवं भूतं वक्ष्यमाण-
मर्थं स्तौति—श्रीभगवानुवाच परं भूय इति द्वाभ्याम् । परं परमार्थनिष्ठं ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमुपदेशं भूयो-
ऽपि तुभ्यं प्रकर्षेण वक्ष्यामि । कथंभूतम् ? ज्ञानानां तपःकर्मादिविषयाणां मध्ये उत्तमं मोक्षहेतुत्वात् । तदेवाह—
यज्ज्ञात्वा प्राप्य मुनयो मननशीलाः सर्वे इतो देहबन्धनात्परां सिद्धिं मोक्षं गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥

स० टी०—गुणातीतालम्बं परमपदमम्भोधररुचं विचित्रारम्भान्तर्गतगुणकलालम्बमलम् ॥ स्वयंभूशंभू-
श्रीनिधिगुणविलासाङ्कितपदं सुकुन्दं वन्देऽहं प्रकृतिगुणदम्भादिहरणम् ॥ १ ॥ पूर्वाध्याये जगत्सर्वं क्षेत्र-
क्षेत्रज्ञसंगतः ॥ जायते तदिति प्रोक्तं तत्कथं चेति कथ्यते ॥ २ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंगस्येश्वराधीनत्ववर्णनात् ॥
सांख्या निरीश्वरा अत्र निराकार्याश्चतुर्दशे ॥ ३ ॥ कारणं गुणसङ्घोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ इत्युक्तं तत्र
कस्मिन्वा गुणे सङ्गः कथं च वा ॥ ४ ॥ के वा गुणाः कथं वा ते वदन्ति किं स्वभावकाः ॥ गुणेभ्यश्च
कथं मोक्षः किं मुक्तस्य च लक्षणम् ॥ ५ ॥ तदेतद्विस्तरैरेव वक्तुमारभ्यतेऽधुना ॥ परं भूयः प्रवक्ष्यामि-
तीत्याद्यध्यायश्चतुर्दशः ॥ ६ ॥ तत्र द्वाभ्यां स्तुवन्नर्थं वक्ष्यमाणं जगद्गुरुः ॥ श्रोतॄणां रोचनार्थं श्रीभगवा-
नाह सर्ववित् ॥ ७ ॥ ज्ञायतेऽनेन तज्ज्ञानं परात्मज्ञानसाधनम् ॥ श्रेष्ठं श्रेष्ठास्पदत्वेन यज्ञादीनामिदं
वरम् ॥ ८ ॥ बहिरङ्गसाधनानां मध्ये श्रेष्ठफलत्वतः ॥ अमानित्वादिज्ञानानां त्वन्तरङ्गत्वमीरितम् ॥ ९ ॥
उत्कृष्टविषयत्वं च परमित्यमुनेरितम् ॥ उत्तमं चेत्यनेनोक्ता प्रकृष्टफलता तथा ॥ १० ॥ प्रवक्ष्यामीदृशं
ज्ञानमुक्तमप्यसकृत्पुनः ॥ शास्त्रार्थस्यावगन्तारो यज्ज्ञानं प्राप्य साधनम् ॥ ११ ॥ सर्वे प्रकृष्टां मोक्षाख्यां
सिद्धिं प्राप्ता इतः परम् ॥ देहबन्धं परित्यज्य कैवल्यैकपदं गताः ॥ १२ ॥ १ ॥

भा० टी०—यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभेत्युक्तं तत्क-
थमिति प्रकाशनार्थमीश्वरतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः जगत्कारणत्वं नतु सांख्यानामिव स्वतन्त्रयोरित्येवमर्थं च
तथा कारणं गुणसङ्घोऽस्य सदसद्योनिजन्मस्वित्युक्तं कस्मिन् गुणे कथं रागः के वा गुणाः कथं ते वदन्ति
गुणेभ्यश्च मोक्षं कथं स्यात् मुक्तस्य च लक्षणं वक्तव्यं, इत्येवमर्थं चाध्यायमारभमाण आदौ श्रोतॄरुच्यु-
त्पत्तये श्रीभगवानुवाच—परमिति । ज्ञानानां यज्ञादिज्ञेयवस्तुविषयाणां सर्वेषामुत्तमफलत्वादुत्तमं नत्वमा-
नित्वादीनां तत्त्वज्ञानान्तरङ्गसाधनानाम् एतादृशं परमात्मसाक्षात्कारसाधनं ज्ञानं पूर्वेष्वाध्यायेष्वसकृदु-
क्तमपि ब्रह्मणः सूक्ष्मत्वेन दुर्बोधत्वात् भूयः पुनरहं प्रकर्षेण वक्ष्यामि । यज्ज्ञानं ज्ञात्वा लब्ध्वा सर्वे मुनयो
मननशीलाः परां सिद्धिं मोक्षाख्याम् इतोऽस्माद्देहबन्धनादूर्ध्वं गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥

प० टी०—पूर्वाध्याये महाभूतान्यहंकारः इत्यादिवाक्यैः क्षेत्रस्वरूपमेवोक्तं नोत्पत्तिस्तथा क्षेत्रस्य
विकारत्वमेव दर्शितं न तु वैचित्र्यकारणं, तथा क्षेत्रज्ञानां सूक्ष्मव्यष्टिरूपेण निरूपणं न समष्टिरूपेणात-
स्तत्सर्वं चतुर्दशे वक्तुं भगवानुपक्रमते—परं भूय इति द्वाभ्याम् । परं परमार्थसाधकं ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञान-
मुपदेशरूपं पूर्वं सूत्रप्रायं प्रोक्तमपि भूयः प्रवक्ष्यामि । किंभूतम्? ज्ञानानां तपःकर्मादिविषयाणां मध्ये उत्तमं
मोक्षहेतुत्वात्, तदेवाह—यदिति । यज्ज्ञात्वा सर्वे मुनयो मननशीला याज्ञवल्क्यवामदेवाद्याः परमामात्य-
न्तिकीं सिद्धिं गताः ॥ १ ॥

रा० टी०—बुद्धिर्योगे त्विमां शृण्वति द्वितीये प्रतिज्ञाय आषष्ठसमाप्तेः कामादिवर्जनादीतिकर्त-
व्यतासहितं कर्म ध्यानलक्षणं ज्ञानसाधनमुक्तम् । तत्रेतिकर्तव्यतांशमुत्तराध्यायपञ्चकेन प्रपञ्चयतीति
घट्टार्थः । तत्र बन्धप्रकारे ज्ञाते सत्येव तन्मोचनसाधनस्य तदितिकर्तव्यस्य चानुष्ठानाय तत्प्रपञ्चनं
युज्यते । बन्धश्च कारणं गुणसङ्घोऽस्येति पूर्वाध्यायोक्तदिशा त्रिगुणात्मकः, अतो यावत्संजायते इत्यादिना
पूर्वाध्यायोक्तक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगहेतुकप्राणिजननविवरणपूर्वकं त्रिगुणविकारस्थितिं तदत्ययोपायं च दर्शयत्य-
स्मिन्नध्याये । कार्यते ह्यवशः कर्मेति तृतीयाध्याये संक्षेपेण त्रैगुण्यस्योक्तत्वेऽपीह तस्य विविच्य कीर्तन-
मिति ज्ञेयम् । श्रोतुरादरजननाय वक्ष्यमाणमर्थं प्रतिज्ञाय स्तौति—परमिति द्वयेन । परमन्यद्भूयः पुनः
प्रवक्ष्यामि । तत्किमित्यत उक्तम्—ज्ञानानामिति । कर्मणि ल्युट् । ज्ञातव्यानां मध्ये उत्तमं ज्ञानं ज्ञातव्यम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयो मननशीलाः सर्वे इतः संसारात्परां सिद्धिं मोक्षं गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥

सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

त० टी०—किंच—इदमिति । इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्यानुष्ठाय मम साधर्म्यमागता मत्साम्यं प्राप्ताः सन्तः सर्गेऽपि ब्रह्मादिषूत्पद्यमानेष्वपि नोत्पद्यन्ते, गर्भवासदुःखं नानुभवन्ति । तथा प्रलये न व्यथन्ति प्रलयकालिकदुःखानि नानुभवन्ति, न पुनरावर्तन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

म० टी०—तस्याः सिद्धेरैकान्तिकत्वं दर्शयति—इदमिति । इदं यथोक्तं ज्ञानं ज्ञानसाधनमुपाश्रित्यानुष्ठाय मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मद्रूपतामत्यन्ताभेदेनागताः प्राप्ताः सन्तः सर्गेऽपि हिरण्यगर्भादिषूत्पद्यमानेष्वपि नोपजायन्ते प्रलये ब्रह्मणोऽपि विनाशकाले न व्यथन्ति च न व्यथन्ते न च लीयन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

शं० टी०—यदुक्तं पुनरावृत्तिरहितत्वादिविशेषणैर्विदेहमुक्तेः परत्वं तदेव विस्पष्टयति, सुमुक्षुभिस्तत्सिद्धय एव यत्नः कर्तव्य इति सूचयितुम्—इदमिति । इदं वक्तुमुपक्रान्तं ज्ञानं गुणतत्कार्यविषयं मुक्तेः परमकारणमुपाश्रित्य गुणतत्कार्यज्ञानेन यदनुष्ठेयं तदुपाश्रित्य गुणत्रयतत्कार्यज्ञानेन निरन्तरब्रह्मनिष्ठया गुणत्रयातिक्रमणं कृत्वेत्यर्थः । “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । अस्थूलमनण्वह्रस्वम् ” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धस्य निर्विशेषस्य मम परस्य ब्रह्मणः साधर्म्यं पूर्णत्वं न तु समानजातिरूपादिमत्त्वं निरवयवस्य निर्गुणस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो जात्यादिधर्मासंभवात् । सजातीयरूपे चतुर्भुजत्वादिधर्मवत्त्वे विदुषोऽपि ब्रह्मणा समानधर्मत्वं वक्तुं शक्यते “अजातमभूतमप्रतिष्ठितमशब्दमस्पर्शमरूपमरसमगन्धमव्ययम्” इति, “अप्राणममुखमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमचक्षुष्कमगोत्रमशिरस्कमपाणिपादम् ” इति च सर्वधर्मनिषेधश्रवणाद्ब्रह्मणो दृश्यधर्मानुपपत्तेः तद्वत्त्वे परिच्छिन्नत्वसावयवत्वानित्यत्वादिविशेषप्रसङ्गात्, “ आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः । साक्षी चेत्ता केवलो निर्गुणश्च ” इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गाच्च । तस्माद्ब्रह्मसाधर्म्यं पूर्णत्वमेव “पूर्णमदः पूर्णमिदम्” इति श्रुतेः । मम साधर्म्यं पूर्णत्वमागताः मद्भावं प्राप्ता मुनयो ब्रह्मविद्यतयः सर्गेऽपि महादादिप्राकृतसृष्टावपि नोपजायन्ते जनिबीजं प्रकृतिमतीत्य चिदेकरसतां प्राप्तत्वात्तेषां प्रकृतिसंबन्धाभावान्महासृष्टावपि नोत्पत्तिरित्यर्थः । तथा प्रलये महाप्रलये हिरण्यगर्भनाशेऽपि न व्यथन्ति न नश्यन्ति परमसूक्ष्मब्रह्मभावं गतानां तेषां प्रलयक्रियाऽविषयत्वाच्च किंचिच्चलनमस्तीत्यर्थः । ननु ब्रह्मभावं प्राप्तानां मुक्तानां ब्रह्मविदामयमप्राप्तप्रतिषेधः क्रियते सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति चेति न शङ्कनीयम् । शिवविष्णवादिलोकेषु सारूप्यादिमुक्तिं गतानां महासृष्टौ सृष्टिर्महाप्रलये प्रलयश्च संभवति तद्ब्रह्मभावं गतानामपि जन्मादि स्यादिति पण्डितानामपि संशयस्तन्निवृत्त्यर्थं सुमुक्षुणां निर्विचिकित्सतया विदेहमुक्तौ प्रवृत्त्यर्थं चेदमुच्यते सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति चेति । ब्रह्मविद्व्यतिरिक्तानां मुक्तानामपि जन्मादिसंभवे इदमेव वचनं प्रमाणं वीतहव्यजयविजयादयश्च प्रमाणम् ॥ २ ॥

श्री० टी०—किंच—इदमिति । इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्य इदं ज्ञानसाधनमनुष्ठाय मम साधर्म्यं मद्रूपत्वं प्राप्ताः सन्तः सर्गेऽपि ब्रह्मादिषूत्पद्यमानेष्वपि नोत्पद्यन्ते, तथा प्रलयेऽपि न व्यथन्ति, प्रलये दुःखानि नानुभवन्ति पुनर्नावर्तन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

स० टी०—ऐकान्तिकत्वमेतस्याः सिद्धेर्दर्शयतीश्वरः ॥ इदं सम्यगनुष्ठाय यथोक्तं ज्ञानसाधनम् ॥ १ ॥ मद्रूपतामभेदेन प्राप्ताः सन्तो विपश्चितः ॥ भूतेषूत्पद्यमानेषु नोत्पद्यन्ते कदाचन ॥ २ ॥ ब्रह्मणो नाशकालेऽपि न लीयन्ते चलन्ति न ॥ ३ ॥ २ ॥

भा० टी०—मोक्षाख्यसिद्धेः कर्मफलापेक्षया परमत्वे तत्साधनस्य ज्ञानस्य चोत्तमत्वे हेत्वाकाङ्क्षायां

गर्भाधानात् स पुत्रः शरीरेण युज्यते, तदर्थं च मध्ये कललाद्यवस्था भवन्ति, तथा प्रलये मयि लीनमविद्या-
कामकर्मानुशयवन्तं क्षेत्रज्ञं सृष्टिसमये भोग्येन क्षेत्रेण कार्यकरणसंघातेन योजयितुं चिदाभासाख्यरेतः-
सेकपूर्वकं मायावृत्तिरूपं गर्भमहमादधामि । तदर्थं च मध्ये आकाशवायुतेजोजलपृथिव्याद्युत्पत्त्यवस्थाः । ततो
गर्भाधानात्संभव उत्पत्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भादीनां भवति हे भारत नत्वीश्वरकृतगर्भाधानं विनेत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्री० टी०—एवं गुणतत्कार्यज्ञानस्य समुत्पन्नज्ञानस्य रक्षाहेतुत्वेन गुणातिक्रमणोपायत्वेन विदेहमुक्तेः कार-
णत्वं प्रतिपाद्य प्रकृतेस्तद्गुणानां च मच्छक्तिसामर्थ्यादेव स्वकार्यनिर्वाहक्षमत्वं न तु स्वत इति सूचयितुं
प्रकृतेः स्वशक्तिसंबन्धवत्त्वं सर्वभूतोत्पादकत्वं च प्रतिपादयति—ममेति । ममेश्वरत्वोपाधिभूता मदात्मिका
माया गुणत्रयसाम्यावस्थालक्षणा प्रकृतिर्योनिः सर्वभूतोत्पत्तिकारणं या सा सर्वेभ्यः स्वकार्येभ्यो मह-
त्त्वेन महदिति स्वकार्याणां बृंहकत्वेन वा ब्रह्मण उपाधित्वेन वा ब्रह्मेत्युच्यते । तस्मिन् जगद्बीजे ब्रह्मणि अ-
व्यक्ते साक्षात्परंपरया च कार्यकारणात्मना परिणामसिद्धये । तदवच्छिन्नचैतन्यैकलक्षणोऽहमीश्वरस्तदुपाहि-
तानन्तशक्तिसंपन्नो गर्भं स्वाभासलक्षणं प्रकृतितद्गुणविकारविजृम्भणकारणं दधामि निक्षिपामि निक्षिपामी-
त्यर्थः । ततो मदाभाससंभावितसामर्थ्यादेव मदाभासशक्तिसमन्विता महतो ब्रह्मणः प्रकृतेः सकाशात्सर्व-
भूतानां महदादिक्रमेणाकाशादिसकलभूतानां भूतकार्याणां चतुर्विधप्राणिशरीराणां च संभव उत्पत्तिर्भवति
सर्वाणि भूतानि संभवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्री० टी०—तदेवं प्रशंसया श्रोतारमभिमुखीकृत्य परमेश्वराधीनयोः प्रकृतिपुरुषयोः सर्वभूतोत्पत्तिं
प्रतिहेतुत्वं न तु स्वतन्त्रयोरितीमं विवक्षितमर्थं कथयति—ममेति । देशतः कालतश्चानवच्छिन्नत्वान्महत् बृंह-
णत्वात्स्वकार्याणां वृद्धिहेतुत्वाद्वा ब्रह्म प्रकृतिरित्यर्थः । तन्महद्ब्रह्म मम परमेश्वरस्य योनिर्गर्भाधानस्थानं
तस्मिन्नहं गर्भं जगद्विस्तारहेतुं चिदाभासं दधामि निक्षिपामि । प्रलये मयि लीनं सन्तमविद्याकामकर्मानुशय-
वन्तं क्षेत्रज्ञं सृष्टिसमये भोग्योग्येन क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः । ततो गर्भाधानात्सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां संभव
उत्पत्तिर्भवतीति ॥ ३ ॥

स० टी०—श्रोतारं संमुखीकृत्य तदैवं सुप्रशंसया ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरीशाधीनयोरेव हेतुता ॥ १ ॥ न
तु स्वतन्त्रयोः सर्वभूतोत्पत्तिं प्रति स्वयम् ॥ साङ्ख्यं निरीश्वरं चेत्थं पराकर्तुमितीर्यते ॥ २ ॥ स्वकार्या-
पेक्षयाभिव्यात्कारणं महदुच्यते ॥ कार्याणां वृद्धिहेतुत्वाद्बृंहणत्वाच्च कारणम् ॥ ३ ॥ ब्रह्मास्त्यव्याकृतं
माया प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका ॥ ममेश्वरस्य तच्चोक्तं योनिर्गर्भधृतेः स्थलम् ॥ ४ ॥ तस्मिन्महति मायाख्ये
सर्वभूतैककारणम् ॥ गर्भमीक्षणसंकल्पं धारयाम्यहमीश्वरः ॥ ५ ॥ तद्ब्रह्म स्यां प्रजायेयेतीक्षणरूपमीरितम् ॥
यथा कश्चित्पिता पुत्रमनुशयिनमान्तरम् ॥ ६ ॥ ब्रीह्याद्याहाररूपेण स्वस्मिंलीनमलक्षणम् ॥ योजयितुं
शरीरेण योनौ रेतःप्रसेचनात् ॥ ७ ॥ गर्भमाधत्त एतस्माद्गर्भाधानात्स पुत्रकः ॥ युज्यते च शरीरेण
तदर्थं मध्यगा अपि ॥ ८ ॥ भवन्ति कलिलाद्या या अवस्था बहुधा हि ताः ॥ तथा मयि लये लीनम-
विद्याकामकर्माभिः ॥ ९ ॥ क्षेत्रज्ञं सृष्टिसमये क्षेत्रेणानर्थशालिना ॥ कार्यकरणसंघातरूपेणाविद्यकात्मना
॥ १० ॥ योजयितुं चिदाभासाख्यरेतःसेकपूर्वकम् ॥ मायावृत्त्याख्यगर्भं च धारयाम्यहमीश्वरः ॥ ११ ॥
तदर्थं मध्य आकाशाद्युत्पत्त्यादिदशा अपि ॥ गर्भाधानाज्जनिस्तस्माद्ब्रह्मादीनां शरीरिणाम् ॥ १२ ॥ न
त्वीश्वरकृतं चैवं गर्भाधानमृते जनिः ॥ १३ ॥ ३ ॥

भा० टी०—ज्ञानस्तुत्या तदभिमुखाय समाहितचित्ताय क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग ईदृशो भूतकारणमिति वि-
वक्षितमर्थसाह—ममेति । मम मदीया मदधिष्ठिता नतु स्वतन्त्रा माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः सर्वभूतानां
योनिः कारणम् । मम योनिः गर्भाधानस्थानमिति तु सुगमत्वादाचार्यैर्न व्याख्यातम् । योनिमेव विशिनाष्टि ।

सर्वकार्येभ्यो महत्वात्स्वविकाराणां भरणाच्च महद्ब्रह्म । महत्तत्त्वस्य प्रथमकार्यस्य ब्रह्म बृंहकं कारणमिति तु ब्रह्मशब्दस्य कारणरूपामुख्यार्थपरत्वं लघुभूतकर्मधारयत्यागं ब्रह्म महदिति वक्ष्यमाणानुरोधे चासम्भजसमभि-
प्रेत्याचार्यैर्न व्याख्यातम् । तस्मिन्महति ब्रह्मणि योनिं गर्भं हिरण्यगर्भादिसर्वभूतानां जन्मकारणं बीजमहं द-
धामि निक्षिपामि । क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमान्नीचपरोऽहमविद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनं क्षेत्रज्ञं
क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः । ततस्तस्माद्गर्भाधानात्सर्वभूतानां हिरण्यगर्भादिस्तम्भपर्यन्तानां संभवः उत्पत्ति-
र्भवति । ननु हिरण्यगर्भस्य ततः संभवेऽपि सर्वेषां कथं ततः संभवः स्वस्वमातृपित्रादेस्तत्तद्भूतसंभवदर्श-
नादिति चेत्तत्राह—भारतेति । यथा पित्रादेरुत्पन्नानामपि भवदादीनां भरतोद्भवत्वेन भारतत्वं तथेति संबो-
धनाशयः ॥ ३ ॥

प० टी०—तदेवं श्रोतारमभिमुखीकृत्य परमेश्वराधनिप्रकृतिपुरुषयोः सर्वभूतोत्पत्तिहेतुत्वं न तु स्वत-
न्त्रयोरिति विवक्षितमर्थं कथयति—ममेति । मम योनिर्गर्भस्थानं महद्ब्रह्म देशतः कालतश्चापरिच्छिन्नं मह-
द्ब्रह्मणात् स्वकार्याणां वृद्धिहेतुभूतं ब्रह्मैवंविधं मायाख्यं तस्मिन् गर्भं हिरण्यगर्भरूपं दधामि । ततो गर्भाधा-
नात् सकाशात् सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां संभवो भवति ॥ ३ ॥

रा० टी०—प्रतिज्ञातार्थमाह—ममेति । महद्ब्रह्म महती चित्प्रकृतिः मम योनिः भार्या तस्मिन्ब्रह्मणि
चित्प्रकृतौ गर्भं दधामि । चतुर्विंशतितत्त्वांशयुतान् जीवान्स्वोदरस्थान् रेतोरूपेण निर्वास्य चित्प्रकृत्युदरे
निक्षिपामीत्यर्थः । ततस्तत्र निक्षेपाद्भूतानां प्राणिनां देहयोगरूपसंभवो जन्म भवति । ज्ञोऽत एव । युक्ते-
श्चेति सूत्रकृदुक्तेः ॥ ३ ॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ॥

तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

त० टी०—न केवलं प्रलयानन्तरमेव मत्कृतप्रकृतिपुरुषसंयोगाद्भूतोत्पत्तिः, किंत्वयान्तरकार्यावस्था-
यामपि मदधीनत्वमित्याह—सर्वयोनिष्विति । सर्वासु देवासुरगन्धर्वयक्षराक्षसपितृमनुष्यपशुमृगपक्षि-
सर्पादियोनिषु या मूर्तयस्तनवः संभवन्ति उत्पद्यन्ते हे कौन्तेय तासां मूर्तीनां महद्ब्रह्म योनिर्मातृस्था-
नीया चित्संयुक्ता महदादिविशेषान्ता प्रकृतिः कारणमित्यर्थः । अहं सर्वशक्तिः सर्वेश्वरो बीजप्रदः
गर्भाधानस्य कर्ता पितृस्थानीयः । तत्र तत्र तत्तत्कर्मानुसाराच्चेतनवर्गस्य संयोजकः, ननु तस्य स्वात-
न्त्र्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

म० टी०—ननु कथं सर्वभूतानां ततः संभवो देवादिदेहविशेषाणां कारणान्तरसंभवादित्याशङ्क्याह—सर्वेति ।
देवपितृमनुष्यपशुमृगादिसर्वयोनिषु या मूर्तयो जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जादिभेदेन विलक्षणविविधसंस्थाना-
स्तनवः संभवन्ति हे कौन्तेय तासां मूर्तीनां तत्तत्कारणभावापन्नं महत् ब्रह्मैव योनिर्मातृस्थानीया, अहं पर-
मेश्वरो बीजप्रदः गर्भाधानस्य कर्ता पिता । तेन महतो ब्रह्मण एवावस्थाविशेषाः कारणान्तराणीति युक्त-
मुक्तं संभवः सर्वभूतानां ततो भवतीति ॥ ४ ॥

शं० टी०—प्रकृतेः स्वानुग्रहबलेन सर्वजगदुत्पादकत्वं प्रतिपाद्य तस्याः सर्वभूतप्रसवित्रीत्वेन सर्वस्य
जगतो जननीत्वं गर्भाधानकारणत्वेन स्वस्य जनकत्वं च सूचयितुमाह—सर्वयोनिष्विति । सर्वयोनिषु देव-
मनुष्यतिर्यगादियोनिषु या मूर्तयः प्राणिदेहाः संभवन्ति समुत्पद्यन्ते तासां मूर्तीनां प्राणिनामित्येतत् मह-
दुत्कलक्षणं ब्रह्म प्रकृतिर्योनिर्जननी भवति । बीजप्रदो गर्भप्रदाताहमीश्वरः पिता भवामीत्यर्थः । एतेन मातुः
प्रकृतेः पितुरीश्वरस्य च मम प्रसादादेव मोक्ष इति सूचितम् । “ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व” इति “तं ह देव-
मात्मबुद्धिप्रकाशम्” इति च श्रुतेः । “बुद्धिप्रसादाच्च शिवप्रसादाद्गुरुप्रसादात्पुरुषस्य मुक्तिः” इति स्मृतेश्च ॥ ४ ॥

श्री० टी०—न केवलं सृष्ट्युपक्रम एव मदधिष्ठिताभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्यामयं भूतोत्पत्तिप्रकारः, अपि तु सर्वदैवेत्याह—सर्वयोनिष्विति । सर्वासु योनिषु मनुष्याद्यासु या मूर्तयः स्थावरजङ्गमात्मिका उत्पद्यन्ते तासां मूर्तीनां महद्ब्रह्म प्रकृतिः योनिर्मातृस्थानीया । अहं च बीजप्रदः गर्भाधानादिकर्ता पिता ॥ ४ ॥

स० टी०—कथं समस्तभूतानां तत एवास्ति संभवः ॥ देवादिदेहभेदानां कारणान्तरसंभवात् ॥ १ ॥ शृणु देवमनुष्यादिसर्वयोनिषु मूर्तयः ॥ जरायुजादिभेदेन देहाः संस्थानलक्षणाः ॥ २ ॥ मूर्च्छिताङ्गाव्यवास्ताः संभवन्ति सहस्रशः ॥ कौन्तेय तासां मूर्तीनां तत्तत्कारणभावतः ॥ ३ ॥ महद्ब्रह्मैव तन्मातृस्थानीया योनिरुच्यते ॥ गर्भाधानस्य कर्ताहं जनकः परमेश्वरः ॥ ४ ॥ महतो ब्रह्मणस्तेनावस्थाभेदा अनेकधा ॥ हेत्वन्तराणि तस्मात्तत्कारणं जगतां महत् ॥ ५ ॥ ४ ॥

भा० टी०—न केवलं सृष्ट्युपक्रमे एव प्रकृतिः योनिरहं च गर्भाधानकर्ता, अपि तु सर्वदैवेत्याह—सर्वयोनिष्विति । देवपितृमनुष्यमृगादिसर्वयोनिषु या मूर्तयो देहसंस्थानलक्षणाः संभवन्ति हे कौन्तेय, यथा तव कुन्ती तथा तासां ब्रह्म महत्तत्र तत्र तत्तत्कारणरूपेणावस्थितं योनिः कारणमहमीशो बीजप्रदः गर्भाधानस्य कर्ता पिता । तथाच प्रकृतेरेवावस्थाविशेषेषु कारणान्तरेषु गर्भाधानकर्तुः परमेश्वरस्यैव सर्वत्र सत्त्वाद्युक्तमुक्तं संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारतेति ॥ ४ ॥

प० टी०—न केवलं सृष्ट्युपक्रममधिष्ठिताभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्यामयं भूतोत्पत्तिप्रकारोऽपि तु सर्वदैवेत्याह—सर्वयोनिष्विति । सर्वयोनिषु मनुष्यपशुपक्ष्यादिषु याः स्थावरजङ्गमात्मिका मूर्तय उत्पद्यन्ते तासां महद्ब्रह्म योनिरुत्पत्तिस्थानं मातृस्थानीयमित्यर्थः । अहं बीजप्रदो गर्भाधानकर्ता एव पिता निषेक्ता । श्रुतिरपि—“स (हैतावानास) यथा स्त्रीपुमा ५ सौ संपरिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधापातयत्ततः पतिश्च पत्नी चाभवताम्” इत्यादि । भाष्यम्—सृष्टिक्रमे पूर्वं द्वितीयभैच्छदित्युक्तं स तेन सहैतावानेतादृगासीत् । एतावान् कथं यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ संमालितावनन्तरं सृष्ट्यर्थमात्मा इममेव मायासंवलितमात्मानं द्वेधा द्विःप्रकारमपातयद् अपकृष्टमकरोत् । ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां मिथुनमभूदित्यर्थः । “मिथुनं संभवाव प्रजात्यै” इति ब्राह्मणमपि ॥ ४ ॥

रा० टी०—न केवलमादिसर्ग एवानयोः कारणत्वं किंतु सर्वदैवेत्याह—सर्वेति । देवमनुष्यतिर्यगादियोनिषु याः मूर्तयः कार्यव्यक्तयः संभवन्ति तासां महद्ब्रह्म महालक्ष्मीः योनिः क्षेत्ररूपं कारणम् । अहं बीजप्रदः गर्भाधानकर्ता पिता ॥ ४ ॥

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥

निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

त० टी०—तदेवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्येश्वराधीनत्वप्रतिपादनेन सांख्यमतं निराकृत्य प्रकृतिसंसर्गेण पुरुषस्य बन्धं प्रतिपादयितुं तत्र के गुणाः कथं बध्नन्ति कथं ते ज्ञेया इति सर्वं दर्शयति—सत्त्वमित्यादिचतुर्दशभिः—सत्त्वं रजस्तम इति संज्ञकास्त्रयो गुणाः प्रकृतिसंभवाः । अत्र गुणा इति न रूपरसादिवद्ब्रह्माश्रिताः किंतु प्रकृत्यवस्थाविशेषा यतो गुणसाम्यं प्रकृतिरित्युच्यते । सैव कालात्मना ईश्वरेण क्षोभिता सती महदादिकार्येषु गुणात्मनाऽभिव्यज्यते । तदुक्तं विष्णुपुराणे—‘प्रधानं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः । क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥ स एव क्षोभको ब्रह्मन् क्षोभ्यश्च परमेश्वरः । स संकोचविकाशाभ्यां प्रधानत्वेऽपि च स्थितः ॥ गुणसाम्यात्ततस्त्वस्मात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितान्मुने । गुणव्यञ्जनसंभूतः सर्गकाले द्विजोत्तम ॥ सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान्’ इति । तस्मात्प्रकृतिपरिणाम एव त्रयो गुणास्ते च स्वकार्यभूतमहदादिपृथिव्यन्तारब्धदेहसंब-

न्धिनं निबध्नन्ति स्वकार्यैः सुखदुःखादिभिः संयोजयन्ति । ननु तर्हि देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारतेति कथमुक्तमिति चेत्तत्राह—अव्ययमिति । देहे वर्तमानमपि स्वरूपान्यथाभावरहितं देहतदनुबन्धिष्वभिनिवेशापादनेन निबध्नीत्यर्थः ॥ ५ ॥

म० टी०—तदेवं निरीश्वरसांख्यनिराकरणेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्येश्वराधीनत्वमुक्तं, इदानीं कस्मिन् गुणे कथं सङ्गः के वा गुणाः कथं वा ते बध्नन्तीत्युच्यते—सत्त्वमित्यादिनान्यमित्यतः प्राक्चतुर्दशभिः । सत्त्वरजस्तम इत्येवंनामानो गुणा नित्यपरतन्त्राः पुरुषं प्रति सर्वेषामचेतनानां चेतनार्थत्वात्, नतु वैशेषिकाणां रूपादिवद्ब्रह्मव्याश्रिताः, नच गुणगुणिनोरन्यत्वमत्र विवक्षितं गुणत्रयात्मकत्वात्प्रकृतेः । तर्हि कथं प्रकृतिसंभवा इति उच्यते त्रयाणां गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिर्माया भगवतस्तस्याः सकाशात् परस्पराङ्गाङ्गिभावेन वैषम्येण परिणताः प्रकृतिसंभवा इत्युच्यन्ते । ते च देहे प्रकृतिकार्ये शरीरेन्द्रियसंघाते देहिनं देहतादात्म्याध्यासापन्नं जीवं परमार्थतः सर्वविकारशून्यत्वेनाव्ययं निबध्नन्ति निर्विकारमेव सन्तं स्वविकारवत्तयोपदर्शयन्तीव भ्रान्त्या जलपात्राणीव दिवि स्थितमादित्यं प्रतिविम्बाध्यासेन स्वकम्पादिमत्तया । यथा च पारमार्थिको बन्धो नास्ति तथा व्याख्यातं प्राक् शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यत इति ॥ ५ ॥

शं० टी०—प्रकृतेस्तदुपानां च स्वानुग्रहबलेनैव कार्यक्षमत्वं प्रतिपाद्य गुणविभागपूर्वकं गुणानां बन्धकत्वमाह—सत्त्वमिति । मुक्तेः परमसाधनत्वेनोत्कृष्टत्वात्सत्त्वस्य प्रथमोद्देशः । सर्वप्रवृत्तेः कारणत्वात्ततो रजस्ततो निष्कृष्टत्वात्तमसश्च निर्देशः । सत्त्वमिति रज इति तम इत्येवंनामानो गुणाः प्रकृतिसंभवाः संभवत्यस्मादिति संभवः उपादानं प्रकृतिरेव संभवो येषां ते प्रकृतिसंभवाः । सत्त्वादयो रूपादिवद्ब्रह्ममात्राश्रया न भवन्ति किंतु कार्यकारणयोरभेदन्यायेन प्रकृत्यात्मकत्वात्सर्वगता भवन्ति । तेन सर्वं गुणमयमेव जगत्त एव बहिर्विषयरूपेणान्तश्च रागद्वेषलोभादिरूपेण निद्रालस्यप्रमादादिरूपेण च शमदमसत्यदयादाक्षिण्यादिरूपेण च वर्तमाना सत्त्वादिगुणाः स्वयमव्ययं नाशरहितमपि देहिनमात्मानमात्मविदमित्यर्थः । स्वविकारव्याप्त्या तिरोहितप्रत्यग्भावं देह एवात्मभावापन्नं च कृत्वा देहं बध्नाति देहतद्धर्मतत्कर्मस्वहंममाभिमानाभिनिवेशं कारयित्वा जन्ममरणादिभिः संयोज्य नाशयन्तीत्यर्थः । ननु सर्वेन्द्रियविवर्जितामिति असत्त्वमिति प्रकृत्यैव च कर्माणीति न करोति न लिप्यत इति चात्मानः क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रतद्धर्मतत्कर्मरहितत्वमसङ्गत्वमकर्तृत्वमलिप्तत्वं च प्रतिपादितं, कथं कूटस्थासङ्गचिद्रूपस्य गुणैर्बध्यमानत्वमिति चेदुच्यते निष्कलस्य निष्क्रियस्यासङ्गस्य चात्मनस्त्वज्ञानदशायां ज्ञानदशायां बाण्यध्यासत एव बन्धो नतु वस्तुतोऽस्ति, तथात्वे मोक्षाभावप्रसङ्गात्ततो निरवयवस्यासङ्गस्याविरोधिनः प्रतीचः सूर्यस्य तमःसंबन्धवद्विद्यातत्कार्यसंबन्धः कदापि न संभवति किंतु स्वानुभूतौ प्रमाद्यतो ब्रह्मविद्यतेरनात्माध्यासः सत्त्वादिभिर्भिद्यमानत्वं च संभवति नित्यनिरन्तरात्मानुभूत्या तमकुर्वत एव विदुषो दृष्टदुःखाभावः सदात्मानन्दरसानुभूतिश्च गुणातिक्रमणं च विदेहमुक्तिश्च सिध्यति । गुणदोषेण तं कृतवतस्तु यतेः संप्राप्तज्ञानसंकोचो विक्षेपश्च जन्मादिबन्धश्च भवति । तस्माद्देहेन्द्रियादिवन्त्यत्र बाह्यमाध्यासराहित्यमेव विदुषो जीवन्मुक्तिस्तत्राहंममाध्यास एव बन्धः सत्त्वादिगुणदोषेण तं कृत्वा विद्वानपि बध्यते यथा सत्त्वगुणकृतदयादोषेण दूषितान्तरङ्गः सन्ननात्मन्यात्मभावं कृत्वा विद्वानपि भरतः कुरङ्गे च पोष्यत्वममत्वाध्यासं कृत्वा स्नेहपाशेन बद्धो जन्मादिबन्धं प्राप्तवान् । तस्मात्सत्त्वादिगुणतत्कार्यैरकम्पितेनैव विदुषा विदेहकैवल्यार्थिना सदात्मनिष्ठ्यैव स्थातव्यमिति बोधयितुमेव चतुर्दशाध्यायारम्भः ॥ ५ ॥

श्री० टी०—तदेवं परमेश्वराधीनाभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्यां सर्वभूतोत्पत्तिं निरूप्य इदानीं प्रकृतिसंयोगेन पुरुषस्य संसारं प्रपञ्चयति—सत्त्वमित्यादिचतुर्दशभिः । सत्त्वं रजस्तम इत्येवंसंज्ञकाख्यो गुणाः प्रकृति-

संभवाः प्रकृतितः संभव उद्भवो येषां ते तथोक्ताः । गुणसाम्यं प्रकृतिस्तस्याः सकाशात्पृथक्त्वेनाभिव्यक्ताः सन्तः प्रकृतिकार्ये देहे तादात्म्येन स्थितं देहिनं चिदंशं वस्तुतोऽव्ययं निर्विकारमेव सन्तं निवध्नन्ति स्वकार्यैः सुखदुःखमोहादिभिः संयोजयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

स० टी०—एवं निरीश्वराः साङ्ख्या हरिणैव निराकृताः ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग ईश्वराधीन इत्यतः ॥ १ ॥ कस्मिन्गुणे कथं संगो गुणाः के वा कथं च ते ॥ वध्नन्तीत्युच्यते श्लोकैश्चतुर्दशभिरेव च ॥ २ ॥ सत्त्वं रजस्तमइतिनामानो हि गुणा जडाः ॥ पुरुषं प्रति ते नित्यं परतन्त्रा भवन्त्यमी ॥ ३ ॥ अचेतनानां सर्वेषां चेतनार्थत्वहेतुना ॥ ननु द्रव्याश्रिता ज्ञेया वैशेषिकमता गुणाः ॥ ४ ॥ गुणगुणवतोरत्र नैवान्यत्त्वं विवक्षितम् ॥ गुणत्रयात्मिका मायाऽविद्या प्रकृतिरुच्यते ॥ ५ ॥ कथं प्रोक्तं तदात्रेति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥ शृणूच्यते त्रयाणां या गुणानां समता दशा ॥ ६ ॥ माया प्रकृतिरित्युक्ता शक्तिर्भगवतो हरेः ॥ तस्याः सकाशादन्योन्याङ्गाङ्गिभावेन ते गुणाः ॥ ७ ॥ वैषम्येण परीणामं गताः प्रकृतिसंभवाः ॥ शरीरेन्द्रियसंघाते तद्द्वयासेन देहिनम् ॥ ८ ॥ वस्तुतो निर्विकारं तं वध्नन्तीव गुणा इमे ॥ यथाकाशस्थमादित्यं प्रतिबिम्बमुखेन हि ॥ ९ ॥ कम्पादिमत्तया वारि दर्शयत्यचलं चलम् ॥ तथैनं निर्विकारं ते स्वविकारैकवत्तया ॥ १० ॥ दर्शयन्तीव च भ्रान्त्या तादात्म्याध्यासरूपया ॥ ११ ॥ ५ ॥

भा० टी०—एवं द्वाभ्यां प्रकृतिपुरुषयोरीश्वरपारतन्त्र्यप्रतिपादनेन सांख्याभिमतं तयोः स्वातन्त्र्यं निरस्तम् । इदानीं के गुणाः कथं वा ते वध्नन्ति कस्मिन् गुणे कथं वा सङ्ग इति निरूपयति—सत्त्वमित्यादिचतुर्दशभिः । सत्त्वं रजस्तम इत्येवंनामानः, गुणा इति शब्दो न रूपादिवत्पारिभाषिकः सत्त्वादीनां द्रव्याश्रितत्वबोधकः प्रकृत्यात्मकानां तेषां सर्वाश्रयत्वात् । नापि गुणगुणिनोरन्यत्वमत्र विवक्षितं, अत्यन्तभेदे गवाश्ववत्तद्भावासंभवात् । तस्माद्गुणा इव नित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञं प्रति तमास्पदीकृत्यैव तेषां प्रतिलम्भात् प्रकृतिसंभवाः । त्रयाणां गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिर्भगवतो माया संभवोऽभिव्यक्तिकारणं येषां ते देहे देहिनं देहमात्मानं मन्यमानं देहवन्तं जीवं वस्तुतोऽनादित्वादिनि श्लोकेन प्रतिपादितमव्ययं निर्विकारं निवध्नन्ति । ‘कुर्यान्मिमेरावपुण्ड्रियम्’ इति न्यायेन मायामाहात्म्यमिदं यदव्ययस्य बन्धनं तदपि मायिकत्वान्मिध्याभूतमेव नतु वास्तवं, तेन न करोति न लिप्यते । लिप्यते न स पापेनेत्यादिना देही न लिप्यत इति पूर्वमुक्तं तत्कथमिह निवध्नन्तीत्यन्यथोच्यते इति न शङ्कनीयम् । महान्तौ समर्थौ बाजानुप्रलम्बौ बाहू यस्य स महाबाहुस्तस्य संबोधनं हे महाबाहो इति । अहमव्यय इति ज्ञानमेव गुणकृतबन्धान्मुक्तिसाधनं नतु महाबाहुरहमिति । बाहुसामर्थ्यस्यात्रानुपयोगात् प्रत्युत देहाभिमानस्य बन्धनसाधनत्वाच्चेतिद्योतनार्थम् ॥ ५ ॥

प० टी०—इदानीं प्रकृतिसंयोगेन पुरुषस्य संसारं प्रपञ्चयति—सत्त्वमित्यादितत्त्वतुर्भिः । सत्त्वं रजस्तम इति त्रयो गुणाः प्रकृतिसंभवाः । गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिस्तस्याः सकाशात्पृथक्त्वेन गुणानामभिव्यक्तिरेव संभवशब्दार्थः । एवं ते प्रकृतिकार्ये देहतादात्म्येन स्थितं देहिनं चिदंशं वस्तुतोऽव्ययं निर्विकारमप्यहंकाराभिमानान्निवध्नन्ति स्वकार्यसुखदुःखादिभिः सह योजयन्ति । श्रुतिरपि तैत्तिरीये “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बर्ही प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां मुक्तभोगामजोऽन्यः” इति । भाष्यम्—नन्वेकस्माज्जगदुपादानतः कथं कार्यवैचित्र्यमित्याशङ्क्य कारणमपि तथैवास्तीत्याह—अजामिति । अजामनादिमेकामेव गुणत्रयरूपिणीं यतो लोहितशुक्लकृष्णां रजःसत्त्वतमोमयीमतो विचित्रत्वाद्बर्ही पृथङ्नामरूपकर्मात्मिकां प्रजां जनयन्तीं सरूपां यथाकर्म समानरूपाम् । अथ तच्छब्दत्वशुद्धत्वभावेन क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः स्वरूपमाह—अज इति । एवंविधां तामनुलक्षीकृत्य तत्कार्याणि विषयान् जुषमाणो भुञ्जानोऽजो जीवः शेते निद्रित इव व्यामूढदशां प्राप्नोति, अथान्यस्तद्विलक्षणोऽज एनासु-

कलक्षणां मुक्ता भोगा यथा सा मुक्तभोगा तामजा जहाति त्यजति न स्पृशति यथा कश्चिद्विप्रः स्वप्ने शूद्रत्वं प्राप्तः पुनर्जाग्रदशायां स्वकीयं शुद्धस्वरूपं प्राप्नोति तद्वदित्यर्थः ॥ ५ ॥

श० टी०—एवं यावत्संजायत इत्युक्तं श्लोकद्वयेन विवृत्येदानीं यो हि बद्धोऽस्मीति जानाति स एव तन्निवृत्तिसाधनं विजिज्ञास्य ज्ञात्वाऽनुतिष्ठति । अतो बन्धोच्छेदसाधनानुष्ठानाय तत्साधनज्ञापनार्थं जिज्ञासामुत्पादयितुं गुणत्रयकृतबन्धप्रकारं तावदाह—सत्त्वमिति । प्रकृतिसंभवाः त्रिगुणात्मकजडप्रकृतितः संभवन्तस्तदंशभूताः सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः तथा प्रकृतिसंभवाः चित्प्रकृतितः सृष्टिकाले विभज्यमानाः सद्गुणत्वसृष्ट्यादिरञ्जनकर्तृत्वजीवग्लपनहेतुत्वनिमित्तैः क्रमात्सत्त्वरजस्तमशब्दिताः श्रीभूदुर्गाद्याः गुणाः क्रमाद्गुणत्रयाभिमानिन्यः तिस्रो देव्यश्च देहे स्थितमव्ययं स्वरूपतो व्ययहीनं जीवं जात्येकवचनं, जीवजातं निबध्नन्ति । सर्वासां सर्वजीवबन्धकत्वेऽपि सत्त्वमानिनी श्रीः देवबन्धिका, रजोभिमानिनी भूर्मनुष्यबन्धिका, तमोभिमानिनी दुर्गा दैत्यबन्धिकेति विशेषो ज्ञेयः । अत्र देह इत्युक्तिर्भूतपूर्वगत्या मुक्तानामपि देहिवात्तद्व्यावृत्त्यर्था ॥ ५ ॥

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ॥

सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥

त० टी०—त्रयाणां गुणानां लक्षणं बन्धकत्वप्रकारं चाह त्रिभिः । तत्र तावत्सत्त्वस्याह—तत्रेति । तत्र तेषु त्रिषु गुणेषु मध्ये सत्त्वं निर्मलत्वात्स्वच्छत्वात्स्फटिकपात्रमिव प्रकाशकं सुखज्ञानावरणस्वभाव-रहितम् अनामयं निरुपद्रवं शान्तमित्यर्थः । स सत्त्वगुणः सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च बध्नाति सुखेन ज्ञानेन च यः सङ्गः अहं सुखी ज्ञानी चेति ज्ञानसुखाभ्यां क्षेत्रज्ञं संयोजयति । पुनस्तत्साधने तत्फलानुभवे च प्रवर्तयति ॥ ६ ॥

म० टी०—तत्र को गुणः केन सङ्गेन बध्नातीत्युच्यते—तत्रेति । तत्र तेषु गुणेषु मध्ये सत्त्वं प्रकाशकं चैतन्यस्य तमोगुणकृतावरणतिरोधायकं निर्मलत्वात् स्वच्छत्वात् चिद्विम्बप्रहणयोग्यत्वादिति यावत् । न केवलं चैतन्याभिव्यञ्जकं किं तु अनामयम् । आमयो दुःखं तद्विरोधि सुखस्यापि व्यञ्जकमित्यर्थः । तत् बध्नाति सुखसङ्गेन ज्ञानसङ्गेन च देहिनं, हे अनघ अव्यसत । सर्वत्र संबोधनानामभिप्रायः प्रागुक्तः स्मर्तव्यः । अत्र सुखज्ञानशब्दाभ्यामन्तःकरणपरिणामौ सद्बन्धकावुच्येते । इच्छा द्वेषः दुःख सुखं संघातश्चेतना धृतिरिति सुखचेतनयोरपीच्छादिवत् क्षेत्रधर्मत्वेन पाठात् । तत्रान्तःकरणधर्मस्य सुखस्य ज्ञानस्य चात्मन्यध्यासः सङ्गः । अहं सुखी अहं जान इति च । नहि विषयधर्मो विषयिणो भवति । तस्मादविद्यामात्रमेतदिति शतश उक्तं प्राक् ॥ ६ ॥

शं० टी०—सामान्येनैवं गुणसमष्टिकार्यं दर्शयित्वा प्रत्येकं गुणानां स्वरूपं कार्यं च प्रतिपादयति त्रयोदशभिः—तत्रेति । तत्र तेषु त्रिगुणेषु सत्त्वं सत्त्वगुणो निर्मलत्वात् मलाभ्यां रजस्तमोभ्यां निर्गतत्वेनातिस्वच्छत्वात्प्रकाशकं प्रत्यग्वस्तुस्वरूपावभासकमनामयं च । सत्त्वस्यामयो नाम विक्षेपो जाड्यं च । तत्कारणयो रजस्तमसोरभावादनामयमविक्षिप्तमजडं चैवलक्षणमपि सत्त्वं स्वोपसृष्टं ब्रह्मविदमपि सुखसङ्गेन शब्दादीष्टविषयेन्द्रियसंपर्कजन्यं यत्सुखं तत्र सङ्गः सक्तिस्तेन बध्नाति विषयसुखलम्पटं करोतीत्यर्थः । यद्वा शमदमदयार्हिसाक्षान्त्यादिसाधनसंपत्त्या ब्रह्मविदं सुखसङ्गेन यदुपास्तिसाध्यं ब्राह्मं वैष्णवं शैवं वा पारलौकिकं सुखं तत्सङ्गेन तत्कामेन बध्नाति ब्रह्मज्ञानतत्सुखानुभूतिभ्यां च्यावयित्वा बहिर्मुखं करोतीत्यर्थः । किंच ज्ञानसङ्गेन ज्ञानं नानाशास्त्रार्थविचारजन्यं तत्र सङ्गः सज्जतेऽनेनेति सङ्गः कामस्तेन बध्नाति, तर्कमीमांसासांख्ययोगागम-तन्त्राणामर्थज्ञानासक्तं ब्रह्मविदं च करोतीत्यर्थः । यद्वा ज्ञायते परमेश्वरोऽनेनेति ज्ञानमीश्वरमहत्त्वप्रतिपादकं

शास्त्रं तत्र सङ्गस्तत्प्रतिपाद्यमानपरमेश्वरगुणकथाश्रवणभजनकीर्तनादिष्वासक्तिस्तेन ब्रह्माति ब्रह्मनिष्ठायाः प्रच्याव्य तत्प्रवर्णं करोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

श्री० टी०—तत्र सत्त्वस्य लक्षणं बन्धकत्वप्रकारं चाह—तत्रेति । तत्र तेषां गुणानां मध्ये सत्त्वं निर्मलत्वात्स्वच्छत्वात् स्फटिकवत् प्रकाशकं भास्वरम् अनामयं च निरुपद्रवं शान्तमित्यर्थः । अतः शान्तत्वात्स्वकार्येण सुखेन यः सङ्गस्तेन बध्नाति । प्रकाशकत्वाच्च स्वकार्येण ज्ञानेन यः सङ्गस्तेन च बध्नाति हे अनय निष्पाप ! अहं सुखी ज्ञानी चेति मनोधर्मस्तदभिमानानि क्षेत्रज्ञे संयोजयतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

स० टी०—को गुणः केन सङ्गेन बध्नातीत्युच्यतेऽधुना ॥ गुणेषु तेषु मध्ये यत्सत्त्वं स्वच्छतयाऽमलम् ॥ १ ॥ चिच्छायाग्रहयोग्यत्वात्तिरोधायकमावृतेः ॥ चितोऽभिव्यञ्जकं दुःखविरोधित्वात्सुखस्य च ॥ २ ॥ सुखज्ञाने मनोवृत्ति क्षेत्रधर्मतयेरिते ॥ तयोरात्मनि निःसङ्गेऽध्यासः सङ्ग इतीरितः ॥ ३ ॥ सुख्यहं ज्ञान्यहं चेति दृश्यधर्मोऽप्यविद्यया ॥ चिद्दृष्टरि यतोऽध्यस्तो भाति भ्रान्त्या न वस्तुतः ॥ ४ ॥ ६ ॥

भा० टी०—किंलक्षणो गुणः केन सङ्गेन बध्नातीत्यपेक्षायामाह—तत्रेति । तेषु सत्त्वादिगुणेषु सत्त्वं निर्मलत्वात्स्फटिकवत्स्वच्छत्वात् प्रकाशकं चैतन्याभिव्यञ्जकमनामयं निरुपद्रवम् । एतादृशं सत्त्वं सुख्यहमिति विषयभूतस्य सुखस्य विषयिणि प्रत्यगात्मनि मृषैव संश्लेषापादनेन सुखसङ्गेन बध्नाति । अविद्ययैव ह्यन्यधर्मोऽन्यस्मिन्नारोप्यते इच्छादिकं धृत्यन्तं क्षेत्रस्य धर्म इत्युक्तं भगवतातोऽविद्ययैव स्वकीयधर्मभूतया विषयविषयविवेकलक्षणयाऽस्वात्मभूते सुखे सञ्जयतीवासङ्गं सक्तमिव करोति असुखिनं सुखिनमिव । तथाच यथोक्ताविद्यामाहात्म्यमिदं यदस्वरूपेऽतद्वर्मे च सक्तिसंपादनम् । प्रकारान्तरेण सत्त्वस्य निबन्धनहेतुत्वाद्—ज्ञानसङ्गेन चेति । ज्ञायतेऽनेनेति सत्त्वपरिणामो ज्ञानं तेन ज्ञान्यहमिति विपरीताभिमानेन सत्त्वमात्मानं निबध्नाति । ज्ञानमिति सुखसाहचर्यात् क्षेत्रस्यैवान्तःकरणस्य धर्मो नात्मनः । आत्मधर्मत्वे सङ्गानुपपत्तेर्बन्धासुपपत्तेश्च । सुख इव ज्ञानादौ सङ्गो मन्तव्यो हेऽनघाधशून्याव्यसन । अनघेति संबोधयन् सुखादिव्यसनाभावसंपत्त्या सत्त्वप्रयुक्तं बन्धनं नार्हसीति सूचयति, पापादिदोषहीनस्यैवात्र शास्त्रेऽधिकार इति द्योतयतीत्येके ॥ ६ ॥

प० टी०—अथ सत्त्वस्य लक्षणं बन्धकत्वं प्रकाशकत्वं चाह—तत्रेति । तत्र तेषां गुणानां मध्ये सत्त्वं स्फटिकशिलावन्निर्मलत्वात्प्रकाशकम् । अनामयं शान्तोपद्रवम् । अत एव स्वकार्येण सुखेन यः संगस्तेन प्रकाशकत्वाज् ज्ञानसङ्गस्तेन च देहिनं बध्नाति अहं सुखी ज्ञानी चेत्यभिमानिनं करोति ॥ ६ ॥

रा० टी०—श्रीभूदुर्गाभिः क्रियमाणं देवादित्रितयविषयबन्धप्रकारं विविच्याह—तत्रेत्यादित्रयेण । तत्र तेषु गुणेषु तासु देवीषु च सत्त्वं सत्त्वाभिमानिश्रीतत्त्वं निर्मलत्वात्, अनामयं न विद्यते आमयो व्याध्याद्युपद्रवो यस्मात्तत् तच्च प्रकाशकं तत्त्वज्ञानोत्पादकं सत् सुखसङ्गेन तत्त्वज्ञानसङ्गेन च देवान्बध्नाति ॥ ६ ॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ॥

तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥

त० टी०—रजसो लक्षणं बन्धकत्वं चाह—रज इति । रागात्मकं रागो विषयेषु स्पृहा तदात्मकं चित्तस्य विषयाकारतापादकं विद्धि । तृष्णासङ्गसमुद्भवम् । तृष्णा प्राप्तेऽर्थेऽधिकाभिलाषः, सङ्गः प्राप्तेऽर्थे प्रीत्यतिशयेन तत्संश्लेषः, तयोः समुद्भवो यस्मात्तद्रजः हे कौन्तेय कर्मसङ्गेन कर्मसु दृष्टादृष्टार्थफलेषु अभिलाषविशेषेण तत्परता सङ्गस्तेन देहिनं बध्नाति ॥ ७ ॥

म० टी०—रज इति । रज्यते विषयेषु पुरुषोऽनेनेति रागः कामो गर्हः स एवात्मा स्वरूपं यस्य धर्म-

धर्मिणोस्तादात्म्यात् तद्रागात्मकं रजो विद्धि । अत एव अप्राप्ताभिलाषस्तृष्णा, प्राप्तस्योपस्थितेऽपि विनाशे संरक्षणाभिलाष आसङ्गस्तयोस्तृष्णासङ्गयोः संभवो यस्मान् तद्रजो निवध्नाति हे कौन्तेय कर्मसङ्गेन कर्मसु दृष्टादृष्टार्थेषु अहमिदं करोम्येतत् फलं भोक्ष्य इत्यभिनिवेशविशेषेण देहिनं वस्तुतोऽकर्तारमेव कर्तृत्वाभिमानिनं रजसः प्रवृत्तिहेतुत्वात् ॥ १७ ॥

श्री० टी०—एवं निर्मलत्वं प्रकाशकत्वमविक्षिप्तत्वं च सत्त्वस्य स्वरूपं सुखसंयोजनं ज्ञानसंयोजनं च तत्कार्यमपि निरूप्य रजसः स्वरूपं कार्यं चाह—रज इति । यत्सत्त्वं रज इत्युपक्रान्तं तद्रजो रजोगुणो रागात्मकं स्रगादिविषयेषु रज्यते पुमाननेनेति रागो रक्तिः स एवात्मा स्वरूपं यस्य तद्रागात्मकं रागस्वरूपकं रागैकवेद्यं च तृष्णासङ्गसमुद्भवं च । अप्राप्तेष्वर्थेष्ववाशा तृष्णा, प्राप्तेषु ग्रहणेच्छा सङ्गस्तयोः समुद्भव उत्पत्तिर्यस्मात्तत्तृष्णासङ्गसमुद्भवं देशकालाभ्यां व्यवहितव्यवहितार्थस्पृहाजनकं च रजो विद्धि रजोगुणं विजानीहीत्यर्थः । एवंलक्षणो रजोगुणो देहिनमात्मानमात्मविदमिति यावत् कर्मसङ्गेन कर्माण्यैहिकामुष्मिकार्थैकप्रयोजनानि लौकिकानि वैदिकानि च तेषु सङ्गः सत्कत्वं तत्परत्वं तेन बध्नाति स्वस्वरूपानुभूतेः प्रतार्य ब्रह्मविदमपि कर्मठं करोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्री० टी०—रजसो लक्षणं बन्धकत्वं चाह—रजो रागेति । रजःसंज्ञकं गुणं रागात्मकमनुरञ्जनरूपं विद्धि । अत एव तृष्णासङ्गसमुद्भवम्—तृष्णाऽप्राप्तेऽर्थेऽभिलाषः सङ्गः प्राप्तेऽर्थे प्रीतिः विशेषेणासक्तिस्तयोस्तृष्णासङ्गयोः समुद्भवो यस्मात्तद्रजो देहिनं दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु सङ्गेनासक्त्या नितरां बध्नाति । तृष्णासङ्गाभ्यां हि कर्मस्वासक्तिर्भवति ॥ ७ ॥

स० टी०—भोगेषु रज्यतेऽनेनेति रागः कामसंज्ञकः ॥ स आत्मा यस्य रजसस्तादात्म्याद्धर्मधर्मिणोः ॥ १ ॥ तृष्णा प्राप्ताभिलाषा स्यात्प्राप्तस्योपस्थिते क्षये ॥ संरक्षणाभिलाषो यः स आसङ्गस्तयोर्जनिः ॥ २ ॥ यस्मात्तद्वि रजोऽप्येनं कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ करोम्यहमिदं कर्म तत्फलं भोक्ष्य इत्ययम् ॥ ३ ॥ आप्रहः कर्मसङ्गः स्यात्तेन बध्नात्यसङ्गिनम् ॥ वस्तुतस्तमकर्तारं कर्तृत्वाभिनिवेशतः ॥ ४ ॥ रजः प्रवृत्तिहेतुत्वात्स्ववशे स्थापयत्यमुम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

भा० टी०—रजः किंलक्षणं कथं वा देहिनं बध्नातीत्यपेक्षायां तस्य लक्षणं बन्धकत्वं चाह—रज इति । रजः रागात्मकं रज्यते संसज्यतेऽनेन पुरुषो दृश्यैरिति रागो दृष्टादृष्टसुखतत्साधनविषयकः कामः गर्भः स एवात्मा यस्य तद्रागात्मकं विद्धि जानीहि । अप्राप्ताभिलाषस्तृष्णा प्राप्तविषये मनसः प्रीतिलक्षणः संश्लेषः आसङ्गः, समुद्भवत्यस्मादिति समुद्भवः तृष्णासङ्गयोः समुद्भवं निदानमेतादृशं तद्रजः । कर्मसङ्गेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु सज्जनं तत्परता कर्मसङ्गस्तेन देहिनं निबध्नाति—अकर्तारमेव करोमीत्यभिमानेन प्रवर्तयतीत्यर्थः । बद्धा च जननीजठरवासादिरूपां संसृतिं विस्तारयतीति ध्वनयन्नाह—हे कौन्तेयेति ॥ ७ ॥

प० टी०—रजःस्वभावमाह—रज इति । रजो रागात्मकं रञ्जनरूपं विद्धि जानीहि । किंभूवं तृष्णासङ्गसमुद्भवमप्राप्ताभिलाषस्तृष्णा प्राप्तप्रीतिः सङ्गस्तयोस्तृष्णासङ्गयोः समुद्भवो यस्मात्तद्रजो देहिनं दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु सङ्गेनासक्त्या नितरां बध्नाति ॥ ७ ॥

रा० टी०—रज इति । तृष्णानामेवं मे भूयादित्याशा, सङ्गोवस्तुष्वासक्तिः । तयोः समुद्भवो यस्मात्तत् । रजोभिमानिनी भूदेवी भूतत्वं च रागात्मकं सृष्ट्यादिरञ्जनस्वरूपं विद्धि । तद्विविधं रजः कर्मयोगेन देहिनं मानुषं जीवं बध्नाति ॥ ७ ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ॥

प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

त० टी०—तमसो लक्षणमाह—तमस्त्विति । तमस्तु अज्ञानजं—ज्ञानं वस्तुयाथात्म्यबोधस्ततोऽन्य-
दज्ञानं वस्तुस्वरूपान्यथाज्ञानं तद्रूपायाः प्रकृतेर्जातं विद्धि । मोहनं सर्वदेहिनां मोहोऽन्तःकरणविभ्रमः,
अनित्यदुःखादिषु नित्यसुखादिबुद्धिः, तत्तमः प्रमादालस्यनिद्राभिर्देहिनां निबध्नाति । तत्र प्रमादः
कर्तव्यस्य कार्यस्यानवधानता, आलस्यमुपस्थितेऽपि कार्ये उद्यमराहित्यम्, अत्यायासादिहेतुना सर्वे-
न्द्रियवृत्तिप्रवृत्त्युपरतिर्निद्रा, ताभिर्जाड्यतापादनेन निबध्नातीत्यर्थः ॥ ८ ॥

म० टी०—तमस्त्विति । तुशब्दः सत्त्वरजोपेक्षया विशेषद्योतनार्थः । अज्ञानादावरणशक्तिरूपादुद्धृत-
मज्ञानजं तमो विद्धि अतः सर्वेषां देहिनां मोहनमविवेकरूपत्वेन भ्रान्तिजनकं प्रमादेनालस्येन निद्रया च
तत्तमो निबध्नाति, देहिनमित्यनुषज्यते हे भारत । प्रमादो वस्तुविवेकासामर्थ्यं सत्त्वकार्यप्रकाशविरोधि, आलस्यं
प्रवृत्त्यसामर्थ्यं रजःकार्यप्रवृत्तिविरोधि, उभयविरोधिनी तमोगुणालम्बना वृत्तिर्निद्रेति विवेकः ॥ ८ ॥

श्री० टी०—तमसोऽपि स्वरूपं कार्यं च प्रतिपादयति—तम इति । रजःसत्त्वाभ्यां दोषाधिकेन बन्धक-
त्वेन विशिष्टत्वात्तमसस्तदुत्कृष्टत्वबोधनार्थस्तुशब्दः । तमस्त्वज्ञानजं यत्र ज्ञानं सत्तां न लभते तदज्ञानं नतु
ज्ञानाभावः, अभावस्य कार्यकारित्वासंभवात् । तस्माज्जातमज्ञानजम् । यद्यपि गुणाः प्रकृतिसंभवा इति त्रयाणां
गुणानां प्रकृतिजन्यत्वस्य तुल्यत्वं, तथापि तमस्त्वज्ञानस्वभावाव्यभिचारादज्ञानजत्वविशेषणविशिष्टं, तत एव
सर्वदेहिनां सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बान्तानां प्राणिनां स्वोपसृष्टानामविशेषेण मोहनं मोहयति स्वाविर्भूत्या विद्य-
मानमेव सदसद्विवेकज्ञानं तिरोभावयतीति मोहनं, तमस्त्वज्ञानजं मोहकं स्वरूपतः ज्ञानावरकं च विद्धीत्यर्थः ।
तमसः संभवं स्वरूपं चोक्त्वा कार्यमाह—प्रमादेति । अज्ञानं जडं तदुत्पन्नत्वादेव विवेकविज्ञानावरकं तमः
स्वयं प्रमादालस्यनिद्राभिः प्रयत्नेन कर्तव्ये कार्ये विस्मृतिः प्रमादः, कर्तव्येऽपि च कार्ये श्रद्धावैधुर्ये-
णोत्साहाभाव आलस्यं, बुद्धिजाड्याधिक्येन कर्तव्यं परित्यज्य स्वापो निद्रा । निरुक्तैरनर्थैः प्रमादा-
दिभिर्देहिनामात्मानमात्मज्ञमित्येतन्निबध्नाति नितरां स्वगुणेन मोहयित्वा, ब्रह्मविदमपि स्वनिष्ठाविमुखं करो-
तीत्यर्थः । बुद्धेर्नैर्मल्येन विषयसुखासक्त्या च सत्त्वाविर्भावं ज्ञात्वा विषयेषु रागाविर्भूत्या कर्मासक्त्या
च रजआविर्भावं ज्ञात्वा, बुद्धिजाड्येन विपरीतप्रत्ययाविर्भूत्या प्रमादनिद्रालस्यादिभिश्च तमआविर्भावं च
ज्ञात्वा, ब्रह्मविद्यतिः स्वयं सत्त्वादिगुणविकाराणामवशो भूत्वा तत्तद्विकारप्रतियोगिगुणावलम्बनेन गुणदोषान्
पराभाव्य, सदात्मानुभूतावेव तिष्ठेदिति सूचितं भवति ॥ ८ ॥

श्री० टी०—तमसो लक्षणं बन्धकत्वं चाह—तम इति । तमस्तु अज्ञानाज्जातम् आवरणशक्तिप्रधानात्प्रकृत्यं-
शादुद्धृतं विद्धीत्यर्थः । अतः सर्वेषां देहिनां मोहनं भ्रान्तिजनकम् । अत एव प्रमादेनालस्येन निद्रया च
तत्तमो देहिनां निबध्नाति । तत्र प्रमादोऽनवधानम्, आलस्यमनुद्यमः, निद्रा चित्तस्यावसादालयः ॥ ८ ॥

स० टी०—तमः सत्त्वरजोभिन्नमज्ञानादावृतेः पदात् ॥ उद्धृतं विद्धयतः सर्वभूतानां भ्रान्तिकारणम्
॥ १ ॥ अविवेकतयाऽनर्थजालैर्बध्नाति देहिनम् ॥ सत्त्वकार्यप्रकाशस्य विरोधी तत्त्ववस्तुनः ॥ २ ॥ विवे-
कासामर्थ्यरूपः प्रमादोऽनवधानता ॥ रजःकार्यप्रवृत्तेस्तु विरोध्यालस्यमुच्यते ॥ ३ ॥ तमोगुणाश्रया वृत्तिर्नि-
द्रोभयविरोधिनी ॥ त्रिभिर्भावैस्तमोऽप्येनं स्ववशे स्थापयत्यदः ॥ ४ ॥ ८ ॥

भा० टी०—तमस्तर्हि किलक्षणं कथं वा पुरुषं निबध्नातीत्यपेक्षायां तस्य लक्षणं बन्धकत्वं चाह—
तमस्त्विति । तुशब्दो विशेषद्योतनार्थः । अज्ञानाज्जातमज्ञानजं, यद्यपि त्रयाणामज्ञानजत्वं समानं तथापि
तमसोऽज्ञानजत्वं विशेषणं तद्विपरीतस्वभावाऽनापत्तेः । विद्धि विजानीहि । सर्वदेहिनां सर्वेषां देहवतां मोहनं
हिताहितादिविवेकप्रतिबन्धकम् कार्यान्तरासक्ततया चिकीर्षितस्य कर्तव्यस्याकरणं प्रमादः । यत्तु प्रमादो वस्तु-
विवेकासामर्थ्यमिति तदुपेक्ष्य, उक्तार्थस्य मोहनमित्यस्मिन्नन्तर्भावसंभवात् । निरीहतयोत्साहप्रतिबन्धकं

त्वालस्यं, स्वापो निद्रा, प्रमादालस्यनिद्राभिस्तत्तमो निबध्नाति निर्विकारमेवात्मानं विकारयतीत्यर्थः । त्वं तु भरतवंशोद्भवत्वात् तमःकर्तृकबन्धनायोग्योऽसीति सूचयन्संबोधयति--भारतेति ॥ ८ ॥

प० टी०—तमोलक्षणमाह—तम इति । तमोऽज्ञानाज्जातमावरकस्य शक्तिप्रधानात्प्रकृत्यंशज्जातं विद्वद्यतः सर्वेषां देहिनां मोहनं मोहजनकम् । अत एव प्रमादालस्यनिद्राभिर्विबध्नाति । तत्र प्रमादोऽनबधानता, आलस्यमनुद्यमः, निद्रा चित्तस्यावसादो लयस्तैः ॥ ८ ॥

रा० टी०—तम इति । अज्ञानं जायते यतस्तदज्ञानजं तमस्तमोभिमानिनी दुर्गा तत्त्वं च सर्वदेहिनां मोहनं मिथ्याज्ञानजनकं विद्धि । तद्विरूपं तमः प्रमादादिभिर्देत्यजनं निबध्नाति ॥ ८ ॥

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ॥

ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९ ॥

त० टी०—पुनर्गुणानां स्वस्वकार्यकरणे सामर्थ्यं संक्षेपत आह—सत्त्वमिति । सत्त्वं सुखे सञ्जयति दुःखादिहेतोर्विद्यमानत्वेऽपि अन्तःकरणस्य सुखाकारवृत्तौ देहिनं संयोजयति । एवं रजो-गुणः सुखोपशान्त्यादिहेतौ सत्यपि कर्मण्येव सञ्जयति प्रवर्तयति । हे भारत तमस्तु गुरूपदेशेनोत्पद्यमानमपि ज्ञानमावृत्याच्छाद्य उपदिश्यमानस्य श्रेयसोऽनबधाने सङ्गं जनयति ॥ ९ ॥

म० टी०—उक्तानां मध्ये कस्मिन्कार्ये कस्य गुणस्योत्कर्ष इति तत्राह—सत्त्वमिति । सत्त्वमुत्कृष्टं सन् सुखे सञ्जयति दुःखकारणमभिभूय सुखे संश्लेषयति । सर्वत्र देहिनमित्यनुषज्यते । एवं रज उत्कृष्टं सन् सुखकारणमभिभूय कर्मणि सञ्जयतीत्यनुषज्यते । तमस्तु प्रमाणबलेनोत्पद्यमानमपि सत्त्वकार्यं ज्ञानमावृत्य आच्छाद्य प्रमादे प्राप्तज्ञायमानताकस्याप्यज्ञाने सञ्जयति, उत अपि प्राप्तकर्तव्यताकस्याप्यकरणे आलस्ये तामस्यां च निद्रायां सञ्जयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

शं० टी०—ज्ञाननिष्ठापरिपन्थीभूतगुणकार्यनिरूपणं कुर्वता स्वेन उक्तमेव गुणकार्यं परिजिहीर्षोर्ब्रह्म-विद्यतेस्तज्ज्ञानदाढ्याय पुनरप्याह—सत्त्वमिति । पुरुषं सत्त्वं सत्त्वगुणः सुखे वैषयिके संजयति सत्त्वं करोति । रजः कर्मणि वैदिके चान्यत्र च सञ्जयति लगयति । तमस्तु ज्ञानं स्वरूपज्ञानमावृत्य प्रमादे नियमेन कर्तव्यज्ञाननिष्ठाविस्मरणे सञ्जयति । उताप्यर्थः । आलस्यादावपि सञ्जयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

श्री० टी०—सत्त्वादीनामेवं स्वस्वकार्यकरणे सामर्थ्यातिशयमाह—सत्त्वमिति । सत्त्वं सुखे संजयति श्लेषयति दुःखशोकादिकारणे सत्यपि सुखाभिमुखमेव देहिनं करोतीत्यर्थः । एवं सुखादिकारणे सत्यपि रजः कर्मण्येव संजयति । तमस्तु महत्सङ्केनोत्पद्यमानमपि ज्ञानमावृत्याच्छाद्य प्रमादे संजयति महद्भिरुपदिश्यमान-स्यार्थस्यानबधाने योजयति, उत अपि आलस्यादावपि संयोजयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

स० टी०—कस्मिन्कार्ये च कस्यास्ति गुणस्योत्कर्ष उच्यते ॥ उत्कृष्टं सत्त्वमात्मानं सुखे संश्लेषयत्यदः ॥ १ ॥ दुःखहेतुं तिरस्कृत्य सुखाभिव्यञ्जकं च सत् ॥ एवं रजः सदुत्कृष्टं विक्षेपकतया जनम् ॥ २ ॥ सुखहेतुं तिरस्कृत्य संश्लेषयति कर्मणि ॥ जायमानमपि ज्ञानं सत्त्वकार्यं प्रमाणतः ॥ ३ ॥ आच्छाद्याज्ञान-संबद्धे प्रमादे निक्षिपेत्तमः ॥ प्राप्तकर्तव्यताकस्याप्यालस्ये तद्विपर्यये ॥ ४ ॥ तामस्यां चैव निद्रायां देहिनं संजयत्यपि ॥ ५ ॥ ९ ॥

भा० टी०—पुनः संक्षेपेण गुणानां व्यापारमाह—सत्त्वमिति । सत्त्वं सुखे सञ्जयति संश्लेषयति, रजः कर्मणि सञ्जयतीत्यनुवर्तते, रजसा कर्मासक्तस्य भरतस्य वंशे समुद्भूतत्वं स्वकर्मण्यासक्तो न भवसीत्यतिचित्रमिति ध्वनयन्नाह—हे भारतेति । तमस्तु स्वेनावरणात्मनाज्ञानं सत्त्वकृतं विवेकमाच्छाद्य प्रमादे

प्राप्तकर्तव्यताऽकरणे सञ्जयति । अप्यर्थादुत्तशब्दादालस्यादिकं गृह्यते । प्राप्तज्ञायमानताकस्याप्यज्ञानं प्रमाद इति तु ज्ञानमावृत्येत्यस्मिन्नन्तर्भावमभिप्रेत्याचार्यैर्न व्याख्यातम् । तथाच सुखे साध्ये सत्त्वस्य, कर्मणि साध्ये रजसः, प्रमादादौ तमस उत्कर्ष इति भावः ॥ ९ ॥

प० टी०—अथ सत्त्वादीनामेव स्वस्वकार्यकरणे सामर्थ्यातिशयमाह—सत्त्वमिति । दुःखशोकादिकारणे सत्यपि सत्त्वं सुखे सञ्जयति संश्लेषयति देहिर्न सुखाभिमुखमेव करोति । तथैव दुःखादिकारणे सत्यपि रजः कर्मण्येव सञ्जयति । तमस्तु तत्सङ्गोऽपि(?)ज्ञानमावृत्य प्रमादे सञ्जयत्यनवधानं करोति ॥ ९ ॥

रा० टी०—सत्त्वादीनां सुखादिसंपादनेनैव बन्धकत्वमिति नियमं द्रढयति—सत्त्वमिति । सत्त्वं सत्त्वाभिमानिनी श्रीश्च सुखे सुखविषये सञ्जयति प्रवर्तयतीत्यर्थः । रजः रजोभिमानिनी भूदेवी च कर्मविषये सञ्जयति । तमस्तु तमोभिमानिनी दुर्गा च ज्ञानमावृत्य मनसस्तत्त्वज्ञानशक्तिं प्रतिबध्य प्रमादे अधर्मे अधर्मबुद्ध्यादिरूपे सञ्जयति । उत्तशब्दादालस्यादिग्रहः ॥ ९ ॥

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ॥

रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

त० टी०—ननु त्रयाणां गुणानां सर्वत्र साहचर्यात् कार्यविभागः कथमिति चेत्तत्राह—रजस्तमश्चेति । यद्यपि सत्त्वादयस्त्रयो गुणाः प्रकृतिसंमृष्टात्मनः स्वरूपानुबन्धिनः, तथाऽपि गुणवृद्धिहेतुभूतत्रिविधागमादिदशपदार्थानां प्राचीनकर्मवशाद्यथायथोपजोषणात्सत्त्वादयः परस्परमुद्भवाभिभवरूपेण वर्तन्ते, अन्नादिना पुरुषस्यान्तःकरणं परिणमते “अन्नमयं हि सौम्य मनः आपोमयी वाग्” इति श्रुत्या तथाविधानात् ‘आगमोऽपः प्रजा देशः कालः कर्म च जन्म च । ध्यानं मन्त्रोऽथ संस्कारो दशैते गुणोहतवः’ इति भागवतोक्तेः । तथा च रजस्तमसी कदाचिदभिभूय सत्त्वमुद्भवति, तथा तमः सत्त्वेऽभिभूय रज उद्विच्यते, कदाचिद्रजः सत्त्वेऽभिभूय तम उद्विक्तं भवति ॥ १० ॥

म० टी०—उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणा इत्युच्यते—रजस्तम इति । रजस्तमश्च युगपदुभावपि गुणावभिभूय सत्त्वं भवत्युद्भवति वर्धते यदा तदा स्वकार्यं प्रागुक्तमसाधारण्येन करोतीति शेषः । एवं रजोऽपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमभिभूयोद्भवति यदा तदा स्वकार्यं प्रागुक्तं करोति । तथा तद्वदेव तमोऽपि सत्त्वं रजश्चेत्युभावपि गुणावभिभूय उद्भवति यदा तदा स्वकार्यं प्रागुक्तं करोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

शं० टी०—ननु वेणीकरणे केशभागानामिव त्रयाणामपि गुणानां साम्येन प्रवृत्तौ सत्यां समष्ट्या स्वकार्यारम्भकत्वं विना कथं तेषां प्रत्येकं कार्यारम्भः संभवतीत्याकाङ्क्षायां प्राणिकर्मफलानुरूपेण गुणानां हासो वृद्धिश्च भवति नतु साम्येन प्रवृत्तिस्तथात्वे कर्मतत्फलवैचित्र्यासंभवात्ततोऽमीषां गुणप्रधानभावेन प्रवृत्तिरिति बोधयितुमाह—रज इति । प्राण्यदृष्टेन सुखे साध्ये सति रजः रजोगुणं तमः तमोगुणं चाभिभूय ह्रस्वीकृत्य सत्त्वं स्वयमुत्कृष्टं भवति—गुणद्वयमङ्गीकृत्य स्वयमङ्गीभूय स्वकार्यं करोतीत्यर्थः । कर्मणि साध्ये सति सत्त्वं तमश्चाभिभूयैव रजोगुण उत्कृष्टो भवति—गुणद्वयमङ्गीकृत्य स्वयमङ्गीभूय स्वकार्यं करोतीत्यर्थः । तथा ज्ञानावरणे साध्ये सति रजः सत्त्वं चाभिभूय तमः स्वयमुत्कृष्टं भवति—तद्वयमङ्गीकृत्य स्वयमङ्गीभूय स्वकार्यं करोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

श्री० टी०—तत्र हेतुमाह—रज इति । रजस्तमश्चेति गुणद्वयमभिभूय तिरस्कृत्य सत्त्वं भवत्यदृष्टवशाद्बुद्भवति । ततः स्वकार्ये सुखे ज्ञानादौ संयोजयतीत्यर्थः । एवं रजोऽपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमभिभूयोद्भवति । ततः स्वकार्ये तृष्णाकर्मादौ संयोजयति । एवं तमोऽपि सत्त्वं रजश्चाभिभूयोद्भवति । ततश्च स्वकार्ये प्रमादालस्यादौ संयोजयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

स० टी०—उक्तं कार्यं कदा ह्येते कुर्वन्तीत्युच्यतेऽधुना ॥ रजस्तमश्च युगपदभिभूय गुणौ यदा ॥ १ ॥ सत्त्वं विवर्धते तर्हि स्वीयं कार्यं करोति तत् ॥ सत्त्वं तमोऽभिभूयैवं रजः स्वीयं करोति तत् ॥ २ ॥ सत्त्वं रजस्तिरस्कृत्य करोत्येवं स्वकं तमः ॥ ३ ॥ १० ॥

भा० टी०—इतराविरोधेन सत्त्वादयो गुणा युगपदुत्कृष्यन्ते विरोधेन वा क्रमेण वेत्यपेक्षायां सत्त्वो-
त्कर्षार्थिनामितराभिभवार्थं क्रमपक्षमाश्रित्याह—रज इति । रजस्तमश्चोभावप्यभिभूय तिरोधाय सत्त्वं
भवत्युद्भवति वर्धते यदा, तदा रजस्तमसोस्तिरोधानदशायां लब्धात्मकं सत्त्वं स्वं कार्यं ज्ञानसुखाद्यारभत
इति शेषः । भारतेति संबोधयन् भायां ब्रह्मविद्यायां रतेन रजस्तमसोस्तिरोधायिका सत्त्ववृद्धिः संपाद्येति
बोध्यति । तथा रजोगुणो यदा सत्त्वं तमश्चैवोभावभिभूय वर्धते तदा कर्म तृष्णादि स्वं कार्यमारभते ।
एवं तमआख्योऽपि गुणो यदा सत्त्वं रजश्चैवोभावभिभूय वर्धते तदा ज्ञानावरणप्रमादादि स्वं कार्यमार-
भत इत्यर्थः ॥ १० ॥

प० टी०—अथ द्वयोरुपरमे एकस्योत्कर्षमाह—रजस्तम इति । रजस्तमश्चाभिभूय पराभूय सत्त्वं भव-
त्यदृष्टवशादुद्भवत्यतः स्वकार्यं सुखादौ संजयतीत्यर्थः । एवं रजोऽपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमाभि-
भूयोद्भवति । अतः स्वकार्यं तृष्णासङ्गादौ संजयति । एवं तमोऽपि सत्त्वं रजश्चोभावपि गुणावभि-
भूयोद्भवति । अतः स्वकार्यं प्रमादालस्यादौ संजयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

रा० टी०—ननु त्रयाणां सर्वबन्धकत्वसाम्यात्कथं कस्यचिदेव गुणस्य कार्यं दृश्यते ?—इत्यतः उत्कट-
त्वानुत्कटत्वाभ्यामितिभावेनाह—रज इति । ईश्वरेच्छया सत्त्वमुत्कटं सद्रजस्तमश्चाभिभूय स्वकार्यदक्षं
भवति । रजस्तथोत्कटं सत् तमः सत्त्वंचाभिभूय स्वकार्यदक्षं भवति । तमश्चोत्कटं सत् रजः सत्त्वं
चाभिभूय स्वकार्यकारि भवति इत्यर्थः । अभिभवशब्दिदत्तकार्यशक्तिप्रतिबन्धो गुणानामेव, देवानां त्वौदा-
सीन्यमेवेति ज्ञातव्यम् ॥ १० ॥

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ॥

ज्ञानं यदा तदा विद्यादिवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

त० टी०—सत्त्वादीनां वृद्धिं तत्कार्यद्वारेण जानीयादित्याह—सर्वद्वारेष्विति । सर्वेषु ज्ञानो-
पलब्धिस्थानेषु श्रोत्रादीन्द्रियेषु प्रकाशः शब्दादिविषयस्य यथावद्ग्रहणं तदेव ज्ञानं यदा उपजायते
तदा ज्ञानप्रकाशात्मकेन लिङ्गेन विवृद्धं सत्त्वमिति विद्यात्, उत सुखसङ्गेनापि सत्त्वं विवृद्धं विद्या-
दित्यर्थः ॥ ११ ॥

म० टी०—इदानीमुद्भूतानां तेषां लिङ्गान्याह—सर्वेतित्रिभिः । अस्मिन्नात्मनो भोगायतने देहे सर्व-
ेष्वपि द्वारेषु उपलब्धिसाधनेषु श्रोत्रादिकरणेषु यदा प्रकाशो बुद्धिपरिणामविशेषो विषयाकारः स्वविषया-
वरणविरोधी दीपवत्, तदेव ज्ञानं शब्दादिविषय उपजायते, तदाऽनेन शब्दादिविषयज्ञानाख्यप्रकाशेन
लिङ्गेन प्रकाशात्मकं सत्त्वं विवृद्धमुद्भूतमिति विद्यात् जानीयात् । उत अपि सुखादिलिङ्गेनापि जानी-
यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

शं० टी०—ननु सत्त्वादिगुणानां हासो वृद्धिश्च कथं केन लिङ्गेन ज्ञायते ज्ञाते खलु तदुत्कर्षं तदुपश-
माय यतितुं शक्यते नाज्ञात इत्याकाङ्क्षायामाह—सर्वेति । यदा यस्मिन्कालं सर्वद्वारेषु सर्वेष्वन्तःकरण-
प्रवृत्तिद्वारेषु त्वक्क्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणेष्वस्मिन् देहे च ज्ञानं ज्ञानप्रसादलक्षणः प्रकाशः स्फुरणमुपजायते
विजृम्भते, तदा सत्त्वं सत्त्वगुणं विवृद्धं प्रवृद्धमुतापि रजस्तमसोर्हासमपि विद्यात् अन्तःकरणप्रसादा-
विशयेन लिङ्गेन सत्त्वस्य वृद्धिं तदन्यहासं च जानीयादित्यर्थः ॥ ११ ॥

श्री० टी०—इदानीं सत्त्वादीनां वृद्धानां लिङ्गान्याह त्रिभिः—सर्वद्वारेष्विति । अस्मिन् आत्मनो भोगायतने देहे सर्वेष्वपि द्वारेषु श्रोत्रादिषु यदा शब्दादिज्ञानात्मकः प्रकाश उपजायते उत्पद्यते, तदा अनेन प्रकाशलिङ्गेन सत्त्वं विवृद्धं विद्याजानीयात् । उत शब्दात्सुखादिलिङ्गेनापि जानीयादित्युक्तम् ॥ ११ ॥

स० टी०—लिङ्गान्याह प्रवृद्धानां गुणानां त्रिभिरीश्वरः ॥ अस्मिन्भोगालये देहे श्रोत्रादिकरणेष्वपि ॥ १ ॥ यदा प्रकाशो धावृत्तिविशेषो वस्तुगोचरः ॥ स्वगोचरावतैर्यस्तु विरोधी दीपवद्भवत् ॥ २ ॥ ज्ञानं तदेव शब्दादिविषयं चोपजायते ॥ तदा ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गैर्नैतत्प्रकाशकम् ॥ ३ ॥ उद्भूतं सत्त्वं मित्येवं विद्यात्तद्वस्तुखादिना ॥ ४ ॥ ११ ॥

भा० टी०—यदा यो गुण उद्भूतो भवति तदा तस्य किं लिङ्गमित्याकाङ्क्षायामाह—सर्वद्वारेष्विति । सर्वाण्यात्मन उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि करणानि सर्वद्वाराणि; तेषु निमित्तभूतेषु अस्मिन्देहेऽन्तःकरणस्य बुद्धेर्वृत्तिः प्रकाशस्तदेव ज्ञानं यदैवं प्रकाशः शब्दादिविषयज्ञानाख्यः उपजायते, तदा ज्ञानप्रकाशलिङ्गेन सत्त्वं विवृद्धमुद्भूतं विद्यात् विजानीयात् । अप्यर्थक उतशब्दः सुखादिलिङ्गसमुच्चयार्थः ॥ ११ ॥

प० टी०—अथ सत्त्वादीनामुपलब्धिप्रकारमाह—सर्वद्वारेष्विति । अस्मिन्नात्मनो भोगायतने शरीरे सर्वद्वारेषु श्रोत्रादिषु शब्दादिप्रकाशे सति यदा ज्ञानं स्वरूपस्फुरणमुत्पद्यते तदा सत्त्वं विवृद्धं वृद्धिं प्राप्तमिति विद्यात् ॥ ११ ॥

रा० टी०—केन लिङ्गेन सत्त्वादिवृद्धिर्ज्ञेयेत्यत आह—सर्वेत्यादित्रयेण । अस्मिन्देहे सर्वद्वारेषु श्रोत्रादिषु ज्ञानं शब्दादिज्ञानात्मकः प्रकाशः । उत शब्दात्सुखादि चोपजायते यदा तदा सत्त्वं विवृद्धमिति विद्याजानीयात् ॥ ११ ॥

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ॥

रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

त० टी०—रजोगुणवृद्धेलिङ्गमाह—लोभ इति । लोभः धनागमे सत्यपि तदत्यागपूर्वकमधिकारगमेऽभिलाषः, प्रवृत्तिः क्रियासामान्यचेष्टा, आरम्भः देहगोहादिकर्मणामुद्योगः, कर्मणामशमः इदं कृत्वा पुनरेतत् करिष्यामीति सदा कर्मानुपरतिः, स्पृहा सर्वसामान्यवस्तुविषया तृष्णा, रजसि विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते । हे भरतर्षभ लोभादिभी रजः प्रवृद्धं विद्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

म० टी०—महति धनागमे जायमानेऽप्यनुक्षणं वर्धमानस्तदभिलापो लोभः स्वविषयप्राप्त्यनिवर्त्य इच्छाविशेष इति यावत् । प्रवृत्तिर्निरन्तरं प्रयतमानता । आरम्भः कर्मणां बहुवित्तव्ययायासकराणां काम्यनिषिद्धलौकिकमहागृहादिविषयाणां व्यापाराणामुद्यमः । अशमः इदं कृत्वेदं करिष्यामीति संकल्पप्रवाहानुपरमः । स्पृहा उच्चावचेषु परधनेषु दृष्टमात्रेषु येन केनाप्युपायेनोपादित्सा । रजसि रागात्मके विवृद्धे एतानि रागात्मकानि लिङ्गानि जायन्त हे भरतर्षभ । एतैर्लिङ्गैर्विवृद्धं रजो जानीयादित्यर्थः ॥ १२ ॥

शं० टी०—रजोवृद्धेरेतानि लिङ्गानि जायन्त इत्याह—लोभ इति । लोभो विद्यमानवस्तुत्यागासहिष्णुता, प्रवृत्तिः सामान्येन सर्वेन्द्रियचेष्टा, लौकिकानां वैदिकानां च कर्मणामारम्भ उपक्रमः, अशमः कामसंकल्पादिभिरन्तःकरणस्योपशमाभावः, स्पृहा विषयेषु चाञ्छा, रजसि रजोगुणे विवृद्ध सत्येतानि कार्याणि जायन्ते । एतैर्लिङ्गै रजोवृद्धिमन्यह्वासं च जानीयादित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्री० टी०—किंच—लोभ इति । लोभो धनाद्यागमे बहुधा जायमानेऽपि पुनः पुनर्वर्धमानोऽभिलाषः । प्रवृत्तिर्नित्यं कुर्वद्रूपता । कर्मणामारम्भो गृहादिनिर्माणोद्यमः । अशम इदं कृत्वा इदं करिष्यामीत्यादि-

संकल्पविकल्पानुपरमः । स्पृहा उच्चावचेषु दृष्टमात्रेषु वस्तुष्वितस्ततो जिवृक्षा । रजसि प्रवृद्धे सति एतानि लिङ्गानि जायन्ते । एतैर्लिङ्गै रजोगुणस्य वृद्धिं विद्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

स० टी०—अनुक्षणं वर्धमानोऽभिलाषो लोभ उच्यते ॥ अतीवधनलाभेऽपि यो न शाम्यति कर्हिचित् ॥ १ ॥ नित्यं प्रयतमानत्वं प्रवृत्ती राजसी कला ॥ गृहादिविषयाणां च व्यापाराणां च उद्यमः ॥ २ ॥ बहुयासकराणां स्यादागम्भः काम्यकर्मणाम् ॥ इदं कृत्वा करिष्यामीदमित्येवाशमः स्मृतः ॥ ३ ॥ उच्चावचेषु वित्तेषु परस्यापीक्षितेषु च ॥ येन केनाप्युपायेनोपादित्सा प्रोच्यते स्पृहा ॥ ४ ॥ रागात्मकानि लिङ्गानि प्रवृद्धे च रजोगुणे ॥ रक्तान्येतानि जायन्ते विद्यालिङ्गै रजो महत् ॥ ५ ॥ १२ ॥

भा० टी०—सत्त्वम्योद्गतस्य चिह्नमुक्त्वा तन्माभूतस्य रजमभनदाह—लोभ इति । लोभः स्वकीयधनादिबाहुल्येऽपि परद्रव्यादिषु लब्धता । प्रवृत्तिः प्रवर्तनं सामान्यचेष्टा । आगम्भः काम्यनिषिद्धलौकिकविषयाणां व्यापारानामुद्यमः । अशमः हर्षरागादिप्रवृत्तेरनुपरमः । सर्वसामान्यवस्तुविषया तृष्णा स्पृहा । रजसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते । लोभाद्युपलम्भाद्रजोविवृद्धिं विद्यादिति भावः । भरतेभ्यः ऋषभः श्रेष्ठस्त्वं रजसश्चिह्नान्याश्रयितुमयोग्योऽसीति सूचयन्नाह—हे भरतर्षभेति ॥ १२ ॥

प० टी०—अथ रजोवृद्धेरुपलब्धिमाह—लोभ इति । बहुधा धनागमे जायमानेऽपि पुनः पुनर्वर्धमानोऽभिलाषो लोभः, प्रवृत्तिस्तु क्रियमाणेच्छा, कर्मणामारम्भश्च, अशम इदं कृत्वेदं करिष्यामीति संकल्पविकल्पानामनुपरमः, दृष्टमात्रेषु उच्चावचेषु वस्तुषु जिवृक्षा स्पृहा । एतानि लिङ्गानि रजसि प्रवृद्धे सति संभवन्ति ॥ १२ ॥

रा० टी०—लोभ इति । लोभो धनादेरत्यागेच्छा, प्रवृत्तिर्व्यर्थयोगः, काम्यकर्मणामारम्भः, अशमः चित्तस्यानुपरतिः, अप्राप्ताभिलाषः स्पृहा, एतानि विवृद्धे रजसि जायन्ते । एतै रजोवृद्धिर्ज्ञेयेति भावः ॥ १२ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ॥

तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

त० टी०—तमसो वृद्धेर्लिङ्गान्याह—अप्रकाश इति । अप्रकाशः ज्ञानानुदयः, अप्रवृत्तिः कर्तव्येऽप्यनुद्यमः, प्रमादः कर्तव्यार्थानवधानता, मोहो विपर्ययज्ञानम्—एतानि तमसि विवृद्धे जायन्ते । एतैस्तमः प्रवृद्धं विद्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

म० टी०—अप्रकाश इति । अप्रकाशः सत्यप्युपदेशादौ बोधकारणे सर्वथा बोधायोग्यत्वम् । अप्रवृत्तिश्च सत्यप्यभिहोत्रं जुहुयादित्यादौ प्रवृत्तिकारणे जनितबोधेऽपि शास्त्रे सर्वथा तत्प्रवृत्त्ययोग्यत्वम् । प्रमादस्तत्कालकर्तव्यत्वेन प्रातस्यार्थस्यानुसंधानाभावः । मोह एव च मोहो निद्राविपर्ययो वा । चो समुच्चये । एवकारो व्यभिचारवारणार्थः । तमस्येव विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे कुरुनन्दन । अत एतैर्लिङ्गैरव्यभिचारिभिर्विवृद्धं तमो जानीयादित्यर्थः ॥ १३ ॥

शं० टी०—तमोवृद्धेर्लिङ्गान्याह—अप्रकाश इति । अप्रकाशो बुद्धेः स्फूर्त्यभावः, अप्रवृत्तिरालस्यं, प्रमादः कर्तव्यानवधानता, मोहो मूढता, चकारान्निद्रापावश्यं चैतान्येव तमः प्रवृद्धेर्लिङ्गानि—एतैस्तमोवृद्धिं तदन्यद्भासं च विजानीयादित्यर्थः ॥ १३ ॥

श्री० टी०—किं च—अप्रकाश इति । अप्रकाशो विवेकभ्रंशः । अप्रवृत्तिरनुद्यमः । प्रमादः कर्तव्यार्थानुसंधानराहित्यम् । मोहो मिथ्याभिनिवेशः । तमसि प्रवृद्धे एतानि लिङ्गानि चिह्नानि जायन्ते । एतैस्तमसो वृद्धिं जानीयादित्यर्थः ॥ १३ ॥

स० टी०—अप्रकाशो ह्ययोग्यत्वं बोधे सत्यपि बोधके ॥ सति शास्त्रे तथा बोधे प्रवृत्तेः कारणेऽपि

च ॥ १ ॥ प्रवृत्त्ययोग्यता धर्मेऽप्रवृत्तिस्तामसी कला ॥ कर्तव्यत्वेन प्राप्तस्याऽननुसंधानमेव च ॥ २ ॥
प्रमान ईर्ष्या मोहो निद्रा वा भ्याद्विपर्ययः ॥ वृद्धे तमसि जायन्ते लिङ्गान्येतानि सर्वथा ॥ ३ ॥ एतै-
र्लिङ्गैस्तमो वृद्धं विद्यादव्यभिचारिभिः ॥ ४ ॥ १३ ॥

भा० टी०—उद्धृतस्य तमसश्चिह्नमाह—अप्रकाश इति । अप्रकाशः कर्तव्याकर्तव्यविवेकाभावः । अप्रवृत्ति-
पृथक्प्रवृत्त्यभावः । प्रमादो व्याख्यातः विवेककार्यम् । मोहो ज्ञातव्याविवेको मूढतेत्यर्थः । चः आलस्यादि-
समुच्चयार्थः । एवकारो व्यभिचारवाणार्थः । तमस्येव विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते । एतान्येवेति वा । अप्र-
काशातिशयादिना विवृद्धं तमो विजानीयादिति भावः । त्वं तूत्तमवंशोद्भवस्तमसश्चिह्नान्याश्रयितुं नार्हमीनि
द्योतयितुमाह—हे कुरुनन्दनेति ॥ १३ ॥

प० टी०—अथ तमोलिङ्गमाह—अप्रकाश इति । अप्रकाशो विवेकभ्रंशः, अप्रवृत्तिरनुद्यमः, प्रमादः कर्त-
व्यार्थानुसंधानराहित्यम्, मोहो मिथ्याभिनिवेशः—तमसि विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते ॥ १३ ॥

रा० टी०—अप्रकाश इति । अप्रकाशः श्रोत्रादिषु शब्दादिज्ञानाभावः, अप्रवृत्तिरनुद्यमः प्रमादो-
ऽनवधानं, मोहो विपर्ययः—एतानि तमसि विवृद्धे जायन्ते । एतैर्लिङ्गैस्तमोविवृद्धिर्ज्ञेयेति भावः ॥ १३ ॥

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ॥

तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

त० टी०—इदानीं देहिनः सत्त्वादिगुणवृद्धौ मरणे गुणानुरूपलोकविशेषप्राप्तिमाह—यदेति द्वा-
भ्याम् । यदा सत्त्वे प्रवृद्धे सति देहभृज्जीवः प्रलयं याति मृत्युं प्राप्नोति, तदा उत्तमा देवादि-
हिरण्यगर्भान्तास्तद्विदां तदुपासकानां लोकान्स्वर्गादिसत्यान्तान् तत्तदुचितभोगस्थानविशेषानमलान्
रजस्तमोमलरहितान् प्रतिपद्यते प्राप्नोति ॥ १४ ॥

म० टी०—इदानीं मरणसमये विवृद्धानां सत्त्वादीनां फलविशेषमाह—यदेति । सत्त्वे प्रवृद्धे सति
यदा प्रलयं मृत्युं याति प्राप्नोति देहभृत् देहाभिमानी जीवः, तदोत्तमा ये हिरण्यगर्भादयस्तद्विदां तदुपास-
कानां लोकान् देवसुखोपभोगस्थानविशेषानमलान् रजस्तमोमलरहितान् प्रतिपद्यते प्राप्नोति ॥ १४ ॥

शं० टी०—गुणानुषङ्गानुरूपेणैव मृतानां पारलौकिकी गतिर्न तु वर्णाश्रमाद्यनुरूपेणेति गुणानामेव मृत्य-
नन्तरं गतिकारणत्वं बोधयति—यदेति । तुल्यस्तमोरजसोर्व्यावृत्त्यर्थः । यदा यस्मिन् काले सत्त्वे तु
सत्त्वगुणे प्रवृद्धे सति देहभृत्प्राणी प्रलयं याति म्रियते तदोत्तमविदां हिरण्यगर्भादय उत्तमास्तान् विदन्त्युपा-
सत इत्युत्तमविदस्तेषां प्राप्यानमलान् मलं जन्मजरादिदुःखमेव तद्रहितान् लोकान् हिरण्यगर्भादिलोकान्
प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु “यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते” इति पुण्यापुण्यकर्मनुरूपेण परलोकगतिः
श्रूयते, कथं गुणानुगुण्येन गतिरुच्यते श्रुतिविरुद्धेति वेत्तव्यम् । प्राणिनां स्वकर्मनुरूपेणैव शुभाशुभगतिर्न
तु वर्णाश्रमाद्यनुरूपेण नापि पाण्डित्यानुरूपेण संभवति, तथाप्यनुभूतां मृतिकाले जन्मान्तरीयपुण्यापुण्यक-
र्मवशादेव सत्त्वादिगुणोत्कर्षः, तदनुरूपेणैव ब्रह्मादिलोकप्राप्तिः । ततो न श्रुतिविरोधो न स्मृतिविरोध-
श्चेति सिद्धम् ॥ १४ ॥

श्री० टी०—मरणसमय एव वृद्धानां सत्त्वादीनां फलविशेषमाह—यदेति द्वाभ्याम् । सत्त्वे प्रवृद्धे सति
यदा जीवो मृत्युं प्राप्नोति, तदा उत्तमान् हिरण्यगर्भादीन् विदन्ति उपासत इत्युत्तमविदस्तेषां ये अमलाः
प्रकाशमया लोकाः सुखोपभोगस्थानविशेषास्तान्प्रतिपद्यते प्राप्नोति ॥ १४ ॥

स० टी०—सत्त्वादीनां प्रवृद्धानां मृत्युकालेऽधुना फलम् ॥ आह द्वाभ्यां विशेषेण भगवान्परमा

गतिः ॥ १ ॥ वृद्धे सत्त्वगुणे जीवो मृत्युं प्राप्नोति चेत्तदा ॥ हिरण्यगर्भमुख्या ये उपास्यत्वेन चोत्तमाः ॥ २ ॥ तदुपासकसल्लोकान्निद्वयभोगोपबृंहितान् ॥ रजस्तमोमलैर्हीनांस्तानाप्नोति तदाञ्जसा ॥ ३ ॥ १४ ॥

भा० टी०—मरणद्वारेणापि यत्पारलौकिकं फलं प्राप्यते तदपि महेतुकं सर्वं सत्त्वादिगुणप्रयुक्तमेवेति दर्शयन्नाह—यदेति द्वाभ्याम् । तत्र सत्त्ववृद्धिकृतं फलविशेषमाह—यदा सत्त्वे विवृद्धे उद्धूते देहभुजजीवः प्रलयं मरणं याति प्राप्नोति तदा उत्तमविदां महत्तत्त्वहिरण्यगर्भादितत्त्वविदां तदुपासकानां लोकानागम-मिद्धान् ब्रह्मलोकादीनमलान् रजस्तमोस्वरन्यतरदुद्धूतं मलं तेन रहितान् प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

प० टी०—अथ मरण समये विवृद्धानां सत्त्वादीनां फलविशेषमाह—यदेति । सत्त्वे प्रवृद्धे सति यदा जीवः प्रलयं मृत्युं प्राप्नोति तदोत्तमविदामुत्तमं मुख्यप्राणं हिरण्यगर्भं विदन्त्युपासने त उत्तमविदमेषां लोकान् सिद्ध्याविभावमुत्प्राप्तिं प्राप्नुयान् ॥ १४ ॥

रा० टी०—सत्त्वादिगुणवृद्धयवस्थायां मृतानां गतिभेदमाह—यदेतिद्वयेन । यदा सत्त्वे विवृद्धे देहभृत्प्र-लयं याति म्रियते तदोत्तमविदां विष्णुज्ञानिनाम् अमलान्निर्दोषान्लोकान्देहान्प्रतिपद्यते, सार्विककुले जायत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ॥

तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

त० टी०—रजसीति । रजसि प्रवृद्धे प्रलयं मृत्युं गत्वा प्राप्य कर्मसङ्गिषु फलाभिसंधियु-क्तकर्मस्वासक्तेषु मनुष्येषु जायते । तथा तमसि प्रवृद्धे प्रलीनो मृतो मूढयोनिषु पश्वादिषु जायते ॥ १५ ॥

म० टी०—रजसीति । सति प्रलयं मृत्युं गत्वा प्राप्य कर्मसङ्गिषु श्रुतिस्मृतिविहितप्रतिपिद्धकर्मफ-लाधिकारिषु मनुष्येषु जायते । तथा तद्वदेव तमसि प्रवृद्धे प्रलीनो मृतो मूढयोनिषु पश्वादिषु जायते ॥ १५ ॥

शं० टी०—रजसस्तमसश्च उत्कर्षे मृतस्य गतिमाह—रजसीति । रजसि रजोगुणे प्रवृद्धे सति देह-भृत्प्रलयं गत्वा रजःप्रवृद्धिवेगेन पुनः कर्मसंगिषु कर्मयोगयुक्तेषु मनुष्येषु जायत इत्यर्थः । तथा तम-सि तमोगुणे प्रवृद्धे सति प्रलीनो मृतः प्राणी तमःप्रवृद्धिवेगेन मूढयोनिषु पश्वादिषु जायत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्री० टी०—किं च—रजसीति । रजसि प्रवृद्धे सति मृत्युं प्राप्य कर्मासक्तेषु मनुष्येषु जायते । तथा तमसि प्रवृद्धे सति प्रलीनो मृतो मूढयोनिषु पश्वादिषु जायते ॥ १५ ॥

स० टी०—वृद्धे रजसि संप्राप्य मृत्युं कर्माधिकारिषु ॥ जायतेऽसौ मनुष्येषु फलासक्तियुतेषु च ॥ १ ॥ मृतः प्रवृद्धे तमसि पश्वादिषु प्रजायते ॥ २ ॥ १५ ॥

भा० टी०—रजःप्रवृद्धिकृतं फलविशेषमाह—रजसीति । रजसि प्रवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य देहभृत् कर्मसङ्गिषु कर्मासक्तियुक्तेषु मनुष्येषु जायते । यथा सत्त्वे रजसि च प्रवृद्धे मृतो देहभृत् ब्रह्म-लोकादिषु मनुष्यलोके च देवादिषु मनुष्येषु च जायते । तथा तमसि प्रवृद्धे प्रलीनो मृतो देही मूढानां पश्वादीनां योनिषु जायत उत्पद्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

प० टी०—रजसीति । रजोगुणवृद्धौ सत्यां प्रलयं मृत्युं प्राप्य कर्मासक्तेषु मनुष्येषु जायते । तथा तमसि प्रवृद्धे सति प्रलीनो मृतः सन् मूढयोनिषु पश्वादिषु जायते ॥ १५ ॥

रा० टी०—रजसीति । रजसि प्रवृद्धे प्रलयं गत्वा मृत्वा कर्मसंगिषु काम्यकर्मिणां कुले जायते । तथा तमसि प्रवृद्धे प्रलीनो मृतः मूढयोनिषु दैत्यानां कुलेषु जायते ॥ १५ ॥

कर्मणः सुकृतस्याहुः सार्विकं निर्मलं फलम् ॥

रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

त० टी०—इदानीं सत्त्वादीनां स्वानुरूपकर्मद्वारा फलभेदमाह—कर्मण इति । सुकृतस्य सात्त्विकस्य कर्मणः सात्त्विकं निर्मलं प्रकाशसुखं फलमाहुः मांश्याचार्या महर्षयः । रजसः राजसस्य तु कर्मणः सकामस्य पुण्यपापमिश्रस्य राजसं फलं दुःखमल्पसुखं दुःखप्रायमित्यर्थः । तमसस्तामसस्य कर्मणोऽज्ञानं मूढत्वं फलमाहुः ॥ १६ ॥

प० टी०—इदानीं स्वानुरूपकर्मद्वारा सत्त्वादीनां विचित्रफलतां संक्षिप्याह—कर्मण इति । सुकृतस्य सात्त्विकस्य कर्मणो धर्मस्य सात्त्विकं सत्त्वेन निर्वृत्तं निर्मलं रजस्तमोमलामिश्रितं सुखं फलमाहुः परमार्थः । रजसो राजसस्य तु कर्मणः पापमिश्रस्य पुण्यस्य फलं राजसं दुःखं दुःखबहुलमल्पसुखम्, कारणानुरूपत्वात्कार्यस्य । अज्ञानमविवेकप्रायं दुःखं तामसं तमसस्तामसस्य कर्मणोऽधर्मस्य फलम्, आहुरित्यनुष्यते । सात्त्विकादिकर्मलक्षणं च नियतं मङ्गरहितमित्यादिनाऽष्टादशे वक्ष्यति । अत्र रजस्तमःशब्दौ तत्कार्यं कर्मणि प्रयुक्तौ कार्यकारणयोरभेदोपचारात् । “गोभिः श्रीणीत मत्सरम्” इत्यत्र यथा गोशब्दस्तत्प्रभवे पयसि, यथा वा “धान्यमसि धिनुहि देवान्” इत्यत्र धान्यशब्दस्तत्प्रभवे तण्डुले । तत्र पयस्तण्डुलयोगिवात्रापि कर्मणः प्रकृतत्वात् ॥ १६ ॥

शं० टी०—एवं गुणानां स्वरूपं बन्धकत्वं वृद्धिं वृद्धिकार्यं च प्रतिपाद्य सत्त्वादिगुणप्रधानानां कर्मणां फलमाह—कर्मण इति । सुकृतस्य शमदमश्रद्धादिसत्त्वगुणसंपत्त्या चेश्वरार्पणबुद्ध्या च सम्यगनुष्ठितस्य सात्त्विकस्य कर्मणः सात्त्विकं सत्त्वोपबृंहितं निर्मलं मलं दुःखं गुणवैषम्यकृतं ततो निर्मलं ब्राह्मं वैष्णवं वा सुखं फलं प्राहुर्मुनयो वदन्ति । रजसो राजसस्य रजोगुणप्रधानस्य कामसंकल्पादिपूर्वकं समनुष्ठितस्य कर्मणो दुःखं गमागमसंतापादिदुःखभूयिष्ठं स्वर्गसुखं फलं प्राहुः । तमसः तमोगुणनिष्पन्नस्य विधिनियमश्रद्धाशून्यस्य तामसस्य कर्मणस्त्वज्ञानं भोक्तृभोग्यगुणरमज्ञानगन्धं निद्रामयं सुखं फलं प्राहुरित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्री० टी०—इदानीं सत्त्वादीनां स्वानुरूपकर्मद्वारेण विचित्रफलहेतुत्वमाह—कर्मण इति । सुकृतस्य सात्त्विककर्मणः सात्त्विकं सत्त्वप्रधानं निर्मलं प्रकाशबहुलं सुखं फलमाहुः कपिलादयः । रजस इति राजसस्य कर्मण इत्यर्थः, कर्मफलकथनस्य प्रकृतत्वात् । तस्य दुःखं फलमाहुः । तमस इति तामसस्य कर्मण इत्यर्थः । तस्याज्ञानं मूढत्वं फलमाहुः । सात्त्विकादिकर्मलक्षणं च नियतं संगरहितमित्यादिनाऽष्टादशे वक्ष्यति ॥ १६ ॥

स० टी०—स्वानुरूपक्रियाद्वारा विचित्रफलतां हरिः ॥ संक्षिप्याह्यधुना तेषां सत्त्वादीनां विशेषतः ॥ १ ॥ सात्त्विकस्य च धर्मस्य हीनं रजस्तमोमलैः ॥ फलं सत्त्वेन निर्वृत्तं प्राहुर्वेदविदां वराः ॥ २ ॥ पापमिश्रस्य पुण्यस्य फलं दुःखं हि राजसम् ॥ तामसस्याप्यधर्मस्य दुःखं मोहयितुं फलम् ॥ ३ ॥ अत्र रजस्तमःशब्दौ परौ तत्कार्यकर्मणि ॥ कार्यहेतोरभेदोपचाराद्धान्यमसीतिवत् ॥ ४ ॥ धान्यशब्दो यथा तत्र तदुद्भूतेऽस्ति तण्डुले ॥ तथा रजस्तमःशब्दौ तत्कार्यं कर्मणीत्यपि ॥ ५ ॥ गोभिः श्रीणीत वेत्यत्र गोशब्दोऽपि तदुद्भवे ॥ पयसि प्रकृतित्वात्स्याद्यथा तद्वदिहापि च ॥ ६ ॥ १६ ॥

भा० टी०—अतीतश्लोकयोः सत्त्वादीनां स्वानुरूपकर्मद्वारेण विचित्रफलहेतुत्वस्य प्रतिपादकयोरर्थं संक्षिप्याह—कर्मण इति । कर्मणः सुकृतस्य पुण्यस्य सात्त्विकस्य सत्त्वकार्यस्याशुद्धिरहितस्येत्यर्थः । सात्त्विकं सत्त्वेन निर्वृत्तमेव निर्मलं रजस्तमःसमुद्भवान्मलाद्ब्रहितं स्वर्गलोकादिषु भोग्यं सुखं फलमाहुः शिष्टाः । रजसस्तु राजसस्य कर्मण इत्यर्थः । कर्मण इति प्रकान्तत्वान्मर्त्यलोके भुज्यमानं कारणानुरूपं राजसं दुःखमेव आहुः । तथा तमसस्तामसस्य कर्मणोऽधर्मस्य पश्चादियोनिषु परिदृश्यमानमज्ञानं फलमाहुः ॥ १६ ॥

प० टी०—इदानीं सत्त्वादीनां स्वानुरूपकर्मद्वारेण विचित्रफलहेतुत्वमाह—कर्मण इति । सुकृतस्य सात्त्विकस्य कर्मणः फलं सात्त्विकं सत्त्वप्रधानं सुखं तथा निर्मलं प्रकाशबहुलं फलमाहुः । शेषं स्पष्टम् ॥ १६ ॥

रा० टी०—सात्त्विकादिकर्मणां फलमाह—कर्मण इत्यादिद्वयेन । विद्वत्कुलप्रसूतेन सुष्ठु कृतम्य कर्मणः सात्त्विकं निर्मलं दुःखगन्धहीनं फलमाहुः । रजसो राजसकर्मणस्तु दुःखं दुःखमिश्रं सुखमाहुः । तमसस्तु तामसकर्मणः अज्ञानमज्ञानकार्यं च फलमाहुः ॥ १६ ॥

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ॥

प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

त० टी०—एवंभूतफलभेदे कारणगुणस्वभावमेव हेतुमाह—सत्त्वादिति । सत्त्वगुणात्सर्वज्ञानेन्द्रियद्वारेण प्रकाशाख्यं ज्ञानं संजायते । अतः सात्त्विकस्य कर्मणः स्वानुरूपं प्रकाशसुखबहुलं फलं भवति । रजसो लोभो विषयधनादिप्राप्तावप्यधिकतरोऽभिलाषो जायते । तस्य दुःखहेतुत्वात्तत्पूर्वकस्य कर्मणो दुःखं फलं भवति । एवं प्रमादमोहौ तमसः सकाशाद्भवतो जायेते, अज्ञानमेव च भवति न तु प्रकाशसुखलेश इत्यर्थः ॥ १७ ॥

म० टी०—एतादृशफलवैचित्र्ये पूर्वोक्तमेव हेतुमाह—सत्त्वादिति । सर्वकरणद्वारकं प्रकाशरूपं ज्ञानं सत्त्वात्संजायते, अतस्तदनु रूपं सात्त्विकस्य कर्मणः प्रकाशबहुलं सुखं फलं भवति । रजसो लोभो विषयकोटिप्राप्त्याऽपि निवर्तयितुमशक्योऽभिलाषविशेषो जायते । तस्य च निरन्तरमुपचीयमानस्य पूरयितुमशक्यस्य सर्वदा दुःखहेतुत्वात् । तत्पूर्वकस्य राजसस्य कर्मणो दुःखं फलं भवति । एवं प्रमादमोहौ तमसः सकाशाद्भवतो जायेते । अज्ञानमेव च भवति । एवकारः प्रकाशप्रवृत्तिव्यावृत्त्यर्थः । अतस्तामसस्य कर्मणस्तामसमज्ञानादिप्रायमेव फलं भवतीति युक्तमेवेत्यर्थः । अत्र चाज्ञानमप्रकाशः । प्रमादो मोहश्चाप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्चेत्यत्र व्याख्यातौ ॥ १७ ॥

शं० टी०—सत्त्वादिगुणानां कार्यान्तरमाह—कार्येण कारणज्ञानाय—सत्त्वादिति । सत्त्वात्सत्त्वगुणाविर्भूते ज्ञानं कार्याकार्यविवेकज्ञानं संजायते समुत्पद्यते । रजसो रजोगुणाविर्भूतेर्लोभः पदार्थादितृष्णा संजायते । तमस्तमोगुणाविर्भूतेः प्रमादमोहौ भवतः, अज्ञानं बुद्धिजाड्यमितिकर्तव्यताऽनभिज्ञत्वं च संजायत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

श्री० टी०—तत्रैव हेतुमाह—सत्त्वादिति । सत्त्वाज्ज्ञानं संजायते । अतः सात्त्विकस्य कर्मणः प्रकाशबहुलं सुखं फलं भवति । रजसो लोभो जायते । तस्य च दुःखहेतुत्वात् तत्पूर्वकस्य कर्मणो दुःखं फलं भवति । तमसस्तु प्रमादमोहाज्ञानानि भवन्ति । ततस्तामसस्य कर्मणोऽज्ञानप्रापकं फलं भवतीति युक्तमेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

स० टी०—ईदृशे फलवैचित्र्ये हेतुमाह पुरेरितम् ॥ सत्त्वात्प्रकाशरूपं तज्ज्ञानं संजायते स्फुटम् ॥ १ ॥ रजसस्तूत्कटो लोभोऽभिलाषाख्योऽभिजायते ॥ प्रमादमोहौ व्याख्यातौ जायेते तमसो गुणात् ॥ २ ॥ प्रमादमोहयोर्हेतुरज्ञानं बुद्धिमेत्यतः ॥ ३ ॥ १७ ॥

भा० टी०—किंच गुणेभ्यो भवति एतादृशफलवैचित्र्यमित्यपेक्षायामाह—सत्त्वादिति । रजस्तमसी अभिभूय लब्धात्मकात्सत्त्वाज्ज्ञानं संजायते । रजसा मत्त्वं तमश्चाभिभूय लब्धस्वरूपाहोभः संजायते । चः प्रवृत्त्यादिसमुच्चयार्थः । एवकारो व्यभिचारवारणार्थः । एवं रजः सत्त्वं चाभिभूयोद्धूतात्तमसः प्रमादमोहौ भवतोऽज्ञानं च भवति । अव्ययार्थः प्राग्वत् । तथाच प्रकाशजनकसत्त्वकार्यस्य कर्मणः प्रकाशबहुलं सुखमेव फलमनुरूपं लोभादिजनकरजःकार्यस्य कर्मणः दुःखबहुलमेव फलमनुरूपं प्रमादादिजनकं तमःकार्यस्य कर्मणोऽज्ञानबहुलमेव फलमुचितमिति भावः ॥ १७ ॥

प० टी०—सत्त्वादिति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

रा० टी०—निर्मलत्वादिलं च किमित्यतो विविच्याह—सत्त्वादित्यादिना । ज्ञानं परापरतत्त्वविषयं, लोभः स्वगोदिविषयासक्तिः भवत एवेत्यन्वयः । अज्ञानं च भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ॥

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

त० टी०—इदानीं सत्त्वादिवृत्तिस्थानां प्रागुक्तान्युत्तमादिलोकफलान्येवोर्ध्वमध्याधोगतित्वेनाह—ऊर्ध्वमिति । सत्त्वस्थाः सत्त्ववृत्तिस्थाः सात्त्विकधर्मप्रधाना ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वोत्कर्षतारतम्यादेवल्लोकात्सत्यलोकपर्यन्तं गच्छन्ति प्राप्तुवन्तीत्यर्थः, क्रमेण मुच्यन्तेऽपि । रजोगुणस्य लोभादिहेतुत्वाद्राजसा रजोवृत्तिस्थाः स्वर्गादिफलभोगसाधनभूतकाम्यकर्मनिरतास्तथाभूतकर्माद्यनुष्ठाय तत्फलमनुभूय पुनर्धूममार्गेणावृत्त्य मध्ये मनुष्यलोके जनिन्वा पुनस्तदर्थमेव कर्मानुतिष्ठन्ति जायन्ते म्रियन्ते च । जघन्यगुणवृत्तिस्थाः—जघन्यो द्वाभ्यां निकृष्टं तमस्तस्य वृत्तिर्माँहालस्यनिद्राप्रमादादिस्तत्र स्थितास्तामसा अधो गच्छन्ति, तमोवृत्तितारतम्यात्तामिश्रान्धतामिश्रादिनरकान् प्राप्य तत्तत्कर्मानुरूपं दुःखं भुक्त्वा श्वशूकरादियोनिषूतपद्यन्ते ॥ १८ ॥

म० टी०—इदानीं सत्त्वादिवृत्तिस्थानां प्रागुक्तमेव फलमूर्ध्वमध्याधोभावेनाह—ऊर्ध्वमिति । अत्र तृतीये गुणे वृत्तशब्दप्रयोगादाद्ययोरपि वृत्तमेव विवक्षितम् । तेन सत्त्वस्थाः सत्त्ववृत्ते शास्त्रीये ज्ञाने कर्मणि च निरता ऊर्ध्वं सत्यलोकपर्यन्तं देवलोकं गच्छन्ति ते देवेषूपपद्यन्ते ज्ञानकर्मतारतम्येन । तथा मध्ये मनुष्यलोके पुण्यपापमिश्रे तिष्ठन्ति, न तूर्ध्वं गच्छन्त्यधो वा । मनुष्येषूपपद्यन्ते राजसा रजोगुणवृत्ते लोभादिपूर्वके राजसे कर्मणि निरताः । जघन्यगुणवृत्तिस्थाः जघन्यस्य गुणद्वयापेक्षया पश्चाद्भाविनो निकृष्टस्य तमसो गुणस्य वृत्ते निद्रालस्यादौ स्थिताः अधो गच्छन्ति पश्चादिषूपपद्यन्ते । ननु कदाचिज्जघन्यगुणवृत्तिस्थाः सात्त्विका राजसाश्च भवन्त्यत आह—तामसाः सर्वदा तमःप्रधानाः । इतरेषां कदाचित्तद्वृत्तस्थत्वेऽपि न तत्प्रधानतेति भावः ॥ १८ ॥

शं० टी०—गुणानां ज्ञानादिकार्यमुक्त्वा सत्त्वादिगुणानिष्ठानां गतिमाह—ऊर्ध्वमिति । सत्त्वस्थाः मोक्षेच्छया सत्त्वगुणोत्पन्ने सदसद्विवेकज्ञाने ज्ञानकार्ये च परमेश्वरोपास्त्यादौ ये तिष्ठन्ति ते सत्त्वस्थाः पुरुषाः ऊर्ध्वम् ऊर्ध्वलोकं ब्रह्मविष्णवादिस्थानं गच्छन्ति राजसा रजोगुणनिष्पन्ने ज्ञाने कामसंकल्पादिगुणयुक्ते ज्ञानकार्ये च श्रौतादौ कर्मणि भोगेच्छया ये तिष्ठन्ति ते राजसाः पुरुषाः मध्ये ब्रह्मतिर्यग्लोकयोरन्तराले गमागमाभ्यां देवलोकं मनुष्यलोके च तिष्ठन्ति । जघन्यो निकृष्टो यस्तमोगुणस्तद्वृत्तौ तमःप्रधाने ज्ञाने सदसद्विवेकवर्जिते कर्मणि वा ये तिष्ठन्ति ते जघन्यगुणवृत्तिस्थास्तामसाः पुरुषाः कृत्याकृत्यविवेकज्ञानशून्या अधो गच्छन्ति तिर्यग्योनिषु जायन्ते, पुनः पुनर्म्रियन्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्री० टी०—इदानीं सत्त्वादिवृत्तिशीलानां फलभेदमाह—ऊर्ध्वमिति । सत्त्वस्थाः सत्त्ववृत्तिस्थाः सत्त्ववृत्तिप्रधाना ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वोत्कर्षतारतम्यादुत्तरोत्तरशतगुणानंदान्मनुष्यगन्धर्वपितृदेवादिलोकान् सत्यलोकपर्यन्तान् प्राप्तुवन्तीत्यर्थः । राजसास्तु तृष्णाद्याकुला मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्यलोके एवोत्पद्यन्ते । जघन्योऽतिनिकृष्टतमोगुणस्तस्य वृत्तिः प्रमादमोहादिस्तत्र स्थिता अधो गच्छन्ति । तमोवृत्तितारतम्यात्तामिस्रादिषु निरयेषूपपद्यन्ते ॥ १८ ॥

स० टी०—शास्त्रीये कर्मणि ज्ञाने रतास्तत्तारतम्यतः ॥ ते सत्यलोकपर्यन्तं यान्ति देवेषु जन्मना ॥ १ ॥ लोभादिपूर्वके वृत्ते रता ये राजसा जनाः ॥ मध्ये मनुष्यलोके ते पुण्यपापविमिश्रिते ॥ २ ॥ तिष्ठन्ति न तु गच्छन्ति चोर्ध्वं वाप्यधः ॥ पश्चादिषु प्रजायन्ते निद्रालस्यादितत्पराः ॥ ३ ॥ तमःप्रधानास्तद्वृत्ते निद्रालस्यादिके रताः ॥ निकृष्टगुणवृत्तिस्था जायन्ते तामसाः सदा ॥ ४ ॥ न जातु सात्त्विका नृदा राजसा वा भवन्ति ते ॥ अतस्तमो रजस्त्यक्त्वा सुखार्थं सत्त्वमाश्रयेत् ॥ ५ ॥ १८ ॥

भा० टी०—तस्मात्सत्त्व एव स्थेयं नतु रजसि तमसि वेति बोधनाय सत्त्वादिगुणवृत्तिस्थितानां फल-
भेदं वदन्तुपसंहरति—ऊर्ध्वमिति । अत्र तमसि वृत्तशब्दप्रयोगात् सत्त्वरजसोरपि वृत्तमेव विवक्षितम् । सत्त्व-
स्थाः सत्त्ववृत्ते शास्त्रीयोपासनायां कर्मणि च निरताः ऊर्ध्वं उपासनादितारतम्येन ब्रह्मलोकपर्यन्तं गच्छ-
न्ति देवेषु उत्पद्यन्ते । तथा राजसाः रजोगुणवृत्ते लोभादिपूर्वके काम्यनिषिद्धादिगजसे कर्मणि स्थिताः
मध्ये दुःखबहुलेऽल्पसुखे मनुष्यलोके तिष्ठन्ति मनुष्येऽप्युत्पद्यन्ते । जघन्यः गुणद्वयापेक्षया निकृष्टः स चा-
सौ गुणश्च तस्य जघन्यगुणस्य तमसः वृत्ते निद्रालस्यादौ स्थिता जघन्यगुणवृत्तस्था मूढाः सदैव तामसाः
अधो गच्छन्ति पश्वादिपृत्पद्यन्ते ॥ १८ ॥

प० टी०—अथ सत्त्वादिवृत्तिशीलानां फलभेदानाह—ऊर्ध्वमिति । सत्त्वेऽविरतं तिष्ठन्ति ते सत्त्वस्थाः
सत्त्वप्रधाना ऊर्ध्वं गच्छन्ति उत्तरोत्तरं शतगुणानन्दान्मनुष्यपितृदेवलोकान् गच्छन्ति । राजसास्तृष्णा-
कुला मध्ये मनुष्यलोक एव तिष्ठन्ति । जघन्यो निन्द्यगुणस्तमस्तद्वृत्तस्थास्तामसा अधोऽन्धतामिस्रासु योनि-
पृत्पद्यन्ते ॥ १८ ॥

रा० टी०—ज्ञानलोभप्रमादादेः सत्त्वादिगुणेभ्यः साक्षाज्जन्यत्वेऽपि तस्य स्वरूपतो फलत्वात्तज्जन्यफ-
लान्याह—ऊर्ध्वमिति । सत्त्वस्थाः सात्त्विकाः ज्ञानेनोर्ध्वं जनआदिलोकं गच्छन्ति । राजसाः काम्यकर्मिणः
मध्ये स्वर्गादौ तिष्ठन्ति । जघन्यगुणस्तमः तद्वृत्तिस्तत्परिणामाज्ञानं तन्निष्ठास्तद्वृत्त इत्यर्थः । अधो निगम्यं
गच्छन्ति ॥ १८ ॥

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ॥

गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

त० टी०—एवमेतावता कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदस्योनिजन्मस्त्विति पूर्वाध्यायोदितस्य क्षेत्रज्ञ-
बन्धहेतुर्गुणत्रयस्य लक्षणस्वभावबन्धनप्रकारा उक्ताः । इदानीमुक्तज्ञानस्य इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम
साधर्म्यमागता इत्युक्तस्वसाधर्म्यलक्षणपरमफलस्य प्रतिप्रकारमाह—नान्यमिति । अयं भावः, प्रथमं
सात्त्विकाहारादिसेवया ज्ञानावरणहेतुरजस्तमोवृत्त्यभिभवेनोद्विक्तसत्त्वनिष्ठो द्रष्टा यदा गुणेभ्योऽन्यं
कर्तारं नानुपश्यति । किंतु गुणा एवानादिकर्मानुबन्धिनं जीवं स्वस्वकार्येषु प्रवर्तका इति वेत्ति, गुणे-
भ्यश्च परं विलक्षणमात्मानं च वेत्ति । बद्धावस्थायां गुणाधीनकर्तृत्वात् । गुणाश्च नात्मस्वरूपानुब-
न्धिनः, किंतु यावत्कर्मभाविनः सत्त्ववृद्ध्याऽमलान्तःकरणे सति आत्मयाथात्म्यज्ञानोपलब्ध्योपशमा-
दिना सत्त्वस्यापि निवृत्त्या गुणकर्मनाशात् केवलात्माऽवतिष्ठते, अतो गुणेभ्यश्च परं वेत्तीत्युक्तम् ।
तदा स द्रष्टा मद्भावमधिगच्छति, मम यो भावो जन्मजरामरणादिविकारराहित्येन नित्यानन्दानु-
भवरूपस्तं प्राप्नोति ॥ १९ ॥

म० टी०—अस्मिन्नध्याये वक्तव्यत्वेन प्रस्तुतमर्थत्रयम् । तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्थेश्वराधीनत्वं के वा गुणाः
कथं वा ते बध्नन्तीत्यर्थद्वयमुक्तम् । अधुना तु गुणेभ्यः कथं मोक्षणं मुक्तस्य च किं लक्षणमिति वक्तव्यमव-
शिष्यते । तत्र मिथ्याज्ञानात्मकत्वादुपानां सम्यग् ज्ञानात्तेभ्यो मोक्षणमित्याह—नान्यमिति । गुणेभ्यः कार्यका-
रणविषयाकारपरिणतेभ्योऽन्यं कर्तारं यदा द्रष्टा विचारकुशलः सन्नानुपश्यति विचारमनु न पश्यति गुणा
एवान्तःकरणबहिष्करणशरीरविषयभावापन्नाः सर्वकर्मणां कर्तार इति पश्यति, गुणेभ्यश्च तत्तदवस्थाविशेषेण
परिणतेभ्यः परं गुणतत्कार्यासंस्पृष्टं तद्भासकमादित्यामिव जलतत्कम्पाद्यसंस्पृष्टं निर्विकारं सर्वसाक्षिणं
सर्वत्र समं क्षेत्रज्ञमेकं वेत्ति, मद्भावं मद्रूपतां स द्रष्टाऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

श्री० टी०—त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरिति, दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्ययेति, कारणं गुणसङ्गोऽस्येति च यदुक्तं गुणानां मोहकत्वं दुर्जयत्वं सदसद्योनिषु जन्मकारणत्वं च तस्यैव विस्पष्टत्वाय पुनरपि सत्त्वं रजस्तम इत्यादिना गुणानामेव सुखज्ञाननृणासक्तिर्मप्रवृत्तिप्रमादालस्यनिद्रादिषु सञ्जकत्वेन पुरुषभ्या- विद्यादिदोषवतो गुणतत्कार्येष्वहंममेतिमिथ्याज्ञानेन तिष्ठतो देवमर्त्यतिर्यग्योनिषु जन्माद्यनर्थकारणत्वं प्रति- पाद्याधुना 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इत्युक्तीत्या शास्त्राचार्यप्रसादेन मदनुग्रहेण च सम्य- ग्विविच्य, विज्ञातात्मानात्मस्वरूपो ब्रह्मविद्यतिर्गुणसङ्गकृतानर्थं विज्ञायानात्मवासनायाः स्वयमवशो भूत्वा, प्रत्यगृष्टिममुञ्चानः सन् सर्वास्ववस्थासु सर्वदा गुणानामेव कर्तृत्वं कारयितृत्वं भोक्तृत्वं च स्वस्यासङ्गत्वं गुणतत्कार्यतदवस्थासाक्षित्वं च पश्यन्, सदात्मनिष्ठया सकार्यान् त्रीन् गुणानतीत्य मुक्तो भवतीति प्रतिपा- दयति—नान्यमिति द्वाभ्याम् । “चक्षुषो द्रष्टा श्रोत्रस्य द्रष्टा वाचो द्रष्टा मनसो द्रष्टा बुद्धेर्द्रष्टा प्राणस्य द्रष्टा तमसो द्रष्टा सर्वस्य द्रष्टा” इति, “साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च” इति, “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” इत्यादिश्रु- तिभिः, आत्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिभ्यो भिन्नः द्रष्टृत्वाद्वटद्रष्टृवदित्यादियुक्तिभिश्च देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्न- त्वेन स्वात्मना च सम्यग्विज्ञातात्मस्वरूपः स्वस्याविक्रियत्वद्रष्टा यतिर्यदा यस्मिन्काले समाधिना ज्ञानपरि- पाकदशायां गुणेभ्यो गुणकार्यभूतदेहेन्द्रियादिभ्यस्त्वन्यं व्यतिरिक्तं कर्तारं नानुपश्यति—कायिकवाचिकमान- सिकानां विहितानां प्रतिपिद्धानां सामान्यानां च सर्वेषामपि कर्मणां कर्तारं देहेन्द्रियातिरिक्तं नानुपश्यति— तत्तत्कर्मनिष्पत्त्युत्तरक्षण एव तत्तत्कर्मकर्तारं देहेन्द्रियादिकमेवावगच्छति—चक्षुरेव पश्यति, श्रोत्रमेव शृणोति, मन एव मनुते, बुद्धिरेव विजानाति, वागेव वदति, नाहमनिन्द्रिय इत्यात्मानमकर्तारमेव पश्यति गजारूढो गजस्यैव गमनं पश्यति न त्वात्मनो यथा, तथा ब्रह्मविस्त्वयं स्वतो भिन्नतया गृह्यमाणदेहेन्द्रियादीनामेव कर्तृत्वं, सत्त्वादिगुणकार्याणामविद्याकामादीनां कारयितृत्वं, विज्ञानात्मन एव तत्फलभोक्तृत्वं च पश्यति; नतु स्वस्य यानारूढो यथा, तद्वत् यदैवं ब्रह्मविद्यतिरात्मानात्मविवेकविज्ञानेन स्वान्यस्यैव देहेन्द्रियादेः कर्तृत्वं भोक्तृत्वं चानुपश्यति, तदैव गुणेभ्यो गुणकार्येभ्योऽहंकारादिभ्यश्च परं विलक्षणमकर्तारमभोक्तारमगन्तार- ममन्तारमबोद्धारमविकारमक्रियं क्षेत्रतद्धर्मतत्कर्मास्पष्टारमात्मानं वेत्ति—निष्कलं निष्क्रियं शान्तमाकाशवत्प- रिपूर्णं पश्यति । एवं देहेन्द्रियादेरेव कर्तृत्वमात्मनश्चाकर्तृत्वं यः स्वयं साक्षात्पश्यति, स विद्वान्मद्भावं मम निर्विशेषस्य परस्य ब्रह्मणो भावो मद्भावः मत्स्वरूपतां परिपूर्णत्वमधिगच्छति—नित्यनिरन्तरसमाध्यासादि- तसम्यग्ज्ञानेन सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वस्य स्वस्य च ब्रह्मान्रत्वमेव पश्यन् गुणतत्कार्यलक्षणमनर्थव्रात- मतीत्य जीवन्नेव ब्रह्मात्मना तिष्ठति मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

श्री० टी०—तदेवं प्रकृतिगुणसङ्गकृतं संसारं सप्रपञ्चमुक्त्वा इदानीं तद्विवेकतो मोक्षं दर्शयति—नान्य- मिति । यदा तु द्रष्टा विवेकी भूत्वा बुद्ध्याद्याकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्योऽन्यं कर्तारं नानुपश्यति, अपि तु गुणा एव कर्माणि कुर्वन्तीति पश्यति, गुणेभ्यश्च परं व्यतिरिक्तं तत्साक्षिणमात्मानं वेत्ति स तु मद्भावं ब्रह्मत्वमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १९ ॥

स० टी०—अध्यायेऽस्मिन्नुपक्रान्तमर्थत्रयमिति द्वयम् ॥ त्रिषु प्रोक्तं तृतीयं चावशिष्टं वर्णयत्यजः ॥ १ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग ईश्वरार्थीन इत्यपि ॥ के वा गुणाः कथं वा ते ब्रह्मन्तीत्यर्थकद्वयम् ॥ २ ॥ उक्त्वाऽधुना गुणेभ्योऽस्य मोक्षणं स्यात्कथं तथा ॥ लक्षणं किं विमुक्तस्य वाच्यमित्यवशिष्यते ॥ ३ ॥ मिथ्याज्ञान- स्वरूपत्वादगुणानां तत्त्वबोधतः ॥ तेभ्यो मोक्षणमित्याह भगवान्करुणाकरः ॥ ४ ॥ कार्यकरणविषयाकारेण बहुधा गुणाः ॥ परिणामं गतास्तेभ्यः कर्तारं न विलक्षणम् ॥ ५ ॥ विचारकुशलो द्रष्टा यदा पश्यति चीक्षणात् ॥ देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयाकारतां गताः ॥ ६ ॥ गुणा एव हि कर्तारः सर्वदा सर्वकारिणः ॥ इत्येवं

पश्यति द्रष्टा स्वानुभूत्या दमैर्नयैः ॥ ७ ॥ तत्तदवस्थापन्नेभ्यो गुणेभ्यः परमाक्रियम् ॥ गुणकार्याश्रितं स्पृष्टं
गुणव्यापारसाक्षिणम् ॥ ८ ॥ सर्वत्र सममानन्दं क्षेत्रज्ञं चैकमक्षयम् ॥ चिद्धनं निष्कलं शुद्धं सर्ववृत्त्यव-
भासकम् ॥ ९ ॥ भास्यधर्मेण संस्पृष्टमादित्यमिव वेत्ति यः ॥ स द्रष्टा जीवतां हित्वा मद्रूपत्वं च
गच्छति ॥ १० ॥ १९ ॥

भा० टी०—प्रकृतिस्थस्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य पुरुषस्य भोग्येषु गुणेषु सुखदुःखमोहा-
त्मकेषु सुखी दुःखी मृढोऽहमस्मीत्येवंरूपः सङ्गः पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्तिलक्षणस्य संसारस्य कारण-
मिति 'पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् । कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु' इति पूर्वाध्याये
संक्षेपेण यदुक्तं, तदस्मिन्नध्याये सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः इत्यारभ्य गुणस्वरूपं गुणवृत्तं स्ववृत्तेन
च गुणानां बन्धकत्वं गुणवृत्तिबद्धस्य पुरुषस्य विविधा गतिरित्येतत्सर्वं मिथ्याज्ञानमूलं संसारकारणं वि-
स्तरेण प्रतिपादितं, कस्मिन् गुणे कथं सङ्गः के वा गुणाः कथं ते बध्नन्तीत्याकाङ्क्षानिवृत्तये । अधुना गुणेभ्यो
मोक्षणं च कथं रयादित्याकङ्क्षानिरासाय सम्यग्दर्शनं तेभ्यो मोक्षस्य साधनमित्याह—नान्यमिति । यदा
द्रष्टा विविक्तात्मदर्शी विद्वान् सन् कार्यकरणविषयाकरिपारणतेभ्यो गुणेभ्यः कर्तारमन्यं नानुपश्यति—गुणा
एव कार्यकरणाकारपरिणताः सर्वकर्मणां कर्तार इत्येवं पश्यति, गुणेभ्यश्च परं व्यतिरिक्तं गुणव्यापारसाक्षि-
भूतमात्मानं वेत्ति जानातीत्यर्थः ॥ १९ ॥

प० टी०—एवं गुणप्रवाहरूपं संसारं व्यावर्ण्येदानीम् ' इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ' इति
पूर्वं प्रतिज्ञातमनुस्मरन् मोक्षप्रापकज्ञानोपायमाह—नान्यमिति द्वाभ्याम् । यदा द्रष्टा विवेकी भूत्वा बुद्ध्या-
द्याकारेण परिणतेभ्यो गुणेभ्यः सकाशादन्यं कर्तारं न पश्यति, अपि तु गुणा एव कर्माणि कुर्वन्तीति पश्यति,
तथा गुणेभ्यः परं व्यतिरिक्तं तत्साक्षिणमात्मानं वेत्ति, स तु मद्भावं ब्रह्माधिगच्छति ॥ १९ ॥

रा० टी०—एवं त्रयो गुणा विविच्योक्तास्तेषां जगद्वन्धकत्वं तेभ्यः साक्षात्परंपरया च जन्यफलानि
चोक्तानि । एवं त्रैगुण्यस्य कार्यते ह्यवश इत्यत्र संक्षेपेणोक्तस्येह विविच्य कीर्तने कृते सति, तर्हि गुणा
एव सर्वोत्तमाः न तु ततोऽन्यः सर्वोत्तमोऽस्तीति शङ्का स्यात्तां निराकरोति—नान्यमिति । द्रष्टा जीवः
यदा गुणेभ्योऽन्यं कर्तारं परिणामिकर्तारं नानुपश्यति, गुणेभ्यश्च परं स्वतन्त्रं परमात्मानं वेत्ति स ज्ञानी
मद्भावं ज्ञानानन्दात्मिकां मयि स्थितिमधिगच्छति प्राप्नोति । यद्वा एतेभ्यो गुणेभ्योऽन्यं कर्तारमीशं यदा-
नुपश्यति तदा द्रष्टैव ना नृशब्दोऽयं पुरुषः अन्यथा पशुः । न केवलं गुणेभ्योऽन्यत्वेन कर्तारं पश्यन् ना
पुरुषः, किंतु गुणेभ्यः परमुत्तममुत्तमत्वेनापि पश्यन्पुरुषः । कुतः स एवं पश्यन्त्यस्मान्मद्भावमधिगच्छति
अत इति ॥ १९ ॥

गुणानेतानतीत्य ग्रीन् देही देहसमुद्भवान् ॥

जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

त० टी०—तत्र प्रकारमाह—गुणानेतानिति । देही देहे वर्तमानोऽपि एतान् यथोक्तान्सत्त्वादीन्
गुणान्देहसमुद्भवान्देहात्मना परिणतप्रकृतिसमुद्भवान् देहोत्पत्तिबीजभूतान्वा अतीत्य तद्विलक्षणात्म-
ज्ञानात् तद्वृत्तिभिः स्वयमनभिभूय तत्कार्यभूतजन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तो विशेषेण निःशेषतया मुक्तो-
ऽमृतमश्नुते मुक्तस्वरूपं प्राप्नोति, एवं मद्भावमधिगच्छति ॥ २० ॥

म० टी०—कथमधिगच्छतीत्युच्यते—गुणानेतान्नायात्मकास्त्रीन्मत्स्वरजस्तमोनाद्धो देहसमुद्भवान् देहो-
त्पत्तिबीजभूतान् अतीत्य जीवन्नेव तत्त्वज्ञानेन बाधित्वा जन्ममृत्युजरादुःखैर्जन्मना मृत्युना जरया

दुःखैश्चाध्यात्मिकादिभिर्मायामयैर्विमुक्तो जीवन्नेव तत्संबन्धशून्यः सन् विद्वानमृतं मोक्षं मद्भावं मश्नुते प्राप्नोति ॥ २० ॥

शं० टी०—कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मबन्धो देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नमेवात्मानमविक्रियं विदित्वा ब्रह्मविद्यतिर-
जस्रं स्वानुभूत्या गुणत्रयातिक्रमणं कृत्वैव मुक्तो भवति नान्यथेति बोधयितुमाह—गुणानिति । मेवाद्वि-
मादित्यं मेघतत्कार्यैरस्पष्टं च यथा, तथा देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नं देहतत्कार्यैरस्पष्टमेवात्मानमकर्तारमभोक्तारं
च विदित्वा देही ब्रह्मविद्यतिरेतान् चित्तप्रसादरागमोहलोभादिभिरिद्वैज्ञैर्ज्ञायमानान् सुखज्ञानकर्मप्रवृत्तिप्रमा-
दादिष्वेव पुरुषस्य तात्पर्यमापाद्य ज्ञानं तत्फलं च प्रतिबध्नतस्तत एव देहसमुद्भवान् देहस्य समुद्भवो येभ्य-
स्ते देहसमुद्भवा देहारम्भकाः स्वपरिणामविशेषैर्दयासत्यशौचविनयदानशीलत्वादिभिः सात्त्विकैः, रागद्वेषलो-
भासूयादिभी राजसैः, मोहाभिनिवेशाहंकारममकारादिभिस्तामसैश्च विकारैः पुण्यपापाभ्यां च सत्त्वादिगुणा
एव देहोत्पत्तिहेतवो भवन्ति । तानेतानुक्तलक्षणान् त्रीन् सत्त्वादिगुणान् गुणधर्माश्चाविद्याकामादीनतीत्य प्र-
त्यगवृत्त्या सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वत्र ब्रह्मात्रदर्शनाग्निना गुणान् गुणकार्यभूतानहंममेदमित्यादि-
विपरीतप्रत्ययान् सर्वान् निर्दह्य सत्तामात्रात्मको भूत्वा जन्ममृत्युजरादुःखैर्देहसंबन्धसंभावितैर्विमुक्तः जन्मा-
दिदुःखैरस्पष्टः सन्नमृतं विदेहकैवल्यमश्नुते—नित्याखण्डानन्दैकरसाद्वितीयब्रह्मात्मना तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २० ॥

श्री० टी०—ततश्च गुणकृतसर्वानर्थनिवृत्त्या कृतार्थो भवतीत्याह—गुणानिति । देहाकारः समुद्भवः
परिणामो येषां ते देहसमुद्भवाः तानेतांस्त्रीनपि गुणानतीत्यातिक्रम्य तत्कृतैर्जन्मादिभिर्विमुक्तः सन्नमृतमश्नुते
ब्रह्मानन्दं प्राप्नोति ॥ २० ॥

स० टी०—त्वद्भावं स कथं यातीत्येवं चेच्छृणु तत्त्वतः ॥ मायात्मकान्गुणानेतान् रजःसत्त्वतमोऽभि-
धान् ॥ १ ॥ देहोत्पत्तौ निमित्तत्वाद्बीजभूतानतीत्य च ॥ जीवन्नेवात्मबोधेन त्रीनतिक्रम्य बाधितान् ॥ २ ॥
जन्ममृत्युजरादुःखैस्तद्बाधेनैव बाधितैः ॥ जीवन्नेव विमुक्तः संस्तत्संसर्गाविवाजितः ॥ ३ ॥ विद्वान्कैवल्य-
मानन्दं मद्भावं याति मद्गुणः ॥ ४ ॥ २० ॥

भा० टी०—कथमधिगच्छतीत्यपेक्षायामाह गुणानिति । गुणानेतान् यथोक्तान् मायात्मकान्स्त्रीन्मत्त्व-
रजस्तमःसंज्ञकान् समुद्भवन्त्येभ्य इति समुद्भवाः देहस्य समुद्भवाः तान् देहसमुद्भवान् देहोत्पत्तिबीजभूतान्
देही अतीत्य विद्वान् जीवन्नेवातिक्रम्य जन्ममृत्युजरादुःखैर्जन्म च मृत्युश्च जरा च दुःखानि च ते
जीवन्नेव मुक्तः सर्वानर्थविनिर्मुक्तः अमृतं ब्रह्मानन्दं मद्भावं मोक्षमश्नुते प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २० ॥

प० टी०—ततश्च गुणकृतसर्वानर्थनिवृत्त्या कृतकृत्यो भवतीत्याह—गुणानिति । देहाकारः समु-
द्भवः परिणामो येषां ते देहसमुद्भवास्तानेतांस्त्रीन् गुणानतीत्याक्रम्य जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तः सन्नमृतं
मोक्षमश्नुते ॥ २० ॥

रा० टी०—एवं सुखदुःखादिरूपबन्धस्य गुणत्रयनिबन्धनत्वात्तदत्यये सत्येव बन्धहानिर्नान्यथेत्याह—
गुणानिति । तत्तद्गुणपरिणामिदेहेषु प्रकटीभूतान् त्रीन् गुणानतीत्यैव जन्मादिभिर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते—परं
ब्रह्म प्राप्नोति ॥ २० ॥

अर्जुन उवाच—कैर्लिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ॥

किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

त० टी०—गुणानेतानतीत्य देही अमृतमश्नुते इति श्रुत्वा गुणातीतस्य लक्षणमाचारं गुणा-
न्वयोपायं च जिज्ञासुरर्जुन उवाच—कैर्लिङ्गैरिति । एतांस्त्रीन्गुणान्योऽतीतः स कैर्लिङ्गैर्लक्षणैर्विशिष्टो

भवति, यैर्गुणातीत इति ज्ञायते तानि लिङ्गानि वदेत्यर्थः । हे प्रभो ! मत्संदेहनिवारणसमर्थ आचारः क आचारो यस्य स कीदृशाचार इत्यर्थः । कथं च केन प्रकारेण एतांस्त्रीन् गुणानतीति । गुणातिक्रमोपायः क इति मे ब्रूहीत्यर्थः ॥ २१ ॥

म० टी०—गुणानेतानतीत्य जीवन्नेवामृतमश्नुत इत्येतच्छ्रुत्वा गुणातीतस्य लक्षणं चाचारं च स्त्री-तत्त्वोपायं च सम्यग्बुभुत्समानः (अर्जुन उवाच) । एतान् गुणानतीतो यः स कैर्लिङ्गैर्विशिष्टो भवति । ङ्गैः स ज्ञातुं शक्यस्तानि मे ब्रूहीत्येकः प्रश्नः । प्रभुत्वाद्भृत्यदुःखं भगवतैव निवारणीयमिति सूचयन्संबोधे—प्रभो इति । क आचारोऽस्येति किमाचारः । किं यथेष्टचेष्टः किं वा नियन्त्रित इति द्वितीयः प्रश्नः । किं च केन च प्रकारेण एतांस्त्रीन् गुणानतिवर्ततेऽतिक्रामतीति गुणातीतत्वोपायः क इति तृतीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

शं० टी०—देहव्यतिरिक्तात्मवेत्ता यतिर्जीवन्नेव त्रीन् गुणानतीत्य मुक्तो भवतीति श्रुत्वाऽतिविस्मय-गुणातीतस्य लक्षणान्याचारं च गुणातिक्रमणोपायं च पृष्ट्वा ज्ञातुमर्जुन उवाच—कैरिति । प्रकृष्टभास्वरत्वात्प्रभुश्चिद्धनस्तस्य संबुद्धिः हे प्रभो एतानुक्तलक्षणान् त्रीन् गुणान् अतीतः समतिक्रम्य ब्रह्मात्मना यतो ब्रह्मविद्यतिः कैर्लिङ्गैर्लक्षणैर्ज्ञातो भवति । गुणातीतस्य सिद्धस्य कानि लक्षणानि यैरयं गुणातीत इति ज्ञातुं शक्यत इत्यर्थः । गुणातीतस्य किमाचारः कीदृग्विध आचारः?—किमयं वैदिकमाचरति किं लौकिकमाचरति वा उत यथेष्टमाचरतीत्यर्थः । एतान् स्वस्वविकारैः सागरोपमान त्रीन् सत्त्वादिगुणान्—तुशब्दः सप्तस्य-दुर्लभत्वद्योतनार्थः—कथं तु केन प्रकारेणातिवर्तते केनोपायेनायं गुणत्रयातिक्रमणं करोतीत्येतद्वचनं सम्यग्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

श्री० टी०—गुणानेतानतीत्यामृतमश्नुत इत्येतच्छ्रुत्वा गुणातीतस्य लक्षणमाचारं गुणात्ययोपायं सम्यग्बुभुत्सुरर्जुन उवाच—कैर्लिङ्गैरिति । हे प्रभो ! कैर्लिङ्गैः कीदृशैरात्मन्युत्पन्नैश्चिद्धैर्गुणातीतो देही स्तीति-लक्षणप्रश्नः । क आचारो यस्येति किमाचारः कथं वर्तत इत्यर्थः । कथं च केनोपायेनैतांस्त्रीनिपि गुणानतीत्य वर्तते तत्कथयेति ॥ २१ ॥

स० टी०—जीवन्नेव गुणानेतानतीत्यामृतमश्नुते ॥ इत्येतद्वचनं श्रुत्वा पार्थो भगवतो हरेः १ ॥ गुणातीतस्य चिह्नानि तथाऽचारं महात्मनः ॥ सम्यग्बुभुत्समानः सन् गुणातीतत्वसाधनम् ॥ २ ॥ उवाच वचनं चारु प्रश्नपीयूषपूरितम् ॥ गुणानेतानतीतो यः स कैर्लिङ्गैर्युतः पुमान् ॥ ३ ॥ ज्ञातुं शक्यः स यैर्लिङ्गैस्तानि मे ब्रूहि पृच्छतः ॥ प्रभुत्वाद्भृत्यदुःखानि वारणीयानि सर्वथा ॥ ४ ॥ श्रीमद्भगवतैवेति सूचयन्नाह हे प्रभो ॥ किमाचारो गुणातीतः स्यात्प्रभोऽयं द्वितीयकः ॥ ५ ॥ स किं यथेष्टचेष्टः स्यात्किं वा शास्त्रनियन्त्रितः ॥ एतान्केन प्रकारेण गुणांस्त्रीनिवर्तते ॥ ६ ॥ को गुणातीतोपायः प्रश्नऽयं च तृतीयकः ॥ ७ ॥ २१ ॥

भा० टी०—गुणातिक्रमेण सर्वानर्थनिवृत्तिपूर्वकामृतप्राप्तिलक्षणं सम्यग्ज्ञानफलं भगवतोक्तं श्रुत्वा प्रश्न-र्वाजं प्रतिलभ्य गुणातीतस्य लक्षणमाचारं गुणातिक्रमणोपायं च सम्यग्बुभुत्सुरर्जुन उवाच—कैरिति । एता-नुक्तान् त्रीन् गुणान् कैर्लिङ्गैश्चिद्धैरतीतोऽतिक्रान्तो भवति—कैश्चिद्धैर्गुणातिक्रमणे प्रभुः समर्थो भवतीति सूचयन्संबोधयति—प्रभो इति । अस्मदादिप्रश्नसमाधानेऽतिसमर्थोऽसीति वा संबोधनाशयः । किं कोऽस्याचार इति किमाचारः कथं च केन प्रकारेणैतान् त्रीन् गुणान् अतिवर्तते लिङ्गैराचारेण च गुणातीतस्य लक्षणं गुणाति-क्रमोपायं च वदेत्यर्थः ॥ २१ ॥

प० टी०—एवमेतच्छ्रुत्वा गुणातीतस्य लक्षणं गुणात्ययोपायं च जिज्ञासुरर्जुनः पृच्छति—कैरिति । भो

प्रभो मुक्तप्रकाशं गुणान् कैरात्मन्युत्पन्नैर्लिङ्गैश्चिह्नैरतीतो भवति ? तथाविधः किमाचारः कीदृश आचार्यस्येति किमाचारः कथं वर्तते इत्यर्थः । कथं च केनोपायेन तांहीन गुणानतीतोऽतीत्य वर्तते प्रश्नः ॥ २१ ॥

रटी०—गुणानतीत्येत्युक्ते सति पृच्छति—कैरिति । एतान्सर्वबन्धकान्सत्त्वादिगुणानतीतोऽतिक्रान्तः पुमान्कैर्लिङ्गैर्युक्तो भवति । हे प्रभो किमाचारः कीदृशाचारवान् कथं केनोपायेनेतान् त्रीन् गुणानतिव ॥ २१ ॥

श्रीभगवानुवाच—प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव ॥

न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ २२ ॥

तटी०—एवमर्जुनप्रश्नानुसारेण गुणातीतस्य लक्षणादिप्रतिवचनानि श्रीभगवानुवाच—पञ्चभिः श्लोकैः तत्र तावत्कैर्लिङ्गैर्गुणातीतो भवतीत्यस्योत्तरम्—प्रकाशं चेति । प्रकाशं च सत्त्वकार्यं, प्रवृत्तिं रजःकार्यं, मोहमेव च तमःकार्यम्, उपलक्षणमेतत्सर्वाण्यपि गुणकार्याणि यथा-यथं निवृत्तानि संस्कारानुगुणं प्राप्तानि प्रतिकूलबुद्ध्या न द्वेष्टि, तथा तदपायहेतुवशान्निवृत्तानि न काङ्क्षति न स्पृहयति । एवं द्वेषस्पृहाशून्यो यः गुणातीतः स उच्यते इति चतुर्थश्लोकेनान्वयः ॥ २२ ॥

मटी०—स्थितप्रज्ञस्य का भाषेत्यादिना पृष्ठमपि प्रजहाति यदा कामानित्यादिना दत्तोत्तरमपि पुनः प्रकारेण बुभुत्समानः पृच्छतीत्यवधार्य प्रकारान्तरेण तस्य लक्षणादिकं पञ्चभिः श्लोकैः (श्रीभगवानुवाच)—प्रकाशमिति । यस्तावत् कैर्लिङ्गैर्युक्तो गुणातीतो भवतीति प्रश्नस्तस्योत्तरं शृणु—प्रकाशं च सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिं रजःकार्यं मोहं च तमःकार्यम् । उपलक्षणमेतत् । सर्वाण्यपि गुणकार्याणि यथायथं संप्रवृत्तानि स्वमामश्वशानुद्भूतानि सन्ति दुःखरूपाण्यपि दुःखबुद्ध्या यो न द्वेष्टि । तथा विनाशसामग्रावशान्निवृत्तानि तानि स्वरूपाण्यपि सन्ति सुखबुद्ध्या न काङ्क्षति न कामयते स्वप्रवन्मिथ्यात्वनिश्चयान् । एतादृशद्वेषपरागशून्यो यः स गुणातीत उच्यते इति चतुर्थश्लोकगतेनान्वयः । इदं च स्वात्मप्रत्यक्षं लक्षणं स्वार्थमेव न परार्थं । हि स्वाश्रितौ द्वेषतदभावौ रागतदभावौ च परः प्रत्येतुमर्हति ॥ २२ ॥

शं०टी०—तत्र प्रथमप्रश्नस्योत्तरं वक्तुं श्रीभगवानुवाच—प्रकाशमिति । गुणानां गुणकार्याणां च स्वयमविषयीत्य तदुभयं च चिदृत्त्या समतिक्रम्य ब्रह्मण्येव सदा तदात्मना यस्तिष्ठति स गुणातीतो ब्रह्मविहातिः—प्रकाशं च प्रकाशः सत्त्वविकारः विषयसुखज्ञानयोरसंज्ञकश्चित्तेन्द्रियप्रसादः रसास्वादलक्षणः समाधेरन्तरास्तं प्रकाशं च, प्रवृत्तिं च प्रवृत्तिः रजःकार्यं रागमूलकं मनसश्चेन्द्रियाणां च बहिःप्रावण्यं विक्षेपलक्षणः समाधेरन्तरायस्तामिन्द्रियाणां विषयप्रवृत्तिं च, मोहमेव च एवशब्दोऽप्यर्थः । मोहस्तमोविकारः निद्रालसप्रमादासंज्ञकः लयः कषाय इत्येवंलक्षणः समाधेरन्तरायस्तं मोहमपि च—तान्येतानि सत्त्वरजस्तमःकार्याणि संप्रवृत्तानि सम्यक्प्रसक्तानि न द्वेष्टि प्राप्तेषु प्रकाशादिषु प्रतिकूलत्वबुद्ध्या द्वेषबुद्धिं न करोति, चिदाभासविषयत्वात्तेषां स्वस्य च संबन्धाभावान्न किञ्चिद्विक्षेपं प्राप्नोति यथा साधको निदिध्यासुः रसास्वादविक्षेपलयकषायरूपाणि प्रकाशादीनि समाधेर्विन्नभूतानि सत्त्वादिगुणकार्याणि संप्रवृत्तानि द्वेष्टि ममैते समाधिविघ्नाः प्राप्ता इति विक्षिपति, निवृत्तानि काङ्क्षति च तेषां निवृत्त्यै ३. प्रविन्दादिप्रतिद्विधां च करोतीत्यर्थः । न तथायं गुणातीतः संसिद्धः प्रकाशादीनि संप्रवृत्तानि द्वेष्टि, न निवृत्तानि काङ्क्षति च, तेषां चित्तिलगितत्वेन ब्रह्मदृष्टावन्तर्भूतत्वान् निवृत्तिमपि नापेक्षते इत्यर्थः । सत्यव्यासतोऽप्यनात्मतादात्म्ये

रागद्वेषादयः संभवेयुः । नित्यनिरन्तरनिर्विकल्पकसमाध्यग्निर्दग्धाहंममाध्यासबन्धत्वाद्विदुषो रागांना-
त्मगुणाविर्भावाभावो युक्त इति भावः । एतेन विक्षेपकेषु गुणकार्येषु प्राप्तेष्वपि द्वेषाद्यभावो गुप्तस्य
लिङ्गमान्तरं स्वप्रत्यक्षमिति सूचितं भवति ॥ २२ ॥

श्री० टी०—स्थितप्रज्ञस्य का भाषेत्यादिना द्वितीयाध्याये पृष्ठमपि दत्तोत्तरमपि पुनर्विशेषयत्वा
पृच्छतीति ज्ञात्वा प्रकारान्तरेण तस्य लक्षणादिकं श्रीभगवानुवाच—प्रकाशं चेत्यादिषुः । केन
लक्षणमाह—प्रकाशं चेति । प्रकाशं च सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्निति पूर्वोक्तं सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिं रजः-
कार्यं मोहं च तमःकार्यम् । उपलक्षणमेतत्सत्त्वादीनाम् । सर्वाण्यपि कार्याणि यथायथं सानि
स्वतः प्राप्तानि सन्ति दुःखबुद्ध्या यो न द्वेष्टि, निवृत्तानि च सन्ति सुखबुद्ध्या न काङ्क्षति गुण भ
उच्यते इति चतुर्थेनान्वयः ॥ २२ ॥

स० टी०—स्थितप्रज्ञस्य केत्यत्र पृष्ठं दत्तं मयोत्तरम् ॥ भूयो बुभुत्समानोऽयं प्रकारान्तरमजु१ ॥
पृच्छतीत्यनुवाच हर्षिः पञ्चभिरुत्तरम् ॥ यैर्लिङ्गैः स्याद्गुणातीतस्तानि ते कथयाम्यहम् ॥ २ ॥ प्रकत्व-
कार्यं च प्रवृत्तिं राजसीं तथा ॥ तमःकार्यं तथा मोहमेतत्सर्वोपलक्षणम् ॥ ३ ॥ सर्वाणि गुणकार्य-
त्तानि यथायथम् ॥ उद्भूतानि स्वसामग्रीवशाद्दुःखात्मकान्यपि ॥ ४ ॥ न द्वेष्टि दुःखबुद्ध्या यः सत्या-
न्निश्चयात् ॥ निवृत्तानि तथा नाशसामग्रीवशतः स्वयम् ॥ ५ ॥ सन्त्यतिमुखरूपाणि सुखबुद्ध्या नन्ते ॥
स्वप्रवृत्तनष्टत्वनिश्चयादीदृशो बुधः ॥ ६ ॥ रागद्वेषाद्यनाक्रान्तः स गुणातीत उच्यते ॥ इदं त्रिं-
शेनं स्वार्थमेवास्ति लक्षणम् ॥ ७ ॥ न ह्यन्योऽन्याश्रितौ रागद्वेषौ वेत्ति न तत्क्षयम् ॥ ८ ॥ २

भा० टी०—एवं पृष्ठः श्रीभगवानुवाच तत्र । कैर्लिङ्गैर्गुणातीतो भवतीति प्रश्नस्योत्तरमाह—प्रवृत्ते ।
प्रकाशं च सत्त्वकार्यं, प्रवृत्तिं च रजःकार्यं, मोहमेव च तमःकार्यम् । चकाराः सत्त्वादिसर्वकार्यागु-
ह्यार्थाः । इत्येतानि संप्रवृत्तानि सम्यग्विषयभावेनोद्भूतानि न द्वेष्टि यथाऽविद्वान्—मम तामसायो
जातस्तेनाहं मूढः, तथा राजसीप्रवृत्तिः ममोत्पन्ना दुःखात्मिका तेनाहं रजसा प्रवर्तितः प्रचलिरू-
पात्कष्टं मम वर्तते योऽयं स्वरूपावस्थानात् भ्रंशः, तथा सात्त्विको गुणः प्रकाशात्मा मां विवेक्षिद-
यम् सुखेन च संजयन् बध्नातीति संप्रवृत्तं सत्त्वादिकार्यं द्वेष्टि न तथा सम्यग्दर्शित्वेन गुणातवृ-
त्तानि काङ्क्षतीत्यर्थः । सर्वतः यथा चाविद्वान् सात्त्विकादिः पुरुषः सत्त्वादिकार्याण्यात्मानं प्रक्षि-
दीनि निवृत्तानि काङ्क्षति न तथा गुणातीतो निवृत्तानि काङ्क्षतीत्यर्थः । एवंविधो यः स गुणातीथते
इति चतुर्थस्थेनान्वयः । एतादृशस्यैव जनकसंबन्धो नास्ति नत्वन्यस्येति ध्वनयन्संबोधयति—
वेति । एतच्चिह्नवत्त्वं गुणातीतस्य लक्षणं स्वार्थमेव स्वात्मप्रत्यक्षत्वात् न परप्रत्यक्षं स्वात्मविषय-
स्याकाङ्क्षायाश्च परैरदृश्यत्वात् ॥ २२ ॥

प० टी०—तत्रोत्तरं भगवानाह—प्रकाशं चेति सप्तभिः । तत्र प्रथममेकैव गुणातीतस्य लक्ष-
काशं चेति । सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्निति पूर्वोक्तं सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिश्च रजःकार्यं मोहस्तमःकार्यक्ष-
णार्थमेतत् । सत्त्वादीनां सर्वाण्यपि कार्याणि यथायथं संप्रवृत्तानि स्वतः प्राप्तानि सन्ति दुःखं न
द्वेष्टि, निवृत्तानि च सन्ति च न काङ्क्षति गुणातीतः स उच्यते इति चतुर्थेनान्वयः ॥ २२ ॥

रा० टी०—इति पृष्ठोऽनुवाच—प्रकाशं चेत्यादिना । सत्त्वादयो गुणा हि द्विविधाः स्थू-
लसूक्ष्मौ लौकिकाः प्रकाशप्रवृत्तिमोहाः जायन्ते । सूक्ष्मेभ्यस्तु परमेश्वरादिविषयाः । तत्राद्येभ्यदि-
गुणेभ्यः क्रमाज्जातं प्रकाशं प्रवृत्तिश्चिदित्युद्योगं मोहश्चिदित्यमज्ज्ञानं चेत्येतानि संप्रवृत्तानि प्रायोऽऽ-
निवृत्तानि च न काङ्क्षति । गुणातीत इत्यनुपज्जते । द्वितीये तु विष्णुविषयप्रकाशं प्रवृत्तिं चेच्छं च

द्वैतः । यद्वा पुरुषान्तरे स्थितप्रकाशादिसाधुगुणजातानि संप्रवृत्तानि न द्वेष्टि । मोहाद्यसाधुधर्मजातं
 न काङ्क्षतीत्यर्थः । परस्येष्टानिष्टहानिप्राप्तिं नेच्छति । गुणातीत इति भावः ॥ २२ ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ॥

गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

० टी०—गुणातीतस्य लक्षणमुक्त्वा किमाचार इत्यस्योत्तरमाह—उदासीनवदिति त्रिभिः ।
 १. उदासीनो न कस्यचित् पक्षं श्रयते, तथा गुणातिक्रमे प्रवृत्तो यो रागद्वेषशून्यतया कुत्रापि न सज्जते
 गतुसंधान एवासीनः स्थितः गुणैः सुखदुःखाद्याकारेण परिणतैः सुखदुःखबुद्ध्या रागद्वेषाभ्यां यो
 गल्पते स्वरूपावस्थानान्न प्रच्यव्यते, किंतु गुणाः स्वेषु कार्येषु प्रकाशादिषु वर्तन्ते इत्येवं मत्वा नेमे
 स्वरूपानुबन्धिन इति निश्चित्यावतिष्ठति स्वरूपेऽवतिष्ठते, अत एव नेङ्गते गुणानुरूपं न चेष्टते ॥ २३ ॥

० टी०—एवं लक्षणमुक्त्वा गुणातीतः किमाचार इति द्वितीयप्रश्नस्य प्रतिवचनमाह—उदासीनेति-
 । यथोदासीनो द्वयोर्विवदमानयोः कस्यचित् पक्षमभजमानो न रज्यति न वा द्वेष्टि तथाऽयमात्मवि-
 शून्यतया स्वस्वरूप एवासीनो गुणैः सुखदुःखाद्याकारपरिणतैर्यो न विचाल्यते न प्रच्यव्यते स्वरू-
 पानात्, किंतु गुणा पश्यते देहेन्द्रियविषयाकारपरिणताः परस्परस्मिन् वर्तन्ते । मम त्वादित्यस्येवैतत्सर्व-
 स्य न केनापि भास्यधर्मेण संबन्धः । स्वप्रवन्मयामात्रश्चायं भास्यप्रपञ्चो जडः, स्वयंज्योतिःस्वभावस्त्वहं
 सत्यो निर्विकारो द्वैतशून्यश्चेत्येवं निश्चित्य यः स्वरूपेऽवतिष्ठत्यवतिष्ठते । यो नु तिष्ठतीति वा पाठ-
 उः पृथक्कार्यः । नेङ्गते ननु व्याप्रियते कुत्रचित् । गुणातीतः स उच्यते इति तृतीयगतेनान्वयः ॥ २३ ॥

० टी०—ननु गुणातीतो विद्वान् सत्त्वादिगुणकार्येषु संप्रवृत्तेषु सस्सु यदि द्वेषं न करोति तन्नि-
 व न काङ्क्षति तर्हि सर्वं मिथ्येति तत्तद्गुणवृत्त्यनुरूपेण किं यथेष्टं वर्तत इत्यान्नङ्ग्य । न—तस्य
 हेतोरविद्याया वासनाख्यायाः सकार्याया निर्विकल्पकसमाध्यन्निर्दग्धत्वाद्वैदिके लौकिके चान्यत्रापि
 न संभवति, किंतु स्वानन्दानुभूत्या स्वस्मिन्निश्चल एव तिष्ठति न किंचिद्विक्रियत इत्याह—उदासीन-
 । । वादिप्रतिवादिनोरुभयोः कस्यापि पक्षमनवलम्ब्य तदुभयव्यापारद्रष्टा तटस्थः पुरुष उदासीन
 इति । तद्वद्विषयेषु प्रवर्तकानां प्रकाशदयादाक्षिण्यसत्यविनयरागद्वेषलोभमोहादीनां सत्त्वादिगुणानां
 प्रवर्त्यनां देहेन्द्रियादीनां तद्व्यापाराणां च द्रष्टा स्वयमुदासीनवत्तेषां तद्व्यापाराणां च साक्षि-
 णीनो दूरे वर्तमानः यो विद्वान् गुणैः प्रकाशादिभिः सात्त्विकै रागादिभी राजसैर्मोहादिभिस्तामसैश्च-
 माल्यते स्वनिष्ठाया न प्रच्यव्यते यथा ब्राह्मवासनावल्लस्तथा ब्रह्माकारवृत्तेश्चालयितुं न शक्यत
 । ननु यद्येवं तर्ह्यस्यं विद्वान् देहयात्रायां कथं प्रवर्तत इत्याकाङ्क्षयामाह—गुणा इति । चिरकालं
 नेरन्तरविर्विकल्पसमाधिनिष्ठया स्थिरीभूतप्रज्ञो यः संसिद्धो ब्रह्मविद्यतिः स गुणा देहेन्द्रियादय एक-
 भावककर्मणा यथाकालं प्रेर्यमाणाः सन्तो गुणेषु विषयेषु प्रवर्तन्ते भोजनादिक्रियां कुर्वन्ति, तेषां
 मारणां च साक्षी प्रत्यग्रूपोऽहं तु न प्रवर्ते सदा निष्क्रिय एवास्मात्यवतिष्ठते—ब्रह्माकारवृत्त्या ब्रह्म-
 सदा तदात्मनावस्थानं करोति, ननु स्वयं गुणेभ्यो गुणकार्येभ्यश्च किंचिदपीङ्गले-चमति कर्ताहं
 ममेदं भोग्यमिति कर्तृत्वभोक्तृत्वाध्यासं न करोतीत्यर्थः । अवतिष्ठतीति परस्मैपदं छान्दसम् । एवं-
 यो ब्रह्मवित्तमः स गुणातीत इत्युच्यत इत्युत्तरेणान्वयः । एतेन गुणप्रेरणया देहेन्द्रियादीनां
 नु प्रवृत्तौ सत्यामप्यौदासीन्यमविकारित्वं च विदुषो गुणातीतत्वे लिङ्गमिति सूचितम् । किमाचार इति-
 पोत्तरं च दत्तं भवति ॥ २३ ॥

श्री० टी०—तदेवं स्वसंवेद्यं तस्य लक्षणमुक्त्वा परसंवेद्यं तस्य लक्षणं वक्तुं किमाचार इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह—उदासीनवदिति त्रिभिः । उदासीनवत् साक्षितया आसीनः स्थितः सन् गुणैर्गुणकार्यैः सुखदुःखादिभिर्यो न विचार्यते स्वरूपात्र प्रच्यव्यते, अपि तु गुणा एव स्वकार्येषु वर्तन्ते, एतैर्मम संबन्ध एव नास्तीति विवेकज्ञानेन यस्तूष्णीमवतिष्ठति । परस्मैपदमार्षम् । नेङ्गते न चलति ॥ २३ ॥

स० टी०—एवं तल्लक्षणं प्रोच्य तदाचारोऽधुनोच्यते ॥ यथा कश्चिदुदासीनो द्वयोर्विवदमानयोः ॥ १ ॥ अभजन्कस्यचित्पक्षं न वा द्वेष्टि न रज्यते ॥ तथाऽयमात्मविद्रागद्वेषशून्यतयाऽऽत्मनि ॥ २ ॥ आसीनो न गुणैर्दुःखसुखाद्याकारतां गतैः ॥ स्वात्मावस्थानतो मोक्षसुखात्प्रच्यव्यतेऽप्यपि ॥ ३ ॥ देहेन्द्रियादिरूपेण गुणाः परिणता अमी ॥ परस्परस्मिन्वर्तन्ते मम त्वेषां न केनचित् ॥ ४ ॥ आदित्यस्येव सर्वावभासकस्य गुणेन वा ॥ दोषेण वास्ति संबन्धः स्वप्रवत्कल्पितेन च ॥ ५ ॥ स्वयंज्योतिःस्वभावोऽहं निर्विकारोऽच्युतोऽमलः ॥ प्रपञ्चोऽयं जडो मिथ्या भास्यः स्वाप्रपञ्चवत् ॥ ६ ॥ य इत्येवं विनिश्चित्य स्वस्वरूपेऽवतिष्ठते ॥ न तु व्याप्रियते किंचिद्गुणातीतः स उच्यते ॥ ७ ॥ २३ ॥

भा० टी०—कैर्लिङ्गैरित्यादिप्रश्नं समाधायथेदानीं किमाचार इतिप्रश्नस्योत्तरमाह त्रिभिः—उदासीनवदिति । उदासीनवत् यथोदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते, तथा कौटस्थ्यज्ञानेन निवृत्तकर्तृत्वाभिमान आत्मवित् गुणातिक्रमणोपायमार्गे तत्त्वज्ञानेऽवस्थितः आसीनः आत्मविवेकदर्शनावस्थातः गुणैर्न विचार्यते न प्रच्यव्यते । तदेतत्स्पष्टयति—गुणाः कार्यकरणविषयाकारपरिणता अन्योऽन्यस्मिन्वर्तन्ते नाहमित्येवं निश्चित्य यः कूटस्थज्ञानेऽवतिष्ठति तेन नेङ्गते न चलति स्वरूपावस्थ एव भवतीत्यर्थः । अवपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदे प्रयोक्तव्ये छन्दोभङ्गभयात् परस्मैपदप्रयोगः कृतः । अनुष्टुप्पुलन्दसि पञ्चमस्य लघुत्वनियमात् । अनुतिष्ठतीति वा पाठान्तरम् ॥ २३ ॥

प० टी०—तदेवं स्वसंवेद्यस्य लक्षणमुक्त्वा किमाचार इति द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह—उदासीनवदिति त्रिभिः । उदासीनवत्साक्षितया तटस्थवदासीनः स्थितो गुणैर्गुणकार्यैः सुखदुःखादिभिर्यो न चाल्यतेऽपि तु गुणा एव स्वकार्येषु वर्तन्ते एतैर्मम संबन्धो नास्तीति विवेकेन यस्तूष्णीमवतिष्ठतीति । परस्मैपदमार्षम् । नेङ्गते न चलति ॥ २३ ॥

रा० टी०—एवं कैर्लिङ्गैरिति प्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा किमाचार इत्यस्योत्तरमाह—उदासीनवदिति । यो गुणातीतः पुमानुदासीनवदासीनः न तूदासीन एव वैष्णवधर्मानुष्ठानात् । गुणैः सत्त्वादिभिर्न विचार्यते तत्कृतविकारं न प्राप्नोति । गुणाः सत्त्वादयः परमेश्वरेच्छया प्रवर्तन्ते न स्वतन्त्रा इत्येवं योऽवतिष्ठति वेत्ति स नेङ्गते गुणकृतवैष्णवकर्मकरणाय न चेष्टत इति । वैष्णवान्येव कर्माण्याचरति नान्यानीति तदाचार इति भावः ॥ २३ ॥

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

त० टी०—किंच—समदुःखसुख इति । समदुःखसुखः दुःखसुखयोः समचित्तः, यतः स्वस्थः स्वस्मिन्स्वरूपे स्थितः अत एव समलोष्टाश्मकाञ्चनः समानि लोष्टाश्मकाञ्चनानि यस्य स तथा । तत एव तुल्यप्रियाप्रियः तुल्यौ प्रियाप्रियौ विषयौ यस्य स तथा । धीरः गुणकार्यप्राप्तावपि विवेकादप्रचलितः । अत एव तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः तुल्या निन्दा च आत्मसंस्तुतिश्च यस्य सः ॥ २४ ॥

म० टी०—सम इति । समे दुःखसुखे द्वेपरागशून्यतयानात्मधर्मतयाऽनृततया च यस्य स समदुःखसुखः

कस्मादेवं यस्मात्स्वस्थः स्वस्मिन्नात्मन्येव स्थितो द्वैतदर्शनशून्यत्वात् । अत एव समानि हेयोपादेयभावरहितानि लोष्टाश्मकाञ्चनानि यस्य स तथा । लोष्टः पांसुपिण्डः । अत एव तुल्ये प्रियाप्रिये सुखदुःखसाधने यस्य हितसाधनत्वाहितसाधनत्वबुद्धिविषयत्वाभावेनोपेक्षणीयत्वात् । धीरः धीमान् धृतिमान् वा । अत एव तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती दोषकीर्तनगुणकीर्तने यस्य स गुणातीत उच्यत इति द्वितीयगतेनान्वयः ॥ २४ ॥

शं० टी०—ननु देहेन्द्रियादेः स्वस्थत्वदशायामयं गुणैः स्वनिष्ठातो न विचाल्यते, परंतु दुःख आध्यात्मिके चाधिभौतिके च निन्दाद्यनर्थे च संप्राप्ते गुणैर्निष्ठायाश्चालितः खेदमोहादिकं भजत्येवेत्याशङ्कायां—न । बाह्यसुखदुःखादीनां निन्दास्तुत्यादीनां च विषयोऽनात्मैव न त्वहमात्मा निर्विशेषो निराकारश्चिदेकरस इति धीनैश्चल्येन बाह्यसुखदुःखाद्यवस्थायामपि स्वात्मन्येव तिष्ठति, न त्वनात्मन्यहंमेतिबुद्ध्याध्यासं मूढवत्करोतीत्याह—समेति द्वाभ्याम् । यत्र शोभनानि दृष्टानि खानि भवन्ति तत्सुखं, यत्र दुष्टानि खानि भवन्ति तदुःखम् । समे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः समचित्तः । सुखदुःखयोः समत्वं नाम चित्तस्येष्टानिष्टभावनावैधुर्यमेव तदेव समचित्तत्वम् । परे इव तद्भोक्तृर्यहमित्यध्याससंबन्धरहित इत्यर्थः । तत एव स्वस्थः सर्वावस्थासु सर्वदा स्वस्मिन्नेव परे ब्रह्मणि तदात्मना तिष्ठतीति ब्रह्मविदेक एव स्वस्थ इत्युच्यते । तत एव जन्मादिदुःखैराध्यात्मिकादिदुःखैश्च नाभिभूयते । तदन्ये त्वस्वस्था एव भवन्ति बहिर्मुखास्तत एव जन्मादिदुःखैराध्यात्मिकदुःखैश्चानात्मधर्मैरन्यैश्चाधिभौतिकादिभिरभिभूयन्ते । सति विक्षेपे ब्रह्मात्मना स्थितवत्तेरप्रच्युतत्वमेव स्वस्थत्वं न तु धैर्येण तत्सहिष्णुत्वम् । तत एव तुल्यप्रियाप्रियः—प्रियमिष्टमप्रियमनिष्टं तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य स तुल्यप्रियाप्रियः उभयत्र सम इत्यर्थः । ननु प्रियाप्रिययोः सुखदुःखयोश्च विदुषः समत्वं न संभवति, अत्यन्तमधुरमतिकदु च द्रव्यं भुञ्जतश्चण्डातपाऽनातपयोस्तिष्ठतश्च विदुषोऽपीष्टानिष्टत्वोपलब्धेर्दुर्वारत्वात्तदनुभूत्या विषमबुद्धिः स्यादेवेति चेत्सत्यं, सुखदुःखयोः प्रियाप्रिययोः प्राप्तयोः सतोर्विदुषोऽपि विषमबुद्धिः स्यादेव ग्राह्यभेदाद्ब्रह्मभेदोपपत्तेः । तथापि ब्रह्मनिष्ठस्य विषमबुद्धिर्न संभवति कारणाभावात् । विषमबुद्धेः खलु कारणं बुद्धेर्विषमपदार्थसंयोगः । सत्येवैतस्मिन्निष्टानिष्टत्वज्ञानं संपद्यते । सत्येवेष्टानिष्टत्वज्ञाने विषमबुद्धिः स्यान्नासति । नहि चिरकालनित्यनिरन्तरसमाध्यभ्यासबलेन ब्रह्माकारतामापद्य बुद्धिवृत्तौ सर्वदा ब्रह्मण्येव निश्चलतया संस्थितायां बुद्धेर्विषयैर्विषमैः संयोगः संभवति । तदसंभवे त्विष्टानिष्टत्वज्ञानं संभावयितुं न शक्यते । तदभावे विदुषो ब्रह्मनिष्ठस्य विषमबुद्धिश्च न संभवति ततः सुखदुःखयोः प्रियाप्रिययोश्च विदुषः समत्वं न विरुद्धम् । ननु बलवति विक्षेपकारणे प्रसक्तेऽपि बुद्धेर्ब्रह्मात्मनावस्थितिः कथमुपपद्यत इति चेदभ्यासातिशय एव तत्र कारणमिति ब्रूमः । नत्वौषधं, नापि मन्त्रः, न च लययोगश्च । अनभ्यासवशादेव सतामपि बहिर्मुखत्वं नत्वविवेकतः । अभ्यासेन तु कौन्तेयेत्युक्तत्वाद्ब्रह्माभक्तिपूर्वकं समाध्यभ्यासेन बाह्यानालम्बिनी ब्रह्मनिष्ठा सिध्यति । सर्वत्राप्यभ्यास एव बलवत्कारणम् ‘अभ्यासात्पक्वविज्ञानः कैवल्यं लभते नरः’ इति स्मृतेः । यदुक्तं तुल्यप्रियाप्रिय इति प्रियाप्रिययोः समत्वं तद्विस्पष्टयति—समलोष्टाश्मकाञ्चन इति । समानि प्रीत्यप्रीत्योरविषयाणि लोष्टाश्मकाञ्चनानि यस्य सः समलोष्टाश्मकाञ्चनः । यद्वा समानि प्रत्यग्दृष्ट्या समभावं गतानि ब्रह्मात्मना दृष्टानि लोष्टाश्मकाञ्चनानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चनः—सर्वत्र ब्रह्मबुद्धिरित्यर्थः । विदुषः सुखदुःखप्रियाप्रियादिषु सर्वत्र समदर्शनसिद्धौ हेतुमाह—धीर इति । आभासवासनया बहिर्मुखायमानां धियं राति निगृह्णाति स्वाकारेणैव स्थापयतीति धीरः—स्वनिष्ठाऽव्यभिचरितबुद्धिवृत्तिरित्यर्थः । तत एव तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः निन्दा दूषणमात्मनो देहादेर्गुणकीर्तनं स्तुतिरात्मसंस्तुतिः, तुल्ये अनात्मगोचरे निन्दात्मसंस्तुती यस्य स तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः । अनात्मैकगोचरयोर्निन्दास्तुत्योरविषयीभूतस्वरूप इत्यर्थः । गुणदुःखप्रियाप्रियादिषु समत्वं विदुषो जीवन्मुक्तत्वे परप्रत्यक्षं लिङ्गमिति सूचितं भवति ॥२४॥

श्री० टी०—अपि च—समेति । समे सुखदुःखे यस्य । यतः स्वस्थः स्वरूप एव स्थितः अत एव समानि लोष्टाश्मकाश्चनानि यस्य । तुल्ये प्रियाप्रिये सुखदुःखहेतुभूते यस्य । धीरो धीमान् । तुल्या निन्दा च आत्मसंस्तुतिश्च यस्य सः ॥ २४ ॥

स० टी०—समे दुःखसुखे यस्यानात्मधर्मतयाऽनुते ॥ द्वैतदर्शनशून्यत्वात्स्मिन्नेव स्थितो यतः ॥ १ ॥ हेयादेयत्वशून्यानि लोष्टाश्मादीनि यस्य सः ॥ तुल्ये प्रियाप्रिये यस्य साधने सुखदुःखयोः ॥ २ ॥ उपेक्षणीयभावेन हिताहितविकल्पनाः ॥ यस्य ध्वस्ता अतोऽसौ स्याद्धीमान्धैर्ययुतो बुधः ॥ ३ ॥ अत एवात्मनस्तुल्ये निन्दासम्यक्स्तुती उभे ॥ यस्य दोषगुणादीनां सम्यग्बोधेन बाधनात् ॥ ४ ॥ ईदृशो ब्रह्मविद्भीरो गुणातीतः स उच्यते ॥ ५ ॥ २४ ॥

भा० टी०—किंच—समे इति । समे रागद्वेषानुत्पादकतया स्वीयत्वाभिमानानास्पदे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः स्वस्मिन्नविक्रिये आत्मनि स्थितः स्वरूपान्न कदापि प्रच्युतः । समानि अहेयोपादेयानि लोष्टादीनि यस्य स, यतस्तुल्ये समे प्रियाप्रिये यस्य स धीरो धीमान् । अत एव तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती यस्य स गुणातीत उच्यते इति परेणान्वयः ॥ २४ ॥

प० टी०—अपि च—समदुःखसुखेति । समे दुःखसुखे यस्य । यतः स्वस्थः स्वरूप एव स्थितः । समानि लोष्टाश्मकाश्चनानि यस्य । शेषं स्पष्टम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—आचारान्तरं चाह—समेति । प्रायेण हेयतया दुःखसमं वैषयिकं सुखं यस्य स समदुःखसुखः । गुणातीत इत्यनुषज्जते । स्वस्थः प्रायेण निर्विकारः । हेयत्वेन लोष्टाश्मसमं काश्चनं यस्य स समलोष्टाश्मकाश्चनः । प्राय इति सर्वत्र योज्यम् । हेयत्वेनाप्रियतुल्यं प्रियं यस्य स तुल्यप्रियाप्रियः । हेयत्वेन निन्दया तुल्या आत्मनः स्वस्य संस्तुतिर्यस्य स तथा । समत्वादिकं केन स्यादित्यत उक्तं धीर इति । धैर्येणेत्यर्थः । यद्वा विष्णुभजनादिविषये समदुःखसुख इत्यादि योज्यम् । किमुक्तं भवति—विष्णुभजनादौ दुःखसत्त्वे तत्त्यागे सुखसत्त्वेऽपि विष्णुभजनादिकं सममेकप्रकारमेव कार्यमित्युक्तं भवति । एवमग्रेऽपि अनुष्ठाने लोष्टाश्माद्यनभिमतप्राप्तिः तत्त्यागे काश्चनाद्यभिमतं प्रयच्छतीति विष्णुभजनादिकं न त्याज्यम् । लौकिकपुमर्थप्राप्तिहानावापि विष्णुभजनादि न त्याज्यमित्यर्थः । अनुष्ठानेऽननुष्ठाने प्रियाप्रिययोः प्राप्तावपि विष्णुभजनादौ तुल्य एव । सदानुष्ठेयमेवेत्यर्थः । तथानुष्ठानाननुष्ठानयोः क्रमान्निन्दात्मस्तुत्योः प्राप्तौ सत्यामपि विष्णुभक्त्यादौ तुल्य एव । न त्याज्यं विष्णुभक्त्यादीत्यर्थः । तत्र हेतुर्धैर्यः धीमान्विष्णुमाहात्म्यज्ञानवान्स्वस्थः विष्णुधर्मादचल इति ॥ २४ ॥

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ॥

सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ २५ ॥

त० टी०—किंच—मानापमानयोरिति । स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तयोर्मानापमानयोस्तत्कालिप्तयोर्मित्रारिपक्षयोरात्मनस्तत्स्पर्शाभावात्समचित्तः, सर्वानैहिकामुष्मिकार्थानारम्भान् क्रियाकलापांस्त्यक्तुं शीलमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी, य एवंभूतः स गुणातीत उच्यते ॥ २५ ॥

प० टी०—मानेति । मानः सत्कारः आदरापरपर्यायः, अपमानस्तिरस्कारोऽनादरापरपर्यायः, तयोस्तुल्यः हर्षविषादशून्यः । निन्दास्तुती शब्दरूपे, मानापमानौ तु शब्दमन्तरेणापि कायमनोव्यापारविशेषाविति भेदः । अत्र पकारवकारयोः पाठविकल्पेऽप्यर्थः स एव । तुल्यो मित्रारिपक्षयोः—मित्रपक्षस्येवारिपक्षस्यापि द्वेषाविषयः स्वयं तयोरनुग्रहनिग्रहशून्य इति वा । सर्वारम्भपरित्यागी—आरभ्यन्त इत्यारम्भाः कर्माणि तान् सर्वान् परित्यक्तुं शीलं यस्य स तथा, देह्यान्नामाश्रयतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागीत्यर्थः । उदासीनवदासीन इत्याद्यक्तप्रकाराचारो गुणातीतः स उच्यते । यदुक्तमुपेक्षकत्वादि तद्विद्योदयात्पूर्वं यदनसाध्यविद्या-

धिकारिणा साधनत्वेनानुष्ठेयमुत्पन्नायां तु विद्यायां जीवन्मुक्तस्य गुणातीतस्योक्तं धर्मजातमयत्नसिद्धं लक्षण-
त्वेन तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

शं० टी०—गुणातीतोऽयमिति विदुषो गुणातीतत्वविज्ञानाय लिङ्गान्तरं किमाचार इतिप्रश्नस्योत्तरं च
वदन् जीवन्मुक्तलक्षणमुपसंहरति—मानेति । मान उपचारैर्बहूकरणम्, अपचारैर्लघूकरणमवमानस्तयोरुभयो-
स्तुल्यः स्वप्रारब्धवशात्तयोर्विषयभूते देहे आत्मत्वभावनाभावादुभयत्राप्यविक्रिय इत्यर्थः । पूजावमानयोर्मुख-
विकासवैवर्ण्यादिविकाररहितत्वेन समचित्तत्वं जीवन्मुक्तस्य लिङ्गम् । यद्यपि सर्वं ब्रह्मैव पश्यतो ब्रह्मवि-
द्यतेः प्रियाप्रियमित्रामित्रादिभेददृष्टिर्न संभवति, तथापि यदिष्टमिव भुज्यते तत्प्रियमिति यदनिष्टमिवोदास्यते
तदप्रियमिति । यस्तु ब्रह्मविद्यया दृष्ट्वाऽनुमोदते स मित्रपक्षः, यस्तु नानुमोदते सोऽरिपक्षः इति लोकदृष्ट्या
संभवति, तयोर्मित्रारिपक्षयोः स्वबुद्धिदोषेणैव मित्रामित्रभावं गतयोरुभयोस्तुल्यः समदर्शी सर्वत्र समदर्शनमेव
जीवन्मुक्तस्य परप्रत्यक्षं लिङ्गम् । किंच सर्वात्मपरित्यागी ममामुना भवितव्यमिति फलकामनयाऽऽरभ्यन्त
इत्यारम्भाः कर्माणि दृष्टादृष्टफलविषयकाणि श्रौतानि स्मार्तान्युपासनालक्षणानि च यानि कान्याश्रमोचितानि
च शारीरव्यतिरिक्तानि लौकिकान्यपि च कर्माणि सर्वात्मभा इति सर्वपदेन गृह्यन्ते । ब्रह्मभावापन्नतयाऽवाप्त-
सकलकामत्वात्तान्सर्वात्मभान् साध्यशून्यत्वबुद्ध्या परित्यक्तुं शीलमस्यास्तीति सर्वात्मपरित्यागी । नहि
ब्रह्मभावापन्नस्याप्तकामस्थ श्रोत्रियस्याकामहतस्य ब्रह्मविदः कर्मणा साध्यमस्ति यस्मिन्सति कर्मणः कर्त-
व्यता स्यात्तदभावात्सर्वात्मपरित्यागो युक्त एव । ननु कर्मसाध्याश्चोपास्तिसाध्याश्च सार्वभौमादिब्रह्मान्ता
आनन्दविशेषाः शतोत्तरगुणिताः सन्त्येव विदुषोऽप्याशास्या इति चेन्न, नित्यनिरतिशयानपायिब्रह्मानन्दर-
सानुभूतेर्विदुषस्तदाशाऽसंभवात्तेषां क्रियाजन्यत्वेनानित्यत्वादल्पत्वादसत्त्वाच्च विद्वदाशास्यत्वानुपपत्तेः । एत-
स्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति न्यायेन तेषामपि ब्रह्मानन्दान्तर्भूतत्वाद्ब्रह्मानन्दावाप्त्या
शते पञ्चाशन्न्यायेन तदवाप्तेश्च संभवाद्ब्रह्मविदो महात्मनः सर्वात्मभावापन्नस्य न प्राप्तव्यशेषोऽस्ति । नहि
सार्वत्म्यसिद्धिः प्राप्तव्यशेषश्चैकस्य संभवति । तस्माद्ब्रह्मविदः सर्वकर्मसंन्यासो युक्त एवेति सिद्धम् । एतेन
किमाचार इत्यस्य प्रश्नस्य पूर्णवृत्त्या सर्वत्रौदासीन्यं विना न किंचिदस्याचार इत्युत्तरं दत्तम् । निष्कर्मत्वं
विदुषो जीवन्मुक्तत्वे परप्रत्यक्षं लिङ्गमिति च सूचितं भवति । गुणातीतः समदुःखत्वादिलक्षणलक्षितो यः
स एव गुणातीतः । गुणेषु देहेन्द्रियादिषु प्रतिबिम्बप्रतिच्छायापरदेहेष्विवात्मभावमुत्सृज्य गुणकार्यविलक्षणे
तद्गर्मकर्मव्यस्पृष्टे स्वस्वरूपे परे ब्रह्मणि तदात्मना स्थित्वा प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहं च योऽतिक्रामति
स गुणातीत इत्युच्यते । गुणानां गुणकार्याणामविषय इति कृत्वा जीवन्मुक्तो ब्रह्मविद्यतिस्तल्लक्षणज्ञैरयं गुणा-
तीत इति निगद्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

श्री० टी०—अपि च—मानापमानयोरिति । माने अपमाने च तुल्यः मित्रपक्षे अरिपक्षे च तुल्यः । सर्वान्
दृष्टादृष्टार्थानारम्भानुद्यमान् परित्यक्तुं शीलं यस्य स एवंभूताचारयुक्तो गुणातीत उच्यते ॥ २५ ॥

स० टी०—मानः सत्कार इत्युक्त आदरापरनामकः ॥ अपमानस्तिरस्कारोऽनादरापरसंज्ञकः ॥ १ ॥
तयोर्हर्षविषादाभ्यामसंस्पृष्टतया समः ॥ निन्दास्तुती तु शब्दैकस्वरूपे परिकीर्तिते ॥ २ ॥ शब्दं विनापि
व्यापारविशेषः कायचित्तयोः ॥ मानापमानवित्युक्तानिति भेदस्तयोर्द्वयोः ॥ ३ ॥ तुल्यो द्वेषाद्यनाक्रान्तो
यस्तु मित्रारिपक्षयोः ॥ आरम्भाः सर्वकर्माणि त्यक्तुं शीलं च यस्य सः ॥ ४ ॥ देहयात्रार्थमेवास्य कर्मा-
भासो न चापरम् ॥ यथोक्ताचारसंपन्नो गुणातीतः स उच्यते ॥ ५ ॥ यावत्प्रयत्नसाध्यं स्याद्गुणातीतत्वसा-
धनम् ॥ तावन्मुमुक्षुणा नित्यमनुष्ठेयमिहादरात् ॥ ६ ॥ उत्पन्नायां तु विद्यायां जीवन्मुक्तस्य सन्मतेः ॥
अयत्नसिद्धं तस्योक्तं गुणातीतत्वलक्षणम् ॥ ७ ॥ २५ ॥

भा० टी०—मानेति । मानः सत्कारोऽपमानस्तिरस्कारस्तयोर्मानापमानयोस्तुल्यः समो निर्विकारः । परदृष्ट्या यौ मित्रशत्रू तयोः पक्षयोस्तुल्यो न कस्यचित्पक्षं भजतीत्यर्थः । दृष्टादृष्टार्थानि कर्माण्यारभ्यन्त इत्यारम्भास्तान्सर्वारम्भान् त्यक्तुं शीलं यस्येति देहधारणामात्रनिमित्तव्यतिरेकेण सर्वारम्भपरित्यागीत्यर्थः । एतादृशो यः स गुणातीतः उच्यते । सर्वारम्भपरित्यागीत्येतदन्तं यावद्यत्नसाध्यं तावद्गुणातीतत्वसाधनं विरक्तेन मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयम् । स्थिरीभूतं तु जीवनमुक्तस्य गुणातीतस्य स्वभावभूतत्वादयत्नसिद्धं लक्षणं भवति ॥ २५ ॥

प० टी०—अपि च—मानापमानयोस्तुल्य इति । सर्वान् दृष्टानारम्भानुद्यमानपि त्यक्तुं शीलं यस्य । तथाविधो गुणातीत उच्यते ॥ २५ ॥

रा० टी०—तथा मानापमानयोः प्राप्तावपि विष्णुभक्त्यादौ तुल्य एव । न त्याज्यं तदित्यर्थः । कृतावकृतौ चारिपक्षमित्रपक्षयोः सत्त्वेऽपि विष्णुभक्त्यादि कार्यमेवेत्यर्थः । पूर्वं नेङ्गत इति सामान्यतोऽवैष्णवकर्मारम्भत्यागोक्तावपि प्रयोजनविशेषापेक्षयापि नावैष्णवकर्मारम्भवानित्याह—सर्वारम्भपरित्यागीति । केनचित्प्रयोजनेनाप्यवैष्णवसर्वकर्मारम्भमकुर्वन्नित्यर्थः । यद्वा नेङ्गत इत्यल्पावैष्णवकर्मत्यागः, अत्र तु अतिदीर्घावैष्णवकर्मत्याग इति न पुनरुक्तिः ॥ २५ ॥

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ॥

स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २६ ॥

त० टी०—तदेवं गुणातीताचारमुक्त्वेदानीं कथं चैतान्गुणानतिवर्तते इतिप्रश्नस्योत्तरं गुणातिक्रमणासाधारणहेतुमाह—मां चेति । न केवलं गुणात्मविवेकमात्रेण गुणातिक्रमणं संभवति, अनादिकालप्रवृत्तस्य दृढबन्धनस्य समर्थनिवर्तकमन्तरेण सर्वथा निवृत्त्यसंभवात्—किंतु मां चेति।चकारोऽवधारणार्थः। मामेव सर्वज्ञं निरस्तसमस्तदोषगन्धं परमकारुणिकं सर्वेश्वरमाश्रिताभयप्रदं भगवन्तं वासुदेवमव्यभिचारेणैकान्त्येन भक्तियोगेन यः सेवते स एतान् दुरतिक्रमान्सत्त्वादीन् गुणान्समतीत्य सम्यगतिक्रम्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयमपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकत्वं सार्वज्ञ्यं च तेन सर्वदाऽवस्थानं तस्मै कल्पते योग्यो भवति । अव्यभिचारेणेत्यनेन मद्भक्तस्य मदितरदेवभजनं व्यभिचारस्तेन भक्तियोगेन तु यः सेवते स पापिष्ठतया न गुणेभ्यो विमुच्यते संसारी भवतीति सूचितम् । तथा च श्रुतिः—“ यो वै स्वां देवतामतियजति परस्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान्भवति ” इति । ब्रह्माण्डकौर्मयोः “ये तु सामान्यभावेन मन्यन्ते पुरुषोत्तमम् । ते वै पाषण्डिनो ज्ञेया नरकार्हा नराधमाः ॥” नारदपञ्चरात्रे च ‘ यो मोहाद्विष्णुमन्येन हीनदेवेन दुर्मतिः । साधारणं सकृद्ब्रूते सोऽन्त्यजो नान्त्यजोऽन्त्यजः ॥ २६ ॥

म० टी०—अधुना कथमेतान् गुणानतिवर्तते इति तृतीयप्रश्नस्य प्रतिवचनमाह—मामिति । चस्त्वर्थः । मामेवेश्वरं नारायणं सर्वभूतान्तर्यामिणं मायया क्षेत्रज्ञतामागतं परमानन्दघनं भगवन्तं वासुदेवमव्यभिचारेण परमप्रेमलक्षणेन भक्तियोगेन द्वादशाध्यायोक्तेन यः सेवते सदा चिन्तयति स मद्भक्तः एतान् प्रागुक्तान् गुणान् समतीत्य सम्यगतिक्रम्याद्वैतदर्शनेन बाधित्वा ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति । सर्वदा भगवच्चिन्तनमेव गुणातीतत्वोपाय इत्यर्थः ॥ २६ ॥

शं० टी०—कथं त्वेतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते इति पृष्ठस्य तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह—मामिति । चशब्दस्त्वर्थः । यस्तु ब्रह्मविद्यतिस्तीव्रमोक्षेच्छया वासनाकृतं बाह्यं सर्वं परित्यज्यात्यन्तवैराग्येण तद्बुद्धित्वादिसाधनसंपत्त्या च युक्तो भूत्वा मां प्रत्यगभिन्नं निर्विशेषं निराभासं निराकारमखण्डाचिदेकरसं परिपूर्णं परं ब्रह्म भक्तियोगेन—ध्येयाकारेणाखण्डात्मना चित्तस्य विषयानुल्लेखिनः परिणामो भक्तिरखण्डाकारवृत्तिः ।

तदुक्तम् 'मत्कथाश्रुतिमात्रेण मयि सर्वगुहाशये । मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ ॥ अहैतु-
क्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे । लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम् ' इत्युक्तलक्षणा या
भक्तिः सैव योगः कैवल्यसिद्धौ परमोपायस्तेनाव्यभिचारेण—प्रत्ययान्तरेण व्यवच्छेदो व्यभिचारः कचिदपि
तद्गहितेन नित्यनिरन्तरसमाधिना सेवते । विषयग्रहणविमुखया निर्मलया निश्चलया चिदाकारापन्नया तैलधा-
रावदविच्छिन्नया वृत्त्या व्युत्थानाव्युत्थानयोर्बाहिरन्तश्च परिपूर्णं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं निष्कलं निष्क्रियं
शान्तमनन्तं गगनोपममानन्दघनं मां परं ब्रह्म सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति स्वं च विश्वं च मदाकारमेव पश्यन्
यो वेत्ति सर्वदाऽनुसंधत्त इत्यर्थः । एवं चिरकालनित्यनिरन्तरब्रह्मनिष्ठायामेव प्रतिष्ठितः स यतिः सदाका-
राकारितान्तःकरणतया सर्वदा सर्वं ब्रह्मैव पश्यन् स्वयमेतान्पूर्वोक्तलक्षणान् गुणान्सत्त्वादीन् तत्कार्येण
प्रपञ्चेन सहातीत्यातिक्रम्य प्रकृतिं प्रकृतिकार्यं च विश्वं सर्वं ब्रह्मण्यधिष्ठाने सन्मात्रत्वेन प्रविलाप्यैवगुणा-
त्ययं कृत्वा—गुणात्ययो नामाधिष्ठानयाथात्यसंदर्शनेनारोपितगुणतत्कार्ययोराभासतः प्रतीयमानयोरधि-
ष्ठानमात्रत्वेनावगाहनशीलया चिदाकारवृत्त्या पुनरहमिदमहं इत्यग्रह एव तं कृत्वा ब्रह्मीभूतसर्वप्रपञ्चो
ब्रह्मवित्तमो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय जीवन्नेव ब्रह्मात्मनावस्थानाय कल्पते शक्तो भवति । ' मामेव ये
प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ' इत्युक्तन्यायेन स्वस्मिन्सर्वत्र ब्रह्ममात्रदर्शनलक्षणायां भगवत्प्रतिपत्तौ ब्रह्म-
निष्ठायां यः प्रतिष्ठितो भवति स एव गुणमयी गुणतत्कार्यतद्व्यवहाररूपां मायां चैतत्प्रत्ययसंततिमतीत्य
विदेहकैवल्यं सुखं प्राप्नोति नान्य इति तात्पर्यार्थः । एतेन सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति पूर्णवृत्त्या सदा
सर्वत्र ब्रह्मदर्शनमेव प्रत्ययान्तरानन्तरितं सत्त्वादिगुणतत्कार्यातिक्रमणोपाय इति सूचितं भवति ॥२६॥

श्री० टी०—कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तत इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह—मां चेति । च शब्दोऽवधार-
णार्थः । मामेव परमेश्वरं श्रीनारायणमव्यभिचारेण एकान्तभक्तियोगेन यः सेवते स एतान् गुणान् समतीत्य
सम्यगतिक्रम्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय मोक्षाय कल्पते योग्यो भवति ॥ २६ ॥

स० टी०—कथं गुणानतिक्रमेदित्यस्योत्तरमुच्यते ॥ मां परमेश्वरं सर्वभूतानां हृदये स्थितम् ॥ १ ॥
भगवन्तं परानन्दघनं नारायणं विभुम् ॥ नित्यमव्यभिचारेण परप्रेमैकलक्ष्मणा ॥ २ ॥ दृढेन भक्तियो-
गेन यश्चिन्तयति सर्वदा ॥ स मद्भक्तो गुणानेतान्मत्प्रसादात्तत्त्वधीः ॥ ३ ॥ अद्वैतदर्शनेनैव बाधित्वा-
त्मनि कल्पितान् ॥ ब्रह्मभूयाय मोक्षाय समर्थो भवति स्वयम् ॥ ४ ॥ भगवच्चिन्तनं नित्यं गुणातीतत्व-
साधनम् ॥ मुख्यं तस्मात्सदा धीमांश्चिन्तयेत्कृष्णमीश्वरम् ॥ ५ ॥ भ्रमावर्तागारं प्रचुरभयभारं श्रमपदं
ह्यसारं संसारं जनिमृतिघनाधारमुदधिम् ॥ गुणानामाकारं गहनगतिमुत्तर्तुमधुना परां भक्तिं कृष्णे श्रयत
कृतिनो मोक्षजननीम् ॥ ६ ॥ २६ ॥

भा० टी०—प्रभद्वयं समाधायेदानीं कथमेतान् त्रीन् गुणानतिवर्तते इति तृतीयप्रश्नस्य प्रतिवचनमाह—
मामिति । चः पूर्वोक्तगुणातीतलक्षणस्य मुमुक्षुणा प्रयत्नसाध्यस्य समुच्चयार्थः । मामीश्वरं नारायणं सर्व-
भूतहृदयाश्रितं यो यतिः कर्मी वा अव्यभिचारेण व्यभिचारशून्येन निष्कामेण परमप्रेमलक्षणेन भजनं
भक्तिः सैव युज्यतेऽनेनेति योगस्तेन भक्तियोगेन तत्त्वज्ञानोत्पादकेन सेवते—विषयचिन्तां विहाय सदानुसं-
दधाति, स भगवदनुग्रहकृतसम्यग्ज्ञानसंपन्नो जीवन्नेवैतान् गुणान्यथोक्तान् समतीत्य सम्यगतिक्रम्य
ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

प० टी०—कथं चैतान् गुणानतिवर्तत इत्यस्य प्रश्नोत्तरमाह—मामिति । मामीश्वरमव्यभिचारेणैकान्त-
भक्तियोगेन यः सेवते, स एवैतान् गुणान् सम्यक्प्रकरणेनातीत्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते
योग्यो भवति ॥ २६ ॥

रा० टी०—एवं गुणातीतलक्षणमाचारं चोक्त्वा कथं गुणानतिवर्तत इति प्रश्नस्योत्तरमाह—मां चेति । अव्यभिचारेण भक्तियोगेन नित्यभक्त्याख्योपायेन मां च सेवते । गुणान्सत्त्वादिगुणैस्तदभिमानिश्रीदेव्यादिभिः कृतबन्धं समतीत्य ब्रह्मभूयाय—ब्रह्मशब्दोऽत्र चित्प्रकृतिपरः चित्प्रकृतिवद्भूयं भवनं ब्रह्मभूयम्; सा यथा विष्णुप्रिया तथा गुणातीतोऽपि विष्णुप्रियो भवतीत्यर्थः । यद्वा ब्रह्मणि चित्प्रकृतौ भूयाय भावाय चित्प्रकृतिप्राप्तये कल्पते शक्नो भवति ॥ २६ ॥

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ॥

शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥ २७ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

त० टी०—वासुदेवानन्यभक्त्यैव ब्रह्मभावयोग्यतायां हेतुमाह—ब्रह्मण इति । हि यस्मात् ब्रह्मणो ब्रह्मत्वस्यापहृतपाप्मत्वसर्वज्ञादिगुणस्य प्रतिष्ठा अव्यभिचार्याश्रयः, तथाऽव्ययस्यामृतस्य मोक्षस्य च तथा शाश्वतस्य च धर्मस्य मोक्षसाधनस्य शमदमादेः तथैकान्तिकस्य सुखस्य परमानन्दस्य चाश्रयोऽहं यस्मादेवंविधोऽहं तस्मान्ममैकान्तभक्तस्यैव मद्भजनेन गुणात्ययस्ततो ब्रह्मभावप्राप्तिरिति भावः ॥ २७ ॥

सत्त्वादिगुणवृत्तिस्थो जीवो संसृतिमृच्छति । हरेरनन्यया भक्त्या मुच्यते गुणसंसृतेः ॥

कृपया भक्तहितकृदेतदर्थं स्वयं प्रभुः । गुणलक्षणकार्यादि अध्यायेऽस्मिन्समादिशत् ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां जगद्गुरुश्रीकेशवकाश्मीरिभट्टाचार्यविरचितायां

तत्त्वप्रकाशिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

म० टी०—अत्र हेतुमाह—ब्रह्मण इति । ब्रह्मणस्तत्पदवाच्यस्य सोपाधिकस्य जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतोः प्रतिष्ठा पारमार्थिकं निर्विकल्पकं सच्चिदानन्दात्मकं निरुपाधिकं तत्पदलक्ष्यमहं निर्विकल्पको वासुदेवः प्रतिष्ठित्यत्रेति प्रतिष्ठा कल्पितरूपरहितमकल्पितं रूपम् अतो यो मामनुपाधिकं ब्रह्म सेवते स ब्रह्मभूयाय कल्पत इति युक्तमेव । कीदृशस्य ब्रह्मणः प्रतिष्ठाहमित्याकाङ्क्षायां विशेषणानि—अमृतस्य विनाशरहितस्य, अव्ययस्य विपरिणामरहितस्य च, शाश्वतस्यापक्षयरहितस्य च, धर्मस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणधर्मप्राप्यस्य, सुखस्य परमानन्दरूपस्य । सुखस्य विषयेन्द्रियसंयोगज्ञत्वं वारयति—ऐकान्तिकस्याव्यभिचारिणः सर्वस्मिन्देशे काले च विद्यमानस्य ऐकान्तिकसुखरूपस्येत्यर्थः । एतादृशस्य ब्रह्मणो यस्मादहं वास्तवस्वरूपं तस्मान्मद्भक्तः संसारान्मुच्यत इति भावः । तथा चोक्तं ब्रह्मणा भगवन्तं श्रीकृष्णं प्रति ‘एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयं-ज्योतिरनन्त आद्यः । नित्यो क्षरोऽजस्रसुखो निरञ्जनः पूर्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोऽमृतः’ इति । अत्र सर्वोपाधिशून्य आत्मा ब्रह्म त्वमित्यर्थः । शुकेनापि स्तुतिमन्त्रेणैवोक्तम् ‘सर्वेषामेव वस्तूनां भावार्थो भवति स्थितः । तस्यापि भगवान् कृष्णः किमतद्वस्तु रूप्यताम् ॥’ इति । सर्वेषामेव कार्यवस्तूनां भावार्थः सत्तारूपः परमार्थो भवति कार्याकारेण जायमाने सोपाधिके ब्रह्मणि स्थितः कारणसत्तातिरिक्तायाः कार्यसत्ताया अनभ्युपगमात् । तस्यापि भवतः कारणस्य सोपाधिकस्य ब्रह्मणो भावार्थः सत्तारूपोऽर्थो भगवान् कृष्णः सोपाधिकस्य निरुपाधिके कल्पितत्वात् । कल्पितस्य चाधिष्ठानानतिरेकात् भगवतः कृष्णस्य च सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेन परमार्थसत्यनिरुपाधिब्रह्मरूपत्वात् । अतः किमतद्वस्तु । तस्माच्छ्रीकृष्णान्यद्वस्तु पारमार्थिकं किं निरूप्यताम्? तदेवैकं पारमार्थिकं नान्यत्किमपीत्यर्थः । तदेतदिहाप्युक्तं ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति । अथवा त्वद्भक्तस्व-ज्ञावमाप्नोतु नाम, कथं नु ब्रह्मभावाय कल्पते ब्रह्मणः सकाशात्तत्रान्यत्वादित्याशङ्क्याह—ब्रह्मणो हीति ।

ब्रह्मणः परमात्मनः प्रतिष्ठा पर्याप्तिरहमेव, नतु मद्भिन्नं ब्रह्मेत्यर्थः । तथाऽमृतस्यामृतत्वस्य मोक्षस्य चाव्ययस्य सर्वथानुच्छेदस्य च प्रतिष्ठाहमेव । मय्येव मोक्षः पर्यवसितो मत्प्राप्तिरेव मोक्ष इत्यर्थः । तथा शाश्वतस्य नित्यमोक्षफलस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य च पर्याप्तिरहमेव । ज्ञाननिष्ठालक्षणो धर्मो मय्येव पर्यवसितो न तेन मद्भिन्नं किंचित्प्राप्यमित्यर्थः । तथा ऐकान्तिकस्य सुखस्य च पर्याप्तिरहमेव परमानन्दरूपत्वात् न मद्भिन्नं किंचित्सुखं प्राप्यमस्तीत्यर्थः । तस्माद्युक्तमेवोक्तं मद्भक्तो ब्रह्मभूयाय कल्पत इति ॥ २७ ॥

पराकृतनमद्बन्धं परं ब्रह्म नराकृति । सौन्दर्यसारसर्वस्वं वन्दे नन्दात्मजं महः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां प्रकृतिगुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

शं० टी०—ननु गुणतत्कार्यव्यपोहमात्रेण ब्रह्मविद्ब्रह्म भवितुं नार्हति ब्रह्मविदोऽहमर्थत्वेन ज्ञातृत्वाद्ब्रह्मण इदमर्थत्वेन ज्ञेयत्वाच्च ज्ञातृर्ज्ञेयमावो न संभवति प्रत्यक्षविरोधादित्याशङ्क्याम् । न । यथा लोके अयमहमित्यत्राहंशद्वेदंशद्वयार्थयोः शब्दोपाधितो ज्ञातृज्ञेयरूपेण भेदे प्रतीयमानेऽपि विचार्यमाणे तयोरर्थत एकत्वमुपपद्यते नात्र प्रत्यक्षविरोधो दृश्यते तद्वदत्रापि । किंच “सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्त्यदास्त ” इति, “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” इति च श्रुतिर्ब्रह्मण एव नामरूपव्याकरणोपाधौ ज्ञातृरूपेणावस्थितत्वं प्रतिपादयत्यतो ज्ञातुर्विदुष उपाध्युपरमे ब्रह्मभाव उपयुज्यते, घटोपाध्यभावे घटाकाशस्य महाकाशत्वं यथा तद्वत् “नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता” “अविज्ञातं विज्ञातृ” इति विज्ञातृब्रह्मणोरभेदश्रवणाच्च ब्रह्मणः प्रतिष्ठात्वाच्च प्रत्यग्रूपस्य विदुषो ब्रह्मभाव उपपद्यत इति बोधयितुमाह—ब्रह्मण इति । अमृतस्य “एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म” इति श्रवणादमृतस्यामरणधर्मस्य अविनाशिनः जन्मरहितस्यैवाविनाशित्वं युक्तम् । ततोऽमृतस्येत्यनेनाद्यन्तविकाराभावः सूचितः । अव्ययस्य व्ययरहितस्याऽविकारिण इत्यनेन वृद्धिविपरिणामाभावः सूचितः । शाश्वतस्य नित्यस्येत्यनेन आगन्तुकास्तित्वापक्षयाभावः सूचितः । चद्वयं समुच्चयार्थम् । धर्मस्याविद्यया जन्ममरणादिदुःखप्रवाहे पात्यमानः पुरुषो ध्रियतेऽनेनेति धर्मो ज्ञानं तस्य धर्मस्य धर्मावगम्यस्येत्यर्थः । सुखस्यानन्दरूपस्यैकान्तिकस्यात्यन्तमिदमेवमेवेति निश्चीयतेऽनेनेत्यन्त एकश्चासावन्तश्चेत्येकान्त एकप्रत्ययस्तेनावगम्यत इत्यैकान्तिकं तस्यैकान्तिकस्य सर्वत्राव्यभिचरितसत्ताकस्य परिपूर्णस्य ब्रह्मणो निर्विशेषस्य हि यस्मादहमहमर्थः प्रत्यगात्मा सर्वदृश्यज्ञाता प्रतिष्ठा प्रतितिष्ठत्यनेन ज्ञातृस्वरूपेण नामरूपव्याकरणाय प्रवर्तते इति प्रतिष्ठा “तदेवानुप्राविशत् ” इति श्रुतेः । प्रत्यगात्मस्वरूपेणोपाधौ स्थित्वा परं ब्रह्मैव बुद्ध्यादिसर्वदृश्यजार्तं जानाति प्रकाशयति च तेनात्मनो ब्रह्मत्वं न व्यभिचरति । यथा दीपस्वरूपेणार्तं प्रकाशयतोऽमेदीपरूपस्याभित्वं न व्यभिचरति तद्वत्ततो ज्ञातुरात्मन उपाध्यभावे ब्रह्मत्वं युक्तम् । ज्ञातैवात्मा विद्वान् तस्माज्ज्ञाता विद्वान् ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः । यद्वा निरुक्तलक्षणस्य निर्विशेषस्य परस्य ब्रह्मणोऽहमात्मा प्रतिष्ठा स्वभावस्थितिहेतुत्वात्प्रत्यगात्मना खलु परं ब्रह्म स्वभावस्थितिं प्राप्नोति । ब्रह्मणः सत्त्वचित्तवानन्दरूपत्वपरिपूर्णत्वाद्वितीयत्वादिकं बुद्ध्युपाधिकेन प्रत्यगात्मनैव हि चेतनेन सिध्यति । नतु स्वतो निर्विशेषत्वात्ततोऽहमर्थोऽस्य प्रतिष्ठा भवति ब्रह्मव्यतिरिक्तचेतनाभावात् “अयमात्मा ब्रह्म ” इति श्रवणाच्च प्रत्यगात्मन उपाध्यभावे ब्रह्मत्वं युक्तम् । तस्माद्विदुषो ब्रह्मत्वं सिद्धम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानन्दसरस्वतीकृतौ

गीतातात्पर्यबोधिण्यां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्री० टी०—तत्र हेतुमाह—ब्राह्मणो हीति । हि यस्माद्ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा प्रतिमा धनीभूतं ब्रह्मैवाहम् । यथा धनीभूतः प्रकाश एव सूर्यमण्डलं तद्वदेवेत्यर्थः । तथाऽव्ययस्य नित्यस्य अमृतस्य मोक्षस्य च नित्य-

मुक्तत्वात् । तथा तत्साधनस्य शाश्वतस्य च धर्मस्य शुद्धसत्त्वात्मकत्वात् । तथा ऐकान्तिकस्य अखण्डितस्य सुखस्य च प्रतिष्ठाऽहं परमानन्दैकरूपत्वात् । अतो मत्सेविनो मद्भावावश्यं भावित्वाद्युक्तमेवोक्तं ब्रह्मभू-
याय कल्पते इति ॥ २७ ॥

कृष्णाधीनगुणासङ्गप्रसञ्जितभवाम्बुधिम् ॥ सुखं तरति तद्भक्त इत्यभाणि चतुर्दशे ॥

इति श्रीधरस्वामिविरचितायां भगवद्गीताटीकायां सुबोधिण्यां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

स० टी०—हरिभक्तिर्दृढा प्रेम्णा गुणातीतत्वसाधनम् ॥ कुत एतदपेक्षायां हेतुमाह जगत्पतिः ॥ १ ॥
ब्रह्मणः सविकल्पस्य सर्वशक्तेर्महेशितुः ॥ श्रुतौ तत्पदवाच्यस्य जगद्धेतोरहं यतः ॥ २ ॥ प्रतिष्ठा वास्तवं
तत्त्वं निर्विकल्पकमद्वयम् ॥ चिदानन्दघनं सत्यं निरुपाधिकमक्षयम् ॥ ३ ॥ अहं तत्पदलक्ष्यं श्रीवासुदेवः
स्वयंप्रभुः ॥ अतो मां सेवते यः स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ४ ॥ ब्रह्मणः कीदृशस्याहं प्रतिष्ठा तच्छृणु
स्फुटम् ॥ नाशशून्यस्य सत्यस्य कूटस्थस्य चिदात्मनः ॥ ५ ॥ नित्यस्य तत्त्वविज्ञाननिष्ठाप्राप्यस्य वस्तु-
नः ॥ परमानन्दरूपस्य सर्वदाऽव्यभिचारिणः ॥ ६ ॥ ईदृशस्य स्वरूपं मां चिन्तयन्पारमार्थिकम् ॥
संसारान्मुच्यते धीरो मद्भक्तो मय्यवस्थितः ॥ ७ ॥ यद्वा त्वद्भावमाप्नोतु त्वद्भक्तस्त्वत्परायणः ॥ ब्रह्मत्वयोग्यः
स कथं ब्रह्मान्यत्वात्तवेति चेत् ॥ ८ ॥ पर्याप्तिरहमेवास्मि ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ न मद्भिन्नं परं ब्रह्म स-
म्यक्पश्य त्वात्मना ॥ ९ ॥ तथाऽमृतस्य मोक्षस्यानुच्छेद्यस्य च सर्वथा ॥ प्रतिष्ठाऽहं स मय्येव मोक्षो
मत्प्राप्तिरेव हि ॥ १० ॥ नित्यमोक्षफलस्यास्य धर्मस्याप्यहमेव च ॥ पर्याप्तिर्ज्ञाननिष्ठाख्यो धर्मो मय्येव
तिष्ठति ॥ ११ ॥ न तेन किञ्चिन्मद्भिन्नं प्राप्यं धर्मेण वै सुखम् ॥ सुखस्यैकान्तिकस्यापि पर्याप्ति-
रहमेव च ॥ १२ ॥ परमानन्दरूपत्वान्न मद्भिन्नं सुखं क्वचित् ॥ किञ्चित्प्राप्यं यतो मत्तः पृथगदुःखं च
बाधितम् ॥ १३ ॥ तस्माद्युक्तियुतं प्रोक्तं मद्भक्तो मत्परायणः ॥ ब्रह्मभूयाय मोक्षाय समर्थो भवतीति च ॥ १४ ॥
तस्मान्मुमुक्षुभिर्धीरैः प्रेमभक्त्याहमीश्वरः ॥ यदाश्रितस्तदैवैते गुणातीतत्वभागिनः ॥ १५ ॥ २७ ॥

सत्त्वादीनां गुणानां जनिमृतिगहने दुस्तरेऽस्मिन्भवाब्धौ कार्याकारेण नित्यं परिणतवपुषां पातहेतुत्वमुक्त्वा ॥
तेभ्यो मोक्षं स्वबोधात्स्वपदरतधियां लक्षणादि प्रदर्श्य स्वीयां निष्ठां जगौ यो विमलमतिमतां नौमितं कृष्णमीड्यम्
इति भावप्रकाशे श्रीसदानन्दविदा कृते ॥ गुणातीतत्वनिष्ठोऽयं पूर्तिं यातश्चतुर्दशः ॥

टीकाश्लोकसंख्या ॥ १६४ ॥ आदितष्टीकाश्लोकसंख्या ॥ ४००४ ॥

भा० टी०—योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन मां सेवते स गुणान्समतीत्य ब्रह्मभूयाय कल्पते इत्यत्र
हेतुमाह—ब्रह्मणो हीति । हि यस्माद् ब्रह्मणः परमात्मनोऽहं प्रत्यगात्मा प्रतितिष्ठति—प्रतितिष्ठत्यस्मिन्निति
प्रतिष्ठा । यत् ब्रह्म प्रत्यगात्मनि प्रतितिष्ठति तद्विशिनाष्टि—अमतस्याविनाशिनः, अव्ययस्याविकारिणः,
शाश्वतस्य नित्यस्यापक्षयरहितस्य—तेन न पौनरुक्त्यं, धर्मस्य धर्मज्ञानस्येत्यर्थः । सुखस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्य-
स्यानन्दरूपस्य । इन्द्रियसंबन्धोत्थं सुखं व्यावर्तयितुमाह—ऐकान्तिकस्याव्यभिचारिणः अमृतादिस्वभावस्य
परमात्मनः प्रत्यगात्मा प्रतितिष्ठति यस्मात्तस्मात्सम्यग्ज्ञानेन स परमात्मेति निश्चीयते तदेद्ब्रह्मभूयाय कल्पते
इत्युक्तम् । यथा चेश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय ब्रह्म प्रवर्तते सा शक्तिः ब्रह्मैवाहं शक्तिशक्तिमतोरभेदा-
दित्यभिप्रायः । यद्वा ब्रह्मशब्दवाच्यत्वात् सविकल्पकं ब्रह्म ब्रह्मशब्देनाभिधीयते तस्य ब्रह्मणो निर्विकल्पको-
ऽहमवाच्यः प्रतिष्ठाश्रयः । सविकल्पकं ब्रह्म विशिनाष्टि—अमृतस्य मरणधर्मरहितस्याव्ययस्य व्ययरहितस्य
किञ्च शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य सुखस्य च जनितस्यैकान्तिकस्यैकान्तानियतस्य
च प्रतिष्ठाऽहमिति वर्तते । अतो मत्सेवया युक्तैव ब्रह्मभावप्राप्तिरित्यर्थः । हि यस्माद्ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा प्रतिमा
धनीभूतं ब्रह्मैवाहं यथा धनीभूतप्रकाश एव सूर्यमण्डलं तद्वदित्यर्थः । तथाऽव्ययस्यामृतस्य नित्यस्य

मोक्षस्य नित्यमुक्तत्वात् । तथा तत्साधनस्य शाश्वतस्य च धर्मस्य शुद्धसत्त्वात्मकत्वात् । तथैकान्तिकस्य सुखस्य च प्रतिष्ठाहं परमानन्दरूपत्वात्—इत्यपरे । त्वद्भक्तस्त्वद्भावमाप्नोतु नाम, कथं तु ब्रह्मभावाय कल्पते ब्रह्मणः सकाशात्त्वान्यत्वादिति तत्राह—ब्रह्मणः परमात्मनः प्रतिष्ठा पर्याप्तिरहमेव, नतु मद्भिन्नं ब्रह्मेत्यर्थः । तथाऽमृतस्याव्यस्य प्रतिष्ठाहमेव मध्येव मोक्षः पर्यवसितः मत्प्राप्तिरेव मोक्ष इत्यर्थः । तथा शाश्वतस्य नित्यस्य मोक्षफलस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठाक्षणस्य च पर्याप्तिरहमेव । ज्ञाननिष्ठाक्षणो धर्मो मध्येव पर्यवसितस्ततो न तेन मद्भिन्नं किञ्चित्प्राप्यमित्यर्थः । तथा ऐकान्तिकस्य सुखस्य च पर्याप्तिरहमेव परमानन्दत्वात्, न मद्भिन्नं किञ्चित्सुखं प्राप्यमस्तीत्यर्थः—इति केचित् । अन्ये तु वासिष्ठोक्तं ज्ञानभूमिसत्तकं प्रकाशमित्यादि श्लोकैर्दर्शयन्ति । तथाहि ‘ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा समुदाहृता । विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसा ॥ सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततो संसक्तिनामिका । पदार्थाभावनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ’ इति । तत्र यथोक्तसाधनसंपन्मुमुक्षुता प्रथमा, श्रवणमननविचारात्मिका द्वितीया, निदिध्यासनरूपा तृतीया, एताः साधनभूमयः । ब्रह्मसाक्षात्काररूपा चतुर्थी फलभूता । अस्यां योगी कृतार्थोऽपि जीवन्मुक्तिसुखं पुष्कलं नातुभवति । परास्तिस्रो जीवन्मुक्तेरवान्तरभेदाः । तत्रापि पञ्चम्यामसंसक्तिनामिकायां स्थितो योगी ब्रह्मविद्वरः स्वयमेवोत्तिष्ठते । पष्ठथा पदार्थाभावन्यां स्थितो ब्रह्मविद्वरीयान् परप्रयत्नेन व्युत्तिष्ठते । सप्तम्यां तुर्यगायां ब्रह्मविद्वरिष्ठः न स्वतः परतो वा व्युत्तिष्ठति । तत्र नित्यसमाधीस्थोऽन्त्यभूमिगः प्रकाशमिति श्लोकेनोक्तः, उदासीन इत्यनेनोपान्त्यभूमिगः, समदुःखसुखः इति पञ्चम्यां स्थितः, मानापमानयोरिति चतुर्थ्या, मां चेति तृतीयायां स्थितो योगी उक्तः । विषयप्रदर्शनद्वारा विचारणाख्यां द्वितीयां भूमिमाह—ब्रह्मणो हीति । ब्रह्मणो वेदस्य प्रतिष्ठा तात्पर्येण पर्यवस्थानमहमेव । अमृतस्य कर्मब्रह्मोपदर्शनद्वाराऽमृतसाधनस्याव्ययस्यानादित्वादनन्तत्वाच्चापौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यशङ्काकलङ्कशून्यस्य स्वतःप्रमाणभूतस्येत्यर्थः । एतेनोपक्रमोपसंहारादितात्पर्यालोचनया वेदाविरुद्धतर्कोपकरणया कृत्स्नस्य वेदस्य तात्पर्यप्रदर्शनकामेन निर्णेतव्यमिति विचारणाख्या द्वितीया भूमिरुक्ता । हेतुकलोपदर्शनमुखेन शुभेच्छाख्यां प्रथमां भूमिमाह—शाश्वतस्येति । काम्यधर्मवत्फलदानेन नाशाभावात् भगवत्पर्यितो नित्यो धर्मः शाश्वतः विविदिपादिपारंपर्येण मोक्षाख्यशाश्वतफलत्वात् । तस्य च प्रतिष्ठा परमं प्राप्यमहमेव । तथा सुखस्यैकान्तिकस्य मोक्षसुखस्य च प्रतिष्ठा अहमेव । सेयं प्रथमा भूमिरुक्ता । अत्र परां परां भूमिमारोढुमशक्तस्य पूर्वा पूर्वा भूमिरुपदिश्यते इति तदेतद्यत्किञ्चित्कल्पनं सर्वज्ञाना मार्गप्रदर्शकानामाचार्याणां न शोभतेऽत एतदनुत्तया तेषां न्यूनता नापादनीया । तदनेन चतुर्दशाध्यायेन सर्वमुत्पद्यमानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाद्यथोत्पद्यते यस्मिन्गुणे च यथा सङ्गः ये वा गुणाः यथा वा बध्नन्ति गुणेभ्यश्च मोक्षणं यथा स्यात् मुक्तस्य च यल्लक्षणं तत्सर्वं प्रतिपादयता तत्त्वविप्राप्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म प्रदर्शितम् ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनप-

तिविदुषा विरचितायां गीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

प० टी०—अथ मनुष्यवेषधारित्वेन मूढानां स्वैश्वरत्वं देहनिरासार्थमाह—ब्रह्मण इति । चिदानन्दमात्ररूपस्य ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठा प्रतिमा धनीभावः, यथा धनीभूतं तेज एव सूर्याकारं भवति यथा च धनीभूतः परिमल एव कर्पूराकारो भवति तद्वदित्यर्थः । किंभूतस्य ब्रह्मणः ? अव्ययस्य नित्यस्यामृतस्य मोक्षस्य नित्यमुक्तत्वात् । तथा तत्साधनस्य शाश्वतस्यानश्वरफलदस्य धर्मस्य शुद्धसत्त्वात्मकत्वात् । तथैकान्तिकस्याखण्डस्य सुखस्य च प्रतिष्ठाऽहं परमानन्दरूपत्वात् । अतो मत्सेविनो मद्भावस्यावश्यंभावित्वाद्युक्तमुक्तं ब्रह्मभूयाय कल्पत इति । तदुक्तमध्यात्ममीमांसायामारम्भे—‘कृष्णाकारेण साक्षादिह हि विजयते

जीवसमूहा इति संसारवृक्षः स्वरूपेणानित्यः प्रवाहरूपेण नित्यश्च भगवद्भक्तिज्ञानं च तच्छेदनोपाय इत्येतावान्वेदार्थस्तं यो वेद स सर्ववेदार्थविदित्यर्थः ॥ १ ॥

म० टी०—पूर्वाध्याये भगवता संसारबन्धहेतून् गुणान् व्याख्याय तेषामत्ययेन ब्रह्मभावो मोक्षो मद्भजनेन लभ्यत इत्युक्तम् ‘मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते’ इति । तत्र मनुष्यस्य तव भक्तियोगेन कथं ब्रह्मभाव इत्याकाङ्क्षायां स्वस्य ब्रह्मरूपताज्ञापनाय सूत्र-भूतोऽयं श्लोको भगवतोक्तः ‘ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च । शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्ति-कस्य च’ इति । अस्य सूत्रस्य वृत्तिस्थानीयोऽयं पञ्चदशोऽध्याय आरभ्यते । भगवतः श्रीकृष्णस्य हि तत्त्वं ज्ञात्वा तत्प्रेमभजनेन गुणातीतः सन् ब्रह्मभावं कथमाप्नुयाल्लोक इति । तत्र ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमित्यादिभ-गवद्वचनमाकर्ण्य मम तुल्यो मनुष्योऽयं कथमेवं वदतीति विस्मयाविष्टमप्रतिभया लज्जया च किञ्चिदपि प्रष्टुम-शक्नुवन्तमर्जुनमालक्ष्य कृपया स्वस्वरूपं विवक्षुः (श्रीभगवानुवाच) तत्र विरक्तस्यैव संसाराद्भगवत्तत्त्वज्ञानेऽधि-कारो नान्यथेति पूर्वाध्यायोक्तं परमेश्वराधीनप्रकृतिपुरुषसंयोगकार्यं संसारं वृक्षरूपकल्पनया वर्णयति वैराग्याय प्रस्तुतगुणातीतत्वोपायत्वात्तस्य—उर्ध्वमिति । ऊर्ध्वमुत्कृष्टं मूलं कारणं स्वप्रकाशपरमानन्दरूपत्वेन नित्यत्वेन च ब्रह्म । अथवा ऊर्ध्वं सर्वसंसारबाधेऽप्यबाधितं सर्वसंसारभ्रमाधिष्ठानं ब्रह्म तदेव मायया मूलमस्येत्यूर्ध्व-मूलम् । अध इत्यर्वाचीनाः कार्योपाधयो हिरण्यगर्भाद्या गृह्यन्ते । ते नानादिकप्रसूतत्वाच्छाखा इव शाखा अस्ये-त्यधःशाखम् । आशुविनाशित्वेन न श्रोऽपि स्थातेति विश्वासानर्हमश्वत्थं मायामयं संसारवृक्षमव्ययमनाद्य-नन्तदेहादिसंतानाश्रयमात्मज्ञानमन्तरेणानुच्छेद्यमनन्तमव्ययमाहुः श्रुतयः स्मृतयश्च । श्रुतयस्तावत् “ऊ-र्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः” इत्याद्याः कठवल्लीषु पठिताः अवाञ्चो निकृष्टाः कार्योपाधयो महदङ्कारतन्मात्रादयो वा शाखा अस्येत्यवाक्शाख इत्यधःशाखपदसमानार्थं, सनातन इत्यव्ययपदसमा-नार्थम् । स्मृतयश्च ‘अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः । बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः ॥ महा-भूतविशाखश्च विषयैः पत्रवांस्तथा । धर्माधर्मसुपुष्पश्च सुखदुःखफलादयः ॥ आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः । एतद्ब्रह्मवनं चैव ब्रह्माऽऽचरति साक्षिवत् ॥ एतच्छित्त्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना । ततश्चात्मगतिं प्राप्य तस्मान्नावर्तते पुनः ॥” इत्यादयः । अव्यक्तमव्याकृतं मायोपाधिकं ब्रह्म तदेव मूलं कारणं तस्मात्प्रभवो यस्य स तथा । तस्यैव मूलस्याव्यक्तस्यानुग्रहादतिदृढत्वादुत्थितः संवर्धितः । वृक्षस्य हि शाखाः स्कन्धादुद्भवन्ति । संसारस्य च बुद्धेः सकाशान्नानाविधाः परिणामा भवन्ति । तेन साधर्म्येण बुद्धिरेव स्कन्धस्तन्मयस्तत्पचुरोऽयम् इन्द्रियाणामन्तराणि छिद्राण्येव कोटराणि यस्य स तथा । महान्ति भूतान्याका-शादीनि पृथिव्यन्तानि विविधाः शाखा यस्य विशाखः स्तम्भो यस्येति वा । आजीव्य उपजीव्यः । ब्रह्मण पर-मात्मनाऽधिष्ठितो वृक्षो ब्रह्मवृक्षः । आत्मज्ञानं विना छेतुमशक्यतया सनातनः । एतत् ब्रह्मवनमस्य ब्रह्मणो जीवरूपस्य भोग्यं वननीयं संभजनीयमिति वनं ब्रह्म साक्षिवदाचरति न त्वेतत्कृतेन लिप्यत इत्यर्थः । एतत् ब्रह्मवनं संसारवृक्षात्मकं छित्त्वा च भित्त्वाचाहं ब्रह्मास्मीत्यतिदृढज्ञानखड्गेन समूलं निकृत्येत्यर्थः । आत्मरूपां गतिं प्राप्य तस्मादात्मरूपान्मोक्षान्नावर्तते इत्यर्थः । स्पष्टमितरत् । अत्र च गङ्गातरङ्गनुद्यमानो-त्तुङ्गततीरतिर्यङ्निपतितमर्थोन्मूलितं मारुतेन महान्तमश्वत्थमुपमानीकृत्य जीवन्तमियं रूपककल्पनेति द्रष्टव्यम् । तेन नोर्ध्वमूलत्वाधःशाखत्वाद्यनुपपत्तिः । यस्य मायामयस्याश्वत्थस्य छन्दांसि छादनात्तत्त्ववस्तु-प्रावरणात् संसारवृक्षरक्षणाद्वा कर्मकाण्डानि ऋग्यजुःसामलक्षणानि पर्णानीव पर्णानि, यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि भवन्ति तथा संसारवृक्षस्य परिरक्षणार्थानि कर्मकाण्डानि धर्माधर्मतद्धेतु-फलप्रकाशनार्थत्वात्तेषाम् । यस्तं यथाव्याख्यातं समूलं संसारवृक्षं मायामयमश्वत्थं वेद जानाति स वेदवित्

कर्मब्रह्माख्यवेदार्थवित्स एवेत्यर्थः । संसारवृक्षस्य हि मूलं ब्रह्म हिरण्यगर्भादयश्च जीवाः शाखास्थानीयाः । स च संसारवृक्षः स्वरूपेण विनश्वरः प्रवाहरूपेण चानन्तः । स च वेदोक्तैः कर्माभिः सिच्यते, ब्रह्मज्ञानेन च छिद्यत इत्येतावानेव हि वेदार्थः । यश्च वेदार्थवित्स एव सर्वविदिति समूलवृक्षज्ञानं स्तौति स वेदविदिति ॥ १ ॥

श्ल० टी०—सत्त्वं रजस्तम इत्यादिना सत्त्वादिगुणानां ज्ञानतत्फलप्रतिबन्धकत्वेन ज्ञानिनो व्यपोह्यानां स्वरूपं कार्यं च तद्वतां फलं च गुणातिक्रमणं कृतवतो लक्षणं फलं च सम्यक् प्रतिपाद्याध्यायान्ते गुणातिक्रमणोपायविवक्षया मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवत इति ब्रह्मानुसंधानं गुणात्ययसाधनत्वेनोक्तम् । ते च गुणाः कतिचित् पुंसो मुमुक्षोः कीदृशं ब्रह्म कथं तदनुसंधानमित्याकाङ्क्षायां क्षराक्षरविलक्षणं पुरुषोत्तमाख्यं परं ब्रह्म तदनुसंधानं तत्र महतां प्रवृत्तिं तत्प्रवृत्तिफलं च प्रतिपादयितुं पञ्चदशाध्याय आरभ्यते । तत्रादौ मुमुक्षोः संसारे जुगुप्सावैराग्यसंन्यासादिमोक्षसाधनसिद्धये संसारं वृक्षत्वेन वर्णयति—श्रीभगवानुवाच ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वमूलमव्यक्तमहदादेरपि परममहत्त्वेनातिसूक्ष्मत्वेन प्रकाशकत्वेन सर्वास्पदत्वेन सर्वव्यापकत्वेन सर्वकारणत्वेन च परं ब्रह्मोर्ध्वमित्युच्यते । सर्वोत्तमत्वाद्ब्रह्मण ऊर्ध्वमिति व्यपदेशः । ऊर्ध्वमुच्छ्रितमुत्कृष्टतमं यत्परं ब्रह्म तदेव मायाशबलं मूलं बीजं यस्य स ऊर्ध्वमूलः संसारवृक्षः श्रुतिप्रसिद्धः । “ऊर्ध्वमूलोऽवाकृशाख एषोऽश्वत्थः सनातनः” इति । “ऊर्ध्वमूलमवाकृशाखं वृक्षं यो वेद संप्रति” इति च श्रुतेः । यथा वटस्य बीजमव्यक्तमातिसूक्ष्ममविज्ञेयमपारशक्तिसंपन्नं च तथा जगद्धीजमव्यक्तं ब्रह्माप्यतिसूक्ष्ममविज्ञेयमपारशक्तिसंपन्नं च भवति । तत एवातिविस्तरोऽतिविचित्रः संसारवृक्षस्तम् । अधःशाखम् “अव्यक्तान्महन्महतोऽहंकारोऽहंकारात्पञ्चतन्मात्राणि पञ्चतन्मात्रेभ्य पञ्चमहाभूतानि” इति भ्रवणान्महदादिविकाराः सर्वे प्रकृतेरधस्थत्वाद्ध इत्युच्यन्ते । अधोऽधःशब्दवाच्या महदादयः शाखा इव शाखा यस्य सोऽयमधःशाखः । महदङ्कुरोऽहंकारः स्कन्धः पञ्चतन्मात्राणि शाखाः पञ्चमहाभूतान्युपशाखा अस्य भवन्तीत्यर्थः । यस्य महदादयः शाखा भवन्ति तमधःशाखमश्वत्थं मायाकार्यत्वेन श्रौ न तिष्ठतीत्यश्वत्थः क्षणभङ्गुरोऽनित्य इत्यर्थः । तमेतं क्षणप्रध्वंसिनमश्वत्थं संसारवृक्षमव्ययं व्ययो नाशस्तद्रहितमव्ययं नित्यमिति प्राहुः । प्ररोचनोक्तिप्रमोहिताः कामिनो मीमांसकाः ‘न कदाचिदनीदृशं जगत्’ इति—जगन्नित्यमिति वदन्तीत्यर्थः । छन्दांसि संसारवृक्षस्यानित्यत्वदुःखरूपत्वव्यामोहकत्वानर्थकारित्वादिदोषजातं छादयन्ति “ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी दक्षिणावन्तो अमृतत्वं भजन्ते । स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति । स्वर्गलोकांमृतत्वं भजन्ते । एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः” इत्यादिप्ररोचनवाक्यैर्गूह्यन्तीति छन्दांसि ऋग्यजुःसामादीनि यस्य संसारवृक्षस्य मायामयस्य पर्णानीव पर्णानि भवन्ति यथा पर्णानि सर्वतो वृक्षदोषमावृत्याऽक्षतं रक्षन्ति तथा वेदाः सपुराणेतिहासाः कर्मोपासनयोगागमतन्त्रक्रियापराः सर्वे कर्मतत्साधनतत्फलप्रकाशनेनानित्यत्वदुःखरूपत्वादिदोषं छादयन्तो यं संसारवृक्षं वर्धयन्तीत्यर्थः । तमेतं प्रतिपादितलक्षणं वेदपलाशं धर्माधर्मप्रसवं जन्ममरणादिदुःखैकफलं संसारवृक्षं समूलं यो वेद सम्यग्विजानाति स वेदविद्वेदार्थविदित्यर्थः । नन्वनृतजडदुःखात्मकस्य स्वगुणैर्व्यामोहकतया जन्माद्यनर्थहेतो संसारवृक्षस्य वेदनेन विदुषः कथं वेदार्थवित्त्वं सिद्धयतीति चेदुच्यते—यस्माद्बीजादुत्पन्नो यो वृक्षः स तु तद्रस एव भवति यथा तिक्ररसान्निम्बबीजादुत्पन्नो निम्बवृक्षस्तिक्ररसात्मक एव भवति नान्यथा । सोऽयं न्यायः सर्वत्रापि प्रसिद्धः । एवं चिदेकरसाद्ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नः संसारवृक्षश्चिद्रस एव भवति । ततः “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्यादिश्रुतिभिः संसारवृक्षः स्वबीजरसात्मक एव भवति वृक्षत्वाग्निम्बवृक्षवदित्यादियुक्तिभिश्च तदुदितस्वानुभवेन च इमं संसारवृक्षं चिदेकरसं कारणब्रह्ममात्रमेव यः शुद्धात्मा पण्डितो

वेद स वेदार्थविदेव स्यात् “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति” इति न्यायेन सर्ववेदार्थो ब्रह्म तद्विद्वद्ब्रह्मविदेव भवति “कस्मिन् भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” इति न्यायेन सर्वज्ञश्च भवति । सर्वज्ञस्य तस्य कर्तव्यं च वक्ष्यति—स सर्वाविद्भजति मामिति । अतः कारणज्ञानेन कार्यस्य वृक्षस्य कारणमात्रत्वविज्ञानाद्विदुषो वेदार्थवित्त्वं सिध्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

श्री० टी०—वैराग्येण विना ज्ञानं नच भक्तिरतः स्फुटम् ॥ वैराग्योपस्कृतं ज्ञानमीशः पञ्चदशेऽदिशत् ॥ पूर्वाध्यायान्ते मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवत इत्यादिना परमेश्वरमेकान्तभक्त्या भजतस्तत्प्रसादादब्धज्ञानेन ब्रह्मभावो भवतीत्युक्तम् । न चैकान्तभक्तिर्ज्ञानं चाऽविरक्तस्य संभवतीति वैराग्यपूर्वकं ज्ञानमुपदेष्टुकामः प्रथमं तावत्सार्धश्लोकाभ्यां संसारस्वरूपं वृक्षरूपकालंकारेण वर्णयन् श्रीभगवानुवाच—ऊर्ध्वमूलमिति । ऊर्ध्वमुत्तरः क्षराक्षराभ्यामुत्कृष्टः पुरुषोत्तमो मूलं यस्य तम् । अध इति ततोऽर्वाचीनाः कार्योपाधयो हिरण्यगर्भादयो गृह्यन्ते । ते तु शाखा इव शाखा यस्य तं विनश्चरत्वेन श्वः प्रभातपर्यन्तमपि न स्थास्यतीति विश्वासानर्हत्वादश्वत्थं प्राहुः । प्रवाहरूपेणाविच्छेदादव्ययं च प्राहुः । “ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातन इत्याद्याः श्रुतयः । छन्दांसि वेदाः यस्य पर्णानि धर्मधर्मप्रतिपादनद्वारेण छायास्थानीयैः कर्मफलैः संसारवृक्षस्य सर्वजीवाश्रयणीयत्वापादनात् पर्णस्थानीया वेदाः । यस्तेमेवंभूतमश्वत्थं वेद स एव वेदार्थवित् । संसारवृक्षस्य मूलमीश्वरः श्रीनारायणः । ब्रह्मादयस्तदंशाः शाखास्थानीयाः । स च संसारवृक्षो विनश्चरः प्रवाहरूपेण नित्यश्च । वेदोक्तैः कर्माभिः सेव्यतामापादितश्चेत्येतावानेव हि वेदार्थः । अत एव विद्वान्वेदविदिति स्तूयते ॥ १ ॥

स० टी०—अविद्याकामाद्यैर्दृढतरमुर्मूलैरुपचितं फलैर्दुःखाकारैर्निविडमजरं भ्रान्तिबहुलम् ॥ द्रुमं संसाराख्यं विषमगतिमुच्छेत्तुमचिरात्क्षमा यत्पादाब्जे रतिरनुदिनं नौमि तमजम् ॥ १ ॥ क्षरं मायाकार्यं चरमचरमुच्चावचमिदं महामायाशक्तयक्षरमपि तदव्यस्तमखिलम् ॥ चिदानन्दे यस्मिन्परमपुरुषे ब्रह्मणि विभौ तमीशानं कृष्णं श्रुतिहृदयमीडेऽनवरतम् ॥ २ ॥ पूर्वाध्याये गुणान्वन्धहेतूनुक्त्वा हरिः पुनः ॥ तेभ्यस्तत्त्वविधिया मोक्षं सा मद्भक्तयेति चावदत् ॥ ३ ॥ भगवत्तत्त्वविज्ञाने विरक्तस्याधिकारिता ॥ नान्यस्येत्यर्जुनं प्राह निमित्तीकृत्य केशवः ॥ ४ ॥ सर्वेषां प्राणिनां कर्मफलं ज्ञानफलं विदाम् ॥ ईशायत्तमतः सर्वैरुपास्यो भगवान् हरिः ॥ ५ ॥ मां च योऽव्यभिचारेणेत्यतः संप्रोक्तवान्स्वयम् ॥ मद्भक्त्या प्राप्तविज्ञाना गुणातीताः परं पदम् ॥ ६ ॥ प्रयान्तीति हरिः प्रोच्य सम्यग्ज्ञानैकसाधनम् ॥ वैराग्यं तत्समुत्पत्तिः सारासारविवेचनात् ॥ ७ ॥ अतस्तदर्थं संसारस्वरूपं वस्तु चाद्वयम् ॥ विवक्षुर्वृक्षरूपेण संसारं वर्णयत्यजः ॥ ८ ॥ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठेति श्लोकः सूत्रात्मकः स्मृतः ॥ वृत्तिस्थानीय एतस्याध्याय आरभ्य तेऽधुना ॥ ९ ॥ सर्वभूतहितैषित्वाद्विशेषादर्जुनप्रियः ॥ अपृष्टोऽपि स्वयं प्राह भगवान्सात्वतां पति ॥ १० ॥ वैराग्यं तत्त्वविज्ञानसाधनं पुष्कलं मतम् ॥ संसाराद्वन्धनागारान्मुमुक्षोरिति वीक्ष्य च ॥ ११ ॥ तत्सिद्धयै प्राह भगवान्वृक्षरूपकमादितः ॥ उत्कृष्टं कारणं ब्रह्म स्वप्रकाशं चिदद्वयम् ॥ १२ ॥ यद्वोर्ध्वं सर्वसंसारबाधेऽपि यदबाधितम् ॥ मायया सर्वसंसारभ्रमाधिष्ठानमद्वयम् ॥ १३ ॥ ब्रह्म मूलं तदेवास्येत्यूर्ध्वमूलस्तमीदृशम् ॥ अवो हिरण्यगर्भाद्या अर्वाचीना उपाधयः ॥ १४ ॥ सर्वतः प्रसृतत्वात्ते शाखा इव यतोऽस्य तम् ॥ आद्युनाजितान्यन्तविश्रान्तानर्हभावतः ॥ १५ ॥ श्वोऽपि प्रभातपर्यन्तं स्थातुं योग्यो न चास्त्ययम् ॥ मायामयं तमश्वत्थं संसारतरुमव्ययम् ॥ १६ ॥ अनाद्यनन्तदेहादिसंतानाश्रयमामृतम् ॥ तत्त्वज्ञानं विनोच्छेदाभावादाहुस्तमव्ययम् ॥ १७ ॥ ऊर्ध्वमूलोऽर्वाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ॥ इत्याद्याः श्रुतयस्तद्वत्स्मृतयोऽपि सहस्रशः ॥ १८ ॥ अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः ॥

बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः ॥ १९ ॥ महाभूतविशाखश्च विषयैः पत्रवास्तथा ॥ धर्मा-
धर्मसुषुप्पश्च सुखदुःखफलोदयः ॥ २० ॥ आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः ॥ एतद्ब्रह्मवर्नं
चैव ब्रह्माचरति साक्षिवत् ॥ २१ ॥ एतच्छिञ्जत्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना ॥ ततश्चात्मगतिं प्राप्य तस्मा-
न्नावर्तते पुनः ॥ २२ ॥ मायोपाधिकमव्यक्तं मूलं तस्मात्समुद्भवः ॥ यस्य संसारवृक्षस्येत्याद्यर्थाः स्मृतयः
स्मृताः ॥ २३ ॥ वृक्षरूपकविन्यासैरुपमेयं विवक्षिता ॥ श्रीमद्ब्रह्मातरङ्गैर्यस्तुद्यमानस्तरुर्महान् ॥ २४ ॥
तत्तीरे ह्युन्नतेऽत्यन्तवायुनोन्मूलितो बलात् ॥ तिर्यङ्निपतितो जीवञ्छाखापत्रादिभिर्वृतः ॥ २५ ॥
तमेवोपमानीकृत्याश्वत्थं जीवन्तमक्षतम् ॥ पुराणे च श्रुतौ गीतास्वियं रूपककल्पना ॥ २६ ॥
तेनोर्ध्वमूलभावादेर्नानुपपत्तिरपि ॥ यस्य मायामयस्यास्याश्वत्थस्याच्छादनात्तरोः ॥ २७ ॥ तत्त्वप्राव-
रणाद्यद्वा संसारतरुरक्षणात् ॥ छन्दांसि कर्मकाण्डानि पर्णानीव भवन्ति वै ॥ २८ ॥ यथा वृक्षस्य
पर्णानि रक्षणार्थानि सन्त्युत ॥ तथा संसारवृक्षस्य कर्मकाण्डानि सर्वतः ॥ २९ ॥ ऋग्यजुःसामरूपाणि
रक्षणार्थानि सन्त्यपि ॥ धर्माधर्मादितद्धेतुफलभासकता यतः ॥ ३० ॥ छन्दसामस्ति तस्मात्तत्पर्णत्वं तत्र
दर्शितम् ॥ मायामयं तमश्चत्थं यथाव्याख्यातमेव यः ॥ ३१ ॥ समूलमभिजानाति शास्त्रतो गुरुतः स्वतः ॥
कर्मब्रह्मात्मवेदार्थवित्स एवास्ति वेदवित् ॥ ३२ ॥ मूलं संसारवृक्षस्य शुद्धं ब्रह्म स्वमायया । शाखा
हिरण्यगर्भाद्या जीवाः सन्ति सहस्रशः ॥ ३३ ॥ स च संसारवृक्षोऽस्ति स्वरूपेण विनश्वरः ॥ प्रवा-
हरूपेण तथाऽनाद्यनन्ततयाऽव्ययः ॥ ३४ ॥ वेदोक्तैः कर्मभिर्जीवैः सेव्यते स च सर्वदा ॥ छिद्यते
ब्रह्मबोधेन साक्षात्कारात्मना स च ॥ ३५ ॥ इत्येतावान् हि वेदार्थः संगृहीतो यथार्थतः ॥ न
संसारतरोरस्मात्समूलादागमार्थतः ॥ ३६ ॥ ज्ञेयोऽणुमात्रोऽप्यन्योऽस्ति ह्यवशिष्टोऽत एव हि ॥ समूलं
वेत्ति संसारवृक्षं यः स च वेदवित् ॥ ३७ ॥ यश्च वेदार्थवित्प्राज्ञः स एवास्तीह सर्ववित् ॥ इत्थं समूल-
वृक्षस्य ज्ञानं स्तौति हरिः स्वयम् ॥ ३८ ॥ १ ॥

भा० टी०—यस्मान्मदधीनं कर्मिणां कर्मफलं ज्ञानिनां ज्ञानफलं च 'फलमत उपपत्तेः' 'ततो ह्यस्य
बन्धविपर्ययौ' इतिन्यायाभ्यामतो भक्तियोगेन मां सेवन्ते ते मत्प्रसादाज्ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणातीता मोक्षं
गच्छन्तीति आत्मनस्तत्त्वमेव सम्यक् जानन्ति ते तेन ज्ञानेन गुणातीताः सन्तः मुक्तिं गच्छन्तीति किमु
वक्तव्यमित्यतोऽर्जुनेनाष्टमप्यात्मनस्तत्त्वं विवक्षुर्भगवानुवाच—ऊर्ध्वमूलमित्यादि । तत्रादौ वृक्षरूपक-
रूपनया वैराग्यार्थं संसारस्वरूपं वर्णयति । भगवत्त्वज्ञाने संसाराद्विरक्तस्यैवाधिकारात् । यत्तु केचित्पूर्वाध्या-
येन भगवता संसारबन्धहेतून् गुणान् व्याख्याय तेषामत्ययेन ब्रह्मभावो मोक्षो मद्भजनेन लक्ष्यत इति मां
चेत्यादिनोक्तं तत्र मनुष्यस्य तव भक्तियोगेन कथं ब्रह्मभाव इत्याकाङ्क्षायां स्वस्य ब्रह्मरूपताज्ञापनाय सूत्र-
भूतो ब्रह्मणोहीति श्लोको भगवतोक्तः, अस्य सूत्रस्य वृत्तिस्थानीयोऽयं पञ्चदश आरभ्यते । भगवतः श्रीकृ-
ष्णस्य हि तत्त्वं ज्ञात्वा तत्प्रेमभजनेन गुणातीतः सन् ब्रह्मभावं कथमाप्नुयात् लोक इति । तत्र ब्रह्मणो हि
प्रतिष्ठाहमित्यादिभगवद्भजनमाकर्ण्य मत्तुल्यो मनुष्योऽयं कथमेवं वदतीति विस्मयाविष्टमप्रतिभया लज्ज-
या च किमपि प्रष्टुमशक्नुवन्तमर्जुनमालक्ष्य कृपया स्वस्वरूपं विवक्षुः श्रीभगवानुवाचेत्यवतारयन्ति तस्मा-
द्वर्तव्यम् । अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरान्ति ते । मूढोऽयं
नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् । मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् । नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं
परमां गताः ॥ मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना । मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ॥ न मे विदुः
सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इत्यादिबहुशः श्रुतवतः, परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् । नाहि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् । त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो
मतो मे ॥ अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् । त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य वि-
श्वस्य परं निधानम् ॥ वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया तत् विश्वमनन्तरूप इत्याद्युक्तवतो विश्वरूपं
दृष्टवत्श्चार्जुनस्य एवमभिप्रायवर्णनानौचित्यात् । ऊर्ध्वं कालतः सूक्ष्मत्वात् कारणत्वात् नित्यत्वान्महत्वाच्चो-
द्धितमुत्कृष्टं मायाशक्तिमत् ब्रह्ममूलम् अस्य सोऽयं संसार ऊर्ध्वमूलस्तमधः सर्वकारणान्मायाशक्तिमतो ब्रह्म-
णो निकृष्टा महदहंकारतन्मात्रादयः शाखाः यस्य सोऽधःशाखास्तं श्वोऽपि न स्थास्यतीत्यश्वत्थः क्षणभ-
ङ्गुरस्तमश्वत्थं मायामयं संसारवृक्षम् अव्ययं संसारमायाया अनादिकालप्रवृत्तत्वाद्यनन्तदेहादिसंताना-
श्रयः तत्त्वज्ञानमन्तरेणानुच्छेद्यो यः सोऽव्ययः संसारवृक्षस्तं प्राहुः श्रुतिस्मृतिवादाः कथयन्ति । तथाहि
“ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः” इत्यादिश्रुतिवादाः । ‘अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः ।
बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः ॥ महाभूतविशाखश्च विषयैः पत्रवांस्तथा । धर्माधर्मसुषुप्ताश्च सुखदुःख-
फलोदयः ॥ आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः । एतद्ब्रह्मवनं चैव ब्रह्मवृक्षस्य तस्य तत् ॥ एत-
च्छिच्छत्वा च भिन्ना च ज्ञानेन परमासिना । तत्तश्चान्त्यगतिं प्राप्य तस्मान्नावर्तते पुनः” इत्यादयः स्मृति-
वादाः । आजीव्यः उपजीव्यः ब्रह्माधिष्ठितत्वात् ब्रह्मवृक्षः । ज्ञानं विना च्छेत्तमशक्यत्वेनानादित्वाच्च सना-
तनश्चिरन्तनः । तच्च ब्रह्मणः परस्यात्मनो वनं वननीयं संभजनीयमत्र हि सर्वं प्रतिष्ठितं तस्य वृक्षस्य
संसारारख्यस्य तदेव सारभूतम्, अथवास्य वृक्षस्यानवच्छिन्नस्य संसारमण्डलस्य तदेव ब्रह्मवनमिव वनं वन-
नीयं संभजनीयं, नहि ब्रह्मातिरिक्तं संसारस्यास्पदमस्ति ब्रह्मैवाविद्यया संभवतीत्यभ्युपगमादित्यर्थः । तस्मात्
ब्रह्मगतिरूपान्मोक्षात् । स्पष्टमन्यत् । असेव्यफलमश्नुतां वीनां सुपर्णानां जीवानामज्ञानामयो गतिर्यस्मिन्नसौ
अव्ययः न विद्यते व्ययो यस्मादित्यव्ययः “तयोरन्यः पिप्पलम्” इति श्रुतेरित्यर्थः । अनेन सुज्ञैरसेव्यफल-
त्वं ध्वन्यते । यद्वा पक्षिसामान्यवाचक-वि-शब्देन पक्षिविशेषा हंसा लक्ष्यन्ते तेषामयः प्रचारस्तद्रहितः । नहि
हंसा अश्वत्थे व्याप्रियन्ते संन्यासिनो वा जगद्विषय इति कल्पना तु श्रुत्याद्यननुगुणा सर्वज्ञानां न शोभ-
ते इत्यत आचार्यैर्न प्रदर्शिता । अत्र ऊर्ध्वमूलमधःशाखं मिथ्याभूतं जले प्रतिविम्बितं पुनः पुनः परि-
दृश्यमानत्वादव्ययमैन्द्रजालिकोपदर्शितमेतादृशं वाश्वत्थं संसारवृक्षस्य मिथ्यात्वबोधनायोपमानीकृत्येयं
रूपककल्पना । तेनोर्ध्वमूलस्याधःशाखस्य क्षणभङ्गुरस्य मायामयस्याव्ययस्याश्वत्थस्यैवाभावात्प्रकासङ्ग-
तिरिति न शङ्कनीयम् । केचित्तु गङ्गातरङ्गतुल्यमानोत्तुङ्गतत्तीरं तिर्यक् निपतितः प्रथलतरपवनोन्मूलितः
कतिपयमूलव्याप्तपातालः ऊर्ध्वस्थितबहुमूलो भूमिस्थकतिपयशाखः उपरिस्थितबहुशाखः अधोमूलबलेन
स्थितत्वात् अव्ययस्तादृशमश्वत्थमुपमानीकृत्येयं रूपककल्पनेति वर्णयन्ति । यस्य संसारवृक्षस्य छादनात्
रक्षणात् छन्दासि ऋग्यजुःसामलक्षणानि पर्णानीव पर्णानि यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि तथा
कर्मकाण्डानि छन्दांसि धर्माधर्मतद्धेतुफलप्रकाशनार्थत्वात् संसारवृक्षस्य परिरक्षणार्थानीत्यर्थः । छादनं प्रावर-
णमित्यर्थे तु अर्थवादयुक्तानां छन्दसां तन्निष्ठदोषप्रावरणार्थत्वं बोध्यम् । तं यथोक्तं संसारवृक्षं भङ्गुरं मायामयं
साविष्ठानं यो वेद जानाति स वेदवित् वेदार्थज्ञः । समूले संसारवृक्षे सर्वं ज्ञेयमन्तर्भवतीति तस्य ज्ञाता
वेदार्थवित्त्वात् सर्वज्ञो भवतीति समूलसंसारवृक्षज्ञानं यत्नेन संपाद्यमिति बोधनाय तच्छानं स्तौति ॥ १ ॥

प० टी०—पूर्वाध्यायान्ते मां च योऽव्यभिचारेणेत्यादिना मामीश्वरभेकान्तभक्त्या भजतस्तदनुग्रह-
लब्धज्ञानेन गुणत्रयविस्तारोपरमद्वारा ब्रह्मीभावो भवतीत्युक्तं तत्र न हि विषयिणां वैराग्यमन्तरेणैका-
न्तभक्तिरुदेत्यतो गुणत्रयविचित्रविरतारात्मकस्यूलप्रपञ्चस्य वृक्षदृष्टान्तेन कुटारवद्वैराग्यनाश्वत्थं दर्श-
यन्नथवोपनिषदुक्तं संसारवृक्षं सार्धश्लोकद्वयेन रूपकालंकारेण वर्णयन् भगवानाह—ऊर्ध्वमूलमिति ।

ऊर्ध्वः सर्वोत्कृष्टः क्षराक्षरातीतः पुरुषो मूलकारणं यस्य । अथार्वाचीनाः कार्योपाधयो हिरण्यगर्भप्रभु-
तयः शाखा यस्य तम् । श्वः प्रबोधोत्तरकालं न तिष्ठतीत्यश्वत्थं प्राहुः । प्रबोधस्य दुःसाध्यत्वादव्ययं प्रवा-
हरूपेण चिरकालावस्थायिनम् । अथ वृक्षसाधर्म्यमाह छन्दांसीति । यस्य प्रपञ्चवृक्षस्य छन्दांसि वेदाः
पर्णानि प्रवृत्तिमार्गेण धर्माधर्मप्रतिपादकानि छायास्थानीयानि भवन्ति तदनुवर्तिनामापातरमणीयत्वेन
विश्रमजनकत्वात्, एवं यः पुरुषस्तमश्वत्थं वेद स एव वेदवित् । अयमर्थः । वेदे तावदुपक्रमे मन्त्रात्मक-
विभागेन विषयैषिणां फलप्रलोभनेन प्रपञ्चवृक्षस्य प्रशंसनं कृतम् । उपसंहारे तूपनिषद्भिर्भागेन मुमु-
क्षूणां वैराग्योपदेशैस्तस्य दुःखरूपत्वेनोपरमः प्रशंसितोऽस्तीति वेदविदित्यनेन वेदतात्पर्यज्ञ इति सूचि-
तम् । यद्वा अनेन श्लोकेन स्थूलप्रपञ्चरूपः शिरःपाण्यादिलक्षणः पुरुषविधः स्थूलशरीररूपो विराड्-
वृक्षत्वेन वर्ण्यते । स च लौकिकवृक्षवदधोमूलोर्ध्वशाखो नास्ति किं तूर्ध्वमूलमधःशाखं प्राहुः । ऊर्ध्वं मूल-
मादिकारणं सूक्ष्मदेहरूपं हिरण्यगर्भाख्यं यस्य, अथेन्द्रादिदेवोत्पत्तिहेतवो हस्तपादादिरूपाः शाखा यस्य,
यतो गुणप्रवृद्धा विषयप्रवाला इत्यग्रे प्रोक्तमतश्छन्दांसि वासना एव संसारतरोः पर्णान्याश्छादन-
स्थानीयानि । दुःखरूपेऽपि संसारतरुः फलवासनाभिः सुखरूप इवावभासत इत्यर्थः । श्रुतिरपि—“अर्वा-
ग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपम् । तस्याऽऽसत सप्त ऋषयः सप्त तीरे वागप्रमी ब्रह्मणा
संविदाना ” इति । भाष्यम्—तस्य विराजश्चमसः शिरोदेशे ऊर्ध्वबुध्नः ऊर्ध्वं बुध्नः “महद्यशः” इति श्रुतेः
यशः परात्मस्वरूपं निहितं निगूढतया स्थापितमस्तीत्यत्र प्रमाणमाह तस्येति । तस्य तीरे समीपे सप्तर्षय
आसते स्थितिं गच्छन्ति व्यापारं कुर्वन्ति ते सप्तर्षयः—ज्ञानेन्द्रियाणि द्वे नेत्रे द्वे श्रुती द्वे नासे सप्तमी
रसनेति तत्र वागप्रमी कर्मेन्द्रियमेषां प्रवर्तकः सूत्रात्मा तत्समीपे तत्प्रकाशेन प्रवर्तत इत्यर्थः । तदेवाह—
ब्रह्मणेति । किंभूता वाग् ब्रह्मणा कृत्वा संविदाना संवदन्ती । तथाथर्ववल्लीषु । “ ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख
एषोऽश्वत्थः सनातनः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति
कश्चन ” इति । अत्र शुक्रं शबलं ब्रह्म तदु तत् कश्चन नात्येत्यतिलङ्घ्य न गच्छति तदन्तत एव तिष्ठति ।
शेषं प्राग्व्याख्यातम् ॥ १ ॥

रा० टी०—त्रयोदशाध्याये संसारहेतुभूतं प्रकृतिमहदहंकारादि तत्त्वजातरूपं क्षेत्रशब्दितं जगत्स्वरूप-
मुक्तं, य एनं वेत्ति पुरुषमित्यादिना भगवदादिज्ञानरूपस्तदत्ययोपायश्चोक्तः, तद्व्यमत्र दर्शयति । ननु
पूर्वाध्याय एव तद्व्ययं दर्शितमिति चेन्न । तत्र संहारहेत्वेकदेशगुणानामेव प्रवृत्तिर्दर्शिता । अत्र पुनः समग्रं
संसारहेतुप्रकृत्यादिजगत्स्वरूपं प्रदर्श्य तदत्ययेच्छामुत्पाद्य तत्साधनजिज्ञासुं प्रति प्रागुक्ततदत्ययसाधनप्रप-
ञ्चनात् । अत एव पूर्वानन्तर्यमस्य । तदत्ययसाधनप्रपञ्चनं प्रसङ्गादेव भगवन्महिमानं च दर्शयतीति
ज्ञेयम् । जगत्स्वरूपं तावदाह—ऊर्ध्वेत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन । ऊर्ध्वशब्द उन्नतवाची सन् विष्णुचिदचित्प्र-
कृतिपरोऽत्र ज्ञेयः । विष्णोः सर्वोत्तमत्वात्, परतन्त्रेषु चित्प्रकृतेः सर्वोत्तमत्वाच्चित्प्रकृतेरचेतनेपूतमत्वात् ।
ऊर्ध्वाः विष्णुचिदचित्प्रकृतयो वृक्षस्य मूलानीव मूलानि यस्य सविकाराव्यक्तादिप्रागुक्तपञ्चविंशतितत्त्वा-
त्मकस्य जगदाख्यवृक्षस्य तमूर्ध्वमूलम् । श्व एकरूपेण न तिष्ठतीति व्युत्पत्त्या अश्ववच्चञ्चलत्वेन तिष्ठतीति
वाऽश्वत्थनामकम् । “ सुपि स्थः ” इति कः “ आतो लोप इटि च ” इत्याकारलोपः । तस्य तकारः ।
जगदाख्यं चिदचिदात्मकं वृक्षम् । तत्रायं विवेकः । प्रसिद्धवृक्षस्य धरादेवीवत् विष्णुर्जगद्वृक्षस्य पृथङ्मूलम् ।
अचित्प्रकृतिः सत्त्वादित्रिगुणात्मिका वृक्षस्य सृत्परिणामितया मूलम् । त्रिमूलो हि जगद्वृक्षो जडप्रकृतिरपि
त्रिगुणात्मकत्वान्मूलत्रयात्मना त्रिभिर्गुणैः परिणमिता । चित्प्रकृतिस्तु तदधिष्ठातृत्वान्मूलभागवज्जातव्येति ।
अधःशब्दो नीचवाची । विष्ण्वादिप्रागुक्तत्रितयापेश्चाधः नीचाः पञ्चभूतसहिताः महदहंकारबुद्धयोऽष्टौ

पदार्थाः साभिमानिनः शाखा इव शाखाः यस्य तथा तम् । अव्ययं सर्वथानुच्छिद्यमानम् । पूर्वकल्पे यथा स्थितं तथैव कल्पान्तरेऽपि स्थितं प्रवाहतोऽनादिनित्यमिति यावत् । प्राहुः प्राज्ञा इत्यर्थः । लोके पर्णोत्पत्तावेव फलोदयदर्शनात् । छन्दसां काममोक्षरूपफलहेतुत्वात् । यस्य जगदाख्यवृक्षस्य छन्दांसि वेदवाक्यजातानि अभिमानिसहितानि पर्णानीव पर्णानि आहुः । एतेन जगद्वृक्षः काममोक्षरूपद्विफल इत्युक्तं भवति । यस्तं जगद्वृक्षं वेद स वेदवित् वेदार्थज्ञ इत्यर्थः ॥ १ ॥

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखाः गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ॥

अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

त० टी०—एवं मूलशाखाऽवयवनिरूपणेन संसारवृक्षं निरूप्य पुनरवान्तरशाखानिर्देशेन निरूपयति—अधश्चेति । तस्योर्ध्वमूलस्याधःशाखस्य संसारवृक्षस्याधश्चोर्ध्वं च शाखाः प्रसृता विस्तारं प्राप्ताः सन्ति । तत्र पापकर्मभिः पश्वादियोनिमारभ्य नरकान्तं प्राप्ता ये जीवास्तेऽधःशाखास्थानीयाः—ये सुकृतिनस्ते ऊर्ध्वं प्रसृताः प्रकर्षेण देवगन्धर्वादियोनिप्रभृतिसत्यलोकान्तं प्राप्तास्ते उपरि शाखास्थानीयाः । ताश्च शाखा गुणप्रवृद्धाः गुणैः सत्त्वादिभिर्जलसेचनैरिव प्रवृद्धाः प्रकर्षेण वृद्धिं प्राप्ताः । विषयप्रवालाः शब्दा विषया एव प्रवाला इव प्रवाला यासां ताः । उभयत्र शाखाप्रस्तारे हेतुमाह—अधश्च मूलान्यनुसंततानीति । चशब्दादूर्ध्वं च मूलानीति । ऊर्ध्वं प्रकृत्यादीनि अथो देवादिव्योऽर्वाक्ततद्विषयभागवासनालक्षणानि धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुभूतान्यनुसंततानि विरूढानि । कथं भूतानि—कर्मानुबन्धीनि । कर्म शुभाशुभमनुबद्धं पश्चाज्जनयितुं शीलं येषां तानि भवन्ति । क भवन्तीत्यत आह—मनुष्यलोके मनुष्यश्चासौ लोकश्च तस्मिन् । अनादिभोगवासनाया मनुष्ययोनिषु तत्प्राप्तिसाधनैः कर्मभिरूर्ध्वोलोकेषु भोगं मुञ्जतां जीवानां कर्मक्षये तत्तद्भोगवासनाभिर्मनुष्यलोकं प्राप्तानां पुनस्तत्तद्भोगसाधनेषु कर्मसु प्रवृत्तिर्भवति । तत्रैव कर्माधिकारात् । मनुष्यत्वे कृतानां कर्मणामेव सर्वलोकप्राप्तिहेतुत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

म० टी०—तस्यैव संसारवृक्षस्यावयवसंबन्धिन्यपरा कल्पनोच्यते—अधश्चेति । पूर्वं हिरण्यगर्भादयः कार्योपाधयो जीवाः शाखास्थानीयत्वेनोक्ताः । इदानीं तु तद्गतो विशेष उच्यते । तेषु ये कपूयचरणा दुष्कृतिनस्तेऽधः पश्वादियोनिषु प्रसृताः विस्तारं गताः । ये तु रमणीयचरणाः सुकृतिनस्ते ऊर्ध्वं देवादियोनिषु प्रसृताः । अतोऽधश्च मनुष्यत्वादारभ्य विरिञ्चिपर्यन्तम् ऊर्ध्वं च तस्मादेवारभ्य सत्यलोकपर्यन्तं प्रसृतास्तस्य संसारवृक्षस्य शाखाः । कीदृश्यस्ताः? गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिर्देहेन्द्रियविषयाकारपरिणतैर्जलसेचनैरिव प्रवृद्धाः स्थूलीभूताः । किञ्च विषयाः शब्दादयः प्रवालाः पल्लवा इव यासां संसारवृक्षशाखानां तास्तथा शाखाप्रस्थानीयाभिरिन्द्रियवृत्तिभिः संबन्धाद्रागाधिष्ठानत्वाच्च । किञ्च अधश्च चशब्दादूर्ध्वं च मूलान्यवान्तराणि तत्तद्भोगजनितरागद्वेषादिवासनालक्षणानि मूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारकाणि तस्य संसारवृक्षस्यानुसंततानि अनुस्यूतानि । मुख्यं तु मूलं ब्रह्मैवेति न दोषः । कीदृशान्यवान्तरमूलानि? कर्म धर्माधर्मलक्षणमनुबद्धं पश्चाज्जनयितुं शीलं येषां तानि कर्मानुबन्धीनि । कुत्र? मनुष्यलोके मनुष्यश्चासौ लोकश्चेत्यधिकृतो ब्राह्मण्यादिविशिष्टो देहो मनुष्यलोकस्तस्मिन् बाहुल्येन कर्मानुबन्धीनि । मनुष्याणां हि कर्माधिकारः प्रसिद्धः ॥ २ ॥

शं० टी०—शुद्धात्मन एवेश्वरप्रसादवत्तः कारणज्ञानेन कार्यस्य वृक्षस्य कारणमात्रत्वविज्ञानाद्ब्रह्मवित्त्वं विदेहमुक्तिश्च सिध्यति । मलिनात्मनस्तु संसारवृक्षस्वरूपं सम्यग्विज्ञायासद्बुद्ध्या ततो विरक्तवत् एव ज्ञानं मोक्षश्च सिध्यतीति बोधयितुं पुनः संसारवृक्षं विशिनष्टि—अध इति । तस्योक्तलक्षणस्य संसारवृक्षस्य

शाखा उपशाखास्थानीयाः पापपुण्यकर्मफलभूता देहाः अधश्चोर्ध्वं प्रसृताः । मनुष्यादिस्थावरान्तमधः-
शब्दार्थः । मनुष्यान्व्याप्य ब्रह्मलोकपर्यन्तमूर्ध्वशब्दार्थः । अधःस्थावरपर्यन्तमूर्ध्वं च ब्रह्मलोकपर्यन्तमपि
प्रसृताः, सर्वतो व्याप्ता इत्यर्थः । वाक्यस्यास्यायमभिप्रायः—क्षणिकस्यास्य देहस्य ध्वंसे सति पुरुषस्य मुक्तिः
स्वयमेव सेत्स्यति, किं पुं प्रयत्नेनेति न मन्तव्यम् । संचितकर्माणि पुण्यपापलक्षणान्यनन्तानि विचित्राणि विचि-
त्रफलानि च यानि तान्येव 'नामुक्तं क्षीयते कर्म' इति न्यायेनास्मिन् देहे नष्टेऽपि स्थावरादिब्रह्मलोकपर्यन्तं
तत्र तत्र पुरुषस्य शरीराणि संभावयन्ति । ततः पुं प्रयत्नं विना न मुक्तिः स्वतः सिध्यतीति । ननु तत्कर्मफलानुभ-
वान्ते देहाः स्वयमेव क्षीयन्ते, ततः स्वयमेव मुक्तिः स्यादेवेत्याशङ्कायां—न । पुनःपुनः क्रियमाणकर्मभिर्वर्धन्त
इति सूचयितुमाह—गुणप्रवृद्धा इति । गुणैः सत्त्वादिगुणविकारैः कामक्रोधलोभादिभिस्तत्कारणकैः पापपुण्या-
दिभिश्च प्रवृद्धाः प्रकर्षेण वृद्धिं प्राप्ताश्च भवन्ति । कामादिभिः कर्मादिभिश्चोपर्युपरि प्रवर्धन्ते इत्यर्थः । उप-
र्युपरिप्रवृद्धेः कारणमाह—विषयप्रवाला इति । विषयाः शब्दादयो भोग्यपदार्थाः प्रवाला अङ्कुराः शाखाभ्य
इव येभ्यः संभवन्ति ते विषयप्रवाला भवन्ति । शाखाः प्रवालानि च देहास्तत्र तत्र शब्दस्पर्शरूपरसादिभो-
ग्यानिन्द्रियसंनिर्कर्षद्वारा संभावयन्तस्तेषु रागं द्वेषं कामं क्रोधं लोभं च समुद्भाव्य पुनःपुनः कर्माणि
कारयन्तीत्यभिप्रायः । कामादीनां कर्मणां च सिद्धेः कारणमाह—अधश्चेति । कर्मानुबन्धीनि—यानि काम्य-
नित्यनैमित्तिकप्रतिषिद्धानि नानाविधशरीरारम्भकाणि तान्येव कर्माण्यनुवर्तन्ति स्वोत्पत्तेरनन्तरमेव कारय-
न्तीति कर्मानुबन्धीनि । कामकर्मसमुत्पत्तेः कारणानि मूलानि पूर्वस्माद्वान्तराणि संसारकारणानि विषय-
वासनाः कर्मवासना इति यावत् । अधोऽधश्च शरीरेषु चकारादूर्ध्वशरीरेषु लिङ्गाख्येष्वनुसंततानि प्राणिक-
र्मानुरूपेण सर्वतो व्याप्तानि भवन्ति, मनुष्यलोके प्राणिर्वर्गं सर्वत्र विषयेषु कामान् जनयन्त्यः कर्माणि
कारयन्त्यो भोगवासनालिङ्गेषु सातत्येन तिष्ठन्ति । ततो वासनाः कामान् जनयन्ति, कामाः कर्माण्युच्चावचानि
कारयन्ति, कर्माणि सर्वतः पुनः पुनः शरीराण्युत्पादयन्त्येवं वासनाभिः कामादिभिः पुण्यपापादिकर्मभिश्च
सर्वतः शरीरपरंपराभिवर्धते, न कचिदपि क्षीयते । ततः संसारवृक्षारूढानां विषयसुखाशापाशवृद्धानां जन-
नमरणदुःखप्रवाहपातं विना न कथंचित् न कचिन्न कदाचिदपि मोक्षः सिध्यतीत्यर्थः । एतेन कर्मोपासना-
फलेषु स्वर्गसत्यलोकवैकुण्ठादिषु तत्सुखेषु चानित्यत्वबुद्ध्या, असत्यत्वबुद्ध्या च मुमुक्षोर्वैराग्यसिद्धये मायो-
पहितब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नस्य संसारवृक्षस्य स्कन्धशाखोपशाखात्वेन वर्णितानां महदादिमायाकार्योपाधि-
कानां हिरण्यगर्भविराडादीनां गुणत्रयोपाधिकानां ब्रह्मविष्ण्वादीनामिन्द्रादीनां च मायिकत्वमनित्यत्वं सूचितम् ।
कर्मोपास्तितत्साधनतत्फलप्रतिपादकानां वेदवाक्यानां संसारवृक्षपर्णत्ववर्णनेन मुमुक्षोर्वैराग्यत्वपर्णवदुपे-
क्षणीयत्वं च सूचितं भवति ॥ २ ॥

श्री० टी०—किंच—अधश्चेति । हिरण्यगर्भादयः कार्योपाधयो जीवाः शाखास्थानीयत्वेनोक्तास्तेषु च
ये दुष्कृतिनस्तेऽधःपश्चादियोनिषु प्रसृताः विस्तारं गताः । सुकृतिनश्चोर्ध्वं देवादियोनिषु प्रसृतास्तस्य संसार-
वृक्षस्य शाखाः । किंच गुणैः सत्त्वादिवृत्तिभिः जलसेचनैरिव यथायथं प्रवृद्धाः वृद्धिं प्राप्ताः । किंच
विषयाः रूपादयः प्रवालाः पल्लवस्थानीयाः यासां ताः प्रशाखास्थानीयाभिः इन्द्रियवृत्तिभिः संयुक्तत्वात् ।
किंच अधश्च चशब्दादूर्ध्वं च मूलानि अनुसंततानि विरूढानि मुख्यं मूलमीश्वर एक एव । इमानि त्ववा-
न्तरमूलानि तत्तद्भोगवासनालक्षणानि । तेषां कार्यमाह—मनुष्यलोके कर्मानुबन्धीनि कर्म एवानुबन्धि अनन्तर-
भावि येषां तानि । ऊर्ध्वाधोलोकेषु यदुपमुक्तं तत्तद्भोगवासनाभिर्हि कर्मक्षये मनुष्यलोकं प्राप्तानां
तत्तदनु रूपेषु कर्मसु प्रवृत्तिर्भवति । अस्मिन्नेव हि कर्माधिकारो नान्येषु लोकेषु । ततो मनुष्यलोके
इत्युक्तम् ॥ २ ॥

स० टी०—एवं वेदार्थवित्त्वेन समूलतरुवेदिनम् ॥ स्तुत्वा तस्यैव संसारवृक्षस्य कल्पनाऽपरा ॥ १ ॥
 वैराग्यायोच्यते ह्यङ्गसंबन्धिन्यक्षराप्तये ॥ पूर्वं हिरण्यगर्भावाः कार्योपाधितया तरोः ॥ २ ॥ शाखास्था-
 नीयभावेन प्रोक्ता अत्राधुना त्वयम् ॥ विशेषस्तद्गतोऽन्योऽपि वैराग्यायोच्यते स्फुटम् ॥ ३ ॥ कप्यचरणा
 ये ते पापाः पश्वादियोनिषु ॥ सुविस्तारं गता ये तु धर्मात्मानस्त ऊर्ध्वगाः ॥ ४ ॥ देवादियोनिषु
 प्राप्ता विस्तारमत एव हि ॥ अधश्चातो मनुष्यत्वादारभ्यार्वाकृत्तृणावधिः ॥ ५ ॥ ऊर्ध्वं च तत आर-
 भ्य सत्यलोकान्तमास्तृताः ॥ शाखाः संसारवृक्षस्य कीदृश्यस्ता गुणैस्त्रिभिः ॥ ६ ॥ देहेन्द्रियाद्याकारेण
 सम्यक्परिणतैश्च तैः ॥ स्थूलीभूताः प्रवृद्धास्ताः सेवनैरिव पायसाम् ॥ ७ ॥ विषया रजकत्वेन शब्दाद्याः
 पल्लवा इव ॥ यासां संसारवृक्षस्य शाखानां तास्तथेरिताः ॥ ८ ॥ अधश्च शब्दादूर्ध्वं च मूलान्यवान्त-
 राण्यपि ॥ तत्तद्गोचरागादिवासनालक्षणानि वै ॥ ९ ॥ धर्माधर्मप्रवृत्तेश्च कारकाणि समन्ततः ॥
 तस्य संसारवृक्षस्यानुस्यूतानि भवन्त्यतः ॥ १० ॥ मुख्यं तु मूलं ब्रह्मैवेत्यतो दोषो न कश्चन ॥ ता-
 न्यवान्तरमूलानि कीदृशानीति कथ्यते ॥ ११ ॥ धर्माधर्मात्मकं कर्मानुबद्धं परिणामतः ॥ येषां जनयितुं
 शीलमधिकारिजने भुवि ॥ १२ ॥ तानि कर्मानुबन्धीनि तत्रायं भाव ईशितुः ॥ संसारवासनानां च
 धर्माधर्माभ्यकर्मणाम् ॥ १३ ॥ बीजाङ्कुरवदन्योन्यजन्महेतुतया सदा ॥ तत्कृतो जन्ममृत्यादिसंता-
 नात्मात्यनर्थदः ॥ १४ ॥ संसारतरुच्छेद्यो ज्ञानेन परमासिना ॥ नोपेक्ष्यो दीर्घरोगोऽयं सज्जनैः
 सन्मुमुक्षुभिः ॥ १५ ॥ २ ॥

भा० टी०—तस्यैव वृक्षस्यावयवसंबन्धिनी प्रागुक्तादन्यां कल्पनामाह—अधश्चेति । मनुष्यलोकमारभ्या-
 वीचिपर्यन्तमधः, तत एवारभ्य सत्त्वलोकपर्यन्तमूर्ध्वं यस्य संसारवृक्षस्य शाखा इव शाखाः कर्मोपास्तिफ-
 लानि नानाविधानि 'यथाकर्म यथाश्रुतम्' इत्युक्तत्वात् प्रसूताः प्रकर्षेण व्याप्ताः, गुणैरुपादानभूतैः सत्त्वा-
 दिभिः प्रवृद्धाः प्रकर्षेण स्थूलीकृताः विषयाः शब्दादयः प्रवालाः पल्लवशाखाप्रोद्भूताङ्कुरस्थानीयाः यासां
 शाखानां ताः विषयप्रवालाः संसारवृक्षस्य परमं मूलमुपादानं पूर्वमूर्ध्वमुक्तमथेदानीं कर्मफलजनितरागद्वेषा-
 दिवासनामूलानीव मूलानि धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणान्यवान्तर्भावीनि तानि देवाद्यपेक्षया अधः मूलानि प्रसूतानि
 संततानि अनुप्रविष्टानि—सर्वेष्वनुगततयाऽनवच्छिन्नानि । मूलानि विशिनष्टि—कर्मानुबन्धीनि कर्म धर्माधर्मलक्ष-
 णमनुबन्धः पश्चाद्भावि येषां—येषामुद्भवात्पश्चात्कर्माणि भवन्तीत्यर्थः । तानि कर्मानुबन्धीनि । केत्यपेक्षया-
 माह—मनुष्यलोके लोक्यत इति लोकः प्राणिनिकायः मनुष्यश्चासौ लोकश्चेत्यधिकृतो ब्राह्मण्यादिविशिष्टो देहो
 मनुष्यलोकः तस्मिन्मनुष्यस्य लोके भूलोके इति वा । विशेषतो मनुष्याणां कर्माधिकारस्य प्रसिद्धत्वात् ॥ २ ॥

प० टी०—अथ तस्य शाखाविस्तारमाह—अधश्चोर्ध्वमिति । अधो देवपितृमनुष्यलोकाद्या ऊर्ध्वं महर्जन-
 स्तपोलोकमुख्याः शाखाः प्रसूताः विस्तृताः सन्ति । किंभूताः? गुणप्रवृद्धा यथायोग्यं सत्त्वरजस्तमोभिर्ज-
 लसेकादिभिरिव प्रवृद्धा वृद्धिं प्राप्तास्तथा विषया रूपरसादय एव प्रवालाः पल्लवाश्च प्रसूताः सन्ति ।
 अधः पाताले मूलानि यक्षरक्षांस्यनु संततानि सम्यक् तानि विस्तृतानि, मनुष्यलोके तु कर्मानुबन्धीनि कर्मा-
 धीनानि तेषामेव कर्माधिकारित्वान्मनुष्यलोके कर्म कृत्वेतरलोकेषु तत्फलं भुञ्जत इत्यर्थः ॥ २ ॥

रा० टी०—तस्य जगदाख्यवृक्षस्य शाखाः शाखास्थानीयाः महदाद्याः अष्टौ पदार्थाः चिदचिद्रूपाः अधः
 स्वापेक्षयाऽपकृष्टकार्यभूतशरीरादौ स्वापेक्षयोऽप्योर्ध्वशरीरेः कारणभूताव्यक्ते च सूक्ष्मरूपेण प्रसूताः व्याप्ताः ।
 किंरूपाः शाखा इत्यत उक्तं गुणप्रवृद्धा इत्यादि । गुणैः सत्त्वादिभिः प्रवृद्धाः गुणान्तर्भावीनिमूलान्यवान्त-
 दृशमूलैरेव प्रवृद्धे वृक्षे शाखानां प्रवृद्धिर्दृष्टेति भावः । विषयप्रवालाः तात्कालिकसुखहेतुत्वसाम्यात्
 शब्दाद्याः विषया एव प्रवालाः पल्लवा यासां ताः विषयप्रवालाः । मूलानि ऊर्ध्वपदेन प्रकृतानि विष्णो

रूपाणि जडाजडप्रकृती सत्त्वरजस्तमांसि च अधः जगदाख्यवृक्षस्य अधोभागेषु च शाखास्वपीति यावत् । अनुसंततानि व्याप्तानि । कीदृशानि मूलानीत्यत उक्तं कर्मानुबन्धीनीति । मनुष्यलोके कर्माणि अपेक्ष्य फलदातृत्वात्कर्मानुबन्धीनि इति । तथा चोक्तम्—ब्रह्मास्य पृथङ्मूलं प्रकृतिः समूलं सत्त्वादयोऽर्वाचीन-मूलं भूतानि शाखाः छन्दांसि पत्राणि देववृत्तिर्यच्च शाखाः पत्रेभ्यो हि फलं जायते । मात्रा शिफाः मुक्तिः फलमुक्तिः फलम् “ मोक्षो रसो मोक्षो रसः ” इत्यादिश्रुतेः ॥ २ ॥

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥

त० टी०—एवंभूतं संसारवृक्षं केचिदेव जानन्ति नतु सर्वे इत्याह—न रूपमिति । योऽयं संसारवृक्षो वर्णितः अस्य रूपमिह संसारे स्थितैर्जैर्वैर्यथा वर्णितं तथा नोपलभ्यते । तथाऽस्य वृक्षस्यान्तो विनाशोऽपि गुणमयचस्तुष्वसङ्गकृत इति नोपलभ्यते । तथा गुणसङ्ग एवास्यादिरिति नोपलभ्यते । तथा प्रतिष्ठत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठा अनात्मन्यात्मबुद्धिरेवास्य प्रतिष्ठा सा च नोपलभ्यते । अथवाऽन्तोऽवसानमादिरित आरभ्य प्रवृत्त इति संप्रतिष्ठा सम्यक् प्रतिष्ठा मध्यावस्था संप्रतिष्ठत्य-स्मिन्निति संप्रतिष्ठा निवासोऽस्येति न केनचिदुपलभ्यते । एवंभूतोऽयं संसारवृक्षो दुरुच्छेद्यो-ऽनर्थकरश्चैनं श्रेयोऽर्थी निशितास्त्रेण छित्त्वा परमार्थं वस्त्वन्विच्छेदित्याह—अश्वत्थमेन-मिति सार्धेन । अश्वत्थमेनं यथोक्तं सुविरूढमूलं सुष्ठु विरूढानि विरोहं प्राप्तानि दृढानि मूलानि यस्य तमेनं दुरुच्छेद्यम् असङ्गशस्त्रेण गुणमयविषयभोगसृष्ट्यानिर्वातेन पुत्रवित्तलोकाद्ये-षणानुद्भवरूपेण भगवद्भक्तिदृढीकृतेन विवेकाभ्यासनिशितेन छित्त्वा तत्संबन्धं विहायेत्यर्थः ॥ ३ ॥

म० टी०—यस्त्वयं संसारवृक्षो वर्णितः—नेति । इह संसारे स्थितैः प्राणिभिरस्य संसारवृक्षस्य यथाव-र्णितमूर्ध्वमूलत्वादि तथा तेन प्रकारेण रूपं नोपलभ्यते स्वप्नमरीच्युदकमायागन्धर्वनगरवन्मृषात्वेन दृष्टन-ष्टस्वरूपत्वात् तस्य । अत एव तस्यान्तोऽवसानं नोपलभ्यते । एतावता कालेन समाप्तिं गमिष्यतीति अपर्यन्तत्वात् । न चास्यादिरुपलभ्यते । इत आरभ्य प्रवृत्त इति अनादित्वात् । न च संप्रतिष्ठा स्थितिर्म-ध्यमस्योपलभ्यते । आद्यन्तप्रतियोगिकत्वात्तस्य । यस्मादेवंभूतोऽयं संसारवृक्षो दुरुच्छेदः सर्वानर्थकरश्च तस्मात् अनाद्यज्ञानेन सुविरूढमूलमत्यन्तवद्धमूलं प्रागुक्तमश्वत्थमेनमसङ्गशस्त्रेण सङ्गः सृष्ट्वा असङ्गः सङ्गविरोधि वैराग्यं पुत्रवित्तलोकैषणात्यागरूपं तदेव शस्त्रं रागद्वेषमयसंसारविरोधित्वात्, तेनासङ्गशस्त्रेण दृढेन परमात्मज्ञानौत्सुक्यदृढीकृतेन पुनः पुनर्विवेकाभ्यासनिशितेनाच्छित्त्वा समूलमुद्धृत्य वैराग्यशमदमादिसंपत्त्या सर्वकर्मसंन्यासं कृत्वेत्येतत् ॥ ३ ॥

शं० टी०—यद्यप्यधीतविदितसर्ववेदवेदार्थाः पुरुषाः पण्डिता अप्यविद्याकामपरतन्त्रा भत्वा प्ररोचनोक्ति-भिः संसारवृक्षफलेषु दृष्टेष्वदृष्टेषु च स्वर्गादिषु तत्सुखेषु च रम्यत्वबुद्ध्या नित्यत्वबुद्ध्या च मोहिताः सन्तश्चा-न्यानुद्गमयन्तः स्वयं च भ्रमन्ति । तथाप्यत्र यः शुद्धात्मा विचक्षणः सूक्ष्मबुद्धिर्मुमुक्षुर्भवति तेन “ तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते । श्वाभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत् । श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ संपरी-त्य विविनक्ति धीरः ” इत्यादिश्रुतिभिः, इदं सर्वं मिथ्या मायाकार्यत्वादिन्द्रजालवदित्यादि-युक्तिभिश्च सदसद्विचार्य तदुदितवैराग्यखड्गेन संसारवृक्षं छित्त्वा सर्वं संन्यस्य मोक्षाय यतनः कर्तव्य इति बोधयति—न रूपमिति द्वाभ्याम् । यद्यपि संसारवृक्षस्य पामरदृष्टयोक्तरित्या विशिष्टपर्णपुष्पफलादि-

मत्तया रमणीयत्वेनाश्रयणीयत्वं प्रतीयते, तथापि पण्डितैः सूक्ष्मबुद्धिभिः इहास्मिन्नर्थे सम्यग्विवर्च्यमाणे “ध्रुवा द्यौ ध्रुवा पृथिवी” इति “स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्ते” इत्यादिप्ररोचनश्रुत्या यथारूपं स्वरूपं नित्यत्वेन सुखरूपत्वेन च वर्णितं भवति तथा तेन प्रकारेण नोपलभ्यते । ननु ध्रुवा द्यौरित्यन्तरिक्षादेर्नित्यत्वं श्रूयते कथं नित्यत्वं नोपलभ्यत इति चेद्वाक्यशेषेण ध्रुवेण हविषेति क्षाणिकस्य हविषोऽपि ध्रुवत्वश्रवणात्तन्त्याये-
नान्तरिक्षादीनामपि ध्रुवत्वमौपचारिकमिति ज्ञापितं भवति । यत्सावयवं तदनित्यमित्यादियुक्तिबलेन “त्रयमप्ये-
तत्सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रम्” इति “यथा स्वप्नप्रपञ्चोऽयम्” इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेन च संसारवृक्षस्य स्वप्ना-
र्थवदनियतसत्ताकत्वात् ज्ञेयत्वाज्जन्मलयादिमत्वाच्चास्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानस्य नित्यत्वं सुखरूपत्वं चाप्रा-
माणिकमित्यर्थः । एतेन स्वर्गादेर्नित्यत्वं नित्यसुखत्वं च बुद्धिभ्रम इति सिद्धम् । ननु संसारवृक्षस्या-
नित्यत्वं दुःखरूपत्वमिति यदि निश्चयस्तर्हि तस्याभ्रच्छायावत्क्षणिकत्वात्किञ्चित्कालं दुःखं सोढ्वा तदपाये
सुखं भोक्तुं शक्यत इत्याशङ्क्यामाह—नान्त इति । अस्य जननमरणदुःखप्रवाहसान्तत्येनाजस्रं वर्तमानस्या-
दिस्तत्प्रवृत्तेरादिमत्त्वं नोपलभ्यते अनादित्वादविद्यातत्कार्यप्रवृत्तेरित्यर्थः । तत एव प्रतिष्ठा च—प्रतिष्ठा मध्ये
स्थितिरपि नोपलभ्यते—अयमस्यादिरिदमस्य मध्यमिति ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः । तथैवान्तश्चास्य पर्य-
वसानमपि नोपलभ्यते । इदमत्र समाप्तमिति समाप्तिरपि न विज्ञायत इत्यर्थः । ननु तर्हि मुमुक्षोः सद-
सद्विवेकिनः किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायां ‘श्वः कार्यमद्यकुर्वति’ इतिन्यायेन सर्वं संन्यस्य मोक्षाय यतितव्य-
मिति बोधयितुमाह—अश्वत्थमिति । अनेकजन्मसमाराधितेश्वरप्रसादवता मुमुक्षुणा विपश्चिता असङ्गशस्त्रेण
सज्जते विषयेषु पुमाननेनेति सङ्गो वैषयिको रागस्तदभावोऽसङ्गो विरागस्तीव्रमोक्षेच्छया सदसद्विवेकविज्ञानेन
च समुत्पन्नं वैराग्यं तदेव शस्त्रं तेन दृढेन पुनर्विषयेषु दोषदर्शनेन विषयाणां बन्धकत्वबुद्धिजनितभयेन
च तीव्रमोक्षेच्छया च मुहुर्मुहुः कृतविवेकबलेनापि दृढतमोऽयं तेन दृढेनासङ्गशस्त्रेण अश्वत्थं सुविरूढ-
मूलं सुतरामेण्डतैललेपेन तत्पात्रवत्सर्वतो विरूढानि विशिष्य व्याप्तानि मूलानि विविधविषयवासनाजालानि
यस्य तं सुविरूढमूलम् । अनेककोटिब्रह्मकल्पनानुस्यूतनानाविधवासनापटलजटिलमश्वत्थं संसारवृक्षं मूलं
छित्त्वा पुत्रादिसर्वपणाभ्यो व्युत्थाय सर्वसंन्यासं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्री० टी०—किञ्च—न रूपमस्येति । इह संसारे स्थितैः प्राणिभिः अस्य संसारवृक्षस्य तथोर्ध्वमूलत्वा-
दिप्रकारेण रूपं नोपलभ्यते । नचान्तः अवसानमपर्यन्तत्वात् । नचादिरनादित्वात् । नच संप्रतिष्ठा स्थितिः
कथं तिष्ठतीति न चोपलभ्यते । यस्मादेवंभूतोऽयं संसारवृक्षो दुरुच्छेद्यः, अनर्थकरश्च तस्मादेनं दृढेन वैरा-
ग्येण शस्त्रेण छित्त्वा तत्त्वज्ञाने यतेतेत्याह—अश्वत्थमेनमिति सार्धेन । एनमश्वत्थं सुविरूढमूलमत्यन्तं बद्ध-
मूलं सन्तमसङ्गः सङ्गराहित्यं अहंमतात्यागस्तेन दृढेन शस्त्रेण सम्यग्विचारवता छित्त्वा पृथक्कृत्य ॥ ३ ॥

स० टी०—यस्त्वयं वर्णितो वृक्षः संसाराख्योऽस्य जन्तुभिः ॥ संसारेऽस्मिन्स्थितैर्वेदे यथावर्णितमद्भुतम्
॥ १ ॥ रूपं तेन प्रकारेण नोपलभ्यत ऐश्वरम् ॥ दृष्टनष्टस्वरूपत्वात्तस्य मायामयस्य च ॥ २ ॥ स्वप्नमायाम-
रीच्यभोगन्धर्वनगरादिवत् ॥ अतो नास्यावसानं च कथंचिदुपलभ्यते ॥ ३ ॥ एतावताऽसौ कालेन
समाप्तिं यास्यतीति वा ॥ अपर्यन्ततयाऽप्यस्य तथादिर्नोपलभ्यते ॥ ४ ॥ प्रवृत्त इत आरभ्येत्यनादित्वेन
केनचित् ॥ संप्रतिष्ठा स्थितिर्नापि मध्यमस्योपलभ्यते ॥ ५ ॥ तस्याद्यन्तनिरूप्यत्वाद्यस्मादेवमयं तरुः ॥
संसारख्यो दुरुच्छेदः सर्वानर्थकरस्ततः ॥ ६ ॥ अनाद्यविद्ययात्यन्तबद्धमूलं पुरोरितम् ॥ एनमश्वत्थनामानं
संसारतरुमव्ययम् ॥ ७ ॥ वैराग्याख्येन शस्त्रेण रागद्वेषविरोधिना ॥ दृढीकृतेन ब्रह्मैक्यज्ञानौत्सुक्यात्पुनः
पुनः ॥ ८ ॥ विवेकाभ्यासतीक्ष्णेन छित्त्वोद्धृत्य समूलतः ॥ वैराग्यात्पङ्कसंपत्त्या कृत्वा संन्यासमादरात् ॥ ९ ॥ ३ ॥

भा० टी०—“को अद्वा वेद क इह प्रवोचत् कुत आज्ञाता कुत इयं विसृष्टिः । अर्वागदेवा

अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव ” इत्यादिश्रुतिबोधितं संसारस्यानिर्वचनीयत्वं वदन्नास्य ज्ञानायोग्यतत्वं युक्तमपि तूच्छेदायेति बोधयति—नेति । अस्य वर्णितस्य संसारवृक्षस्य रूप-मिह शास्त्रे यथा वर्णितं तथा नैवोपलभ्यते । इह संसारे स्थितैः प्राणिभिर्ध्वंमूलत्वादि यथा वर्णितं तथा नोपलभ्यते इति वा । दृष्टनष्टस्वरूपत्वेन स्वप्नमरीच्युदकमायागन्धर्वनगररञ्जूरगशुक्तिरूप्यद्विचन्द्र-समत्वात् । एवं च यथा सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वात्स्वप्नादिकममेयं तथार्थं संसारोऽपीति भावः । अमेयत्वादेवास्य संसारस्यान्तः कदायं समाप्यत इति परिसमाप्तिर्नोपलभ्यते ज्ञानं विनाऽनन्तत्वात् । तथेत आरभ्यायं प्रवृत्त इत्यादिरस्य न चोपलभ्यते कैश्चिन्न गम्यतेऽनादित्वात् । न च संप्रतिष्ठा संस्थितिः मध्यमस्य केनचिदुपलभ्यते आद्यन्तज्ञानाधीनत्वात् अस्य । तस्मादेनं यथोक्तमश्वत्थं संसारवृक्षं सर्वा-नर्थकरं सुष्ठु विरूढानि विरोहं गतानि सुदृढानि मूलान्यविद्याकामकर्मवासनारूपाणि यस्य तं सुवि-रूढमूलत्वादुरुच्छेदमसङ्गशस्त्रेण सङ्गस्य पुत्रवित्तलोकैषणादिरूपस्य परित्यागोऽसङ्गः स एव शस्त्रं संसारवृक्ष-च्छेदनसाधनं तेन दृढेन परमात्माभिमुख्यनिश्चयदृढीकृतेन पुनः पुनर्विवेकाभ्यासशिलापादिततैक्ष्ण्येन छित्त्वा संसारवृक्षं समूलमुत्कृत्य ततः पदं तत्परिमार्गितव्यमित्यपरेणान्वयः ॥ ३ ॥

प० टी०—अथ तस्य दुर्ज्ञेयत्वमाह—न रूपमस्येति द्वाभ्याम् । इह संसारेऽस्य स्थूलप्रपञ्चतरो रूपं स्वरूपं तथा लौकिकदृष्ट्या नोपलभ्यते यथा ज्ञानदृष्ट्येत्यर्थः । दिव्यं ददामि ते चक्षुः इत्युक्तत्वात् च । परमस्यान्तः पर्यवसानं तथा प्रतिष्ठा स्थितिरादिराविर्भावश्च नोपलभ्यते । अथास्योपरमप्रकारमाह—अश्व-त्थमिति । एनं निरूपितप्रकारं सुविरूढमूलं प्रकारान्तरेणानुच्छेद्यमश्वत्थं दृढेन तीक्ष्णेनासङ्गशस्त्रेण वैराग्य-कुठारेण छित्त्वा ॥ ३ ॥

रा० टी०—अस्य जगद्वृक्षस्य रूपं यथा स्थितं तथेहलोके नोपलभ्यते विकारित्वादिति भावः । जगतो जन्मसंहारकर्तृत्वहेतुनाद्यन्तपदोक्तो विष्णुः संप्रविष्टश्च जगद्वृक्षमनुप्रविष्टोऽपि नोपलभ्यते । नान्तो न चादिः न च संप्रविष्टः उपलभ्यत इति वाक्यत्रयेणानुपलम्भोक्तिरादरार्था । अस्त्वेवं जगद्वृक्षस्वरूपं ततः किमित्यत आह—अश्वत्थमिति । सुविरूढमूलं प्रबलविष्णवादिबहुमूलकम्, एनं प्रागुक्तमश्वत्थनामकं जगद्वृक्षमसङ्गशस्त्रेण सङ्गराहित्यसहितेन ज्ञानासिना छित्त्वा मूलभूतो विष्णुः प्रकृत्यादिजगतो विल-क्षणः जगच्चावान्तरभेदयुक्तं परतन्त्रं प्रवाहतोऽव्ययमित्यादिरूपेण विविच्य ज्ञात्वेत्यर्थः । उक्तज्ञानरूप-च्छेदनं तस्य कार्यमिति भावः ॥ ३ ॥

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः ॥

तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

त० टी०—तत इति । ततस्तदनन्तरं तत्पदं परिमार्गितव्यमन्वेषणीयं, किं तत्पदं यस्मिन्पदे गताः प्राप्ता भूयः पुनर्न निवर्तन्ते संसाराय नावर्तन्ते । ननु “गौरनाद्यन्तवती जनित्री भूतभाविनी” इति श्रुतेर-नाद्यन्ताया भगवच्छक्तेर्देव्या मायायाः संसारवृक्षस्य मूलभूतायाः कथं निवृत्तिरनिवृत्तेः कथमपुनरा-वृत्तिरित्याशङ्क्य तन्निवृत्त्यसाधारणमुपायं शृण्वित्याह—तमेवेति । संसारमूलानादिमायानिवृत्तये-ऽपुनरावृत्तये च तमेव चाद्यं कृत्स्नस्यादिभूतं पुरुषं शरणं प्रपद्येत् । कोऽसौ पुरुषस्तं लक्षयति—यतो यस्मात्पुरुषाद्गुणमयसंसारप्रवृत्तिः पुराणी पुरातनी प्रसृता वितता, यच्छक्तिगुणप्रवाहे पतितो जीवः संसरति । तत्प्रपत्तिं विना न मुच्यते । तच्चोक्तं पूर्वमेव ‘दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते’ इति तस्मान्भगवच्छरणा अपुनरावृत्तिपदं गच्छन्ति ॥ ४ ॥

म० टी०—तत इति । ततो गुरुमुपसृत्य ततोऽश्वत्थादूर्ध्वं व्यवस्थितं तद्वैष्णवं पदं वेदान्तवाक्यविचारेण परिमार्गितव्यं मार्गयितव्यमन्वेष्टव्यं “ सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः ” इति श्रुतेः । तत्पदं श्रवणादिना ज्ञातव्यमित्यर्थः । किं तत्पदं यस्मिन् पदे गताः प्रविष्टा ज्ञानेन न निवर्तन्ति नावर्तन्ते भूयः पुनः संसाराय । कथं तत् परिमार्गयितव्यमित्याह—यः पदशब्देनोक्तस्तमेव चाद्यमादौ भवं पुरुषं येनेदं सर्वं पूर्णं तं पुरिषु पूर्णं वा शयानं प्रपद्ये शरणं गतोऽस्मीत्येवं तदेकशरणतया तदन्वेष्टव्यमित्यर्थः । तं कं पुरुषं यतो यस्मात् पुरुषात् प्रवृत्तिः मायामयसंसारवृक्षप्रवृत्तिः पुराणी चिरन्तन्यनादिरेषा प्रसृता निःसृतैन्द्रजालिकादिव मायाहस्त्यादि तं पुरुषं प्रपद्ये इत्यन्वयः ॥ ४ ॥

शं० टी०—एवं सदसद्विवेकसमुद्भूतवैराग्यतीव्रमोक्षेच्छावेगेन पराकूपवाहायमानमन्तःकरणं प्रत्यगभिमुखीकृत्य मोक्षैककामो यतिरात्मज्ञानैकतत्परो भवेदित्याह—तत इति । ततः ‘संन्यस्य श्रवणं कुर्यात्’ इति न्यायेन सदुरोः सन्निधौ पदं परतत्त्वं परिमार्गितव्यं श्रुतियुक्तिभिः सम्यग्विचारणीयमित्यर्थः । यद्वा पञ्चमर्थस्तसिः । ततस्तस्य संसारवृक्षस्य यत्पदं प्रवृत्तिमूलकारणं परं ब्रह्म तदेव परिमार्गितव्यं ब्रह्मविस्सन्निधौ सम्यग्विचार्य विज्ञातव्यमित्यर्थः । तज्ज्ञानस्य फलमाह—यस्मिन्निति । परमेश्वराचार्यप्रसादसंपन्ना यतयो महात्मानः श्रवणमननादिसंजातविज्ञानेन यस्मिन्निर्विशेषे चिदेकरसे ब्रह्मणि गताः स्वात्मभावं गताः ब्रह्मतां प्राप्ताः सन्तो भूयः पुनः संसाराय न निवर्तन्ते पुनः शरीरत्वाय न कल्पन्त इत्यर्थः । सदसद्विवेकवैराग्याभ्यां मोक्षेच्छया च सर्वं संन्यस्य ज्ञानसिद्धयै श्रवणादि कुर्वतो यतेरेवं भवितव्यमित्याह—तमेवेति । यतो यस्माज्जगज्जन्मादिहेतोरीश्वरात्पुराणी चिरन्तन्यनादिकालीनेयं संसारवृक्षप्रवृत्तिः प्रसृता सर्वतः प्राणिनां प्रवृत्ता । ह्यर्थश्चकारः । योऽस्य संसारवृक्षस्य बीजभूतः पदशब्देनोक्तस्तमाद्यमादौ भवमाद्यं मायया सृष्ट्यर्थं सगुणभावं प्राप्तं भक्तवत्सलं पुरुषं परमेश्वरमेव हि शरणं प्रपद्ये । हिशब्दस्तत्परत्वाधारणदाह्यर्थः । “तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये” इतिश्रवणात्संसारबन्धमोक्षाय परमेश्वरमेव हि शरणं गच्छामीतिश्वरैकशरणेन मुमुक्षुणा श्रवणादि कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

श्री० टी०—तत इति । ततस्तस्य मूलभूतं तत्पदं वस्तु वैष्णवं पदं परिमार्गितव्यमन्वेष्टव्यम् । कीदृशम् ? यस्मिन्गता यत्पदं प्राप्ताः सन्तो भूयो न निवर्तन्ति न आवर्तन्त इत्यर्थः । अन्वेषणप्रकारमाह—यत एषा पुराणी चिरन्तनी संसारप्रवृत्तिः प्रसृता विस्तृता तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये शरणं ब्रजामीत्येवमेकान्तभक्त्याऽन्वेष्टव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

स० टी०—ततो गुरुमुपागम्य तस्मात्संसारवृक्षतः ॥ ऊर्ध्वं व्यवस्थितं विष्णोः पदं श्रुतिशिरोगिराम् ॥ १ ॥ श्रवणादिविचारेण ज्ञातव्यं तज्ज्ञया धिया ॥ किं तत्पदं यदाचार्यमुपेत्य ज्ञेयमादरात् ॥ २ ॥ यस्मिन्पदे प्रविष्टाश्च तत्त्वज्ञानेन सज्जनाः । पुनः संसारदुःखाय नावर्तन्ते कदाचन ॥ ३ ॥ परिमार्गितव्यं तत्कथमित्युच्यते शृणु ॥ पदशब्देन यः प्रोक्तस्तमेवादौ भवं परम् ॥ ४ ॥ येन पूर्णमिदं सर्वं शयानं पूर्णं पुरुषम् ॥ तं प्रपद्ये यतः सर्वकारणात्पुरुषात्परात् ॥ ५ ॥ मायामयस्य वृक्षस्य संसाराख्यस्य सर्वथा ॥ प्रवृत्तिः प्रसृताऽनादिः सेनै(?) रेणै?)न्द्रजालिकादिव ॥ ६ ॥ तमेव शरणं यामि मुमुक्षुः सन्नहं त्विति ॥ तदेकशरणत्वेन ज्ञातव्यं तत्पदं हरेः ॥ ७ ॥ ४ ॥

भा० टी०—ततः संसारवृक्षच्छेदनात् पश्चाद्यत्सकलवेदान्तप्रसिद्धं सच्चिदानन्दधनं यद्विष्णोः परमं पदं तत्परिमार्गितव्यमन्विष्य ज्ञातव्यमित्यर्थः “ सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः ” इति श्रुतेः । किं तदिति तत्राह—यस्मिन्पदे गताः प्रविष्टा भूयः पुनर्न निवर्तन्ते संसाराय नावर्तन्ते “ न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते ” इति श्रुतेः । तत्कथं परिमार्गितव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—तमिति । यः

यच्छब्देनोक्तस्तमेवादौ भवमाद्यं पुरुषं पूर्णं प्रपद्ये शरणं गतोऽस्मीत्येवं तच्छरणतया परिमार्गितव्यमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः “ यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये । परीत्य भूतानि परीत्य लोकान्परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च । उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभिसंविवेश ” इत्याद्या । सर्वेषु भूतेष्वहमस्मि सर्वाणि भूतानि च मयि सन्तीति परिज्ञाय । एवमग्रेऽपि प्रथमजां वाचमृतस्य श्रीविष्णोरात्मानं स्वरूपमभिसंविवेश आश्रितवानित्यर्थः । कोऽसौ पुरुष इति तत्राह—यतो यस्मान्मायामयस्य संसारवृक्षस्य प्रवृत्तिः प्रसृता निःसृता ऐन्द्रजालिकादिव मायामयवृक्षप्रवृत्तिः । इतः आरभ्य प्रवृत्ता इति तु वक्तुं न शक्यत इत्याशयेनाह—पुराणी चिरन्तनी । यत्तु संसारिणां मोक्षप्रवृत्तिसिद्धये स्वयमसंसार्यपि भगवान्साक्षात्कर्तव्यं प्राप्य चाविद्यातीतमात्मानं स्वस्यापि प्राप्य स्थानत्वेनाऽऽकारेण प्रकटयति—तमेवेति । यतः यत्र अपुराणी नूतनेति तन्नोपादेयं, ‘मत्तः परतरं नान्यत् किंचिदस्ति धनञ्जय । ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहं शाश्वतस्यामृतस्य च । नान्तो न चादिः’ इत्यादिभगवद्वचनानुरूपत्वात् ॥ ४ ॥

प० टी०—किं कर्तव्यमित्याह—तत इति । ततस्तस्मात्संसारतरोः परमुत्कृष्टं मूलभूतं यत्पदं स्थानं प्रागुक्तं विष्णोः परमं पदं परब्रह्माख्यं तत्परितः सर्वत्र स्थितं मार्गितव्यम् । सुषुम्नाविवरोपलक्षितेन मार्गेण बोद्धव्यम् । तत्किं पदम् ? यस्मिन् गताः प्रविष्टाः सन्तो भूयो न निवर्तन्ते परावृत्तिं न प्राप्नुवन्ति । अथ किमाकारेण प्रविष्टा इत्याह—तमेवेति । तमेवाद्यं ज्यायांसं हृदयजातस्य मूलभूमिरूपं प्रपद्ये शरणं ब्रजामि । तं कम् ? यतः पुराण्यनादिप्रवाहरूपा प्रपञ्चप्रवृत्तिः प्रसृता विस्तृता तमधिकरणरूपमित्यर्थः । अथ क्रमेण श्रुतयश्च तत्र असङ्गशब्देन दृढेन छित्त्वेत्यत्र आश्रयलोपनिपदुक्ता श्रुतिः—“न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः । परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति ” इति । भाष्यम्—एके योगिनस्त्यागेन परेणोत्कृष्टेन वैराग्येणामृतत्वं मोक्षमानशुः प्रापुः । परं तु न कर्मणा फलाभिसिन्धुकृतेन । न प्रजया “नापुत्रस्य लोकोऽस्ति” इति श्रुतेः । धनेन तुलापुरुषादिषु व्ययीकृतेन । अथ तत्किं नामामृतत्वं यद्यतयः संन्यासिनो विशन्ति? कथं ज्ञात्वा विशन्ति नाकं स्वर्गम् ? अलौकिकगुहायां हृदयाकाशे निहितं निधिवद्गोपितमपि विभ्राजतेऽर्थप्रकाशकत्वेन शोभते । ततः पदं तत्परिमार्गितव्यमित्यत्र शातपथी श्रुतिः—“तदप्येते श्लोकाः अणुः पन्था वितरः पुराणोमाङ्गस्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव । तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविद् उत्क्रम्य स्वर्गं लोकमितो विमुक्ताः । तस्मिञ्छुक्लुमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च । एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तस्तेनैति ब्रह्मवित्तैजसः पुण्यकृच्च” इति । भाष्यम्—तत्रार्थे श्लोका वेदोपजीव्या भन्त्रा अपि सन्तीति याज्ञवल्क्यो वदति । ते कथम् । अणुः सूक्ष्मः सुषुम्नोपलक्षितः पन्था मार्गोऽस्ति वितरो विशिष्टतरः पुराणोऽनादिसिद्धः मां स्पृष्टः मया प्राप्त अनन्तरं मयैवानुवित्तमनुष्ठितं तेन मार्गेण कृत्वा धीरा अभ्यासयोगिनः ब्रह्मविद् उद्धूर्व क्रम्य स्वर्गं लोकं भ्रूमध्यं यान्ति गच्छन्ति । किं भूता इतः प्रपञ्चाद्विमुक्ताः । तस्मिन्नाडीसंदर्भमाह—शुक्लमित्यादि । एष पन्था अयं मार्गो न केवलं मयैवानुष्ठितः किं तु ब्रह्मणाप्यनुवित्तोऽनुष्ठितस्तेन ब्रह्मविद्वेदार्थवेत्ता पुण्यकृदनुष्ठाता तैजसः प्रकाशात्मा एति प्राप्नोति नान्यः ॥ ४ ॥

रा० टी०—ततः परं परापरतत्त्वविषयविमर्शादनन्तरं तत् ऊर्ध्वादिपदेन प्रकृतं ब्रह्म परिमार्गितव्यमन्वेषणीयं श्रवणादिना विषयीकर्तव्यम् । जगद्वैलक्षण्यज्ञाने सत्येव तत्स्वरूपमन्वेष्टुं शक्यत इति भावः । अस्मिन्गताः भूयः पुनर्न निवर्तन्ते न गर्भयातनां प्राप्नुवन्ति । तदिति पूर्वैर्णान्वयः । जगद्वृक्षच्छेदनोपायमाह—तमेव चेति । येयं पुराणी चिरन्तनी संसारप्रवृत्तिः यतः प्रसृता विस्तृता तमेव चाद्यं प्राथ-

मिकं पुरुषं विष्णुं प्रपद्ये प्रपद्येत व्यत्ययात् । 'तमेवाद्यं प्रपद्येत यदंशाभासको ह्ययं जीवराशिः' इति वचनात् । जगद्वृक्षच्छेदनार्थमिति योज्यम् ॥ ४ ॥

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषाः अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ॥

द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ ५ ॥

त० टी०—पुनः कथंभूतास्तत्पदं गच्छन्तीति तान्विशिनष्टि—निर्मानमोहा इति । मानः गर्वपर्यायोऽहंकारः, मोहोऽनात्मन्यात्माभिमानः, निर्गतौ मानमोहौ येभ्यस्ते निर्मानमोहाः । जितौ सङ्गदोषौ रागद्वेषौ येस्ते जितसङ्गदोषाः । अध्यात्मनित्याः आत्मनि यज्ज्ञानं तदध्यात्मं तस्मिन्नित्यरताः, विनिवृत्तान्यकामाः, सुखदुःखसंज्ञैः सुखदुःखकारणत्वात्सुखदुःखनामकैः शीतोष्णादिभिर्द्वन्द्वैर्विमुक्ताः, अत एवामूढा आत्मानात्माविवेकरहितास्तदव्ययं पदं गच्छन्ति । पूर्वाध्याये उक्तं ब्रह्मभावाख्यं पदं प्राप्यं निरावरणज्ञानमात्मस्वरूपं गच्छन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

स० टी०—परिमार्गणपूर्वकं वैष्णवं पदं गच्छतामङ्गान्तराण्याह—निर्मानेति । मानोऽहङ्कारो गर्वः, मोहस्त्वविवेको विपर्ययो वा, ताभ्यां निष्क्रान्ता निर्मानमोहाः, तौ निर्गतौ येभ्यस्ते वा । तथा अहङ्काराविवेकाभ्यां रहिता इति यावत् । जितसङ्गदोषाः प्रियाप्रियसन्निधावपि रागद्वेषवर्जिता इति यावत् । अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपालोचनतत्पराः, विनिवृत्तकामाः विशेषतो निरवशेषेण निवृत्ताः कामा विषयभोगा येषां ते विवेकवैराग्यद्वारा त्यक्तसर्वकर्माण इत्यर्थः । द्वन्द्वैः शीतोष्णक्षुत्पिपासादिभिः सुखदुःखसंज्ञैः सुखदुःखहेतुत्वात् सुखदुःखनामकैः सुखदुःखसङ्घैरिति पाठान्तरे सुखदुःखाभ्यां सङ्गः संबन्धो येषां तैः सुखदुःखसङ्घैः द्वन्द्वैर्विमुक्ताः परित्यक्ताः, अमूढाः वेदान्तप्रमाणसंजातसम्यग्ज्ञाननिवारितात्माज्ञानास्तदव्ययं यथोक्तं पदं गच्छन्ति ॥ ५ ॥

शं० टी०—एवमविद्याकामकर्मभिः संसारचक्रे भ्राम्यमाणानां ब्राह्मणानां सुमुखूणामीश्वरप्रसादसंप्राप्तसदसद्विवेकविज्ञानसंजाततीव्रवैराग्यसंन्यस्तसर्वकर्मतत्साधनानां श्रवणादिजन्यज्ञानेन जगत्कारणं निर्विशेषं परं ब्रह्म स्वात्मना ज्ञातव्यमित्युपदिश्य तेषामेव विज्ञातात्मस्वरूपाणां यतीनां 'स सर्वविद्भजति माम्' इति वक्ष्यमाणन्यायेन समुत्पन्नज्ञानस्य तत्फलसिद्धेश्च प्रतिबन्धायमानानात्मतद्धर्मध्यासरहितत्वाय सर्वदा ब्रह्मदृष्टैवावस्थातव्यमिति बोधयितुमेवंलक्षणसंपन्ना एव यतयो विदेहमुक्तिं गच्छन्तीत्याह—निर्मानेति । मानोऽभिमानो देहेन्द्रियादिष्वहमित्यभिनिवेशलक्षणोऽहंकारस्तत्कारणं मोहोऽज्ञानमावृत्तिलक्षणोऽनात्मन्यात्मत्वधीहेतुस्तावुभौ मानमोहौ स्वरूपज्ञानेनात्मन्येवात्मभावापत्त्या च ताभ्यां मानमोहाभ्यां निर्गतास्ते निर्मानमोहाः श्रवणादिसमुत्पन्नेनायमहमस्मीतिविज्ञानेनात्मन्येवात्मत्वधीव्यवस्थया चानात्मन्यहंभावशून्या इत्यर्थः । मानमोहयोर्वक्ष्यमाणाविद्याकामादेश्च निःशेषनिवृत्तौ कारणमाह—अध्यात्मनित्या इति । अध्यात्ममात्मज्ञानं सर्वत्र ब्रह्मात्रदर्शनलक्षणं तत्रैव नित्या निरता आत्मारामा ये ते ह्यध्यात्मनित्याः सर्वमिदमहं च ब्रह्मैव—इति स्वस्मिन्सर्वत्र च ब्रह्मप्रत्ययदाढ्याय निरन्तरं ब्रह्मनिष्ठायामेव परिनिष्ठिता इत्यर्थः । तत एव विनिवृत्तकामाः काम्यन्ते विषया एभिरिति कामाः वासनाः । वासनया खलु विषयान् कामयते, ततो वासनानां कामत्वव्यपदेशः । निरन्तरं ब्रह्मनिष्ठयान्तःकरणसकाशाद्विशिष्य निवृत्ताः कामा बाह्यवासना येषां ते विनिवृत्तकामाः । निरन्तरसमाधिनिष्ठा निर्दग्धाहमादिसर्ववासनाग्रन्थय इत्यर्थः । सर्ववासनानाशस्य फलमाह—जितेति । इन्द्रियाणां मनसश्च विषयैः संसर्गः सङ्गः स एव कामसंकल्पादिदोषहेतुत्वादोष इत्युच्यते । ध्यानश्रवणदर्शनादिभिश्चित्तस्थेन्द्रियाणां च सति विषयसंसर्गे कामसंकल्पादयो दोषा जायन्ते, ततो

भोक्तृभोगाद्यध्यासस्ततः प्रवृत्तिस्ततः प्रत्यग्दर्शनविच्छित्तिस्ततो 'ध्यायतो विषयान् पुंसः' इत्युक्तानर्थपरं-
परापत्तिस्ततस्तदभावाय जितो वर्जितः सङ्गदोषो यैस्ते जितसङ्गदोषाः बहिःप्रावण्यरहिता इत्यर्थः । यतो
नित्यमध्यात्मनित्यास्तत एव निर्मानमोहास्तत एव विनिवृत्तकामास्ततः एव जितसङ्गदोषास्तत एव
सुखदुःखसंज्ञैः सुखमिति दुःखमिति संज्ञा संज्ञानं येभ्यो जायते तानि सुखदुःखसंज्ञानि शीतोष्णप्रियाप्रिय-
शत्रुमित्रादीनि द्वन्द्वानि तैर्द्वन्द्वैः सुखदुःखसंज्ञैर्विमुक्ताः गुणातीता इत्यर्थः । यत एवंलक्षणा अत एवामूढाः
अहंममेदमिति भेदप्रत्ययवन्तो मूढास्तद्विलक्षणास्त्वमूढाः निःशेषनिवृत्ताविद्याः ब्राह्मणाः "अमौनं च मौनं
च निर्विद्याय ब्राह्मणः" इत्युक्तलक्षणा यतयो ब्रह्मविदः—अव्ययं न केनापि व्येति नश्यतीत्यव्ययम् "नित्यं
विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययम्" इति श्रुतेः अव्ययमित्युक्त्या निर्विशेषब्रह्मव्यतिरिक्तानां व्ययः सूचितस्तेन
सुसूक्ष्मां निर्विशेषमेव परं ब्रह्म ज्ञातव्यं वक्तव्यमिति ज्ञापितं भवति । यत्सर्ववेदान्तप्रसिद्धं यत्प्राप्य मुक्तः
न निवर्तन्ते तदव्ययं शाश्वतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सच्चिदानन्दैकरसमद्वितीयं पदं परं ब्रह्म गच्छन्ति ।
उपाधिविच्छित्याभासपरिच्छित्तिं परित्यज्य पूर्णत्वं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्री० टी०—तत्प्राप्तौ साधनान्तराणि दर्शयन्नाह—निर्मानेति । निर्गतौ मानमोहौ अहंकारमिथ्याभिनि-
वेशौ येभ्यस्ते, जितः पुत्रादिसङ्गरूपो दोषो यैस्ते, अध्यात्मे आत्मज्ञाने नित्याः परिनिष्ठिताः विशेषेण
निवृत्तः कामो येभ्यस्ते, सुखदुःखहेतुत्वात् सुखदुःखसंज्ञानि शीतोष्णादीनि द्वन्द्वानि तैर्विमुक्ताः, अत एवा-
मूढाः निवृत्ताविद्याः सन्तस्तदव्ययं पदं वैष्णवं गच्छन्ति ॥ ५ ॥

स० टी०—परिमार्गणपूर्वं च गच्छतां वैष्णवं पदम् ॥ ज्ञानस्याङ्गान्तराण्याह भगवान्करुणानिधिः
॥ १ ॥ मानो गर्वस्तथा मोहोऽविवेको वा विपर्ययः ॥ तौ निर्गताबुभौ येभ्यस्ते ताभ्यां वर्जिता बुधाः
॥ २ ॥ भोग्येषु शोभनाध्यासः सङ्गो दोषः स एव सः ॥ जितो यैस्तत्तदाप्तौ ये रागद्वेषविवर्जिताः
॥ ३ ॥ परमात्मस्वरूपैक्यालोचनैकपरायणाः ॥ अथवाऽऽचार्यवेदान्तनारायणरताः सदा ॥ ४ ॥ विशेषेण
निवृत्ताश्च कामा येषां ससाधनाः ॥ वैराग्यादिगुणद्वारा त्यक्तकर्माण एव वा ॥ ५ ॥ सुखदुःखैकहेतुत्वात्सु-
खदुःखाभिधैस्तु ये ॥ शीतोष्णक्षुत्पिपासाद्यैर्द्वन्द्वैर्मुक्ता विशेषतः ॥ ६ ॥ अविद्यायाऽऽवृता मूढास्तद्भिन्ना
मोहवर्जिताः ॥ श्रुतिमौलिप्रमाणोत्थसम्यग्ज्ञानेन नाशितः ॥ ७ ॥ आत्माज्ञानाख्यमोहो यैस्ते गच्छन्त्य-
व्ययं पदम् ॥ ८ ॥ ५ ॥

भा० टी०—कथंभूतास्तत्पदं गच्छन्तीत्याकाङ्क्षायां परिमार्गणपूर्वकं तद्वैष्णवं पदं गच्छतां लक्षणाभ्याहः—
निर्मानमोहा इति । अमूढाः मोहेनानाद्यज्ञानेन रहिताः सम्यग्ज्ञानवन्तः तद्यथोक्तमावृत्तिरहितं वैष्णवं
पदं मोक्षाख्यं गच्छन्ति मुक्ता भवन्ति । मानोऽहंकारो मोहोऽविवेकस्तौ निर्गतौ येभ्यः अत एव जितसङ्गदोषा
जितः पुत्रादिसङ्ग एव दोषो यैः । यतः इति वा । शत्रुमित्रादिसन्निधावपि द्वेषप्रीतिवर्जिता इति भाष्य-
टीकाकृतः । अत एव यतो बाध्यात्मनित्याः अध्यात्मनि परमात्मस्वरूपालोचने नित्यास्तत्पराः "ब्रह्म-
संस्थोऽमृतत्वमेति" "तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्" इति श्रुतिसूत्राभ्याम् । अत एव यतो वा विनिवृत्तकामा
विशेषतो वासनारहिताः निवृत्ताः कामा विषयाभिलाषा येषां ते । विनिवृत्तकामानां परत्ववेद्यलक्षणमाह—
द्वन्द्वैः प्रियाप्रियादिभिः सुखदुःखसंज्ञैः विमुक्ताः स्वयमेवानायासेनैव परित्वक्ता एतादृशैर्लक्षणैः संपन्ना
अमूढा वैष्णवं पदं गच्छन्त्यतः तत्पदप्राप्तिमिच्छतामेतानि तत्प्राप्त्यङ्गानि यत्नेनाभ्यसनीयानीति
भावः ॥ ५ ॥

प० टी०—अथ "इतो विमुक्ताः" इति श्रुत्यर्थं प्रकटयन्नाह—निर्मानमोहा इति । निर्गतौ मानमोहावहं-
कारमिथ्याभिनिवेशावेभ्यः । जितः पुत्रादिसङ्गदोषो यैस्ते । अध्यात्मज्ञाने निष्ठाः परिनिष्ठिताः । विशेषेण

निवृत्तः कामो येभ्यस्ते । सुखदुःखसंज्ञा शीतोष्णादीनि तैर्विमुक्ता एवंविधास्तदन्यथं पदं गच्छन्ति नान्ये ॥ ५ ॥

रा० टी०—भगवत्प्रविपत्तौ साधनान्तराण्याह—निर्मानेति । मानमोहाभ्यां अहंकारमिथ्याज्ञानाभ्यां निर्गतास्ताभ्यां हीना इति यावत् । जितविषयसङ्गदोषाः, अध्यात्मनित्याः अध्यात्मज्ञाने भगवच्छ्रवणादौ निरताः । विशेषतो निवृत्तविषयतृष्णाः । सुखदुःखहेतुतया सुखदुःखसंज्ञैः द्वन्द्वैर्लाभालाभजयाजयादिरूपैर्विमुक्ताः । अमूढा रजस्तमस्वभावशून्याः । अव्ययं तत्पदं भगवत्स्वरूपं गच्छन्ति ॥ ५ ॥

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ॥

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

स० टी०—तदेव पदं विशिनष्टि—न तदिति । तत्पदं प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपं सूर्यो न भासयते न प्रकाशयति, न शशाङ्कः, न पावकोऽग्निरपि, यथा प्राकृतं सर्वं वस्तु दिवा सूर्यो भासयति, सूर्यास्तमये निशि चन्द्रः भासको भवति, उभयोरप्यभावेऽग्निरपि प्रकाशको दृष्टः । तदात्मस्वरूपं न कोऽपि प्रकाशयितुं समर्थः । तत्र हेतुगर्भितविशेषणम्—तद्धामेति । धाम ज्योतीरूपं ज्योतीरूपत्वादित्यर्थः । सूर्यादयस्तु जडमेव प्रकाशयन्ति, नतु स्वयंप्रकाशमिति भावः । प्राकृतज्योतिर्व्यावर्तयति—परममिति । तमसः परमित्यर्थः “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” इति श्रुतेः । अत एव यद्गत्वा प्राप्य न निवर्तन्ते पुनः संसारिणो न भवन्तीत्यर्थः । एतत्परमधामपदार्थस्य परमात्मसाधारण्यात्तदैक्यभ्रान्तिः स्यात्तां वारयति—ममेति । तत्परमं धाम न परं ब्रह्म, नापि ततः स्वतन्त्रमत्यन्तभिन्नं, किंतु मम मदीयशक्तिरूपांश इत्यर्थः ॥ ६ ॥

म० टी०—तदेव गन्तव्यं पदं विशिनष्टि—न तदिति । यद्वैष्णवं पदं गत्वा योगिनो न निवर्तन्ते तत्पदं सर्वावभासनशक्तिमानपि सूर्यो न भासयते । सूर्यास्तमयेऽपि चन्द्रो भासको दृष्ट इत्याशङ्क्याह—न शशाङ्कः । सूर्याचन्द्रमसोरुभयोरप्यस्तमयेऽग्निः प्रकाशको दृष्ट इत्याशङ्क्याह—न पावकः । भासयत इत्युभयत्राप्यनुषज्यते । कुतः सूर्यादीनां तत्र प्रकाशनासामर्थ्यमित्यत आह—तद्धाम ज्योतिः स्वयंप्रकाशमादित्यादिसकलजडज्योतिरवभासकं परमं प्रकृष्टं मम विष्णोः स्वरूपात्मकं पदम् । न हि यो यद्भास्यः स स्वभासकं तं भासयितुमीष्टे । तथा च श्रुतिः—“न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इति । एतेन तत्पदं वेद्यं न वा । आद्ये वेद्यभिन्नवेदितृसापेक्षत्वेन द्वैतापत्तिर्द्वितीये त्वपुरुषार्थत्वापत्तिरित्यपास्तम् । अवेद्यत्वे सत्यपि स्वयमपरोक्षत्वात् । तत्रावेद्यत्वं सूर्याद्यभास्यत्वेनात्रोक्तं, सर्वभासकत्वेन तु स्वयमपरोक्षत्वं यदादित्यगतं तेज इत्यत्र वक्ष्यति । एवमुभाभ्यां श्लोकाभ्यां श्रुतेर्द्वयं व्याख्यातमिति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥

शं० टी०—ननु ब्रह्मविष्णवादिलोकप्राप्तानामिव निर्विशेषब्रह्मभावं प्राप्तानामपि पुनरावृत्तिः किं न स्यादित्याशङ्कयाम् “न स पुनरावर्तते न स पुनरावर्तते” इति दहराद्युपासनं कृतवतः क्रमेण मुक्तिं गच्छतः सगुणोपासकस्यैव पुनरावृत्त्यभावः श्रूयते, किमु वक्तव्यमुपाधिविलये साक्षान्निर्विशेषमेव परं ब्रह्म सच्चिदानन्दैकरसं स्वात्मभावेन प्राप्तवतां ब्रह्मविदां पुनरावृत्तिर्नास्तीतीममर्थं बोधयितुमर्थाद्ब्रह्मणः सूर्याद्यभास्यत्वं स्वयंज्योतिर्द्वं तस्यैव निजस्वरूपत्वं च बोधयति—न तदिति । तत्पूर्वोक्तं मुक्तोपसृप्यं धाम परं ज्योतिः स्वरूपं पदशब्दार्थं परं ब्रह्म परमज्योतिष्ठात्सर्वप्रकाशनशक्तिसंपन्नः सहस्रांशुरपि सूर्यो न भासयते न प्रकाशयितुं शक्नोतीत्यर्थः । “न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः”

इति श्रुतेः । न शशाङ्कश्चन्द्रोऽपि भासयते पावकोऽग्निरपि न भासयते चक्षुरादीनां मनसश्च ब्रह्मानवभास-
कत्वे इदमुपलक्षणं न चक्षुरादीनामपि भास्यं ब्रह्मेत्यर्थः । “न तत्र चक्षुर्गच्छति” “न चक्षुषा गृह्यते नापि
त्राचा नान्यैर्देवैः” इति च श्रुतेः । एतेन बहिर्भौतिकस्य भास्करादेश्चक्षुरादेश्चान्तर्बुद्ध्यादेश्चाभास्यत्वे ब्रह्मण-
स्त्वभौतिकत्वमतिमूढमतत्वं सर्वान्तरत्वमन्यानवभास्यत्वं सर्वप्रकाशकत्वमदृश्यत्वमजडत्वमप्रमेयत्वं निर-
वयवत्वं निष्क्रियत्वं निर्विकारत्वं नित्यशुद्धत्वं च सिद्धम् । “न सन्नासन्न सदसत्” इति, “तस्मात्तमः
संजायते” इति, “सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरम्” इति, “एष त आत्मा सर्वान्तरः” इति, “न तत्र सूर्यो भाति”
इति, “तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इति, “अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः” इति, “स्वप्रकाशानन्द-
घनम्” इति, “अदृश्यमव्यवहार्यम्” इति, “साक्षी चेता केवलः” इति, “अप्रमेयं ध्रुवम्” इति,
“निष्कलं निष्क्रियम्” इति, “चिद्रूप एवाविकारो ह्युपलब्ध्वा” इति, “नित्यं शुद्धं बुद्धं मुक्तं सत्यं
[सूक्ष्मं] परिपूर्णमद्वयं सदानन्दचिन्मात्रम्” इत्यपि च श्रुतेः । एवं परमज्योतिषो ब्रह्मणः सूर्याद्यभास्यत्वेन
अभौतिकत्वादिलक्षणसंपत्तिं सूचयित्वा यदुपक्रान्तं तत्प्रतिपादयति—यद्वत्त्वेति । निर्मानमोहत्वादिसुक्लक्षण-
लक्षिता महात्मानो यतयो यदभौतिकत्वादिलक्षणं धाम परमज्योतिःस्वरूपं पदशब्दार्थं परं ब्रह्म गत्वा तद्भावं
प्राप्य न निवर्तन्ते पुनरहंमेतिसंसाराय नावर्तन्त इत्यर्थः । यदादित्यादीनामभास्यं यद्वावापन्नानामपुन-
रावृत्तिः यदपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमखण्डानन्दैकरसमद्वितीयं तद्भाम परं ज्योतिर्मम विष्णोर्नैजं तत्त्वम-
मायिकं स्वरूपमित्यर्थः । ननु “सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे” इति
सत्संपन्नानामपि पुनरावृत्तिः श्रूयते, कथं यद्वत्त्वा न निवर्तन्त इति सत्संपन्नानां पुनरावृत्त्यभावः प्रतिपाद्यत
इति चेत्सत्यं सत्संपन्नानामपि श्रुत्या यद्यपि सतः पुनरावृत्तिरुच्यते, तथापि तत्र विशेषोऽस्ति स उच्यते ।
“प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्” इति विद्वद्विदुषोरुभयोरपि स-
त्संपत्तौ समानायामप्यविद्याकामादिसंसारबीजविशिष्टस्त्वविद्वान् सत्संपद्यापि संसारहेतोरविद्यादेर्विद्यमानत्वा-
त्तद्वेगेन सतः पुनरुत्क्रामति । तथाच श्रुतिः—“तेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरी-
रदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति सविज्ञानो भवति सवि-
ज्ञानमेवान्ववक्रामति । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च । ....अविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणतरं
रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वान्येषां वा भूतानाम्” इति, “तदेव सक्तः सह
कर्मणैति लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य” इति, “कामान् यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र”
इति, “पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन” इति, “नामुक्तं क्षीयते कर्म” इत्यादिस्मृतिश्च । ततोऽवि-
द्याकामादिवलेन शेषकर्मानुभूतैः अविद्याकामादिमन्तोऽनात्मज्ञाः सत्संपद्यापि पुनरावर्तन्ते यथा सुषुप्तेः न तथा
ब्रह्मवित्तमो यतिरावर्तते । सदेकत्वविज्ञानाग्निना अविद्याकामादेर्निःशेषदाहादुपाधिविलये स्वस्वरूपमेव निर्विशेषं
नित्यशुद्धं परं ब्रह्म प्राप्तवतो ब्रह्मविदः पुनर्व्युत्थानहेतोरभावाद्ब्रह्मात्मनावस्थितिं विना पुनरुत्क्रमणं न
संभवति यथा अविद्यादिमतः । तथा श्रुतिः—“गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति । योऽकामो निष्काम
आप्तकाम आत्मकामः न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्वि-
हैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः” इति, “यथा नद्यः स्यन्दमाना समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” इति च कूटस्थत्वादात्मनो निर्गमगमायो-
गाच्च । यथा महाऽऽकाशस्यैव सतो घटाकाशस्य घटोपाधिना भिन्नवत्प्रतीयमानस्य घटनाशे स्वरूपेण
महाकाशात्मनावस्थितिं विना पुनरावृत्तिर्न संभवति, तथा ब्रह्मण एव सत आत्मनोऽप्यविद्योपाधिना
भिन्नवत्प्रतीतस्योत्तरीत्या अविद्यातत्कार्यविनाशे स्वरूपेण ब्रह्मात्मनावस्थितिं विना पुनरावृत्तिर्न संभवति

कूटस्थत्वात् क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेर्यतस्ततः सम्यग्दर्शनेन ब्रह्मनिष्ठया चाविद्यादिविनाशादुपाधिविलये निर्विशेषनित्यशुद्धब्रह्मभावं गतानां महात्मनां नास्ति पुनरावृत्तिरिति सिद्धम् ॥ ६ ॥

श्री० टी०—तदेव गन्तव्यं पदं विशिनष्टि—न तदिति । तत् पदं सूर्यादयो न प्रकाशयन्ति । यत्प्राप्य न निवर्तन्ते योगिनः तद्धाम स्वरूपं परमं मम । अनेन सूर्यादिप्रकाशाविषयत्वेन जडत्वशीतोष्णादिदोष-प्रसङ्गो निरस्तः ॥ ६ ॥

स० टी०—गन्तव्यं तत्पदं भूयो विशिनाष्टि हरिः स्वयम् ॥ यद्वैष्णवं पदं गत्वा निवर्तन्ते न योगिनः ॥ १ ॥ तत्पदं नैव सर्वावभासको भानुरुत्तमः ॥ प्रकाशयति नापीन्दुर्न वा वह्निः स्वयंप्रभम् ॥ २ ॥ भासकत्वं कुतो नास्ति सूर्यादीनामितीर्यते ॥ स्वयंप्रकाशं तद्धाम सूर्यादिजडतेजसाम् ॥ ३ ॥ प्रकाशक-तयोत्कृष्टं मम विष्णोः परं पदम् ॥ नहि स्वभासकं भास्य ईष्टे भासयितुं जडः ॥ ४ ॥ न तत्र सूर्यो भातीति श्रुत्याप्येवमुदीरितम् ॥ अवेद्यत्वे सति ज्योतिरपरोक्षं पदं मम ॥ ५ ॥ तत्रावेद्यत्वमर्काद्यभास्य-त्वेनात्र कीर्तितम् ॥ सर्वावभासकत्वेनापरोक्षत्वमपीरितम् ॥ ६ ॥ अयमत्राशयो विष्णोः श्रीमद्भगवतो हरेः ॥ चक्षुर्योग्यं हि यद्वस्तु तदनुग्राहकेण तत् ॥ ७ ॥ भास्यं सूर्येण न तथा नीरूपत्वादिदं पदम् ॥ मनोग्राह्यं हि यद्वस्तु मनोऽनुग्राहकेण तत् ॥ ८ ॥ भास्यं चन्द्रेण नेदं तु तथा चिन्त्यत्वहेतुना ॥ यद्वाचां गोचरं वस्तु वागनुग्राहकेण तत् ॥ ९ ॥ भास्यं स्यात्पावकेनापि न तथेदमवाच्यकम् ॥ यन्मनसा न मनुत इत्यादिश्रुतिभिः स्वयम् ॥ १० ॥ चिदानन्दघनं सत्यं निर्विशेषमनामयम् ॥ सर्वावभासकं सर्वा-भास्यं प्राप्यं च योगिनाम् ॥ ११ ॥ यत्प्रतिपादितं सम्यक् तद्धाम परमं मम ॥ अपरं वृत्तिरूपं स्याज्ज्ञानं निर्विषयं परम् ॥ १२ ॥ राहोः शिर इतिवात्रोपचारात्स्यान्ममेत्यपि ॥ तज्ज्योतिः स्वप्र-काशाख्यं मदभिन्नं परं पदम् ॥ १३ ॥ यं न प्रकाशयति भानुरपीन्दुरग्निः स्वज्योतिषा सकलभासकम-प्रमेयम् ॥ यं प्राप्य संसृतिनिधौ न पतन्ति धीरास्तं सर्वभूतहृदयं हरिमाश्रयेऽहम् ॥ १४ ॥ ६ ॥

भा० टी०—ननु गच्छन्तीत्यस्यासन्निहितं देशान्तरं गत्वा प्राप्नुवन्तीत्यर्थ उत सन्निकृष्टं तमसावृ-तघटमिवावरणनिवृत्त्या प्राप्नुवन्तीति । नाद्यः, येन सर्वमिदं ततमित्याद्युक्तिविरोधात् । द्वितीये सूर्यादि-प्रकाशे सत्यपि कुतो न प्रकाशत इति तत्राह—न तदिति । यद्वा तच्चेत्पदं वेद्यं तर्हि कर्तुः कर्मणोऽन्यत्वाव-श्यकत्वात् द्वैतापत्तिरवेद्यं चेदपुरुषार्थत्वात् प्रेक्षितत्वासिद्धिरित्याशङ्कां सूर्याद्याभास्यत्वेनावेद्यमपि धाम तेजोरूपं सर्वावभासकत्वादतन्निरासे सति स्वयमेव प्रकाशत इति पुरुषार्थत्वान्नाप्रेक्षितमिति निरसितुं तदेव पदं पुनर्विशिनष्टि—नेति । तद्धाम तेजोरूपं सूर्याद्यवभासकं सूर्यादयो न प्रकाशयन्ति तत्प्रकाशयानां तत्प्रकाशकत्वायोगात् । शशाङ्कश्चन्द्रः । पावकोऽग्निः । तथाच श्रुतिः—“न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ।” यद्वैष्णवं पदं गत्वा प्राप्य न निवर्तन्ते यच्च सूर्यादिभिर्नविभास्यते तद्धाम स्वप्रकाशरूपं सर्वावभासकं परमं प्रकृष्टं सर्वोत्तमं मम श्रीविष्णोः । षष्ठी तु “तद्विष्णोः परमं पदम्” “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन” इति-श्रुत्यनुरोधेन राहोः शिर इतिवदौपचारिकसम्बन्धविवक्षया । “एकमेवाद्वितीयम् । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ” इत्यादिश्रुतेः । केचित्तु तत्रावेद्यत्वं सूर्याद्यभास्यत्वेनात्रोक्तं सर्वभास-कत्वेन तु स्वयमपरोक्षत्वं यदादित्यगतं तेज इत्यत्र वक्ष्यति । एवमुभाभ्यां श्लोकाभ्यां श्रुतेर्द्वयं व्या-ख्यातमिति द्रष्टव्यमिति वर्णयन्ति । सूर्यो न भासयते इत्यनेन रूपादिहीनत्वेन चक्षुराद्ययोग्यत्वात् सर्वेषां बाह्येन्द्रियाणां निवृत्तिः न शशाङ्क इत्यनेन मनोऽनुग्राहकचन्द्रनिषेधेन मनसः । न पावक इति वाचो निवृत्तिः ।

“ न चक्षुषा गृह्यते । यन्मनसा न मनुते । यद्वाचानभ्युदितम् ” इति श्रुतेरित्यन्येषां व्याख्याने तु लक्षणादेषो द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

प० टी०—अथ पदं विशिनष्टि—न तदिति । तत्पदं परं ब्रह्म सूर्यः शशाङ्कः पावकोऽग्निर्वा न भासयते न प्रकाशयति । “ यद्वासा सर्वमिदं विभाति ” इति श्रुतेः सूर्यादीनामपि तत्प्रकाशभास्यत्वात् । यच्च गत्वा प्राप्य योगिनो न निवर्तन्ते न परावर्तन्ते तन्मम परं धामेति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

रा० टी०—कीदृशं तत्पदं यत्प्राप्तिः पुरुषार्थ इत्यत आह—न तदिति । तत्पदं सूर्यादिर्न प्रकाशयति । यद्गत्वा यत्स्वरूपं प्राप्य न निवर्तन्ते संसारं न यान्ति परमं तन्मम धाम रूपमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ॥

मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ॥

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

त० टी०—ननु यदि परमधामशब्दोदितोऽनवच्छिन्नज्ञानोऽसंसार्यात्मा तवांशश्चेत्तर्हि संसारे वर्तमानः परिच्छिन्नज्ञानो जीवाख्यः कस्यांशः, स्वतन्त्रः परतन्त्रो वेत्याशङ्क्याह—ममैवांश इति । योऽयं जीवलोके वर्तमानो जीवभूतः प्राणोपाधियुक्तः स ममैवांशः शक्तिरूपांश एव, नतु स्वतन्त्रः ‘अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् । जीवभूताम्’ इत्युक्तत्वात् । शक्तेः शक्तिमतः स्वरूपभेदेऽपि पृथक्स्थित्यभावाद्भेदाभेदस्यैव संभवात्पूर्वं सप्रमाणं निरूपितत्वाच्च । केचित्तु जीवः स्वरूपेण ब्रह्मैव, जीवत्वमस्याविद्योपाधिकृतं सूर्यस्य जले प्रतिबिम्बत्वमिव घटावच्छिन्नाकाश इव च । जलघटाद्युपाध्यपाये बिम्बरूपसूर्यमहाकाशतापत्तिमात्रत्ववत् अविद्योपाध्यपाये निरुपाधिब्रह्मस्वरूपतापत्तिमात्रमेवावशिष्यते इत्याहुः, तन्निरासयति—सनातन इति । न हि प्रतिबिम्बोऽवच्छिन्नो वा सनातनो भवति प्रमाणाभावात् । प्रतिबिम्बो नानादिः उपाधिजत्वात्, सूर्यादिप्रतिबिम्बवत् । किंच सावयव एव जलदर्पणाद्युपाधौ प्रतिबिम्बदर्शनान्न निरवयवे उपाधौ प्रतिबिम्बो दृष्टः श्रुतोऽनुभूयते वा । प्रकृतेऽप्यविद्यारूपस्य बुद्धिरूपस्य बोपाधेर्निरवयवत्वात् कथं तत्र प्रतिबिम्बत्वकल्पनं, बुद्धेः सावयवत्वाङ्गीकारे “ अणुर्वा ह्येष आत्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश, उत्क्रान्तिगत्यागतीनां, नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतराधिकाराद् ” इत्याद्यणुत्वप्रतिपादकेषु श्रुतिमूत्रेषूपान्द्यणुत्वनिरूपितजीवाणुत्वमिति प्रतिपादितसिद्धान्तभङ्गेन जीवस्य प्रतिबिम्बत्वं कथंचिदप्यनुपपन्नम् । उपाधेर्निरवयवत्वे प्रतिबिम्बत्वानुपपत्तिः । सावयवत्वेऽणुत्वप्रतिपादकश्रुतिसूत्रविरोधाद्भ्रान्तिपरिकल्पित एव जीवप्रतिबिम्बवाद इत्यलं विस्तरेण । स जीवोऽनादिकर्मवशतया विषयभोगवासनानुविद्धः प्रकृतौ प्रकृतिकार्येऽहङ्कारे लीनतया स्थितानि पुनस्तत्तत्कर्मनुरूपं कालेन प्रादुर्भावितानि मनः षष्ठं येषां तानि श्रोत्रादीन्द्रियाणि भोगसाधनार्थं कर्षति गृह्णाति । जीवभूत इत्येकवचनं जात्यभिप्रायकं, बहुत्वस्य वाक्यशतैर्निरूपितत्वात् ॥ ७ ॥ कदा कर्षति कृष्ट्वा च किं करोति इत्यपेक्षायामाह—शरीरमिति । यद्यदा शरीरान्तरमाप्नोति यद्यस्माच्च शरीरादुत्क्रामति तदा ईश्वरो देहेन्द्रियस्वामी एतानीन्द्रियाणि गृहीत्वा संयाति सम्यगागच्छति प्राप्नोति । क इव वायुराशयात्पुष्पचन्दनकस्तूर्यादेः सकाशाद्गन्धानिव ॥ ८ ॥

प० टी०—ननु यद्गत्वा न निवर्तन्त इत्ययुक्तं यदि गच्छन्ति तर्ह्यवर्तन्त एव स्वर्गवत् । अथ नावर्तन्ते तर्हि न गच्छन्ति । तेन गत्वेति न निवर्तन्त इति च परस्परविरुद्धम् । ‘सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः

समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम्' इति हि शास्त्रे लोके च प्रसिद्धम् । अनात्म-
प्राप्तिः पुनरावृत्तिपर्यवसाना न त्वात्मप्राप्तिरिति चेत् न, सुपुत्रौ "सता सोम्य तदा संपन्नो भवति" ^१
इति श्रुतिप्रतिपादिताया अप्यात्मप्राप्तेः पुनरावृत्तिपर्यन्तत्वदर्शनात् । अन्यथा सुपुत्रस्य मुक्तत्वेन पुनरुत्थानं
न स्यात् । तस्मादात्मप्राप्तौ गत्वेति नोपपद्यते । तस्यौपचारिकत्वेऽप्यनिवृत्तिर्नोपपद्यत इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ।
गन्तुर्जीवस्य गन्तव्यब्रह्माभिन्नत्वाद्वैत्यौपचारिकम् । अज्ञानमात्रव्यवहितस्य तस्य ज्ञानमात्रेणैव प्राप्तिव्यप-
देशात् । यदि ब्रह्मणः प्रतिबिम्बो जीवस्तदा यथा जलप्रतिबिम्बितसूर्यस्य जलापाये बिम्बभूतसूर्यगमनं ततो
नावृत्तिश्च, यदि च बुद्धयवच्छिनो ब्रह्मभागो जीवस्तदा यथा घटाकाशस्य घटापाये महाकाशं प्रति गमनं
ततोऽनावृत्तिश्च, तथा जीवस्याप्युपाध्यपाये निरुपाधिस्वरूपगमनं ततोऽनावृत्तिश्चेत्युपचारादुच्यते । तथोः
एकस्वरूपत्वाद्देध्रमस्य चोपाधिनिवृत्त्या निवृत्तेः । सुपुत्रौ तु अज्ञाने स्वकारणे भावनाकर्मपूर्वप्रज्ञासहित-
स्यान्तःकरणस्य जीवोपाधेः सूक्ष्मरूपेणावस्थानात्तत् एवाज्ञानात्पुनरुद्भवः संभवति । ज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ तु
कारणाभावात् कुतः कार्योदयः स्यादज्ञानप्रभवत्वादान्तःकरणाद्युपाधीनाम् । तस्माज्जीवस्याहं ब्रह्मास्मीति
वेदान्तवाक्यजन्यसाक्षात्कारादहं न ब्रह्मेत्यज्ञाननिवृत्तिर्गत्वेत्युच्यते । निवृत्तस्य चानाद्यज्ञानस्य
पुनरुत्थानाभावेन तत्कार्यसंसारभावो न निवर्तन्त इत्युच्यत इति न कोऽपि विरोधः । जीवस्य
तु पारमार्थिकं स्वरूपं ब्रह्मैवेत्यसकृदावेदितम् । तदेतत् सर्वं प्रतिपाद्यत उत्तरेण ग्रन्थेन । तत्र जीवस्य
ब्रह्मरूपत्वादज्ञाननिवृत्त्या तत्स्वरूपं प्राप्तस्य ततो न प्रच्युतिरिति प्रतिपाद्यते—ममैवांश इति श्लोकार्थेन ।
सुपुत्रौ तु सर्वकार्यसंस्कारसहिताज्ञानसत्त्वात्ततः पुनः संसारो जीवस्येति मनःषष्ठानीति श्लोकार्थेन प्रति-
पाद्यते । ततस्तस्य वस्तुतोऽसंसारिणोऽपि मायया संसारं प्राप्तस्य मन्दमतिभिर्देहतादात्म्यं प्रापितस्य देहाद्व्य-
तिरेकः प्रतिपाद्यते—शरीरमित्यादिना श्लोकार्थेन । ओत्रं चक्षुरित्यादिना तु यथायथं स्वविषयेष्विन्द्रियाणां
प्रवर्तकस्य तस्य तेभ्यो व्यतिरेकः प्रतिपाद्यते । एवं देहेन्द्रियादिविलक्षणमुत्क्रान्त्यादिसमये स्वात्मरूपत्वात्
किमिति सर्वे न पश्यन्तीत्याशङ्कायां विषयविक्षिप्तचित्ता दर्शनयोग्यमपि तं न पश्यन्तीत्युत्तरमुच्यते—उत्क्रा-
मन्तमित्यादिना श्लोकेन । तं ज्ञानचक्षुषः पश्यन्तीति विवृतं यतन्तो योगिन इति श्लोकार्थेन । विमूढा नानु-
पश्यन्तीत्येतद्विवृतं यतन्तोऽपीति श्लोकार्थेनेति पञ्चानां श्लोकानां संगतिः । इदानीमक्षराणि व्याख्यास्यामः—
ममैवेति । ममैव परमात्मनोऽंशः निरंशस्यापि मायया कल्पितः सूर्यस्यैव जले, नभस इव च घटे मृपाभेदवा-
नंश इवांशो जीवलोके संसारे, स च प्राणधारणोपाधिना जीवभूतः कर्ता भोक्ता संसारीति ममैव प्रसिद्धि-
मुपागतः सनातनो नित्यः उपाधिपरिच्छेदेऽपि वस्तुतः परमात्मस्वरूपत्वात् अतो ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या स्वस्वा-
रूपं ब्रह्म प्राप्य ततो न निवर्तत इति युक्तम् । एवंभूतोऽपि सुपुत्रात् कथमावर्तत इत्याह—मनः षष्ठं येषां
तानि श्रोत्रत्वक्चक्षुरसनघ्राणाख्यानि पञ्च इन्द्रियाणि इन्द्रस्यात्मनो विषयोपलब्धिकरणतया लिङ्गानि
जाग्रत्स्वप्नभोगजनककर्मक्षये प्रकृतिस्थानि प्रकृतावज्ञाने सूक्ष्मरूपेण स्थितानि पुनर्जाग्रद्भोगजनककर्मो-
दये भोगार्थं कर्षति कूर्मोऽङ्गानीव प्रकृतेरज्ञानादाकर्षति विषयग्रहणयोग्यतयाऽविर्भावयतीत्यर्थः । अतो
ज्ञानादनावृत्तावप्यज्ञानादावृत्तिर्नानुपपन्नेति भावः ॥ ७ ॥ कस्मिन् काले कर्षतीत्युच्यते—शरीरमिति । यत्
यदा उत्क्रामति बहिर्निर्गच्छति ईश्वरो देहेन्द्रियसंघातस्य स्वामी जीवः तदा यतो देहादुत्क्रामति ततो
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि कर्षतीति द्वितीयपादस्य प्रथममन्वयः, उत्क्रमणोत्तरभावित्वाद्भ्रमनस्य । न केवलं
कर्षत्येव किंतु यत् यदा च पूर्वस्माच्छरीराच्छरीरान्तरमवाप्नोति तदैतानि मनःषष्ठानीन्द्रियाणि गृहीत्वा
संयात्यपि सम्यक् पुनरागमनराहित्येन गच्छत्यपि । शरीरे सत्येवेन्द्रियग्रहणे दृष्टान्तः—आशयात् कुसुमादेः
स्थानात् गन्धान् गन्धात्मकान् सूक्ष्मानंशान् गृहीत्वा यथा बाधुर्याति तद्वत् ॥ ८ ॥

शं० टी०—एवं संसारवृक्षस्वरूपं ज्ञात्वा विरक्तस्य सदसद्विवेकिनो मोक्षैककामनया संन्यस्तसर्वकर्मणो यतेः सदुरुपसादजन्यज्ञानेन ब्रह्मावाप्तिमपुनरावृत्तिं च प्रतिपाद्याधुना अकृतश्रवणानामेव यतीनामनात्मन्यात्मत्वभ्रमविशेषनिवृत्तये ब्रह्मण एवाविद्योपाधिवशाज्जीवत्वमिति बोधयितुं जीवस्य ब्रह्मांशत्वमात्मनो देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तत्वमविक्रियत्वमसंसारित्वं च प्रतिपादयति—ममैवेति त्रिभिः । ममैव निर्विशेषस्य चिदेकरसस्य ब्रह्मणोऽंश इवांशोऽविद्यया कल्पितो भागः जीवलोके संसारे, यद्वा जीवेन लोक्यते अनुभूयत इति जीवलोकः क्षेत्रं तत्र जीवभूतः नामरूपव्याकरणाय क्षेत्रज्ञतां गतः प्रमाता भूत्वा तिष्ठतीत्यर्थः । ननु निरवयवस्य निर्विशेषस्य परस्य ब्रह्मणोऽंशो जीव इत्यंशोऽंशत्वकल्पना न युज्यते, सांशत्वे सावयवत्वमनित्यत्वं सद्वितीयत्वं च स्यात् “ निष्कलं निष्क्रियम् ” इति “ एकमेवाद्वितीयम् ” इत्यादिश्रुतिविरोधश्च स्यादिति चेत्त्वमत्र प्रष्टव्यः । त्वया किं ब्रह्मणोऽन्य कश्चिज्जीवोऽस्तीत्युच्यते, उत ब्रह्मण एव जीवत्वमुच्यते, किंवा जीव एव नास्तीत्युच्यते । न तृतीयः तवैवाहमस्मीति पुरो विद्यमानस्याभावप्रसङ्गात् । तदिष्टापत्तिरेवेति चेन्न, प्रत्यक्षविरोधापत्तेः । आद्ये सचेतनो वा किमचेतनो वेति । न द्वितीयः अहं ममेदमिति तवैव ज्ञानाभावप्रसङ्गात् सुषुप्तिवत्सदा सर्वत्र व्यवहारलोपप्रसङ्गाच्च । नाद्यः “ साक्षी चेता केवलः ” इति ब्रह्मण एव चेतनत्वश्रवणात्तदतिरिक्तस्य चेतनत्वायोगात् । तर्हि ब्रह्मण एव जीवत्वमिति चेन्न, सर्वस्यापि प्राणिमात्रस्य ब्रह्मैवाहमिति पूर्णत्वासंसारित्वज्ञानप्रसङ्गात् संसाराभावप्रसङ्गाच्च । तथात्वे प्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणविरोधप्रसङ्गात् । तर्ह्यविद्यया ब्रह्मण एव जीवत्वमिति चेत्त्वमायुष्मान् भव । अयमेवार्थो गत्यन्तरमपश्यता भगवताऽप्युच्यते ‘ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः’ इति । ननु ब्रह्मण एवास्त्वविद्यया जीवत्वं तथापि निरवयवस्यैकस्यैव ब्रह्मणः कथमंशांशिभाव उपपद्यत इति चेदविद्योपाधितः संभवति, यथा निरवयवस्यैकस्यैव महाकाशस्य घटोपाधिवैशिष्ट्याद्घटाकाशत्वं कल्पयित्वा घटाकाशो महाकाशांश इत्येकस्यैव महाकाशस्यांशांशिभावः कल्पित उपपद्यते तद्वद्ब्रह्मणोऽप्येकस्याप्यविद्याप्रत्युपस्थापितबुद्ध्याद्युपाधिवैशिष्ट्यात्तदवच्छिन्नस्यांशत्वं कल्पयित्वा जीवो ब्रह्मांश इति ब्रह्मण एकस्यैवांशांशिभावः कल्पित उपपद्यते न तु वस्तुनोऽस्तीत्युच्यते । तथात्वे त्वदुदीरितो दोषः प्रसज्येत श्रुतिविरोधश्च स्यात्तत्तद्भावान्न काचिदप्यनुपपत्तिर्यतस्ततो ब्रह्मण एव उपाधिविशिष्टस्य जीव इति व्यपदेशः यथाग्रेव स्नेहाक्तवर्तियोगेन दीप इति व्यपदेशस्तद्वत् । नन्वसङ्गस्य ब्रह्मणः कथमुपाधिसंबन्धः कथं वाविकारित्वमिति चेदुच्यते यथाऽसङ्गस्यैव शङ्खस्य नेत्रस्थपीतिम्ना संबन्ध आध्यासिकस्तेनैव पीतः शङ्ख इति पीतत्वं च सिध्यति तद्वद्ब्रह्मणोऽप्युपाधिना संबन्ध आध्यासिकस्तेनैवात्मा करोति भुङ्क्ते इति संसारित्वं च सिध्यत्यात्मन आध्यासिकं तन्न वास्तवम् “ ध्यायतीव लेलायतीव ” इति श्रवणात् । इममेवाध्यासिकं संसारमात्मनः प्रतिपादयति प्रकृतिस्थानि कर्षतीति श्लोकद्वयस्य अन्वयः । नुरुपैकैकमत्येनार्थो वर्णनीयः । सनातनः ब्रह्मत्वात्सनातनो नित्यस्तत एवेश्वरः देहेन्द्रियादेः प्रवृत्तिहेतुत्वात्तत्त्वामी जीवः । चत्स्वर्थोऽपि वार्थः । यत्तु यदा तु वा उत्क्रामत्युपात्तदेहान्निष्कामति तदा मनःपष्ठानि मनः षष्ठं येषां तानि मनःपष्ठानीन्द्रियाणीति चक्षुरादीनि वागादीनि इन्द्रियाणीति । प्राणानामप्युपलक्षणं प्राणांश्च । प्रकृतिस्थानि त्याज्यदेहनिष्ठानि कर्षत्याकर्षति प्राप्तव्यशरीरे विषयोपभोगार्थं गृह्णातीत्यर्थः । एतच्छरीरादन्यच्छरीरं यत् यदाऽवाप्नोति तदा वायुराशयात् पुष्पस्थानात् गन्धानिव कुसुमावयवानतिसूक्ष्मानिव एतानि मनःप्राणोभयेन्द्रियाणि गृहीत्वा संयाति शरीरान्तरं गच्छतीति द्वयोरर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्री० टी०—ननु य त्वदीयं धाम प्राणाः सन्तो यदि न निवर्तन्ते तर्हि “ सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामहे ” इत्यादिश्रुतेः सुषुप्तिप्रलयसमये त्वत्प्राप्तिः सर्वेषामस्तीति को नाम संसारी स्यादित्याशङ्क्य

संसारिणं दर्शयति—ममेति पञ्चभिः । ममैवांशो योऽयमविद्यया जीवभूतः सनातनः सर्वदा संसारित्वेन प्रसिद्धः, असौ सुषुप्तिप्रलययोः प्रकृतौ लीनतया स्थितानि मनः षष्ठं येषां तानीन्द्रियाणि पुनर्जीवलोके संसारे भोगार्थमाकर्षति । एतच्च कर्मेन्द्रियाणां प्राणस्य चोपलक्षणार्थम् । अयं भावः—सत्यं सुषुप्तिप्रलययोरपि मदंशत्वात्सर्वस्यापि जीवमात्रस्य मयि लयादस्त्येव मत्प्राप्तिः, तथाप्यविद्ययावृतस्य सानुशयस्य सप्रकृतिके मयि लयो न तु शुद्धे । तदुक्तम्—अव्यक्ताव्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्तीत्यादिना । अतश्च पुनः संसाराय निर्गच्छन्नविद्वान् प्रकृतौ लीनतया स्थितानि स्वोपाधिभूतानीन्द्रियाण्याकर्षति । विदुषां तु शुद्धस्वरूपप्राप्तेर्नावृत्तिरिति ॥ ७ ॥ तान्याकृष्य किं करोतीत्यत्राह—शरीरमिति । यद्यदा शरीरान्तरं कर्मवशादवाप्नोति, यतश्च शरीरादुत्क्रामति ईश्वरो देहादीनां स्वामी तदा पूर्वस्माच्छरीरादेतानि गृहीत्वा तच्छरीरान्तरं सम्यग्याति । शरीरे सत्यपीन्द्रियग्रहणे दृष्टान्तः—आशयात्स्वस्थानात् कुसुमादेः सकाशात् गन्धान् गन्धवतः सूक्ष्मानंशान् गृहीत्वा यथा वायुर्गच्छति तद्वत् ॥ ८ ॥

स० टी०—यद्गत्वा न निवर्तन्त इत्ययुक्तं कुतः शृणु ॥ यदि गच्छन्त्यवश्यं ते निवर्तन्ते स्वरादिवत् ॥ १ ॥ नावर्तन्तेऽथ चेत्तर्हि न गच्छन्त्येव कुत्रचित् ॥ गत्वेति न निवर्तन्त इत्यन्योन्यविरुद्धता ॥ २ ॥ सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ॥ संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवितम् ॥ ३ ॥ आगत्यन्ता गतिः सर्वा प्रसिद्धा लोकशास्त्रयोः ॥ अनात्मप्राप्तिरेवास्त्यावृत्तिपर्यवसानिका ॥ ४ ॥ नत्वात्मप्राप्तिरिति चेन्मैवं सुप्तौ सता सह ॥ ऐक्यं प्राप्तस्य जीवस्य पुनरावृत्तिदर्शनात् ॥ ५ ॥ सता सोम्य तदेत्यादौ श्रुत्यैवं प्रतिपादनात् ॥ अन्यथा तु सुषुप्तस्य मुक्तत्वे पुनरुत्थितिः ॥ ६ ॥ न स्यात्तस्मात्परात्माप्तौ गत्वेत्यपि न संभवेत् ॥ तस्यौपचारिकत्वेऽप्यनिवृत्तिर्नोपपद्यते ॥ ७ ॥ इत्येवमत्र शङ्कायां समाधानमितीर्यते ॥ गन्तुर्जीवस्य गन्तव्यब्रह्माभिन्नतयैव हि ॥ ८ ॥ नित्यप्राप्ततया तस्माद्गत्वेत्यत्रौपचारिका ॥ अज्ञानमात्रमेवास्य व्यवधानं परात्मनः ॥ ९ ॥ ज्ञानेन तन्निवृत्त्यैव तत्प्राप्तिर्व्यपदिश्यते ॥ सुप्तावज्ञानसत्त्वेन पुनरावृत्तिरिष्यते ॥ १० ॥ तद्दृष्टान्तेन नावृत्तिरत्र शङ्कया कदाचन ॥ इत्येवाशयवानाह भगवान्प्रत्यगद्वयः ॥ ११ ॥ ममैव परमेशस्य शुद्धस्य परमात्मनः ॥ निरंशस्यापि मायाख्यशक्त्यंश इव कल्पितः ॥ १२ ॥ सूर्यस्येव जले व्योम्न इव कुम्भे च भेदवान् ॥ मृषैवांश इवांशोऽस्मिन्संसारे प्राणधारणात् ॥ १३ ॥ मृषैव कर्ता भोक्तेति प्रसिद्धिं समुपागतः ॥ वस्तुतो नित्य एवास्ति परिच्छेदेऽप्युपाधिना ॥ १४ ॥ परमात्मस्वरूपत्वात्तत्र भेदस्तु कल्पितः ॥ अतो गन्तुर्हि जीवस्य ब्रह्माभिन्नतयास्य च ॥ १५ ॥ अज्ञानकल्पिता प्राप्तिर्ज्ञानात्प्राप्तिरिवोच्यते ॥ ज्ञानाज्ञानकृते प्राप्यप्राप्ती कण्ठमणेरिव ॥ १६ ॥ ब्रह्मभूतस्य जीवस्य न स्वतः संभवेद्गतिः ॥ यद्यस्ति ब्रह्मणो जीवः प्रतिबिम्बस्तदा यथा ॥ १७ ॥ प्रतिबिम्बितसूर्यस्य सलिले सलिलात्यये ॥ बिम्बभूतार्कगमनं ततो नावृत्तिरस्य च ॥ १८ ॥ यदि बुद्ध्यवच्छिन्नोऽत्र ब्रह्मांशो जीव उच्यते ॥ तदा यथा घटव्योम्नो घटापायेऽम्बरं प्रति ॥ १९ ॥ गमनं चाप्यनावृत्तिस्तथा जीवस्य बोधतः ॥ बुद्ध्यवुपाद्व्यपाये स्वं निरुपाधिं वपुः प्रति ॥ २० ॥ गमनं पुनरावृत्त्यभावश्च प्रोच्यते तदा ॥ ब्रह्मैक्यज्ञानतो जीवभेदबाधाहृति-मृषा ॥ २१ ॥ जीवत्वब्रह्मभेदादि कल्पितं मायया परे ॥ तत्त्वज्ञानेन तद्बाधे जीवो ब्रह्मैव केवलम् ॥ २२ ॥ तस्माद्देहान्तवाक्योत्थसाक्षात्काराच्चिदात्मनः ॥ अहं ब्रह्मेति जीवस्याज्ञाननाशो गतिः स्मृता ॥ २३ ॥ बाधे ह्यनाद्यविद्यायाः पुनर्जन्म कुतो भवेत् ॥ तत्कार्यसंसृतेर्वाधानावर्तन्ते वचस्त्विति ॥ २४ ॥ कथं तर्ह्यस्य संसारव्यवहार इतीर्यते ॥ मनःषष्ठं भवेद्येषां तानि श्रोत्रादि पञ्च च ॥ २५ ॥ इन्द्र-स्यात्मन आमेर्लक्षं साधनानीन्द्रियाणि च ॥ विषयोपलब्धौ जाग्रत्स्वप्नयोः कर्मणो लये ॥ २६ ॥ भोग-

प्रदस्य सुप्तौ तु तान्यज्ञाने स्वकारणे ॥ स्थितानि सूक्ष्मरूपेण पुनर्जाग्रत्फलप्रदे ॥ २७ ॥ कर्मण्युद्भव
आत्मायमज्ञानात्तानि कर्षति ॥ विषयज्ञानसिद्धयर्थमाविर्भावयतीति दिक् ॥ २८ ॥ अतोऽनात्मधिया-
मात्माज्ञानादावृत्तिरेव हि ॥ तत्त्वज्ञानादनावृत्तिरेवं ब्रह्मविदां स्वयम् ॥ २९ ॥ यद्गत्वा न निवर्तन्ते
युक्तियुक्तं वचस्त्विति ॥ ३० ॥ ७ ॥ कदा कर्षति जीवोऽयमिन्द्रियाणीति चेच्छृणु ॥ देहेन्द्रियादिसंघात-
स्वामी जीवो यदा बहिः ॥ १ ॥ निर्गच्छति तदा देहाद्यस्मादुत्क्रामतीत्यतः ॥ मनःषष्ठानीन्द्रियाणि
कर्षतीत्यन्वयोऽस्ति हि ॥ २ ॥ उत्क्रान्त्युत्तरभाविताद्गमनस्य यतस्ततः ॥ न केवलं कर्षत्येव किंतु
पूर्वशरीरतः ॥ ३ ॥ यदाप्रोत्यपरं देहं तदैतानीन्द्रियाणि सः ॥ गृहीत्वा मनसा सार्धं गच्छत्यागमनो-
ञ्जितः ॥ ४ ॥ शरीरे सति दृष्टान्त इन्द्रियग्रहणे ह्ययम् ॥ पुष्पादेः स्थानतः सूक्ष्मानंशान्गन्धात्म-
कान्यथा ॥ ५ ॥ गृहीत्वा पवनो याति तद्वज्जीवोऽपि तान्यतः ॥ ६ ॥ ८ ॥

भा० टी०—ननु यद्गत्वा न निवर्तन्त इति नोपपद्यते गतेरागत्यन्तत्वात् । तदुक्तम्—‘सर्वे क्षयान्ता निच-
याः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः । संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं च जीवितम् ’ इत्याशङ्क्याह—ममैवेति । जी-
वलोके संसारे जीवभूतो भोक्ता कर्तेति प्रसिद्धः । मम परमात्मन एवांशोऽवयवो नान्यस्य, अत एव सना-
तनः पुरातनः । एवं च यथा जलसूर्यकः सूर्योऽशकः जलनिमित्तापाये सूर्यं प्राप्य न निवर्तते, यथा वा
घटाद्युपाधिपरिच्छिन्नो घटाद्याकाश आकाशांशः सन् घटादिनिमित्तापाये आकाशं प्राप्य नावर्तते तद्वज्जीवो
ऽपि मदंशः मां गत्वा पुनरावृत्तिशून्य एवेत्यतो युक्तमेव यद्गत्वा न निवर्तन्त इति । तथाचाविद्याकृतोपाधिप-
रिच्छिन्न एकदेशोऽंश इव कल्पितस्तत्त्वज्ञानेनाविद्यापगम उपाधेर्निमित्तभूतस्यापगमात् स्वस्वरूपेणावतिष्ठते
न तु निरवयवस्य मुख्योऽवयवः संभवति सावयवत्वे च विनाशप्रसङ्गोऽनिष्टः स्यात् । यदि परस्यांशत्वेन क-
ल्पितो जीवो वस्तुतः परमात्मैव तर्हि कथं संसरत्युत्क्रामति वेत्यपेक्षायामाह—मन इति । मनःषष्ठानि श्रो-
त्रादीनीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि स्वस्वप्रकृतौ कर्णशङ्कुत्यादौ स्थाने स्थितानि कर्षति आकर्षति यदा पूर्वश-
रीराच्छरीरान्तरं प्राप्नोतीत्युत्तरेण संबन्धः । यत्त्वेवंभूतोऽपि सुषुप्तात्कथमावर्तत इत्यत आह—मनः षष्ठं
येषां तानि श्रोत्रादीनि पञ्चेन्द्रियाणि इन्द्रस्यात्मनो विषयोपलब्धिकरणतया लिङ्गानि जाग्रत्स्वप्नभोगजन-
ककर्मक्षये प्रकृतिस्थानि प्रकृतावज्ञाने सूक्ष्मरूपेण स्थितानि पुनर्जाग्रद्भोगजनककर्मोदये भोगार्थं कर्षति कूर्मो-
ऽङ्गानीव प्रकृतेरज्ञानादाकर्षति विषयग्रहणयोग्यतयाऽऽविर्भावयतीत्यर्थः । अतो ज्ञानादनावृत्तावप्यज्ञानादावृत्ति-
र्नानुपपन्नेति भाव इति व्याख्यानम्, तत्त बह्व्याहारसापेक्षमुत्तरश्लोकानुबद्धं, कस्मिन्काले कर्षतित्युच्यत
इति स्वग्रन्थाननुगुणं चात उपेक्ष्यम् । एवमन्येषामपि कुक्कल्पना भाष्यविरुद्धा नोपादेया ॥ ७ ॥ कस्मि-
न्काले कर्षतीत्यपेक्षायां स्वस्थाने स्थितानामिन्द्रियाणां जीवनाकर्षणस्य कालमाह—शरीरमिति । पाठक्रमाद-
र्थक्रमो बलीयानितिन्यायेनेश्वरो देहादिसंघातस्वामी जीवो यत् यदाप्युत्क्रामति शरीराद्बहिर्निर्गच्छति तदा
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि कर्षतीति श्लोकस्य द्वितीयः पादोऽर्थवशात्प्राथम्येन संबध्यते । यदा च पूर्वस्माच्छरी-
राच्छरीरान्तरं प्राप्नोति तदा एतानि मनःषष्ठेन्द्रियाणि गृहीत्वा संयाति सम्यग्गच्छति । तत्र दृष्टान्तः—
आशयात्पुष्पादेः स्थानाद्गन्धान् गृहीत्वा यथा वायुः पवनः संयाति तद्वत् ॥ ८ ॥

प० टी०—ननु सुषुप्तौ सर्वेषां ब्रह्मप्राप्तौ सत्यां कथं पुनः परावृत्तिरित्याशङ्क्याह—ममैवेति पञ्चभिः ।
ममैवांशो योऽयमविद्यया जीवभूतः सनातनः सर्वदा संसारित्वेन प्रसिद्धः स मन एव षष्ठं येषां तानि पञ्च
ज्ञानेन्द्रियाणि सुषुप्तौ कर्षत्याकर्षयति । श्रुतिरपि—“ तानि यदा गृह्णात्यथ हैतत्स्वपिति नाम तद्गृहीत एव
प्राणो भवति गृहीता वाग्गृहीतः चक्षुर्गृहीतः श्रोत्रम् ” इत्यादिः । स्पष्टार्थम् । किंभूतानीन्द्रियाणि प्रकृ-
तिस्थानि प्रकृतौ तिष्ठन्ति तानि स्वोपाधिभूतानि । अयमर्थः—अविद्यावृत्तत्वेन सानुशयस्य जीवस्य सप्र-

कृतिके मयि लयोऽतः पुनरावृत्तिः । निरस्ताविद्यस्य जीवस्य शुद्धे मयि लयोऽतो मुक्तिः । ' अन्यत्तादृच-
क्तयः सर्वाः ' इत्यादि पूर्वमेवोक्तम् ॥ ७ ॥ अथ जीवस्य शरीरान्तरप्राप्तिं दृष्टान्तेनाह—शरीरमिति ।
यद्यदा पूर्वस्माच्छरीरादुत्क्रामति यदा च शरीरान्तरं प्राप्नोति तदैश्वर इन्द्रियचालकोऽन्तर्याम्येतानीन्द्रि-
याणि गृहीत्वैव सम्यक् प्रकारेण याति । क इव? आशयाद्वायुर्गन्धानिव आशयाद्गन्धाश्रयाभूतात्पुष्पादेः
सकाशाद्गन्धान् गन्धवतः सूक्ष्मानंशान् गृहीत्वा वायुर्यथा याति तथा सत्यपि शरीरेऽर्थप्राहकाण्यध्यात्म-
रूपाणीन्द्रियाणि गृहीत्वा याति । आत्मा तु सर्वत्रानुस्यूतस्तस्य गमनागमनं न संभवति किं तु तदंशीभूत-
सूक्ष्मभूतेन्द्रियप्राणावस्थात्मकं लिङ्गशरीरमेव गच्छत्यागच्छतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

रा० टी०—जगद्वक्ष्यच्छेदार्थं ब्रह्मादिप्रतिपत्त्यैवालं किं भगवत्प्रतिपत्त्येत्यत आह—ममैवेति । जीव-
लोके ब्रह्मादिजीवशरीरे सनातनोऽनादिनित्यः जीवभूतः जीवरूपो ममैव भिन्नांशः । न तु मत्स्यादिवत्स्व-
रूपांशः भिन्नोऽपि सूर्यस्य खद्योत इव किञ्चित्सादृश्यमात्रेणांश इत्युच्यते । अतो ब्रह्मादीनां मदंशाभास-
त्वेन तेषां ब्रह्मादीनामशक्तत्वात्तेषां प्रतिपत्तिं विना भगवत्प्रतिपत्तिरेव कार्येति भावः । जीवानामं-
शाभासत्वे कचिदपि कार्ये शक्तिर्न स्यादित्यतोऽस्तीत्याह—मम इति । प्रकृतिस्थानि प्रकृतिकार्यशरी-
रस्थानि मनष्पष्ठानि ओत्रादिपञ्चेन्द्रियाणि ममांशो जीवभूतः विषयान्प्रति कर्षति प्रवर्तयति
स्थितिदशायां देहावाप्तिवेलायां तु मूलकारणात् । उत्क्रान्तौ तु शरीरात्कर्षति ॥ ७ ॥ किं स्वसामर्थ्येन
नेत्याह—शरीरमिति । ईश्वरः शरीरं जीवशरीरं यदाप्नोति तदैव जीवस्तत्प्रेरितः सन्कर्षतीत्यर्थः ।
स्वातन्त्र्येण तु ईश्वर एव सर्वाणीन्द्रियाणि विषयान्प्रति प्रयुङ्क्ते । तदाह सूत्रे—' ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु '
इत्यादि । तथा यच्च यदाप्युत्क्रामतीश्वरः जीवमादायेति योज्यम् । तदैतानि इन्द्रियाणि सूक्ष्मेन्द्रियांशान्
आशयात्पुष्पादिरूपानात् गन्धानिव गन्धवतः पुष्पाद्यवयवानिव भागशो गृहीत्वा संयाति लोकान्तरमित्यर्थः ।
नचाग्निं वागप्येतीत्यादि विरोधः तस्य भागविषयत्वात् । अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न ' भाक्तत्वात् '
इति सूत्रात् । अत एव गन्धानिवेति दृष्टान्तोक्तिः । अन्यथा वायुनानेकेष्व्वाकृष्यमाणेषु गन्धान् गन्धवतः
पुष्पाद्यवयवानित्युक्तिर्न स्यात् । सर्वेन्द्रियप्रेरणस्यापोशाधीनत्वाच्च तेषां प्रतिपत्तिर्जगद्वक्ष्यच्छेदनशक्तेति
भावः । यद्वा यद्यदा जीवः शरीरमाप्नोति तदैश्वरः एतानि गृहीत्वा शरीरं संयाति जीवः यदोत्क्रामति
च तदैश्वरः एतानि गृहीत्वा लोकान्तरं संयातीति योजना ॥ ८ ॥

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ॥

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

त० टी०—तानीन्द्रियाणि यदर्थं गृहीत्वा गच्छति तद्दर्शयति—श्रोत्रमिति । श्रोत्रादिप्राणान्तानि
पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि चकराभ्यां षष्ठं मनः कर्मेन्द्रियाणि प्राणं चाधिष्ठाय विषयान् शब्दादीनुपसेवते
उपभुङ्क्ते ॥ ९ ॥

म० टी०—तान्येवेन्द्रियाणि दर्शयन् यदर्थं गृहीत्वा गच्छति तदाह—श्रोत्रमिति । श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं
च रसनं घ्राणमेव च, चकारात् कर्मेन्द्रियाणि प्राणं च मनश्च षष्ठमधिष्ठायैव आश्रित्यैव विषयान् शब्दादीनयं
जीव उपसेवते भुङ्क्ते ॥ ९ ॥

शं० टी०—इन्द्रियाणि संगृह्य शरीरान्तरं गत्वा तत्र किं करोतीत्याकाङ्क्षायामाह—श्रोत्रमिति । श्रोत्रं चक्षुः
स्पर्शनं त्वगिन्द्रियम् । चकारः समुच्चयार्थः । रसनं जिह्वां घ्राणमपि । एवोऽप्यर्थः । चकारात्कर्मेन्द्रियाण्यपि
मनः षष्ठमन्तरिन्द्रियं चकाराद्बुद्धिमहंकारं चाधिष्ठायोपादाय भोगसाधनानि कृत्वा स्वयमयं जीवः क्षेत्रज्ञ

आत्मा शरीरे वर्तमानः सन् विषयान् शब्दादीनुपसेवते उपलभते “एतस्मिन् बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा हृष्टैव पुण्यं च पापं च” इति श्रवणादिन्द्रियार्थसन्निकर्षात्समुत्पद्यमानां पुण्यपापक्रियामिन्द्रियाण्यर्थोऽप्यश्रयतीत्यर्थः । अत्र शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीति शरीरादुत्क्रमणतत्संक्रमणप्रतिपादनेनात्मनो जीवस्य सूक्ष्मशरीर-विशिष्टत्वं हेयोपादेयात् स्थूलाद्भिन्नत्वं च प्रतिपादितम् । मनःषष्ठानीन्द्रियाणि कर्षति गृहीत्वा संयाती-त्युक्त्या ग्राह्यग्राहकयोर्भेदस्य प्रत्यक्षत्वाद्बुद्धिमात्रोपाधिमन्त्रमिन्द्रियेभ्यो मनसोऽपि भिन्नत्वं च प्रतिपा-दितम् । श्रोत्रं चक्षुरित्यादिना श्रोत्रादीन्द्रियाणि मनो बुद्धिं चोपादाय विषयानुपलभत इत्युक्त्या चोप-लब्धरुपादेयेभ्यश्चोपलब्धेभ्यश्च भिन्नत्वस्य प्रत्यक्षत्वादिन्द्रियेभ्य इन्द्रियार्थेभ्यो मनसो बुद्धेश्च भोगायत-नादेहादपि च व्यतिरिक्तत्वमेव सम्यक्प्रतिपादितम् । एतेन “चक्षुषः साक्षी श्रोत्रस्य साक्षी वाचः साक्षी मनसः साक्षी बुद्धेः साक्षी प्राणस्य साक्षी तमसः साक्षी सर्वस्य साक्षी ततोऽविक्रियः” इत्यादिश्रुतिप्र-सिद्धमात्मनः सर्वसाक्षित्वमेवाविक्रियत्वं च सूचितं भवति ॥ ९ ॥

श्री० टी०—तान्येवेन्द्रियाणि दर्शयन् यदर्थं गृहीत्वागच्छति तदाह—श्रोत्रमिति । श्रोत्रादीनि बाह्येन्द्रि-याणि मनश्चान्तःकरणमधिष्ठायाश्रित्य शब्दादीन्विषयानयं जीव उपभुङ्क्ते ॥ ९ ॥

स० टी०—तान्येव दर्शयन्नाह यदर्थं याति तत्तथा ॥ श्रोत्रादिपञ्चकं चैव प्राण कर्मेन्द्रियाण्यपि ॥ १ ॥ पष्ठं च मन आश्रित्य शब्दस्पर्शादिगोचरान् ॥ अयं देहेन्द्रियस्वामी भुङ्क्ते भ्रान्तिवशाद्यतः ॥ २ ॥ देहे-न्द्रियादिषु स्वत्वाध्यासादेवात्मनो मृषा ॥ सुखदुःखादिभोक्तृत्वं न त्वस्य परमार्थतः ॥ ३ ॥ ९ ॥

भा० टी०—कानि पुनस्तानि किमर्थं च तानि गृहीत्वा संयातीति चेत्तत्राह—श्रोत्रमिति । श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च त्वगिन्द्रियं रसनं घ्राणमेव च चकारात्प्राणादिसमुच्चयः जनः पष्ठं प्रत्येकमिन्द्रियेण सह अधि-ष्ठाय देहस्थोऽयं जीवो विषयान् शब्दादीन् उपसेवते भुङ्क्ते ॥ ९ ॥

प० टी०—अथ शरीरान्तर्वर्तमानदशायामात्मनो विषयोपभोगप्रकारमाह—श्रोत्रमिति । अयमात्मा मनः अधिष्ठाय स्वाश्रयमात्रेण प्रवर्त्य तत्तद्ग्राहकोपलक्षितान् शब्दादीन् विषयानुपसेवतेऽहंकाराध्यासेन सेवते । श्रुतिरपि—“अन्यत्रमना अभूवन्नादर्शनमन्यत्रमना अभूवन्नाश्रौपमिति मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति” इत्यादिः । स्पष्टार्थम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—इन्द्रियेषु प्रवर्तकत्वेन स्थितस्य हरेरिन्द्रियद्वारा विषयभोगमाह—श्रोत्रमिति । अधिष्ठायै-वेत्यन्वयः । प्रवर्तकः सन्नेवेत्यर्थः । विषयान् शब्दादीन् ॥ ९ ॥

उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ॥

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

त० टी०—एवं देहे वर्तमानमपि सर्वविषयभोक्तामपि जीवं केचिदेव पश्यन्ति, नतु सर्वे इत्याह—उत्क्रामन्तमिति । उत्क्रामन्तं देहादेहान्तरं गच्छन्तं स्थितं वाऽपि तस्मिन्नेव देहे शब्दादीन्विषया-भुञ्जानं वा गुणान्वितं सत्त्वादिगुणपरिणामविशेषदेवमनुष्याद्याकारसंयुक्तं विमूढा आत्मानात्मविवे-कानर्हा नानुपश्यन्ति देहादिविलक्षणं न विजानन्ति । देवमनुष्यादिदेहरूपमेवात्मानं जानन्ति । शास्त्रा-चार्योपलब्धं ज्ञानमेव चक्षुर्येषां ते ज्ञानचक्षुषस्ते तु देहेन्द्रियादिविविक्ताकारं पूर्वोक्तं ज्योतीरूपमेव पश्यन्ति ॥ १० ॥

म० टी०—उत्क्रामन्तमिति । एवं देहगतं दर्शनयोग्यमपि देहात् उत्क्रामन्तं देहान्तरं गच्छन्तं पूर्व-स्मात्, स्थितं वापि तस्मिन्नेव देहे भुञ्जानं वा शब्दादीन् विषयान् गुणान्वितं सुखदुःखमोहात्मकैर्गुणैरन्वितम् ।

एवं सर्वास्ववस्थासु दर्शनयोग्यमप्येनं विमूढा दृष्टादृष्टविषयभोगवासनाकृष्टचेतस्तयात्मानात्मविवेकायोग्या नानुपश्यन्ति । अहो कष्टं वर्तत इत्यज्ञाननुक्रोशति भगवान् । ये तु प्रमाणजनितज्ञानचक्षुषो विवेकिनस्त एव पश्यन्ति ॥ १० ॥

श्री० टी०—एवं देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिभ्यो भिन्नमविक्रियमकर्तारमेवात्मानं स्वं सर्वसाक्षित्वेन स्थितं महात्मानो ब्रह्मविदः सर्वदा पश्यन्त्यब्रह्मविदो मदा न पश्यन्तीत्याह—उत्क्रामन्तमिति । आद्यो वाशब्द इवार्थः, द्वितीयस्त्वप्यर्थः । उपाधावुत्क्रामति भिक्षादिकार्यमुद्दिश्य गच्छति सति ध्यायतीव लेलायतीवेति-न्यायेन स्वयमुत्क्रामन्तं गच्छन्तमिव प्रतीयमानं स्थिते सति स्थितमिव भुञ्जाने सत्यापि भुञ्जानमिव गुणान्विते गुणैः सत्त्वादिगुणविकारैः सुखदुःखकामक्रोधमोहभयादिभिरन्विते सति स्वयमपि गुणान्वितमिव प्रतीयमानं स्वभावेन निष्कलं निष्क्रियं निर्विकारं निर्विकल्पं चिदेकरसमानन्दधनमात्मानं स्वमविक्रियमेव ज्ञानचक्षुषः ज्ञानं प्रत्यग्भावापन्नशुद्धबुद्धिस्तदेव चक्षुः रूपादिग्रहणे चक्षुरिव स्वरूपग्रहणे येषां ते ज्ञानचक्षुषः शुद्धात्मानो यतयः पश्यन्ति । आहारादिषु सर्वेष्वपि कर्मसु सर्वदा स्वमात्मानं निष्कलं निष्क्रियं नित्यशुद्धं सर्वोपाधिविनिमुक्तं परिपूर्णमेव पश्यन्तीत्यर्थः । विमूढाः दृष्टादृष्टविषयाशावशीभूतात्मानो दुर्विदग्धा बहिर्मुखाः सदसद्विवेकवैराग्यसंन्यासशमदमादिसाधनसंपत्त्या तीव्रमोक्षेच्छया च सद्गुरूपसत्त्या च सम्यक्संपादितविशेषज्ञानाभावादहमेवेदं सर्वमित्येतद्वाक्यार्थानुरूपमात्मानं न पश्यन्ति । किंतु कर्ता भोक्ता सुखी दुःखी हतोऽहं श्रिये ममेदं नष्टमित्येवात्मानं संसारिणं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

श्री० टी०—ननु च कार्यकरणसंघातव्यतिरेकेणैवंभूतमात्मानं सर्वेऽपि किं न पश्यन्ति तत्राह—उत्क्रामन्तमिति । उत्क्रामन्तं देहादेहान्तरं गच्छन्तं तस्मिन्नेव देहे स्थितं वा विषयान् भुञ्जानं वा गुणान्वितमिन्द्रियादियुक्तं जीवं विमूढा नानुपश्यन्ति नालोकयन्ति । ज्ञानमेव चक्षुर्येषां ते विवेकिनः पश्यन्ति ॥ १० ॥

स० टी०—एवं देहगतं जीवं दर्शनार्हमपि स्फुटम् ॥ देहान्तरं च गच्छन्तं पूर्वस्माद्धेतुतस्तथा ॥ १ ॥ तस्मिन्नेव स्थितं वापि देहे भुञ्जानमादरात् ॥ शब्दादीन् विषयान् युक्तं सुखदुःखादिभिर्गुणैः ॥ २ ॥ एवं सर्वास्ववस्थासु दर्शनार्हं हि साक्षिणम् ॥ विषयाकृष्टचित्तत्वाद्देहाद्यध्यासतो जडाः ॥ ३ ॥ मोहान्क्रान्ता न पश्यन्ति स्वात्मानं तद्विलक्षणम् ॥ अहो कष्टं किलेत्यज्ञाननुक्रोशति माधवः ॥ ४ ॥ ये तु प्रमाणजज्ञानचक्षुषस्ते विवेकिनः ॥ पश्यन्तीत्यतिपुण्याढ्यान्स्तौति श्रीहरिरुत्तमान् ॥ ५ ॥ १० ॥

भा० टी०—शरीरमित्यादिश्लोकेन देहाद्व्यतिरेकमात्मनोऽभिधाय श्रोत्रमित्यादौ श्रोत्रादिप्रवर्तकस्तेभ्यो भिन्न इति तस्य भेद उक्तस्तर्हि तमुत्क्रान्त्यादि कुर्वन्तं देहादिव्यतिरिक्तं स्वस्वरूपं किमिति सर्वे न पश्यन्ति इति चेत्तत्राह—उत्क्रामन्तमिति । एवं देहादुत्क्रामन्तं पूर्वोपात्तदेहं परित्यजन्तं स्थितं देहे तिष्ठन्तं वापि भुञ्जानं शब्दादींश्चोपलभमानं वा गुणान्वितं सुखदुःखमोहसंज्ञकैर्गुणैरनुगतं संयुक्तमेवंभूतमप्येवमत्यन्तदर्शनगोचरतां प्राप्तं विमूढा दृष्टादृष्टविषयभोगबलाकृष्टचेतस्तयानेकधा मूढा मोहिता नानुपश्यन्त्यहो कष्टं वर्तत इति अनुक्रोशति भगवान् । तर्ह्यात्मानं के कथं पश्यन्तीति तत्राह—ज्ञानं न्यायानुगृहीतशास्त्रजन्यमात्मदर्शनसाधनं चक्षुर्येषां ते प्रमाणजनितज्ञानचक्षुषो विवेक्तदृष्ट्या एनं सर्वविलक्षणं सर्वाधिष्ठानं सर्वसत्तास्फूर्तिप्रदं पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति ॥ १० ॥

प० टी०—अथैतदेव प्रकटयन्नाह—उत्क्रामन्तमिति । विमूढास्तु परमात्मानं प्रायो नष्टमिव मन्यन्ते, वैत्यथ वा, उत्क्रामन्तमितो देहाद्गच्छन्तं मन्यते । तदुक्तम्—‘ हृदयाकाशमात्रस्य विनाशे देहनाशतः । व्यर्थं भूतानि शोचन्ति नष्ट आत्मेति शङ्कया ’ इति । तथा देहाकारेण स्थितं भुञ्जानं गुणान्वितं वानुवेलं पश्यन्ति । अथ ज्ञानरूपं चक्षुर्येषां ते तत्त्वदर्शिनः स्वगृहं प्रति नीयमानस्य घटस्य तदावृताका-

शबलिङ्गदेहावृत्तमात्मानमुत्क्रामन्तमनुवेलं पश्यन्ति । तथा भ्रमत्कुलालचक्रकीलकवस्थितं पश्यन्ति । तथा प्रतिमारूपदेवतादर्शितनैवेद्यबहुज्ज्ञानं पश्यन्ति । तथा काश्मीरोदरप्रतिफलितजपाकुसुमारूप्ययोगवत्सत्त्वादिगुणान्वितं पश्यन्ति । तथा चोत्क्रान्तावात्मनो व्यापकत्वाद्भ्रमनागमनं न संभवति किं तु लिङ्गदेहाधिष्ठितं मन एव गच्छतीति पूर्वं व्याख्यातमेव । श्रुतिरपि—“ यत्ते यमं वैवस्वतं मनो जगाम दूरकम् । तत आवर्तयामसीह क्षयाय जीवसे ” इति । भाष्यम्—तत्र पूर्वं सनातिनाम्नो राज्ञश्चत्वारः सुबन्धवादयः सहोदराः पुरोहिता आसंस्तेषु सुबन्धुः कैश्चिद् द्वेषिभिर्विपैराभिचारकेण हतस्ते पुनर्जीवयितुं त्रयो बन्धव इमं मन्त्रं पठन्ति—यत्त इति । भो सुबन्धो यत्ते मनो दूरकं दूरं यथा भवति तथा वैवस्वतं सूर्यस्य पुत्रं यमं प्रति जगाम तत्ते मन इह मृतशरीर आवर्तयामसि पुनरावर्तयिष्यामि कस्मै प्रयोजनाय क्षयाय पुनरिह वसतये तथा जीवसे चिरकालजीवनाय ॥ १० ॥

रा० टी०—जीववदशुभभागोऽप्यस्ति किमित्यतः शुभानेव भुङ्क्त इति वदन्कुतो नोपलभ्यत इति शङ्कां निराह—उत्क्रामन्तमिति । गुणान्वितं शुभयुक्तमेवेत्यर्थः । विमूढा इत्यनुपलम्भे हेतुक्तिः ॥ १० ॥

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थिवम् ॥

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

त० टी०—तस्य पुनर्दुर्दर्शितामुपपादयति—यतन्त इति । योगिनो ध्यानादिभिरुपायैर्यतन्तः यत्नं कुर्वन्तः केचिदेनमात्मानमात्मनि देहेऽवस्थितं देहाद्विवेक्तरूपं पश्यन्ति । अकृतात्मानो मत्प्रपत्तिमन्तरेण स्वज्ञानाभिमानेनाशोधितान्तःकरणा अत एवाचेतसः तत्त्वावलोकनानर्हचेतस एनमात्मानं न पश्यन्ति ॥ ११ ॥

म० टी०—पश्यन्ति ज्ञानचक्षुष इत्येतद्विवृणोति—यतन्त इति । आत्मनि स्वबुद्धौ अवस्थितं प्रतिफलितमेनमात्मानं यतन्तो ध्यानादिभिः प्रयतमाना योगिन एव पश्यन्ति । चोऽवधारणे । यतमाना अप्यकृतात्मानो यज्ञादिभिरशोधितान्तःकरणाः अत एवाचेतसो विवेकशून्या नैनं पश्यन्तीति विमूढा नानुपश्यन्तीत्येतद्विवरणम् ॥ ११ ॥

शं० टी०—तनु ये तु संसिद्धाः प्रबुद्धाः शुद्धात्मानस्त एवात्मानं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं केवलं पश्यन्ति नत्वन्ये इत्याशङ्कायां न, ये तु मत्प्रसादसंपत्त्या यतयो योगनिष्ठा भवन्ति तेऽपि पश्यन्ति नत्वन्य एवंलक्षणा इत्याह—यतन्त इति । शास्त्राचार्यास्मेश्वरप्रसादसंपन्ना भूत्वा सदसद्विवेकतीव्रवैराग्यशमदमादिसाधनसंपत्त्या यतन्तः श्रवणमननादिभिर्ज्ञानसिद्धयै प्रयत्नवन्तः सन्तस्तेन लब्धज्ञाना ये यतयो योगिनो भवन्ति “लक्ष्येकतां समासाद्य निर्विकारतयाऽऽत्मानि । मनसो निश्चलत्वेन स्थितिर्योग इतीर्यते” इत्युक्तलक्षणस्तीव्रमोक्षेच्छावैराग्याभ्यां बहिःप्रावण्यवैमुख्येन चित्तस्यात्मन्यविकारात्मना स्थितिरूपो योगो येषां ते योगिनः स्वात्मन्येवाहितचित्ता भवन्ति तेऽपि चात्मनि बुद्ध्यावस्थितं बुद्ध्यादिप्रकाशकमात्मानं पश्यन्त्ययमेवाहमिति स्वात्मना साक्षात्कृत्य स्वमकर्तारमभोक्तारमसंसारिणमेव पश्यन्तीत्यर्थः । मत्प्रसादरहिता ये तु यतन्तः श्रवणमननादिभिर्ज्ञानसाक्षात्कारसिद्धये बहुधा प्रयत्नं कुर्वन्तः शृण्वन्तः श्रावयन्तोऽप्यकृतात्मानः अकृतो बाह्यवासनाभिर्विषयकर्मशास्त्रादिगोचराभिरवशीकृतो बहिरेव प्रवाहायमान आत्मा चित्तं येषां ते अकृतात्मानः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशविशिष्टास्तत एवाचेतसो विवेकशून्या बहिर्मुखा न पश्यन्त्ययमेवाहमस्मीत्यात्मानं निर्विशेषं परं ब्रह्म स्वात्मत्वेन न जानन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्री० टी०—दुर्ज्ञेयश्चायं यतो विवेकिष्वपि केचिदेव पश्यन्ति केचिन्न पश्यन्तीत्याह—यतन्त इति ।

यतन्तः ध्यानादिभिः प्रयतमाना योगिनः केचिदेनमात्मानमात्मनि देहेऽवस्थितं विविक्तं पश्यन्ति । शास्त्राभ्यासादिभिः प्रयत्नं कुर्वाणा अपि अकृतात्मानः अविशुद्धचित्ताः अत एवाचेतसो मन्दमतय एनं न पश्यन्ति ॥ ११ ॥

स० टी०—विवृणोति तदेवेशो विभागेन यथायथम् ॥ ध्यानाद्यैर्यतमाना ये त एनं साक्षिणं परम् ॥ १ ॥ पश्यन्ति योगसंपन्नाः स्वबुद्धौ प्रतिबिम्बितम् ॥ यतमाना अपि औत्तर्यज्ञादिभिरशोधितम् ॥ २ ॥ चित्तं येषामतस्ते तु नैनं पश्यन्ति साक्षिणम् ॥ यतो विवेकशून्यास्ते मोहाक्रान्ताः सुराणिणः ॥ ३ ॥ ११ ॥

भा० टी०—न्यायानुगृहीतशास्त्रेऽनिशं श्रवणादिना यत्नं कुर्वतामपि केचित्पश्यन्ति केचिन्नेति तत्र को हेतुरित्यपेक्षायामाह—यतन्त इति । यतन्तः केचिद्यत्नं कुर्वन्तो योगिनश्च समाहितचित्ता एनं प्रकृतमात्मानमात्मनि स्वस्यां बुद्ध्याववस्थितं पश्यन्त्ययमहमस्मीत्युपलभन्ते यतन्तोऽपि शास्त्रादिप्रमाणैर्यत्नं कुर्वन्तोऽप्यकृतात्मानस्तपसेन्द्रियजयेन च दुश्चरितादनुपरता अशुद्धान्तःकरणा अचेतसोऽविवेकिन एनमात्मानमुक्तविशेषणं न पश्यन्ति यत्नसाम्येऽप्यात्मदर्शने तद्दर्शने च चित्तशुद्धेस्तदशुद्धेश्च हेतुत्वमिति भावः ॥ ११ ॥

प० टी०—अथ ज्ञानचक्षुषोऽपि द्वेधानुभविनः शास्त्रविज्ञानवन्तश्चेति दर्शयति—यतन्त इति । स्वरूपप्राप्त्यर्थं यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तो योगिन एवमात्मानमात्मनि देहान्तर्हृदयाकाशेऽवस्थितं पश्यन्ति । तथाऽकृतात्मानोऽनधिगततत्त्वार्था अत एवाचेतसोऽल्पबुद्धयः शास्त्रपठनादिभिरुपायैर्यतन्तोऽप्येनं न पश्यन्ति ॥ ११ ॥

रा० टी०—यत्ने कृतेऽप्यनुपलम्भः कथमित्यत आह—यतन्त इति । योगिनो ज्ञानोपायानुष्ठातारो यतन्तो यतमानाः ज्ञानं प्राप्येनं पश्यन्ति । अशुद्धबुद्धयो यतमाना अपि अचेतसो अविवेकिनो नैनं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ॥

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥ १२ ॥

त० टी०—एवं मुक्तबद्धोभयविधक्षेत्रज्ञस्वरूपं मच्छक्तिरूपांशविभूतिरित्युक्तमिदानीं सर्वशक्तिमत्स्वरूपमुपदेष्टुं तावत्सर्वजगच्छ्रेयोहेतुभूतादित्यचन्द्राग्न्यादीनामपि स्वविभूतित्वमाह—यदादित्येति चतुर्भिः । अखिलं जगदवभासयते यदादित्यगतमादित्ये स्थितं तेजः, यच्च रात्रौ चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो मामकं मदीयमेव विभूतिभूतं विद्धि । तत्तदधिकारार्थं तत्तदाराधनप्रसन्नेन मयैव दत्तमिति जानीहि ॥ १२ ॥

म० टी०—इदानीं यत् पदं सर्वावभासनक्षमा अप्यादित्याद्यो भासयितुं न क्षमन्ते यत्प्राप्ताश्च मुमुक्षवः न पुनः संसाराय प्रवर्तन्ते । यस्य च पदस्योपाधिभेदमनुविधीयमाना जीवा घटाकाशादय इवाकाशस्य कल्पितांशा मृषैव संसारमनुभवन्ति तस्य पदस्य सर्वात्मत्वसर्वव्यवहारास्पदत्वप्रदर्शनेन ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति प्रागुक्तं विवरीतुं चतुर्भिः श्लोकैरात्मनो विभूतिसङ्क्षेपमाह भगवान्—यदिति । “न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विशुतो भान्ति कुतोऽयमग्निः” इति श्रुत्यर्थं प्राग्व्याख्यातं न तद्भासयते सूर्य इत्यादिना “तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वाभिदं विभाति” इति श्रुत्यर्थमनेन व्याख्यायते । यदादित्यगतं तेजश्चैतन्यात्मकं ज्योतिर्यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ स्थितं तेजो जगदखिलमवभासयते तत्तेजो मामकं मदीयं विद्धि । यद्यपि स्थावरजङ्गमेषु समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिस्तथापि सत्त्वोत्कर्षेणादित्यादीनामुत्कर्षात्तत्रैवाविस्तरां चैतन्यज्योतिरिति तैर्विशेष्यते—यदादित्यगतमित्यादि । यथा तुर्येऽपि सुखसंनिधाने काष्ठ-

कुड्यादौ न मुखमाविर्भवति । आदर्शादौ च स्वच्छे स्वच्छतरे च तारतम्येनाविर्भवति तद्वत् । यदादित्यगतं तेज इत्युक्त्वा पुनस्तत्तेजो विद्धि मामकमिति तेजोग्रहणात् यदादित्यादिगतं तेजः प्रकाशः परप्रकाशसमर्थं सित-भास्वरं रूपं जगदखिलं रूपवद्वस्तु अवभासयते, एवं यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ जगदवभासकं तेजस्तन्मामकं विद्धीति विभूतिकथनाय द्वितीयोऽप्यर्थो द्रष्टव्यः । अन्यथा तन्मामकं विद्धीत्येतावत् ब्रूयात् तेजोग्रहणमन्तरेणैवेति भावः ॥ १२ ॥

श्री० टी०—यस्माद्यत्नवतामप्यकृतात्मनां मत्प्रसादाभावादात्मसाक्षात्काराभावस्तस्मान्मुमुक्षोर्भूतप्रसाद-सिद्धयै मदुपास्तिरवश्यं कर्तव्या । सर्वत्र मद्बुद्ध्या मदुपास्तिं कुर्वतां रागादिदोषा न भवन्ति । तेन चित्तप्रसादो ज्ञानं च सिध्यतीति बोधायितुं स्वस्य सार्वत्रिक्यं प्रतिपादयति—यदिति चतुर्भिः । आदित्यगतम्—आदि-त्यस्य बहिरन्तश्च सर्वतो व्याप्य वर्तमानं यत्तेजोऽखिलं जगत् भासयते, तथा यच्चन्द्रमसि तेजः जगद्भास-यते, तथा यद्वाग्नौ तेजः जगद्भासयते तत्तेजो मामकं विद्धि । यदग्रे रोहितं रूपमितिन्यायेनाऽऽदित्यादीनां तेजोव्यतिरेकेण पृथक्स्वरूपाभावात्तेजोमात्रत्वमेवेति सिद्धम् । सूर्यचन्द्राभ्यात्मकं तेजो मामकमित्यत्र राहोः शिर इतिवत् मच्छब्दतेजःशब्दार्थयोरकेत्वमेव तेन सूर्यचन्द्रादयस्त्वहमेव मम विभूतिवत्तत्र मद्बुद्धिः कर्तव्येति बोधितं भवति ॥ १२ ॥

श्री० टी०—तदेवं न तद्भासयते सूर्य इत्यादिना पारमेश्वरं परं धामोक्तं, तत्प्राप्तानां चापुनरावृत्ति-रुक्ता । तत्र च संसारिणोऽभावमाशङ्क्य संसारिस्वरूपं देहादिव्यतिरिक्तं दर्शितम् । इदानीं तदेव पारमेश्वररूप-मनन्तशक्तित्वेन निरूपयति—यदेत्यादिचतुर्भिः । आदित्यादिषु स्थितं यदनेकप्रकारं तेजो विश्वं प्रकाश-यति तत्सर्वं तेजो मदीयमेव जानीहि ॥ १२ ॥

स० टी०—समस्तस्यापि सूर्याद्याः क्षमाः सन्तोऽवभासने ॥ यत्पदं न क्षमन्तेऽद्धा तेऽपि भासायितुं मनाक् ॥ १ ॥ यत्पदं विमलं प्राप्ता नावर्तन्ते मुमुक्षवः ॥ यदज्ञानादमी जीवाः संसरन्ति भवाम्बुधौ ॥ २ ॥ तस्येदानीं पदस्यैव सार्वत्रिक्यं विभूतिभिः ॥ सर्वस्य व्यवहारस्याप्यास्पदत्वं समासतः ॥ ३ ॥ विवरीतुं चतुर्भिश्च विभूतिं प्राह मापतिः ॥ यदादित्याश्रयं ज्योतिश्चैतन्यात्मकमुज्ज्वलम् ॥ ४ ॥ यच्चन्द्रे यत्स्थितं चाग्नौ तेजो भासयतेऽखिलम् ॥ तत्तेजो वैष्णवं विद्धि मदीयं सर्वभासकम् ॥ ५ ॥ तच्चैतन्यात्मकं ज्यो-तिर्जङ्गमेषु स्थिरेषु च ॥ समं यद्यपि सर्वेषु तथाप्यर्कादितेजसाम् ॥ ६ ॥ सत्त्वोत्कर्षेण तत्रैवावि-स्तरां ज्योतिरैश्वरम् ॥ यथा तुल्येऽपि कुड्यादौ सन्निधाने मुखस्य च ॥ ७ ॥ नाविर्भवति वक्त्रं तद्दर्पणादौ तु निर्मले ॥ स्वच्छत्वतारतम्येनाविर्भवत्येवमेव तत् ॥ ८ ॥ यदादित्यादिगं तेजः सितभास्वरमेव वा ॥ समस्तं रूपवद्वस्तु स्फुटं भासयते जगत् ॥ ९ ॥ मदीयं वैष्णवं तत्त्वं विद्धि ध्येयं मुमुक्षुभिः ॥ विभूति-कथनायैवमर्थो भगवतो मतः ॥ १० ॥ १२ ॥

भा० टी०—यत्पदं सर्वावभासकमादित्यादिकं ज्योतिर्नावभासयते, यत्प्राप्ताश्च मुमुक्षवः पुनः संसारा-भिमुखा न निवर्तन्ते यस्य च पदस्यानुविधीयमाना जीवा घटाकाशादयो यथाऽऽकाशस्यांशास्तथांश इवां-शा बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासेन मृषैवोक्तान्त्यादिकं प्राप्नुवन्तीति न तद्भासयते सूर्य इत्यादिनोक्तम् । इदानीं तस्य पदस्य सार्वत्रिक्यं सर्वव्यवहारास्पदत्वं विवक्षुश्चतुर्भिः श्लोकैर्विभूतिसंक्षेपमाह—यदिति । यदादित्यगतं सूर्याश्रयं तेजो दीप्तिः प्रकाशः अखिलं सर्वं जगद्भासयते प्रकाशयति, यत्समस्तावभासकं चन्द्रमसि तेजो वर्तते, यच्चाग्नौ तत्तेजो मामकं मदीयं विद्धि जानीहि । यद्वा ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वेन चिद्रूपत्वमत्र विवक्षितम् । तथाचायमर्थः यदादित्यगतं तेजश्चैतन्यात्मकं ज्योतिः, यच्चन्द्रमसि, यच्चाग्नौ वर्तते तत्तेजो मामकं विद्धि । ननु चैतन्यज्योतिषः सर्वत्राविशेषात् कथमिदं विशेषणं यदादित्यगतमित्यादि, नैष दोषः । चैतन्यज्योतिषः

सर्वत्र तुल्यत्वेऽपि कचिदेव सत्त्वाधिक्यप्रयुक्ताभिव्यक्त्या विशेषणोपपत्तेः । यथा हि लोके तुल्येऽपि मुख्य-
संस्थाने न काष्ठकुड्यादौ मुख्यमाविर्भवति, आदर्शादौ तु स्वच्छे स्वच्छतरे स्वच्छतमे च तारतम्येनावि-
र्भवतीति तद्वत् ॥ १२ ॥

प० टी०—अथ न तद्भासयते सूर्यः इत्यादीनां विभूतानामपि प्रमाणान्तरागोचरस्यात्मनो दर्शकत्वम-
नभिमतं, किं पुनः शास्त्राभ्यासप्रयत्नस्येति सूचयन् सूर्यादीनां स्वप्रकाश्यत्वं दत्तसामर्थ्यवत्त्वं च निरूपय-
न्नाह—यदिति । दिवा त्रैलोक्यप्रकाशकमादित्यगतं यत्तेजस्तथा रात्रौ चन्द्रस्य ज्योत्स्नारूपमग्नेर्दीपिरूपं
यत्तेजस्तन्मामकं मदीयं विद्धि जानीहि । “ योऽसावादित्यः पुरुषः सोऽसावहम् ” इति श्रुतेः । तैत्तिरीये-
ऽपि—“यास्ते अग्ने सूर्ये ऋच उद्यतो दिवमातन्वन्ति रश्मिभिः । ताभिः सर्वाभिराग्ने जनाय नश्नुधि” ।
भाष्यम्—भो अग्ने सर्वेश्वर उद्यतः सदोदितस्य ते तव या ऋचो दीपयः सूर्ये वर्तमानाः सत्यो रश्मिभिः किरणै-
र्दिवं स्वर्गमातन्वन्ति व्याप्नुवन्ति, ताभिः सर्वाभिः ऋग्भिर्नोऽस्मभ्यं जनाय ऋचे दीपये कुरु । तद्वाह्येऽपि
“ शूषो ह वै वाष्पेय आदित्येन समाजगाम ” इति । शूषः शोषणशक्तिमांस्तेजोरूपया विभूत्या वाष्पेयः
कृष्ण आदित्येन समाजगामेति स्पष्टम् ॥ १२ ॥

रा० टी०—अथ मृळान्यनुसंततानीति यत्सर्वान्तर्यामित्वरूपं विज्ञानमुक्तं, यच्चोर्ध्वशब्देन सर्वो-
त्तमत्वमुक्तं, तद्व्ययमध्यायशेषेण प्रपञ्चयति—यदादित्येत्यादिना । तेजः जगत्प्रकाशनशक्तिः मामकं मदीयं
मदधीनमित्यर्थः “ तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् ” इत्यादेः । ‘अनुकृतेस्तस्य च’ इति सूत्रात् ॥ १२ ॥

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ॥

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः १३ ॥

त० टी०—सर्वजगदाधारभूतायाः पृथिव्या आधारकत्वशक्तिरपि मदीयैवेत्याह—गामाविश्येति ।
गां पृथ्वीमाविश्य चराचराणि भूतानि ओजसा स्वाभाविकबलेनाहमेव धारयामि । तथा रसात्मकः
अमृतमयः सोमो भूत्वा अहमेव सर्वा ओषधीः पुष्णामि ॥ १३ ॥

म० टी०—किंच—गामिति । गां पृथिवीं पृथिवीदेवतारूपेणाविश्य ओजसा निजेन बलेन पृथिवीं धूलिमु-
ष्टितुल्यां दृढीकृत्य भूतानि पृथिव्याधेयानि वस्तून्अहमेव धारयामि । अन्यथा पृथिवी सिकतामुष्टिवद्विशी-
र्येताधो निमज्जेद्वा “ येन द्यौरुप्रा पृथिवी च दृह्ळा ” इति मन्त्रवर्णात् । “ स दाधार पृथिवीम् ” इति च
हिरण्यगर्भभावापन्नं भगवन्तमेवाह । किं च रसात्मकः सर्वरसस्वभावः सोमो भूत्वा ओषधीः सर्वा ब्रीहि-
यवाद्याः पृथिव्यां जाताः अहमेव पुष्णामि पुष्टिमती रसस्वादुमतीश्च करोमि ॥ १३ ॥

शं० टी०—किंच—गामिति । अहमीश्वर एवौजसाऽऽपरिमितमायाशक्तिबलेन गां भूमिं जलं स्वस्नेहसं-
भावितचिक्कणत्वबलेन भित्तिमिवाविश्य सर्वतो व्याप्य भूतानि स्थावरजङ्गमानि सर्वाणि धारयामि । यथा
वायुः स्वशक्त्या मेघमण्डलं प्रविश्य जलानि धारयति तद्वदित्यर्थः । यद्यप्यतीन्द्रियत्वाद्वायुर्मेघमण्डले न
दृश्यते तथापि योगिदृष्ट्या युक्त्या च विचार्यमाणे वायुव्यतिरेकेण मेघस्य पृथक्स्वरूपं न विद्यते, एवमयो-
ग्यादौ व्याप्यस्य व्यापकेऽन्तर्भावदर्शनं च तद्वच्छक्तिद्वारा मद्वासाया भूमेर्मद्व्यतिरेकेण पृथक् स्वरूपं न
विद्यते, ततो भूम्यां सर्वत्र मद्बुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः । रसात्मकोऽमृतरसात्मकः पयःस्वरूपो वा यः सोमः स
एव भूत्वा चन्द्रस्वरूपेण स्थितः सन्नहं ब्रीहियवगोधूमाद्या वृक्षलतातृणगुल्माद्याश्च सर्वाओषधीः पुष्णामि
पुष्टिमतीः करोमीत्यर्थः । एतेन चन्द्रोऽपि चन्द्रामृतरसपुष्टाः सर्वा ओषधयोऽपि मम विभूतिस्तत्र मद्बुद्धिः
कर्तव्येति सूचितं भवति ॥ १३ ॥

श्री० टी०—किंच—गामाविश्येति । गां पृथ्वीमोजसा बलेनाधिष्ठाय अहमेव चराचराणि भूतानि धारयामि । अहमेव रसमयः सोमो भूत्वा ब्रीह्याओषधीः सर्वाः संवर्धयामि ॥ १३ ॥

स० टी०—पृथ्वीमाविश्य नैजेन बलेनाखिलधारिणा ॥ धूलिमुष्टिसमां पृथ्वीं दृढीकृत्याहमश्वरः ॥ १ ॥ पृथ्व्याधेयानि वस्तूनि धारयामि समन्ततः ॥ अन्यथा सिकतामुष्टिवद्विशीर्येत भूरियम् ॥ २ ॥ अतो मद्बलमाविष्टं पृथिव्यां येन भूरियम् ॥ गुर्व्यधो न पतयेव न विदीर्येत खण्डशः ॥ ३ ॥ अतो महीं प्रविश्यैव भगवान्देवतात्मना ॥ विभर्तीत्यत्र मानं हि स दाधारेति च श्रुतिः ॥ ४ ॥ यवाद्या ओषधीः सर्वा मद्यां जाता अहं हरिः ॥ रसस्वभावः सोमोऽहं भूत्वा पीयूषमण्डलः ॥ ५ ॥ रसस्वादुमतीस्ताश्च करोम्याखिलपालकः ॥ ६ ॥ १३ ॥

भा० टी०—किं च—गामिति । यद्वलं कामरागविवर्जितमैश्वरं जगद्विधारणाय पृथिव्यामाविष्टं, येन गुर्वी पृथ्वी नाधः पतति, नापि सिकतामुष्टिवज्जलोपरिस्थितापि विशीर्यते । तथा च मन्त्रवर्णः—“येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा” इति “स दाधार पृथिवीम्” इति च । तेनौजसा बलेन गां पृथिवीमाविश्य प्रविश्य भूतानि चराचराणि धारयामि । किंच रसात्मकः सर्वरसस्वभावः सोमो भूत्वा स्वात्मरसावेशेन पृथिव्या जाता ओषधीः सर्वाः ब्रीहियवाद्याः पुष्णामि पुष्टिमती रसस्वादवतीश्च करोमि ॥ १३ ॥

प० टी०—अथ चन्द्रान्योरन्नान्नादस्वरूपेण स्वदत्तसामर्थ्यमनुवदन्त्याः सामवेदश्रुतेस्तात्पर्यमाह—गामाविश्येति द्वाभ्याम् । अहं रसात्मको रसरूपया विभूत्या सोमो भूत्वा गां पृथिवीमाविश्य सर्वा ओषधीर्धान्यफलवतीः पुष्णामि वर्धयामि । तत् ओजसान्नादिसामर्थ्येन भूतानि धारयामि पोषयामि “ओषधीभ्योऽन्नमन्नात्पुरुषः” इति श्रुतेः ॥ १३ ॥

रा० टी०—अहमिति । अहं गां भूमिमाविश्य ओजसा स्वशक्त्या भूतानि धारयामि । अमृतरसात्मकः सौम्यत्वात्सोमनामा सोमगः सन्सर्वा ओषधीः सस्यादीनि पुष्णामि वर्धयामि च ॥ १३ ॥

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ १४ ॥

त० टी०—किंच—अहमिति । अहं सर्वेश्वरो वैश्वानरो जाठराग्निर्भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः सन् तैर्मुक्तं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चोष्यं चेति चतुर्विधमन्नं पचामि । “अयमग्निर्वैश्वानरोऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते” इति श्रुतेः । तत्र यदन्तैश्चूर्णीकृत्य भक्ष्यतेऽपूपमोदकादि तद्भक्ष्यं, यत्तु दन्तावघातं विनैव जिह्वयाऽवलोड्य निगीर्यते यवागूसक्तपायसादि तद्भोज्यं, यच्च केवलं जिह्वया रसास्वादेन निगीर्यते तद्द्रवीभूतं द्रव्यं गुडमध्वादि तलेह्यं, यत्तु दन्तैर्निष्पीड्य रसांशं निगीर्यावशिष्टं त्वगष्ट्यादि त्यज्यते तच्चोष्यं, यथाऽऽन्नेक्षुदण्डादीति ॥ १४ ॥

म० टी०—किंच—अहमिति । अहमीश्वर एव वैश्वानरो जाठरोऽग्निर्भूत्वा “अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते” इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितः सन् प्राणिनां सर्वेषां देहमाश्रितः अन्तः प्रविष्टः प्राणापानाभ्यां तदुद्दीपकाभ्यां संयुक्तः संधुक्षितः सन् पचामि पक्त्तिं नयामि प्राणिभिर्मुक्तमन्नं चतुर्विधं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चोष्यं चेति । तत्र यदन्तैश्चूर्णीकृत्य भक्ष्यतेऽपूपादि तद्भक्ष्यं, चर्वयामिति चोच्यते । यत्तु केवलं जिह्वया विलोड्य निगीर्यते सूपौदनादि तद्भोज्यम् । यत्तु जिह्वायां निक्षिप्य रसास्वादेन निगीर्यते किंचिद्द्रवीभूतगुडरसालाशिखरिण्यादि तलेह्यम् । यत्तु दन्तैर्निष्पीड्य रसांशं निगीर्यावशिष्टं त्यज्यते यथेक्षुदण्डादि तच्चोष्यमिति भेदः । भोक्ता यः सोऽग्निर्वैश्वानरो यद्भोज्यमन्नं स सोमस्तदेतद्भक्ष्यमग्नीषोमौ सर्वमिति ध्यायतोऽन्नदोषलेपो न भवतीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

शं० टी०—किंच—अहमिति । “अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते” इति श्रुत्युक्तो यो जाठरोऽग्निः स एव भूत्वाहं वैश्वानररूपेण प्राणिनां सर्वेषां देहमाश्रितः “तस्य मध्ये महानग्निर्विश्वार्चिर्विश्वतोमुखः” इति “नाभ्यामुपरि तिष्ठति” इति च श्रवणात्प्राणिनामुदरे स्थित्वा प्राणापानसमायुक्तः प्राणापानाभ्यामुच्छ्वासानिश्वासरूपाभ्यां पाकसहकारिभ्यां प्रज्वाल्यमानः सन् भक्ष्यभोज्यलेह्यचोष्यभेदेन चतुर्विधं प्राणिभिर्मुक्तमन्नं पचामि । यद्वा प्राणिनामिति सामान्योक्त्या सर्वैरपि प्राणवद्भिर्भुज्यमानमन्नम् । अद्यत इत्यन्नं पार्थिवमाप्यं तैजसं वायव्यं चैवंरूपेण चतुर्विधं पचामि । मनुष्यादीनां पार्थिवं, चातकादीनामाप्यं, बालखिल्यादीनां तैजसं, सर्पादीनां वायव्यं, एवंलक्षणं तत्तत्प्राणिजठरे स्थित्वा तैरशितमन्नं पक्कं करोमीत्यर्थः । एतेनाग्निस्वरूपेण मयाऽऽपादतलमस्तकं व्याप्तानां प्राणिनां मद्भयतिरेकेण पृथक्स्वरूपाभावात्तेषु मया व्याप्तेषु प्राणिषु सर्वत्र मद्बुद्धिः कर्तव्येति सूचितं भवति ॥ १४ ॥

श्री० टी०—किंच—अहमिति । अहं वैश्वानरो जाठरो भूत्वा प्राणिनां देहस्यान्तः प्रविश्य प्राणापानाभ्यां तदुद्दीपकाभ्यां सहितः प्राणिभिर्मुक्तं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चोष्यं चेति चतुर्विधमन्नं पचामि । तत्र यदन्तैरवखण्ड्यावखण्ड्य भक्ष्यतेऽपूपादि तद्भक्ष्यम् । यत्तु केवलं जिह्वया विलोड्य निगिर्यते पायसादि तद्भोज्यम् । यत्तु जिह्वायां निक्षिप्य रसास्वादेन क्रमशो निगिर्यते द्रवीभूतं गुडादि तल्लेह्यम् । यत्तु दंष्ट्रादिभिः निष्पीड्य रसांशं निगिर्यावशिष्टं त्यज्यते इक्षुदण्डादि तच्चोष्यमिति (चतुर्विधं) भेदः ॥ १४ ॥

स० टी०—जाठरोऽग्निरहं भूत्वा सर्वेषां प्राणधारिणाम् ॥ देहमन्तः प्रविष्टश्च तदुद्दीपकभावतः ॥ १ ॥ प्राणापानाख्यवायुभ्यां संयुक्तः संश्चतुर्विधम् ॥ मुक्तं प्राणिभिरन्नं तत्पाकं संपादयाम्यजः ॥ २ ॥ यदन्तैरवखण्ड्यान्नं भक्ष्यते भक्ष्यमेव तत् ॥ केवलं जिह्वया यत्तु विलोड्यान्नं निगिर्यते ॥ ३ ॥ सूपौदनादि तद्भोज्यं यत्तु निक्षिप्य जिह्वया ॥ निगिर्यते द्रवीभूतं रसास्वादेन खाण्डवम् ॥ ४ ॥ तल्लेह्यं शिखरिण्यादि रसालादि तथैव च ॥ यत्तु दन्तैः सुनिष्पीड्य रसांशं विनिगिर्य च ॥ ५ ॥ त्यज्यतेऽप्यवशिष्टं तच्चोष्यं चेति चतुर्विधम् ॥ भोक्ता वैश्वानरो वह्निर्भोज्यमन्नं च चन्द्रमाः ॥ ६ ॥ अग्नीषोमौ तदुभयं सर्वमित्येव शास्त्रतः ॥ ध्यायतोऽन्नगतैर्दोषैर्न लेपो भवतीत्यपि ॥ ७ ॥ श्रीमद्भगवतो वाक्याद्ब्रष्टव्यमिति मङ्गलम् ॥ ८ ॥ १४ ॥

भा० टी०—किंच—अहमिति । अहं परमात्मा वैश्वानर उदरस्थोऽग्निर्भूत्वा प्राणिनां प्राणवतां देहमाश्रितः शरीरं प्रविष्टः प्राणापानाभ्यामुद्दीपकाभ्यां समायुक्तः भोज्यं भक्ष्यं चोष्यं लेह्यं चेति चतुर्विधमन्नं पचामि पक्कं करोमि । तत्र यत्पायसादि केवलं जिह्वया विलोड्य निगिर्यते तत् भोज्यं, यत्त्वपूपादि दन्तैरवखण्ड्यावखण्ड्य भक्ष्यते तद्भक्ष्यं, यत्त्विक्षुदण्डादि दंष्ट्राभिर्निष्पीड्य सारांशं निगिर्यावशिष्टं त्यज्यते तच्चोष्यं, यद्द्रवीभूतं गुडादि जिह्वायां निक्षिप्य रसास्वादितं निगिर्यते तल्लेह्यम् । तथाच श्रुतिः—“अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते” इत्याद्या । भोक्ता वैश्वानरोऽग्निरग्नेर्भोज्यमन्नं सोमशब्देनोदितमेवं भोक्तृभोज्यरूपं सर्वं जगद्गनीषोमात्मना भुक्तिकाले ध्यायतो भोक्तुरन्नकृतो दोषो न भवतीति प्रासङ्गिकं सफलं ध्यानं ब्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

प० टी०—अथाग्नौ दत्तं सामर्थ्यमाह—अहमिति । प्राणिनां सर्वदेहिनां देहमाश्रितो जाठरो वैश्वानरोऽग्निर्भूत्वा प्राणापानाभ्यां भस्त्रावायुभ्यामिव समायुक्तो दीप्तीकृतः संश्चतुर्विधमन्नं लेह्यपेयचोष्यभक्ष्यादिकं पचामि पाकं नयामि । श्रुतिरपि सामवेदे—“हाउ ३ अहमन्नं ३ अहमन्नादः ३ अहं विधास्य ३” इत्यादिः । भाष्यम्—तत्र हाउ स्तोमाक्षरम् । तदुक्तम्—“औ हो इति च संबुद्धौ विकल्पे हाउ कीर्तितम्” इति । अत्र मनुष्यदेवात्मविभागेनाश्रयमन्नादश्रयमस्तीति त्रिरावत्या विकल्पार्थो निरूपितः, विधास्यो घर्ता ।

अथैतदर्थज्ञापिका शातपथी श्रुतिरति—“अथ यत्किं चेदमार्द्रं तद्वेतसोऽसृजत तदु सोम एतद्वा इदं सर्वमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः” इति । भाष्यम्—सृष्टिक्रमकथनानन्तरं यत्किंचेदं सर्वमार्द्रं शुक्रशोणितोज्ज्वलं प्राणिजातं तद्वेतसः शुक्रादसृजत सृष्टवान् । अथ रेतसः स्वरूपमाह—तदिति । तदु तदेतावत्सर्वं रेतः सोमे वर्तते एवं रेतसः कारणमन्नमन्नादश्च भवति । तथा च सोम एवान्नमग्निरन्नादश्च । तैत्तिरीयकेऽपि—“यः कामयेतान्नवानन्नादः स्यामित्यग्निनैवान्नमवरुन्धे सोमेनान्नाद्यमन्नवानेवान्नादो भवति” इति । भाष्यम्—यः पुरुषोऽहमन्नवानन्नादश्च स्यामिति कामयेत सोऽग्निनाग्न्युपासनयान्नमवरुन्धे आक्रमति पाकं नयति, सोमेन चान्नाद्यं प्राप्नोत्येवमन्नवानेवान्नादो भवतीत्यर्थः । तथा भृगुवह्यामपि—“अथैतत्साम गायन्नास्ते” इत्येतत्सर्वं श्रुतिरहस्यं भगवतैव प्रकटीकृतम् ॥ १३ ॥

रा० टी०—किंच—अहमिति । अहं विश्वनरसंबन्धितया वैश्वानरनामा जाठरवैश्वानराग्निस्थः सन् प्राणिनां देहमाश्रितः प्राणापानाभ्यां मुख्यप्राणरूपाभ्यां सम्यग्युक्तः भक्ष्यभोज्यलेह्यपेयभेदेन चतुर्विधमन्नं पचामि जीर्णं करोमि ॥ १४ ॥

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ॥
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

त० टी०—एवं जगद्यात्रानिर्वाहकादित्यचन्द्रादीनां स्वविभूतित्वमभिधायेदानीं सर्वचेतनाचेतनवस्तुजातस्य भगवदायत्तत्वं स्वस्य च स्वतन्त्रत्वं सर्वधीप्रवर्तकत्वं सर्ववेदवेद्यत्वमाचार्यत्वं चाह—सर्वस्य चेति । सर्वस्य ब्रह्मादिप्राणिमात्रस्य हृदि सम्यगन्तर्यामिरूपेण निविष्टः, अतो मत्त एव हेतोः सर्वस्य पूर्वानुभूतार्थविषया स्मृतिर्भवति । ज्ञानं विषयेन्द्रियसंयोगजो यथावस्तुविषयानुभवः । अपोहनं च स्मृतिज्ञानयोः प्रमोषो मत्त एव भवति । वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः । इन्द्राग्निसूर्यमित्रावरुणवाय्वादिप्रतिपादकैरपि वेदैरहमेव वेद्यः मम सर्वात्मत्वात् । तच्चा च श्रुतयः—“सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति नामानि सर्वाणि यमाविशन्ति सर्वे वेदा यत्रैकीभवन्ति” इत्याद्याः । अत एवोक्तं महाभारते ‘एतमेके वदन्त्यग्निं मरुतोऽन्ये प्रजापतिम् । इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ज्योतींषि शुक्लानि च यानि लोके त्रयो लोका लोकपालास्त्रयी च । त्रयोऽग्नयश्चाहुतयश्च पञ्च सर्वे देवा देवकीपुत्र एव ॥ नमामः सर्ववचसां प्रतिष्ठा यत्र शाश्वती । वासुदेवपरा वेदा वासुदेवपरा मखाः । वेदे रामायणे चैव पुराणे भारते तथा । आदावन्ते च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते’ इत्यादिवाक्यान्त्यनुसन्धेयानि । वेदान्तकृत् वेदानां नानाविधार्थप्रतिपादनपराणां परस्परं विरुद्धार्थतया संशये जाते अन्तकृत् अविरोधप्रकारेण निर्णयकर्ता सर्वगुरुर्वेदान्तसंप्रदायप्रवर्तकोऽहमेव । “नमो वेदान्तवेद्याय गुरुवे बुद्धिसाक्षिणे” इति श्रुतेः । वेदविज्ञाहमेव । सर्ववेदाविरुद्धार्थविदहमेव । नतु मत्तोऽन्यः स्वतन्त्रः कश्चिज्ज्ञातुं समर्थः । मन्त्रिणीतार्थं मत्प्रसादान्मदभिधायिनं वेदं यो वेद सोऽपि वेदवित् । अतोऽन्यथा वेदार्थं यो वक्ति न स वेदविदिति भावः ॥ १५ ॥

म० टी०—किंच—सर्वस्येति । सर्वस्य ब्रह्मादिस्थावरान्तस्य प्राणिजातस्याहमात्मा सन् हृदि बुद्धौ संनिविष्टः “स एष इह प्रविष्टः” इति श्रुतेः । “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” इति च । अतो मत्त आत्मन एव हेतोः प्राणिजातस्य यथानुरूपं स्मृतिः । एतज्जन्मानि पूर्वानुभूतार्थविषयाश्रुतिर्योगिनां च जन्मान्तरावभूतार्थविषयापि । तथा सत्त एव ज्ञानं विषयेन्द्रियसंयोगजं भवति । योगिनां च देशकालविप्रकृष्टविषयमपि । एवं काम्येन्द्रादित्यचन्द्रादीनामन्तरेण च स्मृतिज्ञानयोरप्ययश्च

मत्त एव भवति । एवं स्वस्य जीवरूपतामुक्त्वा ब्रह्मरूपतामाह—वेदैश्च सर्वैरिन्द्रादिदेवताप्रकाशकैरपि अहमेव वेद्यः सर्वात्मत्वात् “ इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्याग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ” इति मन्त्रवर्णात् “ एष उ ह्येव सर्वे देवाः ” इति च श्रुतेः । वेदान्तकृत वेदान्तार्थसंप्रदायप्रवर्तको वेदव्यासादिरूपेण । न केवलमेतावदेव वेदविदेव चाहं कर्मकाण्डोपासनाकाण्ड-ज्ञानकाण्डात्मकमन्त्रब्राह्मणरूपसर्ववेदार्थविज्ञाहमेव । अतः साधूक्तं ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमित्यादि ॥ १५ ॥

श्री० टी०—एवं जाठराग्निस्वरूपेणेश्वरेण व्याप्तानां सर्वप्राणिनामीश्वरविभूतित्वेनेश्वरमात्रत्वे सिद्धेऽपि भ्रमप्रमादाभ्यामप्ययं शिष्टोऽयं अष्टोऽयं शूद्रोऽयं पुलकस इति भेदबुद्धिरीश्वरोपासकैर्मुमुक्षुभिर्न कर्तव्येति तेषां सर्वत्र परमेश्वरत्वबुद्धिदाढ्याय पुनरपि सर्वेषां प्राणिनां स्वव्याप्त्या स्वमात्रत्वं स्वोपास्त्या शुद्धात्मनां ज्ञानं तद्विपरीतानामज्ञानं च मत्त एव सिध्यतीति प्रतिपादयति—सर्वस्येति । ममैवांशो जीवलोके जीवभूत इति ईश्वरो जीवकलया प्रविष्ट इत्युक्तीत्या सर्वस्य च ब्रह्मादिस्तम्बान्तस्य प्राणिजातस्य । चकारः सन्नि-वेशस्य सर्वसमत्वसूचनार्थः । हृदि बुद्धिगुहायामहं परमात्मा क्षेत्रज्ञरूपेण संनिविष्टः संनिहितो भूत्वा तिष्ठाम्यतः प्राणिवर्गः सर्वो ह्यहमेवेत्यर्थः । एतेन भेददृष्टेरनवकाश इति सूचितम् । एवं सर्वं परमेश्वर एवेति सर्वत्र तद्बुद्ध्या परमेश्वरोपास्तिं कुर्वतां तामकुर्वतां च फलमाह—मत्त इति । मत्तः परमेश्वरादेव मदुपास्त्या शुद्धात्मनां शास्त्राचार्यानुग्रहात्स्मृतिः ‘स आत्मा तत्त्वमसि’ इति श्रीगुरुभिर्यो निर्विशेषस्त्रिविधपरि-च्छेदशून्य आत्मा त्वमिति बोधितः स एवाहमिति तस्मिन्नेवात्मनि स्वात्मत्वस्मृतिः, सर्वमिदमहं च ब्रह्मेवेति सर्वस्य स्वस्य च ब्रह्ममात्रत्वज्ञानं च भवति । मदुपास्तिविहीनानां मलिनबुद्धीनां रागादिदोषदुष्टानां मत्त एवेश्वरात्तदपोहनं तयोः स्मृतिज्ञानयोरपोहनमसंभवश्च भवति । किंच वेदान्तकृत “ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं गो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ” इति श्रवणाद्ब्रह्मणे वेदान्तानुग्रहकर्ताहमेव । यद्वा लोके शिष्येभ्य आचार्यरूपेण वेदान्तार्थप्रकाशनकर्ताहमेव । वेदवित् वेदार्थं ब्रह्म निर्विशेषं मदनुग्रहाद्बुधनुग्रहाच्च यः स्वात्मना वेत्ति स वेदवित् ब्रह्मवेत्ताहमेव । सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्ट इति सर्वस्य प्राणिमात्रस्यात्मव्याप्त्या स्वमात्रत्वे सिद्धे वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहमिति विशेषोक्तिर्मूढानाममूढानां च वेदान्तोपदेष्टरि गुरौ च ब्रह्मविद्यपि च परमेश्वरत्वबुद्धिरवश्यं कर्तव्येति बोधनार्था । यदादित्यगतं तेज इत्यादिना मुमुक्षूपासार्थं स्वविभूतौ प्रतिपादितायां सत्यामिदमेव परमेश्वरस्य पारमार्थिकं रूपमिति प्राप्ते स्वयाथात्म्यं बोधयितुमाह—वेदैरिति । ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति’ इति न्यायेन सर्वैर्ऋगादिभिर्वेदान्तैर्वेद्यः “ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । विज्ञानमा-नन्दं ब्रह्म । आनन्दो ब्रह्म । तदेतद्ब्रह्मापूर्वमस्थूलमनण्वह्स्वमप्राणममुखमश्रोत्रमवागमनोऽतेजस्कमचक्षुष्कम् । अनामगोत्रम् । अज्ञब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम् । निष्कलं निष्क्रियं शान्तम् । नित्यं शुद्धं बुद्धं मुक्तं सत्यं सूक्ष्मं परिपूर्णमद्वयं सदानन्दचिन्मात्रं शान्तं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः । तत्त्वमसीत्यादिभिर्ज्ञातव्यो यो निर्विशेषनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सच्चिदानन्दैकरसोऽद्वितीयः परमात्मा स एवाहं परमार्थतो नैवैष उक्तलक्षणो मायोपाधिक इत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्री० टी०—किंच—सर्वस्येति । सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि सम्यगन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टोऽहम् । अतश्च मत्त एव हेतोः प्राणिमात्रस्य पूर्वानुभूतार्थविषया स्मृतिर्भवति । ज्ञानं च विषयेन्द्रियसंयोगजं भवति । अपो-हनं च तयोः प्रमोषो भवति । वेदैश्च सर्वैस्तत्तद्देवतादिरूपेणाहमेव वेद्यः । वेदान्तकृत तत्संप्रदायप्रवर्तकश्च ज्ञानदो गुरुरहमित्यर्थः । वेदविदेव च वेदार्थविदहमेव ॥ १५ ॥

स० टी०—ब्रह्मादिस्थावरान्तस्य प्राणिजातस्य सर्कतः ॥ आत्मैव सन्प्रविष्टोऽहं बुद्धौ सर्वावभासकः ॥ १ ॥ मत्त आत्मन एवांतः प्राणिजातस्य च स्मृतिः ॥ एतज्जन्मानि पूर्वानुभूतार्थविषया च भा

॥ २ ॥ जन्मान्तरानुभूतार्थविषयाप्यस्ति योगिनाम् ॥ विषयेन्द्रियसंयोगजन्यं ज्ञानं तथाऽऽत्मनः
॥ ३ ॥ दिक्कालविप्रकृष्टैकविषयं चापि योगिनाम् ॥ मत्त एव तयोः कामक्रोधाद्याकुलचेतसाम् ॥ ४ ॥
पापकर्मानुरोधेन विनाशः स्मृतिबोभयोः ॥ उत्सवैवं जीवभावेन प्रविष्टं सर्वमानसे ॥ ५ ॥ आ-
त्मानं ब्रह्मरूपेण दर्शयत्यधुना हरिः ॥ वेदैः सर्वैरपिन्द्रादिदेवताभासकैरपि ॥ ६ ॥ अहमेवाखिलात्म-
त्वाद्वेद्यः सर्वेश्वरेश्वरः ॥ एष उहोव सर्वे वै देवा इत्यादिवेदतः ॥ ७ ॥ वेदव्यासादिरूपेण वेदान्तार्थप्र-
वर्तकः ॥ संप्रदायात्मना तद्वद्वेदवेत्ताहमेव च ॥ ८ ॥ काण्डत्रयात्मकं वेदं सरहस्यं समन्त्रकम् ॥ अर्थतः
सर्वविश्वाच्च सम्यग्वेद्वयहमेव च ॥ ९ ॥ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमित्यादीतः समीरितम् ॥ १० ॥ १५ ॥

भा० टी०—एवं तत्पदस्य सर्वात्मत्वं सर्वव्यवहारास्पदत्वं विवक्षुर्विभूतिवर्णनमुसंहरन्संकोचं परित्यजति ।
सर्वस्य ब्रह्मादिस्थावरान्तस्य प्राणिजातस्य हृदि सन्निविष्टः जीवात्मनान्तर्यामितया च बुद्धौ सन्नि-
विष्टत्वं बुद्धितादाभ्यापन्नत्वं तद्गुणदोषाणामशेषेण द्रष्टृत्वं च । “अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे
व्याकरवाणि । यो विज्ञाने तिष्ठन्” “विज्ञानमन्तरः” इत्यादि श्रुतेरतो बुद्धौ चिदाभासरूपेण स्थितत्वात्,
तन्मध्यस्थगुणदोषद्रष्टृत्वाच्च । मत्तः आत्मनः सर्वप्राणिनां स्मृतिर्जन्मान्तरादावनुभूतस्य परामर्शः, देशकालस्व-
भावविप्रकृष्टस्याप्यनुभवो ज्ञानं तदपोहनं च यथा पुण्यकर्मणा पुण्यकर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृती भवतः, तथा
पापकर्माणां पापकर्मानुरूपेण स्मृतिज्ञानयोरपोहनमपगमनं च तत्सर्वं कर्माध्यक्षात् मत्त एव भवतीत्यर्थः ।
अतः कारणात्सर्ववेदैः कर्मकाण्डादिलक्षणैश्चकारात्स्मृतीतिहासपुराणादिभिश्चाहमेव परमात्मा सर्वरूपो वेद्यो
वेदितव्योऽहमेव वेदान्तकृत् वेदान्तार्थसंप्रदायकृत् सर्ववेदार्थविद्वाहमेव ॥ १५ ॥

प० टी०—अथ न केवलमन्नाद्यादिविभूतिरूपेण देहमात्रे तिष्ठामि किं तु साक्षित्वादपीत्याह—सर्व-
स्येति । अहं सर्वस्य प्राणिजातस्य हृद्याकाशे संनिविष्टोऽन्तर्यामित्वेन प्रविष्टः । कुतो ज्ञातमित्याह—मत्त
इति । यतो मत्तः सकाशात्पूर्वानुभूतार्थविषया स्मृतिर्भवति, ततो ज्ञानं विषयेन्द्रियसंयोगजं वर्तमानमपोहनं
च तयोः प्रमोषः, अथोपसमीपे ऊह्यते तर्क्यते यत्पूर्वं दृष्टमासीत्तदैवेदमित्याकारेण । अथैतदनुभवरूपज्ञाना-
भावेऽन्यमुपायमाह—वेदैरिति । सर्ववेदैः संहिताब्राह्मणारण्यकरूपैरहमेवातद्रथावृत्त्या वेद्यो ज्ञातव्योऽस्म्येव-
कारेण क्षुद्रदेवताव्युदासः । परं तु न साक्षात्कर्तव्य इत्याह—वेदान्तकृदिति । वेदान्तानुपनिषदः करोतीति
वेदान्तकृद् । उप समीपेऽर्वागैव निषीदन्ति पर्यवस्यन्तीत्युपनिषदस्तदेव कथयति—नेति नेति । न ह्यस्मात्पर-
मस्तीत्यादिवाक्यैस्तथा च वेदान्तेष्वहमेव निमित्तीभूत इत्यर्थः । अथैतद्वेदाक्योक्तपरमरहस्योपदेष्टा परम-
गुरुहमेवास्मीत्याह—वेदविदिति । यद्वाहमेव वेदविज्ञ तु वेदो मां वेत्ति । “येनेदं सर्वं विजानाति तं
केन विजानीयाद्” इति श्रुतेः ॥ १५ ॥

रा० टी०—किंच सर्वस्य हृदि सन्निविष्टोऽहम् । मत्त एव च स्मृतिः अनुभवरूपं ज्ञानं अपोहनं विपर्य-
यश्च भवति । अहमेव परममुख्यवृत्त्या सर्वैश्च वेदैः वेद्यः । वेदान्तकृद्वेदानामन्तो निर्णयो यस्मात्स वेदान्तो
ब्रह्मसूत्रसन्दर्भः । तस्य व्यासरूपेण कर्ता वेदवित्तत्त्वतो वेदार्थज्ञानवानहमेवेत्यर्थः । मां विधत्तेऽभिधत्ते
मामित्यादेः ॥ १५ ॥

द्राविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ॥

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

त० टी०—अहमेव वेदवित् वेदान्तकृच्च न मत्तोऽन्यः कश्चिदतोऽहमेव सर्ववेदवेदान्तसारं वक्षि-
द्वाविमानिति त्रिभिः । इमौ द्वौ पुरुषौ लोके जगति । त्रेयायिति शेषः । इमौ कौ ? क्षरश्चाक्षर

एव चेति । तावेवार्थतो व्याचष्टे-क्षरः सर्वाणीति । सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरान्तानि शरीराणि जडत्वात्परिणामित्वात् क्षरः पुरुषो नश्वरः । अन्नमयः पुरुषश्चेतनाधिष्ठितो देहः क्षरशब्दार्थः । एकवचनं चात्र प्राकृतत्वाविशेषाज्जात्यभिप्रायकम् । अत एव क्षरः सर्वाणि भूतानीति विवृतम् । कूटस्थः कूटं प्रकृतिकार्यभूतशरीरसमुदाये स्थितोऽपि परिणामनाशरहितो नित्यः कूटस्थः पुरुषः अक्षरशब्दवाच्य इत्यर्थः । अत्राप्येकवचनं स्वयं ज्योतीरूपत्वेन सामान्याभिधायकमेव । ' आचार्यप्रोक्ता या जातिः सा नित्या साऽजराऽमरा ' इति सनत्सुजातोक्तेः ॥ १६ ॥

म० टी०-एवं सोपाधिकमात्मानमुक्त्वा क्षराक्षरशब्दवाच्यकार्यकारणोपाधिद्वयवियोगेन निरुपाधिकं शुद्धमात्मानं प्रतिपादयति कृपया भगवानर्जुनाय त्रिभिः श्लोकैः-द्वाविति । द्वाविमौ पृथग्भाषीकृतौ पुरुषौ पुरुषोपाधित्वेन पुरुषशब्दव्यपदेश्यौ लोके संसारे । कौ तावित्याह-क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरतीति क्षरो विनाशी कार्यराशिरेकः पुरुषः । न क्षरतीत्यक्षरो विनाशरहितः । क्षराख्यस्य पुरुषस्योत्पत्तिर्बीजं भगवतो मायाशक्तिर्द्वितीयः पुरुषः । तौ पुरुषौ व्याचष्टे स्वयमेव भगवान्-क्षरः सर्वाणि भूतानि समस्तं कार्यजातमित्यर्थः । कूटस्थः कूटो यथार्थवस्त्वाच्छादनेनायथार्थवस्तुप्रकाशनं वञ्चनं मायेत्यनर्थान्तरम् । तेनावरण-विक्षेपशक्तिद्वयरूपेण स्थितः कूटस्थः भगवान्मायाशक्तिरूपः कारणोपाधिः संसारबीजत्वेनानन्त्यादक्षर उच्यते । केचित्तु क्षरशब्देनचेतनवर्गमुक्त्वा कूटस्थोऽक्षर उच्यत इत्यनेन जीवमाहुः । तत्र सम्यक् । क्षेत्रज्ञस्यैवेह पुरुषोत्तमत्वेन प्रतिपाद्यत्वात् । तस्मात् क्षराक्षरशब्दाभ्यां कार्यकारणोपाधी उभावपि जडावेवोच्येते इत्येव युक्तम् ॥ १६ ॥

शं० टी०-विचक्षणानां युक्तिकुशलानां सूक्ष्मबुद्धीनामेव समुद्भूतां शुद्धात्मनां विवेकवैराग्यसिद्धये संसारवृक्षत्वेन वर्णयित्वा, तदारूढानामविवेकिनामविरक्तानां मूढानां पतनं विना न कदापि च मोक्षफलं सिध्यतीत्यतो विवेकोत्थितवैराग्यखड्गेनैनं वृक्षं छित्त्वा, सदसद्विविचयं परं तत्त्वं ज्ञातव्यमिति तज्ज्ञाने प्रवृत्तिसिद्धये ब्रह्मविदां ब्रह्मप्राप्तिं तत्प्राप्तिसाधनं तत्फलं च निरूप्याधुना तेषां ज्ञातव्यस्य ब्रह्मणः स्वरूपमतनिरासपूर्वकं बोधयति त्रिभिः । तत्राद्येन परस्य ब्रह्मणः पुरुषोत्तमाख्यस्य यदपेक्ष्य पुरुषोत्तमत्वं तौ पुरुषौ प्रकृतितत्कार्यलक्षणानुपाधी निर्दिशति । यदपवादेन ब्रह्मणोऽसंसारित्वं निर्विशेषत्वं शुद्धत्वं नित्यमुक्तत्वमद्वितीयत्वं च सिध्यति तदाह-द्वाविमाविति । क्षरश्च-चकारः समुच्चयार्थः । क्षरः स्वकाले क्षरति नश्यतीति क्षरः नश्वरो महदादिस्थूलान्तः संसारलक्षणः कार्यवर्गः सर्वोऽपि एकः पुरुषः । अक्षरश्च-चः समुच्चयार्थः । पुरुषो द्वितीयः क्षरो यथा स्वकाले क्षरति तथा अयं न क्षरतीत्यक्षरः परमात्म-विज्ञानेन विना न विनश्यति मूलप्रकृतिः संसारकारणलक्षणः पुरुषः । पुरुषस्यात्मन उपाधित्वेन द्वयोरपि क्षराक्षरयोः पुरुषत्वं, न तु वस्तुतः परिच्छिन्नत्वादानित्यत्वादसत्त्वाच्च । एवकारोऽत्रानुसंधातव्यः, अथानुसारित्वात् पदविनियोगस्य । ताविमौ क्षराक्षरौ द्वावेव पुरुषौ लोके संसारे पुरुषस्यात्मनः संसारित्वसिद्धये क्षराक्षरौ द्वावेव पुरुषौ पुरुषोपाधी नान्यस्ततः कश्चिदित्येवकारस्यार्थः । कौ तौ क्षराक्षरावित्याकाङ्क्षायामाह-क्षर इत्यादिना । भवन्तीति भूतान्याकाशादीनि भूम्यन्तानि देहेन्द्रियादीनि भूतकार्याणि च सर्वाणि क्षर इत्युच्यन्ते । अभिव्यक्तनामरूपात्मकं महदादिविकारजातं देहान्तं सर्वं क्षराख्यः पुरुष इत्यर्थः । महदादिपृथिव्यन्तः समष्टिव्यष्ट्यात्मकः स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चलक्षणकार्यराशिः कूट इत्युच्यते । सर्वोऽपि विकारमात्रः । तत्र कूटे स्वकार्ये सर्वत्र कारणत्वेन वटादिषु मृदिव बहिरन्तश्च सर्वतो व्याप्य तिष्ठतीत्यव्यक्तं प्रकृतिशब्दवाच्यं कूटस्थ इत्युच्यते । यद्वा पुत्रसन्ततेः पुत्रिकासन्ततेश्च मूलभूतः पुरुषः कूटस्थ इत्युच्यते । तद्ब्रह्मकार्यसन्ततेस्तमःकार्यसन्ततेः सत्त्वकार्यसन्ततेश्च मूलभूता त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः कूटस्थ इत्युच्यते ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥

यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥ १७ ॥

त० टी०—तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये इति यः प्राक् प्रपदनीय आद्यः पुरुष उक्तः यद्विवक्षया आदित्यादिविभूतयो निर्दिष्टास्तमेवाह—उत्तम इति । उत्तम उत्कृष्टतमः पुरुषस्तु क्षराक्षरशब्दनिर्दिष्टाभ्यां द्वाभ्यामन्यो विलक्षणः परमात्मेत्युदाहृतः । परमात्मा भूर्भुवःस्वराख्यं जगदिति । “ परमात्मा च सर्वेषामाधारः परमेश्वरः ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । कोऽसौ परमात्मा य आत्मतया लोकत्रयमाविश्य बिभर्ति धारयति पालयति च । एवमप्यव्ययोऽविनाशी यत ईश्वरः सर्वलोकनियामकः । तस्माद्भर्तृव्यान्नियम्याच्च विलक्षणः ॥ १७ ॥

म० टी०—उत्तम इति । आभ्यां क्षराक्षराभ्यां विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेणास्पृष्टो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः—उत्तम उत्कृष्टतमः पुरुषस्त्वन्यः अन्य एव अत्यन्तविलक्षण आभ्यां क्षराक्षराभ्यां जडराशिभ्यामुभयभासकस्तृतीयश्चेतनराशिरित्यर्थः । परमात्मेत्युदाहृतः अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयेभ्यः पञ्चभ्योऽविद्याकल्पितात्मभ्यः परमः प्रकृष्टोऽकल्पितो ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्युक्त आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतन इत्यतः परमात्मेत्युक्तो वेदान्तेषु । यः परमात्मा लोकत्रयं भूर्भुवःस्वराख्यं सर्वं जगदिति यावत्, आविश्य स्वकीयया मायाशक्त्याऽधिष्ठाय बिभर्ति सत्तास्फूर्तिप्रदानेन धारयति पोषयति च । कीदृशः ? अव्ययः सर्वविकारशून्यः ईश्वरः सर्वस्य नियन्ता नारायणः स उत्तमः पुरुषः परमात्मेत्युदाहृत इत्यन्वयः । “स उत्तमः पुरुषः” इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

शं० टी०—एवं क्षराक्षरयोः कार्यकारणयोरुभयोः पुरुषशब्दवाच्यत्वं प्रतिपाद्य एताभ्यामेवोपाधिभ्यामुभाभ्यां भिन्नं तद्धर्मकर्माद्यस्पृष्टं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं पदशब्दार्थं मुक्तोपसृप्य परं तत्त्वं निर्दिशति—उत्तम इति । उत्तमः सर्वोत्कृष्टतमः “ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान् दिवः” इति, “ततो ज्यायांश्च पुरुषः” इति सर्वोत्कृष्टतमत्वश्रवणादात्मा स्वयमुत्तमः सत्तया स्फूर्त्या च महत्तमो निरतिशयवैभवः परिच्छेदरहित इति यावत् । तत एव सर्वतः परिपूर्णत्वात्पुरुष उत्तमस्त्वन्यः । उत्तमत्वे सति पुरुषत्वस्यात्मानन्यगामित्वसूचनार्थस्तुशब्दः । उत्तमत्वविशेषणविशिष्टः पुरुषस्त्वन्यः क्षराक्षरशब्दवाच्याभ्यां संसारसंसारकारणाभ्यामुभाभ्यां पुरुषाभ्यामन्यः परममहत्त्वेन चेतनत्वेन ज्ञातृत्वेन प्रकाशकत्वेन प्रकाशस्वरूपत्वेन चोत्कृष्टत्वादुत्तमत्वविशेषणविशिष्टः पुरुषोऽसंसारी प्रत्यगात्मा ताभ्यां पुरुषाभ्यामुक्तलक्षणो भिन्न एव भवति । यथा स्थावरजङ्गमाभ्यां तत्प्रकाशको ज्ञाता च भानुस्ताभ्यां भिन्नस्तद्धर्मकर्माद्यस्पृष्टश्च भवति, तथैवाहमज्ञ इति दुष्टो ममायमहंकारादिरिति स्वप्रकाशाभ्यामज्ञानतत्कार्याभ्यां ज्ञाता तत्प्रकाशकश्चात्मा भिन्न एवानुभूयते ततो ज्ञातृत्वेनातिसूक्ष्मत्वेनासङ्गत्वेन च ताभ्यां भिन्न एव सन् तद्धर्मकर्मादिभिश्च न स्पृश्यत इति ज्ञातव्य इत्यर्थः । ननु महतोऽप्यतिसूक्ष्मस्यापि च वायोः स्वभिन्नैर्दुष्टादुष्टद्रव्यैः संयोगे दुष्टादुष्टगन्धलेपो दृश्यते—दुर्गन्धिः सुगन्धिर्वायुरिति, तद्वदात्मनोऽपि पुरुषोत्तमस्य क्षराक्षरभिन्नत्वेऽपि तद्योगात्तद्धर्मकर्मादिलेपः स्यादित्याशङ्कायां—न । सावयवत्वाद्वायोः सर्वं संभवति निरवयवत्वादिधर्मैरात्मा ताभ्यामपि परमत्वाच्च तद्धर्मकर्मादिभिर्लिप्यत इति बोधयति—परमात्मेति । “ अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः ” इत्यन्नमयादीनां कूटस्थान्तानां कोशानामात्मत्वश्रवणात् । आत्मशब्दवाच्याभ्यां क्षराक्षराभ्यां निरवयवत्वेनातिसूक्ष्मत्वेनान्तरत्वेन प्रत्यक्त्वेन ज्ञातृत्वेन भासकत्वेन व्यापकत्वेनासङ्गत्वेन च निरतिशयत्वादात्मा प्रत्यग्लक्षणः प्रकृतितत्कार्यैः स्पृष्टुमशक्यत्वेन परम इत्युच्यते । परम

आसावात्मा च परमात्मेत्युदाहृतः “ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धे-
रात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ” इति,
“ दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ” इति, “ अतो
ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामूर्तं दिवि । ” इत्यादिश्रुतिभिः प्रतिपादित इत्यर्थः ।
परमत्वचेतनत्वज्ञातृत्वप्रकाशकत्वादिधर्मैरुत्तमस्य पुरुषस्य यत् क्षराक्षराभ्यां संसारितद्धेतुभावापन्नाभ्यां
पुरुषाभ्यामन्यत्वं प्रतिपादितं तदेव पुनर्विशेषणैर्विस्पष्टयति—यो लोकत्रयमिति । क्षराक्षराभ्यामात्मनो भिन्न-
त्वमेवाह—अव्यय इति । सुषुतिसमाध्योः क्रमात्तयोर्व्यये नाशे सत्यपि स्वयं न व्येतोत्यव्ययः । हेतुगर्भित-
मिदं विशेषणम् । आत्मा पुरुषाभ्यामन्यः अव्ययत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा बुद्ध्यादिः सुषुतिसमाध्योस्तद्व्यसा-
क्षितया विद्यमानत्वादात्मनो व्ययाभावात्ततो नित्यत्वेन ताभ्यामन्यत्वमुत्तमत्वं च सिद्धम् । किञ्च ईश्वरः
स्वसन्निधिमात्रेण तयोर्व्यापृतिहेतुत्वादीश्वरः । हेतुगर्भितमिदं विशेषणम् । आत्मा ताभ्यां भिन्नः तत्प्रवृत्तिहेतु-
त्वाद्वानवत् स्वप्रवर्त्यप्रधानादिभ्यो राज्ञो यथा भिन्नत्वमुत्तमत्वं च तद्वदात्मनोऽपि स्वप्रवर्त्याभ्यां ताभ्यां भिन्न-
त्वमुत्तमत्वं च सिद्धम् । किञ्च यो लोकत्रयमाविश्य विभर्ति लोक्यन्ते ज्ञायन्त इति लोकाः समाष्टिव्यष्टिल-
क्षणाः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहाः साभिमानिनः सावस्थास्तेषां त्रयं लोकत्रयं स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यं शरीरत्रयं
स्वाधारमाविश्य बहिरन्तश्च सर्वतो व्याप्य, विभर्ति सत्तास्फूर्तिं च प्रयच्छन् धारयति । “ व्यक्ताव्यक्तं भरते
विश्वमीशः ” इति श्रुतेः । आत्मा स्वधार्याल्लोकत्रयाद्भिन्नः आधारत्वात् चित्राधारकुड्यवदित्यात्मनस्ताभ्यां
भिन्नत्वमुत्तमत्वं च सिद्धम् । यद्वा लोक्यन्ते दृश्यन्ते इति लोका जाग्रत्स्वप्नसुषुतयः साभिमानिभोग्यार्था-
स्तासां त्रयं लोकत्रयमाविश्य व्याप्य यो विभर्ति प्रकाशयति “ जाग्रत्स्वप्नसुषुत्यादिप्रपञ्चं यत्प्रकाशते ”
इति श्रुतेः । आत्मा स्वप्रकाश्याल्लोकत्रयाद्भिन्नः प्रकाशकत्वात्सूर्यवदित्यनुमानात् ‘ यो जागरमन्वभूवं
यः स्वप्नमद्राक्षं यः सुखमस्वाप्सं सोऽहंतिष्ठामीतिप्रत्यभिज्ञाया विद्यमानत्वादात्मनः प्रकाशक-
स्य लोकत्रयाभिन्नत्वे श्रुतिरनुमानं प्रत्यक्षं च प्रमाणम् । आत्मनो लोकत्रयप्रकाशकत्वसिद्ध्या नित्यत्वं
परममहत्त्वं चेतनत्वं प्रकाशस्वरूपत्वमकर्तृत्वमभोक्तृत्वमविक्रियत्वं च सिद्धम् । अव्ययत्वेनेश्वरत्वेन भर्तृ-
त्वेन च क्षराक्षराभ्यां द्वाभ्यामपि पुरुषाभ्यामुत्कृष्टतमत्वादात्मनः पुरुषोत्तमत्वं सर्वप्रमाणसिद्ध-
मिति भावः ॥ १७ ॥

श्री० टी०—यदर्थमेतौ लक्षितौ तमाह—उत्तम इति । एताभ्यां क्षराक्षराभ्यामन्यो विलक्षणस्तूतमः
पुरुषः । विलक्षण्यमेवाह—परमश्चासावात्मेति चोदाहृत उक्तः श्रुतिभिः । आत्मत्वेन क्षरादचेतनाद्विलक्षणः परम-
त्वेनाक्षराच्चेतनाद्भोक्तृत्वविलक्षण इत्यर्थः । परमात्मत्वमेव दर्शयति—यो लोकत्रयमिति । य ईश्वर ईशानशीलः
अव्ययश्च निर्विकार एव सन् लोकत्रयं कृत्स्नमाविश्य विभर्ति पालयति ॥ १७ ॥

स० टी०—आभ्यां क्षराक्षराभ्यां यो निर्विकारो विलक्षणः ॥ तयोर्दोषैरसंस्पृष्टः शुद्ध इत्युच्यतेऽधुना
॥ १ ॥ य उत्कृष्टतमत्वाभ्यां स चात्यन्तविलक्षणः ॥ क्षराक्षराभ्यामुभयभासकत्वात्तृतीयकः ॥ २ ॥
अविद्याकल्पितेभ्योऽन्नमग्रादिभ्यस्तथोत्तमः ॥ आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतन इत्यतः ॥ ३ ॥ परमा-
त्मेति संप्रोक्तो वेदान्तेषु सद्व्ययः ॥ य एव परमात्मेदं भूर्भुवःस्वरितित्रयम् ॥ ४ ॥ सर्वं जगत्स्वया
शक्त्याधिष्ठयैव विभर्त्यसौ ॥ सत्तास्फूर्तिप्रदानेन धारयत्यपि पोषकः ॥ ५ ॥ विकारशून्यः सर्वस्य निय-
न्ता परमेश्वरः ॥ स उत्तमो हि पूर्णाख्यः परमात्मेत्युदाहृतः ॥ ६ ॥ १७ ॥

भा० टी०—कार्यकारणाख्यौ राशी दर्शयित्वा ताभ्यां विलक्षणं राश्यन्तरं परमात्माख्यं दर्शयति—
उत्तम इति । आभ्यां क्षराक्षराभ्यामन्यो विलक्षणः उपाधिद्वयदोषेणासंस्पृष्टो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः

उत्तमः उत्कृष्टतमः पुरुषः अविद्यात्मभ्यो देहादिभ्यः परश्चासौ सर्वभूतानामात्मा च प्रत्यक्चेतन इत्यतः परमात्मेत्युदाहृतः वेदान्तेषु प्रतिपादितः । परमात्मानमेव विशिनष्टि—यो लोकत्रयं भूर्भुवःस्वराख्यं त्रिलोकीपक्षाश्रयेण समस्तं जगत् स्वकीयया मायया चैतन्यबलशक्त्या आविश्य प्रविश्य स्वरूप-सद्भावमात्रेण विभर्ति धारयति पोषयति प्रकाशयति न विद्यते व्ययो यस्य सोऽव्ययः ईश्वरः ईशानशीलो नारायणाख्यः परमेश्वर इत्यर्थः ॥ १७ ॥

प० टी०—अथ ताभ्यामतीतं पुरुषोत्तममाह—उत्तम इति । अन्यस्तद्विलक्षण उत्तमः पुरुषो भवति स एव परमात्मेत्युदाहृतः प्रोक्तः । य आसमन्तादाविश्य लोकत्रयं विभर्ति “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” इति श्रुतेः । अव्ययो निर्विकारः सन्नीश्वरो नियन्ता सूत्रात्मा ॥ १७ ॥

रा० टी०—यदर्थं पुरुषद्वयानिरूपणं कृतं तदाह—उत्तम इति । क्षराक्षराभ्यामिति विपरिणाम्यानुषज्यते । उत्तमः पुरुषस्तु ताभ्यामन्यः । नत्वनयोरेकः पुरुषोत्तम इत्यर्थः । उक्तार्थे श्रुत्यादिसंमतिमाह परमेति । आत्मात्र चेतनः क्षराक्षरौ चेतनमात्रं उत्तमपुरुषस्तु परमचेतन इति । चेतनश्चेतनानां । ब्रह्माणि जीवाः सर्वे-पीत्यादिश्रुतिषुदाहृत इत्यर्थः । अतस्ताभ्यामन्यः पुरुषोत्तम इति भावः । उक्तार्थे युक्तिमभ्याह—य इति । यः भूर्भुवःस्वरितिलोकत्रयमाविश्य विभर्ति धत्ते । यो यस्य धारणपोषणकर्ता स तस्मादुत्तमोऽन्यश्च दुष्ट इति भावः । किं लोकनाशे प्रविष्टस्यापि नाशोऽस्तीत्यत उक्तम्—अव्यय इति । तत्कथमित्यतोऽचिन्त्यशक्तित्वा-दित्याह—ईश्वर इति । एतेन क्षराक्षराभ्यामुत्तमोऽन्यः किं नामक इत्यपि शङ्का परास्ता ॥ १७ ॥

यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ॥

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

त० टी०—उक्तस्य पुरुषोत्तमशब्दस्य यो लोकत्रयमिति यच्छब्देनान्यत्र भ्रान्तिं वारयन्नात्मन्येव निर्वचनेन समन्वयमाह—यस्मादिति । यस्मात् क्षरं पुरुषं भोग्यभूतं सर्वभूतात्मकं जडमतीतोऽहम्, अक्षरात् कूटस्थान्नाशोक्तुर्विज्ञानमयपुरुषादपि उत्तमः उत्कृष्टः, तस्यापीशनशीलत्वात् । “भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च । प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । अतोऽहं लोके वेदे च पुरुषोत्तमः प्रथितः प्रख्यातोऽस्मि । अत्र लोक्यते दृश्यते वेदार्थोऽनेनेति लोक इतिहासपुराणादिर्विवाक्षितः । तथा च वेदेतिहासपुराणादावित्यर्थः । “स उत्तमः पुरुषः” इति वेदे, इतिहासे च महाभारते सहस्रनामस्तोत्रे ‘केशवः पुरुषोत्तमः’ इति प्रसिद्धः । पुराणे तु ‘विश्वं यतश्चैतदविश्वहेतो नमोऽस्तु तस्मै पुरुषोत्तमाय’ इति, इति वैष्णवे “पुराणपुरुषः प्रत्यक्चैतन्यः पुरुषोत्तमः” इति पात्रे । नारद-पञ्चरात्रे च “संसारसागरनिमग्नमनन्तदीनमुदतुर्महसि हरे ! पुरुषोत्तमोऽसि” इत्यादिषु प्रथितोऽस्मि ॥ १८ ॥

म० टी०—इदानीं यथाव्याख्यातेश्वरस्य क्षराक्षरविलक्षणस्य पुरुषोत्तम इत्येतत्प्रसिद्धनामनिर्वचनेन ईदृशः परमेश्वरोऽहमेवेत्यात्मानं दर्शयति भगवान् ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहं तद्धाम परमं ममेत्यादिप्रागुक्तनिज-महिमनिर्धारणाय—यस्मादिति । यस्मात् क्षरं कार्यत्वेन विनाशिनं मायामयं संसारवृक्षमश्वत्याख्यमतीतो-ऽतिक्रान्तोऽहं परमेश्वरः अक्षरादपि मायाख्यादव्याकृतादक्षरात् “परतः परः” इति पञ्चम्यन्ताक्षरपदेन श्रुत्या प्रतिपादितात् संसारवृक्षबीजभूतात् सर्वकारणादपि चोत्तम उत्कृष्टतमः, अतः क्षराक्षराभ्यां पुरुषो-पाधिभ्यामध्यासेन पुरुषपदव्यपदेश्याभ्यामुत्तमत्वादस्मि भवामि लोके वेदे च प्रथितः प्रख्यातः पुरुषोत्तम इति ‘स उत्तमः पुरुषः’ इति वेदे उदाहृत एव लोके च कविकाव्यादौ ‘हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतः’

इत्यादिप्रसिद्धम् । 'कारुण्यतो नरवदाचरतः परार्थान् पार्थय बोधितवतो निजमीश्वरत्वम् । सच्चित्सुखैकव पुषः पुरुषोत्तमस्य नारायणस्य महिमा न हि मानमेति ॥ केचिन्निगृह्य करणानि विसृज्य भोगमास्थाय योगममलात्मधियो यतन्ते । नारायणस्य महिमानमनन्तपारमास्वादयन्नमृतसारमहं तु मुक्तः ॥ १८ ॥

श्री० टी०—अव्ययत्वेश्वरत्वभर्तृत्वादिधर्मैः पुरुषोत्तमत्वसिद्धिप्रकारमेव विशदयन् तादृशी नामसिद्धार्थवत्ता मम वेदशास्त्रप्रसिद्धेति प्रतिपादनद्वारा स्वस्याविक्रियत्वमसंसारित्वं सच्चिदानन्दैकरसत्वमद्वितीयत्वं च सूचयति—यस्मादिति । यस्मान्नित्यत्वज्ञातृत्वादिधर्मैः क्षरं महदादिस्थूलान्तमुत्पत्तिलयादिविकारविशिष्टं कर्तृत्वभोक्तृत्वदिसंसारधर्मकं कार्यलक्षणं पुरुषमहमतीतोऽतिक्रान्तोऽस्मि—नित्यत्वादिधर्मैर्विलक्षणत्वेनोत्कृष्टत्वादुत्तमोऽस्मीत्यर्थः । तथा प्रकाशस्वरूपत्वप्रकाशकत्वाधारत्वादिधर्मैर्महत्त्वादक्षरात्संसारबीजादव्यक्तादपि चोत्तमोऽस्मि यस्मादतोऽस्मादेव लोके पुराणे वेदे च वेदेषु च पुरुषोत्तमः पुरुषाभ्यामुक्तलक्षणाभ्यां निष्कलत्वनित्यत्वनिर्गुणत्वचेतनत्वादिधर्मैरुत्तमत्वात्पुरुषोत्तम इति पुरुषतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थासंबन्धलेशशून्यत्वान्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः केवलसच्चिदानन्दैकरसः परमात्मेति प्रथितः प्रख्यातः । “महतोऽव्यक्तमुत्तमम् । अव्यक्तात्तु परः पुरुषः ।” इति, “पुरुषान्न परं किञ्चित् ।” इति, “अयमात्मा सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुरद्वय आनन्दः परः प्रत्यगेकरसः” इति, “तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः” इत्यादिश्रुतिभिः । ‘कार्यकारणसंबन्धरहितः केवलः शिवः’ इत्यादिस्मृतिभिश्च प्रतिपादित इत्यर्थः । चित्रमतीत्य भित्तिस्तिष्ठतीत्यत्र युक्त्या सूक्ष्मबुद्ध्या च विचार्यमाणे भित्तिव्यतिरेकेण चित्रस्य स्वरूपं न दृश्यते—भित्तिसत्ताव्यतिरेकेण चित्रस्य पृथक्सत्ताभावात्तद्वत् क्षराक्षराख्यौ पुरुषावतीतोऽहमित्यत्र “विकल्पो न हि वस्तु । मायामात्रमिदं द्वैतम् । असत्त्वादन्यस्य” इत्यादिश्रुतिभिरिदं सर्वमसन्मायाकार्यत्वादिन्द्रजालवत्सर्वं सदेव सधनुवृत्तत्वा-न्मृदनुवृत्तघटादिवदित्यादियुक्तिभिश्च विचार्यमाणे परमात्मसत्ताव्यतिरेकेण तयोः पृथक्सत्ताभावात् “सर्वं ह्येतद्ब्रह्म” इत्यादिश्रुतिवाक्यबलाच्च पुरुषोत्तमाख्यं परं ब्रह्माद्वितीयमेव भवति ततः सर्वं ब्रह्मैवेति ज्ञातव्यमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥

श्री० टी०—एवंभूतं पुरुषोत्तमत्वमात्मनो नामनिर्वचनेन दर्शयति—यस्मादिति । यस्मात्क्षरं जडवर्गमतिक्रान्तोऽहं नित्यमुक्तत्वात् । अक्षराच्चेतनवर्गादप्युत्तमश्च नियन्तृत्वात् । अतो लोके वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रथितः प्रख्यातोऽस्मि । तथाच श्रुतिः—“स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी, सर्वस्येशानः, सर्वस्याधिपतिः, सर्वमिदं प्रशास्ति” इत्यादिः ॥ १८ ॥

स० टी०—यथोक्तस्येश्वरस्यैव पुरुषोत्तम इत्यदः ॥ प्रसिद्धं नाम तस्यास्य नाम्नो निर्वचनेन च ॥ १ ॥ ईदृशो वासुदेवोऽस्मि विशुद्धः परमेश्वरः ॥ अहमेवेति भगवानात्मानं दर्शयत्यजः ॥ २ ॥ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहं तद्धाम परमं मम ॥ इत्यादिपूर्वनिर्णीतस्वमहिम्नः प्रसिद्धये ॥ ३ ॥ क्षरं मायामयं यस्मात्कार्यत्वेन विनाशिनम् ॥ संसारवृक्षमश्वत्थमतिक्रान्तोऽस्म्यहं हरिः ॥ ४ ॥ अक्षरादपि मायाख्या-दव्याकृतपदाभिधात् ॥ संसारवृक्षबीजाच्च सदोत्कृष्टतमोऽस्म्यहम् ॥ ५ ॥ क्षराक्षराभ्यां पुरुषोपाधिभ्यामुत्तमत्वतः ॥ वेदे सर्वत्र विख्यातः स उत्तम इति श्रुतेः ॥ ६ ॥ पुरुषोत्तम इत्येवं भवामि परमेश्वरः ॥ लोके च कविकाव्यादौ पुराणे भारते तथा ॥ ७ ॥ प्रख्यातो वर्णितोऽहं श्रीपुरुषोत्तम इत्यपि ॥ मद्भक्ता मां भजन्तीत्यं कवयः काव्यवर्णने ॥ ८ ॥ योगिनो ध्याननिष्ठायां यजन्ते पुरुषोत्तमम् ॥ ९ ॥ १८ ॥

भा० टी०—अत एव क्षराक्षराभ्यामुत्तम इति मम नाम्नो निर्वचनप्रसिद्धिरर्थवतीत्याह—यस्मादिति । यस्मात्क्षरं संसारमायावृक्षमश्वत्थाख्यमतीतोऽहमक्षरादपि तद्वीजभूतान्मायासंज्ञकादपि चोत्तमः उत्कृष्टतमः ऊर्ध्वतमो वाऽतः क्षराक्षराभ्यामुत्तमत्वाद्धेतोर्लोके कविकाव्यादौ वेदे च पुरुषोत्तमः प्रथितः प्रख्यातः ।

“ हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतः, ” “ स उत्तमः पुरुषः ” इत्यादिलोकवेदप्रसिद्धया पुरुषोत्तम इति मां भक्तजनानां विदुः ॥ १८ ॥

प० टी०—ईदृशं पुरुषोत्तमत्वमात्मनो नामनिर्वचनेन दर्शयति—यस्मादिति । यस्मात्क्षरं जडमतिक्रान्तोऽहं नित्ययुक्तत्वात् । अक्षराच्चैतनवर्गादप्युत्तमश्च नियन्तृत्वात्, अतो लोके वेदे च पुरुषोत्तमो देहाभिमानिनो जीवस्य पुरुष इति संज्ञा तस्मादुत्तमः पुरुषोऽहमिति लोके प्रसिद्धः । अथ नहि निर्मूला प्रसिद्धिरिति न्यायेन “ एतावानस्य महिमाऽतो व्यायांश्च पूरुषः ” इति वेदे च प्रथितः प्रख्यातः । तदुत्तम-यववेदेपि—“ इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् । सत्त्वादधि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् । अव्यक्तात् परः पुरुषो व्यापकोऽलिङ्ग एव च । यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ” इति । स्पष्टार्थम् ॥ १८ ॥

रा० टी०—स किं त्वत्तोऽन्य इत्यतोऽहमेवेति सप्रमाणकमाह—यस्मादिति । यस्मात्क्षरं चातीतः अक्षरादुत्तमोऽतः कारणात् लोके पौरुषेयग्रन्थे वेदे अपौरुषेयग्रन्थे च प्रथितः प्रसिद्धः पुरुषोत्तमोऽहमेवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ॥

स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ! ॥ १९ ॥

त० टी०—एवमुक्तस्य पुरुषोत्तमत्वस्य ज्ञातुः फलमाह—यो मामिति । य एवमुक्तप्रकारेणासंमूढः संमोहो वस्तुयाथात्म्याविवेकस्तद्रहितोऽसंमूढः पुरुषत्रयविवेकज्ञानाश्रयः मां पुरुषोत्तमं जानाति स सर्ववित् सर्वं वेद्यं साधनफलविरोध्यादि वेदेत्यर्थः । भगवन्तं वासुदेवं पुरुषोत्तमत्वेन ज्ञाता सर्वज्ञो भवतीति भावः । “ येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातं स्यात् । सर्वं ह पश्यः पश्यति ” इत्यादिश्रुतेः । एवमेव “यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते” इति प्रतिज्ञाय ते चेतना-चेतनात्मके पराऽपरे शक्ती अभिधाय ‘मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनञ्जय’ इत्युक्तत्वात् । अत एव सर्वभावेन मां भजति, सर्वप्रकारोदितेन मद्भजनेन वाङ्मनःकायकर्मभिर्वा सेवते हे भारत ! अन्यस्य मन्त्रियम्याक्षरपुरुषान्तर्गतत्वेन विद्भजनीयत्वाभावात् । तथोक्तं महाभारते “ रुद्रं समाश्रिता देवा रुद्रो ब्रह्माणमाश्रितः । ब्रह्मा मामाश्रितो राजन्नाहं कंचिदुपाश्रितः । ममाश्रयो न कश्चित्तु सर्वेषामाश्रयो ह्यहम् । ब्रह्माणं शितिकण्ठं च याश्चान्या देवताः स्मृताः । प्रतिबुद्धा न सेवन्ते यतः परिमितं फलम् ” इति ॥ १९ ॥

म० टी०—एवं नामनिर्वचनज्ञाने फलमाह—य इति । यो मामीश्वरं एवं यथोक्तनामनिर्वचनेन असंमूढः—मनुष्य एवायं कश्चित् कृष्ण इति संमोहवर्जितः जानात्ययमीश्वर एवेति पुरुषोत्तमं प्राग्व्याख्यातं स मां भजति सेवते सर्ववित् मां सर्वात्मानं वेत्तीति स एव सर्वज्ञः सर्वभावेन प्रेमलक्षणेन भक्तियोगेन हे भारत । अतो यदुक्तं ‘ मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान्समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते । ’ इति तदुपपन्नम् । यच्चोक्तं ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहमिति तदप्युपपन्नतरम् । ‘ चिदानन्दाकारं जलद-रुचि सारं श्रुतिगिरां व्रजस्त्रीणां हारं भवजलधिपारं कृतधियाम् । विहन्तुं भूभारं विदधदवतारं सुहृद्गो महो वारंवारं भजत कुशलारम्भकृतिनः ’ ॥ १९ ॥

शं० टी०—एवं स्वमायातत्कार्यसंबन्धराहित्येन स्वस्य नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वं प्रतिपाद्य मामेवं-लक्षणं यो विजानाति स मुक्तो भवतीत्याह—यो मामिति । जन्मानेकसहस्रेषु अद्धाभक्तिभ्यां सत्कर्मा-राहितपरमेश्वरप्रसादपात्रीभूतः शुद्धात्मा दैवसंपत्तिशिष्टो यो सुमुखुरधिकारी शमदमसंन्यासादिसाधनसं-

पत्या कृतश्रवणादिजन्यज्ञानेनैवं प्रतिपादितलक्षणं नित्यत्वेश्वरत्वादिधर्मवत्त्वेन क्षराक्षरविलक्षणं पुरुषोत्तमं सर्वसंसारधर्मनिर्मुक्तं सदानन्दैकरसमद्वितीयं मां परमात्मानं जानात्ययमेवाहमिति स्वात्मना साक्षाद्विजानाति, स सर्ववित्सर्वं ब्रह्मैवेत्यपरोक्षतया सर्वं ब्रह्मैव वेत्तीति सर्ववित्सर्वज्ञस्तत एवासंमूढः देहेन्द्रियादिष्वहं-ममेति बुद्धिर्यस्य स संमूढस्तद्विलक्षणोऽसंमूढः देहादावहंभावममभावनिरुक्तः सन् सर्वभावेनाहमेवेदं सर्वमिति भावः सर्वभावस्तेन सर्वभावेन सार्वान्त्र्येन सार्वान्त्रमात्रापत्या मां भजति प्राप्नोति । पतितेऽस्मिन् देहे पूर्णात्मना तिष्ठतीत्यर्थः । यद्वा यो मुमुक्षुरसंमूढः विषयाशाग्रहग्रस्तः संमूढस्तद्विलक्षणोऽसंमूढः सर्वेषणाभ्यो व्युत्थितः सन् मामेवलक्षणं पुरुषोत्तमं स्वात्मना जानाति स सर्ववित् सर्वभावेन सर्वं ब्रह्मैवेति सर्वत्र ब्रह्मैकदृष्ट्या मां भजति ज्ञानतत्फलप्रतिबन्धराहित्याय सदा मामनुसंधत्ते ब्रह्मज्ञानस्य तन्निष्ठायाः फलं निर्मानमोहत्वादिसाधनसंपत्त्या सर्वभावेन मां सदा भजमानस्तदव्ययं पदं गच्छतीति पूर्वमेवोक्तमिति बोद्धव्यम् ॥ १९ ॥

श्री० टी०—एवंभूतेश्वरस्य ज्ञातुः फलमाह—यो मामिति । एवमुक्तप्रकारेणासंमूढो निश्चितमतिः सन् यो मां पुरुषोत्तमं जानाति स सर्वभावेन सर्वप्रकारेण मामेव भजति । ततः सर्ववित् सर्वज्ञो भवति ॥ १९ ॥

स० टी०—नामनिर्वचनज्ञाने यथोक्ते फलमुच्यते ॥ नामनिर्वचनेनैवं यथोक्तं मां महेश्वरम् ॥ १ ॥ संमोहवर्जितो योऽद्धा जानाति पुरुषोत्तमम् ॥ यथैव पूर्वव्याख्यातं सर्वोत्तमतया सुधीः ॥ २ ॥ स च मां सर्ववित्प्राज्ञः सेवते सर्ववित्तमः ॥ सर्वभावेन मत्प्रेमलक्षणेन निरन्तरम् ॥ ३ ॥ १९ ॥

भा० टी०—अधुना यथानिरुक्तमात्मानं ज्ञातुः फलमाह—य इति । मामीश्वरं सार्वान्त्रत्वसर्वव्यवहारास्पदत्वादिविशेषणोपेतं यथोक्तेन क्षराक्षरातीतत्वेन प्रकारेण योऽसंमूढः संमोहेन देहगोहादिष्वात्मात्मन्यप्रत्ययेन वर्जितः सन् पुरुषोत्तमं जानाति अयमहमस्मीति साक्षात्पश्यति स सर्ववित् सार्वान्त्रब्रह्मज्ञानात्सर्वज्ञः सर्वभावेन सर्वत्रात्मवित्तया मां सर्वभूतस्थं पुरुषोत्तमं भजति । त्वमप्युत्तमवशोऽब्रह्मत्वादेतादृशज्ञानयोग्योऽसीति सूचयन्संबोधयति—भारतेति ॥ १९ ॥

प० टी०—तज्ज्ञानस्य फलमाह—य इति । एवं निरुक्तप्रकारेणासंमूढो निश्चितमतिः सन् यो मां पुरुषोत्तमं जानाति स सर्वभावेन सर्वप्रकारेण मामेव भजति, ततः सर्ववित् सर्वज्ञो भवति ॥ १९ ॥

रा० टी०—तात्पर्यद्योतनायोक्तार्थज्ञानिनः फलमाह—यो मामिति । योऽधिकारी मामेवं क्षराक्षरोत्तमत्वेन वेदादिषु प्रथितत्वप्रकारेणासंमूढः सर्वोत्तमत्वं मिथ्याभूतमुच्यत इति मोहरहितः सन्पुरुषोत्तमं क्षराक्षरपुरुषाभ्यामुत्तमं जानाति स सर्ववित् सर्वशास्त्रार्थज्ञानी सर्वभावेन सर्वप्रकारेण मां भजति ॥ १९ ॥

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ ! ॥

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ! ॥ २० ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

त० टी०—एवं वेदेतिहासपुराणादिसारार्थ उक्तः । इदानीमुक्तार्थं स्तुवन्नध्यायमुपसंहरति—इतीति । इत्यनेन प्रकारेण गुह्याद्गुह्यतममतिरहस्यमिदं शास्त्रं सर्वगीतार्थसंक्षेपरूपं मयोक्तं, यतो हे अनघ ! त्वं निष्पापतयोपदेश्य एव । एतन्मदुक्तं सर्वशास्त्रार्थगुह्यतममन्योऽपि कश्चिद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात् परमश्रेयस्कामैरूपादेया या बुद्धिः सोपात्ता स्यात् । कृतकृत्यश्च कृतं कृत्यं येन पुनः कृत्यान्तरं यस्य नावशिष्येत्तथा स्यादित्यर्थः । हे भारत यद्यन्योऽप्येतन्मदुक्तं सम्यग्बुद्ध्वा कृतार्थो भवति, तर्हि त्वमुत्तमकुलप्रसूतो मच्छिष्यश्चैतद्बुद्ध्वा कृतार्थो भविष्यसीति किमुत वक्तव्यमिति भावः ॥ २० ॥

य एव वेदवेद्यश्च शास्त्रतत्त्वोपदेशकः ॥ क्षराक्षरपदार्थाभ्यां चिदचिद्भ्यां विलक्षणः ॥ १ ॥

सर्वगः परमात्मा च भास्करादिविभूतिमान् ॥ पुरुषोत्तमसंज्ञो हि तं श्रीकृष्णं समाश्रये ॥ २ ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां तत्त्वप्रकाशिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

म० टी०—इदानीमध्यायार्थं स्तुवन्नुपसंहरति—इतीति । इति अनेन प्रकारेण गुह्यतमं रहस्यतमं संपूर्णं शास्त्रमेव संक्षेपेण दमस्मिन्नध्याये मयोक्तं हे अनघ अव्यसन । एतद्बुद्ध्वाऽन्योऽपि यः कश्चिद्बुद्धिमानात्म-
ज्ञानवान् स्यात् कृतं सर्वं कृत्यं येन न पुनः कृत्यान्तरं यस्यास्ति स कृतकृत्यश्च स्यात् । विशिष्टजन्मप्रसू-
तेन ब्राह्मणेन यत्कर्तव्यं तत्सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते कृतं भवेत्, न त्वन्यथा कर्तव्यं परिसमाप्यते कस्यचि-
दित्यभिप्रायः । हे भारत त्वं तु महाकुलप्रसूतः स्वयं च व्यसनरहित इति कुलगुणेन स्वगुणेन चैतत् बुद्ध्वा
कृतकृत्यो भविष्यसीति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ २० ॥

‘ वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभात् पीताम्बरादरुणबिम्बफलाधरोष्ठात् ।

पुणेंदुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात् कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने ॥ १ ॥

सदा सदानन्दपदे निमग्नं मनो मनोभावमपाकरोति ॥

गतागतायासमपास्य सद्यः परापरातीतमुपैति तत्त्वम् ॥ २ ॥

शैवाः सौराश्च गाणेशा वैष्णवाः शक्तिपूजकाः ॥

भवन्ति यन्मयाः सर्वे सोऽहमस्मि परः शिवः ॥ ३ ॥

प्रमाणतोऽपि निर्णीतं कृष्णमाहात्म्यमद्भुतम् ॥

न शक्नुवन्ति ये सोढुं ते मूढा निरयं गताः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां

भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

शं० टी०—अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यारभ्योपदिष्टगीताशास्त्रस्येदमुपलक्षणं कृत्वा पञ्चदशाध्यायलक्ष-
णमिदं शास्त्रमविरहस्यमेतदर्थं बुद्ध्वा पुमान् कृतार्थो भवतीति प्रतिपादयन्नध्यायमुपसंहरति—इतीति ।
इत्येवंप्रकारेण मयोक्तमिदमेतच्छास्त्रं निर्विशेषं परं तत्त्वं शास्त्रं बोधयतीति शास्त्रं पञ्चदशाध्यायरूपं
गुह्यतमं ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरत्वादत्यन्तगोप्यं यस्मैकस्मैचिदनधिकारिणे दुष्टायासुरसंपत्तिमते न वक्तव्यं
न आवयितव्यं च । यः कश्चित् ब्राह्मणादिः शुभाचारनिरतः सुशीलः सर्वैषणावैमुख्येन मोक्षैककामो भवति
स एतत् पञ्चदशाध्यायरूपं शास्त्रं तत्प्रतिपादितमर्थं सदुरोरनुग्रहाद्बुद्ध्वा सम्यग्ज्ञात्वा बुद्धिमान् ब्रह्मैवाह-
मिति ज्ञानमेवात्र बुद्धिशब्दार्थस्तद्वान् ब्रह्मज्ञानसंपन्नस्तत्फलवाञ्छा स्यात् । कृतकृत्यश्च स्यात्—कृत्यं ब्राह्मणादेः
शुद्धात्मनो यत् कर्तव्यमग्निहोत्राद्यश्रमेधान्तमौपासनादीशानबल्यन्तं यच्चान्यच्छ्रौतं स्मार्तं च कर्म तत्सर्वं
कृतमनेन ब्रह्मविदेति कृतकृत्यः सर्वकर्मनुष्ठाता स्यात् । सर्वात्मनि ब्रह्मणि विज्ञाते विदुषा सर्ववेदशास्त्रपुराणे-
विहासागमप्रसिद्धं सर्वं कृतं भवति तज्जन्यसुखं सर्वमनुभूतं च भवति, ब्रह्मानन्दे सर्वानन्दानामन्तर्भावात्
“ एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ” इति श्रुतेः । तस्माद्ब्रह्मविदेव कृतार्थ इति
सिद्धम् ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दात्मसरस्वतीशिष्यश्रीमच्छंकरानन्दसरस्वती-

कृतौ गीतातात्पर्यबोधिण्यां पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्री० टी०—अध्यायार्थमुपसंहरति—इतीति । इत्यनेन संक्षेपप्रकारेण गुह्यतममतिरहस्यं संपूर्णं शास्त्रमेव मयोक्तम् । न पुनर्विशतिश्लोकमध्यायमात्रम् हे अनघ व्यसनशून्य ! अत एतन्मदुक्तं शास्त्रं बुद्ध्वा बुद्धिमान् सम्यग्ज्ञानी कृतकृत्यश्च स्यादोऽपि कोऽपि, हे भारत ! त्वं कृतकृत्योऽसीति किं वक्तव्यमिति भावः ॥ २० ॥

संसारशाखिनं छित्त्वा स्पष्टं पञ्चदशे प्रभुः । पुरुषोत्तमयोगाख्ये परं पदमुपादिशत् ॥ १ ॥

इति श्रीसुबोधिण्यां टीकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

स० टी०—अध्यायार्थं स्तुवन्नेवमुपसंहरतीश्वरः ॥ अनेनैव प्रकारेण रहस्यतममुत्तमम् ॥ १ ॥ संपूर्णं शास्त्रमेवेदमध्यायेऽस्मिन्समासतः ॥ मया सर्वेश्वरेणोक्तं हे निर्दोषार्जुन प्रिय ॥ २ ॥ कथं शास्त्रत्वमेतस्मिन्नध्याय इति चेच्छृणु ॥ हितशासनतः प्रोक्तं शास्त्रत्वं तत्त्वदर्शिभिः ॥ ३ ॥ तदस्मिन्नखिलं प्रोक्तमध्याये हरिणा स्वयम् ॥ तत्कथं शृणु शास्त्रस्य प्रमेयं सर्वमत्र भोः ॥ ४ ॥ शास्त्रं हि द्विविधं प्रोक्तं हितशासनतत्परम् ॥ प्रवृत्तं च निवृत्तं च तत्रान्तिममिहोच्यते ॥ ५ ॥ जीवो ब्रह्म तयोरैक्यं तद्विज्ञानोपयोगिनः ॥ पदार्था यत्र कथ्यन्ते तन्निवृत्तमितीर्यते ॥ ६ ॥ निष्कामधर्मसंसिद्धबुद्धिशुद्धियुतः सुधीः ॥ अधिकारी निवृत्तेऽस्मिन् शास्त्रे तत्त्वावबोधके ॥ ७ ॥ वैराग्यं तत्र मुख्यं स्यात्तदादौ हरिणोरितम् ॥ संसारवृक्षविच्छेदि साधनं सुविवेकतः ॥ ८ ॥ अधिष्ठानात्मतत्त्वस्य नित्यत्वमवधेः स्मृतम् ॥ तत्राध्यस्तस्य विश्वस्य बाध्यत्वात्स्यादनित्यता ॥ ९ ॥ अनित्ये दोषबाहुल्यवीक्षणादरतिः सुखे ॥ नित्ये ब्रह्मसुखे मोक्षे रतिर्निर्दोषवस्तुनि ॥ १० ॥ यावदात्मापरिज्ञानं तावत्कर्मादिहेतुका ॥ संसृतिरक्षया नित्यं मृषापि स्यादनर्थदा ॥ ११ ॥ अनादिमध्यनिधना स्वप्रसृष्टिरिव भ्रमात् ॥ वैराग्यात्सविवेकात्स्यादस्या उच्छेदने क्षमः ॥ १२ ॥ विरक्तः सर्वकर्माणि संन्यस्य च गृहादिकम् ॥ अनन्यशरणो भूत्वा प्रपद्येत हरिं गुरुम् ॥ १३ ॥ यतः प्रवृत्तिरेतस्याः संसृतेरद्वयाद्धरेः ॥ तमेव शरणं गच्छेत्तदुच्छेदाय सन्मतिः ॥ १४ ॥ तत्प्रसादादुदेत्यस्य तत्त्वज्ञानं ससाधनम् ॥ येन यान्ति परं धाम यतो नावर्तते पुनः ॥ १५ ॥ श्लोकैः पञ्चभिरित्युक्तं सामान्याच्छास्त्रमेयकम् ॥ तद्विशेषान्पुनर्विष्णुर्दर्शयामास विस्तरात् ॥ १६ ॥ तत्र गन्तव्यमेकेन पदं धामेति शब्दितम् ॥ स्वप्रकाशमनाभास्यं पुनरावृत्तिवर्जितम् ॥ १७ ॥ उक्त्वास्याज्ञानतोऽनादिजीवभावो विभोः स्मृतः ॥ अभिज्ञोऽपीश्वराज्जीव उपाधेर्भेदवानिव ॥ १८ ॥ यावदज्ञानमेतस्य लिङ्गाद्यध्यासतो विभोः ॥ संसारचक्रे भ्रमणं सदा जन्मादिलक्षणे ॥ १९ ॥ स्थूलं भोगालयं प्राप्य लिङ्गदेहैकसाधनः ॥ मुहुक्ते भोगान्भ्रमाविष्टः सन्नभोक्ता विलक्षणः ॥ २० ॥ सर्वत्र साक्षिरूपेण व्यापृतौ भासयन्नपि ॥ ज्ञात्रादित्रिपुटी नैनं पश्यन्त्यज्ञानमोहिताः ॥ २१ ॥ ये तु कृष्णपदाम्भोजध्याननिर्मलबुद्धयः ॥ ते पश्यन्ति पृथक्कृत्य देहादिभ्यश्च साक्षिणम् ॥ २२ ॥ अहो मोहस्य माहात्म्यं यत्स्वरूपमतिस्फुटम् ॥ पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति यतमाना अबुद्धयः ॥ २३ ॥ अहो हरिपदाम्भोजभक्तेर्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ अनिच्छन्तोऽपि पश्यन्ति यत्स्वरूपं महत्तमाः ॥ २४ ॥ इत्येवं पञ्चभिः श्लोकैस्त्वंपदार्थं रमापतिः ॥ अभिधाय ततः श्लोकैश्चतुर्भिस्तत्पदार्थकम् ॥ २५ ॥ विभूतिकथनव्याजाद्दर्शयामास सिद्धये ॥ सर्वत्रातिस्फुटं तेजोऽप्यधिदैवादिगोचरे ॥ २६ ॥ सर्वाधारो निराधारः सर्वपोषक ईश्वरः ॥ प्राणादिप्रेरकत्वेन जीवने हेतुरेव च ॥ २७ ॥ सर्वकर्ता तथा पाता हर्ता सर्वत्रगो हरिः ॥ सर्वानुस्यूतरूपश्च सर्वाधिष्ठानमेव च ॥ २८ ॥ सर्वबुद्धिगतः साक्षी स्मृतिज्ञानफलप्रदः ॥ तन्नाशकोऽप्यलितश्च देहिनां स्वस्वकर्माभिः ॥ २९ ॥ इन्द्रचन्द्रादिशब्दैश्च प्रतिपाद्यः स आगमे ॥ वेदान्तेषु स एवास्ति वेद्यो ज्ञातः पुमर्थकः ॥ ३० ॥ वेदान्तानां च साफल्यं तस्मिन्ज्ञाते परे पदे ॥ सर्ववेदगिरां

कर्ता शास्त्रयोनितया हरिः ॥ ३१ ॥ वेदवेत्ता स एवास्ति दैशिकादिस्वरूपधृक् ॥ ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता
 स एव न ततः पृथक् ॥ ३२ ॥ अभिधाय हरिः सम्यक् तत्पदार्थं पुनस्तयोः ॥ उपाधी दर्शयामास बाध्यौ
 तत्त्वपदार्थयोः ॥ ३३ ॥ कार्योपाधिः क्षरः प्रोक्तो जीवसंसृतिकारणम् ॥ अक्षरः कारणोपाधिर्माया
 विश्वैककारणम् ॥ ३४ ॥ कार्यकारणरूपौ द्वावुपाधी च क्षराक्षरौ ॥ उक्त्वाखण्डार्थमात्मानं पुरुषोत्तमसं-
 जितम् ॥ ३५ ॥ दर्शयामास वेदान्तसिद्धान्तं हेतुपूर्वकम् ॥ सर्वाधिष्ठानभावेन स्थितोऽप्यच्युत एव यः
 ॥ ३६ ॥ मायातीतः स्वयं ज्योतिरुत्तमः सोऽक्षराक्षरात् ॥ पृथक्त्वेन यतोऽध्यस्तं न पृथक्त्वेन किंचन
 ॥ ३७ ॥ देहाद्योऽप्यनात्मान आत्माभासतयाऽखिलाः ॥ भासमानास्ततो भिन्नः परमात्माऽद्वयो हरिः
 ॥ ३८ ॥ जीवत्वमीश्वरत्वं च तत्र मायाविजृम्भणम् ॥ स्वतः शुद्धोऽद्वयानन्दः पुरुषोत्तम ईरितः ॥ ३९ ॥
 कार्यकारणभावात्सोऽत्यन्तभिन्नो निरञ्जनः ॥ सजातीयविजातीयभिदाशून्योऽस्ति निष्कलः ॥ ४० ॥ अख-
 ण्डार्थः स एवास्ति तत्त्वमस्यादिसद्विराम् ॥ पुरुषोत्तमशब्देन प्रतिपाद्यः परः पुमान् ॥ ४१ ॥ यः
 साक्षी पुरुषः प्रोक्तः स एवोत्तम ईरितः ॥ तज्ज्ञानात्सर्वविज्ञानसिद्धिरत्र निराकुला ॥ ४२ ॥ वेदे सर्वत्र
 वेद्यत्वात्स एव प्रथितः पुमान् ॥ लोके काव्यपुराणादौ प्रतिपाद्यः स एव हि ॥ ४३ ॥ यस्तु संमो-
 हशून्यः सन् वेद सम्यङ्गोत्तमः ॥ स एव सर्ववित्सर्वानुस्यूतात्मावबोधतः ॥ ४४ ॥ स एव भगव-
 ङ्गक्तः सदाऽनन्यधिया हरिम् ॥ भजते सर्वकृत्सर्वभूतानामुत्तमः पुमान् ॥ ४५ ॥ नातो गुह्यतमं शास्त्रं
 परं स्यात्संमतं सताम् ॥ हितशासनमेवेदं शास्त्रत्वेनात्र कीर्तितम् ॥ ४६ ॥ अतो भगवता सम्यगवाद्ये-
 तद्वित्तैषिणा ॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमित्यादि विजयं प्रति ॥ ४७ ॥ एतच्छास्त्रं यथोक्तं यः कश्चिद्बुद्ध्या-
 तिपुण्यवान् ॥ आत्मज्ञानान्वितो भूत्वा कृतकृत्यो भवेन्नरः ॥ ४८ ॥ कृतं कृत्यं च येनासौ यस्य कृत्या-
 न्तरं मनाक् ॥ नावशिष्टं श्रुतौ यद्यत्प्रतिपादितमुत्तमम् ॥ ४९ ॥ श्रेष्ठजन्मप्रसूतेन कर्तव्यं ब्राह्मणेन
 वै ॥ तत्सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते मुकुतं भवेत् ॥ ५० ॥ न त्वन्यथेह कस्यापि कृत्यं परिसमाप्यते ॥
 त्वं तूत्कृष्टकुले जातः स्वयं व्यसनवर्जितः ॥ ५१ ॥ स्वगुणेन कुलौत्कृष्टाच्चैतच्छास्त्रं यथार्थतः ॥
 बुध्वैव कृतकृत्यस्त्वं भविष्यसि न संशयः ॥ ५२ ॥ २० ॥

संगृह्यैवागमार्थं विजयरथगतः शास्त्रयोनी रमेशो

गीताख्ये शास्त्रसारे विततपदपरे विस्तृतं तत्त्वमुक्त्वा ॥

तत्राप्यत्यन्तसारं प्रकृतिविकृतितोऽत्यन्तभिन्नं रहस्यं

स्वीयं प्रोवाच योऽन्तस्तमहमतिमुदा संश्रये कृष्णमीड्यम् ॥ १ ॥

कृतं कृत्यं तेन श्रुतिशिखरसिद्धान्तममलं विविच्यादौ बुद्धिस्त्रिभुवनगुरुर्येन मधुहा ॥

स सर्वज्ञो मुक्तो भजति सततं प्रेमकलया मुकुन्दं बन्धोऽसौ भवति विबुधानामपि जनः ॥ २ ॥

समस्तवेदेषु तथैव भारते तथाद्यकाव्ये स्मृतिपूतमोत्तमः ॥

पुराणजालेऽपि हि वास्तवं पदं मुकुन्द एवास्ति सतां मतिस्त्वियम् ॥ ३ ॥

चेतः परित्यज्य विकल्पजालं रमस्व भो कृष्णपदारविन्दे ॥

नातः परं तत्त्वमिहास्ति किञ्चित्सद्भिर्विनिर्णीतमिदं मतं सत् ॥ ४ ॥

इति भावप्रकाशे श्रीसदानन्दविदा कृते ॥ संसाराख्यतनूच्छेदी पूर्तिं पञ्चदशो गतः ॥ टीकाश्लोक-

संख्या ॥ २९९ ॥ आदित आरभ्य टीकाश्लोकसंख्या ॥ ४२६३ ॥

भा० टी०-एवमस्मिन् अध्याये भगवत्त्वज्ञान मोक्षफलकमुक्तमुपसंहरन् तत्स्तौति-इतीति । इत्येतदुद्बु-
 तमं गोप्यं कर्मतत्त्वं गुह्यतममुपासनातत्त्वमिदं तु परमात्मतत्त्वं गोप्यतममत्यन्तरहस्यं शास्त्रं समस्तस्य

गीताख्यशास्त्रस्य सर्वस्य वेदस्य चार्थोऽस्मिन्नध्याये संक्षेपेणोक्तः 'यस्तं वेदं स वेदवित्', 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' इति चातोऽस्याध्यायस्य सकलशास्त्ररूपत्वादिदं शास्त्रमुक्तं मया कथितं, हेऽनघाव्यसन निष्पापानघस्य त्वाद्दृशस्यैवास्मिन् शास्त्रेऽधिकारित्वादिति भावः । एतच्छास्त्रं यथादर्शितार्थं बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात् । नान्यथा । कृतकृत्यश्च कृतं कृत्यं येन स विशिष्टजन्मना ब्राह्मणेन यत्कर्तव्यं तत्सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते कृतं भवेदित्यर्थः । नचान्यथा कस्याचिदपि कर्तव्यता परिसमाप्यत इत्याशयः । तथाचोक्तं सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते । मनुरप्याह—'एतद्धि जन्मसामग्र्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः । प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा' इति । यत एतत्परमार्थतत्त्वं मत्तः श्रुतवानस्यतः कृतार्थस्त्वं उत्तमवंशोद्भवत्वं सार्थकं कृतवानसीति ध्वनयन्संबोधयति भारतेति ॥ २० ॥

तदनेन पञ्चदशाध्यायेन वैराग्यार्थं संसारस्य मिथ्यात्वं निरूपयता भगवद्भक्तिलक्ष्यतत्त्वज्ञानानाममानित्वादिविशेषणोपेतानां प्राप्यं सूर्याद्यभास्यं पदं तदज्ञानेनोत्क्रान्त्यादिकं च निरूपयता आत्मनो देहात् व्यतिरिक्तत्वं तत्त्वेन शुद्धचित्तैकगम्यत्वं सर्वावभासकत्वं चिद्रूपत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वात्मत्वं सर्वव्यवहारास्पदत्वं क्षराक्षरातीतत्वं च प्रतिपादयता तत्त्वज्ञानैकप्राप्यमखण्डैकरसत्वं प्रकाशितम् ।

आधारं जगतां गतिं गतिमतां सूर्याद्यभास्यं सतां
सारं सारवतां गतागतवतां चिन्तामसंजानताम् ।
संसारं विततां नतिं कृतवतां सर्वार्थदं देवतां
शौरिं सर्वततां परां भज सितां चेतो न चासाधुताम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिनिर्वाजकाचार्यबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनप-
तिविदुषा विरचितायां गीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

प० टी०—अथाध्यायार्थमुपसंहरति—इतीति । इत्यनेन संक्षेपप्रकारेण गुह्यतममतिरहस्यं संपूर्णं शास्त्रमेव मयोक्तं न पुनरध्यायमात्रं भोऽनघ शुद्धान्तःकरण एतद्बुद्ध्वा सम्यग्ज्ञात्वा यः कोऽपि बुद्धिमांस्तत्त्वज्ञानवान् कृतकृत्यश्च स्यात्, किं पुनर्भवानित्यर्थः ॥ २० ॥

अथाध्यायतात्पर्यम् ।

ब्रह्माख्यं मूलमूर्ध्वं शिरसि विजयतेऽर्वाङ्गराङ्ग्यादिशाखा-
स्त्रैर्गुण्यैः पल्लवाः स्युर्विपयपरिणतिर्वासनाः पर्णजालम् ।
वृक्षे स्थूले प्रपञ्चे पुरुषवरमुपाश्रित्य मूलं विदित्वा-
ऽसंगेनच्छिन्वि शेषं हरिरिति दशमे पञ्चयुक्ते जगाद् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भैवज्ञपण्डितसूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपायां
पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

रा० टी०—एतच्च न यस्यैकस्मैचिद्वाच्यमिति भावेनाह—इतीति । इति अधश्च मूलान्यनुसंततानीत्यादिनोक्तप्रकारेणेदं सर्वान्तर्यामित्वादिकं, यद्वा ऊर्ध्वमूलमित्यादिनोक्तप्रकारेणेदं जगद्ब्रह्ममूलत्वादिकं शास्त्रं शिक्षणीयं गुह्यतममतिगोप्यं मयोक्तम् । ततः किमित्यत आह—एतदिति । एतत्प्रागुक्तं सर्वं बुद्ध्वा बुद्धिमानपरोक्षज्ञानी स्यात् । कृतकृत्यो मुक्तश्च स्यादिति ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतार्थसंग्रहे श्रीराघवेन्द्रयतिकृते पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥

दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥ १ ॥

त० टी०—तदेवं भगवद्भावापत्तिलक्षणमोक्षप्राप्तिसाधनभूतभगवदनन्यभक्तेरन्तरङ्गसाधनतया क्षेत्र-
ज्ञस्वरूपयाथात्म्यं तत्संसृतिहेतुः प्रकृतिगुणसंयोगश्च त्रयोदशे उक्तः । ततो गुणलक्षणबन्धनप्रकारस्त-
दत्ययप्रकारेण ब्रह्मभावप्राप्तिश्चतुर्दशेऽभिहिता । पञ्चदशे च संसारस्य वृक्षस्येव वैराग्यशितेन ज्ञानश-
स्त्रेण छेदनपूर्वकपरमपदप्राप्तिः, प्राप्तुः प्रत्यगात्मनो मुक्तस्य संसारिणश्च भगवदंशत्वं, भगवत्तत्त्वादि-
त्यचन्द्राग्न्यादिविभूतिमत्त्वात् क्षराक्षरपुरुषद्वयवैलक्षण्येन पुरुषोत्तमत्वं, तथा पुरुषोत्तमत्वज्ञातुः सर्व-
ज्ञत्वं भगवद्भक्तत्वं कृतकृत्यत्वं च वर्णितम् । इदानीमुक्तस्य गुह्यतमशास्त्रस्याधिकारिनिर्णयाय “ अव-
जानन्ति मां मूढा ” इत्युपक्रम्य “ राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः । महात्मानस्तु मां
पार्थ ! दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ” इति नवमाध्याय उद्दिष्टयो-
र्द्वयोपादेययोर्दैवासुरसंपदोर्विवरणभूतः षोडशाध्याय आरभ्यते । तत्र राक्षस्यासुर्योः संसरणहेतुत्वा-
विशेषादेकीकृत्यासुरीमेवेह परिहाराय निरूपयितुं तावन्मोक्षहेतुभूतामुक्तशास्त्राधिकारोपयुक्तामुपा-
देयां दैवीं संपदं श्लोकत्रयेण प्रदर्शयन् श्रीभगवानुवाच—अभयमिति । तत्रागन्तुकदुःखस्य हेतुद-
र्शनजमन्तर्दुःखं भयं तद्राहित्यमभयं, सत्त्वमन्तःकरणं तस्य संशुद्धिः रागद्वेषादिशून्यता, ज्ञानयोगव्य-
वस्थितिः आत्मज्ञानोपाये परिनिष्ठा, दानं स्वधर्मोपार्जितान्नादेः पात्रे प्रतिपादनं, दमोऽन्तःकरणस्य
विषयप्रवणतानिवर्तनं, यज्ञो महायज्ञादिः, ब्रह्मयज्ञो जपयज्ञो वा, स्वाध्यायः भगवत्स्वरूपगुणलीला-
विभूतिप्रतिपादकरहस्यादिपाठाभ्यासः, तपः उत्तराध्याये वक्ष्यमाणं सात्त्विकं शारीरादिकम्, आर्जवं
मनोवाक्कायवृत्तीनां समत्वम् ॥ १ ॥

म० टी०—अनन्तराध्याये ‘ अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ’ इत्यत्र मनुष्यदेहे
प्राग्भवीयकर्मानुसारेण व्यज्यमाना वासनाः संसारस्यावान्तरमूलत्वेनोक्तास्ताश्च दैव्यासुरी राक्षसी चेति
प्राणिनां प्रकृतयो नवमेऽध्याये सूचिताः । तत्र वेदबोधितकर्मात्मज्ञानोपायानुष्ठानप्रवृत्तिहेतुः सात्त्विकी
शुभवासना दैवी प्रकृतिरित्युच्यते । एवं वैदिकनिषेधातिक्रमेण स्वभावसिद्धरागद्वेषानुसारिसर्वानर्थहेतु-
प्रवृत्तिहेतुभूता राजसी तामसी चाशुभवासनाऽऽसुरी राक्षसी च प्रकृतिरुच्यते । तत्र च विषयभोगप्राधान्येन
रागप्राबल्यादासुरीत्वं हिंसाप्राधान्येन द्वेषप्राबल्याद्राक्षसीत्वमिति विवेकः । संप्रति तु शास्त्रानुसारेण तद्विहित-
प्रवृत्तिहेतुभूता सात्त्विकी शुभवासना दैवी संपत्, शास्त्रातिक्रमेण तन्निषिद्धविषयप्रवृत्तिहेतुभूता राजसी तामसी
चाशुभवासना राक्षस्यासुर्योरेकीकरणेनासुरी संपदिति द्वैराग्येन शुभाशुभवासनाभेदम् “ द्वया ह प्राजापत्या
देवाश्चासुराश्च ” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं शुभानामादानायाशुभानां हानाय च प्रतिपादयितुं षोडशोऽध्याय आरभ्यते ।
तत्रादौ श्लोकत्रयेणादेयां दैवीं संपदं (श्रीभगवानुवाच) । शास्त्रोपदिष्टेऽर्थे संदेहं विनाऽनुष्ठाननिष्ठत्वं एकाकी
सर्वपरिग्रहशून्यः कथं जीविष्यामीति भयराहित्यं वाऽभयम् । सत्त्वस्यान्तःकरणस्य शुद्धिर्निर्मलता । तस्याः
सम्यक्ता भगवत्तत्त्वस्फूर्तियोग्यता सत्त्वसंशुद्धिः । परवच्चनमायानृतादिपरिवर्जनं वा । परस्य व्याजेन वशी-
करणं परवच्चनम्, हृदयेऽन्यथा कृत्वा बहिरन्यथा व्यवहरणं माया । अयथादृष्टकथनमनृतमित्यादि । ज्ञानं
शास्त्रादात्मतत्त्वस्यावगमः । चित्तैकाग्रतया तस्य स्वानुभवारूढत्वं योगः, तयोर्व्यवस्थितिः सर्वदा तन्निष्ठता

ज्ञानयोगव्यवस्थितिः । यदा तु अभयं सर्वभूताभयदानसंकल्पपालनम्—एतच्चान्येषामपि परमहंसधर्माणामुपलक्षणम्, सत्त्वसंशुद्धिः श्रवणादिपरिपाकेणान्तःकरणस्यासंभावनाविपरीतभावनादिमलराहित्यम्, ज्ञानमात्मसाक्षात्कारः, योगो मनोनाशवासनाक्षयानुकूलः पुरुषप्रयत्नस्ताभ्यां विशिष्टा संसारविलक्षणाऽवस्थितिर्जीवन्मुक्तिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिरित्येवं व्याख्यायते, तदा फलभूतैव दैवी संपदियं द्रष्टव्या । भगवद्भक्तिविनान्तःकरणसंशुद्धेरयोगात्तया सापि कथिता । “महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥” इति नवमे दैव्यां संपदि भगवद्भक्तेरुक्तत्वाच्च भगवद्भक्तेरतिश्रेष्ठत्वाद्भयादिभिः सह पाठो न कृत इति द्रष्टव्यम् । महाभाग्यानां परमहंसानां फलभूतां दैवीं संपदमुक्त्वा ततो न्यूनानां गृहस्थादीनां साधनभूतामाह—दानं स्वस्वत्वपरित्यागपूर्वकं परस्वत्वतापादनमन्नादीनां यथाशक्ति शास्त्रोक्तः संविभागः, दमो बाह्येन्द्रियसंयमः । ऋतुकालाद्यतिरिक्तकाले मैथुनाद्यभावः । चकारोऽनुक्तानां निवृत्तिलक्षणधर्माणां समुच्चयार्थः । यज्ञश्च श्रौतोऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिः । स्मार्त्तो देवयज्ञः पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञ इति चतुर्विधः । ब्रह्मयज्ञस्य स्वाध्यायपदेन पृथगुक्तेः । चकारोऽनुक्तानां प्रवृत्तिलक्षणधर्माणां समुच्चयार्थः । एतन्नयं गृहस्थस्य । स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः अदृष्टार्थमृग्वेदाद्यध्ययनरूपः यज्ञशब्देन पञ्चविधमहायज्ञोक्तिसंभवेऽप्यसाधारण्येन ब्रह्मचारिधर्मत्वकथनार्थं पृथगुक्तिः । तपस्त्रिविधं शारीरादि सप्तदशे वक्ष्यमाणं वानप्रस्थस्यासाधारणो धर्मः । एवं चतुर्णामाश्रमाणामसाधारणान् धर्मानुक्त्वा चतुर्णां वर्णानामसाधारणधर्मानाह—आर्जवं अवक्रत्वं श्रद्धधानेषु श्रोतृषु स्वज्ञातार्थसंगोपनम् ॥ १ ॥

श्री० टी०—सत्त्वादिगुणत्रयातिक्रमणाय यन्निष्ठा कर्तव्या तस्य निर्विशेषस्य परस्य ब्रह्मणः स्वरूपं तद्वेदनप्रकारं ज्ञानं तत्फलं च विदेहकैवल्यं प्रतिपाद्याधुना यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तममित्यसंमूढस्यैव पुरुषोत्तमस्वरूपवेदनाधिकार इत्यधिकारिणो योगिनो मुमुक्षोरसंमोहत्वसिद्धये दैवी संपत्संपादनीया त्वासुरसंपद्वर्जनीयेति संपदोरुभयोः स्वरूपप्रदर्शनाय षोडशाध्याय आरभ्यते । तत्रादौ तयोरुभयोः संपदोर्दैवसंपद एव मोक्षसाधनत्वेनोत्तमत्वादेतस्या एव मुमुक्षोरुपादेयत्वाच्च प्रथमं दैवीं संपदं प्रतिपादयितुं श्रीभगवानुवाच—अभयमिति । अभयं भयाभावः आध्यात्मिकानुपद्रवेषु प्राप्तेष्वपि मनसि भयराहित्यं परेषां भयानुत्पादनं वा सर्वशास्त्रज्ञतया निर्दिचिकित्सं सर्वकर्मनुष्ठातृत्वं वा अभयशब्दार्थः । सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्यान्तःकरणस्य संशुद्धिः शुद्धता रागद्वेषलोभमोहासूयाभत्सराहंकारादिदोषानाश्रयत्वं, ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ज्ञानयोगः श्रवणमननादिस्तत्रैव मनसो विशिष्यावस्थितिर्यवस्थितिः सदा तदेकप्रावर्ण्यं, दानमर्थिभ्यः श्रद्धया यथाशक्त्या अन्नाद्यर्थसमर्पणं, दमो दुर्वृत्तेर्बाह्यकरणानामुपरमश्चेतसो दण्डनं वा दमः, चकारः समुच्चयार्थः । यज्ञः श्रौतोऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमाससोमयागादिः, चकारात् स्मार्तः स्थालीपाकादिश्च गृह्यते । स्वाध्यायः ब्रह्मयज्ञदेवयज्ञादीनामप्युपलक्षणं, तपः देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनादिशारीरं वाचिकं मानसिकं च वक्ष्यमाणं त्रिविधमपि, आर्जवं मनोवाक्यकर्मसु सर्वत्र सदैकरूपता ॥ १ ॥

श्री० टी०—आसुरीं संपदं त्यक्त्वा दैवीमेवाश्रिता नराः । मुच्यन्त इति निर्णेतुं तद्विवेकोऽथ षोडशे ॥ पूर्वाध्यायान्ते एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत इत्युक्तम् । तत्र क एतत्तत्त्वं बुध्यते को वा न बुद्धयत इत्यपेक्षायां तत्त्वज्ञानेऽधिकारिणोऽनधिकारिणश्च विवेकार्थं षोडशाध्यायारम्भः । निरूपिते हि कार्यार्थेऽधिकारिजिज्ञासा भवति । तदुक्तं भट्टैः—“भारो यो येन बोद्धव्यः स प्रागान्दोलितो यदा । तदा कस्तस्य बोधेति शक्यं कर्तुं निरूपणम् ॥” इति । तत्राधिकारिविशेषणभूतां दैवीं संपदमाह—अभयमिति त्रिभिः । अभयं भयाभावः । सत्त्वस्य चित्तस्य संशुद्धिः सुप्रसन्नता, ज्ञानयोगो आत्मज्ञानोपाये व्यवस्थितिः परिनिष्ठा, दानं स्वभोज्यस्यान्नादेर्यथोचितं संविभागः, दमो बाह्येन्द्रियसंयमः,

यज्ञो यथाधिकारं दर्शपूर्णमासादिः, स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञादिर्जपयज्ञो वा, तप उत्तराध्याये वक्ष्यमाणं शरीरादि, आर्जवमवक्रता ॥ १ ॥

स० टी०—रताः केचिद्योगे विजितकरणाः संयतधियः क्रियाजाले केचित्सुखलवरसास्वादनपराः ॥ रताः शास्त्राभ्यासे विशदमतयः केचिदजडा वयं तु श्रीकान्ताननवचनमास्वाद्य कृतिनः ॥ १ ॥ न विद्या येषां श्रीर्न शरणमपीषन्न च गुणाः परित्यक्ता लोकैरपि वृजिनयुक्ताः श्रुतिजडाः ॥ शरण्यं यं तेऽपि प्रसृतगुणमाश्रित्य सुजना विमुक्तास्तं वन्दे यदुपतिमहं कृष्णममलम् ॥ २ ॥ अधश्च मूलानीत्यादिना-ध्यायेऽनन्तरे नृणाम् ॥ पूर्वकर्मानुसारेण व्यज्यमाना हि वासनाः ॥ ३ ॥ अवान्तराणि मूलानि संसृते-रित्युदीरितम् ॥ दैव्यासुरी राक्षसी च प्राणिप्रकृतयः पुरा ॥ ४ ॥ बन्धमोक्षाधिकारिण्यः सूचिता न-वमे किल ॥ वेदबोधितकर्मात्मज्ञानोपायाद्यनुष्ठितौ ॥ ५ ॥ प्रवृत्तिहेतुः प्रकृतिर्देवी सा शुभवासना ॥ निषेधशास्त्रमुल्लङ्घ्य रागद्वेषानुसारतः ॥ ६ ॥ सर्वानर्थनिबन्धिन्यां प्रवृत्तौ या प्रवर्तिनी ॥ राजसी तामसी सा च राक्षसी चासुरी स्मृता ॥ ७ ॥ तत्रापि रागप्राबल्याद्भोगप्राधान्यमाग्रहात् ॥ यया साऽ-त्रासुरी ज्ञेया हिंसा या प्राणिनां वृथा ॥ ८ ॥ सा भवेद्द्वेषप्राबल्याद्यया सा राक्षसीरिता ॥ इदानीं वेदविहितप्रवृत्तिजनका शुभा ॥ ९ ॥ देवी सा सात्त्विकी संपन्नोक्षहेतुरिहोच्यते ॥ या शास्त्राति-क्रमेणैव तन्निषिद्धैकगोचरे ॥ १० ॥ प्रवृत्तिहेतुभूता सा राजसी तामसी नृणाम् ॥ द्वयोश्च राक्षस्या-सुर्योरेकीकृत्यैव संपदोः ॥ ११ ॥ आसुरित्वेन कथनं क्रियते हेयसाम्यतः ॥ आदानाय शुभानां चा-शुभानां हानसिद्धये ॥ १२ ॥ हरिणा षोडशोऽध्याय आरभ्यत इहोत्तमः ॥ तत्र श्लोकत्रयेणादावुपादे-यां सुवासनाम् ॥ १३ ॥ दैवीमाह कृपासिन्धुर्भगवान् शुभसंपदम् ॥ गुरुशास्त्रोपदिष्टेऽर्थे विना संदेहमा-दरात् ॥ १४ ॥ तदनुष्ठाननिष्ठत्वमभयं भयवर्जितम् ॥ अकिंचनोऽहमेकाकी जीविष्याम्यधुना कथम् ॥ १५ ॥ इति वास्तु भयं तेन राहित्यमभयं स्मृतम् ॥ सत्त्वस्यान्तःकरणस्य शुद्धिर्निर्मलतेरिता ॥ १६ ॥ ब्रह्मैक्यस्फूर्तियोग्यत्वं शुद्धौ सम्यक्त्वमीरितम् ॥ परवञ्चनमायादिपरिवर्जनमेव वा ॥ १७ ॥ व्याजेनैव वशिकारः परस्य परवञ्चनम् ॥ हृदये चान्यथा कृत्वा व्यवहारोऽन्यथा बहिः ॥ १८ ॥ मायानृतं तु कथितमयथादृष्टभाषणम् ॥ एतेषां वर्जनं सत्त्वसंशुद्धिरथवा स्मृता ॥ १९ ॥ तत्त्वस्यावगमः शास्त्राज्ज्ञानं तस्य यथार्थतः ॥ चित्तैकाग्र्यतया स्वानुभवारूढत्वमेव च ॥ २० ॥ योगस्तत्रैव निष्ठत्वं ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥ अत्युत्तमा सुकृतिनामियं संपदुदीरिता ॥ २१ ॥ विना भगवतो भक्तिं नोदेतीयं कदाचन ॥ अतिश्रेष्ठतया भक्तेर्न पाटोऽत्राभयादिषु ॥ २२ ॥ प्रधानां संपदं दैवीमुक्त्वाऽत्यन्तविवेकिनाम् ॥ आहेदानीं गृहस्थादेरपि सा-धारणां हरिः ॥ २३ ॥ दानं स्वत्वास्पदानादेर्यथाशक्ति यथाविधि ॥ संविभागो दमो बाह्येन्द्रियसंयम ईरितः ॥ २४ ॥ अनुक्तानां स्वधर्माणां चकारौ स्तः समुच्चये ॥ यज्ञः श्रौतोऽग्निहोत्रादिः स्मार्तो दैवादिकोऽध्वरः ॥ २५ ॥ स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञश्च विधिनाध्ययनात्मकः ॥ ऋगादीनां च वेदानां वक्ष्यमाणं तपस्तथा ॥ २६ ॥ त्रिधा सप्तदशेऽध्याये शरीरादिषु शोधकम् ॥ आर्जवं श्रद्धाधनेषु स्वज्ञातार्थप्रकाशनम् ॥ २७ ॥ १ ॥

भा० टी०—मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरी चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ महा-त्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ इति दैव्यासुरी राक्ष-सी चेति प्राणिनां प्रकृतयो नवमेऽध्याये सूचिताः । अतीतानन्तराध्याये चाधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मा-नुबन्धीनि मनुष्यलोके इत्यत्र कर्मव्यङ्ग्या वासनाः संसारस्यावान्तर्मूलत्वेनोक्ताः । ता मनुष्यदेहे प्राग्भवीय-कर्मानुसारेण व्यज्यमानाः सात्त्विकराजसतामसभेदेन दैव्यादिप्रकृतित्वेन विभक्ता आविश्चिकीर्षुद्वे आह । “द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च” इत्यादिश्रुत्यनुसारेण राक्षसीमासुर्यामन्तर्भाव्य मोक्षहेतुभूताया दैव्याः प्रकृतेरुपा-

दानायेतरयोर्हानाय च श्रीभगवानुवाच—तत्रादावादानाय दैवी संपदमाह—अभयमित्यादित्रिभिः । अभय-
मभीरुता—शास्त्रोपदिष्टेऽर्थे संदेहं विहायानुष्ठाननिष्ठता, एकाकी सर्वपरिग्रहशून्यः कथं भविष्यामीति भयरहि-
तता वा, आत्मचिन्तनाय गिरिदर्यादिनिवासेऽपि भयाभाव इति वा । सत्त्वस्यान्तःकरणस्य शुद्धिः परस्य
व्याजेन वशीकरणरूपस्य वञ्चनस्य हृदयेऽन्यथा कृत्वा बहिरन्यथा व्यवहरणरूपाया मायाया अयथादृष्ट-
कथनात्मकस्यानृतस्य विप्रलम्भभ्रमादेश्च परिवर्जनं शुद्धस्वभावेन व्यवहार इत्यर्थः । ज्ञानं शास्त्रादाचार्या-
श्चात्मादिपदार्थानामवगमः । इन्द्रियाद्युपसंहारेणैकाग्रतयावगतानां स्वात्मसंवेद्यतापादनं योगस्तयोर्व्यवस्थितिः
व्यवस्थानं तन्निष्ठता दानं यथाशक्ति अन्नादीनां संविभागः । दमश्च बाह्यकरणानामुपशमोऽन्तःकरणस्योपशमं
शान्तिं वक्ष्यति । यज्ञश्च श्रौतोऽग्निहोत्रादिः । देवयज्ञः स्मार्तश्च पितृयज्ञो भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञश्चेति त्रिविधः
स्वाध्यायोऽदृष्टार्थे ऋग्वेदाद्यध्ययनं तदध्यापनं च ब्रह्मयज्ञः, तपो वक्ष्यमाणं शारोरादि, आर्जवं
सर्वदा ऋजुत्वं, यत्तु सत्त्वानां दुष्टप्राणिनां व्याघ्रादीनां संशुद्धिः स्वभावपरित्यागो यस्मादितीदृशः
प्रभावविशेषः अन्तःकरणशुद्धेः शान्तिरिति च वक्ष्यमाणत्वादिति तन्नादर्वच्यम् । उक्तान्तःकरणशुद्धयपेक्षया
तदुपशमस्य विलक्षणतायाः सुवचत्वेन कुकल्पनानौचित्यात् । ज्ञानमात्मचिन्तनं, योगो नित्यकर्मयोगः,
तयोर्व्यवस्थितिः रात्रौ ज्ञानं दिवा यथाकालं कर्मयोग इत्येवंलक्षणा व्यवस्था, दानं तेषां कर्मणामीश्वरेऽर्पणं
पात्रे त्यागस्योत्तरत्र त्यागशब्देन गृहीतत्वात् । यदा त्वभयं सर्वभूताभयदानसंकल्पपरिपालनम् । एतच्चान्ये-
षामपि परमहंस-लक्षणं, सत्त्वलक्षणाः श्रद्धा, निपाकेनान्तःकरणस्यासंभावनाविपरीतभावना-
दिमलराहित्यं ज्ञानमात्मसाक्षात्कारः योगो मनोनाशवासनाक्षयानुकूलः पुरुषप्रयत्नस्ताभ्यां विशिष्टा संसार-
विलक्षणावस्थितिर्जीवन्मुक्तिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिरित्येवं व्याख्यायेत, तदा फलभूतैव दैवी संपदिद्यं द्रष्टव्ये-
त्यादिव्याख्यानेषु सम्यग्विचार्य समीचीनभाष्यस्योपलक्षणार्थतयोपादेयमन्यत्तु हेयम् ॥ १ ॥

प० टी०—पूर्वाध्यायान्ते ‘एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च’ इत्युक्तं तर्हि क एतद्बुद्ध्वा कृतकृत्यो
भवत्यबुद्ध्वा च कः संसारी भवतीति विवेक्तुं देवासुरसंपत्तिकथनाय षोडशाध्यायप्रवृत्तिस्तत्र प्रथमं तत्त्व-
ज्ञानाधिकारिणं निरूपयितुं भगवान् दैवी संपत्तिमाह—अभयमिति त्रिभिः । अभयं भयरहित्यं, सत्त्वस्य
चित्तशुद्धिः प्रसन्नता, ज्ञानयोग आत्मज्ञाने व्यवस्थितिः परनिष्ठा, दानं स्वभोज्यस्यान्नादेर्यथोचितं संवि-
भागः, दमो बाह्येन्द्रियसंयमः, यज्ञो यथाधिकारं दर्शपौर्णमासादिः, स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञादिभिर्जपयज्ञः, तपः
शरीरादि त्रिविधं वक्ष्यमाणम्, आर्जवमवक्रता ॥ १ ॥

रा० टी०—पूर्वाध्याये निर्मानमोहा इत्यादिना संक्षेपेणोक्तस्य पुमर्थयोर्ज्ञानमोक्षयोः साधनस्य यतन्तो-
ऽप्यकृतात्मान इत्यादिना चोक्तस्य पुमर्थविरोधिनश्च देवासुरलक्षणरूपत्वात्तत्प्रपञ्चनमस्मिन्नध्याये क्रियत
इति पूर्वसंगतिरध्यायभेदश्च ज्ञेयः । विरोध्युक्तिश्च साधनमनुतिष्ठता तत्त्यागोऽवश्यं कार्य इति भावेनेति
बोध्यम् । तत्रादावभ्यर्हितत्वादेवलक्षणं तावदाह—अभयमित्यादि श्लोकत्रयेण । अभयं स्वतोऽन्यस्यान्य-
स्माच्च स्वस्य भयाभावः । ‘यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः’ इत्युक्तेः । सत्त्वसंशुद्धिः चित्तप्रसादः ।
ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ज्ञानोपायनिष्ठता । दानं पात्रे द्रव्यादित्यागः । दम इन्द्रियनिग्रहः । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः,
देवयज्ञपितृयज्ञादिर्वा । स्वाध्यायो वेदाध्ययनम् । तपो ब्रह्मचर्यादि । आर्जवं मनोवाक्कर्मस्वैकरूप्यम् ॥ १ ॥

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ॥

दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ २ ॥

त० टी०—किंच—अहिंसेति । अहिंसा प्राणिमात्रपीडावर्जनं, सत्यं यथादृष्टश्रुतार्थभाषणम्,

अक्रोधः अपराधकारिणि सन्निहितेऽप्यविकृतचित्तत्वं, त्यागः अन्याभिकाङ्क्षितस्य प्रियस्यापि वस्तुनो दातृत्वशक्तिः, शान्तिरिन्द्रियवृत्तिरोधनम्, अपैशुनं परोक्षे परदोषप्रकाशनवर्जनं, भूतेषु दया दुःखा-सहिष्णुता, अलोलुप्त्वम् अलोलुपत्वं पकारलोप आर्षः ज्ञानेन्द्रियाणां विषयेष्वचाञ्चल्यमित्यर्थः, मार्दवं कोमलहृदयत्वं, हीरकार्यकरणे लज्जा, अचापलं प्रयोजनं विनाऽपि कर्मेन्द्रियाणां प्रवर्तनं चापलं तदभावोऽचापलमित्यर्थः ॥ २ ॥

म० टी०—प्राणिवृत्तिच्छेदो हिंसा तदहेतुत्वमहिंसा । सत्यमनर्थानुबन्धि यथाभूतार्थवचनम् । परैराक्रोशे ताडने वा कृते सति प्राप्तो यः क्रोधस्तस्य तत्कालमुपशमनमक्रोधः । दानस्य प्रागुक्तेस्त्यागः संन्यासः । दमस्य प्रागुक्तेः शान्तिरन्तःकरणस्योपशमः । परस्मै परोक्षे परदोषप्रकाशनं पैशुनं तदभावोऽपैशुनम् । दया भूतेषु दुःखितेष्वनुकम्पा । अलोलुप्त्वमलोलुपत्वम्, इन्द्रियाणां विषयसंनिधानेऽप्यविक्रियत्वम्, मार्द-वमक्रूरत्वं वृथापूर्वपक्षादिष्वपि शिष्यादिष्वप्रियभाषणादिव्यतिरेकेण बोधयितृत्वम् । हीरकार्यप्रवृत्त्यारम्भे तत्प्रतिबन्धिका लोकलज्जा । अचापलं प्रयोजनं विनापि वाक्पाण्यादिव्यापारयितृत्वं चापलं तदभावः । आर्जवाद्योऽचापलान्ता ब्राह्मणस्यासाधारणा धर्माः ॥ २ ॥

शं० टी०—किंच—अहिंसेति । हिंसा तीर्थेभ्योऽन्यत्र प्राण्यहिंसनं, सत्यं यथार्थभाषणं, अक्रोधो न क्रोधोऽक्रोधस्ताडनपीडनाद्यपकारेणाग्रहानुदयः, त्यागः नित्यं क्रियमाणकर्मणां श्रौतादीनामीश्वरार्पणबुद्ध्या फलत्यागः । शान्तिः अन्तःकरणस्य सर्वत्रोपरतिः, अपैशुनं परोक्षे परमर्माप्रकाशनं, दया भूतेषु दीने-ष्वार्तान्धादिषु करुणा । अलोलुप्त्वं विषयसन्निधाविन्द्रियाणां विकारराहित्यं, मार्दवं चित्तस्य काठिन्य-राहित्यं शीतलता, हीरलज्जा अकार्याचरणे चित्तस्य संकोचः—अप्रवृत्तिकारणम्, अचापलं मनस इन्द्रियाणां च निर्निमित्तव्यापारशून्यता ॥ २ ॥

श्री० टी०—किंच—अहिंसेति । अहिंसा परपीडावर्जनम्, सत्यं यथावृष्टार्थभाषणम्, अक्रोधस्ताडितस्यापि चित्ते क्षोभानुत्पत्तिः, त्याग औदार्यम्, शान्तिश्चित्तोपरतिः, पैशुनं परोक्षे परदोषप्रकाशनम्, तद्वर्जनमपैशु-नम्, भूतेषु दीनेषु दया, अलोलुप्त्वं लोभाभावः अवर्णलोप आर्षः । मार्दवं मृदुत्वमक्रूरता, हीः अकार्य-प्रवृत्तौ लोकलज्जा, अचापलं व्यर्थक्रियाराहित्यम् ॥ २ ॥

स० टी०—अहिंसा प्राणिपीडादिवर्जनं सर्वथेरिता ॥ यथाभूतार्थवचनं सत्यं दोषविवर्जितम् ॥ १ ॥ आक्रोशे ताडने वान्यैः कृते क्रोधो य आगतः ॥ तस्योपशमनं सम्यगक्रोधो विक्रिया धियः ॥ २ ॥ त्यागः संन्यास इत्युक्तः शान्तिश्चोपशमो धियः ॥ अपैशुनं परस्मै यत्पररन्ध्राप्रकाशनम् ॥ ३ ॥ दुःखिते-ष्वनुकम्पा स्यादालोलुप्त्वमत्र तु ॥ इन्द्रियाणां स्वविषयसन्निधानेऽप्यविक्रिया ॥ ४ ॥ मार्दवं मृदुता-क्रौर्यं प्रियवाक्यादिशीलता ॥ हीरकार्यनिवृत्त्याप्तौ तत्प्रतिबन्धिकाश्च या ॥ ५ ॥ अचापलं वाक्पाण्यादेर्वृथा-चेष्टाविवर्जनम् ॥ एते साधारणा धर्मा ब्राह्मणस्यार्जवादयः ॥ ६ ॥ २ ॥

भा० टी०—किंच—अहिंसेति । अहिंसा वृत्तिच्छेदादिना प्राणिनां पीडयाः वर्जनम् अहिंसनं, अप्रियानु-ताडितवर्जितं यथाभूतार्थभाषणं सत्यं, परैः कृतेनाक्रोशेन ताडनेन वा प्राप्तस्य क्रोधस्योपशमनमक्रोधः, त्यागः संन्यासः पूर्वं दानस्योक्तत्वात् । एतेनोपात्तवित्तादेः पात्रेऽर्पणं त्यागः इति प्रत्युक्तं, दानत्यागशब्दयोरुक्तार्थे एव प्रसिद्धेः । शान्तिरन्तःकरणस्योपशमः, परस्मै पररन्ध्रप्रकटीकरणं पैशुनं तदभावोऽपैशुनम् । दुःखितेषु भूतेषु कृपा दया । विषयसन्निधानेपीन्द्रियाणामविक्रियत्वमलोलुप्त्वं, मार्दवमक्रौर्यं, हीरकार्येषु लोकलज्जा, असति प्रयोजने वाक्पाणिपादानामव्यापारयितृत्वमचापलम् ॥ २ ॥

प० टी०—अहिंसेति । अहिंसा परपीडानिवृत्तिः, सत्यं यथार्थभाषणम्, अक्रोधस्ताडितस्यापि चित्ताक्षोभः । तदुक्तम्—‘ क्रुद्धे स्मेरमुखावधारणमथाविष्टे प्रसादक्रमो व्याक्रोशे विनयोक्तिरात्मदुरितोच्छेदोत्सवस्ताडने ’ इति । त्याग औदार्यम्, शान्तिश्चित्तोपरतिः, अपैशुनं परापवादवर्जनम्, दीनेषु भूतेषु दया, अलोलुप्त्वम् अत्र वर्णलोपश्छान्दसः अलोलुपत्वं, मार्दवं मृदुत्वमक्रूरता, ह्रीरकार्यप्रवृत्तौ लोकलज्जा, अचापलं व्यर्थक्रियाराहित्यमेकत्रावस्थितिर्वा ॥ २ ॥

रा० टी०—अहिंसा परप्राणावियोजनम् । सत्यं यथार्थवचनम् । अक्रोधः परपीडाकरचित्तविकाराभावः । त्याग औदार्यम् । शान्तिः भगवन्निष्ठता । अपैशुनं परोपद्रवनिमित्तदोषाणां राजादेरकीर्तनम् । भूतेषु प्राणिषु दया परहितकरश्चित्तगतो धर्मविशेषः, परदुःखासहिष्णुत्वं वा । अलोलुपत्वं विषयेषु रागाभावः । आत्महिंसकेष्वप्यविरोधो मार्दवम्, अक्रौर्यं वा । ह्रीरकार्यकरणे लज्जा । अचापलं स्थैर्यम् ॥ २ ॥

तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ॥

भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ! ॥ ३ ॥

त० टी०—किंच—तेज इति । तेजः प्रागल्भ्यं दुर्जनैरभिभवितुमशक्यत्वं, क्षमा सामर्थ्यं सत्यपि स्वापराधकारिणं क्रोधाकरणं, धृतिः आपद्यपि स्वधर्मादचलनेन कर्तव्यावधारणं, शौचं बाह्याभ्यन्तरशोधनम्, अद्रोहो मनोवाक्कायैः परस्यानिष्टकर्तृत्वाभावः, नातिमानिता आत्मनि पूज्यत्वातिशयाभिमानोऽतिमानिता तदभावो नातिमानिता, एते अभयादयो गुणा दैवीं संपदमभिजातस्य भवन्ति । देवा भगवदाज्ञानुवर्तिनस्तेषां संबन्धिनी संपदैवी भगवन्नियोगैकवृत्तिस्तामभिजातस्य तदाभिमुख्येन जातस्य तामभिलक्ष्य जातस्य भाविश्रेयस्कस्य पुंसो भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

म०—टी०—तेजः प्रागल्भ्यं स्त्रीबालकादिभिर्मृद्वैरनभिभाव्यत्वम् । क्षमा सत्यपि सामर्थ्यं परिभवहेतुं प्रति क्रोधस्यानुत्पत्तिः । धृतिः देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेष्वपि तदुत्तम्भकः प्रयत्नविशेषः येनोत्तम्भितानि करणानि शरीरं च नावसीदन्ति । एतत्त्रयं क्षत्रियस्यासाधारणम् । शौचमाभ्यन्तरम्, अर्धप्रयोगादौ मायानृतादिराहित्यं नतु मृज्जलादिजनितं बाह्यमत्र ग्राह्यं, तस्य शरीरशुद्धिरूपतया बाह्यत्वेनान्तःकरणवासनात्वाभावात् । तद्वासनानामेव सात्त्विकादिभेदभिन्नानां दैव्यासुर्यादिसंपद्रूपत्वेनात्र प्रतिपिपादयिषितत्वात् । स्वाध्यायादिवत्केनचिद्रूपेण वासनारूपत्वे तदप्यादेयमेव । द्रोहः परजिघांसया शस्त्रग्रहणादि तदभावोऽद्रोहः । एतद्व्यं वैश्यस्यासाधारणम् । अत्यर्थमानिताऽऽत्मनि पूज्यत्वातिशयभावनाऽतिमानिता तदभावो नातिमानिता—पूज्येषु नम्रता । अयं शूद्रस्यासाधारणो धर्मः । “ तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ” इत्यादिश्रुत्या विविदिषौपधिकतया विनियुक्ताः असाधारणाः साधारणाश्च वर्णाश्रमधर्मा इहोपलक्ष्यन्ते । एते धर्मा भवन्ति निष्पद्यन्ते दैवीं शुद्धसत्त्वमयीं संपदं वासनासन्ततिं शरीरारम्भकाले पुण्यकर्मभिरभिव्यक्तामभिलक्ष्य जातस्य पुरुषस्य “ तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च । पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन ” इत्यादि श्रुतिभ्यः । हे भारतेति संबोधयन् शुद्धवंशोद्भवत्वेन धृतत्वाच्चमेतादृशधर्मयोगोऽसीति सूचयति ॥ ३ ॥

शं० टी०—किंच तेज इति । तेजस्तेजस्त्वं बुद्धेः सूक्ष्मता प्रकाशाधिक्यं वा, क्षमा क्षान्तिरविकारित्वेनागतोपद्रवसहिष्णुत्वं, धृतिर्धैर्यं सति विक्षेपे देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां निश्चलत्वापादनशक्तिः, शौचमान्तरं बाह्यं च तत्र बाह्यं मृज्जलाभ्यां देहमलपनयनम् । आन्तरं सदसद्विवेकविज्ञानेन चित्तस्य दुर्वासनामलपनयनम्, अद्रोहः द्रोहः स्वापकारिणं हन्तुमिच्छा तदभावोऽद्रोहः, नातिमानिता च स्वस्यातिपूज्यत्वाभिनि-

वेशोऽतिमानस्तदभावो नातिमानः सोस्यास्तीति नातिमानी तस्य भावो नातिमानिता, स्वस्य प्रतिष्ठानपे-
क्षित्वं च । अभयादिनातिमानितान्ताः षड्विंशतिरेते सात्त्विका धर्माः । दैवी संपदम्—तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रका-
शकमनामयमित्युक्तत्वाद्दीव्यते निर्मलत्वेन प्रकाशत इति देवः सत्त्वगुणस्तस्य संबन्धिनी दैवी संपत्समृ-
द्धिरुत्कर्षस्तां दैवी संपदमभिजातस्य पूर्वजन्मकृतपुण्याधिक्यात्सत्त्वाधिक्यमभि अनुसृत्य जातस्य यद्वा
देवानां संपदं दैवीमभिजातस्य भविष्यत्परमपुरुषार्थस्य पुण्यपुरुषस्य भवन्ति संभवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्री० टी०—किंच—तेज इति । तेजः प्रागल्भ्यं, क्षमा परिभवादिभूत्पद्यमानेषु क्रोधप्रतिबन्धः, धृति-
र्दुःखादिभिरवसीदतश्चित्तस्य स्थिरीकरणम्, शौचं बाह्याभ्यन्तरशुद्धिः, अद्रोहो जिघांसाराहित्यं, अतिमा-
निता आत्मन्यतिपूज्यत्वाभिमानस्तदभावो नातिमानिता । एतान्यभयादीनि षड्विंशतिप्रकाराणि दैवी संपद-
मभिजातस्य भवन्ति । देवयोग्यां सात्त्विकीं संपदमभिलक्ष्य तदाभिमुख्येन जातस्य भाविकल्याणस्य पुंसो
भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

स० टी०—तेजः प्रागल्भ्यमाबालैर्मूढैरनभिभाव्यता ॥ क्षमा सत्यपि सामर्थ्येऽन्यापराधसहिष्णुता ॥ १ ॥
धृतिर्देहेन्द्रियेष्वेवमवसादं गतेष्वपि ॥ तदुत्तमभयतनोऽस्ति येन देहेन्द्रियाणि च ॥ २ ॥ उत्तमिभूतानि यत्नेन
नावसीदन्ति देहिनाम् ॥ एतन्नयं क्षत्रियस्यासाधारणमितीरितम् ॥ ३ ॥ मायानृतादिराहित्यमर्थेषु शौच-
मान्तरम् ॥ एतन्मुख्यं यतो गौणं बाह्यं तन्मृज्जलादिजम् ॥ ४ ॥ योऽर्थेषु शुचिः स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः
शुचिः ॥ अद्रोहोऽन्यजिघांसाया वर्जनं चेति तद्वयम् ॥ ५ ॥ विशोऽसाधारणं प्रोक्तं शूद्रस्य नातिमानिता ॥
आत्मनोऽत्यन्तपूज्यत्वबुद्धयभाव इतीर्यते ॥ ६ ॥ शुद्धसत्त्वमयी दैवी संपत्तामभिलक्ष्य हि ॥ पुंसो जातस्य
प्राक्पुण्यैरेते धर्मा भवन्त्यपि ॥ ७ ॥ तं विद्याकर्मणी एवं पुण्यः पुण्येन कर्मणा ॥ पापः पापेन चेत्यादि-
श्रुतिभ्योऽपि विनिश्चितम् ॥ ८ ॥ शुद्धवंशोद्भवत्वेन त्वं धर्मानिदृशान् शुभान् ॥ प्राप्तुं योग्योऽसि पृत-
त्वाद्भारतेति पदध्वनिः ॥ ९ ॥ ३ ॥

भा० टी०—किंच—तेज इति । तेजः प्रागल्भ्यं मूढैरभिभवितुमशक्यत्वं सत्यपि विक्रियाकारणक्रो-
शादौ विक्रियानुत्पत्तिः क्षमा । उत्पन्नाया विक्रियाया उपशमनमक्रोध इत्यक्रोधेनापौनरुत्तयम् । धृतिर्धैर्य-
मन्तःकरणस्य वृत्तिविशेषो येनोत्तमिभूतानि करणानि देहश्चावसादकारणे सत्यपि नावसीदन्ति । शौचं
द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं च । मृज्जलाभ्यां कृतमाद्यं, मायारागादिकालुष्याभावेन मनोबुद्धयोर्निर्मल्यमाभ्य-
न्तरम् । स्वाध्यायादिवत् बाह्यशौचस्यापि सात्त्विकवासनाधीनत्वेन बाह्यं शौचमत्र न ग्राह्यं, तस्य शरीरशुद्धि-
रूपतया बाह्यत्वेनान्तःकरणवासनात्वाभावादिति प्रत्युक्तम् । परजिघांसाभावोऽद्रोहः । आत्मनः पूज्यताति-
शयभावनाऽतिमानिता, तदभावो नातिमानिता । एतान्यभयादीनि एतदन्तानि सात्त्विकीं प्रधानां दैवीं
देवानां संपदमभिलक्ष्य जातस्य दैवविभूत्यर्हस्य भाविकल्याणस्य भवन्ति । त्वमपि उत्तमवंशोद्भवत्वात्
दैवीसंपदमभिलक्ष्य जातोऽसीति सूचयन्नाह—भारतेति ॥ ३ ॥

प० टी०—तेज इति । तेजः प्रागल्भ्यम्, क्षमा परिभवादिषु क्रोधप्रतिबन्धः, धृतिश्चित्तस्थिरीकरणम्,
शौचं बाह्याभ्यन्तरशुद्धिः, अद्रोहो द्वेषराहित्यम्, नातिमानिता स्वस्मिन् पूज्यताभिमानराहित्यम् । एतान्य-
भयादीनि षड्विंशतिलक्षणानि दैवी संपदमभिलक्ष्य जातस्य निष्पन्नस्य भवन्ति ॥ ३ ॥

रा० टी०—तेज इति । तेजः परैरनभिभवः । क्षमा क्रोधाभावेन सह अपकर्तुरनपक्वतिः । धृतिरना-
तङ्कः । शौचं मृत्तिकादिभिर्बाह्यशौचम् । भगवत्स्मृत्यादिनान्तरशौचम् । अद्रोहः परवृत्त्यनुरोधः । नातिमा-
निता अहंकारराहित्यम् । एते गुणाः दैवी देवसंबन्धिनी संपदमभिजातस्य प्राप्तस्य भवन्ति । अभिरयं

लक्षणैतथंभूताख्यानेत्युक्तलक्षणार्थकप्रत्यर्थे वर्तते इति तस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाम् “ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ” इति द्वितीयोपपत्तिः । तथाचैत एव गुणाः मुमुक्षुणाऽवश्यमुपादेया इति भावः ॥ ३ ॥

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ॥

अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ ! संपदमासुरीम् ॥ ४ ॥

त० टी०—एवमुपादेयां संपदमुक्त्वा हेयामासुरीं संपदं संक्षिप्यैकेन श्लोकेनाह—दम्भ इति । दम्भो धार्मिकत्वख्यापनाय किञ्चिद्दर्माचारः, दर्पो धनविद्यादिनिमित्तमौद्धत्यम्, अभिमानः अभिजात्यादिनिमित्त आत्मन्यतिश्रेष्ठत्वाभिनिवेशः, क्रोधः परपीडाहेतुरभिज्वलनात्मकाश्चित्तविकारः, पारुष्यं रूक्षवदनेनाप्रियवाचित्वम्, अज्ञानं तत्त्वातत्त्वकृत्याकृत्यविवेकशून्यत्वं, चकारो भयसत्त्वाशुद्धयधृत्यादिदोषाणां समुच्चयार्थः । एते दोषा आसुरीं संपदमभिजातस्य भवन्ति । असुरा भगवदाज्ञाविपरीताचारशीलास्तेषां संबन्धिनी संपदमासुरी तामभिलक्ष्य जातस्य तामेवाभिवर्त्तयितुं जातस्य भवन्तीत्यर्थः ॥४॥

म० टी०—आदेयत्वेन दैवीं संपदमुक्त्वेदानीं हेयत्वेनासुरीं संपदमेकेन श्लोकेन संक्षिप्याह—दम्भ इति । दम्भो धार्मिकतयात्मनः ख्यापनं तदेव धर्मध्वजित्वम् । दर्पो धनस्वजनादिनिमित्तो महदवधारणाहेतुर्गर्वविशेषः । अतिमान आत्मन्यत्यन्तपूज्यत्वातिशयाध्वारोपः “देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततोऽसुरा अतिमानेनैव कस्मिन्नु वयं जुहुयामेति स्वेष्वेवास्येषु जुह्वतश्चेरुस्तेऽतिमानेनैव पराबभूवुस्तस्मान्नातिमन्येत पराभवस्य ह्येतन्मुखं यदतिमानः” इति शतपथश्रुत्युक्तः । क्रोधः स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतोरभिज्वलनात्मकोऽन्तःकरणप्रवृत्तिविशेषः । पारुष्यं प्रत्यक्षरूक्षवदनशीलत्वम् । चकारोऽनुक्तानां भावभूतानां चापलादिदोषाणां समुच्चयार्थः । अज्ञानं कर्तव्याकर्तव्यादिविषयविवेकाभावः । चशब्दोऽनुक्तानामभावभूतानामधृत्यादिदोषाणां समुच्चयार्थः । आसुरीमसुररमणहेतुभूतां रजस्तमोमयीं संपदमशुभवासनासंततिं शरीरारम्भकाले पापकर्मभिरभिव्यक्तामभिलक्ष्य जातस्य कुपुरुषस्य दम्भाद्या अज्ञानान्ता दोषा एव भवन्ति न त्वभयाद्या गुणा इत्यर्थः । हे पार्थेति संबोधयन्विशुद्धमातृकत्वेन (तदयोग्यत्वेन) तदयोग्यत्वं सूचयति ॥ ४ ॥

शं० टी०—दैवीं संपदमभिजातस्याभयादयो मोक्षहेतवः सात्त्विका गुणाः प्रभवन्तीति प्रतिपाद्यासुरीं संपदमभिजातस्यैते गुणा भवन्तीत्याह—दम्भ इति । वेषभाषाचारादिभिः स्वस्य महत्त्वसिद्धये स्वेनैव कुलशीलविद्याचारमहत्त्वप्रकटनं दम्भः, विद्यारूपकुलधनकर्मादिनिमित्तश्चित्तोद्रेकः सतामवमानहेतुर्दर्पः, स्वस्मिन्नेवोत्कृष्टत्वबुद्धिरभिमानः, पराऽपकारनिमित्तो महानर्थसंपादने हेतुश्चित्तक्षोभः क्रोधः, परुषो निष्ठुरभाषा तस्य भावः पारुष्यं, चकारः समुच्चयार्थः । एवकारः स्वप्रेऽप्यस्य न मृदूक्तिरितीतरव्यवच्छेदार्थः । अज्ञानं सदसद्विवेकाभावः, चकारात्तत्कार्यं च । दम्भादयोऽज्ञानान्तः षडेते रजस्तमो धर्माः । आसुरीं संपदं ‘रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम्’ इति ‘तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम्’ इति चोक्तत्वाद्भारं कर्म कारयितुं पुरुषस्यासूनु प्राणानिन्द्रियाणि च रात्याकर्षतीत्यसुरः रजोगुणस्तमोगुणश्च तस्य संबन्धिन्यासुरी संपत्समाद्विरुक्कर्षस्तामासुरीं संपदमभिजातस्य प्राग्भवीयपापाधिक्याद्रजस्तमोगुणोत्कर्षाधिक्यमभ्यनुसृत्य जातस्य, यद्वा असुराणां संपदमासुरी संपत्तां संपदमासुरीमभिजातस्य दुरात्मनो भाव्यनर्थपात्रस्य पुरुषस्य भवन्ति संभवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्री० टी०—आसुरीं संपदमाह—दम्भ इति । दम्भो धर्मध्वजित्वं, दर्पो धनविद्यादिनिमित्तश्चित्तस्योत्सेकः, अभिमानो व्याख्यातः, क्रोधः प्रसिद्धः, पारुष्यं निष्ठुरत्वम्, अज्ञानमविवेकः, आसुरीमित्युपलक्षणम् । असुराणां राक्षसानां च या संपत् तामासुरीमभिलक्ष्य जातस्यैतानि दम्भादीनि भवन्तीत्यर्थः ॥४॥

स० टी०—आदेयत्वेन दैवीं च प्रोच्य संपदमासुरीम् ॥ हेयत्वेनाह संक्षिप्य श्लोकेनैकेन माधवः ॥ १ ॥ आत्मनो धार्मिकत्वेन ख्यापनं दम्भ उच्यते ॥ विस्तादिहेतुको गर्वो दर्प उत्सेकसंज्ञकः ॥ २ ॥ आत्मन्यत्यन्तपूज्यत्वातिशयारोपणं मृषा ॥ अभिमानः पराभूता असुरा येन स स्मृतः ॥ ३ ॥ क्रोधः स्वपरयोर्दुःखहेतुरत्यन्तनिष्फलः ॥ अभिज्वलनरूपो धीवृत्तिभेदोऽतितापदः ॥ ४ ॥ पारुष्यं रूक्षवदन-शीलत्वं संमुखे नृणाम् ॥ चकारोऽनुक्तभावानां कुदोषाणां समुच्चये ॥ ५ ॥ कार्याकार्यादिविषयेऽविवेको-ऽज्ञानमुच्यते ॥ चोऽनुक्तानामभावानां कुत्सितानां समुच्चये ॥ ६ ॥ रजस्तमोमयी दुष्टवासनासन्त-तिर्मलैः ॥ शरीरारम्भकालेऽभिव्यक्ता तामभिलक्ष्य च ॥ ७ ॥ पुंसो जातस्य दम्भाद्या दोषा एते भवन्ति वै ॥ विशुद्धमातृकत्वेन त्वय्येतेषां न योग्यता ॥ ८ ॥ ४ ॥

भा० टी०—उपादेयां दैवीं संपदमुक्त्वा हेयमासुरीं तामाह—दम्भ इति । दम्भः धर्मध्वजित्वं, धार्मिकतया आत्मनः ख्यापनम् । दर्पः विद्यास्वाभिजनादिनिमित्तो महद्वज्राहेतुरुत्सेको मदः । आत्मन्युत्कृष्टत्वरोपोऽभिमानः । क्रोधः परापकारप्रवृत्तिहेतुर्नैत्रादिविकारलिङ्गोऽन्तःकरणस्य वृत्तिविशेषः । परुषो निष्ठुरः काणं चक्षुष्मानित्यादिप्रत्यक्षरूक्षवाक्, परुषस्य भावः पारुष्यम् । अज्ञानं कर्तव्याकर्तव्यविषयविवेकाभावः । चकारावनुक्तानां चापत्याधृत्यादिदोषाणां समुच्चयार्थं । आसुरीमसुराणां संपदमभिलक्ष्य जातस्य दम्भादीन्यज्ञानां तानि भवन्तीत्यनुषज्जते । पार्थेति संबोधयन्नासुरीं संपद्यन्तर्गतौ स्त्रीस्वभावौ शोकमोहौ मोक्षार्थिना त्वयाऽवश्यं परित्याज्याविति ध्वनयति ॥ ४ ॥

प० टी०—अथासुरीं संपदमाह—दम्भ इत्यादितः । दम्भो धर्मध्वजित्वम्, दर्पो धनविद्यानिमित्तश्चि-त्तोत्सेकः, अभिमानोऽहंभावः, क्रोधः कोपातिशयः, पारुष्यं निष्ठुरत्वम्, अज्ञानमविवेकः । आसुरीमित्युपलक्षणम् । असुराणां राक्षसानां संपत्तिस्तामभिलक्ष्य जातस्यैतानि दम्भादीनि भवन्ति ॥ ४ ॥

रा० टी०—त्यागायासुरलक्षणमाह—दम्भ इति । आत्माल्पत्वं ज्ञात्वापि महत्त्वप्रदर्शनं दम्भः । दर्पः सत्यपि भयकारणे मदात्तदभावदर्शनम् । अभिमानः प्रमाणातिक्रमः । क्रोधः परपीडाकरचित्तविकारः । पारुष्यं निष्ठुरत्वम् । आसुरीं संपदमभिजातस्येत्यस्य प्राग्वार्थः । तेन जातस्येत्यकर्मकत्वात्संपदमिति न द्वितीयानुपपत्तिदोषः ॥ ४ ॥

दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ॥

मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ! ॥ ५ ॥

त० टी०—उभयोः संपदोः कार्यभेदमाह—दैवी संपदिति । दैवी उक्तलक्षणा भगवदाज्ञानुवृत्तिरूपा संपद्विमोक्षाय संसाराद्विशेषेण मोक्षाय उक्ततत्त्वज्ञानद्वारेण भगवद्भावापत्तये भवति । आसुरी भगवदाज्ञाविपरीताचारवृत्तिर्निबन्धाय नितरां बन्धः संसारस्तस्मै नितरामासुरी राक्षसीयोनिषु पातायैव मता । शास्त्रज्ञैरिति शेषः । एवं श्रुत्वाऽहं कतरां संपदमभिजातोऽस्मीति संदिग्धचित्तमर्जुनमालक्ष्याभ्वासयति—मा शुच इति । हिंसकधर्मक्षत्रियकुलजात आसुरीं संपदमभिजातः स्यामिति शङ्क्या शोकं मा कृथाः । यतस्त्वं दैवीं संपदमभिलक्ष्य जातोऽस्मीति । एतदेव संबोधनेन बोधयति—हे पाण्डवेति । धार्मिकाग्रेसराणां भरतकुरुप्रभृतीनां कुले जातस्य पाण्डोस्तनयस्त्वमपि धार्मिक एव न त्वासुरप्रकृतिरिति भावः ॥ ५ ॥

म० टी०—अनयोः संपदोः फलविभागोऽभिधीयते—दैवीति । यस्य वर्णस्य यस्याश्रमस्य च या विहिता सात्त्विकी फलाभिसंधिरहिता क्रिया सा तस्य दैवी संपत् सा सत्त्वशुद्धिभगवद्भक्तिज्ञानयोगस्थितिपर्यन्ता सती संसारबन्धनाद्विमोक्षाय कैवल्याय भवति । अतः सैवोपादेया श्रेयार्थिभिः । या तु यस्य शास्त्रनिषिद्धा

फलाभिसंधिपूर्वा साहङ्कारा च राजसी तामसी क्रिया तस्य सा सर्वाप्यासुरी संपत् । अतो राक्षस्यपि तदन्तर्भूतैव । सा निबन्धाय नियता संसारबन्धाय मता संमता शास्त्राणां तदनुसारिणां च । अतः सा हेयैव श्रेयोऽर्थिभिरित्यर्थः । तत्रैवं सत्यहं कया संपदा युक्त इति संदिहानमर्जुनमाश्वासयति भगवान्-मा शुचः अहमासुर्या संपदा युक्त इति शङ्कया शोकमनुतापं मा कार्षीः । दैवी संपदमभिलक्ष्य जातोऽसि प्रागर्जित-कल्याणो भाविकल्याणश्च त्वमसि हे पाण्डव पाण्डुपुत्रेण्वन्येण्वपि दैवी संपत्प्रसिद्धा किं पुन-स्त्वयीति भावः ॥ ९ ॥

शं० टी०-द्वयोरपि संपदोः कार्यमाह-दैवीति । अभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिना या दैवी संपदुक्ता सा विमोक्षाय संसारबन्धमोक्षाय भवत्यतो दैवसंपद्युक्त एवासंमूढो ज्ञानाधिकारी भवति न त्वासुरसंपद्युक्त इति सूचयितुमासुरसंपत्तेर्बन्धकत्वमाह-निबन्धयेति । दम्भो दर्प इत्यादिना प्रोक्ता या आसुरसंपत् सा बन्धायैव भवतीति मता मया निश्चिता न कचिदपि मोक्षयेत्यर्थः । तर्ह्यहमासुरसंपत्तिमानुत दैवसंपत्ति-मान्वेति संदिह्यमानमर्जुनमालक्ष्य तत्संशयं परिहर्तुमाह-मा शुच इति । हे पाण्डव त्वं दैवीमेव संपदम-भिजातोऽसि । तद्युक्तः संसारान्मोक्ष्यसे मा शुचस्त्वमस्मिन्नर्थे चिन्तां मा कुर्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

श्री० टी०-एतयोः संपदोः कार्यं दर्शयन्नाह-दैवी संपदिति । दैवी या संपत्तया युक्तो मयोक्ते तत्त्व-ज्ञानेऽधिकारी । आसुर्या संपदा युक्तस्तु नित्यं संसारीत्यर्थः । एतच्छ्रुत्वा किमहमत्राधिकारी न वेति संदेहव्या-कुलचित्तमर्जुनमाश्वासयति-हे पाण्डव मा शुचः शोकं मा कार्षीः, यतस्त्वं दैवी संपदमभिजातोऽसि ॥ ९ ॥

स० टी०-अनयोः संपदोराह फलं सम्यग्विभागशः ॥ यस्याश्रमस्य वर्णस्य विहिता या च सात्त्विकी ॥ १ ॥ फलाभिसंधिरहिता क्रिया तस्यास्ति सा शुभा ॥ सत्त्वशुद्धीशभक्त्यात्मज्ञानयोगावसानिका ॥ २ ॥ संसारबन्धनान्मोक्षे हेतुर्भवति सा यतः ॥ अतः श्रेयोऽर्थिभिर्दैवी संपदाया संपदुत्तमा ॥ ३ ॥ यस्याः शा-स्त्रनिषिद्धायाः साहङ्कारा फलैषणा ॥ राजसी सा क्रिया सर्वाप्यासुरी राक्षसीयुता ॥ ४ ॥ संसारबन्धने हेतुः शास्त्राणां शास्त्रिणां मता ॥ अतः श्रेयोऽर्थिभिर्हेया राजसी तामसी क्रिया ॥ ५ ॥ कयाहं संपदा युक्तः संदिहानमिति श्वरः ॥ आश्वासयति विजयं मा कार्षीः शोकमर्जुन ॥ ६ ॥ त्वं प्रागर्जितकल्याणो भाविकल्याणसंश्रयः ॥ दैवी यतोऽभिलक्ष्यैव जातोऽसि शुभसंपदम् ॥ ७ ॥ ९ ॥

भा० टी०-अनयोः संपदोः फलविभागमाह-दैवीति । दैवी संपत्संसारबन्धनात् विमोक्षायासुरी संपन्नबन्धाय नियमेन बन्धाय मताऽभिप्रेता । एवमुक्ते किमहं दैव्या संपदा युक्तः किंवाऽऽसुर्या युक्त इत्यालोचनरूपमर्जुनस्यान्तर्गतभावमुपलक्ष्याह-मेति । मा शुचः शोकं मा कार्षीः । दैवी संपदमभिलक्ष्य जातोऽसि भाविकल्याणस्त्वमित्यर्थः । पाण्डवेति संबोधयन्नासुर्या संपद्यन्तर्गतौ शोकमोहावतिशूरस्य दैव्या संपदा युक्तस्य शोकादिविनिर्मुक्तस्य पाण्डोः पुत्रः दैवी संपदमभिजातस्त्वमङ्गीकर्तुमयोग्योऽसीति द्योतयति ॥ ९ ॥

प० टी०-अथ तयोः संपदोः कार्यं दर्शयति-दैवी संपदिति । दैवी या संपत्तया युक्तो मयोपदिष्टे तत्त्वज्ञानेऽधिकारी स्यात् । आसुर्या संपदा युक्तो नित्यसंसारी । एतच्छ्रुत्वा किमहमत्राधिकारी न वेति संदिहानमर्जुनमाश्वासयन्नाह-हे पाण्डव त्वं मा शुचः शोकं मा कार्षीः यतस्त्वं दैवी संपदमभिजातोऽसि ॥ ९ ॥

रा० टी०-दैवसंपदादेः फलं संदर्शयन्नर्जुनस्यासुरस्त्वभावशङ्कां वारयति-दैवीति । अभिजातोऽसि प्रागिवार्थः । जातस्य तव दैवीसंपलक्षणमित्यर्थः । वृक्षं प्रति विद्योतत इत्यत्र वृक्ष इव प्रद्योतस्येति । अतो मा शुचः शोकं मा कार्षीः निबन्धनं नीचस्थाने तमसि निवासः । विमोक्षाय विविधमोक्षायेत्युक्त्या मोक्षस्य नानात्वमुच्यते ॥ ९ ॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च ॥

दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ ! मे शृणु ॥ ६ ॥

त० टी०—ननु राक्षसीं प्रकृतिमासुर्यामन्तर्भाव्य दैव्यासुरसंपदद्वयनिरूपणेन तद्वत्तया देवा असुराश्च निर्दिष्टाः स्यादेवम् “त्रयाः प्राजापत्या देवा मनुष्या असुरा” इति श्रुतौ मनुष्याः पृथङ् निर्दिष्टास्ते कस्याः कोटावन्तर्भवन्तीत्यत आह—द्वाविति । अस्मिँल्लोके देवासुरत्वसाधके कर्माधिकारके मनुष्यलोके भूतसर्गौ मनुष्यसर्गौ द्वौ द्विप्रकारौ भवतः । कौ ? दैव आसुरश्च । एवकारेणान्यसर्गव्यवच्छेदः । देवा असुराश्चेति द्विविधा एव मनुष्याः, राक्षसाश्चासुरान्तर्गता एवेत्यर्थः । प्राचीनशुभाशुभकर्मवशाद्भगवदाज्ञानुवर्तनाय तद्विपरीताचरणाय चोत्पत्तिकाल एव देवासुरस्वभावा मनुष्या जायन्ते इति भावः । तत्र शुभवासनावान् जन्मसमये भगवत्कटाक्षवलोकितश्चेत् शमदमदयाहिंसादिसात्त्विकवृत्तिनिष्ठो देव इति ज्ञेयः । अशुभवासनावान् जन्मसमये ब्रह्मरुद्राद्यवलोकितश्चेत् कामक्रोधलोभमोहहिंसामात्सर्यादिरजस्तमोवृत्तिस्थोऽधर्मपरायणोऽसुर इति ज्ञेयः । तथोक्तं मोक्षधर्मे—“जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः । सात्त्विकः स तु विज्ञेयः स वै मोक्षार्थचिन्तकः ॥ पश्यत्येनं जायमानं ब्रह्मा रुद्रोऽथवा पुनः । रजसा तमसा चैव मानसं समभिप्लुतम्” इति । विष्णुधर्मे शौनकेनाप्युक्तम् “द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च । विष्णुभक्तिपरो दैवो विपरीतस्तथाऽऽसुरः” इति । तत्र दैवो दैवीसंपदाश्रयो विस्तरशः प्रोक्तः सप्तमे नवमे द्वादशे । अमानित्वादिगुणवान् त्रयोदशे, गुणातीतलक्षणे चतुर्दशे, ‘निर्मानमोहा’ इत्यादिना पञ्चदशे च, अभयमित्यादिनाऽत्राप्युक्तः । आसुरम्—आसुराणां यथाप्रवृत्तिस्वभावस्तं मनुष्यसर्गं हे पार्थ ! मे मत्तः शृणु ॥ ६ ॥

म० टी०—ननु भवतु राक्षसी प्रकृतिरासुर्यामन्तर्भूता शास्त्रनिषिद्धक्रियोन्मुखत्वेन सामान्यात्कामोपभोगप्राधान्यप्राणिहिंसाप्राधान्याभ्यां कचिद्भेदेन व्यदेशोपपत्तेः । मानुषी तु प्रकृतिस्तृतीया पृथगस्ति “त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतौ पितरि ब्रह्मचर्यमूषुर्देवा मनुष्या असुरा” इति श्रुतेः । अतः साऽपि हेयकोटावुपादेयकोटौ वा वक्तव्येत्यत आह—द्वाविति । अस्मिँल्लोके सर्वस्मिन्नपि संसारमार्गे द्वौ द्विप्रकारावेव भूतसर्गौ मनुष्यसर्गौ भवतः । कौ तौ ? दैव आसुरश्च, न तु राक्षसो मानुषो वाऽधिकः सर्गोऽस्तीत्यर्थः । यो यदा मनुष्यः शास्त्रसंस्कारप्राबल्येन स्वभावसिद्धौ रागद्वेषावभिभूय धर्मपरायणो भवति स तदा देवः । यदा तु स्वभावसिद्ध-रागद्वेषप्राबल्येन शास्त्रसंस्कारमभिभूयधर्मपरायणो भवति स तदाऽऽसुर इति द्वैविध्योपपत्तेः । न हि धर्माधर्माभ्यां तृतीया कोटिरस्ति । तथा च श्रूयते—“द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा ज्यायसा असुरा” इति । दमदानदयाविधिपरे तु वाक्ये त्रयाः प्रजापत्या इत्यादौ दमदानदयारहिता मनुष्या असुरा एव सन्तः केनचित्साधर्म्येण देवा मनुष्या असुरा इत्युपचर्यन्त इति नाधिक्यावकाशः । एकेनैव द इत्यक्षरेण प्रजापतिना दमराहितान्मनुष्यान्प्रति दमोपदेशः कृतः, दानरहितान्प्रति दानोपदेशः, दयारहितान्प्रति दयोपदेशः, ननु त्रिजातीया एव देवासुरमनुष्या इह विवक्षिताः मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य । तथा चान्ते उपसंहरति “तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयितुर्द द द इति दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतन्नयं शिक्षेदमं दानं दयामिति” । तस्माद्राक्षसी मानुषी च प्रकृतिरासुर्यामेवान्तर्भवतीति युक्तमुक्तं द्वौ भूतसर्गाविति । तत्र दैवो भूतसर्गो मया त्वां प्रति विस्तरशो विस्तरप्रकारैः प्रोक्तः स्थितप्रज्ञलक्षणे द्वितीये, भक्तिलक्षणे द्वादशे, ज्ञानलक्षणे त्रयोदशे, गुणातीतलक्षणे चतुर्दशे, इह चाभयमित्यादिना । इदानीमासुरं

भूतसर्गं मे मद्रचनैर्विस्तरशः प्रतिपाद्यमानं त्वं शृणु हानार्थमवधारय सम्यक्तया ज्ञातस्य हि परिवर्जनं शक्यते कर्तुमिति । हे पार्थेति संबन्धसूचनेनानुपेक्षणीयतां दर्शयति ॥ ६ ॥

श्री० टी०—ननु “राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः” इति, “दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः” इति, प्रकृत्या नियताः स्वयेति च बह्वयः प्रकृतयः प्रोक्ताः, कथमेतासां निर्णय इत्याकाङ्क्षायां राक्षस्यासुर्यामेवान्तर्भवति दैव्यासुरीचेति प्रकृतिर्दिप्रकारैव भवति । प्रकृत्या नियताः स्वयेति दैव्यासुरी चोच्यते न तदतिरिक्तोच्यत इति प्रकृतिद्वैविध्यमेव निदर्शयन्नासुरीमेव प्रकृतिं विशिष्य प्रतिपादयति, हेयांशे परिज्ञाते उपादेयांशस्तद्विलक्षणत्वेन ज्ञातुं शक्यत इति सूचयितुम्—द्वाविति । लोकेऽस्मिन् संसारमण्डले भूतसर्गौ भूतानां प्राणिनां सर्वेषां च सर्गौ सृज्यते संसृज्यते गन्धः पुष्पमिव प्राणिचित्तमनुबध्य तिष्ठतीति सर्गः स्वभावस्तौ सर्गौ प्रकृती दैव आसुरश्चेति द्वावेव नातिरिक्तोऽस्तीत्यर्थः । तयोः सर्गयोर्मध्ये अभयमित्यादिना दैवो भूतसर्गो विस्तरशो विस्तरेण प्रोक्तः नत्वासुरस्तं मुमुक्षोर्हेयत्वेन विज्ञातव्यं मे मया वक्ष्यमाणं शृण्विति ॥ ६ ॥

श्री० टी०—आसुरी संपत् सर्वात्मना वर्जयितव्येत्येतदर्थमासुरीं संपदं प्रपञ्चयितुमाह—द्वाविति । द्वौ द्विप्रकारौ भूतानां सर्गौ मे मद्रचनाच्छृणु । आसुरराक्षसप्रकृत्योरेकीकरणेन द्वावित्युक्तम् । अतो राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता इत्यादिना नवमाध्यायोक्तप्रकृतित्रैविध्येनाविरोधः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

स० टी०—नन्वस्तु राक्षसी संपदासुर्यन्तर्गता समा ॥ मानुषी तु तृतीया सा हेयादेयाथवेति चेत् ॥ १ ॥ संसारमार्गे सर्वस्मिन्द्विप्रकारौ नृसर्गकौ ॥ दैव आसुर एवास्ति न तु राक्षसमानुषौ ॥ २ ॥ यो मनुष्यो यदा शास्त्रसंस्कारप्रबलत्वतः ॥ रागद्वेषौ तिरस्कृत्य भवेद्धर्मपरायणः ॥ ३ ॥ स तदा देव इत्युक्तो यदा तु द्वेषरागयोः ॥ प्राबल्याच्छास्त्रसंस्कारमभिभूय निषिद्धकृत् ॥ ४ ॥ स तदासुर इत्येवं द्वैविध्यस्योपपत्तिः ॥ नह्यत्र धर्माधर्माभ्यां तृतीया कोटिरस्ति वा ॥ ५ ॥ तत्र दैवो मया हि त्वा प्रत्युक्तो बहुविस्तरात् ॥ द्वितीये द्वादशे चैव स्थितधीभक्तलक्षणे ॥ ६ ॥ त्रयोदशे ज्ञानहेतौ गुणातीते चतुर्दशे ॥ इहाप्यभयमित्याद्यैर्लक्षणैरीरितो भृशम् ॥ ७ ॥ इदानीमासुरं भूतसर्गं मद्रचनैः शृणु ॥ विस्तरणोच्यमानं त्वं हानार्थमवधारय ॥ ८ ॥ सम्यग्ज्ञातस्य शक्योऽस्ति कर्तुं हि परिवर्जनम् ॥ ९ ॥ ६ ॥

भा० टी०—निर्दयानां रक्षसां संपदमासुर्यामन्तर्भाव्य देवासुरलक्षणं सर्गद्वयमनुवदति—द्वाविति । द्वौ द्विसंख्याकौ भूतानां मनुष्याणां सर्गे लोकेऽस्मिन्संसारे इत्यर्थः । कौ तावित्यत आह—प्रकृतावेव दैव आसुर एव च । तथाच सृज्यत इति सर्गौ भूतान्येव सृज्यमानानि दैव्या संपदा युक्तानि दैवो भूतसर्ग इत्युच्यते । तान्येवासुर्या संपदा युक्तानि आसुरो भूतसर्ग इति । तथाच श्रुतिः—“द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च” इति । उक्तयोरेव पुनरनुवादे प्रयोजनमाह—दैवो भूतसर्गोऽभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिना विस्तरशो विस्तरप्रकारैः प्रोक्तः कथितः, नत्वासुरोऽतस्तत्परिवर्जनार्थमासुरं भूतसर्गं मे मम वचनादुच्यमानं विस्तरशः शृणु अवधारय, श्रुत्वा च शोकमोहौ परित्यजेति ज्ञापनाय संबोधयति—पार्थेति ॥ ६ ॥

प० टी०—अथेयमासुरी संपत्सर्वथैव त्याज्येत्येतदर्थमासुरीं संपदं प्रपञ्चयितुमाह—द्वाविति । द्वौ द्विप्रकारौ भूतानां सर्गौ मे मत्तः शृणु । असुरराक्षसप्रकृत्योरेकत्वादद्वावित्युक्तम् । अतो ‘राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः’ इति नवमाध्यायोक्तप्रकृतित्रैविध्येनाविरोधः । स्पष्टमन्यत् ॥ ६ ॥

रा० टी०—ननु सर्गाणामतिबहुत्वाद्देवासुरयोरेवोक्तिः कथमित्यतः शुभाशुभफलाधिक्यादिभाक्स्वरूपपूर्व-श्लोकोक्तोपाधिद्वयाविवक्षया द्वयोरेवोक्तिरिति भावेनाह—द्वाविति । दैव आसुरश्चेति द्वावेव प्राणिनां सर्गौ सृष्टि-भूतसर्गौ प्राणिस्वभावाविति वा । तदुभयजिज्ञासायामाह—दैव इति । शृण्विति विस्तरश इत्यनुषङ्गः ॥ ६ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ॥

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

त० टी०—प्रतिज्ञातमासुरसर्गमेव विस्तरशो निरूपयति—प्रवृत्तिमित्यादिद्वादशभिः श्लोकैः । प्रवृत्तिं त्रिवर्गसाधनं प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं, निवृत्तिं मोक्षसाधनं निवृत्तिलक्षणं धर्मं, चकाराभ्यामुभयविध-धर्मप्रतिपादकमुभयविधं शास्त्रं च आसुरा आसुरीं संपदमभिजाता जना न विदुर्न जानन्ति । अत एव तेष्व्वासुरेषु शौचं प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मोपयोगिबाह्याभ्यन्तरं तथा आचारोऽपि येनाचारेण वैदिकेन सन्ध्यावन्दनादिना तच्छौचं जायते, स न विद्यते ‘ सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यदन्य-त्कुरुते कर्म न तस्य फलभागभवेत् ’ इति स्मृतेः । सत्यं च यथादृष्टश्रुतार्थभाषणं श्रुतिस्मृत्यात्मकं शास्त्र-रूपं प्रमाणं वा तेषु न विद्यते । बन्धमोक्षज्ञानहीना अशौचा अनाचारा अनृतभाषिणः आसुराः प्रसि-द्धास्तथाविधा मनुष्या अप्यसुरा ज्ञेया इत्यर्थः ॥ ७ ॥

म० टी०—वर्जनीयामासुरीं संपदं प्राणिविशेषणतया तानहमित्यतः प्राक्तनैर्द्वादशभिः श्लोकैर्विवृणोति—प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्तिं प्रवृत्तिविषयं धर्मं, चकारात्तत्प्रतिपादकं विधिवाक्यं च । एवं निवृत्तिं निवृत्तिविषयमधर्मं, चकारात्तत्प्रतिपादकं निषेधवाक्यं च असुरस्वभावा जना न जानन्ति । अतस्तेषु न द्विविधं शौचं नाप्याचारो मन्वादिभिरुक्तः । न सत्यं च प्रियहितयथार्थभाषणं विद्यते । शौचसत्ययोराचारान्तर्भावोऽपि ब्राह्मणपरि-ब्राजकन्यायेन पृथगुपादानम् । अशौचाः अनाचाराः अनृतवादिनो ह्यसुरा मायाविनः प्रसिद्धाः ॥ ७ ॥

शं० टी०—तामेवासुरीं संपदं प्रतिपादयति द्वादशभिः । तत्राद्येन तेषां शीलमाह—प्रवृत्तिमिति । शास्त्रदृष्टे कर्तव्ये धर्मे प्रवृत्तिं च शास्त्रदृष्टानर्थहेतोरधर्माभिनिवृत्तिं च आसुरा आसुरस्वभावा रजस्तमो-गुणप्रधाना जना न विदुः धर्ममधर्मं च न जानन्तीत्यर्थः । ननु “ सत्यं वद धर्मं चर ” इत्यादिश्रुतौ विद्यमानायां कथं ते धर्ममधर्मं च न जानन्तीत्याशङ्कायां तेषां तत्राप्रमाणत्वबुद्ध्या विश्वासो नास्तीति सूच-यितुमाह—न शौचमिति । कर्तव्याकर्तव्यार्थज्ञानशून्यत्वेन निषिद्धरतेषु तेषु शौचं बाह्यमाभ्यन्तरं च नास्ति । तथैव आचारोऽपि नास्ति । चकारादपि नास्ति । सत्यं यथार्थभाषणं च नास्ति । दयासत्य-शौचाचाररहिता आसुरा इत्यर्थः ॥ ७ ॥

श्री० टी०—आसुरीं विस्तरतो निरूपयति—प्रवृत्तिं चेत्यादिद्वादशभिः । धर्मे प्रवृत्तिमधर्माभिनिवृत्तिं च आसुरस्वभावा जना न जानन्ति । अतः शौचमाचारः सत्यं च तेषु नास्त्येव ॥ ७ ॥

स० टी०—आसुरी संपदाहेया द्वादशभिरिहोच्यते ॥ तानहमित्यतः पूर्वतनैः श्लोकैर्मुंरारिणा ॥ १ ॥ प्रवृत्तिविषयं धर्मं चेन तद्वोदिकां श्रुतिम् ॥ एवं निवृत्तिविषयं चेन तद्वोदिकां श्रुतिम् ॥ २ ॥ नैवासु-रस्वभावास्ते जानन्ति भ्रमशालिनः ॥ अतस्तेषु न शौचं वा नाप्याचारः स्मृतेर्मतः ॥ ३ ॥ यथार्थभाषणं सत्यं प्रियं पथ्यं न विद्यते ॥ अशौचाश्चाप्यनाचारास्तथैवानृतवादिनः ॥ ४ ॥ मायाविनः प्रसिद्धाश्च ह्यसुरा दूषणाकराः ॥ ५ ॥ ७ ॥

भा० टी०—ज्ञानं विना परिवर्जनासंभवादासुरीं संपदं प्राणिविशेषविषयत्वेन प्रदर्शयति—प्रवृत्तिं चेति । आसुराः जनाः प्रवृत्तिं प्रवृत्तिविषयं पुरुषार्थसाधनं चकारात्तद्वोदिकं शास्त्रं च, निवृत्तिं निवृत्तिविषयमनर्थ-साधनं तद्वोदिकं शास्त्रं च न विदुः । न केवलमेतावदेव किंतु न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु आसुरेषु विद्यते, अशौचाः अनाचारा मायाविनोऽनृतवादिनो यत आसुराः अत इत्यर्थः । शौचसत्ययोः मन्वाद्युक्ता-चारान्तर्भावोऽपि ब्राह्मणपरिब्राजकन्यायेन पृथगुपादानम् ॥ ७ ॥

प० टी०—अथासुरी विस्तरशो निरूपयति—प्रवृत्तिमित्यादितो द्वादशभिः । असुरस्वभावा जना धर्मे प्रवृत्तिमधर्मे निवृत्तिमिति न जानन्ति । अतः शौचमाचारः सत्यं च तेषु नास्ति ॥ ७ ॥

रा० टी०—तदाह—प्रवृत्तिमित्यादिद्वादशश्लोकैः । आसुरा जनाः विहिते प्रवृत्तिं निषिद्धे निवृत्तिं च न विदुः । तेषु शौचाचारसत्यानि न विद्यन्ते । तात्पर्यद्योतनाय नन्त्रयोक्तिः ॥ ७ ॥

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ॥

अपरस्परसंभूतं किमन्यत् कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

त० टी०—अत एव—असत्यमिति । यस्मात्तेषु दृष्टादृष्टसर्ववस्तुज्ञापकं श्रेयोबोधकं शास्त्रं न विद्यतेऽत एव ते असत्यमप्रतिष्ठमनीश्वरं च जगदाहुः । तत्र “सदेव सौम्येदमग्र आसीत्”, “सत्त्वा-
च्चावरस्थ”, “भावे चोपलब्धेः”, “ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्” इत्यादिभिः सत्यत्वेनोक्तमपि असत्यं कालत्रयेऽपि सत्ताशून्यं सत्यतया भानं भ्रान्त्येत्याहुः, न चासदेवेदमग्र आसीदिति श्रुतौ असद्व्यपदेशस्यापि विद्यमानत्वात्कथं सत्यमिति चेन्न “असद्व्यपदेशादिति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्” इति सूत्रेण अव्याकृतत्वरूपेण परिणामित्वरूपेण वा धर्मान्तरयोगेनासच्छब्दार्थस्य सूत्र-
कारेणैव निरूपितत्वात् । “तत्सदासीत्” इति वाक्यशेषे सत्यत्वाभिधानात् । तथा “सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः” “बुद्धिर्मनो महद्वायुस्तेजोऽम्भः खं मही च या । चतुर्विधं च यद्भूतं सर्वं कृष्णे प्रतिष्ठितम् । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्” इत्या-
दिशास्त्रान्मदाधारकम्, अप्रतिष्ठं नास्ति परमात्मा ब्रह्म प्रतिष्ठा यस्य तदप्रतिष्ठमित्याहुः । तथा “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” “अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते” अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा” “ससुरासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् । जगद्वशे वर्ततेऽदः कृष्णस्य सचरा-
चरम्” इत्यादिशास्त्रान्मत्कार्यं मन्त्रियभ्यं मदात्मकं मदधिष्ठितं च, अनीश्वरं न विद्यते ईश्वरः कर्ता शास्ताऽन्तरात्माऽधिष्ठाता वा यस्य तदनीश्वरमित्याहुः । तर्हि कुतो जगदुत्पत्तिं वदन्तीत्यत आह—
अपरस्परसंभूतमिति । अपरश्च परश्चेत्यपरस्परं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोः संयोगात्संभूतं मनुष्य-
पश्यादि सर्वं जातमित्यर्थः । किमन्यत्कामहेतुकं कामहेतुकमेव कामहेतुकं स्त्रीपुरुषयोः कामात् किमन्य-
ज्जगतः कारणं ? न किंचिदपि दृष्टमित्यर्थः । दृष्टार्थादन्यददृष्टं धर्माधर्मेश्वरादिकं कारणं न मन्यन्ते
इति भावः ॥ ८ ॥

म० टी०—ननु धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषययोः प्रतिपादकं वेदाख्यं प्रमाणमस्ति निर्दोषं भगव-
दाज्ञारूपं सर्वलोकप्रसिद्धं, तदुपजीवीनि च स्मृतिपुराणेतिहासादीनि सन्ति, तत्कथं प्रवृत्तिनिवृत्तितत्प्रमा-
णाद्यज्ञानं? ज्ञाने वा आज्ञोल्लङ्घिनां शासितरी भगवति सति कथं तदननुष्ठानेन शौचाचारादिरहितत्वं?—
दुष्टानां शासितुर्भगवतोऽपि लोकवेदप्रसिद्धत्वादत आह—असत्येति । सत्यमबाधिततात्पर्यविषयं तत्त्वावेदकं
वेदाख्यं प्रमाणं तदुपजीवि पुराणादि च नास्ति यत्र तदसत्यं, वेदस्वरूपस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि तत्प्रामाण्यानभ्यु-
पगमाद्विशिष्टाभावः । अत एव नास्ति धर्माधर्मरूपा प्रतिष्ठा व्यवस्थाहेतुर्यस्य तदप्रतिष्ठम् । तथा नास्ति शुभा-
शुभयोः कर्मणोः फलदातेश्वरो नियन्ता यस्य तदनीश्वरं ते आसुरा जगदाहुः बलवत्पापप्रतिबन्धाद्वेदस्य
प्रामाण्यं ते न मन्यन्ते । ततश्च तद्वोदितयोर्धर्माधर्मयोरीश्वरस्य चानङ्गीकाराद्येष्टाचरणेन ते पुरुषार्थभ्रष्टा
इत्यर्थः । शास्त्रैकसमधिगम्यधर्माधर्मसहायेन प्रकृत्यधिष्ठात्रा परमेश्वरेण रहितं जगद्विष्यते चेत्कारणा-
भावात्कथं तदुत्पत्तिरित्याशङ्क्यह—अपरस्परसंभूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुंसयोरन्योन्यसंयोगात् संभूतं जग-
त्कामहेतुकं कामहेतुकमेव कामहेतुकं कामातिरिक्तकारणशून्यम् । ननु धर्माद्यप्यस्ति कारणं?—नेत्याह—किम-

न्यत्? अन्यददृष्टं कारणं किमस्ति? नास्त्येवेत्यर्थः । अदृष्टाङ्गीकारेऽपि कचिद्भूत्वा स्वभावे पर्यवसानात् स्वाभाविकमेव जगद्वैचित्र्यमस्तु दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनानवकाशात् । अतः काम एव प्राणिनां कारणं नान्यददृष्टेश्वरादीत्याहु रिति लोकायतिकदृष्टिरियम् ॥ ८ ॥

श्री० टी०—स्वभावानुरूपं तेषां निश्चयमाह—असत्यमिति । दयातपःसत्यशौचरहितास्ते आसुरा जना यथा स्वयमसत्यपरास्तथा जगत्सर्वमप्यसत्यम् आहुः प्राहुः । वेदाः वेदोक्तधर्मास्तत्फलभूता लोकाश्च सर्वे मिथ्यैवेति वदन्तीत्यर्थः । ननु सुखदुःखादिभेदलक्षणं जगद्वैचित्र्यं दृश्यते यतस्तत्कारणं धर्माधर्मौ तन्मूलभूतो वेदश्च लोकाश्च सर्वे सत्यमित्यवगन्तुं शक्यत इत्यत आह—अप्रतिष्ठमिति । प्रतिष्ठत्यनयेति प्रतिष्ठा कारणं सुखदुःखादिवैचित्र्यहेतुभूतौ धर्माधर्मौ, न प्रतिष्ठास्येत्यप्रतिष्ठं प्राहुर्न धर्माधर्मनिमित्तकं जगद्वैचित्र्यं, किंतु वस्तुस्वभावादेव सुखदुःखादिवैचित्र्यमिति वदन्तीत्यर्थः । तथा अनीश्वरं च न यस्येश्वर उत्पत्तिकारणं तदनीश्वरं जगदाहुरित्यर्थः । नन्वीश्वरस्य जगदुत्पत्तिकारणत्वानङ्गीकारे कथं प्रजासर्ग इत्यत आह—अपरस्परसंभूतमिति । अपरश्च परश्च अपरस्परं मिथुनं तस्मात्संभूतमपरस्परसंभूतं प्राहुः । स्त्रीपुंसयोः संयोगाज्जगत्सर्वं जातमिति वदन्तीत्यर्थः । ननु तयोरपि प्रेरकं निमित्तकारणमीश्वरोऽभ्युपगन्तव्य इत्यत आह—कामहेतुकमिति । प्रजासर्गे काम एव हेतुर्यस्य तत्कामहेतुकं कामहेतुकमेव कामहेतुकम् । तयोः प्रेरणे प्रजासृष्टौ काम एव कारणं, किमन्यत्ततोऽन्यत्कारणं किमस्तीति प्राहुः । दृष्टं त्यक्त्वा अदृष्टस्य धर्मादेरीश्वरस्य वा कारणत्वकल्पना न युक्तेति वदन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्री० टी०—ननु वेदोक्तयोर्धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिं निवृत्तिं च कथं न विदुः? कुतो वा धर्माधर्मयोरनङ्गीकारे जगतः सुखदुःखादिव्यवस्था स्यात्? कथं वा शौचाचारादिविषयामीश्वराज्ञामतिवर्तेरन्? ईश्वरानङ्गीकारे च कुतो जगदुत्पत्तिः स्यात्?—अत आह—असत्यमिति । नास्ति सत्यं वेदपुराणादिप्रमाणं यस्मिन् तादृशं जगदाहुः । वेदादीनां प्रामाण्यं न मन्यन्ते इत्यर्थः । तदुक्तम्—‘त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डधूर्तनिशाचराः’ इत्यादि । अत एव नास्ति धर्माधर्मरूपा प्रतिष्ठा व्यवस्था हेतुर्यस्य तत् स्वाभाविकं जगद्वैचित्र्यमाहुरित्यर्थः । अत एव नास्तीश्वरः कर्ता व्यवस्थापकश्च यस्य तादृशं जगदाहुः । तर्हि कुतोऽस्य जगत उत्पत्तिं वदन्तीत्यत आह—अपरस्परसंभूतमिति । अपरश्च परश्चेत्यपरस्परम् अपरस्परतो अन्योऽन्यतः स्त्रीपुरुषमिथुनात् संभूतं जगत् । किमन्यत्कारणमस्य? नास्त्यन्यार्थिकचित् । किं तु कामहेतुकं स्त्रीपुरुषयोः काम एव प्रवाहरूपेण हेतुरस्येत्याहु रित्यर्थः ॥ ८ ॥

स० टी०—नन्वस्ति मानं वेदाख्यं धर्माधर्मावबोधकम् ॥ निर्दोषं परमेशाज्ञारूपं लोके प्रसिद्धिमत् ॥ १ ॥ तन्मूलकानि सन्तीतिहासस्मृतिमुखान्यपि ॥ कथं प्रवृत्त्याद्यज्ञानं तेषां ज्ञानेऽप्यतिक्रमः ॥ २ ॥ तवाज्ञायाः कथं दुष्टशासितुर्हीति चेच्छृणु ॥ अबाधितार्थविषयं सत्यं तत्त्वावबोधकम् ॥ ३ ॥ वेदस्मृतीतिहासार्पपुराणादिप्रमाणकम् ॥ नास्ति यस्मिन्नसत्यं तद्वेदे सत्यपि तैः शठैः ॥ ४ ॥ प्रामाण्येऽस्वीकृतेऽतश्च धर्माधर्मस्वरूपिणि ॥ न प्रतिष्ठा व्यवस्थाया हेतुर्यस्य च तत्तथा ॥ ५ ॥ नास्त्येवं फलदोऽपीशो नियन्ता यस्य तत्तथा ॥ त आसुरा जगत्प्राहुः पापाधिक्यादिहेतुना ॥ ६ ॥ वेदस्यापि प्रमात्वं ते न मन्यन्ते न चेश्वरम् ॥ अतो यथेष्टाचरणात्ते यान्ति नरकं शठाः ॥ ७ ॥ कथमीशमृते तैस्तु विश्वोत्पत्तिरिहेष्यते ॥ शृणु स्त्रीपुंसयोर्योगादन्योन्यं कामयुक्तयोः ॥ ८ ॥ संभूतं हि जगत्कामहेतुकं तन्न चान्यतः ॥ अदृष्टकारणं चान्यत्रास्त्येवं दृष्टसंभवे ॥ ९ ॥ नादृष्टकल्पना युक्ता ततः स्वाभाविकं जगत् ॥ इति चार्वाकदुर्दृष्टिर्वेदशास्त्रपलापिनी ॥ १० ॥ सर्वानर्थकरी यस्मात्स्याज्या श्रेयोऽर्थिभिस्त्वतः ॥ ११ ॥ ८ ॥

भा० टी०—किंच—असत्यमिति । असत्यं यथा वयमनृतप्रायास्तथेवं जगदप्यसत्यमबाधितप्रमाणशून्य-

त्वादनुत्प्रायम् । अप्रतिष्ठं न विद्यते धर्माधर्मौ प्रतिष्ठा व्यवस्थाहेतुर्यस्य तत्तथा, धर्माधर्मसापेक्षोऽस्य शासितेश्वरो न विद्यते इत्यनीश्वरमाहुः । ननु धर्माधर्मतदध्यक्षाभावे जगदुत्पत्तिं कथमाहुरिति तत्राह—अपरस्परसंभूतं परापरशब्दावन्यशब्दपर्यायौ । कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसङ्गाज्जातं, काम एव हेतुर्यस्य तत्कामहेतुकम् । किमन्यत्कामादन्यत् किञ्चिददृष्टं धर्मादिकारणान्तरं जगतो न विद्यते किं तु काम एव स्त्रीपुरुषयोः सङ्गहेतुः सर्वस्य जगतः कारणमिति लौकायतिकदृष्टिरियम् । यत्तु “अपरस्पराः क्रियासातत्ये” इति सुट् । बीजाङ्कुरवत्परस्परकारणीभूतानां धर्माधर्मवासनानां यत्सातत्यं तस्मात्संभूतं किमन्यल्लोकेस्ति? न किञ्चिदपि धर्माद्यपेक्षया उत्पद्यते, किं तु सर्वं कामहेतुकं स्त्रीपुरुषयोर्भिद्युनीभावः कामस्तदुत्थस्वभावादेव जन्तुर्जायते न त्वदृष्टादि-इत्यन्ये । तदुपेक्ष्यम् । अप्रतिष्ठामित्यनेन पौनरुक्त्यापादकस्य क्लिष्टकल्पनस्यान्याय्यत्वात् ॥ ८ ॥

प० टी०—ननु वेदोक्तयोर्धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिनिवृत्ति कथं न विदुः? कथं वा धर्माधर्मयोरनङ्गीकारे जगतः सुखदुःखादिव्यवस्था स्यात्? कथं वा शौचाचारविषयामीश्वराज्ञामतिवर्तेरनीश्वरानङ्गीकारे च कुतो जगदुत्पत्तिः स्यादित्याशङ्क्याह—असत्यमिति । तेऽसुरा जगदसत्यमप्रतिष्ठमनीश्वरं चाहुः । न विद्यते सत्यं ब्रह्म वेदादिशब्दब्रह्म—वेदादि यस्मिन् कुत्रापि प्रामाण्यं न मन्यन्त इत्यर्थः । अत एव नास्ति धर्माधर्म-रूपा प्रतिष्ठा व्यवस्थितिर्यस्मिन् । स्वाभाविकं जगद्वैचित्र्यमाहुः । अत एव नास्तीश्वरः कर्ता व्यवस्थाप-कश्च यस्य तादृशं जगदाहुः । तर्हि कुतोऽस्य जगत उत्पत्तिं वदन्तीत्याह—अपरस्परसंभूतम् । अपरःशब्दः सकारान्तः । अपरश्च परश्च अपरस्परं स्त्रीपुरुषं मिथुनं तस्मात्संभवतीति । किंभूतं कामहेतुकम् । कामः कन्दर्पो हेतुर्यस्य न तु सुप्रजार्थम् । अतो मिथुनादन्यत् किमस्य कारणं न किञ्चिदित्यर्थः । एतां लोका-यतिकानां दृष्टिं दर्शनमवष्टभ्याश्रित्य नष्टो नाशकवानात्मा येषां मतेऽत एवाल्लुप्तबुद्धयो दृष्टान्तमात्रम-तय उग्रं संसारभयावहं कर्म येषां ते तथा जगतः क्षयायाधःपाताय प्रभवन्त्युद्भवन्त्यत एवाहिताः । यद्वा ‘प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च’ इत्यादिना ये स्वमार्गबहिर्भूतास्त एवासुरशब्देनोक्ता न तु लोकायतिकाः । यतो ‘दम्भो दर्पोऽभिमानश्च’ इत्यादिना आसुरलक्षणस्योक्तत्वाद् । एवं त आत्मवत्सर्वं जगदपि मन्यन्त इत्याह—असत्यमिति । असत्यं सत्यवाद्बहिर्भूतवच्चकाशुपेतम् । अप्रतिष्ठं महत्त्वरहितं निर्लज्जत्वलोका-पवादभयवर्जितम् । अनीश्वरमितीश्वरनिग्रहभयवर्जितम् । नापि कर्तृत्वसापेक्षं किं त्वपरस्परसंभूतमिति पूर्व-वत् । कामहेतुकं चेति पित्रादिभक्तिरहितम् ॥ ८ ॥

रा० टी०—किञ्च—असत्यमिति । जगदसत्यम् । अत्र सत्यप्रतिष्ठेश्वरशब्दो विष्णुपराः । नञ्बहुव्रीहिः । जगद्विशरणकर्तृतया सत्यपदवाच्यविष्णुहीनमाहुः । स्थितिहेतुतया प्रतिष्ठापदोक्तविष्णुहीनमाहुः । अनीश्वरं स्वामिहीनमाहुः । जगत्सृष्ट्यादिकर्तारं ये न जानन्ति त इति चाहुरासुरजना इत्यनुषङ्गः । अपरस्परसंभूत-मज्ञाद्भवन्ति भूतानीति तृतीयोक्तदिशा परस्परसंभूतं न भवतीत्यर्थः । यद्वा जगदसत्यं सत्यं न—मिथ्येत्यर्थः । अत एव शुक्तिरूप्यवन्न प्रतिष्ठिततीत्यप्रतिष्ठं ज्ञानबाध्यम् । अनीश्वरं नियन्तृहीनम् । अपरस्परसंभूतं परेभ्यः संभवहीनम् । एकस्मादेकस्य जनिर्नेति यावत् । किं तर्हीतिप्रश्नस्योत्तरम्—अन्यदिति । सदसद्व्या-मिति शेषः । सदसद्विलक्षणमित्यर्थः । केन जायत इत्यत उक्तम्—कामहेतुकम् । कामहेत्वविद्याप-रिणामरूपम् ॥ ८ ॥

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ॥

प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥ ९ ॥

त० टी०—ततश्च—एतामिति । एतां तेषां नास्तिकानां दृष्टिं दर्शनमवष्टभ्याश्रित्य नष्टात्मानः

नष्टो देहातिरिक्त आत्मा येषां ते तथा, देहातिरिक्तात्मज्ञानाभावात् । अतोऽल्पबुद्धयः अल्पे नश्वरे प्रत्यक्षसिद्धे देहे पञ्चेन्द्रियविषये वा बुद्धिर्येषां तेऽल्पबुद्धयः आत्मानात्मविवेकाभावाद्विपरीतज्ञाना इत्यर्थः । उग्रकर्माणः उग्रं हिंसादिबहुलं कर्म येषां ते तथा । अत एवाहिता वैरिणः सन्तो जगतः क्षयाय प्रभवन्ति ॥ ९ ॥

ग० टी०—इयं दृष्टिः शास्त्रीयदृष्टिवदिष्टैवेत्याशङ्क्याह—एतामिति । एतां प्रागुक्तां लोकायतिकदृष्टि-मवष्टभ्यालम्ब्य नष्टात्मानो भ्रष्टपरलोकसाधनाः अल्पबुद्धयो दृष्टमात्रोद्देशप्रवृत्तमतयः उग्रकर्माणो हिंसाः अहिताः शत्रवो जगतः प्राणिजातस्य क्षयाय व्याघ्रसर्पादिरूपेण प्रभवन्ति उत्पद्यन्ते । तस्मादियं दृष्टिरित्य-न्ताधोगतिहेतुतया सर्वात्मना श्रेयोर्थिभिरवहेयैवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

शं० टी०—एवं तेषामासुराणां प्रत्यक्षैकमानवतां निश्चयमुक्त्वा निश्चयस्य कार्यमाह—एतामिति । प्रागुपदिष्टमेतां लोकायतिकदृष्टिमवष्टभ्याऽवलम्ब्य नष्टात्मानः कामक्रोधलोभमोहादिलक्षणेन रजस्तमोदो-षेण नष्टस्तिरोहित आत्मा विवेकबुद्धिर्येषां ते नष्टात्मानस्तत एवालपबुद्धयः अल्पे तुच्छे स्रगादिविषयभोगे बुद्धिर्येषां तेऽल्पबुद्धयः । यद्वा अल्पे मलमांसास्थिमये देहे अहमितिबुद्धिर्येषां ते देहमात्रात्मदर्शिनः । अत एवोग्रकर्माणः उग्रं क्रूरं शास्त्रविरुद्धं देहपोषणैकप्रयोजनं परहिंसाप्रधानं कर्म येषां ते उग्रकर्माणः अत एवा-सुरास्तत एवाहिताः साधूनां शत्रवः स्वयं जगतो नाशाय जगतः स्थितिहेतुभूतवेदतदुक्तधर्मनाशायैव प्रभ-वन्ति समर्था भवन्ति न तु रक्षणायेत्यर्थः ॥ ९ ॥

श्री० टी०—किंच—एतामिति । एतां लोकायतिकानां दृष्टिं दर्शनमाश्रित्य नष्टात्मानो मलिनचित्ताः सन्तोऽल्पबुद्धयः दृष्टार्थमात्रमतयः अत एव उग्रं हिंस्रं कर्म येषां तेऽहिता वैरिणो भूत्वा जगतः क्षयाय प्रभ-वन्ति उद्भवन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

स० टी०—एतां दृष्टिं समालम्ब्य भ्रष्टासुष्टिमिकसाधनाः ॥ तुच्छेऽल्पविषये येषां मतिर्दृष्टावलम्बिनी ॥ १ ॥ हिंसास्ते शत्रवः प्राणिजातस्य क्षयहेतवे ॥ व्याघ्रसर्पादिरूपेणोत्पद्यन्ते दुष्टदृष्टयः ॥ २ ॥ हेयेयं दृष्टिरित्यन्तदुःखहेतुः सुखेप्सुभिः ॥ ३ ॥ ९ ॥

भा० टी०—एतामिति । एतामुदाहृतां लोकायतिकदृष्टिमवष्टभ्याश्रित्य नष्टात्मानो नष्टस्वभावा भ्रष्ट-परलोकसाधना अल्पबुद्धयोऽल्पविषयविषयाल्पैव बुद्धिर्येषां ते दृष्टमात्रोद्देशप्रवृत्तमतयः उग्रकर्माणः क्रूर-कर्माणो हिंसात्मकाः जगतोऽहिताः शत्रवो जगतः क्षयाय प्रभवन्ति उद्भवन्ति । तथाचैतादृशदोषैर्दुष्टेयं दृष्टिः श्रेयोर्थिभिः सर्वथा नाश्रयणीयेति भावः ॥ ९ ॥

प० टी०—एतामिति । एतां दृष्टिं दृष्टमात्रप्रतीतिमवष्टभ्याङ्गीकृत्य नष्टात्मानो विधिनिषेधवर्जिता अत एवालपबुद्धय उग्रकर्माणो जीवहिंसाद्यासुरतपोनिष्ठाः । तदुक्तम्—‘स्रष्टारं सुखसंपदामपि वपुर्दृष्टारमन्तर्गतं स्वात्मानं परिहाय मूढधिषणो देहात्मवादो जनः । पिण्डं पोषयति प्रतिक्षणपरद्रोहानृतैरेव तद्राद्धान्तै रपराद्धमस्ति किमहो बौद्धादिकानामिह ’ इति ॥ ९ ॥

रा० टी०—एतामिति । एतां दृष्टिमाश्रित्य नष्टात्मानः दुष्टचित्ताः अल्पज्ञानाः घोरकर्मनिरताः जगतः अहिताः शत्रवः क्षयायानिष्टप्राप्तये कलियुगादौ प्रभवन्ति ॥ ९ ॥

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ॥

मोहादृहीत्वाऽसद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचित्रताः ॥ १० ॥

त० टी०—किंच—काममिति । दुष्पूरं दुःखेनापि पूरयितुमशक्यं काममाश्रित्य दम्भमानम-

दैरन्विताः मोहादविवेकादसद्ग्राहान् अशुभनिश्चयान् गृहीत्वा उपादाय अशुचित्रता अशुचीनि मद्यमांसादिविषयाणि व्रतानि येषां तथाभूताः क्षुद्रदेवताराधनादौ प्रवर्तन्ते ॥ १० ॥

म० टी०—ते च यदा केनचित्कर्मणा मनुष्ययोनिमापद्यन्ते तदाह—काममिति । कामं तत्तद्दृष्टविषयाभिलाषं दुःष्पूरं पूरयितुमशक्यं दम्भेनाधार्मिकत्वेऽपि धार्मिकत्वख्यापनेन मानेन अपूज्यत्वेऽपि पूज्यत्वख्यापनेन मदेन उत्कर्षराहित्येऽप्युत्कर्षविशेषाध्यारोपेण महदवधीरणाहेतुनाऽन्विता असद्ग्राहान् अशुभनिश्चयान् अनेन मन्त्रेणैमां देवतामाराध्य कामिनीनामाकर्षणं करिष्यामः, अनेन मन्त्रेणैमां देवतामाराध्य महानिधीन्साधयिष्याम इत्यादिदुराग्रह रूपान् मोहादविवेकात् गृहीत्वा न तु शास्त्रात्, अशुचित्रताः अशुचीनि इमशानादिदेशोच्छिष्टत्वाद्यवस्थाद्यशौचसापेक्षाणि वामागमाद्युपदिष्टानि व्रतानि येषां तेऽशुचित्रताः प्रवर्तन्ते यत्र कुत्राप्यवैदिके दृष्टफले क्षुद्रदेवताराधनादाविति शेषः । एतादृशाः पतन्ति नरकेऽशुचावित्यग्निमेणान्वयः ॥ १० ॥

शं० टी०—जगन्नाशाय कथं प्रभवन्तीत्यत आह—काममिति । दुःष्पूरं वर्षशतकोट्यापि विषयभोगेन पूरयितुं तर्पयितुमशक्यत्वात् दुःष्पूरं काममेकमेवाश्रित्य न तु धर्मम् । दम्भमानमदान्विताः दम्भो बहिर्धर्मिष्ठत्वचिह्नं, मानः स्वस्मिन्नेवोत्कृष्टत्वाभिनिवेशः, मदो विद्यैश्वर्यादिकृतश्चित्तविकारः विवेकनाशहेतुः । स्वयमेतैरन्विता आसुरा मोहादसति सद्बुद्धिमोहोऽविवेकस्तस्मादसद्ग्राहान् असदनर्थमेव ग्राहयन्ति संभावयन्तीत्यसद्ग्राहास्तान्निश्चयान् वेदशास्त्रविरुद्धान् गृहीत्वा अशुचित्रताः अशुचीन्यमङ्गलकराणि नरकाद्यनर्थकारणानि व्रतानि नियमा येषां तेऽशुचित्रता भूत्वा जगतो नाशाय प्रवर्तन्ते ॥ १० ॥

श्री० टी०—अपि च—काममिति । दुःष्पूरं पूरयितुमशक्यं काममाश्रित्य दम्भादिभिर्युक्ताः सन्तः क्षुद्रदेवताराधनादौ प्रवर्तन्ते । कथम् ? असद्ग्राहान् गृहीत्वाऽनेन मन्त्रेणैतां देवतामाराध्य महानिधीन्साधयिष्याम इत्यादिदुराग्रहान् मोहमात्रेण स्वीकृत्य प्रवर्तन्ते । अशुचित्रता अशुचीनि मद्यमांसादिविषयाणि व्रतानि येषां ते १०

स० टी०—केनचित्कर्मणा ते चेत्प्राप्नुवन्ति नराकृतिम् ॥ तदा भोगाभिलाषं तेऽत्यन्ताशक्यप्रपूरणम् ॥ १ ॥ आश्रित्याधार्मिकत्वेऽपि धार्मिकत्वभ्रमान्विताः ॥ अपूज्यत्वेऽपि पूज्यत्वख्यापनेन मदेन च ॥ २ ॥ उत्कर्षारोपणेनैव युक्ताश्चाशुभनिश्चयान् ॥ अनेनाराध्य मन्त्रेण देवतामहमाहताम् ॥ ३ ॥ आकर्षणं करिष्यामि कामिनीनामथाऽमुना ॥ निर्धाश्च साधयिष्यामीत्यादिरूपान्दुराग्रहान् ॥ ४ ॥ अविवेकाद्गृहीत्वा ते न तु शास्त्रात्कथंचन ॥ अशुचीनि इमशानादिदुष्टदेशाभ्याणि च ॥ ५ ॥ येषां व्रतान्यशौचादिसापेक्षाण्येव सन्ति ते ॥ दृष्टे फले प्रवर्तन्ते यत्र कुत्राप्यवैदिके ॥ ६ ॥ क्षुद्रदेवादिसेवादौ भोगमात्रैकलम्पटाः ॥ एतादृशाः पतन्त्येव नरके मलसंयुते ॥ ७ ॥

भा० टी०—तानेव दुराचारान् प्रकारान्तरेण विशिनष्टि—काममिति । ते च कामं तत्तद्दृष्टविषयाभिलाषं दुःखेन पूरणं यस्याशक्यपूरणम् । अधार्मिकत्वेऽपि धार्मिकत्वख्यापनं दम्भः, अपूज्यत्वेऽपि पूज्यत्वाभिनिवेशो मानः, निकृष्टत्वेऽप्युत्कृष्टत्वारोपो महदवज्ञाहेतुर्मदः, तैरन्विता युक्ताः मोहादविवेकादसद्ग्राहान् अशुभनिश्चयान्—अनेन मन्त्रेणैमां देवतां वशीकृत्य कामिनीनामाकर्षणं शत्रुमारणं चावश्यं करिष्याम इत्यादिरूपान् दुराग्रहान् गृहीत्वाऽशुचित्रताः अशुचीनि इमशानादिदेशोच्छिष्टावस्थानाद्यशौचसापेक्षाणि वामागमाद्युपदिष्टानि व्रतानि येषां ते इहलोके प्रवर्तन्ते । एतादृशा आसुरा जना इहलोके सन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

प० टी०—अथान्यानप्याह—काममिति । दुःखेन पूरयितुमशक्यं काममभिलाषमाश्रित्याङ्गीकृत्य दम्भमानमदादिभिरुपायैरन्विताः सन्तः क्षुद्रदेवताराधनादौ प्रवर्तन्ते । किं कृत्वा ? असद्ग्राहान् गृहीत्वा सत्परं ब्रह्म गृह्णन्ति ते सद्ग्राहास्तदितरं स्वर्गादिसुखं गृह्णन्ति तेऽसद्ग्राहा ये मन्त्रास्तान् गृहीत्वाऽमुकमन्त्रेणैतां देवतामाराधयामीति संकल्पास्तथान्येऽशुचित्रता मद्यमांसाद्याहार एव व्रतं नियमो येषां ते ॥ १० ॥

रा० टी०—काममिति । दुष्पूरं दुःखेन पूरणीयं काममिच्छामाश्रित्य दम्भमानमदैर्युक्ताः सन्तः मोहात् मिथ्याज्ञानस्वभावात् कुशास्त्राभ्यासजन्यविपरीतनिश्चयाद्गृहीत्वा आदायासदर्थान् ज्ञात्वेति वा । अशुचित्रताः क्षुद्रभोगाय प्रवर्तन्ते ॥ १० ॥

कामोपभोगपरमा एतावदितिनिश्चिताः ॥

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ॥ ११ ॥

त० टी०—किंच-चिन्तामिति । जीवनस्य श्वस्तनस्याप्यनिश्चयाचिन्तां तु अपरिमेयामियत्तया मातुमशक्यां प्रलयान्तां मरणान्तामुपाश्रिताः सदा चिन्ताविष्टचित्ता इत्यर्थः । तथा कामोपभोगपरमाः । कामोपभोग एव परमः पुरुषार्थो येषां, पुनरेतावदिति निश्चिताः इतोऽधिकः पुरुषार्थो नास्तीति कृतनिश्चयाः ॥ ११ ॥

म० टी०—तानेव पुनर्विशिनष्टि-चिन्तेति । चिन्तामात्मीययोगक्षेमोपायालोचनात्मिकां अपरिमेयां अपरिमेयविषयत्वात् परिमातुमशक्यां प्रलयो मरणमेवान्तो यस्यास्तां प्रलयान्तां यावज्जीवमनुवर्तमानामिति यावत् । न केवलमशुचित्रताः प्रवर्तन्ते, किं त्वेतादृशीं चिन्तां चोपाश्रिता इति । समुच्चयार्थश्चकारः । सदानन्तचिन्तापरा अपि न कदाचित्पारलौकिकचिन्तायुताः किं तु कामोपभोगपरमाः काम्यन्त इति कामाः दृष्टाः शब्दादयो विषयास्तदुपभोग एव परमः पुरुषार्थो न धर्मादिर्येषां ते तथा । पारलौकिकमुत्तमं सुखं कुतो न कामयन्ते तत्राह—एतावद्वृष्टमेव सुखं नान्यदेतच्छरीरवियोगे भोग्यं सुखमस्ति एतत्कायातिरिक्तस्य भोक्तुरभावादिति निश्चिताः एवंनिश्चयवन्तः । तथाच बार्हस्पत्यं सूत्रम् 'चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः । काम एवैकः पुरुषार्थः' इति च ॥ ११ ॥

शं० टी०—किंच-चिन्तामिति । अपरिमेयां परिमातुमशक्यामियत्ताशून्यामित्यर्थः । प्रलयान्तां प्रलयश्चरमश्वासोऽन्तोऽवधिष्यस्यास्तां मरणावधिकां चिन्तां भोग्यसौष्टवासौष्टवसिद्धयसिद्धयालोचनरूपामाश्रिताः कामोपभोगपरमाः काम्यन्त इति कामा भोग्यपदार्थास्तेषामुपभोग एव परमः निरतिशयः पुरुषार्थः पुरुषत्वसिद्धेः फलं येषां ते कामोपभोगपरमाः । एतावदितिनिश्चिताः पुमान् जनित्वा मरणान्तं सम्यग्विपयाननुभुङ्क्त इति यत्त्वेतावदेव पुंजन्मनः फलं देहपातस्यैव मोक्षत्वान्नातः परमं फलमिति निश्चितं सिद्धान्तो येषां ते एतावदितिनिश्चिताः सन्तः कामभोगार्थमीहन्ते इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ११ ॥

श्री० टी०—किंच-चिन्तामिति । प्रलयो मरणमेवान्तो यस्यास्ताम् अपरिमेयां परिमातुमशक्यां चिन्तामाश्रिताः । नित्यं चिन्तापरायणा इत्यर्थः । कामोपभोग एव परमो येषां ते । एतावदिति कामोपभोग एव परमः पुरुषार्थो नान्यदस्तीति कृतनिश्चयाः अर्थसंचयानीहन्त इत्युत्तरेणान्वयः । तथाच बार्हस्पत्यं सूत्रम्—“काम एवैकः पुरुषार्थः” इति, “चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः” इति च ॥ ११ ॥

स० टी०—परिमातुं न शक्या या योगक्षेमादिगोचरा ॥ चिन्ता तां मरणान्तां च यावज्जीवमुपाश्रिताः ॥ १ ॥ दृष्टाः शब्दादयो भोगाः काम्यन्ते येऽतिरागिभिः ॥ तेषां तदुपभोगोऽस्ति पुरुषार्थो न चापरः ॥ २ ॥ एतावद्वृष्टमेवास्ति सुखं नान्यन्मृतेः परम् ॥ एतत्कायातिरिक्तस्य ह्यभावो भोक्तुरेव हि ॥ ३ ॥ इति निश्चयवन्तस्ते ये लोकायतिकाः शठाः ॥ ४ ॥ ११ ॥

भा० टी०—आसुरानेव विधान्तरेण पुनर्विशिनष्टि-चिन्तामिति । चिन्तां योगक्षेमोपायालोचनात्मिकामपरिमेयविषयत्वात् यस्याश्चिन्ताया इयत्ता न परिमातुं शक्यते सा परिमातुमशक्या तां प्रलयान्तां मरणपर्यन्तामुपाश्रिताः सदा चिन्तापरा इत्यर्थः । काम्यन्त इति कामाः शब्दादयस्तदुपभोगः परमपुरुषार्थो

येषां अयमेव परमः पुरुषार्थो यः कामोपभोगः पारत्रिकं तु सुखं नास्त्येवेत्येवं निश्चितात्मानः एतत्काया-
तिरिक्तस्य भोक्तुरभावात् । तथाच बार्हस्पत्ये सूत्रे “चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः । काम एवैकः पुरुषार्थः”
इति च ॥ ११ ॥

प० टी०—किं च—चिन्तामिति । प्रलयो मरणमेवान्तः पर्यवसानं यस्यास्तां परिमातुमशक्यां चिन्तां
मनोरथसंततिमुपाश्रिताः कामा विषयास्तेषामुपभोग एव परमात्यन्तिकं प्राप्यं येषां ते एतावान्पुरुषार्थ इति
कृतनिश्चयाः । श्रुतिरपि—“स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता” इति ।
भाष्यम्—तस्य पुरुषस्य, उ इति निर्धारणे, अकृत्स्नता सकलप्राप्तिराहित्यम् । तस्य कस्य? य एषां पूर्वो-
क्तानां विषयाणां मध्ये यावदेकैकं विषयं न प्राप्नोति तावदहमकृत्स्न एवेति मन्यतेऽहमप्राप्तसकलार्थ
एवेति मन्यते ॥ ११ ॥

रा० टी०—किं च—कामेति । प्रलयान्तां मरणान्ताम् । अपरिमेयां परिमातुमशक्यां चिन्तामुपाश्रिताः
कामोपभोगपरमाः काम्यमानवस्त्वनुभव एव परमो येषां ते विषयभोगैकरताः एतावदैहिकमेव फलं नान्य-
दामुष्मिकमस्तीति निश्चयवन्तः ॥ ११ ॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ॥

ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥ १२ ॥

त० टी०—अत एव—आशेति । आशा एव पाशास्तेषां शतैर्बद्धाः इतस्तत आकृष्यमाणाः काम-
क्रोधपरायणाः कामक्रोधमात्रपरमाश्रया आसुरा भवन्तीत्यर्थः । एतावता असुराणां लक्षणमुक्तमिदानीं
तत्प्रवृत्तिमाह—ईहन्त इति । कामभोगार्थमन्यायेन चौर्यप्राणिवधादिनार्थसंचयान् प्रति ईहन्ते
चेष्टन्ते ॥ १२ ॥

म० टी०—त ईहशा असुराः—आशेति । अशक्योपायार्थविषया अनवगतोपायार्थविषया वा प्रार्थना
आशास्ता एव पाशा इव बन्धनहेतुत्वात् पाशास्तेषां शतैः समूहैर्बद्धा इव श्रेयसः प्रच्यव्येतस्तत आकृष्य
नीयमानाः कामक्रोधौ परमयनमाश्रयो येषां ते कामक्रोधपरायणाः स्त्रीव्यतिकराभिलाषपरानिष्टाभिलाषाभ्यां
सदा परिगृहीता इति यावत् । ईहन्ते कर्तुं चेष्टन्ते कामभोगार्थं न तु धर्मार्थमन्यायेन परस्वहरणादिना
अर्थसंचयान् धनराशीन् संचयानिति बहुवचनेन धनप्राप्तावपि तत्तृणानुवृत्तेर्विषयप्राप्तिर्वर्धमानतृष्णास्वरूपो
लोभो दर्शितः ॥ १२ ॥

शं० टी०—किं च—आशेति । आशापाशशतैर्बद्धाः आशा अप्राप्तार्थाभिलाषास्ता एव पाशा बन्धनरज्ज-
वस्तेषां शतैर्बद्धाः । कामक्रोधपरायणाः आसुराः कामभोगार्थं कामानां स्रगादिविषयाणां भोगार्थमेव न तु
दानार्थं नापि धर्मार्थं च । किं तु विषयानुभवार्थैव अन्यायेन शास्त्रविरुद्धेन मार्गेण कपटवञ्चनादिरूपेणार्थ-
संचयान् संपादयन्तीहन्ते कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्री० टी०—अत एव च—आशेति । आशा एव पाशास्तेषां शतानि तैर्बद्धाः इतस्तत आकृष्यमाणाः काम-
क्रोधौ परमयनमाश्रयो येषां ते कामभोगार्थमन्यायेन चौर्यादिनाऽर्थानां संचयान् राशीनीहन्ते इच्छन्ति ॥ १२ ॥

स० टी०—अशक्योपायविषया आशास्ता एव बन्धकाः ॥ पाशास्तेषां शतैर्बद्धाः श्रेयसः प्रच्युता
जडाः ॥ १ ॥ साभिलाषपरानिष्टाभिलाषाभ्यां सदाऽऽवृताः ॥ चेष्टन्ते कामभोगार्थं धर्मार्थं न कथंचन
॥ २ ॥ कर्तुं ते वित्तराशीश्च परस्वहरणादिना ॥ ३ ॥ १२ ॥

भा० टी०—आसुरानेव पुनर्विशिनष्टि—आशेति । आशा अशक्योपायार्थविषया अनवगतोपायार्थवि-
षया वा प्रार्थनास्ता एव बन्धनहेतुत्वात् पाशाः । आशापाशानां शतैर्बद्धा एव सन्तः श्रेयसः प्रच्यव्ये-

तस्तत् आकृष्यमाणाः कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधौ परमयत्नं आश्रयो येषां ते कामभोगार्थं काम-
भोगप्रयोजनाय न तु धर्मार्थमन्यायेन परस्वापहरणादिनार्थसंचयानर्थप्रचयान् ईहन्ते चेष्टन्ते ॥ १२ ॥

प० टी०—किं च—आशापाशशतैरिति । आशा एव पाशा बन्धनरज्जवस्तेषां शतानि तैर्बद्धाः । तदु-
क्तम्—‘आशा नाम मनुष्यस्य काचिदाश्चर्यशृङ्खला । यया बद्धाः प्रभावन्ति मुक्तास्तिष्ठन्ति पङ्क्तवत्’
इति । तथा कामक्रोधौ परमयत्नं गतिर्येषां ते कामभोगार्थं विषयभोगार्थमन्यायेन श्रुतचौर्यादिनार्थसंचयान्
द्रव्यसंग्रहानीहन्तेऽपेक्षन्ते ॥ १२ ॥

रा० टी०—आशेति । आशा एव पाशास्तेषां शतैर्बद्धाः कामक्रोधा एव परं अयनमेषां ते कामक्रो-
धपरायणाः । कामभोगार्थं काम्यविषयानुभवार्थं अन्यायेन चौर्यादिनार्थसंचयान्द्रव्यसंग्रहानीहन्ते
वाञ्छन्ति ॥ १२ ॥

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ॥

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

त० टी०—तेषामर्थतृष्णां तन्मनोरथकथनेन विवृणोति—इदमद्येति । इदं धनक्षेत्रादिकं मया
बुद्धिबलसामर्थ्यवता स्वसामर्थ्येनैव लब्धं न दैवादिना, इदं च धनं मनोरथं मनोऽभिलषितं स्वपौ-
रुषेण प्राप्स्ये । इदं धनं स्वसामर्थ्यसंचितं मम गृहेऽस्ति । इदमपि मदुपायसाध्यं पुनर्भविष्यति ॥ १३ ॥

म० टी०—तेषामीदृशीं धनतृष्णानुवृत्तिं मनोराज्यकथनेन विवृणोति—इदमिति । इदं धनं अद्य इदा-
नीमनेनोपायेन मया लब्धम्, इदं तदन्यत् मनोरथं मनस्तुष्टिकरं शीघ्रमेव प्राप्स्ये, इदं पुरैव संचितं मम गृहे-
ऽस्ति, इदमपि बहुतरं भविष्यत्यागामिनि संवत्सरे पुनर्धनम् । एवं धनतृष्णाकुलाः पतन्ति नरकेऽशुचावित्य-
ग्निमेणान्वयः ॥ १३ ॥

शं० टी०—अन्यायेनार्थसंपादनपराणामासुराणां हृदये संकल्पप्रकारमाह—इदमिति त्रिभिः । स्पष्टार्थः ॥ १३ ॥

श्री० टी०—तेषां मनोराज्यं कथयन्नरकप्राप्तिमाह—इदमद्येति चतुर्भिः । प्राप्स्ये प्राप्स्यामि मनोरथं
मनसः प्रियम् । शेषं स्पष्टम् । एषां च त्रयाणां श्लोकानामित्यज्ञानविमोहिताः सन्तो नरके पतन्तीति
चतुर्थेनान्वयः ॥ १३ ॥

स० टी०—ईदृशीं धनतृष्णानुवृत्तिं तेषां कुचैतसाम् ॥ विवृणोति मनोराज्यकथनेन हरिः स्वयम् ॥ १ ॥
इदं धनं मयाऽनेनोपायेनाप्तं च संप्रति ॥ मनस्तुष्टिकरं चान्यत्प्राप्स्ये शीघ्रमिदं पुरा ॥ २ ॥ संचितं मे
गृहे चास्ति बहुवित्तमिदं पुनः ॥ भविष्यत्येव सुखदं ममागामिनि वत्सरे ॥ ३ ॥ एवं तृष्णाकुला मूढा
वैतरण्यादिकेऽशुचौ ॥ पतन्ति नरके धीरे नाकल्पं निःसृतिस्ततः ॥ ४ ॥ १३ ॥

भा० टी०—विवेकविरोधिनामासुराणामभिप्रायमाह—इदमिति । इदं द्रव्यं गोहिरण्याद्यद्य इदानीं
मया लब्धमिदमन्यत् मनोरथं मनस्तुष्टिकरं प्राप्स्ये प्राप्स्यामि, इदमस्ति पुरैव संचितम्, इदमपि मे पुन-
र्धनमागामिनि संवत्सरे भविष्यति तेनाहं धनी विख्यातो भविष्यामि ॥ १३ ॥

प० टी०—अथान्यायेनाप्यर्थलाभे केवलं मनोराज्यमेव कुर्वन्तीत्याह—इदमिति चतुर्भिः । मनोरथं
मनसः प्रियशेषं प्राप्स्ये प्राप्स्यामि । शेषं स्पष्टम् । एषां त्रयाणां श्लोकानामित्यज्ञानविमोहिताः पतन्ति
नरकेऽशुचाविति चतुर्थेनान्वयः ॥ १३ ॥

रा० टी०—चिन्ताप्रकारं दर्शयति—इदमित्यादिना त्रयेण । इदं धनम् अद्य मया लब्धम्, इदं मनोरथं
प्राप्स्ये प्राप्स्यामि । इदं धनम् अस्ति, इदमपि धनं मे पुनर्भविष्यति ॥ १३ ॥

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ॥

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १४ ॥

त० टी०—किं च—असाविति । असौ मदीर्ष्युर्दुर्जयः शत्रुः सर्वसामर्थ्यवता मया हतः । एवम-
परानपि शत्रूनहं शूरो हनिष्यामि । दुर्बला हि दैवादिकं समाश्रयन्ते नाहं तथा, यत ईश्वरोऽहम् ।
स्वाधीनोऽहमितरेषां नियन्ताऽस्मि । अहं भोगी स्वत एव प्राप्तसर्वभोगः । सिद्धोऽहं पुत्रमित्रभृत्या-
दिभिराज्ञानवर्तिभिः स्वतोऽपि बलवान् सुखी सर्वव्याधिरहितः ॥ १४ ॥

म० टी०—एवं लोभं प्रपञ्चय तदभिप्रायकथनेनैव तेषां क्रोधं प्रपञ्चयति—असाविति । असौ देवदत्तनामा
मया हतः शत्रुरतिदुर्जयः, अत इदानीमनायासेन हनिष्ये च हनिष्यामी अपरान् सर्वानपि शत्रून्, न कोऽपि
मत्सकाशाज्जीविष्यतीत्यपेक्षः । चकारान्न केवलं हनिष्यामि तान् किं तु तेषां दारधनादिकमपि ग्रहीष्या-
मीत्यभिप्रायः । कुतस्तवैतादृशं सामर्थ्यं त्वत्तुल्यानां त्वदधिकानां वा शत्रूणां संभवादित्यत आह—ईश्वरोऽहं न
केवलं मानुषो येन मत्तुल्योऽधिको वा कश्चित् स्यात् । किमेते करिष्यन्ति वराकाः सर्वथा नास्ति मत्तुल्यः
कश्चिदित्यनेनाभिप्रायेण ईश्वरत्वं विवृणोति—यस्मादहं भोगी सर्वभोगोपकरणैरुपेतः सिद्धोऽहं पुत्रभृत्यादि-
भिः सहायैः संपन्नः स्वतोऽपि बलवान्त्योजस्वी सुखी सर्वथा नीरोगः ॥ १४ ॥

शं० टी०—किं च—असाविति । ईश्वरो विद्याधनादिभिः समर्थः सिद्धः पुत्रैः पौत्रैः पशुभिर्धनधान्यैः
संपन्नः कृतकृत्यः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ १४ ॥

श्री० टी०—किं च—असाविति । सिद्धः कृतकृत्यः । स्पष्टमन्यत् ॥ १४ ॥

स० टी०—एवं प्रपञ्चय तत्तृष्णां तदभिप्रायकीर्तनात् ॥ संप्रपञ्चयति क्रोधं तेषां श्रीहरिरव्ययः
॥ १ ॥ मयाऽसौ देवदत्ताख्यो हतः शत्रुः सुदुर्जयः ॥ हनिष्याम्यपरान्सर्वानद्य शत्रून्सुखेन च ॥ २ ॥
अपेक्षस्तु मच्छत्रुः संश्र को जीवने क्षमः ॥ न केवलं हनिष्यामि किंतु तेषां धनादिकम् ॥ ३ ॥ गृही-
ष्यामीत्यभिप्रायश्चकारादत्र गम्यते ॥ कुतस्तवास्ति सामर्थ्यमीदृशं हि यतोऽपरे ॥ ४ ॥ त्वत्तुल्या अ-
धिकाः किं न शत्रवस्तत्र चोच्यते ॥ न केवलं मनुष्योऽस्मि येन तुल्योऽधिकोऽथ वा ॥ ५ ॥ कश्चित्स्या-
दत एते किं करिष्यन्ति वराककाः ॥ सर्वथा नास्ति मत्तुल्यः कश्चिदत्रेश्वरोऽस्म्यहम् ॥ ६ ॥ विवृणोतीश्व-
रत्वं च तदभिप्रायतो हरिः ॥ यतोऽहं भोगसामग्रीयुतः सिद्धोऽहमित्यतः ॥ ७ ॥ पुत्रभृत्यादिभिर्युक्तः
स्वतोऽपि बलवानहम् ॥ सर्वथाहं च नीरोगोऽत्यन्तपुण्यैरतो युतः ॥ ८ ॥ १४ ॥

भा० टी०—यथोक्ते मदभिप्राये प्रतिबन्धकः शत्रुरपि न संभवतीत्याह—असाविति । असौ देवदत्तो दुर्जयः
शत्रुर्मया हतः हनिष्ये चापरानन्यान् वराकान् । ननु तपस्विनां सत्त्वे कथं सर्वेषां पराभवे तव सामर्थ्यमि-
त्याशङ्क्य किमेते करिष्यन्ति तपस्विनो यतः सर्वथापि मत्तुल्यो नास्तीत्याह—ईश्वरोऽहम् । ऐश्वर्यातिरेक-
मेव प्रकटयति—भोगी सर्वभोगोपकरणवानहं सिद्धोऽहं पुत्रादिभिः संपन्नः बलवान् न केवलं मानुषबलवान्
सुखी चाहमेव ॥ १४ ॥

प० टी०—किं च—असाविति । असौ वर्तमानः शत्रुर्मया हतोऽपरान् भविष्यतोऽपि शत्रून् हनिष्ये ।
सिद्धार्थः कृतार्थः । तदुक्तम्—‘ मूषा मनोरथश्रेणीमाधुर्यान्मोहितो दिवा । रात्रौ स्वाप्नं सुखं भुञ्जन्नरो
जयति जीवितम् ’ इति ॥ १४ ॥

रा० टी०—असाविति । असौ शत्रुर्मया हतः अपरानन्यानापि शत्रून् हनिष्ये च । अहमीश्वरः परमे-
श्वरः भोगी ऐहिकामुष्मिकभोगसंपन्नः सिद्धः कृतकृत्यः बलवान् समर्थः ॥ १४ ॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ॥

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्ये इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

त० टी०—किं च—आढ्य इति । आढ्यो धनधान्यसंपन्नः, अभिजनवानुत्तमकुले प्रसूतोऽहमेवास्मि । अतः कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया, न कोऽपीत्यर्थः । ननु केचिदज्ञदानादिना कीर्तिमन्तो दृश्यन्ते श्रूयन्ते च तत्सादृश्यं स्यादत आह—यक्ष्ये इति । यक्षपिशाचादीन् यक्ष्ये । दास्यामि स्तावकेभ्यो नटादिभ्यः । अतो यज्ञेन दानेनाप्यहमेव सर्वेषां कीर्तिमभिभूयोत्कृष्टो भविष्यामीत्यर्थः । ततश्च मोदिष्ये हर्षं प्राप्स्यामि सखीजनैः सह । इत्येवमाद्यज्ञानेन विमोहिता विविधं मोहं वृथा मनोरथरचनात्मकं भ्रमं प्रापिताः पतन्ति नरकेऽशुचावित्युत्तरेणान्वयः ॥ १५ ॥

म० टी०—ननु धनेन कुलेन वा कश्चित्त्वत्तुल्यः स्यादित्यत आह—आढ्य इति । आढ्यो धनी अभिजनवान् कुलीनोऽप्यहमेवास्मि । अतः कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया न कोऽपीत्यर्थः । यागेन दानेन वा कश्चित्तुल्यः स्यादित्यत आह—यक्ष्ये यागेनाप्यन्यानभिभविष्यामि, दास्यामि धनं स्तावकेभ्यो नटादिभ्यश्च । ततश्च मोदिष्ये मोहं हर्षं लप्स्ये नर्तक्यादिभिः सहेत्येवमज्ञानेनाविवेकेन विमोहिताः विविधं मोहं भ्रमपरंपरां प्रापिताः ॥ १५ ॥

शं० टी०—किं च—आढ्य इति । आढ्यो बहुधनसंपन्नः अभिजनवाननूचानः यक्ष्ये प्रतिष्ठार्थं धनार्थं जीवनार्थं वा यागं करिष्यामि दास्यामि स्तावकेभ्यो नटविटादिभ्यो न तु श्रोत्रियेभ्यो बन्धुभ्यश्च मोदिष्ये दत्त्वा भुक्त्वा संतोषं प्राप्स्यामीत्येवमज्ञानविमोहिताः सदसद्विवेकाभावोऽज्ञानं तेन विविधं मोहिताः मोहं प्राप्ताः ॥ १५ ॥

श्री० टी०—किं च—आढ्य इति । आढ्यो धनादिसंपन्नः । अभिजनवान् कुलीनः । यक्ष्ये यागाद्यनुष्ठा-
नेनापि दीक्षितान्तरेभ्यः सकाशान्महतीं प्रतिष्ठां प्राप्स्यामि । दास्यामि स्तावकेभ्यः । मोदिष्ये हर्षं प्राप्स्यामी-
त्येवमज्ञानेन विमोहिताः मिथ्याभिनिवेशं प्रापिताः ॥ १५ ॥

स० टी०—कश्चिद्धनेन किं न स्यात्त्वत्तुल्योऽत्र कुलेन वा ॥ इत्यत्राह धनी यस्मादहमेव न मत्समः ॥ १ ॥
कुलीनोऽप्यहमेवास्मि न कश्चिन्मत्समोऽपरः ॥ यागेन वाऽथ दानेन न कोऽप्यस्तीह मत्समः ॥ २ ॥ अ-
न्यानभिभविष्यामि यागेनाहं तथापरान् ॥ दानेन स्तावकेभ्योऽहं धनं दास्यामि पुष्कलम् ॥ ३ ॥
हर्षं लप्स्ये ततोऽहं वै नर्तक्यादिभिरेव च ॥ इत्येवमविवेकेन प्रापिता बहुविभ्रमम् ॥ ४ ॥ १५ ॥

भा० टी०—पुनरप्यासुराणामभिप्रायं वर्णयति—आढ्य इति । आढ्यो धनेन । अभिजनवान् सत्तत्पुरुषं
श्रोत्रियत्वादिसंपन्नोऽहमेवास्मि, तस्मान्मया धनादयेन कुलीनेन सदृशस्तुल्योऽन्यः कोऽस्ति ? न कोऽपीत्यर्थः ।
किंच यागदानाभ्यां तत्फलं चान्येभ्योऽधिको भविष्यामीत्याह—यक्ष्ये यागेनाप्यन्यानभिभविष्यामि । दास्या-
मि नटस्तावकादिभ्यो । मोदिष्ये हर्षं चातिशयं यागदानफलं प्राप्स्यामि । दानादिना चापरानभिभविष्यामी-
त्येवमज्ञानेन विमोहिताः विविधं मोहिताः अविवेकभावमापन्नास्तथा चैतेषामभिप्रायोऽसाधीयान् कदापि
नोपादेय इति भावः ॥ १५ ॥

प० टी०—किं च—आढ्य इति । आढ्यो धनसमृद्धः, अभिजनवान् कुलीनः, मया सदृशः कोऽस्ति
कोऽपि नास्तीत्यर्थः । अथासामर्थ्येऽपि व्यर्थमनोरथानाह—यक्ष्ये इति । यक्ष्ये यागं करिष्ये, दास्यामि
तुलाभागादिदानं करिष्ये, एवं लोकोत्तरकरणेन मोदिष्ये हर्षं प्राप्स्यामीत्यज्ञानेन विमोहिता मिथ्याभिनि-
वेशं प्रापिताः ॥ १५ ॥

रा० टी०—आहयेति । आह्वयः धनादिसंपन्नः अभिजनवान्कुलीनोऽस्मि । मया सहशोऽन्यः कोऽस्ति? न कोऽपि । यक्ष्ये यागादिधर्माननुष्ठास्यामि । भूरिदक्षिणान्नादि दास्यामि । मोदिष्ये संतोषं प्राप्स्यामि इत्येवं-
रूपेणाज्ञानविमोहिताः ॥ १५ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ॥

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ १६ ॥

त० टी०—एवं ते किं फलं प्राप्नुवन्तीत्यपेक्षायामाह—अनेकेति । सर्वकर्मफलप्रदात्रीश्वरसाहा-
य्यमृते स्वस्यैव सामर्थ्यमवकल्प्यैतत्कुर्यामित्थं कुर्यामिदमनुभूयामित्यनेकचित्तविभ्रान्ता अनेकेषु विप-
येषु चित्तं तेन विभ्रान्ता विक्षिप्ता एवं मोहरूपेण जालेन समावृताः सूत्रमयेन जालेनावृता मत्स्या इव
कामभोगेषु प्रसक्ता अभिनिविष्टाः सन्तोऽशुचौ विष्णून्श्लेष्मादिपूर्णे रौरवादौ नरके पतन्ति ॥ १६ ॥

म० टी०—अनेकेति । उक्तप्रकारैरनेकैश्चित्तैस्तद्दुष्टसंकल्पैर्विविधं भ्रान्ताः, यतो मोहजालसमावृताः
मोहो हिताहितवस्तुविवेकासामर्थ्यं तदेव जालमावरणात्मकत्वेन बन्धहेतुत्वात्, तेन सम्यगावृताः सर्वतो
वेष्टिताः मत्स्या इव सूत्रमयेन जालेन परवशीकृता इत्यर्थः । अत एव स्वानिष्टसाधनेष्वपि कामभोगेषु
प्रसक्ताः सर्वथा तदेकपराः प्रतिक्षणमुपचीयमानकल्मषाः पतन्ति नरके वैतरण्यादौ अशुचौ विष्णून्श्ले-
ष्मादिपूर्णे ॥ १६ ॥

शं० टी०—एवं कामसंकल्पैर्विविधभावापन्नानां कामपराणां तत्प्रवृत्तेः फलमाह—अनेकेति । अनेक-
चित्तविभ्रान्ताः इदमद्य मया लब्धमित्येवंरूपैरनेकविधैश्चित्तविकारैर्विभ्रान्ताविविधं भ्रान्ताः, मोहजालसमा-
वृताः मोहः सदसद्विवेकाभावः स एव जालं मत्स्यानामिवावरणात्मको नाशकश्च तेन सम्यगावृतास्तिरो-
हितविवेकास्तत एव कामभोगेषु विषयसेवायामेव प्रसक्ताः प्रकर्षेण सक्ताः परिनिष्ठितान् क्वचित्स्वधर्मं तत
एवाशुचौ श्लेष्मपूयहृद्वादिरूपत्वादशुद्धे नरके रौरवादौ पतन्ति ॥ १६ ॥

श्री० टी०—एवंभूता यत्प्राप्नुवन्ति तच्छृणु—अनेकेति । अनेकेषु मनोरथेषु प्रवृत्तं चित्तमनेकचित्तं
तेन विभ्रान्ता विक्षिप्ताः । तेनैव मोहमयेन जालेन समावृताः मत्स्या इव सूत्रमयेन जालेन यन्त्रिताः । एवं
कामभोगेषु प्रसक्ताः अभिनिविष्टाः सन्तोऽशुचौ कश्मले नरके पतन्ति ॥ १६ ॥

स० टी०—तत्तद्दुष्टैकसंकल्पैरनेकैः प्रागुदीरितैः ॥ कामिनो विविधं भ्रान्ता मोहजालेन वेष्टिताः ॥ १ ॥
हिताहिताविवेकाख्यावरणेनातिवेष्टिताः ॥ मत्स्या इव हि सौत्रेण जालेन विवशीकृताः ॥ २ ॥ स्वानिष्ट-
साधनेष्वेव कामभोगेषु तत्पराः ॥ प्रतिक्षणं वर्धमानकल्मषा नरकेऽशुचौ ॥ ३ ॥ पतन्ति श्लेष्मविष्णून्श्लेष्म-
वैतरणीमुखे ॥ ४ ॥ १६ ॥

भा० टी०—एवमभिप्रायवन्तः आसुराः कृत्याकृत्यविवेकहीनाः कस्मिंल्लोके गच्छन्तीत्याकाङ्क्षायामाह—
अनेकेति । अनेकचित्तविभ्रान्ताः उक्तप्रकारैरनेकैश्चित्तैस्तद्दुष्टसंकल्पैर्विभ्रान्ताः विविधं भ्रान्ताः मोहजा-
लसमावृताः कार्याकार्यहिताहितसारासारहेयोपादेयाविवेको मोहः स एव जालमिवावरणात्मकत्वात् तेन
सम्यगावृताः पक्षिण इव सूत्रमयेन जालेन बन्धनं गताः, प्रसक्ताः कामभोगेषु कामानां विषयाणामुपभोगेषु
प्रकर्षेण सक्ता आसक्तिं गताः तत्रैव निषण्णाः एतादृशाः सन्तस्तेनोपचीयमानकल्मषा अशुचौ विष्णून्त्रा-
दिपूर्णे वैतरण्यादिरूपे नरके पतन्ति ॥ १६ ॥

प० टी०—किं च—अनेकेति । अनेकेषु व्यर्थमनोरथेषु प्रवृत्तं चित्तमनेकचित्तं तेन विशेषतो भ्रान्ता-
रूपासुमुद्धारः कदापि नास्तीत्याह—मोहजालसमावृता इति । यथा सूत्रमप्यजालान्तः प्रविष्टानां मत्स्यानाम-

निर्गमस्तथा मोहजालसमावृतानां कामभोगेषु प्रकर्षेण सक्ता अशुचौ कल्मषरूपे नरके पतन्ति । अत्रैतदुक्तं भवति—“तुल्या व्यवहृतिः सर्वा स्वप्नजागृदवस्थयोः । एकस्यावसरेऽन्यस्य यन्मिथ्यात्वं प्रतीयते” इति वैतथ्योपनिषदुक्तम् । श्रुतिभिः स्वाप्रव्यवहारदृष्टान्तेन जागृदव्यवहारस्यापि मिथ्यात्वं दर्शितमासीदिदानीं तस्य स्वरूपेणैव मिथ्यात्वं मनोरथरूपत्वेन भगवता विस्तरेण प्रकटीकृतम् । तत्र मनोरथो द्वेधा संभावितोऽसंभावितश्च, तत्र दैनंदिनान्नपानादिविषयभोगमनोरथः संभावितः । सोऽपि दैवाधीनत्वात्साक्षिकः । असंभावितस्तु राज्यप्राप्त्यादिसकलभोगैर्मनोरञ्जनम् । एवमस्य मिथ्याभूतत्वं जानन्तोऽपि मनोरथपरंपरामातन्वन्ति तेषामुद्धारः कदापि नास्तीत्यर्थः । तदुक्तं टिप्पणिकासु—‘स्वाप्नं सुखं दुःखमसत्यमेव तथापि तस्यानुभवस्तदानीम् । तथैव शुक्तौ रजतस्य मिथ्या मनोरथोऽयं तु विनाऽनुभूतिम् ॥ १ ॥ सर्वतस्तनुभूतामखिलोऽपि स्यान्मनोरथमयो व्यवहारः । युक्तितस्त्वनुभवादनुवेलं तन्मृपात्वमुदितं मुनिवर्यैः ॥ २ ॥’ इति । तदुक्तं विष्णुपुराणे सौभर्याख्याने—‘मनोरथानां न समाप्तिरस्ति वर्षायुतैरप्यथवापि लक्षैः । पूर्णेषु पूर्णेषु पुनर्नवानामुत्पत्तयः सन्ति मनोरथानाम् ॥ १ ॥ पद्भ्याङ्गता यौवनतश्च जाता दारैश्च संयोगमिताः प्रसूताः । दृष्टाः सुतास्तत्तनयप्रसूतिं द्रष्टुं पुनर्वाञ्छति मेऽन्तरात्मा ॥ २ ॥ यज्जीवतो नैव मनोरथानामन्तोऽस्ति विज्ञातमिदं मयाद्य । मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं न जायते वै परमार्थसंगति ॥ ३ ॥’ इति ॥ १६ ॥

रा० टी०—एवं चिन्ताप्रकारमुक्त्वा तेषां फलमाह—अनेकेति । अनेकचिन्तायुक्तमनसा विशेषभ्रान्तिमन्तः पुत्रमित्रादिविषयमोहाख्यजालेन समावृताः विषयभोगेष्वतितरामासक्ताः सन्तः अशुचौ नरके पतन्ति ॥ १६ ॥

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ॥

यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७ ॥

त० टी०—यक्ष्य इत्यादिना यस्तेषां यज्ञदानाद्यभिमान उक्तः सोऽपि केवलं धर्मध्वजित्वाय न तु शास्त्रविधिविषय इत्याह—आत्मसंभाविता इति । आत्मनैव संभाविताः आत्मनैवात्मानं श्रेष्ठं मन्यमाना अत एव स्तब्धा अनम्राः । तत्र हेतुः—धनमानमदान्विताः । धनेन मानो गर्वः मदश्चोद्वेष्टाभ्यामन्विताः सन्तस्ते नामयज्ञैर्याज्ञिका दीक्षिता इति यष्टृत्वख्यापनाय ये यज्ञास्ते नामयज्ञाः, अथवा नामयज्ञैर्नाममात्रयज्ञैर्याज्ञाभासैर्यजन्ते । कथं? दम्भेन, न तु सात्त्विकश्रद्धया । अविधिपूर्वकं विधिहीनं यथा भवति तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥

म० टी०—ननु तेषामपि केषांचिद्वैदिके कर्मणि यागदानादौ प्रवृत्तिदर्शनादयुक्तं नरके पतनमिति नेत्याह—आत्मेति । सर्वगुणविशिष्टा वयमित्यात्मनैव संभाविताः पूज्यतां प्रापिता न तु साधुभिः कैश्चित् । स्तब्धा अनम्राः । यतो धनमानमदान्विताः धननिमित्तो यो मान आत्मानि पूज्यत्वातिशयाध्यासः तन्निमित्तश्च यो मदः परस्मिन् गुर्वादावप्यपूज्यत्वाभिमानस्ताभ्यामन्वितास्ते नामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैर्न तात्त्विकैर्दीक्षिताः सोमयाजीत्यादिनाममात्रसंपादकैर्वा यज्ञैरविधिपूर्वकं विहिताङ्केतिकर्तव्यतारहितैर्दम्भेन धर्मध्वजितया न तु श्रद्धया यजन्ते । अतस्तत्फलमाजो न भवन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

शं० टी०—ननु तेषामपि ब्राह्मणत्वेन श्रुताध्ययनाभ्यापनसंभवाद्देशोक्तकर्मानुष्ठानप्रभवात् कथमेतेषां वैदिकानामशुचिनरकपात इत्याशङ्कायां—न । “अद्वयाग्निः समिध्यते” इति “यो वा एतदक्षरं गार्ग्यं विदित्वाऽस्मिँल्लोके जुहोति” इत्यादिश्रुत्युक्तलक्षणाभावात्तैरविधिना क्रियमाणयज्ञैर्याज्ञाभासैर्नैव प्रीयते तन्निमित्तमोलङ्घनप्रवृत्तत्वात्तेषामासुराणां नरकप्रापणमेव सिद्धमिति प्रतिपादयति—आत्मेति द्वाभ्याम् । धनमा-

नमदान्विताः मानो गर्वः मदो मत्तता धनोत्कर्षसमुत्पन्नौ मानमदौ ताभ्यां समन्वितास्तत एवात्मसंभाविता आत्मना स्वेनैव न तु कचिदपि शिष्टैः संभाविताः बहुकृतास्तत एव स्तब्धा उद्धताः नम्रताशून्यास्ते आसुरा नामयज्ञैर्नाम्ना यज्ञैर्नतु वैदिकक्रियया लक्षणेन वा किंत्वाभासयज्ञैरविधिपूर्वकं नियतकालमन्त्रहोमत्विग्विवर्जितं दम्भेन स्वमहत्त्वप्रसिद्धये यजन्ते नत्वीश्वरप्रीतिसिद्धये ॥ १७ ॥

श्री० टी०—यक्ष्य इति च यस्तेषां मनोरथ उक्तः स केवलं दम्भाहंकारादिप्रधान एव न तु सात्त्विक इत्यभिप्रायेणाह—आत्मसंभाविता इति द्वाभ्याम् । आत्मनैव संभाविताः पूज्यतां नीताः न तु साधुभिः कैश्चित् । अत एव स्तब्धा अनम्राः । धनेन यो मानो मदश्च ताभ्यामन्विताः सन्तस्ते नाममात्रेण ये यज्ञास्ते नामयज्ञाः । यद्वा दीक्षितः सोमयाजीत्येवमादिनाममात्रप्रसिद्धये ये यज्ञास्तैर्यजन्ते । कथम् ? दम्भेन न तु श्रद्धया, अविधिपूर्वकं च यथा भवति तथा ॥ १७ ॥

स० टी०—तेषामपि हि केषांचिद्वैदिके शुभकर्मणि ॥ प्रवृत्तिर्यागदानादौ दृश्यतेऽतो न सांप्रतम् ॥ १ ॥ नरके पतनं तेषामित्याशङ्क्याह तत्र च ॥ सर्वैर्गुणैर्विशिष्टाः स्मो वयमित्यात्मनैव ते ॥ २ ॥ पूज्यतां प्रापिता मूढैर्न तु कैश्चित्सुसाधुभिः ॥ अनम्रा धनहेतुर्यो मानस्तद्धेतुको मदः ॥ ३ ॥ तेनान्विता मखैर्नाममात्रैरुक्ताङ्गवर्जितैः ॥ धर्मध्वजितया मूढा यजन्ते श्रद्धया न तु ॥ ४ ॥ अतो न फलभाजस्ते यागैरविधिपूर्वकैः ॥ किं तु संसृतिभाजस्ते क्रूराः क्रूरविचेष्टिताः ॥ ५ ॥ १७ ॥

भा० टी०—ननु तेषामपि केषांचिद्वैदिककर्मणि यागादौ प्रवृत्तिदर्शनात् कथं सर्वेषां वैतरण्यादौ पतनमिति चेत्तत्राह—आत्मसंभाविताः सर्वगुणविशिष्टा वयमित्यात्मनैवात्मनि संभाविताः पूज्यतां गताः न तु साधुभिः । स्तब्धाः अप्रणतात्मानोऽनम्राः धनमानमदान्विताः धननिमित्तो मानो मदश्च ताभ्यां धनमानमदाभ्यामन्विताः । इदं भाष्यमुपलक्षणं धनमाननिमित्तो यो मदस्तेनान्वित इत्यस्यापि । नामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैस्ते यजन्ते, यतो दम्भेन धर्मध्वजितयाऽविधिपूर्वकं विहिताङ्गेतिकर्तव्यतापूर्वकं यथा न भवति तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥

प० टी०—आत्मेति । आत्मना स्वेनैव संभाविताः पूज्यतां नीता नान्यैः कैश्चित् । तावतैव स्तब्धा अनम्राः धनमानाभ्यां मदो गर्वस्तेनान्विताः सन्तो दम्भेन यज्ञैर्यजन्ते न परगार्थबुद्ध्या । तथापि यज्ञफलं प्राप्स्यन्त्येवेति चेत्तत्राह—अविधिपूर्वकमिति । द्रव्यपात्राद्यशुद्धिरविधिस्तत्पूर्वकं कर्म फलाय न भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

रा० टी०—यागादि कुर्वतां कथं नरके पात इत्यत आह—आत्मेति । आत्मनैव स्वेनैव संभाविताः बहुमताः वयं पूज्या इति मन्यमाना इति यावत् । अत एव स्तब्धाः अनम्राः धननिमित्तगर्वदर्पाभ्याम् उपेतास्ते अविधिपूर्वकं दम्भेन स्वमहत्त्वप्रदर्शननिमित्तेन यज्ञैर्योतिष्टोमादिभिर्यजन्ते नाम । न कृतार्थबुद्ध्या अतो नरकप्राप्तिस्तेषामिति भावः ॥ १७ ॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ॥

मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

त० टी०—अविधिपूर्वकत्वं (च) स्वभाववैपरीत्यादित्याह—अहंकारमिति । अनात्मनि पाञ्चभौतिके आत्मत्वाभिमानोऽहङ्कारस्तं संश्रिताः । बलं परपीडाकरणसामर्थ्यं, दर्पं दर्पो नाम स्वस्य पूज्यत्वातिशयबुद्ध्याऽन्यानादरस्तं, कामं स्त्र्यादिभोगासक्तिं, क्रोधं स्वपरसंतापजननरूपमन्तर्ज्वलनमेतान् दोषान् संश्रिताः मामीश्वरमात्मपरदेहेषु तत्तद्बुद्धिसाक्षितया वर्तमानं प्रद्विषन्तो मच्छासनातिक्रमः प्रद्वेषस्तं कुर्वन्तः अभ्यसूयकाः सन्मार्गवर्तिनां सतां गुणेषु दोषारोपकाः ॥ १८ ॥

म० टी०—यक्ष्ये द्वाभ्यामीत्यादिसङ्ख्येन दम्भाहङ्कारादिप्रधानेन प्रवृत्तानामासुराणां बहिरङ्गसाधन-

मपि यागदानादिकं कर्म न सिध्यति, अन्तरङ्गसाधनं तु ज्ञानवैराग्यभगवद्भजनादि तेषां दूरापास्तमेवेत्याह—अहंकारमिति । अहमभिमानरूपो योऽहङ्कारः स सर्वसाधारणः । एतैस्त्वारोपितैर्गुणैरात्मनो महत्त्वाभिमानमहंकारं तथा बलं परपरिभवनमित्तं शरीरगतसामर्थ्यविशेषं दर्पं परावधीरणारूपं गुरुनृपाद्यतिक्रमकारणं चित्तदोषविशेषं काममिष्टविषयाभिलाषं क्रोधमनिष्टविषयद्वेषं, चकारात्परगुणासहिष्णुत्वरूपं मात्सर्यम् । एवमन्यांश्च महतो दोषान् संश्रिताः । एतादृशा अपि पतितास्तव भक्त्या पूताः सन्तो नरके न पतिष्यन्तीति चेन्नेत्याह—मामीश्वरं भगवन्तं आत्मपरदेहेषु आत्मनां तेषामासुराणां परेषां च तत्पुत्रभार्यादीनां देहेषु प्रेमास्पदेषु तत्तद्बुद्धिकर्मसाक्षितया सन्तमतिप्रेमास्पदमपि दुर्दैवपरिपाकात् प्रद्विषन्तः ईश्वरस्य मम शासनं श्रुतिस्मृतिरूपं तदुक्तार्थानुष्ठानपराङ्मुखतया तदतिवर्तनं मे प्रद्वेषस्तं कुर्वन्तः । नृपाद्यालालङ्घनमेव हि तत्प्रद्वेष इति प्रसिद्धं लोके । ननु गुर्वादयः कथं तान्नानुशासति तत्राह—अभ्यसूयकाः गुर्वादीनां वैदिकमार्गस्थानां कारुण्यादिगुणेषु प्रतारणादिदोषारोपकाः । अतस्ते सर्वसाधनशून्या नरक एव पतन्तीत्यर्थः । मामात्मपरदेहेष्वित्यस्यापरा व्याख्या—स्वदेहे परदेहेषु च चिदंशेन स्थितं मां प्रद्विषन्तो यजन्ते दम्भयज्ञेषु श्रद्धायाः अभावाद्दीक्षादिनात्मनो वृथैव पीडा भवति । तथा पश्वादीनामप्यविधिना हिंसया चैतन्यद्रोहमात्रमवशिष्यत इति । अपरा व्याख्या—आत्मदेहे जीवानाविष्टे भगवल्लीलाविग्रहे वासुदेवादिसमाख्ये मनुष्यत्वादिभ्रमान्मां प्रद्विषन्तः । तथा परदेहेषु भक्तदेहेषु प्रह्लादादिसमाख्येषु सर्वदाऽऽविर्भूतं मां प्रद्विषन्त इति योजना । उक्तं हि नवमे—‘ अवजानन्ति मां मूढा मानुषी तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहनीं श्रिताः ॥ ’ इति । ‘ अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ’ इति चान्यत्र । तथा च भजनीये द्वेषान्न भक्त्या पूतता तेषां संभवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

शं० टी०—किं च—अहंकारमिति । अहमेव कुलशालसंपन्नः सर्वशास्त्रपारगः सर्वज्ञो धर्मिष्ठः सर्वोत्तम इति येन स्वमुत्कृष्टं मन्यते सोऽसावहंकारस्तं बलं कामरागजं दर्पं दृष्टतां कामं क्रोधं चकारान्मोहलोभपाश्यादिविबुद्धिदोषान् संश्रिता आत्मपरदेहेषु परदेहे आत्मदेहेषु च मामात्मानं प्रत्यगलक्षणं द्विषन्तममान्तर्यामित्वमनङ्गीकृत्य मां द्विषन्तः यद्वा आत्मनो मम देहादिव्यतिरिक्तत्वं नित्यत्वं चैतन्यमात्रत्वमकर्तृत्वमभोक्तृत्वं चानङ्गीकृत्य प्रकर्षेण द्विषन्तः तत एवाभ्यसूयका आत्मनो देहव्यतिरिक्तत्वनित्यत्वैकत्वपूर्णत्वाविक्रियत्ववादिनां सत्पुरुषाणां गुणेषु दोषारोपकाः लोके य आसुरा बौद्धाचाराः प्रभवन्ति ॥ १८ ॥

श्री० टी०—अविधिपूर्वकत्वमेव प्रपञ्चयति—अहंकारमिति । अहंकारादिसंश्रिताः सन्तः आत्मपरदेहेषु स्वदेहेषु परदेहेषु च चिदंशेन स्थितं मां प्रद्विषन्तो यजन्ते । दम्भयज्ञेषु श्रद्धाया अभावात् आत्मनो वृथैव पीडा भवति । तथा पश्वादीनामपि अविधिना हिंसायां चैतन्यद्रोहमात्रमेवावशिष्यत इति प्रद्विषन्त इत्युक्तम् । अभ्यसूयकाः सन्मार्गवर्तिनां गुणेषु दोषारोपकाः ॥ १८ ॥

स० टी०—यक्ष्य इत्यादिसंकल्पैः प्रवृत्तानां विकर्मणि ॥ नास्ति रागादिभीक्षुर्द्विहेतुः किं पुनरीश्वरे ॥ १ ॥ रतिवैराग्यबोधादि नास्तीत्याह जगत्पतिः ॥ आरोपितगुणैः स्वस्य महत्त्वाभिमतं श्रिताः ॥ २ ॥ बलं शरीरसामर्थ्यं पराभिभवकारणम् ॥ परावधीरणारूपं दर्पं गुर्वाद्यतिक्रमम् ॥ ३ ॥ काममिष्टाभिलाषं च क्रोधं द्वेषमनिष्टके ॥ परैश्वर्यासहिष्णुत्वं मात्सर्यं चात्तथा परान् ॥ ४ ॥ संश्रिता महतो दोषान्नरकादिभयावहान् ॥ ईदृशा अपि ते भक्त्या पूताः सन्ता न नारकीम् ॥ ५ ॥ यातनां ते गमिष्यन्तीत्याशङ्क्याह रमापतिः ॥ मां श्रीनारायणं तेषामासुराणां वपुष्यपि ॥ ६ ॥ परेषां चैव तत्पुत्रभार्यादीनां सुराणिणाम् ॥ प्रेमास्पदेषु देहेषु तत्तद्बुद्धिकर्मसाक्षिणम् ॥ ७ ॥ परप्रेमास्पदं श्रीमद्भगवन्तमधोक्षजम् ॥ दुर्दैवपरिपाकात्ते

प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ ८ ॥ ममानुशासनाद्वेदस्मृतिरूपात्पराङ्मुखाः ॥ श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे ते उलङ्घ्य
प्रवर्तते ॥ ९ ॥ आज्ञाभङ्गी मम द्वेपीत्यादिस्मृत्या तथेरितम् ॥ अतः श्रुत्यर्थवैमुख्यं प्रद्वेषो मम नापरः ॥ १० ॥
ननु गुर्वादयः शिष्टाः कथं तान्नानुशासति ॥ इत्यत्राहाभ्यसूयां ते कुर्वन्तः सज्जनेष्वपि ॥ ११ ॥
वेदमार्गे स्थितानां ते कारुण्यादिगुणेष्वपि ॥ प्रतारणादिदोषाणामारोपणस्वभावकाः ॥ १२ ॥ स्वदेहे
परदेहेषु चिदंशेन स्थितं हि माम् ॥ प्रद्विषन्तो यजन्ते ते दम्भयज्ञेषु हिंसया ॥ १३ ॥ पश्चादेरयथाशास्त्रं
साक्षाच्चिह्नोहकारिणः ॥ वृथा दीक्षादिना पीडां सहन्त्यर्थोऽस्तु वोत्तरे ॥ १४ ॥ यद्वात्मदेहे भगवल्लीला-
विग्रह ईश्वरे ॥ वासुदेवसमाख्येऽस्मिन् मनुष्यत्वादिविभ्रमात् ॥ १५ ॥ द्विषन्तः परदेहेषु भक्तदेहेषु मां
हरिम् ॥ प्रह्लादादिसमाख्येषु सदाविर्भूतमित्यपि ॥ १६ ॥ १८ ॥

भा० टी०—न केवलं दम्भेनाविधिपूर्वकं यजन्त इत्येतावदेवापि तु—अहंकारमिति । अहंकारं विद्यमा-
नैरविद्यमानैश्च गुणैरात्मन्यध्यारोपितैरात्मनो विशिष्टत्वाभिमानमविद्याख्यं कष्टतमं सर्वदोषाणां सर्वानर्थ-
प्रवृत्तीनां च मूलं तथा बलं पराभिवनिसिक्तं शरीरादिसामर्थ्यं कामरागान्वितं दर्पं धर्मातिक्रमहेतुमन्तः-
करणाश्रयं दोषविशेषं कामं रुयादिविषयं क्रोधमनिष्टविषयं चादेतानन्यांश्च मात्सर्यादीन् महतो दोषान्
संश्रिताः । किं च न केवलमहंकारादीनेव संश्रिताः किं तु तदाश्रयणेन मामीश्वरमात्मपरदेहेषु स्वदेहे
परदेहेषु च तद्बुद्धिकर्मसाक्षिणं मां प्रद्विषन्तः श्रुतिस्मृतिरूपमच्छासनातिवर्तित्वं तदुक्तार्थानुष्ठानपराङ्मुखत्वं
मद्वेषस्तं कुर्वन्तः दम्भेनाविधिपूर्वकं यजनं स्वदेहपीडनमहंकारादिकं मदवज्ञानं च श्रुतिस्मृतिप्रतिषिद्धं समा-
श्रिता मदाज्ञातिवर्तिन इत्यर्थः । ननु सत्कर्मस्थानामनुवृत्तिं किमिति न कुर्वन्तीति चेत्तत्राह—तेषां गुणेष्वभ्य-
सूयकाः समत्सरा दोषाविष्करणशीलाः ॥ १८ ॥

प० टी०—तदेव प्रपञ्चयति—अहंकारमिति । अहङ्कारादीन् संश्रिता आत्मपरदेहेषु चिदंशत्वेनावस्थितं
मां द्विषन्तोऽविधिपूर्वकं यजन्तो मृषैव स्वदेहं क्लेशयन्ति । पश्चादिहिंसायां च परदेहमत एवोभययोनिमेव
द्विषन्तोऽभ्यसूयकाः सन्मार्गवर्तिनां गुणदोषारोपकाः ॥ १८ ॥

रा० टी०—सर्वकर्मकारयितारं सर्वान्तर्यामिणं त्वां कुतो न यजन्त इत्यत आह—अहंकारमिति ।
अहंकारादिसंश्रिताः सन्तः आत्मदेहे परदेहेषु च नियामकतया स्थितं मां प्रद्विषन्तः । यदि ईश्वरः कार-
यितास्ति तर्हीदानीमकुर्वाणं मां कारयतु कुर्वाणं च विधातयतु इत्येवं भगवदपलापरूपप्रद्वेषं कुर्वन्तः ।
अभ्यसूयकाः निर्दोषे दोषान्वदन्तः । गुणपूर्णं गुणहीनतां वदन्तः यजन्त इत्यनुपज्जते ॥ १८ ॥

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ॥

क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥

त० टी०—एवमासुराणां प्रवृत्तिं स्वभावं चोक्त्वेदानीं तेषां नित्यसंस्मृतिरूपामधोगतिं फलमाह—
तानिति द्वाभ्याम् । तान् मां साधूंश्च द्विषतः क्रूरानत्युग्रस्वभावान् संसारेषु जन्ममरणादिमार्गेषु
तत्राप्यासुरीष्वेव योनिषु अजस्रं निरन्तरं क्षिपामि । तत्स्वभावानुगुणमुत्तरोत्तरं क्रूरबुद्धिमेव तेषां
वर्धयामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

म० टी०—तेषां त्वत्कृपया कदाचिन्निस्तारः स्यादिति नेत्याह—तानिति । तान् सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान् द्विषतः
साधून् मां च क्रूरान् हिंसापरान् अतो नराधमान् अतिनिन्दितान् अजस्रं सन्ततमशुभान् अशुभकर्मका-
रिणः अहं सर्वकर्मफलदातेश्वरः संसारेष्वेव नरकसंसरणमार्गेषु क्षिपाभि पातयामि । नरकगतांश्च आसुरीष्वेव
अतिक्रूरासु व्याघ्रसर्पादियोनिषु तत्तत्कर्मवासनानुसारेण क्षिपामीत्यनुषज्यते । एतादृशेषु द्रोहिषु नास्ति ममे-

श्वरस्य कृपेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः—“अथ[य इह]कपूयचरणाः अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा शृकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा” इति । कपूयचरणाः कुत्सितकर्माणः अभ्याशो ह शीघ्रमेव कपूयां कुत्सितां योनिमापद्यन्त इति श्रुतेरर्थः । अत एव पूर्वपूर्वकर्मानुसारित्वात्तेश्वरस्य वैपम्यं नैर्घृण्यं वा । तथा च पारमार्थं सूत्रम् ‘वैपम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति’ इति । एवं च पापकर्माण्येव तेषां कारयति भगवान् तेषु तद्बीजसत्त्वात् । कारुणिकत्वेऽपि तानि न नाशयति तन्नाशकपुण्योपचयाभावात् । पुण्योपचयं न कारयति तेषामयोग्यत्वात् । न हीश्वरः पाषाणेषु यवाङ्कुरान् करोति । ईश्वरत्वादयोग्यस्यापि योग्यतां संपादयितुं शक्नोतीति चेत्, शक्नोत्येव सत्यसंकल्पत्वात्, यदि संकल्पयेत् । न तु संकल्पयति आज्ञा-लङ्घिषु स्वभक्तद्रोहिषु दुरात्मस्वप्रसन्नत्वात् । अत एव श्रूयते ‘एष उ ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमुन्निनीपते, एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमथो निनीषते’ इति । येषु प्रसादकारणमस्त्याज्ञापालनादि तेषु प्रसीदति । येषु तु तद्वैपरीत्यं तेषु न प्रसीदति सति कारणे कार्यं कारणाभावे कार्याभाव इति किमत्र वैपम्यम्? ‘परात्तु तच्छ्रुतेः’ इति न्यायाच्च । अन्ततो गत्वा किञ्चिद्वैपम्यापादने महामायत्वाददोषः ॥ १९ ॥

शं० टी०—किञ्च—तानिति । मां द्विषतः स्वदेहपरदेहेषु मामात्मानं द्विषतस्तत एव क्रूरान् क्रूरकर्मणो दया-सत्यशौचाचारशून्यानशुभानमङ्गलाचारनिरतानत एव नराधमान् तानासुरान्निरुक्तासुरसंपद्विशिष्टान् जनान् तत्कृतदुष्कर्मभिः संसारेषु संसारमार्गेषु । यद्वा संस्त्रियन्ते भुज्यन्त इति संसारा जननमरणादिखेदास्तेष्वनुभाव्येषु सत्सु तदनुभूयै आसुरीष्वेवातिक्रूरासु शुनकसूकरसर्पव्याघ्रादियोनिषु क्षिपामि तत्कर्मानुरूपामेव शुनकादियोनिमजस्रं पुनः पुनः प्रापयाम्यहमीश्वरो मदाज्ञाच्छेदिनो जनानित्यर्थः ॥ १९ ॥

श्री० टी०—तेषां च कदाचिदप्यासुरस्वभावप्रच्युतिर्न भवतीत्याह—तानिति द्वाभ्याम् । तानहं मां द्विषतः क्रूरान्संसारेषु जन्ममृत्युमार्गेषु तत्रापि आसुरीष्वेव अतिक्रूरासु व्याघ्रादियोनिषु अजस्रमनवरतं क्षिपामि, तेषां पापकर्मणां तादृशं फलं ददामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

स० टी०—तेषां त्वत्कृपया जातु निस्तारः स्यादिहेति चेत् ॥ मैवं सन्मार्गशत्रून्तान्मां साधून्निद्विषतः शठान् ॥ १ ॥ हिंस्रान्सुनिन्दिताचारान्नित्यं चाशुभकारिणः ॥ अहं सर्वेश्वरः कर्मफलदाता यथायथम् ॥ २ ॥ संसारेषु सदा दुःखमार्गेषु नरकेषु च ॥ पातयामि ततस्तांश्च व्याघ्रसर्पादियोनिषु ॥ ३ ॥ क्रूरा-स्वन्यासुरीष्वेव तत्तत्कर्मानुसारतः ॥ एतादृशेषु दुष्टेषु मत्कृपा नास्ति किञ्चित् ॥ ४ ॥ १९ ॥

भा० टी०—उक्तविशेषणवतामासुराणां गतिमाह—तानिति । तान्सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान् साधुद्वेषिणो द्विषन्तश्च मां क्रूरान् व्याघ्रादिक्रूरजन्तुतुल्यान् अजस्रं सततम् अशुभानशुभकर्मकारिणोऽतो नराधमान्नरेष्व-तिनिकृष्टानहं धर्माधर्मफलप्रदाता परमेश्वरोऽधर्मदोषवत्त्वात्संसारेषु नरकसंसारमार्गेषु आसुरीष्वेव क्रूरकर्म-प्रायासु सिंहव्याघ्रादियोनिषु क्षिपामि संसारेऽस्मिँल्लोके इषवः परमर्मभेदकत्वात् संसारेष्वः ते च ते नराधमाश्चेति विपहस्तु फलशून्यकुक्कल्पनालभ्यत्वादाचार्यैः परित्यक्तः ॥ १९ ॥

प० टी०—तेषां कदाचिदप्यासुरयोनिप्रच्युतिर्न भवतीत्याह—तानिति द्वाभ्याम् । तान् मां द्विषतः क्रूरान् नराधमान् मनुष्ययोनिष्वप्यधमान् संसारेषु जन्ममृत्युमार्गेषु तत्राप्यासुरीषु योनिषु व्याघ्रसर्पव्याघ्र-कादिहिंस्रयोनिष्वजस्रं निरन्तरं क्षिपामि ॥ १९ ॥

रा० टी०—नरके पतन्तीत्येतावदेव न तेषां फलं किंतु किञ्चित्कालं संसारमनुभूय पश्चान्नित्यनरकमपि मयैव प्राप्नुवन्तीत्याह—तानिति द्वाभ्याम् । तान्प्रवृत्तिं चेत्यादिनोक्तान्निद्विषतः क्रूरान् अत एवाशुभान्नराधमान्संसारेषु तत्राप्यासुरयोनिषु अजस्रं पुनः पुनः क्षिपामि स्थापयामि ॥ १९ ॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥

मामप्राप्यैव कौन्तेय ! ततो यान्त्यधर्मां गतिम् ॥ २० ॥

त० टी०—ततस्ते—आसुरीमिति । मूढा विवेकशून्या मच्छासनविपरीताचरणाश्रयां योनिमापन्नाः जन्मनि जन्मनि पुनः पुनस्तमोबहुलास्वेव जायमाना मां सर्वेश्वरं सर्वकर्मफलप्रदातारमप्राप्यैव गुरुशास्त्रोपदेशाभावेन अस्ति परमेश्वरो भगवान्वासुदेवः सर्वाराध्य इति ज्ञानमप्राप्यैव ततो मद्विषयाज्ञानादधर्मां श्वशूकरादियोनिरूपां गतिं फलं यान्ति प्राप्नुवन्ति ॥ २० ॥

म० टी०—ननु तेषामपि क्रमेण बहूनां जन्मनामन्ते श्रेयो भविष्यति ? नेत्याह—आसुरीमिति । ये कदाचिदासुरीं योनिमापन्नास्ते जन्मनि जन्मनि प्रतिजन्म मूढास्तमोबहुलत्वेनाविवेकिनस्ततस्तस्मादपि यान्त्यधर्मां गतिं निष्कृष्टतमां गतिम् । मामप्राप्येति न मत्प्राप्तौ काचिदाशङ्काप्यस्ति, अतो मदुपदिष्टं वेदमार्गमप्राप्येत्यर्थः । एवकारस्तिर्यक्स्थावरादिषु वेदमार्गप्राप्तिस्वरूपायोग्यतां दर्शयति । तेनात्यन्ततमोबहुलत्वेन वेदमार्गप्राप्तिस्वरूपायोग्या भूत्वा पूर्वपूर्वनिष्कृष्टयोनितो निष्कृष्टतमामधर्मां योनिमुत्तरोत्तरं गच्छन्तीत्यर्थः । हे कौन्तेयेति निजसंबन्धकथनेन त्वमितो निस्तीर्ण इति सूचयति । यस्मादेकदा आसुरीं योनिमापन्नानामुत्तरोत्तरं निष्कृष्टतरनिष्कृष्टतमयोनिलाभो न तु तत्प्रतीकारसामर्थ्यमत्यन्ततमोबहुलत्वात्, तस्माद्यावन्मनुष्यदेहलाभोऽस्ति तावन्महताऽपि प्रयत्नेनासुर्याः संपदः परमकष्टमायाः परिहाराय त्वरयैव यथाशक्ति दैवी संपदनुष्ठेया श्रेयोर्थिभिरन्यथा तिर्यगादिदेहप्राप्तौ साधनानुष्ठानायोग्यत्वान्न कदापि निस्तारोऽस्तीति महत्संकटमापद्येतेति समुदायार्थः । तदुक्तम् ' इहैव नरकव्याधेश्चिकित्सां न करोति यः । गत्वा निरौषधं स्थानं सरुजः किं करिष्यति ' इति ॥ २० ॥

शं० टी०—ननु शुनकादियोनिषु प्रवेशितानामपि तेषां बहुजन्मनामन्ते मोक्षः स्यादेवेत्याशङ्क्यां न, इमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति । जायस्व भ्रियस्वेति श्रवणाद्वेदविरुद्धाचारनिरतानां पापिष्ठानां तेषां पुनःपुनर्जननमरणे विना न कदाचिदपि मत्प्राप्तिरस्तीत्याह—आसुरीमिति । अनेकचित्तविभ्रान्ताः कामभोगप्रसक्ता अशुचित्रता मूढाः स्वकीयदोषातिशयादेव जन्मनि जन्मनि प्रतिजन्माप्यासुरीमेव योनिमापन्नाः सन्तो मामप्राप्य—अत्र मामिति मच्छब्देन स्वप्राप्तिसाधनं लक्ष्यते—मां मत्प्राप्तियोग्यं मानवं देहमप्राप्यैव ततोऽप्यासुरयोन्यपेक्षयाऽधर्मां निष्कृष्टां वृक्षपापाणादिरूपां वा पैशाचीं वा गतिं गम्यत इति गतिस्तनुं यान्ति । न तु तामेव पुनः शुनकादियोनिमपि प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरित्यारभ्य ततो यान्त्यधर्मां गतिमित्यन्तेन ग्रन्थेन रजस्तमोदोषदूषितान्तरङ्गाणामासुराणां या संपत्तस्याः फलमधोवपतनं विना न कदाचिदपि श्रेयःप्राप्तिर्यस्मान्नास्ति तस्माद्बुद्धिमान् सदा सदसद्विवेकी पुरुषः पुरुषत्वसिद्धेः साफल्याय स्वयं विवेकभ्रंशहेतोर्दुर्योनिप्राप्तेः पूर्वमेवासुरसंपत्तेरविषयो भूत्वा सदा सदसद्विवेकवैराग्याभ्यां परमपुरुषार्थाय यतेतेति सूचितं भवति । तेनासुरसंपद्वन्धायैव न कचिन्मोक्षयेति सिद्धम् ॥ २० ॥

श्री० टी०—किंच—आसुरीमिति । ते च मामप्राप्यैवेत्येवकारेण मत्प्राप्तिशङ्का कुतस्तेषां मत्प्राप्त्युपायं सन्मार्गमप्यप्राप्य ततोऽप्यधर्मां कृमिकीटादियोनिं गतिं यान्तीत्युक्तम् । शेषं स्पष्टम् ॥ २० ॥

स० टी०—बहूनां जन्मनामन्ते ह्यासुराणां क्रमादपि ॥ नास्ति श्रेयोऽतिनिन्द्यत्वादित्याह भगवान्स्वयम् ॥ १ ॥ ये तु ज्ञात्वाऽऽसुरीं योनिमापन्नाः प्रतिजन्म ते ॥ मूढास्तमस आधिक्यादविवेकिन एव च ॥ २ ॥ तस्मादप्यधर्मां योनिं मामप्राप्यैव यान्ति ते ॥ अतो मदुपदिष्टं ते वेदमार्गं मनागापि ॥ ३ ॥ अप्राप्य नैव मद्भक्तावधिकारं प्रयान्त्यपि ॥ तस्माद्यावन्मनुष्यदेहेन संबन्धस्तावदेव हि ॥ ४ ॥ परिहृत्या-

सुरीं दुष्टां संपदं नरकावहाम् ॥ महतापि प्रयत्नेन दैवीं संपदमाश्रितः ॥ ५ ॥ भगवन्तं भजेत्प्राज्ञो
यावन्मृत्युर्न चापतेत् ॥ तद्वत्ते न कदाप्यस्ति निस्तारः संसृतेरिति ॥ ६ ॥ सूचितं हरिणा साक्षा-
त्तदुक्तं च स्मृतावपि ॥ इहैव नरकव्याधेश्चिकित्सां न करोति यः ॥ ७ ॥ गत्वा निरौषधं स्थानं सरुजः
किं करिष्यति ॥ ८ ॥ २० ॥

भा० टी०—ननु तेषामपि क्रमेण बहूनां जन्मनामन्ते श्रेयो भविष्यति ?—नेत्याह—आसुरीमिति । मूढा
अविवेकिनो जन्मनि जन्मनि प्रतिजन्मासुरीं योनिमापन्नाः प्राप्ता मामीश्वरमप्राप्यैवानासाद्यैव मत्प्रातिशङ्काया
अप्यभावात् । मच्छिष्टसाधुमार्गप्राप्तिमप्राप्येत्येवकारेण सूचितम् । तत आसुर्या योनितोऽप्यधमां निकृष्टां गतिं
यान्ति तेषां श्रेयः कदापि न भविष्यतीति भावः । कौन्तेयेतिसंबोधयन् त्वं तु मत्पितृष्वसृपुत्रत्वान्मां
प्राप्यासुर्यादियोनिषु गन्तुमयोग्योऽसीति मा शुच इति द्योतयति । यस्मादासुरीसंपदनर्थपरंपरारूपा सर्व-
पुरुषार्थपरिपन्थिनी तस्मादैवानुग्रहात् मानुषीं योनिमापन्नैः सर्वथैवेयं परिहरणीयेति समुदायार्थः ॥ २० ॥

प० टी०—अथासुरयोनिः संस्कारवशाज्जीवनीचतुरयोनिषूत्पद्यन्ते इत्याह—आसुरीमिति । आसुरीं योनि-
मापन्नाः प्राप्ता जन्मजन्मनि मूढा ज्ञानलवणशून्या भवन्ति । अतो मामप्राप्याधमां गतिं यान्ति । श्रुतिरपी-
शावास्योपनिषत्सु—“ आसुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्म-
हनो जनाः ” इति । भाष्यम्—ये लोका आसुर्या नाम असुराणामंशभूता आसुर्यास्ते अन्धेन तमसा निवि-
डतराज्ञानेन वृता आच्छन्नाः सन्ति । अथ ते के ? ये आत्महन आत्मघातकाः पश्चादिहिंसारतास्ते प्रेत्य
देहं त्यक्त्वा तान् पूर्वोक्तान् लोकानभिगच्छन्ति, यतः पुनर्निस्तारो नास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

रा० टी०—आसुरीमिति । ततो मूढाः तामसस्वभावाः जन्मनि जन्मनि अनेकजन्मसु आसुरीं योनि-
मापन्नाः मामप्राप्यैवाधमां नित्यनरकलक्षणां गतिं यान्ति ॥ २० ॥

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्रयं त्यजेत् ॥ २१ ॥

त० टी०—एवमुक्तः सर्व आसुरभावः । इदानीं सर्वानर्थस्यासुरीसंपदश्च मूलं यत्परिहारेण सर्वो-
नर्थः परिहृतो भवति, तत्रिविधं परित्यागार्थमाह—त्रिविधमिति । त्रिविधं त्रिप्रकारं नरकस्य नर-
कप्राप्तौ इदं द्वारमस्ति । किंभूतं ? आत्मनो नाशनं यद्द्वारं प्रविशन्नेव पुरुषो नश्यति सर्वपुरुषार्थर-
हितो भवति । किं तत्रिकं ? कामः क्रोधस्तथा लोभ इति । यस्मादात्मनो नाशनं नरकस्य द्वारं तस्मा-
देतत्कामादित्रयं त्यजेत् यत्नतः परिवर्जयेत् ॥ २१ ॥

म० टी०—नन्वासुरी संपदनन्तभेदवती कथं पुरुषायुषेणापि परिहर्तुं शक्येतेत्याशङ्क्य तां संक्षिप्याह—
त्रिविधमिति । इदं त्रिविधं त्रिप्रकारं नरकस्य प्राप्तौ द्वारं साधनं सर्वस्या आसुरीयाः संपदो मूलभूतं
आत्मनो नाशनं सर्वपुरुषार्थायोग्यतासंपादनेनात्यन्ताधमयोनिप्रापकम् ? किं तदित्यत आह—कामः क्रोध-
स्तथा लोभ इति । प्राग्व्याख्यातम् । यस्मादेतत्रयमेव सर्वानर्थमूलं तस्मादेतत्रयं त्यजेत् । एतत्रयत्यागेनैव
सर्वाप्यासुरी संपत्त्यक्ता भवति । एतत्रयत्यागश्च उत्पन्नस्य विवेकेन कार्यप्रतिबन्धः । ततः परं चानुत्पत्ति-
रिति दृष्टव्यम् ॥ २१ ॥

शं० टी०—प्रतिपादितायास्त्वासुरसंपत्तेः सर्वस्वमत्रैव पर्यवसितमेतद्विषये परित्यक्ते प्रधानमल्लनिवर्हण-
न्यायेनाऽऽसुरी संपत्सर्वापि परित्यक्ता स्यात्ततो मुमुक्षोरवश्यमेतद्विषयं त्यक्तव्यम् । एतत्त्यक्त्वा स्वधर्मेण
श्रेयःसाधनमनुतिष्ठतः पुंसः परमपुरुषार्थः सिध्यतीति प्रतिपादयति—त्रिविधमिति द्वाभ्याम् । नरत्वेनो-

लृष्टजन्मवतां नराणां निरतिशयमकं दुःखं यत्र तन्नरकं शुनकसूकरादिनीचयोनिः नरकमिति शकन्धादिकं रूपं तस्य नरकस्य आदिनिर्लृष्टयोनिरूपस्य प्राप्तेः कामः क्रोधो लोभ इति त्रिविधं त्रिप्रकारकमेव द्वारं प्रवेशमार्गः नैवैतादृशं द्वारमन्यदस्तीत्यर्थः । ननु कामादीनां नीचयोनिप्राप्तिद्वारत्वमस्तु ततः का नो हानि-
रित्याशङ्क्यामाह—नाशनमिति । जन्मान्तरानेककृतपुण्यातिशयान्मनुष्यत्वरूपत्वब्राह्मणत्वेदाद्यधीतिमत्त्व-
विवेकित्वलक्षणं मोक्षसौधान्तमारूढस्यात्मनः स्वस्याधिकारिणो मुमुक्षोः कामादित्रयमेतत्पुरुषार्थस्य नाशकं
भवति धर्माधर्मकर्तव्याकर्तव्यार्थानर्थबन्धमोक्षविवेकविज्ञानं नाशयतीत्यर्थः । नहि कामाकुलस्य क्रोधाविष्ट-
स्य वा लोभग्रहप्रस्तस्य वा धर्माधर्मादेर्विवेकविज्ञानं भवति तदभावे पुरुषो विनश्यत्येव । मनुष्यत्वाद्युत्कृष्टमो-
क्षसाधनसंपत्त्या मोक्षसौधान्तमारूढोऽपि प्रमादेन तालारूढ इव कामादिभिरधः पातितः सन् निःशेषं विन-
श्यति । नह्युच्चात्पातितस्य स्वरूपनाशं विना किञ्चित्छेपं सिध्यत्यत एवोच्यते नाशनमात्मन इति । यस्मादेवं
कामादीनां प्रभावस्तस्मान्मुमुक्षुर्विवेकसंपन्नस्तत्त्वभावं ज्ञात्वा स्वाविनाशाय चण्डालमिव कामं कृष्णसर्प-
मिव क्रोधं मलमिव लोभं चैतन्नयं दूरतस्त्यजेन्न तेषां गोचरो भवेदित्यर्थः ॥ २१ ॥

श्री० टी०—उक्तानामासुरदोषाणां मध्ये सकलदोषमूलभूतं दोषत्रयं सर्वथा वर्जनीयमित्याह—त्रिविध-
मिति । कामः क्रोधो लोभश्चेतीदं त्रिविधं नरकस्य द्वारम् । अत एवात्मनो नाशनं नीचयोनिप्रापकम् ।
तस्मादेतन्नयं सर्वात्मना त्यजेत् ॥ २१ ॥

स० टी०—ननु वर्षशतेनापि परिहर्तुं न चासुरी ॥ शक्यतेऽनन्तभेदाद्व्येत्याशङ्क्याह समासतः ॥ १ ॥
साधनं नरकप्राप्तौ त्रिप्रकारमिदं शृणु ॥ आसुर्याः संपदो मूलं पुरुषार्थैकघातकम् ॥ २ ॥ यस्मादेतन्नयं
सर्वानर्थमूलमुदीरितम् ॥ तस्मादेतन्नयत्यागात्त्यक्ता सर्वासुरी भवेत् ॥ ३ ॥ उत्पन्नस्य त्रयस्यास्य विवे-
केन विरागतः ॥ कायस्य प्रतिबन्धो हि त्यागोऽनुत्पत्तिरेव च ॥ ४ ॥ २१ ॥

भा० टी०—नन्वनन्तभेदवतीयमासुरी संपत्पुरुषायुषेणापि परिहर्तुमशक्येत्याशङ्क्य सर्व आसुरसंपन्ने-
दोऽनन्तोऽपि यस्मिन्नन्तर्भवति यत्परिहारेण परिहृतश्च भवति तत्सर्वानर्थमूलभूतं दर्शयति—त्रिविधमिति ।
त्रिविधं त्रिप्रकारमिदं नरकस्य नरकप्राप्तौ द्वारमात्मनो नाशनं यद्द्वारं प्रविशन्नेवात्मा नश्यति न
कस्मैचित्पुरुषार्थाय योग्यो भवति । किं तत् ? कामः क्रोधस्तथा लोभः इति त्रिविधं नरकस्य द्वारं नाशन-
मात्मनस्तस्मादेतत्कामादित्रयं श्रेयोर्थी त्यजेत् ॥ २१ ॥

प० टी०—अथोक्तानामासुरदोषाणां मध्ये सकलदोषमूलभूतं दोषत्रयं सर्वथा वर्जनीयमित्याह—त्रिविध-
मिति । इदं प्रोच्यमानं नरकस्य निरयप्राप्तेर्द्वारं त्रिविधमस्ति । तत्किम् ? कामः क्रोधस्तथा लोभः । तत्र
कामनया विषयीक्रियतेऽसौ कामोऽभिलाषः तस्य प्रयत्नादप्राप्तौ क्रोधप्राप्तौ च प्राणादप्यधिकयत्नेन संर-
क्षणं लोभः, एतत्त्रयम् । किंभूतम् ? अत्मनो नाशनमधमयोनिप्रापकं तस्मात्सर्वप्रयत्नेनैतन्नयं त्यजेत् ॥ २१ ॥

रा० टी०—उक्तेषु पुमर्थविरोधिषु प्रधानदोषत्रयमवश्यं त्याज्यमित्याह—त्रिविधमिति । कामः क्रोधः लोभः
इति इदं त्रिविधं नरकद्वारं नरकसाधनम् । अत एव आत्मनो नाशनमनर्थप्रापकम् । तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ।
ततश्च कारणाभावान्नरकाणामप्राप्तिरिति भावः ॥ २१ ॥

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय ! तमोदारैस्त्रिभिर्नरः ॥

आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

त० टी०—तत्त्यागमेव श्रेयोहेतुत्वेन स्तौति—एतैरिति । एतैः कामक्रोधलोभैस्तमोदारैस्ताभि-
स्त्रान्धतामिस्रादिनरकस्य द्वारभूतैस्त्रिभिर्विमुक्तो विशेषतो मुक्तो नर आत्मनः श्रेयो मोक्षसाधन-
माचरति मद्भक्तिज्ञानोपाये यतते । ततो ज्ञानभक्तिपरिपाकात्परां गतिं परमफलं मामेव याति ॥ २२ ॥

म० टी०—एतन्नयं त्यजतः किं स्यादिति तत्राह—एतैरिति । एतैः कामक्रोधलोभैस्त्रिभिस्तमोद्वारैर्नरकसाधनैर्विमुक्तो विरहितः पुरुष आचरत्यात्मनः श्रेयो यद्धितं वेदबोधितं हे कौन्तेय, पूर्वं हि कामादिप्रतिबद्धः श्रेयो नाचरति येन पुरुषार्थः सिध्येत् । अश्रेयश्चाचरति येन निरयपातः स्यात् । अधुना तत्प्रतिबन्धरहितः सन्नश्रेयो नाचरति श्रेयश्चाचरति । तत ऐहिकं सुखमनुभूय सम्यग्धीद्वारा याति परां गतिं मोक्षम् ॥ २२ ॥

शं० टी०—एवं कामादीनामधर्मप्रवृत्तिहेतुतया नरकद्वारत्वं मुमुक्षुत्याज्यत्वं च प्रतिपाद्य चैतैर्विमुक्तः श्रेयःसाधननिष्ठो भूत्वा श्रेयः प्राप्नोतीत्याह—एतैरिति । नरो मुमुक्षुरधिकारी ब्राह्मणादिर्विद्वान् तमोद्वारैः तमसो नरकस्य द्वारैर्द्वारभूतैस्त्रिभिरेतैः कामक्रोधलोभैर्विमुक्तो विशिष्य निर्मुक्तः सन्नात्मनः स्वस्य श्रेयःसाधनं स्वाधिकारानुरूपं स्वाश्रमोचितं धर्मं वैदिकं वा श्रवणादिकं वा यदाऽऽचरति सम्यगनुतिष्ठति ततस्तेनैवानुष्ठानेन चित्तशुद्धिद्वारा समुत्पन्नात्मज्ञानेन परां गतिं विदेहमुक्तिं याति गच्छतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

श्री० टी०—त्यागे च विशिष्टफलमाह—एतैरिति । तमसो नरकस्य द्वारभूतैरेतैस्त्रिभिः कामादिभिर्विमुक्तो नरः आत्मनः श्रेयःसाधनं तपोयोगादिकर्माचरति । ततश्च मोक्षं प्राप्नोति ॥ २२ ॥

स० टी०—किं स्यादेतन्नयत्यागात्पुंस एतच्छृणु स्फुटम् ॥ एतैः कामादिभिर्दोषैस्त्रिभिर्नरकसाधनैः ॥ १ ॥ पुमान्विरहितः श्रेयो यद्धितं वेदबोधितम् ॥ आचरत्यात्मनः सम्यग्धीद्वारैरिति परां गतिम् ॥ २ ॥ कामादिप्रतिबद्धः प्राक् श्रेयो नाचरति स्वयम् ॥ अश्रेयस्त्वाचरत्येव येन स्यान्निरये स्थितिः ॥ ३ ॥ कामादिशून्यः पुरुषो नाश्रेयश्चरति ह्ययम् ॥ श्रेयः सम्यक्करत्येव ततो याति परां गतिम् ॥ ४ ॥ २२ ॥

भा० टी०—एतैर्विमुक्तो लौकिकसुखोपभोगपूर्विकां परां गतिं यातीत्याह—एतैरिति । एतैः कामादिभिस्त्रिभिस्तमसो नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वारैः श्रेयःप्रवृत्तिप्रतिबन्धकैर्विमुक्तो नर आत्मनः श्रेयःसाधनं मदाराधनादिकमाचरत्यनुतिष्ठति । ततस्तदाचरणात् लौकिकसुखं भुक्त्वा परां गतिं मोक्षमपि याति गच्छति । यः कामादिभिर्विमुक्तः स एव नरः सार्थकनरजन्मा च इतरे पशवो निरर्थकनरजन्मानश्चेति सूचयितुं नर इत्युक्तम् । त्वं तु कामादिविनिर्मुक्तायाः कुन्त्याः पुत्रत्वात्तैर्विमुक्तः सन् लौकिकं सुखं भुक्त्वा परां गतिं गन्तुं योग्योऽसीति द्योतयन्नाह—कौन्तेयेति ॥ २२ ॥

प० टी०—त्यागे च विशिष्टफलमाह—एतैरिति । तमसो नरकस्य द्वारभूतैरेतैस्त्रिभिः कामादिभिर्विमुक्तो नर आत्मनः श्रेयःसाधनं तपोयोगाद्याचरति । ततः परां शान्तिं याति ॥ २२ ॥

रा० टी०—न केवलं कामादित्यागेन नरकाप्राप्तिः परमपुमर्थप्राप्तिश्चास्तीत्याह—एतैरिति । तमोद्वारैर्नरकहेतुभिस्त्रिभिरेतैः कामक्रोधलोभैर्विमुक्तो नरः आत्मनः श्रेयः पुमर्थसाधनमाचरति । ततः परां गतिं मोक्षं याति ॥ २२ ॥

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ॥

न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ २३ ॥

त० टी०—उक्तस्य सर्वस्यासुरभावस्य कामादेस्त्रिविधस्य नरकद्वारस्य च परिवर्जनं श्रेयसाचरणं च विधिनिषेधरूपशास्त्रज्ञानाधीनमिति वक्तुं तदनादरेणाचरणं सर्वश्रेयोबाधकमित्याह—यः शास्त्रविधिमिति । यच्छब्देन शास्त्रीयकार्यानुष्ठानाधिकारी सामान्यो गृह्यते । जीवानां हितं शास्ति बोधयतीति शास्त्रं वेदस्तदुपजीविस्मृतिपुराणेतिहासादि तत्संबन्धी विधिरित्युपलक्षणं निषेधस्य । तथा चैवं कुर्यादेवं न कुर्यादिति कर्तव्याकर्तव्यविषयो लिङ्गादिशब्दस्तमुत्सृज्योपेक्ष्य कामकारतः स्वेच्छया यो वर्तते गुणकार्येषु प्रवर्तते स सिद्धिं साधनसिद्धिं कर्माद्युपायं कुर्वन्नपि नाप्नोति । सिद्धयभावे न सुखमैहिकमुष्मिकं किमपि प्राप्नोति, न परां गतिं मुक्तिं प्राप्नोति ॥ २३ ॥

म० टी०—यस्मादश्रेयोनाचरणस्य श्रेयआचरणस्य च शास्त्रमेव निमित्तं तयोः शास्त्रैकगम्यत्वात् तस्मात्—यः शास्त्रेति । शिष्यतेऽनुशिष्यतेऽपूर्वोऽर्थो बोध्यतेऽनेनेति शास्त्रं वेदः तदुपजीविस्मृतिपुराणादि च तत्संबन्धी विधिर्लिङ्गादिशब्दः कुर्यान्न कुर्यादित्येवं प्रवर्तनानिवर्तनात्मकः कर्तव्याकर्तव्यज्ञानहेतुर्विधिनि-
पेधाख्यस्तं शास्त्रविधिं विधिनिपेधातिरिक्तमपि ब्रह्मप्रतिपादकं शास्त्रमस्तीति सूचयितुं विधिशब्दः ।
उत्सृज्य अश्रद्धया परित्यज्य कामकारतः स्वेच्छामात्रेण वर्तते विहितमपि नाचरति निषिद्धमप्याचरति
यः स सिद्धिं पुरुषार्थप्राप्तियोग्यतामन्तःकरणशुद्धिं कर्माणि कुर्वन्नपि नाप्नोति न सुखमैहिकं, नापि परां
प्रकृष्टां गतिं स्वर्गं मोक्षं वा ॥ २३ ॥

शं० टी०—एवं दम्भदर्पातिमानाद्यासुरसंपत्तिभतां वेदशास्त्रविधिमुल्लङ्घ्य तदुक्तधर्माधर्मानुदस्य तत्फलप्रदा-
तारं चापीश्वरमनादृत्य यथेष्टं कामोपभोगेषु परस्वहरणादौ च प्रवृत्तानां पापिष्ठानां पुनरारोहवर्जितमधः-
पतनं प्रतिपाद्य स्वाज्ञानुल्लङ्घनाय पुनरपि य एवमेव प्रवर्तते सोऽप्यथोलोकमेव गच्छति, न मुक्तिवार्तां स्वप्ने-
ऽपि विन्दतीत्युक्तमेवार्थं द्रढयति—य इति । यः श्रुताध्ययनसंपन्नो ब्राह्मणादिरधिकारी शास्त्रविधिं विधीयते
अपूर्वोऽर्थो बोध्यतेऽनेनेति विधिः “अग्नीषोमीयं पशुमालभेत”, “न कलञ्जं भक्षयेत्” इत्येवं कर्तव्याकर्तव्यार्थ-
प्रकाशकं शास्त्रविधिं चोदनाविधिं निषेधं चोत्सृज्याविचार्य शास्त्रविधिमुपेक्षयेत्यर्थः। कामकारतः कामनया यथेच्छं
वर्तते शास्त्रनियममुल्लङ्घ्य स्वेच्छानुरूपं श्रद्धाविधुरं कर्मानुष्ठानं यः करोतीत्यर्थः । स कामायत्तप्रवृत्तिः पुरुषः
सिद्धिमविधिना कृतत्वात्तैः कर्मभिश्चित्तशुद्धिं नाप्नोति । विध्युक्तस्यैव कर्मणः फलावश्यंभावित्वनियमात्तत एव
स्वर्गीयं च सुखं न प्राप्नोति । कर्मणां मुक्तिसाधनत्वाभावात्परां गतिं मोक्षं चापि नाप्नोति । यथेच्छमविधिना
कर्म कुर्वाणः स्वर्गापवर्गोभयभ्रष्टो भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

श्री० टी०—कामादित्यागश्च स्वधर्माचरणं विना न भवतीत्याह—य इति । शास्त्रविधिं वेदविहितं धर्म-
मुत्सृज्य यः कामकारतो यथेच्छं वर्तते, स सिद्धिं तत्त्वज्ञानं न प्राप्नोति, न च सुखमुपशमं, न च परां
गतिं मुक्तिं प्राप्नोति ॥ २३ ॥

स० टी०—शिष्यते बोध्यतेऽनेनापूर्वार्थ इति शास्त्रकम् ॥ वेदस्तदुपजीव्येतस्मृत्याद्यपि तदेव च ॥ १ ॥
तत्संबन्धिविधिं यस्तु परित्यज्यातिनास्तिकः ॥ स्वेच्छामात्रेण विहितं न करोति निषिद्धकृत् ॥ २ ॥ स
सिद्धिं चेतसः शुद्धिं पुमर्थप्राप्तियोग्यताम् ॥ नाप्नोति नैहिकं सौख्यं न स्वर्गं नापवर्गकम् ॥ ३ ॥ २३ ॥

भा० टी०—आसुर्याः संपदः परिवर्जनस्य श्रेयआचरणस्य च किं कारणमित्यपेक्षायामुभयं शास्त्रप्रमा-
णाच्छक्यं कर्तुं नान्यथाऽत उभयोः शास्त्रं कारणमिति बोधयितुं शास्त्रविधित्यागेऽनर्थमाह—य इति ।
शिष्यतेऽनुशिष्यते बोध्यतेऽनेनाज्ञातोऽर्थ इति शास्त्रं वेदस्तदुपजीविस्मृतिपुराणादि च तस्य विधिः
कुर्यान्न कुर्यादिति कर्तव्याकर्तव्यज्ञानकारणं शास्त्रसंबन्धिविधिनिपेधाख्यस्तं यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य विहाय
कामकारतः स्वेच्छानुसारेण वर्तते कामस्य करणं कामकारस्तस्माद्धेतोः शास्त्रविधिमुत्सृज्येति वा संबन्धः ।
संसिद्धिं पुरुषार्थयोग्यतां चित्तशुद्ध्यादिलक्षणां नावाप्नोति नास्मिन्लोके सुखं नापि परां प्रकृष्टां गतिं स्वर्गं
मोक्षं चाप्नोति ॥ २३ ॥

प० टी०—कामादित्यागश्च स्वधर्माचरणं विना न भवतीत्याह—य इति । शास्त्रविधिं वेदधर्ममुत्सृज्य
यः कामकारतः स्वेच्छाचरणेन वर्तते स सिद्धिं तत्त्वज्ञानं न प्राप्नोति न सुखं तत्त्वज्ञानस्य फलरूपमात्म-
सुखं तत्फलरूपां परां गतिं मोक्षं न प्राप्नोति ॥ २३ ॥

रा० टी०—श्रेयःसाधनानुष्ठाने अङ्गान्तरं विधातुं तदकरणे बाधकं तावदाह—य इति । यः शास्त्रोक्त-

विधानमुत्सृज्य कामकारतः स्वेच्छामात्रेण यत्र कचित्प्रवर्तते स सिद्धिं पुमर्थोपायं नावाप्नोति । सुखमैहिकं परां गतिं मोक्षं वा नाप्नोति ॥ २३ ॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ॥

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु देवासुरसंपद्विभागयोगो

नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

त० टी०—फलितार्थमाह—तस्मादिति । यस्माच्छास्त्रानङ्गीकारिणां न किमपि फलं भवति, तस्मात् कार्याकार्यव्यवस्थितौ इदमित्थं वा कार्यमिदमित्थं वा न कार्यमित्यस्यां व्यवस्थायां ते तव दैवीप्रकृतिकस्य शास्त्रं वेदस्तदुपबृंहणस्मृतिपुराणेतिहासादिकं प्रमाणं निश्चायकम् । अतः शास्त्रविधानोक्तं विहितं प्रतिषिद्धं च धर्ममधर्मं च ज्ञात्वा इह कर्माधिकारे नरलोके स्ववर्णाश्रमोचितमेव युद्धादिकं कर्म कर्तुं त्वमर्हसि ॥ २४ ॥

आसुरीं संपदं हित्वा कामाद्यैः कारणैः सह । शास्त्रोक्तमेव कर्तव्यमित्यादिष्टं हि षोडशे ॥ १ ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां तत्त्वप्रकाशिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

म० टी०—यस्मादेवं—तस्मादिति । यस्माच्छास्त्रविमुखतया कामाधीनप्रवृत्तिरैहिकपारत्रिकसर्व-पुरुषार्थायोग्यस्तस्मात्ते तव श्रेयोऽर्थिनः कार्याकार्यव्यवस्थितौ किं कार्यं किमकार्यमिति विषये शास्त्रं वेदतदुपजीविस्मृतिपुराणादिकमेव प्रमाणं बोधकं नान्यत् । स्वोत्प्रेक्षानुद्धवाक्यादीत्यभिप्रायः । एवं चेह कर्माधिकारभूमौ शास्त्रविधानेन कुर्यान्न कुर्यादित्येवं प्रवर्तनानिवर्तनारूपेण वैदिकलिङ्गादिपदेनोक्तं कर्म विहितं प्रतिषिद्धं च ज्ञात्वा निषिद्धं वर्जयन् विहितं क्षत्रियस्य युद्धादि कर्म त्वं कर्तुमर्हसि सत्त्वशुद्धिपर्यन्त-मित्यर्थः । तदेवमास्मिन्नध्याये सर्वस्या आसुर्याः संपदो मूलभूतान् सर्वाश्रेयःप्रापकान् सर्वश्रेयःप्रति-बन्धकान्महादोषान् कामक्रोधलोभानपहाय श्रेयोऽर्थिना श्रद्धानतया शास्त्रप्रवणेन तदुपदिष्टार्थानुष्ठानपरेण भवितव्यमिति संपद्द्वयविभागप्रदर्शनमुखेन निर्धारितम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां

श्रीभगवद्गीतातूढार्थदीपिकायां देवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

शं० टी०—शास्त्रविधिनैव कर्मणां कर्तव्यत्वं निर्धारयन्नध्यायमुपसंहरति—तस्मादिति । यस्मादशास्त्री-याणां कामैकनिबन्धनानां कर्मणां फलाभावो निश्चितस्तस्मात्ते मुमुक्षोः कार्याकार्यव्यवस्थितौ कर्तव्याकर्त-व्यार्थयोर्व्यवस्थापने इदमेवमनेन कर्तव्यमिदं तु न कर्तव्यमित्येवमनुष्ठेयाननुष्ठेयार्थनिर्णये श्रुतिस्मृतिलक्षण-मेव शास्त्रं प्रमाणं तत्तदर्थप्रमापकं देशकालमन्त्रतन्त्रदेवताद्रव्यर्त्विगादिज्ञानस्य हेयद्रव्यज्ञानस्य च कारण-मित्यर्थः । यत एवं ततः कर्मभूमौ कर्माधिकारी दैवसंपत्त्या परित्यक्तकामादिदोषस्त्वमधीतविदितवेदवेदार्थः सन् शास्त्रविधानोक्तं शास्त्रविधिदृष्टमेव कर्म ज्ञात्वा ममेदं शास्त्रीयं कर्म कर्तव्यमिति शास्त्रतो विज्ञायैव स्वीयं कर्म कर्तुमर्हसि नान्यथा कर्मफलवैगुण्यापत्तेरित्यनेन स्ववर्णाश्रमोचितं कर्म शास्त्रेण विज्ञाय मुमु-क्षुणा कर्तव्यमिति सिद्धम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानन्द-

सरस्वतीकृतौ गीतातात्पर्यबोधिण्यां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्री० टी०—फलितमाह—तस्मादिति । इदं कार्यमिदमकार्यमित्यस्यां व्यवस्थायां ते तव शास्त्रं श्रुति-
स्मृतिपुराणादिकमेव प्रमाणम् । अतः शास्त्रविधानोक्तं कर्म ज्ञात्वा इह कर्माधिकारे वर्तमानो यथाधिकारं
कर्म कर्तुमर्हसि, तन्मूलत्वात्सत्त्वशुद्धिसम्यग्ज्ञानमुक्तीनामित्यर्थः ॥ २४ ॥

देवदैतेयसंपत्तिसंविभागेन षोडशे ॥ तत्त्वज्ञानेऽधिकारस्तु सात्त्विकस्येति दर्शितम् ॥ १ ॥

इति श्रीसुबोधिण्यां टीकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां देवासुरसंपद्धिभागयोगो

नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

स० टी०—यस्माच्छास्त्रबहिर्भूतः कामाधीनप्रवृत्तिभाक् ॥ नैहिकामुष्मिकश्रेयोयोग्यस्तस्मात्तवाधुना
॥ १ ॥ किं कार्यं किमकार्यं चेत्यत्र शास्त्रं हि बोधकम् ॥ श्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रमाणं नात्मकल्पना ॥ २ ॥
इहाधिकारभूमौ त्वं ज्ञात्वा शास्त्रविधानतः ॥ कुर्यान्न कुर्यादित्येवं निषिद्धं विहितं तथा ॥ ३ ॥
निषिद्धं वर्जयन्कर्म विहितं क्षत्रियस्य यत् ॥ युद्धादिशुद्धिपर्यन्तं कर्तुं योग्योऽसि सर्वदा ॥ ४ ॥ तदेवम-
स्मिन्नध्याये आसुर्याः संपदोऽप्ययम् ॥ मूलभूतांस्त्रीन्कामादीस्त्यक्त्वा दैवीं समाश्रयेत् ॥ ५ ॥ तेनापवर्ग-
सिद्धिः स्यान्नान्यथा चेत्युदाहृतम् ॥ ६ ॥ २४ ॥

दैवी संपद्धिमोक्षं जनयति सुधियामासुरी दुःखहेतु-

ह्यासुर्यास्त्यागहेतुर्हरिचरणरतिर्नान्यथाऽतोऽप्यनन्यः ॥

स्वान्ते प्रेम्णैव कृष्णं स्मर भज सततं स्वात्मभूतं महेशं

मुक्तिस्तेनैव सिद्धा भवति हरिवचो मानमत्रानवद्यम् ॥ १ ॥

यद्यस्त्यपेक्षा तव दैवसंपदि विभेषि चेदासुरसंपदस्तदा ॥

समाश्रय त्वं वसुदेवनन्दने रतिं मतिं भ्रान्तिमपोह्य सर्वतः ॥ २ ॥

इति भावप्रकाशे श्रीसदानन्दविदा कृते ॥ दैवासुरविभागोऽयं षोडशः पूर्णतां गतः ॥

टीकाश्लोकसंख्या ॥ १६८ ॥ आदितटीकाश्लोकसंख्या ॥ ३४३१ ॥

भा० टी०—यस्माच्छास्त्रविधिमुत्सृज्य कामचारतः प्रवृत्तानां पुरुषार्थहानिरनर्थावाप्तिश्च तस्मात्ते दैवीं
संपदमभिजातस्य तव कार्याकार्यव्यवस्थितौ कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थायां शास्त्रं प्रमाणं ज्ञानसाधनमतः शास्त्रेण
विधानं कुर्यादित्येवंलक्षणं शास्त्रविधानं तेनोक्तं रवस्य क्षत्रियस्य यत्कर्म तदिह कर्माधिकारभूमौ कर्तुमर्हसि
योग्योऽसि । इदं कर्तव्यमिदं नेति शासनं वेदाज्ञारूपं शास्त्रं तदतिक्रमे प्रायश्चित्तं विधानम् । शास्त्रं च विधानं
च ताभ्यामुक्तमिति तूक्तविधानपदार्थस्य शास्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या शास्त्रपदार्थेऽन्तर्भावमभिप्रेत्याचार्यैर्नोक्तम् ।
तदनेन षोडशाध्यायेन संपद्व्यं निरूपयता सर्वस्याः आसुर्याः संपदो मूलभूतान् सर्वानर्थप्रापकान् सर्वार्थ-
प्रतिबन्धकान् महादोषान् कामादीन् त्रीन्परित्यज्य तत्परिवर्जनं श्रेयसाचरणकारणं शास्त्रविध्युलङ्घनं च
विहाय श्रेयार्थिना अहं धानतया शास्त्रोपदिष्टार्थानुष्ठानपरेण भवितव्यमिति दर्शयता आसुर्याः परिवर्जनेन
दैव्या उपादानेन च लभ्यमखण्डं मोक्षाख्यं ब्रह्म प्रकाशितम् ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यबालस्वामिश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनप-

तिविदुषा विरचितायां गीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

प० टी०—फलितमर्थमाह—तस्मादिति । इदं कार्यमित्यस्यां व्यवस्थायां ते तव श्रुतिस्मृतिरूपं शासना-
च्छास्त्रं प्रमाणं नान्यत् । अतः शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि तन्मूलकत्वात्सत्त्वशुद्धिपूर्वकं तत्त्वज्ञानं
ते भविष्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

अथाध्यायतात्पर्यम् ।

दैवी संपत्तिमुक्त्यै शमदमसमताक्षान्तिवैराग्यरूपा

कामक्रोधाभिमानानृतकपटमयी चासुरी बन्धहेतुः ।

उत्पत्तिर्देवसंपद्यनुजनुदिता मामकानां जनानां

त्वं मा भैषीः किरीटिन्निति मधुरिपुणा षोडशे प्रोक्तमासीत् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भैवज्ञपाण्डितसूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपायां

दैवासुरसंपत्तिविवेको नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

रा० टी०—कुतः शास्त्रविध्यतिक्रमे संसिद्धिसुखाद्यभाव इति शङ्कां निरस्यन्नङ्गान्तरं विधत्ते—तस्मादिति । यस्मादिदं कार्यमिदमकार्यमिति व्यवस्थायां ते तव विवेकिनः शास्त्रं प्रमाणं तदतिक्रमे च दोषः तस्मादिहलोके शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमर्हसि इति ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतार्थसंग्रहे राघवेन्द्रयतिकृते षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच—ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ॥

तेषां निष्ठा तु का कृष्ण ! सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

त० टी०—पूर्वाध्याये तत्त्वज्ञानाधिकारार्थं मुमुक्षुणा सत्त्वैकनिष्ठेन भाव्यमित्येतदर्थं हेयोपादेय-योर्दैवासुरसंपदोर्विभागमुक्त्वा तयोर्हेयोपादेयज्ञानासाधारणं कारणं शास्त्रमेवोपादेयं, तदुक्तमेव कार्यं तद्विरुद्धं निषिद्धं चाधमगतिदं नाचरणीयमित्यन्ते निर्णीतम् । इदानीं सात्त्विकश्रद्धयाऽनुष्ठितस्यैव श्रेयो-हेतुत्वं राजसतामसश्रद्धयाऽनुष्ठितस्यासुरत्वात्संसारहेतुत्वमिति श्रद्धाऽऽहारयज्ञतपोदानादेस्त्रैविध्यदर्शनाय सप्तदशाध्याय आरभ्यते । तत्र ये शास्त्रविधिं कुतश्चित्कारणाद्विहाय शिष्टाचारमात्रेण निषिद्ध-त्यागपूर्वकं श्रद्धया यज्ञादि कर्मानुतिष्ठन्ति तेषु शास्त्रविध्युपेक्षालक्षणस्यासुरधर्मस्य श्रद्धापूर्वकानुष्ठान-लक्षणस्य दैवधर्मस्य च दर्शनात् किं तेऽसुरेष्वन्तर्भवन्ति देवेषु वेत्येककोटिं निश्चेतुमशक्नुवंस्तन्निर्णयबुभुसुरर्जुन उवाच—ये शास्त्रविधिमिति । ये केचिच्छास्त्रविधिमज्ञानादुत्सृज्य श्रद्धयाऽन्विताः सन्तो यजन्ते देवताराधनादौ प्रवर्तन्ते । अत्र ये शास्त्रविधिमुत्सृज्येत्यनेन ये दुःखबुद्ध्या आलस्याद्वा शास्त्रविधिमुत्सृज्य शास्त्रज्ञाने श्रममकृत्वा केवलं शिष्टाचारपरंपरावशेन श्रद्धयाऽन्विताः सन्तो देवता-राधनादौ प्रवर्तमाना गृह्यन्ते, न तु ये शास्त्रं सम्यग् ज्ञात्वा बुद्धिपूर्वकं तमनादृत्य यथेष्टाचारेण वर्तमाना गृह्यन्ते । कुतः ? श्रद्धयाऽन्वितत्वविशेषणात् । आस्तिक्यबुद्धिर्हि श्रद्धेत्युच्यते । सा च यथेष्टाचारिणां न संभवति । तस्माद्ये शास्त्रविधिमुत्सृज्येत्यत्र पूर्वोक्ता ज्ञेया । तेषां का निष्ठा स्थितिः ? हे कृष्णेति सामान्यतः पृष्ट्वा किंशब्देन प्रश्नस्थं विशेषं स्वयमेव व्यनक्ति—सत्त्वमाहो रजस्तम इति । उक्त-प्रकारेण देवपूजादौ ये प्रवृत्तास्तेषां सत्त्वादिषु का निष्ठा आश्रयः ? सत्त्वं—ते सत्त्वाश्रयाः आहोस्वित् रजोनिष्ठा रजसि संश्रितास्तमःसंश्रिता वा इति विवेचनीयमिति भावः ॥ १ ॥

म० टी०—द्विविधाः कर्मानुष्ठानतारो भवन्ति । केचिच्छास्त्रविधिं ज्ञात्वाऽप्यश्रद्धया तमुत्सृज्य कामकार-मात्रेण यत्किंचिदनुतिष्ठन्ति ते सर्वपुरुषार्थायोग्यत्वादसुराः । केचित्तु शास्त्रविधिं ज्ञात्वा श्रद्धयानतया तदनु-

सारेणैव निषिद्धं वर्जयन्तो विहितमनुतिष्ठन्ति ते सर्वपुरुषार्थयोग्यत्वाद्देवा इति पूर्वाध्यायान्ते सिद्धम् । ये तु शास्त्रीयं विधिमालस्यादिवशादुपेक्ष्य अह्वानतयैव वृद्धव्यवहारमात्रेण निषिद्धं वर्जयन्तो विहितमनुतिष्ठन्ति ते शास्त्रीयविध्युपेक्षालक्षणेनासुरसाधर्म्येण अद्धापूर्वकानुष्ठानलक्षणेन च देवसाधर्म्येणान्विताः किमसुरेष्वन्तर्भवन्तु किं वा देवेष्वित्युभयधर्मदर्शनादेककोटिनिश्चायकादर्शनाच्च संदिहानोऽर्जुन उवाच—ये इति । ये पूर्वाध्याये न निर्णीताः न देववच्छास्त्रानुसारिणः किं तु शास्त्रविधिं श्रुतिस्मृतिचोदनामुत्सृज्य आलस्यादिवशादनाहत्य नासुरवदह्वानाः किं तु वृद्धव्यवहारानुसारेण अद्धयान्विता यजन्ते देवपूजादिकं कुर्वन्ति तेषां तु शास्त्रविध्युपेक्षा अद्धाभ्यां पूर्वनिश्चितदेवासुरविलक्षणानां निष्ठा का कीदृशी तेषां शास्त्रविध्यनपेक्षा अद्धापूर्विका च सा यजनादिक्रियाव्यवस्थितिः हे कृष्ण भक्ताघकर्षण, किं सत्त्वं सात्त्विकी । तथा सति सात्त्विकत्वात्ते देवाः । आहो इति पक्षान्तरे । किं रजस्तमः राजसी तामसी च । तथा सति राजसतामसत्वादसुरास्ते । सत्त्वमित्येका कोटिः, रजस्तमइत्यपरा कोटिरिति विभागज्ञापनायाहोशब्दः ॥ १ ॥

शं० टी०—एवं दैवासुरसंपत्तिभागं तत्स्वरूपं तत्फलं चासुराणां ज्ञानानधिकारित्वबोधनायासुरसंपत्तिमतां कामसंकल्पगुणकर्माणि च फलं च विशिष्य प्रतिपाद्य मुमुक्षोः शास्त्रज्ञानेनैव कर्म कर्तव्यमिति निरूप्याधुना शास्त्रार्थानभिज्ञानामपि शास्त्रीयमेव कर्म कामकारं विना अद्धया कुर्वतामपि मुमुक्षूणां सात्त्विकेष्वेवाहारयज्ञतपोदानादिषु प्रतिष्ठितानां ज्ञानाधिकारः शमदमादिषट्कसंपत्त्या प्राप्तज्ञानेन मोक्षाधिकारश्च युज्यत इति बोधयितुं सप्तदशाध्याय आरभ्यते । तत्रादौ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्येति तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं त इति शास्त्रविधिं ज्ञात्वापि तमुत्सृज्य कामकारेण यः प्रवर्तते स आसुरस्तस्य न चित्तशुद्धिर्न च ज्ञानं नापि तत्फलं च सिध्यतीति श्रुत्वा शास्त्रार्थमजानतां कामकारं विनैव अद्धया कर्माणि कुर्वतां पुरुषाणां दैवी वाऽऽसुरी वा का वा संपत्तिः का गतिस्तेषामिति जिज्ञासुरर्जुन उवाच—य इति । ये सामान्याः पुरुषाः शास्त्रविधिं श्रुतिस्मृतिलक्षणं शास्त्रं तद्विधिं विधानं श्रौतस्मार्तसूत्राध्ययनतदर्थपरिज्ञानाभावादनुष्ठानविधिमुत्सृज्याविज्ञाय अद्धया वृद्धव्यवहारसंदर्शनसमुत्पन्नयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या विनैव कामकारं वैदिकेषु नियतेषु कर्मस्वत्यन्तविश्वासेनान्विताः सन्तो वैदिकेन कर्मणा देवान् यजन्ते शास्त्रार्थमज्ञात्वाऽपि अद्धया भक्त्या च श्रौतं स्मार्तं च कर्म ये कुर्वन्तीत्यर्थः । तेषां अद्धया कर्मणि वैदिके प्रवृत्तानां पुरुषाणां निष्ठा स्थितिः का किंलक्षणा ? सत्त्वमाहो रजस्तम इति कारणेन कार्यं गृह्यते । तुशब्दः पूर्वव्यावृत्त्यर्थः । तेषां तु निष्ठा वृत्तिः सात्त्विकी वा उत राजसी किं तामसी वा कथ्यतामिति । अत्र सत्त्वशब्देन दैवसंपत्तिः रजस्तमःशब्देनासुरसंपत्तिर्विवक्षिता । दैवासुरसंपत्तेरधिकारविचारे प्रक्रान्तत्वात्तेषां संपदैवी वाप्युत आसुरी वेति प्रश्नार्थः । ननु यः शास्त्रविधिमुत्सृज्येत्यनेनैव वचनेन शास्त्रविधिमुत्सृज्य यः प्रवर्तते स आसुर इत्येतेषामप्यासुरत्वमुक्तमेव, पुनस्तेषां निष्ठा तु का कृष्णेत्यर्जुनस्य प्रश्नोऽनुपपन्न एवेति चेत्सत्यम् । यद्यपि शास्त्रविध्युत्सर्जनमुभयत्र सममेव तेषामेतेषां च, तथापि अद्धयान्वितत्वविशेषणविशिष्टत्वात्तेषामेतेषां च विशेषो विद्यते । कामकारत इति तत्र कामकारत्वविशेषणविशेषोपपत्तेश्च शास्त्रविधिमुत्सृज्येति ज्ञात्वा शास्त्रोल्लङ्घनदोषविशेषाच्च तेषामेतेषां च भेदो विद्यत एव । ननु शास्त्रविध्युत्सर्जनमत्रापि च विद्यत एवेति चेन्न शास्त्रविध्युत्सर्जनपदेनात्र शास्त्रार्थापरिज्ञानं विवक्षितं न तु ज्ञात्वा विध्युल्लङ्घनम् । ननु तर्हि शास्त्रार्थानभिज्ञानां मूढानां कथं वैदिके कर्मणि प्रवृत्तिरिति चेदुच्यते—यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तद्देवेतरो जन इतिन्यायेन ज्ञानकर्मवृद्धप्रवृत्तिसंदर्शनेन मूढानामपि अद्धावतां सद्बुद्धीनां वैदिककर्मप्रवृत्तिरुपपद्यते यतिभ्यो वृद्धेषु नमस्तु सत्सु बालानां नमनक्रिया यथा ततस्तेषामेतेषां च विशेषणभेदाद्देदः सिध्यति, तत एवार्जुनेन पृष्ठं तेषां निष्ठा तु का कृष्णेत्यतो न काचिदप्यत्रानुपपत्तिः ॥ १ ॥

श्री० टी०—उक्ताधिकारहेतूनां श्रद्धा मुख्या तु सात्त्विकी ॥ इति सप्तदशे गौणश्रद्धाभेदस्त्रिबोध्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायान्ते 'यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः । न स सिद्धिमवाप्नोति' इत्यनेन शास्त्रोक्तविधिमुत्सृज्य कामकारेण वर्तमानस्य ज्ञानेऽधिकारो नास्तीत्युक्तम् । तत्र शास्त्रविधिमुत्सृज्य कामकारं विना श्रद्धया वर्तमानानां किमधिकारोऽस्ति नास्ति वेति बुभुक्षया अर्जुन उवाच—य इति । अत्र च शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते इत्यनेन शास्त्रार्थं बुद्ध्वा तमुल्लङ्घ्य वर्तमाना न गृह्यन्ते तेषां श्रद्धया यजनानुपपत्तेः । आस्तिक्यबुद्धिर्हि श्रद्धा । न चासौ शास्त्रज्ञानवतां शास्त्रविरुद्धेऽर्थे संभवति । तानेवाधिकृत्य त्रिविधा भवति श्रद्धा, यजन्ते सात्त्विका देवानित्याद्युत्तरानुपपत्तेश्च । अतो नात्र शास्त्रातिलङ्घनो गृह्यन्ते । अपि तु क्लेशबुद्ध्या आलस्याद्वा शास्त्रार्थज्ञाने प्रयत्नमकृत्वा केवलमाचारपरंपरावशेन श्रद्धया कचिदेवताराधनादौ प्रवर्तमाना गृह्यन्ते । अतोऽयमर्थः—ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य दुःखबुद्ध्या आलस्याद्वा अनादृत्य केवलमाचारप्रामाण्येन श्रद्धयान्विताः सन्तो यजन्ते तेषां तु का निष्ठा का स्थितिः क आश्रयः । तामेव विशेषेण पृच्छति—किं सत्त्वम् आहो किं वा रजः अथवा तम इति । तेषां तादृशी देवपूजादिप्रवृत्तिः किं सत्त्वसंश्रिता रजःसंश्रिता वा तमःसंश्रिता वेत्यर्थः । श्रद्धायाः सात्त्विकत्वात् क्लेशबुद्ध्या आलस्येन च शास्त्रानादरस्य च राजसतामसत्वाद्ब्रह्मा संदेहः । यदि सत्त्वभावसंश्रितास्तर्हि तेषामपि सात्त्विकत्वाद्यथोक्तात्मज्ञानेऽधिकारः स्यात्, अन्यथा नेति प्रश्नतात्पर्यार्थः ॥ १ ॥

स० टी०—स्वयं ज्योतिर्ब्रह्म श्रुतिशिखरगीतं निरवधिं जगद्धामाद्वैतं प्रकृतिपुरुषान्तर्गतमजम् ॥ महेशाद्याराध्यं ब्रजयुवतिभिः स्वाद्यममृतं महः श्रीकृष्णारख्यं सुखनिधिमहं नौमि सततम् ॥ १ ॥ त्रिविधाः कर्मकर्तारो भवन्ति पुरुषा भुवि ॥ केचिच्छास्त्रविधिं ज्ञात्वा श्रद्धाहीना विहाय तम् ॥ २ ॥ कामकारेण यत्किंचिदनुतिष्ठन्ति तेऽसुराः ॥ केचिच्छास्त्रविधिं ज्ञात्वा श्रद्धानतयोत्तमाः ॥ ३ ॥ निषिद्धं वर्जयन्तो येऽनुतिष्ठन्ति यथाविधि ॥ ते पुरुषार्थयोग्यत्वाद्देवा इत्यपि बोधितम् ॥ ४ ॥ आलस्यादिवशाद्ये तूपेक्ष्य शास्त्रविधिं स्वयम् ॥ श्रद्धानतया वृद्धव्यवहारैकदर्शनात् ॥ ५ ॥ निषिद्धं वर्जयन्तश्च कुर्वन्ति विहितं सदा ॥ शास्त्रीयोपेक्षणात्ते किं प्रविष्टा असुरेषु वा ॥ ६ ॥ श्रद्धानतया किं वा देवेष्विति वितर्कयन् ॥ अर्जुनः संदिहानः सञ्जुवाच श्रीहरिं प्रति ॥ ७ ॥ श्रुतिस्मृतिविधिं त्यक्त्वा य आलस्यादिना जनाः ॥ देवपूजादिकं वृद्धव्यवहारानुसारतः ॥ ८ ॥ श्रद्धानतया नित्यं कुर्वन्त्यानन्दसागर ॥ देवासुरविभिन्नानां तेषां निष्ठाऽस्ति कीदृशी ॥ ९ ॥ किं सात्त्विकी वेदनिष्ठा राजसी वाथ तामसी ॥ १० ॥ १ ॥

भा० टी०—गीताभाष्यप्रकाशेन जगदुद्धारकौ परौ । वन्दे परस्परात्मानौ देवौ श्रीकृष्णशंकरौ ॥ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते' इति भगवद्वाक्यात् ये शास्त्रविधिं परित्यज्य कामकारतः प्रवृत्तास्ते नास्तिकाः असुराः, ये तु शास्त्रविधिमनुरुध्य विहितानुष्ठानाय प्रतिषिद्धप्रहाणाय च श्रद्धानतया प्रवृत्तास्ते आस्तिकाः सुरा इति ज्ञात्वा श्रद्धावतां शास्त्रानभिज्ञानां निष्ठां जिज्ञासुर्जुन उवाच—ये इति । ये केचिदसुराणां देवानां च विशेषणैरविशेषिताः शास्त्रविधिं श्रुतिस्मृत्यादिशास्त्रविधानमुत्सृज्यालस्यादिनाऽपश्यन्तो वृद्धव्यवहारादेव श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्याऽन्विताः संयुक्ताः सन्तः देवादीन्यजन्ति पूजयन्ति । ये तु किंचिच्छास्त्रविधिमुपलभमाना एवाश्रद्धानतया तमुत्सृज्यायथाविधि देवादीन्पूजयन्ति तेऽत्र न गृह्यन्ते श्रद्धयान्विता इति विशेषणात् । तेषामेवंभूतानां निष्ठा तु का किं सत्त्वमवस्थानं श्रद्धायाः सात्त्विकत्वात् ? आहो रजः किं वा तमः क्लेशबुद्ध्या आलस्येन च शास्त्रादर्शनस्य राजसतामसत्वात् ? एतदुक्तं भवति—या तेषां देवादिविषया पूजा सा किं सात्त्विकी आहोस्विद्वाजस्युत तामसीति 'कृपिर्भूवाचकः शब्दो गण्य निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥' इति निरुक्तिमभिप्रेत्य सर्वत्र सत्तास्फु-

त्यादिना स्थितस्य परमात्मनस्तव किञ्चिदप्यविदितं न भवतीति सूचयन्संबोधयति—कृष्णेति । मम संशया-
पकर्षणेति वा संबोधनार्थः ॥ १ ॥

प० टी०—पूर्वाध्यायान्ते ‘ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य ’ इत्यादिना शास्त्रविधिमुल्लङ्घ्य प्रवृत्तस्य सिद्धिर्ना-
स्तीत्युक्तं, तदेव पृच्छन्नर्जुन आह—ये शास्त्रविधिमिति । ये शास्त्रविधिं विधिनिषेधात्मकमुल्लङ्घ्य दुःखबुद्ध्या-
ऽऽलस्याद्वाऽनादृत्य केवलं लौकिकाचारपरंपरया श्रद्धां विना यजन्ते तेषां का निष्ठा क आश्रयः सत्त्वमाहो-
स्विद्रजस्तमो वा । ‘ यजन्ते सात्त्विका देवान् ’ इत्यादिवत् फलोपधानं नैव वेति प्रश्नार्थः ॥ १ ॥

रा० टी०—चतुर्दशाध्याये नान्यं गुणेभ्यः कर्तारभित्यादिना सर्वोऽपि परिणामो गुणकृत इति सामा-
न्यत उक्तस्यात्र सत्त्वादिगुणकृतानां श्रद्धानामाहारस्य तपःप्रभृतिकर्मणां च सदसद्रूपाणां भेदोक्त्या प्रप-
ञ्चनं क्रियते । पूर्वत्र शास्त्रविधानोक्तं ज्ञात्वा कर्म कार्यमित्युक्ते लब्धावसरोऽर्जुनः शास्त्रविध्यज्ञानिनां का
स्थितिरिति पृच्छति—य इति । ये जनाः शास्त्रविधिमुत्सृज्य अज्ञात्वा श्रद्धयान्विताः श्रद्धामात्रेण यजन्ते
तेषां निष्ठा तु स्थितिस्तु का कीदृशी । तामेव विविच्याह—सत्त्वभित्यादिना । किं सात्त्विकी राजसी ता-
मसी वा स्थितिरित्यर्थः । ते किं सात्त्विकाः राजसास्तामसा वेति यावत् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ॥

सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥

त० टी०—एवं पृष्ठोऽर्जुनसंदेहमपनिनीषुस्तावच्छास्त्रज्ञानवतां तदनुकूलाचाराणामनेकजन्मानुष्ठि-
ताकाम्यकर्मणां सात्त्विकानां तु श्रद्धा मोक्षोपयोगिनी भगवदाराधनविपर्ययैकैकैव भवति । शास्त्र-
ज्ञानहीनानां मोक्षमार्गेऽनधिकृतानां सकामानां जीवानां गुणत्रयविभागेन श्रद्धात्रयविभागं श्रीभ-
गवानुवाच—त्रिविधेति । देहिनां परमार्थज्ञानहीनानां प्रवृत्तिमात्रनिष्ठानां मनुष्याणां सर्वेषां
श्रद्धा सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा भवति । त्रैविध्ये हेतुः—सा स्वभावजेति ।
स्वभावः स्वकीयप्राचीनकर्मानुगुणो रुचिविशेषस्तस्माज्जाता स्वभावजा । जीवस्य यत्र रुचिविशेष-
स्तत्र श्रद्धा जायते । श्रद्धा नामायं ममेष्टं साधयेदिति विश्वासः, विश्वासपूर्विकैव साधने प्रवृत्तिर्भवति ।
रुचिश्रद्धाप्रयत्नानां निमित्तभूता अन्तःकरणरञ्जकाः सत्त्वादयो गुणाः कार्यैकगम्या अतस्त्रिविधा
भवति । तामिमां त्रिविधां श्रद्धां वक्ष्यमाणां शृणु ॥ २ ॥

म० टी०—ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य श्रद्धया यजन्ते ते श्रद्धाभेदाद्भिद्यन्ते । तत्र ये सात्त्विक्या श्रद्धयान्वि-
तास्ते देवाः शास्त्रोक्तसाधनेऽधिक्रियन्ते तत्फलं च युज्यन्ते । ये तु राजस्या तामस्या च श्रद्धयान्वितास्ते-
ऽसुरा न शास्त्रीयसाधनेऽधिक्रियन्ते न वा तत्फलेन युज्यन्त इति विवेकेनार्जुनस्य संदेहमपनिनीषुः श्रद्धाभेदं
श्रीभगवानुवाच—त्रिविधेति । यथा श्रद्धयान्विताः शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते सा देहिनां स्वभावजा, जन्मा-
न्तरकृतो धर्माधर्मादिशुभाशुभसंस्कार इदानींतनजन्मारम्भकः स्वभावः । स त्रिविधः सात्त्विको राजसस्ता-
मसश्चेति । तेन जनिता श्रद्धा त्रिविधा भवति सात्त्विकी राजसी तामसी च, कारणानुरूपत्वात्कार्यस्य ।
या त्वारब्धे जन्मनि शास्त्रसंस्कारमात्रजा विदुषां सा कारणैकरूपत्वादेकरूपा सात्त्विक्येव, न राजसी
तामसी चेति प्रथमचकारार्थः । शास्त्रनिरपेक्षा तु प्राणिमात्रसाधारणी स्वभावजा । सैव स्वभावत्रैविध्या-
त्रिविधेत्येवकारार्थः । उक्तविधात्रयसमुच्चयार्थश्चरमश्चकारः । यतः प्राग्भवीयवासनाख्यस्वभावस्याभिभावकं
शास्त्रीयं विवेकविज्ञानमनादृत्यशास्त्राणां देहिनां नास्ति अतस्तेषां स्वभाववशादत्रिधा भवन्तीं तां श्रद्धां शृणु ।
श्रुत्वा च देवासुरभावं स्वयमेवावधारयेत्यर्थः ॥ २ ॥

शं० टी०—कारणे ज्ञाते कार्ये बोधयितुं शक्यं न त्वज्ञाते सत्यतः कारणश्रद्धाभेदज्ञापनेन निष्ठाभेदं बोधयितुं श्रीभगवानुवाच—त्रिविधेति । देहिनां प्राणिनां श्रद्धा सात्त्विकी राजसी च तामसी चेति त्रिविधैव त्रिप्रकारा त्रिविधं भिन्ना भवतीत्यर्थः । श्रद्धायास्त्रैविध्यसिद्धौ कारणमाह—स्वभावजेति । ‘आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च । पञ्चैतानि विलिख्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः’ इत्यनेन प्राग्भवीयपुण्यापुण्यादिसंस्कारः स्वभावः स्वेन सह भवतीति स्वभावस्तस्माज्जाता स्वभावजा । यद्वा स्वभावः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका प्रकृतिस्तस्माज्जाता स्वभावजा तत एव सत्त्वादिगुणभेदाच्छ्रद्धाया अपि सात्त्विकी राजसी तामसी चेति भेद उपपद्यत इत्यर्थः । यत्प्रधानक्रियायां वर्तमानानां देहिनां निष्ठां त्वं पृच्छसि तां श्रद्धां मयोच्यमानां शृणु, श्रद्धासंभूतिप्रकारं शृण्वित्यर्थः ॥ २ ॥

श्री० टी०—अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—त्रिविधेति । अयमर्थः—शास्त्रतत्त्वज्ञानतः प्रवर्तमानानां परमेश्वरपूजाविषया सात्त्विकी एकविधैव श्रद्धा । लोकाचारमात्रेण तु प्रवर्तमानानां देहिनां या श्रद्धा सा तु सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा भवति । तत्र हेतुः स्वभावजा । स्वभावः पूर्वकर्मसंस्कारस्तस्माज्जाता स्वभावजा । स्वभावमन्यथा कर्तुं समर्थं हि शास्त्रोक्तं विवेकज्ञानं तत्तु तेषां नास्ति । अतः केवलं पूर्वस्वभावेनैव भवतीति श्रद्धा त्रिविधा भवति तामिमां त्रिविधा श्रद्धां शृणु । तदुक्तम्—व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन इत्यादिना ॥ २ ॥

स० टी०—सात्त्विक्या श्रद्धया युक्ता देवाः शास्त्रोक्तसाधने ॥ अधिक्रियन्ते युज्यन्ते तत्फलेन च साधकाः ॥ १ ॥ राजस्या ये तु तामस्या श्रद्धया संयुताश्च ते ॥ नाधिक्रियन्ते शास्त्रीये युज्यन्ते तत्फलेन न ॥ २ ॥ इत्येवं हि विवेकेन स्वभक्तस्यार्जुनस्य च ॥ संदेहोच्छित्तये श्रद्धाभेदं श्रीश उवाच ह ॥ ३ ॥ शास्त्रोक्तविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धया यया ॥ जन्मान्तरीयधर्मादिसंस्कारो योऽधुनातने ॥ ४ ॥ जन्मन्यारम्भकः सोऽयं स्वभावस्त्रिविधो नृणाम् ॥ सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्चेति तेन सा ॥ ५ ॥ त्रिविधोत्पादिता श्रद्धा सात्त्विक्यादिभिदावती ॥ श्रद्धां तां त्वं शृणु श्रुत्वा स्वयमेवावधारय ॥ ६ ॥ देवासुरस्वभावेन सा यथा भवति त्रिधा ॥ ७ ॥ २ ॥

भा० टी०—प्रभालुरूपमुत्तरं श्रीभगवानुवाच—त्रिविधेति । त्रिविधा त्रिप्रकारा श्रद्धा भवति, ययाऽन्वितानां निष्ठां त्वं पृच्छसि सा देहिनां देहवतां जीवानां स्वभावजा जन्मान्तरकृतधर्माधर्मादिसंस्कारो मरणकालेऽभिच्यक्तः स्वभाव उच्यते । तस्माज्जाता जीवानां त्रिविधात् स्वभावात् जातत्वात् श्रद्धा त्रिविधा भवतीत्यर्थः । या तु अस्वभावजा असूनामभावोऽस्वभावः मरणमित्यर्थः । तस्मिन्समीपे सति जाता मरणसमये व्यस्तानां समस्तानां वा गुणानामुद्भवे जन्मान्तरे तत्संस्कारवशात् तत्तद्गुणाधिक एव भवतीति व्यवस्थाकारणमिति तेषां व्याख्या । सा तु ‘मुखमस्तीति वक्तव्यम्’ इतिन्यायविजृम्भितत्वादुपेक्ष्या । श्रद्धायास्त्रैविध्यमाह—सात्त्विकी सत्त्वनिर्वृत्ता देवादिपूजाविषया, राजसी रजोनिर्वृत्ता यक्षरक्षःपूजाविषया, तामसी तमोनिर्वृत्ता प्रेतपिशाचादिपूजाविषया । एवं त्रिविधां तां श्रद्धां मयोच्यमानां शृणु ॥ २ ॥

प० टी०—ननु शास्त्रविवेकज्ञानं शास्त्रार्थमबुद्ध्वा बुद्ध्वा वा ? नाद्यो यजनासंभवान्नापरः श्रद्धानुत्पत्तेरास्तिक्यबुद्धिर्हि श्रद्धा, न चासौ शास्त्रज्ञानवतां शास्त्रविरुद्धे संभवतीति पर्यालोच्य भगवानाह—त्रिविधेति । देहिनां मनुष्याणां स्वभावजा श्रद्धा त्रिविधा भवति । प्राचीनसंस्कारः स्वभावस्तस्माज्जाता स्वभावजा स्वभावमन्यथाकर्तुं समर्थः शास्त्रोक्तज्ञानं तत्तु तेषां नास्त्यतः केवलं सत्त्वरजस्तमःप्रधानप्राचीनसंस्कारेण श्रद्धा त्रिविधा तां शृणु ॥ २ ॥

रा० टी०—ते त्रिविधा अपि सन्तीतिभावेन प्राक् यागाङ्गतया यष्टृविशेषणत्वेनोक्तश्रद्धां सात्त्विकत्वादिना विभज्य तदाश्रयेण तेषां सात्त्विकत्वादिस्वरूपमाह—त्रिविधेति द्वाभ्याम् । श्रद्धा आस्तिक्यनिष्ठा स्वभावजैवेत्यन्वयः । मनोवृत्तिश्रद्धाव्यावृत्तये स्वभावजैवेत्युक्तम् । तां त्रिविधां शृणु श्रुत्वा तत्र निष्ठां कुर्वित्यर्थः । तदन्वितैः क्रियमाणयजनप्रकारं शृण्वित्यर्थः ॥ २ ॥

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ! ॥

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ ३ ॥

त० टी०—सत्त्वानुरूपेति । सत्त्वमन्तःकरणं तदनुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति । सत्त्वादिगुणरजितान्तःकरणभेदाच्छ्रद्धाभेदः । यद्यप्यन्तःकरणस्य सात्त्विकाहंकारकार्यत्वात् सात्त्विकत्वमेव, तथाऽपि तदाप्यायकान्नपानादेः सात्त्विकादित्रैविध्यात्रिविधं भवति । तथा च प्राचीनकर्मनिमित्तकत्वाज्जन्मत एव केषांचित्सत्त्वगुणप्रधानं, केषांचिद्रजःप्रधानं, केषांचित्तमःप्रधानं, सत्त्वमन्तःकरणं देवयक्षरक्षसां क्रमेण भवति । मनुष्याणां तु प्रायेण व्यामिश्रं, केषांचिदेकैकगुणप्रधानं सत्त्वं भवति । एवं च सर्वस्य पुरुषस्य सत्त्वानुरूपान्तःकरणरूपा श्रद्धा भवति । हे भारत ! सत्त्वप्रधानस्य सात्त्विकी, रजःप्रधानस्य राजसी, तमःप्रधानस्य तामसीति विवेकः । फलितमाह—श्रद्धामयोऽयं पुरुष इति । अयं मोक्षानधिकारी संसारी पुरुषः श्रद्धामयः श्रद्धाप्रधानः । प्राधान्ये मयद् स्त्रीमय इतिवत् । तस्माद्यो यच्छ्रद्धः स एव सः, यः पुरुषो यादृश्या श्रद्धया युक्तः स एव सः । सात्त्विक्यादिश्रद्धया युक्तः सात्त्विकादिरूप एव पुरुषो भवति । एवं श्रद्धयैव निष्ठाऽपि दर्शिता । एतेन तेषां निष्ठा तु का कृष्णेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तम् । सत्त्वादिनिष्ठानां फलं तु 'उर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः । जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः' इति चतुर्दशे उक्तम् ॥ ३ ॥

म० टी०—प्राग्भवीयान्तःकरणगतवासनारूपानिमित्तकारणवैचित्र्येण श्रद्धावैचित्र्यमुक्त्वा तदुपादानकारणान्तःकरणवैचित्र्येणापि तत्रैविध्यमाह—सत्त्वेति । सत्त्वं प्रकाशशीलत्वात्सत्त्वप्रधानत्रिगुणापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतारब्धमन्तःकरणम् । तच्च कचिदुद्विक्तसत्त्वमेव यथा देवानां, कचिद्रजसामिभूतसत्त्वं यथा यक्षादीनां, कचिद्रजसामिभूतसत्त्वं यथा प्रेतभूतादीनां, मनुष्याणां तु प्रायेण व्यामिश्रमेव । तच्च शास्त्रीयविवेकज्ञानेनोद्भूतसत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय क्रियते । शास्त्रीयविवेकविज्ञानशून्यस्य तु सर्वस्य प्राणिजातस्य सत्त्वानुरूपा श्रद्धा सत्त्ववैचित्र्याद्विचित्रा भवति, सत्त्वप्रधानेऽन्तःकरणे सात्त्विकी, रजःप्रधाने तस्मिन् राजसी, तमःप्रधाने तु तस्मिंस्तामसीति । हे भारत महाकुलप्रसूत ज्ञाननिरतेति वा शुद्धसात्त्विकत्वं द्योतयति । यत्त्वया पृष्ठं तेषां निष्ठा केति तत्रोत्तरं शृणु—अयं शास्त्रीयज्ञानशून्यः कर्माधिकृतः पुरुषः त्रिगुणान्तःकरणसंपिण्डितः श्रद्धामयः प्राचुर्येणास्मिन् श्रद्धा प्रस्तुतेति तत्प्रस्तुतवचने मयद्, अन्नमयो यज्ञ इतिवत् । अतो यो यच्छ्रद्धः या सात्त्विकी राजसी तामसी वा श्रद्धा यस्य स एव श्रद्धानुरूप एव स सात्त्विको राजसस्तामसो वा । श्रद्धयैव निष्ठा व्याख्यातेत्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

शं० टी०—तदाह—सत्त्वेति । सत्त्वानुरूपा सत्त्वमिति रजस्तमसोरुपलक्षणम् । सत्त्वरजस्तमोगुणानामनुरूपा गुणत्रयभेदानुवृत्ता सर्वस्य प्राणिजातस्य श्रद्धा भवति पुण्यापुण्यकर्मवशादन्तःकरणविजृम्भितसत्त्वादिगुणभेदमाश्रित्यैव पुरुषाणां श्रद्धा भवति न तु पुरुषभेदमाश्रित्येत्यर्थः । ननु सत्त्वादिगुणानुगुण्येन प्राणिनां श्रद्धा भवतु प्रकृते किमायातमित्याकाङ्क्षायामाह—श्रद्धामय इति । अयमिति दृष्टव्यवहारो गृह्यते । अयं प्रत्यक्षः व्यवहारविषयः पुरुषः श्रद्धामयः अधिकृते पुरुषे श्रद्धाप्राचुर्येण दृश्यते, ततोऽयं श्रद्धामयः श्रद्धा-

प्रधानत्वाच्छ्रद्धामय इत्युच्यत इत्यर्थः । ननु पुरुषस्य श्रद्धामयत्वे सिद्धेऽपि का निष्ठेत्युक्तेः किमुत्तरमित्या-
काङ्क्षायामाह—य इति । योऽधिकारी पुरुषः स्वधर्मनिष्ठो यच्छ्रद्धः यद्गुणसंभावितश्रद्धावान् भवति स पुरुषः
स एव तद्गुण एव भवति । सत्त्वगुणसंभावितश्रद्धावान् सात्त्विकः रजोगुणसंभावितश्रद्धावान् राजसस्तमो-
गुणसंभावितश्रद्धावान् तामसो भवतीत्यर्थः । यद्यपि श्रद्धा सत्त्वस्यैव धर्मो न तु रजस्तमसोस्तथापि तयोः
प्राधान्ये सत्यपि तत्र सत्त्वस्योपसर्जनत्वसंभवात्तद्वत्त्वपि तद्धर्माभासः श्रद्धाभासिकी संभवत्यत एवोच्यते
यो यच्छ्रद्धः स एव स इति । एतेन सत्त्वरजस्तमोगुणसंभावितश्रद्धावतां तेषां निष्ठा क्रमात्सात्त्विकी
राजसी तामसी चेत्युत्तरं सूचितं भवति । ततः सिद्धं सात्त्विकानां दैवी सपद्राजसतामसानां त्वासुरी
संपदिति ॥ ३ ॥

श्री० टी०—ननु च श्रद्धा सात्त्विक्येव सत्त्वकार्यत्वेन त्वयैव भगवता उद्धवं प्रति निर्दिष्टत्वात् ।
यथोक्तम् ‘ शमो दमस्ति तिक्षेड्या तपः सत्यं दया स्मृतिः । तुष्टिस्त्यागोऽस्पृहा श्रद्धा ह्रीर्दया निर्वृतिर्धृतिः ’
इत्येताः सत्त्वस्य वृत्तय इति । अतः कथं तस्यास्त्रैविध्यमुच्यते ? सत्यम्, तथाऽपि रजस्तमोयुक्तपुरुषाश्रय-
त्वेन रजस्तमोमिश्रत्वेन सत्त्वस्य त्रैविध्यात् श्रद्धाया अपि त्रैविध्यं घटत इत्याह—सत्त्वानुरूपेति । सत्त्वानुरूपा
सत्त्वतारतम्यानुसारिणी सर्वस्य विवेकिनोऽविवेकिनो वा लोकस्य श्रद्धा भवति । तस्मादयं पुरुषः लौकिकः
श्रद्धामयः श्रद्धाविकारः त्रिविधया श्रद्धया विक्रियत इत्यर्थः । तदेवाह यो यच्छ्रद्धः, यादृशी श्रद्धा यस्य
स एव सः, तादृशया श्रद्धया युक्त एव सः । यः पूर्वं सत्त्वोत्कर्षेण सात्त्विकश्रद्धया युक्तः पुरुषः स पुनस्ता-
दृशः स्वसंस्कारेण सात्त्विकश्रद्धया युक्त एव भवति । यस्तु रजस उत्कर्षेण राजसश्रद्धायुक्तः स पुनस्तादृश
एव भवति । यस्तु तमस उत्कर्षेण तामसश्रद्धया युक्तः स पुनस्तादृश एव भवति इति लोकाचारमा-
त्रेण प्रवर्तमानेष्वेवं सात्त्विकराजसतामसश्रद्धाव्यवस्था । शास्त्रजनितविवेकज्ञानयुक्तानां तु स्वभावविजयेन
सात्त्विक्यैकैव श्रद्धेति प्रकरणार्थः ॥ ३ ॥

स० टी०—प्राग्भवीयमनोनिष्ठवासनानां त्रिविधता ॥ निमित्तमस्ति श्रद्धाया वैचित्र्ये चेत्युदीरितम् ॥ १ ॥
इदानीं तदुपादानमनोवैचित्र्यतोऽपि च ॥ श्रद्धावैचित्र्यमाहेशो महामायानियामकः ॥ २ ॥ सत्त्वं प्रकाशली-
लत्वादान्तःकरणमुच्यते ॥ कचिदुद्विक्तसत्त्वं तद्यथास्ति त्रिविधौकसाम् ॥ ३ ॥ कचिद्रजोऽभिभूतं तद्यक्षा-
दीनां मनो यथा ॥ कचित्तमोऽभिभूतं तद्यथा प्रेतादिदेहिनाम् ॥ ४ ॥ मनुष्याणां तु तत्सत्त्वं व्यामिश्रं
प्रायशो भवेत् ॥ तच्च शास्त्रीयबोधेनोद्धूतसत्त्वं रजस्तमः ॥ ५ ॥ क्रियते चाभिभूयैव तच्छून्यस्य तु
तच्छृणु ॥ सर्वस्य प्राणिजातस्य श्रद्धा सत्त्वानुसारिणी ॥ ६ ॥ सत्त्वप्रधाने मनसि सात्त्विकी पूर्वपुण्यजा ॥
रजःप्रधाने तस्मिन्सा राजसी पूर्वकर्मजा ॥ ७ ॥ तमःप्रधाने तस्मिन्सा तामसीति त्रिधा स्मृता ॥ का
निष्ठेति त्वया पृष्ठं यत्तत्रोत्तरमुच्यते ॥ ८ ॥ शास्त्रीयज्ञानशून्योऽयं कर्मण्यधिकृतः पुमान् ॥ श्रद्धामयोऽस्य
निष्ठापि व्याख्याता श्रद्धयैव हि ॥ ९ ॥ या यस्य सात्त्विकी श्रद्धा राजसी वाऽथ तामसी ॥ श्रद्धानुरूप
एवास्ति स पुमानिति निर्णयः ॥ १० ॥ ३ ॥

भा० टी०—प्राचीनकर्मोद्धोषिता त्रिविधा वासना स्वभावशब्दिता त्रिविधायाः श्रद्धायाः निमित्तमित्यु-
क्तम् । इदानीं तस्या उपादानानुरूपत्वेन त्रैविध्यं ज्ञापयन् तन्मयस्य पुरुषस्य त्रैविध्यं ज्ञापयति—सत्त्वानु-
रूपेति । सर्वस्य प्राणिजातस्य सत्त्वानुरूपा सात्त्विकादिसंस्कारोपेतान्तःकरणानुरूपा त्रिविधसंस्कारोपेत-
चित्तोपादाना श्रद्धा त्रिविधा भवतीत्यर्थः । श्रद्धामयः श्रद्धाप्रायोऽयं पुरुषो जीवः । कथं ? यो यच्छ्रद्धः यस्य
जीवस्य या श्रद्धा स यच्छ्रद्धः स एव सः श्रद्धानुरूप एव सः जीवः । श्रद्धायास्त्रैविध्यात्तन्मयो जीवोऽपि
त्रिविध इत्यर्थः । यथा त्वं भरतवंशोद्भवत्वात् भारतस्तथेति संबोधनाशयः ॥ ३ ॥

प० टी०—तामेवाह—सत्त्वानुरूपेति । सर्वस्य प्राणिनः श्रद्धा सत्त्वानुरूपा विशिष्टसंस्कारोपस्कृतान्तः-
करणानुरूपा वक्तव्या, यत आस्तिक्यबुद्धिः सत्त्वमन्तरेण नोत्पद्यते । तथा सति गुणप्राधान्यवशाद्विविधा
भवति । एवमयं पुरुषः संसारी श्रद्धामयस्त्रिविधया श्रद्धया विविक्त इति । तदाह—यो यच्छ्रद्धः यादृशी
श्रद्धा यस्यासौ यच्छ्रद्धस्तादृश्या श्रद्धया युक्तः स एव सः ॥ ३ ॥

रा० टी०—अस्तु श्रद्धा त्रिविधा । तेषां का निष्ठेतिप्रश्नस्य किमुत्तरमित्यत आह—यो यच्छ्रद्धः स एव
स इति । यो यजमानः सात्त्विकश्रद्धः स सात्त्विकः । यो राजसश्रद्धः स राजसः । यस्तामसश्रद्धः स तामस
इत्यर्थः । कुत एवमित्यतस्तदुपपादनायोक्तं सत्त्वेति । सर्वस्य जन्तोः श्रद्धा सत्त्वानुरूपा जीवस्वरूपानुरूपा
भवति 'सत्त्वं जीवः क्वचित्प्रोक्तः' इत्यादिवचनात् । श्रद्धायाः जीवस्वरूपानुरूपत्वात्तया तत्स्वरूपं ज्ञेय-
मित्यर्थः । श्रद्धायाः जीवानुरूपत्वमेव कुत इत्यत उक्तं श्रद्धेति । अयं पुरुषो जीवः श्रद्धामयः । तादा-
त्म्यार्थे मयट्—श्रद्धास्वरूप इत्यर्थः ॥ ३ ॥

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ॥

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

त० टी०—तदेवं श्रद्धया निष्ठा ज्ञेया । श्रद्धा तु सात्त्विकादिभेदभिन्ना देवादिपूजालिङ्गेन
कार्येण लक्ष्येत्याह—यजन्त इति । सात्त्विकाः सत्त्वप्रचुरा जनाः समानशीलानेव देवान् यजन्ते,
तेषां देवाराधनविषया श्रद्धा सात्त्विकीति ज्ञेया । राजसा रजःप्रचुरा जना समानशीलानेव यक्षर-
क्षांसि यजन्ते, तेषां राजसी श्रद्धा भवति । अन्ये तामसा जनाः समानशीलांस्तामसानेव प्रेतान्
भूतगणांश्च यजन्ते, तेषां तामसी श्रद्धा भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

म० टी०—श्रद्धा ज्ञाता सती निष्ठां ज्ञापयिष्यति । केनोपायेन सा ज्ञायतामित्यपेक्षिते देवपूजादिकार्य-
लिङ्गेनानुमेयेत्याह—यजन्त इति । जनाः शास्त्रीयविवेकहीनाः ये स्वाभाविक्या श्रद्धया देवान् वसुरुद्रादीन्
सात्त्विकान् यजन्ते तेऽन्ये सात्त्विका ज्ञेयाः । ये च यक्षान् कुबेरादीन् रक्षांसि च राक्षसान् निर्ऋतिप्रभृ-
तीन् राजसान् यजन्ते तेऽन्ये राजसा ज्ञेयाः । ये च प्रेतान् विप्रादयः स्वधर्मात्प्रच्युता देहपातादूर्ध्वं वायवीयं
देहमापन्नाः उल्कामुखकटपूतनादिसंज्ञाः प्रेता भवन्तीति मनूक्तान् पिशाचविशेषान् वा, भूतगणांश्च सप्तमातृ-
कादींश्च तामसान् ये यजन्ते तेऽन्ये तामसा ज्ञेयाः । अन्य इति पदं त्रिष्वपि वैलक्षण्यद्योतनाय संबध्यते ॥ ४ ॥

शं० टी०—एवं सत्त्वरजस्तमःसंभावितश्रद्धावतां पुरुषाणां सात्त्विकी राजसी तामसी च प्रकृतिरिति
सूचयित्वा तेषां प्रकृत्यनुरूपाणि कर्माण्याह कर्मणा लिङ्गेन तेषां स्वभावो ज्ञातव्य इति सूचयितुम्—यजन्त
इति । सात्त्विकाः श्रोत्रिया देवसंपत्तिमन्तो देवानग्न्यादीन् वैदिकेन कर्मणा यजन्ते सात्त्विक्या श्रद्धया ।
तदन्ये राजसास्तामसाश्चासुरसंपत्तिमन्तो राजस्या तामस्या च श्रद्धया यक्षरक्षांसि पिशाचान् भूतगणांश्च
यजन्ते ॥ ४ ॥

श्री० टी०—सात्त्विकादिभेदमेव कार्यभेदेन प्रपञ्चयति—यजन्त इति । सात्त्विका जनाः सत्त्वप्रकृ-
तीन् देवानेव यजन्ते पूजयन्ति । राजसास्तु रजःप्रकृतीन्यक्षान् राक्षसांश्च यजन्ते । एतेभ्योऽन्ये तु
विलक्षणास्तामसा जनास्तामसानेव प्रेतान् भूतगणांश्च यजन्ते । सत्त्वादिप्रकृतीनां तत्तद्देवतानां तु पूजा-
रुचिभिस्तत्तत्पूजकानां सात्त्विकत्वादि ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

स० टी०—श्रद्धा ज्ञाता सती निष्ठां ज्ञापयिष्यति साऽपि तु ॥ ज्ञायतां कथमित्युक्तेऽनुमेया कार्य-
लिङ्गतः ॥ १ ॥ शास्त्रीयज्ञानहीना ये स्वाभाविक्या तथा युताः ॥ श्रद्धया सात्त्विकान् देवान्यजन्ते

रुद्रमुख्यकान् ॥ २ ॥ ते जनाः सात्त्विका ज्ञेया ये तु यक्षांश्च राक्षसान् ॥ यजन्ते राजसांस्तेऽन्ये ज्ञातव्या राजसा जनाः ॥ ३ ॥ प्रेतान्पिशाचभेदान्ये मातृकादींश्च तामसान् ॥ यजन्ते भूतसंघांस्ते ज्ञातव्यास्तामसा जनाः ॥ ४ ॥ ४ ॥

भा० टी०—एवं श्रद्धायास्त्रैविध्येन पुरुषाणां त्रैविध्यं निरूप्य यथोक्तानां पुरुषाणां सत्त्वादिनिष्ठा कथं ज्ञातुं शक्येत्याकाङ्क्षापनुत्तये देवादिपूजारूपकार्येण लिङ्गेन साऽनुमेयेत्याशयेनाह—यजन्त इति । सात्त्विकाः सात्त्विकश्रद्धामयाः सत्त्वनिष्ठाः देवान्वस्वादीन् सात्त्विकान्यजन्ते पूजयन्ति । राजसाः कुबेरनिर्ऋतिप्रमुखान् यक्षरक्षांसि राजसान्यजन्ते । अन्ये तामसा जनाः प्रेतान् । विप्रादयः स्वधर्मात्प्रच्युता देहपातादूर्ध्वं वायवीयं देहमापन्ना उल्कामुखकटपूतनादिसंज्ञाः प्रेता भवन्तीति मनूक्तान् पिशाचविशेषान् वा भूतगणांश्च सप्त-मातृकादींश्च तामसान्यजन्ते । एवं पूजात्रैविध्येन जीवानां निष्ठात्रैविध्यं ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥ ४ ॥

प० टी०—यजन्ते सात्त्विका देवानिति । स्पष्टम् ॥ ४ ॥

श० टी०—यो यच्छ्रद्ध इत्यत्र सात्त्विकादिश्रद्धः सात्त्विकादिरित्युक्तम् । तत्र सात्त्विकश्रद्धादिः किं कर्म-धानिति जिज्ञासायां तां शृण्वति प्रतिज्ञातमाह—यजन्त इति । सात्त्विकाः सात्त्विकश्रद्धावन्तः शास्त्रविधानमजानन्तोऽपि सात्त्विकश्रद्धामात्रान्विता जना इति यावत्, देवान् यजन्ते । राजसा राजसश्रद्धावन्तः शास्त्रविधानमजानन्त इति सर्वत्र ज्ञेयं, यक्षरक्षांसि यजन्ते । तामसास्तामसश्रद्धावन्तः प्रेतादीन् यजन्ते । यद्यपि यागविधिषु ऐन्द्रं दधीत्यादिषु इन्द्रादिदेवता एवोद्देश्यतया श्रुताः इति राजसादिरपि तत्र श्रुतदेवतोद्देशेनैव यजनं करोति । तथापि तैरिष्टम् । यक्षराक्षसाः दीनत्वाद्देवनामानो ब्रह्मेन्द्रादिसनामकाः गृह्णन्तीति स्मृत्या तत्तन्नामकयक्षादीनामेव तत्तद्यज्ञभोक्तृत्वाद्यक्षरक्षांसि यजन्त इत्याद्युक्तमिति ज्ञेयम् । अत्र देवयाजिनां विष्णुभक्त्यादिमत्त्वान्मोक्ष एव फलम् । राजसानां तु स्वर्गप्रतिनिधित्वेन कल्पितः सांकल्पिकः स्वर्गः । तामसानां तु शिवपरिवारभूतादित्वप्राप्तिः फलं ज्ञेयम् । ‘मोक्षः सांकल्पिकः स्वर्गो भूतादित्वं फलं क्रमात्’ इति स्मृतेः ॥ ४ ॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ॥

दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ ५ ॥

कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ॥

मां चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

त० टी०—ननु शास्त्रविधिमुपेक्ष्य श्रद्धया यजतां श्रद्धात्रैविध्येन सात्त्विकादित्रैविध्यमुक्तं, तथाऽपि तेषां शास्त्रोपेक्षणाद्देवत्वं न भवति ‘यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः’ इत्यादिना सर्वपुरुषार्थहीनत्वकथनात् । नाप्यसुरत्वं तेषु दैवसाधर्म्यस्य तपोयज्ञादेर्दर्शनात् । तस्मात्कस्तेषां निश्चय इति चेत्तत्राह—अशास्त्रविहितमिति द्वाभ्याम् । अशास्त्रविहितं शास्त्रेण वेदेन तदनुकूलेन स्मृतिपुराणादिना च यन्न विहितमत एव घोरं प्राणिपीडाकरं तपो ये जनास्तप्यन्ते, उपलक्षणमिदं यज्ञादेः । तथाऽतिघोरं यज्ञं च ये कुर्वन्ति कथंभूता दम्भाहङ्कारसंयुक्ता दम्भो धार्मिकत्वख्यापनम्, अहङ्कार आत्मनः श्रेष्ठ्याभिमानस्ताभ्यां संयुक्ताः, कामरागबलान्विताः कामो विषयाभिलाषः, रागस्तदभिनिवेशः, बलं तत्प्राप्त्यर्थं प्रयत्नाग्रहस्तैरान्विताः सन्तः शरीरस्थमुपादानतया शरीरे स्थितं भूतग्रामं पृथिव्यादिभूतसमूहं कर्षयन्तः, वृथैवोपवासादिभिः कृशं कुर्वन्तः, अचेतसो विवेकहीना अन्तःशरीरस्थं मां च मदंशभूतं जीवं चैव कर्षयन्तोऽधमगतिप्रापणेन दुःखी कुर्वन्तस्तपोयज्ञादि कुर्वन्ति । ते आसुर-

निश्चयास्तानासुरनिश्चयान् परिहारार्थं विद्धि । असुरा हि मच्छासनमुलङ्घ्य यथेष्टाचारिणः मदाज्ञा-
विपरीताचारित्वात्तेषां सुखलवसंभावनाऽपि नास्ति, प्रत्युताजस्रदुःखे नरके पतन्ति । प्रसक्ताः
कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचावित्युक्तत्वात् ॥ ५ ॥ ६ ॥

म० टी०—एवमनादृतशास्त्राणां सत्त्वादिनिष्ठा कार्यतो निर्णीता । तत्र केचिद्वाजसतामसा अपि प्राग्भ-
वीयपुण्यपरिपाकात्सात्त्विका भूत्वा शास्त्रीयसाधनेऽधिक्रियन्ते । ये तु दुराग्रहेण दुर्दैवपरिपाकप्राप्तदुर्जन-
सङ्गादिदोषेण च राजसतामसतां न मुञ्चन्ति ते शास्त्रीयमार्गाद्गृष्टा असन्मार्गानुसरणेनेह लोके परत्र च
दुःखभागिन एवेत्याह द्वाभ्याम्—अशास्त्रविहितमिति । अशास्त्रविहितं शास्त्रेण वेदेन प्रत्यक्षेणानुमितेन वा
न विहितम्—अशास्त्रेण बुद्ध्याद्यागमेन बोधितं वा—घोरं परस्यात्मनः पीडाकरं तपस्तप्तशिलारोहणादि तप्यन्ते
कुर्वन्ति ये जनाः, दम्भो धार्मिकत्वख्यापनम्, अहंकारोऽहमेव श्रेष्ठ इति दुरभिमानः ताभ्यां सम्यग्मुक्ताः,
योगस्य सम्यक्त्वमनायासेन वियोगजननासामर्थ्यं, कामे काम्यमानविषये यो रागस्तन्निमित्तं बलमत्युग्र-
दुःखसहनसामर्थ्यं तेनान्विताः, कामो विषयेऽभिलाषः, रागः सदा तदभिनिविष्टत्वरूपोऽभिष्वङ्गः, बलमव-
श्यमिदं साधयिष्यामीत्याग्रहः, तैरन्विता इति वा । अत एव बलवत् दुःखदर्शनेऽप्यनिवर्तमानाः कर्षयन्तः
कृशीकुर्वन्तो बृथोपवासादिना शरीरस्थं भूतग्रामं देहन्द्रियसंघाताकारेण परिणतं पृथिव्यादिभूतसमुदायम-
चेतसो विवेकशून्याः मां चान्तःशरीरस्थं भोक्तरूपेण स्थितं भोग्यस्य शरीरस्य कृशीकरणेन कृशीकुर्वन्त एव
मामन्तर्यामित्वेन शरीरान्तःस्थितं बुद्धितद्बृत्तिसाक्षीभूतमीश्वरमाज्ञालङ्घनेन कर्षयन्त इति वा । तानैहिकसर्व-
भोगविमुखान् परत्र चाधमगतिभागिनः सर्वपुरुषार्थभ्रष्टानासुरनिश्चयान् आसुरो विपर्यासरूपो वेदार्थ-
विरोधिनिश्चयो येषां तान् मनुष्यत्वेन प्रतीयमानानप्यसुरकार्यकारित्वादसुरान्विद्धि जानीहि परिहरणाय ।
निश्चयस्यासुरत्वात्तत्पूर्विकाणां सर्वासामन्तःकरणवृत्तीनामासुरत्वम् । असुरत्वजातिरहितानां च मनुष्याणां
कर्मणैवासुरत्वात्तानसुरान्विद्धीति साक्षान्नोक्तमिति च दृष्टव्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्री० टी०—राजसानां तामसानां चासुरभेव धर्मं प्रतिपादयति—अशास्त्रेति द्वाभ्याम् । दम्भो मन्त्रतन्त्र-
वेषभापादिबाह्यपरिकराटोपः, अहंकारः कुलशीलविद्याश्रमादिभिरुत्कृष्टोऽहमित्यन्तःकरणाटोपस्ताभ्यां संयु-
क्ताः, कामरागबलान्विताः—कामाः ऐहिकामुष्मिकभोग्यपदार्थाः, रागस्तेषामुपभोगेच्छा, बलमिच्छावेगस्तैः
सम्यगन्वितास्तत एवाचेतसोऽविवेकिनो ये मूढाः शरीरस्थं स्थूलशरीर उदरे चान्यत्र विद्यमानं भूतग्रामं
स्थूलसूक्ष्मरूपप्राणिसमुदायम् । यद्वा प्राणेन्द्रियग्रामं कर्षयन्तोऽज्ञरसाद्यभावेन शोषयन्तो मां चैवान्तःशरी-
रस्थमन्तःशरीरं बुद्धिः तत्र सर्वप्रकाशकतया विद्यमानं मां चापि प्रत्यग्रूपं कर्षयन्तो मनोबुद्धीन्द्रियाणामु-
पवासकृतातिश्रान्त्या प्रवृत्त्युपरमे सत्यात्मचैतन्यस्य स्फुरणं न भवति । तदभाव एवास्य प्रत्यगात्मनः कृशी-
करणं तत्कुर्वन्तः सन्तो ये जनाः अशास्त्रविहितम् न अशास्त्रविहितं अशास्त्रविहितं घोरं पीडाकरं तपस्त-
प्यन्ते उपवासव्रतादिना कायशोषणं कामरागबलानुरूपया श्रद्धया ये कुर्वन्तीत्यर्थः । तानासुरनिश्चयान्
आसुराणां निश्चयो येषां तानासुरनिश्चयान् विद्धि दुष्करव्रतानासुरान् विजानीहीत्यर्थः । एतेनाभासश्रद्धावतां
राजसानां तामसानां चासुर्येव संपादिति सूचितम् । तेन सात्त्विकानां दैव्येव संपादिति सिद्धम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्री० टी०—राजसतामसेषु पुनर्विशेषान्तरमाह—अशास्त्रविहितमिति द्वाभ्याम् । शास्त्रविधिमजानन्तोऽपि
केचित्प्राचीनपुण्यसंस्कारेणोत्तमाः सात्त्विका एव भवन्ति । केचित्तु मध्यमा राजसा भवन्ति । अधमास्तु
तामसा भवन्ति । ये पुनरत्यन्तं मन्दभाग्याः गतानुगत्या पाखण्डसङ्गेन च तदाचारानुवर्तिनः सन्तः
अशास्त्रविहितं घोरं भूतभयंकरं तपस्तप्यन्ते कुर्वन्ति । तत्र हेतवः—दम्भाहंकाराभ्यां संयुक्ताः । तथा कामो-
ऽभिलाषः, रागः आसक्तिः, बलमाग्रहः । एतैरन्विताः सन्तः तानासुरनिश्चयान् विद्धीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५ ॥

किंच-कर्ष(र्श)यन्त इति । शरीरस्थं प्रारम्भकत्वेन देहे स्थितं भूतानां पृथिव्यादीनां ग्रामं समूहं कर्ष(र्श)-
यन्तः वृथैवोपवासादिभिः कृशं कुर्वन्तोऽचेतसोऽविवेकिनः मां च अन्तर्यामितया अन्तःशरीरस्थं देहमध्ये
स्थितं मदाज्ञालङ्घनेनैव कर्ष(र्श)यन्तः सन्त एवं ये तपश्चरन्ति तानासुरनिश्चयानासुरोऽतिक्रो निश्चयो येषां
तान् विद्धि ॥ ६ ॥

स० टी०-इत्यनादृतशास्त्राणां निष्ठोक्ता त्रिविधा नृणाम् ॥ केचित्पुण्यवशात्सन्ति सात्त्विकाः
शास्त्रतत्पराः ॥ १ ॥ दुराग्रहेण ये त्वत्र दुर्दैवपरिपाकतः ॥ दुष्टसङ्गादिदोषेण न मुञ्चन्त्यासुरीं मतिम्
॥ २ ॥ ते शास्त्रीयाध्वनो भ्रष्टा असन्मार्गानुसारतः ॥ इहामुत्र च दुःखैकभाज एवेति कथ्यते ॥ ३ ॥
यन्न श्रुत्या न वा स्मृत्या विहितं तप आसुरम् ॥ यद्वा शास्त्रेण बुद्ध्यादिप्रणीतेनैव बोधितम् ॥ ४ ॥
घोरं स्वस्य परस्यापि कुर्वन्त्यत्यन्तदुःखदम् ॥ आत्मनो धार्मिकत्वस्य ख्यापनं दम्भ ईरितः ॥ ५ ॥ श्रेष्ठो-
ऽहमेवमित्येवमहंकारो दुराग्रहः ॥ ताभ्यामत्यन्तसंयुक्ता यो रागः काम्यगोचरे ॥ ६ ॥ तन्निमित्तं बलं
दुःखं सोढुं सामर्थ्यमित्यपि ॥ विषयाभिलाषः कामो रागोऽभिष्वङ्ग उच्यते ॥ ७ ॥ साधयिष्याम्यवश्यं
चेत्याग्रहो बलमुच्यते ॥ तैर्युता बलबहुःखदर्शनेऽत्यनिवर्तिनः ॥ ८ ॥ ५ ॥ पृथ्व्यादिभूतसंघं ये
देहस्थमविवेकिनः ॥ कृषीकुर्वन्त आत्मानं मां चैवान्तःशरीरगम् ॥ १ ॥ अन्तर्यामितया भोक्तृ-
भावेन साक्षिभावतः ॥ मदाज्ञालङ्घनेनैते मां द्विषन्तो नराधमाः ॥ २ ॥ तान्पुमर्थात्परिभ्रष्टानिहामुत्राध-
भागिनः ॥ आसुरोऽतिविपर्यासो विरुद्धत्वेन च श्रुतेः ॥ ३ ॥ निश्चयो दुर्बिधां येषां तान्मनुष्यत्वरूपतः ॥
प्रतीयमानानासुर्या क्रान्तान्विद्धयासुराब्जठान् ॥ ४ ॥ सर्वथा हेय एवासौ दुष्ट आसुरनिश्चयः ॥ श्रेयो-
ऽर्थिभिर्विपश्चिद्भिर्हरित्येवमाशयः ॥ ५ ॥ ६ ॥

भा० टी०-एवं कार्यतो निर्णीतानां सत्त्वादिनिष्ठानां मध्ये देवपूजादितत्परस्य सत्त्वनिष्ठस्य दौर्लभ्यं
रजस्तमोनिष्ठानां बाहुल्यं च ज्ञापयितुमाह-अशास्त्रेति । अशास्त्रविहितं श्रुतिस्मृत्यादिरूपेण शास्त्रेण
विहितं न भवति तत् शास्त्रं न भवतीत्यशास्त्रं तेन, बुद्ध्याद्यागमेन बोधितमिति वा । घोरं प्राणिनामात्मन-
श्च पीडाकरं तपो ये जनास्तप्यन्ते निर्वर्तयन्ति । जनान्विशिनष्टि-दम्भाहंकारसंयुक्ताः दम्भो धर्मध्वजित्वम्,
अहंकारोऽहमेव सर्वोत्तम इति दुरभिमानस्ताभ्यां सम्यग्युक्ताः । कामरागबलान्विताः-कामो विषयाभिलाषः,
कामस्य कारणीभूतो विषयाभिर्लज्जनात्मको रागः, कामरागाभ्यां कृतं बलं विषयसंपादनोत्साहस्तेनान्विताः,
कामरागबलैरन्विता इति वा ॥ ५ ॥ रजोनिष्ठान् प्राधान्येन प्रदर्श्य तमोनिष्ठान् प्राधान्येन विशिनष्टि-
कर्षयन्त इति । शरीरस्थं भूतग्रामं करणसमुदायरूपेण परिणतं कर्षयन्तः कृशीकुर्वन्तः यतोऽचेतसोऽविवे-
किनो मूढाः मां चैव तत्कर्मबुद्धिसाक्षिभूतमन्तःशरीरस्थं कर्षयतो मदनुशासनातिक्रमणं कुर्वन्तो भोक्तरूपे-
णान्तःशरीरस्थम् । भोग्यस्य शरीरस्य कर्षणेन कृशीकुर्वन्त इति तु भोग्यस्य कृशीकरणेनापि निरवयवस्य
भोक्तुः वास्तवं कार्यं न संभवतीत्यभिप्रेत्याचार्यैः नोक्तम् । य एवंविधास्तान् आसुरो निश्चयो येषां
ते आसुरनिश्चयाः तान्परिहरणार्थं विद्धि विजानीहीति करुणानिधिर्भगवानुपदिशति ॥ ६ ॥

प० टी०-अथाविहितं कर्म दर्शयति-अशास्त्रविहितमिति द्वाभ्याम् । शास्त्रेणाविहितमनुज्ञातं घोरं
भयावहं श्मशाने नम्रत्वेनानुष्ठीयमानं घोरसाधनादि ये जनास्तपस्तप्यन्तेऽनुतिष्ठन्ति । दम्भो धर्मध्वजि-
त्वम्, अहंकारो गर्वस्ताभ्यां संयुक्ताः । कामोऽभिलाषो, राग आसक्तिर्बलमाग्रहस्तैरन्वितास्तानासुरनिश्चया-
न्विद्धीत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५ ॥ तदुदाहरति-कर्षयन्त इति । शरीरस्थं शरीरान्तर्गतं भूम्यादिभूतग्रामं प्राणा-
चारोपवासादिभिः कर्षयन्तः कृशं कुर्वन्तः । च परं मामन्तर्यामित्वेन स्थितं दुःखसाक्षिणं कुर्वन्तोऽत एवाचे-
तसो दैवप्राप्यमित्यजानन्तस्तानासुरनिश्चयानासुरोऽतिक्रो निश्चयो येषां ते तथाविधान् विद्धि ॥ ६ ॥

रा० टी०—न केवलं तामसानां भूतादित्वं तमःप्राप्तिरपीत्याह—अशास्त्रेत्यादि द्वाभ्याम् । ये जनाः शास्त्रादन्येन दुरागमादिना विहितं घोरं महाकष्टरूपं तपः दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागाबलान्विताः इच्छासक्त्याग्रहयुक्ताः सन्तस्तप्यन्ते कुर्वन्ति ॥ ५ ॥ किञ्च—कर्शयन्त इति । शरीरस्थं भूतप्रामं लक्ष्म्यादिदेवतासमुदायं मां चान्तर्नियामकत्वेन शरीरस्थं कर्शयन्तो (कुशत्वेना) रूपगुणत्वेन पश्यन्तो-ऽचेतसोऽविवेकिनः । तानासुरनिश्चयानसुरसंबन्धनिश्चयान्विद्धि जानीहि । ते दैत्यरक्षःपिशाचा इत्यर्थः । तमःप्राप्तिरयोग्या इति भावः ॥ ६ ॥

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ॥

यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

त० टी०—एवं परिहार्यमासुरत्वं प्रदर्श्य सात्त्विकानामुपादानार्थं राजसतामसानां परिहारार्थं यज्ञतपोदानानां गुणतत्त्वैर्विध्यं वक्तुं तावत् सात्त्विकादियज्ञादेरन्तःकरणनिमित्तत्वादन्तःकरणस्य शुद्धेस्तु “अन्नमयं हि सोम्य ! मनः आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः” इति श्रुत्या आहारशुद्धिर्मूलत्वेन-श्चयादाहारस्य गुणतत्त्वैर्विध्यं वक्तुं प्रतिजानीते—आहारस्त्वपीति । न केवलं श्रद्धैव देहिनां त्रिविधा भवति । किंतु सर्वस्य जनस्य यस्तु आहारः प्रियो भवति, सोऽपि त्रिविध एव । सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वेन स्वस्वप्रकृत्यनुसारात्रिविधेष्वेवैकतमः प्रियः, नतु चतुर्थः कश्चिदित्यर्थः । तथा यज्ञस्तथा तपो दानं च त्रिविधं भवति । तेषामाहारादीनां भेदमिमं वक्ष्यमाणं शृणु ॥ ७ ॥

म० टी०—ये सात्त्विकास्ते देवा ये तु राजसास्तामसाश्च ते विपर्यस्तत्वादसुरा इति स्थिते सात्त्विकानामादानाय राजसतामसानां हानाय चाहारयज्ञतपोदानानां त्रैविध्यमाह—आहार इति । न केवलं श्रद्धैव त्रिविधा, आहारोऽपि सर्वस्य प्रियस्त्रिविध एव भवति सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वेन चतुर्थ्या विधायाः असंभवात् । यथा दृष्टार्थः आहारस्त्रिविधस्तथा यज्ञतपोदानान्यदृष्टार्थान्यपि त्रिविधानि । तत्र “यज्ञं व्याख्यास्यामो ब्रुव्यं देवतात्यागः” इति कल्पकारैर्देवतोद्देशेन ब्रुव्यत्यागो यज्ञ इति निरुक्तः । स च यजतिना जुहोति-ना च चोदितत्वेन यागो होमश्चेति द्विविधः—उत्तिष्ठद्वोमा वषट्कारप्रयोगान्ता याज्यापुरोनुवाक्यावन्तो यजतयः, उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रयोगान्ता याज्यापुरोनुवाक्यारहिताः जुहोतय इति कल्पकारैर्व्याख्यातो यज्ञ-शब्देनोक्तः । तपः कायेन्द्रियशोषणं कृच्छ्रचान्द्रायणादि । दानं परस्वत्वापत्तिफलकः स्वस्वत्वत्यागः । तेषामाहारयज्ञतपोदानानां सात्त्विकराजसतामसभेदं मया व्याख्यायमानमिमं शृणु ॥ ७ ॥

शं० टी०—एवं श्रद्धाभेदेन देवादियजनभेदेन शास्त्रीयाशास्त्रीयकर्मानुष्ठानेन च सात्त्विका राजसास्तामसा ज्ञातव्या इति सूचयित्वाऽधुना त्वाहारेण यज्ञेन तपसा दानेन च ते ज्ञातव्या इति सूचयितुमाहारयज्ञतपोदानादीनां सत्त्वादिगुणभेदेन त्रैविध्यं प्रतिपादयति सात्त्विकैर्मुमुक्षुभिः । सात्त्विका एवाहारादयश्चित्तशुद्धये कर्तव्या नत्वितर इति ज्ञापयितुं च—आहारस्त्विति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ७ ॥

श्री० टी०—आहारादिभेदादपि सात्त्विकादिभेदं दर्शयितुमाह—आहारस्त्वित्यादित्रयोदशभिः । सर्वस्यापि जनस्य य आहारोऽन्नादिः स तु यथायथं त्रिविधः प्रियो भवति । तथा यज्ञतपोदानानि च त्रिविधानि भवन्ति । तेषां च वक्ष्यमाणमिमं भेदं शृणु । एतच्च राजसतामसाहारयज्ञादिपरित्यागेन सात्त्विकाहारयज्ञादिसेवया सत्त्ववृद्धौ यत्नः कर्तव्य इत्येतदर्थं कथ्यते ॥ ७ ॥

स० टी०—ये सात्त्विकास्ते देवाः स्युः राजसास्तामसास्तु ये ॥ तेऽसुराः सर्वथा त्याज्या ग्राह्या देवास्तु सात्त्विकाः ॥ १ ॥ इत्याहारतपोयज्ञदानत्रैविध्यमुच्यते ॥ त्रिविधोक्ता यथा श्रद्धा तथाहारस्त्रिविधाऽस्त्यपि

॥ २ ॥ सर्वस्य प्राणिनो भोक्तः प्रियो यज्ञस्तपस्तथा ॥ देवतोद्देशतो द्रव्यत्यागो याग उदाहृतः ॥ ३ ॥
तपश्चान्द्रायणाशुक्तं शरीरेन्द्रियशोषणम् ॥ दानं स्वस्वत्वत्यागोऽन्यस्वत्वापादनमीरितम् ॥ ४ ॥ तेषां चतुर्णां
भेदं त्वं प्रोच्यमानं मया शृणु ॥ ५ ॥ ६ ॥

भा० टी०—तत्तदाहारेषु प्रीत्यतिरेकेण सात्त्विकत्वादिकं यज्ञादीनामपि सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिविधत्वं च
बुद्ध्वा सात्त्विका आहारादयो ग्राह्याः राजस्तामसाश्च परिवर्ज्या इति बोधयितुमारभते—आहार इत्या-
दिना । आह्रियते इत्याहारो भक्ष्यादिरूपः । सर्वस्य सात्त्विकादिभेदभिन्नस्य प्राणिजातस्य भोक्तराहारोऽपि
त्रिविधस्त्रिप्रकारः प्रियः इष्टो भवति, तथा यज्ञस्त्रिविधः तथा दानम् । तेषामाहारादीनामिमं वक्ष्यमाणं
भेदं शृणु ॥ ७ ॥

प० टी०—अथ सात्त्विकादीनामाहारादिभेदमाह—आहार इत्यादितत्त्वयोदशभिः । सर्वस्यापि जनस्य
य आहारोऽन्नादिः स तु यथायर्थं त्रिविधः प्रियो भवति । तथा यज्ञतपोदानानि च त्रिविधानि भवन्ति ।
तेषां वक्ष्यमाणमिमं भेदं त्रिविधं शृणु ॥ ७ ॥

रा० टी०—अद्वाभेदात्सात्त्विकादिभेदः तत्तदीयसदसत्कर्माविवेकेन सात्त्विकादिस्वरूपविवेक उक्तः ।
आहारादिभेदेनापि तेषां विवेकं प्रतिज्ञापूर्वमाह—आहारस्त्वित्यादिसप्तभिः । सर्वस्येति सात्त्विकादिजन-
स्येत्यर्थः । यज्ञस्तपोदानं तथा त्रिविधमित्यर्थः । तेषामिति आहारादीनामित्यर्थः ॥ ७ ॥

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ॥

रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥

कटुम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ॥

आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ॥

उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

त० टी०—तत्र तावदाहारभेदानाह त्रिभिः श्लोकैः—आयुरिति । आयुरादिवर्धना आहाराः
सात्त्विकानां प्रिया भवन्ति । तत्रायुश्चिरजीवनं, सत्त्वमन्तःकरणं गुणो वा तस्य कार्यं ज्ञानं सत्त्व-
शब्देनोच्यते 'सत्त्वात्संजायते ज्ञानम्' इतिवचनात् । बलं स्वधर्मानुष्ठानसामर्थ्यम्, आरोग्यं रोगरा-
हित्यं, सुखं चित्तप्रसादः, प्रीतिरभिरुचिस्तेषां विवर्धना विवृद्धिकराः । ते च रस्या मधुररसोपेताः,
स्निग्धाः स्नेहयुक्ताः, स्थिराः शरीरे रसांशेन चिरकालस्थायिनः, हृद्या हृदयङ्गमाः, एवंविधा आ-
हारा भक्ष्यभोज्यादिरूपाः सात्त्विकप्रिया भवन्ति । तथा—कट्विति । अतिशब्दः कट्वादिषु सप्तस्वपि
योजनीयः । तथा चातिकटुर्निम्बादिः, अत्यम्लः, अतिलवणः, अत्युष्णः, अतितीक्ष्णो मरी-
च्यादिः, अतिरूक्षः स्नेहवर्जितः कङ्कुकोद्रवादिः, अतिविदाहिनः कण्ठोदरदाहकराः—एवंभूता
आहारा राजसस्य इष्टाः प्रिया भवन्ति । ते च दुःखं तात्कालिकतापः, शोकः पश्चाद्भाविदौ-
र्मनस्यम्, आमयो रोगः, एतान् प्रददतीति दुःखशोकामयप्रदाः । तथा—यातयाममिति । यातयामं
बहुकालावस्थितं, गतरसं निर्गतस्वाभाविकरसं, पूति दुर्गन्धव्याप्तं, पर्युषितं रात्र्यन्तरितत्वेन
रसान्तराविष्टम्, उच्छिष्टं गुरुतत्सदृशेभ्योऽन्येषां भुक्तावशिष्टम्, अमेध्यं यज्ञेश्वरानर्हमशुचि, एवंविधं

तमोमयं भोजनं तामसस्य पुरुषस्य प्रियं भवति । पुनरपि तमसो विवृद्धिकरम् । तस्माच्छ्रे-
यस्कामै राजसं तामसं च हित्वा सत्त्ववृद्धये सात्त्विकाहार एव सेवनीय इति भावः ॥ ८-१० ॥

म० टी०—आहारयज्ञतपोदानानां भेदः पञ्चदशभिर्न्याख्यायते । तद्वाहारभेदस्त्रिभिः—आयुरिति । आयु-
श्चिरजीवनं, सत्त्वं चित्तधैर्यं बलवति दुखेऽपि निर्विकारत्वापादकं, बलं शरीरसामर्थ्यं स्वोचिते कार्ये श्रमाभा-
वप्रयोजकम्, आरोग्यं व्याध्यभावः, सुखं भोजनानन्तराह्लाद, तृप्तिः प्रीतिर्भोजनकालेऽनभिरुचिराहित्यमिच्छौ-
त्कृत्यं तेषां विवर्धनाः विशेषेण वृद्धिहेतवः, रस्याः आस्वाद्याः मधुररसप्रधानाः, स्निग्धाः सहजेनागन्तुकेन वा
स्नेहेन युक्ताः, स्थिराः रसाद्यंशेन शरीरे चिरकालस्थायिनः, हृद्याः हृदयंगमाः दुर्गन्धाशुचित्वादिदृष्टादृष्टदोष-
शून्याः, आहाराश्चर्यचोष्यलेहपेयाः, सात्त्विकानां प्रियाः—एतैर्लिङ्गैः सात्त्विका ज्ञेयाः सात्त्विकत्वमभिलषद्भिश्चेत
आदेया इत्यर्थः ॥ ८ ॥ कट्टिति । अतिशब्दः कट्वादिषु सप्तस्वपि योजनीयः । कटुस्तित्तः कटुरसस्य तीक्ष्णशब्दे
नोक्तत्वात् । तत्रातिकटुर्निम्बादिः, अत्यम्लोऽतिलवणोऽत्युष्णश्च प्रसिद्धः । अतितीक्ष्णो मरीचादिः, अतिरूक्षः
स्नेहशून्यः कङ्गुकोद्रवादिः, अतिविदाही संतापको राजिकादिः, दुखं तात्कालिकीं पीडां, शोकं पश्चाद्भावि-
दौर्मनस्यम्, आमयं रोगं च धातुवैषम्यद्वारा प्रदतीति तथाभिधा आहारा राजसस्येष्टाः । एतैर्लिङ्गैः राजसा
ज्ञेयाः सात्त्विकैश्चेत उपेक्षणीया इत्यर्थः ॥ ९ ॥ यातेति । यातयाममर्धपक्वं निर्वीर्यस्य गतरसपदेनोक्तत्वादिति
भाष्यम् । गतरसं विरसतां प्राप्तं शुष्कं, यातयामं पक्वं सत्प्रहरादिन्यवहितमोदनादि शैत्यं प्राप्तं, गतरसमुद्धृत-
सारं मथितदुग्धादीत्यन्ये, पूति दुर्गन्धं, पर्युषितं पक्वं सद्वाय्वन्तरितम् । चेन तत्कालोन्मादकरं धत्तूरादि समुच्ची-
यते । यदतिप्रसिद्धं दुष्टत्वेन उच्छिष्टं मुक्तावशिष्टम्, अमेध्यमयज्ञार्हमशुचि मांसादि । अपि चेति वैद्यकशास्त्रो-
क्तमपथ्यं समुच्चीयते । एतादृशं यज्ञोजनं भोज्यं तत्तामसस्य प्रियं सात्त्विकैरतिदूरादुपेक्षणीयमित्यर्थः । एतादृ-
शभोजनस्य दुःखशोकामयप्रदत्वमतिप्रसिद्धमिति कण्ठतो नोक्तम् । अत्र च क्रमेण रस्यादिवर्गः सात्त्विकः,
कट्वादिवर्गो राजसः, यातयामादिवर्गस्तामस इत्युक्तमाहारवर्गत्रयम् । तत्र सात्त्विकवर्गविरोधित्वमितरवर्गद्वये
द्रष्टव्यम् । तथा ह्यतिकटुत्वादिकरस्यत्वविरोधि तादृशस्यानास्वाद्यत्वात् । रूक्षत्वं स्निग्धत्वविरोधि । तीक्ष्णत्व-
विदाहित्वे धातुपोषणविरोधित्वास्थिरत्वविरोधिनि । अत्युष्णत्वादिकं हृद्यत्वविरोधि । आमयप्रदत्वमायुःसत्त्वब-
लारोग्यविरोधि । दुःखशोकप्रदत्वं सुखप्रीतिविरोधि । एवं सात्त्विकवर्गविरोधित्वं राजसवर्गे स्पष्टम् । तथा ताम-
सवर्गेऽपि गतरसत्वयातयामत्वपर्युषितत्वानि यथासंभवं रस्यत्वस्निग्धत्वस्थिरत्वविरोधीनि । पूतित्वोच्छिष्टत्वा-
मेध्यत्वानि हृद्यत्वविरोधीनि । आयुःसत्त्वादिविरोधित्वं तु स्पष्टमेव । राजसवर्गे दृष्टविरोधमात्रं, तामसवर्गे
तु दृष्टादृष्टविरोध इत्यतिशयः ॥ १० ॥

शं० टी०—आयुरिति । आयुषो ज्योर्जीवनस्य सत्त्वस्यान्तःकरणस्य तत्स्फूर्तेर्बलस्य देहेन्द्रियशक्ते-
रारोग्यस्य रोगानुदयस्य सुखस्य संतोषस्य प्रीतिश्चक्षुष्प्रीतेर्विवर्धनाः वर्धकाः रस्याः रसोपेता मधुराः स्निग्धाः
स्नेहयुक्ताः स्थिरा सारवत्तराः हृद्या मनोरमा आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥ कट्टिति । अतिशब्दः
कट्वादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । अतिकटुरतितित्तो निम्बादिः कटुकस्तित्तशब्देनोच्यते अत्यम्लोऽतिलवणो-
ऽत्युष्णः अतितीक्ष्णो बृहन्मरीचिः रूक्षो निःस्नेहः प्रियङ्गवादिः, विदाही सर्षपादिः, सद्योदुःखप्रदाः पश्चा-
च्छोकप्रदा आहारा राजसस्येष्टाः ॥ ९ ॥ यातेति । यातयामं मन्दपक्वं, गतरसम् अतिपक्कम्, पूति
दुर्गन्धि, पर्युषितं पुरातनं, उच्छिष्टं भोजनशेषं, अमेध्यमयज्ञशेषं, भोजनं तामसप्रियम् ॥ १० ॥

श्री० टी०—तत्राहारत्रैविध्यमाह—आयुरिति त्रिभिः । आयुर्जीवितम्, सत्त्वमुत्साहः, बलं शक्तिः,
आरोग्यं रोगराहित्यं, सुखं चित्तप्रसादः, प्रीतिरभिरुचिः, आयुरादीनां विवर्धनाः विशेषेण वृद्धिकरास्ते

च रस्या रसवन्तः स्निग्धाः स्नेहयुक्ताः स्थिरा देहे सारांशेन चिरकालावस्थायिनो हृद्या दृष्टमात्रा एव हृदयङ्गमाः—एवंभूता आहारा भक्ष्यभोज्यादयः सात्त्विकप्रियाः ॥ ८ ॥ तथा—कट्विति । अतिशब्दः कट्वादिषु सप्तस्वपि संबध्यते । अतिकटुर्निम्बादिः, अत्यम्लोऽतिलवणोऽत्युष्णश्च प्रसिद्धः । अतितीक्ष्णो मरीचादिः, अतिरूक्षः कङ्कुकोद्रवादिः, अतिविदाही सर्षपादिः । अतिकट्वादय आहारा राजसस्येष्टाः प्रियाः । दुःखं तात्कालिकं हृदयसंतापादि, शोकः पञ्चाद्भावि दौर्मनस्यं, आमयो रोगः—एतान् प्रददति प्रयच्छन्तीति तथा ॥ ९ ॥ तथा—यातयाममिति । यातो यामः प्रहरो यस्य पक्षस्योदनादेस्तथातयामं शैत्यावस्थां प्राप्नोत्यर्थः । गतरसं निष्पीडितसारं, पूति दुर्गन्धं, पर्युषितं दिनान्तरपक्वम्, उच्छिष्टम् अन्यभुक्तावाशिष्टम्, अमेध्यमभक्ष्यं कलजादि—एवंभूतं भोजनं भोज्यं तामसस्य प्रियम् ॥ १० ॥

स० टी०—तत्राहारभिदामाह त्रिभिः श्लोकैर्जगत्पतिः ॥ चिरजीवनमायुः स्यात्सत्त्वं धैर्यं धियः स्मृतम् ॥ १ ॥ बलं शरीरसामर्थ्यं श्रमाभावप्रयोजकम् ॥ आरोग्यं व्याध्यभावः स्यादाह्लादो भोजनात्सुखम् ॥ २ ॥ भोजनावसरेऽत्यन्ताभिरुचिः प्रीतिरुच्यते ॥ तेषां षण्णां विशेषेण वृद्धिहेतव आदरात् ॥ ३ ॥ आस्वाद्याः स्नेहसंपन्नाः शरीरे स्थायिनश्चिरम् ॥ हृद्याः पूत्यशुचित्वादिशून्याश्च हृदयङ्गमाः ॥ ४ ॥ आहारा लेह्यचोष्याद्याः सात्त्विकानां प्रियाः सदा ॥ एतैर्लिङ्गैर्हि विज्ञेयाः सात्त्विकाः सत्त्वमीप्सुभिः ॥ ५ ॥ ॥ ८ ॥ कट्वादयस्तु चत्वारः प्रसिद्धा निम्बकादयः ॥ योजनीयोऽतिशब्दस्तु कट्वादिष्वपि सप्तसु ॥ १ ॥ मरीच्याद्यतितीक्ष्णोऽतिरूक्षः स्नेहविवर्जितः ॥ तापकोऽतिविदाही स्यादेते दुःखादिदायिनः ॥ २ ॥ दुःखं तात्कालिकी पीडा शोकः पञ्चाद्विभावि च ॥ दौर्मनस्यं तथा रोगं धातुवैषम्यहेतुकम् ॥ ३ ॥ ददतीति तथाहारा राजसस्य प्रियाः सदा ॥ सात्त्विकै राजसा एते उपेक्ष्याः सर्वथा यतः ॥ ४ ॥ ९ ॥ अर्धपक्वं विरसतां प्राप्तमाद्यपदद्वये ॥ अथोऽथवा यत्पक्वं सत्प्रहराद्यन्तरालतः ॥ १ ॥ शैत्यं प्राप्तं यातयाममुद्धृतसारमीरितम् ॥ पूति दुर्गन्धमित्युक्तं पर्युषितं निशान्तरम् ॥ २ ॥ भुक्त्वाऽवशिष्टमुच्छिष्टममेध्यमकतूचितम् ॥ भोज्यमेतादृशं यत्तत्तामसस्य प्रियं सदा ॥ ३ ॥ उपेक्ष्यं सात्त्विकैर्दूरादुःखशोकामयप्रदम् ॥ सात्त्विकान्नविरोधित्वमुभयत्र समं यतः ॥ ४ ॥ राजसे दृष्टदोषोऽस्ति दृष्टादृष्टस्तु तामसे ॥ ५ ॥ १० ॥

भा० टी०—तत्र सात्त्विकप्रीतिविषयान् आहारानादाबुदाहरति—आयुरिति । आयुश्चिरजीवनं, सत्त्वमन्तःकरणधैर्यवीर्योत्साहात्मकं, बलं कार्यकरणे शरीरसामर्थ्यम्, आरोग्यं नीरोगता, सुखमन्तराह्लादः दर्शनमात्रेण संतोषजन्यः, प्रीतिः परेषामभिसंपन्नानां दर्शनात्परमो हर्षोऽभिरुचिर्वा, यद्वा प्रीतिस्तृप्तिजन्या प्रसन्नता । आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतीनां विवर्धना विशेषेण वृद्धिकराः, रस्या रसोपेताः शर्करादयः, स्निग्धाः स्नेहवन्तो दुग्धादयः, स्थिराः देहे चिरकालस्थायिनः चिरतरशरीरोपकारहेतवः, हृद्याः दृष्टादृष्टदोषशून्याः हृदयप्रियाः—एवंविधा आहारा सात्त्विकस्य प्रिया इष्टाः । एतादृशाहारप्रीतिमन्तः सात्त्विका ज्ञेयाः । सात्त्विकत्वमभिलषद्भिश्चैते आदेया इत्यर्थः ॥ ८ ॥ राजसप्रियाहारानुदाहरति—कट्विति । अतिशब्दः कट्वादिषु सर्वेषु संबन्धनीयः । अतिकटुर्निम्बादिः, अत्यम्लं जम्बीरादि, अतिलवणं बहुक्षिप्तसैन्धवादि, अत्युष्णं मुख्यादिदाहकं, अतितीक्ष्णं मरीचादि, अतिरूक्षः स्नेहलेशेनापि रहितः कङ्कुकोद्रवादिः, अतिविदाही संतापकः सर्षपादिः, एवंविधा अतिकट्वादयो दुःखं तात्कालिकी पीडा, पञ्चादुत्पन्नरोगे तज्जन्यं दौर्मनस्यं शोकः, आमयो रोगः, तान् प्रयच्छन्तीनि दुःखशोकामयप्रदा आहारा राजसप्रिया राजसस्येष्टा एतादृशाहारप्रीतिमन्तो राजसाः ज्ञातव्याः श्रेयोऽर्थिभिश्चैवंविधा आहाराः परिहरणीया इत्यर्थः ॥ ९ ॥ तामसप्रीतिविषयं भोजनमुदाहरति—यातेति । यातयामं मन्दपक्वं निर्वीर्यस्य गतरसपदेनोक्तत्वात् । यातो यामः प्रहरो यस्य पक्षस्योदनादेस्तथातयाममिति तु पाकानन्तरं किञ्चित्कालातिक्रान्त्या निर्वीर्यतां प्राप्तमन्नं यातयाममुच्यते न तु याममात्रातिक्रान्त्या अत एवायातयामत्वं वेदानामपि विशेषे-

षणं संगच्छते इत्यभिप्रेत्याचार्येन व्याख्यातम् । गतरसं रसविमुक्तं निर्वार्यमोदनादि, पूति दुर्गन्धिं लक्षुनपला-
ण्डादि, पर्युषितं स्नेहानक्तं पक्वं सत् रात्र्यन्तरितं च—“अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंस्थितम्” इति
याज्ञवल्क्यस्मृत्या स्नेहाक्तस्य चिरसंस्थितस्याप्यन्नस्य भक्ष्यत्वप्रतिपादनात् । उच्छिष्टं स्वपरभुक्तावशिष्टमपि
चेति वैद्यकशास्त्रोक्तमप्ययं समुचीयते । अमेध्यमपवित्रमयश्नार्हं कलञ्जकलिङ्गादि—ईदृशं भोजनं तामसस्य
प्रियमिष्टम् । एवंविधभोजनप्रीतिमन्तस्तामसा ज्ञेयाः श्रेयोर्थिभिश्च तामसं भोजनं हेयमित्यर्थः ।
तामसभोजनकृतदोषास्तु प्रसिद्धत्वात् असंख्यत्वाच्च नोक्ताः ॥ १० ॥

प० टी०—तच्च राजसतामसाहारपरित्यागेन सात्त्विकाहारयज्ञादिसेवया सत्त्ववृत्तौ यत्नः कर्तव्य
इत्येतदर्थं निरूप्यते । तत्राहारत्रैविध्यमाह—आयुरिति त्रिभिः । आयुर्जीवितम्, सत्त्वमुत्साहः, बलं शक्तिः,
आरोग्यं रोगराहित्यम्, सुखं चित्तप्रसादः, प्रीतिरभिरुचिः, आयुरादीनां विवर्धना वृद्धिकरास्ते च रस्याः
सुरसाः स्निग्धाः स्नेहयुक्ता न रुक्षा इत्यर्थः । देहे रसांशेन चिरकालावस्थायिनो हृद्या दृष्टमात्रा एव
हृदयंगमाः—एवंभूता आहारा भक्ष्यभोज्यादयः सात्त्विकस्य प्रियाः ॥ ८ ॥ कटुम्लेति । तत्रातिशब्दः कटु-
दिषु सप्तसु संबध्यते । अतिकटुर्निम्बादिः, अत्यम्लोऽम्लवेतसादिः, अतिलवणोऽत्युष्णश्च प्रसिद्धः, अतिती-
क्ष्णो मरीचादिः, अतिरूक्षः कङ्गुकोद्रवादिः, अतिविदाही सर्षपादिरेवमेत आहारा राजसप्रियाः ॥ ९ ॥
यातयाममिति । यातो यामो प्रहरो यस्य पक्वमोदनादि शैत्यावस्थां प्राप्तम्, गतरसं निष्पीडितरसं, पूति
दुर्गन्धिं, पर्युषितं पूर्वेषुः पक्वम्, उच्छिष्टमन्यभुक्तावशेषम्, अमेध्यमभक्ष्यं कलञ्जादि—एवंभूतं भोजनं
तामसस्य प्रियम् ॥ १० ॥

रा० टी०—आहारभेदं तावन्निभिराह—आयुरित्यादिना । आयुर्जीवनं, सत्त्वं साधुत्वं, सात्त्विक-
वस्तुसेवनेन चित्तशुद्धेः, बलं शक्तिः, आरोग्यं रोगराहित्यं, सुखं सकृदुपभोगेऽपि बहुकालीनं, प्रीतिरुपभो-
गकालीनं सुखम् । एतेषामायुरादीनां विवर्धनाः विशेषेण वृद्धिहेतवः, रस्याः रसयुक्ताः, स्निग्धाः स्नेह-
वन्तः, स्थिराः सेवनेन बहुकालगुणप्रदाः आह्व्यादयः । अनुभवे सति पश्चादपि भूयादिति मनोहारिणो
हृद्याः । एते आहाराः—कर्मणि घञ्—भक्ष्यपदार्थाः, सात्त्विकानां सत्त्वगुणयुक्तानां प्रियाः । आयुरादिविव-
र्धना इति विशेषणोक्त्या तद्विपरीतत्वे रस्यादीनामपि राजसत्वमेवेति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥ कट्विति । कटु मरीचि-
कादिः, आम्लो जम्बीररसादिः, लवणं प्रसिद्धम् । अत्युष्णम्—अतिशब्दः सर्वत्र संबध्यते । उष्णं तीक्ष्णं सर्ष-
पादि, रूक्षं स्वतो नीरसं, विदाहि विशेषेण दग्धं संतापकरं वा । एते आहाराः राजसस्येष्टाः प्रियाः । दुर्लभं,
शोको दौर्मनस्यम्, आमयो रोगः एतन्नयप्रदाः । दुःखादिदत्त्वविशेषणोक्त्या तदभावे कट्वादीनां सात्त्विकत्वमे-
वेति ज्ञेयम् ॥ ९ ॥ यातयाममिति । यातयामं यामान्तरितपक्वम् । पूर्वं स्वादु पश्चादन्यथाजातं रसं गतरसं,
पूति दुर्गन्धिं, पर्युषितं दिनान्तरितपक्वम्, अन्यभुक्तावशिष्टमुच्छिष्टम्, अमेध्यमपवित्रं भोजनम् । कर्मणि
ल्युट् । भोज्यं यातयामादिभोज्यं वस्तु यत्तत्तामसप्रियम्—तादृशं वस्तु भोजनविषयतया तामसप्रियमित्यर्थः ।
स्वादुत्वादेः पुरुषभेदेन व्यवस्थितत्वेऽपि शुद्धभागवतस्वभावापेक्षया स्वादुत्वादिकं ध्येयम् ॥ १० ॥

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ॥

यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

त० टी०—इदानीमुक्तत्रिविधाहारसेविनां स्वभावानुगुणं सात्त्विकादिभेदेन यज्ञत्रैविध्यमाह त्रिभिः—
अफलाकाङ्क्षिभिरिति । फलाकाङ्क्षारहितैः पुरुषैर्विधिदृष्टः वेदविहितमन्त्रद्रव्यसंस्कारादिभि-
र्युक्तः यष्टव्यमेवेति पुरुषोत्तमाराधनप्रयोजनत्वेनावश्यमेव यष्टव्यमिति मनः समाधाय दृढीकृत्य यो यज्ञ
इज्यते स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

म० टी०—इदानीं क्रमप्राप्तं त्रिविधं यज्ञमाह—अफलेति त्रिभिः । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्य-पशुबन्धज्योतिष्टोमादिर्यज्ञो द्विविधः—काम्यो नित्यश्च । फलसंयोगेन चोदितः सर्वाङ्गोपसंहारेणैव मुख्यकल्पे-नानुष्ठेयः काम्यः । फलसंयोगं विना जीवनादिनिमित्तसंयोगेन चोदितः सर्वाङ्गोपसंहारासंभवे प्रतिनि-ध्याद्युपादानेनामुख्यकल्पेनाप्यनुष्ठेयो नित्यः । तत्र सर्वाङ्गोपसंहारासंभवेऽपि प्रतिनिधिमुपादायावश्यं यष्ट-व्यमेव प्रत्यवायपरिहारायावश्यकजीवनादिनिमित्तेन चोदितत्वादिति मनः समाधाय निश्चित्य अफला-काङ्क्षिभिरन्तःकरणशुद्धयर्थितया काम्यप्रयोगविमुखैर्विधिदृष्टो यथाशास्त्रं निश्चितो यो यज्ञ इज्यतेऽनुष्ठीयते स यथाशास्त्रमन्तःकरणशुद्धयर्थमनुष्ठीयमानो नित्यप्रयोगः सात्त्विको ज्ञेयः ॥ ११ ॥

शं० टी०—अफलेति । यष्टव्यमेवानेन ममेश्वरप्रीतिलक्षणः पुरुषार्थः सिध्यतीति मनः समाधाय मनसो नैश्चल्यमापाद्य श्रद्धाभक्तिभ्यामफलाकाङ्क्षिभिर्निष्कामैः श्रोत्रियैस्तन्त्रमन्त्रार्थवेदिभिर्विधिदृष्टो विध्युक्तनियमो-पेतो यो यज्ञ इज्यते स सात्त्विको यज्ञ इत्यर्थः ॥ ११ ॥

श्री० टी०—यज्ञोऽपि त्रिविधः, तत्र सात्त्विकं यज्ञमाह—अफलाकाङ्क्षिभिरिति त्रिभिः । फलाकाङ्क्षार-हितैः पुरुषैर्विधिना दृष्टः आवश्यकतया विहितो यो यज्ञ इज्यते अनुष्ठीयते स सात्त्विको यज्ञः । कथमिज्यते यष्टव्यमेवेति यज्ञानुष्ठानमेव कार्यं नान्यत्फलं साधनीयमित्येवं मनः समाधाय एकाग्रं कृत्वेत्यर्थः ॥ ११ ॥

स० टी०—त्रिविधं यज्ञमादेशः क्रमप्राप्तमिहाधुना ॥ अनुष्ठेयो द्विधा यज्ञः काम्यो नित्यश्च तत्र तु ॥ ११ ॥ नित्यो यष्टव्यमेवेति प्रत्यवायजिहासया ॥ मनो निश्चित्य शुद्धयर्थतया काम्यपराङ्मुखैः ॥ २ ॥ यज्ञो-ऽनुष्ठीयते प्राज्ञैर्निश्चितो यो यथाविधि ॥ विज्ञेयः सात्त्विको यज्ञोऽनुष्ठितो धीविशुद्धये ॥ ३ ॥ ११ ॥

भा० टी०—एवमाहारत्रैविध्यं विभज्य क्रमप्राप्तं यज्ञत्रैविध्यं विभजन्नादावुपादेयं सात्त्विकं यज्ञमाह—अफलेति । अफलाकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षावर्जितैरग्निष्टोमादिः विधिदृष्टः शास्त्रचोदनादृष्टो यो यज्ञो यष्टव्य-मेव यज्ञस्वरूपनिवर्तनमेव कर्तव्यमिति बुद्ध्या मनः समाधाय नानेन पुरुषार्थो मम कर्तव्य इति निश्चित्ये-ज्यते निर्वर्त्यते स सात्त्विको यज्ञ उच्यते । स एव श्रेयार्थिभिरुपादेय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

प० टी०—अथ यज्ञोऽपि त्रिविधस्तत्र सोपाधिकं यज्ञमाह—अफलाकाङ्क्षिभिरिति त्रिभिः । ‘कुर्व-न्नेवेह कर्माणि’ इत्यादिविधिना यष्टव्यमेवेति इष्टो यज्ञः फलाकाङ्क्षारहितैः पुरुषैर्मनः समाधाय शुद्धं कृत्वा य इज्यतेऽनुष्ठीयते स सात्त्विकः ॥ ११ ॥

रा० टी०—यज्ञभेदेन सात्त्विकादिभेदमाह—अफलेति । फलाकाङ्क्षारहितैर्यो यज्ञो विधिदृष्टो विधिज्ञान-पूर्वकः यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय इज्यते अनुष्ठीयते स सात्त्विक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ॥

इज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

त० टी०—राजसयज्ञमाह—अभिसंधायेति । फलमभिसंधाय इदं मम स्यादित्युद्दिश्य तु यदि-ज्यते यजनं क्रियते, दम्भार्थं धार्मिकत्वख्यापनार्थमपीत्यपिशब्दाद्यशोऽर्थः, यस्तं यज्ञं राजसं विद्धि ॥ १२ ॥

म० टी०—अभिसंधायेति । फलं काम्यं स्वर्गादि अभिसंधाय उद्दिश्य न त्वन्तःकरणशुद्धिम् । तुर्नित्य-प्रयोगवैलक्षण्यसूचनार्थः । दम्भो लोके धार्मिकत्वख्यापनं तदर्थमपि चैवेति विकल्पसमुच्चयाभ्यां त्रैविध्य-सूचनार्थम् । पारलौकिकं फलमभिसंधायैवादम्भार्थत्वेऽपि पारलौकिकफलानभिसंधानेऽपि दम्भार्थमेवेति विकल्पेन द्वौ पक्षौ । पारलौकिकफलार्थमप्यैहलौकिकदम्भार्थमपीति समुच्चयेनैकः पक्षः । एवं दृष्टादृष्टफलाभिसं-धिनान्तःकरणशुद्धिमनुद्दिश्य यद्विज्यते यथाशास्त्रं यो यज्ञोऽनुष्ठीयते तं यज्ञं राजसं विद्धि हानाय । हे भरतश्रेष्ठेति योग्यत्वसूचनम् ॥ १२ ॥

शं० टी०—अभिसंधायेति । स्वर्गादिफलार्थं वा दम्भार्थं वा क्रियमाणो यज्ञो राजस इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्री० टी०—राजसं यज्ञमाह—अभिसंधायेति । फलमभिसंधाय उद्दिश्य तु यदिज्यते यज्ञः क्रियते दम्भार्थं च महत्त्वख्यापनार्थं तं यज्ञं राजसं विद्धि ॥ १२ ॥

स० टी०—स्वर्गादिफलमुद्दिश्य लोके दम्भार्थमेव वा ॥ चित्तशुद्धिमनुद्दिश्य दृष्टादृष्टफलेप्सुना ॥ १ ॥ यश्चानुष्ठीयते शास्त्रात्तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ हानाय भरतश्रेष्ठ योग्योऽसि त्वं तु सान्त्विकम् ॥ २ ॥ काम्यो मुमुक्षुभिर्हेयः सर्वथेत्याशयो हरेः ॥ ३ ॥ १२ ॥

भा० टी०—राजसं यज्ञं ज्ञापयति—अभीति । अभिसंधाय तु फलं स्वर्गादिफलमुद्दिश्य दम्भार्थमपि चैव इह धार्मिकत्वख्यापनार्थं च यत् इज्यते यद्यजनं क्रियते, तं यज्ञं राजसं रजसा निर्वृत्तं परिहरणार्थं विद्धि जानीहि । भरतश्रेष्ठेति संबोधयन् राजसयज्ञे तव योग्यता नास्तीति सूचयति ॥ १२ ॥

प० टी०—राजसं यज्ञमाह—अभिसंधायेति । फलमभिसंधायोद्दिश्य दम्भार्थं महत्त्वख्यापनार्थं य इज्यते तं राजसं यज्ञं विद्धि ॥ १२ ॥

रा० टी०—अभीति । फलमभिसंधाय मे भूयादिति कामयमान एव अपि दम्भार्थमेव आत्ममहत्त्वप्रदर्शनार्थमेव यदिज्यते तं यज्ञं राजसं विद्धि ॥ १२ ॥

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ॥

श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

त० टी०—तामसं यज्ञमाह—विधिहीनमिति । शास्त्रोक्तद्रव्यसंस्कारहीनमसृष्टान्नं पात्रेभ्यो न प्रतिपादितमन्नं यस्मिन् साङ्गमात्रं ? (स्तं साङ्गमन्त्रं) हीनमदक्षिणं यथोक्तदक्षिणाहीनं श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते कथयन्ति ॥ १३ ॥

म० टी०—विधीति । यथाशास्त्रबोधितविपरीतम्, अन्नदानहीनं स्वरतो वर्णतश्च मन्त्रहीनं, यथोक्तदक्षिणाहीनम्, ऋत्विग्द्वेषादिना श्रद्धाविरहितं तामसं यज्ञं परिचक्षते शिष्टाः । विधिहीनत्वाद्येकैकविशेषणः पञ्चविधः सर्वविशेषणसमुच्चयेन चैकविध इति षट् । द्वित्रिचतुर्विधेषणसमुच्चयेन च बहवो भेदास्तामसयज्ञस्य ज्ञेयाः । राजसे यज्ञेऽन्तःकरणशुद्ध्यभावेऽपि फलोत्पादकमपूर्वमस्ति यथाशास्त्रमनुष्ठानात् । तामसे यथाशास्त्रानुष्ठानान्न किमप्यपूर्वमस्तीत्यतिशयः ॥ १३ ॥

शं० टी०—विधिहीनमिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ १३ ॥

श्री० टी०—तामसं यज्ञमाह—विधिहीनमिति । विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिशून्यम्, असृष्टान्नं ब्राह्मणादिभ्यो न सृष्टं न निष्पादितमन्नं यस्मिंस्तम्, मन्त्रहीनं, यथोक्तदक्षिणाविरहितं च श्रद्धाशून्यं यज्ञं तामसं परिचक्षते कथयन्ति शिष्टाः ॥ १३ ॥

स० टी०—विधिहीनं यथाशास्त्रावबोधितविपर्ययम् ॥ अन्नदानविहीनं च स्वरतो वर्णतस्तथा ॥ १ ॥ मन्त्रहीनं यथाशास्त्रदक्षिणाहीनमध्वरम् ॥ आस्तिक्यबुद्धिशून्यं तं तामसं कथयन्ति वै ॥ २ ॥ अथं पञ्चविधो यज्ञस्त्याज्यः श्रेयोऽर्थिभिः सदा ॥ यथाशास्त्रमनुष्ठानाद्राजसेऽस्ति फलं मनाक् ॥ ३ ॥ तामसे त्वयथाशास्त्रानुष्ठानान्न फलं मनाक् ॥ ४ ॥ १३ ॥

भा० टी०—एवं फलमभिसंधिपूर्वकमनुष्ठीयमानत्वात् चित्तशुद्धयजनकत्वेऽपि यथाशास्त्रमनुष्ठीयमानत्वात् स्वर्गादिफलोत्पादकं लोके धार्मिकत्वख्यातिकरं च राजसयज्ञमुक्त्वा, दृष्टादृष्टफलशून्यमयथाशास्त्रमनुष्ठीयमानं सर्वथा हेयं तामसं यज्ञमाह—विधीति । विधिहीनं यथाचोदितविपरीतं शास्त्रोक्तविधितो विपर्यये-

गानुष्ठीयमानम्, असृष्टाञ्च ब्राह्मणेभ्यो न सृष्टं न निष्पादितमञ्चं यस्मिंस्तं, मन्त्रहीनं स्वरतो वर्णतश्च मन्त्रैर्वियुक्तमदक्षिणं यथोक्तदक्षिणावर्जितं, श्रद्धया भक्त्याऽऽस्तिक्यलक्षणया विरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते शिष्टाः कथयन्ति ॥ १३ ॥

प० टी०—तामसमाह—विधिहीनमिति । विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिशून्यम्, न सृष्टं निष्पादितं ब्राह्मणेभ्योऽञ्चं यस्मिन् । मन्त्रैः स्वशास्त्रोक्तैर्हीनम् । यथावदक्षिणारहितं श्रद्धया चैवविधं तामसं परिचक्षते ॥ १३ ॥

रा० टी०—विधिहीनमिति । असृष्टाञ्चम् अन्नदानहीनम् । शिष्टं व्यक्तम् ॥ १३ ॥

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ॥

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

त० टी०—अथ तपसो गुणतस्त्रैविध्यं वक्तुं तस्य शरीरवाङ्मनोभिः साध्यत्वाच्छरीरादिभेदेन तावन्नैविध्यमाह त्रिभिः—देवद्विजेति । दीव्यति विश्वसर्गादिना क्रीडति, ब्रह्मरुदेन्द्रादीन्विजिगीषते वा, स्वभासा सर्वं [जगत्] प्रकाशयति वेति देवो भगवानाञ्ज्नीपुरुषोत्तमः । गुरुस्तत्त्वोपदेशेनाज्ञाननाशकः । प्राज्ञो गुरुव्यतिरिक्तोऽन्योऽपि तत्त्वज्ञस्तेषां पूजनं शौचं मृज्जलाभ्यां स्नानेन शरीरशोधनम्, आर्जवं शरीरवाङ्मनसामकौटिल्यं, ब्रह्मचर्यमष्टविधमैथुनत्यागः । तथाऽऽहुः ‘स्मरणं कीर्तनं केळिः प्रेक्षणं गुहाभाषणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ॥ एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमनुष्ठेयं मुमुक्षुभिः’ अहिंसा परपीडावर्जनं, चकारादस्तेयादिसमुच्चयः । एतच्छारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

म० टी०—क्रमप्राप्तस्य तपसः सात्त्विकादिभेदं कथयितुं शारीरवाचिकमानसभेदेन तस्य त्रैविध्यमाह—देवेति त्रिभिः । देवा ब्रह्मविष्णुशिवसूर्याग्निदुर्गादयः, द्विजाः द्विजातयो ब्राह्मणाः, गुरवः पितृमात्राचार्यादयः, प्राज्ञाः पण्डिता विदितवेदतदुपकरणार्थाः—तेषां पूजनं प्रणामशुश्रूषादि यथाशास्त्रं, शौचं मृज्जलाभ्यां शरीरशोधनम् । आर्जवमकौटिल्यं भावसंशुद्धिशब्देन मानसे तपसि वक्ष्यति । शारीरं त्वार्जवं विहितप्रतिषिद्धयोरेकरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिशालित्वं, ब्रह्मचर्यं निषिद्धमैथुननिवृत्तिः, अहिंसा अशास्त्रीयप्राणिपीडनाभावः, चकारादस्तेयापरिग्रहावपि । शारीरं शरीरप्रधानैः कर्त्रादिभिः साध्यं न तु केवलेन शरीरेण—पञ्चैते तस्य हेतव इति हि वक्ष्यति । इत्थं शारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

शं० टी०—शारीरादिभेदेन तपसस्त्रैविध्यमाह—देवेति त्रिभिः । देवा अग्न्यादयः द्विजाः श्रोत्रिया गुरवः पित्राचार्योपाध्यायाद्याः, प्राज्ञाः ब्रह्मविदः, प्राज्ञा इति द्विजातिभ्यः पृथग्ग्रहणं—प्राज्ञत्वमीश्वरप्रसादातिशयेन शतकोटिजन्मार्जितपुण्यविशेषातिशयलब्धेन जात्यन्तरीयाणामपि संभवति, धर्मव्याधादिषु तद्दर्शनात्—ततो जात्यन्तरीयाणामपि तेषां भक्त्या समाराध्यत्वबोधनार्थम् । तेषां पूजनं प्रणामशुश्रूषादिभिराराधनं, शौचं बाह्याभ्यन्तरशुद्धिः, आर्जवं कर्तव्ये कर्मणि साधुषु च सर्वत्र मनोवाङ्मायकर्मणामेकरूपता, ब्रह्मचर्यमनिषिद्धकालरतिः, अहिंसा प्राण्यपीडनं—चशब्दः समुच्चयार्थः—तदेतत्सर्वं शरीरनिर्वर्त्यत्वाच्छारीरं तप उच्यते ॥ १४ ॥

श्री० टी०—तपसः सात्त्विकादिभेदं दर्शयितुं प्रथमं तावच्छरीरादिभेदेन तस्य त्रैविध्यमाह—देवद्विजेति त्रिभिः । प्राज्ञा गुरुव्यतिरिक्ताः अन्येऽपि तत्त्वविदः । देवब्राह्मणादिपूजनं शौचादिकं शारीरं शरीरनिर्वर्त्यं तप उच्यते ॥ १४ ॥

स० टी०—क्रमप्राप्तस्य तपसश्चैविध्यं प्राह मापतिः ॥ देवा ब्रह्महरीशाद्या द्विजाश्च ब्राह्मणा वराः ॥ १ ॥ आचार्यमुख्या गुरवः प्राज्ञा वेदविदो ब्रुवाः ॥ तेषां प्रणामशुश्रूषाद्यागमोक्तं हि पूजनम् ॥ २ ॥ शरीरशोधनं शौचं मृज्जलाभ्यां तथाऽऽर्जवम् ॥ यथाशास्त्रं प्रवृत्त्यादौ वक्रत्वाभाव उच्यते ॥ ३ ॥ निषिद्धमैथुनाभावो ब्रह्मचर्यमहिंसनम् ॥ प्राणिनां पीडनाभावः शरीरं तप उच्यते ॥ ४ ॥ शरीरमुख्यैः कर्त्राद्यैः साध्यं तत्पञ्चहेतुभिः ॥ न केवलं शरीरेण कृतं शरीरमुच्यते ॥ ५ ॥ यतो वक्ष्यति भगवान् 'पञ्चैते तस्य हेतवः' ॥ ६ ॥ १४ ॥

भा० टी०—एवं हानादानार्थं यज्ञत्रैविध्यं विभज्य तपसः सात्त्विकादिभावं निरूपयितुं सर्वस्य तस्य त्रिविधं स्वरूपं प्रथममाह—देवेति त्रिभिः । देवाः ब्रह्मविष्णुशिवादयः, द्विजाः पूज्यत्वात् द्विजोत्तमाः, गुरवः पित्राचार्यादयः, प्राज्ञाः पण्डिताः विदितवेद्याः—तेषां प्रणामशुश्रूषादिना पूजनं, शौचं मृज्जलाभ्यां शरीरशोधनं, आर्जवम् ऋजुत्वं विहितनिषिद्धयोरेकरूपप्रवृत्तिनिवृत्तित्वं, ब्रह्मचर्यं प्रतिषिद्धमैथुनासमाचरणं, अहिंसा प्राणिनामपीडनम् । चकारोऽस्तेयादिसमुच्चयार्थः । शरीरनिर्वर्त्य शरीरं शरीरप्रधानैः सर्वैरेव कर्त्रादिभिः साध्यं शरीरं तप उच्यते । 'अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधाश्च पृथक्केष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ शरीरवाङ्मयनोभिर्त्यक्तमप्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥' इति वक्ष्यमाणत्वात् १४

प० टी०—अथ कायवाङ्मनोविभागेन तपश्चैविध्यमाह—देवद्विजेति । प्राज्ञा गुरुव्यतिरिक्ता अन्येऽपि तत्त्वविदः । देवब्राह्मणादिपूजनशौचादिकं च शरीरं शरीरनिर्वर्त्य तप उच्यते ॥ १४ ॥

रा० टी०—प्राक्प्रतिज्ञातं तपोभेदेन सात्त्विकादिभेदं दर्शयितुं शरीरादिभेदेन तत्रैविध्यं तावदाह—देवेति । देवादिपूजनं यथायोग्यं ध्येयम् । शौचं बाह्याभ्यन्तररूपम् । ब्रह्मचर्यमूर्ध्वरेतस्त्वम् । शरीरं शरीरसंबन्धि ॥ १४ ॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियं हितं च यत् ॥

स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

त० टी०—वाङ्मयं तप आह—अनुद्वेगेति । परेषामुद्वेगं क्षोभं न करोतीत्यनुद्वेगकरं, सत्यं यथानुभूतार्थकथनं, प्रियं श्रोतुः प्रीतिकरं, हितं च परिणामे सुखावहं, यद्वाक्यं स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वेदवेदान्ताध्ययनाभ्यासश्च वाङ्मयं वाग्विकारं तप उच्यते विवेकिभिः ॥ १५ ॥

म० टी०—अनुद्वेगेति अनुद्वेगकरं न कस्यचिदुःखकरं, सत्यं प्रमाणमूलमबाधितार्थं, प्रियं श्रोतुस्तत्कालश्रुतिसुखं, हितं परिणामे सुखकरम् । चकारो विशेषणानां समुच्चयार्थः । अनुद्वेगकरत्वादिविशेषणचतुष्टयेन विशिष्टं, न त्वेकेनापि विशेषणेन न्यूनं, यद्वाक्यं यथा—शान्तो भव वत्स, स्वाध्यायं योगं चानुत्तिष्ठ, तथा ते श्रेयो भविष्यतीत्यादि । तद्वाङ्मयं वाचिकं तपः शरीरवत्, स्वाध्यायाभ्यसनं च यथाविधि वेदाभ्यासश्च वाङ्मयं तप उच्यते । एवकारः प्राग्विशेषणसमुच्चयावधारणे व्याख्यातव्यः ॥ १५ ॥

शं० टी०—अनुद्वेगेति । अनुद्वेगकरम् अपरुषं, सत्यं यथार्थभाषणं, प्रियं मनःश्रवणानन्दकरं, हितं पुरुषार्थकारिवाक्यम् । अनुद्वेगकरं च, सत्यं, हितं, प्रियं चेति वाक्यचतुर्विधविशेषणसमुच्चयार्थश्चकारः । अनुद्वेगकरत्वसत्यत्वप्रियत्वहितत्वविशेषणचतुष्टयविशिष्टस्यैव वाक्यस्योच्चारितत्वे वाङ्मयतपस्त्वं सिध्यति—यथा उदात्तादिस्वरचतुष्टयानुवृत्तस्यैव वेदस्य वेदत्वं, नान्यथा, तद्वत्तन्नैवैकेन द्वाभ्यां वा त्रिभिर्वा विशेषणैर्वियुक्तस्योच्चारणेन तपस्त्वं संभवत्यतो मुमुक्षुर्विशेषणचतुष्टयविशिष्टमेव वचनं वदेदिति सिद्धम् । ब्रह्मयज्ञस्यापि वाङ्मये तपस्यन्तर्भाव इत्याह—स्वाध्यायाभ्यसनं चेति । प्राङ्मुखत्वपवित्रपाणित्वादिनियम-

विशिष्टं स्वाध्यायस्याभ्यसनमावृत्तिरपि तप एवेत्यर्थः । वाङ्मयं तदपि वाचा निर्वर्त्यमानत्वाद्वाङ्मयं तप उच्यते । चकारात् स्तोत्रपाठादिरपि वाङ्मयं तप एव भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्री० टी०—वाचिकं तप आह—अनुद्वेगेति । उद्वेगं भयं न करोतीत्यनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं च श्रोतुः प्रियं च हितं च परिणामे सुखकरं, स्वाध्यायाभ्यसनं वेदाभ्यासश्च वाङ्मयं वाचा निर्वर्त्य तपः ॥ १५ ॥

स० टी०—न कस्यचिदुःखकरं मानमूलमबाधितम् ॥ श्रोतुस्तत्कालसुखदं परिणामे सुखावहम् ॥ १ ॥ अनुद्वेगकरत्वादिविशेषणचतुष्टयम् ॥ समुचित्यैव यद्वाक्यं नैकेनापि विवर्जितम् ॥ २ ॥ यथा भो वत्स शान्तस्त्वं भव स्वाध्यायमाचर ॥ योगं तथाऽनुतिष्ठ त्वं निःश्रयस्ते भविष्यति ॥ ३ ॥ यथाविद्यागमाभ्यासो वाङ्मयं तप उच्यते ॥ ४ ॥ १५ ॥

भा० टी०—शारीरं तप उक्त्वा वाक्प्रधानैः कर्त्रादिभिः साध्यं तदाह—अन्विति । अनुद्वेगकरमिति कस्याप्युद्वेगकरं दुःखजनकं न भवतीति तत्, सत्यं यथादृष्टार्थप्रतिपादकं, प्रियं दृष्टार्थं उच्चारणकाले श्रोतुः श्रुतिसुखं, हितमदृष्टार्थं परिणामपथ्यम् । विशेषणधर्माणामनुद्वेगकरत्वादीनां विशेष्येण वाक्येन समुचितानां परस्परसमुच्चयद्योतनार्थश्रकारः । सत्यप्रियहितानुद्वेगकरत्वानामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा हीनतारहितं सत्यत्वादिविशेषणचतुष्टयेन विशिष्टं वाक्यं, यथा—शान्तो भव वत्स, स्वाध्यायं योगं चानुतिष्ठ, तथा ते श्रेयो भविष्यतीति स्वाध्यायाभ्यसनं चैव प्राङ्मुखत्वं पवित्रपाणित्वमित्यादिविधानमनतिक्रम्य स्वाध्यायस्यावर्तनं च वाङ्मयं वाक् प्राचुर्येण प्रस्तुताऽस्मिन्निति वाङ्मयं वाक्प्रधानमित्यर्थः ॥ १५ ॥

प० टी०—अथ वाङ्मयं तप आह—अनुद्वेगकरमिति । परस्योद्वेगजनकं न भवति तथाविधं वाक्यं, सत्यं यथार्थभाषणम् । तदपि दुःखपर्यवसायि न भवतीत्याह—प्रियमिति । प्रियं च तद्धितं च—प्रियं सुश्राव्यं, परिणामे हितं च । तथा च मनुः—‘सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्तु ब्रूयात्सत्यमप्रियम्’ इति । स्वाध्यायाभ्यसनं स्वशाखाध्ययनाभ्यासः । एतद्वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १५ ॥

रा० टी०—अन्विति । अनुद्वेगकरं परस्यातङ्को यथा न भवति तादृश्यं वाक्यम्, सत्यं यथार्थवाक्यमिति सर्वत्रान्वेति । प्रियं श्रवणसमये पुनः पुनः श्रवणेच्छाकरम् । हितं कालान्तरे सुखकरं च । स्वाध्यायाभ्यसनं च यत्तदिति शेषः । वाङ्मयं वागात्मकं तपः ॥ १५ ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ॥

भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

त० टी०—मानसं तप आह—मनःप्रसाद इति । मनःप्रसादः कामक्रोधादित्यागेन मनसः स्वच्छता, सौम्यत्वं मुखादिप्रसादहेतुरन्तस्तुष्टिः, मौनं वृथाऽऽलपवर्जनम्, आत्मविनिग्रहः मनसोऽसत्यवृत्तेरवष्टम्भनं, भावसंशुद्धिः भावस्य हृदयस्य संशुद्धिर्विषयभोगवासनारूपमालिन्याभावः, इत्येतन्मानसं तप उच्यते ॥ १६ ॥

म० टी०—मन इति । मनसः प्रसादः स्वच्छता विषयचिन्ताव्याकुलत्वरहित्यं, सौम्यत्वं सौमनस्यं सर्वलोकहितैषित्वं प्रतिषिद्धाचिन्तनं च, मौनं मुनिभाव एकाग्रतयाऽऽत्मचिन्तनं निदिध्यासनाख्यम् । वाक्संयमहेतुर्मनःसंयमो मौनमिति भाष्यम् । आत्मविनिग्रहः आत्मनो मनसो विशेषेण सर्ववृत्तिनिग्रहो निरोधः समाधिरसंप्रज्ञातः । भावस्य हृदयस्य शुद्धिः कामक्रोधलोभादिमलनिवृत्तिः पुनरशुद्धयुत्पादराहित्येन सम्यक्त्वेन विशिष्टा सा भावशुद्धिः । परैः सह व्यवहारकाले सायाराहित्यं सेति भाष्यम् । इत्येतदेवंप्रकारं तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

शं० टी०—मन इति । मनःप्रसादः मनसो विषयेभ्यो विच्छिष्याविकारात्मनैकत्रावस्थानं प्रसादः । सौम्यत्वं उपकारिण्यपकारिण्यपीष्टेऽप्यनिष्टे च पक्षपातरहितत्वेन मनसोऽवस्थानं सौम्यत्वमक्रूरता वा । मौनं मुनेर्भावो मौनं सगुणस्य वा निर्गुणस्य वाप्यनुसंधानपरत्वं मौनं, ध्यानपरायण एव मुनिस्तद्भाव एव मौनं न तु वाङ्मात्रनिरोधः । अन्यथा पश्चादीनामपि तद्वत्तापत्तेः । आत्मविनिग्रह आत्मनो मनसो विनिग्रहो विषयेषु प्रवृत्तिनिरोधनं, भावसंशुद्धिः भाव्यतेऽर्थोऽनेनेति भावोऽन्तःकरणं तस्य रागद्वेषादिदोषसंश्लेषाभावापादनं भावसंशुद्धिरित्येतत् सर्वं मन एकसाध्यत्वान्मानसं तप उच्यते महर्षिभिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्री० टी०—मानसं तप आह—मनःप्रसाद इति । मनसः प्रसादः स्वस्थता, सौम्यत्वमक्रूरता, मौनं मुनेर्भावः मननमित्यर्थः । आत्मनो मनसो विनिग्रहः विषयेभ्यः प्रत्याहारः, भावसंशुद्धिर्व्यवहारे मायाराहित्यम्—इत्येतन्मानसं तपः ॥ १६ ॥

स० टी०—मनःस्वच्छत्वमक्षोभ्यं सर्वलोकहितैषिता ॥ निदिध्यासनमैकाग्र्यं समाधौ चित्तनिग्रहः ॥ १ ॥ कामादिमलसंशान्त्या मायाराहित्यमाशिशोः ॥ भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ २ ॥ १६ ॥

भा० टी०—एवं वाक्प्रधानं तप उक्त्वा मनःप्रधानं तदाह—मन इति । मनःप्रसादो मनसः शान्तिः, स्वच्छतापादनं चिन्ताव्याकुलत्वादिहीनतासंपादनमिति यावत् । सौम्यत्वं सुखादिप्रसादकार्यगम्यं सौमनस्यं, मौनं वाक्संयमस्य मनसः संयमपूर्वकत्वात् वाक्विषयो मनसः संयमो मौनं, सर्वतः सामान्यरूपो मनोनिरोध आत्मविनिग्रह इति विशेषः । ननु मुनेर्भावो मौनमेकाग्रतया आत्मचिन्तनं निदिध्यासनाख्यमिति मौनशब्दार्थः आचार्यैः कुतो न दर्शित इति चेत्त्वदुक्तमुनिभावस्य राजसत्वाद्यभावेन राजसतामसतपोभ्यामस्याग्रहणापत्तेरिति गृह्यण । भावसंशुद्धिः परैर्व्यवहारकालेऽमायावित्त्वम् । यत्तु भावस्य हृदयस्य शुद्धिः कामक्रोधलोभादिमलनिवृत्तिः, पुनरशुद्ध्युत्पादराहित्येन सम्यक्त्वेन विशिष्टा सा भावसंशुद्धिरिति तन्नोपादेयमाचार्यैरनुक्तत्वात् । राजसे तामसे च तपस्येतादृशभावसंशुद्धेरसंभवाच्च । इत्येतत्तपो मानसं मनसा प्रधानेन निर्वर्त्यमुच्यते ॥ १६ ॥

प० टी०—अथ मानसं तप आह—मन इति । मनःप्रसादो मनसः स्वास्थ्यम्, सौम्यत्वमक्रूरता, मौनं मुनेर्भावो मननमित्यर्थः । आत्मविनिग्रहो विषयेभ्यः प्रत्याहारः, भावसंशुद्धिर्व्यवहारे मायाराहित्यमेतन्मानसं तपः । श्रुतिरपि “ तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन ” इति । भाष्यम्—तमेतमात्मानं वेदानुवचनेनोपनिषद्भिर्भागेन विविदिषन्ति वेदितुं ज्ञातुमिच्छन्ति । तथा ब्रह्मचर्येण शरीरेण तपसा श्रद्धयाऽस्तिक्यबुद्ध्या, यज्ञेन सात्त्विकेन अत एवानाशकेन नश्वरफलाभिसंधिरहितेन ॥ १६ ॥

रा० टी०—मन इति । मनःप्रसादः विषयेष्वप्रयासेन प्रवृत्तिः, सौम्यत्वमक्रूर्यम्, मौनं मनन-शीलत्वम्, आत्मविनिग्रहः आत्मानि परमात्मानि मनसो विशिष्यावस्थानम्, भावे आशये संशुद्धिः नानाकामराहित्यम् । इत्येतन्मानसं तपः उच्यते ॥ १६ ॥

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्रिविधं नरैः ॥

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

त० टी०—तदेवं शरीरादिभेदेनोक्तस्य त्रिविधस्यापि तपसः सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह—श्रद्धयेति । परया प्रकृष्टया श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या तत्प्रकृतं त्रिविधं शरीरवाङ्मनोभिरित्युक्तम्, अफलाकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षरहितैः, युक्तैः समाहितैर्नरैर्यत्तपस्तप्तमनुष्ठितं तत्सात्त्विकं परिचक्षते कथयन्ति ॥ १७ ॥

म० टी०—शरीरवाचिकमानसभेदेन त्रिविधस्योक्तस्य तपसः सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमिदानीं दर्शयति—अद्वयेति त्रिभिः । तत्पूर्वोक्तं त्रिविधं शरीरं वाचिकं मानसं च तपः अद्वया आस्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृष्टया अप्रामाण्यशङ्काकलङ्कशून्यया फलाभिसंभिन्नैर्युक्तैः समाहितैः सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारैर्नरैरधिकारिभिस्तप्तमनुष्ठितं सात्त्विकं परिचक्षते शिष्टाः ॥ १७ ॥

शं० टी०—उक्तस्यैव तपसस्त्रिविधस्य सत्त्वादिगुणभेदेन त्रैविध्यमाह—अद्वयेति । युक्तैरेकाग्रचित्तैः परमेश्वरभक्तियुक्तैरत एवाफलाकाङ्क्षिभिर्नरैः परया अद्वया तप्तं तन्निप्रकारकं तपः सात्त्विकं सत्त्वगुणसंभावितातिअद्वया निष्पादितत्वात्सात्त्विकमिति परिचक्षते कथयन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

श्री० टी०—तदेवं शरीरवाङ्मनोभिर्निर्वर्त्यं त्रिविधं तपो दर्शितं, तस्य त्रिविधस्यापि तपसः सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह—अद्वयेति त्रिभिः । त्रिविधमपि तपः परया श्रेष्ठया अद्वया फलाकाङ्क्षाशून्यैर्युक्तैरेकाग्रचित्तैर्नरैस्तप्तं तत्सात्त्विकं कथयन्ति ॥ १७ ॥

स० टी०—शरीरादिकभेदेन प्रोक्तस्य त्रिविधस्य च ॥ तपसः प्रोच्यते भूयस्त्रैविध्यं सात्त्विकादिना ॥ १ ॥ सात्त्विके पुरुषे त्रेधा पूर्वाक्तं तप उच्यते ॥ राजसे तामसे यस्मात्तत्रैविध्यं न संभवेत् ॥ २ ॥ अतः सात्त्विकपुंस्युक्तं तपस्तत्रिविधं वचः ॥ राजसे तामसे प्रोक्तं तद्विरुद्धं सदा यतः ॥ ३ ॥ तत्पूर्वोक्तं तपः सम्यक् अद्वयाऽस्तिक्यरूपया ॥ बुद्ध्या प्रकृष्टयाऽऽशङ्काशून्यया शास्त्रगोचरे ॥ ४ ॥ फलाभिसंधिरहितैः शुद्धचित्तैः समाहितैः ॥ अनुष्ठितं मुनिश्रेष्ठाः सात्त्विकं कथयन्ति तत् ॥ ५ ॥ १७ ॥

भा० टी०—यथोक्तं कायिकादिभेदेन त्रिविधं तपस्तप्तं सात्त्विकादिभेदेन कथं त्रिविधं भवतीत्याकाङ्क्षायां तत्रैविध्यं प्रदर्शयन्नादौ सात्त्विकं तदाह—अद्वयेति । तत्पूर्वोक्तं कायिकवाचिकमानसभेदेन त्रिविधं अद्वया आस्तिक्यबुद्ध्या परयोत्कृष्टया भक्तियुक्तया अफलाकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षावर्जितैर्युक्तैः समाहितैः सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारैरनुष्ठितं सात्त्विकं परिचक्षते शिष्टाः कथयन्ति ॥ १७ ॥

प० टी०—अथ सात्त्विकादिभेदेन पुनस्त्रैविध्यमाह—अद्वयेति । तत्रिविधं शरीरवाङ्मनोविभागेन कथितं तपोऽफलाकाङ्क्षिभिस्तथा युक्तैरकाग्रान्तःकरणैर्नरैस्तप्तमनुष्ठितं तत्सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७ ॥

रा० टी०—इदानीं सात्त्विकादितपोभेदेन सात्त्विकादिजीवभेदं प्रतिज्ञापूर्वमाह—अद्वयेत्यादिभिस्त्रिभिः । नरैस्तप्तं कृतं तपः यत् तत्रिविधमित्यर्थः । तत्कथमित्यत आह—अफलेति । युक्तैर्मगवदर्पणादियोगयुक्तैः तप्तं तप इत्यनुषज्यते ॥ १७ ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ॥

क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १८ ॥

त० टी०—राजसं तप आह—सत्कारेति । सत्कारः साधुकारः—साधुरयं तपस्वी श्रेष्ठ इत्यादि वाक्प्रशंसा, मानः प्रत्युत्थानाभिवादनादिपूजाद्रव्योपायनादीत्येतदर्थं सत्कारमानपूजार्थं दम्भेन च हेतुना यत्तपः क्रियते तदिह राजसमत एव चलमपायि तथाऽप्यध्रुवं किञ्चित्कालस्थायि, न यावज्जीवमित्यर्थः ॥ १८ ॥

म० टी०—सत्कारैरिति । सत्कारः साधुरयं तपस्वी ब्राह्मण इत्येवमविवेकिभिः क्रियमाणा स्तुतिः, मानः प्रत्युत्थानाभिवादनादिः, पूजा पादप्रक्षालनार्चनधनदानादिः, तदर्थं, दम्भेनैव च केवलं धर्मध्वजित्वेनैव च न त्वास्तिक्यबुद्ध्या यत्तपः क्रियते तद्विराजसं प्रोक्तं शिष्टैः, इह अस्मिन्नेव लोके फलदं न पारलौकिकं चलमत्यल्पकालस्थायिफलम्, अध्रुवं फलजनकतानियमशून्यम् ॥ १८ ॥

श्रृं० टी०—सत्कारेति । सत्कारमानपूजार्थं सत्कारार्थं मानार्थं पूजार्थं च सत्कारः साधुरयं विद्वान् ब्राह्मण इति स्तुत्यर्थं, मानो बहुमानस्त्वभ्युत्थानादिस्तत्प्रयोजनार्थं, पूजा गन्धपुष्पदक्षिणाभिः स्वपूजा तदर्थं च दम्भेन वेषभाषादिप्रकाशनेन दाम्भिकैर्यत्तपः क्रियते तत्तप इहास्मिन् लोके एव फलप्रदं भवति, तच्चाध्रुवं देहमात्रोपयोगित्वादध्रुवम् तत्रापि चलं तात्कालिकफलं क्षणिकमेवंलक्षणं यत्तपस्तद्राजसामिति महर्षिभिः प्रोक्तमित्यर्थः ॥ १८ ॥

श्री० टी०—राजसं तप आह—सत्कार इति । सत्कारः साधुकारः साधुरयमिति तापस इत्यादिवाक्पूजा, मानः प्रत्युत्थानाभिवादानादिदैहिकी पूजा, पूजाऽर्थलाभादिः—एतदर्थं दम्भेन च यत्तपः क्रियते अत एव चलमनियतमध्रुवं च क्षणिकं यदेवंभूतं तपस्तदिह राजसं प्रोक्तम् ॥ १८ ॥

स० टी०—तपस्वी ब्राह्मणः साधुरयमित्यविवेकिभिः ॥ क्रियमाणा स्तुतिः प्रोक्तः स सत्कारस्तदाप्तये ॥ १ ॥ प्रत्युत्थानप्रणामादिर्मानः पूजार्चनादिकम् ॥ तदर्थं धार्मिकत्वादिरूपापनेनैव यत्तपः ॥ २ ॥ क्रियते राजसं प्रोक्तं तदत्रैव फलप्रदम् ॥ अत्यल्पकालस्थायित्वाच्चलं तद्व्यभिचारि च ॥ ३ ॥ १८ ॥

भा० टी०—सात्त्विकं तप उदाहृत्य राजसं तदुदाहरति—सत्कार इति । सत्कारः साधुरयं तपस्वीत्येवंस्तुतिरूपः साधुकारः, मानो माननं प्रत्युत्थानाभिवादानादि, पूजा पादप्रक्षालनार्चनान्नधनार्घ्यपर्णादि, तदर्थं दम्भेन चैव नास्तिक्येन केवलधर्मध्वज्जिह्वेन यत्तपः क्रियते तदिहास्मिन्नेव लोके सत्कारादिकलप्रदं राजसं प्रोक्तं कथितम् । चलं क्षणिकफलमध्रुवम् अनियतफलं, यद्वा चलं कादाचित्कफलं दाम्भिकोऽयमित्यपरिज्ञानकाले कस्मिंश्चित्सत्कारादिकलप्रदं न तु सर्वदेति यावत् । अत एवाध्रुवं सत्कारादिप्राप्तिपर्यन्तं स्थायि न तु सदैवेत्यर्थः ॥ १८ ॥

प० टी०—सत्कार इति । सत्कारः साधुरयं तापस इति, मानः प्रत्युत्थानाभिवन्दनादिस्तदर्थम् । दम्भेन प्रसिद्धेन यत्कृतम् । चलमनित्यफलम्, अध्रुवं क्षणिकं तद्राजसं तपः ॥ १८ ॥

रा० टी०—सत्कार इति । सत्कारो मनसा आदरः, मानो वाचा प्रशंसा, पूजा अर्चनम्, एतदर्थं दम्भेन च आत्मनो महत्त्वप्रदर्शनार्थं वा यत्तपः क्रियते तत्तप इहलोके राजसं प्रोक्तम् । चलं पातभयेन चलनहेतुः । अध्रुवं क्षयिष्णु ॥ १८ ॥

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ॥

परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

त० टी०—तामसमाह—मूढग्राहेणेति । मूढा अविवेकिनस्तेषां ग्राहेण वृथाऽभिनिवेशेन आत्मनः स्वस्य पीडया यत्तपः क्रियते, परस्योत्सादनार्थमुच्छेदनार्थं वा क्रियते, तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १९ ॥

म० टी०—मूढेति । मूढग्राहेण अविवेकातिशयकृतेन दुराग्रहेण आत्मनो देहेन्द्रियसंघातस्य पीडया यत्तपः क्रियते परस्योत्सादनार्थं वा अन्यस्य विनाशार्थमभिचाररूपं वा तत्तामसमुदाहृतं शिष्टैः ॥ १९ ॥

श्रृं० टी०—मूढग्राहेणेति । मूढग्राहेण अर्थानर्थस्वरूपानभिज्ञो मूढस्तस्य ग्राहस्त्वहमेव बुद्धिमानित्यभिनिवेशो मूढग्राहस्तेनात्यन्तमूढबुद्ध्या स्वस्य पीडया कायक्लेशेन यदुक्तं त्रिविधं तपः क्रियते कायक्लेशमात्रैकप्रयोजनम् । अथवा परस्योत्सादनार्थमाभिचारिकक्रियया शत्रुविनाशार्थं वा यत्करोति तत्तपस्तामसं तमः संभावितश्रद्धानिष्पादितत्वात्तामसमिति मुनिभिरुदाहृतमित्यर्थः ॥ १९ ॥

श्री० टी०—तामसं तप आह—मूढेति । मूढग्राहेणाविवेककृतेन दुराग्रहेणात्मनः पीडया यत्तपः क्रियते परस्योत्सादनार्थं वाऽन्यस्य विनाशार्थमभिचाररूपं तत्तामसमुदाहृतं कथितम् ॥ १९ ॥

स० टी०—मौढ्याहुरामहेणैव देहाद्यत्यन्तपीडया ॥ यत्तपः क्रियतेऽन्यस्य विनाशायामिचारिकम् ॥ १ ॥ तत्तपस्तामसं शिष्टैः प्रोक्तं हेयं मुमुक्षुभिः ॥ २ ॥ १९ ॥

भा० टी०—एवं राजसं तप उक्त्वा तामसं तदाह—मूढेति । मूढग्राहेण अविवेकानिश्चयेन यद्येते तपश्चरन्ति तर्ह्यहमप्येतत्तपसोऽधिकं करिष्यामीत्येवमादिरूपेणात्मनः पीडया परस्योत्सादनार्थं वा एतादृशोऽयं कायिकवाचिकमानसतपोयुक्तोऽतोऽस्याज्ञापालनेनास्मदीयं कार्यं सर्वं सेत्स्यतीति बुद्धिं राजादीनामुत्पाद्य परस्य शत्रोर्नाशार्थं वा यत्तपः क्रियते तत्तामसमुदाहृतं शिष्टैः ॥ १९ ॥

प० टी०—मूढग्राहेणेति । मूढत्वे सति ग्राह आग्रहत्वेन, आत्मनः शरीरस्योपवासादिपीडया, परस्योत्सादनं आरणमारणोच्चाटनाद्याभिचारिकम्, तत्तामसम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—मूढेति । मूढग्राहेणाविवेकदुराग्रहेण आत्मनः पीडया परस्य शत्रोरुत्सादनार्थं वा यत्तपः क्रियते तत्तामसम् ॥ १९ ॥

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ॥

देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

त० टी०—इदानीं प्रतिज्ञातेषु यज्ञादिष्ववशिष्टस्य दानस्य गुणतत्त्वैर्विध्यमाह त्रिभिः—दातव्यमिति । दातव्यमित्येव निश्चयेन न तु फलोद्देशेन यद्दानं दीयते, अनुपकारिणे प्रत्युपकाराकर्त्रे अयं मम प्रत्युपकारं करिष्यतीत्युद्देशाविषयायेत्यर्थः । देशे माथुरपुष्करकुरुक्षेत्रगङ्गादिक्षेत्रे, काले कार्तिक-सहोमाघमासादौ, पात्रे च श्रमदमतितीक्षादियुक्ताय श्रोत्रियाय तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

म० टी०—इदानीं क्रमप्राप्तस्य दानस्य त्रैविध्यं दर्शयति त्रिभिः—दातव्यमिति । दातव्यमेव शास्त्रचोदनावशादित्येवं निश्चयेन न तु फलाभिसंधिना यद्दानं तुलापुरुषादि दीयते अनुपकारिणे प्रत्युपकाराजनकाय, देशे पुण्ये कुरुक्षेत्रादौ, काले च पुण्ये सूर्योपरागादौ, पात्रे चेति चतुर्थ्यर्थे सप्तमी पात्रायेत्यर्थः । कीदृशानुपकारिणे दीयते पात्राय च विद्यातपोयुक्ताय । (पातीति पाता रक्षकस्तस्मै) पात्रे रक्षकायेति वा । विद्यातपोभ्यामात्मनौ दातुश्च पालनक्षम एव प्रतिगृह्णीयादिति शास्त्रात् । तदेवंभूतं दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

शं० टी०—दानस्य त्रैविध्यमाह—दातव्यमिति त्रिभिः । स्पष्टोऽर्थः ॥ २० ॥

श्री० टी०—पूर्वं प्रतिज्ञातमेव दानस्य त्रैविध्यमाह—दातव्यमिति । दातव्यमित्येवंनिश्चयेन यद्दानं दीयते अनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय देशे कुरुक्षेत्रादौ काले ग्रहणादौ । पात्रे चेति देशकालादिसाहचर्यात्सप्तमी प्रयुक्ता । पात्रभूताय तपःश्रुतादिसंपन्नाय ब्राह्मणायेत्यर्थः । यद्वा पात्र इति चतुर्थ्येवैषा पात्रे (इति तृजन्तं) रक्षकायेत्यर्थः । स हि सर्वस्मादपद्रूणादातारं पातीति । यदेवंभूतं दानं तत्सात्त्विकम् ॥ २० ॥

स० टी०—क्रमप्राप्तस्य दानस्य त्रैविध्यं दर्शयत्यजः ॥ दातव्यमेव शास्त्रोक्तमित्येवं निश्चयेन वै ॥ १ ॥ न तु फलाभिलोषेण यत्तुलापुरुषादिकम् ॥ प्रत्युपकारशून्याय कुरुक्षेत्रादिपावने ॥ २ ॥ देशे सूर्योपरागादौ काले पुण्येऽहि पर्वणि ॥ विद्यातपोभ्यां युक्ताय पात्राय च यथाविधि ॥ ३ ॥ दीयते अद्धया भक्त्या विष्णुप्रीत्यर्थमेव यत् ॥ तदेवं सात्त्विकं दानं प्रोक्तं सम्यक्फलप्रदम् ॥ ४ ॥ २० ॥

भा० टी०—एवं तपस्त्रैविध्यं विभज्य क्रमप्राप्तं दानत्रैविध्यं विभज्यन्नादौ सात्त्विकं दानमुदाहरति—दातव्यमिति । दातव्यमित्येवं मनः कृत्वा यद्दानं देयवस्तु दीयतेऽनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थायापि निरपेक्षं दीयते पुण्य देशे कुरुक्षेत्रादौ काले संक्रान्त्यादौ पात्रे च यद्दानं समर्पणं षडङ्गविद्वेदपारगे इत्यादौ तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् । तथाच प्रथमदानशब्दः कर्मव्युत्पत्त्या देयवस्तुपरः । चकारानुपकृष्टस्तु भावव्युत्पत्त्या समर्पण-

परः । तेन यो देयद्रव्यवाची द्वितीयान्तस्तत्संयोगात्संप्रदाने चतुर्थ्यपेक्षा । द्वितीयस्तु त्यागवाची प्रथमान्तः । तेन तत्र पात्रभूते पुंसि न चतुर्थ्यपेक्षा । 'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्' इति पारिभाषिक्याः संज्ञायाः अत्र कर्मविभक्त्यभावेनाप्रवृत्तेः । एतेन 'पात्रे चेति चतुर्थ्यर्थे सप्तमी । कीदृशायानुपकारिणे दीयते पात्राय च विद्यातपोयुक्ताय । पात्रे रक्षकायेति वा । विद्यातपोभ्यामात्मनो दातुश्च पालनक्षम एव प्रतिगृह्णीयादिति शास्त्रात्' इति कल्पनं व्यर्थमेवेति बोध्यम् ॥ २० ॥

प० टी०—अथ त्रिविधं दानमाह—दातव्यमिति त्रिभिः । अवश्यं दातव्यमेवेति नियमेन यदीयते-
ऽनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय, काले ग्रहणादौ, देशे कुरुक्षेत्रादौ, पात्रे षडङ्गवेदपारगे । अत्र सप्तम्या चतुर्थी ज्ञेया । तपःश्रुतादिसंपन्नाय ब्राह्मणायेत्यर्थः । यदेवंभूतं दानं तत्सात्त्विकम् ॥ २० ॥

रा० टी०—प्राक्प्रतिज्ञातदानभेदेन सात्त्विकादिभेदमाह—दातव्यमित्यादित्रिभिः । दातव्यमित्यास्ति-
क्यबुद्ध्या दानं कर्मणि ल्युट् । दातव्यं वस्तु पुण्यदेशे पुण्यकालेऽनुपकारिणे उपकारमनपेक्ष्य सत्पात्रे च पात्राय दीयते इति यत् तद्दानं सात्त्विकम् ॥ २० ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ॥

दीयते च परिक्रिष्टं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २१ ॥

त० टी०—राजसदानमाह—यत्त्विति । तुशब्दः पूर्वोक्ताभिष्कृष्टत्वद्योतनार्थः । प्रत्युपकारार्थं
ममायमुपकरिष्यतीत्येवमर्थं, फलमैहिकामुष्मिकं वा पुनरुद्दिश्य यदीयते परिक्रिष्टं च एतावद्द्रव्यं मया
कथं देयमिति चित्ते परिक्रेशयुक्तं यथा भवति तथा तद्दानं राजसमुदाहृतम् ॥ २१ ॥

म० टी०—यत्त्विति । प्रत्युपकारार्थं कालान्तरे मामयमुपकरिष्यतीत्येवं दृष्टार्थं फलं वा स्वर्गादिकमु-
द्दिश्य यत्पुनर्दानं सात्त्विकविलक्षणं दीयते, परिक्रिष्टं च कथमेतावद्द्रव्यमितमिति पश्चात्तापयुक्तं यथा भव-
त्येवं च यदीयते तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

शं० टी०—यदिति । परिक्रिष्टं लोभातिशयेनान्तःकरणक्लेशसंयुक्तं यत्तद्दानं राजसम् ॥ २१ ॥

श्री० टी०—राजसं दानमाह—यत्त्विति । कालान्तरेऽयं मां प्रत्युपकारं करिष्यतीत्येवमर्थम्, फलं वा
स्वर्गादिकमुद्दिश्य यत्पुनर्दानं दीयते, परिक्रिष्टं चित्तक्लेशयुक्तं यथा भवत्येवंभूतं तद्दानं राजसमुदाहृतं
कथितम् ॥ २१ ॥

स० टी०—कालान्तरे हि विप्रोऽयं मामित्युपकरिष्यति ॥ इत्येवं दीयते यद्वा स्वर्गाद्युद्दिश्य यत्पुनः
॥ १ ॥ पश्चात्तापयुक्तं दानं तच्छिष्टं राजसं स्मृतम् ॥ २ ॥ २१ ॥

भा० टी०—सात्त्विकं दानमुक्त्वा राजसं तदाह—यत्त्विति । यत्तु प्रत्युपकारार्थं कालान्तरे त्वयं मां प्रत्यु-
पकरिष्यतीत्येवं दृष्टार्थं फलमुद्दिश्यास्य दानस्यादृष्टस्वर्गादिफलं मे भविष्यतीति तद्वोद्दिश्य पुनर्दीयते च
परिक्रिष्टं खेदसंयुक्तं कथमेतावद्द्रव्यमितमिति पश्चात्तापयुक्तं यथा स्यादित्येवं च तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २१ ॥

प० टी०—राजसमाह—यत्त्विति । कालान्तरेणायमपि मां प्रत्युपकरिष्यतीति स्वर्गादिलोकमुद्दिश्य वा ।
परिक्रिष्टं क्लेशयुक्तं वा यदीयते तद्राजसं दानम् ॥ २१ ॥

रा० टी०—यत्त्विति । परिक्रिष्टम्=अन्यायार्जितं द्रव्यम् ॥ २१ ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ॥

असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

त० टी०—तामसदानमाह—अदेश इति । अत्रादेशकाले इत्यनेन पुण्यत्वविशिष्टदेशकालयोः

पर्युदासोऽभिप्रेतः, न केवलयोः, असंभवात् । तथा चादेशे म्लेच्छामेध्यादिसंसृष्टेऽशुद्धे इत्यर्थः । अकाले संक्रान्तिद्वादशीदर्शव्यतीपातादिपुण्यकालरहिते, अपात्रेभ्यश्च नटनर्तकमूर्खकर्षकादिभ्यः कथंचिद्देश-कालादौ प्राप्तेऽपि असत्कृतं पादप्रक्षालनादिसत्काररहितम्, अवज्ञातं तिरस्कारवचनपूर्वकं यद्दानं दीयते तत्तामसमुदाहृतमुक्तम् ॥ २२ ॥

म० टी०—अदेशेति । अदेशे स्वतो वा दुर्जनसंसर्गाद्वा पापहेतावशुचिस्थाने, अकाले पुण्यहेतुत्वेनाप्रसिद्धे यस्मिन् कस्मिंश्चित्, अशौचकाले वा, अपात्रेभ्यश्च विद्यातपोरहितेभ्यो नटविटादिभ्यः यद्दानं दीयते देशकाल-पात्रसंपत्तावपि असत्कृतं प्रियभाषणपादप्रक्षालनपूजादिसत्कारशून्यमवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं च तद्दानं तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

शं० टी०—अदेशेति । असत्कृतमर्घ्यपाद्यादिभिरनर्चितमवज्ञातमवमानप्रयुक्तं दानं यत्तत्तामसमिति मुनिभिरुदाहृतम् ॥ २२ ॥

श्री० टी०—तामसं दानमाह—अदेशेति । अदेशे अशुचिस्थाने, अकाले अशौचसमये अपात्रेभ्यो विट-नटनर्तकादिभ्यो यद्दानं दीयते देशकालपात्रसंपत्तावपि असत्कृतं पादप्रक्षालनादिसत्कारशून्यम्, अवज्ञातं तिरस्कारयुक्तम् । एवंभूतं दानं तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

स० टी०—स्वतो वा दुष्टसंसर्गादशुचिस्थान एव हि ॥ अशौचकालेऽपात्रेभ्यो नटादिभ्यः प्रदीयते ॥ १ ॥ देशकालादिसंपत्तावपि सत्कारवर्जितम् ॥ पात्रेष्ववज्ञया युक्तं तद्दानं तामसं स्मृतम् ॥ २॥ २२ ॥

भा० टी०—राजसं दानमुक्त्वा तामसं तदुदाहरति—अदेशेति । अदेशकालेऽपुण्यदेशे म्लेच्छाशुच्या-दिसंकीर्णे, अकाले अपुण्यहेतुत्वेन प्रख्यातेऽशौचकाले संक्रान्त्यादिविशेषरहिते वा, अपात्रेभ्यश्च मूर्खनट-तस्करादिभ्यो देशादिसंपत्तावपि प्रियवचनपादप्रक्षालनपूजादिसत्काररहितमवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं च यद्दानं दीयते तद्दानं तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

प० टी०—तामसमाह—अदेशकालेति । अदेशेऽशुचिस्थले, अकाले सूतकादावपात्रेभ्यो विटनटादिभ्यो यद्दीयते । असत्कृतं सत्काररहितम् । अवज्ञातं पादप्रक्षालनादिरहितम् । तत्तामसम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—अदेशेति । अदेशकाल इतिद्वन्द्वैकवद्भावः । अशुचिदेशकालयोः असत्कृतं तमस्कारादिस-त्काररहितम्, अवज्ञातं अवज्ञाकरणयुक्तं यथा तथा अपात्रेभ्यः यद्दीयते तत्तामसमित्यर्थः ॥ २२ ॥

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ॥

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥

त० टी०—तदेवमाहारयज्ञादीनि मुमुक्षुभिः सात्त्विकान्युपादेयानि राजसतामसानि हेयानीत्येतदर्थं तेषां त्रैविध्यमुक्तम् । तत्र सात्त्विकाहारेण शुद्धसत्त्वानां सात्त्विकयज्ञादिष्वधिकृतानामनुष्ठातृणामनुष्ठेयेषु सात्त्विकेष्वपि यज्ञतपोदानेषु देशकालद्रव्यमन्त्रक्रियादिकिंचिदङ्गवैगुण्येन प्रत्यवायापत्त्याऽदृष्टानुत्पत्तौ तन्नैष्फल्यं स्यादिति तद्वैगुण्यपरिहाराय परमकारुणिको भगवानङ्गपूरणत्वेन तत्साद्गुण्यकारणं परब्रह्म-वाचकशब्दोच्चारणमुपदिशति—ॐ तत्सदिति । ॐ तत्सदित्येवंरूपो ब्रह्मणः परमात्मनः पुरु-षोत्तमस्य निर्देशः, निर्दिश्यते प्रतिपाद्यतेऽनेनेति निर्देशप्रतिपादकः शब्दो नामेत्यर्थः, त्रिविधस्त्रिप्रकारः स्मृतः, वेदवेदान्तविद्भिर्महर्षिभिर्ब्रह्मनामतया निर्दिष्ट इत्यर्थः । “ओमिति ॐ ब्रह्म” “तद्ब्रह्म ॐ सद्ब्रह्म” “ओमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत ” इत्यादिश्रुतिभिः “एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः । प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ” ॥ “ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्” इत्यादि-

स्मृतिभिश्च ओंकारो ब्रह्मनामतया निर्दिष्टः । “ तत्त्वमसि, तदेवैतं तदु सत्यमाहुः, तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम् ” इत्यादिश्रुतिभिः, “ यत्तत्पदमनुत्तमं तद्ब्रह्म परमं धाम ” इत्यादिस्मृतिभिश्च तच्छब्दस्य ब्रह्मनामतया निर्देशः स्मृतः । “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत्प्रतिष्ठाः” इत्यादिश्रुत्या ‘सदसत् क्षरमक्षरम्’ इत्यादिस्मृत्या च सच्छब्दो ब्रह्मनामतया निर्दिष्टः । साद्रुण्यहेतुत्वेनैवं ब्रह्मनिर्देशं स्तौति तेन त्रिविधेन ब्रह्मणो निर्देशेन ब्राह्मणा वैदिकास्त्रैवर्णिका वेदाश्च यज्ञाश्च कर्तृकरणकर्मरूपाः पुरा पूर्वं सृष्ट्यादौ मदात्मकेन प्रजापतिना विहिताः, प्रवर्तिताः वैगुण्यपरिहारेण साद्रुण्यपूर्णकृता इत्यर्थः । तस्मान्महाप्रभावोऽयं परमात्मनिर्देशो यज्ञादिवैगुण्यपरिहाराय नियततया स्मर्तव्य इति भावः ॥ २३ ॥

म० टी०—तदेवमाहारयज्ञततोदानानां त्रैविध्यकथनेन सात्त्विकानि तान्यादेयानि राजसतामसानि तु परिहर्तव्यानीत्युक्तम् । तत्राहारस्य दृष्टार्थत्वेन नास्त्यङ्गवैगुण्येन पुण्ये फलाभावशङ्का । यज्ञतपोदानानां त्वदृष्टार्थानामङ्गवैगुण्यादपूर्वानुत्पत्तौ फलाभावः स्यादिति सात्त्विकानामपि तेषामानर्थक्यं प्राप्तं प्रमादबहुलत्वादनुष्ठातृणाम् । अतस्तद्वैगुण्यपरिहाराय ओंत्सदिति भगवन्नामोच्चारणरूपं सामान्यप्रायश्चित्तं परमकारुणिकतयोपदिशति भगवान्—ॐमिति । ओं तत्सदित्येवंरूपो ब्रह्मणः परमात्मनो निर्देशः निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः प्रतिपादकशब्दः नामेति यावत् । त्रिविधः तिस्रो विधा अवयवा यस्य स त्रिविधः स्मृतः वेदान्तविद्भिः । एकवचनाद्यवयवमेकं नाम प्रणववत् । यस्मात्पूर्वैर्महर्षिभिरयं ब्रह्मणो निर्देशः स्मृतस्तस्मादिदानींतनैरपि स्मर्तव्य इति विधिरत्र कल्प्यते । वपदकर्तुः प्रथमभक्ष इत्यादिष्विव वचनानि त्वपूर्वत्वादिति न्यायात् । यज्ञदानतपःक्रियासंयोगाच्चास्य तद्वैगुण्यमेव फलं नष्टाश्वदग्धरथवत् परस्पराकाङ्क्षया कल्प्यते । ‘प्रमादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः’ इति स्मृतेः, तथैव शिष्टाचाराच्च । ब्रह्मणो निर्देशः स्तूयते कर्मवैगुण्यपरिहारसामर्थ्यकथनाय—ब्राह्मणा इति त्रैवर्णिकोपलक्षणम् । ब्राह्मणाद्याः कर्तारः वेदाः करणानि यज्ञाः कर्माणि तेन ब्रह्मणो निर्देशेन करणभूतेन पुरा विहिताः प्रजापतिना तस्माद्यज्ञादिसृष्टिहेतुत्वेन तद्वैगुण्यपरिहारसमर्थो महाप्रभावोऽयं निर्देश इत्यर्थः ॥ २३ ॥

शं० टी०—ननु देशकालपात्रद्रव्यमन्त्रतन्त्रादिस्वरूपं ज्ञात्वा यथाशास्त्रं वैदिकं कर्म श्रद्धाभक्तिविनयैः कर्तुं न शक्यते । तेन सर्वस्यापि वैदिकस्य कर्मणो वैगुण्यमेव प्रसज्यते । तत्र कथमित्याकाङ्क्षायाम् “ विद्वान् यजते ” इतिश्रवणादेशकालादिस्वरूपज्ञेन विदुषैव सर्वं कर्म विज्ञाय श्रद्धया कर्तव्यम्, तथापि यज्ञदानतपोब्रतादीनामतत्त्वज्ञेन क्रियमाणानामश्रद्धया वा भ्रमप्रमादादिना वा कचित्तन्त्रमन्त्रस्वरवर्णादिलोपेन वा वैगुण्ये प्राप्ते ॐ तत्सदित्युक्त्या सर्वं सगुणं सफलं च भवतीति बोधयितुमयमुपदेशः क्रियते—ओमिति । “ओमिति ब्रह्म” इति “तत्त्वमसि” इति “सदेव सोम्य” इति च श्रवणात् । ओमिति तदिति सदिति च परस्य ब्रह्मणो निर्देशः—निर्दिश्यते वस्त्वनेनेति निर्देशो नाम, त्रिविधस्त्रिप्रकारः स्मृतो वेदान्तविद्भिर्ब्रह्मादिभिः । ॐ तत्सदित्येतानि त्रीणि ब्रह्मणो नामान्युक्तानीत्यर्थः । एवं नामनिर्देशं कृत्वा नाम्नां महत्त्वमाह—ब्राह्मणा इति । पुरा सर्गादौ तेनोक्तेन नामत्रितयेन ब्राह्मणा ऋगाद्यो वेदाः श्रौतस्मार्ताश्च सर्वे यज्ञा विहिता निर्मितास्तेभ्यः समुत्पन्ना इत्यर्थः । एतेन पावनानां वेदादीनां जनिहेतुत्वात्तेषां त्रयाणामपि ज्ञानां पवित्रत्वस्येयत्ता नास्तीति सूचितम् । ततस्तदुच्चारणं सर्वपापप्रायश्चित्ततममिति सिद्धम् ॥ २३ ॥

श्री० टी०—ननु चैवं विचार्यमाणे सर्वमपि यज्ञतपोदानादि राजसतामसप्रायमेवेति व्यर्थं यज्ञादिप्रयास इत्याशङ्क्य तथाविधस्यापि सात्त्विकत्वापादनप्रकारं दर्शयितुमाह—ॐमिति । ॐ तत्सदित्येवं त्रिविधो ब्रह्मणः परमात्मनो निर्देशो नामव्यपदेशः स्मृतः शिष्टैः । तत्र तावत् “ ॐमिति ब्रह्म ”

तेभ्योऽभितस्तप्तेभ्यस्तपः कुर्वाणेभ्यः सकाशाद् ये वर्णा अजायन्तेति स्पष्टम् । तथा च ॐमिति नामनिर्देशेन वेदा विहिताः, तदित्यनेन ब्राह्मणाः, सदित्यनेन यज्ञाः ॥ २३ ॥

रा० टी०—अफलाकाङ्क्षिभिरित्यादिना पूर्वं यज्ञतपोदानानां सात्त्विकत्वादिहेतवोऽसाधारणधर्मा उक्ताः । साधारणास्तु वक्तुमनेककर्तृकचरितानुवादरूपपुराकल्पाख्यार्थवादमाह—ॐमित्यादिना । निर्दिश्यते अनेनेति निर्देशो नाम ब्रह्मणः त्रिविधः स्मृतः । ॐतं प्रविष्टमाश्रितम् इति यावत् । जगद्यत्र परे इति वा । ईश्वरो वा जगति प्रोतः प्रविष्ट इति वा व्युत्पत्त्या ॐमिति नाम हरेः । अवरक्षणकान्तिगतिप्रवेशेत्याद्यर्थस्यावतेष्टि-लोपश्चेति सूत्रेण मन्प्रत्ययः । तस्य टिलोपे ज्वरत्वरेत्यूठि सार्वधातुक इति गुणे च ॐमिति रूपसिद्धेः । गुणैस्तत्त्वाद्वा तदित्यस्य परोक्षवाचित्वाद्ब्रह्मणश्च वेदैकवेद्यतया परोक्षत्वात्तदिति नाम । निर्दोषसर्वशुभगुण-पूर्णत्वात्सदिति नामेति ज्ञेयम् । तेन ब्रह्मणा ब्राह्मणादयः पुरा सृष्टिकाले विहिताः सृष्टाः । वेदानां विधानं नाम अभिव्यक्तिर्ज्ञेया ॥ २३ ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ॥

प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

त० टी०—एवं ब्राह्मणाद्युत्तमसृष्टौ तच्छ्रेयोहेतुतया समुदितस्य त्रिविधस्य ब्रह्मनान्नः समन्वय उक्तः । इदानीमभीष्टसिद्ध्यर्थं कार्येषु त्रयाणामोङ्काराद्यवयवानां समन्वयप्रकार उच्यते । तत्रादावो-कारस्यान्वयमाह—तस्मादिति । यस्मादयं सर्ववेदादिभूतः परब्रह्मवाचकस्तस्मादोमित्युदाहृत्योच्चार्य ब्रह्मवादिनां त्रैवर्णिकानामोकारोच्चारणानन्तरं विधानोक्ता विधिना दर्शिता यज्ञदानतपःक्रियाः सततं सर्वदा प्रवर्तन्ते प्रकर्षेण दोषाभावेन संपद्यन्ते ॥ २४ ॥

म० टी०—इदानीमकारोकारमकारव्याख्यानेन तत्समुदायोङ्कारव्याख्यानवदोङ्कारतच्छब्दसच्छब्दव्या-ख्यानेन तत्समुदायरूपं ब्रह्मणो निर्देशं स्तुत्यतिशयाय व्याख्यातुमारभते चतुर्भिः । तत्र प्रथमोङ्कारं व्याचष्टे—तस्मादिति । यस्मात् “ ॐमिति ब्रह्म ” इत्यादिषु श्रुतिष्वोमिति ब्रह्मणो नाम प्रसिद्धं तस्मा-दोमित्युदाहृत्य ओङ्कारोच्चारणानन्तरं विधानोक्ताः विविशास्त्रबोधिता ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां यज्ञदानतपः-क्रियाः सततं प्रवर्तन्ते प्रकृष्टतया वैगुण्यराहित्येन वर्तन्ते । यस्यैकावयवोच्चारणादप्यवैगुण्यं किं पुनस्तस्य सर्वस्योच्चारणादिति स्तुत्यतिशयः ॥ २४ ॥

शं० टी०—इममेवार्थं प्रतिपादयन्नादौ प्रणवस्य विनिर्गोमाह—तस्मादिति । यस्मादेतन्नामत्रितयं ब्रह्म-वाचकत्वेन वेदादिजनकत्वेन च पवित्रतममिति मतं तस्मादोमित्युदाहृत्य कर्मारम्भे तदन्ते चोङ्कारमुच्चार्य ब्रह्मवादिनां ब्रह्म वेदांस्तदर्थं च वेदितुं शीलमेषामस्ति ते ब्रह्मवादिनो वेदवेदार्थपारगा ब्राह्मणास्तेषां ब्रह्मवा-दिनां विधानोक्ताः विध्युक्ता यज्ञदानतपःक्रियाः सर्वाः कचिदश्रद्धादिनाङ्गवैकल्येऽप्याद्यन्तयोरोमित्युच्चा-रणेन सततं यथोक्तलक्षणैः संपूर्णं यथा तथा प्रवर्तन्ते प्रकर्षेण वर्तन्ते प्रवर्तन्ते । प्रकृष्टाः साङ्गाः सात्त्विका भवन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्री० टी०—इदानीं प्रत्येकमोकारादीनां प्राशस्त्यं दर्शयिष्यन्तोङ्कारस्य तावदाह—तस्मादिति । यस्मा-देवं ब्रह्मणो निर्देशस्तस्मादोमित्युदाहृत्य उच्चार्य कृता वेदवादिनां यज्ञाद्याः शास्त्रोक्ताः क्रियाः सततं सर्वदा अङ्गवैकल्येऽपि प्रकर्षेण वर्तन्ते सगुणा भवन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

स० टी०—अथोङ्कारादिनामास्य श्रीमद्भगवतो हरेः ॥ व्याख्यातुं वेदनिर्णीतनिर्देशस्तुतये पुनः ॥ १ ॥ आरभतेऽत्र भगवानोमित्यादौ वदत्यजः ॥ ओमिति ब्रह्मणो नाम प्रसिद्धं यत् आगमे ॥ २ ॥ तस्मादा-

मित्युदाहृत्य विधिशास्त्रेण बोधिताः ॥ प्रकृष्टत्वेन वर्तन्ते यज्ञदानतपःक्रियाः ॥ ३ ॥ अङ्गवैगुण्यराहित्या-
त्सततं वेदवादिनाम् ॥ यस्यैकावयवोच्चार्यमाणे वैगुण्यसंक्षयः ॥ ४ ॥ किं पुनस्तस्य सर्वस्योच्चारणादिति
संस्तुतिः ॥ ५ ॥ अहो हरेर्नाम महत्फलं श्रुतौ श्रुतं सद्गोकार इति स्मृतं हृदि ॥ पुनाति यज्ञादिकृतं ह्यल-
क्षणं लुनाति पापौघमुदीरणात्सकृत् ॥ ६ ॥ २४ ॥

भा० टी०—तस्मादिति । यस्मादौ तत्सदिति ब्रह्मणो निर्देशो यस्माच्च ब्राह्मणादीनां कारणं तस्मादो-
मित्युदाहृत्योच्चार्य ब्रह्मवादिनां वेदवादिनां यज्ञदानतपःक्रियाः विधानोक्ताः शास्त्रचोदिताः सततं सर्वदा
प्रवर्तन्ते ॥ २४ ॥

प० टी०—यज्ञोपक्रान्तमर्थमाह—तस्मादिति । यस्मादेवं ब्रह्मणो निर्देशस्तस्मात्कारणादोमित्युदाहृत्योच्चार्य
वेदविधानोक्तब्रह्मवादिनां मोक्षार्थिनां यज्ञदानतपसां क्रियाः सततं निरन्तरं प्रवर्तन्ते ॥ २४ ॥

रा० टी०—तस्मादिति । तस्मादोमित्यस्य भगवन्नामत्वात् ॐमित्युदाहृत्य ॐकारमुच्चार्य ब्रह्मवादिनां
सततं यज्ञादिक्रियाः विधानोक्ताः विध्युक्ताः प्रवर्तन्ते । एतेनोक्तोत्कारार्थधीपूर्वकं ॐमित्युच्चार्य ब्राह्मणैः सह
विध्युक्तदिशाऽनुष्ठानं यज्ञादेः सात्त्विकत्वे हेतुरुक्तो भवति ॥ २४ ॥

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ॥

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ २५ ॥

त० टी०—एवं फलानुसंहितकर्मणामोक्तोच्चारणपूर्वकं साफल्यमुक्तमिदानीं निष्कामाणां मुमुक्षू-
णां यज्ञादिषु तदिति शब्दान्वयमाह—तदिति । पूर्वोक्तं श्रुत्यादिसिद्धं ब्रह्मणो नाम उदाहृत्येति
पूर्वश्लोकादाहृत्य योजनीयं, तदुच्चार्य फलमनभिसंधाय फलाकाङ्क्षां विहाय मोक्षकाङ्क्षिभिर्येदान्वितैर्यज्ञदा-
नतपःक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते, केवलं तच्छब्दनिर्दिष्टपरमात्मोद्देशेन निर्वर्त्यन्ते इत्यर्थः ॥ २५ ॥

म० टी०—द्वितीयं तच्छब्दं व्याचष्टे—तदिति तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धम् । तदिति ब्रह्मणो नामोदा-
हृत्य फलमनभिसंधायान्तःकरणशुद्ध्यर्थं यज्ञतपःक्रिया दानक्रियाश्च विविधा मोक्षकाङ्क्षिभिः क्रियन्ते
तस्मादतिप्रशस्तमेतत् ॥ २५ ॥

शं० टी०—एवमोक्तस्य कर्मसादुप्यसंपादने विनियोगमुक्त्वा तत्पदस्य विनियोगमाह—तदिति । उदा-
हृत्येति पदं पूर्वोक्तमनुवर्तते । मोक्षकाङ्क्षिभिर्मोक्षैककामैः । एतेन पूर्वोक्तानां कामित्वं सूचितम् । मुमुक्षुभिर्ब्राह्मणैः
फलं कर्मजन्यमनभिसंधाय संकल्पाननपेक्ष्य चेश्वरार्पणबुद्ध्या चित्तशुद्धये कर्मरिम्भादौ तदिति पदमुदाहृत्य
समुच्चार्य यज्ञदानतपःक्रियाः श्रौतादयो यज्ञक्रियाः, शारीरादयस्तपःक्रियाः, कन्यागवादिभेदेन विविधा दान-
क्रियाश्च क्रियन्ते । अद्वाद्यङ्गलोपे सति तत्पदप्रयोगेन सगुणाः क्रियन्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

श्री० टी०—किंच द्वितीयं नाम प्रस्तौति—तदिति । तदित्युदाहृत्येति पूर्वस्यानुषङ्गः । तदित्युदाहृत्य
शुद्धचित्तैर्मोक्षकाङ्क्षिभिः पुरुषैः फलाभिसंधिमकृत्वा यज्ञाद्याः क्रियाः क्रियन्ते अतश्चित्तशोधनद्वारेण फलसंक-
ल्पत्याजनेन मुमुक्षुत्वसंपादकत्वात्तच्छब्दनिर्देशः प्रशस्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

स० टी०—तदिति ब्रह्मणो नाम प्रसिद्धं तत्त्वमादिके ॥ वेदवाक्ये समुच्चार्यानभिसंधाय तत्फलम्
॥ १ ॥ अन्तःकरणशुद्ध्यर्थं यज्ञदानतपःक्रियाः ॥ क्रियन्ते मोक्षमिच्छद्भिः प्रशस्ततममेव तत् ॥ २ ॥
श्रुतौ तदित्येव मुकुन्दनाम तत्परोक्षरीत्या परिब्रूयितं परम् ॥ मुमुक्षुभिर्ध्येयमनन्यचेतसा तथैव वेद्यं भवमु-
क्त्ये धिया ॥ ३ ॥ २५ ॥

भा० टी०—ओमितिनाम्नो विनियोगमुक्त्वा तदित्यस्य विनियोगमाह—तदिति । फलमनभिसंधाय

मोक्षकाङ्क्षिभिः समुक्षुभिः यज्ञपतःक्रिया दानक्रियाश्च विविधाः क्षेत्रहिरण्यप्रदानादिलक्षणाः तदिति ब्रह्मा-
भिधानमुच्चार्य क्रियन्ते निर्वर्त्यन्ते ॥ २५ ॥

प० टी०—अथ द्वितीयनामानिर्देशं स्तौति—तदिति । तदित्युदाहृत्येति पूर्वस्यानुषङ्गः । नामनिर्देशमुच्चार्य
चित्तशुद्धयर्थं प्रवृत्तैर्मोक्षकाङ्क्षिभिः फलमनभिसंधाय यज्ञतपःक्रियास्तथा दानक्रियाश्च क्रियन्ते ॥ २५ ॥

रा० टी०—किंच—तदिति । तत्परोक्षं फलं स्वर्गाद्यनभिसंधाय मम स्यादित्यानिच्छन् । तथा तत् वेदै-
कगम्यतया परोक्षभूतं ब्रह्म अभिसंधाय ममास्पदं स्यादितिच्छन्न्यज्ञोऽग्निहोत्रादि तपः क्रियाः प्रागुक्तशरी-
रादितपोरूपक्रियाः दानक्रियाश्च विविधाः मोक्षकाङ्क्षिभिः क्रियन्त इत्युक्त्या वेदैकवेद्यतया तत्पदोक्तब्रह्मो-
द्देशेनेतरफलानुद्देशेन च क्रियमाणत्वरूपधर्मान्तरमपि यज्ञादेः सात्त्विकत्वादिहेतुरुक्तो भवति । तदिति
ब्रह्मोद्दिश्य यज्ञादेः करणाच्च ब्रह्मणस्तदिति नामेति चोक्तं भवति ॥ २५ ॥

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते ॥

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥

त० टी०—इदानीं सच्छब्दान्वयप्रकारमाह—सद्भाव इति द्वाभ्याम् । सद्भावे वस्तुनोऽविद्य-
मानताशङ्काव्यावृत्तिः सद्भावस्तस्मिन्, तथा साधुभावे च असद्वृत्तत्वशङ्कायां सद्वृत्तत्वख्यापनं
साधुभावस्तस्मिन्, सदित्येतत् श्रुतिस्मृतिसिद्धं ब्रह्मणो वाचकं पदं लोकेवेदयोः प्रयुज्यते शिष्टैः ।
तथा प्रशस्ते माङ्गलिके विवाहोत्सवादौ कर्मणि सदित् कर्मेति सच्छब्दो हे पार्थ प्रयुज्यते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

म० टी०—तृतीयं सच्छब्दं व्याचष्टे द्वाभ्याम्—सद्भाव इति । “सदेव सौम्येदमग्र आसीत्” इत्यादि
श्रुतिप्रसिद्धं सदित्येतद् ब्रह्मणो नाम सद्भावे अविद्यमानत्वशङ्कायां विद्यमानत्वे साधुभावे च असा-
धुत्वशङ्कायां साधुत्वे च प्रयुज्यते शिष्टैः । तस्माद्गैगुण्यपरिहारेण यज्ञादेः साधुत्वं तत्फलस्य च विद्यमानत्वं
कर्तुं क्षममेतदित्यर्थः । तथा सद्भावसाधुभावयोरिव प्रशस्ते अप्रतिबन्धेन आशुसुखजनके माङ्गलिके कर्माणि
विवाहादौ सच्छब्दो हे पार्थ युज्यते प्रयुज्यते । तस्मादप्रतिबन्धेनाशु फलजनकत्वं वैगुण्यपरिहारेण यज्ञादेः
समर्थमेतन्नामेति प्रशस्ततरमेतदित्यर्थः ॥ २६ ॥

शं० टी०—एवमोन्तच्छब्दयोर्विनियोगमुक्त्वाऽथ सच्छब्दस्य विनियोगमाह—सद्भाव इति द्वाभ्याम् ।
सद्भावे विद्यमानस्य वस्तुनोऽस्तित्वं सद्भावस्तस्मिन् सद्भावे देवत्तस्य पुत्रोऽस्तीत्येतस्मिन्नर्थे पण्डितैः सदि-
त्येतत्पदं प्रयुज्यते । यद्वा सतो ब्रह्मणो भावः सद्भावस्तस्मिन् सर्वस्य ब्रह्मभावे विवक्षिते सदित्मिति
सच्छब्दः प्रयुज्यते । साधुभावे च सद्वृत्तता साधुभावस्तस्मिन् विवक्षिते साधोः साधुभावे सद्भिः सन्नयमि-
ति सच्छब्दः प्रयुज्यते । तथाच कर्मणः प्रशस्तत्वे विवक्षिते सदित् कर्मेति सच्छब्दः प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

श्री० टी०—सच्छब्दस्य प्राशस्त्यमाह—सद्भाव इति द्वाभ्याम् । सद्भावे अस्तित्वे देवदत्तस्य पुत्रादि-
कमस्तीत्यस्मिन्नर्थे साधुभावे च साधुत्वे देवदत्तस्य पुत्रादि श्रेष्ठमित्यस्मिन्नर्थे सदित्येतत्पदं प्रयुज्यते । प्रशस्ते
माङ्गलिके विवाहादिकर्मणि च सदित् कर्मेति सच्छब्दो युज्यते प्रयुज्यते संगच्छत इति वा ॥ २६ ॥

स० टी०—सदेवेति श्रुतौ नाम सदिति ब्रह्मणो हरेः ॥ तदसत्यत्वशङ्कायां सद्भावे सत्प्रयुज्यते
॥ १ ॥ तथा साधुत्वशङ्कायां साधुभावे प्रयुज्यते ॥ वैगुण्यपरिहारेण यज्ञादेः साधुतां क्षमम् ॥ २ ॥
प्रकर्तुं तत्फलस्यापि विद्यमानत्वमेव सत् ॥ प्रशस्ते च विवाहादौ सच्छब्दोऽतः प्रयुज्यते ॥ ३ ॥ सर्व-
मङ्गलहेतुत्वाद्यतो माङ्गलिकेऽखिले ॥ तस्मादप्रतिबन्धेन सुखहेतुतयाऽसकृत् ॥ ४ ॥ उच्चार्यमाणमाधत्ते
फलं सन्नाम तद्धरेः ॥ अहो श्रीमद्धरेर्नाममहिमायं निरङ्कुशः ॥ ५ ॥ सदेव सौम्येदमिति श्रुतौ श्रुतं विना
हरिं नैव विकारनामनी ॥ सदित्युदीर्यैव हरिं सुधीर्भजेदसत्सु सत्ताप्रदमध्वरादिषु ॥ ६ ॥ २६ ॥

भा० टी०—तृतीयनाम्नो विनियोगमाह द्वाभ्याम्—सदिति । सतः सद्भावे यथाऽविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्म तथा साधुभावेऽसद्वृत्तस्यासाधोः सद्वृत्तिता साधुभावस्तस्मिन्साधुभावे च सदित्येतत् ब्रह्मणोऽभिधानं प्रयुज्यतेऽभिधीयते । तथा प्रशस्ते कर्मणि विवाहादौ च सच्छब्दः प्रयुज्यते । पृथापुत्रे त्वयि पार्थशब्दो यथेति सूचयन्नाह—पार्थेति ॥ २६ ॥

प० टी०—अथ सच्छब्दस्य प्राशस्त्यमाह—सद्भाव इति । सद्भावेऽस्तित्वे देवदत्तस्य पुत्रादिकमस्तीत्ये- तस्मिन्नर्थे साधुभावे च साधुत्वे देवदत्तस्य पुत्रादि अष्टमित्येतस्मिन्नर्थे सदित्येतत्पदं प्रयुज्यते । तथा प्रशस्ते विवाहादिमाङ्गलिके कृत्ये सच्छब्दो युज्यते ॥ २६ ॥

रा० टी०—किंच । साधुगुणोपेततया सच्छब्दार्थभगवज्ज्ञानपूर्वकतयाऽनुष्ठानमपि सात्त्विकत्वहेतु- धर्मान्तरं यज्ञादेरितिभावेन सच्छब्दार्थमाह—सद्भाव इति । सद्भावे असतः सत्तारूपप्रजननार्थं साधुभावे साधुत्वे । प्रशस्ते कर्मणि शुभकर्मणि चेत्यर्थः ॥ २६ ॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ॥

कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

त० टी०—तस्मात्—यज्ञ इति । यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थितिः तपसि च या स्थितिर्दाने च या स्थितिर्निष्ठा सा सदित्युच्यते । सदसतोर्विनिर्णयं संगृह्याह—कर्म चैवेति । यस्य चैतन्नामत्रयं स पर- ब्रह्मभूतो भगवानेवार्थः प्रयोजनमुद्देश्यो यस्य तत् तदर्थीयं कर्म पूजोपहारजन्मोत्सवाद्यङ्गतया तुल- सीपुष्पाद्यवचयतदवरोपणमन्दिरनिर्माणमार्जनोपलेपनचित्रकरणविविधव्यञ्जनपाककरणगीतवाद्यनृत्य- प्रदक्षिणप्रणामादिसर्वं सदित्येवाभिधीयते, सतः परमात्मनः प्राप्तिहेतुत्वात् । अत्रावधारणद्वयं तत्रैक- मयोगव्यवच्छेदार्थकम् । द्वितीयमन्ययोगव्यवच्छेदार्थकं, तदर्थीयं कर्म सन्नेति न अपितु सदेव । तदर्थीयव्यतिरिक्तं कर्म सन्नेत्यर्थः । “ यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते ” इति श्रुत्या “ त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापाः ” इत्युपक्रम्य “ क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ” इत्यादिना भगवता स्वयमपि देवादिभक्तानां स्वर्गादिफलकर्मणां क्षयिष्णुत्वाभिधानात् । भगवदर्थस्य कर्मणस्तु ‘ मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धि- मवाप्स्यसि । सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्भयाश्रयः । मत्प्रसादवान्मोषि शाश्वतं पदमव्ययम् ’ इत्यादिना शाश्वताव्ययफलत्वप्रतिपादनात् । तदेवं भगवदर्थीयं यज्ञदानतपआद्यन्यदपि सर्वं कर्म परमात्माभिधानत्रयप्रयोगपूर्वकं सात्त्विकश्रद्धयाऽनुष्ठितं श्रेयस्करं भवतीति सिद्धम् ॥ २७ ॥

म० टी०—यज्ञ इति । यज्ञे तपसि दाने च या स्थितिस्तत्परतयाऽवस्थितिर्निष्ठा सापि सदित्युच्यते विद्वद्भिः । कर्म चैव तदर्थीयं तेषु यज्ञदानतपोरूपेष्वर्थेषु भवं तदनुकूलमेव च कर्म । अथवा यस्य ब्रह्मणो नामेदं प्रस्तुतं तदेवार्थो विषयो यस्य तदर्थं शुद्धब्रह्मज्ञानं तदनुकूलं कर्म तदर्थीयं, भगवदर्पणबुद्ध्या क्रिय- माणं कर्म वा तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते । तस्मात्सदिति नाम कर्मवैगुण्यापनोदनसमर्थं प्रशस्ततरम् । यस्यैकै- कोऽवयवोऽप्येतादृशः किं वक्तव्यं तत् समुदायस्योतत्सदिति निर्देशस्य माहात्म्यमिति संपिण्डितार्थः ॥ २७ ॥

शं० टी०—किंच—यज्ञ इति । यज्ञे औतादौ तपसि शरीरादौ दाने च कन्यादानादौ या स्थिति- रवस्थानं सा च विद्वद्भिः सदित्युच्यते । यज्ञादीनामश्रद्धादिदोषोपपत्तौ साधुत्वसिद्धये सच्छब्दः प्रयुज्यत इत्यर्थः । तदर्थीयम्—अत्र तच्छब्देन लोकशास्त्रप्रसिद्धः परमेश्वरो गृह्यते । तदर्थीयं परमेश्वरार्थकं कर्म च

सदित्येवाभिधीयते । अश्रद्धादिदोषप्राप्तौ यज्ञादीनां साधुण्याय ॐ तत्सदिति ब्रह्मणो नामत्रयं प्रयुज्यत इत्यु-
क्त्या सात्त्विक्या अश्रद्धयैव मुमुक्षुभिर्यज्ञदानादि कर्म नियमेन कर्तव्यमिति पर्यवसितं नान्यथेत्यर्थः ॥ २७ ॥

श्री० टी०—किंच—यज्ञ इति । यज्ञादिषु च या स्थितिस्तात्पर्येणावस्थानं तदपि सदित्युच्यते । यस्य चेदं
नामत्रयं स एव परमात्मा अर्थः फलं यस्य तत्तदर्थं कर्म पूजोपहारगृहाङ्गणपरिमार्जनोपलेपेरङ्गमालिका-
दिक्रिया तत्सिद्धये यदन्यत्कर्म क्रियते उद्यानशालिक्षेत्रधनार्जनादिविषयं तत्कर्म तदर्थीयम् । तच्चातिव्यवहि-
तमपि सदित्येवाभिधीयते । यस्मादेवमतिप्रशस्तमेतन्नामत्रयं तस्मादेतत्सर्वकर्मसाधुण्यार्थं कीर्तयेदिति तात्प-
र्यार्थः । अत्र चार्थवादानुपपत्त्या विधिः कल्प्यते 'विधेयं स्तूयते वस्तु' इति न्यायात् । अपरे तु प्रवर्तन्ते
विधानोक्ताः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिरित्यादिवर्तमानोपदेशः समिधो यजतीत्यादिवद्विधितया परिणमनीय
इत्याहुः । तत्तु सद्भावे साधुभावे चेत्यादिषु प्राप्तार्थत्वान्न संगच्छत इति पूर्वोक्तक्रमेण विधिकल्पनैव
ज्यायसी ॥ २७ ॥

स० टी०—यज्ञे तपसि दाने च या निष्ठा तत्परात्मिका ॥ सा सदित्युच्यतेऽभिज्ञैस्तेष्वर्थेषु मखादिषु
॥ १ ॥ भवन्तदनुकूलं च कर्म सच्चाभिधीयते ॥ अथवा यस्य नामेदं ब्रह्मणः प्रस्तुतं परम् ॥ २ ॥ तदर्थो
विषयो यस्य ब्रह्मज्ञानस्य तत्तथा ॥ ब्रह्मार्पणधिया कर्म क्रियमाणं विशुद्धये ॥ ३ ॥ तदर्थीयं सदित्येवं
प्रशस्तमभिधीयते ॥ यस्यैकैकोऽप्यवयवः प्रशस्तो हीदृशो मतः ॥ ४ ॥ किं पुनस्तस्य सर्वस्य वाच्यं
माहात्म्यमद्भुतम् ॥ ५ ॥ यज्ञादौ समुदीरणाद्भगवतो नामोन्तदित्यादिकं साधुण्यं कुरुते यदङ्गविकलं
ध्येयं सदोपासकैः ॥ ज्ञेयं वेदविदां रहस्यमखिलं नामार्थतो यत्परं तच्छ्रीकृष्णमहोभिधं मम मतौ भूयाद्वचः
स्वार्थतः ॥ ६ ॥ २७ ॥

भा० टी०—यज्ञ इति । यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थितिस्तथा तपसि या स्थितिः दाने च या स्थितिः सा च
विद्वद्भिः सदित्युच्यते । तदर्थीयं यज्ञदानतपोर्थीयम् अथवा यस्याभिधानत्रयं प्रकृतं तदर्थीयमीश्वरार्थीय-
मित्येतत्सदित्येवाभिधीयते । तदेतद्यज्ञतपआदि कर्म असात्त्विकं विगुणमभक्तिपूर्वकमपि ब्रह्मणोऽभिधानत्र-
येण सात्त्विकं सगुणं सभाक्तिकं संपादितं भवत्यतोऽवश्यमो तत्सदिति ब्रह्मणोऽभिधानत्रयमुदाहृत्य यज्ञादि
प्रवर्तनीयमिति प्रकरणार्थः ॥ २७ ॥

प० टी०—किं च—यज्ञ इति । यज्ञे तपसि दाने च स्थितिस्तात्पर्येणावस्थानं तदपि सदित्युच्यते ।
यस्य चेदं नामत्रयं स एव परमात्मेत्यर्थः । तथा तदर्थीयं यज्ञदानतपोनिमित्तं पूजोपहारगृहाङ्गणपरिमार्ज-
नोपलेपनध्वजपताकादि तथोद्यानक्षेत्रधनार्जनादि यत्कर्म क्रियते तदपि सदित्येवाभिधीयते । यस्मादेवमति-
प्रशस्तं नामत्रयं तस्मादेतत्सर्वकर्मसाधुण्यार्थं कीर्तयेदिति तात्पर्यार्थः । नायमर्थवादः, किं तु ब्रह्मणो
नामनिर्देशस्यातिप्राशस्त्याद्विधिरेव कल्प्यते ॥ २७ ॥

रा० टी०—भगवन्निष्ठापूर्वकत्वमपि कर्मणः सात्त्विकत्वहेतुभूतं धर्मान्तरमितिभावेन निष्ठापि सच्छ-
ब्दार्थ इत्याह—यज्ञ इति । स्थितिर्निष्ठा । भगवानेभिरवश्यं फलं प्रयच्छतीतिबुद्धिरिति यावत् । किंच भग-
वद्विषयतयाऽनुष्ठानमपि धर्मान्तरमिति भावेनाह—कमेति । तदर्थोऽयं सच्छब्दार्थभगवदर्थोऽयम् ॥ २७ ॥

अश्रद्धया द्रुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ॥

असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रद्धात्रयविभागयोगो

नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

त० टी०—तदेतत्सर्वं श्रद्धयैवानुष्ठेयमिति दृढयितुमश्रद्धया कृतस्य नैष्फल्यं वदन्नध्यायमुपसंहरति—अश्रद्धयेति । अश्रद्धया होमदानतपःकृतं यच्चान्यदपि लौकिकं वैदिकं कर्म कृतं तत्सर्वमसदित्युच्यते । हे पार्थ तदश्रद्धया कृतं न प्रेत्य परलोकेऽपूर्वाजनकत्वात् नो इह लोके यशःसुखकरं न भवति, सन्निर्निन्दितत्वात् “ श्रद्धापूर्वं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ” इति स्मृतेः । तस्माद्राजसतामसमासुरं कर्म विहाय सात्त्विकश्रद्धयैव सर्वं कर्म भगवत्प्रीत्यर्थमनुष्ठितमन्तःकरणशोधनहेतुतया ज्ञानभक्तिद्वारेण मोक्षहेतुर्भवतीतीह दर्शितम् ॥ २८ ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां तत्त्वप्रकाशिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

म० टी०—यद्यालस्यादिना शास्त्रीयं विधिमुत्सृज्य अदधानतयैव वृद्धव्यवहारमात्रेण यज्ञतपोदानादि कुर्वतां प्रमादाद्वैगुण्ये प्राप्ते ॐ तत्सदिति ब्रह्मनिर्देशेन तत्परिहारस्तर्ह्यददधानतया शास्त्रीयं विधिमुत्सृज्य कामकारेण यत्किञ्चिज्ज्ञादि कुर्वतामसुराणामपि तेनैव वैगुण्यपरिहारः स्यादिति कृतं श्रद्धया सात्त्विकत्वहेतुभूतयेत्यत आह—अश्रद्धयेति । अश्रद्धया यद्धुतं हवनं कृतमग्नौ दत्तं यत् ब्राह्मणेभ्यः यत्तपस्तप्तं यच्चान्यत्कर्म कृतं स्तुतिनमस्कारादि तत्सर्वमश्रद्धया कृतमसत् असाध्वित्युच्यते । अत आतत्सदिति निर्देशेन न तस्य साधुभावः शक्यते कर्तुं सर्वथा तदयोग्यत्वाच्छ्रद्धया इवाङ्कुरः, तत्कस्मादसदित्युच्यते शृणु हे पार्थ ! चो हेतौ । यस्मात्तदश्रद्धाकृतं न प्रेत्य परलोके फलति विगुणत्वेनापूर्वाजनकत्वात्, नो इह नापीह लोके यशः साधुभिर्निन्दितत्वात्, अत ऐहिकामुष्मिकफलविकलत्वादश्रद्धाकृतस्य सात्त्विक्या श्रद्धयैव सात्त्विकं यज्ञादि कुर्यादन्तःकरणशुद्धये, तादृशस्यैव श्रद्धापूर्वकस्य सात्त्विकस्य यज्ञादेर्देवाद्वैगुण्यशङ्कायां ब्रह्मणो नामनिर्देशेन साधुपुण्यं संपादनीयमिति परमार्थः । श्रद्धापूर्वकमसात्त्विकमपि यज्ञादि विगुणं ब्रह्मणो नामनिर्देशेन सात्त्विकं सगुणं च संपादितं भवतीति भाष्यम् । तदेवमस्मिन्नध्याये आलस्यादिनाऽनादृतशास्त्राणां श्रद्धापूर्वकं वृद्धव्यवहारमात्रेण प्रवर्तमानानां शास्त्रानादरेणासुरसाधर्म्येण श्रद्धापूर्वकानुष्ठानेन च देवसाधर्म्येण किमसुरा अमी देवा वेत्यर्जुनसंशयाविषयाणां राजसतामसश्रद्धापूर्वकं राजसतामसयज्ञादिकारिणोऽसुराः शास्त्रीयज्ञानसाधनानधिकारिणः सात्त्विकश्रद्धापूर्वकं सात्त्विकयज्ञादिकारिणस्तु देवाः शास्त्रीयज्ञानसाधनाधिकारिण इति श्रद्धात्रैविध्यप्रदर्शनमुखेनाहारादित्रैविध्यप्रदर्शनेन भगवता निर्णयः कृत इति सिद्धम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपादशिष्यमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीम-

गवद्गीतागूढार्थदीपिकायां श्रद्धात्रयविभागयोगविवरणं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

शं० टी०—श्रद्धाविधुरस्य कर्मणो निष्फलत्वमाह—अश्रद्धयेति । अश्रद्धया श्रौते स्मार्ते च कर्मणि यद्यग्नौ हुतं यदग्नौ दकादिकं ब्राह्मणेभ्यो दत्तं यच्छारीरादिलक्षणं तपस्तप्तं यदन्यत् स्तोत्रमन्त्रजपादिकं कर्म कृतं भवति तत्सर्वमसन्निष्फलमेव भवति । तदेव विस्पष्टयति—नचेति । शरीरादिबहुप्रयासेन कृतं भक्तिश्रद्धाविधुरं यत्सर्वं कर्म प्रेत्य परलोकसुखाय न भवति नो इह ऐहिकसुखाय च न भवति, श्रद्धावैधुर्यान्मन्त्रादिलोपाच्च, तत्कर्म देवा अपि नानुमन्यन्ते नैव च शिष्टा अप्यतः श्रद्धाशून्यं कर्म निष्फलमेवेत्यर्थः । नन्वश्रद्धया देयमिति विधिवलादश्रद्धया कृतमपि कर्म दानादिफलवेदेव स्यादिति चेत्सत्यं, यद्यप्यश्रद्धया देयमिति श्रूयते तथापि “ केवलाघो भवति केवलादी ” इति केवलादिनो महापापिष्ठतमत्वप्राप्तौ तन्निवृत्तये त्वश्रद्धया देयमिति दयया श्रुत्योच्यते न तु विधीयते ‘ यतिश्च ब्रह्मचारी च विद्यार्थी गुरुपोषकः । अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च ’ इत्यादिषु भिक्षुकेष्वन्येषु वा दोषवत्सु सत्सु न तेषु श्रोत्रियस्य श्रद्धा जायते । तथापि गृहस्थैकशरणानां तेषां गत्यन्तराभावादश्रद्धयापि च दातव्यमेवेत्युच्यते । ‘ अश्रद्धया देयं

हिया देयम्' इति । 'यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः । वर्तन्ते गृहिणं तद्वदाश्रित्येतर आश्रमाः' इति न्यायेन । सर्वाश्रमिणां गृहस्थैकशरणत्वादानमेव गृहस्थस्येति गृहिणो दानैकप्रधानत्वस्मरणाच्च यथाकथंचिदर्थिभ्यो अद्रया वा हिया वा भिया वाऽवश्यं दातव्यमिति दानस्यावश्यकर्णीयत्वं सूच्यते अश्रद्धया देयमित्यादिना । ततो नायं विधिः । अन्यथा 'अश्रद्धया देयम्' 'अद्रयाग्निः समिध्यते अद्रया हूयते हविः' 'अद्रां कामस्य मातराम्' इति सर्वस्यापि कर्मणः अद्राप्रधानत्वविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्माच्छ्रौतं स्मार्तं च कर्म सर्वं अद्रयैव कर्तव्यमिति सिद्धम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्ददात्मसरस्वतीशिष्यश्रीशंकरानन्द-

सरस्वतीकृतौ गीतातात्पर्यबोधिण्यां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्री० टी०—इदानीं सर्वकर्मसु अद्रयैव प्रवृत्त्यर्थमश्रद्धाकृतं सर्वं निन्दति—अश्रद्धयेति । अश्रद्धया हुतं हवनं, दत्तं दानं, तप्तं निर्वर्तितं तपः । यचान्यदपि कृतं कर्म तत्सर्वमसादित्युच्यते । यतस्तत्प्रेत्य लोका-न्तरे न फलति विगुणत्वान्नो इह न चास्मिँल्लोके फलति अयशस्करत्वात् ॥ २८ ॥

रजस्तमोमर्या त्यक्त्वा अद्रां सत्त्वमर्यां श्रितः ॥ तत्त्वज्ञानेऽधिकारी स्यादिति सप्तदशे स्थितम् ॥ १ ॥

इति सुबोधिण्यां टीकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां अद्रात्रयविभाग-

योगविवरणं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

स० टी०—एवं यज्ञादिकं कर्म विगुणं ह्यपि सात्त्विकम् ॥ सच्छ्रद्धापूर्वकं ब्रह्मनामत्रयप्रयोगतः ॥ १ ॥ सद्गुणं भवतीत्येवं हारेणा समुदीरितम् ॥ इदानीं अद्रया हीनं सर्वं यागादि निष्फलम् ॥ २ ॥ भवतीत्यत एवादौ श्रीमद्भगवता स्वयम् ॥ प्रधानत्वेन सच्छ्रद्धा यज्ञदानादिकर्मसु ॥ ३ ॥ स्तूयते निन्द्यते सर्वं अद्राहीनं मखादिकम् ॥ यत्कृतं हवनं वह्नौ दत्तं पात्रेभ्य एव यत् ॥ ४ ॥ अनुष्ठितं तपो यच्च कृतं स्तुत्या-दि कर्म यत् ॥ अश्रद्धया च तत्सर्वमसाध्वित्युच्यते कृतम् ॥ ५ ॥ तदश्रद्धाकृतं यस्मान्नामुनेह फलत्यापि ॥ अङ्गवैगुण्यतोऽपूर्वाजनकत्वेन हेतुना ॥ ६ ॥ नापीहास्ति यशो लोके निन्दितत्वाच्च साधुभिः ॥ अतो मुमुक्षुभिः अद्रा संपाद्या सात्त्विकी तथा ॥ ७ ॥ यज्ञादिकर्म कर्तव्यं चित्तशुद्धयात्मलब्धये ॥ ८ ॥ २८ ॥

अद्रात्रैविध्यमादौ सकलमखतपोदानसाद्गुण्यहेतो-

रोन्तत्सन्नाम चोक्तं श्रुतिविततफलं ब्रह्मविद्यासिद्धेतुः ॥

अद्राहीनं विनिन्द्यं सकलमपि कृतं येन संप्रोक्तमित्थं

तं श्रीकृष्णं गुरुणामपि परमगुरुं भूरिभावैर्नतोऽस्मि ॥ १ ॥

रजस्तमोदुःखनिदानमारात्त्यक्त्वा समाश्रित्य गुणं विशुद्धम् ॥

हरेः पदाम्भोजयुगं सदैव ध्यात्वैव मोक्षो भवपाशबन्धात् ॥ २ ॥

तत्राप्यसामर्थ्यवतां जनानां यज्ञादि साद्गुण्यकरं हि विष्णोः ॥

नामत्रयं दोषगणापहं तत्प्रोक्तं मुमुक्षुः सततं भजेत ॥ ३ ॥

अनादिनिर्णीतमिदं मतं यत्सर्वेषु यज्ञादिषु नाम विष्णोः ॥

प्रधानमस्तीत्यत एतदेव स्मृत्वा विमुच्येत विकल्पजालात् ॥ ४ ॥

इति भावप्रकाशे श्रीसदानन्दविदा कृते ॥ अद्रात्रैविध्यबोधोऽयं पूर्तिं सप्तदशो गतः ॥

टीकाश्लोकसंख्या ॥ ११९ ॥ आदितष्टीकाश्लोकसंख्या ॥ ४९७० ॥

भा० टी०—तत्र सर्वत्रास्तिक्यलक्षणायाः अद्रायाः प्रधानतया सर्वं तथैव संपाद्यते यस्मात्तस्मादश्रद्ध-

या हुतं हव्यहवनं कृतं दत्तं च ब्राह्मणेभ्यो यत्तपस्तप्तं यच्चान्यत्कर्म स्तुतिनमस्कारादि कृतं तत्सर्वमसदित्युच्यते सत्प्राप्तिमार्गादास्तिक्यलक्षणाद्वाह्यत्वात् असत्त्वमेव प्रतिपादयति । न च तद्ब्रह्मायासमपि प्रेत्य मृत्वा फलाय नापीह यशोरूपफलाय साधुभिर्निन्दितत्वात् । हुतमित्युक्त्या विहिते कर्मणि अद्धावानधिकारी प्रतिषिद्धे तु अद्धारहितोऽपीति बोधितम् । एतेन निषेधलङ्घिनो नास्तिकस्य प्रत्यवायाभावप्रसङ्गो निरस्तः । ननु “यदेव विद्यया करोति अद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति” इति श्रुत्या अद्धया कृतं वीर्यवत्तरं चेत् अद्धारहितमपि वीर्यवदित्यर्थात् बोधितमिति कथं भगवता प्रोक्तमसदित्युच्यत इति । नैष दोषः । यतः श्रुतिस्थ-अद्धापदं भक्तिरूपअद्धापरं स्मृतिस्थं तु विश्वासात्मकअद्धापरम् । एवं च नास्तिक्यबुद्ध्या कृतं सर्वं निरर्थकमेवातो नास्तिक्यं श्रेयोर्थिभिः सर्वथैव हेयमिति भावः । पृथापुत्रस्य तव तु कदापि तन्नोचितमिति सूचयन्संबोधयति—पार्थेति ॥ २८ ॥

तदनेन सप्तदशाध्यायेन अद्धादित्रैविध्यं निरूपयता शास्त्रानभिज्ञानामपि सात्त्विकअद्धावतां राजस-तामसाहारादिपरिवर्जनेन सात्त्विकाहारादिसेवया सत्त्वैकशरणानां प्राप्तमपि यज्ञादिवैगुण्यं ब्रह्मनामनिर्देशेन परिहरतां परिशुद्धबुद्ध्यानां श्रवणादिना ब्रह्मात्मसाक्षात्कारो भवतीति प्रदर्शितम् ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यबालस्वामीश्रीपादशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिविदुषा
विरचितायां गीताभाष्योत्कर्षदीपिकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

प० टी०—अथाअद्धाकृतं सर्वं निन्दति—अश्रद्धयेति । असद्भावेऽश्रद्धया हुतं होमः, दत्तं दानं, तप्तं निर्वर्तितं तपः यच्चान्यदपि पूर्वोक्तवत्कृतं तत्सर्वमसदित्युच्यते । यतः प्रेत्य लोकान्तरे न फलमिति विगुण-त्वात् । नेह चास्मिन् लोके फलति अयशस्करत्वात् । तस्माद्रजस्तमःप्रधानां अद्धां त्यक्त्वा सत्त्वमयीं अद्धां अयेदित्यध्यायतात्पर्यम् ॥ २८ ॥

अथाध्यायतात्पर्यम् ।

प्राक्संस्कारानुरूपं विधिविधुरधियः अद्धया संयजन्ते दानाहारक्रियाद्यैस्त्रिविधगुणवशात्तत्फलं ते लभन्ते । तद्वैगुण्यं निहन्तुं प्रभवति तदोत्सदेष्टा त्रिवर्णां तेन ब्रह्मार्पणं स्यादिदमिति दशमे सप्तयुक्ते निरुक्तम् ॥ १॥

इति श्रीमद्भैवज्ञपाण्डितसूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपायां

अद्धाविवेको नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

रा० टी०—यज्ञादेः सात्त्विकत्वहेतुभूतधर्मानुक्त्वा तदन्यथात्वेऽपि हेतुभूतधर्मानाह—अश्रद्धयेति । भगवच्छ्रद्धाऽभावेनेत्यर्थः । हुतमित्यादौ शास्त्रानुसारेणेति योज्यम् । भगवच्छ्रद्धां विना शास्त्रानुसारेणानुष्ठितमपि यद्धोमादिकं तदसदेवोच्यते । तत्प्रेत्य न च, इह च नो । ऐहिकामुष्मिकपुमर्थप्रदं नेत्यर्थः । अतो भगवच्छ्रद्धाभक्त्यादिपूर्वकमेवानुष्ठितहोमादीनि इहामुत्रफलप्रदानीति श्रद्धैव प्रयोजिकेति सैव त्रिविधा भवति श्रद्धेत्यादिना प्राधान्येनोक्तेति भावः । वस्तुतस्तु अद्धाऽभावे शास्त्रानुसारित्वमेव नेति ज्ञेयम् ॥ २८ ॥

इति श्रीगीतार्थसंग्रहे राघवेन्द्रयतिकृते सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथ अष्टादशोऽध्यायः ।

अर्जुन उवाच—संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ॥

त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

त० टी०—अथेदानीमलसानामल्पबुद्धीनां मुमुक्षूणामेकेनैवाध्यायेन सम्यग्ज्ञातेन सर्वगीताध्यायार्थावगतये सर्वगीतार्थं संक्षिप्य वक्तुमयमध्याय आरभ्यते । तत्र पूर्वाध्यायान्ते “ कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ” इत्यनेन परब्रह्मार्थस्यैव कर्मणः सत्त्वमुक्तं; तेन कर्मफलस्यैव त्यागो न तु कर्मण इति सूचितम्, ‘ सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ’ इत्यनेन द्वादशेऽध्यायेऽपि कर्मफलस्यैव त्याग उक्तः । पञ्चमे तु ‘ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ’ इत्यने कर्मसंन्यास उक्तः । एवं सर्वकर्मसंन्यासं फलमात्रत्यागेन कर्मानुष्ठानं च परस्परविरुद्धं मुमुक्षवे सर्वज्ञो भक्तवत्सलो भगवान्कथमुपदिशेत् । तस्मात्संन्यासत्यागयोः स्वरूपैक्यं भेदो वेति संदेहेन तयोस्तत्त्वबुभुत्सयाऽर्जुन उवाच—संन्यासस्येति । महाबाहो केशिनिषूदनेति संबोधनाभ्यां शत्रुसंहारार्थं महान्तौ बाहू यस्य स तथा । दुर्जयमहासुरस्य केशिनः संहारकस्त्वं भक्तस्य ममापि शत्रून्नाशयिष्यसीति सूचितम् । हे हृषीकेशेत्यनेन सर्वेन्द्रियेश ममान्तःसर्वसंशयनिवारणक्षमेदानीमिमं (मे) संशयं छिन्धीत्याह—संन्यासस्य । संन्यासशब्दार्थस्य तत्त्वं स्वरूपयाथात्म्यं वेदितुमिच्छामि । त्यागस्य च तत्त्वं स्वरूपयाथात्म्यं पृथक्वेदितुमिच्छामि । अत्र ‘ वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे । ’ ‘ न कर्मणा न प्रजया न धनेन त्यागेनैकेनामृतत्वमानशुः ’ इत्यादिश्रुतिषु संन्यासस्त्यागश्च मोक्षसाधनतया विहितः । तथा “ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ” । “ सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ” इति पूर्वं भवताऽपि द्वौ विहितौ । किमेतौ संन्यासत्यागशब्दौ भिन्नार्थौ ? उतैकार्थौ ? यदि भिन्नार्थौ तर्हि पृथक्त्वेन वक्तव्यौ । यद्येकार्थौ तर्हि तदवान्तरभेदनिमित्तं वक्तव्यम् । यथाऽहमसंदिग्धं तत्स्वरूपं जानीयां तथा विविच्य ब्रूहीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

म० टी०—पूर्वाध्याये श्रद्धात्रैविध्येनाऽऽहारयज्ञतपोदानत्रैविध्येन च कर्मिणां त्रैविध्यमुक्तं सात्त्विकानामादानाय राजसतामसानां च हानाय । इदानीं तु संन्यासत्रैविध्यकथनेन संन्यासिनामपि त्रैविध्यं वक्तव्यम् । तत्र तत्त्वबोधानन्तरं यः फलभूतः सर्वकर्मसंन्यासः स चतुर्दशेऽध्याये गुणातीतत्वेन व्याख्यातत्वात् सात्त्विकराजसतामसभेदमर्हति । योऽपि तत्त्वबोधात्प्राक् तदर्थं सर्वकर्मसंन्यासस्तत्त्वबुभुत्सया वेदान्तवाक्यविचाराय भवति सोऽपि “ त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ” इत्यादिना निर्गुणत्वेन व्याख्यातः । यस्त्वनुत्पन्नतत्त्वबोधानामनुत्पन्नतत्त्वबुभुत्सूनां च कर्मसंन्यासः “ स संन्यासी च योगी च ” इत्यादिना गौणो व्याख्यातस्तस्य त्रैविध्यसंभवात्तद्विशेषं बुभुत्सुः अर्जुन उवाच—संन्यासस्येति । अविदुषामनुपजातविविदिषाणां च कर्माधिकृतानामेव किञ्चित्कर्मपरिग्रहेण किञ्चित्कर्मपरित्यागो यः स त्यागांशगुणयोगात् संन्यासशब्देनोच्यते । एतादृशस्यान्तःकरणशुद्धयर्थमविद्वत्कर्माधिकारिकर्तृकस्य संन्यासस्य केनचिद्रूपेण कर्मत्यागस्य तत्त्वं स्वरूपं पृथक् सात्त्विकराजसतामसभेदेन वेदितुमिच्छामि । त्यागस्य च तत्त्वं वेदितुमिच्छामि । किं संन्यासत्यागशब्दौ घटपटशब्दाविव भिन्नजातीयार्थौ किं वा ब्राह्मणपरिव्राजकशब्दाविवैकजातीयार्थौ । यद्याद्यस्तर्हि त्यागस्य तत्त्वं संन्यासात्पृथक् वेदितुमिच्छामि । यदि द्वितीयस्तर्ह्यवान्तरोपाधिभेदमात्रं वक्त-

व्यम् । एकव्याख्यानेनैवोभयं व्याख्यातं भविष्यति । महाबाहो केशिनिषूदनेति संबोधनाभ्यां बाह्योपद्रव-
निवारणस्वरूपयोग्यताफलोपधाने प्रदर्शिते । हृषीकेशेत्यन्तरुपद्रवनिवारणसामर्थ्यमिति भेदः । अत्यनुरा-
गात्संबोधनत्रयम् । अत्रार्जुनस्य द्वौ प्रश्नौ कर्माधिकारिकर्तृकत्वेन पूर्वोक्तयज्ञादिसाधर्म्येण संन्यासशब्द-
प्रतिपाद्यत्वेन च गुणातीतसंन्यासद्वयसाधर्म्येण त्रैगुण्यसंभवासंभवाभ्यां संशयः प्रथमस्य प्रश्नस्य बीजम् ।
द्वितीयस्य तु संन्यासत्यागशब्दयोः पर्यायत्वात् कर्मफलत्यागरूपेण च वैलक्षण्योक्तेः संशयः बीजम् ॥१॥

श्री० टी०—सात्त्विक्या अद्वया समन्वितस्य सात्त्विकैर्यज्ञतपोदानादिभिः परिशुद्धात्मन एव
ब्राह्मणादेर्ज्ञानाधिकार इति सूचयितुं अद्वया यज्ञतपोदानादीनां हेयत्वोपादेयत्वविज्ञानाय तेषां सात्त्विकत्वा-
दिभेदं च विभज्य सम्यग्दर्शयित्वाऽधुना त्यागसंन्यासशब्दयोरेकार्यत्वं काम्यनिषिद्धयोरेव त्याज्यत्वं नित्यानां
तु यज्ञदानादीनां नियमेन कर्तव्यत्वं त्यागस्य सात्त्विकत्वादिभेदं नैष्कर्म्यसिद्धिलक्षणज्ञानस्य कर्मणश्च
कर्तुश्च बुद्धेर्धृतेश्च सुखस्य च सात्त्विकत्वं राजसत्त्वं तामसत्त्वं च ब्राह्मणादीनां कर्माणि च तैः प्रसन्नान्तः-
करणस्य ज्ञानं तद्वतो यतेर्ज्ञाननिष्ठां च परमात्मस्वरूपवेदनप्रकारं ब्रह्मप्राप्तिं चैवमादिकं सर्वस्य गीताशास्त्रस्य
सर्वोपनिषदां चार्थं सर्वं संगृह्यैकत्र प्रतिपादयितुमष्टादशाध्याय आरभ्यते । तत्रादौ 'मायि सर्वाणि कर्माणि
संन्यस्याध्यात्मचेतसा' इति, 'ये तु सर्वाणि कर्माणि मायि संन्यस्य मत्पराः', इति, 'संन्यासयोगयुक्तात्मा' इति च
'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्' इति, 'सर्वकर्मफलत्यागम्' इति च तत्र तत्र कर्मसंन्यासकर्मफलत्यागौ प्रतिपा-
दितौ । कर्मफलत्यागेन कर्मानुष्ठानं कर्मसंन्यासं चोक्तं स्मृत्वा एकस्मिन्नेवाश्रमे तयोरनुष्ठानानुपपत्तिं
मन्यमानस्तदनुष्ठानप्रकारं ज्ञातुमिच्छुरर्जुन उवाच—संन्यासस्येति । संन्यासस्य संन्यासशब्दार्थस्य त्या-
गस्य त्यागशब्दार्थस्य च, चः समुच्चयार्थः । पृथग्विभज्य तत्त्वं याथार्थ्यं निश्चितमर्थं त्वत्तो वेदितुमिच्छामि ।
मायि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्येति, योगसंन्यस्तकर्माणमिति, सर्वकर्मफलत्यागमिति च तत्र तत्र त्वयोक्तयोः
संन्यासत्यागशब्दयोः प्रत्येकमर्थविशेषं विज्ञातुमिच्छामि । हे केशिनिषूदन केशिनामानं दैत्यं निपूदितत्वा-
निति हे केशिनिषूदनेतिसंयुद्धिः । गृहमेधिविषये यथा ब्रह्मचर्यशब्दस्य यथा वाऽहिंसाशब्दस्य चार्थविशेषस्तथा
संन्यासशब्दस्य त्यागशब्दस्य चार्थविशेषो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

श्री० टी०—न्यासत्यागविभागेन सर्वगीतार्थसंग्रहम् ॥ स्पष्टमष्टादशे प्राह परमार्थविनिर्णये ॥ १ ॥
अत्र च 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी । संन्यासयोगयुक्तात्मा' इत्यादिषु कर्म-
संन्यास उपदिष्टः, तथा 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः । सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु
यतात्मवान् ॥' इत्यादिषु च फलमात्रत्यागेन कर्मानुष्ठानमुपदिष्टम् । न च परस्परं विरुद्धं सर्वज्ञः परमका-
रुणिको भगवानुपदिशेत् । अतः कर्मसंन्यासस्य तदनुष्ठानस्य चाविरोधप्रकारं बुभुत्सुरर्जुन उवाच—संन्या-
सस्येति । भो हृषीकेश सर्वेन्द्रियनियामक हे केशिनिषूदन केशिनाम्नो हि महतो हयाकृतेर्दैत्यस्य युद्धे
मुखं व्यादाय भक्षयितुमागच्छतोऽत्यन्तं व्याप्ते मुखे वामबाहुं प्रवेश्य तत्क्षणमेव विवृद्धेन तेनैव बाहुना
कर्कटिकाफलवत्तं विदार्य निपूदितवान् । अत एव हे महाबाहो इति संबोधनम् । संन्यासस्य त्यागस्य च
तत्त्वं पृथग्विवेकेन वेदितुमिच्छामि ॥ १ ॥

स० टी०—अखण्डानन्दाब्जं निगमाशिरसां भावविषयं मुनीन्द्रैराराध्यं परमपदभीशानमकलम् ॥ विशु-
द्ध्या सद्भक्त्या सपदि सुजनैः प्राप्यममृतं मुकुन्दं वन्देऽहं भ्रमतिमिरविभवंसिचरणम् ॥ १ ॥ शरण्यं
सुस्वाद्यं सनकमुखसद्भिर्हृदि धृतं महायोगेशानं सुरनरजगद्धेतुममलम् ॥ चिदानन्दाकारं सकलरससारं
हरिपदं सदा स्मारं स्मारं भवजलाधिपारं सुकलये ॥ २ ॥ प्राग्वक्षिप्ततया प्रोक्तं विस्तरेण यतस्ततः ॥
शास्त्रार्थमुपसंहृत्याधुना संक्षेपतोऽखिलम् ॥ ३ ॥ अनायासेन बोधार्थमभिधातुमुपक्रमः ॥ गीताशास्त्रस्य

सर्वस्याध्यायेऽस्मिन्नर्थसंग्रहः ॥ ४ ॥ वेदार्थस्य च सर्वस्य वक्तव्योऽस्तीत्यतोऽर्जुनः ॥ अद्वात्रैविध्यतः पूर्वा-
ध्याये यज्ञादिकर्मणाम् ॥ ५ ॥ त्रैविध्यमुक्तमाकर्ण्य संन्यासेऽप्यस्ति संभवः ॥ त्रैविध्यस्येति जिज्ञासुरु-
वाच श्रीहरिं प्रति ॥ ६ ॥ कर्माधिकारिणामेव किञ्चित्कर्मपरिग्रहात् ॥ किञ्चित्कर्मपरित्यागस्यागांशगु-
णयोगतः ॥ ७ ॥ संन्यासशब्दतः प्रोक्तस्तस्य चित्तविशुद्धये ॥ अविद्वत्कर्तृकस्यापि संन्यासस्य यथार्थतः
॥ ८ ॥ पृथक्स्वरूपमिच्छामि वेदितुं गुणभेदतः ॥ त्यागस्यापि स्वरूपं च सम्यगिच्छामि वेदितुम्
॥ ९ ॥ संन्यासत्यागशब्दौ किं भिन्नार्थौ वैकवाचकौ ॥ आद्यश्चेत्तर्हि संन्यासात्तत्त्वं त्यागस्य वै पृथक्
॥ १० ॥ इच्छामि बोद्धुमन्यश्चेदेकेनोभयनिर्णयम् ॥ द्वाभ्यां संबोधनाभ्यां च बाह्योपद्रववारणे ॥ ११ ॥
सामर्थ्यं दर्शयित्वान्तर्गतदोषनिवारणे ॥ हृषीकेशेति सामर्थ्यं भक्तानामिति दर्शितम् ॥ २२ ॥ हरावत्य-
नुरागाद्वा ज्ञेयं संबोधनत्रयम् ॥ १३ ॥ १ ॥

भा० टी०—नमः समाय सोमाय मखाचार्याय मखारये ॥ कृष्णायाकृष्णरूपाय विष्णवे शंभवे
नमः ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायैर्विस्तरेणेतस्ततो विश्लिप्ततयोक्तमर्थमुपनिषत्सु चेतस्ततो विस्तृतमर्थं सुखप्रतिपत्तये
उपसंहृत्य वक्तुमयमध्याय आरभ्यते । अतीताध्यायेषूक्तस्य सर्ववेदार्थस्यास्मिन्नध्यायेऽवगम्यमानत्वात् ।
अर्जुनस्तु संन्यासत्यागशब्दार्थयोरेव विशेषं बुभुक्षुरुवाच—संन्यासस्येति । संन्यासस्य संन्यासशब्दार्थस्य
त्यागस्य च त्यागशब्दार्थस्य च पृथगन्योन्यविभागतस्तत्त्वं याथात्म्यं वेदितुं ज्ञातुमिच्छामि । हे महाबाहो
इति संबोधयन् तव बाहुतो जातैः क्षत्रियैः महाबाहुभिरितरैर्बाह्यादिसाध्ये कर्मण्यधिकृतैरज्ञैश्च कृतस्य सं-
न्यासस्य त्यागस्य च तत्त्वं पृथक्वेदितुमिच्छामीति ध्वनयति । सर्वेन्द्रियनियन्तुरन्तर्यामिणः सर्वज्ञस्य मद-
भिप्रायानुसारेणैतत् कथनं सुकरमिति द्योतयन्नाह—हृषीकेशेति । स्वजनसुखार्थं केश्यादिदुष्टनिषूदनस्य तव
स्वभक्तस्य ममाप्यज्ञाननिषूदनं युक्तमेवेति सूचयन्संबोधयति—केशिनिषूदनेति ॥ १ ॥

प० टी०—अन्तर्यामिस्वरूपेण गुरुणा येन दर्शितम् । निजस्वरूपं तं वन्दे गोविन्दमजमद्वयम् ॥ १ ॥
पूर्वं पश्चिमाध्याये 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य' इति तथा 'संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि',
इत्यादिवाक्यैः कर्मसंन्यासः प्रशंसितोऽनन्तरं सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुर्वित्यादिना फलमात्रत्यागेन कर्मानु-
ष्ठानमुपदिष्टम् । तत्परस्परविरुद्धमिति संदेहे तयोस्तत्त्वं जिज्ञासुरर्जुनः पुनः पृच्छति स्म—संन्यासस्येति ।
भो हृषीकेश सर्वेन्द्रियेश स्वामिन् संन्यासस्य फलत्यागस्य च तत्त्वं रहस्यं पृथक्वेदितुं पृथक्प्रकारेण
ज्ञातुमिच्छामि । केशिनाम्नो ह्याकृतेदैत्यस्य युद्धे वर्तमानवामबाहुप्रसारप्रवेशनेन तं निषूदितवान् नाशित-
वानत एव महाबाहो इति संबुद्धिः । केश्यादिमहादैत्यदारणसमर्थस्य तवास्मत्संदेहापाकरणे कियाना-
यास इत्यर्थः ॥ १ ॥

रा० टी०—पूर्वाध्यायेषु सर्वेषु 'त्रैगुण्यविषया वेदा' इत्यादिना यत्पुमर्थहेतुज्ञानसाधनं विप्रकीर्णतयोक्तं
तदिह मन्दानां बुद्धयारोहाय संक्षिप्य निरूप्यते । तथा चतुर्दशाध्यायोक्तं त्रिगुणकार्यं चोच्यते । संन्या-
सश्चैव योगश्चेत्यादिना पञ्चमादौ संन्यासस्य त्यागाच्छान्तिरनन्तरमिति द्वादशे त्यागस्य च पुमर्थहेतुत्वमु-
क्तम् । तयोः स्वरूपनिर्णयाय पृच्छति—संन्यासस्येति । हे हृषीकेश सर्वेन्द्रियस्वामिन् । केशिनामकासुर-
मर्दन । संन्यासस्य त्यागस्य च पृथक् तत्त्वं स्वरूपं वेदितुं ज्ञातुमिच्छामि । द्वयोरपि शब्दयोरुपाततोऽर्थैक्य-
प्रतीतेरिति भावः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ॥

सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥ २ ॥

त० टी०—अथैतयोः स्वरूपैक्यं यथा स्यात्तथा वक्तुं तावदस्मिन्विषये मतान्तराणि दर्शयन् श्रीभगवानुवाच—काम्यानामिति । “स्वर्गकामो यजेत । पुत्रकामो यजेत । वायव्यं श्वेत-मालभेत भूतिकामः” इत्यादिभिर्वाक्यैः सकाममधिकृत्य विहितानां पशुयागपुत्रेष्ट्यादीनां कर्मणां न्यासं त्यागमनुष्ठानं संन्यासं संन्यासशब्दार्थं कवयः केचित्पण्डिता विदुर्जानन्ति । तथाऽऽह मनुः—“मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया ।” इति नित्यनैमित्तिकानामनुष्ठीयमानानां सर्वेषां कर्मणां फलत्यागं त्यागशब्दार्थं प्राहुर्विचक्षणा विवेकिनः । फलत्यागेनापि त्यागशब्दस्य मुख्यार्थत्वात् । ननु “अहरहः सन्ध्यामुपासीत । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” इत्यादिषु फलश्रवणाभावाद्येषां फलमेव नास्ति कथं तत्त्यागवचनमिति चेन्न “धर्मेण पापमपनुदति । कर्मणा पितृलोकः” इत्यादिश्रुतिषु श्रवणात् तत्त्यागस्य संभवात् । किंच “अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते” इति श्रुतौ अविद्याशब्दनिर्दिष्टस्ववर्णाश्रमोचितकर्मणो मृत्यु-शब्दनिर्दिष्टप्रमादतरणोपायत्वरूपफलस्यापि सत्त्वात् । “स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः” इति भवता वक्ष्यमाणत्वाच्च । तदत्यागे दोषाभावात् । काम्यकर्मणां तु “गतागतं कामकामा लभन्ते” इति संसरणेहेतुत्वाभिधानान्न मृत्युतरणोपायसिद्धिहेतुत्वसंभावनाऽपीत्यलं विस्तरेण ॥ २ ॥

म० टी०—तत्रान्तिमस्य सूचीकटाहन्यायेन निराकरणाद्योत्तरम्—काम्यानामिति । काम्यानां फलकामनया चोदितानामन्तःकरणशुद्धावनुपयुक्तानां कर्मणामिष्टिपशुसोमादीनां न्यासं त्यागं संन्यासं विदुर्जानन्ति कवयः सूक्ष्मदर्शिनः केचित् । ‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन’ इति वाक्येन वेदानुवचनशब्दोपलक्षितस्य ब्रह्मचारिधर्मस्य यज्ञदानशब्दाभ्यामुपलक्षितस्य गृहस्थधर्मस्य तपोऽनाशकशब्दाभ्यामुपलक्षितस्य वानप्रस्थधर्मस्य नित्यस्य नित्येहितेन पापक्षयेण द्वारेणात्मज्ञानार्थत्वं बोध्यते । न च विनियोगवैयर्थ्यं ‘ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः’ इत्यनेनैव लब्धत्वादिति वाच्यम् । विनियोगाभावे हि सत्यपि नित्यकर्मानुष्ठाने ज्ञानं स्याद्वा न वा स्यात्, सति तु विनियोगे ज्ञानमवश्यं भवेदेवेति नियमार्थत्वात् । तस्मान्नित्यकर्मणामेव वेदने विविदिषायां वा विनियोगात् सत्त्वशुद्धिविविदिषोत्पत्तिपूर्वकवेदनार्थिना नित्यान्येव कर्माणि भगवदर्पणबुद्ध्याऽनुष्ठेयानि । काम्यानि तु सर्वाणि सफलानि परित्याज्यानीत्येकं मतम् । अपरं मतं सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः, सर्वेषां काम्यानां च प्रतिप्रदोक्तफलत्यागं सत्त्वशुद्धयर्थितया विविदिषासंयोगेनानुष्ठानं विचक्षणा विचारकुशलास्त्यागं प्राहुः । ‘खादिरो यूषो भवति’ ‘खादिरं वीर्यकामस्य यूषं करोति’ इत्यत्र यथैकस्य खादिरत्वस्य ऋतुप्रकरणपाठात् फलसंयोगाच्च ऋत्वर्थत्वं पुरुषार्थत्वं च प्रमाणभेदात् यथाऽग्निहोत्रेष्टिपशुसोमानां सर्वेषामपि शतपथपठितानां चोत्पत्तिविधिसिद्धानां तत्तत्फलसंयोगः प्रत्येकवाक्येन विविदिषासंयोगश्च यज्ञादिवाक्येन क्रियत इत्युपपन्नम् ‘एकस्य तुभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्’ इति न्यायात् । तदुक्तं संक्षेपशारीरके—यज्ञेनेत्यादिवाक्यं शतपथविहितं कर्मवृन्दं गृहीत्वा स्वोत्पत्त्याज्ञानसिद्धं पुरुषविविदिषामात्रसाध्ये युनक्ति ॥’ इति । तस्मात्काम्यान्यपि फलाभिसंधिमकृत्वाऽन्तःकरणशुद्धये कर्तव्यानि । न ह्यग्निहोत्रादिकर्मणां स्वतः काम्यत्वनित्यत्वरूपो विशेषोऽस्ति । पुरुषाभिप्रायभेदकृतस्तु विशेषः फलाभिसन्धित्यागे कुतस्त्यः । नित्यकर्मणां च प्रातिस्विकफलसद्भावम् ‘अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्’ इत्यत्र वक्ष्यति । नित्यानामेव विविदिषासंयोगेन काम्यानां कर्मणां फलेन सह स्वरूपतोऽपि परित्यागः पूर्वार्थस्यार्थः । काम्यानां नित्यानां च संयोगपृथक्त्वेन विविदिषासंयोगतत्तदर्थं स्वरूपतोऽनुष्ठानेऽपि प्रातिस्विकफलाभिसंधिमात्रपरित्याग इत्युत्तरार्थस्यार्थः । तदेतदाहुर्वार्तिककृतः—‘वेदानुवचनादीनामैकात्म्यज्ञानजन्मने । तमेतमिति वाक्येन नित्यानां वक्ष्यते विधिः ॥ यद्वा

विविदिषार्थत्वं सर्वेषामपि कर्मणाम् । तमेतमिति वाक्येन संयोगस्य पृथक्त्वतः । तदेवं सफलकाम्य-
कर्मत्यागः संन्यासशब्दार्थः । सर्वेषामपि कर्मणां फलाभिसंधित्यागस्त्यागशब्दार्थ इति न घटपटशब्दयोरिव
संन्यासत्यागशब्दयोर्भिन्नजातीयार्थत्वं किं त्वन्तःकरणशुद्ध्यर्थकर्मानुष्ठाने फलाभिसंधित्याग इत्येक एवार्थ
उभयोरिति निर्णीत एकः प्रश्नोऽर्जुनस्य ॥ २ ॥

श्री० टी०—एतादृशमर्जुनप्रश्नतात्पर्यं विज्ञाय “संन्यासयोगाद्यतय इति” “ त्यागेनैके अमृतत्वम् ” इति
श्रवणात् मयेदं संन्यस्तं त्यक्तमिति संन्यासत्यागशब्दयोरुल्लेखे वेदे च विसर्ग एक एवार्थो न त्वर्थान्तर-
मस्ति, तथापि गृहिषिष्ये तयोरर्थं केचिदन्यथा वर्णयन्ति तेषां मतमिमं वक्ष्यामि शृण्वति श्रीभगवानुवाच—
काम्यानामिति । पुत्रकामो यजेत, स्वर्गकामो यजेत, पशुकामो यजेतेति एवं कामोपबन्धेन विहितानां
काम्यानां ज्योतिष्टोमादिकर्मणां न्यासं परित्यागमेव गृहस्थस्य संन्यासमिति केचित्कवयो विद्वांसो विदु-
र्जानन्ति । काम्यकर्मपरित्याग एव मुमुक्षोर्गृहिणः संन्यास इति वदन्तीत्यर्थः । केचित्पदं सर्वत्रान्वेति ।
केचिद्विचक्षणाः पण्डिताः सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेषां काम्यानामकाम्यानां नित्यनैमित्तिकानां च कर्मणां
फलत्यागं फलमात्रस्य परित्यागं त्यागं संन्यासं प्राहुः । कामेन वाऽकामेन वा विधिना कर्तव्यत्वेन प्राप्तानि
वैदिकानि कर्माण्यनुष्ठेयेश्वरार्पणबुद्ध्या तत्फलपरित्याग एव गृहिणोऽधिकृतस्य संन्यासो न तु कर्मत्याग
इति केचिद्वदन्तीत्यर्थः । ननु यः पशुकामः स्यात्स एतं प्राजापत्यमजं तूवरमालभेत स वा एतस्मै प्रजां
पशून् प्रजनयति ” इति काम्यकर्मणां यथा फलं श्रूयते, न तथा “ अहरहः संन्यामुपासीत । सायं प्रातर-
ग्निहोत्रं जुहोति । अहरहर्यजमानः स्वयमेवाग्निहोत्रं जुहोति ” इत्यादिषु नित्यानां कर्मणां फलं श्रूयते । कथ-
मविद्यमानस्य फलस्य त्याग उपपद्यते ब्रह्मचारिणो भार्यात्यागवदिति चेन्न ‘कर्मणा पितृलोकः’ इति ‘धर्मेण
पापमपनुदति ’ इति ‘सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति’ इति ‘अग्नीन्हुत्वा विधानेन यत्पुण्यं फलमाप्नुयात्’ इति
नित्यानामपि फलश्रवणात् । ‘अनिष्टमिष्टं मिश्रं च’ इति भगवतापि नित्यानां फलमुच्यते, ततोऽस्त्येव नित्या-
नामपि फलमन्यथा फलत्यागविधानायोगात्तस्माद्युक्तमेवोक्तं ‘सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः’ इति ।
ततः सिद्धं गृहिणां कर्मफलत्याग एव त्यागः संन्यासो न तु सर्वकर्मत्याग इति ॥ २ ॥

श्री० टी०—तत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच—काम्यानामिति । “ पुत्रकामो यजेत । स्वर्गकामो यजेत ”
इत्येवमादिकामोपबन्धेन विहितानां काम्यानां कर्मणां न्यासं परित्यागं संन्यासं कवयो विदुः—सम्यक्फलैः
सह सर्वकर्मणामपि न्यासं संन्यासं पण्डिता विदुः जानन्तीत्यर्थः । सर्वेषां काम्यानां नित्यनैमित्तिकानां
च कर्मणां फलमात्रत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणा निपुणाः न तु स्वरूपतः कर्मत्यागम् । ननु नित्यनैमित्ति-
कानां फलाश्रवणादविद्यमानस्य कथं त्यागः स्यात् ? नहि बन्ध्यायाः पुत्रत्यागः संभवति । उच्यते, यद्यपि
स्वर्गकामः पशुकाम इत्यादिवत् “ अहरहः संन्यामुपासीत । यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति ” इत्यादिषु
फलविशेषो न श्रूयते तथाप्यपुरुषार्थं व्यापारे प्रेक्षावन्तं प्रवर्तयितुमशक्नुवन् विधिर्विश्रजिता यजेतेत्या-
दिष्विव सामान्यतः किमपि फलमाक्षिपत्येव । नचातीवगुरुमतश्रद्धया स्वसिद्धिरेवं विधेः प्रयोजन-
मिति मन्तव्यं, पुरुषप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्दुष्परिहरत्वात् । श्रूयते च नित्यादिष्वपि फलम् “ सर्व एते पुण्यलोका
भवन्ति ” इति “ कर्मणा पितृलोकः ” इति “ धर्मेण पापमपनुदति ” इत्येवमादिषु, तस्माद्युक्तमुक्तम्
‘सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः’ इति । ननु फलत्यागेन पुनरपि निष्फलेषु कर्मस्वप्रवृत्तिरेव
स्यात्तन्न सर्वेषामपि कर्मणां संयोगपृथक्त्वेन विविदिषार्थतया विनियोगात् । तथाच श्रुतिः—“ तमेतमा-
त्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ” इति । अतः प्रतिपदोक्तं सर्वं
फलं बन्धकत्वेन त्यक्त्वा विविदिषार्थं सर्वकर्मनुष्ठानं घटत एव । विविदिषा च नित्यानिनित्यवस्तुविवेकेन

निवृत्तेदेहाभिमानतया बुद्धेः प्रत्यक्षप्रवणता । तावत्पर्यन्तं च सत्त्वशुद्धयर्थं ज्ञानाविरुद्धं यथोचितमावश्यकं कर्म कुर्वतस्तत्फलत्याग एव कर्मत्यागो नाम न स्वरूपेण । तथाच श्रुतिः “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः” इति । ततः परं तु सर्वकर्मनिवृत्तिः स्वत एव भवति । तदुक्तं नैष्कर्म्यसिद्धौ—‘प्रत्यक्षप्रवणतां बुद्धेः कर्माण्युत्पाद्य शुद्धितः । कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्रावृडन्ते घना इव ॥’ इति । उक्तं च भगवता ‘यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मनृपश्च मानवः । आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥’ इति । वसिष्ठेन चोक्तम् ‘न कर्माणि त्यजेद्योगी कर्मभिस्त्यज्यते ह्यसौ । कर्मणो मूलभूतस्य संकल्पस्यैव नाशतः ॥’ इति । ज्ञाननिष्ठाविक्षेपकत्वमालक्ष्य त्यजेद्वा । तदुक्तं भगवता भागवते—‘तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥ ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मज्जको वाऽनपेक्षकः । सलिङ्गानाश्रमास्त्यक्त्वा चरेद्विविधोचरः ॥’ इत्यादि । अलमतिप्रसङ्गेन प्रकृतमनुसरामः ॥ २ ॥

स० टी०—सूचीकटाहनीत्यादौ तत्रान्त्यस्योत्तरं हरिः ॥ उवाच शृणु काम्याना चोदितानां फलेप्सया ॥१॥ शुद्धावनपयुक्तानां पशुसोमादिरूपिणाम् ॥ त्यागं जानन्ति संन्यासं कवयः सूक्ष्मदर्शिनः ॥२॥ अन्येऽनुष्ठीयमानानां सर्वेषामेव कर्मणाम् ॥ धीशुद्धयर्थं फलत्यागं प्राहुस्त्यागं विदां वराः ॥ ३ ॥ संयोगस्य पृथक्त्वेन सर्वेषामपि कर्मणाम् ॥ तमेतमितिवाक्येन बुभुत्सायां नियोगतः ॥ ४ ॥ वेदानुवचनादीनामैकात्म्यज्ञानजन्मने ॥ तमेतमितिवाक्येन नित्यानां वक्ष्यते विधिः ॥ ५ ॥ यद्वा विविदिषार्थत्वं सर्वेषामपि कर्मणाम् ॥ तमेतमितिवाक्येन संयोगस्य पृथक्त्वतः ॥ ६ ॥ इत्युक्तं वार्तिके तस्मादेवं सिद्धं विभागशः ॥ काम्यकर्मपरित्यागः संन्यास इति शब्दितः ॥ ७ ॥ फलाभिसंधिसंन्यागस्त्यागशब्दार्थको मतः ॥ धीशुद्धयर्थमनुष्ठाने कर्मणां फलवर्जनम् ॥ ८ ॥ उभयोरेक एवार्थः संन्यासत्यागशब्दयोः ॥ ९ ॥ २ ॥

भा० टी०—एवं पृष्ठो ज्ञातार्जुनाभिप्रायः सर्वेष्वध्यायेषु तत्र तत्र निर्दिष्टौ संन्यासत्यागशब्दौ न विविक्तार्थावित्यतः प्रश्नोचित्यं मत्वा तन्निर्णयाय श्रीभगवानुवाच—काम्यानामिति । काम्यानां स्वर्गादिकामनाप्रयुक्तानामश्वमेधादीनां कर्मणां न्यासं परित्यागं संन्यासं संन्यासशब्दार्थमनुष्ठेयत्वेन प्राप्तानामनुष्ठानं कवयः पण्डिताः केचिद्विदुः विजानन्ति । नित्यनैमित्तिकानामनुष्ठीयमानानां सर्वकर्मणामात्मसंबन्धितया प्राप्तस्य फलस्य परित्यागः सर्वकर्मफलत्यागः तं त्यागं त्यागशब्दार्थं विचक्षणाः निपुणाः पण्डिताः कथयन्ति । ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलाभावात् वन्ध्यापुत्रस्य त्याग इव तेषां फलत्यागासंभवात् उक्तस्त्यागशब्दार्थो न युक्त इति चेदुच्यते—यद्यपि स्वर्गकामः पशुकाम इत्यादिवत्संन्यामुपासीत यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिषु फलविशेषो न श्रूयते तथाप्यपुरुषार्थे व्यापारे प्रेक्षायन्तं प्रवर्तयितुमशक्नुवन् विधिर्विश्वजिन्न्यायेन किमपि फलमाक्षिपत्येव । श्रूयते च नित्यादिषु फलम् “सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति । कर्मणा पितृलोकः । धर्मेण पापमपनुदति” इत्येवमादिषु । वक्ष्यति च भगवान् “अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां कचित् ॥” इति । तस्माद्युक्तमुक्तं ‘सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः’ इति । नचैवमपि निष्फलेषु कर्मस्वप्रवृत्तिरेव प्राप्तेति वाच्यं, सर्वेषामपि कर्मणां संयोगपृथक्त्वेन “तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन” इतिश्रुत्या विविदिषार्थतया विनियोगात् । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः ‘वेदानुवचनादीनामैक्यात्म्यज्ञानजन्मने । तमेतमितिवाक्येन नित्यानां वक्ष्यते विधिः ॥ यद्वा विविदिषार्थत्वं सर्वेषामपि कर्मणाम् । तमेतमितिवाक्येन संयोगस्य पृथक्त्वतः ॥’ इति । तथाच चतुर्थाध्यायस्थं पारमर्षसूत्रं ‘एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्’ इति । ‘खादिरो यूपो भवति । खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत’ इत्यत्रैकस्य खादिरत्वस्योभयत्वे ऋत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वरूपोभयात्मकत्वे वचनद्वयेन ऋतुशेषत्वफलशेषत्वसंयोगभेदावगमात् नित्यानित्यसंयोगविरोधः । तथा सर्वेषां

कर्मणां स्वोत्पत्तिविधिसिद्धानां प्रत्येकं वाक्येन तत्तत्फलसंयोगः तमेतमित्तिवाक्येन विविदिषासंयोगश्च सिध्यत इति ॥ २ ॥

प० टी०—एतत्प्रश्नोत्तरं भगवानाह—काम्यानामिति । काम्यानीष्टसाधनानि ज्योतिष्टोमादीनि तेषां सम्यक् फलैः सह न्यासः परित्यागस्तं कवयः पण्डिताः संन्यासं विदुर्जानन्ति । तथा काम्यातिरिक्तानां सर्वेषां कर्मणां नित्यनैमित्तिकानामवान्तरफलत्यागं विचक्षणाः कुशलास्त्यागं प्राहुः । अत्रैतदुक्तं भवति । नित्यान्यकरणे प्रत्यवायसाधनानि संध्यावन्दनादीनि । नैमित्तिकानि पुत्रजन्माद्यनुबन्धानि जातेष्ट्यादीनि । प्रायश्चित्तानि पापक्षयसाधनानि चान्द्रायणादीनि । उपासनानि सगुणब्रह्मविषयमानसव्यापाररूपाणि शाण्डिल्यविद्यादीनि । एतेषां नित्यादीनां बुद्धिशुद्धिः परमप्रयोजनम्, उपासनानां तु तदैकाग्र्यम् “विविदिषन्ति यज्ञेन” इत्यादिश्रुतेः ‘तपसा कल्मषं हन्ति’ इत्यादिस्मृतेश्च । नित्यनैमित्तिकयोरुपासनानां चावान्तरफलं पितृलोकसत्यलोकप्राप्तिः “कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लोकान्म५ श्रेष्ठः” इति श्रुतेः । सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुः ॥ २ ॥

रा० टी०—अथाप्यस्ति विवक्षाभेदेन भेद इतिभावेनोत्तरमाह—काम्यानामिति । वैकल्पिककाम्यानां ज्योतिष्टोमादीनां स्वर्गादिकलानिच्छया विशेषणत्यागेन काम्यानां कर्मणां त्यागं नियतकाम्यानां कारीर्यादीनां स्वरूपाकरणेन त्यागं संन्यासं ज्ञानिनो विदुः जानन्ति । विचक्षणाः कुशलाः सर्वकर्मणां भगवत्प्राप्त्यन्यफलत्यागं त्यागशब्दार्थमाहुरित्यर्थः ॥ २ ॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ॥

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

त० टी०—पुनर्मतान्तरमाह—त्याज्यमिति । एके मनीषिणः सांख्याचार्या दोषवत् हिंसादोषवत्त्वेन बन्धकमिति हेतोः सर्वं यज्ञादिकं कर्म मुमुक्षुणा त्याज्यमिति प्राहुः । तत्र यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे पण्डिताः कर्मनिष्ठाः प्राहुः ॥ ३ ॥

म० टी०—अधुना द्वितीयप्रश्नप्रतिवचनाय संन्यासत्यागशब्दार्थस्य त्रैविध्यं निरूपयितुं तत्र विप्रतिपत्तिमाह—त्याज्यमिति । सर्वं कर्म बन्धहेतुत्वात् दोषवत् दुष्टम् । अतः कर्माधिकृतैरपि कर्म त्याज्यमेवेत्येके मनीषिणः प्राहुः । यद्वा दोषवत् दोष इव यथा दोषो रागादिस्त्यज्यते तद्वत्कर्म त्याज्यमनुत्पन्नबोधैरनुत्पन्नविविदिषैः कर्माधिकारिभिरर्पात्येकः पक्षः । अत्र द्वितीयः पक्षः कर्माधिकारिभिरन्तःकरणशुद्धिद्वारा विविदिषोत्पत्त्यर्थं यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे मनीषिणः प्राहुः ॥ ३ ॥

शं० टी०—एवं संन्यासत्यागयोरर्थकत्वेऽपि मतभेदेन काम्यकर्मत्यागस्य सर्वकर्मफलत्यागस्य च संन्यासशब्दार्थत्वं प्रतिपाद्य पुनरपि त्यागशब्दस्य मतान्तरेणार्थान्तरं वर्णयति—त्याज्यमिति । एके केचन मनीषिणो विद्वांसः दोषवद्दोषो दूषणं निषेधलक्षणमस्यास्तीति दोषवद्दोषयुक्तं ‘न कलञ्जं भक्षयेत् । न सुरां पिबेत्’ इत्यादिशास्त्रप्रतिषिद्धं दुर्गतेदुर्योनेश्च प्रापकं कलञ्जभक्षणादिलक्षणं पातकं यत्तत्कर्म त्याज्यं त्यक्तव्यमिति प्राहुः । दोषवत्कर्मणस्त्याग एव त्यागो न तु काम्यानां नापि कर्मफलस्य च त्यागशब्दार्थस्तेषां दुर्गतिदुर्योनिप्रापकत्वाभावात्फलाभावे प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यसंभवाच्च “यत्कर्म कुरुते तदभिसंपद्यते” इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गाच्च । “यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि” इत्यदुष्टकर्मणां वैदिकानां कर्तव्यत्वश्रवणाच्च । तस्माद्दोषवत्कर्मत्याग एव त्यागः संन्यास इति केचिद्बदन्तीत्यर्थः । यद्वा मनीषिणः प्रकृतिविकृतिविलक्षणमात्मानमसङ्गचिद्वृत्तं मनुं शीलं येषामस्ति ते मनीषिणः केचित्पण्डिताः सांख्याः—दोषवत् “न हिंस्यात्स-

र्वा भूतानि” इति प्राणिमात्रस्य हिंसानिषेधके श्रुतिवचने जायति सति ‘ब्राह्मणो न हन्तव्यः’ इति निषेधो बुद्धिपूर्वकहिंसाया दोषाधिकत्वबोधनार्थ एव भवति, न तु बुद्धिपूर्विका भूतहिंसा दोषहेतुर्न कर्तव्येत्येवमर्थो भवति । तथात्वे त्वबुद्धिपूर्विकाया हिंसाया दोषाभावप्रसङ्गाद्विशेषविध्यनर्थत्वप्रसङ्गाच्च । ततो दोषाधिकत्वबोधकत्वमेव विशेषविधेरभ्युपगन्तव्यम् । तेनाग्नीषोमीयपशुहिंसायामपि बुद्धिपूर्वकत्वादोषाधिकत्वमेव भवति । उभयत्रापि बुद्धिपूर्वकत्वाविशेषात्तर्ह्यग्नीषोमीयं पशुमालभेतेतिविधेर्व्यर्थत्वमेव स्यादिति चेन्न । प्रकारान्तरेणार्थवत्तासिद्धेः । रागतः प्राप्तमिषसेवाया अग्नीषोमीययजनव्याजेनावकाशप्रदानपरत्वाद्विधिः सार्थ एव भवति । यथा रागतः प्राप्तव्यवायस्य धर्मप्रजासंपत्त्यर्थं स्त्रियमुद्वहेदित्येषविधिः कर्माङ्गतया स्त्रीपरिग्रहविधानव्याजेनावकाशं प्रयच्छन्नर्थवान् भवति तद्वत् । यत एवमतः ‘सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः’ इति न्यायेन सर्वमपि कर्म द्रव्यसाध्यत्वेन हिंसाप्रधानत्वादोषवदेव भवति । दोषवत्त्वेन बन्धकत्वाच्छ्रौतं स्मार्तं च वैदिकं कर्म सर्वमपि त्याज्यमेवेति सर्वकर्मत्यागमेव त्यागं प्राहुरित्यर्थः । ननु विहिताकरणे प्रत्यवायः स्यादिति चेन्न । दोषवत्कर्मानुष्ठाने ततोऽधिकतरः प्रत्यवायः स्यादित्याहुः । ततः कलञ्जभक्षणक्रियावत्सर्वस्यापि कर्मणो दोषवत्त्वेन तत्त्यागो न दोषायेति च ते मन्यन्त इत्यभिप्रायः । एवं सांख्यमतभेदेन त्यागशब्दस्यार्थभेदमुक्त्वा मीमांसकमतभेदेनाप्यर्थभेदं सूचयितुमाह—यज्ञेति । “अकृत्वा वैदिकं नित्यं प्रत्यवायी भवेन्नरः” इति “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति” इति “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः” इति “सत्यं वद धर्मं चर” इति “सत्यान्न प्रमदितव्यं धर्मान्न प्रमदितव्यम्” इत्यादिश्रुतिभिः ‘श्रौतं चापि तथा स्मार्तं कर्मात्मन्य वसेद्विजः । तद्विहीनः पतत्येव ह्यालम्बरहितान्धवत् ॥’ इत्यादिस्मृतिभिश्च वैदिककर्मणो नित्यस्यावश्यकरणीयत्वविधानादकरणे प्रत्यवायविधानाच्च ब्राह्मणस्य यज्ञदानतपः यज्ञो दानं तप इत्येवंलक्षणं वैदिकं कर्म न त्याज्यं न कदापि च त्यक्तव्यं, किंतु निरुक्तश्रुतिस्मृतिबलाद्यावज्जीवं कर्तव्यमेव ‘एकाहं जपहीनस्तु संव्याहीनो दिनत्रयम् । द्वादशाहमनमिश्च शूद्र एव न संशयः ॥ ज्यहं संव्याविरहितो द्वादशाहं निरग्निः । चतुर्वेदधरो विप्रः शूद्र एव न संशयः ॥ तस्मान्न लङ्घयेत्संध्यां सायं प्रातः समाहितः । उल्लङ्घयति यो मोहात्स याति नरकं ध्रुवम्’ इति । संव्यापदमौपासनाग्निहोत्रादेरुपलक्षणम् “वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्रासयते” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योऽप्यग्निहोत्रादेः कर्मणः परित्यागे प्रत्यवायाधिक्यश्रवणाद्ब्राह्मणादीनां यज्ञदानादिकं वैदिकं कर्म नित्यं नियमेन कर्तव्यमेव । ननु द्रव्यसाध्यस्य यज्ञदानादेः कर्मणो हिंसावत्त्वेन दोषवत्त्वादोषवतः कर्मणः कथमनुष्ठानमुपपद्येत इति चेदुच्यते—‘ब्राह्मणो न हन्तव्यः’ इत्येतद्वचनं क्रोधतः प्राप्तं ब्राह्मणवधं दोषाधिकत्वं वदन्निषेधयति, न तु बुद्धिपूर्वकहिंसामात्रे सर्वत्र दोषाधिकत्वं बोधयति, विशेषविधेः स्वविधेयमात्रविषयत्वात् । ब्राह्मणान् सर्वान् भोजयेद्देवदत्तं न भोजयेदित्यत्र निषेधस्य स्वविधेयमात्रविषयत्वदर्शनात्ततोऽग्नीषोमीयपशुहिंसादौ दोषाधिकत्वं बोधयितुं न शक्नोति स्वविधेयमात्रोपक्षेपत्वाद्विशेषस्य । नापि ‘न हिंस्यात्सर्वा भूतानि’ इत्ययं निषेधोऽपि यागीयपशुहिंसायां सामान्यतोऽपि दोषमासज्जयितुं कल्पते सामान्यतो विशेषस्य बलीयस्त्वात् । ‘अन्नं न प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि’ इत्येतन्निषेधोपेक्षया ‘याचयेच्छ्रोत्रियस्यान्नम्’ इत्येतस्य विधेर्बलीयस्त्वावगमात् । ब्राह्मणान् सर्वान्वारय, देवदत्तं भोजयेत्यत्र विशेषस्य बलीयस्त्वदर्शनाच्च सामान्यस्य तृणगुल्मच्छेदादौ सावकाशत्वाच्च । ‘सावकाश-निरवकाशयोर्निरवकाशं बलीयः’ इति निरवकाशस्य बलीयस्त्वस्मरणाच्च । ततो यागीयपशुहिंसायाः सामान्यतो विशेषतश्च दोषगन्धः संपादयितुं न शक्यते । किंच ‘मधुपर्कं च यज्ञे च पित्र्ये दैवे च कर्माणि । अत्रैव पशवो हिंसा नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः’ इति ‘अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः’ इति तीर्थेभ्यो यज्ञादिभ्योऽन्यत्र भूतान्बहिंसान्निति भूतहिंसानिषेधस्य यागीयव्यतिरिक्तहिंसाविषयत्वश्रवणान्निषेधाव्याप्तेः, ‘या-

चयेच्छ्रोत्रियस्यान्न तदभावे जलं पिबेत् ' इतिविध्युक्तायाः श्रोत्रियान्नादनक्रियाया निर्दुष्टत्वं पावकत्वं च यथा, तथा यागीयपशुहिसाया अपि विध्युक्ताया निर्दुष्टत्वं पावनत्वं चावगम्यते । तथैव श्रूयते "धर्मेण पापमपनुदति । तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति । तपसा कल्मषं हन्ति । ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा' इति । तस्माद्ब्राह्मणादेर्यज्ञदानादिलक्षणं नित्यं वैदिकं कर्मावश्यकमनुष्ठातव्यमेव न कदा पित्याज्यम् किंतु ' न तु काम्यं समाचरेत् । न कलञ्जं भक्षयेत् ' इत्यादिवचनात्काम्यं निषिद्धं चैतद्व्यमेव त्याज्यमिति काम्यनिषिद्धत्याग एव त्यागो न तु कर्मफलत्यागस्त्याग इत्यपरै केचन मनीषिणो वैदिकशिरोमणयो मीमांसकाः प्राहुरित्यर्थः । ननु 'संन्यासस्य महावाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्' इत्यर्जुनकृतप्रश्नस्य विषयो मुख्यसंन्यासो वा उत गौणसंन्यासो वा । आद्ये स विद्वत्संन्यासो वा किं विविदिषासंन्यासो वा । नाद्यः विद्वत्संन्यासस्य निरुक्तविकल्पासंभवात्तामसः परिकीर्तित इति वक्ष्यमाणतामसादिभेदानुपपत्तेश्च । सति विदुषः कर्मणि कर्तव्ये तत्संन्यासस्य विकल्पाः स्युः नासति । "तस्य कार्यं न विद्यते" इति "नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यम्" इति विदुषः सर्वकर्माभावश्रवणात् । ज्ञानयोगेन सांख्यानामिति ब्रह्मविद्वां यतीनां ज्ञाननिष्ठापरत्वविधानाच्च नास्ति विकल्पावकाशः । ननु यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिविधिवलाद्विदुषोऽपि कर्म कर्तव्यमेवेति चेन्न, विधेर्मिथ्यात्वोपपत्तेः । 'मायामात्रमिदं द्वैतम्' इति द्वैतस्य सर्वस्य मायामात्रत्वेन मिथ्यात्वे सिद्धे तदन्तःपातिनः कर्मविधेरपि शुक्तिरजतवन्मिथ्यात्वेन वलासंभवात् स्वमिथ्यात्वदर्शिनं प्रति नियोक्तृत्वायोगात् । नहि मिथ्याभूतं रजतं स्वतत्त्वेवेदिनं पुरुषमादानादौ प्रवर्तयितुं शक्नोति । तद्वन्मिथ्याभूतः कर्मविधिरपि विद्वांसं न प्रवर्तयितुं शक्नोतीत्यर्थः । न द्वितीयः । सर्वतो विरक्तस्य विदुषः कर्मणा साध्यमपश्यतः काम्यकर्मपरित्यागेन वा कर्मफलत्यागेन वा कर्मानुष्ठानानुपपत्तेः । चित्तशुद्ध्यै कर्म कर्तव्यमेवेति चेन्न । सर्वतो विरक्त्यतिरिक्तचित्तशुद्ध्यन्तराभावात् । विधिवलादीश्वरप्रीत्यै कर्म कर्तव्यमेवेति चेन्न 'यद्दहरेव विरजेत्तद्दहरेव प्रव्रजेत्' इति त्यागविधेस्ततोऽपि प्रबलत्वात् । 'तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥ जिज्ञासायां संप्रवृत्तो नाद्रियेत्कर्मचोदनाम्' इतीश्वरेणैव जिज्ञासोर्विध्युपेक्षाविधानात् । दूरेण ह्यवरं कर्मेति मुमुक्षोर्विरक्तस्य कर्मनिन्दापूर्वकं श्रवणपरत्वविधानाच्च । 'आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्ब्रह्म' इति विविदिषोः सर्वकर्मसंन्यासस्मरणान्ततो विविदिषोरपि कर्मसंबन्धासंभवेन निरुक्तविकल्पानामवकाशः संभवति । ततो गौण एव संन्यासो गृहिनिष्ठः प्रश्नस्य विषयो, न तु मुख्य इति सिद्धम् । जिज्ञासितो गौण एव संन्यास इत्यत्र प्रमाणं पूर्वोक्तगीतावचनान्येवेति बोद्धव्यम् ॥ ३ ॥

श्री० टी०—अविदुषः फलत्यागमात्रमेव त्यागशब्दार्थो न कर्मत्याग इत्येतदेव मतान्तरनिरासेन दृढीकर्तुं मतभेदं दर्शयति—त्याज्यमिति । दोषवद्विंसादिदोषवत्केवलं बन्धकमिति हेतोः सर्वमपि कर्म त्याज्यमित्येके सांख्याः प्राहुर्मनीषिण इति । अस्यायं भावः न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति निषेधः पुरुषस्यानर्थहेतुर्हिंसेत्याह । "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत्" इत्यादिप्राकरणिको विधिस्तु हिंसायाः क्रतूपकारकत्वमाह । अतो भिन्नविषयत्वेन सामान्यविशेषन्यायागोचरत्वाद्वाध्यबाधकता नास्ति । द्रव्यसाध्येषु च सर्वेष्वपि कर्मसु हिंसादेः संभवात्सर्वमपि कर्म त्याज्यमेवेति । तदुक्तम् 'दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः' इति । अस्यार्थः—उपायो ज्योतिष्टोमादिः सोऽपि दृष्टोपायवत्, गुरुपाठादनु श्रूयत इत्यनुश्रवो वेदस्तद्वोधितः । तत्राविशुद्धिर्हिंसा तथा क्षयो विनाशः । अग्निहोत्रज्योतिष्टोमादिजन्यस्वर्गेषु तारतम्यं च वर्तते । परोत्कर्षस्तु सर्वान् दुःखीकरोति । अपरे तु मीमांसका यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यमिति प्राहुः । अयं भावः—क्रत्वर्थापि सतीयं हिंसा पुरुषेणैव कर्तव्या । सा चान्योद्देशेनापि कृता पुरुषस्य प्रत्यवायहेतुरेव । यथाहि विधिर्विधेयस्य तदुद्देशेनानुष्ठानं विधत्ते तादर्थ्यलक्षणत्वाच्छेषत्वस्य न त्वेवं निषेधो निषेधस्य तादर्थ्यमपेक्षते प्राप्तिमात्रापेक्षितत्वात् । अन्यथा । ज्ञानप्रमादा-

दिकृते दोषाभावप्रसङ्गात् । तदेवं समानविषयत्वेन सामान्यशास्त्रस्य विशेषेण बाधान्नास्ति दोषवत्त्वमतो नित्यं यज्ञादिकर्म न त्याज्यमिति । अनेन विधिनिषेधयोः समानबलता वार्यते सामान्यविशेषन्यायं संपादयितुम् ॥ ३ ॥

स० टी०—अथ द्वितीयप्रश्नस्य परिहाराय केशवः ॥ संन्यासत्यागयोस्तत्त्वं वक्तुं त्रैविध्यमेव हि ॥ १ ॥ विप्रतिपत्तिमाहादौ त्याज्यमित्यादिना स्फुटम् ॥ बन्धहेतुतया सर्वं कर्म दुष्टमनो बुधैः ॥ २ ॥ त्याज्यमेके बुधाः प्राहुः कर्मण्यधिकृतैरपि ॥ इत्येकं मतमत्रोक्तं द्वितीयं प्राह केशवः ॥ ३ ॥ कर्माधिकारिभिः पुंभिर्बुद्ध्या बोधलब्धये ॥ यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ४ ॥ ३ ॥

भा० टी०—काम्यानि वर्जयित्वा नित्यनैमित्तिकानि फलाभिसंधिं विना कर्तव्यानीत्युक्तं पक्षं प्रतिपक्षनिरासेन द्रढयितुं विप्रतिपत्तिमाह—त्याज्यमिति । दोषोऽस्यास्तीति दोषवत् बन्धहेतुत्वात् सर्वमेव कर्म त्याज्यं त्यक्तव्यं दोषो रागादिर्यथा त्यज्यते तद्वत्त्याज्यमिति वा । एके मनीषिणो बुद्धिमन्तः पण्डिताः सांख्यदृष्टिमाश्रिता अधिकृतैः कर्मिभिरपि सर्वं कर्म त्याज्यमिति प्राहुः कथयन्ति । ननु अधिकृतानां कर्मिणां कर्मत्यागं प्रत्यवायजनकं कथं प्राहुरिति चेत्, हिंसादियुक्तकर्मत्यागे तेषामपि प्रत्यवायाभावं तदनुष्ठाने परं प्रत्यवायं चाभिप्रेत्येति गृहाण । परे मीमांसकदृष्टिमाश्रिता यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यम् ‘अग्नीषोमीयं पशुमालभेत’ इत्यादिविधिबोधितहिंसातिरिक्तहिंसानिषेधे ‘न हिंस्यात्सर्वा भूतानि’ इतिवाक्यस्य सार्थक्याद्विधिबोधितं कर्म न प्रत्यवायावहं प्रत्युत विहितत्याग एव प्रत्यवायावह इत्यतः सर्वं कर्म न त्यक्तव्यमिति प्राहुः । अधिकृतान् कर्मिण एवापेक्ष्यैते विकल्पाः न तु ज्ञाननिष्ठान् त्यक्तसर्वपरिग्रहान् । ज्ञानयोगेन सांख्यानां निष्ठा मया प्रोक्तेति कर्माधिकारविनिर्मुक्तान् संन्यासिनोऽपेक्ष्य । ननु कर्मयोगेन योगिनामित्यधिकृताः कर्म कुर्वन्तः पूर्वं विभक्तनिष्ठा अपि इह शास्त्रोपसंहारप्रकरणे यथा विचार्यन्ते तथा सांख्या अपि ज्ञाननिष्ठा विचार्यन्ताम् । एवं च संन्यासिनोऽपेक्ष्य न त्वेते विकल्पा इत्युक्तमनुपपन्नमिति चेन्न । गुणानां कर्म—‘नैव किंचित्करोमि’ इति कर्माण्यात्मन्यपश्यन्त इच्छादीनि च क्षेत्रधर्मत्वेनैव पश्यन्तो नियतं कर्म मोहात्परित्यजन्ति कायक्लेशदुःखभयाद्वा कर्मपरित्यजन्तीति वक्तुमशक्यत्वेन तेषां मोहदुःखनिमित्तत्यागानुपपत्तेः, ‘सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन्’ इत्यादिभिस्तत्त्वविदां संन्यासप्रकारस्योक्तत्वाच्च । ननु दाहृतवचने मनसेत्युक्तत्वात् न कायिकादीनां संन्यासः । सर्वकर्माणीति विशेषितत्वात् सर्वेषामिति चेन्न, मानसानामेव सर्वेषामिति तदर्थत् । कायादिव्यापाराणां कारणानि वर्जयित्वाऽन्यानि सर्वाणि कर्माणि मनसा संन्यस्येति तदर्थं प्राह्य इति चेन्न, उक्तकुक्कल्पनया नैव कुर्वन्न कारयन्निति विशेषणानर्थक्यप्रसङ्गात् । ननु सर्वकर्मसंन्यासोऽयं मरिष्यतो भगवतोक्तो न जीवतः इति चेन्न, नवद्वारे पुरे देही आस्त इति विशेषणानुपपत्तेः । तस्मादुदाहृतवचनादिभिस्तत्त्वविदः संन्यासप्रकारस्योक्तत्वात् तेषां मोहादिनिमित्तत्यागानुपपत्तेश्च कर्मिणामनात्मज्ञानां कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं ये कर्मण्यधिकृता अनात्मविदो येषां च मोहात्कायक्लेशभयाच्च त्यागः संभवति त एव तामसास्त्यागिनो राजसाश्चेति निन्द्यन्ते ‘मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिर्मक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥’ इत्यादिना चतुर्दशद्वादशादौ परमार्थसंन्यासिनो विशेषितत्वात्, ज्ञानस्य या परा निष्ठेति वक्ष्यमाणत्वाच्च । ज्ञाननिष्ठाः संन्यासिनो नेह विवक्षिताः किं त्वैतत्त्वविदः संन्यासिनस्तामसत्वाद्यपेक्षया सात्त्विकत्वेन गुणेन स्तूयन्ते । न च ‘नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः’ इति हेतुवचनेन मुख्य एवायं संन्यास इति भ्रमितव्यं त्यागाच्छान्तिरनन्तरमिति वत् हेतुवचनस्तुत्यर्थत्वादिति संक्षेपः ॥ ३ ॥

प० टी०—अथास्मिन्नर्थे मतान्तरमुपन्यस्यति—त्याज्यमिति । यज्ञे हिंसादिदोषवत्कर्म बन्धकं भवतीति त्याज्यमित्येके मनीषिणः सांख्या वदन्ति । तथाऽपरे मीमांसका “अग्नीपोमीयं पशुमालभेत” इत्यादिश्रुति-
बलाद्यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति वदन्ति ॥ ३ ॥

रा० टी०—सर्वकर्मफलत्यागमिति स्वोक्तत्यागस्वरूपावधारणाय प्रातीतिकीं विद्वन्मतविप्रतिपत्तिमुद्गा-
वयति—त्याज्यमिति । एके मनीषिणो ज्ञानिनः दोषवत् बन्धकत्वदोषयुक्तं काम्यकर्म त्याज्यम् अकार्य-
माहुः । अपरे च मनीषिणः यज्ञादि न त्याज्यमिति प्राहुः । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकर्म यज्ञाङ्गानि ।
यद्वा नित्यनैमित्तिकानि । मनीषिण इतिविशेषणात्प्राचीनपक्षेऽपि फलत्याग एवाभिमतो न स्वरूपत्यागः ।
अतो न मतयोर्विरोधः ॥ ३ ॥

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ! ॥

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

त० टी०—एवं मतान्तराण्युक्त्वा त्यागविषयं निर्णयमाह—निश्चयमिति । तत्रैवं वादिविप्रतिपत्ते
त्यागे निश्चयं सर्वाविरुद्धपक्षं मे मत्तः शृणु । हे भरतसत्तम ! नहि त्यागः सर्वैरवगन्तुं शक्यः । हे
पुरुषव्याघ्र ! हि यस्मात्त्यागस्त्रिविधस्तामसादिभेदेन संप्रकीर्तितस्तत्त्वविद्भिर्विवेकेन कथित इत्यर्थः ॥ ४ ॥

म० टी०—एवं विप्रतिपत्तौ निश्चयमाह—निश्चयमिति । तत्र त्वया पृष्ठे कर्माधिकारिकर्तृके संन्यास-
त्यागशब्दाभ्यां प्रतिपादिते त्यागे फलाभिसंधिपूर्वकर्मत्यागे मे मम वचनान्निश्चयं पूर्वाचार्यैः कृतं शृणु हे
भरतसत्तम । किं तत्र दुर्ज्ञेयमस्तीत्यत आह—हे पुरुषव्याघ्र पुरुषश्रेष्ठ हि यस्मात् त्यागः कर्माधिकारिकर्तृकः
फलाभिसंधिपूर्वकर्मत्यागः त्रिविधस्त्रिप्रकारस्तामसादिभेदेन संप्रकीर्तितः । अथवा विशिष्टाभावरूपस्यागो
विशेषणाभावाद्विशेष्याभावादुभयाभावाच्च त्रिविधः संप्रकीर्तितः । तथाहि फलाभिसंधिपूर्वकर्मत्यागः सत्यपि
कर्मणि फलाभिसंधित्यागादेकः । सत्यपि फलाभिसंधौ कर्मत्यागाद्वितीयः । फलाभिसंधेः कर्मणश्च त्यागा-
त्तृतीयः । तत्र प्रथमः सात्त्विक आदेयः । द्वितीयस्तु हेयो द्विविधः—दुःखबुद्ध्या कृतो राजसः, विपर्यासेन
कृतस्तामसः । एतावान् कर्माधिकारिकर्तृकस्यागोऽर्जुनस्य प्रश्नविषयः । तृतीयस्तु कर्मानधिकारिकर्तृको नैर्गु-
ण्यरूपो नार्जुनप्रश्नविषयः । सोऽपि साधनफलभेदेन द्विविधः । तत्र सात्त्विकेन फलाभिसंधित्यागपूर्वक-
कर्मानुष्ठानरूपेण त्यागेन शुद्धान्तःकरणस्योत्पन्नविविदिपस्यात्मज्ञानसाधनश्रवणाख्यवेदान्तविचाराय फला-
भिसंधिरहितस्यान्तःकरणशुद्धौ सत्यां तत्साधनस्य कर्मणो वैतुष्ये जात इवावहननस्य परित्यागः । स एकः
साधनभूतो विविदिषासंन्यास उच्यते । तमग्रे नैष्कर्म्यसिद्धिं परमामिति वक्ष्यति । द्वितीयस्तु जन्मान्तरकृ-
तसाधनाभ्यासपरिपाकादस्मिन्नन्मन्यादावेवोत्पन्नात्मबोधस्य कृतकृत्यस्य स्वत एव फलाभिसंधेः कर्मणश्च
परित्यागः फलभूतः । स विद्वत्संन्यास इत्युच्यते । स तु यस्त्वात्मरतिरेव स्यादित्यादिश्लोकाभ्यां प्राग्व्या-
ख्यातः । स्थितप्रज्ञलक्षणादिभिश्च बहुधा प्रपञ्चितः । यस्मादेवं त्यागस्य तत्त्वं दुर्ज्ञेयं त्वया चोक्तं तत्त्वं वेदि-
तुमिच्छामीति, अतो मम सर्वज्ञस्य वचनाद्विद्धीत्यभिप्रायः । संबोधनद्वयेन कुलनिमित्तोत्कर्षः पौरुषनिमि-
त्तोत्कर्षश्च योग्यतातिशयसूचनायोक्तः ॥ ४ ॥

श्र० टी०—त्यागगुणेन मुख्यसंन्याससादृश्यसंभवाद्बुद्धिः काम्यकर्मत्याग एव संन्यास इति, सर्वकर्म-
फलत्याग एव संन्यास इति, दोषवत्कर्मत्याग एव संन्यास इति, काम्यनिषिद्धकर्मपरित्याग एव संन्यास इति
त्यागशब्दार्थं संन्यासं पण्डिताः स्वस्वमतानुसारेण बहुधा वर्णयन्ति । इत्येवं मतभेदेन त्यागशब्दस्यार्थभेदं
प्रतिपाद्य स्वाभिमतमर्थं वक्तुं स्वमतसिद्धस्य त्यागस्याधिकारिभेदेन त्रैविध्यमाह—निश्चयमिति । उक्तरीत्या

च बहुधा विकल्पिते तत्र तस्मिन् त्वत्प्रश्रविषयभूते त्यागे त्यागशब्दार्थे संन्यासे मे निश्चयं मया निश्चित-
मर्थं मत्तः शृणु । श्रुतार्थप्रवृत्तिसिद्धये श्रोतारं स्तौति—हे भरतसत्तम हे पुरुषव्याघ्रेति । हि यस्मात्कारणा-
त्यागं पण्डिता अपि बहुधा वर्णयन्ति तस्मात्त्यागो बुद्धिमतामपि दुर्विज्ञेयः । सर्वकर्मफलत्यागं ततः
कुर्वित्यत्र नित्यानां नैमित्तिकानां च सर्वेषां कर्मणां फलमात्रपरित्याग एव यथा विवक्षितस्तथा मयि
सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य योगसंन्यस्तकर्माणिमित्यादावपि कर्मसंन्यासपदस्य कर्मफलत्याग एवार्थो विव-
क्षितो भवति, न तु कर्मसंन्यासः कर्माधिकारे कर्मसंन्यासविधानायोगात् । य उक्तलक्षणस्त्यागः स एव
त्रिविधस्तामसादिभेदेन त्रिप्रकार इति मुनिभिः संप्रकीर्तितो भवति तं मयोच्यमानं शृण्वत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्री० टी०—एवं मतभेदमुपन्यस्य स्वमतं कथयितुमाह—निश्चयमिति । तत्रैवं विप्रतिपन्ने त्यागे
निश्चयं मे वचनाच्छृणु । त्यागस्य लोकप्रसिद्धत्वात्किमत्र श्रोतव्यमिति माऽवमंस्था इत्याह—हे पुरुषव्याघ्र
पुरुषश्रेष्ठ, त्यागोऽयं दुर्बोधः । हि यस्मादयं कर्मत्यागस्तत्त्वविद्भिस्तामसादिभेदेन त्रिविधः सम्यग्विवेकेन
प्रकीर्तितः । त्रैविध्यं च 'नियतस्य तु संन्यासः कर्मणः' इत्यादिना वक्ष्यति ॥ ४ ॥

स० टी०—तत्र त्यागे त्वया पृष्ठे कर्माधिकृतकर्तृके ॥ संन्यासत्यागशब्दाभ्यामृषिभिः प्रतिपादिते ॥ १ ॥
निश्चयं मद्बचोभिस्त्वं पूर्वाचार्यैः कृतं शृणु ॥ कर्माधिकारिणो यस्मात्त्यागः सफलकर्मणः ॥ २ ॥ ताम-
सादिकभेदेन त्रिप्रकार उदाहृतः ॥ फलाभिसंधिसंन्यागो विद्यमानेऽपि कर्मणि ॥ ३ ॥ सात्त्विकोऽयं
परित्याग उपादेयो मुमुक्षुभिः ॥ फलाभिसंधौ सत्येव कर्मत्यागस्तु राजसः ॥ ४ ॥ अज्ञानतो द्वयो-
रेव प्रमादादिभिरेव यः ॥ त्यागः फलाभिसंधेश्च कर्मणश्च स तामसः ॥ ५ ॥ हेयत्वेन मतावेतौ
त्यागौ राजसतामसौ ॥ मुख्यो यः कर्मसंन्यासो निश्चैगुण्यः स नेह वै ॥ ६ ॥ अर्जुनप्रश्नविषयो न वा
तस्य विवेचनम् ॥ यतस्त्यागस्य दुर्बोधं तत्त्वं तस्मान्ममेशितुः ॥ ७ ॥ वाक्याद्विद्वीत्यभिप्रायः संबोधन-
द्वयेन तु ॥ कुलौत्कर्ष्यात्स्वकौत्कर्ष्याद्योग्यत्वं सूच्यतेऽर्जुने ॥ ८ ॥ ४ ॥

भा० टी०—एवं मतभेदेन संन्यासत्यागशब्दार्थयोस्तत्त्वं पृथगुक्त्वा स्वामितं तयोरैक्यं दर्शयितुमाह—
निश्चयमिति । तत्र त्यागे त्यागसंन्यासविकल्पे मे मम वचनान्निश्चयं शृण्ववधारय । त्यागसंन्यासवाच्यो
योऽर्थः स एक एवेत्यभिप्रेत्याह—त्यागस्त्रिविधः त्रिप्रकारः तामसादिप्रकारैः संप्रकीर्तितः सम्यक्शास्त्रेषु
कथितो हि यस्मात्त्यागसंन्यासशब्दवाच्योऽर्थोऽधिकृतस्य कर्मिणोऽनात्मज्ञस्य तामसादिभेदेन त्रिविधः
शास्त्रेषु संप्रकीर्तितः सर्वशास्त्रज्ञादीश्वरादन्येन वक्तुमशक्यः तस्मादत्र दुर्विज्ञानेऽर्थे परमार्थशास्त्रार्थविषय-
मैश्वरं निश्चयमध्यवसायं शृणु । भरतानां क्षत्रियवराणां मध्ये सत्तम साधुतमेति संबोधयन् क्षत्रियवरैः कर्त-
व्ये त्यागे संन्यासे च मयोच्यमानं निश्चयं शृण्वति ध्वनयति । न केवलं क्षत्रियवरैरेव कर्तव्ये त्याग-
संन्यासशब्दार्थे निश्चयो मयोच्यतेऽपि तु पुरुषश्रेष्ठैरन्यैरपि कर्माधिकृतैरज्ञैः कर्तव्ये तस्मिन्निति ध्वनयन्
संबोधयति—पुरुषव्याघ्रेति ॥ ४ ॥

प० टी०—एवं मतभेदमुपन्यस्य स्वमतं कथयितुमाह—निश्चयमिति । तत्रैवं विप्रतिपन्ने त्यागे मे वच-
नान्निश्चयं शृणु । हि यस्मात् कारणाद्भेदे पुरुषव्याघ्र पुरुषार्थसाधनशील हीति निश्चयेन त्यागस्त्रिविधः
संप्रकीर्तितस्तामसादिभेदेन सम्यक्प्रकारेणाग्रे निरूपितोऽस्ति ॥ ४ ॥

रा० टी०—अविरोधप्रकारं प्रतिज्ञापूर्वमुपपादयति—निश्चयमिति । तत्र विप्रतिपन्ने त्यागे विषये निश्चितं
मतं मे सकाशात् शृणु श्रुत्वा निष्ठां कुरु । त्यागो हि फलत्यागः । कर्मणि ममतात्यागः । भगवति कर्तृ-
त्वानुसंधानपूर्वं स्वस्य कर्तृत्वाभिमानत्याग इति त्रिविधः संप्रकीर्तित इत्येके । वक्ष्यमाणसात्त्विकादि-
भेदेनेत्यन्ये ॥ ४ ॥

*यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ॥

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ ५ ॥

त० टी०—कोऽसौ निश्चय इत्यत आह—यज्ञदानेति द्वाभ्याम् । यज्ञदानतप इति वैदिकं कर्म मुमुक्षुणा न त्याज्यम्, अपि तु कार्यं कर्तव्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव मनीषिणां मननशीलानामनभिहितफलानां पावनानि मनःशुद्धिकराणि ॥ ५ ॥

म० टी०—कोऽसौ निश्चयो विप्रतिपत्तिकोटिभूतयोः पक्षयोर्द्वितीयः पक्ष इत्याह—यज्ञ इति द्वाभ्याम् । चो हेतौ । यस्मात् यज्ञदानतपांसि मनीषिणामकृतफलमभिसंधीनां पावनानि ज्ञानप्रतिबन्धकपापमलक्षालनेन ज्ञानोत्पत्तियोग्यतारूपपुण्यगुणाधानेन च शोधकानि । अकृतफलमभिसंधीनामेव यज्ञदानतपांस्येव शोधकानि भवन्त्येव । उपाधिशुद्ध्यैवोपाहितशुद्धित्राभिप्रेता । तस्मादन्तःकरणशुद्धयर्थिभिः कर्माधिकृतेर्यज्ञोदानं तप इति यत् फलमभिसंधिरहितं कर्म तत्र त्याज्यं किंतु कार्यमेव तत् । अत्याज्यत्वेन कार्यत्वे लब्धेऽप्यत्यादरार्थं पुनः कार्यमेवेत्युक्तम् । यस्मात्कार्यं कर्तव्यतया शास्त्रविहितं तस्मान्न त्याज्यमेवेति वा ॥ ५ ॥

शं० टी०—यत्प्रतिज्ञातं मे निश्चयं शृण्वति तं स्वनिश्चयं प्रतिपादयति—यज्ञेति द्वाभ्याम् । यज्ञः श्रौतः स्मार्तश्च, दानं पात्रेष्वर्थसमर्पणं, तपः स्वाध्यायः, त्रयो धर्मस्कन्धाः यज्ञोऽध्ययनं दानमिति । अध्ययनस्य धर्मस्कन्धत्वेन गृहिधर्मत्वश्रवणात् ‘तपो हि स्वाध्यायः’ इति स्वाध्यायस्य तपस्त्वश्रवणात्तपःशब्देनाध्ययनमुच्यते । एवं यज्ञदानतपोलक्षणं त्रिविधं नित्यं वैदिकं कर्म मुमुक्षोर्गृहिणो विरक्तस्य न त्याज्यं न कदाचित्त्यक्तव्यं किंतु नित्यत्वात्पुरुषार्थहेतुत्वादकरणे प्रत्यवायाच्च यज्ञोऽध्ययनं दानमिति । “अहरहः संभ्यामुपासीत । उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति” इत्यादिश्रुत्युक्तं कर्म नित्यं मुमुक्षोः कार्यं श्रद्धाभक्तिभ्यां नियमेन कर्तव्यमित्यर्थः । उक्ते कर्मणि प्रवृत्तिसिद्धये फलमाह—यज्ञ इति । मनीषिणामधीतविदितवेदवेदार्थानां सदसद्विवेकवतां मुमुक्षूणां परमेश्वरार्पणबुद्ध्या कृतानि यज्ञो दानं तपः । चकारोऽत्र यज्ञदानादीनामुक्तानामनुक्तानां श्रौतानां स्मार्तानां च कर्मणां समुच्चयार्थः । एवकारो यज्ञदानादेर्वैदिकस्यैव कर्मणो वर्णाश्रमिणां विहितस्य पावनत्वनिर्धारणार्थः । यज्ञदानतपोलक्षणानि श्रौतानि स्मार्तान्येव कर्माणि पावनान्युपात्तसर्वदुरितक्षयकराणि सत्त्वशोधकानि तद्वारा ज्ञानस्य तत्फलस्य च कारणानीत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्री० टी०—प्रथमं तावन्निश्चयमाह—यज्ञदानेति द्वाभ्याम् । मनीषिणां विवेकिनां पावनानि चित्तशुद्धिकराणि ॥ ५ ॥

स० टी०—कश्चासौ निश्चयस्तत्र द्वाभ्यामाह रमापतिः ॥ फलमभिसंधिहीनानां यज्ञदानतपांसि हि ॥ १ ॥ शोधकान्यात्मविज्ञानप्रतिबन्धमलक्षयात् ॥ तस्माच्चित्तविशुद्ध्यात्मविज्ञानायाधिकारिभिः ॥ २ ॥ फलमभिसंधिहीनं यत्कर्म त्याज्यं न तद्बुधैः ॥ यस्माद्यज्ञादिकं कर्म कर्तव्यत्वेन चोदितम् ॥ ३ ॥ तस्मान्न त्याज्यमेवेति किं तु कार्यं प्रयत्नतः ॥ ४ ॥ ५ ॥

भा० टी०—प्रतिज्ञातं निश्चयं प्रदर्शयन् तत्र हेतुमाह—यज्ञ इति । यज्ञो दानं तप इत्येतच्चिविधं कर्म न त्याज्यं न त्यक्तव्यम् । व्यतिरेकेणोक्तमर्थमन्येन द्रढयति । कार्यमेव तत् त्रिविधं कर्म करणीयमेव । चो हेतौ । यस्माद्यज्ञदानतपांस्येव पावनानि विशुद्धिकराणि, पावनान्येवेति वा । मनीषिणां कुशलानां फलमभिसंधिरहितानाम् ॥ ५ ॥

प० टी०—तत्रादौ त्यागस्य स्वरूपं दर्शयति—यज्ञदानतप इति द्वाभ्याम् । यज्ञदानतपोरूपं कर्म न त्याज्यं किं तु तत्कार्यमेव । कुतः ? यज्ञो दानं तपश्च मनीषिणां ज्ञानव्रतां कर्तुं पावनानि चित्तशोधकानि ॥ ५ ॥

+ यज्ञो दानं तपः कर्म—इति मधुसूदनादीनामसमतः पाठः ।

रा० टी०—निश्चयं शृण्वति प्रतिज्ञातमाह—यज्ञेति । द्वन्द्वैकवद्भावः । कुतः कार्यामित्यत आह—यज्ञ इति । पावनानि पावित्र्यकरणानि अबन्धकानीति यावत् । यद्वा मनीषिणां ज्ञानिनां मुक्तावानन्दातिशयकराणि । अतः सर्वैरपि वर्णाश्रमोचितकर्माणि कार्याण्येवेति । यतीनामपि ज्ञानयज्ञविद्याभयदानब्रह्मचर्यादितपांसि च सन्त्येव । स्त्रीशूद्रादीनामपि विष्णुनामाध्ययनरूपो यज्ञः सत्यवचनमुपवासादि तपश्चास्त्येवेति भावः ॥ ५ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ॥

कर्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

त० टी०—ननु “ मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ” इति कर्मणां बन्धनत्वाभिधानात्कथमेषां पावनत्वमित्यत आह—एतानीति । यानि यज्ञादीनि कर्माणि पावनान्युक्तानि एतान्यपि सङ्गमहमेवं करिष्यामीत्यभिनिवेशं त्यक्त्वा, फलानि च ममेतत्फलसाधनानीति फलोदेशं विहाय केवलमीश्वराज्ञापालनात्मकतया कर्तव्यानि हे पार्थ, इति मे मम निश्चितमुत्तमं श्रेष्ठं मतम् ॥ ६ ॥

म० टी०—यदि यज्ञदानतपसामन्तःकरणशोधने सामर्थ्यमस्ति तर्हि फलाभिसंधिना कृतान्यपि तानि तच्छोधकानि भविष्यन्ति, कृतं फलाभिसंधित्यागेनेत्यत आह—एतानीति । तुशब्दः शङ्कानिराकरणार्थः । यद्यपि काम्यान्यपि शुद्धिमादधति धर्मस्वाभाव्यात्, तथापि सा तत्फलभोगोपयोगिन्येव न ज्ञानोपयोगिनी । तदुक्तं वार्तिककृद्भिः ‘ काम्येऽपि शुद्धिरस्त्येव भोगसिद्धयर्थमेव सा । विड्वराहादिदेहेन न ह्येन्द्रं भुज्यते फलम् ’ इति । ज्ञानोपयोगिनी तु शुद्धिमादधति यानि यज्ञादीनि कर्माणि एतानि फलाभिसंधिपूर्वकत्वेन बन्धनहेतुभूतान्यपि मुमुक्षुभिः सङ्गमहमेवं करोमीति कर्तृत्वाभिनिवेशं फलानि चाभिसंधीयमानानि त्यक्त्वाऽन्तःकरणशुद्धये कर्तव्यानीति मे मम निश्चितम् । अत एव हे पार्थ कर्माधिकृतैः कर्माणि त्याज्यानि न त्याज्यानि वेति द्वयोर्मतयोर्न त्याज्यानीति मम निश्चितं मतमुत्तमं श्रेष्ठम् । यदुक्तं निश्चयं शृणु मे तत्रेति सोऽयं निश्चय उपसंहृतः । भगवत्पूज्यपादानामभिप्रायोऽयमीरितः । अनिष्णाततया भाष्ये दुरापो मन्दबुद्धिभिः ॥ ६ ॥

शं० टी०—यज्ञदानादिकर्मणां नित्यानां नियमेनावश्यकर्तव्यत्वं शोधकत्वं फलं चोक्त्वा तेषामनुष्ठानप्रकारमाह—एतानीति । एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा कर्तव्यानीत्यत्र ‘ त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ’ इतिन्यायेन तुशब्दयोगादपिशब्दाच्चोक्तव्यतिरिक्तानि काम्यान्यपि कर्माण्यकाभेन कर्तव्यान्येवान्यथात्वपिशब्दप्रयोगस्य व्यर्थता स्यादिति विद्वद्भिर्न मन्तव्यं, तथात्वे भगवद्वचनवैलक्षण्यभावप्रसङ्गात् । ‘ सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ’ इत्यत्र सर्वपदेन पूर्वोक्तकाम्यकर्माणि गृहीत्वा सर्वेषां काम्यानामकाम्यानां च कर्मणां फलमात्रस्य परित्यागं प्राहुरित्युक्तमतभेद एवात्राप्युपन्यस्तः स्यात् । भगवतोऽपि तन्मतानुसारित्वे स्वातन्त्र्याभावप्रसङ्गात्, निश्चयं शृणु मे तत्रेति वचनव्याघातप्रसङ्गाद्यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्रेत्ययज्ञार्थस्य काम्यस्य बन्धकत्वविधानात्कृपणाः फलहेतव इति काम्यकर्मणो निन्दित्वाच्च नैवात्र तेषां प्रसञ्जनमस्ति । तर्ह्यपिशब्दतुशब्दयोर्व्यर्थता स्यादिति चेदुच्यते । तुशब्दो नित्यानां काम्यव्यतिरिक्तत्वबोधनार्थः । अपिशब्दस्तु संभावनार्थः । एतच्छब्दः सन्निहितपरामर्शार्थः, तत एवैतानि पूर्वोक्तानि यज्ञदानादीनि तु नित्यानि न तु काम्यानि । तथापि काम्यवत्फलाभिसंधियुक्तानि चेद्वन्धायैव भवन्ति, न तु मुक्तये । ततस्तान्येतानि यज्ञदानादीनि नित्यानि सङ्गं सज्जतेऽनेनेति सङ्गः कामस्तं सङ्गं फलानि चोक्तानि वक्ष्यमाणानि चानिष्ठादीनि त्यक्त्वा मुमुक्षुभिरीश्वरार्पणबुद्ध्या कर्तव्यानीति निश्चितं श्रुतियुक्तिभिर्निर्धारितं ममेश्वरस्य मतं सिद्धांतमुत्तमं चोक्ते-

भ्यो मतेभ्य उत्कृष्टतमं प्रत्यवायरहितत्वेन नरकाद्यनिष्ठनिवृत्तिहेतुत्वात्स्वर्गमागमकृशनिवर्तकत्वाच्चित्तशुद्धि-
द्वाराऽभीष्टमुक्तिहेतुत्वाच्च तेभ्यः श्रेष्ठतममित्यर्थः ॥ ६ ॥

श्री० टी०—येन प्रकारेण कृतान्येतानि पावनानि भवन्ति तं प्रकारं दर्शयन्नाह—एतानीति । यानि
यज्ञादिकर्माणि मया पावनानीत्युक्तम्, भूतान्येव कर्तव्यानि । कथम् ? सङ्गं कर्तृत्वाभिनिवेशं त्यक्त्वा केव-
लमीश्वराराधनतया कर्तव्यानीति फलानि च त्यक्त्वा कर्तव्यानीति च निश्चितं मे मम मतम् । अत
एवोक्तमम् ॥ ६ ॥

स० टी०—धीशोधनेऽस्ति सामर्थ्यं यदि यज्ञादिकर्मणाम् ॥ शोधकान्येव तर्हि स्युः कृतान्यपि फले-
प्सुना ॥ १ ॥ कृतं फलाभिसंध्येकत्यागेनेत्येव चेच्छृणु ॥ धर्मस्वाभाव्यतः शुद्धिः काम्यानामपि संभवेत्
॥ २ ॥ तथापि कामिनां सा तत्फलभोगोपयोगिनी ॥ ज्ञानोपयोगिनी नास्ति तदुक्तं वार्तिके स्फुटम् ॥ ३ ॥
काम्येऽपि शुद्धिरस्त्येव भोगसिद्धयर्थमेव सा ॥ विद्वाराहादिदेहेन नह्येन्द्रं भुज्यते फलम् ॥ ४ ॥ ज्ञानो-
पयोगिनी शुद्धिमादधत्यत्र यानि तु ॥ यज्ञादीन्येव कर्माणि बन्धकान्यपि कामिनाम् ॥ ५ ॥ मुमुक्षुभिः
परित्यज्य कर्तृत्वाभिनिवेशं तथा ॥ अभिसंधीयमानानि त्यक्त्वा कर्मफलानि च ॥ ६ ॥ कर्तव्यानि धियः
शुद्धयै इति मे निश्चितं मतम् ॥ अत एव हि हे पार्थ न त्याज्यानि मुमुक्षुभिः ॥ ७ ॥ कर्माधिकारिभिर्धारैः
कर्माणीत्युक्तं मतम् ॥ ८ ॥ ६ ॥

भा० टी०—प्रतिज्ञातमर्थमुपसंहरति—एतानीति । एतानि यज्ञदानतपांसि ससङ्गस्य फलार्थिनो बन्ध-
हेतवोऽपि कर्माणि मुमुक्षुभिः सङ्गं कर्तृत्वाभिनिवेशं फलानि च त्यक्त्वा परित्यज्य चित्तशुद्धयर्थं कर्तव्या-
नीत्येतन्निश्चितं मम परमेश्वरस्य वासुदेवस्य मतम् । यतो ममेदं निश्चितमत उत्तमं सर्वोत्कृष्टम् । उत्तमत्वा-
न्मम निश्चितमिति वा । त्वया तु मत्संबन्धिना मदीयं निश्चितं मतमेवोपादेयमिति सूचनाय संबो-
धनं पार्थेति । यत्तु अपिशब्द एवंशब्दार्थ इति भाष्यविरुद्धमन्ये वर्णयन्ति तन्नादर्व्यं, सति संभवे
स्वार्थत्यागस्यान्याय्यत्वात् ॥ ६ ॥

प० टी०—केन प्रकारेण कृतानि पावनानि भवन्तीत्याह—एतानीति । एतानि यज्ञदानतपोरूपाणि
कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि चैहिकामुष्मिकाणि त्यक्त्वा केवलमीश्वरार्पणतया कर्तव्यानीति मे मतं निश्चि-
तमसंदिग्धम् । उत्तमत्वादेतदेवादर्णीयमित्यर्थः ॥ ६ ॥

रा० टी०—यज्ञादि न त्याज्यं कार्यमेव तदित्युक्तमयुक्तं, त्याज्यं कर्मेत्युक्तमनीषितविरोधादित्यतः
सङ्गादित्यागरूपविशेषणत्याग एव तेषामभिमतः । न स्वरूपत्याग इतिभावेन यज्ञादेः करणप्रकारमाह—
एतानीति । प्रागुक्तयज्ञादिरूपकर्माणि ममताभिमानरूपस्नेहाख्यसङ्गं त्यक्त्वा स्वर्गादिफलानि च त्यक्त्वा
कर्तव्यानि इति निश्चितं मे उत्तमं मतम् ॥ ६ ॥

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

त० टी०—‘त्यागो हि पुरुषव्याघ्र ! त्रिविधः संप्रकीर्तितः’ इत्युक्तं त्रैविध्यमेव दर्शयति—
नियतस्येति । काम्यस्य कर्मणो बन्धहेतुत्वेन दोषवत्त्वात्त्याग उपपद्यते । नियतस्य तु नित्यकर्तव्य-
तया विहितस्य महायज्ञादेस्तु कर्मणः संन्यासस्त्यागो नोपपद्यते । अन्तःकरणशुद्धिहेतुत्वेन मुमुक्षुपादे-
यत्वात् । एवं मोहात् कर्तव्याकर्तव्याविवेकात् तस्य नित्यस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः । “प्रमा-
दमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च” इति तमोजन्यमोहहेतुत्वेन तामसत्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥

म० टी०—तदेवं “यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे” इति स्वपक्षः स्थापितः । इदानीम् “त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः” इति परपक्षस्य पूर्वोक्तत्यागत्रैविध्यव्याख्यानेन निराकरणमारभते—नियत-
 स्येति । काम्यस्य कर्मणोऽन्तःकरणशुद्धिहेतुत्वाभावेन बन्धहेतुत्वेन च दोषवत्त्वाद् बन्धनिवृत्तिहेतुबोधार्थिना
 क्रियमाणस्त्याग उपपद्यत एव । नियतस्य तु नित्यस्य कर्मणः शुद्धिहेतुत्वेनादोषस्य संन्यासस्त्यागो मुमुक्षु-
 णाऽन्तःकरणशुद्धयर्थिना नोपपद्यते, शास्त्रयुक्तिभ्यां तस्यान्तःकरणशुद्धयर्थमत्राप्युच्येत्यात् । तथा चोक्तं
 प्राक्—“आरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते” इति । ननु दोषवत्त्वं काम्यस्येव नित्यस्यापि दर्शपूर्णमास-
 ज्योतिष्टोमादेर्ब्राह्मिपश्चादिर्हिसामिश्रितत्वेन साख्यैरभिहितम् । न च “ब्रीहीनवहन्ति” “अग्नीषोमीयं पशुमाल-
 भते” इत्यादिविशेषविधिगोचरत्वात् क्रत्वङ्गर्हिसाया “न हिंस्यात् सर्वा भूतानि” इति सामान्यनिषेधस्य तदि-
 तरपरत्वमिति, सांप्रतं भिन्नविषयत्वेन विधিনিषेधयोरबाधेनैव समावेशसंभवात् । निषेधेन हि पुरुषस्यानर्थ-
 हेतुर्हिंसेत्यभिहितं न त्वक्रत्वार्था सेति । विधिना च क्रत्वार्था सेत्यभिहितं न त्वनर्थहेतुर्नेति । तथा च
 क्रतूपकारकत्वपुरुषानर्थहेतुत्वयोरेकत्र संभवात् क्रत्वार्थापि हिंसा निषिद्धैवेति हिंसायुक्तं दर्शपूर्णमासज्योतिष्टो-
 मादि सर्वं दुष्टमेव । विहितस्यापि निषिद्धत्वं निषिद्धस्यापि च विहितत्वं श्येनादिवदुपपन्नमेव । यथा हि
 “श्येतेनाभिवरन्यजेत” इत्याद्यभिचारविधिना विहितोऽपि श्येनादिर्न हिंस्यात्सर्वाभूतानीति निषेधविषयत्वाद-
 नर्थहेतुरेव । तद्दोषसाहिष्णोरेव च रागद्वेषादिवशीकृतस्य तत्राधिकारः । एवं ज्योतिष्टोमादावपि । तथा चोक्तं
 महाभारते—“जपस्तु सर्वधर्मैभ्यः परमो धर्म उच्यते । अहिंसया हि भूतानां जपयज्ञः प्रवर्तते” इति । मनु-
 नापि ‘जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥’ इति
 वदता मैत्रीमहिंसां प्रशंसता हिंसाया दुष्टत्वमेव प्रतिपादितम् । अन्तःकरणशुद्धिश्चेदृशेन गायत्रीजपादिना
 सुतरामुपपत्स्यत इति हिंसादिदोषदुष्टं ज्योतिष्टोमादि नित्यं कर्म दोषासाहिष्णुना श्येनादिकमिव कर्मा-
 विकारिणापि त्याज्यमिति प्राप्ते ब्रूमः—न क्रत्वार्था हिंसाऽनर्थहेतुः, विधिस्पष्टे निषेधानवकाशात् । तथाहि
 विधिना बलवदिच्छाविषयसाधनताबोधरूपां प्रवर्तनां कुर्वताऽनर्थसाधने तदनुपपत्तेः स्वविषयस्य प्रवर्त-
 नागोचरस्यानर्थसाधनत्वाभावोऽप्यर्थादाक्षिप्यते । तेन विधिविषयस्य नानर्थहेतुत्वं युज्यते । न हि क्रत्व-
 र्थत्वं साक्षाद्विध्यर्थः, येन विरोधो न स्यात्, किंतु प्रवर्तनैव । प्रवर्तनाकर्मभूता तु पुरुषप्रवृत्तिः पुरुषार्थ-
 मेव विषयीकुर्वती क्वचित् क्रतुमपि पुरुषार्थसाधनत्वेन पुरुषार्थभावमापन्नं विषयीकरोतीत्यन्यत् । पुरुष-
 प्रवृत्तिश्च बलवदिच्छोपधानदशायां जायमाना न भाव्यस्यार्थहेतुतामाक्षिपति न वाऽनर्थहेतुतां प्रतिक्षिपति ।
 किंतु यथाप्राप्तमेवावलम्बते, बलवदिच्छाविषये स्वत एव प्रवृत्तेः स्वर्गादौ विध्यनपेक्षणात् । अत एव विहित-
 श्येनफलस्यापि शत्रुवधरूपस्याभिचारस्यानर्थहेतुत्वमुपपद्यत एव, फलस्य विधिजन्यप्रवृत्तिविषयत्वाभावात् ।
 विधिजन्यप्रवृत्तिविषयं तु धात्वर्थरूपं करणं प्रवर्तनाऽवलम्बते । सा चानर्थहेतुं न विषयीकरोतीति विशेष-
 षविधिबाधितं सामान्यनिषेधवाक्यं रागद्वेषादिमूलाक्रत्वर्थलौकिकहिंसाविषयम् । तेन श्येनाग्नीषोमीययोर्वै-
 षम्यादुपपन्नमदुष्टत्वं ज्योतिष्टोमादेः । विधिस्पष्टस्यापि निषेधविषयत्वे षोडशिग्रहणस्याप्यनर्थहेतुत्वापत्तिर्नाति-
 रात्रे षोडशिनं गृह्णातीति निषेधात् । तस्मान्न किंचिदेतदिति भाट्टं दर्शनम् । प्राभाकरं तु दर्शनं फलसाधने
 रागत एव प्रवृत्तिसिद्धेर्न नियोगस्य प्रवर्तकत्वम् । तेन श्येनस्य रागजन्यप्रवृत्तिविषयत्वेन विधेरौदासीन्याच्च
 तस्यानर्थहेतुत्वं विधिना प्रतिक्षिप्यते । अग्नीषोमीयहिंसायां तु क्रत्वङ्गभूतायां फलसाधनत्वाभावेन रागा-
 भावाद्विधिरिव प्रवर्तकः । स च स्वविषयस्यानर्थहेतुतां प्रतिक्षिपतीति प्रधानभूता हिंसानर्थं (भावेन) जनयति न
 क्रत्वर्थेति न हिंसामिश्रत्वेन ज्योतिष्टोमादेर्दुष्टत्वमिति सममेव । एतावन्मात्रे तु विशेषः—“बोदनालक्ष्णोऽर्थो धर्मः”
 इत्यत्रार्थपदव्यावर्त्यत्वेनाधर्मत्वं श्येनादेः प्राभाकरमते । भाट्टमतं तु श्येनफलस्यैवाभिचारस्यानर्थहेतुत्वादध-

मत्वं, श्येनस्य तु विहितस्य समीहितसाधनस्य धर्मत्वमेव । अर्थपदव्यावर्त्यत्वं तु कलत्रभक्षणानिषिद्धस्यैवेति फलतोऽनर्थहेतुत्वेन (तु) शिष्टानां श्येनादौ न धर्मत्वेन व्यवहारः । तदुक्तम् 'फलतोऽपि च यत्कर्म नानर्थेनानुबध्यते । केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्म इति कथ्यते' इति । तार्किकाणां तु दर्शनं कृतिसाध्यत्वमर्थहेतुत्वमनर्थहेतुत्वं चेति त्रयं विध्यर्थः । तत्र ऋत्वर्थहिंसायां साक्षान्निपेधाभावात्प्रायश्चित्तानुपदेशाच्च कृतिसाध्यत्वार्थहेतुत्ववदनर्थहेतुत्वमपि विधिना बोध्यत इति न तस्या अनर्थहेतुत्वम् । श्येनादेस्त्वभिचारस्य साक्षादेव निषेधात्प्रायश्चित्तोपदेशाच्चानर्थहेतुत्वावगमात्तावन्मात्रं तत्र विधिना न बोध्यत इत्युपपन्नं, श्येनाग्नीषोमीययो-
वैलक्षण्यम् । औपनिषदैस्तु भाट्टमेव दर्शनं व्यवहारे प्रायेणावलम्बितम् । तथा च भगवद्वादरायणप्रणीतं सूत्रम्—'अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्' इति । ज्योतिष्टोमादिकर्म अग्नीषोमीयहिंसादिमिश्रितत्वेन दुष्टमिति चेत्, न । "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यादिविधिशब्दादित्यक्षरार्थः । जपप्रशंसापरं तु वाक्यं न ऋत्वर्थहिंसाया अभर्मत्वबोधकं, तस्य तत्रातात्पर्यात् । तथाच सांख्यानां विहिते निषिद्धत्वज्ञानमनर्थहेतावनर्थहेतुत्वज्ञानं, धर्मे चाधर्मत्वज्ञानमनुष्ठेये चाननुष्ठेयत्वज्ञानं विपर्यासरूपो मोहः । तस्मान्मोहान्नित्यस्य कर्मणो यः परित्यागः स तामसः परिकीर्तितः । मोहो हि तमः ॥ ७ ॥

शं० टी०—“निश्चयं शृणु मे तत्र” इत्युपक्रान्तं स्वसिद्धान्तमुक्त्वाऽधुना मुमुक्षोरविरक्तस्य कर्मसंन्यासं निषेधयन् “त्रिविधः संप्रकीर्तितः” इत्युक्तं त्यागस्य त्रैविध्यं प्रतिपादयति—नियतस्येति । नियतस्य श्रुतिस्मृतिविहितस्य संध्योपासनाग्निहोत्रादेः कर्मणः संन्यासः काम्यकर्मवत्परित्यागो मुमुक्षोरशुद्धचित्तस्य नोपपद्यते, नित्यस्य कर्मणः सत्त्वशोधकत्वादकरणे प्रत्यवायाच्चाज्ञस्य कर्मसंन्यासो न कर्तव्य इत्यर्थः । कर्मणस्तत्त्वमविज्ञायापातदृष्ट्या दोष इति त्यागोऽविवेकेन कृतश्चेत्कथमित्यत आह—मोहादिति । कृत्या-
कृत्यज्ञानाभावो मोहोऽविवेकस्तस्मान्मोहात्तस्य नियतस्य स्वानुष्ठानजन्यचित्तशुद्धिद्वारा मोक्षहेतुत्वेनोपादे-
यस्य नित्यस्य कर्मणः परित्यागस्तामसस्तमोगुणकार्यत्वात्तामस इति सद्भिः परिकीर्तितः । तमोगुणादेव मोहो वैचित्त्यमनिष्टादिकर्मफलाज्ञानं तस्मादेवोपादेयमपि नित्यं कर्म त्यजति, त्यक्त्वाऽकारणदोषजं फलं नरकं च प्राप्नोतीत्यर्थः । एतेनाज्ञस्यानिर्विण्णस्य च कर्मत्यागो न कर्तव्य इति सूचितं भवति ॥ ७ ॥

श्री० टी०—प्रतिज्ञातं त्यागस्य त्रैविध्यमिदानीं दर्शयति—नियतस्येति त्रिभिः । काम्यस्य कर्मणो बन्धकत्वात् संन्यासो युक्तः । नियतस्य तु नित्यस्य पुनः कर्मणः संन्यासस्त्यागो नोपपद्यते सत्त्वशुद्धिद्वारा मोक्षहेतुत्वात् । अतस्तस्य परित्यागः उपादेयेऽपि त्याज्यमित्येवंलक्षणान्मोहादेव भवेत् । स च मोहस्य तामसत्वात्तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

स० टी०—तदेवं कर्म न त्याज्यं स्वात्मनः स्थापितं मतम् ॥ त्याज्यं दोषवदित्यादिपरपक्षनिराकृतम् ॥ १ ॥ कर्तुमारभते त्यागत्रैविध्यमधुना हरिः ॥ काम्यस्य दोषवत्त्वात्त्यागः शुद्धयर्थिनां नृणाम् ॥ २ ॥ नित्यस्य कर्मणः शुद्धिहेतुत्वेनानघस्य तु ॥ चित्तशुद्धयर्थिनस्त्यागो मुमुक्षोर्नोपपद्यते ॥ ३ ॥ धीशुद्धयै शास्त्र-
युक्तिभ्यामनुष्ठेयं मुमुक्षुणा ॥ काम्यस्येवास्य नित्यस्य दोषवत्त्वं न संभवेत् ॥ ४ ॥ पावनत्वापरिज्ञाना-
त्त्यागो नित्यस्य कर्मणः ॥ अवश्यमेव कर्तव्यं यत्तन्नित्यमितीर्यते ॥ ५ ॥ अज्ञानात्तदपरित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥ ६ ॥ ७ ॥

भा० टी०—स्वाध्यवसायमुक्त्वा त्यागस्य त्रैविध्यं दर्शयितुमारभते—नियतस्येति । नियतस्य नित्यस्य तु कर्मणः मुमुक्षोरज्ञस्याधिकृतस्य संन्यासः परित्यागो नोपपद्यते नोपपन्नो भवति नियतमवश्यकर्तव्यं त्यज्यते चेति विप्रतिषिद्धत्वात् । मोहात् पावनत्वापरिज्ञानात्तस्य नियतस्यावश्यकर्तव्यतया वेदविहितस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः । मोहश्च तमस्तन्निमित्तकत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

प० टी०—अथ त्यागत्रैविध्यमाह—नियतस्येति । काम्यस्य कर्मणो बन्धकत्वात्तत्संन्यासो युक्तः, नियतस्य नित्यस्य तु कर्मणः संन्यासस्त्यागो नोपपद्यते न युज्यते सत्त्वशुद्धिद्वारा मोक्षहेतुत्वात् । मोहादज्ञानात्तस्य नित्यस्य कर्मणो यस्त्यागः स तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

रा० टी०—स्वरूपत्यागो नेत्येतदुपपादयन् त्यागो हि त्रिविध इत्युक्तं प्रपञ्चयति—नियतस्य त्विति । वर्णाश्रमोचितस्य तु कर्मणः संन्यासस्त्यागो नोपपद्यते युक्तो न भवति, 'स्वयज्ञादीन्परित्यज्य निरयं यात्यसंशयम्' इति पादो प्रत्यवायस्मरणात् । स्वरूपत्याग एव त्यागशब्दार्थो न सङ्गफलयोस्त्याग इति मिथ्याज्ञानाख्यमोहात्तस्य यज्ञादिकर्मणः परित्यागः तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ॥

स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥ ८ ॥

त० टी०—राजसं त्यागमाह—दुःखमिति । कर्मफले वैराग्याभावात् केवलमनुष्ठाने दुःखमिति मत्वा यत्कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् स त्यागकर्ता एतादृशं राजसं त्यागं कृत्वा नैव त्यागफलं लभेत् । यथावस्थितवस्तुज्ञानं शास्त्रीयत्यागफलं न प्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ८ ॥

म० टी०—पूर्वोक्तमोहाभावेऽपि—दुःखमिति । दुःखमिति अनुपजातान्तःकरणशुद्धितया कर्माधिकृतोऽपि दुःखमेवेदमिति मत्वा कायक्लेशभयान्नित्यं कर्म त्यजेदिति यत् स त्यागो राजसः । दुःखं हि रजः । अतः स मोहरहितोऽपि राजसः पुरुषस्तादृशं राजसं त्यागं कृत्वा नैव त्यागफलं सात्त्विकत्यागस्य फलं ज्ञाननिष्ठा लक्षणं नैव लभेत् लभेत् ॥ ८ ॥

शं० टी०—राजसत्यागस्य लक्षणं फलं चाह—दुःखमिति । यथोक्तनियमेन यन्नित्यं कर्तव्यं तत्कर्म श्रमसाध्यत्वाद्दुःखं दुःखात्मकमायाससाध्यमित्येवं निश्चित्यालसत्वदोषेण कर्मणः कर्तव्यत्वं विजानन्नपि यः कायक्लेशभयाद्देहेन्द्रियादिक्लेशो भवत्यस्यानुष्ठानेनेति भयात्त्यजेत्यजति, स पुरुषो देहानुगतरागविशिष्टत्वाद्राजसं रजोदूषितबुद्धिदोषादागतं राजसं त्यागं कर्मसंन्यासं कृत्वापि त्यागफलं त्यागस्य कर्मसंन्यासस्य फलं चित्तशुद्धिं तज्जन्यज्ञानं तत्फलं मोक्षं च न लभेत् न लभेत् । किंतु स्ववच्चनात्मकस्य राजसत्यागस्यानुरूपं विहिताकरणप्रत्यवायतः प्राप्तं फलं नरकमेव प्रतिपद्यत इत्यर्थः । एतेन 'न सुखाहंभ्यते सुखम्' इतिन्यायेन स्वधर्मानुष्ठानक्लेशसहिष्णोरेव पुरुषार्थः सिध्यतीति सूचितम् ॥ ८ ॥

श्री० टी०—राजसं त्यागमाह—दुःखमिति । यः कर्ताऽऽत्मबोधं विना केवलं दुःखमित्येवं ज्ञात्वा शरीरायासभयान्नित्यं कर्म त्यजेदिति यत्तादृशस्त्यागो राजसः, दुःखस्य राजसत्वात् । अतस्तं राजसं त्यागं कृत्वा राजसः पुरुषस्त्यागस्य फलं ज्ञाननिष्ठा लक्षणं नैव लभत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

स० टी०—चित्तशुद्धिं विना यस्तु कर्मण्यधिकृतः पुमान् ॥ दुःखमित्येव देहादावतिरागितया जड ॥ १ ॥ मत्वा कर्म त्यजेत्कायक्लेशभीत्याऽऽगमोदितम् ॥ पूर्वोक्तमोहशून्योऽपि राजसः स च पूरुषः ॥ २ ॥ तादृशं राजसं त्यागं कृत्वात्मज्ञानयोग्यताम् ॥ चित्तशुद्ध्या न चाप्नोति सात्त्विकत्यागजं फलम् ॥ ३ ॥ प्रत्युत त्यागतोऽवश्यं कर्तव्यस्यैव कर्मणः ॥ प्रत्यवेति ततो मूढः संसृतिं नरकं व्रजेत् ॥ ४ ॥ अतो मुमुक्षुभिर्नित्यं न त्याज्यं धीविशोधकम् ॥ किं तु कार्यं स्वकर्मेति श्रीहरेरयमाशयः ॥ ५ ॥ ८ ॥

भा० टी०—एवं तामसत्यागप्रकारमुक्त्वा राजसं तमाह—दुःखमिति । मोहाभावेऽपि दुःखमेवेति मत्वा यत्कर्म कायक्लेशभयात् शरीरदुःखभयात् त्यजेत्—यदित्यव्ययं वा, यस्त्यजेदित्यर्थः । स राजसं रजोनिर्वृत्तं

त्यागं कृत्वा त्यागस्य ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलं मोक्षाख्यं नैव लभेत् । एवकारेणैतादृशत्यागवता मोक्षाशापि न कर्तव्येति सूचयति ॥ ८ ॥

प० टी०—राजसं त्यागमाह—दुःखमिति । अथ कर्ता कर्म दुःखं दुःखसाध्यमिति मत्वा कायक्लेशभयाद्यस्त्यजेत् स राजसं त्यागं कृत्वा ज्ञानविनिष्कालक्षणं त्यागफलं नैव लभेत् ॥ ८ ॥

रा० टी०—दुःखमिति । दुःखं प्रतिकूलवेदनीयरूपदुःखकरणमित्येव कायक्लेशभयाच्च कर्म त्यजेदिति यत्स राजसत्यागः । तं राजसत्यागं कृत्वा त्यागफलं भगवत्प्रीतिरूपं नैव लभेत् ॥ ८ ॥

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ! ॥

सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

त० टी०—सात्त्विकं त्यागमाह—कार्यमिति । कार्यं कर्तव्यमेवेति बुद्ध्या नियतमवश्यकर्तव्यतया विहितं नित्यनैमित्तिकं कर्म सङ्गं स्वकर्तृत्वाभिविवेशं फलं चैव त्यक्त्वा यत्क्रियते स त्यागः सात्त्विको मतः । भगवदाराधनरूपतया सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानोत्पादक इत्यर्थः ॥ ९ ॥

म० टी०—कर्मत्यागस्तामसो राजसश्च हेयो दर्शितः । कीदृशः पुनरुपादेयः सात्त्विकस्त्याग इत्युच्यते—कार्यमिति । विध्युद्देशे फलाश्रवणेऽपि कार्यं कर्तव्यमेवेति बुद्ध्या नियतं नित्यं कर्म सङ्गं कर्तृत्वाभिविवेशं फलं च त्यक्त्वैव यत् क्रियतेऽन्तःकरणशुद्धिपर्यन्तं स त्यागः सात्त्विकः सत्त्वनिर्वृत्तो मत आदेयत्वेन संमतः शिष्टानाम् । ननु नित्यानां फलमेव नास्ति कथं फलं त्यक्त्वेत्युक्तम् । उच्यते—अस्मादेव भगवद्वचनाभित्यानां फलमस्तीति गम्यते, निष्फलस्यानुष्ठानासंभवात् । तथा चाऽऽपस्तम्बः—‘तद्यथाऽऽग्ने फलार्थे निमित्ते छाया-गन्धावनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते’ इत्यानुषङ्गिकं फलं नित्यानां दर्शयति । अकरणे प्रत्यवायस्मृतिश्च नित्यानां प्रत्यवायपरिहारं फलं दर्शयति ‘धर्मेण पापमपनुदति । तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति’, ‘येन केन च यजेतापि वा दर्विहोमेनानुपहतमना एव भवति’, ‘तदाहुर्देवयाजी श्रेयानात्मयाजीत्यात्मयाजीति ह ब्रूयात् । स ह वा आत्मयाजी यो वेदेदं मेऽनेनाङ्गं संस्क्रियत इदं मेऽनेनाङ्गमुपधीयते’ इत्यादिश्रुत-यश्च ज्ञानप्रतिबन्धकपापक्षयलक्षणं ज्ञानयोग्यतारूपपुण्योत्पत्तिलक्षणं चात्मसंस्कारं नित्यानां कर्मणां फलं दर्शयन्ति । तदभिसन्धिं त्यक्त्वा तान्यनुष्ठेयानीत्यर्थः । यदुक्तं त्यागसंन्यासशब्दौ घटपटशब्दाविव न भिन्नजातीयार्थौ, किंतु फलाभिसंधिपूर्वकर्मत्याग एव तयोरर्थ इति तन्न विस्मर्तव्यम् । तत्र सत्यपि फलाभिसंधौ मोहाद्वा कायक्लेशभयाद्वा यः कर्मत्यागः स विशेष्याभावकृतो विशिष्टाभावस्तामसत्वेन राज-सत्त्वेन च निन्दितः । यस्तु सत्यपि कर्मणि फलाभिसंधित्यागः स विशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावः सा-त्त्विकत्वेन स्तूयत इति विशेष्याभावकृते विशेषणाभावकृते च विशिष्टाभावत्वस्य समानत्वान्न पूर्वापरवि-रोधः । उभयाभावकृतस्तु निर्गुणत्वान्न त्रिविधमध्ये गणनीय इति चावोचाम । एतेन “त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः” इति प्रतिज्ञाय कर्मत्यागलक्षणे द्वे विधे दर्शयित्वा प्रतिज्ञाननुरूपं कर्मानुष्ठानलक्षणां तृतीयां विधां दर्शयतो भगवतः प्रकटमकौशलमापतितम् । न हि भवति त्रयो ब्राह्मणा भोजयितव्याः द्वौ कठकौण्डिन्यौ तृतीयः क्षत्रिय इति तद्वदिति परास्तम् । तिसृणामपि विधानां विशिष्टाभावरूपेण त्यागसामान्ये-नैकजातीयतया प्राग्व्याख्यातत्वात् । तस्माद्भगवदकौशलोद्भावनमेव महदकौशलमिति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

शं० टी०—फलमग्ने विवक्षन् सात्त्विकस्त्यागमाह—कार्यमिति । विध्युल्लङ्घनभीत्या मुमुक्षया च कार्यं भवेदमवश्यं कर्तव्यमित्येव । कर्तव्यताबुद्धेर्विकल्पान्तरनिषेधार्थ एवकारः । गयेदं कर्मेत्थरप्रीत्यै करणीय-मेवेति दृढनिश्चयवता मुमुक्षुणा नियतं विध्युक्तं यन्नित्यं तत्कर्म, सङ्गं कर्तृत्वाभिविवेशं कामं वा फलं च ।

चः समुच्चयार्थः । यद्यपि “स्वर्गकामः पशुकामः” इतिवन्नित्यस्य कर्मणः फलं न श्रूयते, तथापि फलाभावे “अहरहः संध्यामुपासीत” इत्यादिकर्मविधेरन्मत्तत्वाच्च इवानर्थक्यं स्यात्ततो यत्किञ्चित्फलं कल्पनीयमुपात्तदुरितक्षयलक्षणम् । तादृशफलं च फलकामनां च त्यक्त्वा परित्यज्येत्यर्थः । ननु फलानपेक्षायां सत्यां पुंसः प्रवृत्तिरेव न स्यादिति चेन्न । साधोर्विध्युलङ्घननीत्यैव प्रवृत्तिसंभवात्, ‘श्रुतिस्मृतिभ्यां सुजनो नियम्यते’ इतिस्मृतेः । वैश्वे दन्तधावने कृते मुखशुद्धिबद्धिना फलकामनया कर्मणि कृते कर्तुः “आपः शुन्धन्तु मैनसः” “पापेभ्यो रक्षन्ताम्” इत्यादिमन्त्रक्रियाशक्तिबलेन सत्त्वशुद्धिलक्षणं फलमर्थात्स्वयमेव सिध्यति । तत्फलं मोक्षश्च । अतस्तत्र कामसंकरपादि न कर्तव्यं, किंतु सङ्गं फलं च त्यक्त्वा । एवं नित्यं यत्कर्म कुरुते स त्यागः सात्त्विकः सत्त्वगुणनिष्पन्नत्वात्सात्त्विक इति मतः सतामिष्टत्वेनाभिमतः, कर्मफलभ्रंशाभावात्प्रत्यवायकृतानर्थाभावाच्च पूर्वोक्तत्यागद्वयापेक्षया सात्त्विककर्मफलत्यागः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ९ ॥

श्री० टी०—सात्त्विकं त्यागमाह—कार्यमिति । कार्यमित्येवं बुद्ध्या नियतमवश्यकर्तव्यतया विहितं कर्मसङ्गं फलं च त्यक्त्वा क्रियत इति यत् स तादृशस्त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

स० टी०—तामसो राजसो हेयः कर्मत्यागश्च दर्शितः ॥ कीदृशः पुनरादेयः सात्त्विकस्त्याग उच्यते ॥ १ ॥ अवश्यं कार्यमेवेति बुद्ध्या शास्त्रविधेर्वशात् ॥ कर्तृत्वाभिनिवेशाख्यं सङ्गं त्यक्त्वा फलं तथा ॥ २ ॥ नित्यं नैमित्तिकं कर्म क्रियते सत्त्वशुद्धये ॥ आदेयत्वेन शिष्टानां स त्यागः सात्त्विको मतः ॥ ३ ॥ ननु नास्त्येव नित्यानां फलं त्यक्त्वेति तत्कथम् ॥ उक्तमित्यत्र च ब्रूमः श्रीमद्भगवतो हरेः ॥ ४ ॥ वाक्यादेव फलं तेषामस्तीत्येवं हि गम्यते ॥ यतो न निष्फलस्यास्ति बुद्धिपूर्वमनुष्ठितिः ॥ ५ ॥ कर्मणा पितृलोकः स्यादित्यादिश्रुतिवाक्यतः ॥ अवश्यं फलमस्त्येवानुनिष्पादि च कर्मणाम् ॥ ६ ॥ नित्यानामननुष्ठाने प्रत्यवायस्मृतिस्तथा ॥ प्रत्यवायक्षयं तेषां फलं स्वं दर्शयत्यतः ॥ ७ ॥ धर्मेण पापमित्यादिश्रुतयो दर्शयन्त्यपि ॥ साक्षात्फलं विधेः शुद्धिर्नित्यानामानुषङ्गिकम् ॥ ८ ॥ पितृलोकादिसंप्राप्तिः प्रत्यवायक्षयस्तथा ॥ मोहाद्वा क्लेशभीत्या वा फलासङ्गे च सत्यपि ॥ ९ ॥ नित्यकर्मपरित्यागः क्रियते योऽविपश्चिता ॥ स त्यागस्तामसत्वेन राजसत्वेन निन्दितः ॥ १० ॥ फलाभिसंधिसंत्यागो यस्तु कर्मणि सत्यपि ॥ स्तूयते सात्त्विकत्वेन स त्यागः सत्त्वशोधकः ॥ ११ ॥ ९ ॥

भा० टी०—एवं राजसत्यागप्रकारमुक्त्वा सात्त्विकं तमाह—कार्यमिति । सङ्गं कर्तृत्वाभिनिवेशं फलं च त्यक्त्वा विद्वांस्य कार्यं कर्तव्यमित्येव नियतं नित्यं यत्कर्म क्रियते, स त्यागः सात्त्विको मतः । ननु नित्यानां विध्युद्देशे फलाश्रवणात् तेषां फलं त्यक्त्वेति कथमुक्तमिति चेत्, नित्यानां कर्मणां फलवत्त्वे भगवद्भजनं प्रमाणमिति गृहाण । अन्यथा भगवद्भजनमनर्थकं स्यात् । यद्वा विधिना कृतस्य कर्मण आनर्थक्ये विध्यनार्थक्यप्रसङ्गात् श्रौतफलाभावेऽपि कर्माधिकृतो ज्ञो नित्यं कर्मकृतमात्मसंस्कारं प्रत्यवायपरिहारं च फलं कर्तुः करोतीति कल्पयति तामपि कल्पनां निवारयति भगवान्—फलं त्यक्त्वेति । अयमेव त्यागश्चित्तशुद्धिहेतुरिति सूचनार्थमर्जुनेति संबोधनम् । ननु कर्मपरित्यागास्त्रिविधो मत इति त्यागस्य त्रैविध्यं प्रस्तुत्य सङ्गफलत्यागस्य तृतीयत्वेन कथनमयुक्तम् । यथा त्रयो ब्राह्मणा आगतास्तत्र सषडङ्गवेदविदौ द्वौ क्षत्रियस्तृतीय इति तद्वदिति चेन्नैष दोषः । कर्मसंन्यासस्य सङ्गफलत्यागस्य च त्यागसामान्येन राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्दया सङ्गफलत्यागस्य तृतीयत्वेन प्रदर्शनस्य सात्त्विकत्वेन स्तुत्यर्थत्वादित्येवमाचार्यैः प्रतिज्ञातं त्यागत्रैविध्यं त्रिभिः श्लोकैः प्रदर्शितम् । केचित्तु विशिष्टाभावरूपत्यागो विशेषणाभावाद्विशेष्याभावादुभयाभावाच्च त्रिविधः संप्रकीर्तितः । तथाहि फलाभिसंधिपूर्वककर्मत्यागः सत्यपि कर्मणि फलाभिसंधित्यागादेकः । सत्यपि फलाभिसंधौ कर्मत्यागात् द्वितीयः । फलाभिसंधेः कर्मणश्च त्यागात्तृतीयः । तत्र प्रथमः सात्त्विक आदेय-

त्वेनात्रैव विधिस्सितः । द्वितीयस्तु दुःखबुद्ध्या कृतो राजसः । विपर्ययेन कृतस्तामसः । इति राजसताम-
सभेदेन द्विविधोऽप्यत्रैव हेयत्वेन निन्दितः । तृतीयस्तु विदुषा कर्मानधिकारिणा विविदिषुणा च कर्तुं योग्यो
द्विविधः । तत्राद्यः स्थितप्रज्ञलक्षणादौ प्राग्व्याख्यातः । द्वितीयस्तु “ नैष्कर्म्यसिद्धिं परमाम् ” इत्यत्र वक्ष्यत
इति वर्णयन्ति । अस्मिन् पक्षे एकस्मिन्द्वयोरन्तर्भावं कृत्वा तृतीयः प्रदेशान्तरे प्रक्षिप्त इति प्रतिज्ञाया
अनिर्वाहो भगवतो महदकौशलतापादको द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

प० टी०—सात्त्विकं त्यागमाह—कार्यमिति । कार्यमवश्यं कर्तव्यमन्यथा प्रत्यत्रायादितिबुद्ध्या सङ्गं मदीयमिति स्नेहं स्वर्गा-
कर्म सङ्गं फलं च त्यक्त्वा यत्क्रियते स त्यागः सात्त्विको मतः । अत्रैतदुक्तं भवति । वेदबोधितस्य कर्मणः
प्रयोजनद्वयं दर्शितमस्ति स्वर्गादीष्टप्राप्तिः संसाराद्यनर्थपरिहारश्च । तत्रेष्टप्राप्तिर्मानस्य वडिशामिषप्राप्तिरिव
दुःखगर्भात्सुखेनावस्थानमेवानर्थपरिहारः । तथाचोभयोर्मध्येऽवश्यकत्वेन किमनुष्ठेयमिति विचारेऽनर्थपरिहार
एवानुष्ठानं श्रेयानिति भगवतो हार्दम् ॥ ९ ॥

रा० टी०—कार्यमिति । कार्यमवश्यं कर्तव्यमन्यथा प्रत्यत्रायादितिबुद्ध्या सङ्गं मदीयमिति स्नेहं स्वर्गा-
दिफलं च त्यक्त्वैव नियतं वर्णाश्रमोचितं कर्म यत् क्रियते स त्यागः कर्मानुष्ठानसहितः सात्त्विको मतः ॥ ९ ॥

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ॥

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

त० टी०—तदेवं सात्त्विकत्यागेनोत्पन्नज्ञानस्य मुमुक्षोर्वर्तनप्रकारमाह—न द्वेष्टीति । सत्त्वसमा-
विष्टो यदा सत्त्वेनात्मानात्मविवेकज्ञानहेतुना समाविष्टो व्याप्त अत एव मेधावी मेधा तत्त्वधारणल-
क्षणा बुद्धिस्तद्वान् तत एव छिन्नसंशयः, देहात्मयाथात्म्यनिश्चयेन छिन्नसंदेहः । एवंभूतो यः सात्त्विक-
कत्यागी स अकुशलं शरीरदुःखावहं शिशिरे प्रातःस्नानमेकादश्यापवासजागरणादिकं कर्म न द्वेष्टि
प्रतिकूलबुद्ध्या न त्यजति । कुशले सर्वजनसामान्यप्रियत्वेनाभिमते ग्रीष्मेऽसकृत्स्नानजलक्रीडादिवा-
स्वापारामाटनादौ नानुषज्जते प्रीत्यतिशयं न करोति । परिणामे सुखापादकं महदपि दुःखं सहते ।
संसारफलकं महदपि सुखं नेच्छतीत्यर्थः ॥ १० ॥

म० टी०—सात्त्विकस्य त्यागस्याऽऽदानाद्य सत्त्वशुद्धिद्वारेण ज्ञाननिष्ठां फलमाह—नेति । यस्यागी सा-
त्त्विकेन त्यागेन युक्तः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्तृत्वाभिनिवेशं फलाभिसंधिं च त्यक्त्वाऽन्तःकरणशुद्ध्यर्थं वि-
हितकर्मानुष्ठायी स यदा सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वेनात्मानात्मविवेकज्ञानहेतुना चित्तगतेनातिशयेन सम्यग्ज्ञान-
प्रतिबन्धकरजस्तमोमलराहित्येनासमन्तात् फलाव्यभिचारेणाविष्टो व्याप्तो भवति भगवद्वर्णितमित्यकर्मनुष्ठा-
नात् पापमलापकर्षलक्षणेन ज्ञानोत्पत्तियोग्यतारूपपुण्यगुणाधानलक्षणेन च संस्कारेण संस्कृतमन्तःकरणं
यदा भवतीत्यर्थः । तदा मेधावी शमदमसर्वकर्मोपरमगुरूपसदनादिसामवायिकाङ्गयुक्तेन मनननिदिध्यास-
नाख्यफलोपकार्यङ्गयुक्तेन च श्रवणाख्यवेदान्तवाक्यविचारेण परिनिष्पन्नं वेदान्तमहावाक्यकरणकं निरस्त-
समस्ताप्रामाण्याशङ्कं चिद्व्याप्यकमहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमेव मेधा, तथा नित्यं युक्तो
मेधावी स्थितप्रज्ञो भवति, तदा छिन्नसंशयः अहं ब्रह्मास्मीति विद्यारूपया मेधया तद्विद्योच्छेदे तत्कार्य-
संशयविपर्ययशून्यो भवति, तदा च क्षीणकर्मत्वात् न द्वेष्ट्यकुशलं कर्माशोभनं काम्यं निषिद्धं वा कर्म न
प्रतिकूलतया मन्यते, कुशले शोभने नित्ये कर्मणि नानुषज्जते न प्रीतिं करोति कर्तृत्वाद्यभिमानरहितत्वेन
कृतकृत्यत्वात् । तथा च श्रुतिः—‘ भिद्यते हृदयमन्थिश्छिन्ध्यते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मि-
न् दृष्टे पराधरे ’ इति । यस्मादेवं सात्त्विकस्य त्यागस्य फलं तस्मान्महताऽपि प्रयत्नेन स एवो-
पादेय इत्यर्थः ॥ १० ॥

शं० टी०—एवं तामसादित्यागत्रयस्वरूपं प्रतिपाद्य बहुजन्मस्वीश्वरार्पणबुद्ध्या फलाभिसंधिरहिततया सात्त्विकत्यागनिष्ठया सम्यगनुष्ठितैर्यज्ञदानादिकर्मभिः सम्यक्संस्कृतत्वेन विशुद्धान्तःकरणस्य शमदमादिसत्त्वगुणसंपन्नस्य सात्त्विकत्यागेनान्तःकरणपरिपाकसिद्धेः फलमाह—न द्वेष्टीति । सात्त्विकत्यागनिष्ठया भक्त्याऽनेकजन्मभिः समाराधितपरमेश्वरप्रसादसंपन्नस्त्यागी सात्त्विकत्यागनिष्ठः पुरुषः सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वं रजस्तमस्तत्कार्यविनिर्मुक्त आत्मानात्मस्वरूपनिर्धारणसमर्थोऽन्तःकरणपरिपाकविशेषत्वेन समाविष्टः सम्यग्विशिष्टः स एव मेधावी ब्रह्मविदुरोः सकृदुपदेशमात्रेण ब्रह्मैवाहमिति संप्राप्तात्मतत्त्वविज्ञानस्तत एव छिन्नसंशयः छिन्नः स्वस्य कूटस्थासङ्गचिदात्मत्वविज्ञानेन विच्छिन्नः संशयः संचितागामिवर्तमानकर्मभिर्मम लेपोऽस्ति वा न वा, कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणः संसार आत्मनो वाऽनात्मनो वा, मोक्षकारणं योगो वाप्युपास्तिर्वा कर्म वा ज्ञानं वा तन्निष्ठा वा, मोक्षः सालोक्यादिर्वा निर्विशेषात्मनावस्थानलक्षणो वाऽन्यो वा, इत्येवमादिर्यस्य स छिन्नसंशयः तत एवाकुशलं न लभ्यते कुशलं निःश्रेयसं येन तदकुशलं शरीरारम्भकत्वेनेदं संसारलक्षणं बन्धकमिति काम्यं कर्म च नरकहेतुत्वेनेदं दुःखकारणमिति निषिद्धमपि किमनेनेति न द्वेष्टि द्वेषोऽप्रीतिस्तामत्र न करोति । तमःकृतमोहाभावादिदं दुष्टं बन्धकं न कर्तव्यमिति बुद्धिं न करोतीत्यर्थः । कुशले कुशलसाधने यज्ञदानादौ कर्मणि नित्ये मोक्षकारणमिति नानुषज्जते । अनुषङ्गः प्रीतिस्तां न करोतीति मुक्तस्य मोक्षेच्छाऽसंभवे साधनापेक्षाभावात्तत्र कर्तव्यत्वबुद्धिं न करोति, किंतु ‘दोषबुद्धयोभयातीतो निषेधान्न निवर्तते । गुणबुद्ध्या च विहितं न करोति यथार्भकः’ इति न्यायेन कुशलमकुशलं च कर्म सर्वं संन्यस्य ब्रह्मात्मना तिष्ठतीत्यर्थः । एतेन सर्वकर्मफलकामनात्यागपूर्वकमीश्वरार्पणबुद्ध्या सम्यगनुष्ठितैरेव यज्ञदानादिभिः सत्त्वशुद्धिः । शुद्धसत्त्वस्यैव सम्यग्ज्ञानं ब्रह्मात्मैकत्वविषयकमप्रतिषेद्धं सम्यग्ज्ञानवत् एव संशयादिविच्छित्तिः सर्वकर्मसंन्यासः सन्निष्ठा च सिध्यतीति बोधितं भवति । ततो ज्ञानकर्मणोः साध्यसाधनभाव इति सिद्धम् । यत्सर्वस्यापि गीताशास्त्रस्य सर्वस्यापि च वेदस्य तात्पर्यं तच्चाप्याविष्कृतं भवतीति वेदितव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

श्री० टी०—एवंभूतसात्त्विकत्यागपरिनिष्ठितस्य लक्षणमाह—न द्वेष्टीति । सत्त्वसमाविष्टः सत्त्वेन संव्याप्तः सात्त्विकत्यागी अकुशलं दुःखावहं शिशिरे प्रातःस्नानादिकं कर्म न द्वेष्टि । कुशले च सुखकरे कर्मणि निदाधे माध्याह्नस्नानादौ नानुषज्जते प्रीतिं न करोति । तत्र हेतुः—मेधावी स्थिरबुद्धिः । यत्र परपरिभवादि महदपि दुःखं सङ्घते स्वर्गादिसुखं च त्यज्यते तत्र क्रियदेतत्तात्कालिकं सुखं दुःखं चेत्येवमनुसंधानवानित्यर्थः । अत एव चिन्नः संशयो मिथ्याज्ञानं दैहिकसुखदुःखयोरुपादिस्सापरिजिहीर्षालक्षणं यस्य सः ॥ १० ॥

स० टी०—सात्त्विकस्याग आदेयः सत्त्वशुद्ध्यात्मलब्धये ॥ इत्युक्तं तत्फलं ज्ञाननिष्ठामाहाधुना हरिः ॥ १ ॥ यस्त्यागी सात्त्विकेनैव त्यागेन युत उत्तमः ॥ त्यक्त्वा फलाभिसंधिं च कर्तृत्वाभिनिवेशनम् ॥ २ ॥ धीशुद्धयै विहितं कर्म कुर्वन्भगवदर्पणम् ॥ तत्प्रसादासधीशुद्धिस्तया प्राप्याधिकारिताम् ॥ ३ ॥ सत्त्वेन तत्त्वविज्ञानहेतुभूतेन संयुतः ॥ वैराग्यसद्विवेकादियोग्यतापूर्वकेण च ॥ ४ ॥ असंदिग्धाविपर्यस्तवेदान्तवचसां सदा ॥ विचारेण सुनिष्पन्नाहं ब्रह्मास्मीति या मातिः ॥ ५ ॥ सा मेधा यस्तया नित्यं युक्तो मेधाव्युदारधीः ॥ मेधावित्त्वेन संछिन्नः संशयो यस्य मोहजः ॥ ६ ॥ स्वात्मावस्थानमेवास्ति परं मोक्षैकसाधनम् ॥ नैवान्यत्किंचिदित्येवं निश्चयेन प्रमात्मना ॥ ७ ॥ तदैव क्षीणकर्मत्वात्काम्यकर्माद्यशोभनम् ॥ प्रतिकूलतया नायं मन्यते स्वात्मानि स्थितः ॥ ८ ॥ कुशले शोभने नित्ये न करोति रतिं सुधीः ॥ कृतकृत्यतया तूतस्यत्तकर्तृत्ववीर्यतः ॥ ९ ॥ भिद्यते हृदयग्रन्थिश्लिष्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे ॥ १० ॥ त्यागस्य सात्त्विकस्यारितं यस्मादेवं फलं ततः ॥ महताऽपि प्रयत्नेन स आदेयो मुमुक्षुणा ॥ ११ ॥ १० ॥

भा० टी०—एवं सात्त्विकं त्यागमुक्त्वा योऽधिकृतः सङ्गं फलाभिसंधिं च त्यक्त्वा कर्म करोति तादृश-
कर्मानुष्ठानेन संस्कृतात्मा सन् जन्मादिविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन संबुद्धः सर्वकर्माणि मनसा
संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नासीनो नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञाननिष्ठां प्राप्नोतीत्येतत्पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजन-
माह—न द्वेष्टीति । यस्त्यागी पूर्वोक्तसङ्गफलत्यागवान् नित्यकर्मानुष्ठायी यदा सत्त्वसमाविष्टः सङ्गं फलाभिसंधिं
च त्यक्त्वा कर्मानुष्ठानतः सङ्गफलाभ्यामकलुषीक्रियमाणं नित्यैश्च कर्मभिः संस्क्रियमाणं विशुद्धं समुद्बुद्धस-
त्त्वमात्मानात्मविवेकविज्ञानहेत्वन्तःकरणं सत्त्वमत्र ग्राह्यं, तेन समाविष्टः संव्याप्तः संयुक्त इति यावत् । अत
एव मेधावी ब्रह्मात्मज्ञानलक्षणा प्रज्ञा मेधा तद्वान् मेधावी । मेधावित्वादेव ब्रह्मात्मस्वरूपावस्थानमेव परं
निःश्रेयससाधनं नान्यत् किंचिदित्येव निश्चयेन छिन्नोऽविद्याकृतः संशयो यस्य स छिन्नसंशयः “ तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ” । “ भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चा-
स्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे ” इति श्रुतेः स तदा अकुशलमशोभनं काम्यं निषिद्धं च कर्म न द्वेष्टि काम्या-
दिकर्मशरीरारम्भादिद्वारेण संसारकारणमतः किमनेनेत्येवं द्वेषं न करोति । कुशले चित्तशुद्ध्याविद्वारा मोक्ष-
हेतुत्वात् शोभने नित्ये कर्मणि नानुषज्जते सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तितन्निष्ठाहेतुत्वेन मोक्षकारणमतोऽनेन मदीयं
प्रयोजनं सेत्स्यतीत्यनुषङ्गमासक्तिं प्रीतिं न करोतीत्यर्थः । एवंभूतसात्त्विकपरित्यागनिष्ठस्य लक्षणमाह—
सत्त्वसमाविष्टः—सात्त्विकत्यागी अकुशलं दुःखावहं शिशिरे प्रातःस्नानादि कर्म न द्वेष्टि कुशले च सुखकरे
कर्मणि निदाघे मध्याह्नस्नानादौ नानुषज्जते प्रीतिं न करोति । तत्र हेतुः—मेधावी स्थिरबुद्धिः । यत्र परपरिभ-
वादिमहदुःखमपि सहाते स्वर्गादिसुखं च त्यज्यते तत्र कियदेतत्कालिकं सुखं दुःखं चैवमनुसंधानवान्
इत्यर्थः । अत एव छिन्नः संशयो मिथ्याज्ञानं दैहिकसुखदुःखयोरुपादित्सापरिजिहीर्षालक्षणं यस्य स
इत्यपरे । इतरे तु स तु त्यागी सात्त्विकत्यागकर्ता । तुल्यदस्तामसराजसत्यागकर्तृतो विशेषद्योतकः ।
अकुशलमविवेकिनं मोक्षकथानभिज्ञं देहाभिमानिनम् । अत एवान्तःकरणशुद्धिप्रयोजककर्माचरणासहिष्णुं
किमर्थं वा एतत्कर्माचरसि किंवा पुत्रदारादिनिर्वाहकृत्कर्म त्यजसीत्येवमादि जल्पन्तं न द्वेष्टि धिक् त्वां
परतो गच्छेत्येवमादिचेष्टाभावात् द्वेषं न करोतीत्यर्थः । तथा कर्मकुशले नित्यनैमित्तिककर्माचरणकुशले
तन्मात्रासङ्गात्फलत्यागवति स्वसमाने नानुषज्जते । ‘ ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति । मुञ्जे
भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम् ’ इत्युक्तमनुषङ्गं न करोति । ननु तस्योभयविधलिङ्गदर्शनात् संशय एव
किं न स्यादित्यत उक्तम्—छिन्नसंशयः संशयरहितः । तत्रैव हेतुमाह—मेधावीति । स्वीकरणनिश्चयधारणा-
वान् । कुतोऽयं निश्चयस्तस्येत्यत उक्तम्—असमाविष्ट इति । असमे क्षयिफलान्तरासदृशे निरतिशयानन्दरूपे
फले आविष्टो लिप्सावान् अत ईदृग्लक्षणो योगी त्यागी ज्ञेय इति भाव इति वर्णयन्ति । एवममुख्यं सा-
त्त्विकं त्यागमुक्त्वा मुख्यं तमाह—न द्वेष्टि सत्त्वेन सम्यगाविष्टो व्याप्तस्त्यागी मुख्यः सात्त्विकत्यागी
संन्यासीत्यर्थः । अकुशलमसुखप्रदं कर्म त्रिपवणस्नानचतुर्गुणशौचभिक्षाटनादिप्रयासरूपं न द्वेष्टि । कुशले
मिष्टान्नभक्षणादौ नानुषज्जते प्रीतिं न करोति । यद्वा कर्मकुशले सेवादिकर्मकुशले शिष्यादौ नानुषज्जते तत्राकुशलं
वा तं न द्वेष्टि । एतेन रागद्वेषशून्यत्वमस्य दर्शितम् । तदपि कुत इत्यपेक्षायामाह—मेधावीति । ऊहापोहकु-
शलतया नित्यानित्यधस्तुविवेचनादेः प्रज्ञावान् । अनेन मोहात्तस्य परित्याग इत्युक्तात्तामसात्यागात् व्यावृत्तिः ।
मेधावित्वादेव छिन्नसंशयः । किं कर्माण्येवमुक्तिसाधनानि उत संन्यास एवेतिसंशयरहितः । अनेन कार्य-
मित्येवेत्युक्तादमुख्यसात्त्विकत्यागात् व्यावृत्तिरेव । त्यागीत्यनेन यज्ञो दानमित्युक्तादत्यागात् पूर्वार्थेन काये-
त्युक्ताद्वाजसत्यागात् व्यावृत्तिरित्यन्ये । आचार्योक्तव्याख्यानापेक्षयोदाहृतव्याख्यानत्रयेऽप्यधिकं स्वार-
स्यं चिन्त्यम् ॥ १० ॥

प० टी०—अथैवंभूतसात्त्विकत्यागपरिनिष्ठितस्य लक्षणमाह—न द्वेष्टीति । त्यक्तगजस्तमस्कः सत्त्वेन समाविष्टः प्रविष्ट एवंविधस्त्याग्यकुशलं देहपीडाकरं कर्म न द्वेष्टि एतदकार्यमिति न मनुते । तथा कुशले निदाघे मध्याह्नानानवदेहसुखावहे कर्मणि नैव सज्जते, एतत्सुखकरमिति प्रीतिं न कुरुते । अनेन कायक्लेशभयात्त्यजेदित्यादिवद्रजोराहित्यं दर्शितम् । यतो मेधावी भुद्धिमान् दैहिकसुखदुःखे अमन्यमानोऽत एव मन्मतावलम्बनेन छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

रा० टी०—सात्त्विकत्यागिनो विशेषणान्याह—न द्वेष्टीति । अकुशलं तात्कालिकसुखदं न किं तु कायक्लेशदुःखदं कर्म न द्वेष्टि । कुशले पूर्वार्जितपुण्यफले नानुषज्जते नेच्छति । सत्त्वसमाविष्टः सम्यक्सत्त्वगुणेन व्याप्तः मेधावी भगवत्तत्त्वज्ञानी छिन्नसंशयः परापरतत्त्वविषये भगवद्धर्मानुष्ठाने वा संदेहहीनः त्यागी भगवति सर्वकर्मसमर्पणवान्स सात्त्विकत्यागीत्यर्थः ॥ १० ॥

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥

यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

त० टी०—ननु सत्त्वसमाविष्टः कुशलाकुशलयोः कर्मणोर्यदि प्रीतिद्वेषौ न करोति, तर्हि किमर्थं तदनुष्ठानं फलाभावात् । फलाभिसंधिनाऽनुष्ठितस्य च बन्धकत्वमसकृदुक्तमेव । तस्मान्मुमुक्षुणा सर्वमेव कर्म त्याज्यमित्याशङ्क्याह—न हीति । देहं विभतीति देहभृत् तेन देहभृता उत्पन्नज्ञानेनानुत्पन्नज्ञानेन वा कर्माण्यशेषतस्त्यक्तुं नैव शक्यानि । देहनिर्वाहहेतूनां भोजनाच्छादनाद्यर्थककर्मणामवर्जनीयत्वात् । तस्माद्यस्तु कर्मफलत्यागी कर्मफलानपेक्षी स त्यागीत्यभिधीयते निरूप्यते ॥ ११ ॥

म० टी०—तदेवमात्मज्ञानवतः सर्वकर्मत्यागः संभाव्यते कर्मप्रवृत्तिहेत्वो रागद्वेषयोरभावादित्युक्तम् । संप्रत्यज्ञस्य कर्मत्यागासंभवे हेतुरुच्यते—नहीति । मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहं गृहस्थोऽहमित्याद्यभिमानेनाबाधितेन देहं कर्माधिकारहेतुवर्णाश्रमादिरूपं कर्तृभोक्तृत्वाद्याश्रयं स्थूलसूक्ष्मशरीरेन्द्रियसंघातं विभर्ति अनाद्यविद्यावासनावशाद्ब्रह्मवहारयोग्यत्वेन कल्पितमसत्यमपि सत्यतया स्वभिन्नमपि स्वाभिन्नतया पश्यन् धारयति पोषयति चेति देहभृद्बाधितकर्माधिकारहेतुर्देहाभिमानस्तेन निनेकान्तराद्येव देहभृता कर्मप्रवृत्तिहेतुरागद्वेषपौष्कल्येन सततं कर्मसु प्रवर्तमानेन कर्माण्यशेषतः निःशेषेण त्यक्तुं हि यस्मान्न शक्यं न शक्यानि सत्यां कारणसामग्र्यां कार्यत्यागास्याशक्यत्वात् । तस्मात् यस्त्वज्ञोऽधिकारी सत्त्वशुद्धयर्थं कर्माणि कुर्वन्नपि भगवदनुकम्पया तत्फलत्यागी । तुशब्दस्तस्य दुर्लभत्वद्योतनार्थः । स त्यागीत्यभिधीयते गौण्या वृत्त्या स्तुत्यर्थमत्याग्यपि सन् । अशेषकर्मसंन्यासस्तु परमार्थदर्शनैव देहभृता शक्यते कर्तुमिति स एव मुख्यया वृत्त्या त्यागीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

शं० टी०—इदानीं नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेष्वधिकृतो देहात्मबुद्धिः पुरुषस्य शेषकर्मपरित्यागस्याशक्यत्वात्कर्मफलत्यागेन कर्मानुष्ठान एवाधिकारो न तु कर्मत्याग इति प्रतिपादयति—न हीति । हि यस्मात्कारणादेहभृता देहमयमेवाहमिति स्वात्मना विभतीति देहभृत् देहात्मबुद्धिरज्ञ एव कर्माधिकारी न त्वात्मज्ञस्तस्य कूटस्थमेवात्मानं सर्वदृश्यविलक्षणं पश्यतो विदुषो देहात्मत्वबुद्धयसंभवात्कर्माधिकारानुपपत्तेरहं कर्तेति कर्तृत्वाभिमानिनः । एवं देहाद्यहंबुद्धेः कर्मण्यधिकारस्ततो देहभृताऽनात्मज्ञेन अशेषतोऽप्यभिधीयते नित्यनैमित्तिककर्मस्यप्रतिष्ठितान्तराद्यपि च कर्माणि त्युक्तुं संन्यसितुं न शक्यं तस्याकर्त्रात्मज्ञानाभावात् । यस्त्वकर्त्रात्मज्ञानवान् भवति तस्यैवाशेषकर्मसंन्यास उपपद्यते न त्वन्यस्य । तस्माद्यस्त्वनात्मज्ञः कर्मण्यधिकृतः सन् कर्मफलत्यागी भवति स एव त्यागी सर्वकर्मसंन्यासी निष्काम इत्यभिधीयते । सर्वेषामपि

कर्मणा तत्फलानां चेश्वरार्पितत्वे सत्यकर्मिसादृश्यसंभवादयं स्वयं नित्यकर्म्यप्यकर्माति स्तूयते मुमुक्षुणा-
मत्रैव सात्त्विकत्यागे प्रवृत्तिसिद्धये । यद्वा सात्त्विकत्यागस्वरूपं सात्त्विकत्यागनिष्ठस्य तन्निष्ठासंजात-
सत्त्वशुद्धिं तत्संभावितज्ञानं तत्फलं नैष्कर्म्यसिद्धिं च प्रतिपाद्याथ सदसद्विवेकशून्यानां पूर्वोक्तानां राजस-
तामसत्यागवतामाभासत्यागित्वं वस्तुतः कर्मत्वमनिष्ठादिफलवत्त्वं च बोधययितुम् “ यज्ञोऽध्ययनं दानम् ”
मित्यादिश्रुत्युक्तानां नित्यनैमित्तिककर्मणामीश्वरार्पणबुद्ध्या समनुष्ठितवतः सात्त्विकत्यागिन एव स्वधर्मानु-
ष्ठानसमुत्पन्नचित्तशुद्ध्या संप्राप्तात्मयाथात्म्यविज्ञानस्य कुशलादिसर्वकर्मसंन्यासिनो कर्मत्वमनिष्ठादिफलर-
हितत्वं च प्रतिपादयति—नहीति द्वाभ्याम् । कैश्चित्पण्डितैरेव बौद्धस्वभावमोहात्मिकया तमोदूषितबुद्ध्या
किमनेन कर्मणेत्यश्रद्धया सर्वस्यापि च कर्मणस्त्यागो राजसोऽश्रुतस्तामसः क्रियते तथा पण्डितैरेव कैश्चि-
दलसैर्देहसौख्येच्छुभिर्देहायाससाध्यं सर्वं कर्म दुःखमेवेति रजोदोषदूषितबुद्ध्या सर्वस्यापि कर्मणस्त्यागो
राजसोऽश्रुत एव क्रियते तेषां राजसतामसत्यागिनां कर्मत्याग आभासिक एव न तु क्रियया सिध्यति ।
हि यस्मात्कारणाद्देहभृता देहं स्वभावत एव क्रियावत्प्राणेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिकरणसंघातविशिष्टमयमेवाह-
मिति स्वस्वरूपत्वेन विभर्तीति देहभृत् तेन देहात्मबुद्धिना पुरुषेण कर्माणि काले काले कर्तव्यत्वेनाप्रयत्नतः
प्राप्तानि पुण्यान्यपुण्यान्यन्यानि चाशेषतोऽशेषेण त्यक्तुं संन्यसितुं न शक्यं, कर्म त्यक्तमित्याभासमात्रमेव
कर्मत्यागो न तु वस्तुतः सिध्यति । कर्मकर्तृकारकव्यतिरिक्तात्मज्ञानाभावात् । स्वत एव चेष्टावद्देहात्मबुद्धित्वाच्च
बुद्धिपूर्वकमबुद्धिपूर्वकं वाप्यपुण्यपुण्याचरणमन्येव । तस्मात्ते त्यागिनः सर्वकर्मसंन्यासिनो न भवन्तीत्यर्थः ।
तर्हि कः संन्यासीत्यत आह—यस्त्विति । तुशब्दोऽस्य तामसादिवैलक्षण्यबोधनार्थः । यस्तु कर्मफलत्यागी
यज्ञदानादिकर्माणि कृत्वा पूर्वोक्तरीत्या सर्वकर्मफलत्यागं करोति स एव त्यागी संन्यासीत्यभिधीयते,
निष्कर्मत्वसिद्धिप्रकारज्ञैः पण्डितैः स एव सर्वकर्मसंन्यासीत्युच्यते, न त्वितरे तामसत्यागादयः । आपात-
दृष्ट्या ते कर्मसंन्यासिनोऽपि सम्यग्विचार्यमाणे तु कर्मिण एव भवन्ति । विहिताकरणप्रत्यवायत्वाद्भ्रमप्र-
मादादिषु पुण्यापुण्यकर्मवत्त्वाच्च न तेषामशेषकर्मसंन्यासः संभवति । यत एवं ततः सर्वकर्माणि कृत्वा तानि
तत्फलानि चेश्वरे त्यक्त्वा कामसंकल्पादिदोषशून्यत्वेन विशुद्धचित्ततया विज्ञातकूटस्थात्मस्वभावः सन् सर्व-
कर्माणि मनसेत्युक्तप्रकारेण कुशलानि अकुशलानि च सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य निष्क्रियब्रह्मात्मना यस्ति-
ष्ठति तस्यैव सर्वकर्मसंन्यासः सिध्यति कूटस्थासङ्घचित्तात्मत्वविज्ञानवतः सर्वकर्मसंन्याससंभवाद्वहुजन्मसु
सात्त्विककर्मानुष्ठानेन सत्त्वसमाविष्टस्य मेधाविनश्छिन्नसंशयस्य विदुषः कुशलाकुशलादिसर्वकर्मसंन्यासस्य
प्रतिपादितत्वाच्च । अत उपक्रान्तस्यैव कर्मफलत्यागिनः स्वधर्मानुष्ठानसंभावितचित्तशुद्धिद्वारा संप्राप्तविज्ञानस्य
सर्वकर्मसंन्यासित्वप्रतिपादनं युक्तमिति भाति । तथा प्रतिपादिते सत्यश्रद्धादुर्मोहाभ्यामीश्वरार्पणबुद्ध्या ये
तु कर्म न कुर्वन्ति तेषां कल्पकोट्यापि चित्तशुद्धिर्ज्ञानं मोक्षश्च न सिध्यति । ये त्वकामनया श्रद्धाभक्तिभ्या-
मीश्वरप्रीत्यै वैदिकं कर्म कुर्वन्ति तेषां सत्त्वशुद्धिर्ज्ञानं नैष्कर्म्यं मोक्षश्च सिध्यति । अतो मोक्षैकामैर्विचक्षणैः
सात्त्विकत्यागनिष्ठया स्वधर्मोऽनुष्ठातव्य इत्युपदेशः सेत्स्यति नान्यथेत्येव भाति ॥ ११ ॥

श्री० टी०—नन्वेवंभूतात्कर्मफलत्यागाद्वा सर्वकर्मत्यागस्तथा सति कर्मविक्षेपाभावेन ज्ञाननिष्ठासुखं
संपद्यते तत्राह—नेति । देहभृता देहात्माभिमानवता निःशेषेण सर्वाणि कर्माणि त्यक्तुं न हि शक्यम् ।
तदुक्तम्—‘ नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ’ इत्यादिना । तस्माद्यस्तु कर्माणि कुर्वन्नेव कर्मफल-
त्यागी स एव मुख्यत्यागीत्यभिधीयते ॥ ११ ॥

स० टी०—एवमात्मविदः सर्वकर्मत्यागोऽपि संभवेत् ॥ कर्मप्रवृत्तिहेत्वोश्चासंभवाद्द्वेषरागयोः ॥ १ ॥
अज्ञस्य कर्मणां त्यागासंभवे हेतुरुच्यते ॥ ब्राह्मणोऽहं मनुष्योऽहमित्याद्याध्यासिकेन च ॥ २ ॥ अबाधि-

ताभिमानेन देहं वर्णाश्रमाश्रयम् ॥ कर्तृत्वाद्याश्रयं स्थूलसूक्ष्मसंघातमाग्रहात् ॥ ३ ॥ विभक्त्यनाद्यविद्यादिवशादात्मतया स च ॥ देहभूतेन कर्माणि कर्मण्येवाधिकारिणा ॥ ४ ॥ विवेकज्ञानशून्येन रागद्वेषवता सदा ॥ त्यक्तुं निःशेषतो यस्मान्न शक्यानि कथंचन ॥ ५ ॥ सत्यां कारणसामग्र्यां कार्यत्यागोऽतिदुष्करः ॥ तस्मादज्ञोऽधिकारीयः कुर्वन्कर्माणि शुद्धये ॥ ६ ॥ फलाभिसंधिसंत्यागी तु शब्देनातिदुर्लभः ॥ स त्यागीत्युच्यते गौण्या वृत्त्या मुख्यस्तु तत्त्ववित् ॥ ७ ॥ ईश्वरानुग्रहात्कर्मफलत्यागितया सुधीः ॥ युज्यते तत्त्वबोधेन नान्यथेत्याशयो हरेः ॥ ८ ॥ ११ ॥

भा० टी०—तदेवं सात्त्विकत्यागवतः शुद्धचित्तस्य सर्वकर्मत्यागे मुख्यसंन्यासेऽधिकारं प्रदर्श्याधिकृतस्य देहाभिमानित्वेन देहभृतोऽज्ञस्याबाधितात्मकर्तृत्वविज्ञानतयाहं कर्तेति निश्चितबुद्धेशेषकर्मपरित्यागस्याशक्यत्वात् कर्मफलत्यागेन विहितकर्मानुष्ठाने एवाधिकारो न त्याग इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह—नहीति । हि यस्माद्देहभृता देहं स्वात्मत्वेन विभर्ति धारयतीति देहभृत् देहाभिमानवान् तेनाज्ञेनाशेषतः निःशेषेण सर्वाणि कर्माणि त्यक्तुं संन्यसितुं न शक्यते । तस्माद्यस्त्वज्ञो देहभृदधिकृतो विहितानि कर्माणि कुर्वन् तत्फलत्यागी कर्मफलाभिसंधिमात्रसंन्यासी स त्यागीत्यभिधीयते । कर्म्यपि सन् त्यागीति स्तुत्यभिप्रायेणोक्तम् । तथाच परमार्थदर्शिना देहाभिमानशून्येनाशेषकर्मसंन्यासः शक्यते कर्तुमिति भावः ॥ ११ ॥

प० टी०—तदेवाह—न हीति । देहभृता देहाभिमानवता दैहिकव्यवहाराय करचरणव्यापारं कुर्वताऽशेषतः कर्माणि त्यक्तुं न हि शक्यम् । कायक्लेशभयात्कथं त्यक्तुं शक्यन्त इत्यर्थः । न हि कश्चित्क्षणमपीति पूर्वमेवोक्तम् ॥ ११ ॥

रा० टी०—पूर्वं कर्तव्यानीति मे पार्थेत्यत्र सङ्गफलत्याग एव त्यागशब्दार्थ इति स्वसिद्धान्तो निर्णीतः । अधुना त्याज्यं दोषवदितिपक्षस्य बीजखण्डनाय सर्वकर्मपरित्यागो वा विहितकर्मत्यागो वा न त्यागशब्दार्थः । येन त्याज्यं दोषवदित्यस्य सर्वकर्मत्यागोऽर्थ इत्युच्यत इतिभावेनाह—न हीति । अशेषतः कर्माणि त्यक्तुं न शक्यम् 'नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्' इत्युक्ते । नापि विहितशेषत्यागः 'स्वयज्ञादीन्परित्यज्य निरयं यान्ति' इतिप्रत्यवायस्मरणादिति भावः । हि यस्मादशक्यं तस्माद्यस्तु कर्मफलत्यागी स एव त्यागीत्यभिधीयते । अतस्त्याज्यमिति पक्षस्यापि फलत्याग एवार्थ इति भावः ॥ ११ ॥

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ॥

भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥ १२ ॥

त० टी०—ननु यथा देहपुष्ट्युद्देशाभावेनापि कृतस्य दधिदुग्धमिष्टान्नादिभोजनस्य पुष्टिफलत्वदर्शनात् तथा विधिनाऽनुष्ठितकर्मणामिह फलोद्देशाभावेऽपि प्रेत्येष्टानिष्टं फलं स्यादेवातो मोक्षविरोधित्वान्मुमुक्षुणा हेयमेव सर्वं कर्मेति चेत् तत्राह—अनिष्टमिति । अनिष्टं नरकतिर्यगादिप्राप्तिफलम्, इष्टं दिव्यभोगप्राप्तिलक्षणं, मिश्रमिष्टानिष्टं मनुष्यसंबन्धिपुत्रपश्वन्नादीति त्रिविधं कर्मणः शुभाशुभस्य फलमत्यागिनां फलत्यागरहितानामेव प्रेत्य देहत्यागादूर्ध्वं देहान्तरे भवति । न तु संन्यासिनां सम्यक् त्यक्तफलानां क्वचिदपि मोक्षविरोधिफलं भवति । एवं च सात्त्विकानां पापाचारासंभवान्निष्ठोत्पत्तिः । सुकृतानां तु भगवत्परितत्त्वान्न तद्भोगोत्पत्तिरत एव मिश्रमपि न भवति । तस्मान्नोक्तशङ्कान्प्रकाशः ॥ १२ ॥

म० टी०—ननु देहभृतः परमात्मज्ञानशून्यस्य कर्मिणोऽपि कर्मफलभिसंधित्यागित्वेन गौणसंन्यासिनः परमात्मज्ञानवतो देहाभिमानरहितस्य सर्वकर्मत्यागिनो मुख्यसंन्यासिनश्च कः फले विशेषो यदलामेन गौण-

त्वमेकस्य यल्लभेन च मुख्यत्वमन्यस्य, कर्मफलत्यागित्वं तु द्वयोरपि तुल्यमित्यन्यो विशेषो वाच्यः । उच्यते—
 अनिष्टमिति । अत्यागिनां कर्मफलत्यागित्वेऽपि कर्मानुष्ठायिनामज्ञाना गौणसंन्यासिनां प्रेत्य विविदिषापर्यन्त-
 सत्त्वशुद्धेः प्रागेव मृतानां पूर्वकृतस्य कर्मणः फलं शरीरग्रहणं भवति मायामयं फलगतया लयमदर्शनं गच्छतीति
 निरुक्तेः । कर्मण इति जात्यभिप्रायमेकवचनं, एकस्य त्रिविधफलत्वानुपपत्तेः । तच्च फलं कर्मणास्त्रिविधत्वात्
 त्रिविधं पापस्यानिष्टं प्रतिकूलवेदनीयं नारकतिथ्यादिलक्षणं, पुण्यस्य इष्टमनुकूलवेदनीयं देवादिलक्षणं,
 मिश्रस्य तु पापपुण्ययुगलस्य मिश्रमिष्टानिष्टसंयुक्तं मानुष्यलक्षणमित्येवं त्रिविधमित्यनुवादो हेयत्वार्थः ।
 एवं गौणसंन्यासिनां शरीरपातादूर्ध्वं शरीरान्तरग्रहणमावश्यकमित्युक्त्वा मुख्यसंन्यासिनां परमात्मसाक्षात्का-
 रेणाविद्यातत्कार्यनिवृत्तौ विदेहकैवल्यमेवेत्याह—न तु संन्यासिनां क्वचित् । परमात्मज्ञानवतां मुख्यसंन्यासिनां
 परमहंसपरिव्राजकानांप्रेत्य कर्मणः फलं शरीरग्रहणमनिष्टमिष्टं मिश्रं च क्वचिद्देशे काले वा न भवत्येवेत्यव-
 धारणार्थस्तु शब्दः, ज्ञानेनाज्ञानस्योच्छेदे तत्कार्याणां कर्मणामुच्छिन्नत्वात् । तथा च श्रुतिः—‘भिद्यते हृदयप्र-
 न्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्हृष्टे परावरे ’ इति । पारमर्षं च सूत्रम्—‘तद-
 धिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशौ तद्वच्यपदेशात् ’ इति परमात्मज्ञानादशेषकर्मक्षयं दर्शयति । तेन गौणसंन्या-
 सिनां पुनः संसारः मुख्यसंन्यासिनां तु मोक्ष इति फले विशेष उक्तः । अत्र कश्चिदाह ‘अनाश्रितः कर्मफलं
 कार्यं कर्म करोति यः । स संन्यासी च’ इत्यादौ कर्मफलत्यागिषु संन्यासिशब्दप्रयोगात् कर्मिण एवात्र फल-
 त्यागसाम्यात् संन्यासिशब्देन गृह्यन्ते । तेषां च सात्त्विकानां नित्यकर्मानुष्ठानेन निषिद्धकर्मननुष्ठानेन च
 पापासंभवान्नानिष्टं फलं संभवति नापीष्टं काम्याननुष्ठानात्, ईश्वरार्पणेन फलस्य त्यक्तत्वाच्च । अत एव
 मिश्रमपि नेति त्रिविधकर्मफलासंभवः । अत एवोक्तम् ‘मोक्षार्थी न प्रवर्तते तत्र काम्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमि-
 त्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया’ इति । स वक्तव्यः शब्दस्यार्थस्य च मर्यादा न निरधारि भवतेति । तथाहि—
 “गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्ययः” इति शब्दमर्यादा । यथा “अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चर-
 न्ति” इत्यत्र अमावास्याशब्दः काले मुख्यः । तत्कालोत्पन्ने कर्मणि च गौणः ‘य एवं विद्वानमावास्यायां यजते’
 इत्यादौ । तत्रामावास्यायामिति कर्मग्रहणे पितृयज्ञस्य तदङ्गत्वान्न फलं कल्पनीयमिति विधेर्लाघवमिति पूर्व-
 पक्षितं कालायनेन—“अङ्गं वा समभिव्याहारात्” इति । गौणार्थस्य मुख्यार्थोपस्थितिपूर्वकत्वान्मुख्यार्थस्य चेहा-
 बाधादमावास्याशब्देन काल एव गृह्यते । फलकल्पनागौरवं तूत्तरकालीनं प्रमाणवत्त्वादङ्गीकार्यमिति सिद्धा-
 न्तितं जैमिनिना—“पितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्यात्” इति । एवं स्थिते संन्यासिशब्दस्य सर्वकर्मत्यागिनि
 मुख्यत्वात् कर्मिणि च फलत्यागसाम्येन गौणत्वान्मुख्यार्थस्य चेहाबाधात्तस्यैव संन्यासिशब्देन ग्रहण-
 मिति शब्दमर्यादया सिद्धम् । सत्यां कारणसामग्र्यां कार्योत्पाद इति चार्थमर्यादा । तथाहि ईश्वरार्पणेन
 त्यक्तकर्मफलस्यापि सत्त्वशुद्धयर्थं नित्यानि कर्माण्यनुतिष्ठतोऽन्तराले मृतस्य प्रागर्जितैः कर्मभिस्त्रिविधं
 शरीरग्रहणं केन वार्यते ‘यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः’ इति श्रुतेः । अन्ततः
 सत्त्वशुद्धिफलज्ञानोत्पत्त्यर्थं तदधिकारिशरीरमपि तस्यावश्यकमेव । अत एव विविदिषासंन्यासिनः श्रवणा-
 दिकं कुर्वतोऽन्तराले मृतस्य योगभ्रष्टशब्दवाच्यस्य ‘शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते’ इत्यादिना
 ज्ञानाधिकारिशरीरप्राप्तिरवश्यं भाविनीति निर्णीतं षष्ठे, यत्र सर्वकर्मत्यागिनोऽप्यज्ञस्य शरीरग्रहणमाव-
 श्यकं, तत्र किं वक्तव्यमज्ञस्य कर्मिण इति । तस्मादज्ञस्यावश्यं शरीरग्रहणमित्यर्थमर्यादया सिद्धं पराक्रान्तं
 चैकभविष्यत्कालानिराकरणे सूरिभिः । तस्माद्यथोक्तं भगवत्पूज्यपादभाष्यकृतं व्याख्यानमेव ज्यायः । तदयमत्र
 निष्कर्षः—अकर्त्रभोक्तृपरमानन्दाद्वितीयसत्यस्वप्रकाशब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण निर्विकल्पेन वेदान्तवाक्यजन्येन
 विचारनिश्चितप्रामाण्येन सर्वप्रकाशप्रामाण्यशुद्ध्यान्त्येन ब्रह्मात्मज्ञानेनात्माज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यकर्तृत्वाद्यभिज्ञा-

नरहितः परमार्थमन्यामी सर्वकर्मोच्छेदाच्छुद्धः केवलः सन्नाविद्याकर्मादिनिमित्तं पुनः शरीरग्रहणमनुभवति, सर्वभ्रमाणां कारणोच्छेदेनोच्छेदात् । यस्त्वविद्यावान् कर्तृत्वाद्यभिमानां देहभृत् स त्रिविधः रागादिदोषप्राव-
ल्यात् काम्यनिपिद्धादियथेष्टकर्मानुष्ठायी मोक्षशास्त्रानधिकार्यैः । अपरस्तु यः प्राक् कृतसुकृतवशात् किञ्चि-
त्पक्षीणरागादिदोषः सर्वाणि कर्माणि त्यक्तुमशक्नुवन्निपिद्धानि काम्यानि च परित्यज्य नित्यानि नैमित्तिकानि च
कर्माणि फलाभिसंधित्यागेन सत्त्वशुद्धयर्थमनुतिष्ठन् गौणसंन्यासी मोक्षशास्त्राधिकारी द्वितीयः सः । ततो नि-
त्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनान्तःकरणशुद्ध्या समुपजातविविदिषः श्रवणादिना वेदनं मोक्षसाधनं संपिपाद-
यिषुः सर्वाणि कर्माणि विधितः परित्यज्य ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसर्पति विविदिषासंन्यासिसमाख्यस्तृतीयः ।
तत्राद्यस्य संसारित्वं सर्वप्रसिद्धम् । द्वितीयस्य त्वनिष्ठमित्यादिना व्याख्यातम् । तृतीयस्य तु 'अयतिः अद्ध-
योपेतः' इति प्रभ्रमुत्थाप्य निर्णीतिं पृष्ठे । अज्ञस्य संसारित्वं ध्रुवं कारणसामग्र्याः सत्त्वात् । तत्तु कस्यचि-
ज्ज्ञानाननुगुणं कस्यचिज्ज्ञानानुगुणमिति विशेषः । विज्ञस्य तु संसारकारणाभावात् स्वत एव कैवल्यमिति
द्वौ पदार्थौ सूत्रितावस्मिन् श्लोके ॥ १२ ॥

शं० टी०—एवं तामसादित्यागवतामापाततोऽकर्मिणामपि कर्मित्वं सात्त्विकत्यागिनस्त्वकर्मित्वं च
प्रतिपाद्य कर्मिणां कर्मफलमकर्मिणां तदभावं च प्रतिपादयति—अनिष्टमिति । अनिष्टं पापकर्मफलं नाक-
त्वं तिर्यक्त्वं वा, पुण्यकर्मफलमिष्टं देवत्वं, मिश्रमुभयमिश्रफलं मनुष्यत्वं च “पुण्येन पुण्यलोकं नयति”
इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं त्रिविधं त्रिप्रकारकमपि कर्मफलमत्यागिनां कर्मतत्फलत्यागमकुर्वतां तामसादित्यागिनां
प्रेत्य मरणादूर्ध्वं भवत्येव । वाचा त्यागेऽपि क्रियया कर्मणां त्यागाभावात्कृतानां कर्मणां फलावश्यंभावित्वाच्च
त्रिविधं कर्मफलमत्यागिनां भवत्येव न तु संन्यासिनां, कर्मफलत्यागसंज्ञातसत्त्वशुद्धिसंभावितात्मज्ञानेन
संन्यस्ताकुशलादिसर्वकर्मणां यतीनां कचिर्किञ्चिदपि संचितस्यागामिनो वाऽन्यस्य वा पुण्यापुण्यलक्षणस्य
कर्मणो ज्ञानाग्निनिर्दग्धस्वरूपस्य फलं न भवति । 'सति कुड्ये चित्रकर्म' इतिन्यायेन स्वस्यैव सत्त्वाभावे
फलदानासंभवादकर्मिणां विदुषां विदेहमुक्तिरेवेति सिद्धम् ॥ १२ ॥

श्री० टी०—एवंभूतस्य कर्मफलत्यागस्य फलमाह—अनिष्टमिति । अनिष्टं नारकित्वं, इष्टं देवत्वं, मिश्रं
मनुष्यत्वं, एवं त्रिविधं पापस्य पुण्यस्य चोभयमिश्रस्य च कर्मणो यत्फलं प्रसिद्धं तत्सर्वमत्यागिनां सका-
मानामेव प्रेत्य परत्र भवति तेषां त्रिविधकर्मसंभवात् । न तु संन्यासिनां कचिदपि भवति । संन्या-
सिशब्देनात्र फलत्यागसाम्यात्प्रकृताः कर्मफलत्यागिनोऽपि गृह्यन्ते । 'अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म
करोति यः । स संन्यासी च योगी च' इत्येवमादौ च कर्मफलत्यागिषु संन्यासिशब्दप्रयोगदर्शनात् । तेषां
सात्त्विकानां पापासंभवात् ईश्वरार्पणेन च पुण्यफलस्य त्यक्तत्वात् त्रिविधमपि कर्मफलं न भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

स० टी०—ननु कर्मफलत्यागितया देहाभिमानिनः ॥ गौणसंन्यासिनो ज्ञानशून्यस्यापि च कर्मिणः
॥ १ ॥ देहाभिमानशून्यस्य मुख्यसंन्यासिनस्तथा ॥ त्यागित्वमुभयत्रापि तुल्यमस्तीति गम्यते ॥ २ ॥
तयोः फले विशेषः को यदलाभेन गौणता ॥ एकस्यान्यस्य यल्लाभे मुख्यत्वमिति चेच्छृणु ॥ ३ ॥ कर्मा-
नुष्ठाद्यिनां कर्मफलत्यागितयाऽपि च ॥ गौणसंन्यासिनां चित्तशुद्धेः प्रागेव कालतः ॥ ४ ॥ मृतानां
प्राकृतस्यास्ति शरीरग्रहणं फलम् ॥ मायिकं फलुभावेनादर्शनं लयमेति यत् ॥ ५ ॥ एकत्वं कर्मणश्चेति
आत्यभिप्रायतः स्मृतम् ॥ अन्यथा त्रिविधं तत्त्यागकथमेकस्य कर्मणः ॥ ६ ॥ कर्मणास्त्रिविधत्वात्त्रिविधं
फलमीरितम् ॥ पापस्यानिष्टमात्रं च तिर्यगादिकलक्षणम् ॥ ७ ॥ देवादिलक्षणं चेष्टं पुण्यस्य फलमीरि-
तम् ॥ मिश्रस्य पापपुण्यात्मयुगलस्य नृलक्षणम् ॥ ८ ॥ इष्टानिष्टयुतं प्रोक्तं फलं हेयतयाऽखिलम् ॥
गौणसंन्यासिनामेवं देहपातादनन्तरम् ॥ ९ ॥ देहान्तरस्य ग्रहणमावश्यकमितीरितम् ॥ मुख्यसंन्या-

सिनां ब्रह्मसाक्षात्कारेण तद्विद्वाम् ॥ १० ॥ अविद्यादिनिवृत्तौ स्यात्कैवल्यात्मकनिवृत्तिः ॥ न देहग्रहणं
तेषां कचित्कालेऽथवा दिशि ॥ ११ ॥ अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ॥ ज्ञानेनाज्ञानबाधे हि
तत्कार्याणां च कर्मणाम् ॥ १२ ॥ उच्छिन्नत्वात्पुनर्देहग्रहणं संभवेत्कथम् ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणीत्येवं
श्रुत्याऽप्युदीरितम् ॥ १३ ॥ गौणसंन्यासिनां तेन संसारो हरिणेरितः ॥ मुख्यसंन्यासिनां मोक्षो विशेषो-
ऽयं फले तयोः ॥ १४ ॥ अयमत्रास्ति निष्कर्षः पूर्वोक्तस्य विवेचनात् ॥ नित्यशुद्धपरानन्दप्रत्यगद्वैतव-
स्तुनः ॥ १५ ॥ साक्षात्कारेण वेदान्तवाक्यजन्येन भास्वता ॥ सुनिश्चितप्रमात्वेन तत्त्वज्ञानेन सर्वथा
॥ १६ ॥ अज्ञानध्वान्तबाधे तत्कार्यकर्तृत्वबाधनात् ॥ यः परमार्थसंन्यासिकर्मोच्छेदात्स निर्मलः ॥ १७ ॥
नाविद्याकामकर्मादिनिमित्तं त्रिविधं फलम् ॥ शरीरग्रहणं भूयोऽनुभवत्येव सर्वथा ॥ १८ ॥ कारणोच्छे-
दतः सर्वभ्रमाणां विनिवृत्तितः ॥ यस्त्वज्ञो देहभृत्सोऽयं त्रिविधो भवति क्षितौ ॥ १९ ॥ रागादिदोष-
प्राबल्याद्यथेष्टाचारसंमुखः ॥ कर्म काम्यनिषिद्धादि समाचरति मूढधीः ॥ २० ॥ एकोऽयं मोक्षशास्त्रे यो-
ऽनधिकार्यतिपामरः ॥ अपरः प्राकृतैः पुण्यैः किञ्चित्क्षीणमलः पुमान् ॥ २१ ॥ त्यक्त्वा काम्यं निषिद्धं
च नित्यं नैमित्तिकं शुभम् ॥ फलाभिसंधिसंन्यागात्सत्त्वशुद्धयर्थमाचरन् ॥ २२ ॥ स चायं गौणसंन्यासी
मोक्षशास्त्रेऽधिकारवान् ॥ अन्यो धीशुद्धिमासाद्य श्रवणादिपरायणः ॥ २३ ॥ विवेकी ब्रह्मविन्मार्गे प्रवृ-
त्तोऽयं तृतीयकः ॥ तत्राद्यस्य महानर्थभाक्त्वं प्रत्यक्षमेव हि ॥ २४ ॥ द्वितीयस्याप्यनिष्ठादिफलं तत्रि-
विधं स्मृतम् ॥ तृतीयस्य पुरा षष्ठेऽध्याये संनिर्णयः कृतः ॥ २५ ॥ द्वितीयस्यापि सत्कर्मतारतम्याद्भूते-
रपि ॥ तारतम्यं स्मृतौ वेदे निर्णीतं च मनीषिभिः ॥ २६ ॥ संसारित्वं ध्रुवं देहाद्यभिमानीनि पूरुषे ॥
अविद्याकामकर्मादिसामग्र्याः संभवादिति ॥ २७ ॥ सा च संसारिताज्ञानानुगुणा कस्यचिद्भवेत् ॥
कस्यचिन्न तथेत्येवं विशेषस्तत्र शोधितः ॥ २८ ॥ तत्त्वज्ञस्य तु संसारकारणाभावतः स्वतः ॥ सिद्धं
कैवल्यमेवास्तीत्यत्रार्थो सूचितानुभौ ॥ २९ ॥ तावत्कर्मफलं नृणामविरतं संसारवारां निधाविष्टानिष्टविमि-
श्रजन्मनिबिडं भ्रान्त्या कुलानां भवेत् ॥ यावत्सज्जनचञ्चरीकनिवहम्बाद्ये रसैकास्पदे श्रीमत्कृष्णपदाम्बुजेन
मनसो वृत्ती रता षट्पदी ॥ ३० ॥ १२ ॥

भा० टी०—अमुख्यसंन्यासापेक्षया मुख्यसंन्यासस्य विशिष्टं प्रयोजनं किमित्याकाङ्क्षायामाह—अनिष्ट-
मिति । अनिष्टं नरकतिर्यगादिलक्षणं, इष्टं देवादिलक्षणम्, मिश्रमिष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षणं चैवं त्रिविधं
त्रिप्रकारं कर्मणो धर्माधर्मलक्षणस्य फलं बाह्यानेककारकव्यापारनिष्पन्नत्वाद्नेकम्, अविद्याकृतत्वात् मिथ्या-
भूतमिन्द्रजालमायोपमं महामोहकरं प्रत्यगात्मोपसर्पीव—फलगतया लयमदर्शनं गच्छतीति फलशब्दनिर्व-
चनात् । तदेवं त्रिविधं फलमत्यागिनामज्ञानां कर्मिणामपरमार्थसंन्यासिनां प्रेत्य शरीरपातादूर्ध्वं भवति ।
फलाभिसंधिरहितानां कर्मणां देहपातादूर्ध्वं संचितादिकर्मानुरोधिफलस्यावश्यंभावादिति भावः । संन्या-
सिनां तु परमार्थसंन्यासिनां परमहंसपरिव्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानामुन्मूलिताविद्यादिसंसारबीजानां क-
चिद्देशे काले वा यथोक्तं फलं न भवति । अतः परमार्थतत्त्वविदः क्रियाकारकफलानामात्मन्यविद्याध्यारोपित-
त्वदर्शिन एवाशेषकर्मसंन्यासित्वं संभवति, न त्वज्ञस्याधिष्ठानादीनि क्रियाकर्तृणि कारकाण्यात्मत्वेन पश्य-
तोऽशेषकर्मसंन्यासित्वमिति भावः । यत्त्वपरे एवंभूतस्य कर्मफलत्यागस्य फलमाह—अनिष्ठादिरूपं त्रिविधं
फलमत्यागिनां सकामानामेव प्रेत्य परत्र भवति तेषां त्रिविधकर्मसंभवात्, न तु संन्यासिनां कचिदपि
भवति । संन्यासिशब्देनात्र फलत्यागसाम्यात् प्रकृताः कर्मफलत्यागिनो गृह्यन्ते ‘अनाश्रितः कर्मफलं
कार्यं कर्म करोति यः । स संन्यासी च योगी च’ इत्येवमादौ च फलत्यागिषु संन्यासिशब्दप्रयोगदर्शनात् ।
तेषां सात्त्विकानां पापासंभवात् ईश्वरार्पणेन च पुण्यफलस्य त्यक्तत्वात् त्रिविधमपि कर्म फलं न भवती-

त्याह—पञ्चेति । इमानि वक्ष्यमाणानि पञ्च सर्वकर्मणां सिद्धये निष्पत्तये कारणानि निर्वर्तकानि हे महाबाहो, मे मम परमाप्तस्य सर्वज्ञस्य च वचनान्निबोध बोद्धुं सावधानो भव । न ह्यत्यन्तदुर्ज्ञानान्येतान्यनवहितचेतसा शक्यन्ते ज्ञातुमिति चेतःसमाधानविधानेन तानि स्तौति । महाबाहुत्वेन च सत्पुरुष एव शक्तो ज्ञातुमिति सूचयति स्तुत्यर्थमेव । किमेतान्यप्रमाणकान्येव तव वचनाज्ज्ञेयानि ? नेत्याह—सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि निरतिशयपुरुषार्थप्राप्त्यर्थं सर्वानर्थनिवृत्त्यर्थं च ज्ञातव्यानि । जीवः, ब्रह्म, तयोरैक्यं, तद्बोधोपयोगिनश्च श्रवणादयः पदार्थाः संख्यायन्ते व्युत्पाद्यन्तेऽस्मिन्निति सांख्यं वेदान्तशास्त्रं, तस्मिन्नात्मवस्तुमात्रप्रतिपादके किमर्थमनात्मभूतान्यवस्तूनि लोकसिद्धानि च कर्मकारणानि पञ्च प्रतिपाद्यन्त इत्यतः शास्त्रविशेषणं कृतान्त इति । कृतमिति कर्मोच्यते, तस्यान्तः परिसमाप्तिस्तत्त्वज्ञानोत्पत्त्या यत्र तस्मिन् कृतान्ते शास्त्रे प्रोक्तानि प्रसिद्धान्येव लोकेऽनात्मभूतान्येवात्मतया मिथ्याज्ञानारोपेण गृहीतान्यात्मतत्त्वज्ञानेन बाधसिद्धये हेयत्वेनोक्तानि । यदा ह्यन्यधर्म एव कर्मात्मन्यविद्ययाऽभ्यारोपितमित्युच्यते तदा शुद्धात्मज्ञानेन तद्वाधात्कर्मणोऽन्तः कृतो भवति । अत आत्मनः कर्मासंबन्धप्रतिपादनायानात्मभूतान्येव पञ्च कर्मकारणानि वेदान्तशास्त्रे मायाकल्पितान्यनूदितानीति नाद्वैतात्ममात्रतात्पर्यहानिस्तेषां तदङ्गत्वेनैवेतरत्र प्रतिपादनात् । इहापि च सर्वकर्मन्तत्त्वं ज्ञानस्य प्रतिपादितम् 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इति । तस्माज्ज्ञानशास्त्रस्य कर्मन्तत्वमुपपन्नम् ॥ १३ ॥

शं० टी०—ननु विदुषामपि संन्यासिनामकर्मित्वं न भवति । शिष्यादीनां तत्त्वोपदेशेन हितोपदेशेन वा पुण्यक्रियासंभवात्तथाऽहारादिषु कचिदुष्टान्नभक्षणेन वा संचारादिषु प्राणिपीडया वान्यथा वा पापक्रियासंभवाच्च तत्तत्क्रियाफलमिष्टानिष्टादिलक्षणं स्यादेवेति चेत्सत्यम् । महान्तो ब्रह्मविदो जीवन्मुक्ताः शिष्येभ्योऽन्येभ्यश्च वा साधुभ्यो ब्रह्मतत्त्वमुपदिशन्ति हितं च तेषां कचिदाहारादिषु दुष्टान्नसेवा च संभवति, भ्रमप्रमादादिना कचित्प्राणिपीडा च । तथापि निरन्तरब्रह्मनिष्ठासंपन्नसम्यग्ज्ञानेन निष्कलं निष्क्रियं नित्यकूटस्थासङ्गचिद्रूपमेव परं ब्रह्माहमिदमेवेति स्वात्मना साक्षात्कृतवतां सदा तदात्मनैव तिष्ठतामधिष्ठानादिभ्यः क्रियाकर्तृकारकादिभ्यो भिन्नमेवात्मानमकर्तारमभोक्तारमाकाशवदक्रियं परिपूर्णमेव सर्वदा पश्यतां परमहंसपरिब्राजकानां स्वतो भिन्नैरेवाधिष्ठानादिभिः क्रियमाणपुण्यपापादिक्रियालेशसंबन्धासंभवात्तन्निमित्तकेष्टानिष्टफलं कल्पयितुं न शक्यते इति बोधयितुमादौ कर्मनिष्पत्तेः कारणान्याह—पञ्चैतानीति द्वाभ्याम् । सांख्ये सम्यक्ख्यायते निरुच्यते आत्मानात्मनोस्तत्त्वं प्रकाश्यतेऽनेनेति सांख्यं वेदान्तशास्त्रं, तस्मिन् सांख्ये कृतान्ते 'निष्कलं निष्क्रियम्' इति, 'उपशान्तोऽयमात्मा' इति, 'शिवं शान्तम्' इति, 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इति, 'नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन्' इति, 'नित्यः सर्वगतः स्थाणुः' इति, 'प्रकृत्यैव च कर्माणि' इति, 'प्रकृतेः क्रियमाणानि' इति, 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' इत्येवं कृतः स्पष्टीकृत आत्मानात्मनोरन्तस्तत्त्वनिश्चयो यत्र तत्कृतान्तम् । यद्वा क्रियत इति कृतं विहितप्रतिषिद्धादिलक्षणं कर्म, तस्यान्तः समाप्तिर्येन 'न' तेषां धर्माधर्मौ 'त्यज धर्ममधर्मं च' इत्यादिशास्त्रेण, तत्कृतान्तम् । यद्वा कृतस्य कर्मणो वैदिकस्य नित्यनैमित्तिकादेः संन्यस्य श्रवणं कुर्यादित्यन्तः समाप्तिर्यच्छ्रवणनिमित्तं तत्कृतान्तं तस्मिन् कृतान्ते सर्वकर्मसमाप्तिकारणे सांख्ये वेदान्ते सर्वकर्मणां सिद्धये यावन्ति कर्माणि चलनात्मकानि तेषां सर्वेषां कर्मणां निष्पत्तये क्रियामात्रस्य सिद्धयै इत्यर्थः । एतानि वक्ष्यमाणानि पञ्चकारणानि प्रोक्तानि क्रियासंभूतिप्रकारविद्भिः ऋषिभिः कथितानि वक्ष्यामि । मे मम वचनान्निबोध अधिष्ठानादिस्वरूपं क्रियानिष्पत्तिप्रकारमात्मनोऽकर्तृत्वं च पण्डितानामपि दुर्बिज्ञेयं मयोच्यमानं नितरां बुध्यस्व । क्रियानिष्पत्तिकारणसामग्रीमवबुद्धय कर्मणस्तत्कृतत्वनिश्चयेनात्मानि कर्तृत्वभ्रमं परित्यजेत्यर्थः ॥ १३ ॥

श्री० टी०—ननु कर्म कुर्वतः कर्मफलं कथं न भवेदित्याशङ्क्य सङ्गत्यागिनो निरहंकारस्य सतः कर्म-
फलेन लेपो नास्तीत्युपपादयितुमाह—पञ्चैतानीति पञ्चभिः । सर्वकर्मणां सिद्धये निष्पत्तये इमानि वक्ष्यमा-
णानि पञ्च कारणानि मे वचनाभिबोध जानीहि । आत्मनः कर्तृत्वाभिमाननिवृत्त्यर्थमवश्यमेतानि ज्ञात-
व्यानीत्येवं तेषां स्तुत्यर्थमाह—सांख्य इति । सम्यक् ख्यायते ज्ञायते परमात्माऽनेनेति सांख्यं तत्त्वज्ञानं तस्मिन्,
कृतं कर्म तस्यान्तः समाप्तिरस्मिन्निति कृतान्तस्तस्मिन्वेदान्तसिद्धान्त इत्यर्थः । यद्वा संख्यायन्ते गण्यन्ते
तत्त्वानि यस्मिन्निति सांख्यं, कृतः अन्तो निर्णयो यस्मिन्निति कृतान्तं सांख्यशास्त्रमेव तस्मिन्प्रोक्तानि । अतः
सम्यङ्बोधेतिर्यः ॥ १३ ॥

स० टी०—तत्रात्मज्ञानशून्यस्य संसारित्वेऽस्ति कारणम् ॥ प्रोक्तं स्वकर्मणां त्यागासंभवो हरिणा
स्वयम् ॥ १ ॥ न हि देहभूतेत्यत्रेदानीं तस्यैव देहिनः ॥ उच्यते कर्मणां त्यागासंभवे संसृतौ तथा
॥ २ ॥ तादात्म्याभ्यासको हेतुरधिष्ठानादिपञ्चके ॥ इमं प्रपञ्चयत्यर्थं श्लोकैश्चतुर्भिरीश्वरः ॥ ३ ॥ इमानि
वक्ष्यमाणानि पञ्च निर्वर्तकानि च ॥ सर्वेषां कर्मणां चैव निष्पत्त्यर्थं महाभुज ॥ ४ ॥ ममेश्वरस्य वचना-
द्बोद्धुं भव समाहितः ॥ समाधानं विना ज्ञातुं न शक्यं त इमान्यपि ॥ ५ ॥ सर्वानर्थनिवृत्त्यर्थं ज्ञातव्यानि
प्रमाणतः ॥ जीव ब्रह्म तयोरैक्यं तद्विज्ञानोपयोगिनः ॥ ६ ॥ श्रवणाद्याः पदार्थाश्च व्युत्पाद्यन्तेऽत्र
शास्त्रके ॥ तत्सांख्यं नाम वेदान्तशास्त्रं तस्मिन्कृतक्षये ॥ ७ ॥ कृतमित्युच्यते कर्म तस्यान्तस्तत्त्वबोधतः ॥
स बोधो जायते येन स कृतान्तोऽस्ति तत्र च ॥ ८ ॥ प्रोक्तान्यनात्मभूतानि भ्रान्त्यात्मत्वेन लौकिकैः ॥
गृहीतान्यात्मबोधेन बाधसिद्धयर्थमेव हि ॥ ९ ॥ यतो हेतयोक्तानि ज्ञातव्यानीत्यतो धिया ॥ अन्यधर्मो-
ऽस्ति कर्मैतन्मायया प्रत्यगात्मनि ॥ १० ॥ आरोपितमतो बोधात्कर्मणोऽन्तः कृतो भवेत् ॥ अत एवात्मनः
कर्मासंबन्धज्ञानसिद्धये ॥ ११ ॥ अविद्यारोपिता एव हेतवः पञ्च कर्मणाम् ॥ अनूदितास्ते वेदान्तशास्त्रे
अद्वैतबोधके ॥ १२ ॥ अद्वैतमात्रतात्पर्यहानिर्नैवास्त्यतो यतः ॥ तदङ्गत्वेन तेषां च प्रतिपादनमागमे
॥ १३ ॥ फलवत्संनिधौ यत्तत्तदङ्गमफलं श्रुतम् ॥ इति न्यायेन चैतेषामङ्गत्वं ब्रह्मबोधने ॥ १४ ॥ १५ ॥

भा० टी०—एवं परमार्थसंन्यासिनां त्रिविधकर्मफलाभावमुक्त्वा परमार्थसंन्यासाधिकारकारणस्यात्मन्य-
कर्तृत्वज्ञानस्यावश्यकतां बोधयितुमाह—पञ्चैतानीत्यादिना । एतानि वक्ष्यमाणानि कारणानि निर्वर्तकानि
निबोध मद्बचनाज्जानीहि । ज्ञात्वा च महाबाहुसाध्ये काथिके युद्धे कर्मणि कर्तृत्वाभिमानं परित्यजेति
ध्वनयन्संबोधयति महाबाहो इति । तेषामवश्यज्ञातव्यताज्ञापनाय तानि स्तौति—सांख्य इति । त्वंपदार्थ
आत्मा तत्पदार्थो ब्रह्म तयोरैक्यधीः तदुपयोगिनश्च शमदमादयो ज्ञातव्याः पदार्थाः संख्यायन्ते व्युत्पाद्यन्ते
यस्मिन् वेदान्तशास्त्रे तत्सांख्यम् । सांख्यं विशिनष्टि—कृतान्ते । कृतस्य कर्मणोऽन्तः परिसमाप्तिर्न तस्मिन्कृ-
तान्ते 'यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके । तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ सर्वं कर्माखिलं
पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इत्यात्मज्ञाने जाते सर्वकर्मणां निवृत्तेर्दर्शितत्वात् आत्मज्ञानार्थकस्य सांख्य-
स्यापि कृतान्तत्वं, तस्मिन्प्रोक्तानि सर्वेषां कर्मणां सिद्धये निष्पत्त्यर्थं कथितानीत्यर्थः । संख्या मोचकं ज्ञानं
तत्संबन्धिनि तज्जनके सांख्येऽकृतान्तेऽकृतो वेदोऽपौरुषेयत्वात् तस्यान्ते वेदान्ते इत्यर्थस्तु प्रश्नेषं विनै-
वार्थसंभवमभिप्रेत्याचार्यैर्न प्रदर्शितः । यत्तु संख्यायन्ते गण्यन्ते तत्त्वान्यस्मिन्निति सांख्यं, कृतोऽन्तो निर्णयो
यस्मिन्निति कृतान्तं सांख्यशास्त्रमेव तस्मिन्नित्यपरे वर्णयन्ति तन्नोपादेयम् । सांख्यशास्त्रे अधिष्ठानादीनां
कारणत्वेनानुक्तत्वात् । भिन्नाः भोक्तार आत्मान इति प्रतिपादकस्य सांख्यशास्त्रस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वशून्य एक
एवात्मेति स्वसिद्धान्तविरुद्धस्य स्वोक्तेऽर्थे प्रमाणत्वेनोपन्यासायोगाच्च ॥ १३ ॥

प० टी०—ननु भुजिक्रियां कुर्वतस्तृतिर्भवतीत्यनुभवे कर्म कुर्वतः फलं कथं न भवेदित्याशङ्क्य सङ्गत्या-

गितो निर्गदकास्य मतः कर्मलोपो नास्तीत्युपादयितुमाह—पञ्चैनापीति । सर्वकर्मणां सिद्धये निष्पत्तये इमानि वक्ष्यमाणानि पञ्च कारणानि मे मतः सकाशान्निबोध जानीहि । आत्मनः कर्तृत्वाभिमाननिवृत्त्यर्थमेतानि ज्ञातव्यानीत्येवं तेषां स्तुत्यर्थमाह—सांख्य इति । किंभूतानि ? सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि । सांख्यायन्ते परिगण्यन्ते तत्त्वानि यस्मिन्निति सांख्यं, कृन्तातः सिद्धान्तः, तस्मिन् वेदान्तसिद्धान्ते इत्यर्थः ॥ १३ ॥

रा० टी०—काम्यानामित्यत्रोक्तदिशा वैकल्पिककाम्यानां फलत्यागः, नियतकाम्यानां स्वरूपत्यागः, न तु संन्यासिनामित्यत्रोक्तदिशा परार्थमपि नियतकाम्यानामननुष्ठानमित्येतावन्मात्रं न संन्यासशब्दार्थः, किंतु कर्मणि कर्तृत्वाभिमानत्यागोऽपीति वक्तुं कर्मकारणानि प्रतिज्ञापूर्वमाह—पञ्चेत्यादित्रिभिः । एतानि वक्ष्यमाणानि कारणानि कर्मकारणानि मे सकाशात् निबोध बुध्यस्व । सांख्ये कृतान्ते सिद्धान्ते कपिलाख्यविष्णुकृतसांख्यनामकशास्त्रे सर्वकर्मसिद्धयर्थं प्रोक्तानि । श्रोतृविश्वासायैतदुक्तिः ॥ १३ ॥

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ॥

विविधाश्च पृथक्केश दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ १४ ॥

त० टी०—तायेवाह—अधिष्ठानमित्यादिचतुर्भिः । अधिष्ठानमधिष्ठीयते भोक्तृतया पुरुषेणास्मिन्नित्यधिष्ठानं पञ्चमहाभूतसङ्घातरूपं शरीरं, तथा कर्ता जीवपुरुषक्षेत्रज्ञादिशब्दाभिधेय आत्मा, तस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं ज्ञातृत्वं च शास्त्रसिद्धम् “मन उत्क्रामन्मीलित इवाश्रन्पिबन्नास्ते” इति श्रुतौ मनस उत्क्रान्त्यनन्तरमपि कर्तृत्वाभिधानात् “कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” इति सूत्राच्च । तथा “मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति” इत्यत्रापि । तथा भोक्तृत्वमपि “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति । “उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुञ्जानं वा गुणान्वितम्” इत्यादिशास्त्रसिद्धम् । अत्र केचित्कर्ताऽचिज्जडग्रन्थिरहंकार इति वदन्ति, तदुदाहृतशास्त्रविरोधादुपेक्षणीयम् । पृथग्विधमनेकप्रकारं करणं वाक्पाण्यादिपञ्चेन्द्रियं, विविधाश्च पृथक्केशः प्राणापानादयो वायुव्यापाराः । दैवं चैवात्र पञ्चमम् । अत्र कारणसमुदाये पञ्चमं दैवं देवानामप्यन्तर्यामी परमात्मा कर्मनिष्पत्तौ प्रधानहेतुरित्यर्थः । “सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति” इत्युक्तवक्ष्यमाणत्वात् । “परात्तु तच्छ्रुतेः” इति सूत्रकारनिर्णयाच्च ॥ १४ ॥

म० टी०—प्रमाणमूलानि कर्मकारणानि पञ्चात्मनो कर्तृत्वसिद्धयर्थं हेयत्वेन ज्ञातव्यानीत्युक्ते कानि तानीत्यपेक्षायां तत्त्वरूपमाह द्वितीयेन—अधिष्ठानमिति । इच्छाद्वेषसुखदुःखचेतनाद्यभिव्यक्तेराश्रयोऽधिष्ठानं शरीरम् । तथा कर्ता । यथाधिष्ठानमनात्मा भौतिकं मायाकल्पितं स्वाप्नगृहस्थादिवत्, तथा कर्ताऽहं करोमीत्याद्यभिमानवान् ज्ञानशक्तिप्रधानापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्योऽहङ्कारोऽन्तःकरणं बुद्धिर्विज्ञानमित्यादिपर्यायशब्दवाच्यस्तादात्म्याध्यासेनात्मनि कर्तृत्वादिधर्माध्यारोपहेतुरनात्मा भौतिको मायाकल्पितश्चेति तथा शब्दार्थः । स्थूलशरीरस्य लोकायतिकैरात्मत्वेन परिगृहीतस्याप्यन्यैः परीक्षकैरनात्मत्वेन निश्चयात्तद्वृष्टान्तेन तार्किकादिभिः परिगृहीतस्य कर्तुरप्यनात्मत्वनिश्चयः सुकर इत्यर्थः । करणं च श्रोत्रादि शब्दाद्युपलब्धिसाधनम् । चशब्दस्तथेत्यनुकर्षार्थः । पृथग्विधं नानाप्रकारं पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति द्वादशसंख्यम् । करणवर्गे मनो बुद्धिश्चेति वृत्तिविशेषौ । वृत्तिमांस्त्वहंकारः कर्तैव । चिदाभासस्तु सर्वत्रैवाविशिष्टः । विविधा नानाप्रकाराः पञ्चधा दशधा वा प्रसिद्धाः । चशब्दस्तथेत्यनुकर्षार्थः । पृथक् असंकीर्णाः, चेष्टाः क्रियारूपाः क्रियाशक्तिप्रधानापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्याः क्रियाप्राधान्येन वायवीयत्वेन व्यपदिश्यमानाः प्राणानपानव्यानोदानसमानाः नागकूर्मकलदेवदत्तधनञ्जयारुण्यश्च तदन्तर्भूता एव । अत्र च सुषुप्तावन्तःकरणस्य

कर्तुर्लयेऽपि प्राणव्यापारदर्शनाद्भेदव्यपदेशाच्चान्तःकरणादत्यन्तभिन्न एव प्राण इति केचित् ।^१ क्रियाशक्ति-
ज्ञानशक्तिमदेकमेव जीवत्वोपाधिभूतमपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतकार्यं क्रियाशक्तिप्राधान्येन प्राण इति ज्ञानशक्ति-
प्राधान्येन चान्तःकरणमिति व्यपदिश्यत इत्याभियुक्ताः । ‘स ईक्षां चक्रे कस्मिन्नवहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो
भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजत’ इति श्रुतावुत्क्रान्त्याद्युपाधित्वं प्राणस्यो-
क्तम् । तथा ‘सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्यो रूपाणि ध्यायतीव लेलायतीव’ इत्यादिश्रुतावु-
त्क्रान्त्याद्युपाधित्वं बुद्धेरुक्तम् । स्वतन्त्रोपाधिभेदे च जीवभेदप्रसङ्गः तस्मात् बुद्धिप्राणयोरेकत्वेनैवोत्क्रा-
न्त्याद्युपाधित्वं युक्तं भेदव्यपदेशश्च शक्तिभेदात् । सुषुप्तौ च ज्ञानशक्तिभागलयेऽपि क्रियाशक्तिभाग-
दर्शनमेकत्वेऽपि न विरुद्धमनुभवसिद्धत्वात् । दृष्टिसृष्टिनये सर्वलयेऽपि प्राणव्यापारवच्छरीरस्य सुषुप्तोऽय-
मित्येवंरूपेण परैः कल्पितत्वाच्च । तस्मादुभयथापि व्यपदेशभेद उपपन्नः । दैवं च अनुग्राहकदेवताजातम् ।
चशब्दस्तथेत्यनुकर्षणार्थः । अत्र कारणवर्गे पञ्चमं पञ्चसंख्यापूरणम् । एवमवदस्तथाशब्देन संबध्यमानो-
ऽन्तात्मत्वभौक्तिकत्वकल्पितत्वाद्यवधारणार्थः पञ्चानामपि । तत्र शरीरस्य कर्तृकरणक्रियाधिष्ठानस्य देवता
पृथिवी । “यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं दिशः ओत्रं मनश्चन्द्रं पृथिवीं
शरीरम्” इति श्रुतौ वागाद्यधिष्ठात्र्यग्न्यादिभिः सह शरीराधिष्ठातृत्वेन पृथिवीपाठात् । कर्तुरहंकारस्या-
धिष्ठात्री देवता । रुद्रः पुराणादिप्रसिद्धः । करणानां चाधिष्ठात्र्यो देवताः सुप्रसिद्धाः । ओत्रत्वक्चक्षुरसन-
ब्राणानां दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विनः । वाक्पाणिपादपायूपस्थानां बह्वीन्द्रोपेन्द्रमित्रप्रजापतयः । मनोबुद्धयोश्चन्द्र-
वृहस्पती इति । पञ्चप्राणानां क्रियारूपाणां सद्योजातवामदेवाधोरतत्पुरुषेशानाः पुराणप्रसिद्धाः । भाष्ये
दैवमादित्यादि चक्षुराद्यनुग्राहकमित्यधिष्ठानादिदेवतानामप्युपलक्षणम् ॥ १४ ॥

शं० टी०—तानि कानीत्याकाङ्क्षायामाह—अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानं सुखदुःखभोगायतनं करणानामा-
श्रयो वा शरीरम् । तथाशब्दश्चार्थः—कर्ता च—कर्ता भोक्ताहमिति सर्वत्राहंमानी साभासाहंकारो विज्ञानात्मा ।
पृथग्विधं बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विधा विभक्तं करणं ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि मनोबुद्धिश्चेति द्वादशविधं करणं
च, पृथक् दशधा भिन्ना चोर्ध्वादिगतिभेदेन त्रिविधा नानाप्रकारा चेष्टा वायुचेष्टाविशेषाः प्राणादयो नागाद-
यश्च दश । अत्रैतेषु क्रियानिष्पत्तिकारणत्वेन प्रोक्तेष्वधिष्ठानादिषु चतुर्षु चकारस्त्वर्थः । एवकारोऽतिरिक्तव्यव-
च्छेदार्थः । पञ्चमं तु दैवमेव ओत्रादीन्द्रियप्रवर्तकं, दिग्वातार्कादिलक्षणं सर्वकर्मसिद्धिकारणं दैवमेव नान्य-
दस्तीत्यर्थः । यद्यपि पञ्चैतानीति पञ्चत्वसंख्ययैव कारणान्तराभावः सिध्यति, तथापि पुनरेवकारः पुरुषस्य
मयेदं क्रियत इति दुष्टेऽप्यदुष्टेऽपि च कर्मणि कर्तृत्वभ्रमापनोदनार्थः । नन्वदृष्टेश्वरादीनामपि क्रियासिद्धिका-
रणत्वसंभवात्पञ्चैतानीति पञ्चसंख्यावधारणाभ्यामतिरेकव्यवच्छेदोऽनुपपन्न एवेति चेत्सत्यम् । ‘बलाहैवेन
नीयते’ इति, “एष एव साधु कर्म कारयति” इति श्रवणादस्त्येवाहृष्टेश्वरादेरपि कारणत्वं, तथापि—“यो दिक्षु
तिष्ठन् दिग्भ्योऽन्तरः” इतीश्वरस्य दिगादीनामन्तर्यामित्वश्रवणात्तदन्तस्थतया तेष्वेव दिगाद्यधिदैवतेष्वन्त-
र्भावः । कर्त्राश्रयत्वाददृष्टस्य कर्तर्यन्तर्भावस्ततो न काचिदनुदपत्तिरतोऽधिष्ठानादीनामेव पञ्चानां सर्वकर्म-
निष्पत्तिकारणत्वमिति सिद्धम् ॥ १४ ॥

श्री० टी०—तान्येवाह—अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानं शरीरं, कर्ता चिज्जडप्रन्थिरहंकारः, पृथग्विधमने-
कप्रकारं करणं चक्षुःश्रोत्रादि, विविधाश्च कार्यतः स्वरूपतश्च पृथग्भूताश्चेष्टाः प्राणापानादीनां व्यापाराः ।
अत्र चैतेष्वेव पञ्चमं दैवं च कारणं, चक्षुराद्यनुग्राहकमादित्यादिसर्वप्रेरकोऽन्तर्यामी वा ॥ १४ ॥

स० टी०—कानि तानीत्यपेक्षायां तत्स्वरूपमिहोच्यते ॥ इच्छाद्वेषाद्यभिव्यक्तेरधिष्ठानं शरीरकम् ॥ १ ॥
दृष्टान्तार्थस्तथाशब्दो विज्ञेयोऽत्र मनीषिभिः ॥ यथाधिष्ठानमध्यस्तं शरीरं भौतिकं जडम् ॥ २ ॥

तथैवाहं करोमीति कर्ताहंकार आत्मनि ॥ कल्पितो मायया सूक्ष्मभूतकार्यतया जडः ॥ ३ ॥
 यथा स्थूलशरीरस्य चार्वाकैरात्मताधिया ॥ गृहीतस्यापि वेदज्ञैरनात्मत्वेन निश्चयात् ॥ ४ ॥
 तद्दृष्टान्तेन कर्तुश्च तार्किकैरात्मताधिया ॥ गृहीतस्याप्यनात्मत्वनिश्चयः सुकरो भवेत् ॥ ५ ॥
 श्रोत्रादिकरणं चैव शब्दादिज्ञानसाधनम् ॥ दशेन्द्रियमनोबुद्धिरूपेणास्ति पृथग्विधम् ॥ ६ ॥
 वृत्तिभेदे मनोबुद्धौ अहंकारस्तु वृत्तिमान् ॥ क्रियाशक्तिप्रधानाश्च प्राणा नानाविधाः क्रियाः ॥ ७ ॥
 दशधा पञ्चधा वापि प्राणापानादिरूपतः ॥ असंकीर्णाः क्रियारूपा भौतिकाः कल्पिताः परे ॥ ८ ॥
 अनुग्राहकमर्कादि दैवं चक्षुर्मुखस्य च ॥ अत्र कारणवर्गो तत्पञ्चसंख्याप्रपूरकम् ॥ ९ ॥ तथेत्यनुकर्ष-
 णार्थश्चशब्दोऽस्ति स्थलत्रये ॥ तेनाध्यस्तत्त्वमेतेषां भौतिकत्वमनात्मनाम् ॥ १० ॥ प्रत्यगात्मन्यसङ्गेऽस्मि-
 न्पञ्चानामीश्वरो जगौ ॥ ११ ॥ १४ ॥

भा० टी०—कानि तानीत्यपेक्षायामाह—अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानं इच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानादीनामभिव्य-
 क्तेराश्रयो देहः, तथा कर्ता उपाधिलक्षणो बुद्ध्याद्युपाध्यनुविधायी तद्धर्मानात्मनि पश्यन्नुपहित उपाधिप्रधानो
 भोक्ता, करणं च श्रोत्रादिशब्दाद्युपलब्धये पृथग्विधं नानाप्रकारं ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च मनो
 बुद्धिश्चेति द्वादशसंख्यम् । विविधाश्च पृथक्चेष्टाः वायवीयाः प्राणापानाद्याः । अत्र चतुर्षु दैवमेव पञ्चमं चक्षुराद्य-
 नुग्राहकमादित्यादिदैवम् सर्वप्रेरकोन्तर्ह्यमीति त्वात्मनः कर्तृत्वव्यावृत्तये परमात्मनः कर्तृत्वप्रतिपादनमयुक्त-
 मित्यभिप्रेत्याचार्यैर्न प्रदर्शितम् ॥ १४ ॥

प० टी०—तान्याह—अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानं शरीरं, कर्ता जडग्रन्थिरहंकारः, पृथग्विधं बहुविधं
 करणं चक्षुरादि, विविधा अनेकप्रकाराश्चेष्टाः प्राणापानादिव्यापाराः । एतेष्वेव पञ्चमं दैवं चक्षुरादीनामधिदैवं
 सूर्यादिसर्वप्रेरकोऽन्तर्यामी वा ॥ १४ ॥

रा० टी०—प्रतिज्ञातमाह—अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानं देहभूम्यादिः, कर्ता विष्णुः, पृथग्विधं करणम्
 इन्द्रियसूक्ष्मुवादि । विविधा नानाप्रकारा पृथक् परस्परभिन्ना, चेष्टा हस्तादिक्रिया ध्यानरूपमानसक्रिया
 च प्रधानहोमादिक्रियाहेतुभूता कारकाश्रिता वान्तरक्रिया चेत्यर्थः । दैवमदृष्टं अत्र कर्मविषये पञ्चमं
 कारणम् । यद्वा कर्तृपदेन पराधीनकर्ता जीवः । दैवपदेन विष्णुः । कर्मणां कर्त्रादिकारकषट्कसाध्यत्वेऽपि इह
 कर्मापादानादेरनुक्तिः, असार्वत्रिकत्वात्तस्येति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ॥

न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

त० टी०—इमान्येव सर्वकर्महेतव इत्याह—शरीरेति । शरीरवाङ्मनोभिस्त्रिभिरेतैर्यत्कर्म नरः
 प्रारभते निर्वर्तयति न्याय्यं शास्त्रविहितं धर्म्यं, विपरीतं वा शास्त्रनिषिद्धं वा । न्याय्यविपरीतयोर्मध्ये
 प्राणापानाद्यन्यत्सर्वमन्तर्भवति । तस्य सर्वविधस्य कर्मणः पञ्चैते यथोक्ता हेतवः कारणानि
 भवन्ति ॥ १५ ॥

म० टी०—स्वरूपमुक्त्वा तेषां पञ्चानां कर्महेतुत्वमाह तृतीयेन—शरीरेति । शरीरं वाचिकं मान-
 सिकं च विधिप्रतिषेधलक्षणं त्रिविधं कर्म धर्मशास्त्रेषु प्रसिद्धम् । अक्षपादेन चोक्तम् ‘प्रवृत्तिर्वाङ्बु-
 द्धिशरीरारम्भः’ इति । बुद्धिर्मनः । अतः प्राधान्याभिप्रायेणोच्यते शरीरेण वाचा मनसा वा यत्कर्म
 प्रारभते निर्वर्तयति नरः मनुष्याधिकारित्वाच्छास्त्रस्य । कीदृशं कर्म ? न्याय्यं वा शास्त्रीयं धर्म्यं, विपरीतं वा
 अशास्त्रीयमधर्म्यं यच्च निमित्तित्वादि जीवनेहेतुरन्यद्वा विहितप्रतिषिद्धसमं तत्सर्वं पूर्वकृतधर्माधर्मयोरेव

कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेवान्तर्भूतम् । पञ्चैतं यथोक्तम् । अधिष्ठानादयस्तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः कारणानि ॥ १९ ॥

श्री० टी०—उक्तमेवार्थं विस्पष्टयति—शरीरेति । नरो बाह्यदृष्ट्या कर्मकर्ता पुरुषः “शरीरवाङ्मनोभिः तत्कर्मणा करोति” इति श्रवणादत्र शरीरपदेन वाग्व्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि गृह्यन्ते । शरीरेणेन्द्रियैर्वाचा मनसा च बुद्धिपूर्वकं न्याय्यं शास्त्रीयं वा विपरीतं प्रतिपिद्धं वा यत्कर्म प्रारभते करोति तस्य करणत्रय-निर्वर्त्यस्य कर्मणः विहितस्य निषिद्धस्य वान्यस्य वा सर्वस्याप्येते अधिष्ठानादयः पञ्च हेतवः कारणानि भवन्ति । ननु सर्वस्यापि कर्मणः करणत्रयसाध्यत्वे सिद्धे सत्यधिष्ठानादीनां कारणत्वोक्तिर्व्यर्थेवेति चेत्सत्यं, विहितं प्रतिपिद्धं च यत्क्रियते पुरुषेण तत्सर्वं करणत्रयेणैव सिध्यति, तथापि “यद्धि मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति” इति न्यायेन बुद्धिपूर्वकस्यैव कर्मणः करणत्रयसाध्यत्वं नत्व-बुद्धिपूर्वकस्य क्षुतजृम्भणादेस्तत्राप्युच्छ्वासनिःश्वासोन्मेषादेः स्वाभाविकक्रियात्वेन करणत्रयसाध्यत्वासंभवा-त्कर्त्रेकसाध्यायाः फलानुभूतिक्रियायास्तत्साध्यत्वायोगाच्च करणत्रयस्य चेष्टामात्रकारणत्वं न संभवति । तत एवोच्यते ‘शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः । तस्याप्येते पञ्च हेतवः’ इति । तेन शरीरादीनां पृथक्करण-त्वाभावात्तत्कृतकर्मणोऽप्येतान्येव कारणानीति सूचितं भवति । ततः पुरुषादृष्टानुरूपेण सर्वकर्मनिष्पादकत्वं पुण्यापुण्यकर्मफलानुभावकत्वमनुभवितृत्वं चाधिष्ठानादीनामेवेति सिद्धम् ॥ १९ ॥

श्री० टी०—एतेषामेव सर्वकर्महेतुत्वमाह—शरीरेति । यथोक्तैः पञ्चभिः प्रारभ्यमाणं कर्म त्रिष्वेवान्तर्भाव्यं शरीरवाङ्मनोभिरित्युक्तं शरीरम् । वाचिकं मानसं च त्रिविधं कर्मेति प्रसिद्धेः । शरीरादिभिर्यद्य-त्कर्म धर्म्यं वाऽधर्म्यं वा करोति नरस्तस्य सर्वस्य कर्मण एते पञ्च हेतवः ॥ १९ ॥

स० टी०—उक्त्वा स्वरूपं पञ्चानामेतेषां कर्महेतुताम् ॥ आहेदानीं जगन्नाथो भगवान्करुणानिधिः ॥ १॥ देहेन मनसा वाचा निर्वर्तयति कर्म यत् ॥ शास्त्रीयं बाण्यशास्त्रीयं धर्माधर्मात्मकं नरः ॥ २ ॥ निमेषो-न्मेषचेष्टादिनिमित्तं जीवनेऽस्ति यत् धर्माधर्मफलत्वेनैवाऽन्तर्भूतं तयोर्द्वयोः ॥ ३ ॥ न्यय्याद्वा विपरीताद्वा भिन्नं कर्म न किञ्चन ॥ सर्वस्य कर्मणश्चैते यथोक्ताः पञ्च हेतवः ॥ ४ ॥ अधिष्ठानादयो नैभ्यो भिन्नः कर्तास्ति कश्चन ॥ एभ्यो विलक्षणः साक्षी निष्क्रियो निर्विकल्पकः ॥ ५ ॥ कूटस्थः प्रत्यगात्मैव ज्ञेयो ब्रह्माद्वयात्मकः ॥ तेनैव सुमतिवद्वानन्यथा दुर्मतिर्नरः ॥ ६ ॥ यदज्ञानाल्लोकोऽचलवपुषि कू-टस्थचिदणौ मृषाहंकर्तास्मीत्यपि तनुयुगाध्याससचिवात् ॥ प्रकल्पानर्थार्थौ भ्रमति सततं भ्रान्तिगहने विमुक्तो यज्ज्ञानाद्भवति सुमतिर्नैमि तमजम् ॥ ७ ॥ ॥ १९ ॥

भा० टी०—पञ्चानां स्वरूपमुक्त्वा कर्महेतुत्वमाह—शरीरेति । यत्कर्म न्याय्यं वा धर्म्यं शास्त्रीयं, वि-परीतं वाऽधर्म्यमशास्त्रीयम् । यद्यापि निमेषितचेष्टादिजीवनहेतुः, तदपि पूर्वकृतधर्मादेरेव कार्यमिति न्याय्यवि-परीतयोर्ग्रहणेन ग्राह्यम् । यद्व्याय्यादिकर्म शरीरवाङ्मनोभिस्त्रिभिर्नरः प्रारभते निर्वर्तयति तस्य सर्वस्यैव कर्मणः पञ्चैते यथोक्ता अधिष्ठानादयो हेतवः कारणानि । ननु पञ्चैतानीत्यादिनाऽधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणां निर्व-र्तकान्युक्तानि, अत्र तु शरीरवाङ्मनोभिः कर्म प्रारभत इत्युक्तमतः पूर्वापरविरोध इति चेत्, नैष दोषः । शरी-राद्यारभ्ये त्रिविधे कर्मणि पञ्चानामधिष्ठानादीनां हेतुत्वस्य विवक्षणात् । दर्शनश्रवणादि च जीवनलक्षणं त्रिविधकर्मण्येवान्तर्भवतीति त्रिधैव राशीकृतमुच्यते । ननु फलोपभोगकाले कारणान्तरापेक्षासंभवात्कथं पञ्चा-नामेवाधिष्ठानादीनां तत्र हेतुत्वमिति चेत्, अपेक्षितस्य सर्वस्यापि कारणस्यैतेष्वेवान्तर्भावात्पञ्चानां हेतुत्वं न विरुध्यते ॥ १९ ॥

प० टी०—एतेषामेव सर्वकर्महेतुत्वमाह—शरीरेति । नरः शरीरवाङ्मनोभिर्न्याय्यं धर्म्यं विपरीतमधर्म्यं वा यत्कर्म प्रारभते तस्य हेतव उक्ताः पञ्च ॥ १९ ॥

श० टी०—तर्हि करणकारकं कुतो नोक्तमित्यतो वा कस्यैतानि करणानित्यतो वाह—शरीरेति ।
अत्र शरीरमनोवाचामेव करणकारकत्वेनोक्त्या कर्मापादानादीनि न सार्वत्रिकाणीति सूचितम् ॥ १५ ॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ॥

पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥ १६ ॥

त० टी०—इदानीमधिष्ठानादिहेतुपञ्चकनिरूपणस्य प्रयोजनमाह—तत्रेति । तत्र एवं यथोक्ते
न्याये विपरीते वा कर्मणि अधिष्ठानादिहेतुके निश्चिते सति कस्मिंश्चिदपि कर्मणि कर्तारमात्मानं
केवलमहमेव कर्तेति यः पश्यति जानाति, स अकृतबुद्धित्वात् अकृता शास्त्राचार्योपदेशसंस्कार-
रहिता बुद्धिर्यस्य स तथाभूतत्वान्न पश्यति । यथाऽवस्थितात्मनः कर्तृत्वं परमेश्वरनियम्यशरीरेन्द्रिया-
धीनमिति न पश्यति, अतो दुर्मतिः दुष्टाऽयथार्थग्राहिणी मतिर्यस्य स विपर्ययज्ञानात्संसारे बन्धं
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

म० टी०—इदानीमेतेषामेव कर्मकर्तृत्वादात्मनो न कर्तृत्वमित्यधिष्ठानादिनिरूपणफलमाह—तत्रेति । तत्र
कर्मणि प्रागुक्ते सर्वस्मिन् एवं सति अधिष्ठानादिपञ्चहेतुके सति तैर्निर्वर्त्यमान आत्मानं सर्वजडप्रपञ्चस्य
भासकं सत्तास्फूर्तिरूपं स्वप्रकाशपरमानन्दमवाध्यं केवलमसङ्गोदासीनमकर्तारमविक्रियमद्वितीयं तु एव परमा-
र्थतः । अविद्यया त्वधिष्ठानादौ प्रतिबिम्बितमादित्यमिव तोये तद्भासकमनन्यत्वेन परिकल्प्य तोयचलनेनादि-
त्यञ्चलतीतिवदधिष्ठानादिकर्मणोऽहमेव कर्तेति साक्षिणमपि सन्तं कर्तारं क्रियाश्रयं यः पश्यत्यविद्यया कल्प-
यति रज्जुमिव भुजङ्गं, स एवं पश्यन्नपि न पश्यत्यात्मानं तत्त्वेन स्वरूपाज्ञानकृतत्वाद्ध्यासस्य । स
भ्रान्त्या विपरीतमेव पश्यति न यथातत्त्वमित्यत्र को हेतुरत आह—अकृतबुद्धित्वात् । शास्त्राचार्योपदेश-
न्यायैरनुपजनितविवेकबुद्धित्वात् । नहि रज्जुतत्त्वसाक्षात्काराभावे भुजङ्गभ्रमं कश्चन वाधते । एवं
शास्त्राचार्योपदेशन्यायैः परिनिष्ठितेऽहमस्मि सत्यं ज्ञानमनन्तमकर्त्रभोक्तृपरमानन्दमनवस्थमद्वयं ब्रह्मेति
साक्षात्कारेऽनुपजनिते कुतो मिथ्याज्ञानतत्कार्यबाधः ? एतादृशं साक्षात्कारमेव गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्य-
विचारेण कुतो न जनयतीत्यत आह—दुर्मतिः । दुष्टा विवेकप्रतिबन्धकपापेन मलिना मतिर्यस्य सः । अतो-
ऽशुद्धबुद्धित्वान्नित्यानित्यवस्तुविवेकादिशून्यत्वेन तत्त्वज्ञानायोग्यत्वादकर्तारमपि कर्तारं केवलमप्यकेव-
लमात्मानमविद्यया कल्पयन्संसारी कर्माधिकारी देहभृदकृतबुद्धिः कर्मकर्तृपु तादात्म्याभिमानात्कर्म-
त्यागासमर्थः सर्वदा जननमरणप्रबन्धेनानिष्टमिष्टं मिश्रं च कर्मफलमनुभवति । एतेन यस्तार्किको
देहादिव्यतिरिक्त आत्मानमेव कर्तारं केवलं पश्यति सोऽप्यकृतबुद्धित्वेन व्याख्यातः । अन्यस्त्वाह—
आत्मा केवलो न कर्ता किंत्वधिष्ठानादिभिः संहतः सन् परमार्थतः कर्तेव । कर्तारमात्मानं केवलं पश्यन्
दुर्मतिरिति केवलशब्दप्रयोगादिति । तन्न, परमार्थतः सर्वक्रियाशून्यस्यासङ्गस्यात्मनोऽधिष्ठानादिभिः
संहतत्वानुपपत्तेः । जलसूर्यकादिवस्तु आविद्यकेन संहतत्वेन कर्तृत्वमपि तादृशमेव, अधिष्ठानादीनामप्या-
विद्यकत्वाच्च । केवलशब्दस्तु स्वभावसिद्धमात्मनोऽसङ्गाद्वितीयरूपत्वमनुवदति । कर्तृत्वदर्शिनो दुर्मतित्व-
हेतुत्वेनेत्यदोषः ॥ १६ ॥

शं० टी०—‘ प्रकृत्यैव च कर्माणि ’ इतिन्यायेन अधिष्ठानादिपञ्चकस्यैव प्राकृतस्य क्रियामात्रकारणत्वे
सिद्धे फलितमाह—तत्रैवमिति । एवमधिष्ठानादीनामेव पञ्चानां सर्वकर्मनिर्वर्तकत्वनिष्कृष्टौ सत्यां यः अकृता-
त्माऽऽत्मानात्मतत्त्वविचारशून्यः पुरुषस्तत्र प्राकृतैरेवाधिष्ठानादिभिः कृते विहिते निषिद्धे वा कर्मण्यहमेतस्य
कर्मणः कर्तेत्यकर्तारमेवात्मानं केवलं त्वेकमेकरसं निष्कलं निष्क्रियं निर्विशेषं कर्तारं पश्यति, मया स्नातं

भुक्तमागतं गतमिति दुष्टमदुष्टं कर्म कृतमिति वाऽकृतश्रवणादिः सन् य आत्मानं तत्तत्कर्मणां कर्तारमेव पश्यति मन्यत इत्यर्थः । स एवं निष्क्रिय एवात्मन्यकर्तारं स्वे कूटस्थासङ्गचिद्रूपे कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यन्यधर्मा-
 रोपयिता पुरुषः स्वयमकृतबुद्धिर्नित्यनिरन्तरश्रवणमननादिसंस्कारैः सुसंस्कृता निष्क्रियो नित्यशु-
 द्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽयमात्माहंपदार्थ इत्येवमाकारेण सम्यग्विषयीकृतात्मतत्त्वा बुद्धिर्यस्य स कृतबुद्धिः
 प्रबुद्धात्मतत्त्वस्तद्विपरीतस्त्वकृतबुद्धिश्च । तथा कृतश्रवणोऽपि सम्यङ्नापरोक्षीकृतात्मस्वरूपस्तस्य भावो-
 ऽकृतबुद्धित्वं तस्मादेव दुर्मतिरविद्याकार्यत्वेन दुष्टे देहेन्द्रियादावेवाहमिति मतिर्यस्य स दुर्मतिः । यद्वा
 रजस्तमोवासनात्मिकयाऽविद्या दृषिता मतिर्यस्य स दुर्मतिः पशुवदेहात्मबुद्धिरेव भवति, यतोऽनात्मान-
 मेवाधिष्ठानादिकं सक्रियमात्मनं पश्यत्यहं कर्ता भोक्ता गच्छाम्यागच्छामि कुर्वे भुञ्ज इति । यथाभ्रेषु धावत्स्व-
 धावन्तं चन्द्रं धावन्तं पश्यति, यथा नावि गच्छन्त्यामगच्छन्तं तरुं गच्छन्तं पश्यति मूढस्तरुमक्रियं
 बुद्ध्यापि सक्रियमेव पश्यति यथा, तथायमात्मानमकर्तारमेव श्रुत्वा मत्वा च पुनरपि कर्तारं भोक्तारमेव
 पश्यत्यतः स आत्मतत्त्वम् 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इति, 'नित्यं शुद्धं बुद्धं मुक्तं सत्यं सूक्ष्मं परिपूर्णमद्वयं
 सदानन्दचिन्मात्रम्' इति, 'नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः' इति श्रुतिस्मृत्याचार्यबोधितं न पश्यति
 न विजानातीत्यर्थः । नन्वयं पुरुष आत्मानमकर्तारमेव कर्तारं पश्यतीति यदुक्तं तदनुपपन्नमेव, सर्वप्रमाण-
 विरोधादहं करोमीत्यहंभावस्य कर्तृधर्मस्य प्रत्यक्षत्वात् । न त्वयं देहधर्मः मृतदेहस्याहंभावाभावाद्गमनादिक्रिया-
 भावाच्च ! देहचेष्टा सर्वाण्यात्मकर्तृका सत्यात्मन्युपलभ्यमानत्वात्सति वायौ वृक्षचेष्टावदिति सर्वस्यापि कर्मण
 आत्मकर्तृकत्वमेवानुमीयते । "स एव मायापरिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वम्" इति श्रूयते च ।
 ततः कर्तृत्वमात्मधर्म एवेति चेत्सत्यं, कर्तृत्वमात्मनः श्रूयते मृतदेहस्य च तन्न दृश्यते । तथापि श्रुतियुक्तिभि-
 र्विचार्यमाणे निरवयवस्य व्योमवद्विक्रियस्यात्मनश्चलनक्रियाऽसंभवात्कर्तृत्वं न सिध्यति सुषुप्तावात्मनः कर्तृ-
 त्वाभावस्य सर्वप्रत्यक्षत्वात् । ननु सुषुप्तावात्मोपलम्भाभावात्तदसत्त्वे तत्कर्तृत्वाभावो युक्त एवेति चेन्न । 'सु-
 खमहमस्वाप्सं न किञ्चिद्वेदिषम्' इति सुषुप्तावात्मसद्भावस्य प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्तदसत्त्वासिद्धेः । 'स्वप्न-
 हमद्राक्षम्' इति स्वस्य स्वप्रदर्शनवत्सुषुप्तिसुखस्यानुभूयमानत्वात्स्वप्न इव सुषुप्तावात्माऽस्त्येवाहंपदार्थस्तदसत्त्वे
 सुषुप्तितत्सुखज्ञानाभावप्रसङ्गात् । सुषुप्तितत्सुखज्ञातुः स्वस्य सद्भावोऽभ्युपगन्तव्यस्तत्र सत्यात्मसद्भावेऽप्या-
 त्मनः कर्तृत्वं न दृश्यते । ननु सुषुप्तावप्यात्मनः सुखमस्वाप्समिति स्वापक्रियाकर्तृत्वमस्त्येवेति चेन्न । निरवयवस्य
 क्रियानुपपत्तौ तिष्ठत्यास्त इत्यत्र यथा तथा स्वपितीति व्यपदेशमात्रमेव नात्र पुरुषव्यापारः संभवति करणा-
 भावान्निरवयवत्वाच्चात्मनः । किञ्च "स्वमपीतो भवति" इति श्रवणात्तत्रात्मा स्वस्य निरुपाधिकस्वरूपप्राप्तिं
 प्रकाशयत्यस्वाप्समिति न तु बुद्ध्यादिवत्स्वपिति "असुप्तः सुप्तानभिचाकशीति । एष सुप्तेषु जगति" इति च
 श्रुतेः । यत एवमतः कर्तृत्वमन्यधर्मः । एव न त्वात्मधर्मः 'निष्कलं निष्क्रियम्' इति, 'नायं हन्ति न हन्यते' इति,
 'अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता' इति, 'वृक्ष इव स्तब्धः' इति, 'नित्यः सर्वगतः स्थाणुः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतमा-
 त्मनः कर्तृत्वाभावमेव बोधयति । न किञ्चिदात्मा चेष्टते निरवयवत्वात्परिपूर्णत्वादित्यादियुक्त्यश्चाक्रियत्वमेव
 साधयन्ति । तर्हि कस्य धर्मः कर्तृत्वमिति चेदुच्यते—पुनरपि सतां मुमुक्षूणामात्मनि कर्तृत्वभ्रमविच्छिन्नस्य जाग्र-
 त्स्वप्नयोर्देहे चान्यत्राहममेत्यभिमानवतो विज्ञानात्मन एव साभासस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च जाग्रत्स्वप्नयोः खल्वहं-
 ममेत्यभिमानो विज्ञानात्मा सर्वाणि कर्माणि करोति, उभयत्रापि तस्यैव कर्तृत्वं विद्वत्प्रत्यक्षं सुषुप्तौ तदभावा-
 त्कर्तृत्वधर्मप्रतीत्यभावस्ततोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां विज्ञानात्मन एव कर्तृत्वं, यस्मादिदमहं करोमीत्यभिमानेन
 सामान्यं विशेषं च कर्म करोति । तथाच श्रुतिः—“विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च” इति, 'मन्ता बोद्धा
 कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' इति सर्वप्रमाणैर्विज्ञानात्मन एव कर्तृत्वावधारणान्न त्वात्मा कर्ता भोक्तेति सिद्धम् ।

शरीरमास्थाय करोति सर्वमित्यत्र मायापरिमोहितात्मेति लिङ्गान्माययाऽन्यदिव “स एष आत्मा” इति, “ध्यायतीव लेलायतीव” इति च श्रवणाद्वज्रारूढे राजनि राजार्यं गच्छतीति गमनक्रियाकर्तृत्वं यथाऽऽरोपितं, तथा माययाऽविद्यया मूढैरात्मन्यारोपितं कर्म करोतीवेत्यनुवदति करोति सर्वमिति श्रुतिः, नतु सत्यमिति वृत्ते, तत्सत्यत्वे संसारित्वादात्मनो मोक्षाभावप्रसङ्गात्स्ववचनव्याघातप्रसङ्गाच्च । यतः स्वयमेव मोक्षं वक्ति ‘विमुक्तश्च विमुच्यते’ इति । तस्मादात्मनो न कर्तृत्वमिति व्यवस्थितम् । ननु ‘तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु’ इति तुशब्दयोगात्केवलशब्दस्वारस्याच्चात्मनः केवलस्य तु कर्तृत्वाभावेऽप्युपाधिविशिष्टस्य कर्तृत्वमस्त्येवेति चेद्भवान्न प्रष्टव्यः । आत्मन उपाधिवैशिष्ट्यसिद्धेः संबन्धः संयोग उच्यते उत समवायो वा ? आद्ये संयोगः सर्वत उच्यते, किमेकदेशेन वा ? न द्वितीयः, निरवयवस्य देशकल्पनायोगात् । नाद्यः, परिच्छिन्नस्योपाधेः पूर्णेन सह सर्वतः संयोगायोगान्निरवयवसावयवयोः संयोगासंभवाच्च । सत्यपि सर्वतः संयोगसंबन्धे त्वात्मनोऽपि जडत्वं जगदान्धं च स्यात् । न द्वितीयः, समवायसमवायिनोर्द्वयोः संबन्धसिद्धौ समवायान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात्तयोरयुतसिद्धत्वाभावाच्च न समवायः सिध्यति । “कर्मानुगान्यनुक्रमेण देही” इत्यात्मनो देहित्वश्रवणादुभयोर्देहदेहिनोरवयववयविभावसंभवादस्येवायुतसिद्धत्वमिति चेन्न । यत्राऽवयवी तत्राऽवयव इति वद्यत्रात्मा तत्र देह इति व्यास्यभावादयुतसिद्धत्वाऽसिद्धेः । तर्हि देहीति कथमिति चेद्विद्यादशाया-मध्याससंबन्धेनात्मनो देहित्वसंभवाद्देहीत्युक्तिराध्यासिकी, न तु वास्तवी । संयोगसमवाययोरन्यतरसंबन्धाङ्गीकारेऽपि विशेषणनाशाद्विशिष्टस्यापि नाश इति न्यायेनोपाधिनाशादात्मनोऽपि नाशप्रसङ्गादस्य नित्यत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधप्रसङ्गाच्च, संसारित्वमोक्षरहितत्वाद्यनर्थप्रसङ्गाच्च । “न तदभ्राति किंचन । असङ्गोः ह्ययं पुरुषः” इति श्रवणादसङ्गस्य निरवयवस्यात्मनो निर्विशेषस्योपाधिना तद्धर्मेण तत्कर्मभिर्वा संबन्धः कल्पयितुं केनापि न शक्यते । तस्मादात्मनः क्रिया वा क्रियाश्रयत्वं वा क्रियाविषयत्वं वा कचित्कदाचित्किंचिदपि न संभवति । तत एवोच्यते भगवताऽविद्यां तत्कार्यं च मोचयित्वा भक्तान् रक्षितुमिच्छता सर्वज्ञेनात्मानं केवलं त्विति । तुशब्द आत्मन उपाधिभिन्नत्वदृढीकरणार्थः । सावयवं सक्रियमुपाधिं कर्तारं भोक्तारं च पश्यतु, न तु केवलं निष्कलं निष्क्रियमात्मानं प्रमादेनापि कर्तारं पश्येत् । निरवयवस्यासङ्गस्यात्मनः क्रियाश्रयत्वादेरसंभवाच्च एवंलक्षणमात्मतत्त्वं सदुरोर्मुहुः श्रुत्वा मत्वा चात्मानं पुण्यपापक्रियाकर्तारं भोक्तारं वा पश्यति स एव दुर्मतिरविवेकी न त्वजाविपाल इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्री० टी०—ततः किमत आह—तत्रेति । तत्र सर्वस्मिन्कर्मणि एते पञ्च हेतवः इत्येवं सति केवलं निरुपाधिकमसङ्गमात्मानं तु यः कर्तारं पश्यति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामसंस्कृतबुद्धित्वादुर्मतिरसौ सम्यक् पश्यति ॥ १६ ॥

स० टी०—एतेषामेव कर्तृत्वं सर्वस्यापीह कर्मणः ॥ आत्मनो नास्ति कर्तृत्वमित्याह भगवान् हरिः ॥ १ ॥ तत्र कर्मणि पूर्वोक्ते सर्वस्मिन्पञ्चहेतुभिः ॥ निर्वर्त्यमाने सति य आत्मानं सर्वसाक्षिणम् ॥ २ ॥ स्वप्रकाशपरानन्दमबाध्यं केवलं परम् ॥ उदासीनमकर्तारमद्वितीयमविक्रियम् ॥ ३ ॥ वस्तुतोऽसाङ्गिनं सन्तमधिष्ठानादिकर्मणः ॥ कर्ताहमिति चाध्यासात्कर्तारं हि क्रियाश्रयम् ॥ ४ ॥ पश्यत्यविद्यया रज्जुं भुजङ्गमिव मूढधीः ॥ महामोहावृतत्वेन पश्यन्नप्यन्यथामतिः ॥ ५ ॥ शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामसंस्कृतमतिः कुधीः ॥ प्रतिबन्धकपापेन दुष्टा यस्य मतिः स च ॥ ६ ॥ न पश्यत्येव विभ्रान्तो ह्यन्यत्रान्यावभासतः ॥ अतोऽशुद्धमनस्कत्वादविवेक्यतिरागवान् ॥ ७ ॥ ज्ञानायोग्यतया सन्तमकर्तारमविक्रियम् ॥ कर्तारं विक्रियावन्तं कल्पयन्मायया परम् ॥ ८ ॥ संसारी देहभृत्कर्माधिकारी कर्मकर्तृषु ॥ तादात्म्याध्यासतः कर्म प्रकुर्वन्संसारत्यधः ॥ ९ ॥ एतेन तार्किको यस्तु देहादिभ्यो विलक्षणम् ॥ आत्मानं केवलं युक्त्या कर्तारं

पश्यतीतिरः ॥ १० ॥ अकृतधीतया सोऽपि व्याख्यातोऽनात्मदर्शितः ॥ कर्तृत्वं कल्पिते सिद्धं देहादि-
जडपञ्चके ॥ ११ ॥ प्रत्यगात्माऽक्रियः सिद्धो वाक्याद्भगवतो हरेः ॥ १२ ॥ सकलजडविकाराध्यासत-
श्चिद्वनेऽच्छे कुमतिरकृतबुद्धिः कल्पयन्कर्तृभावम् ॥ भ्रमति भवजलाधौ तर्कविशोऽप्युपेक्ष्यस्त्विति वदति
हरिर्यस्तं प्रपद्ये मुकुन्दम् ॥ १३ ॥ १६ ॥

भा० टी०—एवमधिष्ठानादीनां सर्वकर्मणि हेतुत्वमुक्त्वाऽविदुष आत्मन्यकर्तारि कर्तृत्वदृष्टिमनुवदति—त-
त्रेति । तत्रैवं सति एवं यथोक्तैः पञ्चभिः हेतुभिः सर्वस्मिन्कर्मणि निर्वर्त्ये सति केवलं शुद्धमसंहतमकर्तारमा-
त्मानमात्मनोऽनन्यत्वेन कल्पितैरधिष्ठानादिभिः क्रियमाणस्य कर्मणोऽहमेव कर्तेति कर्तारं योऽकृतबुद्धित्वात्
वेदान्ताचार्योपदेशन्यायैरसंकृतबुद्धित्वात् पश्यति अतः स दुर्मतिः नैव पश्यति । योऽपि देहातिरिक्तात्म-
वादी तार्किकादिः केवलमकर्तारं शुद्धमात्मानं कर्तारं पश्यति, असावप्यकृतबुद्धित्वात् पश्यति आत्मनः कर्मणो
वा तत्त्वम् । अतः दुर्मतिः कुत्सिता विपरीता दुष्टाऽजस्रं जननमरणप्राप्तिहेतुभूता मतिरस्येति स पश्यन्नपि
न पश्यति । यथा तैमिरिकोऽनेकचन्द्रं, यथा वान्येषु धावत्स्वेवासनस्थितमात्मानं धावन्तं पश्यति तथा-
ऽधिष्ठानादिषु क्रियाकर्तृषु तद्गतं स्वात्मानमकर्तारं कर्तारं पश्यति स दुर्मतिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

प० टी०—ततः किमत आह—तत्रेति । तत्र सर्वास्मिन् कर्मण्येते पञ्च हेतव इत्येवं सति केवलं निरुपा-
धिमसङ्गमात्मानं यः कर्तारं पश्यति स शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामकृतबुद्धित्वाद्दुर्मतिरसौ सम्यक् पश्यति ॥ १६ ॥

रा० टी०—ततश्च किमित्यत आह—तत्रैवं सतीति । तत्र कर्मणीश्वरादिपञ्चकस्यैवं करणत्वे सति
जीवस्य स्वातन्त्र्याभावेन केवलं परप्रेरणां विना स्वतः क्रियाहीनमात्मानं कर्तारं स्वातन्त्र्येण कर्मकर्तारं
यस्तु पश्यति मन्यते सोऽकृतबुद्धित्वात् श्रवणाद्यसंस्कृतबुद्धित्वाद्दुर्मतिः दुष्टबुद्धिः सन्न पश्यति, तत्त्वविन्न
भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥

हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ १७ ॥

त० टी०—एवमविवेकिन आत्मनः स्वतन्त्रकर्तृत्वज्ञातुरज्ञत्वं दुर्मतित्वं च निरूप्य निरहंकारस्य
सुबुद्धित्वेन कर्मलेपाभावं निरूपयति—यस्येति । यस्य शास्त्राचार्योपदेशसंस्कृतान्तःकरणस्य पुरुषस्य
अहंकृतो भावोऽहं कर्तेत्येवंरूपो भावोऽभिप्रायो न भवति । परमेश्वराधीनदेहेन्द्रियनिमित्तकर्तृत्वनिश्च-
यात् । अत एव बुद्धिर्यस्य न लिप्यते, ममेदं कर्म मदीयमिष्टं साधयेदितिष्टाधनत्वेन तत्राभिनिवेशं न
करोति । स एवंभूतो विविक्तात्मस्वरूप इमाँल्लोकान् प्राणिनो हत्वाऽपि न हन्ति, हननक्रियाऽऽश्रयो
न भवति । यद्यप्येवंभूतस्य न हिंसादिकर्म संभवति, तथाऽपि कथंचित्स्यात्तर्हि अहं कर्तेति न
मन्यते इत्यर्थः । तत एव न निबध्यते तत्कर्मफलानुभवाय तत्र तत्र न जायते इत्यर्थः ॥ १७ ॥

म० टी०—तदेवं चतुर्भिः श्लोकैः ‘अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य’ इति
चरणत्रयं व्याख्यातमिदानीं ‘न तु संन्यासिनां कश्चित्’ इति तुरीयं चरणमेकेन व्याचष्टे—यस्येति । यस्य पू-
र्वोक्तविपरीतस्य पुण्यैः कर्मभिः क्षपितेषु विवेकविरोधिपापेषु नित्यानित्यवस्तुविवेकादिसाधनचतुष्टयं प्राप्तवतः
शास्त्राचार्योपदेशन्यायजनितकर्त्रभोक्तृत्वप्रकाशपरमानन्दद्वितीयब्रह्मात्मसाक्षात्कारस्याज्ञाने सकार्ये बाधिते
न भवत्यहं कर्तेत्येवंरूपो भावः प्रलयः । यस्य भावः सद्भावः अहंकृतोऽहमिति व्यपदेशार्हो न, अहंकारबाधेन
शुद्धस्वरूपमात्रपरिशेषादिति वा । अहंकृतोऽहंकारस्य भावः तत्तादात्म्यं यस्य न विवेकेन बाधितत्वादिति
वा । बाधितानुवृत्तावपि एत एव पञ्चाधिष्ठानादयो मायया मयि सर्वात्मनि कल्पिताः सर्वकर्मणां कर्तारो

मया स्वप्रकाशचैतन्येनासङ्गेन कल्पितसंबन्धेन प्रकाश्यमानाः, अहं तु न कर्ता किंतु कर्तृतद्वाधाराणां साक्षिभूतः क्रियाज्ञानशक्तिमदुपाधिद्वयनिर्मुक्तः शुद्धः सर्वकार्यकारणासंबद्धः कृदस्थनित्यो निर्द्वयः सर्ववि-
कारशून्यः 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः । साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो अक्षरात्परतः परः ।
अज आत्मा महान्ध्रुवः सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतः । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः । निष्फलं निष्क्रियं
शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः, 'अविकार्योऽयमुच्यते' 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि
सर्वशः । अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥' 'तत्त्ववित्तु न सज्जते' 'शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति
न लिप्यते' इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । तस्मान्नाहं कर्तैत्येवं परमार्थदृष्टेः बुद्धिरन्तःकरणं यस्य न लिप्यते नानु-
शयिनी भवति, इदमहकार्षमेतत् फलं भोक्ष्य इत्यनुसंधानं कर्तृत्ववासनानिमित्तं लेपोऽनुशयः । स च पुण्ये
कर्मणि हर्षरूपः पापे पश्चात्तापरूपः । ईदृशेन द्विविधेनापि लेपेन बुद्धिर्न युज्यते कर्तृत्वाभिमानबाधात् ।
तथा च ज्ञानिनं प्रकृत्य श्रुतिः—'एतमु हैवैते न तरत इत्यतः पापमकरचमिदित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे
उ हैवैप एते तरति नैनं कृताकृते तपतः । तदेतद्वचाभ्युक्तम् । एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा
नो कनीयान् । तस्यैव स्यात् पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति' । पापकेनेति पुण्यस्याप्युल-
क्षणम् । वर्धते कनीयानिति च पुण्यपापयोः परितोषपरितापाभिप्रायम् । एवं यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य
न लिप्यते, स पूर्वोक्तदुर्मतिविलक्षणः सुमतिः परमार्थदर्शी पश्यत्यकर्तारमात्मानं केवलं, स कर्तृत्वाभिमाना-
भावादिनिष्ठादित्रिविधकर्मफलभागी न भवतीत्येतावति शास्त्रार्थेऽहंकाराभावबुद्धिलेपाभावौ स्तोतुमाह—हत्वा
हिंस्तिवापि स इमौल्लोकान्सर्वान् प्राणिनः न हन्ति हननक्रियायाः कर्ता न भवति अकर्तृस्वरूपसाक्षात्का-
रात् । न निबध्यते नापि तत्कार्येणाधर्मफलेन संबध्यते । अत्र नाहंकृतो भाव इत्यस्य फलं न हन्तीति ।
बुद्धिर्न लिप्यत इत्यस्य फलं न निबध्यत इति । अनेन च कर्मालेपप्रदर्शनेऽतिशयमात्रमुक्तं न तु सर्व-
प्राणिहननं संभवति । हत्वापीति कर्तृत्वाभ्यनुज्ञा बाधितकर्तृत्वदृष्ट्या लौकिक्या, न हन्तीति कर्तृत्वनिषेधः
शास्त्रीयया परमार्थदृष्टयेति न विरोधः । शास्त्रादौ नायं हन्ति न हन्यते इति सर्वकर्मासंस्पर्शित्वमात्मनः
प्रतिज्ञाय न जायत इत्यादिहेतुवचनेन साधयित्वा वेदाविनाशिनमित्यादिना विदुषः सर्वकर्माधिकारनिवृत्तिः
संक्षेपेणोक्ता । मध्ये च तेन तेन प्रसङ्गेन प्रसारिता, इह शास्त्रार्थेतावत्प्रदर्शनायोपसंहृता—न हन्ति न निब-
ध्यत इति । एवं चाविद्याकल्पितानामभिष्ठानाद्यनात्मकृतानां सर्वेषामपि कर्मणामात्मविद्यया समुच्छेदो-
पपत्तेः परमार्थसंन्यासिनामभिष्ठादित्रिविधं कर्मफलं न भवतीत्युपपन्नम् । परमार्थसंन्यासश्चाकर्त्रात्मसाक्षात्कार
एव । जनकादीनामेतादृशसंन्यासित्वेऽपि बलवत्प्रारब्धकर्मवशात् बाधितानुवृत्त्या परपरिकल्पनया वा कर्म-
दर्शनं न विरुद्धं परमहंसानामीदृशानां भिक्षाटनादिवत् । अत एव ज्ञानफलभूतो विद्वत्संन्यास उच्यते ।
साधनभूतस्तु विविदिषासंन्यासोऽनेवंविधोऽपि प्रथममुत्तरकाले ज्ञानोत्पत्तावेवंविधो भवतीति वक्ष्यते ॥१७॥

शं० टी०—एवमनात्मकर्तृके कर्मण्यकर्तारमेवात्मानं मयेदं कृतमिति यः कर्तारं पश्यति स शतधा श्रुत-
श्रावितवेदान्तोऽप्यविदितात्मस्वरूपत्वेन दुर्मतिरिति प्रतिपाद्य, यस्तु श्रुत्याचार्येश्वरप्रसादसंपन्नः सततश्र-
वणमनननिदिध्यासादिसमुत्पन्नज्ञानेनात्मयाथात्म्यदर्शी विद्वाननात्मकर्तृके दुष्टे शिष्टे वा कर्मण्यात्मानमक-
र्तारमेव पश्यति स एव सुमतिः पण्डितोत्तमः शरीरयात्रादिलक्षणं वाऽन्यद्वा कर्म दुष्टमदुष्टं कृत्वापि स्वय-
मकर्तैव भवति न किंचिदप्युपाधिकृतेन कर्मणा लिप्यत इत्याह—यस्येति । ब्रह्मविदाचार्यप्रसादपात्री-
भूतस्य वैदिकैरेव कर्मभिः सात्त्विकैर्बहुजन्माराधितपरमेश्वरानुग्रहवतः शुद्धात्मनः श्रवणादिजन्य-
ज्ञानेन क्षीरनीरवदात्मानात्मनोः स्वरूपं ज्ञातृज्ञेयलक्षणं सम्यग्विभज्य तत्रात्मन्येवात्मभावमापद्य
सदा 'तदात्मनैव तिष्ठतो यस्य महात्मनो ब्रह्मवित्तमस्याभिष्ठानादिभिरेव स्ववैद्यैरविद्याकार्यैर्विहिते

प्रतिपिच्छे वान्यस्मिन् वा कर्मणि क्रियमाणे सति भावः भाव्यते अहमिति गृह्यतेऽनेनेति भावोऽन्तःकरणं ब्रह्मैवाहमिति स्वस्वरूपे ब्रह्मण्येवाहंभावमुपेत्य सदा तदात्मनैव वर्तमानोऽहमात्मको बुद्धिविशेषो नाहंकृतः कर्मकर्तृरुपाधावहंकरणमहंकृतं ब्रह्माकारतामुत्सृज्य कर्त्राकारेणाहमित्यवस्थानं न विद्यते यस्य भावस्य स नाहंकृतः अधिष्ठानादिलक्षण उपाधिरेव स्ववासनानुरूपेणेदं कर्म करोतीत्यहं तूपाधितत्कर्मणोरुभयोः साक्षी तटस्थो निष्क्रिय एवास्मीति ब्रह्मात्मनैव स्थितः सन् चिरकालं नित्यनिरन्तरसमाध्यभ्यासबलेनाहारादिकर्मकालेऽपि कर्तर्यहंभावरहित इत्यर्थः । तथा यस्योक्तलक्षणस्य ब्रह्मविदो बुद्धिर्वृत्तिरूपा न लिप्यते मयेदं सुष्ठु दुष्टं च कर्म कृतमित्येवंभावनावती न भवति धर्मशीलस्य बुद्धिर्मयायं धर्मः कृतोऽमयधर्मः कृत इति तेन कर्मणा यथा लिप्यते धर्माधर्मसंस्कारवती भवति तथा मयेदं दुष्टमदुष्टं कृतमिति सामान्येन वा विशेषेण वा तत्संस्कारवती न भवति प्रतिच्छायावत्स्वभिन्नेनैवोपाधिना कृते कर्मण्यहं करोमि मयेदं कृतमिति प्रत्ययो ब्रह्मविदुद्धेर्नोदेति कर्तृतत्कर्मतादात्म्यसंबन्धाभावात् । येनाहमिदं करोमीति यत्कर्म क्रियते तद्बुद्धेरेव मयेदं कृतमिति कृतत्वभावनालेपश्च सिध्यति नान्यस्य बुद्धेः, यथा स्नानमहं करोमीति स्नानं कृतवतो देवदत्तस्य बुद्धेरेव मया स्नानं कृतमिति कृतत्वभावना तेन कर्मणा लेपश्च, न तु तटस्थयज्ञदत्तस्य बुद्धेरस्ति तद्वत् । नन्वननुरूपदृष्टान्तोपन्यासेनैदं विपरीतमुच्यते, ब्रह्मविदः स्वदेहे तत्कृते च कर्मण्यहमिति मयेदं कृतमिति च प्रत्ययो न जायते इति विदुषोऽपि स्वदेहे स्नाते सत्यहमिति मया स्नातमिति च प्रत्ययो जायत एव विद्वच्छरीरयोः परस्परविभागाभावादिति चेन्न । तयोर्ज्ञातृज्ञेयत्वलक्षणेन परस्परभिन्नस्वभावत्वादेकत्वानुपपत्तेः । सत्येकत्वे तथाविधः प्रत्ययः प्रसज्येत । न हि देह एव विद्वान्नापि विद्वानेव हि देहो भवति । तयोर्ज्ञातृज्ञेयत्वधर्मेण घटतज्ज्ञातृवद्विन्नस्वभावत्वाद्विभक्तत्वमेव युक्तं, नत्वेकत्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधात् । ततोऽधिष्ठानादिलक्षणोपाधौ वासनया तत्कर्मणि प्रवृत्ते सति तत्राहं करोमीत्यहंप्रत्ययो नोदेति कर्तृतादात्म्याभावात् । तत एव मयेदं कृतमिति तद्बुद्धेः कृतत्वभावना च तत्क्रियालेपश्च न संभवति । तत एवोच्यते 'यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते' इति । यदुक्तमनुरूपदृष्टान्तोपन्यासेनेति तन्न । विद्वच्छरीरयोर्ज्ञातृज्ञेयत्वधर्मेण विलक्षणतया परस्परभिन्नत्वे सति शरीरे तत्कृते च कर्मणि तद्विन्नस्य विदुषस्त्वहमिति मयेदं कृतमिति प्रत्ययानुत्पत्तौ युक्त एव दृष्टान्तः । एवं ब्रह्मविदः स्वस्योपाधितद्वर्मतत्कर्मसंबन्धलेशाभावज्ञानमेवाप्रतिबद्धं नैष्कर्म्यसिद्धेः परमकारणमिति सूचयित्वा तादृशज्ञानसिद्धेः फलमाह—हत्वापीति । य एवमधिष्ठानादिभिरेव पञ्चभिरनात्मकैर्देहभूतैः क्रियमाणे कर्मणि चेष्टामात्रे वाऽहंकारममकारशून्यो भवति स विद्वानिमान् त्रीन् लोकान् लोकस्थान् देवर्षिब्राह्मणादीन् सर्वप्राणिनो हत्वापि स्वहस्तेन सर्वसंहारं कृत्वापि न हन्ति । न किञ्चिदपि हिनस्ति—स्वयं तद्धननक्रियायाः कर्ता न भवतीत्यर्थः । नन्विदमतिविरुद्धमुच्यते ब्रह्मवित्स्वयं लोकत्रयं हत्वापि न हन्तीति, येन यत्कर्म क्रियते स तस्य कर्मणः कर्ता भवन्नेव दृश्यते कुलालादिः । कथं ब्रह्मवित्स्वयं सर्वप्रपञ्चसंहारं कृत्वाप्यकर्तृव भवतीति ? किमन्यं प्रयोजयति वा स्वयमेव न करोति वा ? नाद्यः, अन्यप्रयोगेऽपि राज्ञ इवैतस्यापि हननक्रियासंभवात् । न द्वितीयः, हत्वापीत्युक्तिविरोधप्रसङ्गात् । ततोऽस्त्येव हननक्रियाकर्तृत्वं विदुष इति चेत्सत्यं, यो यत्कर्म करोति कारयति वा स तस्य कर्मणः साक्षात् क्रमेण वा कर्तृव भवति । न तथायं विद्वान् स्वान्यत्करणजातं प्रयोजयति, नापि स्वयं च करोति, किं तु मेघस्थश्चन्द्रो मेघकर्मणीव देहस्थो विद्वान् देहेन्द्रियादिभिः कृते कर्मणि कर्तृव दृश्यते । सम्यग्बुद्ध्या विचार्यमाणे मेघानामेव धावनाक्रियाकर्तृत्वं, न तु चन्द्रस्य यथा, तथा देहेन्द्रियाद्यभिमानिन एव विद्वानात्मनो हननक्रियाकर्तृत्वं, न तु विदुषः । नहि कूटस्थासङ्गचिद्रूपेणैव तिष्ठतो विदुषस्त्वधिष्ठानादिभिः संयोगः समवायो वा संभावयितुं शक्यते, तदसंभवे तत्कर्तृके कर्मणि कर्तृत्वं च न संभवति । तत एवो-

च्यते परमेश्वरेण हत्वापि स इमाल्लोकान्न हन्तीति । मृददृष्ट्या चन्द्रवद्ब्रह्मः क्रियावानिव प्रतीयमानोऽपि वस्तुतो ब्रह्मविद्वद्ब्रह्मभावापन्नत्वात् क्रियामात्रस्य तु कर्ता न भवति, तत एवाकर्तुर्ब्रह्मविदस्तत्कर्मफलसंबन्धं निषेधति न निवध्यत इति । यस्मान्निष्क्रियब्रह्मभावापत्त्या ब्रह्मवित्तम उपाधिसंबन्धरहितत्वेन स्वयमुपाधिकृतस्य कर्मणः पुण्यस्य पापस्यान्यस्य वा कर्ता न भवति, तस्मादेव न निवध्यते तत्कार्येण फलेन दुष्टेन वाप्यदुष्टेन च न संयुज्यते, कर्मणामन्यकर्तृकत्वात् । नैवान्यकर्तृककर्माण्यस्य लेपाय फलाय च भवति । नहि देवदत्तकृतेन कर्मणा यज्ञदत्तो लिप्यते वध्यते वा, तद्वन्मयेदं कृतमित्यात्मन्यविद्ययाऽध्यस्तं पूर्वमिदानीं वा न तदात्मनोऽवि-
क्रियस्याकाशकल्पस्य लेपाय फलाय च भवति । नहि नीलं नभ इत्यज्ञैरारोपितेन नीलिम्ना नभो लिप्यते न नीलं च भवति । नापि चेदं जलमित्यध्यस्तजलेन मरुर्जलवान् भवत्यार्द्रश्च । तद्वदारोपितेन कर्मणा दुष्टेना-
प्यदुष्टेन वात्मा निरवयवयः कूटस्थः क्रियावान्न भवति, नापि च तत्फलवान् । यस्मादेवं तस्मादात्मन्येवात्म-
तामापन्न आत्मविद्यतिः स्वस्याविक्रियात्मत्वदृष्ट्या मया कूटस्थेन पूर्वं चाधुना च नैव किञ्चित्कृतमिति मुहुर्मुहुः स्वयाथात्म्यविषयीकरणसमुत्पन्नविज्ञानवलात्संचितादिभ्यः सर्वेभ्यः कर्मभ्यो विनिष्क्रम्य तत्फलेन जन्मादिना दुःखादिना च न किञ्चित् स्पृश्यत इत्यर्थः । एतेन लोकत्रयस्थिताशेषप्राणिसंघातघाते कृते सत्यपि ब्रह्मविदस्तद्धननक्रिया च तत्कृतप्रत्यवायलेशश्च न संभवतीत्येवंलक्षणो ब्रह्मज्ञानस्य महिमा महा-
द्भुततरः संसारबन्धविच्छेदहेतुरिति ज्ञानस्य माहात्म्यं स्वाभाविकमेव स्तूयते—हत्वापि स इमाल्लोकान्न हन्ति न निवध्यत इति । नतु नित्यनिरन्तरसमाधिनिष्ठानिर्दग्धसर्ववासनाग्रन्थेर्महात्मनः स्वात्मारामस्य स्वानन्दामृ-
तरसपायिनो नित्यतृप्तस्य सर्वात्मदर्शिनो विदुषः प्रवृत्तिरस्तीति सूच्यते । प्रवृत्तिहेतोरविद्याकामादेः समाधिना निर्मूलितत्वात् । किंतु परावरैकत्वविज्ञाननिर्दग्धद्वैतदर्शनस्य ब्रह्मविद्यतेः कचिदारहारविहारादिलक्षणेन शरीरयात्रामात्रैकप्रयोजनेन कर्मणा दुष्टेन वाप्यदुष्टेन श्लेषो नास्तीत्युच्यते । तथैव श्रूयते ‘तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन’ इति, ‘यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवाविदि पापं कर्म न श्लिष्यते’ इति ॥ १७ ॥

श्री० टी०—कस्तिहं सुमतिः यस्य कर्मलेपो नास्तीत्युक्तमित्यपेक्षायामाह—यस्येति । अहमिति कृतोऽहं कर्तव्येवंभूतो भावोऽभिप्रायो यस्य नास्ति । यद्वा अहंकृतोऽहंकारस्य भावः स्वभावः कर्तृत्वाभिनिवेशो यस्य नास्ति शरीरादीनामेव कर्मकर्तृत्वालौचन्यादित्यर्थः । अत एव यस्य बुद्धिर्न लिप्यते इष्टानिष्टबुद्ध्या कर्मसु न सज्जते स एवंभूतो देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शी इमाल्लोकान्सर्वानपि प्राणिनो लोकदृष्ट्या हत्वाऽपि विविक्त्या स्वदृष्ट्या न हन्ति । न च तत्फलैर्निबध्यते बन्धं न प्राप्नोति । किं पुनः सत्त्वशुद्धिद्वाराऽपरोक्षज्ञानोत्पत्तिहे-
तुभिः कर्मभिस्तस्य बन्धशङ्केत्यर्थः । तदुक्तम्—‘ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः । लिप्यते न स पापेन’ इति ॥ १७ ॥

स० टी०—तदेवं चतुर्भिः श्लोकैर्गौणसंन्यासिनां फलम् ॥ अनिष्टादित्रिपाद्योक्तं व्याख्यातं हेतुभिः सह ॥ १ ॥ इदानीं तुर्यपादं तद्व्याचष्टे मुख्यतत्परम् ॥ पूर्वोक्तविपरीतस्य यस्य ब्रह्मविदः सतः ॥ २ ॥ शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां संस्कृतात्मैक्यसन्मतेः ॥ स्वप्रकाशचिदानन्दाकर्त्रभोक्तात्मवेदिनः ॥ ३ ॥ सकार्थं बाधितेऽज्ञाने नास्त्येवाहंकृता मतिः ॥ अहं कर्तेतिरूपो यः प्रत्ययस्तस्य नास्तिता ॥ ४ ॥ नास्त्यहंकारता-
दात्म्यं यस्य शुद्धात्मदर्शिनः ॥ अधिष्ठानादयः पञ्च मायया मयि कल्पिताः ॥ ५ ॥ कर्तारः कर्मणां नाहं कर्तोदासीनभावतः ॥ किं तु साक्षितया तेषां व्यापृतेरवभासकः ॥ ६ ॥ इत्येवं यस्य शुद्धात्मम-
तेर्नाहंकृतिर्जडे ॥ यस्यान्तःकरणं बुद्धिर्नैवानुशयिनी फले ॥ ७ ॥ अकार्षमिदमन्नाहं भोक्ष्य एतत्फलं
त्विति ॥ कर्तृत्ववासनाहेतुर्लेपो नानुशयात्मकः ॥ ८ ॥ स परमार्थदर्शीत्यर्थं पश्यन्नात्मानमक्रियम् ॥ हिंसि-

त्वाप्यखिललोकान्प्राणिनः कालवर्षिणः ॥ ९ ॥ हननक्रियायाः कर्ता न भवत्यनहंकृतिः ॥ न चाधर्मफले-
नासौ संबध्यत उदारधीः ॥ १० ॥ अत्र नाहंकृतो भावो न हन्तीत्यस्ति तत्फलम् ॥ बुद्धिर्न लिप्यते
त्वस्य न निबध्यत इत्यपि ॥ ११ ॥ अनेनातिशयोक्तेन कर्माक्षेपः प्रदर्शितः ॥ हत्वापीति तु लौकि-
क्या दृष्ट्या बाधितयेरितम् ॥ १२ ॥ शास्त्रीयया न हन्तीति न विरोधो मनागपि ॥ एवं मायाकृतं
सर्वं बुद्ध्या कर्तृमुखं जगत् ॥ १३ ॥ मुख्यसंन्यासिनां नास्ति त्रिविधं कर्मणः फलम् ॥ स परमार्थसं-
न्यासो ब्रह्मबोधो न चापरः ॥ १४ ॥ ब्रह्मात्मैक्ये परिज्ञाते नष्टेऽज्ञाने सकार्यके ॥ स्वतः सिद्धोऽस्ति
संन्यासः सर्वेषामेव कर्मणाम् ॥ १५ ॥ संन्यासित्वेऽपि पूर्वेषां जनकादिमहीक्षिताम् ॥ प्रारब्धकर्मणा
तेषां लोकदृष्ट्या क्रियावताम् ॥ १६ ॥ स्वदृष्ट्या न क्रिया काचिन्न कर्ता कर्म वा कश्चित् ॥ भिक्षा-
दनादिकं कर्म यथा संन्यासिनां धिया ॥ १७ ॥ बाधितं सन्न बन्धस्य कारणं सर्वथा भवेत् ॥ तथा
तत्त्वविदां सर्वं कर्म श्रौतं च लौकिकम् ॥ १८ ॥ गृहस्थानामपि स्वीयदृष्ट्या बाधितमेव सत् ॥ न बन्धकं
यतस्तेषां प्रत्यगात्मनि केवले ॥ १९ ॥ सदा स्थितिर्न देहादौ जडवर्गो विनश्वरे ॥ अतो निरङ्कुशा
तृप्तिः कृतकृत्यतया विदाम् ॥ २० ॥ यत्पादाम्बुजषट्पदीमतिरियं त्यक्त्वाऽखिलाहंकृतिं स्वात्मानन्दमृते न
कुत्र विषये रन्तुं मनागीप्सति ॥ यद्वोधामृतपूरपूरितधियं काचित्क्रिया न स्पृशेत्तं श्रीकान्तमनर्थधामविधुरं
नित्यं मुकुन्दं भजे ॥ २१ ॥ १७ ॥

भा० टी०—कः पुनः सुमतिः यः सम्यक् पश्यतीत्यपेक्षायामाह—यस्येति । यस्य शास्त्राचार्योपदेश-
न्यायसंस्कृतबुद्धित्वादहंकृतोऽहंकर्तृत्वेवलक्षणो भावो भावनाप्रत्ययः एते एव पञ्चाधिष्ठानादयोऽविद्ययात्मनि
कल्पिताः सर्वकर्मणां कर्तारः, नाहम्, अहं तु तद्व्यापाराणां साक्षिभूतो 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः
परः' केवलोऽविक्रियश्च इत्येवं पश्यतोऽहंकृतो भावो नास्तीत्यर्थः । बुद्धिर्यस्य न लिप्यते—बुद्धिरन्तःकरणं यस्या-
त्मन उपाधिभूता न लिप्यतेऽहमकार्षं तेनाहं नरकं गमिष्यामीति क्लेशशालिनी न भवतीत्यर्थः । स सुमतिः
कृतबुद्धिः सम्यग्द्रष्टा इमान् प्रत्यक्षादिनानुभूयमानान् लोकान्प्राणिनो हत्वापि न हन्ति हननक्रियां न करोति,
कर्तृत्वाभिमानरहितत्वात् । न निबध्यते—नापि तत्कार्येण हननक्रियाफलेन संबध्यते निर्लिप्तबुद्धित्वात् ।
भावः सद्भावः अहंकृतोऽहमिति व्यपदेशार्हो न, अहंकारवाधेन शुद्धस्वरूपमात्रपरिशेषात् । अहंकृतोऽहंकारस्य
भावस्तत्तादात्म्यं यस्य न विवेकेन बाधितत्वादिति वेति केचित् । यस्य नाहंकृत इति समानाधिकरणे षष्ठ्यौ ।
ततश्च यस्य लिङ्गलक्षणस्योपाधेरहंकारात्मिकां वृत्तिमनुत्पादयतोऽहमध्यासशून्यस्य भावः सत्ता । यद्वाहमहं-
कृतिं करोतीत्यहंकृदन्तःकरणं यस्य संबन्धिनोऽहंकृतोऽन्तःकरणस्य न भावः न स्थितिः, अहंकृतिशून्यं यस्या-
न्तःकरणमित्यर्थः । तथाहमा कृतोऽहमध्यासमूलक इति यावत् । एवंविधो भावः पदार्थो ममेत्यध्यासरूपो
यस्य लिङ्गात्मनो नास्तीत्युभयविधाध्यासशून्यत्वमुक्तं भवति । यस्य प्रमातुर्भावः प्रत्ययमात्रस्वरूप आत्मा ना-
हंकृतः—अहमिव कृतोऽहंकारतादात्म्यं प्रापितोऽहंकृतस्तथा न । यस्य बुद्धिर्न लिप्यते आत्मभावेन रञ्जिता न
भवति, यस्य बुद्धेर्यतिरिक्तात्मानं पश्यतो बुद्धिधर्माः कर्तृत्वादयो नात्मनि प्रतीयन्ते इति कर्त्रात्मवादिता-
र्किकनिरासः । यस्य च आत्मधर्माश्चैतन्यादयो बुद्धौ न संसृज्यन्ते इति बुद्धिमेव चेतनां वदतो बौद्धस्य
निरासः । चिदचितोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यधर्माध्यासो यस्य नास्तीत्यर्थ इत्यन्ये । यस्य बुद्धिः शास्त्राचा-
र्यसमाहिता तैलधारेवाविच्छिन्ना न लिप्यते विजातीयप्रत्ययलेपं न प्राप्नोति स पश्यतीति स विद्वानिति
पूर्वश्लोकस्य पश्यतिपदानुषङ्गेन योज्यम् । कथं पुनरयमेवंविध इति ज्ञेयमित्याशङ्क्य चेष्टालिङ्गकमनुमानमाह—
हत्वापीति । हन्धातुनाऽत्र तदुपाया लक्ष्यन्ते, अवस्थितानिति चाध्याह्वयन्ते । ततश्च हिंसोपायभूतान्पा-
पाणप्रहरणादीनुपायान् कृत्वाऽवस्थितानिमान् लोकान् स्वयं न हन्ति अहंममाभिमानशून्यत्वात् इत्यर्थः ।

अतश्च न निबध्यते नास्य बन्धो जीवन्मुक्तत्वादितीतरे । हत्वापि न हन्ति न निबध्यत इति वाक्यशेषे हेतुत्वेन प्रतीयमानस्य यस्येत्यादेः, एतत्फलभूतेन प्रतीयमानस्य हत्वापीत्यादेश्च पूर्वपरानुगुण्येन व्याख्यानं कृततवां सर्वज्ञानां मार्गप्रदर्शकानां भाष्यकृतामुदाहृतयत्किंचित्कल्पनाकरणेन न्यूनता नापादनीया । ननु यद्यपि स्तुतिरियं तथापि हत्वापि न हन्तीति विप्रतिषिद्धमुच्यमानं कथमुपपद्यत इति चेत् देहाद्यात्मबुद्ध्या हन्ताहमिति हि लोकैर्दृश्यते, नाहं कर्ता किं तु तद्व्यापारसाक्षी क्रियाज्ञानशक्तिमदुपाधिद्वयविनिर्मुक्तः शुद्धः सन् कार्यकरणासंबद्धोऽद्वितीयोऽविक्रिय इत्येवं हि विद्वान्पश्यति लौकिकीं पारमार्थिकीं च दृष्टिमाश्रित्य, तदुभयमुपपद्यत एवेति गृहाण । तथाच यः केवलमात्मानमकर्तारं कर्तारं पश्यति स दुर्मतिः । यस्तु यथाभूतमात्मानमकर्तारं पश्यति स सुमतिरिति द्वयोः संपिण्डितार्थः । ननु आत्मानं केवलं तु यः इति केवलपदप्रयोगात् अधिष्ठानादिविशिष्टः करोत्येव आत्मा । एवं विशिष्टस्य कर्तृत्वे सति केवलमात्मानं यः कर्तारं पश्यति स दुर्मतिरिति चेन्न, श्रुतिस्मृत्यादिभिरात्मनोऽविक्रियस्वभावत्वप्रतिपादनात् । तथा च श्रुतिः—“असङ्गो ह्ययं पुरुषः । साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च । अप्राणो ह्यमनाः शुद्धो ह्यक्षरात्परतः परः । अज आत्मा महान् ध्रुवः । निष्कलं निष्क्रियम् । ध्यायतीव लेलायतीव” इत्येवमाद्याः । स्मृतयश्च ‘कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् । अविकार्योऽयमुच्यते । प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते’ इत्येवमाद्याः । न्यायाश्च न तावदात्मा स्वतो विक्रियते निरवयवत्वादाकाशवत्, नापि परतोऽसङ्गस्याविकार्यस्य स्वतन्त्रस्य परतो विक्रियावत्त्वायोगात् । किंचात्मनो विक्रियावत्त्वाभ्युपगमे तस्य स्वनिष्ठाविक्रिया अधिष्ठानादिनिष्ठा वा । नाद्यः, श्रुत्यादिभिरात्मनोऽविक्रियत्वप्रतिपादनात् । न द्वितीयः, अन्यनिष्ठाविक्रियाऽन्यस्मिन्निति विप्रतिषिद्धत्वात् । अविद्यया गमितमपि नान्यनिष्ठत्वमन्यस्य, यथा रजतत्वं न शुक्तिकायां, यथा तलमलिनत्वं बालैर्गमितमविद्यया नाकाशस्य । तथाधिष्ठानादिविक्रियापि तेषामेव नात्मनस्तस्मादविक्रियस्यात्मनः केनचित्संहननं संहृत्य वा कर्तृत्वं संभवतीति केवलत्वमात्मनः स्वाभाविकं केवलशब्दोऽनुवदति । नायं हन्ति न हन्यते इति प्रतिज्ञाय न जायत इत्यादिना हेतुवचनेनाविक्रियत्वमुक्त्वा वेदाविनाशिनमिति विदुषः कर्माधिकारनिवृत्तिं शास्त्रादौ संक्षेपत उक्त्वा तत्र तत्र प्रसङ्गं कृत्वा प्रसारितं ‘न हन्ति न निबध्यते’ इत्युपसंहरति । एवं सति देहभूत्वाभिमानानुपपत्तावविद्याकृताशेषकर्मसंन्यासोपपत्तेः परमार्थसंन्यासिनामनिष्ठादि त्रिविधं कर्मणः फलं न भवतीत्युपपन्नम् । तद्विपर्ययश्चेतरेषां भवतीत्येतच्चापरिहार्यमित्येष गीताशास्त्रस्यार्थ उपसंहृतः । स एषः वेदार्थसारो निपुणमतिभिः पण्डितैः विचार्य प्रतिपत्तव्य इति ॥ १७ ॥

प० टी०—कस्तर्हि पश्यतीत्याह—यस्येति । अहमित्यहंकारेण कृतो निष्पादितो भावः स्वभावः कर्तृत्वाभिनिवेशो यस्य नास्ति, शरीरादीनामेव कर्मकर्तृत्वालोचनादित्यर्थः । अत एव यस्य बुद्धिर्न लिप्यते इष्टानिष्टबुद्ध्या कर्मसु न सज्जते, स एवंभूतो देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शी इमान् लोकान् सर्वान् प्राणिनो लोकदृष्ट्या हत्वापि विविक्ततया स्वदृष्ट्या न हन्ति, न च तत्फलैर्निबध्यते बन्धं न प्राप्नोति । किं पुनः सत्त्वशुद्धिद्वाराऽपरोक्षज्ञानोत्पत्तिहेतुभिस्तस्य बन्धाशङ्केत्यर्थः ॥ १७ ॥

रा० टी०—एवं कर्तृत्वाभिमानिनं विनिन्द्य स्वस्य कर्तृत्वानभिमानिनं स्तौति—यस्येति । यस्य पुंसः अहंकृतः मयायमर्थः कृत इति भाव आशयः अहंकृतो भावः स्वातन्त्र्यादिमानं नास्ति । यस्य बुद्धिर्न लिप्यते फलरागादिलिप्ता न भवति । सः स्वातन्त्र्यज्ञानहीनः इमान्लोकान्हत्वापि न लिप्यते हननदोषयुक्तो न भवति । कुतः न हन्ति स्वातन्त्र्येण हन्मीतिबुद्धिं न करोतीति वा । न निबध्यते तत्फलं नाप्नोतीत्यर्थः । एतच्चेत्परसार्वभौमस्वातन्त्र्यज्ञानी सन्नपि विश्वहननार्थं जातो रुद्रो यमो वा तद्विषयमिति

बोध्यम् । अन्यस्य त्वपरोक्षिणोऽपि दोषकृदेवेति वृत्रहत्यादिनेन्द्रादेरपि ईषद्वन्धोपीषदहंकारकृत एवेत्या-
कर एव व्यक्तम् । एवं कर्तृत्वगमिसान्यनभिसानिनोः सहेतुकं निन्दास्तुत्योरुक्त्या कर्मणि कर्तृत्वाभिमान-
यागोऽपि संन्यासशब्दार्थ इत्युक्तं भवति ॥ १७ ॥

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ॥

करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

त० टी०—कर्मण्यभिमानरहितः कर्माभिस्तत्फलैश्च न लिप्यते इत्युक्तं, सा निरभिमानता सत्त्व-
गुणवृद्ध्या भवत्यतः सत्त्वस्योपादानाय सत्त्वादिगुणकृतं ज्ञानादिभेदं वक्तुं तावत् कर्मविधेः कर्मणश्च
त्रैविध्यमाह—ज्ञानमिति । तत्र ज्ञानं कर्मकर्तृविधिदेवताविषयं, ज्ञेयं ज्ञातव्यं साङ्गं कर्म, परिज्ञाता तस्य
कर्मणो बोद्धा, एवं त्रिविधा कर्मचोदना प्रवर्तनोपदेशादिशब्दाभिधेयः कर्मविधिरित्यर्थः । “ चोदना
चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः ” इतिभट्टैरुक्तत्वात् । तत्र ज्ञेयं कर्म त्रिविधं—करणं कर्म कर्तेति ।
साधकतमं करणं बाह्यपाण्यादीन्द्रियं सुखादि च, कर्म कर्तुरीप्सिततमं कर्तुः क्रियया प्राप्यमाणं
ज्योतिष्टोमादिकं, कर्ता क्रियानिर्वर्तकः स्वतन्त्रः, त्रिविधः कर्मसंग्रहः कर्म संगृह्यतेऽस्मिन्निति कर्म-
संग्रहः करणकर्मकर्तेति त्रिविधो ज्ञेय इत्यर्थः ॥ १८ ॥

म० टी०—पूर्वमधिष्ठानादिपञ्चकस्य क्रियाहेतुत्वेनात्मनः सर्वकर्मासंस्पर्शित्वमुक्तम् । संप्रति तमेवार्थं
ज्ञानज्ञेयादिप्रक्रियारचनया त्रैगुण्यभेदव्याख्यया च विवरीतुमुपक्रमते—ज्ञानमिति । ज्ञानं विषयप्रकाशक्रिया,
ज्ञेयं तस्य कर्म, परिज्ञाता तस्याश्रयो भोक्तान्तःकरणोपाधिपरिकल्पितः । एतेषां त्रयाणां संनिपाते हि हानोपादा-
नादिसर्वकर्मारम्भः स्यादत एतत् त्रयं सर्वेषां कर्मणां प्रवर्तकम् । तदेतदाह—त्रिविधा कर्मचोदनेति । चोदनेति प्रव-
र्तकमुच्यते । चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनमाहुरिति शाबरे । ‘चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः’ इति ।
भाट्टे च वचने क्रियाप्रवर्तकवचनत्वं यद्यपि चोदनापदशक्यतया प्रतीयते तथापि वचनत्वं विहाय प्रवर्तक-
मात्रमिह लक्ष्यते ज्ञानादिषु वचनत्वाभावात् । एवं च प्रेरणीयत्वं प्रेरकत्वं चानात्मन एव नात्मन इत्यभि-
प्रायः । तथा करणं साधकतमं बाह्यं श्रोत्राद्यन्तस्थं बुद्ध्यादि । कर्म कर्तुरीप्सिततमं क्रियया व्याप्यमानम्
उत्पाद्यमाणं विकार्यं संस्कार्यं च । कर्ता च इतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकाणां प्रयोक्ता क्रियाया
निर्वर्तकश्चिद्विधप्रतिष्ठानरूप इति त्रिविधस्त्रिप्रकारः, कर्म संगृह्यते समवैत्यत्रेति कर्मसंग्रहः कर्माश्रयः । चका-
रार्थादितिशब्दात् संप्रदानमपादानमधिकरणं च राशित्रयान्तर्भूतम् । एवं कारकषट्कमेव त्रिविधं क्रियाया
आश्रयो ननु कूटस्थ आत्मेत्यर्थः । कर्मप्रेरकस्य कर्माश्रयस्य च कारकरूपत्वात्त्रैगुण्यात्मकत्वाच्चाकारकस्व-
भावो गुणातीतश्चात्मा सर्वकर्मासंस्पर्शीत्यभिप्रायः । अथवा ज्ञानं प्रेरणारूपं लिङ्गादिशब्दजन्यं, ज्ञेयं तस्य
ज्ञानस्य विषयत्वेन लिङ्गादिशब्दस्वरूपं प्रेरकं, परिज्ञाता तस्य ज्ञानस्याश्रयः प्रेरणीय इत्येवं त्रिविधा कर्म-
चोदना कर्म क्रियापुरुषव्यापाररूपार्थी भावना, तद्विषया चोदना प्रेरणा विधिरूपा शाब्दी भावनेत्यर्थः । तथा
करणं सेतिकर्तव्यताकं साधनं धात्वर्थः, कर्म भाव्यं स्वर्गादिफलं, कर्ता फलकामनावान् पुरुषः क्रियाया
निर्वर्तक इत्येवं त्रिविधः कर्मसंग्रहः कर्मणः पुंव्यापाररूपस्यार्थभावनायाः संग्रहः संक्षेपः । तदेवमर्थ-
भावनारूपपुं प्रयत्नस्य विधेयस्याभावाच्छब्दभावनारूपो विधिर्न शुद्धमात्मानं गोचरयति कारकाश्रयत्वा-
द्विधिविधेययोः । तदुक्तम् ‘त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन’ इति । कारकाणां च त्रैगुण्यरूपत्व-
मनन्तरमेव व्याख्यास्यत इत्यभिप्रायः । अत्र प्रसङ्गाद्विधिश्रित्यते—प्रवृत्तिहेतुत्वेन प्रेरणा तावत्सर्व-
लोकानुभवसिद्धा । राज्ञा प्रेरितो बालेन प्रेरितो ब्राह्मणेन प्रेरितोऽहमिति हि प्रवर्तमाना वक्तारो

भवन्ति । सा च प्रवर्तना प्रवर्तकराजादिनिष्ठा । तत्रोत्कृष्टस्य निकृष्टं प्रति प्रवर्तना आज्ञा प्रेषणेति चोच्यते । निकृष्टस्योत्कृष्टं प्रति प्रवर्तना याचञाऽध्येषणेति चोच्यते । समस्य समं प्रत्युत्कर्षनिकर्षोदासीन्येन प्रवर्तनाऽनुज्ञाऽनुमतिरिति चोच्यते । ते चाज्ञादयो ज्ञानविशेषा इच्छाविशेषा वा चेतनधर्मा एव लोके प्रसिद्धाः । वेदे तु विधिनाऽहं प्रेरितः करोमीति व्यवहर्तारो भवन्ति । तत्र स्वयमचेतनत्वादपौरुषेयत्वाच्च वैदिकस्य विधेर्न चेतनधर्मेणाज्ञादिना प्रेरकता संभवति । अतः स्वधर्मेणैव साऽभ्युपगन्तव्या गत्यन्तरासंभवात् । स एव च धर्मश्चोदना प्रवर्तना प्रेरणा विधिरूपदेशः शब्दभावेनेति चोच्यते । तत्र केचिदलौकिकमेव शब्दव्यापारं कल्पयन्ति । अन्ये तु कृत्स्नेनैवोपपत्तौ नालौकिककल्पनां सहन्ते । प्रवर्तना हि प्रवृत्तिहेतुर्व्यापारः । विधिशब्दस्य चाख्यातत्वेन दशलकारसाधारणेनोपाधिना पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावेनां प्रति वाचकत्वं तज्ज्ञानहेतुत्वमिति यावत् । सा च ज्ञातैवानुष्ठातुं शक्यत इति तद्विहेतोरपि शब्दस्य तद्धेतुत्वं परंपरया भवत्येव । तत्र विधिशब्दस्य पुरुषप्रवृत्तिरूपभावनाज्ञानहेतुर्व्यापारस्तद्वाचकशक्तिमत्तया विधिशब्दज्ञानम् । स एव च तस्य प्रवृत्तिहेतुर्व्यापार इति प्रवर्तनाभिधानीयकं लभते ज्ञानद्वारेणैव शब्दस्य प्रवृत्तिजनकत्वात्, ज्ञानजनकव्यापारातिरिक्तव्यापारकल्पने मानाभावात् । ज्ञानजनकश्च व्यापारस्तस्य स्वज्ञानं, शक्तिज्ञानं, शक्तिविशिष्टस्वज्ञानं च । तत्राद्ययोरन्यतरस्य शब्दभावेनात्वम् । तृतीयस्य तु तत्र करणत्वमिति विवेकः । एवं स्थिते निष्कर्षः—विधिना स्वज्ञानं जन्यते प्रवर्तनात्वेनाभिधीयतेऽपीति विधिज्ञानमेव शब्दभावना । तस्यां च पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावनैव भाव्यतयान्वेति । करणतया च प्रवृत्तिवाचकशक्तिमद्विधिज्ञानमेव । भावनासाध्यस्यापि फलावाच्छिन्नां भावनां प्रति करणत्वं फलकरणत्वादेव यागस्येव स्वर्गभावनां प्रति न विरुध्यते । तथा च पुरुषः स्वप्रवृत्तिं भावयेत् । केनेत्यपेक्षायां पुरुषप्रवृत्तिवाचकशक्तिमत्तया ज्ञातेन विधिशब्देनेति करणांशपूरणम् । कथमित्याकाङ्क्षायामर्थवादैः स्तुत्वेतीतिकर्तव्यतांशपूरणम् । इयं गौः क्रय्येति लौकिके विधौ बहुक्षीरा जीवद्वत्सा ह्यपत्या समांसमीनेत्यादिलौकिकार्थवादवत् (समां समां प्रतिवर्षं प्रसूयते सा गौः) । नन्वाख्यातत्वेन विधिशब्दादुपस्थिता पुरुषप्रवृत्तिर्भाव्यतयान्वेति । करणं तु कथमनुपस्थितमन्वेति ? उच्यते—विधिशब्दस्तावच्छ्रवणेनोपस्थापितस्तस्य पुरुषप्रवृत्तिवाचकशक्तिरपि स्मरणेनोपस्थापिता । तदुभयवैशिष्ट्यं तन्निष्ठा ज्ञातता च मनसेति वाचकशक्तिमत्तया ज्ञातो विधिशब्द उपस्थित एव । अनेन यच्छ्रक्तनुयात्तद्भावयेदिति प्रतिशब्दं स्वाध्यायविधितात्पर्याच्छब्दातिरिक्तनोपस्थितमपि शाब्दबोधे भासत एव । यथा ज्योतिष्टोमादि नामधेयं यथा वा लिङ्गविनियोज्यो मन्त्रः । तदुक्तमाचार्यैरुद्भिदधिकरणे “अनुपस्थितविशेषणा विशिष्टेबुद्धिर्न भवति न त्वनभिहितविशेषणा” इति । एवमर्थवादानामुपस्थितिः श्रोत्रेण । प्राशस्त्यस्य तु तैरेव लक्षणया तदुभयनिष्ठज्ञाततायास्तु मनसेत्यर्थवादैः प्रशस्तत्वेन ज्ञात्वेतीतिकर्तव्यतांशान्वयोऽप्युपपन्न एव । ननु किं प्राशस्त्यं ? न तावत् फलसाधनत्वं, तस्य यागेन भावयेत् स्वर्गमित्यर्थभावनान्वयवशेन विधिवाक्यादेव लब्धत्वात् । नान्यत्, प्रवृत्तावनुपयोगात् । उच्यते—बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वं प्राशस्त्यम् । तच्च नेष्टहेतुत्वज्ञानाल्लभ्यते, इष्टहेतावपि कलञ्जभक्षणाद्वावनिष्टहेतुत्वस्यापि दर्शनात् । विहितशयेनफलस्य च शत्रुवधस्यानिष्ठानुबन्धित्वं दृष्टम् । अतो यावत्साधनस्य फलस्य चानिष्टहेतुत्वं नोच्यते तावदिष्टहेतुत्वेन ज्ञातेऽपि तत्र पुरुषो न प्रवर्तते । अत एवोक्तम् ‘फलतोऽपि च यत्कर्म नानर्थनानुबध्यते । केवलप्रीतिहेतुत्वात्तद्धर्म इति कथ्यते ॥’ इति । अतः स्वतः फलतो वानर्थाननुबन्धित्वरूपप्राशस्त्यबोधनेनार्थवादा विधिशक्तिमुत्तम्भयन्ति । क उत्तम्भः स्वतः फलतो वानर्थाननुबन्धित्वशङ्कायाः प्रवृत्तिप्रतिबन्धिकाया विगमः । इदमेव च विधेः प्रवृत्तिजनने साहाय्यमर्थवादैः क्रियत इति विधिरर्थवादसाकाङ्क्षः । एवमर्थवादा अप्यभिधया गौण्या वा वृत्त्या भूतमर्थं वदन्ते-

ऽपि स्वाध्यायविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वलाभाय विधिसाकाङ्क्षाः । सोऽयं नष्टाश्वदग्धरथवत्संप्रयोगः । यथैक-
स्य दग्धस्य रथस्य जीवाद्भिरश्वैरन्यस्य विद्यमानस्य रथस्याविद्यमानाश्वस्य संप्रयोगः परस्परस्यार्थवत्त्वाय
तथार्थवादानां प्रयोजनांशो विधिना पूर्यते । विधेश्च शब्दभावनाया इतिकर्तव्यतांशोऽर्थवादैरिति । तदिद-
मुभयोः श्रवणे पूर्णमेव वाक्यमेकस्य श्रवणे त्वन्यस्य कल्पनया पूरणीयम् । यथा 'वसन्ताय कपिञ्ज-
लानालभेत' इति विधावर्थवादांशोऽश्रुतोऽपि कल्प्यते । 'प्रतितिष्ठन्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्ति' इत्याद्यर्थ-
वादे विध्यंशः । तथा च सूत्रम् 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' इति । विधिना
स्तुतिसाकाङ्क्षेण प्रयोजनसाकाङ्क्षाणामर्थवादानामेकवाक्यत्वाद्विधीनां विधेयानां स्तुत्यर्थेन स्तुतिप्रयोजनेन
स्तुतिरूपेण प्रयोजनसाकाङ्क्षेण लाक्षणिकेनार्थेन वानर्थक्याभावादर्थवादा धर्मे प्रमाणानि स्युरिति
तस्यार्थः । ननु 'य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चामीषामर्थाः' इति न्यायाद्विधिशब्दस्य
लोके यत्र शक्तिर्गृहीता वेदेऽपि तदर्थकेनैव तेन भवितव्यम् । लोके च प्रेषणादौ पुरुषधर्मवाचित्वं क्लृप्त-
मिति वेदे शब्दभावनावाचित्वं कथमुपपद्यते । उच्यते—लोके वेदयोरैकरूप्यमेव । तथा हि—लोके प्रेषणादिकं
न तेन तेन रूपेण विधिपदवाच्यम्, अननुगमेन नानार्थत्वप्रसङ्गात् । तद्वदेव भावनावाचित्वोपपत्तेश्च । किंतु
प्रेषणाध्येषणानुज्ञास्वस्ति प्रवर्तनात्वमेकम् । तच्च शब्दव्यापारेऽपि तुल्यमिति तदेव लिङादिपदवाच्यम् । तच्च
लौकिकशब्दे नास्त्येव । तत्र राजादीनामेव प्रवर्तकत्वात् । प्रवर्तकव्यापार एव हि (प्रेषणात्वेन इत्यादिना न
विधिपदवाच्यं किंतु प्रवर्तनात्वेन वाच्यं) प्रवर्तना प्रवर्तकत्वं च राजादेरिव वेदस्याप्यनुभवसिद्धम् । ननु
वेदेऽपि प्रवर्तनावानिश्चरः कल्प्यतां लोके राजादिवत् । तदुक्तम् 'विधिरेव तावद्गर्भ इव श्रुतिकुमार्याः पुंयोगे मानम्'
इति । न, वेदस्यापौरुषेयत्वात् । न हि वेदस्य कृता पुरुषो लोके वेदे वा प्रसिद्धः । तत्कल्पने च तज्ज्ञानप्रामा-
ण्यापेक्षया वेदप्रमाण्ये निरपेक्षत्वेन स्थितं स्वतः प्रामाण्यं भग्नं स्यात् । बुद्धवाक्येऽपि प्रामाण्यप्रसङ्गाच्च । ईश्वर-
वचनत्वे समानेऽपि बुद्धवाक्यं न प्रमाणं वेदवाक्यं तु प्रमाणमिति सुभगाभिष्टुकन्यायप्रङ्गः । महाजनानामु-
भयसिद्धत्वाभावेन तत्परिग्राहापरिग्रहाभ्यामपि विशेषानुपपत्तेः । ईश्वरप्रेरणाया लोकवेदसाधारणत्वेन लोकेऽपि
राजादीनां प्रेरकत्वं न स्यात् । ईश्वरप्रेरणायां स्थितायामेव राजादिरप्यसाधारणतया प्रेरक इति चेत्, हन्त सा
तिष्ठतु न वा, किं त्विहाप्यसाधारणः प्रेरको वेद एव राजादिस्थानीय इत्यागतं मार्गं । ईश्वरप्रेरणायाः साधा-
रणाया असाधारणप्रेरणासहकारेणैव प्रवर्तकत्वात् । किंच ईश्वरप्रेरणायां सर्वोऽपि विहितं कुर्यादेव न तु
कश्चिदपि लङ्घयेत्, निषिद्धेऽपि चेश्वरप्रेरणास्त्येव । अन्यथा न कोऽपि तत्र प्रवर्ततेति तदपि विहितं स्यात् । तथा
चोक्तम् 'अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥' इति । तस्माद्रा-
जादिरिव वेदोऽपि स्वप्रवर्तनां ज्ञापयन्निच्छोपहारमुखेन प्रवर्तयतीति सिद्धं लोकवेदयोरैकरूप्यम् । पूर्वमीमां-
सकानां स्वतन्त्रो वेदो ब्रह्ममीमांसकानां तु ब्रह्मविवर्तस्तत्परतन्त्रो वेद इति यद्यपि विशेषस्तथापि श्रसिततुल्य-
त्वेन वेदस्यापौरुषेयत्वमुभयेषामपि समानम् । अत्र च प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवत्त्वं प्रवर्तनात्वं सखण्डोऽखण्डो
वोपाधिस्तस्मिन् विधिपदशक्येऽपि तदाश्रयविशेषोपस्थितिर्वादितुल्यैव । अनुकूलव्यापारत्वं वा शक्यं प्रवृत्त्यं-
शस्त्वाख्यातत्वेन शक्यन्तरलभ्य एव । दण्डीत्यत्र संबन्धिनि मतुबर्थे प्रकृत्यर्थदण्डांशवत् । फलसाधनताबोध
एव प्रेरणा तामेव कुर्वन् प्रेरको विधिः । अतः फलसाधनतैव प्रेरणात्वेन विधिपदशक्येति मण्डनाचार्याः । फल-
साधनता चार्थभावनान्वयलभ्येत्युक्तं प्राक् । इममेव च पक्षं पार्थसारथिप्रभृतयः पण्डिताः प्रतिपन्नाः । औप-
निषदानामपि केषांचिदिष्टसाधनतावादोऽनेनैव मतेनोपपादनीयः । इष्टसाधनत्वं स्वरूपेणैव लिङादिपदशक्यं
न प्रेरणात्वेनेति तार्किकाः, तन्न । गौरवादन्यलभ्यत्वादन्यथायोग्यत्वाच्च । इच्छाविषयसाधनत्वापेक्षया प्रवर्तना-
त्वमतिलघु इच्छातद्विषययोरप्रवेशात् । इच्छाज्ञानस्यापि प्रवृत्तिज्ञानवत् प्रवृत्तिहेतुत्वापातात्, वस्तुगत्या य

इच्छाविषयस्तत्साधनमिति शब्देन प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् । साधनत्वमात्रस्यैव शक्यत्वे च तेनैव प्रत्यये-
नोपस्थापितया प्रवृत्त्या सह श्रुत्या तदन्वयसंभवे पदान्तरोपस्थापितस्वर्गेण सह वाक्येन तदन्वयासंभ-
वात् प्रवर्तनात् एव पर्यवसानं श्रुत्या वाक्यस्य बाधात् । प्रत्ययश्रुतेः पदश्रुतितोऽपि वलीयस्त्वेन पशुना
यजेतेत्यत्र प्रकृत्यर्थं पशुं विहाय प्रत्ययार्थेन करणेन सहैकत्वम्यान्वयादेकं करणं पशुरिति वचनव्यक्त्या
कत्वङ्गत्वमेकत्वस्य स्थितं किमु वक्तव्यं पदान्तरसमभिव्याहाररूपाद्वाक्याद्वलीयस्त्वमिति । वाक्यार्थान्वय-
लभ्यत्वाच्च नेष्टसाधनत्वं पदार्थः । तथा हि प्रवर्तनाकर्मभूता पुरुषप्रवृत्तिरूपार्थभावना किं केन कथ-
मित्यंशत्रयवती विधिनालम्बत्वेन प्रतिपाद्यत इत्युक्तं प्राक् । अपुरुषार्थकर्मिकायां च तस्यां प्रवर्तनानु-
पपत्तेरेकपदोपस्थापितमप्यपुरुषार्थं धात्वर्थं विहाय भिन्नपदोपात्तमन्यविशेषणमपि कमिपदसंबन्धेन साध्य-
तान्वययोग्यं स्वर्गमेव पुरुषार्थं साभाव्यतया लम्बते । इच्छाविषयस्यैव कृतिविषयत्वनियमात् । स्वर्गं कामयते
स्वर्गकाम इति कर्मणि द्वितीयाया अन्तर्भूतत्वात् । यजतेरकर्मकत्वेन स्वर्गमित्युक्तेऽनन्वयाच्च । अत एव यत्र
कमिपदं न श्रूयते तत्रापि तत्कल्प्यते । यथा प्रतिविष्टान्ति ह वा य एता रात्रीरुपयन्तीत्यादौ प्रतिष्ठाकामा रात्रिस-
त्रमुपेयुरित्यादि । एवं च लब्धभावायां तस्यां समानपदोपस्थापितो धात्वर्थ एव करणतयान्वेति, भाव्यांशस्य
कमिविषयेणावरुद्धत्वात् । सुविभक्तियोग्ये धात्वर्थनामधेये ज्योतिष्टोमादौ तृतीयाश्रवणात् । यत्रापि नामधेये
द्वितीया श्रूयते तत्रापि व्यत्ययानुशासनेन तृतीयाकल्पनात् । तदुक्तं महाभाष्यकारैरग्निहोत्रं जुहोतीति तृतीयार्थे
द्वितीयेति । अत एव तैः प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येन प्रकृत्यर्थो गुणत्वेनेति
प्रत्ययार्थभावनां प्रति धात्वर्थस्य गुणत्वेन करणत्वमुक्तम् । आख्यातं क्रियाप्रधानमिति वदद्भिर्निरुक्तका-
रैरप्येतदेवोक्तम् । भावार्थाधिकरणे च तथैव स्थितम् । तेन सर्वत्र प्रत्ययार्थं प्रति धात्वर्थस्य करणत्वेनैवान्वय-
नियमः । अत एव गुणविशिष्टधात्वर्थविधौ धात्वर्थानुवादेन केवलगुणविधौ च मत्वर्थलक्षणा विधेर्विप्रकृष्टवि-
षयत्वं च । यथा सोमेन यजेतेति विशिष्टविधौ सोमवता यागेनेति दक्षा जुहोतीति गुणविधौ दाधिमता
होमेनेति । नामधेयान्वये तु सामानाधिकरण्योपपत्तेर्धात्वर्थमात्रविधानाच्च न मत्वर्थलक्षणा न वा विधिवि-
प्रकर्षः । तदेवं ज्योतिष्टोमेन यजेत स्वर्गकाम इत्यत्राख्यातार्थो भावयेदिति किमित्याकाङ्क्षायां कमिविषयं
स्वर्गमिति विधिश्रुतेर्बलीयस्त्वादाकाङ्क्षाया उत्कटत्वाच्च । तथा च स्थितं षष्ठाध्याये । ततः केनेत्यपेक्षिते यागे-
नेति तृतीयान्तपदसमानाधिकरणत्वात् करणत्वेनैवान्वयनियमाच्च । किंनान्नेत्यपेक्षिते ज्योतिष्टोमेनेति
तत्रान्नेत्यर्थः । शब्दादनुपस्थितोऽपि ज्योतिष्टोमशब्दो भासत एव शाब्दे बोधे श्रवणेनोपस्थापितस्तात्पर्यवशात् ।
नामधेयान्वये च न विभक्त्यर्थो द्वारं नजिवाद्यर्थान्वय इव । तेन मत्वर्थलक्षणामन्तरेणैव ज्योतिष्टोमशब्द-
व्येत्यन्वयलाभः । तथाच कविप्रयोगः 'हिमालयो नाम नगाधिराजः' इति, हिमालयनामवानित्यर्थः ।
एवमिह 'प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबति' इत्यादावगृहीतसङ्गतिकैकपदवति वाक्ये मधुकरादिपदं
स्वरूपेणैव भासते नामधेयवत् नार्थमुपस्थापयति प्रागगृहीतसङ्गतिकत्वात् । अत एव मधुकरशब्दवाच्य
इत्यपि लक्षणया नान्वयः शक्यज्ञानपूर्वकत्वालक्ष्यज्ञानस्य । स्वरूपतस्तु शब्दे भाते वाच्य-
वाचकसंबन्धः पश्चात्कल्प्यते संसर्गनिर्वाहायेति । तदयं वाक्यार्थः—ज्योतिष्टोमनाम्ना यागेन स्वर्गमिष्टं
भावयेदिति । कथमित्यपेक्षिते श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिः सामवायिकारादुपकारकाङ्गग्राम-
पूर्त्येति विकृतौ प्रकृतिवदित्युपबन्धेन नित्ये यथाशक्तित्युपबन्धेन मुख्यालाभे प्रतिनिधायापीति
यावन्न्यायलभ्यं तत्पूरणम् । एवं च यागस्य स्वर्गावच्छिन्नभावनाकरणत्वेन स्वर्गकरणत्वं करणत्वेन च
साक्षात्कर्तृव्यापारविषयत्वरूपं कृतिसाध्यत्वं श्रुत्यर्थार्थां लभ्यत इति तदुभयमपि न लिङ्गादिपदवाच्यम्, अप्राप्ते
शास्त्रमर्थवदिति न्यायात् । अनन्वयाच्च, इष्टसाधनमिति समासे गुणभूतमिष्टपदं स्वर्गकाम इति समासान्तरगुणभू-

तेन स्वर्गपदेन कथमन्वियात् इष्टस्वर्गसाधनमिति । नहि राजपुरुषो वीरपुत्र इत्यत्र वीरपदराजपदयोरन्वयो-
ऽस्ति पदार्थः पदार्थेनान्वेति ननु पदार्थैकदेशेनेति न्यायात् । करणविभक्त्यन्तज्योतिष्टोमादिनामेधेयानन्वयप्र-
सङ्गादिदोषाश्चास्मिन् पक्षे द्रष्टव्याः । एतेनेष्टसाधनत्वमनिष्टासाधनत्वं कृतिसाध्यत्वमिति त्रयमपि विध्यर्थ
इत्यपास्तम् । अतिगौरवादर्थवादानां सर्वथा वैयर्थ्यापत्तेश्च । अत एव कृतिसाध्यत्वमात्रं विध्यर्थ इत्यपि न
भावनाकरणत्वेनार्थलभ्यत्वादित्युक्तेः । अलौकिको नियोगस्त्वलौकिकत्वादेव न विध्यर्थः । पराक्रान्तं चात्र
सूरिभिः । तस्मादनन्यलभ्या लघुभूता च प्रेरणैव लिङादिपदवाच्येति स्थितम् । प्रवर्तकं तु ज्ञानं वाक्यार्थमर्या-
दालभ्यमन्यदेव सर्वेषामपि वादिनाम् । आख्यातार्थ एव च विशेष्यतया भासते न धात्वर्थो न नामार्थः स्वर्ग-
कामो वेति चोक्तप्रायमेव । तेन च यागानुकूलकृतिमान् स्वर्गकाम इति तार्किकमतं पुरुषविशेष्यकवाक्यार्थ-
ज्ञानमपास्तम् । संक्षेपेण मतं भाट्टमिदमत्रोपपादितम् । यद्वक्तव्यमिहान्यत्तदनुसन्धेयमाकरात् ॥ १८ ॥

श्री० टी०—एवं विहितप्रतिषिद्धादीनां कर्मणां सर्वेषामधिष्ठानादिपञ्चकैकनिर्वर्त्यत्वं, तत्कृते कर्मणि कर्तृ-
त्वाभिमानिनो दुर्मतेः कर्मभिर्बद्धत्वं, कृतबुद्धेर्विदुषस्त्वकर्तुस्तद्रहितत्वं च प्रतिपाद्याथ निरुक्तलक्षणं निष्कर्म-
त्वज्ञानमेवाप्रतिबद्धं कैवल्यसिद्धेः परमकारणमित्यारुक्षोर्मौक्षैककामस्य तादृशज्ञानसिद्धेः कारणं
सत्त्वशुद्धिस्तत्सिद्धेः कारणं तु कर्मैव सात्त्विकं तदेव कर्तव्यमिति बोधयितुं कर्मप्रवृत्तिहेतुं कर्माश्रयं च
ज्ञानकर्मकर्तृबुद्ध्यादीनां सात्त्विकत्वरजसत्वादिभेदं च प्रतिपादयितुमुत्तरग्रन्थ आरभ्यते । यद्यपि सप्तदशे
आहारादीनां सात्त्विकादिभेदः प्रतिपादितस्तथापि तत्र श्रद्धादीनामेव पञ्चानां सात्त्विकादिभेदः प्रतिपा-
दितो न तु ज्ञानादीनाम् । तेषां सात्त्विकादिभेदे विज्ञाते हेयांशं राजसं तामसं च त्यक्त्वा सात्त्विके ज्ञानादौ
प्रवृत्तस्य सत्त्वं शुध्यति । तेन ज्ञानं तत्फलं च सिध्यति । तदर्थमत्र चोदनायाः कर्माश्रयस्य च स्वरूपज्ञाना-
दीनां गुणभेदेन भेदं च प्रतिपादयति द्वाविंशत्या । ज्ञानकर्मणोः साध्यसाधनभावमेव सर्ववेदार्थं गीतार्थं च
दृढीकर्तुम्—ज्ञानमिति । ज्ञानमिष्टानिष्टादिरूपं द्रव्यगुणकर्मादिपदार्थजातम् । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं साधारणः
सर्वपदार्थविषयको बोधः, ज्ञातव्यं द्रव्यगुणादिपदार्थजातं सर्वं ज्ञेयमित्युच्यते, परिज्ञाता ज्ञेयस्य ज्ञानस्य च
ज्ञाता प्रमाता साभासो विज्ञानात्मा । इत्येवंप्रकारेण चोदना चोद्यते प्रवर्ततेऽनेनेति चोदना सामान्येन
सर्वपदार्थानां हानौपादानाद्विक्रियाहेतुस्त्रिविधा त्रिप्रकारा प्रमाणप्रमेयप्रमानूलक्षणस्य यस्य संनिधिमात्रेण
हानादिक्रिया जायते सा चोदना त्रिविधेत्यर्थः । एवं प्रवृत्तेः कारणस्य त्रैविध्यमुक्त्वा कर्माश्रयस्यापि
त्रैविध्यमाह—करणमिति । क्रियतेऽनेनेति करणं बाह्यमाभ्यन्तरं च । श्रोत्रादिवागादिबुद्ध्यादिद्वादशविधं
कर्मेप्सिततमं कर्तुराप्तिक्रियाविषयभूतं यद्वस्तु द्वितीयान्तं तत्कर्मेत्यर्थः । कर्ता करणानां प्रयोक्ता न तु स्वयं
तत्प्रयोज्यः स्वतन्त्रः कर्ता विज्ञानात्मा । एवं कर्मसंग्रहः कर्म सम्यग्गृह्यतेऽस्मिन्निति कर्मसंग्रहः क्रियाश्रयः
करणादिस्त्रिविधस्त्रिप्रकार इत्यर्थः । ननु संप्रदानादेः क्रियाश्रयत्वसंभवे कथं क्रियाश्रयस्य त्रैविध्यमिति चेन्न ।
संप्रदानादेः परंपरया विना साक्षात्क्रियाश्रयत्वासंभवात् । यथा कर्मणः साक्षात्क्रियाश्रयत्वं न तथा
संप्रदानादेः संभवति ततो युक्तं क्रियाश्रयस्य त्रैविध्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

श्री० टी०—हत्वापि न हन्ति न निबध्यत इत्येतदेवोपपादयितुं कर्मचोदनायाः कर्माश्रयस्य च कर्म-
फलादीनां च त्रिगुणात्मकत्वाभिर्गुणस्यात्मनस्तत्संबन्धो नास्तीत्यभिप्रायेण कर्मचोदनां कर्माश्रयं चाह—
ज्ञानमिति । ज्ञानमिष्टसाधनमेतदिति बोधः, ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म, परिज्ञाता एवंभूतज्ञानाश्रयः, एवं
त्रिविधा कर्मचोदना चोद्यते प्रवर्त्यते अनयेति चोदना, ज्ञानादित्रितयं कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । यद्वा चोद-
नेति त्रिविरुच्यते । तदुक्तं भट्टैः—‘चोदना चोपदेशश्च त्रिविधश्चैकार्थवाचिनः’ इति । ततश्चायमर्थः—उक्तलक्षणं
त्रिगुणात्मकं ज्ञानादित्रयमवलम्ब्य कर्मविधिः प्रवर्तत इति । तदुक्तम्—‘त्रैगुण्यविषया वेदाः’ इति । तथाच

करणं साधकतमं, कर्म च कर्तुरीप्सिततमम् । कर्ता क्रियानिर्वर्तकः । कर्म संगृह्यते अस्मिन्निति कर्मसंग्रहः । करणादित्रिविधं कारकं क्रियाश्रय इत्यर्थः । संप्रदानादिकारकत्रयं तु परंपरया क्रियानिर्वर्तकमेव केवलं न तु साक्षात् क्रियाया आश्रयः । अतः करणादित्रितयमेव क्रियाश्रय इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

स० टी०—क्रियोहेतुतया प्रोक्तमधिष्ठानादिपञ्चकम् ॥ कर्मासंस्पर्शिता तद्वदात्मनस्तद्विदस्तथा ॥ १ ॥ प्रोच्येदानीं तमेवार्थं ज्ञानज्ञेयादिभेदतः ॥ त्रैगुण्यभेदाद्व्याख्यातुं समुपक्रमते हरिः ॥ २ ॥ वस्तुभान-
क्रियाज्ञानं ज्ञेयं तस्यास्ति कर्म च ॥ तस्याश्रयः परिज्ञाता भोक्ता बुद्ध्याद्युपाधिकः ॥ ३ ॥ त्रयाणां संनिपातेन प्रारम्भः सर्वकर्मणाम् ॥ अत एतन्नयं प्राह सर्वकर्मप्रवर्तकम् ॥ ४ ॥ चोदनेति क्रियायाश्च प्राहुरत्र प्रवर्तकम् ॥ चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः ॥ ५ ॥ इत्येवं शाबरे भाष्ये चोदनानिर्णयः कृतः ॥ एवं च प्रेरणीयत्वं प्रेरकत्वमनात्मनः ॥ ६ ॥ नात्मनश्चेत्यभिप्रायस्त्रिविधेत्युक्तितो हरेः ॥ बाह्यं श्रोत्रादिकरणं तत्साधकतमं स्मृतम् ॥ ७ ॥ अन्तःस्थं तच्च बुद्ध्यादिकरणं द्विविधं स्मृतम् ॥ क्रियया व्याप्यमानं यत्कर्तुरत्यन्तमीप्सितम् ॥ ८ ॥ तत्कर्मात्रोच्यते तच्चोत्पाद्याप्यादि चतुर्विधम् ॥ स्वतन्त्रः कारकैरन्यैरप्रयोज्यः स्वयं हि यः ॥ ९ ॥ समस्तकारकाणां च कर्ता स स्यात्प्रयोजकः ॥ निर्वर्तकः क्रियायाश्च चिदचिद्भूतिरूपधृक् ॥ १० ॥ कर्म संगृह्यते चास्मिन्समवैतीति संग्रहः ॥ कर्माश्रयोऽस्ति त्रिविधश्चार्थादिति प्रयोगतः ॥ ११ ॥ संप्रदानमपादानमाधारश्च त्रयं त्रिषु ॥ अन्तर्भूतमनेनोक्तं कारक-
षट्कं क्रिया ॥ १२ ॥ न त्वात्मानि क्रियातीति स कूटस्थो यतस्त्विति ॥ कर्माश्रयस्य कर्मानुप्रेरकस्य च सर्वतः ॥ १३ ॥ कारकात्मतया तद्वैगुण्यात्मतया तथा ॥ अकारकस्वभावोऽयं गुणातीतोऽक्रियोऽचलः ॥ १४ ॥ सर्वकर्माद्यसंस्पर्शीत्यभिप्रायो हरेर्विभोः ॥ १५ ॥ १८ ॥

भा० टी०—आत्मनः कर्तृत्वं फलसंबन्धित्वं च नास्तीत्युक्तं तदेवोपपादयितुं कर्मणां प्रवर्तकमाह—ज्ञानमिति । ज्ञायतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्याऽविशेषेण सर्वविषयं ज्ञानमात्रमुच्यते । तथा ज्ञेयमपि सामान्येनैव ज्ञातव्यं सर्वमुच्यते । तथा परिज्ञाताऽविद्याकल्पितोपाधिप्रधानो भोक्तेत्येवं विविधा कर्मचोदना कर्मणां प्रवर्तकं त्रिविधमित्यर्थः । करणं क्रियतेऽनेनेति बाह्यं श्रोत्राद्याभ्यन्तरं बुद्ध्यादि, कर्मेप्सिततमं कर्तुः क्रियया व्याप्यमानम् । कर्ता स्वतन्त्रः, स्वातन्त्र्यं च कारकाप्रयोज्यस्य तत्प्रयोक्तृत्वम् । अविद्याकल्पितोपाधिप्रधानो व्यापारयिता—इति त्रिविधः कर्मसंग्रहः संगृह्यतेऽस्मिन्निति संग्रहः कर्मणस्त्रिषु समवेतत्वात् । अयं त्रिविधः कर्मसंग्रहः । ज्ञानादीनां हि त्रयाणां संनिपाते हानोपादानोपेक्षाप्रयोजनः सर्वकर्मारम्भो भवतीति ज्ञानादिरूपा त्रिविधा कर्मचोदनीच्यते । ततश्च पञ्चभिरधिष्ठानादिभिरारब्धं बाह्यमनःकायाश्रयभेदेन त्रिधा राशी-
भूतं त्रिषु करणादिषु संगृह्यत इति करणादिरूपस्त्रिविधः कर्मसंग्रह उच्यते इति भावः । अत्र भाष्यस्यास्य सामान्यरूपत्वात् तद्विरोधेन व्याख्यानान्तराण्यपि निर्दुष्टान्युपादेयानि ॥ १८ ॥

प० टी०—‘ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः’ इत्यादि पूर्वोक्तमस्ति, तदेवोपपादयितुं कर्मचोदनायाः कर्माश्रयस्य च कर्मफलानां त्रिगुणात्मकत्वाभिर्गुणस्यात्मनस्तत्संबन्धो नास्तीत्यभिप्रेत्याह—
ज्ञानमिति । ज्ञानमिष्टसाधनमिति बोधः, ज्ञेयमिष्टसाधनं कर्म, परिज्ञाता एवंभूतज्ञानाश्रयः, । एवं त्रिविधा कर्मचोदना चोदयते प्रवर्त्यतेऽनयेति चोदना ज्ञानादित्रयं कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । यद्वा चोदनोपदेशः । तदुक्तम्—
‘चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः’ इति । ततश्चायमर्थः—उक्तलक्षणं त्रिगुणात्मकं ज्ञानादित्रयमवलम्ब्य कर्मविधिः प्रवर्तत इति ज्ञानं करणं साधकतमं कर्म च कर्तुरभीप्सिततमम् । कर्ता च क्रियानिर्वर्तकः । कर्म संगृह्यतेऽस्मिन्निति कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

रा० टी०—ननु जीवस्य स्वतः कर्तृत्वाभावे यजेतेत्यादिविधीनां वैयर्थ्यं स्यात् जडेश्वरमुक्तानां तद्विषयत्वादित्यत आह—ज्ञानमिति । विधिश्चोदना प्रेरणेति पर्यायः । कर्मचोदना यजेतेत्यादि कर्मसु प्रेरणा । ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञातेतीतिशब्दो योज्यः । त्रिविधा ज्ञानादिरूपेण त्रिविधा । ज्ञानं विधिविषयं ज्ञेयं चेष्टाप्रयत्नरूपप्रवृत्तिलक्षणमधिष्ठानादिलक्षणं पुरुषार्थलक्षणं च । परिज्ञाता तु सर्वज्ञसर्वप्रेरकेश्वरसंनिहितो जीवराशिः । तन्नितयनिमित्तं कर्म चोदना प्रवर्तत इति । ‘दधित्रिपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः’ इत्यादाविव निमित्तनिमित्तनोरभेदोपचारेण निमित्तत्रैविध्येन नैमित्तिकचोदनापि त्रिविधेत्युपचर्यते । यजेतेत्यादिश्रौतस्मार्तविधौ सति स्वप्रवृत्तिविषयप्रेरणाज्ञानं भवति । ततश्चेच्छाप्रयत्नरूपप्रवृत्तिरात्मसंनिहितेश्वरप्रेरणया पुमर्थमुद्दिश्य कर्माणि जीवस्य भवति । इति विधिज्ञानादेः कर्मचोदनायाश्च निमित्तनिमित्तभावो ध्येयः । न च स्वतः कर्तृत्वाभावात्पराधीनकर्तृजीवस्य विधिज्ञानद्वारा कथं प्रवृत्त्याद्यर्थं विधिविषयत्वमिति शङ्क्यम् । अपराधीनकर्तृत्वस्य विधिविषयतायां प्रयोजकत्वेन काप्यनुपलम्भेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां पराधीनकर्तृशक्तिकस्यैव विधिविषयत्वावश्यभावात् । जडेश्वरमुक्तानां विध्यविषयत्वेन प्रमाणभूतविधेर्वैयर्थ्यायोगाच्च । पराधीनकर्तुरेव परिशेषप्रमाणेऽपि विधिविषयत्वस्यावश्यकत्वाच्च । तस्माज्जीवे विध्यविषयेभ्यो जडेश्वरमुक्तेभ्यो व्यावृत्तस्य स्वसंबन्धितया विधिज्ञानस्य तज्जन्यायाः फलतत्साधनेच्छायाः साधनविषयकृतेऽनुभवसिद्धत्वात् । तस्य च ज्ञानादेः न ऋते त्वदित्यादिश्रुतिभिरीश्वराधीनत्वेऽयस्वतन्त्रकर्तृत्वमात्रेण विधिविषयत्वं कर्मफलभाक्त्वं च युक्तम् । तदुक्तं गीताभाष्ये—अकर्तृत्वेऽपि विधिद्वारा ईश्वरप्रसादादिच्छोत्पत्त्योक्तकारणैः कर्मद्वारा पुरुषार्थो भवतीति न प्रवृत्तिविधिवैयर्थ्यमिति । यद्वा दैवं चैवेति पूर्वत्र दैवपदेनेश्वरस्य कर्मसु प्रेरकत्वमुक्तं, तत्प्रेरणास्वरूपमुच्यते—ज्ञानमिति । कर्मचोदना कर्मसु जीवानामीश्वरप्रेरणा ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञातेति त्रिविधा । ज्ञानज्ञेयपरिज्ञातृरूपत्रिविधभगवत्स्वरूपेत्यर्थः । विशेषबलाद्धर्मधर्मभावः । तस्येयं प्रेरणेत्याद्युक्तिश्च युक्तेति भावः । पूर्वोक्तपञ्चकर्मकारणानि संक्षिप्याह—करणमिति । करणम् इन्द्रियसुक्षुवादि । अधिष्ठानपदोक्तदेहादिकमहष्टं च । कर्म हस्तादिचेष्टा कर्तृपदेन जीवेश्वरावुभावपि ग्राह्याविति त्रिविधः कर्मसंग्रहः कर्मकरणसंग्रहः पञ्चकारणानां संक्षेप इति ॥ १८ ॥

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ॥

प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

त० टी०—अथोपादेयसात्त्विकज्ञानकर्मकर्तृस्वरूपज्ञापनाय तेषां सात्त्विकादिभेदं वक्तुं प्रतिजानीते—ज्ञानमिति । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं सर्वकर्मविषयं, कर्म कर्त्रानुष्ठेयं, कर्ता तस्यानुष्ठाता, करणाद्यन्यत्कारकमत्रैवान्तर्भूतमिति सत्त्वादिगुण (भेद) तस्त्रिधैव प्रोच्यते । क ? गुणसंख्याने—गुणाः सत्त्वादयः सम्यक् ख्यायन्ते स्वरूपतः कार्यतश्च यस्मिन्निति गुणसंख्यानं सांख्यशास्त्रं, तस्मिन् तान्यपि ज्ञानादीनि वक्ष्यमाणानि यथावच्छृणु अवधारय ॥ १९ ॥

म० टी०—इदानीं ज्ञानज्ञेयज्ञातृरूपस्य करणकर्मकर्तृरूपस्य च त्रिकद्वयस्य त्रिगुणात्मकत्वं वक्तव्यमिति तदुभयं संक्षिप्य त्रिगुणात्मकत्वं प्रतिजानीते—ज्ञानमिति । ज्ञानं प्राग्व्याख्यातम् । ज्ञेयमप्यत्रैवान्तर्भूतं ज्ञानोपाधिकत्वाज्ज्ञेयत्वस्य । कर्म क्रिया त्रिविधः कर्मसंग्रह इत्यत्रोक्ता । चकारात् करणकर्मकारकयोरत्रैवान्तर्भावः क्रियोपाधिकत्वात् कारकत्वस्य । कर्ता क्रियायाः निर्वर्तकः । चकारात् ज्ञाता च । कर्तुः क्रियोपाधिकत्वेऽपि पृथक् त्रैगुण्यकथनं कुतार्किकभ्रमकल्पितात्मत्वनिवारणार्थम् । ते हि कर्तैवात्मेति मन्यन्ते । गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि सम्यक् कार्यभेदेन ख्यायन्ते प्रतिपाद्यन्तेऽस्मिन्निति गुणसंख्यानं कापिलम् तस्मिन्, ज्ञानं क्रिया च कर्ता

च गुणभेदतः सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्रिधैव प्रोच्यते । एवकारो विधान्तरनिवारणार्थः । यद्यपि कापिलं शास्त्रं परमार्थब्रह्मैकत्वविषये न प्रमाणं, तथाप्यपरमार्थगुणगौणभेदनिरूपणे व्यावहारिकं प्रामाण्यं भजत इति वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थं गुणसंख्याने प्रोच्यत इत्युक्तम् । तन्त्रान्तरेऽपि प्रसिद्धमिदं न केवलमस्मिन्नेव तन्त्र इति स्तुतिः । यथावत् यथाशास्त्रं शृणु श्रोतुं सावधानो भव तानि ज्ञानादीनि । अपिशब्दात्तद्भेदजातानि च गुणभेदकृतानि । अत्र चैवमपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यं चतुर्दशेऽध्याये तत्र सत्त्वं निर्मलत्वादित्यादिना गुणानां बन्धहेतुत्वप्रकारो निरूपितो गुणातीतस्य जीवन्मुक्तत्वनिरूपणाय । सप्तदशे पुनः “यजन्ते सात्त्विका देवान्” इत्यादिना गुणकृत-त्रिविधस्वभावानिरूपणेनाऽऽसुरं रजस्तमःस्वभावं परित्यज्य सात्त्विकाहारादिसेवया दैवः सात्त्विकः स्वभावः संपादनीय इत्युक्तम् । इह तु स्वभावतो गुणातीतस्यात्मनः क्रियाकारकफलसंबन्धो नास्तीति दर्शयितुं तेषां सर्वेषां त्रिगुणात्मकत्वमेव न रूपान्तरमस्ति येनात्मसंबन्धिता स्यादित्युच्यते इति विशेषः ॥ १९ ॥

श्लो० टी०—यद्विषयितं सत्त्वादिगुणभेदेन ज्ञानादीनां त्रैविध्यं तदेव विशदयति—ज्ञानमिति । गुणसंख्याने गुणाः सत्त्वादयस्तत्कार्याणि च सम्यक्ख्यायन्ते प्रतिपाद्यन्ते यत्र तद्गुणसंख्यानं सांख्यशास्त्रं तस्मिन्गुणसंख्याने कापिले शास्त्रे । ज्ञानमुक्तलक्षणं पदार्थबोधः, कर्म च श्रौतस्मार्तादिलक्षणं, कर्ता कर्मनिर्वर्तकश्चेत्येतन्नयं गुणभेदतः सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिधैव त्रिविधमेव भवति । ज्ञानादीनां सत्त्वादिगुणकृतत्रैविध्यव्यतिरेकेण विधान्तराभावनिरधारणार्थ एवकारः । चकारौ समुच्चयार्थौ । घटः पट इत्यादिज्ञानस्य तामसज्ञान एवान्तर्भावात् । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं साधारणं सत्त्वादिगुणभेदात्सात्त्विकं राजसं तामसमिति त्रिधैव भवति । तथैव कर्मापि कर्तापि त्रिधैव भवतीति कापिलादिभिः प्रोच्यत इत्यर्थः । यथावद्यथाशास्त्रं सांख्यशास्त्रे यथा प्रोक्तं तथा गुणभेदेन भिन्नानि ज्ञानादीन्यपि मया च वक्ष्यमाणानि शृणु, श्रुत्वा सारग्रहणेऽतितत्परो भवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

श्री० टी०—ततः किमत आह—ज्ञानमिति । गुणाः सम्यक्कार्यभेदेन ख्यायन्ते प्रतिपाद्यन्तेऽस्मिन्निति गुणसंख्यानं सांख्यशास्त्रं तस्मिन्, ज्ञानं च कर्म च क्रिया कर्ता च प्रत्येकं सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिधैवोच्यते । तान्यपि ज्ञानादीनि वक्ष्यमाणानि यथावच्छृणु । त्रिधैवेत्येवकारो गुणत्रयोपाधिव्यतिरेकेणात्मनः स्वतःकर्मादिप्रतिषेधार्थः । चतुर्दशेऽध्याये तत्र सत्त्वं निर्मलत्वादित्यादिना गुणानां बन्धकत्वप्रकारो निरूपितः । सप्तदशेऽध्याये यजन्ते सात्त्विका देवानित्यादिना गुणकृतत्रिविधस्वभावानिरूपणेन रजस्तमःस्वभावं परित्यज्य सात्त्विकाहारादिसेवया सात्त्विकः स्वभावः संपादनीय इत्युक्तम् । इह तु क्रियाकारकफलादीनामात्मसंबन्धो नास्तीति दर्शयितुं सर्वेषां त्रिगुणात्मकत्वमुच्यत इति विशेषो ज्ञातव्यः ॥ १९ ॥

स० टी०—ज्ञानादिकत्रिकस्याथ करणादिक्रिकस्य च ॥ वक्तव्यं त्रिगुणात्मत्वमित्युपक्रमते हरिः ॥ १ ॥ ज्ञानं प्रागेव व्याख्यातं ज्ञेयमन्तर्गतं त्विह ॥ ज्ञानोपाधिकता यस्माज्ज्ञेयत्वस्य ततस्तथा ॥ २ ॥ कर्मशब्दात्क्रिया ग्राह्या चकारादुभयोरपि ॥ अन्तर्भावः क्रियायां स्यात्करणस्य च कर्मणः ॥ ३ ॥ क्रियोपाधिकता यस्मात्कारकत्वस्य सर्वथा ॥ निर्वर्तकक्रियायाश्च कर्ता ज्ञाता च चात्तथा ॥ ४ ॥ गुणाः सत्त्वादयः सम्यक् ख्यायन्तेऽस्मिन् हि कापिले ॥ शास्त्रे त्रिधैव भेदेन सत्त्वादेः प्रोच्यते यतः ॥ ५ ॥ यथाशास्त्रं शृणु श्रोतुं सावधानो भवेति च ॥ यद्यपि कापिलं शास्त्रं ब्रह्मैकत्वनिरूपणे ॥ ६ ॥ अप्रमाणं तथाप्यत्र गुणगौणनिरूपणे ॥ व्यावहारिकप्रामाण्यं भजते चेत्यदोषकृत् ॥ ७ ॥ १९ ॥

भा० टी०—क्रियाकारकफलानामात्मसंबन्धो नास्ति इति दर्शयितुं तेषां सर्वेषां त्रिगुणात्मकत्वात् सत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन त्रैविध्यप्रतिपादनमारभ्यते—ज्ञानमिति । कर्मशब्देन क्रिया ग्राह्या वक्ष्यमाणानुरोधात् । ननु कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति पारिभाषिकं कर्मकारकं, कर्ता च क्रियाणां निर्वर्तकः, गुणभेदतः सत्त्वादिगुणि-

भेदेन त्रिवैव गुणसंख्यानं प्रोच्यते । अवधारणं गुणव्यतिरेकेण विविधान्तरं ज्ञानादिषु नास्तीति निर्धारणार्थम् । गुणाः सत्त्वादयः सम्यक्कार्यभेदेन ख्यायन्ते प्रतिपाद्यन्तेऽस्मिन्निति गुणसंख्यानं कापिलशास्त्रं यद्यपि परमार्थब्रह्मैकत्वविषये विरुध्यते, तथापि तेषां कापिलानां गुणगौणव्यापारनिरूपणेऽभियुक्तत्वात् तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणस्तुत्यर्थत्वेनोपादीयते । वक्ष्यमाणार्थस्य तन्त्रान्तरेऽपि प्रसिद्धिकथनं स्तुतिः । तानि ज्ञानादीनि अपिशब्दात्तद्भेदजातानि च गुणभेदकृतानि शृणु वक्ष्यमाणेऽर्थे मनःसमाधानं कुर्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

प० टी०—ततः किमत आह—ज्ञानमिति । गुणाः सम्यक्कार्यभेदेन ख्यायन्ते प्रतिपाद्यन्ते यस्मिन्निति गुणसंख्यानं सांख्यशास्त्रं तस्मिन्, ज्ञानं च कर्म च कर्ता च प्रत्येकं सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिवैवोच्यते । तान्यपि ज्ञानादीनि वक्ष्यमाणानि यथावच्छृणु । त्रिवैवैत्येवकारेण गुणत्रयोपाधिव्यतिरेकेणात्मनः स्वतः कर्मादिप्रतिषेधार्थम् ॥ १९ ॥

रा० टी०—सात्त्विकज्ञानकर्मादेः मुक्तिहेतुत्वात्तदनुष्ठानाय सत्त्वादिगुणनिमित्ताब्जज्ञानादिभेदान्प्रतिज्ञापूर्वमाह—ज्ञानमिति । सत्त्वादिगुणभेदतः ज्ञानादिकं प्रत्येकं त्रिविधम् । गुणसंख्यानं गुणाः संख्यायन्ते यत्र तस्मिन्वैदिकसांख्यशास्त्रे प्रोच्यते । तान्यपि यथावद्यथास्थितं शृणु ॥ १९ ॥

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ॥

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥

त० टी०—तत्र ज्ञानस्य सत्त्वादिगुणतत्त्वैविध्यमाह—सर्वभूतेष्विति त्रिभिः । सर्वभूतेषु देवमनुष्यपश्यादिषु जातिस्वभावतो विभक्तेषु परस्परं व्यावृत्तेषु एकं ज्ञानैकस्वरूपत्वेन विशेषवर्जितं भावमात्मवस्तु अविभक्तं देवमनुष्यादिवर्णाश्रमादिविभागरहितमव्ययं व्ययशीलेषु शरीरेषु व्ययरहितं परिणामशून्यं कूटस्थमित्यर्थः, अन्तर्यामिणं भगवन्तं वा कर्मानुष्ठानवेलायां येन ज्ञानेन पश्यति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि ॥ २० ॥

म० टी०—एवं ज्ञानस्य कर्मणः कर्तुंश्च प्रत्येकं त्रैविध्ये ज्ञातव्यत्वेन प्रतिज्ञाते प्रथमं ज्ञानत्रैविध्यं निरूपयति त्रिभिः श्लोकैः । तत्राद्वैतवादिनां सात्त्विकं ज्ञानमाह—सर्वेष्विति । सर्वेषु भूतेषु अव्याकृतहिरण्यगर्भविराट्संज्ञेषु बीजसूक्ष्मस्थूलरूपेषु समष्टिव्यष्ट्यात्मकेषु । सर्वेष्वित्यनेनैव निर्वहि भूतेष्वित्यनेन भवनधर्मकत्वमुच्यते । तेनोत्पत्तिविनाशशीलेषु दृश्यवर्गेषु, विभक्तेषु परस्परव्यावृत्तेषु नानारसेषु अव्ययमुत्पत्तिविनाशादिसर्वविक्रियाशून्यमदृश्यमविभक्तमव्यावृत्तं सर्वत्रानुस्यूतमधिष्ठानतया बाधावधितया च एकमद्वितीयं भावं परमार्थसत्त्वारूपं स्वप्रकाशानन्दमात्मानं येनान्तःकरणपरिणामभेदेन वेदान्तवाक्यविचारपरिनिष्पन्नेनेक्षते साक्षात्करोति तन्मिथ्याप्रपञ्चबाधकमद्वैतात्मदर्शनं सात्त्विकं सर्वसंसारोच्छित्तिकारणं ज्ञानं विद्धि । द्वैतदर्शनं तु राजसं तामसं च संसारकारणं न सात्त्विकमित्यभिप्रायः ॥ २० ॥

शं० टी०—तत्र ज्ञानस्य त्रैविध्यं प्रतिपादयन्नादौ बहुजन्मभिः सत्त्ववृत्त्या सर्वकर्मफलपरित्यागपूर्वकमीश्वरार्पणबुद्ध्या समनुष्ठितसात्त्विककर्मसमुत्पादितं यच्छुद्धसत्त्वं सकृच्छ्रवणमात्रेण तत्त्वावधारणशक्तं तस्मादुत्पन्नस्यात्मैकत्वदर्शनलक्षणस्य सात्त्विकज्ञानस्य लक्षणमाह—सर्वभूतेष्विति । विभक्तेषु नामरूपजातिगुणक्रियाविशेषैराविद्यकैः परस्परभिन्नेषु सर्वभूतेषु सर्वेष्वव्यक्तादिस्थूलान्तेषु भूतेषु शरीरेषु स्थावरेषु जङ्गमेषु च सर्वत्र घटमठादिष्वाकाशवद्वाविभक्तं निरवयवत्वान्निर्विशेषत्वाच्च विभागवर्जितमखण्डात्मना सर्वतः परिपूर्णमत एकमेकरूपं तदीयधर्मकर्मादिभिरस्पृष्टमत्यन्तविशुद्धं चिदेकरसमव्ययं भूतेषु नश्यत्सु सत्सु स्वयमविनश्यन्तं भूतानामाविर्भावतिरोभावागमनिर्गमादिषु स्वयमाविर्भावतिरोभावागमनिर्गमादिधर्मनिर्मुक्तमाविक्रियात्मनैकरूपेण सर्वदा तिष्ठन्तं नित्यं शाश्वतमित्यर्थः । एवंलक्षणं भावं—नामरूपादिकं सर्वं भाव्यते यत्र येन

वा स भावः प्रत्यगात्मा तं सच्चिदानन्दैकरसमात्मानं स्वं येन शुद्धमत्त्वमभाविनेन “ दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः ” इति, “ अशरीरं शरीरेषु ” इत्यादिश्रुतिवाक्यार्थश्रवणमात्रात्समुत्पन्नेन ज्ञानेनाखण्डाकारवृत्त्या कृतबुद्धिर्विद्वानीक्षते पश्यति सर्वमिदमहं च ब्रह्मेति, स्वं च सर्वं च ब्रह्मेवेति पश्यति तज्ज्ञानमद्वैतात्म-विषयकं द्वैतभ्रमविध्वंसकं सात्त्विकं बहुजन्यार्जितपुण्यपुञ्जपरिपाकसमुद्भूतशुद्धमत्त्वसमुत्पन्नत्वात्सात्त्विकं विद्धि । तदेव विदेहमुक्तिकागणमिति विजानीहीत्यर्थः ॥ २० ॥

श्री० टी०—तत्र ज्ञानस्य सात्त्विकादित्रैविध्यमाह—सर्वभूतेष्विति त्रिभिः । सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विभक्तेषु परस्परं व्यावृत्तेषु अविभक्तप्रलुप्तस्यूतमेकमव्ययं निर्विकारं भावं परमात्मतत्त्वं येन ज्ञानेनेक्षते आलोचयति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि ॥ २० ॥

स० टी०—हेयोपादेयरूपेण पुराध्यायत्रये गुणाः ॥ निरूपिता इहेदानीमात्मनस्तैरसङ्गिनः ॥ १ ॥ गुणातीतस्य संबन्धः स्वाभाव्याज्ञास्ति कारकैः ॥ इति तेषां गुणात्मत्वं पुनरत्र निरूप्यते ॥ २ ॥ ज्ञान-त्रैविध्यमेवादौ त्रिभिः श्लोकैरिहोच्यते ॥ अद्वैतवादिनां ज्ञानं सात्त्विकं हरिणेर्यते ॥ ३ ॥ आब्रह्मस्थावरा-न्तेषु सर्वभूतेष्वनेकधा ॥ दृश्यवर्गेषु चान्योन्यव्यावृत्तेषु विनाशिषु ॥ ४ ॥ जन्मादिविक्रियाशून्यमव्या-वृत्तमदृश्यकम् ॥ अधिष्ठानतया बाधावधिमात्मानमक्षरम् ॥ ५ ॥ स्वप्रकाशं परानन्दं येन ज्ञानेन पश्यति ॥ तन्मिथ्यादृश्यवाधेन चिदद्वैतात्मदर्शनम् ॥ ६ ॥ सात्त्विकं सर्वसंसारोच्छित्तिहेतुमवेहि भोः ॥ राजसं तामसं द्वैतदर्शनं बन्धकारणम् ॥ ७ ॥ हेयं ब्राह्मं तु सत्त्वोत्थं ज्ञानं मोक्षैकसाधनम् ॥ ८ ॥ २० ॥

भा० टी०—तत्र ज्ञानस्य त्रैविध्यं विभजन्नादौ तस्य सात्त्विकत्वमाह—सर्वभूतेष्विति । सर्वभूतेष्वव्यक्तादिस्थावरान्तेषु विभक्तेषु देहादिभेदेन विभागवत्सु एकमद्वितीयं, भावं परमार्थवस्तु सच्चिदानन्दरूप-म्, अव्ययं स्वात्मना धर्मेण वा न व्येतीत्यव्ययं, कूटस्थं नित्यम्, विभक्तं अप्रतिदेहं विभागशून्यं व्योमवन्निरन्तरं, येन ज्ञानेनोपनिपत्तिस्त्वन्तजन्त्येनाद्वैतवादी पश्यति तदद्वैतात्मदर्शनं सम्यक् ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि विजानीहि ॥ २० ॥

प० टी०—अथ सात्त्विकं ज्ञानमाह—सर्वभूतेष्विति । सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विभक्तेषु नामरूपकर्मभिः परस्परं व्यावृत्तेष्वविभक्तमनुस्यूतं घटपटादिष्वाकाशमिवैकमद्वितीयमव्ययं निर्विकारं भावं सद्रूपं परमात्मतत्त्वं येनेक्षत आलोचयति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि । सात्त्विकादिसंपादनमाहारादिकं पूर्वं प्रोक्तमेव । श्रुतिरपि शातपथी—“ यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ” इति । भाष्यम्—“अविनाशी वा अरे-ऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति” इति पूर्वश्रुत्यात्मनोऽविनाशित्वं, वृत्तीनां च तदाश्रयवर्ति-त्वमुक्तं तदेव द्रढयति । एतमात्मानं यद्वा प्रकारान्तरेणेन्द्रियादिना न पश्यति, किं त्वात्मनैवात्मानं पश्यति । अथ तथात्वेनात्मानं पश्यन्नप्येतत्पुनरोवर्तिपदार्थवद्दृष्टव्यमित्याकारेण न पश्यति, हि यस्मात्कार-णादात्मद्रष्टुः पुरुषस्य दृष्टेर्विपरिलोपो न विद्यते । कुतः ? अविनाशित्वाद् । एकपदार्थज्ञाने नष्टे सति पदार्थान्तरज्ञानं भवति । प्रकृतेर्द्वितीयस्याभावादृष्टेर्विपरिलोपो विपर्यासो न संभवति । यतस्तद्वितीयं तस्माद्वितीयं—तद्वितीयं नास्ति । यत्—तदात्मनः सकाशाद्विभक्तं यत्पश्येत्तस्मादात्मातिरिक्तं न किमपि पश्येदित्यर्थः ॥ २० ॥

रा० टी०—प्रतिज्ञातं ज्ञानत्रैविध्यं तावदाह—सर्वेत्यादित्रयेण । विभक्तेषु परस्परं भिन्नेषु तारतम्यो-पेतेषु च सर्वभूतेषु भवन्ति विद्यन्त इति भूतानि जीवाः प्रकृत्यादिजडानि च । सर्वेषु जीवेषु जडेषु च तदाधारकत्वेन तेभ्यो भिन्नत्वेनेति सप्तम्यभिप्रायः । भावं सदा विद्यमानं विष्णुमेकं प्रधानं सर्वोत्तममिति

यावत् । अविभक्तं सर्वत्र स्थितावपि अधिष्ठानभेदनिमित्तभेदहीनम् । “न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र ही” इति सूत्रोक्तदिशा सर्वत्र निर्दोषाशेषसद्गुणतया ऐक्येन स्थितामिति यावत् । अव्ययं स्वतोऽधिष्ठानव्ययेन च व्ययहीनम् । येन ज्ञानेनेक्षते विपर्याकरोति तज्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि जानीहीति ॥ २० ॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ॥

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

त० टी०—राजसं ज्ञानमाह—पृथक्त्वेनेति । तुशब्दः पूर्वोक्ताभिरुक्तत्वद्योतनार्थः । पृथक्त्वेन दृश्यमानेषु ब्राह्मणादिपूतमाधमतया प्रतीयमानेषु भूतेषु नानाभावाज्जीवात्मनः पृथग्विधान् तत्तद्देह-योगादुत्तमाधमान् सुखदुःखिनः यज्ज्ञानं वेत्ति येन ज्ञानेन पुरुषो जानाति तज्ज्ञानं राजसं विद्धि ॥ २१ ॥

म० टी०—पृथगिति । तुशब्दः प्रागुक्तसात्त्विकव्यतिरेकप्रदर्शनार्थः । पृथक्त्वेन भेदेन स्थितेषु सर्व-भूतेषु देहादिषु नानाभावान् प्रतिदेहमन्यानात्मनः पृथग्विधान् सुखदुःखित्वादिरूपेण परस्परविलक्षणान् येन ज्ञानेन वेत्तीति वक्तव्ये यज्ज्ञानं वेत्तीति करणे कर्तृत्वोपचारादेधांसि पचन्तीतिवत् कर्तुरहंकारस्य तद्वत्त्वभेदाद्वा, तज्ज्ञानं विद्धि राजसमिति पुनर्ज्ञानपदमात्मभेदज्ञानमनात्मभेदज्ञानं च परामृशति । तेनात्मनां परस्परं भेदस्तेषामीश्वराद्भेदस्तेभ्य ईश्वरादन्योन्यतश्चाचेतनवर्गस्य भेद इत्यनौपाधिकभेदपञ्चकज्ञानं कुता-र्किकाणां राजसमेवेत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

ज्ञ० टी०—येनात्मनामनेकत्वं पश्यति तद्राजसमित्याह—पृथक्त्वेनेति । तुशब्दः पूर्वस्मादस्य वैलक्षण्य-बोधनार्थः । नानाविधमलिनवासनया विशिष्टः पुरुषः सर्वेषु भूतेषु देवर्षिमनुष्यादिशरीरेषु पृथक्त्वेन प्रति-शरीरं भिन्नत्वेन स्वभावत एव नानाभावाननेकान् क्षेत्रज्ञान् पृथग्विधान् सुखदुःखादिभेदेन परस्परविलक्ष-णान् । अत्र ज्ञानस्य करणत्वमेव न तु कर्तृत्वं संभवति । ततः यद्येन ज्ञानेन वेत्ति पश्यति घटमठादिषु स्थि-तानामाकाशानामनेकत्वं तदीयवक्रत्वादिधर्मैर्वक्रत्वादिसम्भवं यथा पश्यति तथा देवमनुष्यादिशरीरेषु स्वत एव जीवात्मनामनेकत्वं जन्ममरणादिविकारविशिष्टत्वं सुखादिभाक्त्वं च येन विजानाति तज्ज्ञानमयथाप्राहक-त्वादराजसम् । यज्ज्ञानादिकर्मसंभावितरजोदोषविशिष्टान्तःकरणवृत्तित्वाच्च राजसं बन्धस्यैव कारणं न तु मुक्तेरित्यर्थः ॥ २१ ॥

श्री० टी०—राजसं ज्ञानमाह—पृथक्त्वेनेति । पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं इत्यस्यैव विवरणं सर्वेषु भूतेषु देहेषु नानाभावान्वस्तुत एवानेकान् क्षेत्रज्ञान् पृथग्विधान् सुखी दुःखीत्यादिरूपेण विलक्षणान्येन ज्ञानेन वेत्ति तज्ज्ञानं राजसं विद्धि ॥ २१ ॥

स० टी०—तुशब्दः सात्त्विकज्ञानाद्भिन्नत्वादि हि राजसम् ॥ भेदेन सर्वभूतेषु स्थितेषु देहनामसु ॥ १ ॥ प्रतिदेहं विभिन्नांश्च प्रत्यगात्मान् आन्तरान् ॥ सुखित्वादिकरूपेण परस्परविलक्षणान् ॥ २ ॥ येन ज्ञानेन जानाति तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ ज्ञानं वेत्तीति करणे कर्तृत्वं ह्यौपचारिकम् ॥ ३ ॥ यथैधांसि पचन्तीति प्रयोगोऽस्ति तथैव तत् ॥ अन्योन्यमात्मनां भेदस्तेषां भेदस्तथेश्वरात् ॥ ४ ॥ भेदो-ऽचेतनवर्गस्य तेभ्य ईशात्तथा मिथः ॥ इत्यनौपाधिको भेदस्तार्किकाणां च पञ्चधा ॥ ५ ॥ संमतो राज-सत्वेन तज्ज्ञानं हेयमेव हि ॥ ६ ॥ २१ ॥

भा० टी०—एवमद्वैतवादिनां सात्त्विकमुपादेयमुक्त्वा तार्किकाणां तद्राजसं हेयमाह—पृथक्त्वेनेति । तुशब्दः संसारोच्छिन्तिहेतुभूतात्पूर्वोक्तात्सात्त्विकात् ज्ञानात् तदुच्छिद्यहेतुभूतस्य प्रत्युत तत्कारणस्य वैलक्षण्यद्योतनार्थः । पृथक्त्वेन प्रतिशरीरमन्यत्वेन हेतुना पृथग्विधान् भिन्नलक्षणान् नानाभावान्

भिन्नात्मनः सर्वेषु भूतेषु यज्ज्ञानं वेत्ति जानाति । ज्ञानस्य कर्तृत्वात्संभवात् येन ज्ञानेन वेत्तीत्यर्थः । एधांसि पचन्तीतिवत् करणे कर्तृत्वोपचारादेवं प्रयोगः । तज्ज्ञानं राजसं गजोनिर्भूतं विद्धि । यत्पृथक्त्वेन स्थितेषु भूतष्विति तु दूरान्वयदोषेणाध्याहारदोषेण च प्ररतत्वादाचार्यैरुपेक्षितम् ॥ २१ ॥

प० टी०—राजसमाह—पृथक्त्वेनेति । सर्वेषु भूतेषु देहेषु नानाभावान् क्षेत्रज्ञानं मुख्यं दुःखीत्यादिप्रतीत्या वस्तुत एव पृथग्विधान् येन ज्ञानेन वेत्ति तद्राजसज्ञानं विद्धि ॥ २१ ॥

रा० टी०—पृथगिति । यज्ज्ञानं सर्वभूतेषु पृथक्त्वेन वेत्ति सर्वजीवजडानि अन्तर्भेदयुतत्वेन विषयीकरोति इत्यस्यैव व्याख्या—नानेत्यादि । नानाभावान्नानाप्रकारभूतजीवजडरूपपदार्थान्पृथग्विधान्परस्परं भिन्नान्नीचोच्चतया स्थितांश्च वेत्ति विषयीकरोति । विष्णोरन्यत्र यथार्थमिति यावत् । उपलक्षणमेतत् । संदिग्धतया भगवत्स्वरूपविषयकं चातज्ज्ञानं राजसमित्यर्थः । तुशब्देन वायमर्थो ग्राह्यः । तेनेश्वरादन्यत्र यथार्थज्ञानस्य सात्त्विकत्वात्कथं राजसत्त्वमिति निरस्तं बोध्यम् । ईश्वरविषये संशयरूपत्वस्याधिकस्यापि भावात् ॥ २१ ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहेतुकम् ॥

अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

त० टी०—तामसं ज्ञानमाह—यत्त्विति । तुशब्दस्तस्मादप्यतिनिकृष्टं द्योतयति । यज्ज्ञानमेकस्मिन्कार्ये एकस्मिन्नन्यस्मिन् । क्षुद्रदेवताप्रेतभूतगणाद्याराधनरूपे कर्मणि अतितुच्छेऽपि कृत्स्नफलवत्सक्तमेतदेव मम सर्वाभीष्टप्रदमिति अहेतुकं हेतुरहितं निर्युक्तिकं यतोऽतत्त्वार्थवत् शास्त्रसिद्धतत्त्वार्थशून्यम्, अत एवालपं च अल्पविषयत्वादल्पफलकं तज्ज्ञानं तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

म० टी०—यदिति । तुशब्दो राजसाद्भिन्नति । बहुषु भूतकार्येषु विद्यमानेष्वेकस्मिन् कार्ये भूतविकारे देहे प्रतिमादौ वा अहेतुकं हेतुरुपपत्तिस्तद्रहितमन्येषां भूतकार्याणामात्मत्वाभावे कथमेकस्य तादृशस्यात्मत्वमित्यनुसंधानशून्यं, कृत्स्नवत् परिपूर्णवत्सक्तम्—एतावानेवात्मा ईश्वरो वा नातः परमस्तीत्यभिनिवेशेन लग्नम् । यथा दिग्म्बराणां सावयवो देहपरिमाण आत्मेति । यथा वा चार्वाकाणां देह एवात्मेति । एवं पाषाणदार्वादिमात्र ईश्वर इत्येकस्मिन् कार्ये सक्तम् । अहेतुकत्वादेवातत्त्वार्थवत्—न तत्त्वार्थालम्बनम् । अल्पं च नित्यत्वविभुत्वाग्रहात् । ईदृशं नित्यविभुदेहातिरिक्तात्मतद्रथतिरिक्तेश्वरग्राहितार्किकज्ञानविलक्षणमनित्यपरिच्छिन्नदेहाद्यात्माभिमानरूपं चार्वाकादीनां यज्ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतं तामसानां प्राकृतजनानामीदृशज्ञानदर्शिभिः ॥ २२ ॥

शं० टी०—तामसं ज्ञानत्वलक्षणमाह—यदिति । तुशब्दोऽस्य ज्ञानस्योभयविलक्षणत्वद्योतनार्थः । एकस्मिन् कार्ये भूतकार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्परिपूर्णवत्सक्तमात्मा परमेश्वरश्च स्वयं स्वरूपेणैतावान् देहपरिमाणक एवात्मा प्रतिमापरिमाण एवेश्वरो नैतद्वयतिरिक्तोऽस्तीति निश्चययुक्तम् । यद्वा कृत्स्नवत् एष घट एष पट इति कृत्स्नपदार्थनिश्चयो यथा तथा कार्ये देहे प्रतिमादौ वा सक्तम् । एष देह एवात्माहमिति, एष पाषाणादिरेवेश्वर इति निश्चययुक्तमहेतुकं देहस्यैवात्मत्वनिश्चये प्रतिमादेरेवेश्वरत्वनिर्धारणे च हेतुस्तदभावादहेतुकम् । ननु देह एवात्मा अहमर्थत्वादित्यादियुक्तिरस्त्येवेति चेन्न, स्वप्नमहमद्राक्षमित्यादौ व्यभिचारदर्शनादेहदाहे त्वात्मदाहप्रसङ्गाच्च । न देहस्यात्मत्वसाधको हेतुरस्ति नापि प्रतिमादेरीश्वरत्वसाधको हेतुरस्ति । ननु प्रतिमाद्याकार ईश्वरः कामान् प्रयच्छति तत एष प्रतिमादिरेवेश्वरः कामप्रदत्वादित्यादियुक्तिरस्त्येवेति चेन्न, अश्वत्थस्याप्यारोग्यप्रदत्वदर्शनात्तत्रातिव्याप्तिः स्यात् । किंतु तत्र भक्त्याराधितः परमेश्वरः सर्वगतस्तत्र

स्थितः सन्कामान् प्रयच्छति न तु प्रतिमादिस्तस्य नाशे ईश्वरस्यापि नाशप्रसङ्गान् । ततो देहप्रतिमादेरात्मेश्वर-
त्वसाधकयुक्तिर्नास्ति । अत एवातत्त्वार्थवद्व्याधितार्थभूतत्त्वार्थः स यस्य ज्ञानस्य नास्ति तदतत्त्वार्थवदयथार्थविष-
यकमत एवालम्—अल्पविषयत्वेनाल्पफलत्वेन चाल्पं निकृष्टमित्यर्थः । यदेवंलक्षणं ज्ञानं तत्तामसं बहुजन्म-
भिस्तामसयज्ञदानादिकर्मानुष्ठानसंप्राप्तमोगुणकार्यत्वात्तामसमिति कपिलादिभिरुदाहृतमुच्यत इत्यर्थः ।
जन्मानेकशतैः समनुष्ठितसात्त्विकयज्ञदानादिसत्कर्मपरिपाकसमुत्पन्नं सात्त्विकं ज्ञानं मोक्षायैव भवति, राजसं
तु स्वर्गाद्यभ्युदयाय निरुक्तलक्षणं, तामसं ज्ञानं तु केवलं मूढव्यवहारगोचरं जननमरणदुःखप्रवाहायैव
भवति, न तु स्वर्गाय नाप्यपवर्गायेति सूचितं भवति ॥ २२ ॥

श्री० टी०—तामसं ज्ञानमाह—यत्त्विति । एकस्मिन्कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्परिपूर्णवत्सक्तमेता-
वानेवात्मा ईश्वरो वेत्यभिनिवेशयुक्तम्, अहैतुकं निरुपपत्तिकम्, अतत्त्वार्थवत् परमार्थावलम्बनशून्यम् । अत
एवालम् तुच्छमल्पविषयत्वादल्पफलत्वाच्च । यदेवंभूतं ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

स० टी०—भूतकार्येषु बहुषु विद्यमानेष्वनेकधा ॥ एकस्मिन्भौतिके देहे प्रतिमादौ विकारके ॥ १ ॥
अन्येषां भूतकार्याणामात्मत्वाभावतः कथम् ॥ एकस्य तादृशस्यात्मभाव इत्यविचारतः ॥ २ ॥ परिपूर्णव-
दासक्तमेतावानीश्वरोऽल्पकः ॥ आत्मा वातः परं नास्तीत्येवं चाभिनिवेशतः ॥ ३ ॥ दिगम्बरमते यद्वत्सा-
वयवतया मतः ॥ आत्मा देहपरीमाणश्चार्वाकाणां यथा वपुः ॥ ४ ॥ एवं पापाणदार्वादिमात्र ईशोऽपि
संमतः ॥ इत्येकस्मिन्स्तदासक्तमहेतुकतयैव च ॥ ५ ॥ तत्त्वार्थालम्बनं नास्ति बिभुत्वाद्यग्रहात्तथा ॥ अल्पं
चाल्पविषयत्वादत्यन्ताल्पफलत्वतः ॥ ६ ॥ एवं यत्रास्तिकादीनां ज्ञानं तत्तामसं पुनैः ॥ प्राकृतानां
विमूढानां हेयत्वेन ह्युदाहृतम् ॥ ७ ॥ २२ ॥

भा० टी०—राजसं ज्ञानमुदाहृत्य तामसं तदाह—यत्त्विति । तुशब्दो राजसाद्वैलक्षण्यद्योतनार्थः । यत्तु
ज्ञानमेकस्मिन्कार्ये देहे वहिर्वा प्रतिमादौ कृत्स्नवत् समस्तवत् परिपूर्णवत् एतावानेश्वर एवेत्यभि-
निवेशयुक्तम् । यथा चार्वाकादीनां शरीरानुवर्तिदेहपरिमाणो जीवः, ईश्वरो वा पापाणदार्वादिमात्र इत्येव-
मभिनिवेशयुक्तं यतोऽहेतुकमुपपत्तिशून्यमहेतुकत्वादतत्त्वार्थवत् यथाभूतोऽर्थस्तत्त्वार्थः सोऽस्य ज्ञेयभूतोऽस्तीति
तत्त्वार्थवत् न तत्त्वार्थवदतत्त्वार्थवत्, तत एवालम् चाल्पविषयत्वादल्पफलत्वाद्वा तत्तामसानां प्राणिनामविवे-
किनां परिदृश्यमानमीदृशं ज्ञानं हेयं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

प० टी०—तामसमाह—यत्त्विति । एकस्मिन् कार्ये देहे प्रतिमादौ वा सक्तम् एतावानेश्वर एवेत्यभि-
निवेशयुक्तम् । अहैतुकं निरुपपत्तिकम्, अतत्त्वार्थवत् परमार्थावलम्बनशून्यम् । अत एवालम् तुच्छम् ।
यदेवंभूतं ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

रा० टी०—यत्त्विति । कार्यशब्दोऽत्र संसारिणं मुक्तत्वेन क्रियमाणत्वहेतुना जीवपरः । कृत्स्नशब्दो
ब्रह्मपरो जगत्परश्च । अयमर्थः । एकस्मिन्कार्ये जीवे कृत्स्नवद्ब्रह्मवत् यज्ज्ञानं सक्तम् । कोऽर्थः ब्रह्म यथा
स्वात्मानं विषयीकरोति । तथा जीवं ब्रह्मेति यज्ज्ञानं विषयीकरोतीत्यर्थः । जीवे ब्रह्माभेदविषयकं यज्ज्ञानं
तत्तामसमिति यावत् । तथा एकस्मिन्कार्ये जीवे कृत्स्नवज्जगद्वद्यज्ज्ञानं सक्तं प्रपञ्चं यथा विषयीकरोति
प्रपञ्चोऽयमिति । तथा जीवं यज्ज्ञानं विषयीकरोति जीवं जगदात्मकत्वेन विषयीकुर्वद्यज्ज्ञानं तत्तामस-
मिति यावत् । तथा एकस्मिन्कार्ये जीवे कृत्स्नवद्यज्ज्ञानं सक्तम्—एकमेव जीवं कृत्स्नजगदात्मकत्वेन यद्वि-
षयीकरोति । एकजीवकल्पितं जगदिति यज्ज्ञानं विषयीकरोतीति त्रिवार्थः । किंच यज्ज्ञानमहैतुकं युक्ति-
शून्यम्, अतत्त्वार्थवदसत्यविषयकं सदसद्विलक्षणाद्यविद्यमानाकारकल्पनायुक्तमिति यावत् । अल्पं बहुला-
ज्ञानयुतत्वेन धर्मेणाल्पज्ञानसदृशं च यत्तत्तामसम् । अत्र ब्रह्मवदिति जीव इति च वाक्ये कृत्स्नवदित्युक्तिः

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ॥

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

त० टी०—एवं कर्माण्युत्तुर्ज्ञानांशेन गुणतत्त्वैविध्यं प्रदर्शयदानीं कर्मण एव गुणतत्त्वैविध्यमाह—
नियतमिति । नियतं नित्यकर्तव्यतया विहितं, सङ्गरहितम्—सङ्गोऽहमस्य कर्ता फलभोक्तेत्याभि-
निवेशस्तद्रहितम्, अरागद्वेषतः कृतं—रागोऽनेन लोकपूजास्तुत्यादि प्राप्स्यामीति प्रीतिविशेषः, द्वेषः
शत्रुमरणाद्यनिष्ठचिन्तनं, ताभ्यां न कृतमिति । अफलप्रेप्सुना स्त्रीपुत्रधनादिफलाभिलापरहितेन कर्त्ता
यत्कृतं कर्म सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

म० टी०—तदेवमौपनिषदानामद्वैतात्मदर्शनं सात्त्विकमुपादेयं मुमुक्षुभिः, द्वैतदर्शिनः तु नित्यविभुपरस्पर-
विभिन्नात्मदर्शनं राजसम्, अनित्यपरिच्छिन्नात्मदर्शनं च तामसं हेयमुक्तम् । संप्रति त्रिविधं कर्मो-
च्यते—नियतमिति । नियतं यावदङ्गोपसंहारासमर्थानामपि फलावश्यंभावव्याप्तम् नित्यमिति यावत् ।
सङ्गोऽहमेव महायाज्ञिक इत्याद्यभिमानरूपोऽहङ्कारापरपर्यायो राजसो गर्वविशेषस्तेन शून्यं सङ्गरहितम् ।
यावदज्ञानं तु कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तनोऽहङ्कारोऽनुवर्तत एव सात्त्विकस्यापि । तद्रहितस्य तु तत्त्वविदो न कर्मा-
धिकार इत्युक्तमसकृत् । रागो राजसन्मानादिकमनेन लप्स्य इत्यभिप्रायः, द्वेषः शत्रुमनेन पराजेय्य इत्य-
भिप्रायस्ताभ्यां न कृतमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना फलाभिलापरहितेन कर्त्ता यत् कृतं कर्म यागदा-
नहोमादि तत् सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

शं० टी०—सत्त्वादिगुणभेदात्कर्मण्यैविध्यं प्रतिपादयन्नादौ मुमुक्षूणामनुष्ठेयं सात्त्विकं कर्माह—नियत-
मिति । नियतं श्रुतिस्मृतिभ्यामवश्यकर्तव्यत्वेन विहितं यज्ञतपोदानलक्षणं सङ्गरहितं—सङ्गः कर्तृत्वाभिनिवे-
शोऽहङ्कारात्कृतं फलसंस्कारः, अरागद्वेषतः सुखसाध्यत्वे तत्फलसाधनत्वे वा कर्मणि रागः दुःखसाध्यत्वे दुः-
खफलसाधनत्वे वा कर्मणि द्वेषश्च जायते रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ न रागद्वेषौ यस्येष्टानिष्टयोः कर्मणोः
समबुद्धेरसावरागद्वेषः । तृतीयार्थे तसिः । तेनारागद्वेषेण सात्त्विकेनाफलप्रेप्सुना निष्कामेण कर्त्ता कृतं यत्तत्कर्म
सात्त्विकं सत्त्वशुद्धिकारणमिति महर्षिभिः प्रोच्यते ॥ २३ ॥

श्री० टी०—इदानीं त्रिविधं कर्माह—नियतमिति त्रिभिः । नियतं नित्यतया विहितं, सङ्गरहितमभि-
निवेशशून्यं, अरागद्वेषतः पुत्रादिप्रीत्या वा शत्रुद्वेषेण वा यत्कृतं न भवति फलं प्राप्तुमिच्छतीति फल-
प्रेप्सुस्ताद्विलक्षणेन निष्कामेण कर्त्ता यत्कृतं कर्म तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

स० टी०—अद्वैतदर्शिनः ज्ञानमुपादेयमुदीरितम् ॥ तार्किकाणां तथा हेयं भेदज्ञानमनर्थकम् ॥ १ ॥

तामसं दुष्टमत्यन्तं हेयं संसृत्तिकारणम् ॥ इत्युक्तं त्रिविधं कर्म प्रोच्यते हरिणाऽधुना ॥ २ ॥ नित्यमाव-
श्यकं कर्म गर्वासक्तिविवर्जितम् ॥ अनेनाहमिदं लप्स्ये राग इत्याशयः स्मृतः ॥ ३ ॥ अनेनारिं पराजेष्ये
द्वेष इत्याशयस्तथा ॥ ताभ्यां न कृतमित्युक्तमरागद्वेषतः कृतम् ॥ ४ ॥ फलाभिलाषशून्येन कर्त्रा कर्मह-
यत्कृतम् ॥ यागदानादिशास्त्रीयं तत्सात्त्विकमुदाहृतम् ॥ ५ ॥ २३ ॥

भा० टी०—एवं ज्ञानत्रैविध्यं विभज्य कर्मत्रैविध्यं विभजन्नादौ सात्त्विकं कर्मोदाहरति—नियतमिति ।
नियतं नित्यमवश्यकर्तव्यतया विहितं, सङ्गरहितमासक्तिवर्जितमभिनिवेशशून्यम्, अरागद्वेषतः कृतं—रागो
विषयप्रेप्सा कारणभूता रञ्जननामिका चित्तवृत्तिः तत्प्रयुक्तेन द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं रागद्वेषतः कृतं तद्विपरीत-
मरागद्वेषतः कृतं फलं प्रेप्सतीति फलप्रेप्सुः फलतृष्णः तद्विपरीतेनाफलप्रेप्सुना कर्त्रा यत्कर्म कृतं तत्सात्त्विक-
मुच्यते । फलम् च लीयते चेति फलं क्रियया प्राप्यमनात्मवस्तु तदन्यदफलमनागन्तुकं परिपूर्णमविनाशि
आत्मतत्त्वं तत्प्रेप्सुना कृतं “विविदिषन्ति यज्ञेन” इति श्रुत्या आत्मलाभार्थं यज्ञादेर्विनियोगादित्यन्ये ।
आचार्यैस्तु कामेप्सुनेत्युत्तरानुरोधे किञ्चित्कल्पनाप्रस्तोऽयं पक्ष इत्यभिप्रेत्योपेक्षितः ॥ २३ ॥

प० टी०—इदानीं त्रिविधं कर्माह—नियतमिति त्रिभिः । नियतं नित्यतया विहितं, सङ्गरहितमभिनिवे-
शशून्यम्, अरागद्वेषतः कृतं पुत्रप्रीत्या तदभ्युदयार्थं शत्रुद्वेषात्तदपकर्षार्थं यत्र भवति । फलं प्राप्तुमिच्छतीति
फलप्रेप्सुः तद्विलक्षणेन कृतं कर्म सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

रा० टी०—प्राक् प्रतिज्ञातं गुणकृतकर्मत्रैविध्यमाह—नियतमित्यादि त्रिभिः । इरेः सर्वोत्तमत्वज्ञानभ-
क्तिपूर्वकं तदर्पणबुद्ध्या क्रियमाणस्ववर्णाश्रमोचितं हि नियतमित्युच्यते । मयि सर्वाणीत्यादौ भगवत्सर्वोत्तम-
त्वज्ञानतद्भक्तिपूर्वकं तदर्पणबुद्ध्या कर्मकरणस्य विधानात् । ये मे मत इत्यादौ तस्यैवमुक्तिहेतुत्वोक्तैः
यत्करणे फलप्राप्तिः यदकरणे च प्रत्यवायः तस्यैव नियतत्वात्, सङ्गरहितं मदीयतास्नेहहीनं, कीर्त्यादौ रागा-
दिहानतः अकीर्त्यादौ द्वेषत्यागतः कृतं फलप्राप्तीच्छाहीनेन कृतं यत्तत्कर्म सात्त्विकमुच्यत इत्यर्थः ॥ २३ ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ॥

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

त० टी०—राजसं कर्माह—यत्त्विति । यत्तु कामेप्सुना फलकामनायुक्तेन साहङ्कारेण च । वेति
चार्थः । मत्समो याज्ञिकः ज्ञाता वा कोऽन्य इति गर्वयुक्तेन कर्त्रा यत्कर्म क्रियते पुनर्बहुलायासम्—उप-
क्रमात्समाप्तिपर्यन्तमत्यायासावहं तद्राजसमुदाहृतं विवेचकैः ॥ २४ ॥

म० टी०—यदिति । तुः सात्त्विकाद्विनत्ति । कामेप्सुना फलकामेन कर्त्रा साहङ्कारेण प्रागुक्तसङ्गात्मकग-
र्वयुक्तेन च । वाशब्दः समुच्चये । पुनरित्यनियतं यावत्कामनं काम्यावृत्तेः । बहुलायासं सर्वाङ्गोपसंहारेण
क्लेशावहं यत्काम्यं कर्म क्रियते तद्राजसमुदाहृतम् । अत्र सर्वविशेषणैः सात्त्विकसर्वविशेषणव्यतिरेको
दर्शितः ॥ २४ ॥

शं० टी०—राजसं कर्माह—यत्त्विति । तुशब्दो वैलक्षण्यार्थः । वा चार्थः । पुनरप्यर्थः । कामेप्सुना
काम्यत इति कामः कर्मफलं तमाप्नुमिच्छता कामेप्सुना साहङ्कारेणापि च अहमिदं कर्म करोमि फलायेत्य-
भिनिवेशोऽहङ्कारस्तद्रहितः सात्त्विकः पूर्वोक्तस्त्वयं राजसस्तेनापि च युक्तत्वात्साहङ्कारोऽहमिदं करोमीत्य-
भिमानाडम्बरयुक्तस्तेन साहङ्कारेणापि च कर्त्रा बहुलायासं बाहुभ्यां नदीतरणे यथा तथा बहुलो महाना-
यासः अमो यस्मिन्कर्मण्याचमनादौ भवति तद्बहुलायासं यत्तु कर्म क्रियते तत्कर्म राजसं फलकामनया
साहङ्कारेणापि रजःकार्येण युक्तेनाधिकारिणा क्रियमाणत्वाद्राजसं तत्कर्मेति मुनिभिरुदाहृतमित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्री० टी०—राजसं कर्माह—यत्त्विति । यत्तु कर्म कामेप्सुना फलं प्राप्तुमिच्छता साहंकारेण वा मत्समः कोऽन्यः श्रोत्रियोऽस्तीत्येवं निरुदाहंकारयुक्तेन च क्रियते, यच्च पुनर्वहुलायासमतिक्रेशयुक्तं तत्कर्म राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

स० टी०—फलकामेन कर्त्रा यद्वर्त्युक्तेन वा कृतम् ॥ यावत्तत्कामना काम्यावृत्तेरनियतं पुनः ॥ १ ॥ सकलाङ्गोपसंहारात्क्रेशदं कान्यमध्रुवम् ॥ क्रियते कर्म यत्तत्तु राजसं समुदाहृतम् ॥ २ ॥ सर्वैर्विशेषणैरत्र सात्त्विकाद्दर्शिता भिदा ॥ ३ ॥ २४ ॥

भा० टी०—सात्त्विकं कर्मोक्त्वा राजसं तदुदाहरति—यत्त्विति । सात्त्विकाद्वैलक्षण्यद्योतकस्तुः । कामेप्सुना फलेप्सुना साहंकारेण वा पुनः मत्समः कोऽन्यः श्रोत्रियोऽस्तीत्येवमहंकाराभिनिवेशेन । तत्त्वज्ञानवतो निरहंकारस्य कर्मकर्तृत्वमपेक्ष्य साहंकारेणेति न अमितव्यं, तस्य कर्मण्यनधिकृतत्वात् । किं तु मत्सदृशोऽन्यः श्रोत्रियो नास्तीत्यभिमानरहितोऽनात्मविदपि लोके निरहंकार इत्युच्यमानो यस्तमपेक्ष्य साहंकारेण वा पुनरित्युच्यते । बहुलायासं महता आयासेन क्रेशेन निर्वर्त्यं यत् कर्म क्रियते तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

प० टी०—राजसमाह—यत्त्विति । कामेप्सुना फलप्राप्तिमिच्छता साहंकारेण मत्समः कोऽन्यः श्रोत्रियोऽस्तीति निगू(रू)दाहंकारेण कर्त्रा बहुलायासमतिक्रेशं यथा भवति तथा यत्कृतं तद्राजसम् ॥ २४ ॥

रा० टी०—यत्त्विति । यत्तु कामेप्सुना फलप्राप्तिच्छावता कर्तृत्वाभिमानसहितेन च । पुनःशब्दः समुच्चये । बह्वायासयुक्तं च क्रियते तत्कर्म राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् ॥

मोहादारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २५ ॥

त० टी०—तामसकर्माह—अनुबन्धमिति । कृते कर्मण्यनु पश्चाद्ध्यतेऽनिच्छयाऽपि कर्मफलभोगायापद्यते इत्यनुबन्धः दुःखविपादादिस्तं, क्षयं द्रव्यवलादिनाशः(शं), हिंसां प्राणिपीडां, पौरुषं स्वस्य कर्मनिवर्तनसामर्थ्यं च अनवेक्ष्य अपर्यालोच्य मोहात्सर्वकर्मसिद्धिहेतुपरमेश्वरायत्तत्त्वज्ञानाभावात् यत्कर्म आरभ्यते तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २५ ॥

म० टी०—अनुबन्धमिति । अनुबन्धं पश्चाद्भाव्यशुभं, क्षयं शरीरसामर्थ्यस्य धनस्य सेनायाश्च नाशं, हिंसां प्राणिपीडां, पौरुषमात्मसामर्थ्यं च अनपेक्ष्य अपर्यालोच्य मोहात्केवलाविवेकादेवारभ्यते यत्कर्म, यथा दुर्योधनेन युद्धं, तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

शं० टी०—तामसं कर्माह—अनुबन्धमिति । अनुबन्धः उत्तरभाव्यनर्थस्तत्कर्मणः फलभूतस्तमनुबन्धं पश्चाद्भाव्यनर्थं, क्षयं यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे वनक्षयो वा बलक्षयो वा पुण्यक्षयो वा आयुक्षयो वान्यस्य वा क्षयस्तं क्षयं, हिंसां प्राणिपीडां, कर्मनिर्वाहे स्वसामर्थ्यं च पौरुषमेव तत्सर्वमप्यनवेक्ष्य बुद्धिबलेनाविचार्य बालवन्मोहादविवेकाद्यत्कर्मारभ्यते तत्कर्म संमोहो विवेकाभावस्तमोगुणस्तेन कार्यत इति तामसमित्युच्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

श्री० टी०—तामसं कर्माह—अनुबन्धमिति । अनुबन्ध्यते इत्यनुबन्धः पश्चाद्भावि शुभाशुभम्, क्षयं वित्तव्ययं, हिंसां परपीडां च पौरुषं स्वसामर्थ्यं वा अनवेक्ष्य अपर्यालोच्य केवलं मोहादेव यत्कर्मारभ्यते तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

स० टी०—पञ्चाङ्गाव्यशुभं देहसामर्थ्यस्य धनस्य च ॥ विनाशं प्राणिनां पीडासात्मसामर्थ्यमेव च ॥ १ ॥ अपर्यालोच्य मोहाद्यत्केवलादविवेकतः ॥ आरभ्यते जडैः कर्म तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २ ॥ २५ ॥

भा० टी०—राजसं कर्मोदाहृत्य तामसं तदाह—अनुबन्धमिति । अनुबन्धत इत्यनुबन्धः पञ्चाङ्गावि वस्तु तं, क्षयं शक्त्यर्थादेनाशं, हिंसां प्राणिपीडां च पौरुषं पुरुषकारमारब्धसमाप्तिसामर्थ्यमित्येतान्यनुबन्धादीन्यनवेक्ष्यापर्यालोच्य मोहादविवेकाद्यत्कर्म प्रारभ्यते तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २५ ॥

प० टी०—तामसमाह—अनुबन्धमिति । अनुबन्धत इत्यनुबन्धस्तं भावि शुभाशुभं, क्षयं व्ययं, हिंसां स्वपरपीडनं, पौरुषं स्वसामर्थ्यं चानपेक्ष्याविगणय्य केवलं मोहादेव यत्कर्मारभ्यते तत्तामसम् ॥ २५ ॥

रा० टी०—अनुबन्धमिति । अनुबन्धं कर्मान्तरमेवानुबन्ध्यमानं, क्षयं नाशं, हिंसां परपीडां च अनवेक्ष्य पौरुषमात्मनः कर्म सामर्थ्यं चानवेक्ष्य अविमृश्य मोहादहं कर्तेति मिथ्याज्ञानाद्यत्कर्मारभ्यते तत्तामसमुच्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ॥

सिद्ध्यसिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

त० टी०—त्रेयेषु त्रिष्ववशिष्टं कर्म कर्तुंस्त्रैविध्यमाह—मुक्तसङ्ग इति त्रिभिः । मुक्तसङ्गः फलाभिलाषरहितः, अनहंवादी कर्तृत्वाभिमानरहितः, धृत्युत्साहसमन्वितः धृतिः कर्मारभ्य यावत्समाप्तिदुःखादिप्राप्तावनुद्वेगः, उत्साह उद्युक्तचित्तत्वं ताभ्यां समन्वितः आरब्धस्य कर्मणः सिद्ध्यसिद्धयोर्निर्विकारोऽविकृतचित्तः । एवंभूतः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

प० टी०—इदानीं त्रिविधः कर्तोच्यते—मुक्तेति । मुक्तसङ्गस्त्यक्तफलाभिसंविः, अनहंवादी कर्ताहमिति वदनशीलो न भवति स्वगुणश्लाघाविहीनो वा, धृतिर्विघ्नाद्युपस्थितावपि प्रारब्धापरित्यागहेतुरन्तःकरणवृत्तिविशेषः, धैर्यमुत्साह इदमहं करिष्याम्येवेतिनिश्चयात्मिका बुद्धिर्धृतिहेतुभूता ताभ्यां संयुक्तः धृत्युत्साहसमन्वितः, कर्मणः क्रियमाणस्य फलस्य सिद्धावसिद्धौ च हर्षशोकाभ्यां हेतुभ्यां यो विकारो वदनविकासम्लानत्वादिस्तेन रहितः सिद्ध्यसिद्धयोर्निर्विकारः केवलं शास्त्रप्रमाणप्रयुक्तो न फलरागेण, अत एवंभूतः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

शं० टी०—गुणभेदेन कर्तृभेदं वदन्सात्त्विककर्तारमाह—मुक्तसङ्ग इति । मुक्तसङ्गः मुक्तो मनसा संत्यक्तः सङ्गः फलाभिसंधिलक्षणः कामो येन स मुक्तसङ्गः निष्काम इत्यर्थः । अनहंवादी संकल्पेऽप्यहमिदं करोमीति वदनशीलो न भवतीत्यनहंवादी । अनहंमानित्वेऽपीदमुपलक्षणम् । धृत्युत्साहसमन्वितः धृतिः अर्थव्ययदेहायासादौ धैर्यमुत्साहश्चिकीर्षविगस्ताभ्यां सम्यगन्वितः । सिद्ध्यसिद्धयोरारब्धस्य कर्मणः सिद्धावसिद्धौ च निर्विकारः सम्यगीश्वरार्पितनियन्तृत्वादीश्वरेच्छेति हर्षविषादशून्य इत्यर्थः । एवं सत्त्वगुणसंपन्नो यः कर्ता कर्मणां स सात्त्विक इति ऋषिभिरुच्यत इत्यर्थः । एवंगुणविशिष्टत्वं सात्त्विकस्य लक्षणमिति सूचितं भवति ॥ २६ ॥

श्री० टी०—कर्तारं त्रिविधमाह—मुक्तसङ्ग इति त्रिभिः । मुक्तसङ्गस्त्यक्ताभिनिवेशः, अनहंवादी गर्वोक्तिरहितः, धृतिर्धैर्यम्, उत्साह उद्यमः ताभ्यां समन्वितः संयुक्तः, आरब्धस्य कर्मणः सिद्धावसिद्धौ च निर्विकारो हर्षविषादशून्यः, एवंभूतः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

स० टी०—इदानीं त्रिविधः कर्ता प्रोच्यते हरिणा त्रिभिः ॥ फलाभिसंधिशून्यो योऽहंकर्तेति मतिं विना ॥ १ ॥ संत्यक्तस्वगुणश्लाघोऽनहंवादीति वेरितः ॥ विघ्नाद्युपस्थितौ सत्यां प्रारब्धात्यागकारणम्

॥ २ ॥ चित्तवृत्तिविशेषो हि धृतिर्धैर्यप्रतिगीर्यते ॥ अदृश्यं साधयेत्प्रामाण्येवं भीर्निश्चयात्मिका ॥ ३ ॥
धृतिकारणमुत्साहस्ताभ्यां संयुक्त उत्तमः ॥ कर्मणः क्रियमाणस्य सिद्धयसिद्धयोः फलस्य यः ॥ ४ ॥ विकारो
हर्षशोकाभ्यां विकासाद्यात्मको मुखे ॥ तेन ज्ञान्यश्च ज्ञान्येण प्रयुक्तो न तु रागवान् ॥ ५ ॥ एवंभूतो
महाभाग्यः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ ६ ॥ २६ ॥

भा० टी०—अधुना कर्तृत्रैविध्यं विभज्यमाह सात्त्विकं कर्तारमाह—मुक्तेति । मुक्तसङ्गो मुक्तः परि-
त्यक्तः सङ्गः फलाभिप्रेतधैर्येण स अनहंवादी नाहं वदन्शीलः कर्ताहमेतादृशगुणसंपन्नः सर्वोत्तम इति
वदन्शीलो न भवति, धृतिर्विघ्नाद्युपस्थानेऽपि कार्यादेर्धारणं धैर्यमिति यावत्, उत्साह उद्यमस्ताभ्यां सम्यग-
न्वितः । कदापि कथमपि धृत्युत्साहरहितो न भवतीत्यर्थः । सिद्धयसिद्धयोः क्रियमाणस्य कर्मणः फलसिद्धौ
तदसिद्धौ च निर्विकारः हर्षविषादशून्यः केवलं ज्ञात्वाप्रमाणप्रयुक्तो न फलरागादिना यः कर्ता स सा-
त्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

प० टी०—अथ त्रिविधं कर्तारमाह—मुक्तसङ्गइत्यादित्रिभिः । मुक्तसङ्गस्त्यक्ताभिनिवेशः, अनहं-
वादी गर्वश्लाघारहितः, धृतिर्धैर्यमुत्साहोऽनुद्वेगस्ताभ्यां समन्वितः सिद्धावसिद्धौ निर्विकारो हर्षविषादरहितः
एवंभूतः कर्ता सात्त्विकः ॥ २६ ॥

रा० टी०—प्राक् प्रतिज्ञातं गुणकृतकर्तृत्रैविध्यमाह—मुक्तेत्यादित्रिभिः । मुक्तसङ्गः फलस्नेहहीनः
सर्वस्य भगवदधीनत्वनिश्चयादेवाहं कर्तेति न वदतीत्यनहंवादी । आत्मकर्तृत्वाभिमानहीन इति यावत् ।
धृतिः कर्मण्यवर्जनीयदुःखसहनम्, उत्साहः कर्मकातरता ताभ्यां समन्वितः सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः
फलस्य सिद्धावसिद्धौ वा हर्षविषादहीनः स कर्ता सात्त्विक उच्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ॥

हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

त० टी०—राजसकर्तारमाह—रागीति । रागोऽस्यास्तीति रागी इन्द्रियार्थेषु प्रीतिमान्, कर्मफ-
लप्रेप्सुः प्रकर्षेण कर्मफलाकाङ्क्षी, लुब्धः आवश्यकेऽपि द्रव्यव्ययं कर्तुमशक्तः प्रत्युत परस्वाभि-
लाषी, हिंसात्मकः परवृत्तिहरणं हिंसा तदात्मकस्तत्स्वभावः, अशुचिः कर्मापेक्षितशौचवर्जितः कर्म-
फललाभालाभयोर्हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

म० टी०—रागीति । रागी कामाद्याकुलचित्तः, अत एव कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलार्थी, लुब्धः परद्रव्याभिलाषी
धर्मार्थं स्वद्रव्यत्यागासमर्थश्च, स्वाभिप्रायप्रकटनेन परवृत्तिच्छेदनं हिंसा तदात्मकस्तत्स्वभावः, स्वाभिप्रा-
याप्रकटने तु नष्टकृतिक इति भेदः, अशुचिः शास्त्रोक्तशौचहीनः, सिद्धयसिद्धयोः कर्मफलस्य हर्षशोका-
न्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

ज्ञ० टी०—राजसकर्तारमाह—रागीति । रागी कर्मफलापेक्षत्वात्तत्साधनेषु कर्मसु रागोऽस्यास्तीति
रागी । यद्वा रागो विषयभोगेच्छा सोऽस्यास्तीति रागी, तत एव कर्मफलप्रेप्सुः कर्मणां फलं पुत्रकलत्र-
धनादिसंपत्तिं स्वर्गं च प्राप्तुमिच्छुः, स्वेन्द्रियतर्पणशीलत्वाल्लुब्धः परस्वाभिलाषी देवपितृयज्ञादौ धनत्या-
गासहिष्णुर्वा लुब्धः, हिंसात्मकः परपीडनशीलः, अशुचिः शास्त्रोक्तशौचरहितः, कर्मणः सिद्धयसिद्धयोर्लाभा-
लाभयोर्वा हर्षशोकान्वितो यः कर्मणां कर्ता स राजसः उक्तलक्षणै रजोगुणैर्विशिष्टत्वाद्राजस इति मुनिभिः
परिकीर्तित इत्यर्थः । रागित्वादि राजसस्य लक्षणमिति सूचितं भवति ॥ २७ ॥

श्री० टी०—राजसं कर्तारमाह—रागीति । रागी पुत्रादिप्रीतिमान्कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलकामी, लुब्धः

परस्वाभिलाषी, हिंसात्मको मारकस्वभावः, अशुचिर्विहितशौचशून्यः, लाभालाभयोर्हर्षशोकाभ्यामन्वितः, कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

स० टी०—कामाद्याकुलचित्तो यः फलार्थी कर्मणः सदा ॥ परद्रव्याभिलाषी स्वं तीर्थेऽपि त्यक्तुमक्षमः ॥ १ ॥ स्वाशयोद्धाटनेनान्यवृत्तिच्छेदनशीलवान् ॥ शास्त्रोक्तशौचरहितः सिद्धयसिद्धयोः फलस्य च ॥ २ ॥ हर्षशोकांन्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ ३ ॥ २७ ॥

भा० टी०—सात्त्विककर्तारमुदाहृत्य राजसं तमाह—रागीति । रागी रागवान्, कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफल-पशुस्वर्गाद्यर्थी, लुब्धः परद्रव्येषु संजातनृष्णः तीर्थादौ स्वद्रव्यापरित्यागी च, हिंसात्मकः वृत्तिच्छेदादिना परपीडाकरस्वभावः, अशुचिर्वाह्यान्तःशौचवर्जितः, इष्टप्राप्तावानिष्टवियोगे च हर्षः अनिष्टप्राप्ताविष्टवियोगे च शोकः ताभ्यां हर्षशोकाभ्यामन्वितो युक्तः तस्यैव कर्मणः संपत्तिविपत्त्योर्जाताभ्यां हर्षशोकाभ्यामन्वितः इति वा एवंविधो यः कर्ता स राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

प० टी०—राजसमाह—रागीति । रागी पुत्रादिप्रीतिमान्, कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलकामी, लुब्धः स्वर्ग-सुखलम्पटः सन् हिंसात्मको हिंसायामात्मा मनो यस्याशुचिः शौचरहितः लाभालाभयोर्हर्षशोकाभ्याम-न्वितः कर्ता राजसः ॥ २७ ॥

रा० टी०—रागीति । रागी कीर्त्यादिकामः । कर्मफलप्राप्तीच्छावान् । लुब्धः कर्मण्यपेक्षितद्रव्यव्यय-हीनः । हिंसात्मकः हिंसास्वभावः । अशुचिः द्रव्यादिषु शुद्धिहीनः । कार्यसिद्धयसिद्धयोः हर्षशोकांन्वितः स कर्ता राजसः ॥ २७ ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ॥

विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

त० टी०—तामसं कर्तारमाह—अयुक्त इति । अयुक्तः अनवहिततया कर्मानुष्ठानायोग्यः, प्राकृतः कर्तव्यविवेकहीनः, स्तब्ध आरब्धेऽपि कार्ये शिथिलः, शठः वञ्चनपरः, नैष्कृतिकः परवृत्ति-च्छेदनाभिप्रायेण धर्मादि प्रदर्श्य स्वार्थसाधकः, अलसः आवश्यकैऽपि कर्मण्यनुद्यमशीलः, दीर्घसूत्री च एकद्विदिवसेन साध्यं यत्तन्मासेनापि न साधयति । एवंभूतो यः कर्ता स तामस उच्यते ॥ २८ ॥

म० टी०—अयुक्त इति । अयुक्तः सर्वदा विषयापहृतचित्तत्वेन कर्तव्येष्वनवहितः, प्राकृतः शास्त्रासंस्कृतबु-द्धिर्बालसमः, स्तब्धो गुरुदेवतादिष्वप्यनम्रः, शठः परवञ्चनार्थमन्यथा जानन्नप्यन्यथावादी, नैष्कृतिकः स्व-स्मिन्नुपकारित्वभ्रममुत्पाद्य परवृत्तिच्छेदनेन स्वार्थपरः, अलसः अवश्यकर्तव्येष्वप्यप्रवृत्तिशीलः, विषादी सत-तमसंतुष्टस्वभावत्वेनानुशोचनशीलः, दीर्घसूत्री निरन्तरशङ्कासहस्रकवलितान्तःकरणत्वेनातिमन्थरप्रवृत्तिर्यद्य कर्तव्यं तन्मासेनापि करोति न वेत्येवंशीलश्च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

शं० टी०—तामसकर्तारमाह—अयुक्त इति । अयुक्तोऽस्थिरचित्तश्चञ्चल इत्यर्थः । प्राकृतः पामरः कार्याकार्यज्ञानविहीन इत्यर्थः । स्तब्धोऽनम्रः महत्सु विनयशून्य इत्यर्थः । शठो गूढविप्रियकारी सर्ववञ्चक इत्यर्थः । नैष्कृतिकः निकृतिर्मनोवाक्कायैः परतिरस्करणं तत्प्रवणोऽनैकृतिकः परावमानीत्यर्थः । अलसो मन्दः कार्येष्ववश्यकर्तव्येष्वपि प्रवृत्तिरहितः श्रद्धाशून्य इत्यर्थः । विषादी छिष्टचित्तः इष्टे वस्तुनि लब्धेऽपि तृप्तिरहितत्वादीषदपि संतोषरहित इत्यर्थः । दीर्घसूत्री च सद्यः कर्तव्यमपि कार्यं पक्षेण मासेन वा यः

करोति स दीर्घसूत्री चिरकारीत्यर्थः । य एवंलक्षणः कर्मकर्ता स तामसरतमोदोषेण जडबुद्धित्वात्तामस इत्युच्यते । अयुक्तत्वादिकं तामसस्य लक्षणमिति सूचितं भवति ॥ २८ ॥

श्री० टी०—तामसं कर्तारमाह—अयुक्त इति । अयुक्तोऽनवहितः, प्राकृतो विवेकशून्यः, स्तब्धोऽनम्रः, शठः शक्तिगूहनकारी, नैष्कृतिकः परावमानी, अलसोऽनुद्यमशीलः, विषादी शोकशीलः, यद्य वा श्रो वा कार्यं तन्मासेनापि न संपादयति यः स दीर्घसूत्री, एवंभूतः कर्ता तामसः उच्यते । कर्तृत्रैविध्येनैव ज्ञातुरपि त्रैविध्यमुक्तं भवति । कर्मत्रैविध्येन च ज्ञेयस्यापि त्रैविध्यमुक्तं वेदितव्यम् । बुद्धेस्त्रैविध्येन करणस्यापि त्रैविध्यमुक्तं भविष्यति ॥ २८ ॥

स० टी०—विषयाकृष्टचित्तत्वात्कर्तव्येष्वसमाहितः ॥ शास्त्रासंस्कृतबुद्धित्वाद्बालतुल्योऽतितामरः ॥ १ ॥ अनम्रो गुरुदेवादौ परवञ्चनतत्परः ॥ स्वस्मिन्नौत्कृष्ट्यमुत्पाद्य परवृत्तिविधातकः ॥ २ ॥ अवश्यमेव कर्तव्येऽप्यप्रवृत्तिस्वभावकः ॥ सदा संतुष्टशीलत्वादनुरोचनतत्परः ॥ ३ ॥ सदा शङ्कासहस्रेण प्रस्तचित्ततयाऽलसः ॥ अतिमन्दप्रवृत्तिः श्रो वाद्यकार्यं करोति न ॥ ४ ॥ मासेनापि य एवं रयात्कर्ता प्रोक्तः स तामसः ॥ ५ ॥ २८ ॥

भा० टी०—एवं राजसं कर्तारमुदाहृत्य तामसं तमाह—अयुक्त इति । अयुक्तो विषयेषु विक्षितचित्तत्वादसमाहितः, प्राकृतोऽत्यन्तासंस्कृतबुद्धिर्बालिशः, स्तब्धः कस्मैचिद्दण्डवन्न नमति सर्वदाऽनम्रो मन्दस्वभावः, शठः शक्तिगूहनकारी मायावी, नैष्कृतिकः परविच्छेदनपरः, अलसः कर्तव्येष्वप्रवृत्तिशीलः, विषादी सर्वदा खिन्नस्वभावः, दीर्घं सूत्रयितुं शीलमस्येति दीर्घसूत्री कर्तव्यानां दीर्घप्रसारणस्वभावः—एवं क्रियमाणे सत्यनिष्ठमिदं कथंचिदापद्येत, यदा पुनरेवं क्रियते तदा त्वनिष्ठमेव संभावनोपनीतमित्येवं शङ्कासहस्रव्याप्तचित्तत्वेनातिमन्थरप्रवृत्तिशीलः यद्य श्रो वा कर्तव्यं तन्मासेनापि न करोति एवंविधो यः कर्ता स तामस उच्यते ॥ २८ ॥

प० टी०—तामसमाह—अयुक्त इति । अयुक्तो नियमरहितः, प्राकृतो विवेकशून्यः, स्तब्धोऽविनीतः, शठो मायावी, नैष्कृतिकः परमन्त्रसूचकः, अलसः किंचिन्न करोति, विषादी क्लेशव्यथादिना पश्चात्तापी, सूचनात्सूत्रं दीर्घं सूत्रं यस्मिन् देशकालाद्यनेकविधां सूचनां कृत्वाद्य श्रः परमः कर्तव्यमिति विलम्बयति स तामसः कर्ता ॥ २८ ॥

रा० टी०—अयुक्त इति । अयुक्तः भगवदर्पणादियोगरहितः । प्रकृष्टो अकृतः प्राकृतः ‘ भगवद्भक्ति-सामर्थ्यात्प्रकृष्टो न कृतो हि यः । स प्राकृतः ’ इति स्मृतेः । स्तब्धः आत्मसंभावनया काप्यनम्रः । शठः गूढद्वेषेण कर्मकारी । नैष्कृतिको नीचकर्मकृत् । प्राप्तकालेऽपि कर्मण्युदासीनोऽलसः । विषादी सर्वव्यापारो-परतिहेतुमनोदौर्बल्यवान्, प्राप्तेऽपि कर्मकाले पश्चात्कुर्त्यामिति ध्यायन्वा । परकृतदोषं दीर्घकालकृतमप्यनुचितं सूचयन्वा दीर्घसूत्री । स तामसः कर्तेत्यर्थः ॥ २८ ॥

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ॥

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय ॥ २९ ॥

त० टी०—एवमनुष्ठेयस्य कर्मणो ज्ञानतः स्वरूपतः कर्तृतश्च गुणतस्त्रैविध्यमुक्तमिदानीं सर्वव्यव-हारासाधारणकारणभूताया बुद्धेर्धृतेश्च गुणतस्त्रैविध्यं वक्तुं प्रतिजानीते—बुद्धेरिति । बुद्धिरध्यवसा-यरूपा या तस्या धृतेश्च उद्देगहेतोः प्राप्तावपि चित्तवृत्तेः स्थैर्यं धृतिस्तस्याश्च सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधं भेदमशेषेण निःशेषेण हे धनञ्जय ! पृथक्त्वेन मया प्रोच्यमानं यथावत्त्वं शृणु ॥ २९ ॥

य० टी०—तदेवं 'ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः' इति व्याख्यातम् । संप्रति धृत्युत्साहसमन्वित इत्यत्र सूचितयोर्बुद्धिधृत्योस्त्रैविध्यं प्रतिजानीते—बुद्धेरिति । बुद्धेरध्यवसायादिवृत्तिमत्त्या धृतेश्च तद्वृत्तेः सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधमेव भेदं मया त्वां प्रति त्यक्तालस्येन परमाप्तेन प्रोच्यमानमशेषेण निरवशेषं पृथक्त्वेन हेयोपादेयविवेकेन शृणु श्रोतुं सावधानो भव । हे धनञ्जयेति दिग्विजये प्रसिद्धं महिमानं सूचयन् प्रोत्साहयति । अत्रेदं चिन्त्यते—किमत्र बुद्धिशब्देन वृत्तिमात्रमभिप्रेतं किंवा वृत्तिमदन्तःकरणम् ? प्रथमे ज्ञानं पृथङ्गं वक्तव्यम् । द्वितीये कर्ता पृथङ्गं वक्तव्यः, वृत्तिमदन्तःकरणस्यैव कर्तृत्वात् । ज्ञानधृत्योः पृथक्-धनवैयर्थ्यं च । न चेच्छादिपरिसंख्यार्थं तत् । वृत्तिमदन्तःकरणत्रैविध्यकथनेन सर्वासामपि तद्वृत्तीनां त्रैविध्यस्य विवक्षितत्वात् । उच्यते—अन्तःकरणोपाहितश्चिदाभासः कर्ता । इह तूपहितान्निष्कृष्य उपाधिमार्गं करणत्वेन विवक्षितं, सर्वत्र करणोपाहितस्य कर्तृत्वात् । यद्यपि च “ कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा-धृतिरधृतिर्हीर्षोर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव ” इति श्रुत्यनूदितानां सर्वासामपि वृत्तीनां त्रैविध्यं विवक्षितं, तथापि धीधृत्योस्त्रैविध्यं पृथगुक्तं ज्ञानशक्तिक्रियाशक्त्युपलक्षणार्थं न तु परिसंख्यार्थमिति रहस्यम् ॥ २९ ॥

शं० टी०—कर्तृवत्करणस्यापि त्रैविध्यं सूचयितुं बुद्ध्यादेस्त्रैविध्यं बोधयितुमाह—बुद्धेरिति । यया पदार्थतत्त्वमध्यवसाय कार्ये पुमान्प्रवर्तते तस्या बुद्धेः अन्तःकरणवृत्तिविशेषस्य धृतेश्च वृत्तिविशेषस्य । चकारः समुच्चयार्थः । एवकारोऽन्यव्यवच्छेदार्थः । पृथक्प्रत्येकं गुणतः सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिविधं भेदमशेषेण साकल्येन मयोच्यमानं शृणु । यद्यपि पूर्वं ज्ञानस्य त्रैविध्यं प्रतिपादितं, तथापि ज्ञानं वृत्तिसामान्यं बुद्धिस्तु वृत्तिविशेषः धृतिरपि वृत्तिविशेष एव ततो न पुनरुक्तिप्रसङ्गः ॥ २९ ॥

श्री० टी०—इदानीं बुद्धेर्धृतेश्चापि त्रैविध्यं प्रतिजानीते—बुद्धेरिति । स्पष्टार्थः ॥ २९ ॥

स० टी०—ज्ञानं कर्म च कर्ता च तदेवं त्रयमीरितम् ॥ इदानीं प्रतिजानीते त्रैविध्यं बुद्धिर्धैर्ययोः ॥ १ ॥ बुद्धेरध्यवसायादिवृत्तिमत्त्या धृतेस्तथा ॥ सत्त्वादिगुणतो भेदं त्रिविधं त्वां प्रति स्फुटम् ॥ २ ॥ प्रोच्यमानं मयाप्तेन हेयोपादेयविवेकतः ॥ सावधानो भव श्रोतुं साकल्येन धनञ्जय ॥ ३ ॥ बुद्ध्युपाधिश्चिदाभासः कर्ता प्रोक्तः पुरात्र तु ॥ करणत्वेन निष्कृष्योपाधिमार्गं विवक्षितम् ॥ ४ ॥ २९ ॥

भा० टी०—एवं ज्ञानस्य बुद्धिवृत्तेः, कर्मणः क्रियायाः, कर्तुः बुद्ध्युपाहितस्य च त्रैविध्यमुक्त्वा वृत्तिमत्त्या बुद्धेस्तद्वृत्तेश्च धृत्याख्यायास्त्रैविध्यं वक्तुमारभते—बुद्धेरिति । बुद्धेर्वृत्तिमत्त्या धृतेश्च तद्वृत्तेर्गुणतः सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधभेदं मया प्रोच्यमानं कथ्यमानमशेषेण निःशेषतः पृथक्त्वेन हेयोपादेयविवेकतः शृणु श्रोतुं सावधानो भव । दिग्विजये मानुषं दैवं च प्रभूतं धनं यया बुद्ध्या धृत्या च त्वं जितवानसि सा त्वयाऽन्यैश्च धनादिसमस्तपुरुषार्थसिद्धये विजयहेतुभूता उपादेयेति बोधनाय मया प्रोच्यमानं बुद्धेर्धृतेश्च त्रिविधं भेदं शृण्वति द्योतनाय संबोधयति—धनञ्जयेति ॥ २९ ॥

प० टी०—अथ बुद्धेर्धृतेश्च त्रैविध्यमाह—बुद्धेरिति । स्पष्टार्थम् ॥ २९ ॥

रा० टी०—एवं ज्ञानकर्मकर्तृणां गुणकृतं त्रैविध्यं निरूप्याधुना बुद्धेः धृतेश्च गुणतस्त्रैविध्यं प्रतिज्ञापू-र्वमाह—बुद्धेरित्यादिभिः सप्तभिः । गुणतः सत्त्वादिगुणभेदतो निमित्तात्त्रिविधमेव बुद्धेर्भेदं धृतेश्च भेदं पृथक्त्वेन मया प्रोच्यमानमशेषेण शृणु । श्रुत्वा निष्ठां कुरु ॥ २९ ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ॥

बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥ ३० ॥

त० टी०—तत्र त्रिविधबुद्धिमध्ये प्रथमं सात्त्विकीं बुद्धिमाह—प्रवृत्तिं चेति । प्रवृत्तिं त्रिवर्गसाधनभूतं

धर्मं, निवृत्तिं मोक्षसाधनभूतं धर्ममथवा प्रवृत्तिः स्ववर्णाश्रमोचिते धर्मे, निवृत्तिः परोचिते धर्मे कार्या-
कार्ये इदमस्मिन् देशे काले च कार्यं कर्तव्यमिदमस्मिन् देशे काले च न कर्तव्यमिति । भयाभये अस-
त्कार्ये प्रवृत्तिर्भयं, सत्कार्ये प्रवृत्तिर्भयं, बन्धं बन्धोपायं विषयाभिमुख्यं, मोक्षं मोक्षोपायं विषयवैराग्यं,
च या वेत्ति हे पार्थ ! सा बुद्धिः सात्त्विकी । बुद्धेः करणत्वेन यया वेत्तीति वक्तव्ये तस्या वेदना-
साधारणहेतुत्वात् कर्तृविवक्षया साध्वसिः छिनत्तीतिवत् या वेत्तीत्यविरुद्धम् ॥ ३० ॥

म० टी०—तत्र बुद्धेस्त्रैविध्यमाह त्रिभिः—प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्तिं कर्ममार्गं, निवृत्तिं संन्यासमार्गं, कार्यं
प्रवृत्तिमार्गे कर्मणां करणम्, अकार्यं निवृत्तिमार्गे कर्मणामकरणं, भयं प्रवृत्तिमार्गे गर्भवासादिदुःखं, अभयं
निवृत्तिमार्गे तदभावं, बन्धं प्रवृत्तिमार्गे मिथ्याज्ञानकृतं कर्तृत्वाद्यभिमानं, मोक्षं निवृत्तिमार्गे तत्त्वज्ञानकृत-
मज्ञानतत्कार्याभावं च या वेत्ति करणे कर्तृत्वोपचारात् यया वेत्ति कर्ता बुद्धिः सा प्रमाणजनितनिश्चयवती हे
पार्थ ! सात्त्विकी । बन्धमोक्षयोरन्ते कीर्तनात्तद्विषयमेव प्रवृत्त्यादि व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

शं० टी०—सत्त्वबुद्धेर्लक्षणमाह—प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्तिं च श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितं धर्मं, निवृत्तिं ताभ्यां
निषिद्धमधर्मं च कार्याकार्ये कार्यं देशकालादेरानुकूल्ये कर्तव्यं प्रातिकूल्ये त्यक्तव्यमकार्यम् । भयाभये
भयं भयकारणमनर्थम्, अभयं भयाभावकारणमनर्थाभावम्, बन्धं बन्धहेतुं मोक्षं मोक्षहेतुं च बुद्धेर्ज्ञानक-
र्तृत्वासंभवात्करणार्थता । यया बुद्ध्या पदार्थतत्त्वनिश्चयकारिण्या धर्मादिकं पुरुषोऽधिकारी विजानाति
सा बुद्धिः सात्त्विकी । यद्वा बन्धं मोक्षं चेत्यत्र बन्धमोक्षयोरेव प्रतिपाद्यत्वेन प्रवृत्त्यादिपदानां तद्विशेषणत्वे-
नान्वयो युक्तः, प्रवृत्तिं—प्रवृत्तिः सत्त्वबुद्धेः कारणभूतः कर्ममार्गः यत्र प्रवृत्तः शुद्धात्मा सन्मोक्षाय कल्पते
तां प्रवृत्तिं च, निवृत्तिं च—निवृत्तिर्निष्कर्मत्वमार्गः संन्यासो यत्र प्रवृत्तः संसारबन्धान्मुक्तो भवति तां निवृत्तिं
च । चत्रयं समुच्चयार्थम् । कार्याकार्ये कार्यमारुरुक्षोः कर्मणि विषये काले काले यत्कर्तव्यं तत्कार्यम्,
तथाऽकार्यमारुरुक्षस्य यदकर्तव्यं त्यक्तव्यं तदकार्यं ते चोभे कार्याकार्ये । भयाभये यस्माद्विभेति तद्भयम-
ज्ञानं संसारकारणं यस्मादभयं भयाभावः सिध्यति तदभयं ज्ञानं मोक्षकारणं ते चोभे भयाभये बन्धम-
ध्यासलक्षणमज्ञानकार्यं मोक्षमध्यासाभावलक्षणं ज्ञानकार्यं च यया बुद्ध्या शुद्धात्मा विचक्षण एतत्सर्वं क्षीर-
नीरवद्विभज्य विजानाति अज्ञस्येदं साधनं तज्ज्ञस्येदं साधनमारुरुक्षोरिदं कर्तव्यमारुरुक्षस्येदं त्यक्तव्यमिद-
मज्ञानमिदं ज्ञानमयं बन्धोऽयं मोक्ष इति स्वाधिकारानुरूपेण साध्यसाधनभेदं बन्धं मोक्षं च सम्यग्यया
वेत्ति पुरुषः सा बुद्धिः सात्त्विकी बहुजन्मसुकृतपरिपाकसमुत्पन्नशुद्धसत्त्वकार्यत्वात्सात्त्विकीति बुधैरुच्यते
इत्यर्थः । एतेन सात्त्विक्येव बुद्धिर्मुमुक्षुः प्रयत्नेन संपादनीयेति सूचितं भवति ॥ ३० ॥

श्री० टी०—तत्र बुद्धेस्त्रैविध्यमाह—प्रवृत्तिं चेति त्रिभिः । प्रवृत्तिं च धर्मे, निवृत्तिं चाधर्मे यस्मिन् देशे
काले च यत्कार्यमकार्यं च भयाभये कार्याकार्यनिमित्तावर्थानर्थौ कथं बन्धः कथं वा मोक्ष इति या बुद्धिरन्तः-
करणं वेत्ति सा सात्त्विकी । यया पुमान् वेत्तीति वक्तव्ये करणे कर्तृत्वोपचारः काष्ठानि पचन्तीतिवत् ॥ ३० ॥

स० टी०—तत्रादौ भगवानाह बुद्धेस्त्रैविध्यमादरात् ॥ प्रवृत्तिं कर्ममार्गं च बन्धहेतुतया मतम् ॥ १ ॥
निवृत्तिं कर्मसंन्यासमार्गं मोक्षैकसाधनम् ॥ प्रवृत्तिमार्गे करणं कर्मणामधिकारिणः ॥ २ ॥ निवृत्तौ कर्मणां
त्यागः प्रवृत्तौ भयमासृजम् ॥ निवृत्तावभयं बन्धं प्रवृत्तौ भ्रान्तिजं नृणाम् ॥ ३ ॥ मोक्षं निवृत्तिमार्गे
वै तत्त्वज्ञानप्रसादजम् ॥ वेत्ति बुद्धिर्यथावद्या सात्त्विकी सा मतिः स्मृता ॥ ४ ॥ या वेत्तीत्यत्र करणे
कर्तृत्वमुपचारतः ॥ यया वेत्ति प्रमाणोत्थबुद्ध्या कर्तेति चार्थतः ॥ ५ ॥ प्रवृत्तावस्ति कर्तव्यं विधिकिं-
रता यतः ॥ तत्रास्ति भयमत्यन्तं बन्धस्तत्र दृढो भवेत् ॥ ६ ॥ निवृत्तौ नास्ति कर्तव्यं विध्यादेरप्यभा-
वतः ॥ अभयं तत्र शान्तस्य मोक्षः स्यादात्मनि स्थितिः ॥ ७ ॥ ३० ॥

भा० टी०—तत्र बुद्धेस्त्रैविध्यं विभजन्नादौ सात्त्विकीं बुद्धिमुदाहरति—प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च यस्मिन्वाक्ये बन्धमोक्षानुच्येते तस्मिन्नेव प्रवृत्तिनिवृत्त्योरुक्तत्वात् । कर्ममार्गस्य बन्धहेतुत्वात् निवृत्ति-मार्गस्य मोक्षहेतुत्वात् च प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्मसंन्यासमार्गावित्यवगम्यते । तथाच प्रवृत्तिः प्रवर्तनं बन्धहेतुः कर्ममार्गः, निवृत्तिः संन्यासहेतुर्मोक्षमार्गः, प्रवृत्तिं शास्त्रविहितविषयां निवृत्तिं तत्प्रतिषिद्धविषयामित्यपि बोध्यम् । कार्याकार्ये कर्तव्याकर्तव्ये देशकालाद्यपेक्षया दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणां करणाकरणे । विभेद्यस्मादिति भयं भयकारणं तद्विपरीतमभयमभयकारणं भयं चाभयं च भयाभये । भयं दुःखमभयं सुखमिति तु सात्त्विक्या बुद्धेर्दुःखानुभवस्यायोग्यत्वं, भयं प्रवृत्तिमार्गे अभयं निवृत्तिमार्गे इति विवक्षायामध्याहारदोषं चाभिप्रेत्याचार्यैर्न व्याख्यातम् । बन्धं सहेतुकं मोक्षं च सहेतुकं या वेत्ति सा बुद्धिः सात्त्विकी, करणे कर्तृत्वोपचारात्प्रथमा । सात्त्विक्या बुद्ध्या युक्तायाः पृथायाः पुत्रस्त्वमपि तथैव भवितुं योग्योऽसीति सूचनार्थं पार्थेति संबोधनम् ॥ ३० ॥

प० टी०—तत्र प्रथमं बुद्धेस्त्रैविध्यमाह—प्रवृत्तिं चेति त्रिभिः । शास्त्रविहितविषयां देशकालोचितां च धर्मे प्रवृत्तिं निवृत्तिमधर्मे देशकालानुसारं वयोवृत्तानुसारं वा कार्यमकार्यमिति अकार्ये भयं कार्येऽभयं बन्धं संसारबन्धं मोक्षमुद्धारप्रकारं च या वेत्ति सा बुद्धिः सात्त्विकी ॥ ३० ॥

रा० टी०—बुद्धेर्भेदमाह—प्रवृत्तिमित्यादित्रिभिः । प्रवृत्तिं संसारहेतुप्रवृत्तिहेतुं धर्मं च । कार्याकार्ये कर्तव्यमकर्तव्यं च । तन्निमित्तभयाभये बन्धमोक्षप्रकारं च या बुद्धिर्वेत्ति सा सात्त्विकीत्यर्थः । कर्तृत्वोपचाराद्या वेत्तीत्युक्तं । यया वेत्ति पुमानित्यर्थः ॥ ३० ॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ॥

अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ ! राजसी ॥ ३१ ॥

त० टी०—राजसीं बुद्धिमाह—ययेति । यया पूर्वोक्तं धर्ममधर्मं च कार्यमवश्यकर्तव्यमकार्यमुपेक्षणीयं च देशकालादिषु यथावन्न जानाति हे पार्थ ! सा बुद्धिः राजसी ॥ ३१ ॥

म० टी०—ययेति । धर्मं शास्त्रविहितं, अधर्मं शास्त्रप्रतिषिद्धं, अदृष्टार्थमुभयं कार्यं चाकार्यं च दृष्टार्थमुभयमयथावदेव प्रजानाति यथावन्न जानाति, किं त्विदमित्थं न वेति चानध्यवसायं संशयं वा भजते यया बुद्ध्या सा राजसी बुद्धिः । अत्र तृतीयानिर्देशादन्यत्रापि करणत्वं व्याख्येयम् ॥ ३१ ॥

शं० टी०—राजसीं बुद्धिमाह—ययेति । धर्मं विहितमधर्मं प्रतिषिद्धं च कार्यं चाकार्यं च देशकालादेरानुकूल्ये प्रातिकूल्ये च कर्तव्याकर्तव्ये कर्मणि चकारादर्थानर्थानेतान्सर्वानयथावदयथार्थवद्यावदर्थानिर्णयेनासाकल्येन संदेहेन यया बुद्ध्या प्रजानाति पुरुषः सा बुद्धिः राजसी रजोगुणसंपन्नत्वाद्राजसीत्युच्यते ॥ ३१ ॥

श्री० टी०—राजसीं बुद्धिमाह—ययेति । अयथावत्संदेहास्पदत्वेनेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥

स० टी०—शास्त्रेण विहितं धर्मं चाधर्मं शास्त्रनिन्दितम् ॥ दृष्टार्थं वाप्यदृष्टार्थं करणाकरणे तथा ॥ १ ॥ यथावन्न विजानातीदमित्थं वा न वेति च ॥ अनिश्चयं संशयं वा यया बुद्ध्या भजत्यसौ ॥ २ ॥ बुद्धिः सा राजसी यत्नाच्छोधनीया मुमुक्षुभिः ॥ ३ ॥ ३१ ॥

भा० टी०—सात्त्विकीं बुद्धिमुक्त्वा राजसीं तामाह—ययेति । यया बुद्ध्या धर्मं शास्त्रचोदितम् अधर्मं च तत्प्रतिषिद्धं कार्यं च कर्तव्यमकार्यमेव चाकर्तव्यम् अयथावत् न यथावत्प्रजानाति सर्वतो निर्णयेन न प्रजानाति सा बुद्धिः पार्थ, राजसी । पृथापुत्रस्य तव नेयं युक्तेति संबोधनाशयः ॥ ३१ ॥

प० टी०—राजसीमाह—ययेति । अयथावत् संदेहास्पदत्वेनेत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३१ ॥

रा० टी०—ययेति । धर्मादिकं यया बुद्ध्या अयथावत्प्रजानाति नियमेन यथावत्प्र ज्ञानाति । किञ्चि-
द्यथावत्किञ्चिदयथावज्ज्ञानातीति यावत् । याथाऽर्थनियमहीना या बुद्धिः सा राजसीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता ॥

सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी ॥ ३२ ॥

त० टी०—तामसीं बुद्धिमाह—अधर्ममिति । या तमसाऽऽवृता तमोव्याप्ता सती अधर्मं धर्मं,
धर्मं चाधर्ममिति मन्यते, सर्वार्थान् विपरीतांश्च मन्यते परतत्त्वमपरमपरतत्त्वं च परं, वद्धं जीवं मुक्तं,
मुक्तं परमेश्वरं मायावच्छिन्नं परिच्छिन्नं प्रत्यगात्मानं विभुम्, अनन्तकल्याणगुणमीश्वरं निर्विशेषं,
वेदान्तवेद्यं प्रमाणाविषयं, सत्यं विश्वमसत्यं, स्वभावतो जगद्धिन्नाभिन्नं ब्रह्म केवलभिन्नमभिन्नं चेत्येवं
सर्वान्पदार्थान् विपरीतान्विपर्ययेण मन्यते सा तामसीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

म० टी०—अधर्ममिति । तमसा विशेषदर्शनविरोधिना दोषेणावृता या बुद्धिरधर्मं धर्ममिति मन्यते,
अदृष्टार्थं सर्वत्र विपर्यस्यति । तथा सर्वार्थान् सर्वान् दृष्टप्रयोजनानपि ज्ञेयपदार्थान् विपरीतानेव मन्यते
सा विपर्ययवती बुद्धिस्तामसी ॥ ३२ ॥

ज्ञ० टी०—तामसीं बुद्धिमाह—अधर्ममिति । धर्ममधर्मं कार्यमकार्यमर्थमनर्थं च यया तमसा तमोगुणेना-
वृतयाऽस्पष्टप्रकाशया बुद्ध्या सर्वार्थान् विपरीत्येन मन्यते गृह्णाति पुरुषः सा तामसी बुद्धिरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

स० टी०—तमसा दोषरूपेण मतिर्याच्छादिता सती ॥ अधर्मं धर्ममित्येवं मन्यते विपरीतगा ॥ १ ॥
विपर्यस्यति सर्वत्र विशेषादर्शनाद्यया ॥ दृष्टप्रयोजनान्सर्वान्पदार्थान्मन्यतेऽन्यथा ॥ २ ॥ विपर्ययवती
बुद्धिस्तामसी सात्यनर्थदा ॥ ३ ॥ ३२ ॥

श्री० टी०—तामसीं बुद्धिमाह—अधर्ममिति । विपरीतग्राहिणी बुद्धिस्तामसीत्यर्थः । बुद्धिरन्तःकरणं
पूर्वोक्तं, ज्ञानं तु तद्बुद्धिः, धृतिरपि तद्बुद्धिरेव । यद्वा अन्तःकरणस्य धर्मिणो बुद्धिरप्यध्यवसायल-
क्षणाद् बुद्धिरेव । इच्छाद्वेषादीनां तद्बुद्धीनां बहुत्वेऽपि धर्माधर्मभयाभयसाधनत्वेन प्राधान्यादेतासां त्रैविध्य-
मुक्तम् । उपलक्षणं चैतदन्यासाम् ॥ ३२ ॥

भा० टी०—राजसीं बुद्धिमुक्त्वा तामसीं तामाह—अधर्ममिति । अधर्मं प्रतिषिद्धं धर्मं विहितमिति या
मन्यते जानाति तमसाऽविवेकेनावृता वेष्टिता सती सर्वार्थानेव ज्ञेयपदार्थान् विपरीतांश्च विपरीतमेव विजा-
नाति सा बुद्धिस्तामसी पार्थ ! तव नेयमुचितेति संबोधनाशयः ॥ ३२ ॥

प० टी०—तामसीमाह—अधर्ममिति । या तमसाऽज्ञानेनावृता सत्यधर्ममेव धर्मं पश्यति यथा लक्षशो
गोमक्षिकामारणेनैकोऽश्वः सुखी स्यादिति मन्यते, यद्वा पौंश्वल्येन परसंतुष्टिर्धर्म इति मन्यते, सर्वार्थान् पुत्र-
मित्रादीन् विपरीतान् प्रतिकूलकर्तृन् पश्यति सा तामसी । अत्र बुद्धिरव्यवसायात्मिकान्तःकरणवृत्तिर्न तु
निश्चयात्मिका यतः सैकविधा न त्रिधा । तदुक्तम् ‘व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन’ इति । तर्हि
कथमन्येषामिच्छाद्वेषादीनामनुदेश इति चेत्सत्यम् । धर्माधर्मप्रवृत्तौ बुद्धेर्धृतेर्वा प्राधान्यमिति ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

रा० टी०—अधर्ममिति । या च बुद्धिरधर्मं धर्ममिति मन्यते । नैतावन्मात्रं किंतु तमसाऽवृता अज्ञाने-
नावृता सती सर्वार्थान्विपरीतान् यैराकारैरर्थाः वर्तन्ते ततो विपरीतैरसत्यत्वानीश्वरत्वापराधीनत्वक्षणिक-
त्वादिप्रकारैश्च मन्यते सा बुद्धिस्तामसीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ॥

योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

त० टी०—इदानीं धृतेस्त्रैविध्ये प्रथमां सात्त्विकीं धृतिमाह—धृत्येति । अव्यभिचारिण्या नित्यसमाध्यनुगतया यया धृत्या योगेन सात्त्विकविषये चित्तैकाग्र्येण मनसः प्राणस्येन्द्रियाणां च क्रियाश्चेष्टाः पुमान् धारयते धृतिः सा पार्थ ! सात्त्विकी ज्ञेयेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

म० टी०—इदानीं धृतेस्त्रैविध्यमाह—धृत्येति त्रिभिः । योगेन समाधिनाऽव्यभिचारिण्याऽविनाभूतया समाधिव्याप्तया यया धृत्या प्रयत्नेन मनसः प्राणस्येन्द्रियाणां च क्रियाश्चेष्टा धारयते—उच्छास्त्रप्रवृत्तेर्निरुणाद्धि, यस्यां सत्यामवश्यं समाधिर्भवति, यया च धार्यमाणा मनआदिक्रियाः शास्त्रमतिक्रम्य नार्थान्तरमवगाहन्ते धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

शं० टी०—धृतेरपि त्रैविध्यं वदन् सात्त्विकीं धृतिमाह—धृत्येति । योगेन ब्रह्मणि चित्तैकाग्र्यलक्षणेन समाधिना अव्यभिचारिण्या अविनाभूतया धृत्या धारणात्मिकया धीवृत्त्या यया मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः मनसः प्राणानामिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां च क्रियाः या याश्चेष्टाः बहिःप्रवृत्तिरूपास्ताः सर्वा धारयते ब्रह्मनिष्ठो धारयति नियच्छति ब्रह्मणि चित्तैकाग्रताया स्थिरायां सत्यां मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः सर्वाः स्वयमेव स्थिरा भवन्ति, तेनैकाग्रताधारणाशक्त्यैर्गोवाव्यभिचारित्वं मनःप्राणेन्द्रियक्रियाधारकत्वं च सदैव सिध्यति, अत एवोच्यते योगेनाव्यभिचारिण्या । यया धृत्या मनःप्राणेन्द्रियक्रिया धारयते सा धृतिर्धारणाशक्तिः सात्त्विकी शुद्धसत्त्वगुणसंभूतत्वात्सात्त्विकीत्युच्यते मुनिभिरित्यर्थः । पुण्यकर्मपरिपाकवशात्संप्राप्तशुद्धसत्त्वस्य पुरुषस्य ज्ञानं सात्त्विकं बुद्धिः सात्त्विकी धृतिरपि सात्त्विकी मनः प्राणेन्द्रियवृत्तयोऽपि सात्त्विक्य एव भवन्ति । ज्ञानादीनां सात्त्विकत्वं नाम बाह्यानालम्बनमेव ततो मुमुक्षोः सत्त्वशुद्धिरेव संपादनीयेति सिद्धम् ॥ ३३ ॥

श्री० टी०—इदानीं धृतेस्त्रैविध्यमाह—धृत्येति त्रिभिः । योगेन चित्तैकाग्र्येण हेतुना व्यभिचारिण्या विषयान्तरमधारयन्त्या यया धृत्या मनसः प्राणस्येन्द्रियाणां च क्रिया धारयते नियच्छति सा धृतिः सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

स० टी०—धृतेरिदानीं त्रैविध्यं प्राहोदारधियां गतिः ॥ समाधिना विनाभूतरूपया तत्र लग्नया ॥ १ ॥ यया धृत्या प्रयत्नेन प्राणस्य मनसः क्रियाः ॥ इन्द्रियाणां तथा चेष्टा निरुणाद्धि कुमारगतः ॥ २ ॥ यस्य सत्यामवश्यं हि समाधिर्जायते सताम् ॥ धार्यमाणा यया धृत्या मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ॥ ३ ॥ नैव शास्त्रमतिक्रम्याऽवगाहन्तेऽन्यगोचरम् ॥ सा धृतिः सात्त्विकी पार्थ महत्पुण्यवतां भवेत् ॥ ४ ॥ ३३ ॥

भा० टी०—एवं वुद्धेस्त्रैविध्यं विभज्य धृतेस्त्रैविध्यं विभजन्नादौ सात्त्विकीं धृतिमाह—धृत्येति । धृत्या यया योगेन समाधानेनाव्यभिचारिण्या नित्यसमाध्यनुगतया मनःप्राणेन्द्रियाणां क्रियाश्चेष्टा उच्छास्त्रमार्गप्रवृत्तीर्धारयति—धृत्या हि धार्यमाणा उच्छास्त्रविषया न भवन्ति । एतदुक्तं भवति—उक्तक्रिया धार्यमाणा योगेन ब्रह्मणि समाधानेनैकाग्र्येणाव्यभिचारिण्या धृत्या धारयतीत्येवंलक्षणा या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

प० टी०—अथ धृतेस्त्रैविध्ये सात्त्विकीं धृतिमाह—धृत्येति । योगेन चित्तैकाग्र्येण हेतुनाऽव्यभिचारिण्या विषयान्तरमधारयन्त्या यया धृत्या मनसः प्राणानामिन्द्रियाणां च क्रिया धारयते नियच्छति सा धृतिः सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

रा० टी०—प्रतिज्ञातं धृतेस्त्रैविध्यमाह—धृत्येत्यादित्रिभिः । अव्यभिचारिण्या विहितविषयया योगेन भगवद्भक्तियोगेन युक्तयेति शेषः । यया धृत्या मनसः प्राणस्येन्द्रियाणां च क्रिया धारयते । सा धृतिः सात्त्विकीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ! ॥

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ ! राजसी ॥ ३४ ॥

त० टी०-राजसीमाह-यया त्विति । फलाकाङ्क्षी पुरुषः प्रसङ्गेनात्मनः कर्तृत्वाभिनिवेशेन यया धृत्या धर्मकामार्थान् धर्मं काममर्थं च धारयते प्राप्यतया धारयतेऽवधारयति न तु तद्विलक्षणं मोक्षारूपं कदाचिदपि हे पार्थ ! सा धृती राजसी ॥ ३४ ॥

म० टी०-ययेति । तुः सात्त्विक्या भिनत्ति । प्रसङ्गेन कर्तृत्वाद्यभिनिवेशेन फलाकाङ्क्षी सन् यया धृत्या धर्मं काममर्थं च धारयते नित्यं कर्तव्यतयाऽवधारयति न तु मोक्षं कदाचिदपि धृतिः सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

शं० टी०-राजसी धृतिमाह-ययेति । तुशब्दोऽन्यव्यावृत्त्यर्थः । यया तु धृत्या पुरुषो धर्मकामार्थान् धर्ममर्थं कामं च प्राधान्येन धारयते धरति न विमुञ्चति प्रसङ्गेन धर्मादीनां प्रसक्तौ संपादनकाले फलाकाङ्क्षी भवति सा धर्मादीनां धात्री धृतिः राजसी ॥ ३४ ॥

श्री० टी०-राजसी धृतिमाह-यया त्विति । यया तु धृत्या धर्मार्थकामान् प्राधान्येन धारयते न मुञ्चति तत्प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी च भवति सा राजसी धृतिः ॥ ३४ ॥

स० टी०-कर्तृत्वाभिनिवेशेन फलाकाङ्क्षी च सन् यया ॥ धर्ममर्थं तथा कामं नित्यं कार्यतया जनः ॥ १ ॥ धृत्यावधारयत्यच्छं न तु मोक्षं कदाचन ॥ सा धृती राजसी पार्थ संसारैकफलप्रदा ॥ २ ॥ ३४ ॥

भा० टी०-सात्त्विकीं धृतिमुक्त्वा राजसीं तामाह-ययेति । यया तु धृत्या धर्मार्थकामान् धारयते मनसि नित्यकर्तव्यतारूपान् अवधारयति न तु शुद्धब्रह्ममोक्षारूपमिति ध्वनयन्नाह-हे अर्जुनेति । प्रसङ्गेन यस्य यस्य धर्मादेर्धारणप्रसङ्गस्तेन तेन प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी प्रकर्षेण सङ्गः कर्तृत्वाभिनिवेशस्तेनेति केचित् । प्रसङ्गेन धर्मादेः संबन्धेनेत्यन्ये । आचार्यैस्तु प्रसिद्धार्थपरित्यागे विनिगमकविरहमभिप्रेत्येवं न व्याख्यातम् । यः पुरुषः प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी सन् यया धृत्या धर्मादीन्धारयते तस्य सा धृतिः हे पार्थ ! राजसी ॥ ३४ ॥

प० टी०-राजसीमाह-ययेति । यया धृत्या धर्मकामार्थान् प्राधान्येन धारयति न विमुञ्चति तत्प्रसङ्गेन च फलाकाङ्क्षी च भवति सा राजसी धृतिः ॥ ३४ ॥

रा० टी०-ययेति । यया धृत्या धर्मकामार्थान्धारयते । प्रसङ्गेन प्रकृष्टेन कर्मणि मदीयतास्नेहेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा राजसीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ॥

न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ ! तामसी ॥ ३५ ॥

त० टी०-तामसी धृतिमाह-ययेति । यया धृत्या स्वप्नं निद्रां भयं त्रासं शोकमिष्टवियोगनिमित्तदर्शनजं विषादं खेदं मदं विरुद्धविषयानुभवजन्यं हर्षम्-एतान् दुर्मेधा दुष्टा निषिद्धार्थधारणावती मेधा बुद्धिर्यस्य स पुरुषो न विमुञ्चति सदा तत्रैव निष्ठां करोतीत्यर्थः । धृतिः सा पार्थ ! तामसी भवतीति संबन्धः ॥ ३५ ॥

म० टी०-ययेति । स्वप्नं निद्रां भयं त्रासं शोकमिष्टवियोगनिमित्तं संतापं, विषादमिन्द्रियावसादं, मदमशास्त्रियविषयसेवानुसुखत्वं च यया न विमुञ्चत्येव किंतु सदैव कर्तव्यतया मन्यते दुर्मेधाः विवेकासमर्थः, धृतिः सा पार्थ तामसी ॥ ३५ ॥

शं० टी०—तामसीं धृतिमाह—ययेति । दुष्टा तमोदोषदूषिता मेधा बुद्धिर्यस्य स दुर्मेधाः दुर्भगः पुरुषः यया धृत्या स्वप्नं निद्रां भयं शोकं विषादं च मदमेव सदा धारयते न तु कचिदपि मुञ्चति सा निद्रादीनां धात्री धृतिस्तामसीत्युच्यते । सर्वव्यवहारहेतोर्वृद्धेस्त्रैविध्ये सिद्धे तद्धारभतानां श्रोत्रादिकरणानामपि सात्त्विकत्वादिभेदसद्भावः सूचितः ॥ ३५ ॥

श्री० टी०—तामसीं धृतिमाह—ययेति । दुष्टा अविवेकबहुला मेधा यस्य सः दुर्मेधाः पुरुषः यया धृत्या स्वप्नादीन् विमुञ्चति पुनः पुनरावर्तयति । स्वप्नोऽत्र निद्रा सा धृतिस्तामसी ॥ ३५ ॥

स० टी०—निद्रां त्रासं च संतापं स्वकीयेष्टवियोगजम् ॥ इन्द्रियाद्यवसादं च भोगासक्तिकरं मदम् ॥ १ ॥ न विमुञ्चति किं त्वेतत्कर्तव्यत्वेन मन्यते ॥ निर्विवेको यया धृत्या सा धृतिः पार्थ तामसी ॥ २ ॥ ३५ ॥

भा० टी०—राजसीं धृतिं व्युत्पाद्य तामसीं तां व्युत्पादयति—ययेति । दुर्मेधाः दुष्टा कुत्सिता मेधा बुद्धिर्यस्य स दुर्बुद्धिर्यया धृत्या स्वप्नं निद्रां भयं त्रासं शोकं प्रियवियोगनिमित्तं संतापं विषादं विपण्णता-मिन्द्रियखिन्नतां विषयसेवामात्मनो बहुमन्यमानो मत्त इव यो मदमेव च मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपतया कुर्वन्न विमुञ्चति धारयत्येव सा धृतिः पार्थ ! तामसी ॥ ३५ ॥

प० टी०—तामसीमाह—यया स्वप्नमिति । दुष्टाऽविवेकबहुला मेधा यस्यासौ दुर्मेधाः पुरुषो यया धृत्या स्वप्नं स्वप्नस्थपदार्थदर्शनेन भविष्यं चिन्तयति तथा भयं शोकं विषादं मदं च न विमुञ्चति स्थिरीकरोति सा तामसी धृतिः ॥ ३५ ॥

रा० टी०—ययेति । यो दुर्मेधाः दुष्टबुद्धिः पुरुषः यया धृत्या स्वप्नमतीव निद्रां भयं शोकं दुःखं विषादं मनोदौर्बल्यं मदं च स्वप्राप्त्युपलक्षितं सर्वं निषिद्धं भगवद्देवादि न विमुञ्चति सा तामसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ! ॥

अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६ ॥

त० टी०—एवं ज्ञानकर्मकर्तृबुद्धिधृतीनां त्रैविध्यं निरूपितमिदानीं सर्वजीवाभिलषितस्य सुखस्य गुणतस्त्रैविध्यं वक्तुं प्रतिजानीते—सुखं त्वित्यर्थेन । पूर्वोक्ता ज्ञानकर्मादयो यदर्थकास्तत्सुखं तु इदानीं मे मम वचनात्रिविधं शृणु, हेयोपादेयज्ञानार्थमवधारय । तत्र सात्त्विकं सुखमाह सार्धेन—अभ्यासादिति । यत्र यस्मिन्सुखे अभ्यासाच्चिरकालावर्तनाद्रमते अबाधितां रतिं प्राप्नोति दुःखान्तं च निगच्छति, दुःखस्यान्तं च नितरां गच्छति न तु विषयसुख इव दुःखोदकं प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

म० टी०—एवं क्रियाणां कारकाणां च गुणतस्त्रैविध्यमुक्त्वा तत्फलस्य सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते श्लोकार्धेन—सुखमिति । सात्त्विकं सुखमाहार्धेन च मे मम वचनात् शृणु हेयोपादेयविवेकार्थं व्यासङ्गान्तरनिवारणेन मनः स्थिरीकुरु । हे भरतर्षभेति योग्यता दर्शिता । यत्र समाधिसुखे अभ्यासादतिपरिचयात् रमते परितप्तो भवति नतु विषयसुख इव सद्य एव । यस्मिन् रममाणश्च दुःखस्य सर्वस्याप्यन्तमवसानं नितरां गच्छति नतु विषयसुख इवान्ते महदुःखम् ॥ ३६ ॥

शं० टी०—एवं गुणभेदेन कर्तृणां करणानां कर्मणां च त्रैविध्यमुक्त्वा कर्मफलस्य सुखस्यापि त्रैविध्यं वदन् सात्त्विकसुखस्य स्वरूपमाह द्वाभ्याम्—सुखं त्विति । स्पष्टार्थः ॥ ३६ ॥

श्री० टी०—सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते अर्थेन—सुखमिति । स्पष्टार्थः । तत्र सात्त्विकं सुखमाह—अभ्यासादिति सार्धेन । यत्र यस्मिन्सुखे अभ्यासादतिपरिचयाद्रमते न तु विषयसुख इव सहसा रतिं प्राप्नोति, यस्मिन् रममाणश्च दुःखस्यान्तमवसानं नितरां गच्छति प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

स० टी०—क्रियाणां कारकाणां च गुणत्रैविध्यमीरितम् ॥ त्रैविध्यं प्रतिजानीते तत्फलेऽप्यधुना सुखे ॥ १ ॥ हेयादेये विवेकाय वचनान्मे शृणु स्फुटम् ॥ सुखं त्रिविधमत्यन्तं सावधानेन चेतसा ॥ २ ॥ सार्धेन सात्त्विकं प्राह सुखमानन्दवारिधिः ॥ सावधानः सुखे यत्राभ्यासात्परिचयाद्भवेत् ॥ ३ ॥ प्रपद्यते तथा यत्र रममाणोऽनुभूतितः ॥ सर्वदुःखोपशमनं नितरां गच्छति स्वयम् ॥ ४ ॥ ३६ ॥

भा० टी०—एवं क्रियाणां कारकाणां च गुणतस्त्रिविधो भेद उक्तः । अथेदानीं फलस्य च सुखस्य त्रिविधं भेदं वक्तुमारभते—सुखमिति । सुखं तु इदानीं त्रिविधं मे मम वचनाच्छृणु अवधारय । त्रिविधस्यापि सुखस्य सामान्यलक्षणमाह—अभ्यासादावृत्तेर्यत्र सात्त्विकादिसुखे रमते यत्र रममाणश्च दुःखस्यान्तमवसानं च निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति । भरतर्षभेति संबोधयन् सुखस्य त्रैविध्यं मम वचनाच्छ्रुत्वा सात्त्विकं सुखमनुभवितुं योग्योऽसीति सूचयति । तत्र सात्त्विकं सुखमाह—सार्धेन । यत्र यस्मिन्सुखेऽभ्यासदतिपरिचयाद्भवेत् न तु विषयसुख इव सहसा रतिं प्राप्नोतीत्यपरे । भाष्यस्य समानतया न तद्विरोधः ॥ ३६ ॥

प० टी०—अथ त्रिविधं सुखमाह—सुखमिति द्वाभ्याम् । इदानीं त्रिविधं सुखं मे भक्तः शृणु । तत्र सात्त्विकं सुखमाह—अभ्यासादिति । यत्र यस्मिन् सुखेऽभ्यासाच्चिरन्तरानुसंधानाद्भवेत् रममाणो दुःखान्तं दुःखावसानं निगच्छति नितरां प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

रा० टी०—प्रतिज्ञापूर्वं गुणतः सुखस्य त्रैविध्यमाह—सुखं त्विति । यत्र यस्मिन्सुखे चिरकालमभ्यासात्पुनः पुनः रमते, दुःखान्तं दुःखनाशं च नितरां गच्छति प्राप्नोति तत्सुखं त्रिविधमित्यर्थः । यद्वा पूर्वार्धमेव प्रतिज्ञापरम् । उत्तरार्धम्—॥ ३६ ॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ॥

तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

त० टी०—तदेव विशिनष्टि—यत्तदिति । यत्तत्किमपि अग्रे वैराग्यासनयमनियमोपवासज्ञानध्यानाद्युपासनारम्भे बह्वायाससाध्यत्वाद्विषमिवातिदुःखमिव भवति । परिणामे वैराग्यादिपूर्वकोपासनपरिपाके अमृतोपममतिप्रियं भवति । यत् आत्मबुद्धिप्रसादजम्—आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादो रजस्तमःकार्यकामलोभमोहत्यागेन स्वच्छतया निरतिशयानन्दरूपेऽवस्थानं ततो जातं सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं तद्विद्वद्भिः ॥ ३७ ॥

म० टी०—तदेव विवृणोति—यदिति । यत् अग्रे ज्ञानवैराग्यध्यानसमाध्यारम्भेऽत्यन्तायासनिर्वाहत्वाद्विषमिव द्वेषविषावहं भवति । परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाके त्वमृतोपमं प्रीत्यतिशयास्पदं भवति । आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादो निद्रालस्यादिराहित्येन स्वच्छतयाऽवस्थानं ततो जातमात्मबुद्धिप्रसादजं, नतु राजसमिव विषयेन्द्रियसंयोगजं, न वा तामसमिव निद्रालस्यादिजम् । ईदृशं यदनात्मबुद्धिनिवृत्त्यात्मबुद्धिप्रसादजं समाधिसुखं तत्सात्त्विकं प्रोक्तं योगिभिः । अपर आह—अभ्यासादावृत्तेर्यत्र रमते प्रीयते यत्र च दुःखावसानं प्राप्नोति तत्सुखम् । तच्च त्रिविधं गुणभेदेन । शृण्विति तत्पदाध्याहारेण पूर्णस्य श्लोकस्यान्वयः । यत्तदग्रे इत्यादिश्लोकेन तु सात्त्विकसुखलक्षणमिति । भाष्यकाराभिप्रायोऽप्येवम् ॥ ३७ ॥

शं० टी०—यदिति । यद्वाह्यं सुखं निरन्तरं नित्यप्राप्तमप्यग्रे स्वसिद्धेः पूर्वं स्वसिद्धिसाधनस्य विषयस्वीकर्तुं दुष्करत्वात्स्वयमपि विषमिव प्राप्तुमनुभवितुं चाशक्यमेव भवति, यतः स्वसाधनं सदसद्विवेको दुर्लभो मुमुक्षुत्वं ततो दुर्लभं वैराग्यं ततो दुर्लभं शमादिसंपत्तिस्ततो दुर्लभा संन्यासस्ततोऽपि दुर्लभः अद्वैकमूलः श्रवणादिस्ततो दुर्लभः सुक्तेरसाधारणकारणं तज्जन्यं ज्ञानमपरोक्षमतीव दुर्लभतरं तत्परिपाक-

हेतुः समाधिर्दुर्लभतमस्तत एव स्वसिद्धिसाधनस्य समाध्येकमूलस्य ज्ञानस्य प्राच्योदीच्याङ्गैस्तीव्रमोक्षेच्छैक-
कारणैः सह दुष्प्रापत्वात्स्वयमपि तद्वदुष्प्रापं भोक्तुमशक्यं च भवतीत्यर्थः । नन्वेवं सति यतीनां मोक्षसु-
खापेक्षावतां का गतिरित्यकाङ्क्षायामाह—परिणामेति । सदुरोश्चेश्वरस्यानुग्रहात्सिद्धस्य तत्प्राप्तिसाधनस्य ज्ञानस्य
नित्यनिरन्तरं समाधिना परिणामे परिपक्त्वे सिद्धे सत्यममृतोपमं भवति, यथा कालकूटापायेन प्राप्तममृतं
देवानां जरामृत्युनिवर्तकं भवति, तथा करणदोषापायेन प्राप्तं तद्ब्राह्मं सुखमपि यतीनां महात्मनां जन्म-
मरणदुःखप्रवाहविश्वंसकत्वादमृततुल्यं परमानन्दकरं च भवति । ततो ब्रह्मविद्धिः परमहंसैर्मोक्षसुखानुभूति-
कामैः साधनशुद्धिसिद्धावेव प्रयत्नः कर्तव्यो न तु साध्यसिद्धये, साधने सिद्धे साध्यं स्वयमेव सिध्यति ।
यथा चक्षुःसौष्ठवे सिद्धे पूर्णचन्द्रदर्शनाद्वाहः सिध्यति, तद्वद्यत्सुखमात्मबुद्धिप्रसादजं यथा बुद्ध्या ज्ञानेना-
त्मा सच्चिदानन्दैकलक्षणोऽयमहमस्मीति साक्षात्किञ्चित्, तस्या एव बुद्धेः प्रसादश्चिरकालनित्यनिरन्तरसर्विक-
ल्पकानिर्विकल्पकसमाध्यम्यासातिशयेन रजसो रजःकार्याणां च रागद्वेषलोभमोहदम्भदर्पहर्षविषादासूया-
हंकरादीनां तमसश्च तमःकार्याणां संशयासंभावनाविपरीतभावनाजाड्यालस्यप्रमादादीनां च सम्यग्भावप्रति-
बन्धकानां निःशेषनिवृत्त्या समुत्पन्नः शुद्धस्फटिकवद्दर्पणवदवभासमानो यः स्वच्छत्वगुणः शुद्धसत्त्वाभिधान-
स्तस्माज्जायते चक्षुषो दोषनिवृत्त्या पूर्णचन्द्रिकावद्बुद्धिवृत्तेः स्वयमेवाविर्भवतीत्यात्मबुद्धिप्रसादमित्युच्यते ।
न तु विषयसुखवज्जायते, जन्यत्वे त्वनित्यत्वपरिच्छिन्नत्वसातिशयत्वादिदोषप्रसङ्गान्मुमुक्षूणामनाशास्यत्वो-
पपत्तेश्च । ततश्चक्षुषो नैर्मल्यापत्त्या रूपवद्बुद्धिवृत्तेः शुद्धसत्त्वापत्त्याऽप्रयत्नेन स्वयमेव विषयीभवति, नित्य-
सिद्धत्वात्स्वरूपसुखस्य । ननु ब्रह्मविदां ब्राह्मं सुखमतिष्ठेशसाध्यं, विषयसुखं त्वतिमुलभं सुखार्थिभिस्तदेवानुभो-
क्तव्यमिति चेद्ब्रह्मवन्न प्रष्टव्यः । किं वैषयिकं सुखं विषयधर्मो वा करणधर्मो वा कर्मधर्मो वा भोक्तृधर्मो वा
देशधर्मो वा कालधर्मो वाऽप्यज्ञानधर्मो वा ज्ञानधर्मो वात्मधर्मो वा स्वयं व्यापाराभावस्वरूपं वा दुःखा-
भावस्वरूपं वेति ? नाद्यः, विषयसन्निधाने पूर्वक्षण इवोत्तरक्षणे सुखादर्शनाद्व्यञ्जकाभावात् व्यङ्ग्या-
नुदय इति चेन्न, दूरदृष्टत्वे पूर्वक्षणेऽपि सुखानुदयप्रसङ्गात्तादृगिष्टविषयासिद्धेश्च । न द्वितीयः, विषयव्य-
वधाने सुखादर्शनात् । नापि तृतीयः, सुखस्य पुण्यकर्मकार्यत्वेन तद्वर्तमानुपपत्तेश्चात्मे धर्म्युत्पत्त्युत्तरक्षण
एव सुखोदयप्रसङ्गात् । न चतुर्थः, भोक्तुः सर्वदा विक्षेपदर्शनात् । नापि पञ्चमः, सुखार्थिनः स्वर्गगमना-
भावप्रसङ्गात्स्वर्गस्थानामपि दुःखश्रवणाच्च । नापि षष्ठः, शीतातपवत्सर्वत्रिकत्वप्रसङ्गात् । नाप्यज्ञानधर्मः,
वस्तुनो भोग्यत्वाज्ञाने सुखादर्शनात् । नापि ज्ञानधर्मः, वस्तुरम्यत्वज्ञानेऽपि विरक्तस्य सुखानुदयात् । सुखं
करणव्यापाराभावस्वरूपं न भवति स्वप्ने सुखादर्शनात् करणव्यापारवति भोजनादौ सुखदर्शनाच्च । नापि च
दुःखाभावस्वरूपं, दुःखाभाववति मृत्पिण्डे सुखादर्शनात् । अचेतनत्वात्तत्र तदभिव्यक्त्यभाव इति चेन्न, दुःखा-
भाववत्यां बुद्धयस्फूर्तौ सुखादर्शनाद्यदुक्तं मूढतमेन दुःखाभावः सुखमिति तन्न सुखस्य भावत्वेनाभावरूपत्वानुप-
पत्तेः । नैवैतेन पशुकल्पेन सौषुप्तिकसुखमनुभूतं निर्विषयमत एवोक्तं दुःखाभावः सुखमिति । तर्हि सुखमात्मन एव
धर्म इति चेन्न, सुखमात्मनः स्वरूपं न तु धर्मः, धर्मत्वे धर्मनाशादात्मनोऽपि नाशप्रसङ्गात् । ननु स्वरूपत्वेऽपि
सुखस्य क्षणिकत्वात्स्वरूपभूतसुखनाशे त्वात्मनोऽपि नाश एवेति चेन्न, “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” इत्या-
त्मनो नित्यत्वश्रवणात्तत्स्वरूपभूतसुखस्यापि नित्यत्वसिद्धेः । ननु सुखं यथात्मनः स्वरूपं तथा दुःखम-
प्यात्मन एव स्वरूपं भवतु सुख्यहं दुःख्यहमिति सुखदुःखप्रत्यययोरैकविषयत्वदर्शनादिति चेन्न, मृतोऽस्मी-
तिवत् दुःख्यहमितिप्रत्ययस्य संमोहकार्यत्वेन मिथ्यात्वोपपत्तेः । न हि पुत्रे मृते मृतोऽहमस्मीति वक्तुर्मरणमस्ति
मोहादारोपणं विना, तद्वद्दुःख्यहमिति दुःखित्वप्रत्ययस्यात्मनि मोहादारोपितत्वान्मिथ्यात्वमेव । दुःखस्या-
त्मनः स्वरूपत्वे सुषुप्तावुपलभ्येत सुखमहमस्वाप्समिति सुखोपलब्धिब्रतचतुपलम्भाभावात् दुःखमात्मनः स्व-

रूपं न भवति । सुखमेवात्मस्वरूपं सुखस्यैवात्मस्वरूपत्वे सुखमहमस्वाप्तमिति प्रत्यक्षं प्रमाणम् । आत्मा सुखस्वरूपः सुषुप्तौ सुखमात्रोपलम्भात्समाधिवादित्यनुमानं च । सच्चिदानन्दमात्रमेकरसं बुद्धसुखस्वरूप आत्मा “सद्ब्रह्मोऽयं चिद्धन आनन्दघनः” इति श्रुतिश्च । सुसुक्ष्मप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्तिरपि च प्रमाणम् । तर्हि दुःखं कस्य स्वरूपमिति चेदनात्मन एव स्वरूपमिति ब्रूमः, अनृतजडदुःखात्मकत्वमनात्मनः सर्वप्रसिद्धेः । अतोऽन्यदार्तामिति नारूपे सुखमस्तीति । तदेतज्जडं मोहात्मकम् “अन्तवत्तुच्छम्” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेश्च । ननु सुखस्यात्मरूपत्वे सिद्धे विषयसुखमिति व्यपदेशः कथमिति चेदुच्यते । पुण्यकर्मवशात्पुरुषस्येष्टपदार्थसांनिध्ये सत्यन्तःकरणे सत्त्वमाविर्भवति, तत्रानन्दस्वरूप आत्मा प्रतिबिम्बति, प्रतिबिम्बात्मानन्दस्फूर्तिरेव विषयसांनिध्याद्विषयसुखमित्युच्यते । पुण्यतारतम्यात्सत्त्वतारतम्यं, सत्त्वतारतम्यात्प्रतिबिम्बस्फूर्तेश्च तारतम्यं, तेन सुखस्यापि तरतमभावः । तत एव श्रूयते “एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति” इति । ततो विषयसुखमाभासिकं महान्तो ब्रह्मविदो नापेक्षन्ते पूर्णानन्दामृतरसपायिनः । नन्वात्मन आनन्दस्वरूपत्वात्परिपूर्णत्वाच्च सदा सर्वत्र सर्वेषामयत्नतः सुखानुभूतिः स्वयमेव स्यादिति चेन्न, वृत्तिशुद्धिसापेक्षत्वादात्मस्वरूपोपलब्धेः । यद्वाकाचन्द्रचन्द्रिकायाः परिपूर्णत्वेऽपि तद्दर्शनाह्लादश्चक्षुःसौष्ठवमपेक्षते, तद्वात्मानन्दानुभूतिरपि बुद्धिप्रसादमपेक्षते । तत एवोच्यते भगवताप्यात्मबुद्धिप्रसादजमिति । एवमात्मबुद्धिप्रसादजं नित्यं निरन्तरं निरपेक्षं निरतिशयं निरवधिकं यद्वाह्यं सुखं तत्सात्त्विकं सत्त्वाविर्भूत्या आविर्भूतत्वात्सात्त्विकमिति महर्षयो वदन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

श्री० टी०—कीदृशं तत्-यत्तदिति । यत्तत्किमपि अग्रे प्रथमं विषमिव मनःसंयमाधीनत्वादुःखावहमिव भवति, परिणामे त्वमृतसदृशम् । आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादेन रजस्तमोमलत्यागेन स्वच्छतयाऽवस्थानं ततो जातं यत्सुखं तत्सात्त्विकं प्रोक्तं योगिभिः ॥ ३७ ॥

स० टी०—तदेव विवृणोतीशः सुखं ब्रह्मप्रसादजम् ॥ ज्ञानवैराग्यसञ्चानसमाधारम्भ एव यत् ॥ १ ॥ अत्यन्तायाससाध्यत्वाद्विषवद्वेषकृद्भवेत् ॥ ज्ञानादिपरिपाके तु प्रीतेरतिशयास्पदम् ॥ २ ॥ निद्रालस्यादिराहित्याद्बुद्धिर्या स्वच्छतां गता ॥ तस्या आत्मावलम्बिन्याः प्रसादाज्जातमान्तरम् ॥ ३ ॥ तत्समाधिसुखं प्रोक्तं सात्त्विकं योगवित्तमैः ॥ ४ ॥ ३७ ॥

भा० टी०—सुखस्य त्रैविध्यं विभजन्नादौ सात्त्विकं सुखमाह—यत्तदिति । यत्सुखमग्रे पूर्वं प्रथमसन्निपाते ज्ञानवैराग्यध्यानसमाधारम्भेऽत्यन्तायासपूर्वकत्वाद्विषमिव दुःखात्मकमिव भवति परिणामे ज्ञानादिपरिपाकेऽमृतोपमं तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं विद्वद्भिः कथितम् । आत्मनो बुद्धिरात्मबुद्धिरात्मबुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं सकार्यरजस्तमोमलत्यागेन सलिलवत्स्वच्छतयाऽवस्थानं ततो जातमात्मबुद्धिप्रसादजम्, आत्मविषया आत्मात्मना बुद्धिर्वा आत्मबुद्धिस्तत्प्रसादात्प्रकर्षाद्वा जातम् ॥ ३७ ॥

प० टी०—तथा—यदिति । यदग्रे प्रारम्भे मनःप्रत्यावृत्तिकरणेन विषमिव दुःखमिव लगति, परिणामे त्वमृतोपमं परमानन्दसदृशं भवति, यच्चात्मबुद्धिप्रसादजमात्मविषया व्यवसायात्मिका बुद्धिस्तया यः प्रसादः प्रसन्नता ततो जातं तत्सात्त्विकं सुखम् ॥ ३७ ॥

रा० टी०—यत्तदिति श्लोकश्च सात्त्विकसुखोक्तिपरः । यत्प्रसिद्धं सुखमग्रे पूर्वं विषमिव आयाससाध्यत्वात् । परिणामे विपाके अमृतसदृशम् । आत्मबुद्धिप्रसादजम्—आत्मनो विष्णोः प्रसादादनुग्रहाज्जातं बुद्धेः प्रसादाच्च । बुद्धेः प्रसादो नाम स्वतो विषयेष्वप्रवृत्तिः, ततो जातं च यत्तत्सुखं सात्त्विकमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ॥

परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

त० टी०—राजसं सुखमाह—विषयेन्द्रियेति । विषयाणामिन्द्रियाणां च संयोगाद्यत्तल्लोकप्रसिद्धं स्त्रीप्रसङ्गादिजन्यं सुखमग्रेऽनुभवकाले अमृतोपममृततुल्यं भवति, मनश्चन्द्रियादिसंयमकेशाभावात् । परिणामे विषमिव इहामुत्रापि दुःखजनकत्वात्तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

म० टी०—विषयेति । विषयाणामिन्द्रियाणां च संयोगाज्जातं, न त्वात्मबुद्धिप्रसादात् यत्तद्यदतिप्रसिद्धं स्रक्चन्दनवनितासङ्गादिसुखमग्रे प्रथमारम्भे मनःसंयमादिक्लेशाभावादमृतोपमम्, परिणामे त्वैहिकपारत्रिकदुःखावहत्वाद्विषमिव—तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

शं० टी०—राजसं सुखमाह—विषयेति । विषयेन्द्रियसंयोगाद्विषयाणामिन्द्रियाणां च संसर्गाज्जायमानं यद्वैषयिकं सुखमग्रे पूर्वं स्वानुभूतिकाले स्वानुषेविनः पुरुषस्यामृतोपमं सुधाकरुणं सद्भूयो भूयो विवर्धत इति न्यायेन स्वविषयकाण्येवाविद्याकामकर्माणि प्रवर्धयति, परिणामे स्वकार्यफलकाले स्वानुषक्तं पुरुषं विषमिव हन्ति 'स्वकार्येण योजयित्वा सकामभिर्जायते तत्र तत्र' इति न्यायेन नानायोनिषु पातयित्वा मुहुर्मुहुर्मृत्युं गमयतीत्यर्थः । यदेवंलक्षणं वैषयिकं सुखं तद्राजसं रजोगुणेन कामेन संभावितत्वाद्राजसमिति मुनिभिः स्मृतमुक्तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

श्री० टी०—राजसं सुखमाह—विषयेन्द्रियेति । विषयाणामिन्द्रियाणां च संयोगाद्यत्तत्प्रसिद्धं स्त्रीसङ्गादिसुखममृतमुपमा यस्य तादृशं भवत्यग्रे प्रथमं, परिणामे तु विषतुल्यं, इहामुत्र च दुःखहेतुत्वात् । तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

स० टी०—विषयेन्द्रियसंबन्धाद्यदत्यन्तप्रसिद्धिमत् ॥ स्रक्चन्दनस्त्रीसङ्गादिसुखं स्यात्प्रथमे क्षणे ॥ १ ॥ धीसंयमादिसंक्लेशाभावादमृतवन्नानाम् ॥ परिणामे तु दुःखानामाकरत्वाद्विषोपमम् ॥ २ ॥ इहामुत्रातिसंस्कारजननद्वारतः सदा ॥ संसृतिश्रमदं तच्च सुखं राजसमीरितम् ॥ ३ ॥ ३८ ॥

भा० टी०—सात्त्विकं सुखमुदाहृत्य राजसं तद्व्युत्पादयति—विषयेति । यत्सुखं विषयेन्द्रियसंयोगात् जायतेऽग्रे प्रथमे क्षणेऽमृतोपममृतसदृशं, परिणामे तदुपभोगान्ते विषमिव बलवीर्यरसप्रज्ञादिहानिहेतुत्वादधर्मतज्जनितनरकादिहेतुत्वाच्च विषतुल्यं—तत्सुखं हेयं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

प० टी०—राजसमाह—विषयेति । यद्विषयेन्द्रियसंयोगादग्रे प्रारम्भेऽमृतोपमं, परिणामे विरसत्वाद्विषोपमं मत्स्यप्रस्तबडिशामिषमिव तत्सुखं राजसम् ॥ ३८ ॥

रा० टी०—विषयेति । विषयेन्द्रियसंयोगाच्छब्दादिविषयाणां श्रोत्रादीन्द्रियाणां संयोगेनोत्पन्नविषयानुभवेन जायमानं यत्तत्प्रसिद्धं सुखमग्रे प्रथमममृतसदृशं विपाके विषमिव दुःखावहत्वात् । तत्सुखं राजसमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ॥

निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

त० टी०—तामसं सुखमाह—यदग्र इति । यत्सुखमग्रेऽनुभवकाले अनुबन्धे परिणामे चात्मनो मोहनं सर्ववस्तुयाथात्म्यज्ञानभ्रंशकं भवति । तदेव दर्शयति—निद्रालस्यप्रमादोत्थम् । निद्रालस्ये प्रसिद्धे, प्रमादः कर्तव्यानवधानं, तेभ्य उत्तिष्ठति उद्भवति तथाभूतं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

म० टी०—यदिति । अग्रे प्रथमारम्भे च अनुबन्धे परिणामे च यत्सुखमात्मनो मोहकरम् । निद्रालस्ये प्रसिद्धे, प्रमादः कर्तव्यार्थावधानमन्तरेण मनोराज्यमात्रम् । तेभ्य एवोत्तिष्ठति न तु सात्त्विकमिव बुद्धिप्रसादजं, न वा राजसमिव विषयेन्द्रियसंयोगजं, तन्निद्रालस्यप्रमादोत्थं तामसं सुखमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

शं० टी०—तामसं सुखमाह—यदग्र इति । अग्रे स्वेत्पत्तिकाले चानुबन्धे च परिणामकालेऽवसाने-
ऽप्यात्मनः सदसद्विवेकहेतोर्बुद्धेमोहं मोहकारकं विवेकशक्तिनिरोधायकं, निद्रालस्यप्रमादोत्थं—निद्रा प्रसिद्धा,
आलस्यं बुद्धिजाड्यं, प्रमादो बुद्धिपारवश्यमेतेभ्यः समुत्पन्नं यत्सुखं तत्तामसं तद्भोगुणनिष्पन्नत्वात्तामस-
मिति ऋषिभिरुदाहृतमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

श्री० टी०—तामसं सुखमाह—यदिति । अग्रे प्रथमक्षणे अनुबन्धे च पश्चादपि यत्सुखमात्मनो मोह-
करम् । तदेवाह—निद्रा चालस्यं च प्रमादश्च कर्तव्यार्थावधानराहित्येन मनोराज्यम्—एतेभ्य उत्तिष्ठति यत्सुखं
तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

स० टी०—आद्यक्षणे तथा पश्चात्परिणामेऽपि यत्सुखम् ॥ अविवेककरं स्वस्य निद्रादिभ्यः समुत्थि-
तम् ॥ १ ॥ अत्यन्तानर्थहेतुत्वात्तत्सुखं तामसं स्मृतम् ॥ २ ॥ ३९ ॥

भा० टी०—राजसं सुखमुक्त्वा तामसं तदुदाहरति—यदिति । यत्सुखमग्रे च प्रथमे क्षणेऽनुबन्धे चाव-
सानोत्तरकाले; चाभ्यां प्रथमक्षणादुत्तरावस्थासु अनुबन्धात्पूर्वावस्थासु चात्मनो मोहं मोहकरं निद्रालस्य-
प्रमादेभ्यः समुत्तिष्ठतीति निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्सुखं हेयं तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

प० टी०—तामसमाह—यदग्र इति । अग्रे प्रथमे क्षणे अनुबन्धेऽनेनेत्यनुबन्धः परिणामस्तस्मिन्नात्मनो-
ऽन्तःकरणस्य मोहं व्यामोहकम् । तस्यावस्थानियममाह—निद्रा, आलस्यं, प्रमादोऽनवधानता । निद्रायां
सुषुप्तिसुखं स्वाप्रविषयभोगसुखं बालस्येऽङ्गविमर्दोद्भवं प्रमाद उन्मत्तावस्था—तत्रोत्पन्नं यत्सुखं तत्तामसमु-
दाहृतम्, उदाहरणत्वेन निरूपितम् ॥ ३९ ॥

रा० टी०—यदिति । यत्सुखमग्रे चानुबन्धे च पश्चात् । त्रिपाककाल इति यावत् । आत्मनः स्वस्य
मोहं मोहकरं पारवश्यकत्वं निद्रालस्यप्रमादैरुत्थितं उत्पन्नम् । आलस्यं शरीरमान्द्यम् । प्रमादः अधर्मे
बुद्धिः । तत्सुखं तामसमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ॥

सत्त्वं प्रकृतिर्जैर्मुक्तं यदेभिः स्यान्निभिर्गुणैः ॥ ४० ॥

त० टी०—इदानीमुक्तं त्रैगुण्यनन्तरात्पुनस्तत्त्वमत्र प्राकृतस्य त्रैविध्यं संक्षिप्य दर्शयति—
न तदस्तीति । प्रकृतिर्भगवतो मायाख्या शक्तिस्तत्संभवैरेभिः सत्त्वादिभिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं हीनं
यत्सत्त्वं प्राणिजातं स्यात् तत् पृथिव्यां मनुष्यादिषु पुनर्दिवि स्वर्गे देवेषु वाऽन्येषु सुतलादिष्वपि
नास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

म० टी०—इदानीमनुक्तमपि संगृह्यन् प्रकरणार्थमुपसंहरति भगवान्—नेति । सत्त्वरजस्तमसां साम्या-
ऽवस्था प्रकृतिस्ततो जातैर्वैषम्यावस्थां प्राप्तैः प्रकृतिजैः, न तु साक्षादुणानां प्रकृतिजत्वमस्ति तद्रूपत्वात् ।
तस्माद्वैषम्यावस्थैव तदुत्पत्तिरूपचारात् । अथवा प्रकृतिर्माया तदप्रभवेस्तत्कल्पितैः प्रकृतिजैरेभिस्त्रिभिर्गुणैर्वन्ध-
नहेतुभिः सत्त्वादिभिर्मुक्तं हीनं सत्त्वं प्राणिजातमप्राणि वा यत् स्यात् तत्पुनः पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि
देवेषु वा नास्ति, कापि गुणत्रयरहितमनात्मवस्तु नास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

शं० टी०—क्रियाकारकफलानां विभज्य त्रिगुणात्मकत्वं प्रतिपाद्याविभागेन सर्वं त्रिगुणात्मकमेवेत्याह—
न तदिति । पृथिव्यां भूलोके वा शब्दात्पाताले दिवि स्वर्गे वा देवेषु ब्रह्मादिषु वा । पुनःशब्दो वार्थः । प्रकृ-
तिजैः प्रकृतिसमुत्पन्नैरेभिर्मुक्तलक्षणैस्त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्मुक्तं परित्यक्तमस्पृष्टं यत्स्याद्यद्भवेत्तत्सत्त्वं
द्रव्यं प्राणि वा त्रिलोक्यां नास्ति त्रिगुणात्मकमायाकार्यत्वाज्जगत्सर्वमपि त्रिगुणात्मकमेवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्री० टी०—अनुक्तमपि संगृह्यन्प्रकरणार्थमुपसंहरति—न तदस्तीति । एभिः प्रकृतिसंभवैः सत्त्वादिभिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं हीनं सत्त्वं प्राणिजातमन्यद्वा यस्यात्तत्पृथिव्यां मनुष्यलोकादिषु दिवि देवेषु च कापि नास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

स० टी०—अनुक्तमपि संगृह्यन्प्रकरणार्थमुपसंहरति—न तदस्तीति । उपसंहरतीदानीं गुणातीतो जगत्पतिः ॥ १ ॥ प्रकृतिर्यैश्वरी माया तयैव परिकल्पितैः ॥ सत्त्वादिभिर्गुणैरेभिस्त्रिभिर्बन्धनहेतुभिः ॥ २ ॥ हीनं सत्त्वं प्राणिजातं स्यादप्राण्यथ वेह यत् ॥ मनुष्यादिषु भूमौ वा देवेषु त्रिदिवेऽथ वा ॥ ३ ॥ पाताले वाथ कुत्रापि नास्त्येवेति विनिश्चितम् ॥ गुणत्रयविहीनं हि नास्त्यनात्ममयं जगत् ॥ ४ ॥ यतो मायाकृतं विश्वं त्रिगुणात्मकमेव हि ॥ ५ ॥ ४० ॥

भा० टी०—क्रियाकारकफलानां प्रत्येकं सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमुक्त्वा किञ्चिदेभिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तमपि भविष्यतीत्याकाङ्क्षापनुत्तयेऽनुक्तमपि संगृह्यन् प्रकरणार्थमुपसंहरति—नेति । न तदस्ति पृथिव्यां वा मनुष्यादि सत्त्वं प्राणिजातमन्यद्वाऽप्राणिजातं स्थावरादि दिवि देवेषु वा पुनः प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैः एभिस्त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिः मुक्तं परित्यक्तं यस्यात्तन्नास्तीत्यर्थः । अदितीति परलोकत्वसादृश्याद्ब्राह्मण इतिवत् । पातालादिपरमितीतरे । आचार्यैस्तु तृतीयवाशब्दाभावात्पृथिवीविवरात्मकस्य पातालस्यापि पृथिवीशब्देन संग्रहसंभवात् प्रयोजनशून्यच्छिष्टकल्पनाया अयुक्तत्वाच्चैवं न व्याख्यातम् । तथाच क्रियाकारकफललक्षणः सर्वोऽपि संसारः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकोऽविद्यापरिकल्पितः समूलोऽनर्थः आत्मज्ञानेनाविद्यानिवृत्त्या निवर्तितव्य इति भावः ॥ ४० ॥

प० टी०—अथानुक्तमपि संगृह्यन् प्रकरणार्थमुपसंहरति—न तदस्तीति । यदेभिः सत्त्वादिभिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं सत्त्वं प्राणिजातं तत्तादृशं पृथिव्यां मनुष्येषु नास्ति, दिवि देवेष्वपि नास्ति । यावच्छरीरजातं तावद्भिगुणात्मकमेवास्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

रा० टी०—सर्वजीवानां गुणत्रयबद्धत्वेन त्रैविध्यमाह—न तदस्तीति । यत्सत्त्वं जीवजातं प्रकृतिजैरेभिस्त्रिभिः सत्त्वादिगुणैर्मुक्तं स्यात्, तत्सत्त्वं पृथिव्यां दिवि देवेषु वा । पुनःशब्दः समुच्चये । नास्ति । मुक्तव्यावृत्त्यर्थं पृथिव्यामित्याद्युक्तिः । तत्रायं विवेकः सात्त्विकराजसतामसभेदेन जीवास्त्रिविधाः । सात्त्विकादयोऽपि प्रत्येकं त्रिविधाः । पितृगन्धर्वपूर्वकाः सात्त्विकतामसाः । मुनयः सात्त्विकराजसाः । देवाः सात्त्विकसात्त्विकाः । सात्त्विकसात्त्विकेष्वपि बृहस्पत्यादयः सात्त्विकसात्त्विकतामसाः । इन्द्रः सात्त्विकसात्त्विकराजसः । ब्रह्मादिरुद्रावसानाः सात्त्विकसात्त्विकसात्त्विकाः । तेष्वपि रुद्रः सात्त्विकसात्त्विकसात्त्विकतामसः । ब्रह्माणीभारत्यौ तादृग्राजस्यौ । ब्रह्मवायू तु सात्त्विकसात्त्विकसात्त्विकसात्त्विकावेवेति । मध्यमोत्तमनराः राजसाः । तेऽपि प्रत्येकं त्रिविधाः । तेषु विप्रादिपुल्कसान्ताः ये भागवताः ते राजससात्त्विकाः । राजससात्त्विकेष्वपि विप्रा राजससात्त्विकसात्त्विकाः । क्षत्रियास्तु स्वल्परजोयुक्ततया राजसराजससात्त्विकाः । वैश्यास्तु समसत्त्वरजोयुक्ततया राजसराजससात्त्विकाः । शूद्रास्तु तमसोऽल्पसत्त्वेन रजोधिकेन युक्ततया तामसराजससात्त्विकाः । राजससात्त्विकसात्त्विकविप्रेष्वपि ये शुद्धसत्त्वात्मकास्ते परमहंसशब्दिताः शिखायज्ञोपवीतहीनाः एकदण्डिनः । किञ्चिद्रजोयुक्तसत्त्ववन्तो हंसशब्दिताः यज्ञोपवीतवन्तः एकदण्डिनः शिखाहीनाः । ततोऽधिकरजोयुक्तसत्त्ववन्तः त्रिदण्डिनः । शिखायज्ञोपवीतवन्तो ग्रामैकरात्रिचराः बहुदकसंज्ञकाः । ततोऽप्यधिकरजोयुक्तसत्त्ववन्तस्त्रिदण्डिनः शिखायज्ञोपवीतवन्तो यावज्जीवं पुत्रदत्ताशनाः कुटीचकाः । तामसा अपि सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधाः । तत्र नराधमाः सात्त्विकतामसाः । दैत्यभृत्या राजसतामसाः । महादैत्यास्तामसतामसा इति ॥ ४० ॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ! ॥

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

त० टी०—तदेवं श्रेयस्कामानां श्रेयसे ज्ञानकर्मकर्त्रादीनां सात्त्विकोपादानायेतरयोः परिहाराय सात्त्विकादिविवेकज्ञापनपूर्वकं त्रिलोकवर्तिप्राणिजातस्य त्रैगुण्यमेव प्रतिपादितमिदानीं सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वे सति राजसतामसपरिहारेण सात्त्विकज्ञानकर्मादिनिष्ठस्यापि अनित्यापायि सातिशयं स्वर्गादिसंबन्धि सक्चन्दनारामविहारदिव्यविमानसौमपानाप्सरोविहाराद्येव फलं स्यान्न तु नित्यानपायिनिरतिशयसुखरूपं मोक्षारूपं फलं, तस्मात् कथं मोक्षो भवेदित्यपेक्षायां स्वस्ववर्णाश्रमाधिकारानुसारेण वेदविहितानि सात्त्विकानि कर्माण्येव परपुरुषाज्ञापालनबुद्ध्या फलकर्तृत्वाभावेनानुष्ठितानि तत्प्रसादजन्यज्ञानभक्तिद्वारेण भगवत्प्राप्तिलक्षणमोक्षफलकानि भवन्तीति प्रतिपादयितुं कर्माधिकारिणां ब्राह्मणादीनां स्वभावानुगुणानि सत्त्वादिगुणभिन्नानि कर्माणि वृत्तिभिः सह विवेक्तुं प्रतिजानीते—ब्राह्मणेति । ब्राह्मणक्षत्रियविशामिति त्रयाणां समासकरणं द्विजत्वेन वेदाध्ययनयज्ञाद्यधिकारज्ञापनार्थम् । शूद्राणां चेति समासात्पृथक्करणमेकजातितया वेदाध्ययनाद्यधिकारवहिर्भूतत्वज्ञापनार्थम् । वेदाध्ययनस्योपनयनसंस्कारतन्त्रत्वात् “तं होपनिन्ये अधीहि भगव इति होपससाद्” इति श्रुतेः । शूद्रस्य तु “न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति । शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः” इति तन्निषेधात् । साक्षाद्वेदाध्ययननिषेधोऽपि “पशु ह वा एतच्छमशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रस्य समीपे नाध्येतव्यम् । अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रपूरणम्, उदाहरणे जिह्वाछेदः, धारणे शरीरभेदः” इति श्रुतिस्मृतिभ्यां शूद्रस्य वेदश्रवणनिषेधादध्ययननिषेधः सुतरां सिद्धः, अध्ययनस्य श्रवणपूर्वकत्वात् । हे परन्तप ! ब्राह्मणादीनां कर्माणि प्रकर्षेण विभक्तानि इतरेतरविभागेन स्थितानि । कैः स्वभावप्रभवैर्गुणैः । तथा हि ब्राह्मणस्य स्वभावप्रभवो रजस्तमोऽभिभवेनोद्विक्तः सत्त्वगुणः, क्षत्रियस्य स्वभावप्रभवस्तमःसत्त्वाभिभवेनोद्विक्तो रजोगुणः, वैश्यस्य स्वभावप्रभवस्तमोऽपसर्जन उद्विक्तो रजोगुणः, शूद्रस्य स्वभावप्रभवस्तु रजउपसर्जन उद्विक्तस्तमोगुणः । एवमेतैः स्वभावप्रभवैर्गुणैश्चतुर्णां वर्णानां प्रविभक्तानि कर्माणि शास्त्रेषु प्रतिपादितानि मया वक्ष्यमाणानि त्वमवधारयेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

म० टी०—तदेवं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकः क्रियाकारकफललक्षणः सर्वः संसारो मिथ्याज्ञानकल्पितोऽनर्थश्चतुर्दशाध्यायोक्त उपसंहृतः । पञ्चदशे च वृक्षरूपककल्पनया तमुक्त्वा ‘अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा । ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः ।’ इत्यसङ्गशस्त्रेण विषयवैराग्येण तस्य छेदनं कृत्वा परमात्माऽन्वेष्टव्य इत्युक्तम् । तत्र सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वे त्रिगुणात्मकस्य संसारवृक्षस्य कथं छेदोऽसङ्गशस्त्रस्यैवानुपपत्तेरित्याशङ्कायां स्वस्वाधिकारविहितैर्वर्णाश्रमधर्मैः परितोष्यमाणात् परमेश्वरादसङ्गशस्त्रलाभ इति वदितुमेतावानेव सर्ववेदार्थः परमपुरुषार्थमिच्छद्भिरनुष्ठेय इति च गीताशास्त्रार्थ उपसंहर्तव्य इत्येवमर्थमुत्तरं प्रकरणमारभ्यते । तत्रेदं सूत्रम्—ब्राह्मणेति । त्रयाणां समासकरणं द्विजत्वेन वेदाध्ययनादितुल्यधर्मत्वकथनार्थम् । शूद्राणामिति पृथक्करणमेकजातित्वेन वेदानधिकारित्वज्ञापनार्थम् । तथा च वसिष्ठः—‘चत्वारो वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रास्तेषां त्रयो वर्णा द्विजातयो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्तेषाम्—‘मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धने । अत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते’ इति । तथा प्रतिविशिष्टं चातुर्वर्ण्यं स्थानविशेषाच्च—“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्वाहू राजन्यः कृतः । ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत’ इत्यपि निगमो भवति ।

गायत्र्या ब्राह्मणमस्तुजत, त्रिष्टुभा राजन्यं, जगत्या वैश्यं, न केनचिच्छन्दसा शूद्रमित्यसंस्कारो विज्ञा-
यते इति । 'शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिः' इति च गौतमः । हे परन्तप शत्रुतापन तेषां चतुर्णामपि
वर्णानां कर्माणि प्रकर्षेण विभक्तानि इतरेतरविभागेन व्यवस्थितानि । कैः ? स्वभावप्रभवैर्गुणैः, ब्राह्मण्या-
दिस्वभावस्य प्रभवैर्हेतुभूतैर्गुणैः सत्त्वादिभिः । तथाहि ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुण एव प्रभवः प्रशान्तत्वात् ।
क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः ईश्वरस्वभावत्वात् । वैश्यस्वभावस्य तमोपसर्जनं रजः ईहास्वभावत्वात् ।
शूद्रस्वभावस्य रजोपसर्जनं तमः मुदस्वभावत्वात् । अथवा मायाख्या प्रकृतिः स्वभावः तत उपादानात्
प्रभवो येषां तैः । प्राग्भवीयः संस्कारो वर्तमाने भवे स्वफलाभिमुखत्वेनाभिव्यक्तः स्वभावः स निमित्तत्वेन
प्रभवो येषामिति वा । शास्त्रस्यापि पुरुषस्वभावसापेक्षत्वाच्छास्त्रेण प्रविभक्तान्यपि गुणैः प्रविभक्तानीत्यु-
च्यन्ते । 'आख्यातानामर्थं बोधयतामधिकारिशक्तिः सहकारिणी' इति न्यायात् । तथा हि गौतमः—'द्विजा-
तीनामव्ययनमिज्यादानं, ब्रह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः । पूर्वेषु नियमस्तु । राज्ञोऽधिकं रक्षणं सर्व-
भूतानां न्यायदण्डत्वं, वैश्यस्याधिकं कृषिवणिक्पाशुपाल्यं कुसीदं च । शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिस्तस्यापि सत्य-
मक्रोधः शौचमाचमनार्थं पाणिपादप्रक्षालनमेवैके श्राद्धकर्म भृत्यभरणं स्वदारवृत्तिः परिचर्यात्तरेषाम्' इति ।
अत्र साधारणा असाधारणाश्च धर्मा उक्ताः । पूर्वेषु अध्ययनेज्यादानेषु नियमः अवश्यकर्तव्यत्वं नतु प्रव-
चनयाजनप्रतिग्रहेषु वृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः । वणिक् वाणिज्यं, कुसीदं वृद्धयै धनप्रयोगः । उत्तरेषामिति
श्रेष्ठानां द्विजातीनामित्यर्थः । वसिष्ठोऽपि 'षट्कर्माणि ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यज्ञो याजनं दानं प्रति-
ग्रहश्चेति । त्रीणि राजन्यस्याध्ययनं यज्ञो दानं च शस्त्रेण च प्रजापालनं स्वधर्मस्तेन जीवेत् । एतान्येव
त्रीणि वैश्यस्य कृषिवणिक्पाशुपाल्यं कुसीदं च । तेषां परिचर्या शूद्रस्य' इति । आपस्तम्बोऽपि—'चत्वारो
वर्णा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रास्तेषां पूर्वः पूर्वो जन्मतः श्रेयान् । स्वकर्म ब्राह्मणस्याध्ययनमध्यापनं यज्ञो याजनं
दानं प्रतिग्रहणं दायार्थं शिलोच्छादन्यच्चापरिगृहीतम् । एतान्येव क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहणानीति
परिहाय युद्धदण्डाधिकानि । क्षत्रियवत् वैश्यस्य दण्डयुद्धवर्जं कृषिगौरक्ष्यवाणिज्याधिकम् । परिचर्या शूद्रस्ये-
तरेषां वर्णानाम्' इति । मनु अपि—'अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानाम-
कल्पयत् ॥ प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशत् ॥ पशूनां
रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः
कर्म समादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शुभ्रूपामनसूयया' इति । एवं चतुर्णामपि वर्णानां गुणभेदेन
कर्माणि प्रविभक्तानि ॥ ४१ ॥

शं० टी०—एवं सर्वस्यापि जगतो गुणत्रयात्मकत्वे सिद्धे गुणत्रयातिक्रमणं कृतवत् एव मुक्तिरिति
गुणानत्येतुमिच्छोर्मुमुक्षोस्तदतिक्रमसिद्धेः परमकारणं ज्ञानं तत्सिद्धेः कारणं सत्त्वशुद्धिस्तत्कारणं तु कर्मैव
सदेवावश्यं कर्तव्यमिति वैदिकानां कर्मणां सर्वेषां कर्तव्यतायां प्राप्तायां ब्राह्मणादीनां मुमुक्षूणां येषां येषां
स्वस्वगुणानुरूपेण यानि यानि कर्माणि विभक्तानि भवन्ति तैस्तैस्तानि तान्येव कर्तव्यानि न त्वितराणीति
नियमं दर्शयति—ब्राह्मणेति । ब्राह्मणाश्च क्षत्रियाश्च विशश्च तेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशामित्यत्र जात्या
विषमत्वेऽपि उपनयनाध्ययनयजनादिकर्मभिराश्रमेण च समत्वाद्वर्मतः समानानां समासकरणम-
विरुद्धम् । शूद्राणां चेति पृथक्करणं जात्या धर्मेण क्रियया च विषमत्वान्न विरुद्धम् । एवं तेषां ब्राह्मणादीनां
शूद्राणां च नियमेन कर्तव्यानि कर्माणि स्वभावप्रभवैः स्वभावः प्रकृतिस्तत्प्रभवैर्गुणैः सत्त्वादिभिः प्रविभ-
क्तानि प्रकर्षेण विभक्तानि गुणवतां गुणभेदेन कर्माण्यपि भिन्नानि गुणैरसंकीर्णत्वेन व्यवस्थापितानि
भवन्तीत्यर्थः । यद्वा स्वभावप्रभवैः ब्राह्मणस्वभावः केवलसत्त्वगुणप्रभवः, क्षत्रियस्वभावः सत्त्वमिश्रितरजः

प्रभवः, वैश्यस्वभावः रजोमिश्रिततमः प्रभवः, शूद्रस्वभावः केवलतमः प्रभवः, एवं सत्त्वादिगुणभेदेन तत्तद्गुणवतां ब्राह्मणादीनां शूद्राणां च कर्तव्यानि कर्माण्यपि भिद्यन्त इत्यर्थः । यद्वा “ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् ” इति श्रुत्युक्तप्रकारेण चत्वारो वर्णाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रास्तेषां पूर्वः पूर्वा जन्मतः श्रेयानितिन्यायेन च भव एव भावो जननं स्वः स्वकीयो भावः स्वभावः । यद्वा स्वेषां भावः स्वभावः मुखबाह्यादिभ्यो जननं प्रभवः कारणं येषां तैः स्वभावप्रभवैः स्वजन्मनिमित्तकैर्गुणैरुत्तमत्वमध्यमत्वनिकृष्टत्वातिनिकृष्टत्वैरुपलक्षितानां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां नियमेन कर्तव्यानि यानि कर्माणि तानि जन्मत उत्कृष्टत्वादिभेदेन विभक्तानि शास्त्रेण विभज्य विहितानीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

श्री० टी०—ननु च यद्येवं सर्वमपि क्रियाकारकफलादिकं प्राणिजातं च त्रिगुणात्मकमेव कथं तर्हि अस्य मोक्ष इत्यपेक्षायां स्वस्वाधिकारविहितैः कर्मभिः परमेश्वराराधनात्तत्प्रसादलब्धज्ञानेनेत्येवं सर्वगीतार्थसारं संगृह्य प्रदर्शयितुं प्रकणान्तरमारभते—ब्राह्मणेत्यादि यावदध्यायसमाप्ति । हे परंतप शत्रुतापन ! ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च शूद्राणां च कर्माणि प्रविभक्तानि प्रकर्षेण विभागतो विहितानि । शूद्राणां समासात्पृथक्करणं द्विजत्वाभावेन वैलक्षण्यात् । विभागोपलक्षणमाह—स्वभावः सात्त्विकादिः प्रभवति प्रादुर्भवति येभ्यस्तैर्गुणैरुपलक्षणभूतैः । यद्वा स्वभावः पूर्वजन्मसंस्कारस्तस्मात्प्रादुर्भूतैरित्यर्थः । तत्र सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणाः, सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियाः, तमोपसर्जनरजःप्रधाना वैश्याः, रजोपसर्जनतमःप्रधानाः शूद्राः ॥ ४१ ॥

स० टी०—तदेवं सर्वसंसारो मिथ्याज्ञानप्रकल्पितः ॥ गुणत्रयात्मकोऽनर्थः क्रियाकारकलक्षणः ॥ १ ॥ उत्तश्चतुर्दशाध्याये पुनस्तत्रोपसंहृतः ॥ तथा पञ्चदशे वृक्षरूपकेणापि वर्णितः ॥ २ ॥ शितेनासङ्गशस्त्रेण भोगवैराग्यरूपिणा ॥ तस्य संछेदं कृत्वाऽन्वेष्टव्यं पदमीरितम् ॥ ३ ॥ सर्वस्य त्रिगुणात्मत्वे संसाराख्यतरोः कथम् ॥ छेदोऽप्यसङ्गशस्त्रेण संभवेत्त्रिगुणात्मनः ॥ ४ ॥ असङ्गशस्त्रं वैराग्यं तस्याप्यनुपपत्तितः ॥ एवं प्राप्ते हरिः प्राह साधनं श्रुतिसंमतम् ॥ ५ ॥ स्वस्वाधिकारविहितैर्धर्मैर्वर्णाश्रमादितैः ॥ परितोष्यमाणादीशद्वैराग्यप्राप्तिरञ्जसा ॥ ६ ॥ ततो वेदान्तवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः ॥ सकार्याज्ञानमाबाध्य कृतकृत्योऽभिजायते ॥ ७ ॥ एतावान्सर्ववेदार्थोऽप्यनुष्ठेयो मुमुक्षुभिः ॥ तथैव गीताशास्त्रार्थ उपसंहारमर्हति ॥ ८ ॥ इत्येवमर्थमारम्भसंदर्भस्योत्तरस्य च ॥ त्रयाणां हि द्विजत्वेन स्वाध्यायाध्ययनादिना ॥ ९ ॥ तुल्यधर्मत्वबोधार्थं समासकरणं कृतम् ॥ शूद्राणामेकजातित्वात्स्वाध्यायानाधिकारिता ॥ १० ॥ अस्तीति ज्ञापनार्थाय यत्पृथक्करणं कृतम् ॥ तेषां चतुर्णां वर्णानां परस्परविभागतः ॥ ११ ॥ व्यवस्थितानि कर्माणि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ तत्र सत्त्वगुणो विप्रस्वभावस्यास्ति कारणम् ॥ १२ ॥ प्रशान्तत्वात्तथाभूपस्वभावस्य रजोगुणः ॥ सत्त्वोपसर्जनो यस्मादीश्वरत्वं नृपे भवेत् ॥ १३ ॥ तमो गौणरजो वैश्यस्वभावस्यास्ति कारणम् ॥ तस्यापीहास्वभावत्वाद्भजोमुख्यत्वमस्त्यतः ॥ १४ ॥ रजो गौणतमः शूद्रस्वभावस्यास्ति कारणम् ॥ तस्य मूढस्वभावत्वादित्येवं गुणनिर्णयः ॥ १५ ॥ मायाख्या प्रकृतिर्यद्वा स्वभावः सर्वगः स्मृतः ॥ तत एवास्त्युपादानाद्येषां प्रभव इत्यपि ॥ १६ ॥ प्राग्भवीयोऽपि संस्कारो वर्तमानभवेऽथ वा ॥ स्वफलाभिमुखत्वेनाभिव्यक्तः प्रभवः स च ॥ १७ ॥ स्वभावः कारणं येषां तैर्विभक्तानि वा गुणैः ॥ आगमेनैव कर्माणि प्रविभक्तानि यद्यपि ॥ १८ ॥ तथाप्यस्त्येव शास्त्रस्य तत्त्वभावाद्यपेक्षता ॥ १९ ॥ ४१ ॥

भा० टी०—एवं क्रियादिलक्षणस्य संसारस्य त्रिगुणात्मकत्वप्रतिपादकेन चतुर्दशसप्तदशाध्यायोक्तोऽर्थ उपसंहृतः । पञ्चदशे चोर्ध्वमूलमधःशाखमित्यादिनाऽविद्यापरिकल्पितं संसारं वृक्षरूपेणाभिधाय ‘ असङ्ग-

शस्त्रेण दृढेन छित्त्वा । ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः' इत्युक्तम् । पूर्वोत्तराध्याये-
पु च स्वस्वाधिकारविहितैर्वर्णाश्रमधर्मैर्निष्कामैरुपासनासमुच्चितैराधितात्परमेश्वराल्लब्ध्वाऽसङ्गशस्त्रः आसुर्या
राक्षस्या च संपदा विनिर्मुक्तः दैव्या तथा रांपन्नः प्रत्यगभिन्नब्रह्मविचारतत्परः संसारवृक्षमसङ्गशस्त्रेण
दृढेन छित्त्वा ब्रह्मज्ञानेन विमुच्यते इत्युक्तम् । तस्मिन् सर्वे गीताशास्त्रार्थमुपसंहर्तुं, एतावानेव सर्वो वेदस्मृत्यर्थः
पुरुषार्थमिच्छद्भिरनुष्ठेय इति बोधनाय ब्राह्मणेत्यादिप्रकरणमारभते—ब्राह्मणेति । ब्राह्मणाश्च क्षत्रियाश्च
विशश्च ब्राह्मणक्षत्रियविशः तेषामुपनयनसंस्कारवत्त्वे सति वेदाधिकारित्वं सममिति ब्राह्मणादित्रयाणां
समासकरणं शूद्राणामुपनयनवर्जितत्वे सति वेदानधिकागित्वमभिप्रेत्य पृथक् निर्दिशति । शूद्राणां च कर्माणि
शमदमादीनि प्रविभक्तानि इतरेतरविभागेन व्यवस्थितानि । कैरित्यपेक्षायामाह—स्वभावप्रभवैर्गुणैः । ईश्वरस्य
त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः स्वभावः सः प्रभवः कारणं येषां तैर्गुणैः । यद्वा स्वभावस्य प्रभवास्तैस्तथा च ब्राह्मण-
स्वभावस्य सत्त्वगुणः प्रभवः कारणम्, तथा क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः प्रभवः, वैश्यस्वभावस्य
तमउपसर्जनं रजः प्रभवः, शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं तमः प्रभवः—शान्त्यैश्वर्येहामूढस्वभावदर्शनाच्चतुर्णाम् ।
अथवा जन्मान्तरकृतसंस्कारः प्राणिनां वर्तमानजन्मनि स्वकार्याभिमुखत्वेनाभिव्यक्तः स्वभावः सः प्रभवो
येषां तैः प्रकृत्यद्भौधितैर्गुणैः स्वकार्यानुरूप्येण ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि । शास्त्रेणापि
ब्राह्मणादीनां सत्त्वादिगुणविशेषापेक्षयैव शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि, न तु गुणानपेक्षयेति शास्त्रविभ-
क्तान्यपि तानि गुणविभक्तान्युच्यन्ते । क्षत्रियस्वभावजं शत्रुतापनरूपं कर्म त्यक्तुमशक्यमङ्गीकर्तुं योग्यो-
ऽसीति सूचयति परंतपेति संबोधनेन ॥ ४१ ॥

प० टी०—यद्येवं प्राणिजातं त्रिगुणात्मकं तर्ह्यस्य कथं मोक्ष इत्यपेक्षायां स्वस्वाधिकारविहितैः कर्मभिः
परमेश्वराराधनावानुष्ठानेन मोक्ष इति सकलगीतार्थं संगृह्य दर्शयितुं प्रकारान्तरमारभते—ब्राह्मणेति । हे
परंतप शत्रुतापन, ब्राह्मणादीनां चतुर्णां वर्णानां कर्माणि प्रविभक्तानि प्रकर्षेण विभागतो विहितानि । विभागो-
पलक्षणमाह—स्वभावप्रभवैर्गुणैरिति । स्वभावः सात्त्विकादिः प्रभवत्याविर्भवति येभ्यस्तैर्गुणैरुपलक्षणभूतैः ।
यद्वा स्वभावः पूर्वजन्मसंस्कारस्तस्मात्प्रादुर्भूतैः । तत्र सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणाः, सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाः
क्षत्रियाः, तमउपसर्जनरजःप्रधाना वैश्याः, रजउपसर्जनतमःप्रधानाः शूद्राः । तदुक्तम् 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं
गुणकर्मविभागशः' इति ॥ ४१ ॥

रा० टी०—इदानीं ब्राह्मणाद्यधिकारिगुणकृतकर्माणि भिन्नानि सन्तीत्याह—ब्राह्मणेति । त्रैवर्णिकाना-
मिव द्विजन्मत्वं नेति द्योतनाय शूद्राणामिति पृथङ्निर्देशः । स्वभावप्रभवैः ब्राह्मणादितत्त्वस्वभावानुबन्धि-
भिः । सत्त्वादिगुणैः कर्माणि प्रविभक्तानि तानि मे शृण्वति भावः ॥ ४१ ॥

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ॥

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

त० टी०—तत्र ब्राह्मणानां स्वभावप्रभवाणि कर्माण्याह—शम इति । शमो बाह्येन्द्रियसंयमः,
दमो मनोनियमनं, तपः शास्त्रीयव्रतोपवासनियमैः शरीरतापनं, शौचं शास्त्रीयकर्मयोग्यतापादनं बाह्या-
भ्यन्तरं, तत्र बाह्यं मृज्जलादिना, आभ्यन्तरं रागद्वेषशून्यत्वं, क्षान्तिर्ब्रह्मपकृतस्याप्यविकृतचित्तत्वम्,
आर्जवं भावकौटिल्यराहित्यं शरीरवाङ्मनोभिः समानाचरणमित्यर्थः, ज्ञानं परावस्तत्त्वयाथात्म्यबोधः,
विज्ञानं परस्परविरुद्धानां वाक्यानामविरोधेन महावाक्यार्थबोधः, आस्तिक्यं वेदतदनुकूलस्मृतिपु-
राणेतिहासपञ्चरात्राद्युक्तार्थस्य कृत्स्नस्य सत्यतानिश्चयः—एतद्ब्राह्मणस्य स्वभावजं कर्म ॥ ४२ ॥

म० टी०—तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकगुणवृत्तानि कर्माण्याह—क्षम इति । शमोऽन्तःकरणोपरमः, दमो बाह्यकरणोपरमः प्रागुक्तः, तपः शरीरादिवैद्विजगुरुप्राज्ञेत्यादाशुक्तं, शौचमपि बाह्याभ्यन्तरभेदेन प्रागुक्तं, क्षान्तिः क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा मनसि विकारराहित्यं प्राग्व्याख्यातं, आर्जवमकौटिल्यं प्रागुक्तं, ज्ञानं साङ्गवेदतदर्थविषयं, विज्ञानं कर्मकाण्डे यज्ञादिकर्मकौशल्यं ब्रह्मकाण्डे ब्रह्मात्मैक्यानुभवः, आस्तिक्यं सात्त्विकी श्रद्धा प्रागुक्ता । एतच्छ्रमादिनवकं स्वभावजं सत्त्वगुणस्वभावकृतं ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजातेः कर्म । यद्यपि चतुर्णामपि वर्णानां सात्त्विकावस्थायामेते धर्माः संभवन्ति तथापि बाहुल्येन ब्राह्मणे भवन्ति सत्त्वस्वभावत्वात्तस्य । सत्त्वोद्रेकवशेन त्वन्यत्रापि कदाचिद्भवन्तीति शास्त्रान्तरे साधारणधर्म-तयोक्ताः । तथा च विष्णुः—‘क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः । आहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥ आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् । अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते ॥’ इति । सामान्यश्चतुर्णामपि वर्णानां, तथा प्रायेण चतुर्णामप्याश्रमाणामित्यर्थः । तथा बृहस्पतिः—‘ दया क्षमा-ऽनसूया च शौचानायासमङ्गलम् । अकार्पण्यमस्पृहत्वं सर्वसाधारणानि च ॥ परे वा वन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा । आपन्ने रक्षितव्यं तु दयैषा परिकीर्तिता ॥ बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् । न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता ॥ न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणा-नपि । नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्तिता ॥ अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिर्गुणैः । स्वधर्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत्प्रकीर्तितम् ॥ शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्मणा । अत्यन्तं तन्न कर्तव्यमनायासः स उच्यते ॥ प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविसर्जनम् । एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तं मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ स्तोकादपि प्रदातव्यमदीनेनान्तरात्मना । अहन्यहनि यत्किञ्चिदकार्पण्यं हि तत्स्मृतम् ॥ यथोत्पन्नेन संतोपः कर्तव्यो हर्षवस्तुना । परस्याचिन्तयित्वार्थं साऽस्पृहा परिकीर्तिता ॥’ इति । एत एवाष्टावात्मगुणत्वेन गौतमेन पठिताः—‘ अथाष्टावात्मगुणाः दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहा ’ इति । तथा महाभारते—‘सत्यं दमस्तपः शौचं संतोपो ह्रीः क्षमाऽऽर्जवम् । ज्ञानं शमो दया ध्यानमेव धर्मः सनातनः ॥ सत्यं भूतहितं प्रोक्तं मनसो दमनं दमः । तपः स्वधर्मवर्तित्वं शौचं संकरवर्जनम् ॥ संतोषो विषयत्यागो ह्रीरकार्यनिवर्तनम् । क्षमा द्वन्द्वसहिष्णुत्वमार्जवं समचित्तता ॥ ज्ञानं तत्त्वार्थसंबोधः शमश्चित्तप्रशान्तता । दया भूतहितैषित्वं ध्यानं निर्विषयं मनः ॥’ इति । देवलः—‘शौचं दानं तपः श्रद्धा गुरुसेवा क्षमा दया । विज्ञानं विनयः सत्यमिति धर्मसमुच्चयः’ इति । तथा—‘ व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्तापनं तपः । प्रत्ययो धर्मकार्येषु तथा श्रद्धेत्युदाहृता ॥ नास्ति ह्यश्रद्धानस्य कर्मकृत्यप्रयोजनम् । यत्पुनर्वैदिकीनां च लौकिकीनां च सर्वशः ॥ धारणं सर्वविद्यानां विज्ञानमिति कीर्त्यते । विनयं द्विविधं प्राहुः शश्वदमशमाविति ॥’ इति । शेषं व्याख्या-तप्रायमिति वचनानि न लिखितानि । याज्ञवल्क्यः—‘ इज्याचारदमहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् । अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥’ इति । इयं च सर्वा दैवी संपत् प्राग्व्याख्याता ब्राह्मणस्य स्वाभाविकी इतरेषा नैमित्तिकीति न विरोधः ॥ ४२ ॥

शं० टी०—तेषां जातिनियमेन विभक्तानि तानि कर्माणि कानीत्यत आह—शम इति । शमश्चित्तस्यो-परमः दृष्टादृष्टविषये सर्वत्र निःशेषभोगाज्ञानिवृत्तिः, दम इन्द्रियाणामुपरमः निषिद्धार्थेष्वप्रवृत्तिः, तपः सप्तदशे प्रोक्तं शरीरादित्रिविधं तपः, शौचं बाह्याऽऽभ्यन्तरा च शुद्धिः, अनृतस्य परान्नस्य च त्यागेन वक्त्रस्य जिह्वायाश्च शुद्धिः, प्रतिग्रहत्यागेन पाणिशुद्धिः, विहितब्रह्मचर्येण कच्छशुद्धिः, रागद्वेषादिदोषत्या-गेन मनःशुद्धिः, विहिताचरणेन क्रियाशुद्धिरिति षोढा शौचम् । क्षान्तिः क्षमा निन्दाकोशताडनादिप्रसक्ता-वपि चित्तविकारानुदयः, आर्जवं सर्वदा करणत्रयस्यैकरूपत्वं, ज्ञानं सम्यगधीतवेदशास्त्राणां पदवाक्यार्थ-

ज्ञानं, विज्ञानं त्वनुष्ठानानुष्ठानपनक्षमं निरङ्कुशं शास्त्रार्थतत्त्वनिश्चयः, आस्तिक्यमास्तिकत्वमिदमवश्यं कर्तव्यमनेनेश्वरः प्रीयत इति कर्मणि कर्मफले च श्रद्धा । चकारोऽनुक्तयोराचार्यवेदेश्वरेषु भयभक्त्योः समुच्चयार्थः । एवकार एतदेव ब्राह्मणस्य मुमुक्षोः कर्तव्यं कर्मैत्यवधारणार्थः । स्वभावजं केवलसत्त्वप्रकृतितो मुखादुत्पत्तितो वा प्राप्तं ब्राह्मं ब्राह्मणजातेरर्हं कर्तव्यं कर्मैदं शास्त्रेण विहितमित्यर्थः । यद्यपि त्रैवर्णिकानां मुमुक्षूणां सर्वेषां शमाद्यास्तिक्यान्तं कर्म मोक्षसाधनत्वेन सममेव भवति तथापि केवलं सत्त्वप्रभवानां ब्राह्मणानां गुडस्य माधुर्यवन्निरुक्तं कर्म स्वाभाविकं नियतं च भवति तदितरेषां तु यत्नसाध्यमिति बोधयितुं ब्राह्मं कर्मैत्युक्तम् । तेन ब्राह्मणानामेव सत्त्वाधिक्याच्छमादिसंपत्तिस्तदेकसाध्ये ज्ञाने तत्फले मोक्षे चाधिकारो न त्वितरेषामिति सूचितं भवति । ततो मोक्षस्य संनिवृष्टं ब्राह्मणजन्म प्राप्तवद्भिः पण्डितैः क्षिप्रं मोक्षाय यतितव्यमिति सिद्धम् ॥ ४२ ॥

श्री० टी०—तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्माण्याह— शम इति । शमश्चित्तोपरमः, दमो बाह्येन्द्रियोपरमः, तपः पूर्वोक्तं शारीरादि, शौचं बाह्याभ्यन्तरं, क्षान्तिः क्षमा, आर्जवमवक्रता, ज्ञानं शास्त्रीयम्, विज्ञानमनुभवः, आस्तिक्यमास्ति परलोक इति निश्चयः—एतच्छमादि ब्राह्मणस्य स्वभावजान्तं कर्म ॥ ४२ ॥

स० टी०—तत्र ब्राह्मणकर्माणि स्वाभाविकगुणेन वै ॥ कृतान्याह कृपासिन्धुः सर्वकर्मफलप्रदः ॥ १ ॥ शमोऽन्तःकरणे शान्तिर्बाह्येन्द्रियशमो दमः ॥ तपःस्वधर्मवर्तित्वं प्रागुक्तं वा त्रिधा तपः ॥ २ ॥ बाह्याभ्यन्तरभेदेन शौचं द्विविधमीरितम् ॥ क्षान्तिर्द्वन्द्वसाहिष्णुत्वमार्जवं समचित्तता ॥ ३ ॥ ज्ञानं स्यात्साङ्गवेदार्थविषयं सत्त्वभागजम् ॥ विज्ञानं कर्मकाण्डे स्यात्कौशलं यज्ञकर्मसु ॥ ४ ॥ ब्रह्मकाण्डेऽपि वेदान्तनिर्णयेऽतिप्रगल्भता ॥ ज्ञानं वेदान्तविषयं प्रोक्तं चैव महर्षिभिः ॥ ५ ॥ यत्पुनर्वैदिकीनां च लौकिकीनां च सर्वशः ॥ धारणं सर्वविद्यानां विज्ञानमिति कीर्त्यते ॥ ६ ॥ इत्यर्थं ऋषिभिः प्रोक्तः कर्मप्रस्ताव एतयोः ॥ आस्तिक्यं सार्विकी श्रद्धा ब्रह्मात्मैक्यादिदर्शने ॥ ७ ॥ एतच्छमादिनवकं शुद्धसत्त्वगुणोद्भवम् ॥ कर्म ब्राह्मणजातेस्तत्सत्त्वोद्रेकवशेन वै ॥ ८ ॥ चतुर्णामपि वर्णानां सत्त्वोद्रेकेण यद्यपि ॥ संभवन्ति गुणा एते तथापि ब्राह्मणे त्वमी ॥ ९ ॥ शुद्धसत्त्वस्वभावत्वाद्बाहुल्येन भवन्ति ते ॥ साधारणतयाप्युक्ता धर्मा एते यतो नृणाम् ॥ १० ॥ “क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ॥ अहिंसा गुरुशुश्रूषा शास्त्रानुसरणं दया ॥ ११ ॥ आर्जवं लोभगून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ॥ अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते ” ॥ १२ ॥ तथापि ब्राह्मणानां तु स्वभावात्संपदीरिता ॥ आगन्तुकीतरेषां स्याद्विशेषोऽयं विचार्यताम् ॥ १३ ॥ शमदमतपशादि ब्रह्मकर्माणुमात्रं न हि शरणमिहास्ति ब्रह्मबन्धोर्ममाद्धा ॥ अशरणशरणं श्रीकृष्ण एवास्तु नित्यं शरणमिह भवाब्धौ मज्जतो भ्रान्त्यगाधे ॥ १४ ॥ ४२ ॥

भा० टी०—कानि पुनस्तानि कर्माणीत्यपेक्षायां तानि व्युत्पादयितुमादौ ब्राह्मणस्य कर्माणि दर्शयति— शम इति । शमः अन्तःकरणोपरमः, दमः बाह्यकरणोपरमः, तपः यथोक्तं, शारीरादिशौचं बाह्याभ्यन्तरभेदेन प्राग्व्याख्यातम् । क्षमा क्षान्तिः आकृष्टस्य ताडितस्य वा मनसि विकारराहित्यम्, आर्जवम् ऋजुत्वं, ज्ञानं शास्त्रीयम्—आत्मादिपदार्थज्ञानं, विज्ञानं शास्त्रार्थस्यानुभवारूढतापादनं, आस्तिक्यमास्तिकस्वभावः आगमोक्तार्थेषु श्रद्धानता, ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजातेः कर्म स्वभावजं स्वभावप्रभवेन गुणेन सत्त्वगुणेन प्रविभक्तमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

प० टी०—तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविकानि कर्माण्याह—शमो दम इति । शमश्चित्तोपरमः, दमश्चेन्द्रियोपरमः, तपः पूर्वोक्तं शारीरादि, शौचं बाह्याभ्यन्तरतः, क्षान्तिः क्षमा, आर्जवमवक्रता, ज्ञानं शास्त्रीयं, विज्ञानमनुभवः, आस्तिक्यमास्ति परलोके इति निश्चयः । एतद्ब्राह्मणस्य स्वभावसिद्धं कर्म ॥ ४२ ॥

रा० टी०—तत्र चतुर्वर्णकर्माणि क्रमाभिभिराह—शम इत्यादिभिः । शमो भगवन्निष्ठा । दम इन्द्रिय-
निग्रहः । तपो ब्रह्मचर्यादि । शौचं बाह्याभ्यन्तरशुद्धिः । क्षान्तिः क्रोधानुत्पत्तिः । आर्जवं मनोवाक्काय-
कर्मणामवैपरीत्यम् । ज्ञानं सामान्यतः । विज्ञानं विशेषतः । आस्तिक्यं धर्मादावस्त्यनेन प्रयोजनमिति
भावना । एतत्सर्वं स्वभावजं सहजं ब्राह्मं ब्राह्मणसंबन्धि कर्मेति ॥ ४२ ॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ॥

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म^१ स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

त० टी०—क्षत्रियस्य स्वभावजं कर्माह—शौर्यमिति । शौर्यं पराक्रमः महत्तरानपि रिपून् हन्तुं
निःशङ्कतया प्रवर्तनस्वभावत्वमित्यर्थः । तेजः परैरनभिभवयोग्यत्वे सति पराभिभवनसामर्थ्यं, धृतिः
युद्धादिकर्मण्यारब्धे आपद्यपि शत्रुसङ्घानुत्पत्तिः, दाक्ष्यं सर्वक्रियासाधनचातुर्यं, युद्धे चाप्यपलायनं
मरणे ज्ञातेऽपि परेभ्योऽपराङ्मुखत्वं, दानमर्थिभ्यस्तत्तदर्थत्यागः, ईश्वरभावः प्रजापालनार्थमुत्पथगा-
मिनां नियमनसामर्थ्यम्, एतत् क्षात्रं क्षत्रियस्य स्वभावजं कर्म ॥ ४३ ॥

म० टी०—क्षत्रियस्य गुणस्वभावकृतानि कर्माण्याह—शौर्यमिति । शौर्यं विक्रमो बलवत्तरानपि प्रहर्तुं
प्रवृत्तिः, तेजः प्रागल्भ्यं परैरधर्षणीयत्वं, धृतिर्महस्यामपि विपदि देहेन्द्रियसंघातस्यानवसादः, दाक्ष्यं
दक्षभावः सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्येष्वव्यामोहेन प्रवृत्तिः, युद्धे चाप्यपलायनमपराङ्मुखीभावः, दानमसंकोचेन
वित्तेषु स्वस्वत्वपरित्यागेन परस्वत्वापादानं, ईश्वरभावः प्रजापालनार्थमीशितव्येषु प्रभुशक्तिप्रकटीकरणं च ।
क्षात्रकर्म क्षत्रियजातेर्विहितं कर्म स्वभावजं सत्त्वोपसर्जनरजोगुणस्वभावजम् ॥ ४३ ॥

शं० टी०—एवं ब्राह्मं कर्मोक्त्वा क्षात्रं कर्माह—शौर्यमिति । शूरस्य भावः शौर्यं पराक्रमो वीराणामपि
संहरणसामर्थ्यं, तेजः प्रागल्भ्यं बलवतामपि दुर्धर्षत्वं, धृतिर्विपदि चित्तस्य वैकल्यराहित्यं धैर्यं, दाक्ष्यं
दक्षस्य भावो दाक्ष्यं प्रातिकूल्यशतेऽपि स्वकार्यनिर्वाहसामर्थ्यं च, युद्धे त्वपलायनं प्राणान्तेऽप्यपराङ्मुखत्वं,
दानं पात्रेभ्यो वित्तसमर्पणं, ईश्वरभाव ऐश्वर्यं प्रभावातिशयेन सर्वनियन्तृत्वं धर्मेण प्रजापरिपालनमित्यर्थः ।
चकारोऽपिश्रोक्तसमुच्चयार्थः । शौर्याद्यैश्वर्यान्तं सर्वं कर्म स्वभावजं सत्त्वमिश्ररजःप्रकृतितो बाह्योत्पत्ति-
तो वा प्राप्तं क्षात्रं क्षत्रियजातेरर्हं कर्तव्यं शास्त्रेण विहितमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

श्री० टी०—क्षत्रियस्य स्वाभाविकानि कर्माण्याह—शौर्यमिति । शौर्यं पराक्रमः, तेजः प्रागल्भ्यम्,
धृतिर्धैर्यं, दाक्ष्यं कौशलं, युद्धे चाप्यपलायनमपराङ्मुखता, दानमौदार्यम्, ईश्वरभावो नियमनशक्तिः, एत-
त्क्षत्रियस्य स्वभावजं कर्म ॥ ४३ ॥

स० टी०—क्षत्रियस्य स्वाभावोत्थकर्माण्याहाधुना हरिः ॥ शौर्यं पराक्रमस्तेजः प्रागल्भ्यं चान्यदुःसहम्
॥ १ ॥ धृतिर्महत्यां विपदि देहाद्यनवसादनम् ॥ उपस्थितेषु कार्येषु दाक्ष्यं सम्यक्प्रवृत्तिता ॥ २ ॥
युद्धेऽपराङ्मुखीभावो दानं पात्रेषु शास्त्रतः ॥ असंकोचेन वित्तेषु स्वस्वत्वत्यागपूर्वकम् ॥ ३ ॥ पर-
स्वत्वापादनं स्यादीश्वरे भावदर्शनम् ॥ प्रजारक्षार्थमैश्वर्यादीशितव्येषु जन्तुषु ॥ ४ ॥ उद्धाटनं प्रभोः
शक्तेः क्षत्रियस्य स्वभावजम् ॥ विहितं क्षत्रियाख्याया जातेः कर्म गुणानुगम् ॥ ५ ॥ ४३ ॥

भा० टी०—ब्राह्मणस्य कर्मोदाहृत्य क्षत्रियस्य तदाह—शौर्यमिति । शौर्यं शूरस्य भावो विक्रमो बलवत्त-
रानपि प्रहर्तुं प्रवृत्तिः, तेजः प्रागल्भ्यं परैरधर्षणीयत्वं, धृतिः धारणं यया धृत्यात्मिकया चित्तवृत्त्या सर्वाव-
स्थासु देहेन्द्रियसंघातस्यानवसादो भवति । दक्षस्य भावो दाक्ष्यं सहसा प्रत्युपस्थितेषु कार्येषु अव्यामोहेन
बोधकौशल्यं, युद्धे चाप्यपलायनं शत्रुभ्योऽपराङ्मुखत्वं चकारापराङ्मुखस्याहननम् । दानं देवेषु वस्तुषु

मुक्तहस्तता, ईश्वरभावश्च ईश्वरस्य भाव ईशितव्यान् प्रतिप्रभुशक्तिप्रकटीकरणम् । अनुक्तसमुच्चयार्थश्च । क्षात्रं क्षत्रियजातेर्विहितं कर्म स्वभावजं स्वभावप्रभवेन सत्त्वोपसर्जनरजोगुणेन प्रविभक्तमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

प० टी०—अथ क्षत्रियाणामाह—शौर्यमिति । शौर्यं पराक्रमः, तेजः प्रागल्भ्यम्, धृतिर्वैर्यम्, दाक्ष्यं दक्षत्वं कौशलमित्यर्थः । युद्धेऽपलायनमपराङ्मुखता, दानमौदार्यम्, ईश्वरभावो नियामकत्वशक्तिरेतत्क्षत्रकर्म ॥ ४३ ॥

रा० टी०—शौर्यमिति । शौर्यमभीरुत्वं । तेजः शरीरगतवर्चोविशेषः । धृतिर्वैर्यं । दाक्ष्यं पाटवं । युद्धे चाप्यपलायनं भीत्या युद्धादनिवर्तनम् । दानं गोभूतिलहिरण्यादेः पात्रे प्रतिपादनम् । ईश्वरभावो दण्डनादिकर्तृत्वम् । ‘प्रसह्य वित्ताहरणं शरीरो दण्ड एव च । अशिष्टानां शासनं च तथैवार्थविनाशनम् । एष ईश्वरभावः स्यान्न कार्यः क्षत्रियेतरेः’ इति स्मृतेः । एतत्सर्वं स्वभावजं क्षत्रियसंबन्धि कर्मेत्यर्थः । अत्र ब्राह्मणधर्माः शमादयोऽपि तेभ्यः किञ्चिद्दूना क्षात्रधर्मेणैवपि प्राह्याः । शमादेर्ब्राह्मणकर्मतोक्तिस्तु क्षत्रियधर्माद्यपेक्षयाऽऽधिक्यविवक्षयैव । येषु चक्रवर्तिषु विप्रेभ्योऽधिकशमादयस्तेऽत्र न विवक्षिताः । किंतु तदन्य एवेति ज्ञेयम् । क्षत्रधर्मा अपि विप्रादिषु क्रमादूना ज्ञेयाः ॥ ४३ ॥

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ॥

परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

त० टी०—वैश्यशूद्रयोः कर्माह—कृषीति । कृषिरन्नोत्पादनार्थं भूमिकर्षणं, गोरक्षस्य भावो गौरक्ष्यं पशुपालनमित्यर्थः । वाणिज्यं वणिजः कर्म क्रयविक्रयलक्षणम्, अनेन कुसीदलक्षणं च ग्राह्यम्, एतद्वैश्यस्य स्वभावजं कर्म । परिचर्यात्मकं पूर्वोक्तवर्णत्रयाणां शुश्रूषात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् । एतैरेव त्रयाणां वर्णानां नित्यकर्तव्यतया वेदविद्भिर्मन्वादिभिर्विहितानि अन्यान्यध्ययनयज्ञादीनि तान्यप्यनुष्ठेयतया गृह्यन्ते इति ज्ञेयम् । तत्राध्ययनयज्ञदानानि त्रयाणां साधारणानि, ब्राह्मणस्याध्यापनादीनि त्रीण्यधिकानीति विवेकः । तथाऽऽह मनुः—“अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशत् ॥ पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च । वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ॥ एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् । एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ॥” इति । शमदमादयस्तु यद्यपि सर्वेषां मुमुक्षूणां साधारणास्तथाऽपि ब्राह्मणस्य सत्त्वोद्विक्तस्वभावत्वाद्विशिष्योक्ताः । कदाचिदन्यत्रापि सत्त्वोद्वेकवशात्ते भवन्तीति शास्त्रादेव ज्ञायते । तथोक्तं विष्णुस्मृतौ—“क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः । अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं तथा ॥ आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् । अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते” इति ॥ ४४ ॥

म० टी०—कृषीति । कृषिरन्नोत्पत्त्यर्थं भूमेर्विलेखनं, गोरक्षस्य भावो गौरक्ष्यं पाशुपाल्यं, वाणिज्यं वणिजः कर्म क्रयविक्रयादिलक्षणं, कुसीदमप्यत्रान्तर्गमनीयं, वैश्यकर्म वैश्यजातेः कर्म स्वभावजं तमउपसर्जनरजोगुणस्वभावजम् । परिचर्यात्मकं द्विजातिशुश्रूषात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजं रजउपसर्जनतमोगुणस्वभावजम् ॥ ४४ ॥

शं० टी०—वैश्यशूद्रयोः कर्माह—कृषीति । कृषिः कर्षणं, गौरक्ष्यं गाः रक्षतीति गोरक्षस्तस्य भावो गौरक्ष्यं, पशुपालनं वाणिज्यं वणिजः कर्म वाणिज्यं क्रयविक्रयलक्षणमेतद्विविधं कर्म स्वभावजं रजोमिश्रतमः प्रकृ-

तित ऊर्वोरुत्पत्तितो वा प्राप्तं वैश्यं विशो जातेरर्हं कर्तव्यं शास्त्रेण विहितमित्यर्थः । परिचर्यात्मकं त्रैवर्णिकानां शुश्रूषालक्षणं स्वभावजं केवलतमः प्रकृतितः पद्भ्यां जन्मतो वा प्राप्तं शूद्रस्य कर्तव्यं कर्म 'शुश्रूषा शूद्रस्य' इति शास्त्रेणोक्तमित्यर्थः । ननु ब्राह्मणक्षत्रियविशां नियमेन कर्तव्यानि कर्माणि वक्ष्यामीत्युपक्रम्य शमो दम इति शौर्यं तेज इति प्राकृत एव धर्म उपदिश्यते, न तु वैदिकं कर्म नियमेन कर्तव्यं येन कृतेनेश्वरः प्रीयते । न हि शमशौर्यकृष्यादिकर्मणाऽनुष्ठितेनेश्वरः प्रीयते, कथमिदं विपरीतं कर्मोपदिश्यत इति चेत्तन्मत्तं, शमादिकं शौर्यादिकं च कर्म संध्यादिवदनुष्ठेयं न भवति, नापीदमीश्वरप्रीतये च भवति, तथापि विशेष उच्यते, 'अहरहः संध्यामुपासीत । सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहोति । यज्ञोऽध्ययनं दानम्' इति द्विजातीनामध्ययनमिज्यादानमिति ब्राह्मणादीनां नियमेन नित्यं कर्तव्यं कर्म यथा शास्त्रेणैवोक्तं, तथा 'शमेन शान्ताः शिवमाचरन्ति । दमेन दान्ताः किल्बिषमवधुन्वन्ति । तपसा किल्बिषं हन्ति' इति । राज्ञोऽधिकं रक्षणं सर्वभूतानां न्यायदण्डत्वं विभूयात्संप्राप्ते संस्थानमनिवृत्तिश्चेति । कृपिवाणिज्ये च स्वयंकृते कुसीदं चेति । शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिस्तस्यापि सत्यमक्रोधः परिचर्या चेतरेषामित्येतान्यपि कर्माण्यनुष्ठेयत्वेन शास्त्रेणैवोक्तानि भवन्ति । किं त्वयमत्र विशेषः—ब्राह्मणादीनां संध्यापासनाग्निहोत्रादिरविभक्तो वर्णाश्रमधर्मः । शमशौर्यकृष्यादिस्तु प्रत्येकं विभक्तो जातिधर्मः । ततो जातिवर्णाश्रमनिमित्तकौ द्वावप्येतौ धर्मौ नित्यौ श्रौतस्मार्तकर्मवत्प्रधानावेव भवतो न तु तयोरङ्गाङ्गिभावः सिध्यति । उभावपि शास्त्रेण नियतत्वान्मुमुक्षूणां नियमेनानुष्ठातव्यावेव । नैवात्र किञ्चिद्विपरीतमस्ति गृहीतुं बोधयितुं वा । ततो जातिधर्मे नियमेन वर्तमानैर्ब्राह्मणादिभिः स्वस्ववर्णाश्रमाहं कर्म वैदिकं नित्यमनुष्ठातव्यं नान्यथा । कर्मणः प्रधानस्यैकदेशानुष्ठानेन साकल्यासंभवान्न तत्फलं सिध्यति । न हि श्रौतस्मार्तयोरन्यतरानुष्ठानेन संस्कारसाकल्यं सिध्यति तद्वत् । ततः स्वधर्मे शमादौ शौर्यादौ सदा वर्तमानैरेव ब्राह्मणक्षत्रियादिभिः संध्याग्निहोत्रादि नित्यं कर्म नियमेन कर्तव्यमिति सिद्धम् ॥ ४४ ॥

श्री० टी०—वैश्यशूद्रयोः कर्माह—कृषीति । कृषिः कर्षणं, गाः रक्षतीति गोरक्षस्तस्य भावो गौरक्ष्यं पाशुपाल्यमित्यर्थः । वाणिज्यं क्रयविक्रयादि, एतद्वैश्यस्य स्वभावजं कर्म । त्रैवर्णिकपरिचर्यात्मकं शूद्रस्यापि स्वभावजं कर्म ॥ ४४ ॥

स० टी०—भूमेर्विलेखनं सस्यनिष्पत्त्यर्थं कृषिः स्मृता ॥ गौरक्ष्यं पाशुपाल्यं स्याद्वाणिज्यं क्रयविक्रयौ ॥ १ ॥ वैश्यजातेरिदं कर्म गुणनिष्ठस्वभावजम् ॥ द्विजशुश्रूषणं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ २ ॥ ४४ ॥

भा० टी०—क्षात्रं कर्म व्युत्पाद्य वैश्यशूद्रयोस्तद्वर्षयति—कृषिरिति । कृषिर्भूमेर्विलेखनं, गां रक्षतीति गोरक्षः तस्य भावो गौरक्ष्यं पाशुपाल्यं, वाणिज्यं क्रयविक्रयादिलक्षणं वणिक्कर्म, कृपिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यजातेः कर्म स्वभावजं स्वभावप्रभवेन तमउपसर्जनरजोगुणेन प्रविभक्तम् । परिचर्यात्मकं द्विजातिशुश्रूषास्वभावं कर्म शूद्रस्य शूद्रजातेरपि स्वभावजं स्वभावप्रभवेन रजउपसर्जनतमोगुणेन प्रविभक्तमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

प० टी०—अथ वैश्यशूद्रयोराह—कृषीति । कृषिर्लाङ्गलादिभिर्भूमिकर्षणं, गा रक्षतीति गोरक्षस्तस्य भावो गौरक्ष्यं पशुपालनम्, वाणिज्यं क्रयविक्रयादि, एतद्वैश्यस्य । तथा त्रिवर्गस्य परिचर्यात्मकं सेवनात्मकं शूद्रस्य ॥ ४४ ॥

रा० टी०—कृषिरिति । कृषिः कर्षणेन जीवनं, गवां पालनं वाणिज्यं वार्तया जीवनम् । अत्रापिक्षत्रियादूनाः शमादयोऽपि वैश्यकर्ममध्ये ग्राह्याः । परिचर्यात्मकं त्रैवर्णिकसेवारूपम् । अत्रापि वैश्यादूनशमादिकं च ग्राह्यम् ॥ ४४ ॥

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ॥

स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

त० टी०—एवं नियतस्वस्ववर्णाश्रमादिकर्मणः पुरुषार्थोपायत्वमित्याह—स्वे स्वे इति । स्वे स्वे यथोदितवर्णाश्रमादेशेन विहिते कर्मणि अभिरतः सम्यगनुष्ठानपरः नरो मनुष्यः संसिद्धिं सम्यग्ज्ञानयोग्यतां लभते । ननु तर्हि स्वकर्मनिरताः प्रायः सर्वेऽपि दृश्यन्ते, सम्यग्ज्ञानिनः कथं न भवन्ति ? भवन्ति चेत्कश्चिदपि संसारी न स्यादिति चेत्तत्राह—स्वकर्मणि निरतो नितरां रतः श्रद्धयाऽनुष्ठानं कुर्वन् यथा येन प्रकारेण सिद्धिं ज्ञाननिष्ठां विन्दति लभते तत्तत्प्रकारं शृणु ॥ ४९ ॥

म० टी०—तदेवं वर्णानां स्वभावजा गौणाख्या धर्मा अभिहिताः । अन्येऽपि धर्माः शास्त्रेष्वाम्नाताः । तदुक्तं भविष्यपुराणे—‘ धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयलक्षणम् । स तु पञ्चविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः ॥ वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाणामतः परम् । वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा ॥ वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते । वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप ॥ यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्तते । स खल्व्वाश्रमधर्मः स्याद्ब्रह्मादण्डादिको यथा ॥ वर्णत्वमाश्रमत्वं च योऽधिकृत्य प्रवर्तते । स वर्णाश्रमधर्मस्तु मौञ्ज्याद्या मेखला यथा ॥ यो गुणेन प्रवर्तते गुणधर्मः स उच्यते । यथा मूर्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम् ॥ निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्तते । नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा ॥’ इति । अधिकारोऽत्र धर्मः । चतुर्विधं धर्ममाह हारीतः—‘ अथाश्रमिणां पृथग्धर्मो विशेषधर्मः समानधर्मः कृत्स्नधर्मश्च ’ इति । पृथगाश्रमानुष्ठानात्पृथग्धर्मो यथा चातुर्वर्ण्यधर्मः । स्वाश्रमविशेषानुष्ठानात् विशेषधर्मो यथा नैष्ठिकयायावरानुज्ञायिकचातुराश्रम्यसिद्धानाम् । सर्वेषां यः समानो धर्मः, स समानधर्मो नैष्ठिकः कृत्स्नधर्म इति । नैष्ठिको ब्रह्मचारिविशेषः, यायावरो गृहस्थविशेषः, आनुज्ञायिको वानप्रस्थविशेषः, चातुराश्रम्यसिद्धो यतिविशेषः । सर्वेषामिति वर्णानामाश्रमाणां च । तत्राद्यो यथा महाभारते—‘ आनशंस्यमहिंसा चाप्रमादः संविभागिता । आद्रकर्मातिथेयं च सत्यमक्रोध एव च ॥ स्वेपु दारेषु संतोषः शौचं नित्याऽनसूयता । आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप ’ इति । सर्वाश्रमसाधारणस्तु प्रागुदाहृतः । निष्ठा संसारसमाप्तिस्तत्प्रयोजनो नैष्ठिकः । मोक्षहेत्वात्मज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकप्रत्यवायपरिहाराय निष्कामकर्मानुष्ठानं कृत्स्नधर्म इत्यर्थः । आश्रमाश्च शास्त्रेषु चत्वार आम्नाताः । यथाह गौतमः—‘ तस्याश्रमाविकल्पमेके लुबेते ब्रह्मचारी गृहस्थो भिक्षुर्वैखानसः ’ इति । आपस्तम्बः—‘ चत्वार आश्रमाः गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थमिति । तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति ’ इति । वसिष्ठः—‘ चत्वार आश्रमा ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थपरिव्राजकास्तेषां वेदमध्यास्य वेदो वेदान्वाऽविशीर्णब्रह्मचर्यो यमिच्छेत्तमावसेत् ’ इति । एवं तेषां पृथग्धर्मा अप्याम्नाताः । तथा फलमप्यज्ञानामानातम् । यथाह मनुः—‘ श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः । इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ’ इति । अनुत्तमं सुखमिति यथाप्राप्ततत्तत्फलोपलक्षणार्थम् । आपस्तम्बः—‘ सर्ववर्णानां स्वधर्मानुष्ठाने परमपरिमितं सुखं ततः परिवृत्तौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं वर्णं बलं वृत्तं मेधां प्रज्ञां द्रव्याणि धर्मानुष्ठानमिति प्रतिपद्यन्ते ’ इति । गौतमः ‘ वर्णा आश्रमाश्च स्वधर्मनिष्ठा प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते विष्वङ्गो विपरीता नश्यन्ति ’ इति । अत्र शेषशब्देन भुक्तव्योतिष्ठोमादिकर्मातिरिक्तं चित्रादिकर्मानुशयशब्दितमुच्यते, नतु पूर्वकर्मण एकदेश इति स्थितम्—‘ कृतात्ययेऽनुशयवान्हृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ’ इत्यत्र । भट्टैरप्युक्तम्—‘ गौतमीयेऽपि तच्छेषस्तस्माच्चित्राद्यपेक्षया ’ इति । विष्वङ्गः सर्वतोगामिनो यथेष्टचेष्टाः विपरीता नरकादौ जन्म प्रतिपद्य विनश्यन्ति कृमिकीटादिभावेन सर्वपुरुषार्थेभ्यो अश्रयन्त इत्यर्थः । हारीतः—‘ काम्यैः केचिद्ब्रह्मदानैस्तपोभिर्लब्ध्वा लोकान्पुनरायान्ति जन्म । कामैर्मुक्ताः सत्ययज्ञाः सुदानास्तपोनिष्ठाश्चाक्षयान्यान्ति लोकान् ’ इति । अत्र कामनासदसद्भावनिबन्धनः फलभेदो दर्शितः

भविष्यपुराणे—‘ फलं विनाप्यनुष्ठानं नित्यानामिष्यते स्फुटम् । काम्यानां स्वफलार्थं तु दोषघातार्थमेव तु ॥ नैमित्तिकानां करणे त्रिविधं कर्मणां फलम् । क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ॥ अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते । नित्यां क्रियां तथा चान्ये अनुपङ्गफलं विदुः ॥ ’ इति । अन्ये आपस्तम्बादयः— ‘ तद्यथा आग्ने फलार्थं निमित्ते ’ इत्यादिवचनैरानुपङ्गिकफलतां नित्यकर्मणो विदुः । श्रुतिश्च ‘ त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव । द्वितीयो ब्रह्मचर्याचार्यकुलवासी । तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् ’ इति गृहस्थवानप्रस्थब्रह्मचारिण उक्त्वा ‘ सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ’ इति तेषामन्तःकरणशुद्ध्यभावे मोक्षाभावमुक्त्वा शुद्धान्तःकरणानामेषामेव परिव्राजकभावेन ज्ञाननिष्ठया मोक्षमाह—‘ ब्रह्म-संस्थोऽमृतत्वमेति ’ इति । तदेवं स्थिते ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थो वा मुमुक्षुः फलाभिसंधित्यागेन भगवदर्पणबुद्ध्या—स्वे इति । स्वे स्वे तत्तद्वर्णाश्रमविहिते न तु स्वेच्छामात्रकृते कर्मणि श्रुतिस्मृत्युदिते अभिरतः सम्यगनुष्ठानपरः संसिद्धिं देहेन्द्रियसंघातस्याशुद्धिक्षयेन सम्यग्ज्ञानोत्पत्तियोग्यतां लभते नरः वर्णाश्रमाभिमानी मनुष्यः, मनुष्याधिकरित्वात् कर्मकाण्डस्य । देवादीनां वर्णाश्रमाभिमानित्वाभावाद्युक्त एव तद्वर्मेवबन्धिकारः । वर्णाश्रमाभिमानानपेक्षे तूपासनादावधिकारस्तेषामप्यस्तीति साधितं देवताधिकरणे । ननु बन्धहेतूनां कर्मणां कथं मोक्षहेतुत्वम् ? उपायविशेषादित्याह—स्वकर्मनिरतः सिद्धिमुक्तलक्षणां यथा येन प्रकारेण विन्दति तच्छृणु, श्रुत्वा तं प्रकारमवधारयेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

शं० टी०—एवं ब्राह्मणादीनां नियमेन कर्तव्यानि शमादीनि कर्माणि तदुपलक्षितानि ‘ यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ’ इति श्रौतानि स्मार्तानि चोपदिश्य सत्त्वशुद्धयै तेषामीश्वरार्पणबुद्ध्या कर्तव्यत्वं बोधयितुं प्रवृत्तिसिद्धये फलं प्ररोचयति—स्व इति । नरो ब्राह्मणादिर्मुक्षुरधिकारी पुरुषः स्वे स्वे शमो दम इत्यादिना विभज्य प्रदर्शिते स्वकीये कर्मणि शमादौ श्रौतस्मार्ते चाभिरतो नियमेन परिनिष्ठितो यथाविधि समनुष्ठितसत्कर्मसंक्षालितप्रतीपसर्वपापपटलः सन् संसिद्धिं सत्त्वशुद्धिं सङ्कटपदेशमात्रेणात्मतत्त्वावगत्याविर्भावयोग्यतालक्षणां विन्दति । ननु बहुभिर्ब्राह्मणादिभिरजस्रं कर्म क्रियते, न तेषां तत्कर्मानुष्ठानेन सत्त्वशुद्धिरुक्तलक्षणा दृश्यते, कथं कर्मण्यभिरतः सत्त्वशुद्धिं लभत इत्याकाङ्क्षायाम् ‘ यो वा एतदक्षरं गार्ग्य-विदित्वा अस्मिंल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवति ’ इति न्यायेन पूर्वोक्त-शमाद्यभावेन कामसंकल्पाहंकाराभिविवेकश्च कर्माण्यनुतिष्ठतः सत्त्वशुद्धिर्न सिध्यतीति बोधयितुमाह—स्वकर्मैति । मुमुक्षुर्ब्राह्मणादिरुक्तशमदमादिसंपन्नः स्वकर्मनिरतः स्वस्य श्रुतिस्मृतिभ्यां विहिते वैदिके कर्मणि निरतो निष्ठितः, सिद्धिं सत्त्वशुद्धिं यथा येन प्रकारेण विन्दति तं प्रकारं शृणु श्रुत्वा तथानुष्ठाने मतिं कुर्वित्यर्थः ॥ ४५ ॥

श्री० टी०—एवंभूतस्य ब्राह्मणादिकर्मणो ज्ञानहेतुत्वमाह—स्वे स्व इति । स्वस्वाधिकारविहिते कर्मणि अभिरतः परिनिष्ठितो नरः संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभते । कर्मणां ज्ञानप्राप्तिप्रकारमाह—स्वकर्मैतिसार्धेन । स्वकर्मपरिनिष्ठिता यथा येन प्रकारेण तत्त्वज्ञानं लभते तं प्रकारं शृणु ॥ ४५ ॥

स० टी०—तदेवं स्वस्ववर्णे यो विहितं कर्म शास्त्रतः ॥ अनुतिष्ठति तस्यास्ति सम्यक्सिद्धिर्महात्मनः ॥ १ ॥ अवान्तरफलं चैव स्वस्वकर्मानुतिष्ठताम् ॥ स्वर्गादि भवतीत्येवं पुराणे वैष्णवे स्मृतम् ॥ २ ॥ प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियावताम् ॥ स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां संग्रामेष्वनुवर्तिनाम् ॥ ३ ॥ वैश्यानां मारुतं स्थानं स्वधर्ममनुवर्तिनाम् ॥ गान्धर्वं शूद्रजातीनां परिचर्यानुवर्तिनाम् ॥ ४ ॥ एवं धीशु-द्धयभावे तत्फलं धर्मानुसारिणाम् ॥ फलाभिसंधिसंत्यागादीशार्पणधिया कृतम् ॥ ५ ॥ चित्तशुद्धयात्मबो-धेन मोक्षहेतुः स्वकर्म तत् ॥ अतस्त्यक्त्वा फलासक्तिमीश्वरार्पणचेतसा ॥ ६ ॥ कर्म कर्तव्यमित्याह स्वयं

श्रीपरमेश्वरः ॥ यथोक्तलक्षणे स्वे स्वे तत्तद्वर्णे तथाऽऽश्रमे ॥ ७ ॥ विहिते वैदिके स्मार्ते कर्मण्यभिरतः पुमान् ॥ यथाशास्त्रमनुष्ठानपरोऽहंकारवर्जितः ॥ ८ ॥ कर्मानुष्ठानतः सिद्धिं चित्ताशुद्धिपरिक्षयात् ॥ विज्ञानोत्पत्तियोग्यत्वं लभतेऽधिकृतो नरः ॥ ९ ॥ वर्णाश्रमाभिमानित्वान्मुष्योऽत्राधिकारवान् ॥ न देवा-
दिर्यतस्तेषां देवादीनां न चास्त्यसौ ॥ १० ॥ वर्णाश्रमाभिमानोऽतो नास्ति कर्माधिकारता ॥ वर्णाश्रमा-
भिमानानपेक्षे ब्रह्मावबोधने ॥ ११ ॥ तेषामप्यधिकारोऽस्तीत्युक्तं शारीरके स्फुटम् ॥ नन्वेषां बन्धहेतूनां
मोक्षकारणता कथम् ॥ १२ ॥ कर्मणामिति चेदित्यमुपायान्तरतः शृणु ॥ यथोक्तलक्षणां सिद्धिं येनोपा-
येन विन्दति ॥ १३ ॥ तच्छृणु त्वं तमाकर्ण्य प्रकारमवधारय ॥ १४ ॥ ४५ ॥

भा० टी०—एतेषां जातिविहितानां कर्मणां सम्यगनुष्ठितानां मोक्षापेक्षामन्तरेण विहितत्वादेवानुष्ठाना-
त्स्वर्गप्राप्तिः फलम् “सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति”, “वर्णा आश्रमा स्वधर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः
शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तचित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते”, “यस्तु सम्यक्करोत्येतं गृहस्थः
परमं विधिम् । तद्वर्णबन्धमुक्तोऽसौ लोकानाप्रोत्यनुत्तमान् ॥ यस्त्वेतां नियतं चर्यो बानप्रस्थश्चरेन्मुनिः ।
स दहत्यग्निवह्नीषाञ्जयेल्लोकांश्च शाश्वतान् ॥ मोक्षाश्रमं यश्चरते यथोक्तं शुचिः सुसंकल्पितबुद्धियुक्तः ।
अनिन्धनं ज्योतिरिव प्रशान्तं स ब्रह्मलोकं श्रयते द्विजातिः॥” इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणेभ्यः । एतेषामेव मोक्षा-
पेक्षया सम्यगनुष्ठितानां यत्फलं तद्वक्तुमारभते—स्वे स्व इति । स्वे स्वे यथोक्तभेदे कर्मण्यभिरतः तत्परोऽधि-
कृतः पुरुषः संसिद्धिं स्वकर्मानुष्ठानादशुद्धिक्षये सति कायेन्द्रियमनसां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां लभते
प्राप्नोति । कथं लभते इत्यपेक्षायामाह—स्वकर्मनिरतः । यथा येन प्रकारेण सिद्धिमुक्तलक्षणां विन्दति लभते
तत्तथा शृणु ॥ ४५ ॥

प० टी०—अथ ब्राह्मणादिकर्मणो ज्ञानहेतुत्वमाह—स्वे स्वे कर्मणीति सार्धेन । स्वे स्वे वर्णोचितकर्म-
ण्यभिरतः अद्वया प्रवृत्तः सन्नरः संसिद्धिं लभते । स्वकर्मनिरतः पुरुषो यथा येन प्रकारेण सिद्धिं प्राप्नोति
तन्मया वक्ष्यमाणं शृणु ॥ ४५ ॥

रा० टी०—अस्त्वेवं ब्राह्मणादिकर्म प्रविभक्तं ततः किमित्यत आह—स्वे स्व इति । प्रागुक्तब्राह्मणादि-
स्वकीये कर्मण्यभिरतः स्वस्वकर्मणा भगवदाराधनं कुर्वन्नरः संसिद्धिं मुक्तिं ज्ञानद्वारा लभते प्राप्नोति ।
एतदेव सम्यग्विशदयितुं प्रतिजानीते—स्वकर्मैति । विन्दति लभते । तत्तं प्रकारं शृणु इति ॥ ४५ ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ॥

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ४६ ॥

त० टी०—तमेवाह—यत इति । यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेर्भगवतो हेतोर्भूतानां ब्रह्मादिकीटान्तानां
प्राणिनां प्रवृत्तिरूपत्तिश्चेष्टा वा भवति, येनैकेन सर्वमिदं जगत्तत् व्याप्तं, स्वकर्मणा स्वाभाविकेन वैदि-
केन कौकिकेनापि तमभ्यर्च्य फलकर्तृत्वसमर्पणेन पूजयित्वा मानवः तत्पसादात् सिद्धिं तत्त्वज्ञाननि-
ष्ठालक्षणां विन्दति लभते ॥ ४६ ॥

म० टी०—यतो मायोपाधिकचैतन्यानन्दघनात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरीश्वरादुपादानात् निमित्ताच्च सर्वान्तर्यामिणः
प्रवृत्तिरूपत्तिर्मायामयी स्वाप्रथादीनामिव भूतानां भवनधर्मणामाकाशादीनां येन चैकेन सद्रूपेण स्फुरण-
रूपेण च सर्वमिदं दृश्यजातं त्रिष्वपि कालेषु तत् व्याप्तं स्वात्मन्येवान्तर्भावितं कल्पितस्याधिष्ठानानति-
रेकात् । तथा च श्रुतिः—“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंवि-
शन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति” इति । अत्र यत इति प्रकृतौ पञ्चमी । यतो येनेति चैकत्वं विवक्षितम् ।
“आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनन्दाद्धयेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते ।” इति च तस्य निर्णयवाक्यम् ।

‘मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्’ इत्यादिश्रुत्यन्तराच्च मायोपाधिलाभः । “यः सर्वज्ञः सर्व-
वित्” इत्यादिश्रुत्यन्तरात्सर्वज्ञत्वादिलाभः । एवं च श्रौत एवायमर्थो भगवता प्रकाशितः ‘यतः प्रवृत्तिर्भूतानां
येन सर्वमिदं ततम्’ इति । तमन्तर्यामिणं भगवन्तं स्वकर्मणा प्रतिवर्णाश्रमं विहितेनाभ्यर्च्य तोपयित्वा
तत्प्रसादादैकात्म्यज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिमन्तःकरणशुद्धिं विन्दति मानवः । देवादस्तूपासना-
मात्रेणेति भावः ॥ ४६ ॥

श्री० टी०—‘ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः’ इति ‘कर्ता क्रियाणां स स युज्यते क्रतुः । स एव तत्कर्मफलं च तस्य ।
सुगादि यत्साधनमप्यशेषम् । हरेर्न किञ्चिद्व्यतिरिक्तमस्ति ॥ ’ इत्येतच्छ्रुतिस्मृत्युक्तीत्या मुख्याधिकारिणो
विदुषः कर्तृकर्मतत्साधनसुखसुवचरुपुरोडाशाग्न्यादिषु ब्रह्मदृष्ट्याऽव्याहृतया कर्माण्यनुतिष्ठत इष्टानिष्टत्वमि-
त्रामित्रत्वदुष्टादुष्टत्वादिविषमबुद्धिः क्रमेण विनश्यति । तन्नाशाद्रागद्वेषादिदोषा नश्यन्ति । तन्नाशादहंमेत्यभि-
माना दोषा नश्यन्ति । तेषां रजस्तमोदोषाणां सर्वेषां क्रमेण निःशेषविनाशे सत्त्वं स्वयमेव प्रसीदतीति बोध-
यितुं सर्वस्य सगुणब्रह्मात्रत्वज्ञानवतः पण्डितस्य तथा तदाराधनमेव कुर्वतः सत्त्वशुद्धिः सिध्यतीत्याह—
यत इति । ‘जन्माद्यस्य यतः’, ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्युक्तप्रकारेण यतो यस्मान्मायोपाधिका-
द्ब्रह्मणः सकाशाद्भूतानामाकाशादीनां तत्कार्याणां च प्रवृत्तिरुत्पत्तिर्मृत्सकाशाद्धटादिवद्यस्मादिदं सर्वं समुत्प-
न्नमित्यर्थः । किञ्च येन कारणभूतेन ब्रह्मणा तत्कार्यमिदं जगत्सर्वं ततं व्याप्तं मृदा घटवद्बहिरन्तश्च पूर्णं
भवति तं सर्वात्मकं परमात्मानं सुखसुवाग्निहोत्रमन्त्रतन्त्रादिषु सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिर्भूत्वा मानवोऽधिकारी विद्वान्
स्वकर्मणा श्रौतस्मार्तादिना सात्त्विकेनाभ्यर्च्य श्रद्धाभक्तिभ्यां नियमेनेष्ट्वा सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिं च कृत्वा सिद्धिं
सत्त्वशुद्धिलक्षणां विन्दति—सत्त्वशुद्धिं तत्फलभूतां ज्ञानसिद्धिं च प्राप्नोतीत्यर्थः । यतः प्रवृत्तिर्येन सर्वमिति-
विशेषणद्वयं सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिकर्तव्यताबोधनार्थमेवेत्यवगम्यते । अधिकारिणां मध्यमादिभेदे तु “यः सर्वेषु
भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरः” इत्यादिश्रुत्युक्तीत्या यतो यस्माद्भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बान्तानां प्रवृ-
त्तिश्चेष्टा सिध्यति—यः सर्वं प्रवर्तयतीत्यर्थः । सर्वं जगदिदं येन ततं व्याप्तं यः सर्वात्मक इत्यर्थः । तमग्नी-
न्द्रादित्यादिदेवतारूपेण वर्तमानं सर्वनियन्तारं परमेश्वरं स्वकर्मणाऽभ्यर्च्य श्रद्धाभक्तिभ्यामग्न्यादिदेवान्स-
र्वान्परमेश्वरबुद्ध्या इष्ट्वा तदनुग्रहेण मानवो मुमुक्षुरधिकारी ब्राह्मणादिः सिद्धिं सत्त्वशुद्धिं तत्फलभूतां ज्ञानसिद्धिं
च क्रमेण विन्दतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

श्री० टी०—तमेवाह—यत इति । यतोऽन्तर्यामिणः परमेश्वराद्भूतानां प्राणिनां प्रवृत्तिश्चेष्टा भवति,
येन च कारणात्मना सर्वमिदं विश्वं ततं व्याप्तं, तमीश्वरं स्वकर्मणाऽभ्यर्च्य पूजयित्वा सिद्धिं ल-
भते मनुष्यः ॥ ४६ ॥

स० टी०—मायोपाधिकचैतन्यानन्दैकघनरूपतः ॥ सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः श्रीपरमेश्वरतो यतः ॥ १ ॥ उपा-
दानाग्निमित्ताच्च सर्वान्तर्यामिणः सतः ॥ मायामयी समुत्पत्तिर्भूतानां जनिधर्मिणाम् ॥ २ ॥ खादीनां
भौतिकानां च कल्पितानां मृषात्मनाम् ॥ सत्तास्फुरणरूपेण येन चैकेन सर्वथा ॥ ३ ॥ दृश्यजातमिदं सर्वं
सदा व्याप्तमसङ्गिना ॥ नातिरेकोऽस्त्यविष्टानात्कल्पितस्य मनागपि ॥ ४ ॥ यतो वेत्यादिवाक्योक्तो दार्शि-
तोऽर्थ इह स्फुटम् ॥ तमन्तर्यामिणं विष्णुं स्ववर्णाश्रमकर्मणा ॥ ५ ॥ तोपयित्वाऽऽत्मविज्ञानोत्पत्तियोग्यत्व-
लक्षणाम् ॥ तत्प्रसादाद्धि यः शुद्धिसिद्धिं तां लभते नरः ॥ ६ ॥ वर्णाश्रमं यमविकृत्य धियो विशुद्धयै
धर्मः श्रुतौ विहित ईशसमर्चनाख्यः ॥ तेनेश्वरं यमधिकारिजनः समर्च्य प्राप्नोति सिद्धिमनिशं
तमहं प्रपद्ये ॥ ७ ॥ ४६ ॥

भा० टी०—तमेव प्रकारं दर्शयति—यत इति । यतः यस्मात् जगज्जनकादन्तर्यामिणो भूतानां प्राणिनां

प्रवृत्तिरुत्पत्तिश्चेष्टा वा स्यात्, येन श्वेरण सर्वं कृत्स्नमिदं तत् व्याप्तं कार्यस्य कारणसत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावात् । तं परमात्मानं स्वकर्मणा प्रतिवर्णं पूर्वोक्तेन अभ्यर्च्य सम्यक् पूजयित्वा आराध्य मानवोऽधिकृतो मनुष्यः सिद्धिं केवलज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां विन्दति लभते ॥ ४६ ॥

प० टी०—यत इति । यतो यस्मादन्तर्यामिरूपाभूतानां देहानां चेष्टा भवति । येन कारणात्मनेदं दृश्यमानं सर्वं तत् विस्तारितं तमीश्वरं कर्मणा वर्णाश्रमोचितेनाभ्यर्च्य आराध्य मानवः सिद्धिं विन्दति लभते । अस्मिन्नर्थे पूर्वं बह्व्यः श्रुतय उपन्यस्ताः सन्ति ॥ ४६ ॥

रा० टी०—यत इति । यतो यस्माद्भगवतो भूतानां प्राणिनां प्रवृत्तिश्चेष्टा भवति । येन च भगवता इदं सर्वं चराचरात्मकं जगत्तत् व्याप्तं तं भगवन्तं स्वकर्मणा समभ्यर्च्य शमदमादिपूर्वकं पूजयित्वा सिद्धिं मोक्षं विन्दति लभते मानवः मनुष्यो ब्राह्मणादिरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥

स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

त० टी०—यतः परमेश्वराराधनलक्षणधर्मस्य तत्प्रसादात् सिद्धिहेतुत्वमतः सर्वजनस्य तथाविधः स्वधर्म एव श्रेयस्कर इत्याह—श्रेयानिति । स्वधर्मः स्वेनोपादातुं योग्यः परमात्मारामरूपो धर्मः विगुणः किञ्चिदङ्गविहीनोऽपि स्वनुष्ठितात्सम्यगनुष्ठितादपि परधर्मात् श्रेयान् प्रशस्यतरः । यतः स्वभावनियतं पूर्वोक्तस्वभावेन नियतं नियमेनोक्तं कर्म युद्धादिकं कुर्वन्नपि किल्बिषं न प्राप्नोति ॥ ४७ ॥

म० टी०—यतः स्वधर्म एव मनुष्याणां भगवत्प्रसादहेतुरतः—श्रेयानिति । परधर्मात्सम्यगनुष्ठितादपि श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वधर्मो विगुणोऽसम्यगनुष्ठितोऽपि । तस्मात् क्षत्रियेण सता त्वया स्वधर्मो युद्धादिरेवानुष्ठेयो न परधर्मो भिक्षाटनादिरित्यभिप्रायः । ननु स्वधर्मोऽपि युद्धादिर्बन्धुवधादिप्रत्यवायेहेतुत्वान्नानुष्ठेय इति नेत्याह—स्वभावनियतं पूर्वोक्तं शौर्यं तेज इत्यादि स्वभावजं युद्धादि कर्म कुर्वन् किल्बिषं पापं बन्धुवधादिनिमित्तं न प्राप्नोति । तथा च प्राग्व्याख्यातं सुखदुःखे समे कृत्वेत्यत्र विहितज्योतिष्टोमाङ्गपशुहिंसाया इव विहितयुद्धाङ्गबन्धुहिंसाया अपि प्रत्यवायेहेतुत्वाभावात् । तथा चोक्तमधस्तात् ॥ ४७ ॥

शं० टी०—ननु ब्राह्मणस्य भिक्षणे निमित्तमाचार्यो यज्ञो विवाह इति मुमुक्षोश्चित्तशुद्धिं तत्फलं वाऽऽप्तुमिच्छतो यज्ञादेः प्रतिग्रहद्रव्यैकसाध्यत्वात्प्रतिग्रहस्यैव पापहेतुत्वात् प्रतिगृहीतद्रव्येण क्रियमाणयागापेक्षया ब्रह्मचारिवदप्रतिगृह्य शुद्धवृत्त्याऽवस्थानमेव तस्य शोधकं निष्पापकं च भवति । तथा हिंसाप्रधानत्वाद्युद्धस्य तत्साध्येन द्रव्येण क्रियमाणराजसूयादियागाद्यनुष्ठानापेक्षया शुद्धिकामस्य क्षत्रियस्य प्रतिग्रहभीरुब्राह्मणवच्छुद्धवृत्त्याऽवस्थानमेव शोधकं निष्पापं च भवतीत्याशङ्क्यामाह—श्रेयानिति । परधर्मात्परो जात्या वर्णेन वाऽऽश्रमेण वा स्वस्माद्भिन्नः स्वविलक्षणस्तस्य धर्मादाचारात्स्वनुष्ठितादङ्गलोपराहित्येन सम्यगाचरित्वात् विगुणोऽपि स्वलक्षणपौष्कल्यहीनोऽपि दोषवानपि ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वाऽन्यस्य वा स्वधर्म एव श्रेयान् श्रेष्ठो निःश्रेयसस्य साधनं भवति, न तु सम्यगनुष्ठितोऽपि परधर्मस्तस्याविहितत्वादित्यर्थः । तदेव विस्पष्टयति—स्वभावेति । ब्राह्मणस्याधिकारः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहाः । न दोषो हिंसायामाहवेऽन्यत्रेत्येवं स्वभावनियतं स्वभावस्तत्तज्जातिस्तमुद्दिश्य नियतं शास्त्रेण विहितं कर्म प्रतिग्रहं तदुपार्जितद्रव्येण यागाद्यनुष्ठानं च ब्राह्मणः, युद्धादिलक्षणं कर्म तदुपार्जितद्रव्येण यागाद्यनुष्ठानं च क्षत्रियः कुर्वन्किल्बिषं चित्तशुद्धिप्रतिबन्धकं नाप्नोति । स्वजातेः स्ववर्णस्य स्वाश्रमस्य विहितधर्मानुष्ठानेन पुरुषः पापी न भवतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

श्री० टी०—स्वकर्मणेतिविशेषणस्य फलमाह—श्रेयानिति । विगुणोऽपि स्वधर्मः सम्यगनुष्ठितादपि पर-

धर्माच्छ्रेयान्छ्रेष्ठः । न च बन्धुवधादियुक्ताद्युद्धादेः स्वधर्माद्विक्षाटनादिपदधर्मः श्रेष्ठ इति मन्तव्यम्, यतः स्वभावेन पूर्वोक्तेन नियतं नियमेनोक्तं कर्म कुर्वन्किल्बिषं नाप्नोति ॥ ४७ ॥

स० टी०—यतः स्वधर्म एवास्ति भगवत्तोषकारणम् ॥ अतो वरेण्यः स्वो धर्मोऽसम्यक्त्वेनाप्यनुष्ठितः ॥ १ ॥ परधर्माद्विहितात्सम्यक्त्वेनाप्यनुष्ठितात् ॥ क्षत्रियेण सता तस्मात्स्वधर्मो भवताऽधुना ॥ २ ॥ संप्रामादिरनुष्ठेयो न तु भिक्षादिरन्यगः ॥ ननु युद्धं स्वधर्मोऽपि बन्धुहिसादिपापकृत् ॥ ३ ॥ कथं मया-
ऽस्त्यनुष्ठेय इत्याशङ्क्याह मापतिः ॥ पूर्वोक्तं शौर्यमुख्यं यत्क्षत्रियस्य स्वभावजम् ॥ ४ ॥ युद्धादि कर्म कुर्वन्न
पापं हिंसादिदोषजम् ॥ शास्त्रप्राप्ततयाऽऽप्नोति वैधी हिंसा न पापदा ॥ ५ ॥ ज्योतिष्टोमाङ्गपञ्चादिहिं-
साया इव शास्त्रतः ॥ युद्धाङ्गबन्धुहिंसायाः प्रत्यवाये न हेतुता ॥ ६ ॥ ४७ ॥

भा० टी०—यतः स्वकर्मणा परमात्मानमभ्यर्च्य सिद्धिं लभते तस्मात्—श्रेयानिति । स्वो धर्मः स्वधर्मो
विगुणोऽसम्यगनुष्ठितोऽपि परधर्मात्स्वनुष्ठितात्सम्यगनुष्ठितात् श्रेयान्प्रशस्यतरः । ननु युद्धादिलक्षणं
स्वधर्मं कुर्वन्नपि हिंसानिमित्तं पापं प्राप्नोति, तत्कथं स्वधर्मः श्रेयानिति तत्राह—स्वभावनियतं कर्म । ‘शौर्यं
तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्’ इत्यादि कर्म स्वभावजं कुर्वन् किल्बिषं नाप्नोति । यथा विपजः कृमिः
विषकृतं दोषं न प्रतिषद्यते, तथाऽयमाधिकृतः पुरुषो दोषवदपि स्वभावनियतं कुर्वन् पापं नाप्नोतीत्यर्थः । तदुक्तं
‘श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः’ इति । एतेन तर्हि
दोषरहितमेव भिक्षाटनादि सर्वैरनुष्ठीयताम्, अतो न पापप्राप्त्याशङ्केति न शङ्कनीयम् । तर्हि पापप्राप्तिशङ्कां परि-
हर्तुमकर्मनिष्ठैव सर्वैः कुतो न संपाद्यत इति शङ्कापि न कर्तव्या । ‘नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्’ ।
‘नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः’ इत्यात्मज्ञानाकर्मनिष्ठतायाः संपादयितुमशक्यत्वात् ॥ ४७ ॥

प० टी०—अथ स्वधर्मं प्रशंसन्नाह—श्रेयानिति । सम्यगनुष्ठितादपि परधर्मात्सकाशाद्विगुणो लौकि-
कदृष्ट्या गुणरहितोऽपि स्वधर्मः श्रेयान् श्रेयस्करः । यथा हिंसाप्रधानत्वेन विगुणोऽपि क्षात्रधर्मः परधर्मा-
द्ब्राह्मणधर्मादुत्कृष्टादपि श्रेयान् । यतः स्वभावेन पूर्वोक्तेन स्वधर्मे नियतं नियमेनोक्तं कर्म कुर्वन् किल्बिषं
पातकं न प्राप्नोति ॥ ४७ ॥

रा० टी०—स्वधर्मनिरतत्वभावश्चकमित्येतदुपपादयति—श्रेयानिति । विगुणोऽङ्गहीनोऽपि स्वधर्मः
सम्यगनुष्ठितात्परधर्माच्छ्रेयान्पुमर्थसाधनम् । विगुणः कथं श्रेयानित्यत आह—स्वभावेति । किल्बिषं वैगु-
ण्यकृतदोषं नाप्नोति । वैगुण्यशङ्क्या स्वधर्मत्यागो न कार्यः ॥ ४७ ॥

सहजं कर्म कौन्तेय ! सदोषमपि न त्यजेत् ॥

सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥

त० टी०—ननु यदि कर्मणो ज्ञानोत्पत्तिरेवान्ततः फलं चेत्तर्हि हिंसादिदोषयुक्तं कर्म परित्यज्य
ज्ञानाभ्यास एव यत्नः कर्तव्यः, किमनेन ह्येन कर्मणेति चेत्तत्राह—सहजमिति । हे कौन्तेय !
सहजं स्वभावविहितं कर्म सदोषमपि न त्यजेत् । हि यस्मात् सर्वारम्भाः सर्वे परमेश्वराराधन-
व्यतिरिक्ता आरम्भाः कर्मज्ञानयोगाद्युपाया दोषेणावृताः । कथम् ? धूमेनाग्निरिव । यथा शीत-
तमोनाशकोऽपि अग्निरार्द्रैर्न्धनसंयोगजन्यधूमावृतो न सम्यग्ज्वलति प्रकाशते च, तथा कर्मानुष्ठानम-
न्तरेण सत्त्वशुद्ध्यभावेन यथार्थतत्त्वज्ञानं न स्यात् । असंभावनाविपरीतभावनादोषानिवृत्तेः । तस्मा-
त्स्वभावविहितं कर्म फलकर्तृत्वत्यागेन यथाशक्ति अनुष्ठाय निर्मलेऽन्तःकरणे सति निखिलप्रमादं
विहाय तत्त्वज्ञाननिष्ठा स्वयमेव संपद्येत । “अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते” इति श्रुतेः ।
तस्मात्स्वाधिकारयोग्यकर्मणा परमात्मानमभ्यर्च्य ज्ञाननिष्ठालक्षणां सिद्धिं प्राप्नोतीति सिद्धम् ॥ ४८ ॥

म० टी०—यस्मादेवं विहितहिंसादेर्न प्रत्यवायहेतुत्वं, परधर्मश्च भयावहः, सामान्यदोषेण च सर्वकर्माणि दुष्टानि, तस्माद्ज्ञो वर्णाश्रमाभिमानो—सहजमिति । हे कौन्तेय! सहजं स्वभावजं कर्म सदोषमपि विहितहिंसायुक्तमपि ज्योतिष्टोमयुद्धादि न त्यजेदन्तःकरणशुद्धेः प्राग्भवानन्यो वा । नह्यनात्मज्ञ कश्चित्क्षणमपि कर्माण्यकृत्वा स्थातुं शक्नोति । न च परधर्माननुतिष्ठन्नपि दोषान्मुच्यते । सर्वारम्भाः स्वधर्माः परधर्माश्च सर्वे हि यस्मात् दोषेण त्रिगुणात्मकत्वेन सामान्येनावृताः व्याप्ताः सदोषा एव । तथा च प्राग्ख्याख्यातम्—‘परिणामतापसंस्कारैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः’ इति । तस्मादगत्याऽनात्मज्ञः कर्माणि कुर्वन् विषजकृमिरिव विपं सहजं कर्म युद्धादि त्रिगुणात्मकत्वेन सामान्येन बन्धुवधादिनिमित्तत्वेन विशेषेण च सदोषमपि न त्यजेत् सर्वकर्मत्यागासमर्थत्वात् । सर्वकर्मत्यागसमर्थस्तु शुद्धान्तःकरणस्त्यजेदेवेत्यभिप्रायः ॥ ४८ ॥

शं० टी०—ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा स्वधर्मस्याग्निष्टोमादेर्युद्धस्य च बहिर्दोषवत्प्रतीयमानत्वेऽपि विध्युक्तत्वेन निर्दुष्टत्वात्तदनुष्ठानं मुक्त्य एव भवति, न तु बन्धायेति बोधयित्वा पुनरपि यागो वा संप्राप्तो हिंसाप्रधानत्वेन दोषवानेव भवतीति कथं कर्तुं शक्यत इत्याशङ्का सर्वथाऽपि न कर्तव्येत्युक्तमेवार्थं दृढयितुमाह—सहजमिति । सहजं ‘कर्मणा जायते द्विजः’ इतिन्यायेन सहजन्मना द्वितीयेन जायत इति सहजं जातितः प्राप्तं, जातिं वर्णं च निमित्तीकृत्य शास्त्रेण विहितं कर्म स्वधर्ममित्यर्थः । सदोषमप्युक्तरीत्या दोषयुक्तमप्यारुरुक्षुर्भोक्षेच्छुब्राह्मणादिर्न त्यजेन्न संन्यसेदित्यर्थः । ननु दोषवत्कर्मणोऽनुष्ठानान्निर्दुष्टस्य परधर्मस्याश्रयणं युक्तमेवेति चेद्भवानत्र प्रष्टव्यः—कर्तव्यस्य कर्मणस्त्यागः दुष्टत्वबुद्ध्या वा, किमसाधनत्वबुद्ध्या वा, किमसत्त्वबुद्ध्या वा, परधर्मस्त्वदुष्टः स आश्रयणीय इति वा ? नाद्यः, विहितस्य परित्यागे प्रत्यवायप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, अविरक्तस्यासाधनत्वबुद्धयनुत्पत्तेः विरक्तस्य त्यक्तव्ये कर्मणि गुणदोषविचारासंभवाच्च । न तृतीयः, अनात्मज्ञस्य कर्मतत्साधनफलेष्वसत्त्वबुद्धयनुत्पत्तेः । नापि चतुर्थः, परधर्मस्यापि कर्मत्वेन दोषवत्त्वाव्यभिचारादिति । कुटीचकस्याप्यविरक्तस्य शिखायज्ञोपवीतादिमत्त्वेन कर्मत्वात्तत्कर्मणोऽपि साधनसाध्यत्वेन दोषवत्त्वमेव निश्चित्य सर्वैर्वर्णाश्रमिभिः क्रियमाणं कर्म दोषवदेव “ न हिंस्यात्सर्वा भूतानि ” इतिश्रुत्या भूतहिंसाया निषिद्धत्वात्सर्वस्यापि कर्मणो वैदिकस्य कुशसमिदादिद्रव्यसाध्यत्वेन हिंसाप्रधानत्वात् सर्ववर्णाश्रमिभिः क्रियमाणं कर्म सर्वमपि हिंसाप्रधानत्वेन दोषयुक्तमेव भवतीति सर्वस्यापि कर्मणो दोषवत्त्वं दर्शयितुमाह—सर्वारम्भाहीति । यद्वा ‘काममहापुरुषः’ इति, ‘यद्यद्वि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम्’ इति, ‘रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णात् प्रतिगृहीतद्रव्येण निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम्’ इतिन्यायेन कर्मणः सर्वस्यापि कामसंकलं च भवति । तथा हिंसाप्रधानत्वात्सर्वाण्यपि कर्माणि दोषवन्त्येवेत्युच्यन्ते—सर्वेति । हि यस्मात्कारणात्सर्वारम्भा मस्य क्षत्रियस्य प्रत्यारम्भाः सर्ववर्णाश्रमिभिः क्रियमाणानि कर्माणि सर्वाण्यपि हिंसादोषेण रजोदोषेण निबध्नाति धूमेनाग्निरिव । यथा अग्नेः स्वोत्पत्तौ धूमेन विना भावाभावस्तथा वैदिकस्य कर्मणोऽपि हिंसया कामेन वा विना भावाभावात्सर्वमपि कर्म दोषवदेव । यस्मादेवं तस्मात्परधर्मोऽपि दोषवानेव भवति । परधर्माचरणेन स्वाभाविक एको दोषः, स्वधर्मत्यागकृतो द्वितीयश्च, अवहिताचरणं तृतीयः, ईश्वराज्ञोल्लङ्घनं चतुर्थश्चापतति । तस्मादारुरुक्षोरविरक्तस्य मोक्षैककामस्य जातिं वर्णमाश्रमं च निमित्तीकृत्य श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितं कर्म सदोषमपि सत्त्वशुद्धयेऽवश्यं कर्तव्यम् । स्वधर्माचरणेनैव शुद्धात्मा ब्राह्मणादिर्मुक्तिं गच्छति । तथाच स्मृतिः—‘वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः । तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम्’ इति । यत एवं ततो वर्णाश्रमिणां सुसुक्ष्मां बन्धमुक्तये स्वधर्म एव कर्तव्य इति सिद्धम् ॥ ४८ ॥

श्री० टी०—यदि पुनः सांख्यदृष्ट्या स्वधर्मे हिंसालक्षणं दोषं मत्वा परधर्मे श्रेष्ठं मन्यसे, तर्हि सदो-

पत्वं परधर्मेऽपि तुल्यमित्याशयेनाह—सहजमिति । सहजं स्वभावविहितं कर्म सदोपमपि न त्यजेत्, हि यस्मात् सर्वेऽप्यारम्भा दृष्टादृष्टार्थानि सर्वाण्यपि कर्माणि दोषेण केनचिदावृता व्याप्ता एव, यथा सहजेन धूमेनाग्निरावृतस्तद्वत् । अतो यथाग्नेर्धूमरूपं दोषमपाकृत्य प्रताप एव तमःशीतादिनिवृत्तये सेव्यते, तथा कर्मणोऽपि दोषांशं विहाय गुणांश एव सत्त्वशुद्धये सेव्यत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

स० टी०—यतो विहितहिंसादेः प्रत्यवाये न हेतुता ॥ भीतिदः परधर्मश्च सर्वं कर्म कलङ्कवत् ॥ १ ॥ तस्माद्ब्रह्मोऽधिकारी यो वर्णाश्रममतिः पुमान् ॥ स्वभावजं त्यजेन्नैव कर्म दोषान्वितं ह्यपि ॥ २ ॥ ज्योति-
ष्टोमादिकं यद्वत्तथा युद्धादिकर्म च ॥ अन्तःकरणशुद्धेः प्रारम्भवान्वान्योऽथवा जनः ॥ ३ ॥ नान्यः कश्चित्क्षणं
जातु विना कमेहं तिष्ठति ॥ समुत्पन्नं यतः कर्म सर्वेषां जन्मना सह ॥ ४ ॥ न चान्यधर्मानुष्ठायी
दोषान्मुच्यत आग्रही ॥ स्वधर्माः परधर्माश्च सर्वाश्च भवदेहिताः ॥ ५ ॥ यस्मात्रैगुण्यदोषेण सामान्येना-
वृताः किल ॥ विकारतापसंस्कारैर्गुणवृत्तिविरोधतः ॥ ६ ॥ दुःखमेव जगत्सर्वं कर्मजन्यं विवेकिनः ॥
केवलं मृदबुद्धीनां सुखवद्भासते जगत् ॥ ७ ॥ तस्मादगत्या नात्मज्ञः कुर्वन्कर्माणि शास्त्रतः ॥ तिष्ठेत्या-
गासमर्थश्च यतोऽसौ सर्वकर्मणाम् ॥ ८ ॥ कर्मत्यागसमर्थस्तु शुद्धान्तःकरणः पुमान् ॥ स वेदान्तविचा-
रार्थं सर्वं विश्लेषकं त्यजेत् ॥ ९ ॥ करोतु कर्माणि स मा करोतु वा मुकुन्दपादाञ्जरसग्रहः सुखी ॥
गृहे बने वा निवसन्भ्रमोऽज्ञितो मुकुन्द एवास्ति स यो हि तद्व्रतिः ॥ १० ॥ ४८ ॥

भा० टी०—सहजमिति । अतः सहजं जन्मनैवोत्पन्नं स्वभावजं कर्म न त्यजेत् । कुन्तीपुत्रेण त्वया युद्धे अपलायनादि सहजं कर्म न त्याज्यमिति संबोधनाशयः । दोषवत्सहजमपि कर्म परित्यज्य निर्दोषमन्य-
दीयं कर्म कुतो नाश्रयणीयमित्याशङ्क्य दोषरहितस्य कर्मण एवाभावादित्याह—सर्वारम्भाः । हि यस्मादरा-
भ्यन्त इत्यारम्भाः सर्वकर्माणि त्रिगुणात्मकत्वात्सहजेन धूमेनाग्निरिवावृताः व्याप्ताः सदोषा इत्यर्थः ।
तथाच सहजस्य स्वधर्माख्यस्य कर्मणः परित्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि सर्वकर्मणां दोषवत्त्वादोषान्नैव मुच्यते,
भयावहश्च परधर्मः । न च शक्यतेऽज्ञेनाशेषतः कर्म त्यक्तुं यतस्तस्मान्न त्यजेदित्यर्थः ॥ ४८ ॥

प० टी०—तदेवाह—सहजमिति । भो कौन्तेय ! सहजं स्वभावविहितं कर्म सदोपमपि न त्यजेत् ।
हि यस्मात् कारणात् सर्वारम्भाः सर्वकर्माणि दोषेण लौकिकेनावृता व्याप्ताः सन्ति । अत्र दृष्टान्तमाह—
धूमेनेति । यथा प्रकाशके होमार्हे वाज्रौ धूमलक्षणो दोषोऽस्ति, तथाप्यग्निः “अग्निमीळे” इत्यादिभ्रुतिभिः
स्तूयमानः सेव्यत एव, तथैव ब्राह्मणादिधर्मेषु दैन्यनिष्क्रियत्वगोपीडनाधिकार्यरूपा दोषाः सन्ति तथापि
शास्त्रविहितत्वात् एवानुष्ठेया नान्य इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

रा० टी०—वैगुण्यदोषस्य सर्वत्रावर्जनीयत्वादित्याह—सहजमिति । हि यस्मात्सर्वारम्भाः सर्वकर्माणि
धूमेनाग्निरावृत इव दोषेणावृता एव । ततः सदोपमपि सहजं कर्म न त्यजेदिति ॥ ४८ ॥

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ॥

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

त० टी०—तदेवं स्वकर्मणाऽऽराधितपरमपुरुषस्य तत्त्वज्ञाननिष्ठा लक्षणा सिद्धिरुक्ता । इदानीं
तस्या अपि यत्फलं स्यात्तन्निर्दिशति—असक्तबुद्धिरिति । असक्ता सर्वत्रासक्तिशून्या बुद्धिर्यस्य
सः, जितात्मा वशीकृतमनाः, यतो विगतस्पृहो विशेषेण गता दूरीभूता स्पृहा फलविषया इच्छा यस्य
स संन्यासेन “सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः” इत्युक्तलक्षणेन नैष्कर्म्यसिद्धिं
कर्मनिवृत्तिलक्षणां परमां प्रकृष्टां पूर्वोक्तसिद्धेर्ज्ञाननिष्ठाया अपि फलभूतां सर्वोत्कृष्टां श्रीभगवत्स्वरूप-
मङ्गलविग्रहविषयकश्रीगङ्गाप्रवाहवदनवच्छिन्नस्मृतिसंतानरूपां परां भक्तिमधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ४९ ॥

म० टी०—कः पुनः सर्वकर्मत्यागसमर्थः ? यो नित्यानित्यवस्तुविवेकजनेहामुत्रार्थभोगवैराग्येण शमदमा-
दिसंपन्नः कर्मजां सिद्धिमशुद्धिपरिक्षयद्वारा मुमुक्षुः शुद्धब्रह्मात्मैक्यजिज्ञासां प्राप्तः सः स्वेष्टमोक्षहेतुब्रह्मा-
त्मैक्यज्ञानसाधनवेदान्तवाक्यश्रवणादि कर्तुं सर्वविक्षेपनिवृत्त्या तच्छेषभूतं सर्वकर्मसंन्यासं श्रुतिस्मृति-
विहितं कुर्यादेव । “ तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येत् ”
इति श्रुतेः ‘सत्यानृते सुखः दुःखे वेदानिमं लोकमशुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्’ इति स्मृतेः । उपरतस्त्य-
क्तसर्वकर्मा भूत्वाऽऽत्मानं पश्येदात्मदर्शनाय वेदान्तवाक्यानि विचारयेदिति श्रुत्यर्थः । एतादृश एव “ब्रह्मसं-
स्थोऽमृतत्वमेति” इति श्रुत्या धर्मस्कन्धत्रयविलक्षणत्वेन प्रतिपादितः परमहंसपरिव्राजकः परमहंसपरिव्राजकं
कृतकृत्यं गुरुमुपसृत्य वेदान्तवाक्यविचारसमर्थो यमुद्दिश्य ‘अथाऽतो ब्रह्मजिज्ञासा’ इत्यादिचतुर्लक्षणमीमांसा
भगवता वादरायणेन समारम्भि । कीदृशोऽसावित्याह—असक्तबुद्धिरिति । सर्वत्र पुत्रदारादिषु सक्तिनिमित्तेष्वपि
असक्तबुद्धिः अहमेषां ममैत इत्यभिष्वङ्गरहिता बुद्धिर्यस्य सः । यतो जितात्मा विषयेभ्यः प्रत्याहृत्य वशीकृ-
तान्तःकरणः । विषयरागे सति कथं प्रत्याहरणं तत्राह—विगतस्पृहः । देहजीवितभोगेष्वपि बाञ्छारहितः
सर्वदृश्येषु दोषदर्शनेन नित्यबोधपरमानन्दरूपमोक्षगुणदर्शनेन च सर्वतो विरक्त इत्यर्थः । य एवं शुद्धान्तः-
करणः ‘स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः’ इति वचनप्रतिपादितां कर्मजामपरां सिद्धिं ज्ञानसाधनवे-
दान्तवाक्यविचाराधिकारलक्षणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतां प्राप्तः स संन्यासेन शिखायज्ञोपवीतादिसहितसर्वकर्म-
त्यागेन हेतुना तत्पूर्वकेन विचारेणेत्यर्थः । नैष्कर्म्यसिद्धिं निष्कर्म ब्रह्म तद्विषयं विचारपरिनिष्पन्नं ज्ञानं
नैष्कर्म्यं तद्वृत्तां सिद्धिं परमां कर्मजाया अपरमसिद्धेः फलभूतामधिगच्छति साधनपरिपाकेण प्राप्नोति ।
अथवा संन्यासेनेतीत्यंभृतलक्षणे तृतीया । सर्वकर्मसंन्यासरूपां नैष्कर्म्यसिद्धिं ब्रह्माक्षात्कारयोग्यतां नैर्गु-
ण्यलक्षणा सिद्धिं परमां पूर्वस्याः सिद्धेः सात्त्विक्याः फलभूतामधिगच्छतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

शं० टी०—ज्ञानकर्मणोः साध्यसाधनभावं सर्वशास्त्रप्रसिद्धं बोधयितुमेवमारुरुक्षोर्मोक्षैककामस्य कर्तव्य-
स्य कर्मणो दोषवत्त्वेऽपि चित्तशुद्धेरन्यासाध्यत्वेनावश्यकरणयित्वं, श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितत्वेन निर्दुष्टत्वं,
श्रेयःसाधनत्वं, तेन सात्त्विकेन कर्मणा बहुजन्मभिः समाराधितपरमेश्वरप्रसादाच्चित्तशुद्धिं च प्रतिपाद्य सा-
त्त्विक्यैव बुद्ध्या सात्त्विकेन च कर्मणा समाराधितपरमेश्वरप्रसादात्सम्यक्सत्त्वशुद्धिं प्राप्तवतः सद्गुरोः सकृ-
दुपदेशमात्रेण संप्राप्तात्मज्ञानस्यारूढस्य संन्यासयोगेन ब्रह्मप्राप्तिं निर्दिशति—असक्तेति । असक्तबुद्धिः सर्वत्र
विषयान्तरे कर्मान्तरे देशान्तरे लोकान्तरे देवतान्तरे च भोक्तुं कर्तुं स्थातुं प्राप्तुमुपासितुं च असक्ता-
ऽननुरक्ता सत्तद्विषयैः संबन्धरहिता बुद्धिर्यस्य सोऽसक्तबुद्धिः—सर्वदृश्यमिध्यात्वं निश्चित्य सर्वत्र विषयमात्रे
सम्यग्विरक्त इत्यर्थः । सर्वमिध्यात्वनिश्चयेन विषयाऽननुषक्तबुद्धित्वेऽपि चलचित्तस्य ज्ञाननिष्ठासंभवाद्धिदुषो
वश्यात्मत्वेन भवितव्यमित्याह—जितात्मेति । जितस्तीव्रवैराग्येण श्रद्धापूर्वकचिरकालिकनित्यनिरन्तरसत्प्र-
त्ययावृत्त्यभ्यासेन निर्जितो ब्रह्मण्येव स्थिरतां गमित आत्मा मनो यस्य स जितात्मा वशीकृतचित्त इत्यर्थः ।
असक्तबुद्धित्वे जितात्मत्वेऽपि च सिद्धे शरीरसौख्यापेक्षावतः परिग्रहवतश्च योगिनो ज्ञाननिष्ठा न सिध्य-
त्यतस्तद्राहित्येन भवितव्यमित्याह—विगतस्पृह इति । देहात्परिग्रहाच्च विशिष्य गता विगता देहपरिग्रहक्षेम-
विषया स्पृहाऽपेक्षा यस्य स विगतस्पृहः—काले प्रारब्धप्रापितान्नभोजी कौपीनकन्थादण्डकुण्डिकामात्रधारी च
भवेदित्यर्थः । एवमुक्तसाधनसंपन्नः सम्यग्विदितात्मतत्त्वस्तीव्रमुमुक्षुरारूढः संन्यासेन सति ब्रह्मणि स्वात्मना
भित्तिं नितरामासः संन्यासः समाधिनिरन्तरब्रह्मनिष्ठा तेन संन्यासेन निरन्तरज्ञाननिष्ठा । यद्वा, ‘सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ इत्युक्तलक्षणं ब्रह्मैवाहमिति स्वस्य ब्रह्माकारेण नितरामितरभावापत्तिराहित्येनावस्थानं
येन सिध्यति स संन्यासः—सम्यग्ज्ञानमहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठादहमेवेदं सर्वमित्येवंलक्षणं—तेन संन्यासेन

स्वयाथात्म्यविज्ञानेन नैष्कर्म्यसिद्धिं न यत्र कर्म तन्निष्कर्म निष्क्रियं परं ब्रह्म “ निष्कलं निष्क्रियं शान्तम् ” इति श्रुतेः । निष्कर्मणो भावो नैष्कर्म्यं ब्रह्मभावस्तत्प्राप्तिर्नैष्कर्म्यसिद्धिर्निर्विशेषब्रह्मात्मनावस्थितिलक्षणा तां नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां ब्रह्मभावापत्तेरुत्तमसिद्धयन्तराभावादनुत्तमां—सर्वा अप्यणिमादिसिद्धयः सालोक्यादिसिद्धयो वा भेदप्रत्ययहेतुत्वेन मोहकतया पुरुषं संसारयन्ति । नैष्कर्म्यसिद्धिस्तु स्वसिद्धिकारणेन सम्यग्दर्शनेन द्वैततत्प्रत्ययहेतुभूताज्ञानध्वान्तविध्वंसनं कारयित्वा संसाराद्विनिवर्त्य ब्रह्मविदं स्वाराज्यसाम्राज्यमुखे संस्थापयत्यतः परमत्वं युक्तं नैष्कर्म्यसिद्धेः । तामेतां नैष्कर्म्यसिद्धिं ब्रह्मविद्यतिः संन्यासेन निरन्तरब्रह्मनिष्ठासंभावितसम्यग्दर्शनेनैवाधिगच्छति, नत्वन्येनेति सिद्धम् । यद्वा नैष्कर्म्यसिद्धिं नैष्कर्म्यं निर्विशेषब्रह्मभावस्तत्प्राप्तिर्नैष्कर्म्यसिद्धिस्तां संन्यासेन ‘अहंकारं बलं दर्पम्’ इति वक्ष्यमाणलक्षणेनाहमादित्यागेनाधिगच्छति । यद्वा ‘स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य’ इतिन्यायेन मुमुक्षोः सात्त्विकस्य सात्त्विकैर्बुद्धिश्चन्द्रादिभिर्युक्तस्य सात्त्विकेनैव कर्मणा वैदिकेनानेकजन्मभिः समाराधितपरमेश्वरानुग्रहात्समुपात्तसत्त्वशुद्धेस्ततः सकृदुपदेशमात्रेण संप्राप्तात्मतत्त्वविज्ञानस्य पण्डितस्य तु “ ते ह स्म पुत्रैपणायाश्च ” इत्युक्तप्रकारेण सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारो न कथंचिदपि कर्मणीति बोधयितुमेवंलक्षणस्यैव संन्यासयोग्यत्वमित्यधिकारिलक्षणानि वदन् परिपक्वान्तःकरणस्य नैष्कर्म्यसिद्धिं प्रतिपादयति—असक्तबुद्धिरिति । असक्तबुद्धिः सर्वत्र पुत्रमित्रकलत्रधनादिष्वसक्ता सक्तिर्मोहादनुरक्तिस्तद्रहितत्वादसक्ता रागममतादिदोषनिर्मुक्ता बुद्धिर्यस्य सोऽसक्तबुद्धिः सर्वतः सम्यग्विरक्त इत्यर्थः । तात्कालिकवैराग्ये सत्यप्यस्थिरात्मनः पश्चाद्वागादयो विषयप्रवृत्तिस्तथा पातित्यं च स्यादतस्तदभावेन भवितव्यमित्याह—जितात्मेति । जितो निर्जितस्तीव्रमुमुक्षुया मुहुर्मुहुर्विषयदोषसंदर्शनेन तदुदिततीव्रवैराग्येण तेषु बन्धकत्वबुद्ध्या भयेन चासत्त्वज्ञानेन च सम्यग्विषयवैमुख्यं गमित आत्मा मनो यस्य स जितात्मा वशीकृतचित्त इत्यर्थः । तीव्रमोक्षेच्छादिभिर्जितात्मत्वे सिद्धेऽपि औषधवदशनमाचरेदित्युक्तलक्षणाभावे देहसौख्यापेक्षावतो ज्ञानतत्फलासंभवात्संन्यासे नाधिकारोऽतस्तदभावेन भवितव्यमित्याह—विगतस्पृह इति । देहसौख्यात्परिग्रहसामीचीन्याद्विशिष्य गता स्पृहा आशा यस्य स विगतस्पृहो देहभरणापेक्षारहित इत्यर्थः । एवंलक्षणलक्षितः शुद्धात्मा सद्गुरुप्रसादाद्विज्ञातात्मस्वरूपो मुमुक्षुर्विद्वान् नैष्कर्म्यसिद्धिं श्रौतस्मार्तादिसर्वकर्मभ्यो निर्गतो यः स निष्कर्मा तस्य भावो नैष्कर्म्यं विहितप्रतिषिद्धादिसर्वकर्मसंबन्धराहित्येनावस्थानं नैष्कर्म्यं कर्मतद्विध्योरविषयत्वं तस्य प्राप्तिर्नैष्कर्म्यसिद्धिस्तां परमां परमपुरुषार्थस्य मोक्षस्य हेतुभूतज्ञाननिष्ठासाधनत्वात् परमां नैष्कर्म्यसिद्धिं—संन्यासेन हि विहितानां कर्मणां ससाधनानां विधिना परित्यागः संन्यासः—तेन संन्यासाश्रमेण यतिधर्मेणैव गच्छति । न तु ब्रह्मचर्याश्रमेण, नापि गार्हस्थ्येन, नापि च वानप्रस्थ्येन नैष्कर्म्यं सिध्यति । अतो ब्रह्मविदो नैष्कर्म्यं संन्यासेनैव प्राप्तव्यमिति सिद्धम् ॥ ४९ ॥

श्री० टी०—ननु कथं कर्माणि क्रियमाणे दोषांशप्रहाणेन गुणांश एव संप्रत्यय इत्यपेक्षायामाह—असक्तेति । असक्ता सङ्गशून्या बुद्धिर्यस्य, जितात्मा निरहंकारः, विगतस्पृहो विगता स्पृहा फलविषयेच्छा यस्मात्सः—एवंभूतेन ‘स त्यागः सात्त्विको मतः’ इत्येवं पूर्वोक्तेन कर्मासक्तितत्फलयोस्त्यागलक्षणेन संन्यासेन नैष्कर्म्यसिद्धिं सर्वकर्मनिवृत्तिलक्षणां सत्त्वशुद्धिमधिगच्छति । यद्यपि सङ्गल्लयोस्त्यागेन कर्मानुष्ठानमपि नैष्कर्म्यमेव कर्तृत्वाभिनिवेशाभावात् । तदुक्तम्—‘ नैव किंचित्कारोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ’ इत्यादिश्लोकचतुष्टयेन । तथाप्यनेनोक्तलक्षणेन संन्यासेन परमां नैष्कर्म्यसिद्धिं सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी’ इत्येवंलक्षणां पारमहंस्यपरपर्यायां प्राप्नोति ॥ ४९ ॥

स० टी०—यो विवेकादिसामग्र्या संपन्नः सन् विशुद्धधीः ॥ सत्त्वाशुद्धिद्वारा मुमुक्षुः संयतेन्द्रियः

॥ १ ॥ शुद्धब्रह्मैक्यजिज्ञासां प्राप्नो वेदान्तसद्गिराम् ॥ श्रवणाद्यादरात्कर्तुं निर्विशेषतया सदा ॥ २ ॥ तच्छेषभूतं संन्यासं श्रुत्यादिविहितं चरेत् ॥ स कीदृशोऽस्ति जिज्ञासुरित्यत्राह जगद्गुरुः ॥ ३ ॥ सर्वत्र पुत्रदारादौ ममेत्यासङ्गकारणे ॥ अहमेपां ममैते चेत्यभिष्वङ्गविवर्जिता ॥ ४ ॥ बुद्धिर्यस्य यतस्तेन स्ववशे स्थापितं मनः ॥ विषयेभ्योऽपि सर्वेभ्यः प्रत्याहृत्य विवेकतः ॥ ५ ॥ सति रागे कथं चेतः प्रत्याहरणमाचरेत् ॥ तत्राह सर्वदृश्येषु भोगजालेषु सर्वशः ॥ ६ ॥ दोषदृष्ट्या विरक्तः सञ्जातो यो विगतस्पृहः ॥ नित्यबोधपरां नन्दरूपे मोक्षे च तत्परः ॥ ७ ॥ स एवं पुरुषश्रेष्ठो विचारैकपरायणः ॥ निष्कर्मब्रह्मतज्ज्ञानं नैष्कर्म्यं तत्स्वरूपिणीम् ॥ ८ ॥ सिद्धिं साधनसंपत्त्या प्रकृष्टां फललक्ष्णाम् ॥ संन्यासेनैव तत्पूर्वविचारेणाधिगच्छति ॥ ९ ॥ यद्वा संन्यासरूपां तां सिद्धिं नैर्गुण्यलक्ष्णाम् ॥ उक्त्या पूर्वसात्त्विक्याः सिद्धेः फलस्वरूपिणीम् ॥ १० ॥ ब्रह्मात्मैक्यपरानन्दसाक्षात्कारैकयोग्यताम् ॥ प्राप्नोतीत्यर्थ एवास्तु चेत्यभावे तृतीयया ॥ ११ ॥ ४९ ॥

भा० टी०—ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणायाः कर्मजायाः सिद्धेः फलभूतां ज्ञाननिष्ठालक्षणां नैष्कर्म्यसिद्धिमाह—असक्तेति । सर्वत्र सक्तिनिमित्तेषु पुत्रदारादिविशेषसक्तबुद्धिरसक्ता सङ्गरहिता बुद्धिरन्तःकरणं यस्य स यतो जितो वशीकृत आत्मान्तःकरणं यस्य स जितात्मा, अत एव विगता स्पृहा देहजीवनभोगेषु तृष्णा यस्मात्स य एवंभूत आत्मज्ञः स नैष्कर्म्यसिद्धिं—निर्गतानि कर्माणि यस्मात् निष्क्रियात्मसंज्ञायात् स निष्कर्मा तस्य भावो नैष्कर्म्यं तच्च तत्सिद्धिश्च सा, नैष्कर्म्यस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणस्य सिद्धिर्निर्वृत्तिरिति वा, तां परमां कर्मजायाः सिद्धेः प्रकृष्टां सद्योमुत्तयवस्थानरूपां संन्यासेन सम्यक्दर्शनेन तत्पूर्वकेण वा सर्वकर्मसंन्यासेनाधिगच्छति प्राप्नोति । तदुक्तम् ‘सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन्’ इति ॥ ४९ ॥

प० टी०—अथ स्वधर्माचरणेऽपि गुणदोषविवेकमाह—असक्तबुद्धिरिति । असक्ता सर्वत्र गृहादिषु सङ्गशून्या बुद्धिर्यस्य, जितात्मा निरहंकारः, विगतस्पृहः कर्मफलानपेक्षः पुरुषः पूर्वोक्तेन कर्मासक्तिसात्त्विकत्यागलक्षणेन संन्यासेन नैष्कर्म्यसिद्धिं सर्वकर्मनिवृत्तिलक्षणां सत्त्वशुद्धिमधिगच्छति ॥ ४९ ॥

रा० टी०—स्वकर्मनिरतः सिद्धिं विन्दतीत्यत्रापेक्षितधर्मान्तराण्याह—असक्त इति । सर्वशब्दादिविषयेषु असक्तबुद्धित्वे हेतुर्जितात्मेति । वशीकृतमनस्कः वैपयिकसुखे क्षुद्रासुगमिकसुखे चापगतेच्छः । परमां संपूर्णां नैष्कर्म्यसिद्धिं नैष्कर्म्याय मोक्षाय सिद्धिमुपायसिद्धिं प्रारब्धान्यसर्वानिष्टकर्मनाशारूपां सिद्धिं वा, संन्यासेन काम्यकर्मत्यागेन सर्वकर्मणां भगवति समर्पणेन वाऽधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ४९ ॥

सिद्धिं प्राप्नो यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे ॥

समासेनैव कौन्तेय ! निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

त० टी०—अधुना नैष्कर्म्यसिद्धिः, प्रेमलक्षणा भक्तिर्भगवत्प्राप्त्यन्तर्ङ्गहेतुरिति वक्तुं तस्याः प्राप्तिप्रकारमुपदिशति—सिद्धिमिति । ज्ञाननिष्ठाफलरूपां नैष्कर्म्यसिद्धिमनवरतध्याननिष्ठालक्षणां परां भक्तिं यथा येन प्रकारेण प्राप्तः सन् ब्रह्म प्राप्नोति तथा समासेन संक्षेपेण वक्ष्यमाणं प्रकारं मे मद्बचनान्निबोध निश्चयेन जानीहि । यथा सिद्धिं प्राप्नो ब्रह्म प्राप्नोतीति प्रतिज्ञातां ब्रह्मप्राप्त्यसाधारणोपायभूतां पराभक्तिं विशिनष्टि—निष्ठा ज्ञानस्य या परेति । या ज्ञानोत्तरभाविनी परा भक्तिः सा ज्ञानस्य परा निष्ठा उत्तमावस्थितिः फलमिति यावत् । स्वरूपतो विषयतश्च निरतिशयत्वात् ज्ञान्यग्रेसराणां सनकादिप्रह्लादादीनाम् । तथोक्तं श्रीभागवते भगवता स्वयमेव । “एतावा-

न्योग आदिष्टो मच्छिष्यैः सनकादिभिः । सर्वतां मन आकृष्य मय्यद्वावेश्यते यथा” इति, “या प्रीति-
रविषेकानां विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्नापसर्पतु” इति वैष्णवे प्रह्लादोक्तेश्च ॥५०॥

म० टी०—प्रागुक्तसाधनसंपन्नस्य सर्वकर्मसंन्यासिनो ब्रह्मज्ञानोत्पत्तौ साधनक्रममाह—सिद्धिमिति ।
स्वकर्मणेश्वरमाराध्य तत्प्रसादज्ञां सर्वकर्मत्यागपर्यन्तां ज्ञानोत्पत्तियोग्यतारूपां सिद्धिमन्तःकरणशुद्धिं प्राप्नो-
यथा ब्रह्म प्राप्नोति येन प्रकारेण शुद्धमात्मानं साक्षात्करोति तथा तं प्रकारं निबोध मे मद्बचनादवधारयानु-
ष्ठातुम् । किमतिविस्तरेण ? नेत्याह—समासेन । संक्षेपेणैव न तु विस्तरेण हे कौन्तेय । तदवधारणे किं
स्यादित आह—निष्ठा ज्ञानस्य या परा । ज्ञानस्य विचारपरिनिष्पन्नस्य निष्ठा परिसमाप्तिः यदनन्तरं साध-
नान्तरं नानुष्ठेयमस्ति । परा श्रेष्ठा सर्वान्त्या वा साक्षान्मोक्षहेतुत्वात् । तां सिद्धिं प्राप्तस्य ब्रह्मप्राप्तिरूपां
ज्ञाननिष्ठां परां संक्षेपेण निबोधेत्यर्थः ॥ ५० ॥

शं० टी०—ज्ञानकर्मणोः साध्यसाधनभावं सूचयितुं सात्त्विककर्मानुष्ठानसंभावित्वा सत्त्वशुद्धिरुक्ता । ततः
संप्राप्ततत्त्वविवेकज्ञानारूढस्य यतोर्विदेहकैवल्यसिद्धिकारणस्य ज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वसिद्धये नियमेन क्रमेण
कर्तव्यां ज्ञाननिष्ठां सप्रकारां ज्ञानफलं च निरूपयितुमाह—सिद्धिमिति । सत्त्वशुद्ध्या सम्यग्विदितात्म-
तत्त्वो मुमुक्षुरारूढः संन्यासेन सिद्धिं नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तः सन् यथा येन प्रकारेण तत्तत्साधनानुष्ठानपूर्व-
कज्ञाननिष्ठासिद्धिक्रमेण परिपक्वज्ञानेन ब्रह्माप्नोति ब्रह्मभावं गच्छति । विदुषो ब्रह्माप्तिर्नाम संशयासंभावना-
विपरीतभावनादिविकल्परहित्येन सम्यगपरोक्षीकृते स्वात्मनि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसच्चिदानन्दैकरसे निर्विशेषे-
ऽद्वितीये परे ब्रह्मणीदमेवाहमिति आत्मत्वबुद्धिकरणमेव । यथाऽऽरोपितदोषेण स्वमन्यथा गृहीत्वा देवदत्तस्त-
न्निवृत्त्या देवदत्त एवाहमिति स्वात्मनि स्वबुद्धिं करोति । एवं स्वाज्ञानेन स्वं ब्रह्म विस्मृत्य गुरुप्रसादाद्वात-
विज्ञानेन तन्निवृत्त्या स्वात्मनि ब्रह्मणि स्वबुद्धिं करोति । तत्र स्वबुद्धिकरणमेव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिर्न तु धन-
वत्प्राप्तिरुच्यते । देशतः कालतः स्वरूपतश्च प्राप्तव्यस्य ब्रह्मणो व्यवधानाभावात् । ‘अयमात्मा ब्रह्म’ इतिन्याये-
नामुर्विदुषः स्वरूपत्वान्नित्याप्तस्य वस्तुनः पुनरास्तिकल्पनायोगात् । अतो विरमृतकण्ठाभरणस्यावमर्शने-
नास्तित्वावधारणं यथा प्राप्तिः, तथाऽज्ञानेनान्यथा गृहीते स्वात्मनि ब्रह्मणि विचारजन्यज्ञानेन
पुनः स्वभावावधारणमेवास्ति । एवं ब्रह्मविद्यया येन ब्रह्मनिष्ठासिद्धिप्रकारेण विशुद्धबुद्ध्या ब्रह्माप्नोति, तथा
तं ज्ञाननिष्ठासिद्धिप्रकारं समासेन संक्षेपेणैव न तु विस्तरेण, विशुद्धबुद्धेः सूक्ष्मग्राहिणो बहुग्राथानुपयोगात्,
स्वल्पग्रन्थेन तं प्रकारं मे निबोध नितरां बुद्धयस्व, बुद्ध्या तदनुष्ठानपरो भव । श्रुतेर्वीचस्य च फलमनुष्ठान-
मेव, अन्यथाऽऽपणवातावदुपदेशो निरर्थक इत्यर्थः । तत्खलु सम्यग्ज्ञानं विदेहमुक्तेः परमकारणं, या परा
निरतिशयपरिपाकलक्षणा निष्ठा परिसमाप्तिर्विकारनिर्मुक्ता निश्चला स्थितिः । कस्य निष्ठेत्यत आह—
ज्ञानस्येति । ‘न जायते म्रियते’ इत्यारभ्य ‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । ....प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥’
इत्यन्तेन निर्विशेषविषयकेण ग्रन्थेन यादृश आत्मा निर्विशेषो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः परः प्रत्यगो-
करसोऽद्वितीयः सम्यङ्कल्पितस्तद्विषयं ज्ञानं यादृशम् । यादृशज्ञानेनाहमेवेदं सर्वमिदं सर्वमहमिति
ब्रह्मविद्यतिः सर्वात्मकं दृश्यसंवन्धरहितं चिदेकरसमाकाशवत्परिपूर्णमद्वितीयमात्मानं पश्यति । तादृशज्ञान-
सिद्धौ कार्या या परा निष्ठा सा येन प्रकारेण सिध्यति तं प्रकारं मत्तो निबोधेत्यर्थः । ननु मुमुक्षोरात्म-
ज्ञानमेव न सिध्यति कुतस्तन्निष्ठा परा सिध्येत् ? कथं ज्ञानस्यासिद्धिरिति चेदुच्यते । यदाकारं ज्ञेयं तदा-
कारमेव भवति तज्ज्ञानम् । नरश्चेज्ज्ञेयस्तज्ज्ञानं च नराकारमेव भवति, पशुश्चेत्पश्वाकारं, नान्यथा । निराका-
रस्वात्मा, न ह्यात्मन आकारोऽस्ति । ‘न सत्तन्नासदुच्यते’ इति दृश्यत्वनिषेधात्सदसद्विलक्षणस्य वस्तुनोऽप्रसि-
द्धत्वाद्नाकारत्वाच्च विषयत्वानुपपत्तेः । आकारवत्ता त्वात्मनस्तदा सिध्येद्यथात्मा युष्मत्प्रत्ययार्थः स्यात् । न ह्ययं

युष्मत्प्रत्ययार्थो भवति, “अस्थूलमनण्वह्रस्वम्” इत्यात्मनः सर्वदृश्यवैलक्षण्यश्रवणात् । ननु “तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः” इति, “अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः” इत्यात्मनो ज्योतिःस्वरूपत्वं श्रूयते, कथमरूपत्वमिति चेन्न । ‘अस्थूलम्’ इति, ‘यत्तदद्रेश्यम्’ इति रूपवद्द्रव्यत्वनिषेधे सत्यरूपिद्रव्यत्वापत्त्या जडत्वापत्तौ सत्यां श्रुत्या तन्नि-
रस्यते—प्रकाशस्वरूप आत्मेति, न तु सूर्यादिवत् ज्योतिःस्वरूप आत्मेत्युच्यते । तथात्वे सत्यात्मनो भौतिक-
त्वज्ञेयत्वजडत्वानित्यत्वादिदोषः प्रसज्येत । सूर्यादिवदप्रयत्नेन विषयत्वं च स्यात्, तदयुक्तम् “दिव्यो ह्यमूर्तः
पुरुषः” इत्यमूर्तत्वश्रवणात् । “न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य” इति आत्मनो निर्विषयत्वमेव श्रूयते । विषयभूते हि
वस्तुनि ज्ञानस्य तदात्मना परिणामो न त्वविषयभूते परिणामः संभवति । ननु “स आत्मा स विज्ञेयः”
इत्यात्मा निर्विशेषः श्रूयते । श्रुतार्थाकारेण ज्ञानस्य परिणाम उपपद्यत एवेति चेन्न । ‘एष बन्ध्यासुतो याति’
इत्यादि श्रुतार्थाकारज्ञानप्रसङ्गात्तादृशज्ञानस्य मनोराज्यवन्मिथ्यात्वोपपत्तेश्च । न हि श्रुतं श्रावितं वा, मनसा
भावितं वा वस्तु तद्विषयकं ज्ञानं च सत्यं भवति, प्रमाणान्तरेण च बाध्यते । यत एवमत आत्मविषयकं ज्ञान-
मेव न संभवति । तदसंभवे विदुषः कथं तन्निष्ठा सिध्यतीति चेन्न । प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्यत्वादात्मसत्तायास्त-
ज्ज्ञानासंभवासिद्धेः । कुत्रचित्प्रत्यक्षं प्रमाणं कुत्रचिदनुमानं कुत्रचिच्छास्त्रं कुत्रचिदर्थपत्तिः । आत्मविषये
त्वेतत्सर्वं प्रमाणमेव भवति तदुच्यते—देहेन्द्रियादयोऽधिष्ठातृमन्तः, स्वतो जडत्वे सति इष्टानिष्टप्रवृत्तिनिवृत्ति-
मत्त्वात्, यन्नैवं तन्नैवं यथा शकटः, तदधिष्ठाताऽऽत्मा देहादिभ्यो भिन्नः नियामकत्वाद्रथिकवदित्याद्यनुमानेन
‘नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञम्’ इत्यादिशास्त्रेण चात्मावगन्तुं शक्यते पण्डितैः । यथा चाद्यैकादशी शिवरात्रिरिति
शास्त्रेणोक्तमङ्गीकृत्योपोष्यते, तथा विदुषा ‘नान्तःप्रज्ञमित्यादिना प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं
मन्यन्ते स आत्मा’ इत्यन्तेन शास्त्रेण सकलदृश्यसंबन्धं निषिध्यार्पितं केवलमात्मतत्त्वं स्वात्मनाऽवगन्तव्यम्,
उभयोः शास्त्रप्रतिपाद्यत्वाविशेषात् । ननु “नान्तःप्रज्ञम्” इति श्रुत्युक्तार्थस्य निर्विशेषत्वेनोपलब्ध्यभावाद्ब-
न्ध्यापुत्रवदसत्त्वमेवेति चेदेकादश्या अपि विशेषाकारादर्शनात्स्वरूपेण तत्तुल्यत्वादननुष्ठेयत्वप्रसङ्गात् । तत
उभयोरपि शास्त्रैकगम्यत्वं तदुक्तत्वेनाभ्युपगम्यत्वं च सममेव । नन्वेकादशीवदात्मसद्भावः शास्त्रेणाङ्गीक्रियत
एवेति चेत्तत्र यथा निश्चयेन प्रवृत्तिस्तथा नाहं देहादिरिति निश्चयेनानात्मन्यहंभावं परित्यज्य ब्रह्मैवाह-
मिति तूष्णीं स्थीयतां, न पुनर्विकल्प्यतामिदमेव प्रामाणिकस्य प्रमाणस्य च फलम् । नन्वस्माकं शास्त्रं
प्रमाणमेव, तथाप्यविषयत्वादात्मनस्तदनुभवाभावात्प्रवृत्त्यभाव इति चेत्तर्हि एकादश्याः प्रत्यक्षत्वं तदनुभूत्या
प्रवृत्तिरित्यज्ञतमत्वं स्वीयं प्रकटितम् । पण्डितानां शुद्धबुद्धीनामेव सुसुक्ष्मां मोक्षशास्त्रे तत्प्रतिपादितार्थं च
विश्वासो दृढप्रत्ययः प्रवृत्तिश्च सहस्रकोटिजन्मार्जितपुण्यपुञ्जपरिपाकवशादीशप्रसादादेव सिध्यति, नान्यथा
युक्तिकोटिभिरशुद्धात्मनाम् । यदुक्तम् ‘अविषयत्वादप्रसिद्धत्वाच्चात्मनस्तदनुभवाभावात्प्रवृत्त्यभावः’ इति—
अत्रोच्यते । न तावदयमात्मा स्वयमेकादशीवदेकान्तेनाविषयः, अस्मत्प्रत्ययार्थत्वेन नित्यापरोक्षत्वात्प्रकाश-
स्वरूपत्वात्सर्वप्रकाशकत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । न ह्यात्मा यस्य कस्याचित्कदाचिदप्रसिद्धो भवति ज्ञातव्यः
प्राप्तव्यो वा । सत्यप्रसिद्धत्वे आत्मनो लौकिको वैदिकश्च व्यवहारस्तव न सिध्येत् । सर्वेषामात्मानमुद्दिश्यैवेष्टा-
निष्ठयोः प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च दृश्यते, न त्वनात्मानं देहं प्राणं वा बुद्धिं बान्धवं वा । मर्त्यः खल्वात्मसुखायैव
देहस्यारोग्यमिच्छति, बुद्धेः सौष्ठवमाहारस्योपशमं च प्राणनिरोधं योगं च करोति, भार्यामुद्रहते, देवान्
यजते, हरिं भजति । ततो देहादिविलक्षण आत्मा प्रसिद्ध एवास्मत्प्रत्ययार्थः । न हि नाहमस्मीति कदाऽपि
यस्य कस्यापि प्रत्ययोऽस्ति । स्वप्रमहमद्राक्षम्, सुखमहमस्वाप्सम्, अहं जागर्मात्यवस्थात्रयेऽपि सर्वैरहम-
स्येवेत्यात्मसत्तायाः सदानुभूयमानत्वादात्मनो ज्ञेयत्वानुपपत्तेः सर्वदृश्यभिन्नत्वप्रसिद्धेश्च । न हि स्वमेकं
साक्षादनुभवतः पण्डितस्य स्वसत्तासिद्धेः प्रमाणमपेक्ष्यते । सर्वेषां प्रमाणानां प्रामाण्यं यतः सिद्ध्यति तं सर्व-

प्रमाणप्रामाण्यसिद्धिकारणं स्वप्रकाशमात्मानं किंनु प्रकाशयेत् । नह्यचेतनं चेतनं प्रकाशयति स्वसत्त्वं स्वस्यैव प्रत्यक्षम् । ततः प्रत्यक्षं प्रमाणम् । व्यवहारान्यथानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्तिश्च प्रमाणम् । एवं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धस्यात्मनो बन्ध्यापुत्रवदसत्त्वं तज्ज्ञानस्य मनोराज्यवत्सगुणध्यानबन्ध्याविषयत्वं प्रमाणान्तरबाध्यत्वं च संभावयितुं न शक्यते । तथास्वे तव त्वज्ज्ञानस्य चाभावत्वप्रसङ्गात् । ततो ज्ञातृत्वेनास्मत्प्रत्ययार्थत्वेन सर्वव्यवहारकारणत्वेन परमप्रेमास्पदत्वेन च प्रसिद्धत्वादात्मा नायमत्यन्ताविषयो भवति, किंतु स्वच्छत्वाभिर्मलत्वात्सूक्ष्मत्वाच्च बुद्धिरात्मचैतन्यव्याप्त्या, सूर्यप्रकाशव्याप्त्या स्फटिकः सूर्यवद्यथा, तथात्मवदवभासते । तादृशबुद्धिव्याप्त्या मनआदिस्थूलान्तं सर्वमात्मवदवभासते । तेन देहेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्यादिष्वनात्मस्वहमित्यात्मबुद्धिः सर्वेषां मनुष्योऽहं ब्राह्मणो यतिरिति, द्रष्टा श्रोता काणः खजौऽहमिति, क्षुधितः पिपासितोऽहमिति, कर्ता भोक्ता-ऽहं सुखी दुःखीत्येवमारोपितैरनात्मतत्प्रत्ययैः शैवालैर्जलमिव मेघपटलैश्चन्द्रवत्तिरोहिततया विस्पष्टं न प्रकाशते । शतधा श्रुत्वा सत्त्वाऽप्यनाद्यविद्यावासनया पण्डिता अपि बहिरन्तःपरिपूर्णमप्यात्मानमतिसूक्ष्ममतीन्द्रियमनवगाह्य जडमारोपितमेव स्थूलमनात्मानमात्मत्वेन गृह्णन्ति, नत्वात्मानम् । ततोऽनाद्यविद्यारोपितानामन्तर्बुद्ध्यादीनां बहिर्घटपटादीनां तत्प्रत्ययानां च “सर्वमिदमहं ब्रह्मैव” इति सर्वत्र प्रत्यगृह्यता ब्रह्मैकविषयया निरास एव कर्तव्यः । संततब्रह्मप्रत्ययावृत्त्या विपरीतप्रत्ययानां निःशेषनिवृत्तौ सत्यां, शैवाल-निवृत्तौ स्वच्छं सुखकरं जलमिव, मेघापाये पूर्णं आनन्दकरश्चन्द्र इव, स्वच्छः शान्तश्चिद्धन आनन्दधन आत्मा ज्ञानचक्षुषः सम्यग्विषयो भवति । यत एवं ततः आत्मावरकानात्मप्रत्ययनिरसन एव प्रयत्नः कर्तव्यस्तीव्रमुक्षया विदुषा, न त्वात्मा कीदृशः? किंलक्षणः? कथं तिष्ठति? कुत्रास्ते? कथं प्राप्यः? इत्यात्मसद्भावे तत्प्राप्तिवेदने च । तस्याहमर्थत्वेन स्वतः सिद्धत्वान्नित्यप्राप्तत्वाच्च । कालदिगादेर्निराकारस्यापि च ज्ञानं शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां सिध्यति । अद्यैकादशीयं प्राचीति । किमुत स्वस्वरूपत्वेन सिद्धस्यात्मनो ज्ञानं शास्त्राचार्योपदेशेन सिध्यतीति ? आत्मज्ञानेनैव हि स्वं च परं च विजानात्यहं ममेदमिति । यः स्वप्नमद्रार्क्षं, यः सुखमस्वाप्सं, सोऽहं जागर्मीत्यनुभूयमानस्य स्वस्य देहेन्द्रियादिभिन्नत्वं स्वप्ने सुषुप्तौ बुद्ध्यादिभिन्नत्वं ज्ञातृत्वं च सर्वत्र ज्ञात्वाऽप्यात्मा कस्तज्ज्ञानं कथमिति वक्तुं पण्डितस्य न युक्तम् । यस्य प्रकाशेनेदं सर्वं बहिरन्तर्विजानाति तज्ज्ञानं न सिध्यतीति वचनमतीव साहसम् । “एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञः” इति क्षेत्रं क्षेत्रधर्मजातं च सर्वं यो विजानाति सोऽहमात्मेत्यात्मज्ञानं यतेः शुद्धात्मनः परमेश्वरप्रसादात्सुलभतममेव । यस्मादेवं तस्मादात्मा सुप्रसिद्धस्तज्ज्ञानमप्यात्मेश्वरप्रसादात्सुलभतममेवेति कृत्वा शुद्धात्मनो यतेः सदुरूपदेशात्संप्राप्तस्यैवात्मज्ञानस्यानात्मवासनाकृतविपरीतप्रत्ययानिःशेषनिवृत्त्या अप्रतिबद्धत्वसिद्धये सुमुक्षोज्ञाननिष्ठा संपादनीयेत्युच्यते भगवता—निष्ठा ज्ञानस्य या परेति । ननु सुमुक्षोज्ञाननिष्ठा संपादनीयेत्युच्यते । ज्ञाननिष्ठा नाम ज्ञाने ज्ञानस्वरूपे ब्रह्माणि चित्तस्य नैश्वर्येन स्थितिर्वा किं ज्ञानाभ्याससमाप्तिर्वा ? नाद्यः, चञ्चलत्वान्मनसो ब्रह्माणि स्थित्यसंभवात् । द्वितीये ज्ञानस्य ज्ञानहेतोर्वेदान्तशास्त्राभ्यासस्य परिसमाप्तिर्वा उत ज्ञानस्य प्रत्ययावृत्तेः परिसमाप्तिर्वा ? नाद्यः, केवलग्रन्थस्य शुष्कतर्कवदावृत्त्या क्लेशं विना प्रयोजनादर्शनात् । न द्वितीयः, तत्त्वमसीति तत्त्वंपदार्थशोधनपूर्वकं वाक्यार्थश्रवणमात्रेणैवाहं ब्रह्मास्मीति विदुषो ब्रह्मात्मप्रत्यये संपद्यमाने पुनः पुनस्तदावृत्तेः फलादर्शनात् । अहं ब्रह्मास्मीतिसंपन्नज्ञानस्यैव ब्रह्मात्मप्रत्ययस्य दाढ्याय पुनः पुनरावृत्तिः कर्तव्येति चेन्न, पट्टाभिषेकेणैव संप्राप्तराजत्वस्य नृपतेः पुनः पुनः राजाऽहमित्यावृत्तिवच्छ्रुतियुक्तिभिः सम्यक्शोधितयोस्तत्त्वंपदार्थयोरेकत्वावबोधकवाक्यार्थश्रवणमात्रेणाहं ब्रह्मैवेति ब्रह्मात्मभावापन्नस्य यतेः पुनः पुनर्ब्रह्मैवाहमिति प्रत्ययावृत्त्या पुनरुपाधिकृतपरिच्छिन्तिं विना फलान्तरदर्शनादराज्ञ आवृत्तिक्रियया राजत्वमिव अब्रह्मणो ब्रह्मत्वमावृत्तिक्रियया कल्प्यं च स्यात् । घटोऽयमित्युपदेशमात्रेण घटविषयकं ज्ञानं झटिति

यथा जायते, तथैव तत्त्वमसीत्युपदेशमात्रेणाहं ब्रह्मेति ब्रह्मात्मत्वापादकं ज्ञानं शुद्धात्मनो जायते एव, नात्र पुनः पुनः प्रत्ययावृत्तिरपेक्ष्यते । नहि चक्षुःसंनिकर्षमात्रेण घटज्ञाने जाते घटोऽयं घटोऽयमिति तज्ज्ञानदाढ्याय मुहुर्मुहुरावृत्तिरपेक्षिता भवति, प्रमाणप्रमेयसंबन्धमात्रैकसाध्यत्वात्प्रमायाः, न त्वावृत्तिसाध्यत्वमस्ति, वस्तु- तन्त्रत्वाज्ज्ञानस्य, न पुरुषतन्त्रत्वम् । अतो ज्ञानाभ्यासो निष्प्रयोजन एवेति चेत्सत्यं, प्रमाणप्रमेयसंबन्ध- मात्रजन्यमेव ज्ञानं वस्तुतन्त्रं, न तु पुरुषतन्त्रं, नापि क्रियातन्त्रं; तथापि स्वोत्पत्तौ प्रमाणसौष्ठवमपेक्षते । वास्तवमपि ज्ञानं सति प्रमाणसौष्ठवे समीचीनं जायते, नत्वसौष्ठवे । यथा चक्षुषः काचकामलादिदोषेण तैमिरिकत्वे चन्द्रानेकत्वज्ञानमवास्तवमेव जायते, वस्तुनो विस्पष्टत्वेऽपि । तस्यैव निरन्तरौषधसेवया तद्दोष- निवृत्त्या निर्मलत्वे सिद्धे वास्तवमेव चान्द्रं ज्ञानं विस्पष्टं तद्दर्शनाह्लादश्च सिध्यति । तथैवानाद्यविद्यावासना- कृतैः सत्त्वरजस्तमोदोषैर्दूषिते सत्यन्तःकरणे समुत्पद्यमानैरहमिदमद इत्याद्यनात्मप्रत्ययैर्व्यवधीयमानमा- त्मतत्त्वं न विस्पष्टं भाति । तस्यैवान्तःकरणस्य चिरकालनित्यनिरन्तरसमनुष्ठितसमाधियोगेन सजातीय- प्रत्ययावृत्तिलक्षणेन निरुक्तदोषाणां तत्कार्याणां च निःशेषनिवृत्त्या केवलशुद्धसत्त्वभावापत्तौ सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेत्यद्वैतात्मविज्ञानं सर्वदृश्यसंबन्धनिर्मुक्तमप्रतिबद्धं च जायते । ततो ज्ञानपरिपाकैकप्रयोजनत्वात्प्रत्य- यावृत्तेः, सत्यामेव ज्ञानपरिपाकसिद्धौ, उक्तलक्षणं सम्यग्ज्ञानं कैवल्यपदावसानकमखण्डानन्दानुभावकं च सिध्यति । तथा च श्रुतिः—“समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसो निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत्” इति, ‘आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः’ इति, ‘अभ्यासात्पक्वविज्ञानः कैवल्यं लभते नरः’ इति च, ‘नास्ति ज्ञानात्परं किञ्चित्पवित्रं पापनाशनम् । तदभ्यासादृते नास्ति संसारोच्छेदकारणम्’ इति । ज्ञानस्य परिपाको नाम चिरकालनित्यनिरन्तरसमभ्यस्यमानसजातीयप्रत्ययावृत्त्या सम्यग्ज्ञानोत्पत्तिप्र- तिबन्धकानां सत्त्वरजस्तमोगुणानां तत्कार्याणां चाहमिदमद इष्टमनिष्टमित्यादिविपरीतप्रत्ययानां रागद्वेष- मोहादिविकाराणां च निःशेषनिवृत्त्या समुत्पद्यमानोऽन्तःकरणस्य केवलशुद्धसत्त्वभाव एव प्रसादलक्षणः । यस्मिन्सति सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति स्वस्मिन्सर्वत्र ब्रह्मात्वधीव्यवस्थापकं परावरैकत्वविज्ञानं विकल्पनिर्मुक्तं वृत्तिव्यापारसमाप्ति- लक्षणं संभवति । तदेतज्ज्ञानं नित्यनिरन्तरसजातीयप्रत्ययावृत्त्येकगम्यं, नत्वयं घट इति वत्सकृदुपदेशमात्रगम्यं, नापि राजत्वज्ञानवत्पटवन्धक्रियामात्रगम्यं च भवति । तत्र ज्ञेयस्य स्थूलत्वेन तज्ज्ञा- नस्यापि स्थूलत्वान्निष्प्रतियोगिकत्वाल्लौकिकत्वाच्च प्रत्ययावृत्तिर्नापेक्ष्यते । “सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यम्” इति, “तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टम् । गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्” इति श्रवणादत्र तु ज्ञेयं वस्तु परमसूक्ष्ममलौकिकं शैवाल- पटलैर्जलवद्विद्यातत्कार्यैस्तिरोहितं भवति । ततस्तज्ज्ञानं, चक्षुः सूर्यालोकमिव, स्वविषयावरकवारणं सत्प्रत्य- यावृत्तिलक्षणमपेक्षते । नैतेन ब्रह्मभावः कल्पितो भवति । नाहं मनुष्य इत्यत्रात्मनो मनुष्यत्वमपोह्यते, नत्व- हर्मर्थत्वं कल्प्यते, नापि ब्रह्मभावः कल्प्यते । अहर्मर्थत्वस्य स्वतःसिद्धत्वात् ‘अयमात्मा ब्रह्म’ इति, ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि’ इति ब्रह्मभावस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात् । सति तयोर्भेदे कथमद्वैतं सिध्येत् ? “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । नेह नानास्ति किञ्चन” । “एको रूद्रो न द्वितीयाय तस्थुः” इत्यादिश्रुतिभिरद्वैतमेव प्रतिपाद्यते । ततस्तयोर्घटा- काशमहाकाशयोरिव ब्रह्मात्मनोरभिन्नत्वं स्वतःसिद्धं, न तु क्रियया कल्पयितुं शक्यम् । किं तु सत्प्रत्ययया- वृत्त्यानादिव्यासनया प्रतीयमानविपरीतप्रत्ययापनोदनमात्रमेव क्रियते ब्रह्मविदा स्वस्य पूर्णत्वज्ञानदाढ्याय । यथा स्थूलमपि रत्नज्ञानं स्वदाढ्यार्थं नित्यपरिशीलनमपेक्षते, यथा रविबिम्बज्ञानं स्थूलमपि सर्वेषामपरोक्ष- त्वाय चिरकालनित्यनिरन्तराभ्यासमपेक्षते, तथैव ब्रह्माभिन्नत्वज्ञानमतिसूक्ष्मं सप्रतिपक्षं च किमुत स्वस्या- प्रतिबद्धत्वसिद्धये सत्प्रत्ययावृत्तिमपेक्षत इति ? “तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावात्” इति, “तस्याभिध्या- नात्तृतीयं देहभेदः” इति, “निष्कलं ध्यायमानः” इति, “ध्यात्वा मुनिर्गच्छति भूतयोनिम्” इत्यादिश्रुति-

भिरुत्पन्नात्मज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वसिद्धये सजातीयप्रत्ययावृत्तिलक्षणः समाधिः कर्तव्यत्वेन आच्यते “तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः” इति । यत एवमतः सार्वार्थ्यसिद्धये द्वैतप्रत्ययापनोदकः सत्प्रत्ययावृत्तिलक्षणो ज्ञानाभ्यासः कृतश्रवणस्य विदितात्मतत्त्वस्य मुमुक्षोर्यतेः सहकारिसाधनैस्तद्वृद्धित्वादिभिरद्वै-
ष्टृत्वादिभिश्च वक्ष्यमाणैश्च संपन्नस्यावश्यं कर्तव्य इति पष्ठध्याये निरूपितमेवार्थं पुनर्द्वयितुमुच्यते भग-
वता—‘निबोध मे । समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा’ इति । यदुक्तं ज्ञानहेतोर्वेदान्तशास्त्रस्यावृत्त्या
शुष्कतर्कवत् क्लेशं विना प्रयोजनाभावादिति तन्न, वेदान्तावृत्त्येकलभ्यत्वादात्मज्ञानस्य तदावृत्तेः
सफलत्वोपपत्तेः । न हि मुमुक्षोर्यतेः स्तोत्रमन्त्रजपादिभिर्ज्ञानं सिध्यति विनाऽजस्रवेदान्तविचा-
रेण । “संन्यस्य श्रवणं कुर्यात्” इति, “श्रोतव्यो मन्तव्यः” इत्युपनिषदमावर्तयेदिति निरन्तर-
विचारस्यैव कर्तव्यत्वश्रवणात् । ‘आवृत्तिरसकृदुपदेशात्’ इति, ‘शमादिसहितस्तावदभ्यसेच्छ्रवणादिकम्’
इति, “आसुप्तेरामृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तया” इति, ‘तत्त्यागी पतितो भवेत्’ इति विचारस्य नियमेन कर्त-
व्यत्वं तत्त्यागे प्रत्यवायश्च स्मर्यते । ततः प्रणवजपादिकमङ्गं कृत्वा विचारमङ्गिनं कृत्वा यावत्सम्य-
गात्मविज्ञानं नोदेति तावदजस्रं वेदान्तावृत्त्यैव नियमेन भवितव्यं, तदेकप्रयोजनं स्यात्संन्यासस्य ।
यदा ज्ञानं विज्ञानं च सिध्यति तदाऽऽवृत्तिस्यक्तव्या । तथाच ‘ग्रन्थमभ्यस्य मेधावी ज्ञानविज्ञानतत्परः ।
पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रन्थमशेषतः’ इत्यतो जिज्ञासोर्निरन्तरावृत्तिः कर्तव्येति सिद्धम् । यदपि
चोक्तं चञ्चलत्वान्मनसो ज्ञानस्वरूपे ब्रह्मणि स्थित्यसंभवादिति तन्न, तदेकसाध्यत्वादात्मयाथात्म्या-
वधृतेः । निश्चलबुद्धिवृत्तेः सम्यग्विषयभूतस्यैव मण्यादेः स्वरूपावधारणा दृश्यते, न तु चञ्चलवृत्ते-
र्विषयभूतस्य । तद्वत्समाहितबुद्ध्या सम्यग्विषयीकृतस्यैव ब्रह्मणो याथात्म्यावधारणं तत्रात्मत्वबुद्धिकरणं
तत्फलं च सिद्ध्यति, नान्यथा । अतो मनसः स्थैर्यं समाधिना प्रयत्नेन संपादनीयं मुमुक्षोर्विज्ञाततत्त्वस्य यतेः
‘समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति’ ‘सर्वमात्मानं पश्यति’ इति समाहितबुद्धेरेवात्मयाथात्म्यवेदनं तत्रात्म-
त्वबुद्धिकरणं सार्वार्थ्यदर्शनं च श्रूयते यतः, ततः केवलश्रुतिमात्रेण यतेरात्मन्येवात्मत्वसिद्धिः सार्वार्थ्य-
सिद्धिश्च न सिध्यति, ततस्तदर्थैर्वैषा कृतश्रवणस्य ज्ञाननिष्ठोच्यते सर्वज्ञेश्वरेण—निष्ठा ज्ञानस्येति ॥ ९० ॥

श्री० टी०—एवंभूतस्य परमहंसस्य ज्ञाननिष्ठया ब्रह्मभावप्रकारमाह—सिद्धिं प्राप्त इतिषड्भिः । नैष्क-
र्म्यसिद्धिं प्राप्तः सन्न यथा येन प्रकारेण ब्रह्म प्राप्नोति तथा तं प्रकारं संक्षेपेणैव मे वचनान्निबोध ॥ ९० ॥

स० टी०—पूर्वोक्तसाधनैः सर्वैः संपन्नस्य विवेकिनः ॥ मुमुक्षोर्ब्रह्मविज्ञानसाधनक्रम उच्यते ॥ १ ॥
स्वकर्मणेशमाराध्य सिद्धिं तस्य प्रसादजाम् ॥ चित्तशुद्धिं परिप्राप्तो विज्ञानोत्पत्तियोग्यताम् ॥ २ ॥ ब्रह्म
येन प्रकारेण प्रत्यगद्वयचिद्धनम् ॥ साक्षात्करोति संशुद्धमात्मानं परमं सुखम् ॥ ३ ॥ मम वाक्यात्प्रकारं
तं कर्तुं त्वमवधारय ॥ संक्षेपेणैव कौन्तेय न तु विस्तरशः पुनः ॥ ४ ॥ तस्यावधारणे यत्स्यात्तच्छृणु
त्वं समाहितः ॥ निष्पन्नस्य विचारेण ज्ञानस्याज्ञानघातिनः ॥ ५ ॥ निष्ठा परिसमाप्तिर्या प्राप्य कार्यं न
किंचन ॥ साक्षान्मोक्षैकहेतुत्वात्सर्वान्त्या या परा स्मृता ॥ ६ ॥ तां त्वं संक्षेपतः श्रुत्वा तत्परो
भव सर्वदा ॥ ७ ॥ ९० ॥

भा० टी०—पूर्वोक्तेन स्वकर्मानुष्ठानेनेश्वराभ्यर्चनरूपेण जनितां केवलज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं
प्राप्तस्योत्पन्नात्मविवेकविज्ञानस्य केवलात्मज्ञाननिष्ठा नैष्कर्म्यलक्षणा प्रकृष्टा सिद्धिर्येन क्रमेण भवति तं
आवयितुमाह—सिद्धिमिति । सिद्धिं स्वकर्मणेश्वरमभ्यर्च्य तत्प्रसादजां कायादीनां ज्ञाननिष्ठायोग्यताल-
क्षणां सिद्धिं प्राप्तः यथा येन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मानं प्राप्नोति तथा तं प्रकारं ज्ञाननि-
ष्ठाप्राप्तिकर्म मे मम वचनान्निबोध त्वं निश्चयेनावधारय । किं विस्तरेण? नेत्याह—समासेनैव संक्षेपेणैव । यं

प्रकारमाश्रित्य मातृगर्भेण न संवध्यते तन्निबोधेति द्योतनार्थं कौन्तेयेति संबोधनम् । प्रतिज्ञातां ब्रह्मप्राप्ति-
मिदंतया दर्शयितुमाह—निष्ठेति । या ब्रह्मप्राप्तिर्ज्ञानस्यात्मज्ञानस्य परा निष्ठा परा परिसमाप्तिः ‘अव्यक्तो-
ऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते’ । ‘क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत’ । ‘न जायते म्रियते वा’ । ‘सदेव
सोम्येदमप्रआसीदेकमेवाद्वितीयम्’ । ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ । ‘तत्त्वमसि’ इत्यादिभगवद्वाक्यैरुपनिषद्वाक्यै-
श्रोक्तः ‘कूटस्थत्वमसङ्गत्वम्’ इत्यादिस्थाय्याश्च प्रदर्शितो य आत्मा तस्य ज्ञानं तु न साकारवस्तुविषयकज्ञानव-
द्भवितुमर्हति, आत्मन आकारवत्त्वस्यानिष्टत्वात् । ‘न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य । न चक्षुषा पश्यति कश्चिदे-
नम्’ । ‘अशब्दमस्पर्शमरूपम्’ इत्यादिश्रुतेः । ‘आदित्यवर्णो भारूपः स्वयंज्योतिः’ इत्यादिवाक्यानि तु द्रव्य-
गुणाद्याकारप्रतिषेधे आत्मनस्तमोरूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधार्थानि । नन्वेवं तर्हि कथं निराकारस्यात्मनो ज्ञानम्?
यतो यद्विषयं भवति यज्ज्ञानं तत्तदाकारम् । ज्ञानात्मनोऽभयोर्निराकारत्वेन कथमात्मज्ञानस्य पौनःपुन्येना-
नुसंधानात्मिका भावना निष्ठेति चेदुच्यते—आत्मज्ञानमित्यात्मविषयं ज्ञानं न विधीयते, चैतन्यस्वरूपस्यात्मनः
सुप्रसिद्धत्वेनाज्ञातत्वाभावात् । नहि यस्य चैतन्याभासता बुद्ध्यादिदेहान्ते आत्मत्वभ्रान्तिकारणं तस्याज्ञा-
तत्वं शक्यं वक्तुम् । तस्माज्ज्ञानरूपाद्यनात्माध्यारोपनिवृत्तिरेव प्रयत्नेन कार्या, बाह्याकारभेदनिवृत्तेरेवात्मस्वरू-
पावलम्बने कारणत्वात् । नात्मचैतन्यविज्ञानं तस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वात् । नन्वत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेयमासन्नतम-
मात्मभूतमप्यप्रसिद्धं दुर्विज्ञेयमतिदूरमन्यादिव ब्रह्म सर्वेषां कथं प्रतिभातीति चेत्, अविद्याकल्पितनामरूपवि-
शेषाकारापहृतबुद्धित्वेनाविवेकित्वात्तेषामिति गृहाण । बाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनां विवेकिनां तु लब्धगुर्वीशम-
सादानां नातःपरं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयं स्वासन्नमस्ति । तथा चोक्तम्—‘प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम्’
इति । एतेन निराकारत्वादात्मवस्तु नो बुद्धिरुपैत्यतो दुःसाध्या सम्यक्ज्ञाननिष्ठेति केषांचित्पण्डितमन्या-
नामुक्तिरपास्ता । गुरुसंप्रदायवतां श्रुतवेदान्तानां बहिर्विषयेष्वनासक्तबुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेषु कृतश्रमणा
चैतन्यात्मव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यानुपलब्धेर्लौकिकप्राद्यप्राहकद्वैतवस्तुनि सद्बुद्धेरत्यन्तदुःसंपाद्यत्वात् । तदु-
क्तम्—‘यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः’ इति । ज्ञानमप्यत्यन्तं प्रसिद्धमेव सुखादिवद्भ्युपगन्तव्यम् ।
येषां निराकारं ज्ञानमप्रत्यक्षं तेषामपि ज्ञानवशेनैव ज्ञेयावगतेर्दर्शनात् ज्ञेयवज्ज्ञानस्य जिज्ञासानुपपत्तेश्च ।
तथाच ज्ञानस्य ज्ञातुश्चात्यन्तप्रसिद्धत्वादात्मज्ञाने यत्नो न कर्तव्यः किंत्वनात्मन्यात्मबुद्धिनिवृत्तावे-
वेति संक्षेपः ॥ ५० ॥

प० टी०—एवंभूतस्य परमहंसस्य ज्ञाननिष्ठया ब्रह्मभावनाप्रकारमाह—सिद्धिमिति पङ्क्तिः । नैष्क-
र्म्यसिद्धिं प्राप्तः यथा येन प्रकारेण ब्रह्म प्राप्नोति तथा मे मत्तो निबोध संक्षेपेण जानीहि, या वक्ष्यमा-
णा ज्ञानस्य परा सर्वोत्कृष्टा निष्ठा मर्यादा ॥ ५० ॥

रा० टी०—प्रतिज्ञापूर्वं नैष्कर्म्यसिद्धिसाधनं विवृण्वन्तदनन्तरफलमाह—सिद्धिमिति । या नैष्कर्म्याय
सिद्धिः ज्ञानस्य परिनिष्ठा तां नैष्कर्म्यसिद्धिं येन प्रकारेण प्रवर्तमानः प्राप्तो भूत्वा अपरं ब्रह्म लक्ष्मीमाप्नोति
तं प्रकारं संक्षेपतो मे निबोध बुध्यस्व ॥ ५० ॥

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ॥

शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥

त० टी०—प्रतिज्ञातं प्राप्तिप्रकारमेवाह—बुद्धयेत्यादिपञ्चभिः । विशुद्धया यथाऽवस्थितपराव-
स्तत्त्वविषयया सात्त्विक्या बुद्ध्या युक्तो धृत्या सात्त्विक्या आत्मानं मनो नियम्य अनात्मनः प्रत्याहारे-
णात्मप्रवर्णीकृत्य च शब्दादीन् विषयांस्त्यक्त्वा तत्संसर्गं विहाय तद्विषयौ रागद्वेषौ च व्युदस्य तत्रेष्टा-
निष्ठबुद्धिमकृत्वेत्यर्थः । इत्यादीनाम् “ ब्रह्मभूयाय कल्पते ” इति तृतीयश्लोकेनान्वयः ॥ ५१ ॥

विशुद्धया व्यवसायात्मिकया बुद्ध्या युक्तो धृत्या सात्त्विकयाऽऽत्मानं बुद्धिं नियम्य निश्चलां कृत्वा शब्दादीन् विषयान् परगोष्ठीदर्शनादास्त्यक्त्वा तद्विषयौ रागद्वेषौ स्वस्तुतिनिन्दाप्रयुक्तौ व्युदस्य त्यक्त्वा ॥ ५१ ॥

रा० टी०—प्रतिज्ञातमाह—बुद्धयेति । विशुद्धया विषयेष्वसक्तया बुद्ध्या युक्तः । धृत्या धैर्येण स्तम्भन-
शक्त्या आत्मानं मनो नियम्य विषयेभ्यो निवर्त्य च शब्दादीन् विषयाँस्त्यक्त्वा तदनुभवेच्छां विहायेति
यावत् । यस्य यद्वागद्वेषौ यौ रागद्वेषौ तौ च त्यक्त्वा । व्युदस्येति पाठे न तु क्लेशः ॥ ५१ ॥

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ॥

ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

त० टी०—विविक्तसेवी । एकान्तदेशसेवनशीलः, लघ्वाशी शुद्धमितभोजी, यतवाक्कायमा-
नसः वशीकृतशरीरेन्द्रियमनाः, ध्यानयोगपरो नित्यं अहरहः प्रतिसवनं ध्याननिरतः, तद्विरोधिपरि-
हाराय वैराग्यं समुपाश्रितः सम्यगुपाश्रितः सन् ॥ ५२ ॥

म० टी०—विविक्तेति । विविक्तं जनसंमर्दरहितं पवित्रं च यदरण्यागिरिगुहादि तत्सेवितुं शीलं यस्य
स चित्तैकाग्र्यसंपत्त्यर्थं तद्विक्षेपकारिरहित इत्यर्थः । लघ्वाशी लघु परिमितं हितं मेध्यं चाशितुं शीलं यस्य
स, निद्रालस्यादि चित्तलयकारिरहित इत्यर्थः । यतानि संयतानि वाक्कायमानसानि येन सः, यमनियमास-
नादिसाधनसंपन्न इत्यर्थः । ध्यानयोगपरो नित्यं चित्तस्यात्माकारप्रत्ययावृत्तिर्ध्यानं, आत्माकारप्रत्ययेन
निर्वृत्तिकृतापादनं योगः, नित्यं सदैव तत्परस्तयोरनुष्ठानपरो न तु मन्त्रजपतीर्थयात्रादिपरः कदा-
चिदित्यर्थः । वैराग्यं दृष्टादृष्टविषयेषु स्पृहाविरोधि चित्तपरिणामं समुपाश्रितः सम्यङ्निश्चलत्वेन
नित्यमाश्रितः ॥ ५२ ॥

शं० टी०—किंच—विविक्तसेवीति । विविक्तसेवी विविक्तान् विजनानेव देशानरण्यनदीपुलिनगिरिक-
न्दरगुहादीन् चित्तप्रसादतदेकाग्रतासिद्धयर्थं सेवितुं शीलमस्यास्तीति विविक्तसेवी सर्वदा भवेन्निदिध्या-
सुर्यतिः । तथा लघ्वाशी च स्याल्लघु यथा तथाऽशितुं शीलमस्यास्तीति लघ्वाशी, लघ्वशनशीलस्यैव
नैश्चल्येन समाधिनिष्ठासंभवात् । यद्वा लघु गुरुत्वरहितद्रव्यमश्रीयादिति लघ्वाशी । लघुपदं हितमितमेध्या-
नामप्युपलक्षणं, तेन लघु हितं मितं मेध्यं चाग्रमश्रीयान्निदिध्यासुर्यतिरिति सिद्धम् । यतवाक्कायमानसश्च
भवेत्—यतानि संयतानि सम्यङ् निरुद्धानि बाह्यप्रवृत्तेः सम्यग्विमुखीकृतानि वाक्कायमानसानि येन स
यतवाक्कायमानसः, विषयचिन्तनेन मनः स्थूलमेव भवति, न तु तनुत्वं गच्छति, वासना च प्रवर्धते, मनो-
नाशाय वासनाक्षयाय क्रियमाणः समाधिर्गजस्नानवन्निष्फल एव भवति । ततः सदा विषयचिन्ताराहित्येन
भवितव्यम् । तथा वाक्प्रवृत्त्या त्वमहमिदमद इत्यादिविपरीतप्रत्यया न विनश्यन्ति द्वैतमेव प्रवर्धते, रोगिणो-
ऽप्यध्वेन रोगवृद्धिवत् । ततः सदा मौनेन भवितव्यम् । कायेन कर्मसु प्रवृत्त्या कर्तृतादात्म्यं कर्मवासना च । समा-
धिकाले कायचलनेन मनसश्चेन्द्रियाणां च चलनं समाधिविघ्नश्च भवति यतः, ततो वासनाक्षयाय मनोना-
शाय च प्रवृत्तस्य यतेर्विषयाननुसंधानेन मौनेन नैष्कर्म्येण च सर्वदा भवितव्यमित्युच्यते—यतवाक्कायमानस
इति । एतत्सिद्धये हेतुमाह—वैराग्यमिति । दृश्ये मिथ्यात्वबुद्ध्या तुच्छत्वबुद्ध्या च भोक्तुमनुसंधातुं च
विषयेभ्यो विगतो निर्गतो राग इच्छा यस्य स विरागस्तस्य भावो वैराग्यं सर्वत्रेच्छाराहित्यं नित्यमवि-
च्छिन्नं समुपाश्रितः सन् । एवं शुद्धबुद्धित्वादिसाधनयुक्तो ब्रह्मविद्यतिर्नित्यं निरन्तरम् । नित्यमिति विशेषणं
देहलीदीपन्यायेनोभयत्र संबध्यते । नित्यपदं निदिध्यासोरनुष्ठानान्तराभावसूचनार्थम् । ततः सर्वदा ध्यानयो-
गपरः—ध्यानं च योगश्च ध्यानयोगौ तत्र परो ध्यानयोगपरः प्रत्यगभिन्ने साधेदानन्दैकरसे निर्विशेषेऽद्वि-

तीथे परे ब्रह्मण्यविष्टाने आरोपितनामरूपादिविजातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्वकं वहिरन्तः सर्वत्र ब्रह्ममात्रैकवि-
षयाणां सत्प्रत्ययानां प्रत्यग्भावापन्नया वृत्त्या निरन्तरतैलधारावद्विच्छिन्नया यत्प्रवाहीकरणं तद्विज्ञानम् ।
विजातीयप्रत्ययानन्तरितानां केवलसत्प्रत्ययानामेव चिरकालनित्यनिरन्तराभ्यासवशाद्विक्षेपकाणां वास-
नानां संक्षये सति तनुतां गताया बुद्धिवृत्तेर्ब्रह्मणि ब्रह्माकारेण निवातस्थलदीपवद्यो निश्चलीभावः
स एव योगः, तयोर्ध्यानयोगयोरुक्तलक्ष्योर्नित्यं परः सन् तद्विज्ञानयोगनिष्ठासंपन्न एव यतिः परिपक्वज्ञानो
भवतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्री० टी०—किंच-विविक्तेति । विविक्तसेवी शुद्धदेशावस्थायी, लघ्वाशी मितभोजी । एतैरुपायैर्यतवा-
क्कायमानसः संयतवाग्देहचित्तो भूत्वा नित्यं सर्वदा ध्यानेन यो योगो ब्रह्मसंस्पर्शस्तत्परः सन् ध्यानाद्यविच्छेदार्थं
पुनः पुनर्दृढं वैराग्यं सम्यग्मुपाश्रितो भूत्वा ॥ ५२ ॥

स० टी०—विविक्तं जनसंदोहशून्यं गिरिगुहादिकम् ॥ पवित्रं सेवितुं शीलं यस्य लघ्वशितं तथा ॥ १ ॥
यतानि यस्य वाक्कायमानसानि समन्ततः ॥ विक्षेपलयसामग्रीशून्यो युक्तो यमादिभिः ॥ २ ॥ ब्रह्मात्मप्र-
त्ययावृत्तिध्यानं योगस्तथाऽऽत्मनि ॥ एकाग्रीकरणं वृत्तेस्तयोरेव परः सदा ॥ ३ ॥ न तु मन्त्रजपादौ
यस्तत्परः सन्कदाचन ॥ दृष्टादृष्टेषु भोगेषु वैतृष्ण्यं नित्यमाश्रितः ॥ ४ ॥ ५२ ॥

भा० टी०—ततः-विविक्तेति । विविक्तदेशसेवी वनगिरिगुहानदीपुलिनादीन्विविक्तान् जनसमुदाय-
शून्यान् देशान्सेवितुं शीलमस्येति विविक्तदेशसेवी । एतादृशस्य चित्तं विक्षेपकाभावादेकाग्रं सत्प्रसन्नं भवति ।
निद्रादिदोषनिबन्धनचित्ताप्रसादनित्यर्थमाह—लघ्वाशी । हितमितमेध्याशनशीलः । यतानि वशीकृतानि वा-
क्कायमानसानि यस्य स ज्ञाननिष्ठः यतवाक्कायमानसः । एवमुपरतसर्वकरणः सन् ध्यानयोगपरः—ध्यानमा-
त्मस्वरूपचिन्तनं मनस आत्मस्वरूपविषय एकाग्रीकरणं योगः, ध्यानयोगौ परत्वेन कर्तव्यौ यस्य स नित्यं
सदैव ध्यानयोगपरः । मन्त्रजपप्रदक्षिणाप्रणामाद्यन्यकर्तव्याभावप्रदर्शनार्थं नित्यग्रहणम् । ध्यानयोगपरत्व-
सिद्धयर्थमाह—वैराग्यं विरागभावं दृष्टादृष्टेऽविषयेषु वैतृष्ण्यं समुपाश्रितः सम्यक् निश्चलत्वेन नित्यमे-
वाश्रितः ॥ ५२ ॥

प० टी०—किं च-विविक्तेति । विविक्तं विवेकहेतुभूतमेकान्तस्थलं सेवते, तथा लघ्वाशी सात्त्विकप्रमि-
तान्नभोजी । एतैरुपायैर्यतवाक्कायमानसः संयतवाग्देहचित्तो भूत्वा ध्यानेन चित्तैकाग्र्येण तादात्म्येन यो
जीवब्रह्मयोगस्तत्परो भूत्वा वैराग्यं पुनर्विषयविक्षेपराहित्यं सम्यङ्नैष्ठिकत्वेनोपाश्रितः ॥ ५२ ॥

रा० टी०—विविक्तेति । विविक्तसेवी जनसंमर्दहीनदेशवासी, लघ्वाहारवान्, यतवाक्कायमानसः
सद्विषय एव नियमितवागादिः, नित्यं ध्यानरूपोपायपरः, वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ॥

विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

त० टी०—अहंकारमिति । अहंकारमनात्मन्यात्माभिमानं, बलमनात्मवस्तुविषयं देहेन्द्रिय-
सामर्थ्यं, तन्निमित्तं दर्पं गर्वं, कामं प्रारब्धवशाद्यदृच्छाप्राप्तेष्वपि विषयेषु स्वीकारेच्छा, तत्प्रतिबन्धके
क्रोधं, परिग्रहं वस्त्रान्नादेः सद्ग्रहं विमुच्य विशेषेण त्यक्त्वा निर्ममः देहसंबन्धिषु ममताशून्यः, अत
एव शान्तः सर्वविक्षेपवर्जितः । एवंभूतो ध्याननिष्ठो ब्रह्मभूयाय कल्पते । ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयं
तस्मै ब्रह्मभूयाय ब्रह्मब्रह्मोपासृष्टस्वभावतयाऽवस्थानाय कल्पते योग्यो भवति ॥ ५३ ॥

म० टी०—अहंकारमिति । अहंकारं महाकुलप्रसूतोऽहं महतां शिष्योऽतिविरक्तोऽस्मि नास्ति द्वितीयो

मत्सम इत्यभिमानं, बलमसदाग्रहं न तु शरीरं तस्य स्वाभाविकत्वेन त्यक्तुमशक्यत्वात् । दर्पं हर्षजन्यं मदं धर्मातिक्रमकारणम् 'हृष्टो हृष्यति न्तो धर्ममतिक्रामति' इति स्मृतेः । कामं विषयाभिलाषम् । 'वैराग्यं समुपाश्रितः' इत्यनेनोक्तस्यापि कामत्यागस्य पुनर्वचनं यत्नाधिक्यार्थम् । क्रोधं द्वेषम् । परिग्रहं शरीरधारणार्थमस्पृहत्वेऽपि परोपनीतं बाह्योपकरणं विमुच्य त्यक्त्वा शिष्यायज्ञोपवीतादिकमपि, दण्डमेकं कमण्डलुं कौपीनाच्छादनं च शास्त्राभ्यनुज्ञातं स्वशरीरयानार्थमादाय परमहंसपरिव्राजको भूत्वा निर्ममो देहजीवनमात्रेऽपि ममकाररहितः । अत एवाहंकारममकाराभावाद्गताहर्षविषादत्वात् शान्तश्चित्तविक्षेपरहितो यतिर्ज्ञानसाधनपरिपाकक्रमेण ब्रह्मभूयाय ब्रह्मसाक्षात्काराय कल्पते समर्थो भवति ॥ ५३ ॥

शं० टी०—एवं बहुकालं निरन्तरसमाधिनिष्ठामेव कुर्वतो ब्रह्मविद्यतेः समाध्यग्निनिर्दग्धाशेषवासनाग्रन्थेर्निःशेषनिवृत्तिविपरीतभावस्य सम्यक्परिपक्वविज्ञानसिद्धेः फलमाह—अहंकारमिति । चिरकालनित्यनिरन्तरसमनुष्ठितसमाधिनिष्पन्नसम्यग्ज्ञानेन देहादिद्वैतप्रपञ्चस्य स्वव्यतिरिक्तत्वाभासत्वात्सत्त्वधीपूर्वकमधिष्ठाने स्वात्मनि ब्रह्मणीदमेवाहमस्मीति स्वात्मना विदिते ब्रह्मण्येवात्मत्ववासनादाढ्यादनात्मनि देहादावहंकारमहंकरणमनात्मन्यहमिति बुद्धिं विमुञ्चति ब्रह्मविद्यतिः । नह्यज्ञवदात्मतत्त्वज्ञः सर्वाधिष्ठानं नित्यं शुद्धं बुद्धं मुक्तं चिदेकरसं परिपूर्णं परं ब्रह्म स्वस्वरूपत्वेन विज्ञायारोपितमसत्तुच्छमहमित्यवलम्बते, किंतु प्रतिच्छायावदाभासरूपेण प्रतीयमानेऽप्यस्मिन् देहेऽहंभावं परित्यजति । तत्रात्मत्वधीहेतोरज्ञानस्याधिष्ठानयाथात्म्यसंदर्शनेन विनष्टत्वात्ततः 'कारणनाशात्कार्यनाशः' इतिन्यायेन ब्रह्मचित्तत्राहंभावं न करोतीत्यर्थः । किंच बलं त्वमहमिदमद इत्यारोपितपदार्थग्रहणकारणमविद्यावासनाकृतं वृत्तिवेगलक्षणं विमुञ्चति । नित्यनिरन्तरसमाधिनिष्ठयाऽनाद्यविद्यावासनासंक्षये सति तत्कृतं बलं वेगलक्षणमन्तःकरणस्थं परित्यजति । पूर्वं वासनाबलादन्तःकरणं परिपूर्णमपि ब्रह्मस्वरूपमतिक्रम्य यथा प्रपञ्चं गृह्णाति, तथा समाधिना वासनासंक्षयात् विशिष्य नामरूपादिग्रहणं न करोति, किंत्वाभासप्रपञ्चं त्यक्त्वा सर्वत्र ब्रह्मैव पश्यति । व्युत्थानाव्युत्थानयोः सर्वदा ब्रह्मण्येव तिष्ठतीत्यर्थः । एतेन विदुषस्त्वहमिति भावेनेदमितिवासनाद्यभावः सूचितः । दर्पं च—कृतार्थोऽहमिति ब्रह्मविदहमित्यभिनिवेशलक्षणोऽन्तःकरणविकारो दर्पस्तं च विमुञ्चति, स्वकारणेऽज्ञानेहंकारे च समाधिना विनष्टे सति । 'कारणनाशात्कार्यनाशः' इतिन्यायेन स्वयमेव दर्पो विनश्यतीत्यर्थः । तथैव कामं क्रोधं च विमुञ्चति । संप्राप्तपदार्थभोगेच्छा कामः, स्वापकारिणं हन्तुमुद्योगः क्रोधः, तौ परित्यजति । स्वकारणस्य रजसः समाधिना निर्मूलितत्वाद्भिर्निर्मलान्तःकरणतया सम्यगप्रतिबद्धात्मविज्ञानेन अहमेवेदं सर्वमिति सर्वात्मभावं प्राप्तस्याहं भोक्तेर्दं भोग्यमिति, अयं हन्ताऽहं हन्य इति विपरीतभावनाभावात्स्वमात्रत्वात्सर्वत्र रागद्वेषयोरनवकाशापत्तौ 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इतिन्यायेन कामक्रोधौ स्वयमेव विनाशं प्राप्तावित्यर्थः । तत एव परिग्रहं शरीररक्षणार्थत्वेन प्राप्तो यः परिग्रहः कौपीनकाषायकन्थादिस्तं चापि विमुञ्चति । एवम् 'अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहं' च यद्यद्बहिरन्तश्च विकल्पकारणं तत्सर्वं विमुच्य 'न दण्डं न कमण्डलुं न शिखां न यज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति परमहंसः' इत्युक्तरीत्या देहमात्रावशिष्टः परमहंसो भूत्वा । ननु शरीरस्थितिहेतोः काषायकन्थादेः परित्यागे शीतवातादिभिर्विकल्प एव संभवति, कथं निर्विकल्पत्वं ब्रह्मविदुत्तमस्य परमहंसस्येत्याशङ्क्य । न । देहादावहंममेत्यभिमानत एव शीतादिकृतविक्षेपो, न तु निरभिमानस्येति । तदसंभवे हेतुमाह—निर्मम इति । स्वकारणस्याहंकारस्य विनष्टत्वान्निःशेषेण गतो निर्गतो देहे ममभावो यस्य स निर्ममः परदेह इव स्वदेहे ममतारहित इत्यर्थः । "स्ववपुः कुणपमिव दृश्यते यतस्तद्वपुःपञ्चस्वम्" इति श्रवणाद्ब्रह्मण्येवात्मत्वप्रत्ययवता महात्मना ब्रह्मविदाऽनात्मत्वेन त्यक्ते शवकल्पे शरीरे त्वहंभावो ममभावश्च न क्रियते । तन्निमित्तकत्वात्सर्वविकल्पस्य । विदुषस्तदभावात्तदभाव इति सूचयितुमेव निर्मम इत्यु-

क्तम् । यत एवं चिरकालनित्यनिरन्तरसमाधियोगनिर्धूताहंकारभ्रमकाराद्यविद्यावासनाप्रपञ्चो यो ब्रह्मविद्यातिः स सर्वेभ्यो गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तो भवति । तत एव शान्तः निरिन्धनाग्निवदुपशान्तान्तःकरणसर्वविकारस्तत एव प्रसन्नान्तःकरणतया संप्राप्तात्मयाथात्म्यविज्ञानो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय—ब्रह्मभावो नाम सच्चिदानन्दैकरसब्रह्मात्मनाऽवस्थानम्—तस्मै कल्पते ब्रह्माकारेण तिष्ठतीत्यर्थः । एतेनात्यन्तश्रद्धया चिरकालं नित्यं निरन्तरं समाधिनिष्ठासैवैकां नियमेन समनुतिष्ठतस्तन्निष्ठयाऽहमादिसर्ववासनाग्रन्थिविच्छित्तिं सम्यक्कृतवतस्तद्विच्छित्त्या सम्यगात्मप्रसादं लब्धवतस्तत्कृत्वा संसिद्धात्मयाथात्म्यविज्ञानेनाहमेवेदं सर्वमिति सर्वमात्मानमेव पश्यतो ब्रह्मविदो ब्रह्मभावः सिध्यतीति सूचितम् ॥ ५३ ॥

श्री० टी०—किंच—अहंकारमिति । ततश्च विरक्तोऽहमित्याद्यहंकारं, बलं दुराग्रहं, दर्पं योगबलादुन्मार्गप्रवृत्तिलक्षणं, प्रारब्धवशात्प्राप्यमाणेष्वपि विषयेषु कामं क्रोधं परिग्रहं च विमुच्य विशेषेण त्यक्त्वा बलादापन्नेषु निर्ममः सन् शान्तः परामुपशान्तिं प्राप्तो ब्रह्मभूयाय ब्रह्माहमिति नैश्वल्येनावस्थानाय कल्पते योग्यो भवति ॥ ५३ ॥

स० टी०—महाकुलप्रसूतोऽहं विरक्तोऽन्यो न मत्समः ॥ इत्येवमभिमानं च बलमत्रासदाग्रहम् ॥ १ ॥ न शारीरं यतस्तस्य स्वाभाविकतया जनैः ॥ त्यागः कर्तुमशक्योऽस्ति दर्पं हर्षं च दुर्मदम् ॥ २ ॥ धर्मातिक्रमणे हेतुं तदुक्तं च स्मृतौ स्फुटम् ॥ हृष्टो हृष्यति हतोः सन्नतिक्रामति धर्मतः ॥ ३ ॥ कामं भोगाभिलाषं च क्रोधं द्वेषं परिग्रहम् ॥ बाह्योपकरणं सर्वं यद्यद्विशेषकारणम् ॥ ४ ॥ परित्यज्याखिलानेतान् देहधारणमात्रके ॥ ममत्वरहितः शान्तश्चित्तविक्षेपवर्जितः ॥ ५ ॥ ज्ञानसाधनसामग्रीपरिपाकक्रमेण च ॥ ब्रह्मभावाय यतिराट् समर्थो भवति स्वयम् ॥ ६ ॥ अहंकारादिपङ्कं च सम्यग्वैराग्यबैभवात् ॥ तथा विवेकसामग्र्या ब्रह्मान्तानां विचारणात् ॥ ७ ॥ नैरन्तर्येण सत्सङ्गद्वाराऽभ्यासादिवैभवात् ॥ त्यक्तं शक्यं भवेद्यस्मान्नान्यथाऽतो विवेकवान् ॥ ८ ॥ भगवत्पदमालम्ब्य सतां सङ्गेन सर्वदा ॥ अभ्यसेद्ब्रह्मवस्त्वैक्यं श्रीहरेरयमाशयः ॥ ९ ॥ ५३ ॥

भा० टी०—किंच—अहंकारमिति । देहादिष्वहंकरणमहंकारस्तं देहे आत्मत्वाभिमानं, बलं कामरागादिप्रयुक्तं सामर्थ्यं नेतरच्छरीरादिसामर्थ्यं स्वाभाविकत्वेन तस्यागस्याशक्यत्वात् । दर्पो हर्षान्तरभावी धर्मातिक्रमहेतुः ‘हृष्टो हृष्यति हतो धर्ममतिक्रामति’ इति स्मरणात् तं च, काममिच्छाम् । वैराग्यशब्देन लब्धस्यापि कामत्यागस्य पुनर्वचनं तस्मिन्नाधिक्यतनः कर्तव्य इति बोधनाय प्रकृष्टत्वख्यापनार्थम् । इच्छितपदार्थाभाप्रयुक्तं क्रोधं, परिग्रहमिन्द्रियमनोगतदोषत्यागेऽपि शरीरधारणप्रसङ्गेन धर्मानुष्ठाननिमित्तेन वा प्राप्तं बाह्यपरिग्रहं च विमुच्य परित्यज्य परमहंसपरिव्राजको भूत्वा देहजीवनमात्रेऽपि विगतममभावो निर्ममोऽत एव शान्तः उपरतः संहृतायासो यतिर्ज्ञाननिष्ठो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय ब्रह्मणोऽनुसंधानपरिपाकपर्यन्तजाय साक्षात्काराय कल्पते समर्थो भवति ॥ ५३ ॥

प० टी०—अथ विक्षेपकारणोन्मूलनप्रकारमाह—अहंकारमिति । अहमेतादृग्विरक्तोऽस्मीत्यहंकारं, बलं दुराग्रहं, दर्पं योगबलादुन्मार्गप्रवृत्तिलक्षणं, प्रारम्भे(?)कामं क्रोधं परिग्रहं च विमुच्य विशेषेण मुक्त्वा बलात्कारेण प्राप्तेषु निर्ममो ममताशून्यः शान्तः परामुपशान्तिं प्राप्त एवंभूतो योगी ब्रह्मभूयाय ब्रह्माहमस्मीति नैश्वल्येनावस्थानाय कल्पते योग्यो भवति ॥ ५३ ॥

रा० टी०—अहंकारमिति । अहंकारं स्वकर्तृत्वाभिमानं, बलं स्वसमर्थताभिमानं, दर्पं भीतिहेतोर्दृष्टिम्, कामं विषयाभिलाषम्, क्रोधं परिग्रहं च विमुच्य निर्ममः कर्मणि मदीयताबुद्धिहीनः, शान्तः हेतुभिरप्यनुत्थितकोपः ब्रह्मभूयाय ब्रह्मणि स्थितिर्ब्रह्मभूयं तस्मै सर्वदा ब्रह्ममनस्कत्वायेत्यर्थः, कल्पते समर्थो भवति ॥ ५३ ॥

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ॥

समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

त० टी०—इदानीं यस्य ब्रह्मभावयोग्यतोक्ता तस्य ब्रह्मभावप्राप्तस्य लक्षणं तत्फलं चाह—ब्रह्म-
भूत इति । आविर्भूतानवच्छिन्नज्ञानधर्मात्मस्वरूपानुभूतिस्तत एव प्रसन्नात्मा बाह्यविषयनिरपेक्ष-
प्रसादयुक्त आत्मा चित्तं यस्य स तथा । तत्र लिङ्गम्—न शोचति । किञ्चिन्नष्टं वस्तु न शोचति । न
वा अप्राप्तं किञ्चित् काङ्क्षति, आत्मानुभवसंतुष्टतया समलोष्टाश्मकाश्चनदृष्टिरित्यर्थः । अत एव सर्वेषु
भूतेषु समः स्वस्य स्तुतिपूजाकर्तृषु निन्दापकारकर्तृषु च मित्रारिभाववर्जितः । एवं ज्ञानसिद्धिं प्राप्तो
मद्भक्तिं लभते परां—मद्विषयां निरतिशयप्रीतिलक्षणां परामव्यभिचारिणीं मत्साक्षात्कारासाधारणकार-
णभूतां भक्तिं लभते । पराभक्तिलाभ एव ज्ञानस्य परा निष्ठा फलमित्यर्थः । तथोक्तं श्रीभागवते—
“आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे । कुर्वन्त्यहेतुकीं भक्तिमित्थंभूतगुणो हरिः । सनन्दना-
दयो ये च ब्रह्मभावनया युताः” इति विष्णुपुराणोक्तब्रह्मभावनावतां सनन्दनादीनामपि “हरिः
शरणमित्येव नित्यं तेषां मुखे वचः” इति भागवतमाहात्म्ये अहर्निशभगवत्स्मरणस्य पराभ-
क्तिलक्षणस्य प्रतिपादनात् । एवं विशुद्धबुद्ध्यादियोगपूर्वकप्रशान्तस्य ब्रह्मभूतस्यापि पराभक्तिलाभक-
थनेनोक्तसाधनप्रक्रियां विना सर्वभूतसमत्वलक्षणब्रह्मभावयोग्यता न भवति । उक्तब्रह्मभावं विना
पराभक्तिर्न लभ्यते, तस्मात् पराभक्तेः क्षेत्रज्ञस्वरूपयाथात्म्यज्ञानोत्तरभावेत्वं निश्चीयते ॥ ५४ ॥

म० टी०—केन क्रमेण ब्रह्मभूताय कल्पत इति तदाह—ब्रह्मेति । ब्रह्मभूतः अहं ब्रह्मास्मीतिदृढनि-
श्चयवान् श्रवणमननाभ्यासात् प्रसन्नात्मा शुद्धचित्तः शमदमाद्यभ्यासात् । अत एव न शोचति नष्टं न का-
ङ्क्षत्यप्राप्तम् । अत एव निग्रहानुग्रहयोरनारम्भात् समः सर्वेषु भूतेषु आत्मौपम्येन सर्वत्र सुखं दुःखं च पश्य-
तीत्यर्थः । एवंभूतो ज्ञाननिष्ठो यतिर्मद्भक्तिं मयि भगवति शुद्धे परमात्मनि भक्तिमुपासनां मदाकारचित्तवृत्त्या-
वृत्तिरूपां परिपक्वनिदिध्यासनाख्यां श्रवणमननाभ्यासफलभूतां लभते । परां श्रेष्ठामव्यवधानेन साक्षात्कार-
फलम् ‘चतुर्विधा भजन्ते माम्’ इत्यत्रोक्तस्य भक्तिचतुष्टयस्यान्त्यां ज्ञानलक्षणासिद्धिं वा ॥ ५४ ॥

शं० टी०—एवं विशुद्धबुद्धित्वादिसहकारिसाधनसंपत्त्या समनुष्ठितध्यानयोगनिष्ठासमुत्पन्नसम्यग्ज्ञानेन
ब्रह्मभावं गतवतो महात्मनो जीवन्मुक्तस्य कृतार्थस्य यतेः स्थितिमाह श्लोकार्धेन—ब्रह्मभूत इति । निरुक्त-
साधनसंपत्त्या समनुष्ठितसमाधिनिष्ठाविध्वस्तरजस्तमस्तत्कार्यरागद्वेषाद्यहंकारममकाराद्यशेषमलतया प्रसन्नः
केवलशुद्धसत्त्वभावापन्नः सर्वत्र ब्रह्मात्रग्रहणेन प्रशान्तो विपरीतप्रत्ययनिर्मुक्त आत्मान्तकःकरणं यस्य स
प्रसन्नात्मा समाधिनिष्ठापरिपक्वविज्ञानः । तत एव दृश्यसंबन्धं परित्यज्य ब्रह्मभूतः—सद्धनं चिद्धनमान-
न्दधनं यत्परं ब्रह्म एतदेवाहमिति तद्भावं गतो जीवन्मुक्तो ब्रह्मवित्तमो न शोचति शोकं
न करोति, शोकहेतोरनर्थस्याभावात् । लोके यं कंचनानर्थमात्मनो दृष्ट्वा मूढः शोचति, तदभावात्तत्रायं
शोचति । न हि सर्वं स्वमेव पश्यतो विदुषः संभवत्यर्थान्तरमनर्थाय, यद्दृष्ट्वाऽयं शोचेत्—“द्वितीयाद्वै भयं
भवति” इति द्वैतस्यैव भयहेतुत्वं श्रूयते दृश्यते च स्वव्यतिरिक्तस्यैव भयकारणत्वं दुःखकारणत्वं च ।
ततः स्वयमेव सर्वत्र चिदेकरसं प्रशान्तं वृद्धिक्षयादिवर्जितमानन्दधनमाद्वितीयं च पश्यतोऽनर्थहेतो-
रन्यस्यादर्शनाद्ब्रह्मवित्तमः शोकनिमित्ताभावान्न शोचतीत्यर्थः । नन्वाभासरूपेण विदुषोऽप्युपा-
धिरस्त्येव, तद्वैकल्यवैगुण्ययोः शोकनिमित्तयोः संभवात्कथं विद्वान्न शोचतीति चेन्न । देहे ममताभावस्य
प्रतिपादितत्वाद्देहे ह्यहंममेत्यभिमानवत एव तद्वैकल्यवैगुण्ययोः शोकः संभवति, किंतु ब्रह्मैवाहं न तु देह

इति निरभिमानस्य सर्वात्मन्येव तयोरविषये ब्रह्मण्यात्मभावापत्त्या तदात्मना निरुद्धवृत्तेर्विदुषः प्रतिच्छा-
यावदुपाधेरसत्त्वात्तन्निमित्तकः शोको न संभवति । तथा च श्रुतिः “ किमिच्छन्कस्य कामाय ” इति,
“ मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ” इति, “ कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ” इति च । न काङ्क्षति च निरुक्तल-
क्षणो ब्रह्मविद्यतिर्न किंचिदर्थान्तरं कामयते । सर्वो ह्यप्राप्तमर्थं कामयते, न तथास्य ब्रह्मविदः प्राप्तव्यमर्थान्तर-
मस्ति यत्कामयेत ममेदं भूयादिति । “ अहमन्नमहमन्नमहमन्नमहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नादः ” इति, “ अहं मनुरभवं
सूर्यश्च ” इतिन्यायेन स्वस्यैव भोक्तृभोग्यात्मनाऽवस्थितत्वात्स्वव्यतिरिक्तवस्त्वन्तराभावाच्च अहमेवेदं सर्वमिति
सर्वात्मभावापत्त्या सर्वस्यापि वस्तुनः स्वात्मत्वेन प्राप्तत्वाच्च कामनैव न संभवति, तत एव न काङ्क्षति ।
“ सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता ” इति ब्रह्मभावापन्नस्य यतेः सर्वकामातिश्रवणाद्वातसर्वका-
मस्य कामयितृत्वासंभवात्कामं क्रोधमिति कामस्य परित्यक्तत्वाच्च ब्रह्मवित्कचित्किंचिदपि न काङ्क्षती-
त्यर्थः । ज्ञानस्य सम्यक्त्वसिद्धये विशुद्धबुद्धित्वादिसाधनसंपत्त्या ज्ञाननिष्ठां कुर्वतोऽतत्त्यागपूर्विका
ब्रह्मप्राप्तिरेव सूचिता न तु निष्ठया संप्राप्तज्ञानस्वरूपम् । तेन वस्तुतत्त्वनिर्धारणप्रकारो निर्धारितवस्तुप्राप्तिश्च
जिज्ञासोर्विज्ञातव्यम् । तदेतत्सर्वं संक्षेपेण प्रतिपादयति सार्धेन—सम इति । विशुद्धबुद्धित्वादिभिस्तद्बुद्धित्वादिभिश्च
ज्ञाननिष्ठासहकारिसाधनैः सम्यक्संपन्नः समदर्शनपरः सम्यग्ज्ञानसिद्धयै ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो ब्रह्मविद्यतिः
‘ अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ’ इति, ‘ सर्वभूतेषु येनैकम् ’ इत्युक्तप्रकारेण भूतेष्वकाशादिस्थूलान्तेषु भूत-
कार्येषु च ब्रह्मादिस्तम्बान्तशरीरेषु सर्वेषु सर्वत्र परां ज्ञाननिष्ठापरिपाकजन्यत्वात्संशयविपर्ययादिदोषनिर्मुक्त-
त्वादप्रतिबद्धत्वात्परमार्थबोधकत्वाच्च परा प्रकृष्टा तां परां मद्भक्तिम्—विषयाकारं भजति इति भक्तिज्ञानं निष्ठा-
परिपाकजं मम सर्वभूतात्मभूतस्य निर्विशेषस्यापरिच्छिन्नस्य सर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्य चिदेकरसस्य परस्य ब्रह्मणो
भक्तिर्मद्भक्तिस्तां लभते । नित्यनिरन्तरसमाधिनिष्ठयान्तःकरणस्य शुद्धसत्त्वभावापत्तौ सर्वत्र मत्स्वरूपमा-
त्रग्राहकमद्वैतविषयं ज्ञानं ब्रह्मवित्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

श्री० टी०—ब्रह्माहमित्येवं नैश्चल्येनावस्थानस्य फलमाह—ब्रह्मभूत इति । ब्रह्मभूतो ब्रह्मण्यवस्थितः प्रस-
न्नचित्तो नष्टं न शोचति न चाप्राप्तं काङ्क्षति देहाद्यभिमानाभावात् । अत एव सर्वेष्वपि भूतेषु समः सन्
रागद्वेषादिकृतविक्षेपाभावात् सर्वभूतेषु मद्भावनालक्षणां परां मद्भक्तिं लभते ॥ ५४ ॥

स० टी०—येन क्रमेण ब्रह्मात्मभावयोग्यो भवेन्मुनिः ॥ तदाह ब्रह्मभूतश्च ब्रह्मास्मीति सुनिश्चितः
॥ १ ॥ श्रवणादेः सदाभ्यासात्प्रसन्नात्मा विशुद्धधीः ॥ शमाद्यभ्यासतो नष्टमिष्टं वस्तु न शोचति ॥ २ ॥
नाप्राप्तं काङ्क्षति स्वस्थः सर्वभूतेषु यः समः ॥ आत्मौपम्येन सर्वत्र सुखं दुःखं च पश्यति ॥ ३ ॥ ज्ञान-
निष्ठः पुमानेवं मयि शुद्धे परात्मनि ॥ उपासनां मदाकारधीवृत्त्या वृत्तिरूपिणीम् ॥ ४ ॥ श्रवणादेः
सदाऽभ्यासफलभूतामनुत्तमाम् ॥ निदिध्यासनसंसिद्धां साक्षात्कारफलां पराम् ॥ ५ ॥ मद्भक्तिं लभते
धीरश्रुतुर्थी ज्ञानलक्षणाम् ॥ ६ ॥ ५४ ॥

भा० टी०—ब्रह्मभूत इति । अनेन क्रमेण ब्रह्मभूतः ब्रह्मभवनसमर्थत्वात् ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा प्रसन्नः
कर्तृत्वादिविनिर्मुक्तः आविर्भूतानन्द आत्मा प्रत्यगात्मा यस्य स लब्धात्मप्रसादः न शोचति किंचिदर्थवैक-
ल्यमात्मनो वैगुण्यं चोद्दिश्य न शोचति न संतप्यते, न काङ्क्षति अप्राप्तं वस्तु । ब्रह्मभूतस्य शोकाकाङ्क्षयो-
रनुपपन्नत्वात्तस्य स्वभावोऽनूद्यते न शोचति न काङ्क्षतीति । न हृष्यतीति वा पाठः । रमणीयं प्राप्य न
प्रमोदते तस्य मिथ्यात्वेन निश्चयादित्यर्थः । सर्वेषु भूतेषु समः सुखं दुःखं वा आत्मौपम्येन सममेव
पश्यतीत्यर्थः । नत्वात्मसमदर्शनमिह ग्राह्यं भक्त्या मामभिजानातीति तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । य एवंभूतः
स मद्भिषयां भक्तिं ‘ आतो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च ’ इत्यत्रोक्तां चतुर्थीं ज्ञानलक्षणां ‘ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त
एकभक्तिर्विशिष्यते ’ इत्युक्तां परामनुत्तमां लभते प्राप्नोति ॥ ५४ ॥

५० टी०—तथाविधत्वस्य फलमाह—ब्रह्मभूत इति । ब्रह्मण्यवस्थितः प्रसन्नचितः सन् न शोचति । न चाप्राप्तं काङ्क्षति देहाभिमानाभावात् । अत एव सर्वेषु भूतेषु समो न केवलं तारतम्यवर्जितः, किं तु परामु-
त्कृष्टां मज्जंति लभते सर्वभूतेषु मद्भावनया भजते ॥ ५४ ॥

१० टी०—ततः किमित्यत आह—ब्रह्मभूत इति । ब्रह्मणि स्थितमनस्कः लक्ष्मीं प्राप्तः प्रसन्नात्मा स्वतः
एव विषयेष्वप्रवृत्तमनाः न शोचति न काङ्क्षति । सर्वेषु भूतेषु समः परां भक्तिं लभते ॥ ५४ ॥

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ॥

ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥

त० टी०—ततश्च “ भक्तिरेवैनं वर्धयति, भक्तिरेवैनं दर्शयति, भक्तिवशः पुरुषो भक्तिरेव
भूयसी ” इति श्रुत्युक्तं भक्तेर्भगवद्दर्शनासाधारणकारणत्वं तद्वशीकरणत्वं चाह—भक्त्येति । ततस्तथा
भक्त्या यावान् यादृशगुणशक्तिविभूतिमानहं यथ सच्चिदानन्दविग्रहः सर्वज्ञः सर्वकारणं सर्वान्तर्यामी
देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यः सर्वव्यापकोऽपि सर्वदोषास्पृष्टः सकलचेतनाचेतनभिन्नाभिन्नस्वभावस्तं मां
तत्त्वतः संशयविपर्ययादित्येनाभिजानाति, साक्षादनुभवति । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं
मयि विशते निरतिशयानन्दं मामनुभवन्निरतिशयानुरागेण सर्वदा मां परिचरन्नाभिनिविष्टो मयि वर्तते,
कदाचिन्मदृष्ट्यगोचरो न भवति । तद्भक्त्या वशीभूतोऽहमपि कदाचित्तदृष्ट्यगोचरो न भवामीत्यर्थः ।
“यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति” इत्युक्तरीत्या
सर्वदा मद्वर्शनपरिचर्यया मदविनाभावेन मय्येव वर्तते । न च मत्तः कदाचिद्वियुज्यते इति भावः ॥५५॥

म० टी०—ततश्च भक्त्या निदिध्यासनात्मिकया ज्ञाननिष्ठया मामद्वितीयमात्मानमभिजानाति साक्षा-
त्करोति । यावान् विभुर्नित्यश्च यश्च परिपूर्णसत्यज्ञानानन्दधनः सदा विध्वस्तसर्वोपाधिरखण्डैकरस एकस्ता-
वन्तं चाभिजानाति । ततो मामेवं तत्त्वतो ज्ञात्वा अहमस्म्यखण्डानन्दाद्वितीयं ब्रह्मेति साक्षात्कृत्य विशते
अज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौ सर्वोपाधिशून्यतया मद्रूप एव भवति । तदनन्तरं बलवत्प्रारब्धकर्मभोगेन(ण) देहपाता-
नन्तरं नतु ज्ञानानन्तरमेव । क्त्वाप्रत्ययेनैव तज्ज्ञाभे तदनन्तरमित्यस्य वैयर्थ्यापातात् । “तस्मात्तस्य तावदेव
चिरं यावन्न विमोक्षेऽथ संपत्स्ये ” इति श्रुत्यर्थ एवात्र दर्शितो भगवता । यद्यपि ज्ञानेनाज्ञानं निवर्तितमेव
दीपेनेव तमस्तस्य तद्विरोधिस्वभावत्वात्, तथापि तदुपादेयमहंकारदेहादि निरुपादानमेव यावत्प्रारब्धकर्म-
भोगमनुवर्तते दृष्टत्वादेव । नहि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । तार्किकैरपि हि समवायिकारणनाशाद्द्रव्यनाशमङ्गीकुर्वद्भि-
र्निरुपादानं द्रव्यं क्षणमात्रं तिष्ठतीत्यङ्गीकृतम् । नित्यपरमाणुसमवेतद्रव्यणुकनाशे त्वसमवायिकारणनाशादेव
द्रव्यनाशः । समवायिनिरूपितकारणनाशत्वमुभयोरनुगतमिति नाननुगमः । ये त्वसमवायिकारणनाशमेव
सर्वत्र कार्यद्रव्यनाशकमिच्छन्ति तेषामाश्रयनाशस्थले क्षणद्वयमनुपादानं कार्यं तिष्ठति । एवं च तत्रैव
प्रतिबन्धकसंनिपाते बहुकालावस्थितिः केन वार्यते । प्रारब्धकर्मणश्च प्रतिबन्धकत्वं श्रुतिसिद्धं, अन्तःकरणदेहा-
द्यावस्थित्यन्यथानुपपत्तिसिद्धं च । एवं शिष्यसेवकाद्यदृष्टमपि तत्प्रतिबन्धकं तदभावमपेक्ष्य च पूर्वसिद्ध
एवाज्ञाननाशस्तत्कार्यमन्तःकरणादिकं नाशयतीति न पुनर्ज्ञानापेक्षा । तदुक्तम् ‘ तीर्थे श्वपचगृहे वा नष्ट-
स्मृतिरपि परित्यजन्देहम् । ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः ॥’ इति । न जानामीत्यादिप्रत्ययस्तु
तस्य निवृत्ताज्ञानस्याप्यज्ञाननाशजनितादनुपादानात् साक्षादात्माश्रयादेवाज्ञानसंस्कारात्तत्त्वज्ञानसंस्कारनि-
वर्त्यादन्तःकरणस्थित्यवधेरिति विवरणकृतः । अहं ब्रह्मास्मीतिचरमसाक्षात्कारानन्तरमहं ब्रह्म न भवामि
न जानामीत्यादिप्रत्ययो नास्त्येव । यदि परं घटं न जानामीत्यादिप्रत्ययः स्यात्तदुपपादनाय चेयं संस्कार-

कल्पनेति नानुपपन्नम् । अज्ञानलेशपदेनाप्ययमेव संस्कारो विवक्षितः । नहि सावयवमज्ञानं, येन कियन्नश्यति कियत्तिष्ठतीति वाच्यं, अनिर्वचनीयत्वात् । एकदेशाभ्युपगमे तु तन्निवृत्त्यर्थं पुनश्चरमं ज्ञानमपेक्षितमेव । तच्च भृतिकाले दुर्घटमिति तत्त्वज्ञानसंस्कारनाशयता तस्याभ्युपेया । ततश्च संस्कारपक्षान्न कोऽपि विशेष इति पूर्वोक्तैव कल्पना श्रेयसी । ईदृशजीवनमुत्तयेपेक्षया च प्राग्भगवतोक्तम् 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इति, स्थितप्रज्ञलक्षणानि च व्याख्यातानि । तस्मात्साधुक्तं विशते तदनन्तरमिति ॥ ५५ ॥

श्लो० टी०— एवं चिरकालं नित्यनिरन्तरसमभ्यस्तज्ञानयोगेन विपरीतप्रत्ययहेतूनामनाद्याविद्यावासनानां तत्कार्याणां च विपरीतप्रत्ययानां निःशेषसंक्षये सति विकल्पं सर्वं परित्यज्य सर्वत्र समदर्शनलक्षणं ज्ञानं प्राप्तवतो ब्रह्मविद्यतेस्तज्ज्ञानोत्पन्नं वस्तुतत्त्वनिश्चयं प्रतिपादयंस्तादृङ्निश्चयवतो ब्रह्मप्राप्तिं दर्शयति—भक्त्येति । भक्त्या बहिरन्तः सर्वत्र वस्तुमात्रावगाहिन्या निर्विकल्पया प्रत्यग्दृष्ट्या सम्यगधिष्ठानसंदर्शनजन्यज्ञानेन ब्रह्मविद्यतिर्मां परं ब्रह्माभिजानात्यमितः सर्वत आभिमुख्येन विकल्परहित्यं यथा तथा साक्षात्कृतस्य वस्तुनस्तत्त्वं विनिश्चिनोति, सामान्यतो विशेषतश्चाधिगतस्य वस्तुनस्तत्त्वनिर्धारणं करोतीत्यर्थः । निर्धारणप्रकारमेवाह—यावानिति । अव्यक्तमहदादितत्कार्योपाधियोगादहं यावान् मायाकल्पितोपाधिभेदैरहं यादृशोऽस्मि समष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिभिर्विराट् हिरण्यगर्भ ईश्वर इति, व्यष्टिस्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिभिर्विश्वस्तैजसः प्राज्ञ इति, गुणत्रयोपाधितो ब्रह्मा विष्णुरीश्वर इत्यवान्तरवृत्तिभिर्देवास्तिर्यङ्मो मनुष्या इत्युपाधिभेदैर्यादृशप्रपः प्रतीतोऽस्मीत्यर्थः । स्वयमविकृतमेव सद्धिष्ठानमारोपितनामरूपाण्यनुकरोति, यथा रज्जुरविकारिण्येवारोपितसर्पशिरः—पुच्छाद्याकारेण भाति ग्रहीतुर्ग्रहणदोषेण, मरुदेवारोपितजलप्रवाहतरङ्गादिरूपेण प्रतीयते, तथाऽधिष्ठानभूतमविक्रियमेव परं ब्रह्माप्यारोपितनामरूपाण्यनुकुर्वन्नानेव प्रतीयते । तथैव श्रूयते स्मर्यते च—“इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते । एकः सन् बहुधा विचचार । एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा भवति नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः” इति, ‘बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया । नित्यः सर्वगतोऽप्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ॥ एकः सन् भिद्यते भ्रान्त्या मायया न तु तत्त्वतः’ इति । य एवं मायापरिकल्पितोपाधिविशेषैः परिच्छिन्न इव धर्मीव कर्मीव गुणीव प्रतीतः स एवाहं श्रुत्यनुगतयुक्त्या समाहितबुद्ध्या च परिशील्यमान उपाधितद्धर्मतत्कर्मतद्गुणतद्विकाररहितोऽपरिच्छिन्नो नित्यो निर्विशेषो मुक्तोपसृप्य एक एवाविक्रयोऽस्मीत्याह—यश्चास्मि तत्त्वत इति । “अथात आदेशो नेति नेति । यत्र नान्यत्पश्यति । यत्तद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रम् । अस्थूलमनण्वहस्वमदीर्घम्” इत्यादिश्रुत्यनुकूलैर्नेतिनेतिवाक्यैरारोपितनामरूपादेरपवादे क्रियमाणे तन्निषेधावधिभूतं युक्तिशतैरप्यनपोह्यमपवदितुरात्मभूतमहेयमनुपादेयं निर्विशेषं निराभासं निराधारं निराकारं निरवयं निरञ्जनं निष्कलं निष्क्रियं शान्तमनन्तमनाद्यन्तं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमखण्डानन्दैकरसं परं तत्त्वं यदस्ति, ततः पारमार्थिकस्वरूपेण कालत्रयेऽपि प्रमाणान्तराबाधितसत्तावत्तया स्थितो नित्यः शाश्वतो योऽहमेक एवाद्वितीयोऽस्मि सच्चिदानन्दैकलक्षणस्तं मां परं ब्रह्माभिजानाति “सर्वात्मा यं हि सर्वं नैवतोऽद्वयो ह्ययमात्मैकल एव । नह्ययोतो नानुज्ञाताऽसङ्गत्वादविकारित्वादसत्त्वादन्वयस्य । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । नेह नानास्ति किञ्चन । सर्वं यदयमात्मा” । “भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं विविधं ब्रह्ममेतत् । ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमशेषतो भाति निरस्तसङ्गम्” इति । “इदं सर्वं ब्रह्ममात्रं ब्रह्माप्यारोपितत्वाच्छुक्तिरजतवत्” इत्यादिश्रुतिस्मृतियुक्तिभिः समाहितबुद्ध्या च सम्यक्परिशील्य भ्रमकृतं विकल्पं परित्यज्य सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेत्याभिजानाति विनिश्चिनोतीत्यर्थः । श्रुतियुक्तिगुरुत्विश्वानुभवैः पूर्वं यदनेकधा भातं तत्केवलमविक्रियं निर्विशेषं परं ब्रह्मैवेति सामान्यविशेषाभ्यां सविकल्पनिर्विकल्पकाभ्यामवगतस्वरूपं वस्त्वेकमेव निर्विशेषं नान्यदस्तीति तत्त्वतः परमार्थस्वरूपेण चिन्मात्रकेण मां परं

ब्रह्मैवं प्रत्यग्दृष्ट्या सर्वतः सम्यग्विपर्ययीकृतं सदेकरसतया ज्ञात्वाऽवधार्य रज्जोः स्वरूपसंदर्शनेन यत्सर्पात्मना भातं तद्गज्जुरेव केवलेति करगृहीताया रज्जोः कैवल्यमिव । ‘ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्मपश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण अधश्चोर्ध्वं प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्’ इत्येवं दृष्ट्या ज्ञाननिष्ठापरिपक्वया ‘सर्वं ब्रह्मैव केवलम्’ इति ब्रह्मणः कैवल्यं निश्चित्य सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति सर्वस्य च स्वस्य च ब्रह्ममात्रत्वं सम्यगनुभूयेत्यर्थः । ‘ज्ञानादेव तु कैवल्यम्’ ‘नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय’ इत्युक्तरीत्या ज्ञानादेव मुक्तिर्नान्यथा इति श्रुत्यनुगतं स्वनिश्चयमाह—तत इति । तदनन्तरं—यदैवं विज्ञानं वस्तु तत्त्वनिश्चयात्मकं निरूढमप्रतिबद्धं जायते—तदनन्तरमेव प्रबोधस्थूलदेहप्राप्त्योरिव ब्रह्मवेदनतत्प्राप्त्योरन्तरालाभावात्सम्यग्ज्ञानोत्तरक्षण एव ब्रह्मनिष्ठो यतिस्ततस्तेनैव ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेन विशते, अहं ब्रह्मास्मीति स्वात्मना साक्षात्कृते निर्विशेषे चिदेकरसे परे ब्रह्मण्यानन्दात्मन्येतदेवाहमस्मीत्यहंबुद्धिं प्रवेशयति । स्थूले स्वस्वरूपे निद्रयाऽन्यथाभावं गतः पुरुषः प्रबोधेन तन्निवृत्तौ सत्यां तत्राहंबुद्धिं यथा करोति तथा स्वाज्ञानेन विपरीतभावं गतो विद्वान् विवेकविज्ञानेन तन्निवृत्तौ सत्यां स्वात्मन्येव ब्रह्मणि एतदेवाहमिति तत्राहंबुद्धिं करोति, न तु देवदत्तो गृह इव ब्रह्मणि प्रविशति, ब्रह्मणः परिपूर्णत्वान्निरवयवत्वेन संकोचव्याकोचशून्यत्वादाप्तुः स्वरूपत्वान्नित्याप्तत्वाच्च प्रवेश्यत्वायोगात् । “न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । तमेवं विद्वानमृत इह भवति” इति विदुष उल्कमणराहित्येन ब्रह्मात्मनाऽवस्थितस्येहैव ब्रह्मप्राप्तेः श्रूयमाणत्वाद्भ्रान्तृत्वगन्तव्यगमनाक्रिया न संभवन्ति, किंतु ‘एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते’ इति श्रवणाददृश्यत्वादिलक्षणलक्षिते प्रत्यस्तमिताशेषविशेषे अजरेऽमृतेऽभयेऽपूर्वेऽनपरेऽनन्तरेऽबाह्ये नित्यानन्दाखण्डैकरसेद्वितीये परे ब्रह्मण्यहंबुद्धिं प्रतिष्ठापयति श्रुत्याचार्येश्वरात्मप्रसादसंपत्त्या कृतार्थो ब्रह्मवित्तमो यतिः सविशेषं परित्यज्य निर्विशेषब्रह्मात्मना सुखं तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

श्री० टी०—ततश्च—भक्त्या मामिति । तथा च परया भक्त्या तत्त्वतो मामभिजानाति । कथंभूतम् ? यावान् सर्वव्यापी यश्चास्मि सच्चिदानन्दधनस्तथाभूतम् । ततश्च मामेवं तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं तस्य ज्ञानस्याप्युपरमे सति मां विशते परमानन्दरूपो भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

स० टी०—निदिध्यासनरूपिण्या भक्त्याऽऽत्मज्ञाननिष्ठया ॥ मामद्वितीयमात्मानं सम्यक्संसाक्षात्करोति सः ॥ १ ॥ यावान्विभुश्च नित्यश्च यश्चानन्दधनोऽद्वयः ॥ सत्यज्ञानवपुः सर्वोपाधिशून्यः सदाऽमलः ॥ २ ॥ अखण्डैकरसः शुद्धस्तावन्तं मां च तत्त्वतः ॥ अभिजानाति सर्वज्ञस्ततो मां स यथार्थतः ॥ ३ ॥ ज्ञात्वाहमस्म्यखण्डैकानन्दब्रह्मेति सद्धिया ॥ साक्षात्कृत्य निवृत्त्यात्मा ज्ञानस्य सकलस्य च ॥ ४ ॥ सर्वोपाधिविनिर्मुक्तो मद्रूपः केवलो भवेत् ॥ प्रारब्धकर्मभोगेन देहपातादनन्तरम् ॥ ५ ॥ कैवल्यारूपं परं धाम मामेव विशते मुनिः ॥ यद्यपि ज्ञानसंप्राप्तिसमये भगवद्रूपः ॥ ६ ॥ ज्ञानी तथापि प्रारब्धकर्माभासेन तद्रूपः ॥ नराकारतया भाति व्यवहारेऽज्ञदेहवत् ॥ ७ ॥ प्रारब्धकर्मणि क्षीणे त्यक्त्वा मायामयं वपुः ॥ चिदानन्दपदे स्वात्मतत्त्वे तद्रूप एव सन् ॥ ८ ॥ तिष्ठतीति हरेरेवं तात्पर्यमिह गम्यते ॥ यद्यपि ब्रह्मबोधेनाज्ञानं सर्वं निवर्तितम् ॥ ९ ॥ दीपेनेव तमस्तस्य तद्विरोधस्वभावतः ॥ तथापि तदुपादेयं देहादिब्रह्मवेदिनः ॥ १० ॥ निरुपादानमेवानुवर्तते निजकर्मणा ॥ दृष्टत्वादेव दृष्टे नानुपपन्नं मनागपि ॥ ११ ॥ तार्किकैरपि हेतोश्च विनाशात्समवायिनः ॥ निरुपादानकं द्रव्यं क्षणमात्रं हि तिष्ठति ॥ १२ ॥ इत्येवं स्वीकृतं तद्गुह्यं कर्मपि संभवेत् ॥ तत्रापि कल्पनाऽनादितया योग्यः क्षणः किल ॥ १३ ॥ शरीरादिस्थितेरेवमिष्यतेऽतोऽप्यदोषता ॥ यैरप्यज्ञानलेशोऽत्र स्वीकृतस्तैरपि स्फुटम् ॥ १४ ॥ देहादिस्थितिसिद्धयर्थं निर्वाहं तत्कथंचन ॥ आभासमात्रदेहादावहंकारोऽपि तादृशः ॥ १५ ॥ नहि तेन विना तज्ज्ञदेहादि-

स्थितिसंभवः ॥ न वा तेनाप्यहंकाराभासेनात्मविदः क्षतिः ॥ १६ ॥ तदुक्तं जानकीनाथं गद्यं प्रति सद्ब्रह्मः ॥ वसिष्ठेनापि निर्वाणे पाषाणाख्यायिकास्थले ॥ १७ ॥ अहंभावं विना देहस्थितिस्तज्ज्ञाज्ञयो-
रिह ॥ आधेयस्य निराधारा न संस्थेहोपपद्यते ॥ १८ ॥ अहंभावपिशाचोऽयमज्ञानशिशुना विना ॥ अवि-
द्यमान एवान्तःकल्पितस्तेन सुस्थितः ॥ १९ ॥ अज्ञानमपि नास्त्येव प्रेक्षितं यन्न लभ्यते ॥ विचारिणा
दीपवता स्वरूपं तमसो यथा ॥ २० ॥ किल सत्यामविद्यायामज्ञतोदेति शाश्वती ॥ बुद्धिमोहात्मिका यक्षी
निर्देहैव यथा निशि ॥ २१ ॥ एवं स्थिते कुतः सर्गः कुतो विद्या क चाज्ञता ॥ ब्रह्म शान्तं घनं सर्वं
काहंकारादयः स्थिताः ॥ २२ ॥ अहंभावस्य संशान्तिरेषाऽसौ कथिता तव ॥ अहंभावः परिज्ञातः
पिशाच इव शाम्यति ॥ २३ ॥ चित्राग्निदाहो विज्ञातो यथा दाह्येषु निष्फलः ॥ तथाहंभावसर्गादि ज्ञातं
निष्फलतामियात् ॥ २४ ॥ एवं तत्त्वविदां दृष्ट्या नास्त्यहंकार एव च ॥ अतो नित्यविमुक्तः सन्मु-
च्यते संनिवर्तते ॥ २५ ॥ इत्येवं श्रीहरेर्भावो गम्यते वेदवाक्यतः ॥ २६ ॥ ५५ ॥

भा० टी०—ततश्च—भक्त्येति । ज्ञानलक्षणया भक्त्या मामभिजानाति यावानहमुपाधिकृतविस्तारभेदो य-
श्चास्मि विध्वस्तसर्वोपाधिभेद उत्तमः पुरुष आकाशवदसङ्गो निर्विकारस्तं मामद्वैतचैतन्यमात्रैकरसमजमजरसभ-
यमनिधनं भक्त्या तत्त्वतोऽभिजानाति, ततो मामेवं तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनन्तरं मामेव विशते प्राप्नोति । अत्र ज्ञानप्र-
वेशक्रिये भिन्ने न विवक्षिते, भेदोक्तिस्त्वौपचारिकी बोध्या । ब्रह्मप्राप्तिस्तु ज्ञानान्नातिरिच्यते, क्षेत्रज्ञं चापि मां
विद्धीति ब्रह्मात्मनोरभेदस्योक्तत्वात् । भक्त्या निदिध्यासनात्मिकया मामद्वितीयमात्मानमभिजानाति साक्षात्क-
रोति । तदनन्तरं बलवत्प्रारब्धकर्मभोगेन देहपातानन्तरं नतु ज्ञानानन्तरमेव । क्त्वाप्रत्ययेनैव तद्भावे तदनन्तर-
मित्यस्य वैयर्थ्यापातादिति केचित् । इतरे तु विशत्यात्मनि स्वसिद्धयेऽनिर्वचनीयसंबन्धेनेति विशत्सर्वानर्थमूल-
मज्ञानं तस्मै तत्साविलासमुन्मूलयितुं ज्ञात्वाऽपरोक्षीकृत्य तदनन्तरम्—अन्तरं भेदस्तच्छून्यं शाश्वतं पदमव्ययमा-
प्रोतीत्युत्तरश्लोकस्थानुषङ्गेन व्याख्येयमिति वदन्ति । तत्तत्त्वतो याथात्म्येन ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य ततो व्याप्तः
ब्रह्मभावं गतो भवतीत्यर्थः । “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” इति श्रुतेः । यद्वा तत इति कारणब्रह्मभावापत्तिः
सर्वात्म्यरूपा प्रथममुक्ता । अनन्तरं कारणभावापत्तेरनुपपदमेव तद्ब्रह्म तत्पदाभिधेयं शुद्धं ब्रह्म विशते दर्पणाद्यपाये
प्रतिबिम्बो बिम्बमिव प्रविशतीत्यर्थ इत्यन्ये । तदेतद् व्याख्यानत्रयमपि सर्वज्ञैराचार्यैः ध्यानयोगपरो नित्यमि-
त्यत्र निदिध्यासनस्योक्तत्वात्, भक्तिं लभत इत्यस्य परामितिर्विशेषणस्य च वैयर्थ्यं तच्छब्देनाप्रस्तुतपरा-
मर्शस्यानुषङ्गाध्याहारादिक्लेशव्याप्तायाः कुक्कल्पनायाश्चानौचित्यमभिप्रेत्य लक्ष्मणादुपेक्ष्यम् । तथाचायमर्थः
“आचार्यवान्पुरुषो वेद” इति श्रुत्या शास्त्रानुसार्याचार्योपदेशेन ज्ञानोत्पत्तिः, तस्य च परिपाके असंभाव-
नादिप्रभवं हेतुभूतमुपदेशस्यैव सहकारिकारणं बुद्धिविशुद्धत्वादि अमानित्वादिगणं चापेक्ष्य तस्मादेवोप-
देशाज्जनितस्य क्षेत्रज्ञपरात्मैकत्वज्ञानस्य कारकभेदबुद्धिनिबन्धनसर्वकर्मसंन्याससहितस्य स्वात्मानुभवरूपेण
स्वात्मन्येव सर्वकल्पनारहितस्य यदवस्थानं सा ज्ञानस्य परा निष्ठेत्युच्यते । सेयं ज्ञाननिष्ठा आर्तादिभक्तित्र-
यापेक्षया परा चतुर्थी भक्तिरित्युक्त्वा तथा परया भक्त्या भगवन्तं तत्त्वतोऽभिजानाति, यदनन्तरमेवेश्वर-
क्षेत्रज्ञभेदबुद्धिरशेषं ततो निवर्तते । क्त्वाप्रत्ययेनोक्तमानन्तर्यमव्यवहितं, न तु किञ्चिद्व्यवधानयुक्तमिति बोध-
नायानन्तरमित्युक्तमिति ॥ ५५ ॥

प० टी०—ततश्च—भक्त्येति । तथा सर्वात्मकत्वभावनरूपया भक्त्याऽहं यावान् विश्वव्यापी यश्च पर-
मानन्दस्वरूप एवंभूतं मामभितः स्थावरजङ्गमेष्वनुवर्तमानं जानाति, ततश्च मां तत्त्वतश्चित्संविद्रूपेण
ज्ञात्वा तदनन्तरं तत्त्वज्ञानोपरमे मां विशते मदाकारो भवति ॥ ५५ ॥

रा० टी०—ततश्च किमित्यत आह—भक्त्येति । अहं यावान्देशकालगुणैर्यावान्म्यातोऽस्मि । यश्च

यन्नामा यद्रूपश्चास्मि । तादृशं मां प्रागुक्तया परमभवत्स्या तत्त्वतः अभि स्वयोग्यतानुसारेण जानाति । तेनापि किमित्यत आह—तत इति । भक्तिबलात्तत्त्वतो मां ज्ञात्वा तदनन्तरं मां विशते मदनुप्रविष्टो भवति मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्यपाश्रयः ॥

मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ १६ ॥

त० टी०—एवं वर्णाश्रमोचितनियतकर्मणां फलकर्तृत्वाभिसंधानरहितानां नैष्कर्म्यसिद्धिप्राप्तिद्वारेण भगवत्प्राप्तिफलकत्वमुक्तम् । इदानीं नैष्कर्म्यसिद्धयभावे कर्मकर्तुः किं फलं स्यादित्यपेक्षायामाह—सर्वकर्माण्यपि । सर्वकर्माणि वैदिकलौकिकानि विधिहीनान्यपि सदा कुर्वाणोऽनुतिष्ठन् मद्यपाश्रयः अहं सर्वेश्वर एव व्यपाश्रयः समाश्रयणीयो न त्वन्यो देवः फलं वा यस्य स मत्प्रसादात् शाश्वतमनादिमव्ययं परिणामशून्यं नित्यं पदं मद्धाम प्राप्नोति ॥ १६ ॥

म० टी०—ननु योऽनात्मज्ञोऽशुद्धान्तःकरणः सोऽन्तःकरणशुद्धिपर्यन्तं सहजं कर्म न त्यजेत् । यस्तु शुद्धान्तःकरणः स नैष्कर्म्यसिद्धिं संन्यासेनाधिगच्छतीत्युक्तम् । संन्यासश्च ब्राह्मणेनैव कर्तव्यो न क्षत्रियवैश्याभ्यामिति प्रागुक्तं भगवता 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इत्यत्र । तत्र शुद्धान्तःकरणेन क्षत्रियादिना किं कर्माण्यनुष्ठेयानि किंवा सर्वकर्मसंन्यासः कर्तव्यः ? नाह—'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥' इत्यादिना योगमन्तःकरणशुद्धिमारूढस्य कर्मानुष्ठाननिषेधात् । न तृतीयः । 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः' इत्यादिना ब्राह्मणधर्मस्य सर्वकर्मसंन्यासस्य क्षत्रियादिकं प्रति निषेधात् । नच कर्मानुष्ठानकर्मत्यागयोरन्यतरमन्तरेण तृतीयः प्रकारोऽस्ति । तस्मादुभयोरपि प्रतिषिद्धत्वेन गत्यन्तराभावेन चावश्यकर्तव्ये प्रतिषेधातिक्रमे कर्मत्याग एव श्रेयान् बन्धहेतुपरित्यागेन मोक्षसाधनपौष्कल्यात्, न तु कर्माण्यनुष्ठेयानि चित्तविक्षेपहेतुत्वेन मोक्षसाधनज्ञानप्रतिबन्धकत्वादित्यभिप्रायमर्जुनस्यालक्ष्याह भगवान्—सर्वेति । यः पूर्वोक्तैः कर्माभिः शुद्धान्तःकरणः सोऽवश्यं भगवदेकशरणः भगवदेकशरणापर्यन्तत्वात् अन्तःकरणशुद्धेः । एतादृशश्चेत् ब्राह्मणः संन्यासप्रतिबन्धरहितः सर्वकर्माणि संन्यस्य तु नाम । संसारविमोक्षस्तु तस्य भगवदेकशरणस्य भगवत्प्रसादादेव । एतादृशश्चेत् क्षत्रियादिः संन्यासानभिकारी स करोतु नाम कर्माणि, किंतु मद्यपाश्रयः अहं भगवान् वासुदेव एव व्यपाश्रयः शरणं यस्य स भवेशकणो मय्यर्पितसर्वात्मभावः संन्यासानभिकारात् सर्वकर्माणि सर्वाणि कर्माणि वर्णाश्रमधर्मरूपाणि लौकिकानि प्रतिषिद्धानि वा सदा कुर्वाणो मत्प्रसादान्ममेश्वरस्यानुग्रहात् अवाप्नोति हिरण्यगर्भवन्मद्विज्ञानोत्पत्त्या शाश्वतं नित्यं पदं वैष्णवमव्ययमपरिणामि । एतादृशो भगवदेकशरणः करोत्येव न प्रतिषिद्धानि कर्माणि, यदि कुर्यात्तथापि मत्प्रसादात्प्रत्यवायानुत्पत्त्या मद्विज्ञानेन मोक्षभागभवतीति भगवदेकशरणास्तुत्यर्थं सर्वकर्माणि सर्वदा कुर्वाणोऽपीत्यनूद्यते ॥ १६ ॥

शं० टी०—स्वकर्मणा तमभ्यर्च्येत्यारभ्य विशते तदनन्तरमित्यन्तेन ग्रन्थेन मुमुक्षोरीश्वरार्पणबुद्ध्या समनुष्ठितकर्मभिरेव सत्त्वशुद्धिः, शुद्धात्मन एव ज्ञानं, ज्ञानवत एव मोक्ष इति ज्ञानकर्मणोः साध्यसाधनभावं सर्वशास्त्रप्रसिद्धं निर्धारयितुं कर्मभिश्चित्तशुद्धिं शुद्धात्मनो ज्ञानं तस्य फलं मोक्षं च क्रमेण प्रतिपाद्याधुना आरुरुक्षोर्गृहिणश्चारूढस्य च यतेश्चोभयोर्मोक्षैककामनयोनित्यं नियमेन कर्तव्यार्थनिर्णयायोत्तरग्रन्थ आरभ्यते । तत्रादौ ज्ञानं मोक्षफलकं चित्तशुद्धिं विना न सिध्यति, चित्तशुद्धिश्च स्वकर्मभिरेवेश्वरार्पणबुद्ध्या कृतैर्न तु कामनया, आरुरुक्षोरीश्वरप्रीत्यै कर्मैवावश्यं कर्तव्यमिति बोधयितुं मत्प्रीत्यै कर्माणि कुर्वाणो

मत्प्रसादान्मुक्तिं प्राप्नोतीत्याह—सर्वेति । मद्बन्धपाश्रयः योऽहम् “अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ” इत्युक्तलक्षणः सर्वभूतः सर्वात्मकः परमेश्वरः स एव व्यपाश्रयो भवमुत्तयै स्वकर्मभिराराधनीयो यस्य स मद्बन्धपाश्रयः स्वाराधयेषु देवेष्वग्न्यादिषु योगे यागीयेषु चरुपुरोडाशस्रुगादिषु च सर्वत्र मद्भावनायुक्तो भूत्वा मुमुक्षुः सर्वकर्माणि सर्वाणि श्रौतानि स्मार्तानि च नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माणि विध्युक्तानि मत्प्रीत्यै श्रद्धया भक्त्या च कुर्वाणः सन् मत्प्रसादान्मम भक्त्याऽनेकजन्मसु समनुष्ठितकर्मभिः संतोषितस्य परमेश्वरस्य प्रसादोऽनुग्रहस्तस्मात्सत्त्वशुद्धिं ज्ञानं च लब्ध्वा अव्ययं वृद्धिक्षयवर्जितं न्यूनाधिकभाववर्जितं सदैकरूपं शाश्वतं नित्यं पदं मोक्षार्थं प्राप्नोति कर्माभिः संतुष्टेश्वरानुग्रहान्मुक्तिं विन्दतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

श्री० टी०—स्वकर्मभिः परमेश्वराराधनादुक्तं मोक्षप्रकारमुपसंहरति—सर्वकर्माणीति । सर्वकर्माणि नित्य-नैमित्तिकानि काम्यानि च कर्माणि पूर्वोक्तक्रमेण सर्वदा कुर्वाणः सन् मद्बन्धपाश्रयः अहमेव व्यपाश्रय आश्रय-णीयो न तु स्वर्गादिफलं यस्य सः मत्प्रसादाच्छाश्वतमनादि अव्ययं नित्यं सर्वोत्कृष्टं वैष्णवं पदं प्राप्नोति ॥ ५६ ॥

स० टी०—अज्ञो धीशुद्धिपर्यन्तं सहजं कर्म न त्यजेत् ॥ शुद्धान्तःकरणो यस्तु नैष्कर्म्यं सोऽधिगच्छति ॥ १ ॥ संन्यासेनेति पूर्वोक्तं संन्यासो ब्राह्मणेन वै ॥ कर्तव्यो नान्यवर्णेनेत्युक्तं भगवता पुरा ॥ २ ॥ कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ॥ चित्तशुद्धिमतस्तत्र किं कर्मकरणं वरम् ॥ ३ ॥ नृपादेर्वार्थं संन्यास इत्यत्राह जगत्पतिः ॥ पूर्वोक्तैः कर्मभिर्यस्तु शुद्धान्तःकरणः पुमान् ॥ ४ ॥ सोऽवश्यं भगवत्कृष्णपादैकशरणो भवेत् ॥ श्रीमद्भगवतः पादसरोजे भक्तिरुत्तमा ॥ ५ ॥ चित्तशुद्धेः फलं श्रेष्ठं ततो ज्ञानाद्विमुक्तता ॥ ईदृशो ब्राह्मणश्चेत्स्यात्परवैराग्यसंयुतः ॥ ६ ॥ स सर्वं कर्म संन्यस्य भगवच्छरणं व्रजेत् ॥ तस्य संसारतो मोक्षः स्याद्भगवत्प्रसादतः ॥ ७ ॥ ईदृशः क्षत्रियादिश्चेत्संन्यासेऽधिकृतो न सः ॥ स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ८ ॥ इति ब्राह्मणधर्मस्य संन्यासस्य च कर्मणाम् ॥ क्षत्रियादिं प्रति श्रीमद्विष्णुनैव निषेधतः ॥ ९ ॥ संन्यासानधिकारात्स कुर्वाणः सन्सदैव च ॥ सर्वकर्माणि वर्णादिधर्मरूपाणि मत्परः ॥ १० ॥ भगवान्वासुदेवोऽहं कृष्ण एव व्यपाश्रयः ॥ शरणं यस्य नित्यं स मदेकशरणो महान् ॥ ११ ॥ मय्येवार्पितसर्वात्मभावोऽसौ मदनुग्रहात् ॥ हिरण्यगर्भवत्सम्यङ्मद्विज्ञानजनेस्ततः ॥ १२ ॥ नित्यकूटस्थं स्वं ज्योतिःपदं प्राप्नोति वैष्णवम् ॥ १३ ॥ ५६ ॥

भा० टी०—एवं शुद्धान्तःकरणस्य संन्यासाधिकारिणो ब्रह्मप्राप्तिक्रममभिधायानात्मज्ञस्याशुद्धान्तःकरणस्य संन्यासानधिकारिणो ब्रह्मप्राप्तिसाधनं भगवद्भक्तियोगं तत्र तत्र प्रतिपादितं शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयदाढ्याय स्तौति—सर्वेति । सर्वाणि नित्यनैमित्तिकादीनि प्रतिषिद्धान्यपि सदा कुर्वाणोऽनुतिष्ठन्नपि मद्बन्धपाश्रयोऽहं वासुदेव ईश्वरो व्यपाश्रय आश्रयणीयो यस्य स मद्बन्धपाश्रयो मय्यर्पितसर्वात्मभावः मत्प्रसादात् ममेश्वरस्य प्रसादात् शाश्वतं नित्यमव्ययमपक्षयशून्यं पदं वैष्णवमवाप्नोति । निषिद्धान्यप्याचरन् शाश्वतं पदमव्ययमवाप्नोतीत्युक्त्या पापस्यापि मोक्षफलहेतुत्वं स्यादित्याशङ्कानिरासाय मद्बन्धपाश्रयः मत्प्रसादादित्युक्तम् । तथाच येन भक्तियोगेन प्रसादितादीश्वरात्सर्वकर्माण्यनुतिष्ठतोऽपि वैष्णवपदप्राप्तिस्तस्य माहात्म्यं किं वक्तव्यमिति भावः ॥ ५६ ॥

प० टी०—अथ बुद्ध्या विशुद्धयेत्याद्युक्तमोक्षप्रकारस्यातिप्रयाससाध्यत्वात्सुगमं प्रकारमाह—सर्वकर्मेति । सदा निरन्तरं मद्बन्धपाश्रयः, अहमेवाश्रय आश्रयणीयो न तु स्वर्गादिफलं यस्य स सर्वकर्माणि नित्यनैमित्तिकादीनि कुर्वाणोऽपि सन् मत्प्रसादान्नित्यं सर्वोत्कृष्टं च पदं स्थानमवाप्नोति । श्रुतिरपि ऋक्संहितासु—“अहमेव स्वयमिदं वदामि जुष्टं देवेभिरुत मानुषेभिः । यं कामये यं तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधाम्” इति । भाष्यम्—अहमेव स्वयमिदं ब्रह्मार्थं वस्तु वदामि, इदं ब्रह्म स्वयमेवास्मीति वदा-

मीत्यर्थः । देवेभिर्देवैरिन्द्रादिभिर्जुष्टं सेवितम् । उतापि मानुषेभिर्मनुष्यैः सेवितम् । अथ तदेव प्रकटयन्नाह—
ईदृग्वस्त्वात्मकोऽहं स्वां मायामधिष्ठाय धृतमानुषवेष्टा(?)सती यं कामये यं पुरुषं रक्षितुमहं वाञ्छामि
तं पुरुषमुग्रं कृणोमि सर्वेभ्योऽभ्यधिकं रुद्रं करोमि रुद्रपदवीं प्रापयामि । तमेव ब्रह्माणं स्रष्टारं करोमि
तमेव ऋषिमतीन्द्रियद्रष्टारं करोमि । तमेव सुमेधां शोभनप्रज्ञं ज्ञानिनं करोमि ॥ ५६ ॥

रा० टी०—पुनरन्तरङ्गसाधनान्युक्त्वा शास्त्रार्थमुपसंहरति—सर्वेति । यद्वा यतः प्रवृत्तिर्भूतानामित्यत्र-
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्येत्युक्तं, तत्र कर्मकरणं विशिष्य फलं व्यनक्ति—सर्वेति । मद्वापाश्रयः मध्येव समर्पय-
न्नेव सर्वाणि विहितानि कर्माणि सदा कुर्वाणः मत्प्रसादाच्छाश्वतं पदमव्ययं मत्स्वरूपमवाप्नोति शाश्वतमव्य-
यमिति कूटस्थतयाऽऽद्यन्तहीनमित्यर्थः । अत्र अपिशब्दो नैकमपि कर्म अतदाश्रयेण कार्यमि-
त्यर्थसूचनाय ॥ ५६ ॥

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्य य मत्परः ॥

बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

त० टी०—तस्मात्पूर्वोक्तप्रकारेण वैराग्यादि कर्तुं न शक्नोषि चेत्त्वमप्येवं कुर्वित्याह—चेतसेति ।
चेतसा मत्तन्त्रकर्तृत्वविचारेण सर्वाणि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि स्वभावप्राप्तानि च फलकर्तृ-
त्वोद्देश्यदेवतासहितानि मयि संन्यस्य सम्यगर्प्य मत्परः अहमेव परः प्राप्यः प्रापकश्च यस्य सः बुद्धि-
योगं व्यवसायात्मिकबुद्ध्या सर्वसंबन्धमुपाश्रित्य सर्वात्मना मामेव सर्वश्रेयोहेतुं श्रेयोरूपं च निश्चित्य
सततं मच्चित्तो भव इत्येवमनुसंधानं कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

म० टी०—यस्मान्मदेकशरणतामात्रं मोक्षसाधनं न कर्मानुष्ठानं कर्मसंन्यासो वा तस्मात् क्षत्रियस्त्वम्—
चेतसेति । चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि मयाश्वरे संन्यस्य 'यत्करोषि यदश्नासि' इत्युक्त-
न्यायेन समर्प्य मत्परः अहं भगवान् वासुदेव एव परः प्रियतमो यस्य स मत्परः सन् बुद्धियोगं पूर्वोक्तस-
मत्त्वबुद्धिलक्षणं योगं बन्धहेतोरपि कर्मणो मोक्षहेतुत्वसंपादकमुपाश्रित्य अनन्यशरणतया स्वीकृत्य मच्चित्तः
मयि भगवति वासुदेव एव चित्तं यस्य न राजनि कामिन्यादौ वा स मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

शं० टी०—तेषामेवानुक्तमर्थमहमज्ञानजं तमः नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वतेत्युक्तो बुद्धे-
रात्मतत्त्वप्रकाशनलक्षणो यो मत्प्रसादस्तेनैकलभ्यो मोक्षो यस्मात्तस्मात् मत्परो भवेत्याह—चेतसेति ।
कर्मणा संतुष्टेश्वरानुग्रहादेव मुक्तिरिति ज्ञानं चेतस्तेन चेतसा विवेकबुद्ध्या त्वं मत्परः अहमेव परः परम-
पुरुषार्थः प्राप्यं वस्त्विति बुद्धिर्यस्य स मत्परस्तीव्रमुमुक्षुः सन्नित्यर्थः । मत्प्रसादसिद्धये 'कर्ता भोक्ता जना-
र्दनः' इति न्यायेन सर्वकर्माणि श्रौतानि स्मार्तानि च सर्वाणि कर्माणि कृतानि मयि परमेश्वरे संन्यस्य
कर्माणि कर्मफलानि च मह्यं समर्प्येत्यर्थः । बुद्धियोगं बुद्धेर्मध्येव योगः स्थितिस्तमुपाश्रित्य सततं मद्भ-
जनपरो भूष्येत्यर्थः । यद्वा 'भूतानि विष्णुर्भुवनानि विष्णुः' इतिन्यायेन सर्वत्र परमेश्वरत्वबुद्धिर्बुद्धियोगस्तं
सततमाश्रित्य । यद्वा 'न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः' इति गृहिणोऽपि वेदान्तविचारस्य कर्त-
व्यत्वस्मरणात्कर्माणि कुर्वन्सन् बुद्धियोगः ज्ञानसिद्धिहेतुः श्रवणमननादिस्तं बुद्धियोगमुपाश्रित्य सर्वदा
वेदान्तार्थविचारपरो भूत्वा सततं मच्चित्तः मध्येव सर्वमये परमात्मनि चित्तं यस्य स मच्चित्तः ज्ञानसिद्धयै
तत्फलसिद्धयै च सर्वदा मच्छरणो भवेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

श्री० टी०—यस्मादेवं तस्मात्—चेतसेति । सर्वकर्माणि चेतसा मयि संन्यस्य समर्प्य मत्परः अहमेव

परः प्राप्यः पुरुषार्थो यस्य सः व्यवसायात्मिकया बुद्ध्या योगमाश्रित्य सततं कर्मानुष्ठानकालेऽपि 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः' इतिन्यायेन मग्येव चित्तं यस्य सः तथाभूतो भव ॥ ५७ ॥

स० टी०—यस्मान्मदेकशरणभावो मोक्षस्य साधनम् ॥ न कर्मकरणं नापि कर्मसंन्यास एव वा ॥ १ ॥ तस्माद्विवेकबुद्ध्या त्वं दृष्टादृष्टार्थकान्यपि ॥ सर्वकर्माणि मग्याद्ये वासुदेवे समर्प्य च ॥ २ ॥ यत्करोषि यद्भासीत्युक्तन्यायेन मत्परः ॥ भगवान्वासुदेवोऽहं यस्य प्रियतमः परः ॥ ३ ॥ स मत्परस्त्वं पूर्वोक्तं समताबुद्धिलक्षणम् ॥ योगं ह्यनन्यशरणतया स्वीकृत्य सर्वदा ॥ ४ ॥ वासुदेवे भगवति यस्य चित्तं मयीश्वरे ॥ नान्यत्र राजनि रुयादौ समचित्तः सदा भव ॥ ५ ॥ हृत्वे रूढमनाविलं रसपदं हासप्रकाशोञ्जलं कारुण्यादिगुणौघशैत्यशरणं शान्त्यान्वितं छायाया ॥ अज्ञानार्कजतापघर्मशमनं सच्चातकैरर्थितं ब्रह्मानन्दसुवर्षणोन्मुखमहं कृष्णाख्यमेघं श्रये ॥ ६ ॥ ५७ ॥

भा० टी०—यतो भक्तियोगस्यैवं माहात्म्यं तस्मान्मत्प्रसादार्थं भवता मदाराधने प्रयतितव्यमित्याह—चेतसेति । चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि मयि संन्यस्य 'यत्करोषि यद्भासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्' इत्युक्तन्यायेन समर्प्य मत्परोऽहं वासुदेव एव परः प्रकृष्टः प्राप्यो यस्य न तु स्वर्गादिः स मत्परः सन् बुद्धियोगं समाहितबुद्धित्वं सिद्धयसिद्धिजन्याभ्यां हर्षविषादाभ्यामक्षुभितबुद्धित्वमुपाश्रित्यानन्यशरणत्वेनाङ्गीकृत्य मच्चित्तो मग्येव चित्तं यस्य स त्वं सततं सर्वदा मच्चित्तो भव ॥ ५७ ॥

प० टी०—यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि तथा भवेत्याह—चेतसेति । चेतसा सह सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य समर्प्य मत्परः अहमेव परः परमो यस्य तथाविधः सततं भव ततश्च व्यवसायात्मिकबुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः मदाकारं चित्तं यस्य तथाविधो भवेत्यनेन विशते तदनन्तरमित्येव पर्यायेणोक्तमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

रा० टी०—यदि भगवदाश्रयेण विहितकर्म कुर्वतो मुक्तिस्तर्हि त्रैविद्यस्यापि सा स्यात् । तस्यापि विहितकर्मकरणभगवदर्पणयोः सत्त्वेन भगवदाश्रयत्वादित्यत आह—चेतसेति । चेतसा सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः अहमेव परः सर्वोत्तम इति भावो यस्य स मत्परः भव । किंच बुद्धियोगं बुद्धेर्योगं प्रत्याहारादिरूपमुपायमाश्रित्य मच्चित्तः मग्येव निरुद्धचित्तः सततं भवेत्युक्त्या त्रैविद्यस्यैवंरूपत्वाभावान्न तस्य मुक्तिशङ्केति भावः ॥ ५७ ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ॥

अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८ ॥

त० टी०—एवं मदुक्तार्थं विश्वस्तो यत् प्राप्स्यसि तच्छृणु—मच्चित्त इति । उक्तप्रकारेण मच्चित्तः सन् सर्वकर्माणि कुर्वन्नपि सर्वाणि दुर्गाणि दुस्तराणि सांसारिकाणि दुःखानि मत्प्रसादादेव तरिष्यसि । विपक्षे दोषमाह—अथ चेदिति । यदि पुनस्त्वमहङ्कारादहमेव कर्तव्याकर्तव्यं सर्वं जानामीत्यभिमानान्मदुक्तमेव तन्न श्रोष्यसि पुरुषार्थाद्भ्रश्यसे । यतः सर्वस्य हिताहितज्ञाता प्रशास्ता च मदन्यः कश्चिन्न विद्यते ॥ ५८ ॥

म० टी०—ततः किं स्यादिति तदाह—मच्चित्त इति । मच्चित्तस्त्वं सर्वदुर्गाणि दुस्तराणि कामक्रोधादीनि संसारदुःखसाधनानि मत्प्रसादात् स्वव्यापारमन्तरेणैव तरिष्यसि अनायासेनैवातिक्रमिष्यसि । अथ चेत् यदि तु त्वं मदुक्ते विश्वासमकृत्वाऽहंकारात्पण्डितोऽहमिति गर्वान्न श्रोष्यसि मद्बचनार्थं न करिष्यसि ततो विनङ्क्ष्यसि पुरुषार्थाद्भ्रष्टो भविष्यसि कामकारेण संन्यासाद्याचरन् ॥ ५८ ॥

श्र० टी०—वेदान्तार्थविचारपरत्वस्य त्वदेकशरणत्वस्य किं फलमिति चेदुच्यते शृणु—मच्चित्त इति ।

मच्चित्तः सर्वदा ध्येयत्वेन सर्वत्र विषयत्वेन बाह्यमेव परमात्मा चित्ते यस्य सः । यद्वा सर्वात्मनि मय्येव चित्तं यस्य स मच्चित्तः सदा भदेकचित्तः संस्त्वं मत्प्रसादान्मदनुग्रहप्राप्तात्मविज्ञानात्सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुर्गाणि दुःखेनातिगन्तुमशक्यानि दुर्गाणि दुस्तराण्यविद्याकामकर्माणि । यद्वा सत्त्वरजस्तमांसि सकार्याणि जन्मजरामृत्युदुःखप्रवाहकारणानि तरिष्यसि, तानि तीर्त्वा विदेहमुक्तिसुखं प्राप्स्यसीत्यर्थः । एतेनेश्वरार्थं कर्म कुर्वाण एव तरति न त्वकुर्वाण इति सूचितं भवति । ननु कर्मणां द्रव्यसाध्यत्वेन हिंसाप्रधानत्वात्साधूनां हिंसाप्रधानकं कर्म कर्तुं न शक्यते, तत्रापि स्वजनवधलक्षणं युद्धं तु सुतरां कर्तुं न शक्यत एवेति सांख्यमतमनुस्मृत्याहंकारेण स्वधर्मवैमुख्यं न कर्तव्यमिति मुमुक्षोः स्वधर्मप्रवृत्तिमेव दृढीकर्तुमाक्षेपपूर्वकं स्वधर्मनिष्ठामेवार्जुनमङ्गीकारयति सार्धद्वयेन—अथेति । अथशब्दः पक्षान्तरारम्भार्थः । त्वमहंकाराच्छास्त्रान्तरज्ञानकृताभिनिवेशाच्चेतसा सर्वकर्माणीत्युक्तं मद्बचनं न श्रोष्यसि चेद्विधिमुलङ्घ्य यदि कर्म न करिष्यसीत्यर्थः । ततो विनङ्क्ष्यसि विनाशमेष्यसि ‘अकृत्वा वैदिकं कर्म द्विजः पतनमृच्छति’ इतिन्यायेन स्वधर्मत्यागात्पातित्यं प्राप्स्यसि । विध्युलङ्घनमेको दोषः, स्वधर्मत्यागो द्वितीयः, परधर्माश्रयस्तृतीयः, पुरुषार्थभ्रंशश्चतुर्थः, एवमनर्थपरंपरा स्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

श्री० टी०—ततो यद्भविष्यति तच्छृणु—मच्चित्त इति । मच्चित्तः सन् मत्प्रसादात्सर्वाण्यपि दुर्गाणि दुस्तराणि सांसारिकाणि दुःखानि तरिष्यसि । विपक्षे दोषमाह—अथ चेद्यदि पुनस्त्वमहंकाराज्ज्ञातृत्वाभिमानान्मदुक्तमेतन्न श्रोष्यसि तर्हि विनङ्क्ष्यसि पुरुषार्थाद्भयसि ॥ १८ ॥

स० टी०—मच्चित्तस्त्वं हि सर्वाणि दुस्तराणि समुद्रवत् ॥ संसारदुःखदायीनि कामक्रोधादिकान्यपि ॥ १ ॥ मत्प्रसादात्सुखेनैव स्वव्यापारं विना पि च ॥ अतिक्रमिष्यसि प्रत्यग्रहज्ञानमुखेन च ॥ २ ॥ यदि तु त्वं मदुक्तेऽर्थे निःसंदिग्धेऽपि मौढ्यतः ॥ अविश्वासादहंकारात्पण्डितोऽस्मीति गर्वतः ॥ ३ ॥ न श्रोष्यसि वचो मत्तः श्रुत्वाऽपि न करिष्यसि ॥ विनङ्क्ष्यसि तदा सम्यक्पुरुषार्थात्परिच्युतः ॥ ४ ॥ कामकारेण यत्किञ्चित्कुर्वन्नाप्नोति शोभनम् ॥ ५ ॥ अज्ञानार्कमुतापितं भवमरौ धावन्तमर्थोऽज्ञितं तृष्णातृप्परितापितेन्द्रियगणं भोगाम्बुकामाकुलम् ॥ व्यर्थक्रोधमरुप्रतप्तसिकतादग्धागमाध्वाङ्गिकं दीनं त्वां शरणागतं यदुपते मा मामुपेक्षस्व भोः ॥ ६ ॥ १८ ॥

भा० टी०—ततः किमित्यपेक्षायामाह—मच्चित्त इति । मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि संसारहेतुभूताज्ञानादीनि मत्प्रसादात्तरिष्यसि अतिक्रमिष्यसि । व्यतिरेके दोषमाह—अथ चेद्यदि मदुक्तमहंकारात् पण्डितेन मया स्वबुद्ध्या यद्विचारितं तदेव सम्यक् इत्यभिमानान्न श्रोष्यसि न हिष्यसि ततस्त्वं विनङ्क्ष्यसि विनाशं गमिष्यसि पुरुषार्थात् भ्रष्टो भविष्यसि ॥ १८ ॥

प० टी०—अतो यद्भविष्यति तच्छृणु—मच्चित्त इति । प्रागुक्तरीत्या मच्चित्तस्त्वं मत्प्रसादात् सर्वदुर्गाणि आधिदैविकादीनि सर्वदुःखानि तरिष्यसि । अथ विपक्षे दोषमाह—अथेति । अथ चेद्यदि त्वमहंकाराज्ज्ञातृत्वाभिमानान्मदुक्तमेतन्न श्रोष्यसि, तर्हि विनङ्क्ष्यसि पुरुषार्थाद्भयसे, अधमां योनिं प्राप्स्यसि । अत्र भगवतो हार्दं तु—कुरुकुलदलने खेदं वेदोच्छेदे ह निर्वेदम् । यन्मनुषेऽधमजनुषे दत्से धनुषे तिलाञ्जलिं यस्मादिति(?) ॥ १८ ॥

रा० टी०—भगवच्चित्तस्य फलमाह—मच्चित्त इति । मच्चित्तो मय्येव निरुद्धमनस्कः । सर्वाणि दुर्गाणि दुस्तराणि दुःखेन तर्तव्यानि कष्टानि मत्प्रसादात्तरिष्यसि । एवं स्वविहितवृत्त्या भगवदाराधनस्य परधर्मत्वादुद्धाख्यस्वविहितकर्म भगवत्प्रीत्यर्थमेवावश्यं कार्यमित्येतावता प्रबन्धेन प्रतिपादितम् । तदकरणेऽनिष्टमाह—अथ चेदिति । अर्थान्तरे अथशब्दः । अहं न योत्स्यामीत्यहंकारात् युष्यस्वेति मदीयवचनं त्वं न

श्रोण्यासि चेत् श्रुत्वा न करोषि चेत्, विनङ्क्ष्यसि पुरुषार्थहीनो भविष्यसि । मद्बचनाकरणे विनाश इत्यभ्यु-
पेत्योक्तम् ॥ ५८ ॥

यदहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ॥

मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

त० टी०—किंचाहं स्वतन्त्रो बन्धुवधार्थं त्वन्नियोगं कथं करिष्यामीति त्वया न योत्स्य इति । यद्यहङ्कारमात्मनि स्वातन्त्र्याभिमानमाश्रित्य मदुक्तमनाहत्य न योत्स्ये युद्धं न करिष्या-
मीति मन्यसे व्यवस्यसे तर्हेष ते व्यवसायो मिथ्यैव स्यात् । यतः प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति प्रकृति-
स्त्रिगुणमयी मन्नियम्या रजोगुणरूपेण परिणता सती रजःप्रधानक्षत्रियजातावृद्धवं त्वां युद्धे प्रवर्त-
यिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

म० टी०—त्वं च—यदिति । अहङ्कारं धार्मिकोऽहं क्रूरं कर्म न करिष्यामीति मिथ्याभिमानमाश्रित्य न
योत्स्ये युद्धं न करिष्यामीति मन्यसे यत् मिथ्या निष्फल एष व्यवसायो निश्चयस्ते, तव यस्मात्प्रकृतिः क्षत्र-
जात्यारम्भको रजोगुणस्वभावस्त्वां नियोक्ष्यति प्रेरयिष्यति युद्धे ॥ ५९ ॥

श्री० टी०—तथापि नाहं योत्स्य इति चेन्न तव संकल्पो व्यर्थ एव भविष्यति । स्वभावादपि कर्म कर्त-
व्यमेव स्यादिति स्वयमपि सांख्यमतावष्टम्भेन कर्मणोऽवश्यकर्तव्यतां प्रतिपादयति—यदिति । दोषवत्कर्म
न कर्तव्यमेवेत्यहङ्कारमविवेककृतं पाण्डित्याभिमानमाश्रित्य “ये युध्यन्ते प्रधनेषु” इति वेदोक्तं धर्ममविज्ञाया-
वैदिकमताश्रयेण न योत्स्य इति यदि मन्यसे, स एष ते तव व्यवसायो निश्चयः शास्त्राविरुद्धो मिथ्याकाश-
गमनेच्छावन्निरर्थक एव भवति । कथं मे संकल्पो निरर्थक इत्यत आह—प्रकृतिरिति । तेजःशौर्यधैर्यदक्ष-
त्वाभिमानादिगुणोत्पत्तिहेतुः क्षत्रत्वयोनिः रजोगुणमयी प्रकृतिः क्षत्रियस्वभावस्त्वामस्वतन्त्रमस्वाधीनं
नियोक्ष्यत्यधिक्षेपासहिष्णुत्वलक्षणं गुणमुत्पाद्य युद्धं कारयिष्यतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

श्री० टी०—कामं विनङ्क्ष्यामि, न तु बन्धुभिर्युद्धं करिष्यामीति चेत्तत्राह—यदिति । मदुक्तमनाहत्य
केवलमहङ्कारमवलम्ब्य युद्धं न करिष्यामीति त्वं यन्मन्यसे अध्यवस्यसि, एष ते व्यवसायो मिथ्यैव अस्व-
तन्त्रत्वात्तव । तदेवाह—प्रकृतिस्त्वां रजोगुणरूपेण परिणता सती नियोक्ष्यति युद्धे प्रवर्तयिष्यत्येव ॥ ५९ ॥

स० टी०—धार्मिकोऽहं न च क्रूरं कर्म हिंसादिलक्षणम् ॥ करिष्यामीति मिथ्याभिमानमाश्रित्य केव-
लम् ॥ १ ॥ युद्धं नैव करिष्यामीत्येवं त्वं यदि मन्यसे ॥ एष ते निश्चयो मिथ्या निष्फलः सर्वथा यतः
॥ २ ॥ रजोगुणस्वभावस्त्वां क्षत्रियत्वनिबन्धनः ॥ अत्यन्तधार्मिकं क्रूरे प्रेरयिष्यति संगरे ॥ ३ ॥ अतो
मिथ्याग्रहं त्यक्त्वा मद्बचः शरणं कुरु ॥ ४ ॥ ५९ ॥

भा० टी०—स्वतन्त्रोऽहं परोक्तं न करिष्यामीति त्वया न मन्तव्यं, परतन्त्रत्वात् तवेत्याशयेनाह—
यदिति । यच्चैतत्त्वमहङ्कारं मिथ्याभिमानमाश्रित्य न योत्स्ये युद्धं न करिष्यामीति मन्यसे निश्चयं करोषि,
एष ते व्यवसायोऽहं स्वतन्त्रोऽनर्थहेतुभूतं युद्धं न करिष्यामीति निश्चयो मिथ्याभ्रममूलको निष्फलः,
यतः प्रकृतिः क्षत्रियस्वभावस्त्वां क्षत्रियं नियोक्ष्यति बलात्कारेण युद्धे प्रेरयिष्यति ॥ ५९ ॥

प० टी०—कामं विनङ्क्ष्यामि नतु बन्धुभिः संयोत्स्य इति चेदित्याह—यदिति । यद्यदि मदुक्तमनाह-
त केवलमहङ्कारमवलम्ब्य युद्धं न करिष्यामीति मन्यसे, तर्हेष व्यवसायश्चित्तोद्वेगो मिथ्या निरर्थक एव ।
यतः प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति प्रवर्तयिष्यत्येव । तस्या अपि मद्धीनत्वादिति भावः ॥ ५९ ॥

रा० टी०—मदुक्ताकरणमशक्यं च तवेत्याह—यदिति । मिथ्यैव ब्रूयैव ते निश्चयः । कुतः ? प्रकृति-
रिति । ईश्वरेच्छा त्वां नियोक्ष्यति प्रेरयति ॥ ५९ ॥

स्वभावजेन कौन्तेय ! निबद्धः स्वेन कर्मणा ॥

कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६० ॥

त० टी०—तदेवोपपादयति—स्वभावजेनेति । हे कौन्तेय ! यत्स्वधर्मभूतं युद्धाख्यं नियतं कर्म मोहात्कर्तुं नेच्छसि—तत्स्वभावजेन स्वभावः पूर्वकर्मनिबन्धनसत्त्वादिगुणवृत्तिरूपः; तस्माज्जातेन राजसेन क्षत्रियत्वप्रयोजकेन पूर्वोक्तेन शौर्याख्येन स्वेन कर्मणा निबद्धो यन्त्रितः अवशोऽपि शत्रूणामन्वाच्यवादानसहमानस्त्वं स्वयमेव करिष्यसि ॥ ६० ॥

म० टी०—प्रकृतिं विवृणोति—स्वभावजेनेति । स्वभावजेन पूर्वोक्तक्षत्रियस्वभावजेन शौर्यादिना स्वेनानागन्तुकेन कर्मणा निबद्धो वशीकृतस्त्वं हे कौन्तेय ! यद्बन्धुवधादिनिमित्तं युद्धं मोहात् स्वतन्त्रोऽहं यथेच्छामि तथा संपादयिष्यामीति भ्रमात् कर्तुं नेच्छसि, तदवशोऽपि अनिच्छन्नपि स्वाभाविककर्मपरतन्त्रः परमेश्वरपरतन्त्रश्च करिष्यस्येव ॥ ६० ॥

शं० टी०—अहं करोमि नाहं करोमीति चाभिमानो बद्ध एव भवति, न तु मुक्तः, अमुक्तस्याशेषकर्मत्यागासंभवात् । अतः स्वाभाविकेन कर्मणा निबद्धस्य तव कर्मत्यागः कर्तुं न शक्यते । यद्विवेकात्यक्तुमिच्छसि तदेव प्रवृत्तिवशो भूत्वा करिष्यसि । ततः प्रकृतिबद्धस्य प्राप्तं कर्म कर्तव्यमेवेत्याशयेनाह—स्वभावेति । जन्मान्तरीयपुण्यापुण्यकर्मसंस्कारो वर्तमानजन्मनि प्रवृत्तिनिवृत्तिसुखदुःखादिसिद्धिहेतुः स्वभाव इत्युच्यते प्रकृतिगुणविशेषः । तस्माज्जायत इति स्वभावजं तेन स्वाभाविकेन स्वेन स्वकीयेन क्षात्रेण ‘शौर्यं तेजो धृतिः’ इत्युक्तेन कर्मणा निबद्धः संसृष्टस्त्वं मोहाद्युद्धादेः स्वधर्मत्वाज्ञानाद्यत्स्वजातितः प्राप्तं कर्म कर्तुं नेच्छसि ममेदं न कर्तव्यमिति त्यक्तुमिच्छसि, तदेव कर्म अवशः स्वप्रकृतेर्वशो भूत्वा करिष्यस्येवास्वतन्त्रत्वात्प्रकृत्या बलात्कारेण चोदितः सन्करोष्येव न तु त्यक्तुं शक्नोषि । ततः कर्तव्यत्वेन प्राप्तं स्वीयं शास्त्रीयं कर्म विदुषाऽवश्यं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ६० ॥

श्री० टी०—किंच—स्वभावजेनेति । स्वभावः क्षत्रियत्वे हेतुः पूर्वकर्मसंस्कारस्तस्माज्जातेन स्वकीयेन कर्मणा शौर्यादिना पूर्वोक्तेन निबद्धो यन्त्रितस्त्वं मोहाद्यत्कर्म युद्धलक्षणं कर्तुं नेच्छसि अवशोऽपि तत्कर्म करिष्यस्येव ॥ ६० ॥

स० टी०—प्रकृतिं विवृणोतीति सर्वतोऽपि बलीयसीम् ॥ यस्माच्छौर्यादिना स्वेन यथोक्तेनात्मकर्मणा ॥ १ ॥ वशीकृतस्त्वं कौन्तेय क्षत्रियत्वैकहेतुना ॥ यद्युद्धं बन्धुहिंसादिनिमित्तमविवेकतः ॥ २ ॥ स्वतन्त्रोऽहं यथेच्छामि करिष्यामि तथेति च ॥ भ्रमान्नेच्छसि कर्तुं त्वमानिच्छन्नपि कर्म तत् ॥ ३ ॥ स्वभावपरतन्त्रः सन्निश्चराधीन एव च ॥ करिष्यस्येव तस्मात्त्वं मा कार्षीराग्रहं वृथा ॥ ४ ॥ त्यक्त्वाऽऽग्रहं कृष्णपदारविन्दमर्क्तिं पुरस्कृत्य सदा स्वकर्म ॥ कुर्वन्जनो नैति पराभवं श्रीमुकुन्दधामैति न संशयोऽत्र ॥ ५ ॥ ६० ॥

भा० टी०—प्रकृतिपारतन्त्र्यं विवृणोति—स्वभावजेनेति । स्वभावजेन शौर्यादिना यथोक्तेन स्वेन स्वकीयेन कर्मणा निबद्धः निश्चयेन बद्धः यन्मोहादविवेकात्कर्तुं नेच्छसि, तदवशोऽपि परवश एव करिष्यसि । यस्माच्चैवं तस्मात्कुन्तीपुत्रस्य क्षत्रियशिरोमणेरस्मत्संबन्धिनस्तव युद्धवैमुख्यं नोचितमिति सूचयन्संबोधयति—हे कौन्तेयेति ॥ ६० ॥

प० टी०—किं च—स्वभावजेनेति । स्वभावः क्षत्रियत्वप्रापकः पूर्वकर्मसंस्कारस्तस्माज्जातेन स्वकीयेन कर्मणा शौर्यादिना पूर्वोक्तेन निबद्धो नियन्त्रितः सन् यदि—मोहादित्युपलक्षणं—कर्म कर्तुं नेच्छसि तथाप्यवशः सन् कर्म करिष्यस्येव—‘प्राक्संस्कारपरंपरापरिणतं प्रायो मनः प्राणिनां कस्तस्य प्रकृतिं निरस्य

सहजां कर्ताऽन्यथा स्यान्नरः । दौर्गन्ध्यं लशुनादिकस्य सहजं यत्नात्समुत्सारयन् सौरभ्यं वितनोति कः
सुरभिता कर्पूरमुख्यस्य वा' इति । तदेवं सांख्यमीमांसकादिमतेन प्रकृतिपारतन्त्र्यं स्वभावपारतन्त्र्यं च
निरूप्य युद्धानादरो निषिद्धः ॥ ६० ॥

रा० टी०—ईश्वरेच्छाया जीवनियमे निमित्तत्वादिकं दर्शयन्नुक्तं विवृणोति—स्वभावजेनेति । स्वभावः
संस्कारस्तज्जातेन स्वेन कर्मणा निबद्धः । हे कौन्तेय यत्कर्म मोहाद्वन्धुस्नेहमोहात्कर्तुं नेच्छसि, तत्कर्मा-
वशोऽपि स्वानधीनोऽपि भगवदिच्छाधीनोऽपि सन्करिष्यसि ॥ ६० ॥

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन ! तिष्ठति ॥

भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

त० टी०—तदेवं सांख्यमतानुकूलं प्रकृतिपारतन्त्र्यं स्वभावार्थानं च कर्मकर्तृत्वमुक्तम् । इदानीम्
“अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति यमात्मा न वेद
यस्यात्मा शरीरम् एष ते आत्माऽन्तर्याम्यमृतः, एतदक्षरस्य प्रशासने गार्गि ! सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ
तिष्ठतः” इत्यादिश्रुतिनिर्णीतं सर्वस्य प्राणिनः परमेश्वराधीनत्वमाह—ईश्वर इति । ईश्वरः सर्वचेत-
नाचेतननियमनशीलो भगवान्वासुदेवः सर्वभूतानां हृद्देशे हे अर्जुन ! तिष्ठति । किं कुर्वन् ? सर्वभू-
तानि मायया निजशक्त्या भ्रामयन् तत्तदनादिबीजभूतकर्मानुसारेण शुभाशुभकर्मसु प्रवर्तयन् । कथं-
भूतानि ? यन्त्रारूढानि प्रकृतिपरिणामदेहेन्द्रियरूपं यन्त्रमारूढान्यारोपितानि यथा दारुमययन्त्रमारूढानि
कृत्रिमाणि पक्षिमृगादिभूतानि सूत्रबद्धानि सूत्रधारो लोके भ्रामयति तद्वदित्यर्थः ॥ ६१ ॥

म० टी०—स्वभावाधीनतामुक्त्वेश्वराधीनतां विवृणोति—ईश्वर इति । ईश्वर ईशानशीलो नारायणः
सर्वान्तर्यामी ‘यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवी-
मन्तरो यमयति’ । ‘यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः
स्थितः’ इत्यादिश्रुतिसिद्धः सर्वभूतानां सर्वेषां प्राणिनां हृद्देशेऽन्तःकरणे तिष्ठति सर्वव्यापकोऽपि तत्राभि-
व्यज्यते सप्तद्वीपाधिपतिरिव राम उत्तरकोसलेषु । हेऽर्जुन हे शुक्ल शुद्धान्तःकरण, एतादृशमीश्वरं त्वं ज्ञातुं
योग्योऽसीति द्योत्यते । किं कुर्वन्तिष्ठाति भ्रामयन् इतस्तत्श्चालयन् सर्वभूतानि परतन्त्राणि मायया छद्मना
यन्त्रारूढानीव सूत्रसंचारादियन्त्रमारूढानि दारुनिर्मितपुरुषादीन्यत्यन्तपरतन्त्राणि यथा मायावी भ्रामयति
तद्वदित्यर्थशेषः ॥ ६१ ॥

शं० टी०—प्रकृत्यधीनस्य स्वातन्त्र्याभावात् स्वाभाविकं कर्म त्यक्तुं न शक्यते । किंतु कर्तव्यमेवे-
त्युक्त्वाऽधुनेश्वराधीनस्य कर्म त्यक्तुं न शक्यं, तत्प्रेरणया प्राप्तं कर्म कर्तव्यमेवेति कर्मणोऽवश्यं कर्त-
व्यत्वं बोधयितुमाह—ईश्वर इति । ईश्वरः ईशानशीलः सर्वलोकनियन्ता परमेश्वरः सूत्रधारी यन्त्रारूढानि
दारुमयप्रतिमा यथा तथा सर्वभूतानि ब्रह्मादिस्तम्बान्तानि वासनात्मिकया मायया विक्षेपशक्त्या भ्राम-
यन् स्वस्वकर्मसु प्रवर्तयन् हृद्देशे हृदये बुद्धिगुहायां तिष्ठति । यद्वा “एष एव साधु कर्म कारयति यम्” इति
“यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं
यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति” इति श्रवणाद्यन्त्रारूढानि यन्त्राणि शरीराणि तेष्व्वात्मत्वाभिमानेना-
धिष्ठितानि भूतानि प्राणिनो भ्रामयन् तत्कर्तृत्वमु प्रवर्तयन् ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठति, अतस्तत्प्रे-
रणया प्राप्तं कर्म तत्परतन्त्रस्य त्यक्तुं न शक्यते । ततो ‘यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि’ इति सुमुक्षोः
कर्तव्यतया प्राप्तं कर्मावश्यं करणीयमित्यर्थः ॥ ६१ ॥

श्री० टी०—तेषां श्लोकद्वयेन सांख्यादिमतेन प्रकृतिपारतन्त्र्यं स्वभावपारतन्त्र्यं कर्मपारतन्त्र्यं चोक्तम् । इदानीं स्वमतमाह—ईश्वर इति द्वाभ्याम् । सर्वभूतानां हृदयमध्ये ईश्वरोऽन्तर्यामी तिष्ठति । किं कुर्वन् ? सर्वाणि भूतानि मायया निजशक्त्या भ्रामयन् तत्तत्कर्मसु प्रवर्तयन् यथा दारुयन्त्रमारूढानि कृत्रिमाणि भूतानि सूत्रधारो लोके भ्रामयति तद्वत् । यद्वा यन्त्राणि शरीराणि आरूढानि भूतानि देहाभिमानिनो जीवान् भ्रामयन्नित्यर्थः । तथाच श्वेताश्वतराणां मन्त्रः—“ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ” इति । अन्तर्यामिब्राह्मणं च “य आत्मानि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं एष ते आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” इत्यादि ॥ १॥

स० टी०—स्वभावाधीनतामुक्त्वेश्वराधीनत्वमुच्यते ॥ हरिरीशनशीलो यो नाराणपदाभिधः ॥ १ ॥ सर्वान्तर्यामिता यस्य प्रसिद्धा बहुधा श्रुतौ ॥ तिष्ठन्पृथिव्यां यस्तस्या आन्तरो यं न वेद सा ॥ २ ॥ यस्य पृथ्वी शरीरं यस्तामन्तर्यमयत्यजः ॥ यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ ३ ॥ अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥ इत्यादिश्रुतिवाक्यानि सन्ति श्रीपरमेश्वरे ॥ ४ ॥ स सर्वव्यापकोऽपीशः सर्वेषां प्राणिनां विभुः ॥ अन्तःकरणदेशेऽतिनिर्मले तिष्ठतीत्यसौ ॥ ५ ॥ सार्वभौमो यथा रामो महाराजो रघूत्तमः ॥ उत्तराकोसलायां वै तिष्ठतीति तथैव च ॥ ६ ॥ व्यापकोऽपि परेशानो हृद्यभिव्यज्यते विभुः ॥ शुद्धान्तःकरणत्वात्त्वमीदृशं परमेश्वरम् ॥ ७ ॥ ज्ञातुं योग्य इति स्पष्टं सूच्यतेऽर्जुनशब्दतः ॥ किं कुर्वस्तिष्ठतीशान इत्यत्राह स्वयं विभुः ॥ ८ ॥ भ्रामयंश्चालयन्सर्वभूतानीश इतस्ततः ॥ दारुनिर्मित-पुँरूयादीन्यवशानि यथा नरः ॥ ९ ॥ यन्त्रारूढानि मायावी भ्रामयंस्तिष्ठतीतरः ॥ मायया छद्मना तद्वत्सर्वभूतानि सर्वतः ॥ १० ॥ स यन्त्राधिष्ठितानीव भ्रामयंस्तिष्ठतीश्वरः ॥ यद्वा मायामयं यन्त्रं शरीरद्वितयं जडम् ॥ ११ ॥ तत्रारूढाभिमानेन प्राणिजातं हि तिष्ठति ॥ तत्सर्वं भगवानीशो मायया भ्रामयन् जगत् ॥ १२ ॥ तिष्ठतीति स्वतन्त्रः सन्निलेपो निरुपद्रवः ॥ तदुक्तं सर्वविद्यानां पारगैरपि योगिभिः ॥ १३ ॥ देहादिपञ्चरं यन्त्रं तदारोहोऽभिमानता ॥ विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवृत्तिर्भ्रमणं भवेत् ॥ १४ ॥ अविद्याकामकर्मादिसामग्री सकला जडा ॥ जीवोऽप्यक्षतया भ्रान्त्या परतन्त्रो जडानुगः ॥ १५ ॥ न किञ्चित्कर्तुमस्त्यस्य सामर्थ्यं च स्वतन्त्रतः ॥ अतः श्रीभगवानेवालुप्तशक्तिर्महेश्वरः ॥ १६ ॥ समस्तं स्ववशे कृत्वा लोकं लोकेश्वरैः सह ॥ मायया भ्रामयन्स्वामी तिष्ठति प्राणिनां हृदि ॥ १७ ॥ समस्तानुपपत्तीनां परिहाराय सर्वथा ॥ माययेति स्वयं प्रोक्तं श्रीमद्भगवतेत्यपि ॥ १८ ॥ हृदि गतममलाभादिलाभं सर्वलाभं रविशशिनयनाभं श्याममेघोज्ज्वलाभम् ॥ श्रुतिविषयरसाभं पद्मनाभं सुनाभं सकलमुनिनताभं नौमि कृष्णं रमाभम् ॥ १९ ॥ समस्तलोककर्तारं गोप्तारं सर्वदेहिनाम् ॥ सर्वविश्वनियन्तारं मुकुन्दं हृदिगं श्रये ॥ २० ॥ ११ ॥

भा० टी०—स्वभावपारतन्त्र्यमुक्त्वेदानीमन्तर्यामिपारतन्त्र्यमाह—ईश्वर इति । ईश्वरः ईशनशीलः नारायणः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशे तिष्ठति, सर्वत्र स्थितोऽपि हृदयेऽभिव्यक्ततया तिष्ठति “अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च” इति श्रुतौ अर्जुनशब्दस्य शुक्लशब्दपर्यायतया प्रयोगदर्शनात् शुक्लान्तरात्मस्वभावो विशुद्धान्तःकरणोऽर्जुनस्तं संबोधयन्नर्जुनस्य तवाविवेकेन निबन्धनं स्वस्वातन्त्र्याभ्यारोपणं नोचितं, किंतु ईश्वरप्रेरितः सर्वं करोमीति परिज्ञानमिति सूचयति । किं कुर्वन् तिष्ठतीत्याकाङ्क्षायामाह—भ्रामयन् भ्रमणं कारयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि यन्त्राण्यारूढान्याधिष्ठितानीव यथा मायावी दारुकृतपुरुषादीनि यन्त्रारूढानि मायया छद्मना भ्रामयंस्तिष्ठति, तद्वदीश्वरो यन्त्रसदृशशरीरारूढानि भूतानीत्यर्थः ॥ ११ ॥

प० टी०—इदानीं मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सृज्यते सचराचरमिति स्वमतमुद्दिश्य स्वाश्रयवर्तित्वं चाह—

ईश्वर इति । भो अर्जुन ! सर्वभूतानां हृद्देशे ईश्वरोऽन्तर्यामित्वेन तिष्ठति । किं कुर्वन् ? सर्वभूतानि जीवान् यन्त्राणि शरीराण्यारूढान्यधिष्ठितानि मायया स्वशक्त्या भ्रामयन् संनिधिमात्रेण व्यापारयन्, न तु स्वयमित्यर्थः । श्रुतिरपि कण्वशास्त्रारण्यके ‘यो वै स संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित्पुरुषस्तस्य वित्तमेव पञ्चदश कला आत्मैवास्य षोडशी कला स वित्तेनैवाऽऽच पूर्यतेऽप च क्षीयते तदेतन्नभ्यं यद्यमात्मा प्रथिवित्तं तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि जीयत आत्मना चेज्जीवति प्रथिनाऽगादित्याहुः’ इति । भाष्यम्—य इति पूर्वोक्तः संवत्सरः कालरूपः षोडशकलः प्रजापतिरयमपि तन्निदिध्यासनात्तद्रूप एव । पूर्वोक्त एववित्पुरुषः सोऽपि षोडशकलः प्रजापतिस्तस्य वित्तं पञ्चपञ्चसूक्ष्मभूतेन्द्रियप्राणात्मकं लिङ्गदेहं ता एव पञ्चदशकला आत्मैवास्य षोडशी कला स प्रागुक्तेन वित्तेन पूर्यतेऽपक्षीयते च—प्रवृत्तिमार्गेण पूर्यते, निवृत्तिमार्गेणापक्षीयते च उपरमं प्राप्नोति, तदा षोडशी कलाऽवशिष्टा भवति । तत्र तदेतन्नभ्यं नाभौ भवं नाभ्यम् । अत्र छान्दसः प्रयोगो नभ्यमिति । यद्वा मध्यप्रदेशोपस्थितं स्थिरं वस्तु विवक्षितम् । तेन नभसि हृदयाकाशेऽवस्थितं नभ्यम् । तत्किम् ? यद्यमात्मा “अजस्य नाभावध्येकमर्पितम्” इति श्रुतेः । अयमर्थः—यथा कुलालचक्रस्य मध्यछिद्रे स्थितः कीलकश्चक्रचलनेऽपि न चलति तदेव नभ्यं, तथा वित्तं प्राङ्गिरूपितलिङ्गदेहं प्रथिः चक्रपरिविवद्वाह्यपरिधिस्थानीयम् । तस्माद्वित्ताद्यद्यपि सर्वज्यानि सर्वस्वहानि जीयते प्राप्नोति, तथाप्यात्मना चेत्संपद्यते तदा जीवति जीवन्मुक्तो भवति । अथ प्रथिना शरीरेण चेत्संपद्यते तदागाद् गमनागमनं करोति ॥ ६१ ॥

रा० टी०—नन्वीश्वरेच्छायाः प्रवर्तकत्वे ईश्वरः प्रवर्तको नेतिशङ्कामीश्वरस्वरूपं दर्शयन्परिहरति—ईश्वर इति । ईश्वरः यन्त्रारूढानि यन्त्राणि शरीराणि तदारूढानि तत्रस्थानि भूतानि प्राणिनः मायया स्वरूपभूतेच्छया भ्रामयन्नानाकर्मसु प्रवर्तयन्सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठति ॥ ६१ ॥

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ! ॥

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥

त० टी०—नन्वेवं चेत्तर्हि मायायास्तत्प्रयोजकस्य च नित्यत्वात्कस्यापि कदाऽपि संसारनिवृत्तिर्न स्यात्कथं मोक्षाशेति चेत्तत्राह—तमेवेति । सर्वभूतानां भ्रामको मायाया अपि नियन्ता वात्सल्यकारुण्यसौहार्दादिगुणपारवश्येन त्वत्सारथ्यमङ्गीकृत्य त्वद्धितं चिकीर्षुस्त्वत्प्रशासिता, तमेव सर्वभावेन सर्वात्मना शरणं गच्छ, तदुक्तं सर्वं निर्मायिकत्वेन कुरुष्व । हे भारतेति संबोधनेन भरतवंश्येन त्वया सर्वशत्रुनिग्रहेण स्वकीर्तिख्यापनमुचितमिति सूचितम् । तस्मान्मदुक्तप्रकारेण युद्धाख्यं स्वधर्मं कुर्वन् तत्प्रसादात्तस्य ममानुग्रहात् परां शान्तिं निःशेषाऽविद्यानिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दरूपां भगवद्वापाप्तिं शाश्वतं प्रकृतिकालकर्मसंबन्धशून्यं नित्यैकरसं स्थानं परमपदविष्णुपदादिशब्दाभिधेयं धाम प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥

म० टी०—ईश्वरः सर्वभूतानि परतन्त्राणि प्रेरयति चेत्प्राप्तं विधिप्रतिषेधशास्त्रस्य सर्वस्य पुरुषकारस्य चानर्थक्यमित्यत्राह—तमेवेति। तमेवेश्वरं शरणमाश्रयं संसारसमुद्रोत्तरणार्थं गच्छाऽऽश्रय सर्वभावेन सर्वात्मना मनसा वाचा कर्मणा च हे भारत ! तत्प्रसादात्तस्यैवेश्वरस्यानुग्रहात्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तात् परां शान्तिं सकार्याविद्यानिवृत्तिं स्थानमद्वितीयस्वप्रकाशपरमानन्दरूपेणावस्थानं शाश्वतं नित्यं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥

शं० टी०—आरुरुक्षोश्चित्तशुद्धयै कर्मेव कर्तव्यमिति निर्धारयितुमेवं नयेन भयेन च कर्मणः कर्तव्यत्वमेव संपाद्याधुना तस्यैव मोक्षैककामस्य तदेकशरणतया स्वकर्मणा तदाराधनं कुर्वतस्तत्प्रसादाज्ज्ञानं मोक्षश्च सिध्यत्यतस्तत्प्रीत्यै कर्म कुर्वन् तमेव शरणं याहीत्याह—तमेवेति । हे भारत ! स्वकर्मणा तदाराधनपरो

भूत्वा त्वं सर्वभावेन नारायण एवेदं सर्वमिति सर्वत्रात्मभावः सर्वभावेन सर्वत्र पर-
मेश्वरत्वबुद्ध्या सर्वात्मानं तमेव परमेश्वरं शरणं गच्छ 'संसारसागरे मग्नं मामुद्धर जगत्प्रभो' इति संसा-
रदुःखनिवृत्त्यै तमेवाश्रय, तदेकशरणो भूत्वा तत्प्रसादात्तस्यैवेश्वरस्य प्रसादादनुग्रहात्समुत्पन्नात्मविज्ञानात्परां
दृश्यालम्बनरहितत्वात्प्रकृष्टां परमानन्दानुभूतिहेतुत्वाद्वा परां शान्तिं वृत्त्युपरतिं सर्वत्र समदृष्टिं वा प्राप्स्य-
सि, शाश्वतं नित्यं सर्वदा चिदानन्दैकरसरूपेणाविक्रियात्मना तिष्ठतीति स्थानं स्वस्वरूपं कूटस्थासङ्गचिदा-
त्मकं परं ब्रह्म प्राप्स्यसि, विदेहमुक्तिसुखं गमिष्यसित्यर्थः ॥ ६२ ॥

श्री० टी०—तमिति । यस्मादेवं सर्वे जीवाः परमेश्वरपरतन्त्रास्तस्मादहंकारं परित्यज्य सर्वभावेन
सर्वात्मना तमीश्वरमेव शरणं गच्छ । ततस्तस्यैव प्रसादात्परमामुपशान्तिं स्थानं च परमेश्वरं शाश्वतं
नित्यं प्राप्स्यसि ॥ ६२ ॥

स० टी०—ईश्वरः सर्वभूतानि परतन्त्राणि मायया ॥ प्रेरयत्येव चेत्प्राप्तमानर्थक्यं श्रुतेः स्मृतेः ॥ १ ॥
विध्यादिप्रतिपादिन्याः पौरुषस्य तथैव च ॥ इत्यत्राह तमेवेशं शरणं गच्छ सर्वथा ॥ २ ॥ संसारजलधेः
पारोत्तरणार्थं तमाश्रय ॥ मनसा कर्मणा वाचा सर्वभावेन भारत ॥ ३ ॥ तस्येश्वरस्य श्रीविष्णोः कल्याण-
गुणवारिधेः ॥ अनुग्रहात्परब्रह्मज्ञानोत्पत्त्यवधेः पराम् ॥ ४ ॥ सकार्याज्ञानवाधाख्यां शान्तिं स्थानं परं
पदम् ॥ स्वप्रकाशपरानन्दात्मनावस्थानमक्षरम् ॥ ५ ॥ नित्यकूटस्थमद्वैतं निर्मलं प्राप्स्यसि स्वयम् ॥
अतो विध्यादिशास्त्रस्य पौरुषस्य च सर्वथा ॥ ६ ॥ इदमेव हि सार्थक्यं यदीशशरणं व्रजेत् ॥ न
स्नातन्ध्यात्कचिर्त्तिकचित्प्राप्नोतीह फलं नरः ॥ ७ ॥ ईश्वरानुग्रहादेव सर्वं सर्वस्य जायते ॥ ईश्वरानुग्रहे
तस्माद्यतितव्यं मुमुक्षुभिः ॥ ८ ॥ यथा प्रसन्नो भगवान्पश्येदेनं कटाक्षतः ॥ सर्ववेदेषु शास्त्रेषु पुराणे
भारते तथा ॥ ९ ॥ सर्वं विहाय कर्तव्यमिदमेव सुनिश्चितम् ॥ वासुदेवैकशरणः सर्वं प्राप्नोति शोभनम्
॥ १० ॥ अतस्तमेव शरणं गच्छेत्याह रमापतिः ॥ ११ ॥ ईशत्वेन हरिं भजस्व निगमप्रोक्तेन मार्गेण भो
दासं तस्य समाश्रयस्व सुमनोभक्त्या भयेनादरात् ॥ सख्यं सौहृदमाश्रयस्व नृदरेः प्रेम्णा गुरुत्वेन च
स्वात्मानं प्रकटीकरोति भजतामेवं स बुद्धौ हरिः ॥ १२ ॥ ६२ ॥

भा० टी०—यस्मादीश्वर एव तत्तत्कर्मफलप्रदाता भ्रामयति तस्मात्तमेव ईश्वरं शरणमाश्रयं संसारार्ति-
हरणार्थं सर्वभावेन सर्वात्मना मनसा वाचा कर्मणा च गच्छ आश्रय । हे भारतेति संबोधयन् उत्तमव-
शोद्भवस्त्वं योग्योऽसीति द्योतयति । तत्प्रसादात्तस्य सम्यगाराधितस्येश्वरस्य प्रसादादनुग्रहात् परां प्रकृष्टां
शान्तिमाविद्योपशमरूपां सर्वानर्थनिवृत्तिस्थानं च मुक्तास्तिष्ठन्ति यस्मिन्निति स्थानं मम विष्णोः परमं
पदं शाश्वतं सदैकरसमवाप्स्यसि ॥ ६२ ॥

प० टी०—एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतेस्तदनुरूपसंस्काराणां वा ईश्वराधीनत्वात्सर्वत्र स एव शरण-
मिति ज्ञात्वा मदुक्तमनुसरेत्याह—तमेवेति । तमेव मामीश्वरमन्तर्यामिणं सर्वभावेन सर्वात्मना शरणं व्रज ।
तत्प्रसादात्परामुत्कृष्टां शान्तिं निर्वृतिं शाश्वतं नित्यं स्थानं च प्राप्स्यसि । तदुक्तम्—'स्थूलं वपुः परिधिरा-
न्तरमस्य सूक्ष्मं देवालयं तदिह देवगतिः परात्मा । तत्पूजनोपकरणान्यखिलेन्द्रियाणि कृत्वा तमेव शरणं
व्रज जीव नान्यम् ॥' इति ॥ ६२ ॥

रा० टी०—यस्मादेवमीश्वर एव स्वतन्त्रः जीवास्तदधीनास्तस्मादहंकारमुत्सृज्य तमेवेश्वरं सर्वभावेन
सर्वप्रकारेण शरणं गच्छ याहि । मां शरणं याहीति वक्तव्ये ईश्वरस्तिष्ठति तं शरणं याहीति परोक्षनिर्देशः
कृष्णस्येश्वरत्वनिश्चयार्थत्वाभिप्रायेण 'निश्चयार्थः स तु ज्ञेयो यत्रात्मैव परोक्षतः । उच्यते' इति

स्मृतेः । तत्प्रसादादीश्वरप्रसादात्परां शान्तिं बुद्धेर्भगवन्निष्ठतां, शाश्वतं स्थानं वैकुण्ठादिलोकं प्राप्स्यसीति ।
वैकुण्ठादिस्थानस्य शाश्वतत्वं च चित्प्रकृत्वात्मकत्वात् । 'श्रीरेव लोकरूपेण विष्णोस्तिष्ठति' इत्यादेः ॥ ६२ ॥

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ॥

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

त० टी०—इदानीं प्रसादं दर्शयितुमुपदेशमुपसंहरन्नुपदिष्टार्थं स्तौति—इतीति । इत्येवमुक्तप्रका-
रेण ते तुभ्यं हितैषिणा परमकारुणिकेन मया मुमुक्षुपादेयं ज्ञानमाख्यातमुपदिष्टम् । कथंभूतम् ? गुह्या-
द्गुह्यतरं कर्मज्ञानभक्तियोगविषयमतिरहस्यमेतन्मदुपदिष्टं गीताशास्त्रमशेषेण विमृश्य पर्यालोच्य तदनन्तरं
स्वाधिकारानुरूपं यथेच्छसि तथा कुरु । कर्मज्ञानभक्तिषु यदेकं हिततरं मन्यसे तदेवानुतिष्ठेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

म० टी०—सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह—इतीति । इति अनेन प्रकारेण ते तुभ्यमत्यन्तप्रियाय ज्ञानमात्म-
मात्रविषयमोक्षसाधनं गुह्याद्गुह्यतरं परमरहस्यादपि संन्यासान्तात् कर्मयोगाद्रहस्यतरं तत्कलभूतत्वात्
आख्यातं समन्तात् कथितं मया सर्वज्ञेन परमात्मेन । अतो विमृश्य पर्यालोच्य एतन्मयोपदिष्टं गीताशास्त्र-
मशेषं सामस्त्येन सर्वैकवाक्यतया ज्ञात्वा स्वाधिकारानुरूपेण यथेच्छसि तथा कुरु, न त्वेतदविमृश्यैव
कामकरेण यत्किञ्चिदित्यर्थः । अत्र चैतावदुक्तम्—अशुद्धान्तःकरणस्य मुमुक्षोर्मोक्षसाधनज्ञानोत्पत्तियोग्य-
ताप्रतिबन्धकपापक्षयार्थं फलाभिसंधिपरित्यागेन भगवदर्पणबुद्ध्या वर्णाश्रमधर्मानुष्ठानं, ततः शुद्धान्तःकरणस्य
विविदिषोत्पत्तौ गुरुमुपसृत्य ज्ञानसाधनवेदान्तवाक्यविचाराय ब्राह्मणस्य सर्वकर्मसंन्यासः, ततो भगवदेकश-
रणतया विविक्तदेशसेवादि ज्ञानसाधनाभ्यासाच्छ्रवणमनननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्कारोत्पत्त्या मोक्ष इति ।
क्षत्रियादेस्तु संन्यासानधिकारिणो मुमुक्षोरन्तःकरणशुद्ध्यनन्तरमपि भगवदाज्ञापालनाय लोकसंग्रहाय च
यथाकथंचित्कर्मणि कुर्वन्तोऽपि भगवदेकशरणतया पूर्वजन्मकृतसंन्यासादिपरिपाकाद्वा हिरण्यगर्भन्या-
येन तदनपेक्षणाद्वा भगवदनुग्रहमात्रेणेहैव तत्त्वज्ञानोत्पत्त्याऽग्रिमजन्मानि ब्राह्मणजन्मलाभेन संन्यासा-
दिपूर्वकज्ञानोत्पत्त्या वा मोक्ष इति । एवं विचारिते च नास्ति मोहावकाश इति भावः ॥ ६३ ॥

शं० टी०—'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इत्यारभ्य 'सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति
निबोध मे' इत्यन्तेन कर्मभिः समाराधितेश्वरप्रसादाच्चित्तशुद्धिस्ततो ज्ञानं ततो मोक्ष इत्युक्तमेवार्थं हठीकर्तुं
पुनः संक्षेपेणोपन्यस्येदानीमुपक्रान्तं शास्त्रमुपसंहरति—इतीति । 'नत्वेवाहं जातु नासम्' इत्यारभ्य 'स्थानं
प्राप्स्यसि शाश्वतम्' इत्येतदन्तं ज्ञानं ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानोत्पत्तिकारणमेतद्वीताशास्त्रं गुह्याद्गोपनीयान्मणिमन्त्रादे-
रणिमादिसिद्धिहेतोरपि प्रयत्नेन संवरणीयत्वाद्गुह्यतरं परमरहस्यं ज्ञानशास्त्रं मुमुक्षवे शुद्धात्मने शरणं गता-
य ते तुभ्यं मया सर्वज्ञेन परमकारुणिकेनावत्प्रसर्वकामेनेश्वरेणाख्यातं ज्ञानतत्सिद्धिसाधनप्रकाशकं मोक्ष-
शास्त्रं समग्रमुपदिष्टम् । ज्ञानस्य तत्साधनसंपत्तेश्च बोधकभेतद्वीताशास्त्रं पदवाक्यप्रमाणनिपुणस्त्वमशेषेण
सर्वमवमृश्य साधनं साध्यं तत्सिद्धिप्रकारं स्वाधिकारं च सम्यगालोच्य, सत्त्वशुद्धेरभावे साधने कर्मणि,
तत्सद्भावे सत्यात्मविज्ञाननिष्ठायां च स्वस्य योग्यत्वं निश्चित्य यथेच्छसि यथा कर्तुमिच्छसि तथा कुरु
तथा वर्तस्व । स्वतृप्तिवत्स्वाधिकारस्य स्वज्ञेयत्वात्परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वाच्च स्वाधिकारं स्वयमेव निश्चित्य
कर्मणि ज्ञाने वा यत्राधिकारस्तत्र तिष्ठेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

श्री० टी०—सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह—इतीति । इति अनेन प्रकारेण ते तुभ्यं सर्वज्ञेन परमकारुणि-
केन मया ज्ञानमाख्यातमुपदिष्टम् । कथंभूतम् ? गुह्यात् गोप्याद्रहस्यमन्त्रयोगादिज्ञानादपि गुह्यतरम् ।
एतन्मयोपदिष्टं गीताशास्त्रमशेषतो विमृश्य पर्यालोच्य पश्चाद्यथेच्छसि तथा कुरु । एतस्मिन्पर्यालोचिते सति
तव मोहो निवर्तिष्यत इति भावः ॥ ६३ ॥

स० टी०—इदानीं सर्वगीतार्थमाहेदमुपसंहरन् ॥ इत्यनेन प्रकारेण तुभ्यं प्रेमास्पदाय च ॥ १ ॥ ज्ञानमात्मैक्यविषयं मोक्षसाधनमान्तरम् ॥ यदेवात्यन्तसङ्गोप्यादपि गोप्यतरं महत् ॥ २ ॥ कर्मसंन्यास-
पर्यन्तात्कर्मयोगादपीरितात् ॥ रहस्यतरमस्तीदं तत्फलत्वादनुत्तमम् ॥ ३ ॥ सर्वज्ञेनेश्वरेणाप्ततमेनागम-
हेतुना ॥ आसमन्तान्मया साक्षात्कथितं परमेश्विना ॥ ४ ॥ एतन्मयोपदिष्टं त्वां गीताशास्त्रमशेषतः ॥
पर्यालोच्य धिया शुद्धया साकल्येन विवेकतः ॥ ५ ॥ एकवाक्यतया ज्ञात्वा स्वाधिकारानुरूपतः ॥
श्रेयोमार्गं विनिश्चित्य यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६ ॥ एतदुक्तं भवत्यत्र गीताशास्त्रार्थसंग्रहे ॥ नरस्याशुद्धचि-
त्तस्य मुमुक्षोर्मोक्षसाधनम् ॥ ७ ॥ कर्मयोगो यथाशास्त्रं फलासङ्गविवर्जितः ॥ ईशार्पणधिया सम्यक्कृतः
सत्त्वविशुद्धिकृत् ॥ ८ ॥ ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ॥ कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं
प्रवर्तते ॥ ९ ॥ इति स्मृत्या तथा श्रुत्या तमेतमितिवाक्यतः ॥ निष्कामः कर्मयोगोऽसौ प्रथमं साधनं
मतम् ॥ १० ॥ ततः शुद्धधियः सम्यग्वैराग्यादियुतस्य च ॥ सम्यग्विविदिषोत्पत्तावाचार्यमुपसृत्य च ॥ ११ ॥
ज्ञानसाधनवेदान्तगीर्विचाराय शास्त्रतः ॥ समस्तकर्मसंन्यासो ब्राह्मणस्य विधीयते ॥ १२ ॥ ततः कृष्णै-
कशरणतया पूर्वोक्तसाधनैः ॥ अमानित्वादिभिर्निर्जितं श्रवणादिपरस्य च ॥ १३ ॥ ब्रह्मात्मैक्यावबोधस्य
साक्षात्कारस्य सन्मतेः ॥ प्रादुर्भावेन मोक्षोऽस्ति सिद्ध इत्येव निर्णयः ॥ १४ ॥ क्षत्रियादेस्तु संन्यासा-
नधिकारितया तथा ॥ मुमुक्षोश्चेतसः शुद्धौ जातायां तदनन्तरम् ॥ १५ ॥ ईशाज्ञापालनार्थं च लोक-
संग्रहसिद्धये ॥ यथाकथंचित्कर्माणि कुर्वतोऽपि विरागिणः ॥ १६ ॥ कृष्णैकशरणत्वेन पूर्वजन्मकृतादपि ॥
संन्यासादेः परब्रह्मज्ञानं कृष्णप्रसादतः ॥ १७ ॥ आयते तेन सिद्धः स्यान्मोक्षस्तस्येति निर्णयः ॥
एवं विचारिते शास्त्रे पौर्वापर्यानुरोधतः ॥ १८ ॥ नास्ति मोहावकाशोऽणुमात्रमित्याशयो हरेः ॥ १९ ॥
सकलनिगमसारं मोक्षदानेऽत्युदारं भ्रमतिमिरविदारं संसृतिद्रोः कुठारम् ॥ दृढमतिसवितारं ब्रह्मविद्यावि-
हारं निखिलगुणविचारं नौमि लक्ष्म्यैकदारम् ॥ २० ॥ ६३ ॥

भा० टी०—शास्त्रमुपसंहरतुमिच्छन्नाह—इतीति । इत्येतत्ते तुभ्यं ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं गीताशास्त्रं गुह्यात्
गोप्यात् गुह्यतरमतिशयेन गोप्यं रहस्यं मया सर्वज्ञेनाप्ततमेन शास्त्रयोनिना आख्यातं कथितम् । एतद्य-
थोक्तशास्त्रमशेषेण समस्तं विमृश्य विमर्शनमालोचनं कृत्वा यथेच्छसि तथा कुरु, नत्वेतत्साकल्येनावि-
मृश्यैवेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

प० टी०—अथ सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाह—इतीति । इत्येवं प्रकारेण ते तुभ्यं मया करुणार्णवेन ज्ञान-
मात्मविवेकरूपमाख्यातम् । किंभूतम् ? गुह्यान्मन्त्रादिरहस्यादपि गुह्यं गोप्यतमम् । एतदशेषेण पूर्वापरवा-
क्यानुसंधानपूर्वकं विमृश्य विचार्य यथेच्छसि मोक्षमार्गमपेक्षसे तथैवोक्तमुपायं कुरु ॥ ६३ ॥

रा० टी०—एवं भगवानर्जुनस्यातिगोप्यं तत्त्वमुपदिश्य तदनुवादपूर्वं तूष्णीं स्थितमर्जुनमाक्षिपति—
इतीति । गुह्याद्गुह्यतरमतिगोप्यमिति प्रागुक्तप्रकारेण ज्ञानं ज्ञेयं तुभ्यं मया आख्यातम् । एतदशेषेण विमृश्य
विचार्य यथेच्छसि तथा कुर्वित्याक्षेपः ॥ ६३ ॥

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ॥

इष्टोऽसि मे दृढमतिस्ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥

त० टी०—अतिगम्भीरस्य गीताशास्त्रस्याशेषेण विमर्शनक्लेशपरिहाराय स्वयमेव कृपया तत्सारं
संगृह्य ग्राहयितुं दृढीकरोति—सर्वगुह्यतममिति । पूर्वं गुह्यतरमुक्तमिदानीं तस्मादन्येभ्योऽपि गुह्य-
तरेभ्यो गुह्यतममतिरहस्यं परमं प्रकृष्टं मे वचः भूयस्तत्र तत्रोक्तमपि त्वदनुग्रहार्थं पुनर्वक्ष्यमाणं

शृणु । नन्वतिरहस्यं कुतः कथयसि । तत्राह—यतस्त्वं मे ममेष्टः प्रियोऽसि दृढमतिनिश्वासयुक्तस्तस्ते हितं वक्ष्यामि ॥ ६४ ॥

म० टी०—अतिगम्भीरस्य गीताशास्त्रस्याशेषतः पर्यालोचनक्लेशनिवृत्तये कृपया स्वयमेव तस्य सारं संक्षिप्य कथयति—सर्वेति । पूर्वं हि गुह्यात् कर्मयोगात् गुह्यतरं ज्ञानमाख्यातम्, अधुना तु कर्मयोगात्तत्फलभूतज्ञानाच्च सर्वस्मादतिशयेन गुह्यं रहस्यं गुह्यतमं परमं सर्वतः प्रकृष्टं मे मम वचो वाक्यं भूयः तत्र तत्रोक्तमपि त्वदनुग्रहार्थं पुनर्वक्ष्यमाणं शृणु । न लाभपूजाख्यात्याद्यर्थं त्वां ब्रवीमि । किं तु इष्टः प्रियोऽसि मे मम दृढमतिशयेन इति यतस्तत्स्तेनैवेष्टत्वेन वक्ष्यामि कथयिष्याम्यष्टोऽपि सन्नहं ते तव हितं परमं श्रेयः ॥ ६४ ॥

श्री० टी०—एवमारुहक्षोराकूटस्य च कर्तव्यांशं निर्धार्य ज्ञानतत्फलसिद्धेश्चिच्छित्तशुद्धिरेवासाधारणकारणं, चित्तशुद्धौ सिद्धायां ज्ञानसिद्धिः सुलभतरा, तदभावे ज्ञानं ज्ञाननिष्ठा संन्यासश्च न फलति, साधनदाह्येनैव भवितव्यमतश्चित्तशुद्धयै कर्मेवारुहक्षोरीश्वरार्पणबुद्ध्या सम्यक्कर्तव्यमिति दृढतरमुपदेष्टुमुपदेष्टव्यं स्तौति मुमुक्षोः श्रद्धयाऽत्रैव प्रवृत्तिसिद्धये—सर्वेति । सर्वाणि यानि गुह्यानि गोप्यान्यणिमादिसिद्धिसाधनानि मन्त्रौषधादीनि तेभ्यो मोक्षसुखैकसाधनत्वेन गुह्यतरं ज्ञानतत्सिद्धेः कारणत्वादीश्वरैकशरणत्वेन कर्माचरणं गुह्यतममत्यन्तरहस्यं तद्बोधकं मम वचनमपि सर्वगुह्यतममेव । किंच परमं परमपुरुषार्थसाधनत्वात्परममुत्कृष्टं मे मम वचो वचनं 'मत्कर्मपरमो भव' इति 'मत्कर्मकृन्मत्परमः' इति तत्र तत्रोक्तमपि भूयः पुनरपि दाढ्यायोच्यमानं शृणु, श्रद्धया श्रुत्वा तत्परो भवेत्यर्थः । नन्वस्य वचनस्य सर्वगुह्यतमत्वे कथमुपदेश उपयुज्यत इत्यत आह—इष्ट इति । यतः पितुः पुत्रवन् त्वं मदंशत्वान्मे ममेष्टः प्रियोऽसि ततस्तस्मादेव हेतोस्ते तव इत्येवं वक्ष्यमाणलक्षणं दृढं फलाव्यभिचारि पूर्वोक्तमपि दृढं यथा तथा हितं हितसाधनं वक्ष्याम्युपदेक्ष्यामि शृण्वित्यर्थः ॥ ६४ ॥

श्री० टी०—अतिगम्भीरं गीताशास्त्रमशेषतः पर्यालोचयितुमशक्नुवतः कृपया स्वयमेव तस्य सारं संगृह्य कथयति—सर्वगुह्यतममिति त्रिभिः । सर्वेभ्योऽपि गुह्येभ्यो गुह्यतमं मे वचः तत्र तत्रोक्तमपि भूयः पुनरपि वक्ष्यमाणं शृणु । पुनः पुनः कथने हेतुमाह—दृढमत्यन्तं मे मम त्वमिष्टः प्रियोऽसीति मत्वा । तत एव हेतोस्ते हितं वक्ष्यामि । यद्वा त्वं ममेष्टोऽसि, मया वक्ष्यमाणं च दृढं सर्वप्रमाणोपेतमिति निश्चित्य ततस्ते वक्ष्यामीत्यर्थः । दृढमतिरिति केचित्पठन्ति ॥ ६४ ॥

स० टी०—अतिगम्भीरभावस्य गीताशास्त्रस्य सर्वतः ॥ पूर्वापरपरामर्शबुद्धिक्लेशनिवृत्तये ॥ १ ॥ कृपया स्वयमेवेशः सारं संक्षिप्य तस्य च ॥ कथयत्यात्मसिद्धान्तं भगवान्करुणानिधिः ॥ २ ॥ कर्मयोगात्पुरागुह्याज्ज्ञानं गुह्यतरं स्मृतम् ॥ इदानीं कर्मयोगाच्च तत्फलान्तत्त्वबोधतः ॥ ३ ॥ सर्वस्मादपि संगोप्याद्ब्रह्मस्यमतिदुर्लभम् ॥ प्रकृष्टं सर्वतो वाक्यं ममाप्तस्येश्वरस्य च ॥ ४ ॥ तत्र तत्रोक्तमप्येतत्पुनस्ते प्रीतिकाम्यया ॥ वक्ष्यमाणं शृणु त्वं भोः किमर्थं ते ब्रवीम्यहम् ॥ ५ ॥ न लाभपूजाख्यात्यादिसिद्धये किंतु मे हरेः ॥ प्रियोऽस्यतिशयेनेति यस्मात्तेनैव हेतुना ॥ ६ ॥ कथयिष्याम्यष्टोऽपि श्रेयस्ते परमं ब्रह्म ॥ ७ ॥ भक्तिर्हरौ प्रेमघनातिदुर्लभा न गुह्यसिद्धान्त इतः परं नृणाम् ॥ आश्रित्य तां मोक्षपदं करे स्थितं न तां विना श्रेय उपैति कश्चन ॥ ८ ॥ ६४ ॥

भा० टी०—अतिगम्भीरस्य गीताशास्त्रस्य पौर्वापर्येण विमर्शनद्वारा प्रतिपत्तुमसमर्थं प्रति स्वयमेव करुणानिधिः श्रीभगवान्वासुदेवस्तस्य सारं संगृह्य कथयति, तथा भूयोऽपि मयोच्यमानं सर्वगुह्यतमं सर्वगुह्येभ्योऽत्यन्तरहस्यमुक्तमप्यसकृत् भूयः पुनः मे मम परमं प्रकृष्टं वचो वाक्यं शृणु । यत्तु पूर्वं गुह्यात्कर्मयोगात् गुह्यतरं ज्ञानमाख्यातम्, अधुना तु कर्मयोगात् तत्फलभूतज्ञानयोगाच्च सर्वस्मादतिशयेन गुह्यतममिति

तु नादत्तव्यम् । पूर्वस्मिन्श्लोके ज्ञानं करणव्युत्पत्त्या गीताशास्त्रपरमिति व्याख्यातत्वात् । 'इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे' इत्यादौ ज्ञानस्य गुह्यतमत्वाभिधानायाऽत्र ज्ञानादपि गुह्यतममन्यदित्यभिधानस्यानुचितत्वाच्च । किमर्थं पुनः पुनः आवयसीति चेत्, न भयान्नाप्यर्थकारणाद्वा वक्ष्यामि, किं तु दृढमव्यभिचारेणात्यन्तं मे मम इष्टः प्रियोऽसि तत्तस्मात्कारणाद्वक्ष्यामि कथयिष्यामि ते तव हितं परं ज्ञानप्राप्तिसाधनं, तद्धि सर्वहितानां हिततमम् ॥ ६४ ॥

प० टी०—अथोक्तप्रकारेणोपायं कर्तुमशक्तमर्जुनं प्रति परमकारुणिकः परमात्मा संक्षेपेण सर्वगीतार्थसारं वक्तुमुपक्रमते—सर्वगुह्यतममिति त्रिभिः । सर्वेभ्योऽपि परमं गुह्यतमं वक्ष्यमाणं मे वचः शृणु । न त्वसंगोपासीनस्य परमात्मनस्तव मयि कथमेतावान्ममतानुबन्ध इत्याह—इष्ट इति । यतस्त्वं दृढमतिर्दृढसंकल्प इति मे इष्टोऽभीष्टः संमतोऽसि ततस्तेन कारणेन ते हितमुपकारं वक्ष्यामि ॥ ६४ ॥

रा० टी०—तत्त्वसारमुपसंहृत्य साधनसारकथनमुपसंहर्तुं प्रतिजानीते—सर्वेति । चतुर्दशादौ साधनसारस्योक्तत्वाद्भूय इत्युक्तम् । पुनरित्यर्थः । सर्वसाधनेषु गोप्यतमं मे परमं वचः श्रृणु मे इष्टोऽसि । दृढमिति निश्चयः । ततस्ते हितं वक्ष्यामि उपसंहाररूपेण कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥

त० टी०—तदेवाह—मन्मना भवेति । मयि भगवति पुरुषोत्तमे चेतसः शुभाश्रये मनो यस्य स मन्मनास्तथा भव, पराभक्तिलक्षणं सर्वदा मद्भक्त्या न कुर्वित्यर्थः । तत्साधनमाह—मद्भक्तो भवेति । मद्भक्तिं कुर्वित्यर्थः । सा च भगवदर्थी क्रियैव । “सुरर्षे विहिता शास्त्रे हरिमुद्दिश्य या क्रिया । सैव भक्तिरिति प्रोक्ता यया भक्तिः परा भवेत्” इति वचनात् । तामेवोपदिशति—मद्याजीति । द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा इत्यादिनोक्तैः पञ्चयज्ञैः अभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैः पञ्चकालोक्तमद्भजनैर्वा मत्पूजनशीलो भवेत्यर्थः । तत्र द्रव्ययज्ञो विभवे सति सर्वसमृद्धिमदुपचारैर्मदाराधनं, निष्किंचनानां यथाशक्ति पत्रपुष्पफलादिभिर्यथोपलब्धैरतिप्रीत्या भगवदाराधनं, तपोयज्ञश्च स्वधर्मश्रुतिपासाशीतोष्णादिसहनं, योगयज्ञश्च यमनियमासनादिनियमपूर्वकसगर्भप्राणायामैश्चेतसो जयाभ्यासः, स्वाध्याययज्ञश्च यथाधिकारमुपनिषद्गीतासहस्रनामादिस्तोत्रपाठरूपः, ज्ञानयज्ञश्च श्रुताधीतोपनिषद्गीताद्यर्थस्य मननकथनरूपः । अथ कृतस्य यजनस्य वैदुष्यपरिहारार्थं—मां नमस्कुरु । मां सर्वेश्वरं सर्वशक्तिं वात्सल्यकारुण्यादिगुणार्णवं नियमेन नित्यमष्टाङ्गैः प्रणमेत्यर्थः । एतत्साधनभक्तेः फलमुक्तं विष्णुधर्मे “अश्वमेधसहस्राणां सहस्रं यः समाचरेत् । नासौ तत्फलमाप्नोति मद्भक्त्या यदवाप्नुयात्” इति । एवं पञ्चविधमदाराधनेन निरन्तरध्याननिष्ठो भूत्वा मत्साक्षात्कारेण ब्रह्मरुद्रादिभिर्दुराराध्यं परमप्राप्यं परमानन्दघनं मामेवैष्यसि प्राप्स्यसि, एतत्सत्यं न प्रलम्भनमिति ते तुभ्यं प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि । यतस्त्वं मे प्रियोऽसि, प्रियस्य प्रलम्भनमनुचितमिति भावः । अत एव महाभारते ध्यानस्यैव परमश्रेयोहेतुत्वं श्रीव्यासेन निर्णीतम् “आलोढ्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः । इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा” इति । मोक्षधर्मे मेधाविनाऽपि तथैव निश्चितं “सोऽहं त्वर्हिस्रः सत्यात्मा कामक्रोधविवर्जितः । जितेन्द्रियः शमी भूत्वा मृत्युं जेष्याम्यमर्त्यवत् । अन्तर्बहिश्च यत् किञ्चिन्मनोव्यासङ्गकारणम् । तत्सर्वं संपरित्यज्य ध्यानेऽभ्यस्येन्मनः सदा । मनसश्चेन्द्रियाणां च कृत्वैकाग्रं समाधितः । तावत्स्थास्यामि नियतो यावत्संक्षयमागतम् ।

विमुक्तविषयासङ्गं सन्निरुध्य मनो हृदि । यदा यात्युन्मनीभावं तदा निर्वाणमृच्छति । कामक्रोधभयेनेह तमसाऽऽवृतचेतसः । पिशुनाश्च कृतघ्नाश्च नास्तिका भिन्नवृत्तयः । एतन्मूढा न पश्यन्ति मोक्षद्वारमपावृतम् । अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च । ध्यानयोगस्य माहात्म्यं कलां नार्हन्ति षोडशीम् ” इति । अत एवमुक्ते सर्वगुह्यतमे त्वद्धिते परमे मद्रुचसि त्वं सर्वात्मना श्रद्धधानो यथोक्तमनुतिष्ठेति भावः ॥ ६५ ॥

म० टी०—तदेवाह—यन्मना इति । मयि भगवति वासुदेवे मनो यस्य स मन्मनाः भव सदा मां चिन्तय । द्वेषेण कंसशिशुपालादिरपि तथाऽत आह—मद्रुक्तः प्रेम्णा मय्यनुरक्तः, मद्रिषयेणानुरागेण सदा मद्रिषयं मनः कुर्विति विधीयते । त्वद्विषयोऽनुराग एव केन स्यादित्यत आह—मद्याजी मां यष्टुं पूजयितुं शीलं यस्य स सदा मत्पूजापरो भव । पूजोपकरणाभावे तु मां नमस्कुरु—कायेन वाचा मनसा च प्रह्वी-भवेन नाराधय । इदं चार्चनं वन्दनं चान्येषामपि भागवतधर्माणामुपलक्षणम् । तथा चोक्तं श्रीभागवते ‘श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् । इति पुंसाऽर्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा । क्रियते भगवत्यद्धा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥’ इति । एतच्च भक्तिरसायने व्याख्यातं विस्तरेण । एवं सदा भागवतधर्मातुष्टानेन मय्यनुरागोत्पत्त्या मन्मनाः सन् मां भगवन्तं वासुदेवमेव एष्यसि प्राप्स्यसि वेदान्तवाक्यजनितेन महोदधेन । त्वं चात्र संशयं मा कार्षीः, सत्यं यथार्थं ते तुभ्यं प्रतिजाने—सत्यामेव प्रतिज्ञां करोम्यस्मिन्नर्थे । यतः । प्रियोऽसि मे, प्रियस्य प्रतारणा नोचितैवेति भावः । सत्यन्ते प्रारब्धकर्मणामन्ते सति मामेष्यसीति वा । अनुवादापेक्षया विश्वासदाढ्यप्रयोजनं प्रथमं व्याख्यातमेव श्रेयः । अनेन यत्पूर्वमुक्तं ‘यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः’ इति तद्व्याख्यातं मच्छब्देनेश्वरत्वप्रकटनात् ॥ ६५ ॥

श्री० टी०—वक्ष्यामीति यत्प्रतिज्ञातं तमेव गुह्यतमं भागवतं कर्मयोगं साङ्गमुपदिशति—मन्मना इति । मद्याजी मद्यजनशीलो भव, मन्मनाः मध्येव मनो यस्य स मन्मना मच्चित्तो भव, मद्रुक्तः मामेव भजतीति मद्रुक्तो मद्रजनो भव, मां नमस्कुरु नमस्कारमपि मह्यमेव कुरु । यद्वा मद्याजी वेदोक्तैरेव स्वकर्मभिरौपासनाद्यश्वमेधान्तैर्मांमेव परमेश्वरं यष्टुमाराधयितुं शीलमस्यास्तीति मद्याजी भव, स्वकर्मभिर्मांमेव यज मत्प्रीतये सर्वाणि कर्माणि कुर्वित्यर्थः । पुत्रादिकामनयैव परमेश्वरस्याराधनं कृतवतः परमपुरुषार्थासंभवात्कामराहित्येन भवितव्यमित्याशयेनाह—मन्मना इति । मयि मोक्षस्वरूप एव मनो यस्य स मन्मना मोक्षैककामो भव, न तु पुत्रकामः पशुकामो राष्ट्रकामः स्वर्गकामो मल्लोककामश्च भवेत्यर्थः । स्वकर्मभिः परमेश्वरमेवाराधयतः क्रतुष्वग्नये स्वाहेत्यग्न्यादिषु देवतान्तरत्वबुद्धौ सत्यां परमेश्वरभक्तिर्विच्छिद्यते, ततः सर्वत्र मद्बुद्धिः कर्तव्येत्याशयेनाह—मद्रुक्त इति । ‘ब्रह्मा नारायणः शिवश्च नारायणः’ इति ‘तदेवाग्निस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदुचन्द्रमाः’ इति परमेश्वरस्यैव सर्वदेवतात्मकत्वश्रवणात्सर्वदेवतात्मकं मामेकमेव भजतीति मद्रुक्तो भव—वक्ष्यादिषु सर्वत्र मद्बुद्ध्या सर्वात्मकं मामेकमेव भजेत्यर्थः । फलेषु कामस्यागेनाग्न्यादिष्वीश्वरत्वबुद्ध्या च रागद्वेषादिदोषा न संभवन्ति । तथाप्यहं ब्राह्मणो याजी पण्डित इत्याद्यभिमानलक्षणं कालुष्यं चित्तप्रसक्तिप्रतिबन्धकं त्वस्ति तन्निवर्तयितुमाह—मामिति । ‘ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति’ ‘वासुदेवः सर्वम्’ इति न्यायेन देहाभिमाननिवृत्तये सर्वभूतात्मकं मां सर्वत्र नमस्कुरु न तु केवलदारुपाषाणादिरूपमित्यर्थः । एवं साधनसंपत्त्या स्वकर्मणा मदाराधनतत्परस्त्वं मत्प्रसादाच्चित्तशुद्धिं प्राप्य संप्राप्तात्मतत्त्वविज्ञानः सन् मामेव त्रिविधपरिच्छेदशून्यं सच्चिदानन्दैकरसं परं ब्रह्मैष्यसि मद्रावं प्राप्स्यसि । सत्यं ब्रवीमि नात्र संदेहः कर्तव्यः । ते तवाहमस्मिन्नर्थे प्रतिजाने प्रमाणं करोमि, यस्मान्मे मम त्वमुत्तमभक्त्या प्रियोऽसि,

तस्मात्तव मद्भावापत्तौ संशयो नास्तीति प्रतिज्ञां करोमीत्यर्थः । अद्धाभक्तिभ्यां स्वकर्मभिर्मदारधनमेव कुर्वाणो निरुक्तसाधनसंपन्नो मुमुक्षुः सत्त्वशुद्धिसंभावितात्मविज्ञानेन मद्भावं याति, नास्त्यत्र संशय इति भगवति प्रतिज्ञां कृतवति सति कस्य ब्राह्मणस्य प्रामाणिकस्य योनिबीजशुद्धिमतो विश्वासो न स्यात् ? अत आरुरुक्षोर्मोक्षैककामस्याकामनयेत्परिप्रतीत्यै कर्मैवावश्यं कर्तव्यमिति सिद्धम् ॥ ६५ ॥

श्री० टी०—तदेवाह—मन्मना इति । मन्मना भव, मच्चित्तो भव, ममैव भक्तो भव । मद्याजी मद्यजनशीलो भव । मामेव नमस्कुरु । एवं वर्तमानस्त्वं मत्प्रसादाद्ब्रह्मज्ञानेन मामेवैष्यसि प्राप्स्यसि । अत्र च संशयं मा कार्षीः । त्वं हि मे प्रियोऽसि, अतः सत्यं यथा भवत्येवं तुभ्यमहं प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि ॥ ६५ ॥

स० टी०—तदेवाह कृपासिन्धुः स्वभक्तायार्जुनाय च ॥ वासुदेवे भगवति मयि यस्य मनः स च ॥ १ ॥ सदा मां चिन्तयात्यर्थं मद्भक्तो भव सर्वदा ॥ प्रेम्णा मध्यनुरक्तः सन्मद्विषयं मनः कुरु ॥ २ ॥ मामेव श्रीपतिं यष्टुं शीलं यस्य तथा भव ॥ मध्येवात्यनुरागेण मत्पूजातत्परो भव ॥ ३ ॥ पूजोपकरणाभावे मामेव त्वं नमस्कुरु ॥ कायेन मनसा वाचा प्रह्लाभावेन मां भज ॥ ४ ॥ एवं च भगवद्दर्शानुष्ठानेन मयीश्वरे ॥ अनुरागोद्भवेनैव भवेद्भागवतोत्तमः ॥ ५ ॥ एवं भागवतो भूत्वा भगवन्तं स मां हरिम् ॥ प्राप्स्यसि श्रुतिगीर्जन्यबोधेनात्मानमद्वयम् ॥ ६ ॥ त्वमत्र संशयं दुष्टं मा कार्षीर्मद्वचस्यतः ॥ सत्यामेव प्रतिज्ञां ते ह्यस्मिन्नर्थे करोम्यहम् ॥ ७ ॥ यतः प्रियोऽसि मे तस्मान्न प्रियस्य प्रतारणा ॥ उचितातोऽतिविश्वासं मदुक्तेऽर्थे सदा कुरु ॥ ८ ॥ यतः प्रवृत्तिभूतानां येन सर्वमिदं ततम् ॥ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ९ ॥ इत्यत्रोक्तस्य यच्छब्दप्रतिपाद्यस्य वस्तुनः ॥ मच्छब्देनात्र कथनं कृतं भगवता स्वयम् ॥ १० ॥ स एव भगवान्कृष्णो वासुदेवामिधो विभुः ॥ अर्च्यो ध्येयस्तथा ज्ञेयः शरण्य इति निश्चितम् ॥ ११ ॥ नातः परतरं किञ्चिच्छ्रेयःसाधनमिष्यते ॥ समस्तेषु च वेदेषु पुराणादिषु वा स्मृतौ ॥ १२ ॥ ६५ ॥

भा० टी०—किं तदित्यपेक्षायामाह—मन्मना इति । मन्मना मयि भगवति वासुदेवे मनो यस्य स मच्चित्तो भव—सर्वदा मामेव चिन्तय । मद्भक्तो मच्छब्दवणकीर्तनादिमद्भजनो भव । मद्याजी मद्यजनशीलो भव । मां नमस्कुरु नमस्कारमपि मामेव कुरु । तत्रैवं वर्तमानो मयि वासुदेवे एव समर्पितसाध्यसाधनप्रयोजनो मामेवैष्यसि आगमिष्यसि मदभेदज्ञानं प्राप्स्यसि । अस्मिन्नर्थे सत्यं ते तव प्रतिजाने सत्यां प्रतिज्ञां करोमि, यतः प्रियोऽसि मे । तथा च मम भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं बुद्ध्वा मद्भक्तेरवश्यंभावि मत्प्राप्तिफलत्वमवधार्य मच्छरणैकपरायणो भवेति वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

प० टी०—तत्किमित्याह—मन्मना इति । यदान्तर्हृष्टिर्मवसि तदा मन्मना अहमेव मनसि यस्यासौ मन्मना न विषयान्तरम् । चित्तमित्तौ चित्रन्यस्तमिव मां कुर्वित्यर्थः । बाह्यदृष्टौ भक्तो भव नवप्रकारभक्तियुक्तो भव । कर्मणि क्रियमाणे मद्याजी मद्यजनशीलो भव । तत्र कर्माङ्गदेवतास्वन्तर्यामित्वेन स्थितं मामेव नमस्कुरु । अनेनोपायेन मामेवैष्यसि प्राप्स्यसीति न प्ररोचनामात्रं, किं तु सत्यं यथा तथा प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि, यतस्त्वं मद्रूपत्वान्मे प्रियोऽसि परमप्रेमास्पदमसि ॥ ६५ ॥

रा० टी०—तदाह—मन्मना इति । यतो मे प्रियोऽसि, अतो मन्मनस्त्वादिसाधनसारचतुष्टयेन मामेवैष्यसि प्राप्स्यसि । ते सत्यं प्रतिजाने अवश्यं मत्प्राप्तिर्भवतीति प्रतिज्ञां करोमि, नात्र संदेहः कार्य इति भावः ॥ ६५ ॥

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ॥

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥

त० टी०-एवं भगवदुपदिष्टे सर्वशास्त्रपुण्यपरिष्ठाप्ते रक्षात्मना ध्यानन्यभजने श्रद्धाधानमपि धर्मविन्मन्वादिमहर्षिविहितयज्ञदानतपोस्वाध्यायाग्निचोदयमागजाद्यनुष्ठानं कर्तव्यं यथोक्तं केवलभगवद्भजनं नोपपद्येत तत्परित्यागे च विदितधर्मस्यागमन्यपापापत्तिप्रभङ्गेन भजनभङ्गः स्यात् । किंच “यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां । एतान्यपि तु कर्माणि मङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुत्तमम् । पुनः “स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ” इत्येवमादिवचनैस्तेषामवश्यकर्तव्यताया भगवता स्वयमपीह विहितत्वात् कथं तत्त्यागो युज्येत ? अत्यागे च भगवति मनोनिवेशनपूर्वकं तदैकान्यभजनं न स्यादन्यकर्मादौ प्रवृत्तत्वात् । एवं च किं हेयं किमुपादेयमित्यनिश्चयात् संदेहस्याकुलचित्तमर्जुनमालोच्य श्रीभगवान्यासुदेवस्तत्संदेहमपाकुर्वन् स्वस्य निरङ्कुशेश्वरत्वं च स्थापयन् स्वशरणागतस्य सर्वपापक्षयकर्तृत्वेन स्वप्रपत्तिमेव दृढयति-सर्वधर्मानिति । सर्वान् धर्मान्यज्ञदानतपोऽग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीन्नित्यनैमित्तिकान्साधनाङ्गफलसहितान्परित्यज्य एतैरेव मे श्रेयो भविष्यतीति तेष्वदरं विहाय तदनुष्ठानं कुर्वन्नकुर्वन्वा तत्करणाकरणयोगुणदोषबुद्धिप्रकृतेत्यर्थः । मामेकं शरणं ब्रज मां निखिलहेयगन्धशून्यं भगवन्तं ज्ञानशक्तिवैश्वर्यतेजोवीर्यवात्सल्यकारुण्यदयाक्षमाद्यनन्तकल्याणगुणार्णवं सर्वनियन्तारं सर्वफलप्रदातारं सच्चिदानन्दमूर्तिमेकमतिशयसार्यशून्यं ब्रह्मस्तेन्द्रादिवन्द्यं सर्वभुसुभूपास्यं शरणं शरण्यं प्राप्यं रक्षकं च विज्ञाय मदानुकूल्यसंकल्पाद्याचरणाध्यवसायेन कर्मदेवादिनिरपेक्षाद्भगवदनुग्रहादेवाहं कृतार्थो भविष्यामीति विश्वासपूर्वकं स्वस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वाभिमानं विहाय स्वहिताहितं सर्वं मदधीनं निश्चित्य प्रेमप्रकर्षेण गङ्गाप्रवाहवदनवच्छिन्नचिन्तनेन प्रपद्यस्वेत्यर्थः । न चैवं सर्वधर्मानादरेण मम पापसंबन्धः स्यादिति शङ्कनीयमित्याह-अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामीति । अहं स्वतन्त्रः सर्वेश्वरः स्वभक्तिमार्गसंरक्षणाय स्वीयाराधनधर्मप्रवर्तनाय स्वेच्छयैव भक्तानुग्रहाय यदुकुलेऽवनीर्णः मयि भवत्यतिशयान्नित्यनैमित्तिककर्मानादरकारिणं मदकशरणं त्वा सर्वपापेभ्योऽनेकजन्मस्वकृत्यकरणकृत्याकरणजनितानि बहुपापानि इह च प्रायश्चित्ताद्यकरणात्स्ववर्णाश्रमोचितधर्मानादरणाच्च बन्धुवधादिनिमित्ताच्च जायमानानि प्राक्तनभविष्यद्भूतमानानि पापानि तेभ्यः सर्वेभ्यो मोक्षयिष्यामि स्वसामर्थ्यादेव । अतो मा शुचः प्रायश्चित्ताकरणात्स्वधर्मानादराद्बन्धुवधाच्च यानि मे पापानि तानि कथं तरिष्यामीति शोकं मा कृथाः । नचैवं “न कर्मणामनारम्भात्प्रैकर्म्यं पुरुषोऽश्नुते । नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्य परित्यागस्तापसः परिकीर्तितः ” इत्यादिस्वधर्माचरणावश्यकत्वप्रतिपादकस्ववचनाविरोध इति वाच्यं, यथोक्तभक्तिहीनानां तदधिकारयोग्यतापादनाय तेषां नियतत्वेनाङ्गीकार्यत्वात् । “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेन ” इति श्रुत्या तेषां विविदिषायामेवोपयोगस्य निर्णीतत्वात् जिज्ञासोत्पादनेन तेषामुपक्षीणत्वात् । तथोक्तं श्रीभागवतैकादशे “निवृत्तं कर्म सेवेत प्रवृत्तं भत्परस्त्यजेत् । जिज्ञासायां संप्रवृत्तो नाद्रियेत् कर्मचोदनाम् । तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विचेत यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ” इति । अन्यथा “न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिर्यैः । एवंप्रपन्नः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ! ॥ नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ! । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ मत्कर्मकुन्मत्परमो मद्भक्तः सद्भवर्जितः । निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ” इति पारमेश्वररूपदर्शनं प्रति यज्ञदानादीनामर्कचित्करत्वमभिधायानन्यभक्तेरेव तद्धेतुत्वकथनपूर्वकं स्वकर्मकर्तृनिर्वैरस्य स्वभ-

क्तस्यैव स्वप्राप्त्यभिधायकवाक्यवृन्दविरोधः कथं न शङ्क्यते बुधैः । किंच “ भिद्यते हृदयग्रन्थि-
 शिछन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति
 मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तं निगच्छति ” इत्यन्वयव्यतिरेकवाक्याभ्यां निःशेषदुःखक-
 र्मसंशयनिवृत्तिहेतुत्वेन परमात्मज्ञानस्यैव हेतुत्वाभिधानात्तस्य च पूर्वाक्तानन्यभक्तेरेव हेतुत्वात् ।
 “ शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विन्तुः नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष
 वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा वृणुते तत्तुं स्वाम् । न स शक्यः सुरैर्द्रष्टुं न चान्यैरपि सत्तम ! ।
 यस्य प्रसादं कुरुते स वै तं द्रष्टुमर्हेति ” इति श्रुतिस्मृतिभ्यां भगवत्प्रसादस्यैव तद्दर्शनहेतुत्वात् ।
 प्रसादविषयोऽपि तदनन्यभक्त एव । “ नास्य भक्तात्प्रियतरो लोके कश्चन विद्यते । अहं भक्तपरा-
 धीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज ! ॥ साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः । नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तैः
 साधुभिर्विना ॥ श्रियमात्यन्तिकीं ब्रह्मन् येषां गतिरहं परा । न मे प्रियश्चतुर्वेदी मद्भक्तः इवपचः
 प्रियः ॥ तस्मै देयं ततो ग्राह्यं स च पूज्यो यथा ब्रह्म ” इति महाभारतश्रीभागवतरेवाखण्डादिषूक्त-
 भगवद्वचनेभ्यः । तथा धर्मविद्वेगसरेण याज्ञवल्क्येनाप्युक्तम् “ इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्म-
 णाम् । अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ” इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणादिवाक्यैर्भगवदनन्यभक्तिरेव
 परमो धर्म इति सिद्धम् । तस्माद्यथोक्तभक्तिहीनो मत्प्रपत्तिशून्यः यथेष्टाचारेण स्ववर्णाश्रमोचितधर्म-
 त्यागी मदाज्ञाविरुद्धाचरणात् पतितः स्यात् । नतु मदनन्यशरणो मद्भक्त्यावेशाद्यज्ञादिकर्म कुर्वन्नुपेक्षको
 वा कदाऽपि (न) कथमपि पुरुषार्थाद्भ्रश्यते मदनुग्रहात् । तथा मोक्षधर्मे नारायणीयाख्याने भगवदनन्य-
 शरणस्य प्रपत्त्यैव सर्वपापक्षयपूर्वकं सर्वपुरुषार्थावाप्तिरभिहिता । तथाहि “ अनेनैव प्रपन्नस्य भगवन्तं
 सनातनम् । तस्यानुबन्धाः प्राप्मानः सर्वे नश्यन्ति तत्क्षणात् ॥ कृतान्यनेन सर्वाणि तपांसि तपतां
 वर । सर्वतीर्थाः सर्वयज्ञाः सर्वदानानि तत्क्षणात् ॥ कृतान्यनेन मोक्षश्च तस्य हस्ते न संशयः । यद्येन
 कामकामेन संसाध्यं साधनान्तरैः ॥ मुमुक्षुणा यत्सांख्येन योगेनापि च भक्तितः । प्राप्यते परमं
 धाम यतो नावर्तते यतिः ॥ तेन तेनाप्यते तत्तन्न्यासेनैव महामुने । परमात्मा च तेनैव साध्यते
 पुरुषोत्तमः । या वै साधनसंपत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये । तया विना तदाप्नोति नरो नारायणाश्रयः ”
 इति पुण्डरीकाख्याने च “ अश्वमेधशतैरिष्टा वाजपेयशतैरपि । नाप्नुवन्ति च सुगतिं नारायणपराङ्मु-
 खाः । ये नृशंसा दुरात्मानः पापाचाररतास्तथा । तेऽपि यान्ति परं धाम नारायणपदाश्रयाः ” इत्य-
 न्वयव्यतिरेकाभ्यां भगवदनन्यशरणानामेव परमपदप्राप्त्यभिधानं, नतु केवल्यज्ञादिकर्मिष्ठानामिति
 निर्णीतम् । अत्र नृशंसत्वादिविशेषणानि प्रपत्तिपूर्वकालानीति बोध्यम् । तथोक्तं सात्वततन्त्रे “ दुरा-
 चारोऽपि सर्वाशीः कृतघ्नो नास्तिकः पुरा । समाश्रयेदादिदेवं श्रद्धया शरणं हि यः । निर्दोषं विद्धि
 तं जन्तुं प्रभावात्परमात्मनः ” इति । अपिशब्देन यद्येवंविधा दुराचारिणोऽपि भगवन्तं प्रपद्य सर्व-
 दोषनिरासेन परं धाम प्राप्नुवन्ति चेत्तर्हि सदाचारनिष्ठा ज्ञानवैराग्ययुक्ता भगवदनन्यशरणास्तदारा-
 धनेतरकर्मोपेक्षकास्तत्पदं प्राप्नुयुरिति किमु वक्तव्यमिति कैमुत्यं दर्शितमित्यलं विस्तरेण ॥ ६६ ॥

म० टी०—अधुना तु ‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति’ । ‘तमेव सर्वभावेन शरणं गच्छ’ इति यदुक्तं
 तद्विवृणोति—सर्वेति । केचिद्वर्णधर्माः केचिदाश्रमधर्माः केचित्सामान्यधर्मा इत्येवं सर्वानपि धर्मान् परित्यज्य
 विद्यमानानविद्यमानान्वा शरणत्वेनानाहत्य मामीश्वरमेकमद्वितीयं सर्वधर्माणामधिष्ठातारं फलदातारं च
 शरणं ब्रज, धर्माः सन्तु न सन्तु वा किं तैरन्यसापेक्षैः भगवदनुग्रहादेव त्वन्यनिरपेक्षादहं कृतार्थो भवि-
 ष्यामीति निश्चयेन परमानन्दघनमूर्तिमनन्तं श्रीवासुदेवमेव भगवन्तमनुक्षणभावनया भजस्व, इदमेव

परमं तत्त्वं नातोऽधिकमस्तीति विचारपूर्वकेण प्रेमप्रकर्षेण सर्वानात्मचिन्ताशून्यया मनोवृत्त्या तैलधारा-
वदविच्छिन्नया सततं चिन्तयेत्यर्थः । अत्र मामेकं शरणं ब्रजेत्यनेनैव सर्वधर्मशरणतापरित्यागे लब्धे सर्व-
धर्मान् परित्यज्येति निषेधानुवादस्तु तत्कार्यकारिताभाय यज्ञायज्ञीये माम्नि 'पेरं कृत्वोद्वेयम्' इत्यत्र
'न गिरा गिरेति ब्रूयात्' इतिवत् । तथाच ममैव सर्वधर्मकार्यकारित्वान्मदेकशरणस्य नास्ति धर्मापेक्षेत्यर्थः ।
एतेनेदमपास्तं सर्वधर्मान् परित्यज्येत्युक्ते नाधर्माणां परित्यागो लभ्यते, अतो धर्मपदं कर्ममात्रपरमिति ।
नह्यत्र कर्मत्यागो विधीयते अपि तु विद्यमानेऽपि कर्मणि तत्रानादरेण भगवदेकशरणतामात्रं ब्रह्मचारि-
गृहस्थवानप्रस्थभिक्षूणां साधारण्येन विधीयते । तत्र सर्वधर्मान् परित्यज्येति तेषां स्वधर्मादरसंभवेन तन्नि-
वारणार्थम् । अधर्मे चानर्थफले कस्याप्यादराभावात्तत्परित्यागवचनमनर्थकमेव शास्त्रान्तरप्राप्तत्वाच्च । तस्मा-
द्वर्णाश्रमधर्माणामभ्युदयहेतुत्वप्रसिद्धेर्मोक्षहेतुत्वमपि स्यादिति शङ्कानिराकरणार्थमेवैतद्वच इति न्याय्यम् ।
नच सर्वधर्माधर्मपरित्यागोऽत्र विधीयते, संन्यासशास्त्रेण प्रतिषेधशास्त्रेण च लब्धत्वादेव । न चेदमपि
संन्यासशास्त्रं, भगवदेकशरणताया विधित्सितत्वात् । तस्मात्सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यनुवाद एव । सर्वेषां तु
शास्त्राणां परमं रहस्यमीश्वरशरणतैवेति । तत्रैव शास्त्रपरिसमाप्तिर्भगवता कृता, तामन्तरेण संन्यासस्यापि
स्वफलापर्यवसायित्वात्, अर्जुनं च क्षत्रियं संन्यासानधिकारिणं प्रति संन्यासोपदेशायोगात् । अर्जुनव्याजे-
नान्यस्योपदेशे तु—वक्ष्यामि ते हितं त्वा मोक्षयिष्यामि सर्वपापेभ्यस्त्वं माशुच इति चोपक्रमोपसंहारौ न
स्याताम्, तस्मात्संन्यासधर्मेऽप्यनादरेण भगवदेकशरणतामात्रे तात्पर्यं भगवतः । यस्मात्त्वं मदेकशरणः सर्व-
धर्मानादरेण अतोऽहं सर्वधर्मकार्यकारि त्वा त्वां सर्वपापेभ्यो बन्धुवधादिनिमित्तेभ्यः संसारहेतुभ्यो मोक्ष-
यिष्यामि प्रायश्चित्तं विनैव 'धर्मेण पापमपनुदति' इति श्रुतेर्धर्मस्थानीयत्वाच्च मम । अतो मा शुचः युद्धे
प्रवृत्तस्य मम बन्धुवधादिनिमित्तप्रत्यवायात् कथं निस्तारः स्यादिति शोकं मा कार्षीः । 'आव्यकारैर्निर-
स्तानि दुर्मतानीह विस्तरात् । ग्रन्थव्याख्यानमात्रार्थं न तदर्थमहं यते ॥ 'तस्यैवाहं ममैवासौ स एवाह-
मिति त्रिधा । भगवच्छरणत्वं स्यात्साधनाभ्यासपाकतः ॥ विशेषो वर्णितोऽस्माभिः सर्वो भक्तिरसायने ।
ग्रन्थविस्तरभीरुत्वाद्दिङ्मात्रमिह कथ्यते ॥ तत्रार्थं मृदु यथा—'सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामिकी-
नस्त्वम् । सामुद्रो हि तरङ्गः कचन समुद्रो न तारङ्गः ॥' द्वितीयं मध्यं यथा—'हस्तमुत्क्षिप्य यातोऽसि
बलात् कृष्ण किमद्भुतम् । हृदयाद्यदि निर्यासि पौरुषं गणयामि ते ॥' तृतीयमवधिमाम्त्रं यथा—'सकल-
मिदमहं च वासुदेवः परमपुमान् परमेश्वरः स एकः । इति मतिरचला भवत्यनन्ते हृदयगते ब्रज तान्
विहाय दूरात् ॥' इति दूतं प्रति यमवचनम् । अम्बरीषप्रह्लादगोपीप्रभृतयश्चास्यां भूमिकायामुदाहर्तव्याः ।
अस्मिन् हि गीताशास्त्रे निष्ठात्रयं साध्यसाधनभावापन्नं विवक्षितमुक्तं च बहुधा । तत्र कर्मनिष्ठा सर्वकर्म-
संन्यासपर्यन्तोपसंहृता 'स्वकर्मणा तमभ्यर्क्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इत्यत्र । संन्यासपूर्वकश्रवणादिपरि-
पाकसहिता ज्ञाननिष्ठोपसंहृता 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदन्तरम्' इत्यत्र । भगवद्भक्तिनिष्ठा तूभय-
साधनभूतोभयफलभूता च भवतीत्यन्त उपसंहृता 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज' इत्यत्र । भाष्य-
कृतस्तु सर्वधर्मान्परित्यज्येति सर्वकर्मसंन्यासानुवादेन मामेकं शरणं ब्रजेति ज्ञाननिष्ठोपसंहृतेत्याहुः । भग-
वदभिप्रायवर्णने के वयं वराकाः ? वचो यद्वीताख्यं परमपुरुषस्यागमगिरां रहस्यं तद्व्याख्यामनतिनिपुणः
को वितनुताम् । अहं त्वेतद्वाक्यं यदिह कृतवानस्मि कथमप्यहेतु स्नेहानां तदपि कुतुकायैव महताम् ॥ ६६ ॥

शं० टी०—एवमारुक्षोर्मोक्षार्थमीश्वरैकशरणत्वेन कर्तव्यः कर्मयोग एवेति निर्धार्य त्वारूढस्याविर्भूता-
त्मविज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वसिद्धये सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकं ज्ञाननिष्ठैव कर्तव्येति निर्धारयितुमाह—सर्वधर्मानिति ।
नन्वस्य वचनस्य कर्मप्रकरणान्तःपातित्वात्कर्मपरत्वमेव, न त्वकर्मपरत्वमिति चेन्न । सर्वधर्मानिति सर्वकर्म-

संन्यासश्रवणान्नहारुक्षोर्मुमुक्षोर्गृहिणः सर्वकर्मसंन्यास उपपुज्यते 'ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् । सर्वज्ञानविमृष्टान्त्वान्निबद्धि नष्टानचेतसः' इति, 'सर्वकर्मवहिष्कृतः' इति 'तद्विहीनः पतत्येव ह्यालम्बरहितान्धवत्' इति स्मरणात्सर्वकर्मपरित्यागे दुर्ब्राह्मणत्वपतितत्वादिदोषापत्तेः । ननु मामेकं शरणं ब्रजेतीश्वरभजनात्मकस्य कर्मणो विहितस्यात्यक्त्वादुक्तदोषा न संभवन्तीति चेन्न । स्वकर्मणा नमभ्यर्चयेति स्मरणान्नामकीर्त्यादित्त्वलक्षणस्य कर्मणः श्रुतिस्मृत्यविहितत्वात्स्वधर्मस्तानुपपत्तौ विहितत्यागाविहितकरणदोषो च प्रसज्येयातां, श्रेयान्स्वधर्मो विगुण इति विगुणस्यापि स्वधर्मस्य श्रेष्ठत्वस्मरणात् । 'नियतं कुरु कर्म त्वं कर्मध्यायो ह्यकर्मणः' इति, कर्मण्येवाधिकारस्त इति, न कर्मणामनारम्भादिति, नहि संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छतीति, तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचरेति, अकर्मकृन्मत्परम इति, यज्ञदानतपः कर्म न स्याज्यं कार्यमेव तदिति, उपनयनं वेदाध्ययनं फलवन्ति च कर्माणीति, दारं कृत्वाग्नीनाधाय कर्माण्यारभन्त इति, पाणिग्रहणादिगृह्यं परिचरेत्, इति, उदिते सूर्ये प्रातर्जुहोति, यावज्जीवमिहोत्रं जुहोतीत्यादि श्रुतिस्मृतिकोटिभिर्ब्राह्मणादेर्वैदिकस्यैव कर्मणः स्वधर्मत्वेन कर्तव्यत्वविधानात् । ननु सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यत्र लक्षणया सर्वकर्मफलत्याग एवोच्यते, न तु कर्मपरित्यागात्ततः कर्मप्रकरणाङ्गत्वमेवास्य वचनस्येति चेन्न, संन्यथानुपपत्तिभ्यां लक्षणेति न्यायेनाऽत्रार्थानुपपत्त्यभावाल्लक्षणाऽप्रसक्तेः । मुख्यस्य गत्यन्तराभावे खलु लक्षणा, गत्यन्तराभावाभावाल्लक्षणा नात्र प्रसज्यते । कथं गत्यन्तरमिति चेदुच्यते 'लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' इति योगिनामारुहूणां कर्मिणां कर्मयोगेन निष्ठा, सांख्यानामारूढानां संन्यासिना ब्रह्मविदां ज्ञानयोगेन निष्ठेति निष्ठाद्वयमुपक्रम्य नियतं कुरु कर्मत्वमिति कर्मयोगमारभ्य प्रतिजाने प्रियोऽसि मे इत्यन्तेन ग्रन्थेनारुहूणैरन्येन कर्तव्यतया कर्मयोगं साङ्गं सफलं च निर्धार्यथ सांख्यानां ब्रह्मविदां सर्वकर्मसंन्यासिनामारूढानां यस्त्वात्मरतिरेव स्यादित्यारभ्य सर्वकर्माणि मनसेति, योगारूढस्य तस्यैवेति, योगी युज्यते सततमात्मानं रहसि स्थित इति, ध्यानयोगपरो नित्यामिति, ब्रह्मभूयाय कल्पत इति, ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमित्यन्तेन ग्रन्थेन सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकं नियमेन कर्तव्यतया ज्ञाननिष्ठां सफलां निर्धारयन्ते तामेव निष्ठामुक्तलक्षणां साङ्गां सफलामुपसंहरति—सर्वधर्मेति । यतस्ततो नास्य वचनस्य कर्मप्रकरणान्तःपातित्वं कर्मपरत्वं च तिध्यति । नन्वारूढस्यापि यतोः सर्वकर्मसंन्यासो न युक्तः, किं तु यत्किञ्चिन् स्मार्तेन कर्मणा भवितव्यमेवेति न शङ्कनीयं, तृतीयाध्याये श्रीभाष्यकृद्भिरेवैषा शङ्का परिहृता तत्र द्रष्टव्या, ग्रन्थविन्तरभयान्नात्र मीमांस्यते । जन्मान्तरानेकशतेषु श्रद्धाभक्तिभ्यां समनुष्ठितैरीश्वरप्रसादैकप्रयोजनैः श्रौतस्मार्तकर्मभिर्निःशेषनिर्धूताशेषपापौघतया विशुद्धान्तःकरणस्त्वं सम्यग्विज्ञातात्मरूपो भूत्वोत्पन्नज्ञानस्याप्रतिबद्धत्वसिद्धये ज्ञाननिष्ठां कर्तुकामः सन्नादौ प्रयोजनरहितानसद्विषयाग्निष्ठाप्रतिबन्धकत्वेन दुष्टांश्च सर्वधर्मान् सर्वे च ते धर्माश्च तान् श्रौतानि स्मार्तानि च सर्वाण्यपि च कर्माणि ससाधनानि परित्यज्य । ननु कर्मणां शास्त्रोक्तानामसद्विषयत्वमप्रयोजनवत्त्वं चानुपपन्नं "ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन" इति यज्ञदानादीनां फलवत्ता श्रवणात् । स्वकर्मणा तमभ्यर्चयेति कर्मणामीश्वराधनात्मकत्वादस्त्येव सद्विषयत्वं फलत्वं चेति चेत्सत्यमस्त्येव कर्मणामीश्वराराधनात्मकत्वं चित्तशुद्धयेकप्रयोजनत्वं च । तथापि तदज्ञविषयं कर्तृत्वादिकारकभेदबुद्धिनिबन्धनत्वान्नात्मैकत्वदर्शिनो विदुषः कर्मोपपुज्यते । ज्ञानकर्मणोः परस्परविरोधिनाः सहभावायोगाच्चित्तशुद्धिं तत्फलं ज्ञानं च प्राप्तवतस्तैः प्रयोजनमपश्यतो ब्रह्मविदस्तत्परित्यागो युक्त एव भवति "सत्यानृते सुखदुःखे वेदानिमं लोकममुं च परित्यज्यात्मानमन्विच्छेत्" इति, "स्वाध्यायं च सर्वकर्माणि संन्यस्य" इति विदुषः सर्वकर्मपरित्यागश्रवणात् । ननु कर्मणेश्वरः प्रीयते, तत्प्रीत्यै कर्म कर्तव्यमेवेति चेन्न ब्रह्मनिष्ठया परमेश्वरस्य ततोऽधिकतरप्रीत्युत्पत्तेः "जीवेशा-

वाभासेन करोति” इति श्रवणान्ममाभासिकं मायिकमसत्यस्वरूपं परित्यज्य माया तत्कार्यसंबन्धरहितं नित्यं निरन्तरं निराभासं निष्कलं निष्क्रियं शान्तमन्तमनाद्यन्तं सच्चिदानन्दैकरसं प्रमाणान्तरावाधं परिपूर्णमद्वैतं परं ब्रह्म मामेकमेवायमुपास्त इति यथार्थदर्शिनि सत्यवादिनि सत्यनिष्ठे ब्रह्मविदि परमेश्वरस्याधिकतरप्रीतिसंभवान्मम वैभवमयं निर्वहतीति यथा राज्ञः जूरतमे तद्वत् । ‘प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः’ इत्युक्तत्वात् ब्रह्मविदि परमा प्रीतिः परमेश्वरस्य युक्ता, पितुः पुत्रादौ गुणाधिक्यं प्रीत्याधिक्यं दृश्यते तद्वत् । ततः सिद्धं परमेश्वरस्य निर्गुणं नित्यममायिकं स्वरूपं प्राप्नुमिच्छया श्रवणमनननिदिध्यासभादावेव श्रद्धया नियमेन प्रवृत्तेषु सत्यनिष्ठेषु सत्सु सुमुखेषु परमा प्रीतिरिति । ननु सर्वधर्मान् परित्यज्येति धर्मस्यैव परित्यागो विधीयते, न त्वधर्मस्यातस्तत्र प्रवृत्तिः प्रसज्जत एवेति चेन्न । ‘न कलञ्जं भक्षयेत्’ इति पूर्वमेव परित्यक्तस्य कलञ्जभक्षणादेरधर्मस्योत्तरकाले प्रसक्त्यसंभवाद्ब्रह्मचर्य एव परित्यक्तस्य पर्युषितान्नभोजनस्य गार्हस्थ्ये यथा प्रवृत्तिर्न प्रसज्यते तद्वत्तथापि त्यजधर्ममधर्मं चेति, न तेषां धर्माधर्माविति वचनात्सर्वधर्मपदेनाधर्मोऽपि गृह्यते, ततो धर्ममधर्मं च परित्यज । यद्यपि अर्जुनस्य संन्यासोऽनुपयुक्तस्तथापि सुमुखं ब्राह्मणं विपरीकृत्योच्यते सर्वधर्मान्परित्यज्येति ज्ञानकर्मणोस्तमस्तेजसोरिव परस्परप्रतियोगित्वेनैकाश्रयत्वानुपपत्तिं निर्धार्य भगवता । ततः सर्वधर्मान्परित्यज्य विधिना मन्यस्य मामेकम् “अयमात्मा ब्रह्म । तत्त्वमसि” इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मात्मनोरेकत्वप्रतिपादनात् “अस्थूलमनण्वद्भस्वम्” इति, “सर्वं ह्येतद्ब्रह्म” इत्यादिश्रुतिभिरारोपितस्य जगतोऽपवादपूर्वकं सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वनिरूपणात् “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । एक एव हि भूतात्मा । एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽय तस्थुः” इत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मण एकत्वावधारणादेकं सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमखण्डं चिदेकरसमद्वितीयं मां परं ब्रह्म शरणं ब्रज, सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति प्रत्यगदृष्ट्याऽनुसंधेहि । साधकस्यैवाभ्यासदशायां ‘बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च । शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा’ इत्यादिदेशकालदृष्टिस्थापनादिनियमः, न तु सर्वमिदमहं च ब्रह्मैवेति प्रत्यगदृष्ट्या स्वं च सर्वं चारोपितनामरूपाद्यग्रहणपूर्वकं ब्रह्मैव पश्यतो ब्रह्मवित्तमस्यातो गच्छन् तिष्ठन्नपविशन् शयानो वान्यथा वा स्थितः सन् सर्वदा सर्वत्र मामेकमेव परं ब्रह्मानुसंधेहि । एवं दृष्टं स्पष्टं श्रुतं मतं विज्ञातं च सर्वं सर्वदा ब्रह्मैव पश्यन्तं त्वमहं परमात्मा स्वात्मत्वेन सम्यग्विज्ञानश्रुषुषो रूपवद्वृत्तेर्वहिरन्तश्च सर्वत्रोपलभ्यमानः सन् सर्वपापेभ्यः—अत्र पापशब्देन पुण्यपापात्मकानि कर्माणि गृह्यन्ते, तेभ्यः पापेभ्यः पापकार्येभ्यो जन्मजरामृत्युबन्धेभ्यो मोक्षयिष्यामि जन्मादिवन्धनिर्मुक्तं करिष्यामीत्यर्थः । यद्वा पापानि कर्माणि, पापपदेन तत्कारणभूताश्चाविद्याकामाश्च गृह्यन्ते । सर्वेभ्यः पापेभ्योऽविद्याकामकर्मभ्यः संततजराजन्ममृत्युदुःखप्रवाहहेतुभ्यः सम्यङ्मोचयिष्यामि—नित्यः कूटस्थोऽसङ्गचि पूः परिपूर्ण एवाहमिति नित्यकूटस्थासङ्गचिन्मात्रस्वरूपस्य स्वात्मनो याथात्म्यप्रकाशनेनारोपितदेहेन्द्रियादिसर्वदृश्यतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थसंबन्धरहितमेवात्मानमाकाशवदसङ्गमविक्रियं परिपूर्णमेकरसमेव सदा सर्वत्र ग्राहयित्वा, सर्वत्र स्वमात्रग्रहणेनाविद्यां वासनादिमिकां कामांश्च कर्माण्यपि सर्वाणि निर्मूल्य, विपरीतभावं निःशेषं विध्वंस्य, पूर्णश्चिदानन्द एक एवाहमस्मीति वृत्तिमप्रतिबद्धां कारयित्वा, सर्वदा मुक्तोऽहमिति मुक्तमेवात्मानं भावयिष्यामि । एवमात्मानमविद्यातत्कार्यवन्धनिर्मुक्तं निर्विशेषब्रह्मात्मना स्थितं साक्षादपरोक्षीकृत्य जीवन्नेव मुक्तस्त्वं मा शुचः । तत्र “को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” इति स्वात्मैकत्वं पश्यतो विदुषः शोकाभावश्रवणात्सर्वमात्मानमेव पश्यन्मुक्तस्त्वं, शोकं मा कार्षीः । स्वातिरिक्तमनर्थकारणमर्थान्तरं पश्यत एव मूढतमस्य शोको नत्वहमेवेदं सर्वमिति स्वमेव सर्वं पश्यतो विदुषः शोककारणं संभवति, तदभावात्त्वं मा शुच इत्यर्थः । यद्वा अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्युपक्रान्तं शोका-

पनोदनमुपसंहरति भगवान्मा शुचस्त्वमिति । अद्वैतं पश्यतश्चात्मनोऽकर्तृत्वं च पश्यतस्तव शोको न युक्त इत्युपक्रान्तशोकपनोदनमेवानूद्यते, न तु विदुषः शोकं संभाव्य तस्यापनोदः क्रियते 'तत्र को मोहः कः शोकः' इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् 'न शोचति न काङ्क्षति' इत्युक्तस्ववचनव्याघातप्रसङ्गाच्चोपसंहारार्थकमेवदं वचनमिति युक्तम् । एवं निर्विशेषमेव परं ब्रह्म स्वात्मना समधिगतमनुसंदधतो विदुषस्तदनुसंधानफलं सम्यग्ज्ञानं तत्फलं विदेहकैवल्यं च 'ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' इति पूर्वमेव निरूपितं, न पुनरत्र निरूपितव्यं भवति, यस्माज्ज्ञानकर्मणोः साध्यसाधनभाव एवात्र सम्यङ्निरूपितः सर्वज्ञेश्वरेण, तस्मात्सिद्धं कर्मकाण्डस्य ब्रह्मकाण्डस्य च मोक्षकारणत्वम् ॥ ६६ ॥

श्री० टी०—ततोऽपि गुह्यतममाह—सर्वेति । मद्भक्त्यैव सर्वं भविष्यतीति दृढविश्वासेन विधिकैङ्कर्यं त्यक्त्वा मदेकशरणो भव । एवं वर्तमानः कर्मत्यागनिमित्तं पापं स्यादिति मा शुचः, शोकं मा कार्षीः । यतस्त्वा त्वां मदेकशरणं सर्वपापेभ्योऽहं मोचयिष्यामि ॥ ६६ ॥

स० टी०—पूर्वोक्तभक्तियोगस्य प्रारम्भस्य विरोधिनः ॥ पापाख्यप्रतिबन्धाये ऽनेकजन्मार्जिता मलाः ॥ १ ॥ तद्विनिर्मुक्तपुंसः स्याद्भक्तियोगेऽधिकारिता ॥ आनन्त्याच्चैव पापानां भक्त्यारम्भविरोधिनाम् ॥ २ ॥ तत्प्रायश्चित्तरूपैस्तु धर्मेर्नानाविधैरपि ॥ अल्पकालकृतैस्तेषां पापानां दुस्तरत्वतः ॥ ३ ॥ इत्येवमात्मनो भक्तियोगारम्भेऽप्ययोग्यताम् ॥ आलोच्य शोचतो जिष्णोः शोकं चापनुदन्हरिः ॥ ४ ॥ आहानुग्रहवात्सल्यवारिधिः पार्थसारथिः ॥ सर्वधर्मान् श्रुतिप्रोक्तप्रायश्चित्तात्मकान्वहन् ॥ ५ ॥ कृच्छ्रचान्द्रायणेष्ट्यादींस्तत्तत्पापानुरूपिणः ॥ नानाविधांस्त्वया धर्मान्स्वल्पकालानुयायिनः ॥ ६ ॥ दुरनुष्ठानरूपांश्च परित्यज्यैव सर्वशः ॥ निर्विघ्नभक्तियोगस्य सम्यगारम्भसिद्धये ॥ ७ ॥ मामेकमीश्वरं सर्वासाधारणगुणाश्रयम् ॥ शरण्यं करुणासिन्धुं शरणागतवत्सलम् ॥ ८ ॥ तवास्मीति धिया शुद्धया प्रपद्यस्व सुखास्पदम् ॥ शरणं हे हरे कृष्ण मां गृहाण स्वसेवकम् ॥ ९ ॥ अनन्यशरणत्वान्मे त्वमेव शरणं भव ॥ इत्येवमनुसंधाय सर्वं कृत्यं विहाय माम् ॥ १० ॥ आश्रयस्व ततोऽहं त्वा पापेभ्योऽत्यन्तशोकिनम् ॥ भक्त्याऽऽरम्भविरोधिभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ११ ॥ सकलमपि विहाय भ्रान्तिजालं श्रमादयं ब्रज हरिशरणं श्रीब्रह्मविद्यातिहेतुम् ॥ भजनमपि हरेः श्रीकृष्णचन्द्रप्रसादात्स्वयमिह सुजनस्य प्रेमयुक्तं सुसिद्धयेत् ॥ १२ ॥ यद्वा श्लोकद्वयस्याह तात्पर्यं भगवान्हरिः ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥ १३ ॥ तमेव शरणं गच्छेत्येवं प्रागिरितस्य च ॥ धर्माः केचन वर्णानां केचिदाश्रमासिनाम् ॥ १४ ॥ केचित्सामान्यधर्माश्च वेदस्मृतिगिरेरिताः ॥ विद्यमानांश्च तान्वधर्मान्समस्तान्सफलानपि ॥ १५ ॥ अविद्यमानान्वा शास्त्रविहितानपि सर्वशः ॥ संसारेऽस्मिन् हि ये पूर्वं शरणत्वेन संमताः ॥ १६ ॥ आसंस्तांस्त्वमनादृत्य मामीश्वरमजं विशुम् ॥ आनन्दं सर्वधर्माणामधिष्ठातारमक्षरम् ॥ १७ ॥ धर्माणां फलदातारमुदारं शरणं ब्रज ॥ धर्माः सन्तु न वा सन्तु किमेतैः परतन्त्रकैः ॥ १८ ॥ भगवद्वासुदेवस्यानुग्रहादेव सर्वथा ॥ कृतार्थोऽहं भविष्यामीत्येवं निश्चित्य चेतसा ॥ १९ ॥ वासुदेवमनन्तं श्रीपरमानन्दविग्रहम् ॥ करुणासागरं सर्वकल्याणगुणसंश्रयम् ॥ २० ॥ कृतज्ञं दीनबन्धुं मां भगवन्तमनुक्षणम् ॥ भक्तिभावनया सारं भजस्व सततं हरिम् ॥ २१ ॥ इदमेव परं तत्त्वं नातोऽधिकमिति स्वयम् ॥ विचारपूर्वकेणैवं प्रेमाधिक्येन सर्वथा ॥ २२ ॥ चिन्तय त्वं मनोवृत्त्या संत्यक्तानात्मचिन्तया ॥ तैलधारावदच्छिन्नरूपयाऽत्यन्तशुद्धया ॥ २३ ॥ मदेकशरणस्यास्य नास्ति धर्माद्यपेक्षणम् ॥ सर्वेषामपि शास्त्राणां रहस्यं परमं त्विदम् ॥ २४ ॥ यदीदृशशरणत्वं स्यात्पुण्यसंततिहेतुकम् ॥ अत्रैव गीताशास्त्रस्य समाप्तिर्हरिणा कृता ॥ २५ ॥ भगवच्छरणत्वेन विना सर्वस्य कर्मणः ॥ संन्यासस्य फले नास्ति स्वतः पर्यवसायिता ॥ २६ ॥

मदेकशरणो यस्मात्त्वं धर्मानप्युपेक्ष्य तान् ॥ मच्चिन्तनपरो नित्यं तिष्ठस्यनन्यमानसः ॥ २७ ॥
 अतोऽहं सर्वधर्माणां कार्यकारितेश्वरः ॥ संसारानर्थहेतुभ्यः सर्वपापेभ्य एव च ॥ २८ ॥ बन्धुहिं-
 सादिजन्येभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ मम युद्धे प्रवृत्तस्य स्वकुलाचार्यघातिनः ॥ २९ ॥ नि-
 स्तारोऽतः कथं मे स्यान्मा कार्षीरिति शोचनम् ॥ प्रायश्चित्तं विनैवाहं धर्मस्थानीय ईश्वरः ॥ ३० ॥
 पापान्धतमसस्त्वां वै मोक्षयिष्यामि भास्करः ॥ संदेहो नात्र कर्तव्यो मानमौलौ वचस्यतः ॥ ३१ ॥
 निगमविहितधर्मास्तद्विरुद्धानधर्माञ्जनिमृतिभयमूलांस्तज्जभोगानुपेक्ष्य ॥ भवमृतिभयसिंधौ पोतभूतं शरण्यं
 हरिपदमकरन्दं चित्तमित्राश्रयस्व ॥ ३२ ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यत्र भाष्यकृतां मतम् ॥ सम-
 स्तकर्मसंन्यासानुवादेनैव युक्तिभिः ॥ ३३ ॥ मामेकं शरणं चेति ज्ञाननिष्ठोपसंहृता ॥ श्रीम-
 द्भगवत्तेत्येवं संमतं साधुसंमतम् ॥ ३४ ॥ अत्रायमाशयो भाति श्रीमद्भाष्यकृतां सताम् ॥
 गीतासु सर्ववेदार्थं संगृह्य करुणानिधिः ॥ ३५ ॥ प्रोक्तवाञ्छीरमानाथो बोधसौकर्यसिद्धये ॥ उक्त-
 मष्टादशाध्यायरूपसंहृतवान्मतम् ॥ ३६ ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यत्र श्लोके रमापतिः ॥ ज्ञाननिष्ठा
 ह्युपक्रान्ता मुख्यागमविदां मता ॥ ३७ ॥ तत्राधिकारसिद्धयर्थं कर्मनिष्ठेरिता परा ॥ तयाऽधिकारे सिद्धे-
 ऽपि भगवद्भक्तिरुक्तमा ॥ ३८ ॥ अन्तरङ्गतया प्रोक्ता तृतीया ज्ञानसाधनम् ॥ यस्य देवे परा भक्ति-
 र्यथा देवे तथा गुरौ ॥ ३९ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ इति ब्रह्मैक्यजिज्ञासोर्भक्तिः
 स्यात्साधनं परम् ॥ ४० ॥ प्रधानानुगुणं न्याय्यमित्यतोऽन्ते हरिः स्वयम् ॥ उपसंहृतवान्ज्ञाननिष्ठामेव
 ससाधनाम् ॥ ४१ ॥ तत्रापि प्रथमे पादे सर्वधर्मपदेन च ॥ धर्माधर्मद्वयं प्रोक्तं त्याज्यत्वेनात्र संमतम् ॥
 ॥ ४२ ॥ तेनोपसंहृतः कर्मसंन्यासो ज्ञानसाधनम् ॥ चित्तशुद्धिं विना नासौ सा न कर्म विना भवेत् ॥
 ॥ ४३ ॥ तेनोपसंहृता कर्मनिष्ठापि सफला परा ॥ पादे द्वितीये भगवत्तत्त्वधीरुपसंहृता ॥ ४४ ॥
 भगवद्भक्तिसहिता पुरुषार्थैकजन्मभूः ॥ उत्तरार्धेन मुख्याया निष्ठायाः फलमीरितम् ॥ ४५ ॥ अवि-
 द्यायाः सकार्याया निवृत्तिश्चेत्यतो हरिः ॥ प्रतिश्रुत्य जगादेभं श्लोकं गुह्यतमं परम् ॥ ४६ ॥ इत्येवं
 गूढतात्पर्यमविदित्वाऽन्यथाऽन्यथा ॥ कल्पयित्वा मतं स्वीयं दूषणोद्धाटनं कृतम् ॥ ४७ ॥ कैश्चिद्यत्तत्र
 साभूक्तमित्यलं बहुनाऽधुना ॥ तत्त्वज्ञानैकसूर्याणां श्रीमद्भाष्यकृतां पुरः ॥ ४८ ॥ अस्मदादिजनः स्वल्पः
 स खद्योतायते न किम् ॥ अन्ये त्वेवं व्यवस्थां च प्राहुरत्रोपसंहृतौ ॥ ४९ ॥ साध्यसाधनभावेन
 गीताशास्त्रे विवक्षितम् ॥ निष्ठात्रयं भगवताध्यायेऽस्मिन्नुपसंहृतम् ॥ ५० ॥ तत्र संन्यासपर्यन्ता
 कर्मनिष्ठोपसंहृता ॥ स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ ५१ ॥ इत्यत्र सफला सांगा
 श्रीमद्भगवता स्वयम् ॥ संन्यासपूर्ववेदान्तश्रवणादिनिरन्तरा ॥ ५२ ॥ सफला च सहोपायैर्ज्ञाननि-
 ष्ठोपसंहृता ॥ ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशतेऽत्रेति विष्णुना ॥ ५३ ॥ भगवद्भक्तिनिष्ठा तु मेढीभूता
 द्वयोरपि ॥ सैवान्ते वासुदेवेन सभ्यगोवोपसंहृता ॥ ५४ ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यत्रैवात्यन्तपावनी ॥
 यस्य देवे पराभक्तिरिति श्रुत्या हरेर्बिभोः ॥ ५५ ॥ परा भक्तिः परब्रह्मज्ञाने मुख्यतयेरिता ॥
 सर्वोपायेन भगवान् शरण्यो भक्तवत्सलः ॥ ५६ ॥ आराध्य इति तात्पर्यं सर्ववेदविदां सताम् ॥ आरा-
 धिते हरौ मोक्षहेतुर्ज्ञानमवान्तरम् ॥ ५७ ॥ भवत्येव फलं तस्मादाराध्यो हरिरीश्वरः ॥ इत्यस्यामपि
 निर्णीतव्यवस्थायां मनागपि ॥ ५८ ॥ विरोधो नास्ति भगवद्भाष्यकारानुयायिनाम् ॥ निर्विवादा हरेर्भक्तिर्ज्ञा-
 नमोक्षप्रदायिनी ॥ ५९ ॥ सर्वोपरि वरीवर्ति सिद्धमित्येव मङ्गलम् ॥ क च निगमशिरोवाग्बेद्यवैकुण्ठ-
 वाणी क च परिमितबुद्धिर्मादृशः कर्मवदयः ॥ हरिपदशरणा ये दुर्लभं नास्ति तेषां किमपि जगति
 कृत्यं ज्ञेयमाप्यं विचार्यम् ॥ ६० ॥ विषयविषयिभावभ्रान्तिशून्यं विशुद्धं सकलनिगमवाणीभावगम्यं ह्य-
 गम्यम् ॥ हृदि सकलजनानामीशितारं निविष्टं यदुपतिमभिवन्दे सर्वविज्ञानसारम् ॥ ६१ ॥ ६६ ॥

भा० टी०—परमेश्वरयजनात्मकं कर्मयोगं, तन्निष्ठायाः परमरहस्यमीश्वरशरणतालक्षणं भक्तियोगं चोपसंहृत्याथेदानीमुभयफलभूतं सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तप्रतिपादितं तत्र तत्र विस्तरेण प्रोक्तमुपसंहरति—सर्वेति । सर्वधर्मान् सर्वं च ते धर्माश्च सर्वधर्मास्तान् । धर्मशब्देनात्राधर्मोऽपि गृह्यते, नैष्कर्म्यस्य विवक्षितत्वात् “नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः, नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्” ‘त्यज धर्ममधर्मं च’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः सर्वधर्मान् सर्वाणि कर्माणि परित्यज्य संन्यस्य मामेकं सर्वान्मानं समं सर्वभूतस्थमीश्वरमच्युतं गर्भजन्मजरावर्जितमहमेवैतादृशः परमात्मेत्येवमेकं शरणं ब्रज, न मत्तोऽन्यदस्तीत्यवधारयेत्यर्थः । अहं त्वामेव निश्चितबुद्धिं सर्वपापेभ्यः सर्वेभ्यो धर्माधर्मबन्धनरूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि स्वात्मभावप्रकाशकरणेन । उक्तं च दशमे—‘नाशयाभ्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता’ इति, अतो मा शुचः शोकं मा कार्षीरित्यर्थः । यत्तु कश्चित्प्रललाप ‘स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः’ इत्यत्र कर्मनिष्ठा कर्मसंन्यासपर्यन्तोपसंहृता । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदन्तरिमित्यत्र संन्यासपूर्वकश्रवणादिपरिपाकसहितज्ञाननिष्ठोपसंहृता, अधुना तु ‘ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन’ इति यदुक्तं तद्विवृण्वन् भगवद्भक्तिनिष्ठासुभयसाधनत्वादुभयफलभूतत्वाच्चान्ते उपसंहरति—सर्वधर्मानिति । सर्वान् वर्णाश्रमादिधर्मानविद्यमानान् विद्यमानान्वा परित्यज्य शरणत्वेनानादृत्य मामीश्वरमेकमद्वितीयं सर्वधर्माणामभिष्ठातारं फलदातारं च शरणं ब्रज । धर्माः सन्तु न सन्तु वा, किं तैरन्यसापेक्षैः? भगवदनुग्रहादेव अन्यनिरपेक्षादहं कृतार्थो भविष्यामीति निश्चयेन परमानन्दधनमूर्तिमनन्तं श्रीवासुदेवमेव भगवन्तमनुक्षणभावनया भजस्व । इदमेव परमं तत्त्वं नातोऽधिकमस्तीति विचारपूर्वकेण प्रेमप्रकर्षेण सर्वानात्मचिन्ताशून्यया मनोवृत्त्या तैलधारावदविच्छिन्नया सततं चिन्तयेत्यर्थः । अत्र मामेकं शरणं ब्रजेति सर्वशरणतापरित्यागे लब्धे सर्वधर्मान्परित्यज्येति निषेधानुवादस्तत्कार्यकारिताल्लभाय यज्ञायज्ञीये सान्नि “ऐरं कृत्वोद्रेयम्” इत्यत्र “न गिरा गिरेति ब्रूयात्” इतिवत् । तथाच ममैव सर्वधर्मकारित्वान्मदेकशरणस्य नास्ति धर्मापेक्षेत्यर्थः । एतेनेदमपास्तं सर्वधर्मान्परित्यज्येत्युक्ते नाधर्माणां परित्यागो लभ्यतेऽतो धर्मपदं कर्मपरमिति । नह्यत्र कर्मत्यागो विधीयतेऽपि तु विद्यमानेऽपि कर्माणि तत्रा नादरेण भगवदेकशरणतामात्रं ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थभिक्षूणां साधारण्येन विधीयते । तत्र सर्वधर्मान्परित्यज्येति तेषां स्वधर्मादरसंभवेन तन्निवारणार्थम् । अधर्मे चानर्थफले कस्याप्याद्राभावात् त्यागवचनमनर्थकमेव, शास्त्रान्तरप्राप्तत्वाच्च । तस्माद्वर्णाश्रमधर्माणामभ्युदयहेतुत्वप्रसिद्धेर्मोक्षहेतुत्वमपि स्यादेव “न चेदमपि संन्यासज्ञास्त्रं, भगवदेकशरणताया विधित्सितत्वात् । तस्मात्सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यनुवाद एव । सर्वेषां तच्छास्त्राणां परमरहस्यमीश्वरशरणतैवेति तत्रैव परिसमाप्तिर्भगवता कृता । तामन्तरेण संन्यासस्यापि स्वफलापर्यवसायित्वात् । अर्जुनं च क्षत्रियं संन्यासानधिकारिणं प्रति संन्यासोपदेशायोगात् । अर्जुनव्याजेनान्यस्योपदेशे तु वक्ष्यामि ते हितं, त्वां मोक्षयिष्यामि सर्वपापेभ्यः, त्वं मा शुचः इत्युपक्रमोपसंहारौ न स्याताम् । तस्मात्संन्यासधर्मेष्वप्यनादरेण भगवदेकशरणतामात्रे तात्पर्यं भगवतः । यस्मात्त्वं मदेकशरणः सर्वधर्मानादरेणातोऽहं सर्वधर्मकार्यकारी त्वा त्वां सर्वपापेभ्यो बन्धुवधादिनिमित्तेभ्यः संसारहेतुभ्यो मोक्षयिष्यामि प्रायश्चित्तं विनैव “धर्मेण पापमपनुदति” इतिश्रुतेर्धर्मस्थानीयत्वाच्च मम । अतो मा शुचः युद्धे प्रवृत्तस्य मम बन्धुवधादिनिमित्तप्रत्यवायात्कथं निस्तारः स्यादिति शोकं मा कार्षीरित्यादि । तन्नादर्थक्यं, श्रीमतां सर्वज्ञानां भगवदात्मत्वात्, भगवदभिप्रायविदां भगवतां भाष्यकृतामभिप्रायापरिज्ञानविजृम्भितत्वात् । तथाहि सप्तदशाध्यायान्तगीताशास्त्रार्थोपसंहारात्मकेऽस्मिन्नध्याये प्रतिपादितेन कर्मादिना एतदध्यायान्तसमस्तशास्त्रोपसंहारो नोपपद्यते । नहि ‘स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः’ इत्यत्र कर्मनिष्ठानिरू-

पणस्य समाप्तिर्दृश्यते 'सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः । चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य नत्प-
रः ॥' इत्युक्तत्वात्तस्मात्तत्र तत्र प्रतिपादितं कर्मयोगं भक्तियोगं ज्ञानं चास्मिन्नध्याये संग्रहेणोपपाद्य सर्वशास्त्रान्ते
उपसंहरतीत्येव युक्तम् । अन्यथा 'बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव । मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तारि-
ष्यसि' इत्यत्र भक्तियोग उपसंहृत इत्यपि कुतो न स्यात् । तस्मात्कर्मयोगादिप्रतिपादनपरिसमाप्तावेव यथासं-
भवमुपसंहारवर्णनं युक्तं, न तु यत्र कुत्रचित् । 'तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन
मामुमयान्ति ते ॥ नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । इदं तु ते गुह्यतमं, नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासे-
नाधिगच्छति' इत्यादिना प्रतिपादितायाः समस्तवेदान्ततात्पर्यभूतायाः कर्मयोगभक्तियोगफलभूतायाः संन्या-
सपूर्विकायाः ज्ञाननिष्ठायाः उपसंहारस्य शास्त्रान्ते कर्तव्यत्वावश्यकत्वेन सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यनेन सर्वकर्मसं-
न्यासस्य स्पष्टतया प्रतीयमानत्वेन च तादृशज्ञाननिष्ठोपसंहारस्य युक्ततामभिप्रेत्याचार्यैः सैवास्मिन्श्लोके
उपसंहृता । ईश्वराभिप्राय ईश्वरेणैव ज्ञायते न तु वराकैरस्मदादिभिः । विष्णुशिवयोरेकात्मत्वं परमात्मत्वं च
श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिसिद्धम् । तमेव शरणं गच्छेत्यस्य विवरणमनेन क्रियत इत्यपि न । असंदिग्धार्थस्य
संदिग्धार्थेन विवरणायोगात् । सर्वधर्मान्परित्यज्येति तु तत्र तत्रार्जुनं निमित्तीकृत्य संन्यासपूर्वकज्ञान-
निष्ठाप्रतिपादनमिवार्जुनस्य क्षत्रियत्वादुक्तसंन्यासद्वारा ज्ञाननिष्ठायामनधिकारेऽपि तं पुरस्कृत्याधिकारि-
भ्यस्तस्योपदिदिक्षितत्वाच्च विरुध्यतेऽर्जुनं निमित्तीकृत्य लोकोपकाराय भगवतः प्रवृत्तिरिति संमतम् ।
अन्यथा क्षत्रियस्यार्जुनस्य श्रोतुर्यस्मिन्नधिकारस्तस्यैव वक्तव्यत्वे संन्यासपूर्विकायाः ज्ञाननिष्ठायाः वर्णन-
मनर्थकं स्यात् । वस्तुतोऽर्जुनस्य स्वविग्रहस्य सर्वज्ञत्वेनोपदेशानर्थक्यं च भवेत् । अपि च तं प्रति सर्वधर्म-
परित्यागकथनं भगवतः पूर्वापरविरुद्धम् 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन । मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा-
ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । न कर्मणामनारम्भा नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
स्वेस्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते पराम् । स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु । स्वकर्मणा
तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः । श्रयान्स्वधर्मो विगुणः । सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः । स्वभावजेन कौन्तेय' इत्यादिना तत्रतत्र कर्मापरित्यागमत्या-
ग्रहेण प्रतिपाद्यात्रैवं कथने परस्परविरोधस्य स्पष्टत्वात् । एतेन सर्वधर्मान्परित्यज्य शरणत्वेनानादृत्य धर्माः
सन्तु न सन्तु वा किं तैरित्यादिवर्णनमपास्तम् । 'यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं
तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् । मत्कर्मकृन्मत्परमः । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य' इत्यादिवचनानां विरोधस्या-
स्मिन्नश्रुतकल्पनेऽपि तुल्यत्वात् । कर्माधिकृतेनाज्ञेन वेदविहितं धर्ममनादृत्य मद्रूपोपासनं कार्यमिति सर्व-
स्मिन्नीताशास्त्रे काप्यनुक्तत्वेन तदुपसंहारवर्णनस्यानुचितत्वात् । "अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते
ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः" 'मामनुस्मरयुध्य च,' 'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे ते उल्लङ्घय प्रवर्तते ।
आज्ञाभङ्गो मम द्रोहो मद्रक्तोऽपि न वैष्णवः ॥ वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् । विष्णुराराध्यते
पन्था नान्यस्तत्तौषकारणम् ॥ तस्मात्सदाचारवता पुरुषेण जनार्दनः । आराध्यते स्ववर्णोक्तधर्मानुष्ठानका-
रिणा ॥' इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः कर्मसमुच्चितोपासनायां वैशिष्ट्यबोधनाच्च । यत्र तु कर्मणो निन्दा पुराणा-
दिषु श्रूयते, न सा भगवदाराधनलक्षणस्य निष्कामकर्मणो वेदविहितस्य नियतस्य, अपि तु भगवत्पराङ्मु-
खेनानुष्ठानस्य सकामस्य । तस्मादर्जुनेन सर्वकर्मत्यागः कर्तव्य इति भगवतो नाभिप्रेतं, किंतु त्यागाधिकारिभिः
कर्ममात्रं संन्यस्याहमेव भगवान्स वासुदेवः न तु मत्तोऽन्योऽस्तीति ज्ञाननिष्ठा सम्यक् संपादनीयेति, वक्ष्यामि
ते हितं त्वां, मोक्षयिष्यामि सर्वपापेभ्यस्त्वं मा शुच इति चोपक्रमोपसंहारात् । 'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रभेन
सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः' इत्यादिवत् अर्जुनव्याजेनान्यस्योपदेशोऽपि न विरुध्यते ।

यदपि सर्वपापेभ्यः बन्धुवधादिनिमित्तेभ्यः—इत्यादि तदपि साहसमात्रं, 'धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते' इत्यादौ अग्नीषोमीयपशुहिंसावत् युद्धे शत्रुहननरूपायाः विहिताया हिंसायाः पापजनकत्वाभावस्यात्याग्रहेण स्वेनैव स्थापितत्वात् । यदप्यत्रेत्यादि तदपि बालविमोहनमात्रम्, उक्तयुक्त्या मामेकं शरणं ब्रजेत्यत्राचार्योक्तार्थस्यैव विवक्षितत्वात् । मामेकं शरणं ब्रज स्वधर्माचरणादिना मामेवाराधय न तु देवतान्तरमित्यर्थस्यापि संभवेन सर्वधर्मत्यागस्य लाभायोगाच्च । यदप्येतेनेदमपास्तमित्यादि तदपि तुच्छमेव 'नाविरतो दुश्चरितात्, त्यज धर्ममधर्मं च' इति भाष्योदाहृतश्रुतिस्मृत्यनवलोकनविजृम्भितत्वात् । तथाच—सर्वस्याप्यज्ञस्य कामिनो विषयरगवशात् अधर्माचरणं दृश्यते, शरीरस्थितिमात्रविषयकामनया तदाचरणं संन्यासाधिकारिणोऽपि संभाव्य तत्परित्यागवचनस्य श्रुतिस्मृत्यनुरोधेन सार्थक्यम् । अधर्मेऽनर्थफले कस्याप्यादरो नास्तीति वक्तुमशक्यं, लोके तदादरस्योपलभ्यमानत्वात्, अन्यथा 'न सुरां पिबेत् । न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादिनिषेधवाक्यानां वैयर्थ्यं स्यात् । तस्मादत्रार्जुनं निमित्तीकृत्याधिकारिभ्यो वेदविहितः कर्मत्यागो गीताशास्त्रे उपपाद्य तदन्ते उपसंह्रियते, भगवदेकशरणतायाः तमेव शरणं गच्छेत्यनेनोक्तत्वात् । मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजीत्यनेन भक्तियोगस्य कर्मयोगस्य चोपसंहृतत्वात् । यत्तु संन्यासशास्त्रेण प्रतिषिद्धशास्त्रेण च लब्धत्वान्नात्र सर्वधर्मत्यागो विधीयते इति तत्र विधिनिषेधरूपेण वेदेन प्राप्तत्वात् । तदर्थप्रतिपादकस्मृतीतिहासपुराणानां वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यास्तां तावत् । एवमन्येषामपि कुकल्पना भाष्यविरुद्धाः सम्यग् विचार्य निराकर्तव्याः ॥ गोभाराहरणार्थिना सुविहता वेदार्थनाशे रता येनाद्यं जगतां निदानममलं शास्त्रस्य योनिं विभुम् । यत्कारुण्यकटाक्षतोऽभिलषितं पूर्णं ममाप्यद्भुतं तं वन्दे परमामृतं शिवमहं कृष्णं गुरुणां गुरुम् ॥ ६६ ॥

प० टी०—अतो गुह्यतममाह—सर्वधर्मानिति । मद्भक्त्यैव सर्वं भविष्यतीति दृढविश्वासेन विधिकैङ्कर्यं त्यक्त्वा मामेकमद्वितीयं शरणं ब्रज मदेकशरणो भव । एवं वर्तमानस्य कर्मत्यागमत्वं पापं भविष्यतीत्याह—मा शुच इति । शोकं मा कार्षीर्यतोऽहं त्वां मदेकशरणं सर्वपापेभ्यो मोचयिष्यामि, यथा धनैकशरणस्य चातकस्य घनादेवाभीष्टसिद्धिरित्यर्थः । अनेन स्वसामर्थ्यातिशयो दर्शितः । एतदर्थेऽस्माभिः पूर्वं व्याख्यातम् । “अहमेव स्वयमिदं वदामि” इति श्रुतिरपि (श्लो. ५६) दर्शिता । यद्वा पूर्वश्लोके सेव्यसेवकभावत्वेन मन्मना भवेत्यादयो मत्प्रापकाश्चत्वारो धर्माः प्रोक्ताः, तान् सर्वधर्मान् परित्यज्यार्वागवमुक्त्वा ततो मामेकमखण्डैकरसं शरणं ब्रज मज्ज्ञानात्सकलविकारराहित्येन मदाकारतां भज । एवं जाते सत्यहमात्मैव अयमहमिति भेदभावनोद्भूतेभ्यः पापेभ्यो दुःखहेतुभ्यो मोचयिष्यामि, तदुक्तम्—‘दग्धाखिलविकारश्चेद् ब्रह्मज्ञानाग्निना मुनिः । वर्तमानः श्रुतेर्मूर्ध्नि नैव स्याद्विधिकिंकरः’ इति मा शुचः—अनन्तरं शोकः कास्तीत्यर्थः । तदुक्तम्—‘स्वान्तैकान्तमुपागते यदुपतौ शान्त्या समं क्रीडितुं निर्यातं बहिरन्तरङ्गगतिभिस्तत्राष्टभिः सात्त्विकैः । प्राणापानगती मनागुपरते स्वानन्दपूर्ण मनः श्रुत्वा गानमनाहतध्वनिभवं न त्वं न चाहं जगत् ॥ १ ॥’ एतदर्थे—“यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः” इति श्रुतिः पूर्वं सभाष्या दर्शिता ॥ ६६ ॥

रा० टी०—कथं मन्मनस्त्वादिकमित्यत उक्तम्—सर्वधर्मानिति । अन्यसर्वधर्मान्परित्यज्य मन्मनाः मद्भक्तो मद्याजीत्येवम् । पूर्वशेषोऽयम् । मन्मना भवेत्यादिना किमुक्तं भवतीत्यतस्तस्योपसंहाररूपेण व्याख्या क्रियते—मामेकं शरणं ब्रजेति । मन्मनस्त्वादेरेव शरणागतिरूपत्वात् । उक्तं हि—‘सर्वोत्तमतत्त्वविज्ञानपूर्वं तत्र मनः सदा । सर्वाधिकप्रेमयुक्तं सर्वस्यात्र समर्पणम् । अखण्डा त्रिविधा पूजा तद्रत्यैव स्वभावतः । रक्षतीत्येव विश्वासस्तदीयोऽहमिति स्मृतिः ॥ शरणागतिरेषा स्याद्विष्णौ मोक्षफलप्रदा’ इति । यद्वा सर्वधर्मान्परित्यज्यन्ति सर्वधर्मानि परित्यज्येत्यर्थः । अन्यथा युद्धविधिविरोधः स्यात् । यद्वाऽवैष्णवसर्वधर्मान्प-

तस्मै चतुर्वेदिनेऽपि शतक्रतवेऽपि च सगुणभक्तिमतेऽपि चाद्वैतद्वेषिणे कथंचिदपि नोपदेष्टव्यम् । उपदेष्टव्यस्याद्वैतशास्त्रत्वादद्वैते प्रीतिमत एवोपदेष्टव्यं, न तु ज्ञानशास्त्रतदर्थसहिष्णव इत्यर्थः । चकारान्मुमुक्षवे यथारोग्यकामिन एव दिव्यौषधं, तथा मोक्षेच्छावत एव ज्ञानशास्त्रमुपदेष्टव्यं नान्यस्मा इति सिद्धम् ॥६७॥

श्री० टी०—एवं गीतार्थतत्त्वमुपदिश्य तत्संप्रदायप्रवर्तने नियममाह—इदमिति । इदं गीतार्थतत्त्वं ते त्वयाऽतपस्काय स्वधर्मानुष्ठानहीनाय न वाच्यं, न चाभक्ताय गुरौ ईश्वरे च भक्तिशून्याय कदाचिदपि न वाच्यम् । न चाशुश्रूषवे परिचर्यामकुर्वते श्रोतुमनिच्छते वा वाच्यम् । मां परमेश्वरं योऽभ्यसूयति मनुष्यदृष्ट्या दोषारोपेण निन्दति तस्मै च न वाच्यम् ॥ ६७ ॥

स० टी०—समाप्तः सर्वशास्त्रार्थः शास्त्रस्यैवाधुना हरिः ॥ संप्रदायविधिं प्राह सर्वज्ञो भगवानिति ॥ १ ॥ इदं समस्तशास्त्रार्थरहस्यं ब्रह्मसंमितम् ॥ गीताख्यं तव संसारबन्धविच्छिन्नये मया ॥ २ ॥ सर्वज्ञेनेरितं सम्यग्ज्ञानसाधनमुत्तमम् ॥ नासंयतेन्द्रियायोक्तं तपःशून्याय कर्हिचित् ॥ ३ ॥ वाच्यं यस्मात्तपोहीने निष्फलं स्यादुदीरितम् ॥ तपस्विनेऽपि नो वाच्यं भक्तिहीनाय केशवे ॥ ४ ॥ सद्गुरौ भक्तिहीनाय न वाच्यं कर्हिचित् ॥ कस्यांचिदप्यवस्थायां भक्तायापि तपस्विने ॥ ५ ॥ न चाशुश्रूषवे वाच्यं परिचर्यामकुर्वते ॥ यो मां श्रीवासुदेवं हि भगवन्तमधोक्षजम् ॥ ६ ॥ स्वप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेन ममेशताम् ॥ अजाननप्रत्युत द्वेष्टि मन्दभाग्यतयाऽधमः ॥ ७ ॥ शुश्रूषवेऽपि भक्ताय गुरावपि तपस्विने ॥ न तस्मै जातु वाच्यं श्रीकृष्णोत्कर्षसहिष्णवे ॥ ८ ॥ सर्वे धर्मा अतिक्रान्ता न कुर्युस्तादृशं महत् ॥ अनर्थजालं यद्वच्छ्रीकृष्णासूया करोत्यधमः ॥ ९ ॥ यतो वेदान्तसिद्धान्तरहस्यं मुनिसंमतम् ॥ श्रीकृष्णाख्यं परं धाम सदानन्दधनं परम् ॥ १० ॥ अतो यस्य हृषीकेशे कृष्णे भगवतीश्वरे ॥ अवज्ञास्ति न सोऽत्यज्ञः संभाष्योऽपि कदाचन ॥ ११ ॥ कृष्णं कमलपत्राक्षं नार्चयिष्यन्ति ये नराः ॥ जीवन्मृतास्तु ते ज्ञेया न संभाष्याः कदाचन ॥ १२ ॥ किं पुनर्ब्रह्मविद्याया जनन्यो भगवद्गिरः ॥ तस्मै वाच्या सुधीमद्भिर्निरपेक्षैरितीरितम् ॥ १३ ॥ तपस्विने च भक्ताय गुरुशुश्रूषवे सते ॥ श्रीकृष्णे चानुरक्ताय वाच्यं शास्त्रमिदं परम् ॥ १४ ॥ विशेषणानां सर्वेषामस्त्यपेक्षेति सिद्धये ॥ चत्वारोऽत्र नकाराः श्रीहरिणा संप्रयोजिताः ॥ १५ ॥ एकस्यापि ह्यभावेन योग्यता प्रतिबद्धयते ॥ अतो विचार्य गीताख्यं शास्त्रं आव्यं मुमुक्षवे ॥ १६ ॥ ६७ ॥

भा० टी०—एवं सप्तदशाध्यायान्तर्गीताशास्त्रार्थं सर्वं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमस्मिन्नध्याये विस्तरेणोपसंहृत्यान्ते मन्मना भवेति द्वाभ्यां पुनः स्वशास्त्रदाढ्याय संक्षेपतस्तस्योपसंहारं कृत्वाथेदानीं शास्त्रसंप्रदायविधिमाह—इदमिति । इदं शास्त्रं संसारविच्छिन्तिहेतुभूतं तव हिताय मयोक्तम् । अतपस्काय उक्तशरीरादितपोरहिताय न वाच्यं कदाचन—कस्यांचिदप्यवस्थायामपि—सर्वैः संवध्यते । तपस्विनेऽप्यभक्ताय गुरौ देवे च भक्तिरहिताय कदाचन न वाच्यं विशेषणद्वययुक्तायाप्यशुश्रूषवे शुश्रूषावर्जिताय कदापि न वाच्यम् । यो मां वासुदेवं मनुष्यं प्राकृतं मत्वाऽभ्यसूयति आत्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेन मत्स्वरूपानभिज्ञो ममेश्वरत्वं न सहते तस्मै ममेश्वरत्वासहिष्णवेऽतपस्विनेऽभक्ताय शुश्रूषवेऽपि कदाचन न वाच्यम् । तपस्विने भक्ताय शुश्रूषवेऽनसूयवे शास्त्रं वाच्यमिति प्रतिषेधसामर्थ्याद्भ्रम्यते । तत्र मेधाविने तपस्विने वा इति स्मृत्यन्तरे मेधावितपस्विनोर्विकल्पदर्शनात् । शुश्रूषाभक्तियुक्ताय भगवत्यसूयारहिताय तपस्विने वाच्यम् । शुश्रूषाभक्त्यनसूयासहिताय मेधाविने वा वाच्यम् । गुरुशुश्रूषाभक्त्यनसूयायुक्ताय तपस्विने मेधाविने वा वाच्यमित्येष शास्त्रसंप्रदायविधिः ॥६७॥

प० टी०—एवं गीतार्थतत्त्वमुपदिश्य तत्संप्रदायप्रवर्तने नियममाह—इदमिति । इदं गीतातत्त्वं ते त्वया-

तपस्काय स्वधर्मानुष्ठानहीनाय न वाच्यं, न वाभक्ताय परमेश्वरभक्तिशून्याय, न चाशुश्रूषवे परिचर्यामकुर्वते । तथा यो मां परमेश्वरभक्त्यसूयति मनुष्यदृष्ट्या दोषारोपेण निन्दति तस्मै न वाच्यम् । श्रुतिरपि नैरुक्ती—
“विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि । असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया अवीर्यवती स्याम्” इति । भाष्यम्—विद्या औपनिषदध्यात्मविद्या एतद्वक्तुं ब्राह्मणं ब्रह्मनिष्ठं प्रतीत्याभिमुख्येन समर्क्षं जगाम प्राप्ता । तर्हि मा इति मां त्वं गोपाय । वक्ष्यमाणाय पुरुषायेति चतुर्थ्या द्वितीयोक्ता । तं पुरुषं प्रति गुप्तं कुरु न कथयेत्यर्थः । यतोऽहं ते शेवधिर्निरवधिरस्मि । चतुर्विधपुरुषार्थसाधनत्वात् । यथा निधिर्गुप्तः क्रियत इत्यर्थः । किंलक्षणायेत्याह । असूयकाय निन्दकाय । अनृजवे सदावक्राय । अयताय नियमशून्याय । मामात्मविद्यां न ब्रूया न कथय । एवं सति यदि ब्रूषे तर्ह्यवीर्यवती स्याम् । त्वय्यपि सामर्थ्यं न स्थास्यतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

रा० टी०—गीताशास्त्रेऽनधकारिनिरासेन लक्षणयाऽधिकारिणमाह—इदमिति । इदं गीताशास्त्रं तपोहीनाय ते त्वया न वाच्यम् । अशुश्रूषवे सेवामकुर्वते न वाच्यम् । तपोहीनोपदेशादप्यशुश्रूषोरुपदेशो महादोषकर इति सूचनायात्र चशब्दः ‘ समुच्चयेऽथवाधिक्ये न्यूनत्वे चः प्रयुज्यते ’ इत्युक्तेः । चश्चकार इत्यर्थः । अशुश्रूषु-पदेशादप्यभक्ताय कदाचन कदापि न वाच्यमित्युक्तिः अल्पमात्रतपःशुश्रूषावतो भक्तिमतः कदाचिदुपदेशेऽपि भक्तिहीनायोपदेशे महान्दोष इति सूचनाय । मां योऽभ्यसूयति तस्मै न वाच्यमित्यत्रापि चशब्दः तपोहीनादित्रितयोपदेशादप्यसूयावत उपदेशे दोषाधिक्यज्ञापनार्थः । एतेन तपःप्रभृतिगुणयुक्तोऽधिकारीति सूचितम् ॥ ६७ ॥

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥

भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८ ॥

त० टी०—एवमुक्तदोषरहितेभ्यो भगवद्भक्तेभ्यो यो ददाति तस्य फलमाह—य इदमिति । यः कश्चिद्गीतासंप्रदायप्रवर्तक इदं मनुक्तं परमं गुह्यमतिरहस्यत्वात्सर्वत्र प्रकाशनानर्हमतो मद्भक्तेषु मयि भगवति वासुदेवे भक्तियुक्तेषु योऽभिधास्यति अभितो ग्रन्थतोऽर्थतश्च स्थापयिष्यति, पूर्वश्लोकेऽभक्तस्य निषेधेन भक्तस्यैवार्थतो ग्रहणेऽपि पुनर्भक्तग्रहणात् तपआद्यभावेऽपि मद्भक्तिमात्रेणाप्यस्य शास्त्रस्य संप्रदानपात्रता भवति । भक्तेरेव तदधिकारापादनत्वमिति सूचितम् । कथमभिधास्यति तत्राह—भक्तिं मयि परां कृत्वेति । गीताकर्तृभगवतो गरीयसः परमप्रीत्यर्थं मया भक्तेभ्यो दीयते, नतु केनचिदुपाधिनेति निश्चित्य यो वक्ष्यति स मामेवैष्यत्यत्र संशयो न कर्तव्यः । अथवा यो मद्भक्तेभ्योऽभिधास्यति स मयि परां प्रेमलक्षणां भक्तिं कृत्वा तया मामाराध्य मामेवैष्यति । अवधारणेनोक्तार्थसिद्धौ सत्यां पुनरसंशयवचनं यथा यज्ञादिकर्मनिष्ठो भक्तिहीनज्ञाननिष्ठो वाऽन्यदेवान्तवत्फलं प्राप्नोति, न तथा मद्भक्त इति दाढ्यायेति भावः ॥ ६८ ॥

म० टी०—एवं संप्रदायस्य विधिमुक्त्वा तस्य कर्तुः फलमाह—य इति । यः संप्रदायस्य प्रवर्तकः इदमावयोः संवादरूपं ग्रन्थं परमं निरतिशयपुरुषार्थसाधनं गुह्यं रहस्यार्थत्वात् सर्वत्र प्रकाशयितुमनर्हं मद्भक्तेषु मां भगवंतं वासुदेवं प्रत्यनुरक्तेषु अभिधास्यति अभितो ग्रन्थतोऽर्थतश्च धास्यति स्थापयिष्यति । भक्तेः पुनर्ग्रहणात् पूर्वोक्तविशेषणत्रयराहतस्यापि भगवद्भक्तिमात्रेण पात्रता सूचिता भवति । कथमभिधास्यति तत्राह—भक्तिं मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुरोः शुश्रूषैवेयं मया क्रियत इत्येवं कृत्वा निश्चित्य योऽभिधास्यति स मामेवैष्यति मां भगवंतं वासुदेवमेष्यत्येव अचिरान्मोक्षयत एव संसारादत्र संशयो न

कर्तव्यः । अथवा मयि परां भक्तिं कृत्वाऽसंशयो निःसंशयः सन्मामेष्यत्येवेति वा मामेवैष्यति नान्यमिति यथाश्रुतमेव वा योज्यम् ॥ ६८ ॥

श्री० टी०—तपस्वित्वं भक्तिमत्त्वं शुश्रूषत्वमद्वैते प्रीतिमत्त्वं मुमुक्षुत्वं चाधिकारिणः शुद्धात्मत्वे ज्ञान-
शास्त्रोपदेशयोग्यत्वे च लिङ्गमित्यधिकारिलक्षणमुक्त्वा, निरुक्तलक्षणलक्षितेभ्य एवाधिकारिभ्यो ज्ञानशा-
स्त्रमुपदेष्टुः फलमाह—य इति । यः श्रोत्रियो ब्रह्मनिष्ठो यतिर्मद्भक्तेषु मामेव परमेश्वरं संसारमोक्षस्थिति-
बन्धहेतुं मोक्षेच्छया स्वकर्मभिराराधयन्तो ये भजन्ति ते मद्भक्तास्तेषु तपस्विने भक्तायेति पूर्वमुक्त्वा
मद्भक्तेष्विति पुनर्भक्तिग्रहणम् “तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये” इति, “अमृतस्यैष सेतुः”
इति शिवप्रसादेन विना न सिद्धिरिति मोक्षस्येश्वरप्रसादैकलभ्यत्वश्रवणान्मुमुक्षूणामीश्वरैकशरणत्वेन भवि-
तव्यं, परमेश्वरैकशरणैरेव कृतं श्रवणादिकं फलव्यतस्तत्रैव दृढा भक्तिः कर्तव्येति ज्ञापनार्थं मद्भक्तेषु मदे-
कशरणेषु पूर्वोक्तविशेषणवत्सु च । अत्र विषयसतमी । मद्भक्तानात्मतत्त्वजिज्ञासूनुद्दिश्येत्यर्थः । परमं परमपुरु-
षार्थसाधनं गुह्यं गोप्यमयोग्येष्वप्रयोक्तव्यमिदं गीताख्यं ज्ञानमयं शास्त्रमभिधास्यति परमकरुणयैवोपदे-
क्ष्यति, न तु शुश्रूषाद्यपेक्ष्य ग्रन्थं तदर्थं च यथा गृह्णीयुस्तथा व्याख्यास्यतीत्यर्थः । ननु ब्रह्मनिष्ठस्य
विदेहकैवल्यार्थिनः शिष्येभ्यो गीताशास्त्रोपदेशो नोपयुज्यते, ज्ञाननिष्ठातत्फलप्रतिबन्धकत्वात् “ब्रह्मसंस्थोऽमृ-
तत्वमेति” ‘प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि’ इतिश्रुत्या स्मृत्या च ब्रह्मविदो बहिर्मुखत्वं मुक्तिप्रतिबन्धकं
निषिध्यत इति चेद्भवानत्र प्रष्टव्यः—तत्त्वोपदेशा साधको वा सिद्धो वा संसिद्धो वेति । नाद्यः । साधकस्या-
त्मयाथात्म्यविज्ञानाभावाद्वाक्यार्थोपदेशमात्रं विना निर्विकल्पितं तत्त्वोपदेशानुपपत्तेः । यथा शास्त्रेण
लक्षणेन स्वरूपेण च वज्रमणिं विज्ञातवत एव मणितत्त्वोपदेश उपपद्यते, न तु शास्त्रमात्राध्येतुर्नापि लक्षणं
श्रुतवतो नापि चापातदर्शनवतः सिध्यति तद्वत् । नापि तृतीयः, सतमी भूमिकामधिरुह्य प्रपञ्चं विस्मृत्य
परप्रयत्नाच्छारीरं कर्म कुर्वत उपदेशायोगात्पारिशेष्यात्सिद्धस्यैवोपदेशयोग्यत्वम् । ननु सिद्धस्यापि बहिः-
प्रवृत्त्या ज्ञानं प्रतिबध्यतेति चेन्न, मुमुक्षुभ्यः शिष्येभ्यस्तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थोपदेशेनात्मज्ञानं दृढमेव
भवति । ततः शिष्येभ्यो मुमुक्षुभ्यः सिद्धेनोपदेष्टव्यम्, अन्यथा त्वाचार्याभावप्रसङ्गाच्छास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गान्मु-
मुक्षूणामगतिवत्प्रसङ्गाच्च । ततः ‘स्वयं तीर्णः परान् तारयति’ इतिन्यायेन सिद्धः स्वयं मुक्तोऽन्यान्
शरणागतान् मुमुक्षून् बन्धान्मोचयति, तदेव फलमैहिकज्ञानसंपत्तेर्विदुषः । ननु तदेतत्सत्यं, तथापि मूढा-
नामुपदेशप्रवृत्त्या द्वैतवासना प्रवर्धते, तथा विपरीतप्रत्ययवृद्धिः, तथा सर्वात्मत्वज्ञानं प्रतिबद्धयते, तेन
मोक्षश्च । कथमात्महानिं विद्वानङ्गीकृत्योपदेक्ष्यतीत्यत आह—भक्तिमिति । ‘पुङ्खानुपुङ्खविषयेषु च तत्परोऽपि
ब्रह्मावलोकननिरुद्धमना हि योगी । संगीततालपरिनृत्यवशं गतापि मौलिस्थकुम्भपरिरक्षणधीर्नटीव’
इतिन्यायेन परोपदेशे प्रवृत्तोऽपि सिद्धो यतिर्मयि सर्वात्मन्यद्वितीये परे ब्रह्मण्यारोपितं सर्वदृश्यं चिरका-
लनित्यनिरन्तरसमाध्यभ्यासबलेन सन्मात्रतया गृह्णातीति परा प्रकृष्टा तामुत्तमां भक्तिं सर्वत्र सन्मात्र-
ग्राहिणीं प्रत्यरदृष्टिं कृत्वा । सदा सर्वत्र सर्वं ब्रह्मैव पश्यन्, निःशेषविनष्टद्वैतभावो विद्वान्मामेवाद्वितीयं
निर्विशेषं परं ब्रह्मैष्यति प्राप्स्यति, न तूत्कमणं नापि लोकान्तरं नापि देशान्तरं नैव च देहान्तरं यास्यति ।
अत्र संशयो न कर्तव्यः । ब्रह्मविदो यतेः सिद्धस्य कचित्परोपदेशे प्रवृत्तस्य ब्रह्माप्राप्तौ शङ्कामेवकारेणैव
निरस्य तस्यापि दाढ्यार्थमसंशय इत्युक्तम् । तेन सिद्धं ब्रह्मविद्यतिः सिद्धः कचित्परोपदेशे प्रवृत्तोऽपि स्वयं
सर्वत्र ब्रह्मदृष्टिममुञ्चानो ब्रह्मभावमेव गच्छति, नास्त्यत्र संशय इति ॥ ६८ ॥

श्री० टी०—एतैर्दोषैर्विरहितेभ्यो गीताशास्त्रोपदेष्टुः फलमाह—य इति । मद्भक्तेष्वभिधास्यति मद्भक्तेभ्यो
यो वक्ष्यति, स मयि परां भक्तिं करोति, ततो निःसंशयः सन्मामेव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

स० टी०—संप्रदायविधिं प्रोच्य तत्कर्तुः फलमुच्यते ॥ य आवयोरिमं ग्रन्थं संवादात्मकमद्भुतम् ॥ १ ॥ रहस्यार्थतया गुह्यं सत्पुरुषार्थसाधनम् ॥ वक्तुं योग्यं न सर्वत्र मद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥ २ ॥ मां श्रीम-
द्वासुदेवाख्यं भगवन्तं जगद्गुरुम् ॥ हरिं प्रत्यनुरक्तेषु योऽभितो ग्रन्थतोऽर्थतः ॥ ३ ॥ स्थापयिष्यति
मद्भक्त्या संप्रदायप्रवर्तकः ॥ भगवद्वासुदेवस्य समस्तजगतां गुरोः ॥ ४ ॥ शुश्रूषैव मयापीर्यं क्रियते
मनसा गिरा ॥ इत्येवं निश्चयाकारां भक्तिं कृत्वा मयीश्वरे ॥ ५ ॥ योऽभिधास्यति सोऽत्यन्तप्रियं मामेव
चिद्धनम् ॥ भगवन्तं जगन्नाथं वासुदेवमधोक्षजम् ॥ ६ ॥ एष्यत्येवाशु संसारान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
भगवद्भक्तिमात्रेण पात्रतां याति मानवः ॥ ७ ॥ इति सूचयितुं भक्तेरुपादानं पुनः कृतम् ॥ ८ ॥ ६८ ॥

भा० टी०—एवं संप्रदायस्य विधिमुक्त्वा शास्त्रसंप्रदाने प्रवृत्त्यर्थं तस्य कर्तुः फलमाह—य इति । इमं
यथोक्तं केशवार्जुनयोः संवादरूपं ग्रन्थम् । इदमिति पाठस्त्वाचार्यैरव्याख्यातत्वाद्नादरणीयः । य इमं निःश्रे-
यसार्थत्वात्परमं प्रकृष्टं गुह्यं गोप्यं रहस्यार्थविषयत्वात् । मद्भक्तेषु मयि भक्तिमत्सु योऽध्यापकोऽभिधास्यति
ग्रन्थतोऽर्थतश्चाध्यापयिष्यति । यथा मयि वासुदेवे नित्यभक्ते त्वयि मया ग्रन्थतोऽर्थतश्च स्थापितस्तथा मद्भक्तेषु
यो ग्रन्थमिमं स्थापयिष्यति, स भक्तिं मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुरोः शुश्रूषा मया क्रियत इत्येवं कृत्वा
मामेवैष्यति नान्यं, मुक्तो भविष्यत्येवेत्यर्थः । अत्र संशयो न कर्तव्यः । मद्भक्तेष्विति भक्तेः पुनर्ग्रहणं भक्तिमात्रेण
शास्त्रसंप्रदाने पात्रं भवतीति गम्यते, भक्तिं परामर्शतलक्षणामुपासनां कृत्वेति तु गीताशास्त्रप्रदानलक्षण-
भक्तेः फलं वक्तुं प्रवृत्तस्येतरभक्तिफलकथनमनुचितमित्यभिप्रेत्याचार्यैर्न व्याख्यातम् ॥ ६८ ॥

प० टी०—एतैर्दोषैर्विरहितेभ्यो भक्तेभ्यो गीताशास्त्रोपदेष्टुः फलमाह—य इति । य आचार्य इदं परमं
गुह्यं गोप्यं गीतार्थतत्त्वं मद्भक्तेषु जिज्ञासया प्रातेषु सत्स्वभिधास्यति वक्ष्यति साभिप्रायं निरूपयिष्यति,
स मयि जगदीश्वरे परामव्यभिचारिणीं भक्तिं कृत्वाऽसंशयः सन् मामेव प्राप्नोति । आत्माख्यदक्षिणादातुः
किमन्यत् फलं वाच्यमित्यर्थः । श्रुतिरपि ऋग्वेदे—“ आविरभून्महि माघोनमेषां विश्वं जीवन्तमसौ निर-
मोचि । महिज्योतिः पितृभिर्दत्तमागादुरुः पन्था दक्षिणाया अदर्शि ” इति । अत्र रावणभाष्यम्—एषा-
माचार्याणां माघोनं महि आविरभूत् । इन्दति जानातीति व्युत्पत्त्या मघोन इन्द्रस्य परमात्मन इदं
माघोनं महि महत्त्वमाविरभूत् । कुत इत्याह—महीति । महित्वं ज्योतिर्ज्ञानं च पितृभिरस्माभिर्दत्तं सदागात्
प्राप्तं तेष्वचार्येषु परिणतं, येन ज्योतिषा विश्वं जीवं सर्वं जगत् तमसोऽज्ञानान्निरमोचि निर्मोचितम् ।
अथ कथमस्माभिस्तेभ्य एवार्पितमित्याह—तैः उर्गुर्निरवधिकफलो दक्षिणायाः पन्था मार्गोऽदर्शि दृष्टः । मोक्षा-
र्थिभ्य आत्माख्यदक्षिणाया मार्गस्य फलं निरवधिकमिति ज्ञातमित्यर्थः । अत एव सावधिकफला दक्षिणा-
मग्निमश्रुत्याह—उच्चादिवीति ॥ ६८ ॥

रा० टी०—गीताशास्त्रस्य व्याख्यानं फलोक्त्या प्रशंसति—य इत्यादिद्वाभ्याम् । परमं गुह्यमति-
गोप्यमिदं गीताशास्त्रं योऽधिकारी मद्भक्तेषु मम भक्तेभ्योऽभिधास्यति उपदेक्ष्यति स इति योज्यम् ।
मयि परां भक्तिं कृत्वा मामेवैष्यति प्राप्स्यति । असंशयः नास्ति संशयः ॥ ६८ ॥

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ॥

भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥

त० टी०—मामेवैष्यतीत्युक्तं तत्र हेतुमाह—न चेति । मद्भक्तेषु यो गीताशास्त्राभिधायकस्त-
स्मादन्यो मनुष्येषु मध्ये कश्चिन्मे मम प्रियकृत्तमः अतिशयेन प्रियकृन्नास्ति वर्तमानकाले, न च मे
तस्मादन्यः कश्चित्प्रियतरो भुवि अस्मिन्लोके भविता भविष्यति ॥ ६९ ॥

ग० टी०—किंच—नेति । तस्माद्भक्तेषु शास्त्रसंप्रदायकृतः सकाशादन्यो मनुष्येषु मध्ये कश्चिदपि मे

मम प्रियकृत्तमः अतिशयेन प्रियकृत् मद्विषयप्रीत्यतिशयवान्नास्ति वर्तमाने काले, नापि प्रागासीत्तादृक् कश्चित् । न च कालान्तरे भविता भविष्यति । ममापि तस्मादन्यः प्रियतरः प्रीत्यतिशयविषयः कश्चिदप्यासीन्न अधुना च भुवि लोकेऽस्मिन्नास्ति । न च कालान्तरे भवितेत्यावृत्त्या योज्यम् ॥ ६९ ॥

श्री० टी०—एवं करुणयैव मुमुक्षुभ्यो गीताशास्त्रं तदर्थं चोपदिशन्तं स्तौति—न चेति । यो ब्रह्मविद्य-
तिर्मुमुक्षुभ्यो निरुक्तविशेषणवद्भ्यो गीतां तदर्थं चोपदिशति, तस्माद्गीताशास्त्रोपदेष्टुर्यतेरन्यः प्रियकृत्तमः
मे प्रियमिष्टं मत्प्राप्तेरन्तरङ्गसाधनं श्रवणमननध्यानानादिकं नित्यं प्रयत्नेन ये कुर्वन्ति ते प्रियकृतस्तेभ्यः
सर्वेभ्योऽप्युत्तमः प्रियकृत् प्रियकृत्तमः । मनुष्येषु स्तोत्रमन्त्रजपपूजादिबहिरङ्गसाधनपरेषु कश्चिन्नास्ति,
बहिरङ्गसाधनपरेभ्योऽन्तरङ्गसाधनपराः मम प्रियास्तेभ्यः सर्वेभ्यः प्रियो गीतार्थोपदेष्टा । यतः स्वयं तीर्थः
परेषामपि तारणाय प्रवृत्तस्ते तु स्वतरण एव प्रवृत्तास्तस्मादयमेव प्रियकृत्तमो नान्यः कश्चिदिदानी-
मित्यर्थः । इतः परमपि मे मम तस्मान्मम भक्तेभ्यो गीताशास्त्रोपदेष्टुरन्यः प्रियतरः प्रियकृत्तरो भुवि
भूलोके न भविता च न भविष्यति । संसारदुःखसागरनिमग्नान् मद्भक्तान् मुमुक्षून् दययैव ज्ञानशास्त्रार्थो-
पदेशेन यो ब्रह्मविद्यतिः समुद्धरति स एव कालत्रयेऽपि मम परमेश्वरस्य प्रियकृत्तम इति तात्पर्यार्थः ॥ ६९ ॥

श्री० टी०—किंच—न चेति । तस्मान्मद्भक्तेभ्यो गीताशास्त्रव्याख्यातुः सकाशादन्यो मनुष्येषु मध्ये
कश्चिदपि मम प्रियकृत्तमोऽस्त्यन्तं परितोषकर्ता नास्ति, न च कालान्तरे भविता भविष्यति ममापि तस्मादन्यः
प्रियतरोऽधुना भुवि तावन्नास्ति न च कालान्तरेऽपि भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

स० टी०—तस्मान्मन्यनुरक्तेषु संप्रदायप्रवर्तकात् ॥ पुरुषादपरः कश्चित्तेषु मध्ये ममेशितुः ॥ १ ॥
न चैवातिशयेनास्ति प्रियकृत्संप्रतं कश्चित् ॥ नापि कश्चित्पुरा तादृगासीद्वा पुरुषोत्तमः ॥ २ ॥ न च
कालान्तरे कश्चिद्भविष्यति नरोत्तमः ॥ तस्मात्कश्चिन्ममाप्यन्यो नासीत्प्रियतरो भुवि ॥ ३ ॥ वर्तमाने-
ऽधुना नास्ति न वाप्यग्रे भविष्यति ॥ ४ ॥ ६९ ॥

भा० टी०—ननु सर्वेषां मुक्तिसाधनानां ध्यानस्य श्रेष्ठत्वात्तन्निष्ठस्य मुमुक्षोः कुत एतच्छास्त्रसंप्रदाने
प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—न चेति । न च तस्माच्छास्त्रसंप्रदायकृतो मनुष्येषु मद्भक्तिमत्सु वर्तमानेषु मध्ये क-
श्चिन्मे प्रियकृत्तमोऽतिशयेन प्रीतिकृत्ततोऽन्यो नास्त्येव नाप्यतीतेष्वेतादृक् कश्चित् आसीदिति शेषः ।
तस्मादेतच्छास्त्रसंप्रदानकर्तुरन्यो द्वितीयो भुवि लोकेऽस्मिन्कालान्तरेऽपि न च भविता न भविष्यतीत्यर्थः ।
ध्यानकर्तुः श्रेष्ठत्वेऽपि एतच्छास्त्रसंप्रदानकर्तुरन्यस्य कालत्रयेऽपि श्रेष्ठतमत्वाभावादेतच्छास्त्रसंप्रदाने
प्रवृत्तिरुचितैवेति भावः ॥ ६९ ॥

प० टी०—अथैतमेवाभिप्रायमाह—न च तस्मादिति । तस्मान्मदुक्तं गुह्यमात्मतत्त्वं मद्भक्तेभ्यो दातुः
पुरुषात्सकाशादन्यः कश्चिदपि मे प्रियकृत्तमो न चास्ति न वर्तते । कालान्तरेऽप्येतादृक्प्रियकरो भुवि न
भविता । अनेन बहुजननकृतसुकृतसामग्रीसंनाहव्यतिरेकेणैतादृग्वक्ता न भविष्यतीति तस्य दुर्लभत्वमुक्तम् ।
तथा सर्वभजनापेक्षयेदं भजनं मम परमप्रीत्ये भवतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

रा० टी०—न चेति । तस्माद्गीताव्याख्यातुः मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः न चास्ति नैवास्ति ।
तस्मादन्यो मे प्रियतमो भविता च न, नाऽभूदिति च ज्ञेयम् । अत्र मनुष्येष्वित्युक्त्या देवानां फला-
धिक्यं सूचयति ॥ ६९ ॥

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ॥

ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

त० टी०—एवमध्यापकस्य फलमुक्त्वा अध्येतुः फलमाह—अध्येष्यत इति । आवयोर्वासु-
देवार्जुनयोरिमं धर्म्यं धर्मादनपेतं संवादं सर्वशास्त्रार्थनिर्णयं यथाध्येष्यते यथोक्तार्थविशिष्टं सद्गुरोः
सम्यगवधार्यार्थानुसंधानसहितं नियमेन पठिष्यति, तेन पुंसां ज्ञानयज्ञेन चतुर्थाध्यायोक्तसर्वयज्ञेषु
'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । सर्वकर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते । श्रेयान् द्रव्य-
मयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप' इति विशिष्टतयोक्तेन अहमिष्टः पूजितः स्यामिति मे मतिर्मम निश्चयः ।
यद्यपि ज्ञानयज्ञस्त्वर्थविचारेणैव भवति तथाऽपि यो मद्भक्तः केवलपाठमात्रेणापि मां स्तौति सोऽपि
स्वमाहात्म्यं शृण्वतो मम प्रियो भवति । यथा लोके कश्चिदल्पबुद्धिरपि कस्यचिन्महाजनस्य यथा-
बुद्धि माहात्म्यं वाङ्मात्रेणापि ख्यापयति स तस्य प्रियो भवति, तथा गीतापाठमात्रकृदपि ममैश्वर्य-
गुणसूचकोऽयमिति मे प्रियो भवतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

म० टी०—अध्यापकस्य फलमुक्त्वाऽध्येतुः फलमाह—अध्येष्यत इति । आवयोः संवादमिमं ग्रन्थं
धर्म्यं धर्मादनपेतं योऽध्येष्यते जपरूपेण पठिष्यति ज्ञानयज्ञेन ज्ञानात्मकेन यज्ञेन चतुर्थाध्यायोक्तेन द्रव्य-
यज्ञादिश्रेष्ठेनाहं सर्वेश्वरः तेनाध्येत्रा इष्टः पूजितः स्यामिति मे मतिर्मम निश्चयः । यद्यप्यसौ गीतार्थमबु-
ध्यमान एव जपति तथापि तच्छृण्वतो मम मामेवासौ प्रकाशयतीति बुद्धिर्भवति । अतो जपमात्रादपि
ज्ञानयज्ञफलं मोक्षं लभते सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारा । अर्थानुसंधानपूर्वकं पठतस्तु साक्षादेव मोक्ष इति किं
वक्तव्यमिति फलविधिरेवायं नार्थवादः । 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परन्तप' इति हि प्रागुक्तम् ॥ ७० ॥

शं० टी०—श्रद्धया भक्त्या च नित्यं यो मुमुक्षुर्गीतापारायणं करोति तस्य फलमाह—अध्येष्यत
इति । तव च मम चावयोः संवादं सैलपारुषं धर्म्यं धर्मस्य मोक्षैककारणस्य ज्ञानस्य सिद्धिहेतुत्वा-
द्धर्मादनपेतं धर्म्यमिमं ग्रन्थं गीताशास्त्रं यश्च मुमुक्षुर्ब्राह्मणादिः श्रद्धया भक्त्या चार्थज्ञानपूर्वकमध्ये-
ष्यते नित्यं नियमेन पठिष्यतीत्यर्थः । तेनार्थज्ञानपूर्वकं गीताप्रवृत्तिं कुर्वता मद्भक्तेनाहं परमेश्वरः सततं
ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमात्मैकत्वविषयं ज्ञानमेव यज्ञो ज्ञानयज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन इष्टः आराधितः स्यां भवेयम् । गीता-
पठनस्यार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्व्याख्यान एव तदर्थत्वात्तदनुसंधानेन यत्फलं कैवल्यलक्षणं तत्क्रमेण गीताध्येता
प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

श्री० टी०—पठतः फलमाह—अध्येष्यत इति । आवयोः कृष्णार्जुनयोः इमं धर्म्यं धर्मादनपेतं संवादं
योऽध्येष्यते जपरूपेण पठिष्यति तेन पुंसां सर्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठेन ज्ञानयज्ञेनाहमिष्टः स्यां भवेयमिति मे
मतिः । यद्यप्यसौ गीतार्थमबुद्ध्यमान एव केवलं जपति तथापि मम तच्छृण्वतो मामेवासौ प्रकाशयतीति
बुद्धिर्भवति । यथा लोके यदृच्छयाऽपि कश्चित्कदाचित्कस्यचिन्नाम गृह्णाति तदासौ मामेवायमाह्वयतीति
मत्वा तत्पार्श्वमागच्छति तथाहमपि तस्य सन्निहितो भवेयम् । अत एव अजामिलश्चक्रबन्धुप्रमुखानां कथं-
चिन्नामोच्चारणमात्रेण प्रसन्नोऽस्मि, तथैवास्यापि प्रसन्नो भवेयमित्यर्थः ॥ ७० ॥

स० टी०—फलमध्यापकस्योक्त्वा फलमध्येतुरुच्यते ॥ य आवयोरिमं ग्रन्थं संवादात्मकमादरात् ॥ १ ॥
स्वधर्मादनपेतं च पठिष्यति जपात्मना ॥ ज्ञानात्मकेन यज्ञेन तुर्याध्यायेरितेन वै ॥ २ ॥ द्रव्ययज्ञा-
दिश्रेष्ठेन सर्वयज्ञेश्वरो ह्यहम् ॥ तेनाध्येत्राऽतिपुण्येन पूजितः स्यामितीशितुः ॥ ३ ॥ ममास्ति निश्च-
यस्तेन कृतकृत्योऽस्ति मत्प्रियः ॥ यद्यप्यसौ जपत्येवाबुद्ध्यमानोऽर्थमाशयम् ॥ ४ ॥ तच्छृण्वतस्तथापीति
भवत्येवं मतिर्मम ॥ प्रकाशयति मामेवाध्येताऽयमिति धीपते ॥ ५ ॥ ज्ञानयज्ञफलं तस्माज्जपमात्रादपी-
रितम् ॥ चित्तशुद्ध्यात्मविज्ञानद्वारा मोक्षमुदारधीः ॥ ६ ॥ प्राप्नोति भगवद्गीताशास्त्राध्येता न संशयः ॥
पठतोऽर्थानुसंधानपूर्वकं पुरुषस्य तु ॥ ७ ॥ साक्षादेव भवेन्मोक्ष इति किं वाच्यमित्ययम् ॥ साक्षात्फल-

विधेरेवोद्देशो नास्यार्थवादता ॥ ८ ॥ श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ॥ इत्येवं पूर्वमेवोक्तमतो नित्यं मुमुक्षुभिः ॥ ९ ॥ अत्यादरेण गीताख्यं शास्त्रमध्येयमित्यलम् ॥ १० ॥ ७० ॥

भा० टी०—एवमेतच्छास्त्रसंप्रदानकर्तुरध्यापकस्य फलमुक्त्वाऽध्येतुस्तदाह—अध्येष्यते इति । योऽध्येता धर्म्यं धर्मादनपेतमिममावयोः संवादमध्येष्यते च पठिष्यति तेन अध्येत्रा ज्ञानयज्ञेनाहमिष्टः स्यां 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः' इति सर्वथज्ञेभ्यः श्रेष्ठतमत्वेनाभिहितस्य देवतादिविषयज्ञानयज्ञस्य फलं कैवल्यं तत्तुल्यं देवताद्यात्मत्वमस्य फलं भवतीत्यर्थः । तेनाध्येत्रा ज्ञानयज्ञफलतुल्यफलेनाध्ययनेनाहमिष्टः पूजितः स्यां भवेयमिति मे मम मतिर्निश्चयः । फलविधिरेवायं न त्वर्थवादः ॥ ७० ॥

प० टी०—अथ गीताशास्त्रस्य पठनफलमाह—अध्येष्यते चेति । आवयोः कृष्णार्जुनयोरिमं धर्म्यं धर्मादनपेतं संवादं योऽध्येष्यते जपरूपेण पठिष्यति, तस्य जपयज्ञफलेन भवितव्यम् । परं तु तेन पुंसां सर्वथज्ञेभ्यः श्रेष्ठेन ज्ञानयज्ञेनाहमिष्टः स्यां ज्ञानयज्ञेन संतर्पितो भवेयमिति मे मतिर्मम संमतम् । यद्यप्यसौ गीतार्थमबुद्धाजपि (?ऽपि जपति) तथापि मत्प्रसादकर एव । यतो गीतारूपछन्दर्षिदेवतायुतो माला-मन्त्रः । तत्र छन्दांस्यनुष्ठुबादीनि, ऋषिर्वेदव्यासः, देवता श्रीकृष्णस्तत्र मन्त्रशब्दार्थस्तु—मन्तारं त्रायतेऽसौ मन्त्र इति व्युत्पत्त्या जपमात्रेणैव सिद्धिदो भवति, नहि तत्र मन्त्रार्थो मृग्यते । तथा च यद्देवताको मन्त्रस्तेन मन्त्रेण सा देवता प्रीयते । प्रकृते तु चित्तशुद्धिद्वाराहं प्रीतः सन् स्वरूपं दर्शयामीत्यर्थः ॥ ७० ॥

रा० टी०—गीताध्ययनमपि फलकथनेन प्रशंसति—अध्येष्यते चेति । धर्म्यं धारकत्वाद्धर्मो भगवान् । तदीयं धर्म्यम् । धर्मसाधनमिति वा । इममावयोः संवादं गीताप्रबन्धं यः अध्येष्यते च पठिष्यति च । तेन पुंसां ज्ञानयज्ञेन ज्ञानाख्ययज्ञेनाहमिष्टः पूजितः स्यां भवेयं, इति मे मतिः ॥ ७० ॥

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ॥

सोऽपि मुक्तः शुभल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥

त० टी०—इदानीमन्यस्य पठतो योऽन्यः शृणोति तस्य फलमाह—श्रद्धावानिति । यः कश्चिन्नरः अन्यस्य विदुषो वोजैः पठतः सकाशात् केवलं शृणुयादपि । कथंभूतः ? श्रद्धावान् साक्षाद्भगवद्गीतत्वान्महाफलमिति विश्वासवान् । पुनरनसूयश्च—सम्यक् पठति, अयं पठितुमर्ह इति दोषारोपमकुर्वन् यः शृणुयात्सोऽपि पापैर्मुक्तः पुण्यकर्मणामश्वमेधादिपुण्यकर्मकृतां शुभल्लोकान् पुण्यफलभोगभोग्यान्प्राप्नुयात् ॥ ७१ ॥

म० टी०—प्रवक्तुरध्येतुश्च फलमुक्त्वा श्रोतुरिदानीं फलं कथयति—श्रद्धेति । यो नरः कश्चिदपि अन्यस्योच्चैर्जपतः कारुणिकस्य सकाशात् श्रद्धावान् श्रद्धायुक्तः, तथा किमर्थमयमुच्चैर्जपत्यबद्धं वा जपतीति दोषदृष्ट्याऽसूयया रहितोऽनसूयश्च केवलं शृणुयादिमं ग्रन्थम्—अपिशब्दात् किमुतार्थज्ञानवान्—सोऽपि केवलाक्षरमात्रश्रोतापि मुक्तः पापैः शुभान् प्रशस्तान् लोकान् पुण्यकर्मणामश्वमेधादिकृतां प्राप्नुयात् । ज्ञानवतस्तु किं वाच्यमिति भावः ॥ ७१ ॥

शं० टी०—प्रवक्तुरध्येतुश्च फलमुक्त्वा श्रोतुरिदानीं फलमाह—श्रद्धावानिति । विचाराध्ययनयोरनधिकारी योऽपि—यश्च नरो नरमात्राकारवान् मूढो वा वृद्धो वा स्त्रीजनो वा, अन्वहं श्रद्धावान् वक्तरि गीतायामपि परमेश्वरे च श्रद्धाभक्तिसंपन्नस्तथानसूयुरसूयादिदोषरहितो भूत्वा नित्यमिदं गीताशास्त्रं शृणुयात्, सोऽपि श्रोतापि ज्ञानाज्ञानकृतेभ्यः पापेभ्यो मुक्तः सन् पुण्यकर्मणामश्वमेधादियागकर्तृणां ये लोकास्तान् शुभान् अत्यन्तसुखकरान् प्राप्नुयात् । नित्यं गीताश्रवणमात्रेण सत्यादिपुण्यलोकान् प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

श्री० टी०—अन्यस्य जपतो योऽन्यः कश्चिच्छृणोति तस्यापि फलमाह—श्रद्धावानिति । यो नरः श्रद्धायुक्तः केवलं शृणुयादपि । श्रद्धावानपि कश्चात्कर्ममुच्चैर्जपति अवद्वं जपतीति वा दोषदृष्टिं करोति तद्यावृत्त्यर्थमाह—अनसूयश्च । असूयारहितो यः शृणुयात् सोऽपि सर्वैः पापैर्मुक्तः सन् अश्वमेधादिपुण्यकृता लोकान्प्राप्नुयात् ॥ ७१ ॥

स० टी०—फलं प्रवक्तुरध्येतुश्चोक्त्वा श्रोतुः फलं हरिः ॥ इदानीं कथयत्यद्वा करुणारससागरः ॥ १ ॥ यः कश्चन मनुष्योऽपि जपतोऽन्यस्य कस्यचित् ॥ उच्चैर्दयानिधेः पुंसः सकाशाच्छृण्वयाऽन्वितः ॥ २ ॥ उच्चैर्जपत्यवद्वं वा किमर्थमिति दोषदृक् ॥ असूया तद्विहीनः सन्केवलं शृणुयादिमम् ॥ ३ ॥ ग्रन्थमत्रापिशब्दात्तु किमुतार्थावबोधवान् ॥ केवलाक्षरमात्रस्य श्रोतापि त्यक्तकिल्बिषः ॥ ४ ॥ लोकान्प्रशस्तानाप्नोति सोऽश्वमेधादियाजिनाम् ॥ किं वाच्यं भगवद्गीताशास्त्रार्थविद इत्यलम् ॥ ५ ॥ ७१ ॥

भा० टी०—प्रवक्तुरध्येतुश्च फलमुक्त्वा श्रोतुरपि फलं कथयति—श्रद्धावानिति । श्रद्धावान् श्रद्धानोऽनसूयश्च—पौरुषेयत्वात् श्रुतितो निष्कृष्टमिदमिति दोषदृष्टिरसूया—तद्रहितः सन्निमं ग्रन्थं यो नरो यः कश्चिच्छृणुयादपि । नरशब्देनैतच्छ्रवणेनापि यो हीनो नासौ नरः किंतु पशुरिति सूचयति । सोऽपि मुक्तः पातकाद्रहितः पुण्यकर्मणामग्निहोत्राश्वमेधादिपुण्यकर्मवतां लोकान् शुभान् प्रशस्तान् प्राप्नुयात् । अपिशब्दात् किमतार्थज्ञानवान् ॥ ७१ ॥

प० टी०—अथ श्रवणफलमाह—श्रद्धावानिति । यो नरः श्रद्धायुक्तः सन् केवलं शृणुयादपि कश्चित्किमर्थमयमुच्चैर्जपत्यवद्वं वेति दोषदृष्ट्या शृणोति तन्नित्यर्थमाह—अनसूयश्चेति । असूयारहितः शृणुयात्सोऽपि सर्वैः पापैर्मुक्तः सन् अश्वमेधादिपुण्यकृतां लोकान् प्राप्नुयात् ॥ ७१ ॥

रा० टी०—गीताश्रवणमपि फलोक्त्या प्रशंसति—श्रद्धावानिति । अस्मादस्ति मे फलमित्यास्तिक्यबुद्धिमान् । अनसूयः असूयादिदोषरहितश्च नरः इममावयोः संवादं शृणुयाच्चेदपि । सोऽपि मुक्तः सन्पुण्यकर्मणां शुभान्लोकानवाप्नुयात् । अत्र सोऽपि श्रवणं कुर्वन्नपि मुक्तः । किमु तदध्येतेत्युक्त्या श्रवणं कुर्वतोऽपि तदध्येतुमुक्तावधिकसुखमिति सूचितम् । तथा तस्मादपि व्याख्यातुमुपुण्यस्याधिकं सुखम् । ततो देवानामिति ज्ञातव्यम् ॥ ७१ ॥

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ ! त्वयैकाग्रेण चेतसा ॥

कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रणष्टस्ते धनंजय ! ॥ ७२ ॥

त० टी०—एतद्गीताशास्त्रस्य वक्तुरध्येतुः श्रोतुश्च फलमुक्तम् । इदानीं यावच्छिष्यस्याज्ञानं न नश्येत्तावद्गुरुणा शिष्यः पुनरुपदेष्टव्य इति गुरुधर्मं शिक्षयन्सर्वज्ञोऽपि भगवानर्जुनं मोहनिवृत्तिं पृच्छति—[कच्चिदिति ।] कच्चिदिति प्रश्ने । एतन्मयोक्तं गुह्यतममज्ञाननाशनं गीताशास्त्रं हे पार्थ ! त्वयैकाग्रेणाविशिष्टेन चेतसा श्रुतं किं, सद्युक्तिभिरवधारितम् ? तेन तवाज्ञानसंमोहः अज्ञानहेतुको विपर्ययः प्रणष्टः कच्चित् हे धनञ्जय ? येन संमूढः सन्न योत्स्यामीत्युक्तवान्स यदि न नष्टः स्यात्तर्हि पुनरुपदेक्ष्यामीति भावः ॥ ७२ ॥

म० टी०—शिष्यस्य ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं गुरुणा कारुणिकेन प्रयासः कार्य इति गुरोर्धर्मं शिक्षयितुं सर्वज्ञोऽपि पुनरुपदेशापेक्षा नास्तीति ज्ञापनाय पृच्छति—कच्चिदिति । कच्चिदिति प्रश्ने । एतन्मयोक्तं गीताशास्त्रमेकाग्रेण व्यासङ्गरहितेन चेतसा हे पार्थ ! त्वया किं श्रुतमर्थतोऽवधारितम् ? कच्चित्—किं अज्ञानसंमोहो अज्ञाननिमित्तः संमोहो विपर्ययः अज्ञाननाशात् प्रणष्टः प्रकर्षेण पुनरुत्पत्तिविरोधित्वेन नष्टस्ते तव हे धनञ्जय ? यदि स्यात् पुनरुपदेशं करिष्यामीत्यभिप्रायः ॥ ७२ ॥

श्री० टी०—शास्त्रार्थे सम्यग्ज्ञाते शिष्यः कृतार्थ एव स्यात्, अज्ञाते तु प्रकारान्तरेण बोधयित्वा तदज्ञान-
विपरीतग्रहणादिदोषमपास्य तस्य कृतार्थता संपादनीया—अयमाचार्यस्य धर्म इत्युपदेष्टृणां सूचयितुमर्जुनस्य
स्वबोधितार्थग्रहणं तदग्रहणं च विज्ञातुमिच्छया पृच्छति श्रीभगवान्—कच्चिदिति । हे पार्थ तत्त्वजिज्ञासु-
ना त्वया एतन्मयोपदिष्टमात्मतत्त्वप्रकाशकवाक्यजातमेकाग्रेण सावधानेन चेतसा श्रुतं कच्चित्किं ?—मयोक्तं
सर्वं सावधानेन गृहीतं न गृहीतं वा वक्तव्यमित्यर्थः । एवमुपदेशं पृष्ट्वा तत्कार्यं पृच्छति—कच्चिदिति ।
ते तवाज्ञानसंमोहः अज्ञानमात्मतत्त्वावरकं तिमिरवदावरणलक्षणं तन्निमित्तकः संमोहो विपरीतग्रहः नष्टो
नाशं गतः कच्चित् ? मयोक्तवचनजन्यज्ञानेन तव बुद्धिभ्रमो नष्टः किं न वेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

श्री० टी०—सम्यग्बोधानुत्पत्तौ पुनरुपदेक्ष्यामीत्याशयेनाह—कच्चिदिति । कच्चिदितिप्रभार्थे । अज्ञा-
नसंमोहः तत्त्वाज्ञानकृतो विपर्ययः । स्पष्टमन्यत् ॥ ७२ ॥

स० टी०—विज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं शिष्यस्यानुगतस्य च ॥ सम्यक्प्रयासः कर्तव्यो गुरुणा करुणाब्धिना ॥ १ ॥
इति शिक्षयितुं सम्यग्गुरोर्धर्मं कृपानिधिः ॥ सर्वज्ञोऽपि स्वयं शिष्यं पृच्छति स्वानुगं जयम् ॥ २ ॥
एतन्मयोक्तं गीताख्यं शास्त्रं हे पार्थ चेतसा ॥ व्यासंगान्तरशून्येन किं त्वया श्रुतमर्थतः ॥ ३ ॥ अवधा-
रितमेतत्किं मोहोऽज्ञाननिमित्तकः ॥ अज्ञाननाशतो नष्टः प्रकर्षेणैव किं तव ॥ ४ ॥ यदर्थोऽयं ममायास
उपदेष्टृतया तथा ॥ तवापि श्रवणायासः स किं नष्टो धनंजय ॥ ५ ॥ यदि स्यादुपदेशं ते करिष्यामि
पुनर्ह्यहम् ॥ ६ ॥ ७२ ॥

भा० टी०—तं तु प्रयत्नमास्थाय सर्वप्रकारेण शिष्यः कृतार्थः कर्तव्य इत्याचार्यधर्मं दर्शयितुमुपदि-
ष्टार्थग्रहणे ज्ञाते पुनर्ग्राहयिष्याम्युपायान्तरेणेत्यभिप्रायवान् शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणं विवित्सुः पृच्छति—
कच्चिदिति । कच्चिदिति प्रशस्तप्रश्नार्थे । एकाग्रेण चेतसा चित्तेन त्वया एतन्मयोक्तं श्रुतं श्रवणेनावधा-
रितं किंवा प्रमादेन नावधारितम् ? अज्ञानसंमोहः अज्ञाननिमित्तः संमोहः अविवेकस्वभावः कच्चिदिति
किं तेऽज्ञाननाशात्प्रनष्टः प्रकर्षेण पुनरुत्पत्तिविरोधित्वेन नष्टः ? यदर्थोऽयं तव शास्त्रश्रवणायासो मम चो-
पदेष्टृत्वायासः प्रकृतः । हे पार्थेति संबोधयन् स्त्रीस्वभावशोकमोहनिवर्तकमेतत्त्वयैकाग्रेण चेतसा श्रुतमिति
सूचयति । यदि त्वया न श्रुतं स्यात्तर्हि पुनर्मया वक्तव्यं, पृथापुत्रेण प्रेमास्पदेन त्वया यावन्नावधारितं
तावन्मया पुनः श्रावणीयमिति वा संबोधनाशयः । मदाज्ञया लोकोद्धारार्थं त्वया स्त्रीस्वभावौ शोकमोहा-
वङ्गीकृतौ । लोकोद्धारोपायस्य च मया प्रोक्तस्यैतस्य त्वयैकाग्रेण मनसा श्रुतत्वादिदानीं तौ विहाय स्वस्वभा-
वमाविर्भावयेति पार्थेतिसंबोधनस्य गूढाभिसंधिः । धनंजयेति संबोधयन् यदि ते मोहः प्रनष्टस्तर्हि धनं-
जयो भव, नोचेत्पुनस्तन्नाशाय यत्प्रष्टव्यं तत्पृच्छेति सूचयति । गूढाभिसंधिपक्षे 'वीरोऽनन्तो धनंजयः'
इत्यत्रोक्तेन धनंजयेन स्वनाम्ना संबोधयन् मद्वतारस्य तवाज्ञाननिमित्तकमोहाभावान्मदाज्ञया लोकोपकारा-
याङ्गीकृतोऽज्ञानसंमोहः कच्चित्प्रनष्टः—अज्ञाननिमित्तकसंमोहप्रणाशनसामर्थ्यं मदुपदेशस्यास्ति कच्चिदिति
ध्वनयति ॥ ७२ ॥

प० टी०—सम्यग्बोधानुत्पत्तौ पुनरुपदेक्ष्यामीत्याशयेनाह—कच्चिदिति । अज्ञानसंमोहस्ते प्रनष्टः कच्चि-
दिति प्रभार्थविपर्ययः । स्पष्टमन्यत् ॥ ७२ ॥

श्री० टी०—एतावानुपदेशः अरण्यरुदितवज्जातो न भवति किलेतिभावेन पृच्छति—कच्चिदिति ।
किमित्यर्थेऽव्ययमेतत् । हे पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा एतन्मदुक्तं गीताप्रमेयं श्रुतं किम् ? अज्ञानोत्थः संमोहः
कच्चित्ते प्रणष्टः ? ॥ ७२ ॥

स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

त० टी०—एवं पृष्ठः स्वकृतार्थतामर्जुन उवाच—नष्ट इति । य आत्मविषयो मोहोऽन्यथा-
ज्ञानजो विपर्ययोऽभूत्स नष्टः । तत्र हेतुमाह—त्वत्प्रसादादिति । मोहनशो गमकमाह—स्मृतिलि-
ब्धेति । यथाऽवस्थिततत्त्वज्ञानमवाप्तं, तच्च पूर्वजन्मन्यासीन्नरूपनारायणसखित्वात् । पूर्वसिद्धमेवेह
जन्मानि विनष्टं पुनर्भववत्कृपया लब्धमतः स्मृतिलिब्धेत्युक्तम् । मम ज्ञानं च्युतं, त्वं तु सदैकरसज्ञान
इत्यभिप्रायेण संबोधयति—हे अच्युतेति । एतेन त्वत्प्रसादात्सत्यज्ञानानन्दस्वरूपमजहद्गुणशक्ति-
सर्वनियन्तारं सर्वस्य भवाभवहेतुं परमात्मानं साक्षाद्भगवन्तं वासुदेवं त्वां जानामीति सूचितम्
स्मृतिलाभस्य “स्मृतिलभ्ये सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः” इति श्रुत्युक्तं संदेहनिवृत्तिरूपं फलमाह—स्थितो-
ऽस्मि गतसंदेह इति । गता मुक्ताः संदेहाः संशया आत्मपरमात्मस्वरूपगुणसंबन्धमोक्षप्राप्ति-
साधनविषया यस्य सोऽहं स्थितोऽस्मि, निश्चितत्वदुक्तशास्त्रार्थो निःसंशयोऽस्मीत्यर्थः । तथा हि ‘न
त्वेवाहम्’ इत्यादिः संशयः सति त्वत्प्रसादात्स्वभाविकः स्थितिविशेषात् नित्यत्वैव तत्त्वविज्ञानमित्यसंशयो नष्टः ।
ततः ‘एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये’ इत्यारभ्य यावदध्यायसमाप्तिं पूर्वोक्तात्मज्ञानप्राप्तिसाधनतया कर्म-
योगज्ञानयोगभक्तियोगाः संक्षिप्य दर्शिता ज्ञाताः । तत्र कर्मज्ञानाधिकारिविशेषानिश्चयजातमसंदेह-
निरासपूर्वकासंगकर्मानुष्ठानतन्माहात्म्यकर्माकर्मादिज्ञानं, तदनासक्त्या नैष्कर्म्यकर्मणि ब्रह्मदृष्टिर्यज्ञभेद-
स्तज्ज्ञानमाहात्म्यमात्मनोऽकर्तृत्वानुसंधानेन कर्मानुष्ठानसंन्यासयोरैक्यं, देहेन्द्रियमनोनियमनेन ध्यानयो-
गनिष्पत्त्या सर्वत्र समात्मस्वरूपानुसंधानायाभ्यासवैराग्यभगवद्भक्तियोगनिष्ठेति तृतीयादिषष्ठाध्याया-
न्तेन साधनसंशयो गतः । ततो भजनीयभगवत्पदार्थतद्भक्तिनिरूपणोपयुक्तचिदचिल्लक्षणपरापरप्रकृतिद्वि-
यविभागः स्वस्य तत्स्वामित्वसर्वात्मत्वसर्वकारणत्वसर्वपरमत्वं गुणमायया जगन्मोहकत्वं स्वाश्रितानां
ततो मोचकत्वं भक्ताभक्तादिभेदतत्फलकथनेनात्मनः सर्वमुमुक्षूपास्यत्वं परमफलरूपत्वं भक्तिमाहा-
त्म्यानन्तविभूत्यैश्वर्यं ब्रह्मेशानदेवर्ष्यादिपुरासुरनरदुर्दर्शदिव्याप्राकृताद्भुतैश्वर्यरूपदर्शनं भक्त्यैकलभ्यं
भक्तमुखभत्वं भक्तसंसारोद्धारकत्वं भक्तप्रियमिति सप्तमादिद्वादशाध्यायान्तेन निश्चयाद्भगवद्विभूतिगुणै-
श्वर्यभक्तलक्षणभक्तिप्राप्तिविषयकसंशयो गतः । ततः परापरप्रकृती एव क्षेत्रक्षेत्रज्ञशब्दवाच्ये तयोर्भ-
गवच्छक्तित्वेन स्वरूपेण भिन्नत्वेऽपि पृथक्स्थितिप्रवृत्त्यनर्हतया तत्तादात्म्यं क्षेत्रस्वरूपकथनपूर्वकं
क्षेत्रज्ञस्वरूपज्ञानोपायममानित्वादिविशंकं ज्ञानशब्दवाच्यं तत्स्वरूपं तु सदसद्विलक्षणं स्वयंप्रकाशं
नित्यमेव । तथाविधस्य सदसद्योजनिजन्मसु प्रकृत्युद्भवसत्त्वादिगुणसङ्गः कारणं, तस्याणुपरिमाणकत्वेन
देहाद्यावरणे धर्मभूतज्ञानेन सर्वक्षेत्रप्रकाशकत्वं, तद्वन्धकगुणानामुत्पत्तौ स्वस्य हेतुत्वं तल्लक्षणबन्धक-
त्वप्रकारतत्कार्यभेदगुणातीतलक्षणगुणातिक्रमणप्रकारो गुणातीतस्य ब्रह्मभावप्राप्तिरिति त्रयोदशचतुर्द-
शाध्यायाभ्यां निश्चयात् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोः परमात्मना केवलभेदो वैक्यं वेति संबन्ध-
विषयः, पुरुषस्य पारमार्थिकं स्वरूपं कीदृशं ? कथं संसारः ? कथं वा मोक्षः ? कीदृशो मोक्षः ? इति
स्वरूपविषयश्च संशयो गतः । ततो ब्रह्मभावप्राप्त्यर्थस्य पुरुषस्य बन्धनिरासहेतुवैराग्यार्थं संसारस्या-
श्वत्थरूपकेण ज्ञानाशिना छेदनपूर्वकपरमपुरुषप्रपञ्चा मानमोहादित्यागेन परमपदप्राप्तिः । प्रपञ्चस्य
प्राप्यभूतस्य परमात्मनः सर्वचेतनाचेतनात्मत्वसर्वप्रकाशकत्वसर्वजीवनहेतुत्ववेदवेद्यत्ववेदान्ताचार्य-
त्वसर्ववेदार्थवेत्तृत्वक्षराक्षरपुरुषद्वयातीतत्वेन पुरुषोत्तमत्वं, तथा ज्ञातुः सर्वज्ञत्वं कृतकृत्यत्वमिति पञ्चदशेन

निश्चयादनादिसंसारस्य कथं केन साधनेन वा निवृत्तिः स्यात्, परमात्मा किंस्वरूपः कीदृशगुणशक्त्यै-
 श्वर्यवानिति संशयो गतः । तथा उक्ततत्त्वाधिकार्यनधिकारिनिर्णयाय हेयोपादेयदैवासुरसंपद्व्यविभाग-
 निरूपणं, दैव्याः संपदो मोक्षहेतुत्वम्, आसुर्याः कामक्रोधलोभमूलकत्वेन नित्यासुरभाववृद्ध्या अधमग-
 तिनारक्यादियोनिप्राप्तिफलम् । ततो हेयोपादेयप्रदर्शनार्थं सत्त्वादिगुणत्रयविभागेन श्रद्धाऽऽहारयज्ञतपो-
 दानविभाग इति षोडशाध्यायद्वयेन निश्चयः । तेन तत्त्वज्ञानस्य कोऽधिकारी को वाऽनधिकारी किं
 हेयं किमुपादेयमिति संदेहो नष्टः । ततोऽन्तिमेऽस्मिन् अध्याये सर्वाध्यायोक्तार्थं संगृह्य ग्राहयितुं तावत्प-
 राभक्त्यनधिकारिणामविशुद्धबुद्धियुक्तानां यज्ञदानतपआदिकर्मनिष्ठयैव श्रेयो, नान्यथा । विशुद्धबुद्ध्या-
 दियुक्तस्य विगतकामक्रोधरागद्वेषस्य ब्रह्मभूतस्य पराभक्तिलाभः, तयैव त्वत्स्वरूपगुणैश्वर्ययाथात्म्यज्ञानेन
 त्वत्प्राप्तिः, सर्वजीवानां त्वन्नियम्यत्वं, तव स्वतन्त्रत्वं, निरङ्कुशैश्वर्यवत्त्वम् । अतस्त्वदाज्ञानुवर्तिनोऽनन्य-
 शरणस्य निरतिशयप्रेम्णा त्वां भजतो निष्कामस्य स्वेच्छया किञ्चित् कर्म कुर्वतोऽकुर्वतो वा न किञ्चित्
 पापस्पर्शस्त्वत्प्राप्तिसंदेहश्चेति त्वद्वचनान्निश्चिततत्त्वो निर्गतसंदेहो निर्भयोऽस्मि । अतस्त्वच्छासने याव-
 जीवं स्थितोऽस्मि, युद्धादिविषयं सर्वं त्वद्वचनं करिष्ये, परमगुरोर्भगवतस्तवाज्ञापालनमेव करिष्ये
 इत्यर्थः । अत्र मामेकं शरणं व्रजेति शरणागतावेव शास्त्र(स्य)समापनात् “शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां
 प्रपन्नम्” इत्युपक्रमेऽपि प्रपन्नशब्देन शरणागतस्यैवोपदेश्यत्वज्ञापनात् “निवासः शरणं सुहृत्” इति
 मध्येऽपि उपास्यस्य सर्वशरणत्वाभिधानाच्छरणागतिपरमेवेदं गीताशास्त्रमित्यवगम्यते । सा च पद्धिधा
 “आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूलस्य वर्जनम् । रक्षिष्यतीति विश्वासो गोप्तृत्ववरणं तथा ॥ आत्मनि-
 क्षेपकार्पण्ये षड्विधा शरणागतिः” इति नारदपञ्चरात्रवचनात् । तत्रानुकूल्यादिपञ्चाङ्गानि, आत्मनिक्षेपो-
 ऽङ्गी । तथा च “सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः” इत्यादिनाऽऽनुकूल्यसंकल्पाख्यः प्रथमोऽङ्को
 दर्शितः । हेयतया आसुरीसंपत्प्रतिपादनम् । अन्यत्रापि निर्वैरत्वादिप्रतिपादनं प्रातिकूल्यवर्जनाख्यो
 द्वितीयोऽङ्को दर्शितः । “योगक्षेमं वहाम्यहम्” इति विश्वासाख्यस्तृतीयोऽङ्को दर्शितः । “पिताऽसि
 लोकस्य चराचरस्य” इत्यादिना “प्रसीद देवेश ! जगन्निवास” इत्यन्तेन गोप्तृत्ववरणाख्यश्चतुर्थोऽङ्को
 दर्शितः । “दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जननिवास ! । नहि प्रजानामि तव प्रवृ-
 त्तिम्” इति कार्पण्यरूपः पञ्चमोऽङ्को दर्शितः । आत्मात्मीयस्य सर्वस्य विधिश्चर्या भगवत्पूज्यमात्मनि-
 क्षेपः, स च “तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये मामेकं शरणं व्रज” इति षष्ठोऽङ्को दर्शितः । अवशिष्टो ज्ञानकर्म-
 भक्तिप्रतिपादको ग्रन्थः प्रपत्तृप्रपदनप्रपत्तव्यस्वरूपगुणाङ्गैश्वर्यप्रतिपादनेन तत्रैव परम्परया संबध्यते
 इति विवेकः । अथवोपास्यस्वरूपमुपासकस्वरूपं तदुपासनस्वरूपं तदुपासनफलं तद्विरोधिस्वरूपमित्य-
 र्थपञ्चकं निरूपितम् । तत्र सप्तमाध्यायादिषु तत्र तत्र सर्वज्ञसर्वकारणसर्वनियन्तृभक्तवात्सल्यादिगुणार्णवं
 भगवत्तत्त्वमुपास्यस्वरूपमुक्तम् । १ । तत्प्राप्तृतया तत्र तत्र जीवक्षेत्रज्ञाक्षरपुरुषादिशब्दवाच्यं ज्ञानं
 ज्ञातृप्रतिशरीरभिन्नमसंख्यकं भगवदधीनं बन्धमोक्षार्हं नित्यमित्युपासकस्य स्वरूपं निर्णीतम् । २ ।
 तत्प्राप्तिसाधनं कर्मज्ञानभक्तिप्रपत्तिर्गुणवृत्तिभेदात् पञ्चविधं तदुपासनं तत्र तत्र निर्दिष्टम् । ३ ।
 निःशेषाविद्यानिवृत्त्या परमाजन्तस्तत्प्राप्तिसाधनं भगवत्पूज्यादिशब्दाभिधेयं मोक्षार्णवं तदुपासनजं तत्कृ-
 पाफलम् । ४ । एतच्चतुष्टयस्य प्रतिबन्धकं कामक्रोधरागद्वेषादिकमासुरीसंपच्च विरोधस्वरूपमित्यर्थपञ्च-
 कमेव गीतायां श्रीभगवतोपदिष्टमिति बोध्यम् । ५ । तदुक्तं भगवता आद्याचार्येण श्रीनिम्बादित्येन—
 “उपास्यरूपं तदुपासकस्य च कृपाफलं भक्तिरसस्ततः परम् । विरोधिनो रूपमथैतदासेर्ज्ञेया इमेऽर्था
 अपि पञ्च साधुभिः” इति ॥ ७३ ॥

म० टी०—एवं पृष्टः कृतार्थत्वेन पुनरुपदेशानपेक्षतामात्मनः अर्जुन उवाच—नष्ट इति । नष्ट उच्छिन्नो मोहः अज्ञानकृतो विपर्ययः । तन्नाशकमाह—स्मृतिलब्धा त्वप्रसादान्मया । यस्मात्स्वदुपेक्षादात्मज्ञानं लब्धं सर्वसंशयानाक्रान्ततया प्राप्तमतः सर्वप्रतिबन्धशून्येनात्मज्ञानेन मोहो नष्ट इत्यर्थः । हे अच्युत ! आत्मत्वेन निश्चितत्वात् वियोगायोग्य । “स्मृतिलम्भे सर्वप्रन्थीनां विप्रमोक्षः” इति श्रुत्यर्थमनुभवन्नाह—स्थितोऽस्मि गतसंदेहः निवृत्तसर्वसंदेहः स्थितोऽस्मि युद्धकर्तव्यतारूपे त्वच्छासने । यावज्जीवं च करिष्ये वचनं तव—भगवतः परमगुरोराज्ञां पालयिष्यामीति प्रयाससाफल्यकथनेन भगवन्तमर्जुनः परितोषयामास । अनेन गीताशास्त्राध्यायिनो भगवत्प्रसादादवश्यं मोक्षफलपर्यन्तं ज्ञानं भवतीति शास्त्रफलमुपसंहृतं “तद्धास्य विज-ज्ञौ” इतिवत् ॥ ७३ ॥

शं० टी०—एवं पृष्टवन्तं भगवन्तं प्रति कार्यकथनेन कारणसिद्धिरुक्तप्रायेति मत्वा भगवदुपदेशजन्य-ज्ञानफलं वक्तुमर्जुन उवाच—नष्ट इति । जन्मजरामरणदुःखप्रवाहकारणं सर्वानर्थहेतुर्दुर्गन्तो मोहः स्वाज्ञानसंभवः शार्वरवत्सर्वोऽपि हे अच्युत कूटस्थभगवन् त्वत्प्रसादान् त्वदुपदेशजन्यज्ञानान्नष्टः स्वरूपेणादर्शनं गत इत्यर्थः । एवं भगवदुपदिष्टवाक्यजातस्य तदर्थस्य च ग्रहणं कार्यप्रकाशनेनैव ज्ञापयित्वा तत्प्रसादसिद्धायाः स्वाज्ञानतत्कार्यनिवृत्तेः फलमाह—स्मृतिरिति । अविद्याकृतकर्तृत्वभोक्तृत्वादिसर्वसंसारनिर्मुक्तो नित्यकूटस्थोऽसङ्गचिद्रूपो निष्कलो निष्क्रियः शान्तो य आत्मा सर्ववेदान्तप्रसिद्धः स एवाहमस्मीति स्वात्मतत्त्वविषया स्मृतिलब्धा, यथा प्रमादाद्विस्मृतार्थस्यातवाक्येन स्मृतिस्तथा त्वत्प्रसादान्मया लब्धा भवति । सर्वहृदय-प्रन्थीनां निर्मूलनकारणं यतस्ततो गतसंदेहः गतोऽभावं गतः संदेहः स्वजनवधो दोषः कर्तुं शक्यते वा न वा, मत्कृतेन कर्मणा लेपोऽस्ति वा न वा, कर्तृत्वमात्मनोऽस्ति वा न वेत्येवमादिद्विकोटिकः स्वतत्त्वनिर्धारणविषये यस्य सोऽहं गतसंदेहः । गतसंदेह इत्यनेन विपरीतभावस्य तत्कारणस्य च निःशेषनिवृत्तिः सूचिता । सति विपरीतभावे तत्कारणसद्भावे च संदेहनिवृत्त्यसंभवादतः संदेहनाशात्सर्वविकल्पनाशः सिद्धो भवति । एवं त्वदुपदेशजनितविज्ञानेन सर्वानर्थबीजे मोहे सकारणे विनष्टे सति संप्राप्तात्मयाथात्म्यविज्ञानोऽहं गतसंदेहः सन्नक्षोभ्यस्वभावेन स्थितोऽस्म्यविद्यातत्कार्यतद्धर्मतत्कर्मतदवस्थानिर्मुक्ता विक्रियात्मस्वरूप एव । इतः परं मम न किञ्चिज्ज्ञातव्यं प्राप्तव्यं वापीपदस्ति, तथापि मद्गुरोरीश्वरस्य तव वचनं करिष्ये । नन्वविद्यासंबन्धनिर्मुक्तेनार्जुनेन करिष्ये वचनं तवेति यदुक्तं तदयुक्तमेव, मुक्तस्य कर्तव्याऽसंभवान्ममेदमीश्वरस्य वचनं कर्तव्यमिति करणमज्ञधर्मो, न तु तत्त्वज्ञधर्मः तज्ज्ञस्यायमीश्वरोऽहं तद्वचनं करिष्ये इति भेदज्ञानासंभवात् । नह्यहमेवेदं सर्वमिति सर्वमात्मानमेव विजानतो विदुषस्त्वयमीश्वर इति तस्येदं वचनमहं करिष्ये इति भेदज्ञानं संभावयितुं शक्यते, कार्यशेषो वा “तस्य कार्यं न विद्यते” इति विदुषः कृत्यनिषेधात् । “नैवास्ति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववित्” इति कृत्यशेषवतोऽज्ञत्वस्मरणाच्च । ततो ज्ञानित्वं कर्मित्वं चैकस्य न संभवति, परस्परविरुद्धं सन्नाट्यं भिक्षुत्वं चैकस्य यथा तद्वत् । यद्यर्जुनस्य कर्तव्यशेषस्तर्हि ज्ञत्वमेव न संभवति । ननु नष्टो मोहः स्मृतिलब्धेत्यज्ञाननिवृत्तिर्ज्ञानप्राप्तिश्च कण्ठरवेणोक्ता, अतोऽस्त्येव ज्ञत्वमिति चेन्न करिष्ये वचनं तवेत्येवमपि कण्ठरवेणैवोक्तत्वादज्ञत्वमपि संभवति । नन्विष्टोऽसि मे दृढमिति हितबुद्ध्या दयया च मद्याजी भवेति भगवतोक्तहितवचनकरणं तज्ज्ञस्याप्यर्जुनस्य युक्तमेवेति चेन्न । तदारुरुक्षुविषयत्वादारूढस्यास्यानुपयुक्तेः । मद्यजनमारुरुक्षोः कर्तव्यमित्युक्तकर्माचरणमर्जुनस्यारूढस्यानुपयुक्तमेवेति चेत्त्वयोक्तं सत्यम् । ब्रह्मविद् आरूढस्य कर्मानुपयुक्तमेव तथाप्याधिकारिकत्वादर्जुनस्य तदुपपद्यते । यथा जनकाश्वपतिप्रभृतीनां मुक्तानामप्याधिकारिकाणां लोकसंग्रहचिकीर्षया कर्माचरणं तद्वदर्जुनस्याप्याधिकारिकस्य लोकहिताय कर्माचरणमविरुद्धमेव ‘लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि । यद्यदाचरति

श्रेष्ठः ' इति भगवता पूर्वं यदुक्तं तन्मनसि निधायोच्यते करिष्ये वचनं तवेति । इन्द्रांशत्वादुर्जुनस्येन्द्रादिवदाधिकारिकत्वं तज्ज्ञत्वं लोकहितार्थं कर्मित्वं चाविरुद्धं, ततो युक्तमेवोक्तं करिष्ये वचनं तवेति । यद्वा भगवत्प्रसादान्निःशेषविनष्टमोहत्वाल्लब्धात्मस्मृतित्वाच्चाजुनः प्राप्तारूढभावः सन् स्वोत्पन्नज्ञानस्य परिपाकसिद्धयै समर्थं कर्तुमिच्छया भगवदुक्तं बाह्यं सर्वं परित्यज्य मां परं ब्रह्मैवाजस्रमनुसंधेहीत्येतदर्थवबोधकं ' सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ' इति चरमवचनं हृदिस्थमनुवदति करिष्ये वचनं तवेति । सन्निहितत्वादस्योपदेशस्य परमसिद्धान्तत्वाद्विद्वत्कृत्यत्वाच्च विदुषः स्वस्याग्रे कर्तव्यं वदति करिष्ये वचनं तवेति । अतो न कश्चिदत्र विरोध इति सिद्धम् ॥ ७३ ॥

श्री० टी०—कृतार्थः सन्नजुन उवाच—नष्ट इति । आत्मविषयो मोहो नष्टः यतोऽयमहमस्मीतिस्वरूपा-नुसंधानरूपा स्मृतिस्त्वत्प्रसादान्मया लब्धा । अतः स्थितोऽस्मि युद्धायोपस्थितोऽस्मि । गतो धर्मविषयः संदेहो यस्य सोऽहं तवाज्ञां करिष्ये इति ॥ ७३ ॥

स० टी०—एवं पृष्ठः कृतार्थत्वादुपदेशानपेक्षताम् ॥ आत्मनो मन्यमानः सन्नुवाचेदं वचोऽजुनः ॥ १ ॥ मोहोऽज्ञाननिमित्तो यः स उच्छिन्नो विपर्ययः ॥ आत्मतत्त्वैक्यविषया स्मृतिश्च त्वदनुग्रहात् ॥ २ ॥ लब्धा मयाऽच्युत श्रीमत्प्रदाम्भोजाश्रयेण वै ॥ यद्वाभात्सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः स्वयं भवेत् ॥ ३ ॥ अनेन सर्वशास्त्रार्थविज्ञानफलमुत्तमम् ॥ एतावदेव हरिणा दर्शितं चाजुनेन च ॥ ४ ॥ यदज्ञानजसंमोहनाश आत्मावबोधनात् ॥ निवृत्तसंशयो युद्धकर्तव्यादिस्वकर्मणि ॥ ५ ॥ त्वच्छासने स्थितश्चास्मि यावज्जीवमहं तव ॥ भगवद्वासुदेवस्य सद्गुरोर्वचनं सदा ॥ ६ ॥ करिष्ये श्रीमदाज्ञां च पालयिष्यामि सर्वदा ॥ पार्थः प्रयाससाफल्यकथनेनैव माधवम् ॥ ७ ॥ सम्यक् तोषयामास शिष्यवृत्तिं प्रदर्शयन् ॥ अनेन गीताशास्त्रस्याध्येतुर्भगवतो हरेः ॥ ८ ॥ प्रसादान्मोक्षपर्यन्तं ज्ञानं स्यादित्युदीरितम् ॥ अन्ते शास्त्रफलं सम्यग्ज्ञानजं चोपसंहृतम् ॥ ९ ॥ तत्त्वज्ञाने समुत्पन्ने नष्टेऽज्ञाने सकार्यके ॥ स्वरूपेऽवस्थितिं लब्ध्वा कृतकृत्यो भवेद्बुधः ॥ १० ॥ ततः परं न तस्यास्ति कृत्यं श्रौतं च लौकिकम् ॥ कृत्यहेतोरविद्याया विनष्टत्वात्तथापि तु ॥ ११ ॥ श्रीहरेः श्रीगुरोर्वेदमौलेश्चाज्ञानुपालनम् ॥ स्वभावादेव तज्ज्ञानां भवतीत्यपि सूचितम् ॥ १२ ॥ यावदायुष्यो बन्धा वेदान्तो गुरुरीश्वरः ॥ भावाद्वैतं सदा कुर्यात्क्रियाद्वैतं न कर्हिचित् ॥ १३ ॥ अद्वैतं त्रिषु लोकेषु नाद्वैतं गुरुणा सह ॥ इत्यादिवाक्यसिद्धोऽर्थो दर्शितोऽत्राजुनेन वै ॥ १४ ॥ ७३ ॥

भा० टी०—भगवदनुग्रहात्स्वस्य कृतार्थताकथनेन भगवन्तं परितोषयिष्यन्नजुन उवाच—नष्ट इति । नष्टो मोहोऽज्ञानजन्यः समस्तसंसारहेतुः सागर इव दुस्तरः नष्टः नाशं गतः, स्मृतिश्च त्वत्प्रसादान्मया लब्धा अच्युत । अभिज्ञत्वात्स्वरूपत्वात्कदाप्यप्रच्युतः जरामरणादिवर्जितः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविनिर्मुक्त इत्यात्मतत्त्वविषया सर्वग्रन्थ्यादिविप्रमोक्षहेतुभूता स्मृतिर्लब्धेति सूचयन्संबोधयति—अच्युतेति । स्वयंज्योतिषि प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मण्यविद्याभ्रमं विद्याऽपनयति, नाविदितं प्रकाशयतीति बोधयितुं स्मृतिर्लब्धेत्युक्तम् । अज्ञानसंमोहनाशः आत्मस्मृतिप्रतिपत्तिरभ्युदयेतावदेव सर्वशास्त्रज्ञानफलमित्यनेन प्रभप्रतिवचनेन निश्चितं दर्शितम् । एतादृशस्य सर्वशास्त्रार्थज्ञानफलस्य संप्राप्तौ तवोपदेशस्य सामर्थ्यमस्तीति लोकोपकारः सम्यक् त्वया संपादित इति गूढाभिसंधिः । आत्मज्ञाने सति सर्वग्रन्थ्यादिविप्रमोक्षश्च श्रुतौ उक्तः । तथाच श्रुतिः—“ भिद्यते हृदयग्रन्थिशिष्यन्ते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्ष्टे परावरे ” “ तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत ” इत्याद्याः । अथेदानीं धर्मतत्त्वे आत्मत्वे च गतसंदेहः मुक्तसंशयः त्वच्छासने स्थितोऽस्मि, तव वचनमहं करिष्ये, त्वत्प्रसादात्कृतार्थस्य मम न किञ्चित्कर्तव्यमस्तीत्यभिप्रायः ॥ ७३ ॥

प० टी०—कृतार्थः सन्नर्जुन उवाच—नष्ट इति । आत्मविषयो मोहो नष्टः । यतः अयमहमस्मीति स्वरूपानुसंधानरूपा स्मृतिस्त्वत्प्रसादान्मया लब्धा, अतः स्थितोऽस्मि युद्धायोत्थितोऽस्मि । गतः स्वधर्मविषये संदेहो यस्य सोऽहं तवाज्ञां करोमि ॥ ७३ ॥

रा० टी०—इति पृष्टस्योत्तरमाहर्जुनः—नष्ट इति । नष्टो मोहः प्रथमाध्यायोक्तो विपरीतज्ञानलक्षणो मोहो नष्टः । त्वत्प्रसादान्मया स्मृतिर्लब्धा । नारायणद्विदत्तदनुबन्धिनिग्रहः परमो धर्मोऽवश्यं कार्य एवेत्यादि-स्मृतिर्मम जाताऽस्ति । गतसंदेहः युद्धे स्थितोऽस्मि । यथेच्छसि तथा कुर्विति भगवत्कृताक्षेपपरिहाराय भगवन्तमनुसरति—करिष्ये वचनं तवेति ॥ ७३ ॥

सञ्जय उवाच—इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ॥

संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

त० टी०—तदेवं सर्वं श्रीकृष्णार्जुनसंवादं धृतराष्ट्रायवेद्य स्वयमनुसंधानः सञ्जय उवाच—इतीति । इत्येवमुक्तप्रकारेण वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मन इत्युभयोर्विशेषणम् । अद्भुतमाश्चर्यरूपमत एव रोमहर्षणं रोमाञ्चकरं संवादं यथोक्तमहमश्रौषं श्रुतवानस्मि ॥ ७४ ॥

म० टी०—समाप्तः शास्त्रार्थः । कथासंबन्धमिदानीमनुसंधानः सञ्जय उवाच—इतीति । अद्भुतं चेतसो विस्मयारूपविकारकरं लोकेष्वसंभाव्यमानत्वात् । रोमहर्षणं शरीरस्य रोमाञ्चाख्यविकारकरं तेनातिपरिपुष्टत्वं विस्मयस्य दर्शितम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ७४ ॥

श्रु० टी०—एवमर्जुनस्याविद्यातत्कार्यभ्रममार्जनायोपक्रान्तस्य ज्ञानशास्त्रस्य तदर्थस्य च परिसमाप्तिं ज्ञात्वा तच्छ्रवणतदर्थानुभवसंजातात्मानन्दरसातिरेकेण स्वगुरोरनुग्रहं स्वतृप्तिं चाविष्कर्तुं कथासंदर्भमवतारयितुं च संजय उवाच—इतीति । “ सर्वभूताधिवासं यद्भूतेषु च बसत्यधि ” इतिश्रुतलक्षणलक्षितत्वाद्वासुदेवः सर्वज्ञः परमेश्वरस्तस्य वासुदेवस्य महात्मनो महानुभावस्य पार्थस्य चार्जुनस्य इत्युक्तप्रकारकं संवादं प्रभप्रतिवचनरूपमिमं गीताग्रन्थमद्भुतमत्यन्तविस्मयकरं रोमहर्षणमश्रुतपूर्वत्वेनातिगम्भीरत्वेनामेयार्थत्वेनातिलोकत्वेनाद्भुतरसत्वेन च रोमाञ्चावहं तयोः संवादमहमश्रौषं श्रुतवानस्मि ॥ ७४ ॥

श्री० टी०—तदेवं धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवादं कथयित्वा प्रस्तुतां कथामनुसंधानः संजय उवाच—इतीति । रोमहर्षणं रोमाञ्चकरं संवादमश्रौषं श्रुतवानहम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ७४ ॥

स० टी०—शास्त्रार्थोऽयं समाप्तोऽथ कथासंबन्धमुत्तमम् ॥ इदानीं संजयः प्राह धृतराष्ट्रनृपं प्रति ॥ १ ॥ इतिशब्दः समाप्तौ स्याच्छास्त्रार्थस्येति तस्य च ॥ रोमाञ्चनकरं बुद्धेर्विस्मापकतयाऽद्भुतम् ॥ २ ॥ लोके संभाव्यमानत्वात्स्पष्टमन्यत्तथाऽर्थतः ॥ ३ ॥ ७४ ॥

भा० टी०—परिसमाप्तः कृष्णपार्थसंवादात्मकः शास्त्रार्थः । अथेदानीं कथासंबन्धप्रदर्शनार्थं संजय उवाच—इतीति । इत्येवं वासुदेवस्य सर्वात्मनः सर्वज्ञस्य सर्वेश्वरस्य पार्थस्य पृथापुत्रस्य च महात्मनोऽक्षुद्रस्वभावस्य भगवदनुगृहीतस्य सम्यग्वादं संवादं गुरुशिष्यवचनेन प्रभप्रतिवचनाभिधानमिमं त्वां प्रत्युक्तमद्भुतमत्यन्तविस्मयकरं, रोमाणि हृष्यन्ति पुलकीभवन्त्यनेनेति रोमहर्षणं, हर्षनिमित्तकरोमाञ्चकरमश्रौषं श्रुतवानस्मि । अतिधन्यो वासुदेवो यद्गृहे स्वयं भगवानवतीर्णः, पृथा च धन्या यस्याः पुत्रः परमभागवतो भगवदनुगृहीतः प्रतिक्षणं भगवता संवदमानः । त्वं त्वत्यन्ताधन्यो यस्य पुत्रो दुर्योधनः कृष्णपराङ्मुखस्तद्भक्तद्रोही चेति वासुदेवपार्थेतिशब्दाभ्यां ध्वनितम् ॥ ७४ ॥

प० टी०—तदेवं धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवादं कथयित्वा प्रस्तुतां कथामनुसंधानः संजयः

प्राह—इत्यहमिति । अद्भुतमपूर्वाश्चर्यकरमत एव रोमहर्षणं रोमाञ्चकरं संवादमश्रौषं श्रुतवानहम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ७४ ॥

रा० टी०—एकान्ते संजातः कृष्णार्जुनसंवादः कथं त्वया ज्ञात इति धृतराष्ट्रहृद्गतशङ्कां निराह संजय इत्याह—इत्यहमिति । इतिपदेन प्रथमाध्यायाद्युक्तस्य सर्वस्य परामर्शः । महानात्मा मनो यस्य तस्य महान्मनः । अद्भुतं प्राक्कुत्रापि न श्रुतमाश्चर्यं रोमाञ्चकरम् ॥ ७४ ॥

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतदुत्तमहं परम् ॥

योगं योगेश्वरात् कृष्णात्साक्षात् कथयतः स्वयम् ॥ ७५ ॥

त० टी०—असन्निकृष्टस्य व्यवहितस्य संवादस्यात्मनः श्रवणयोग्यतायां हेतुमाह—व्यासप्रसादादिति । दिव्यचक्षुःश्रोत्रादिलाभरूपाद्यासप्रसादादेतदुत्तं गोप्यं परं सर्वोत्कृष्टं परमपुरुषार्थोपायं योगेश्वरात् कृष्णात्स्वयमेवेश्वररूपेण कथयतः साक्षादहं श्रुतवानस्मि, नतु परम्परया । अहो मे भाग्यमित्यभिप्रायः ॥ ७५ ॥

म० टी०—व्यवहितस्यापि भगवदर्जुनसंवादस्य श्रवणयोग्यतामात्मन आह—व्यासेति । व्यासदत्तदि-व्यचक्षुःश्रोत्रादिलाभरूपात् व्यासप्रसादात् इमं परं गुह्यं योगं योगाव्यभिचारिहेतुं संवादं योगेश्वरात् कृष्णात् स्वयं स्वेन पारमेश्वरेण रूपेण कथयतः साक्षादेवाहं श्रुतवानस्मि न परंपरयेति स्वभाग्यमभिनन्दति । अत्रेमामिति पुलिङ्गपाठो भाष्यकारैर्व्याख्यातः । एतदिति नपुंसकलिङ्गपाठस्यैव योगशब्दसामानाधिकरण्येन व्याख्यानमिदमिति तद्व्याख्यातारः ॥ ७५ ॥

शं० टी०—कथमश्रौषीरित्याकाङ्क्षायां स्वगुरोः प्रसादादित्याह—व्यासेति । व्यासप्रसादाद्देवानां शास्त्राणां पुराणानां च विस्तरकरणाद्व्यासस्तस्य मदुरोः श्रीकृष्णद्वैपायनस्य प्रसादादनुग्रहात्तज्जनितज्ञानशक्तेरेवैत-त् । एतच्छब्दस्य विधेयप्राधान्येन लिङ्गनिर्देशः । एतदेवं मोक्षैकसाधनत्वात्परमत्यन्तं गुह्यं गोपनीयं रहस्य-मित्यर्थः । योगं ज्ञानयोगमहं श्रुतवानस्मि । कस्य मुखाच्छ्रुतमित्याकाङ्क्षायां—योगेश्वरादिति । योगानां हठा-दीनां तत्फलसिद्धेश्च कारणत्वाद्योगेश्वरः । यद्वा योगो मायायोगः सृष्ट्यादिस्तत्कर्तृत्वाद्योगेश्वरः । यद्वा योगो ज्ञानयोगः आत्यन्तिकसंसारदुःखनिवृत्तिकारणं तत्सिद्धिर्यस्य प्रसादात्स योगेश्वरस्तस्माद्योगेश्वरा-त्साक्षाच्छ्रीकृष्णादेव स्वयं स्वमुखेनैव कथयत एतं ज्ञानयोगमहं श्रुतवानस्मि । अहो मम भाग्यमहो गुरुप्र-साद इति स्वतृप्तिमाविष्कृतवानित्यर्थः ॥ ७५ ॥

श्री० टी०—आत्मनस्तच्छ्रवणे संभावनामाह—व्यासप्रसादादिति । भगवता व्यासेन दिव्यं चक्षुःश्रो-त्रादि मह्यं दत्तम् । अतो व्यासस्य प्रसादादेतदहं श्रुतवानस्मि । किं तदित्यपेक्षायामाह—परं योगम् । पर-त्वमाविष्करोति—योगेश्वराच्छ्रीकृष्णात्स्वयमेव साक्षात्कथयतः श्रुतवानिति ॥ ७५ ॥

स० टी०—दूरदेशस्थितस्यापि संवादस्य तयोर्द्वयोः ॥ श्रवणे योग्यतामाह स्वात्मनः संजयोऽधुना ॥ १ ॥ चक्षुःश्रोत्रादिकरणं दिव्यं व्यासेन वेधसा ॥ प्रदत्तं संजयायादौ युद्धारम्भे यतस्ततः ॥ २ ॥ व्यासप्रसादतो गुह्यं संवादं योगसाधनम् ॥ स्वयं स्वेनेश्वरेणैव रूपेणात्यन्ततेजसा ॥ ३ ॥ साक्षात्कथ-यतोऽहं वै श्रुतवानस्मि नान्यतः ॥ इति हर्षतमं प्राप्तः स्वभाग्यमभिनन्दति ॥ ४ ॥ संजय इत्यहोभाग्यं मदीयं यत्परेश्वरात् ॥ योगेश्वराद्भगवतः श्रीकृष्णाच्छ्रुतवानहम् ॥ ५ ॥ ७५ ॥

भा० टी०—व्यवहितस्त्वं कथं श्रुतवानित्यपेक्षायामाह—व्यासेति । व्यासप्रसादात् लब्धदिव्येन्द्रियो-ऽहमिमं संवादं गुह्यमातिरहस्यं परं योगार्थत्वात् अयं संवादोऽपि योगस्तं चित्तवृत्तिनिरोधस्य योगस्याङ्गत्वाद्वा

एष योगस्तं श्रुतवान् योगेश्वरात् कृष्णात्साक्षात्स्वयं कथयतः न तु परंपरातः । योगानामीश्वरादित्युक्त्या व्यवहितेन मया येन योगसामर्थ्येन श्रुतं तत् तस्यैव योगेश्वरस्य सामर्थ्यं न तु ममेति मृचयति कृष्णादित्यनेन कृष्णप्रसाद एव कृष्णद्वैपायनप्रसादो न त्वन्य इति ध्वनयति ॥ ७५ ॥

प० टी०—अथात्मन ईदृशश्रवणासंभावनामाह—व्यासेति । मत्सेवया प्रसन्नेन भगवता व्यासेन मह्य-मलौकिकं मन्त्रश्रवणादिकं दत्तं तेनाहं श्रुतवानस्मि । किं तदित्याह—परं योगम् । परत्वमेवाह—योगेश्वराच्छ्रीकृष्णात्स्वरूपं स्वयमेव वा साक्षात्स्वमुखेनार्जुनं प्रति कथयतः श्रुतवान् । तदुक्तं महाभारते भीष्मपर्वणि संजयेन धृतराष्ट्रं प्रति—‘ नमस्तस्मै भवत्पित्रे पाराशर्याय धीमते । यस्य प्रसादाद्विष्यं मे प्रज्ञाविज्ञानमुत्तमम् ॥ दृष्टिश्चातीन्द्रिया राजन् दूराच्छ्रवणमेव हि । परचित्तस्य विज्ञानमतीतानागतस्य च ॥ व्युत्थितोत्पत्तिविज्ञानमाकाशे च गतिः सदा । अखैरसङ्गो युद्धे च वरदानान्महात्मनः ॥ प्रत्यक्षं यन्मया दृष्टं दृष्टं योगबलेन च । शृणु तत्पृथिवीपाल मा च शोके मनः कृथाः ’ ॥ ७५ ॥

रा० टी०—व्यासेति । व्यासेन हि संजयस्य कुरुक्षेत्रे युद्धसमाप्तिपर्यन्तं तत्र प्रवृत्तस्य सर्वस्यापि दर्शनश्रवणे तव स्यातामिति दिव्यदृष्टिदानाद्व्यासप्रसादादित्युक्तम् । योगं पुमर्थोपायं योगेश्वरात्सर्वोपायानामीश्वरात् स्वयमेव कथयतः कृष्णात् साक्षादन्याव्यवधानेन श्रुतवानित्यन्वयः ॥ ७५ ॥

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ॥

केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

त० टी०—तदेव विशदयति—राजन्निति । केशवार्जुनयोरिमं पुण्यं श्रवणमात्रेण पापहरं पुण्योत्पादनमद्भुतं संवादं संस्मृत्य मुहुर्मुहुर्वारंवारं हृष्यामि हर्षं प्राप्नोमि ॥ ७६ ॥

म० टी०—राजन्निति । पुण्यं श्रवणेनापि सर्वपापहरं केशवार्जुनयोरिमं संवादमद्भुतं न केवलं श्रुतवानस्मि, किंतु संस्मृत्य संस्मृत्य, संभ्रमे द्विरुक्तिः । मुहुर्मुहुर्वारंवारं हृष्यामि च हर्षं प्राप्नोमि च, प्रतिक्षणं रोमाञ्चितो भवामीति वा ॥ ७६ ॥

शं० टी०—श्रुत्वा किं कृतवानसीत्याकाङ्क्षायां संतुष्यामीत्याह—राजन्निति । पुण्यं पुण्यकरं पावनं श्रवणपठनाभ्यां ज्ञानाज्ञानकृतसर्वपापविध्वंसकं केशवार्जुनयोः संवादमुक्तलक्षणमिमं गीताख्यं ग्रन्थं श्रुतं मुहुर्मुहुश्च स्मृत्वा स्मृत्वा हृष्यामि । किं मया जन्मान्तरशतेषु पुण्यं कृतं, किं तप्तं, किं दत्तं, किं हुतं, किं दृष्टं वा न जाने, येन तयोरिदं संवादलक्षणं गीताशास्त्रं मया श्रुतमित्यर्थः ॥ ७६ ॥

श्री० टी०—किंच—राजन्निति । हृष्यामि रोमाञ्चितो भवामि, हर्षं प्राप्नोमीति वा । स्पष्टमन्यत् ॥ ७६ ॥

स० टी०—पुण्यं श्रवणमात्रेण सर्वपापहरं शुभम् ॥ कश्च प्रजापतिः प्रोक्त ईशः श्रीशंकरः स्मृतः ॥ १ ॥ तयोरपि पिताऽऽचार्यः स्वामी चात्मेति केशवः ॥ तदुक्तं हरिवंशे श्रीशंभुना केशवं प्रति ॥ २ ॥ क इति ब्रह्मणो नाम ईशोऽहं सर्वदेहिनाम् ॥ आवां तवाङ्गसंभूतौ तस्मात्केशवनामवान् ॥ ३ ॥ शुद्धसंपत्समायुक्तः सद्ब्रिद्याधिकृतोऽर्जुनः ॥ संवादो यस्तयोः साक्षात्तमिमं परमाद्भुतम् ॥ ४ ॥ न केवलमहं सम्यक् श्रुतवानस्मि विस्मयात् ॥ किं तु संस्मृत्य संस्मृत्य द्विरुक्तिरिति संभ्रमे ॥ ५ ॥ वारंवारं परं हर्षमवाप्नोमि प्रतिक्षणम् ॥ रोमाञ्चितो भवामीह प्राप्तोऽहं विस्मयावधिम् ॥ ६ ॥ ७६ ॥

भा० टी०—किंच—राजन्निति । इममेव केशवार्जुनयोः संवादमद्भुतं पुण्यं श्रवणमात्रेणापि पापहरं श्रुत्वा, संस्मृत्य संस्मृत्य पुनः पुनः स्मृत्वा मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणं हृष्यामि रोमाञ्चितो भवामि, हर्षं प्राप्नोमीति

वा । तयोः संवादं श्रुतवान् त्वमपि वैरं विहाय कृष्णभक्तिमत्यादरेणाङ्गीकुर्वन्नत्यन्तदीप्तिमानन्यन्तदृष्टो वास्तवो राजा भवेति बोधयन् संबोध्यति—हे राजन्निति ॥ ७६ ॥

प० टी०—अथ व्यासप्रसादसामर्थ्यमेवानुवदति—राजन्निति । राजन् धृतराष्ट्र इममद्भुतं केशवार्जुनयोः संवादं संस्मृत्य सकृच्छ्रुतमपि स्मरणारूढं कृत्वा पुनर्यथावत्संस्मृत्य मयि निष्पन्नोऽयं गीतार्थसंग्रह इति हृष्यामि रोमाञ्चितो भवाम्येतावतैव कृतकृत्योऽस्मीति हर्षं प्राप्नोमि ॥ ७६ ॥

रा० टी०—तच्छ्रवणेन स्वस्य जातं तात्कालिकं फलमाह—राजन्निति । हे राजन् ! धृतराष्ट्रस्य संबो-
धनम् । पुण्यं पारत्रिकं सुखहेत्वदृष्टकरम् ॥ ७६ ॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ॥

विस्मयो मे महाभ्राजन् ! हृष्यामि च पुनः पुनः ॥ ७७ ॥

त० टी०—अथार्जुनाय दर्शितं विश्वरूपमनुसंधान आह—तच्चेति । यदर्जुनाय प्रकाशितमत्य-
द्भुतमैश्वरं हरे रूपं मया साक्षात्कृतं तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य हे राजन् ! संस्मरतो मे महान् विस्मयो
जायते, पुनः पुनश्च हृष्यामि रोमाञ्चितो भवामि ॥ ७७ ॥

म० टी०—यद्विश्वरूपाख्यं सगुणं रूपमर्जुनाय ध्यानार्थं भगवान् दर्शयामास तदिदानीमनुसंधान
आह—तच्चेति । तदिति विश्वरूपम् । हे राजन्मम महान्विस्मयोऽत एव हृष्यामि चाहम् । स्पष्टमन्यत् ॥ ७७ ॥

शं० टी०—विश्वरूपसंदर्शनजां तृप्तिं वर्णयति—तच्चेति । हरेः स्वसाक्षात्कारमात्रेणाविद्यां तत्कार्यं च हर-
ति स्वस्मिन्नेव तिरोभावयतीति हरिः । सच्चिदानन्दस्वरूपः परमेश्वरस्तस्य ‘अनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम्’
इत्युक्तलक्षणं तच्च रूपं विश्वरूपमपि अत्यद्भुतं महाश्र्वर्यकरं पुनः पुनश्च संस्मृत्य संस्मृत्य स्मृत्वा स्मृत्वा
हृष्यामि, धन्योऽहं धन्योऽहं कृतकृत्योऽहमिति संतोषसागरे मज्जामीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

श्री० टी०—किंच—तच्चेति । तदिति विश्वरूपं निर्दिशति । स्पष्टमन्यत् ॥ ७७ ॥

स० टी०—यत्पूर्वं विश्वरूपाख्यं सगुणं रूपमद्भुतम् ॥ अर्जुनाय हरिः साक्षाद्दर्शयामास सर्ववित् ॥ १ ॥
आहानुसंधानः सन्निधानीं ध्येयमैश्वरम् ॥ तच्चेति विश्वरूपं भो राजन्संस्मृत्य चेतसा ॥ २ ॥ स्मारं स्मारं
महानस्ति विस्मयो मे पुनः पुनः ॥ अत एव महाभाग्यफलं हर्षं गतोऽस्म्यहम् ॥ ३ ॥ ७७ ॥

भा० टी०—यत्तु विश्वरूपं सगुणमर्जुनाय भगवान्ध्यानार्थं दर्शितवान् । तच्च हरेरत्यद्भुतं रूपं
संस्मृत्य संस्मृत्य मे महान् विस्मयो भवति हृष्यामि च पुनः पुनः । हरेः ‘यद्वा जयेम यदि वा नो
जयेयुः’ इत्यर्जुनसंशयस्य विश्वरूपप्रदर्शनेन हरणे प्रवृत्तस्य सर्वोपसंहरणं प्रदर्शयतः विश्वरूपं श्रुत्वापि त्वं तु
द्रोहं परित्यज्य संध्यर्थमुद्यतः सन् न सज्जस इत्याश्चर्यमिति ध्वनयन्नाह—हे राजन्निति ॥ ७७ ॥

प० टी०—किं च—तच्चेति । तच्चाद्भुतं हरे रूपं विश्वरूपमुभयवाक्यैः श्रुतं न च दृष्टम् । तथाविधमपि
प्रथममक्षरतः संस्मृत्य पुनरर्थं च संस्मृत्य मे महान् विस्मयो भवति । अहो कथमर्जुनस्य भाग्यं यदेवैरपि
द्रष्टुमशक्यं परमात्मनः समष्टिरूपं साक्षात्कृतवांस्तथा सकलागमागोचरोऽपि परमात्मा कृपया परमार्थिकं
स्वरूपं दर्शितवानिति सविस्मयत्वेनाद्भुतरसस्याविर्भावेन रोमहर्षाद्यष्टसात्त्विकोद्रेकशाली पुनः पुनर्भवामी-
त्यर्थः । तदेवं विश्वरूपदर्शने—‘द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानापि योधवीरान् । मया हतां-
स्त्वं जहि मा व्यथिष्ठाः’ इत्यादिभगवद्वाक्यानि, तथा ‘अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः’...‘संदृश्यन्ते चूर्णितै-
रुत्तमाङ्गैः’ इत्यर्जुनवाक्यानि च त्वया मन्मुखाच्छ्रुतान्येव ॥ ७७ ॥

रा० टी०—तदिति । तच्च रूपं विश्वरूपरूपम् ॥ ७७ ॥

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ॥

तत्र श्रीविजयो भूतिध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु मंन्यासयोगो

नामाऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

त० टी०—एवं चेश्वरेश्वरकृष्णपराङ्मुखस्वपुत्रसैन्यविजयादिदुराशा ते वृथैवेत्याह—यत्रेति । यत्र यस्मिन् पक्षे योगेश्वरः योगोऽद्यटितघटनापटीयस्त्वसामर्थ्यं राज्यैश्वर्यादिप्राप्त्युपायो वा योगस्तस्येश्वरो निवर्तको नियामको वा सर्वकर्मसिद्धीनामपीश्वरः सर्वकर्मफलप्रभुः सर्वज्ञोऽचिन्त्यशक्तिर्भगवान् कृष्णः स्वाश्रितदुःखकर्षकस्तिष्ठति, यत्र पार्थस्तत्पितृस्वस्त्रीयो धनुर्धरो गाण्डीवधन्वाऽर्जुनो वर्तते तत्रोभयाधिष्ठिते धर्मराजपक्षे श्रीः राज्यलक्ष्मीः, विजयः शत्रुविनाशः, भूतिः सर्वसंपत् ऐश्वर्यं वा, नीतिर्न्यायोऽपि तत्रैव । ध्रुवा निश्चितेति सर्वत्रान्वेतव्यम् । इति मे मम मतिर्निश्चयबुद्धिः । तस्मात्स्वपुत्रविजयाशां त्यक्त्वा श्रेयस्कामनया श्रीभगवदाश्रितैर्लक्ष्मीविजयाद्यर्हैः पाण्डवैः सह राज्याद्यर्पणेन सन्धिं विधाय स्वीयानां संरक्षणं कुर्विति भावः ॥ ७८ ॥

स्वतन्त्रः सर्वफलदः सर्वोपास्यो हि यो हरिः ॥ कर्तृत्वं सर्वजीवानां तत्तन्त्रमिति निश्चयात् ॥ १ ॥

श्रेयस्कामो मुमुक्षुर्वा तमेव शरणं व्रजेत् ॥ स्वाभिमानं परित्यज्य ह्येतदन्ते दृढीकृतम् ॥ २ ॥

संसाराम्बुधिमग्नानां स्वभक्तकृपया हरिः ॥ चकार गीतानावं तं वन्दे सर्वगरीयसम् ॥ ३ ॥

हंसस्वरूपं सनकादिकेभ्यस्तत्त्वोपदेशाय विधाय शुद्धम् ॥

तत्त्वं परं भागवतं च धर्मं सत्संप्रदायार्थमुपादिशद्यः ॥ ४ ॥

श्रीवासुदेवो भगवान्स एव भक्ताय पार्थाय तु भारते वै ॥

मोहापहं शास्त्रमुवाच गीतां सर्वेश्वरं तं शरणं प्रपद्ये ॥ ५ ॥

व्याख्यातमादौ तददभ्रबोधादाचार्यवर्येण हरिप्रियेण ॥

निम्बार्कनाम्नाऽतिगभीरबोधं श्रीनारदानुग्रहभाजनेन ॥ ६ ॥

तत्पादचिन्ताप्रतिबुद्धबुद्धिना भट्टेन श्रीकेशवसंज्ञकेन ॥

तदर्थबोधाय तदाश्रितानां संक्षिप्य चैतद्विद्वतं सुबोधम् ॥ ७ ॥

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां तत्त्वप्रकाशिकायां धरामण्डलविजयि श्रीभारतिकेशवका-

श्मीरिभट्टाचार्यवर्यविरचितायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

म० टी०—एवं च सति स्वपुत्रे विजयादिसंभावनां परित्यजेत्याह—यत्रेति । यत्र यस्मिन् युधिष्ठिरपक्षे योगेश्वरः सर्वयोगसिद्धीनामीश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्भगवान् कृष्णो भक्तदुःखकर्षणस्तिष्ठति नारायणः, यत्र पार्थो धनुर्धरः यत्र गाण्डीवधन्वा तिष्ठत्यर्जुनो नरः, तत्र नरनारायणाधिष्ठिते तस्मिन् युधिष्ठिरपक्षे श्रीः राज्यलक्ष्मीः, विजयः शत्रुपराजयनिमित्त उत्कर्षः, भूतिरुत्तरोत्तरं राजलक्ष्म्या विवृद्धिर्ध्रुवाऽवश्यंभाविनीति सर्वत्रान्वयः । नीतिर्नयः । एवं मम मतिर्निश्चयः । तस्माद्वृथा पुत्रविजयाशां त्यक्त्वा भगवदनुगृहीतैर्लक्ष्मीविजयादिभागिभिः पाण्डवैः सह संधिरेव विधीयतामित्यभिप्रायः ॥ ७८ ॥

वंशीविभूषितकरान्नवनिरदाभात्पीताम्बरादरुणविम्बफलाधरोष्ठात् ।

पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात् कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने ॥ १ ॥

काण्डन्नयात्मकं शास्त्रं गीताख्यं येन निर्मितम् ।

आदिमध्यान्तषट्केषु तस्मै भगवते नमः ॥ २ ॥

श्रीगोविन्दमुखारविन्दमधुना मिष्टं महाभारते

गीताख्यं परमं रहस्यमृषिणा व्यासेन विख्यापितम् ।

व्याख्यातं भगवत्पदैः प्रतिपदं श्रीशङ्कराख्यैः पुन

र्विस्पष्टं मधूसूदनेन मुनिना स्वज्ञानशुद्धयै कृतम् ॥ ३ ॥

इह योऽस्ति विमोहयन् मनः परमानन्दघनः सनातनः ।

गुणदोषभूदेष एव नस्तृणतुल्यो यदर्थं स्वयं जनः ॥ ४ ॥

श्रीरामविश्वेश्वरमाधवानां प्रसादभासाद्य मया गुरुणाम् ।

व्याख्यानमेतद्विहितं सुबोधं समर्पितं तत्परणाम्बुजेषु ॥ ५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वती-

विरचितायां श्रीभगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां संन्यासयोग-

प्रतिपादनं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

शं० टी०--किमतः परं वक्तव्यमस्ति ? मम निश्चयं शृण्वित्याह—यत्रेति । योगेश्वरः योगास्तेजोबलपौ-
रुषविद्याराज्यजयधनधान्यपुत्रपौत्राद्यभ्युदयानां घटनास्तेषामीश्वरः । यद्वा “ विद्याविद्ये ईशते यस्तु
सोऽन्यः ” इति श्रवणात् युज्यते आभ्यामिति योगौ विद्याविद्ये ईशितुं शीलमस्यास्तीति योगेश्वरः ।
यद्वा युज्यते समाधीयते चित्तमेतेष्विति योगाः ऐहिकामुष्मिकसुखविशेषाः कर्मसाध्या उपास्तिसाध्याश्च,
तेषां प्रदाने शक्त ईश्वरो योगेश्वरः । यद्वा योगो ज्ञानयोगः कर्मयोगो वा तयोः फलसिद्धेरेश्वराधी-
नत्वाद्योगेश्वरः । “ संसारमोक्षस्थितिबन्धहेतुः ” इति श्रुतेः । एवंलक्षणः परमात्मा श्रीकृष्णो यत्र यस्मिन्पक्षे
तिष्ठति, धनुर्धरो धनुर्विद्यापारगोऽतिरथो गाण्डीवधन्वाऽर्जुनः यत्र यस्मिन् पक्षे तिष्ठति, तत्र तस्मिन्
पक्ष एव ध्रुवा अव्यभिचारिणी नीतिः शास्त्रदृष्टा मर्यादा तिष्ठति, धर्मस्तत्रैव तिष्ठतीत्यर्थः । ‘ यतो
धर्मस्ततो जयः ’ इति न्यायेन विजयोऽपि तत्रैव तिष्ठतीत्यर्थः । श्रीध्रुवा निश्चला राज्यलक्ष्मीस्तत्रैव तिष्ठति ।
भूतिर्गजतुरगधनधान्यादिसंपत्तिस्तत्र तस्मिन्नेव पक्षे ध्रुवा निश्चला तिष्ठतीति मम मतिर्निश्चयः । त्वमतः
पुत्राणां जयाशां परित्यजेत्यर्थः । गुरुभ्रात्रादिर्हिसालक्षणं घोरं कर्माहं कृत्वा पापी स्यां, तेन नरकं यास्यामी-
त्यनात्मकर्तृके कर्मण्यकर्तारमेवात्मानं कर्तारं भोक्तारं मत्वा मोहेन शोचतोऽर्जुनस्य मोहसागरे निमग्नस्यो-
द्धरणमात्मयाथात्म्यविज्ञानेन विना नान्येन सिध्यति, आत्मयाथात्म्यविज्ञानं च तत्त्वंपदार्थयोः शोधितयोरैक-
त्वप्रतिपादनेन विना न सिध्यत्यतस्तयोः शोधनं कर्तव्यमिति ‘ न त्वेवाहं जातु नासम् ’ इत्यारभ्य प्रथमप-
ट्केण त्वंपदार्थं शोधयित्वा, द्वितीयेन तत्त्वपदार्थं च शोधयित्वा, तृतीयेन तयोरैकत्वं प्रतिपाद्य कर्तृत्वभोक्तृत्वा-
द्यविद्यातत्कार्यसंबन्धरहितं सर्वसंसारधर्मनिर्मुक्तमात्मतत्त्वं बोधयित्वा तस्यैव बोधस्याप्रतिबन्धत्वसिद्धये
ज्ञाननिष्ठामुपदिश्य तत्परिपक्वज्ञानेन ‘ भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो
ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ’ इत्यात्मयाथात्म्यावधारणं, तेन ब्रह्मप्राप्तिश्च प्रतिपादिता । ततः सर्वस्या अपि गीतायाः
प्रतिपाद्यं प्रत्यगभिन्नं परं ब्रह्मैव । तज्ज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति पर्यवसितम् । तथैव सर्वस्या अपि गीतायाः श्रवणं
कृतवतोऽर्जुनस्योक्तिरप्यनुभवारूढा ‘ नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा ’ इति ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तिं तत्फलभूतमात्मलाभं च
बोधयति । अतः सिद्धं ज्ञानमेव मोक्षस्य परमकारणमिति । तथा च श्रुतिः “ ज्ञानादेव तु कैवल्यम् ” । “ तमेव
विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ” इति, ‘ एषा तेऽभिहिता सांख्ये ’ इति ज्ञानयोगमुपदिश्य
स्वेनोपदिष्टज्ञानसंपादने पुरुषस्य प्रज्ञामान्द्यमालक्ष्य ‘ बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ’ इति कर्मयोगमुपक्रम्य ‘ बुद्धौ
शरणमन्विच्छ ’, ‘ योगः कर्मसु कौशलम् ’ इति ज्ञानयोगं च पुनः प्रस्तुत्य ‘ ज्ञानयोगेन सांख्यानं कर्मयोगेन

योगिनाम्' इति तयोर्विषयभेदव्यवस्थां कृत्वा, राजसतामसत्यागनिन्दापूर्वकं सात्त्विकत्यागस्यैव श्रेष्ठत्वमुक्त्वा, तच्चापि परमेश्वरप्रीत्यै कर्तव्यमिति निश्चित्य, कर्मनिष्ठया परिशुद्धचित्तस्य ज्ञानं प्राप्तवतो ज्ञाननिष्ठा विहिता । ततः कर्मयोगो ज्ञानयोगस्य साधनमेव भवति, नतु साक्षान्मोक्षकारणमित्येव सिद्धान्तितं भवति । अत्र गीतायां ज्ञानकर्मयोगयोरेव द्वयोरुपक्रमोपसंहारदर्शनाद्योगान्तरस्य न प्राधान्यं प्रतीयते । अमानित्वाद्द्वेष्टृत्वशुद्धबुद्धित्वादयो यथा ज्ञानतत्फलसिद्धिसाधनानि, तथा मुमुक्षुत्वनिष्ठावत्त्वसात्त्विकश्रद्धाभक्तिमत्त्वादयः कर्मफलसिद्धिसाधनानीति सिद्धं सर्वमनवद्यम् ॥ ७८ ॥

कालकूटसमो दोषो यस्य कण्ठे लबायते ।

गुणोऽपि वा कलामात्रो यस्य भूषायते सतः ॥

तमहं पुरुषं वन्देऽविद्यादोषहरं परम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दात्मसरस्वतीभगवत्पादपूज्यशिष्यश्रीशंकरानन्दसर-

स्वतीकृतौ गीतातात्पर्यबोधिण्यामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्री० टी०—अतस्त्वं स्वपुत्राणां राज्यादिशङ्कां परित्यजेत्याशयेनाह—यत्रेति । यत्र येषां पाण्डवानां पक्षे योगेश्वरः श्रीकृष्णो वर्तते, यत्र च पार्थो गाण्डीवधनुर्धरः, तत्रैव श्रीः राज्यसक्ष्मीः, तत्रैव च विजयः, तत्रैव च भूतिरुत्तरोत्तराभिवृद्धिश्च, नीतिर्नयोऽपि तत्रैव । ध्रुवा निश्चितेति सर्वत्र संवध्यते । इति मम मतिर्निश्चयः । अत इदानीमपि तावत्सपुत्रस्त्वं श्रीकृष्णं शरणमुपेत्य पाण्डवान्प्रसाद्य सर्वस्वं च तेभ्यो निवेद्य पुत्रप्राण-रक्षणं कुर्वेति भावः ॥ ७८ ॥

भगवद्भक्तियुक्तस्य तत्प्रसादात्मबोधतः । सुखं बन्धविमुक्तिः स्यादिति गीतार्थसंग्रहः ॥ १ ॥

तथाहि, 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया । भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ॥' इत्यादौ भगवद्भक्तेर्मोक्षं प्रति साधकतमत्वश्रवणात् तदेकान्तभक्तिरेव तत्प्रसादोत्थज्ञानावान्तरव्यापारमात्र-युक्ता मोक्षहेतुरिति स्फुटं प्रतीयते । ज्ञानस्य च भक्त्यवान्तरव्यापारत्वमेव युक्तम् । 'तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥ मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते' इत्यादिवचनात् । न च ज्ञानमेव भक्तिरिति युक्तम् 'समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् । भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ॥' इत्यादौ भेदेन निर्दिष्टात् । नचैवं सति "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" इत्यादिश्रुतिपिरोधः शङ्कनीयः, भक्त्यवान्तरव्यापारत्वाज्ज्ञानस्य । नहि काष्ठैः पञ्चतीत्युक्ते ज्वालानामसाधनत्वमुक्तं भवति । किंच "यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः" । "देहान्ते देवः परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे" । "यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः" इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणवचनान्येवं सति समञ्जसानि भवन्ति । तस्माद्भगवद्भक्तिरेव मोक्षहेतुरिति सिद्धम् ।

तेनैव दत्तया मत्या तद्गीताविवृतिः कृता । स एव परमानन्दस्तया प्रीणातु माधवः ॥ २ ॥

परमानन्दपादाब्जरजःश्रीधारिणाऽधुना । श्रीधरस्वामियतिना कृता गीतासुबोधिनी ॥ ३ ॥

स्वप्रागल्भ्यबलाद्विलोडय भगवद्गीतातदन्तर्गतं तत्त्वं प्रेप्सुरुपैति किं गुरुकृपापीयूषदृष्टिं विना ।

अम्बु स्वाञ्जलिना निरस्य जलधेरादित्सुरन्तर्मणीनावर्तेषु न किं निमज्जति जनः सत्कर्णधारं विना ॥ ४ ॥

इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु

ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे योगशास्त्रनिर्णयसंन्यासादितत्त्वनिर्णये सुबो-

धिण्यां टीकायां श्रीधरस्वामिकृतायां मोक्षयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

स० टी०—एवं च सति पुत्रे स्वे जयस्याशा बलीयसीम् ॥ त्यज त्वं सर्वथा राजन्भगवन्तं हरिं स्मर ॥ १ ॥ यस्मिन्यौधिष्ठिरे पक्षे योगमायेश्वरो हरिः ॥ समस्तयोगसिद्धीनां योगस्याप्यथ योगिनाम् ॥ २ ॥ ईश्वरो भगवान्कृष्णः सर्वज्ञः सर्वशक्तिमान् ॥ भक्तदुःखहरः श्रीशो विभुर्नारायणोऽच्युतः ॥ ३ ॥ तिष्ठत्यात्मीयरूपेण गृहीत्वा पाण्डुनन्दनान् ॥ यत्र गाण्डीवधन्वा च तिष्ठत्येषोऽर्जुनो नरः ॥ ४ ॥ तस्मिन्यौधिष्ठिरे पक्षे नरनारायणाश्रिते ॥ श्री राज्यलक्ष्मीर्विजयः शत्रुहानिनिमित्तकः ॥ ५ ॥ समुत्कर्षस्तथा भूतिः श्रीविशेषोऽतिविस्तरः ॥ राज्यलक्ष्म्या विवृद्धिश्चेत्यवश्यंभाविनी ध्रुवा ॥ ६ ॥ ध्रुवेत्यस्यान्वयो ज्ञेयः सर्वत्रैवाविशेषतः ॥ नीतिर्नयो यथाशास्त्रमेवं मे निश्चयो नृप ॥ ७ ॥ तस्मात्त्वं सर्वथा राजन् वृथा पुत्रजयाशिपम् ॥ त्यक्त्वा श्रीभगवत्कृष्णानुगृहीतैश्च पाण्डवैः ॥ ८ ॥ लक्ष्म्यादिभागिभिः साकं संधिरेव विधीयताम् ॥ इत्यभिप्राय एवास्य संजयस्यात्र गम्यते ॥ ९ ॥ यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ इत्युक्त्वा बर्माद्या संपद्यस्माद्वलीयसी ॥ १० ॥ तस्या एव जयस्तस्मादासुर्यास्तु पराजयः ॥ महामोहोद्भवा संपन्नास्या दैव्या सुसंपदा ॥ ११ ॥ सा धर्ममूलिका यस्मात्कृष्णपक्षावलम्बिनी ॥ आसुरी कृष्णविमुखा बलहीनतयाऽधमा ॥ १२ ॥ अतो धर्मं समाश्रित्य कृष्णपादरतो भवेत् ॥ तेनैव संसृतेः पुंसो निस्तारः सुलभः स्वयम् ॥ १३ ॥ इत्येवं रूपकस्योपसंहारो मुनिना कृतः ॥ अतः सर्वं सुसंपन्नं कृष्णपादानुरागिणाम् ॥ १४ ॥ नैवास्ति दुर्लभं किञ्चित्तत्कटाक्षैकभागिनाम् ॥ सिद्धमित्येवशास्त्रीयं रहस्यं सर्वमङ्गलम् ॥ १५ ॥ ७८ ॥

स्वाभाविकानवधिकातिशयेऽशनौजस्तेजोऽवबोधवलयैर्यगुणैकवार्धिः ॥

वेदान्तवाक्यपरिशीलनतत्त्वनिष्ठैर्धैर्याङ्गिरक्षरपदोऽवतु नो मुकुन्दः ॥ १ ॥

शुद्धो बुद्धो विमुक्तः श्रुतिशिखरागिरां मुख्यतात्पर्यभूमि-

र्यस्माज्जातं समस्तं जगदिदममृताद्व्याप्य सर्वं स्थितो यः ॥

यस्यांशांशावतारैः सुरनरवनजै रक्षितं सर्वमेत-

त्तं भूमानं मुकुन्दं हृदि गतममलं कृष्णमेव प्रपद्ये ॥ २ ॥

अत्यन्तगम्भीरमतीव विस्तृतं निर्मथ्य वेदाब्धिभिर्दं विनिर्भितम् ॥

सुधारसं शास्त्रमगाधगोचरं सुबोधनिष्ठं किल येन तं श्रये ॥ ३ ॥

यदुपतिमभिरामं सर्वविश्रामधामाभयपददमकामं वामदेवादिरामम् ॥

सकलसुरललामं इयामसाराममूर्तिं भवजलधिविरामं नौमि कृष्णं सरामम् ॥ ४ ॥

क शास्त्रं गीताख्यं हरिमुखसरोजाद्विगलितं क चास्माकं बुद्धिर्विषयाविषयङ्के निपतिता ॥

तथापि श्रीकान्तप्रचुरगुणलक्ष्मीविरचितं कटाक्षं स्वच्छाच्छं ह्यनुसृतवतां किं न सुलभम् ॥ ५ ॥

इदं गीताशास्त्रं परमपुरुषार्थैकनिलयं त्रिकाण्डं वेदार्थं सकलमिह संगृह्य कथितम् ॥

स्वयं श्रीकृष्णेन श्रुतिविशदतत्त्वेन विभुना जपाद्धयानाज्ज्ञानाच्छ्रुतमपि फलत्येव सुधियाम् ॥ ६ ॥

कृतिभिरपि कृतं यत्र प्रशंसन्ति लोके किमु मितमतिनेहाहं प्रवृत्तस्तथापि ॥

मम भवतु कथंचित्कृष्णपादेऽनुरागस्त्विति मनसि निधाय क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ॥ ७ ॥

नरत्समापद्य सपद्यनामयं विरम्य भोगेभ्य इदं विलोक्यताम् ॥

तदाशयं कृष्णमशेषसाक्षिणं स्वयं विदित्वा कृतिनः कृतैरलम् ॥ ८ ॥

गीताशास्त्रमगाधमच्छहृदयश्रीमन्मुकुन्दानना-

म्भोजाग्निःसुतमात्मतत्त्वमतिभिर्व्याख्यातमत्यादरात् ॥

गद्यैस्तद्भूयं विलोडय मुगमैः पद्यैः सदानन्दवि-

चक्रे तद्विवृतिं स्वमङ्गलकृते भावप्रकाशाभिधाम् ॥ ९ ॥

गीताभावप्रकाशः श्रीसदानन्देन निर्मितः ॥

श्रीमत्कृष्णपदान्भोजसेवामुद्दिश्य केवलम् ॥ १० ॥

दीनवन्धुः कृपासिन्धुः सुखाराध्यो जगत्पतिः ॥

प्रियतां तेन भगवान् श्रीकृष्णो भक्तवत्सलः ॥ ११ ॥

मुनिगुणवसुचन्द्रे विक्रमादित्यराज्याच्छुभफलवति वर्षे माघमासे सितेंद्रे ॥

पशुपतितितिसंधौ चन्द्रवारे सुलभे विवृत इति निबन्धः सिद्ध ईशप्रसादात् ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताभावप्रकाशे सारस्वतवंशावतंसश्रीसदानन्दविदुषा विरचिते

गीतार्थनिष्ठात्रयोपसंहारवर्णनं नामाष्टादशोऽध्यायः ।

टीकाश्लोकसंख्या ॥ ६८९ ॥ आदितर्थाश्लोकसंख्या ॥ १२९९ ॥

भा० टी०—द्वयोरपि कृष्णार्जुनयोः नरनारायणयोः संवादस्य प्रामाण्यार्थं जयाशाशतनार्थं च परममुत्कर्षं दर्शयति—यत्रेति । यत्र यस्मिन्पक्षे योगेश्वरो योगानां कर्मयोगादीनामघटितघटनापटीयसीनां मायाशक्तीनां चेश्वरः कृष्णः, 'कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते' इत्युक्तः सच्चिदानन्दघनोऽघाकर्षणश्च यत्र यस्मिन्पक्षे, यत्र च पार्थोऽर्जुनो धनुर्वरो गाण्डीवघन्वाऽस्ति, तत्र तस्मिन्पाण्डवानां पक्षे श्रीः लक्ष्मीः, विजयः परम उत्कर्षः, विभूतिः गजादिरूपेण श्रियो विस्तारः, ध्रुवाऽव्यभिचारिणीति सर्वत्र संबन्धनीयम्, नीतिः नयः—एतत्सर्वं तस्मिन्पक्षेऽस्तीति मम मतिः निश्चयः॥७८॥

तदनेनाष्टादशाध्यायेन समस्तगीताशास्त्रार्थं विस्तरतः संक्षेपतश्चोपसंहरता एतत्संप्रदायप्रवर्तकादेरनायासेन सर्वशास्त्रज्ञानफलं कैवल्यं भवतीति प्रकाशितम् । निष्कामकर्मणां परमेश्वराराधनलक्षणेन शुद्धचित्तस्य भक्तिवशीकृतपरमेश्वरस्य लब्धतत्प्रसादस्य तत्त्वज्ञानाधिकारिणः तत्त्वसाक्षात्कारात्केवलादन्यनिरपेक्षान्मोक्ष इति गीताशास्त्रार्थसंग्रहः । तथाहि—'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा । न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।' 'ज्ञानं लब्ध्वा परा शान्तिमचिरेणाधिगच्छति', 'गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः', 'इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः', 'अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम्', 'ज्ञानवान्मां प्रपद्यते', 'ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात्', 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते' इत्यादिना तत्त्वज्ञानस्यैव मोक्षानन्त्यसाधनत्वेनोक्तत्वात् 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यथा' इत्यत्र भक्तिपदं तु ज्ञानलक्षणभक्तिपरम्, 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' 'आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते' इत्यत्र ज्ञानलक्षणायाः भक्तेरुक्तत्वात् । अन्यथा ज्ञानलभ्यो भक्तिर्लभ्य इत्युक्ते परस्परविरोधः स्यात् । 'भक्त्या मामभिजानाति' इत्यादौ भेदनिर्देशस्तु 'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः । तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्' इत्यादिवत् बोध्यः । यत्रापि भक्तिपदं ज्ञानेतरसाधनभक्तिपरं, तत्रापि ज्ञानद्वारेति व्याख्येयं, ज्ञानस्य श्रुतियुक्तिसिद्धिमोक्षानन्त्यसाधनत्वस्य त्यागायोगात् । तथाच श्रुतयः—'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति', 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे', 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वाञ्ज विभेति कुतश्चन', 'अभयं नै जनकं प्राप्तोऽसि', 'तदात्मानमेवावेदं ब्रह्मास्मीति', 'तस्मात्तत्सर्वमभवत्तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः', 'त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि', 'श्रुत्वा मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाच्छोकस्य पारं तारयतु', 'तस्मै मृदितकषायाय तमसस्परं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः', 'तमेव वि-

दित्वाऽतिमृत्युमेति । नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय', 'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्', 'ऋते ज्ञानान्न मोक्षः' इत्येव-
माद्या अज्ञानपरिकल्पितस्य संसारस्य ज्ञानेनैव निवृत्तिर्युक्ता, न तु कर्मणा, उपास्तिक्रियया वा, तथा
सति मोक्षस्यानित्यत्वं, सातिशयत्वं च प्रसज्येत इत्यन्यत्र विस्तरः । एतेनोपासनायाः साक्षान्मोक्षसाधनत्वं
ज्ञानस्य चावान्तरव्यापाररूपत्वं च वदतामपरेषामुक्तिर्निरस्ता । वेदान्तडिण्डिमेषु मोक्षानन्यसाधनत्वेन
प्रसिद्धस्य तत्त्वज्ञानस्यावान्तरव्यापाररूपत्वप्रदर्शनानौचित्यात् । अन्यथा मुख्यफलस्याप्यवान्तरव्यापा-
रत्वकल्पनायाम् 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इत्युक्तत्वात्कर्मैव साक्षान्मोक्षसाधनं
भक्तिज्ञानं चावान्तरव्यापार इत्यपि कुतो न स्यादित्यास्तां तावत् ॥

आज्ञया भाष्यकाराणां तैर्दत्ताभिः सुयुक्तिभिः । आपातरम्यव्याख्याना मया निरसनं कृतम् ॥ १ ॥

जयरामाख्यकृतिभिः शास्त्राभिज्ञै सुसाधुभिः । विरक्तैरतिरक्तैश्च रामे कृष्णे शिवेऽद्वये ॥ २ ॥

प्रेरितः कृतवान् गीताभाष्यस्योत्कर्षदीपिकाम् । सद्भिर्विलोक्यतां सम्यक् प्रमादः क्षम्यतां बुधैः ॥ ३ ॥

क्षेत्रादन्यमनादिमध्यनिधनं सत्त्वादिसत्ताप्रदं लभ्यं संसृतिवृक्षच्छेदनपरैर्युक्तैः सतां संपदा ।

सद्यज्ञाविदिधृतमानसमलैर्गीताख्यशास्त्रार्थगैर्वन्दे स्वात्मसुखाप्तये शिवमहं कृष्णं परं केवलम् ॥ ४ ॥

कृत्या धनपतेः कृष्णः प्रीयतां परमेश्वरः । शिवाख्यः कृष्णसंज्ञश्च शिवः सर्वेश्वरेश्वरः ॥ ५ ॥

रामेष्वहीन्दुसंवत्सरस्य प्रभवसंज्ञिनः । फाल्गुने कृष्णपञ्चम्यां वृषे सिद्धा गुरावियम् ॥ ६ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीबालस्वामिशिष्यदत्तवंशावतंसरामकुमारसूनुधनपतिविदुषा

सारस्वतेन विरचितायां गीताभाष्योत्कर्षदीपिकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

प० टी०—अतः परं तव पुत्राणां जीवनसंदेहः, किं पुना राज्यप्राप्तिरिति मनसा विचार्य पाण्डवेभ्यः सर्वस्वं
दत्त्वा श्रीकृष्णं शरणं गत्वा प्राणसंरक्षणं कार्यमित्याशयेनाह—यत्रेति । यत्र येषां पक्षे योगमायेश्वरः कृष्णो
वर्तते । टिप्पणिकासु—कर्पणेन मनोभूमेर्निवृत्तिः फलमाप्यते । कृष्णनाम्ना समाम्नातस्तस्मात्त्वं देव ईदृशः॥'
इति । यत्र च तत्पक्षपातसाधितसकलपुरुषार्थः पार्थो धनुर्धरो गाण्डीवधन्वा परमेश्वरस्य विभूतिर्वर्तते तत्रैव
श्रीराज्यलक्ष्मीस्तत्रैव विजयस्तत्रैव भूतिरुत्तरोत्तरैश्वर्यं तत्रैव ध्रुवाचला नीतिर्नयमार्गः । न त्वन्यायिनां
तव पुत्राणां लाक्षागृहे गरदानभ्रातृजायावस्त्राहरणादिकूटकारिणामिति मे मतिर्निश्चयः । तदुक्तं भारते
आदिपर्वणि धृतराष्ट्रं प्रति संजयेन 'तव पुत्रा दुरात्मानः प्रतप्ताश्चैव मन्युना । लुब्धा दुर्वृत्तभूयिष्ठा न
तान् शोचितुमर्हसि ॥' इति । तथारण्यकेऽपि 'द्रौपदीहरणे भग्नो युधि राजा जयद्रथः । शिवं प्रसाद्य तपसा
ययौ च जयमर्जुनात् ॥ इति राजा ब्रवीद्देवं नेति देवस्तमब्रवीत् । ऋतेऽर्जुनं महाबाहुर्देवैरपि दुरुत्सहम् ॥
यमाहुरजितं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् । प्रधानं शास्त्रविदुषं तेन कृष्णेन रक्षितम् ॥' इति ॥ ७८ ॥

अथ संजयस्य धृतराष्ट्रस्य च हादं व्यावर्ण्यते ।

यो लाक्षावेशमदाहादतिविषमविषादप्रशापाद्भनान्ते

दुष्टद्यूतात्सभायां युवतिपरिभवात्संजुगोप स्वभक्तान् ॥

दूतः सूतश्च भूत्वा स युधि निजजने किं करिष्यत्युपेक्षां

सत्येवं तावकानां त्रिगुणहतधियां जीवितेच्छाऽधुनापि ॥ १ ॥

उपनिषदुपदेशतीक्ष्णबाणैर्हृदि वसतोऽपि जघान यः सपत्नान् ॥

स्वचरणशरणस्य पाण्डुसूनोः स च किमु न प्रभवेन्निहन्तुमेतान् ॥ २ ॥

कृष्णोऽखिलप्रलयहेतुरचिन्त्यशक्तिः शप्तेषु तेन तनयेषु कियान् पुमर्थः ॥

पार्थस्य वा निहतमारणके तु पुण्यं पुण्यैर्यशो भवति संजय नार्जवेन ॥ ३ ॥

रणे मरणमस्ति चेच्छरणमागतैः किं भवेत्ततोऽपि यदि जीवन् किमु तदच्युतोक्तिर्मृषा ॥
अथाऽपि यदि जीव्यते परमतो मृतिर्भूजामिदं मनसि चिन्तयन् कुरुपिताऽथ तृष्णीमभून् ॥४॥

अथाध्यायतान्पर्यम्—

अध्यायैर्यश्च सप्ताधिकदशभिर्गभिप्राय उक्तः क्रमेण
संन्यासत्यागपूर्वस्त्रिविधमतिधृतिज्ञानकर्तृक्रियादिः ॥

ब्रह्मप्राप्तेरुपायः पुनरपि गदितोऽष्टादशे संग्रहार्थं

पार्थस्तेनोदतिष्ठन्ननु समरकृते त्यक्तसंदेहजातः ॥ १ ॥

जगति समवतीर्णामत्र साक्षादपणीं सदसि द्रुपदकन्यां कुर्वतां वस्त्रशून्याम् ॥

रणभुवि निहतानामप्यभूदुद्धतानां यदुपतिविमुखानां रौगवः कौरवाणाम् ॥ १ ॥

रणशिरसि शरौवैर्धार्तराजैर्दत्ततुल्यं तत्रापि गृहेण कर्णैश्च हत्वा ॥

कलितविजयलक्ष्मीर्यादवेशोपदेशादधिगतपरमार्थः पार्थ आसीत्कृतार्थः ॥ २ ॥

छन्दःसंदर्भगर्भप्रभुगहनगिरामृग्यजुःसामसीमा—

मीमांसामांसलान्तःकरणपरिणमत्संगतीनां गतिः क ॥

कास्माकं धीरधीरा तदपि रचयितुं भाष्यमुद्योगभाजां

प्रागल्भ्यं डिम्भवाचामिव कुतुकरताः क्षन्तुमर्हन्तु सन्तः ॥ ३ ॥

अभिप्रायः प्रायः सकलनिगमानामधिगतः सुधीभिर्नैर्यैः स्युर्भगवदनुकम्पाश्रयवशात् ॥

चिरं सान्द्रानन्दानुभवसिकास्तत्र सुजनाः सुविश्रान्तिं यान्ति प्रसभमपरे नेह विवृतौ ॥४॥

गभीराभिप्रायान् सुगमवचनैरुद्धृतवतां कवीनां स्वग्रन्थे भवति बहुविस्तारणभयम् ॥

कृते सूत्रप्राये दुरधिगमता दूषणमतः सविस्तारः श्लाघ्यः शमयति हि यः संशयभरम् ॥५॥

विदित्वा वेदार्थं दशवदनवाणीपरिणतं शतश्लोकज्याख्यां परमरमणीयामकरवम् ॥

ततो गीताभाष्यं निखिल निगमार्थैकनिलयं विधिज्ञार्थः सूर्यो नृहरिकरुणापाङ्कशरणः ॥६॥

गोदोदत्तदृष्टपूर्णतीर्थनिकटे पार्थाभिधानं पुरं तत्र ज्योतिषिकान्वये समभवच्छ्रीज्ञानराजाभिधः ॥

तत्सूनुर्निगमागमार्थनिपुणः सूर्याभिधानः कविः कृष्णप्रेरणया तदर्पणधिया गीतार्थभाष्यं व्यधात् ॥७॥

इति श्रीमद्भैवज्ञपाण्डितसूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपायां सकल-

गीतार्थसंग्रहे ब्रह्मार्पणसंन्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

रा० टी०—युद्धकरणनिश्चयं श्रुतवतो राज्ञः कुत्र जयादिरिति हृद्गतशङ्कां निराह संजयः—यत्रेति ।

यत्र सेनायां योगीश्वरः सर्वोपायवतां स्वामी, तत्र श्रीः राज्यलक्ष्मीभूतिः संपत् नीतिन्यायः ध्रुवा निश्च-
लेति मम मतिः निश्चय इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

अशेषगुणपूर्णाय दोषदूराय विष्णवे । नमः श्रीप्राणनाथाय भक्ताभीष्टप्रदायिने ॥ १ ॥

इति श्रीकृष्णगीताभाष्याद्युक्तार्थसंग्रहः । राघवेन्द्रेण यतिना कृतः सज्जनसंविदे ॥ २ ॥

इति श्रीमत्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रसुधीन्द्रपूज्यपादशिष्येण राघवेन्द्रेण कृते श्रीमद्गीतार्थसंग्रहे

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

इति तत्त्वप्रकाशिकाद्यष्टीकोपेता

श्रीमद्भगवद्गीता समाप्ता ।